

संपादक आणि 'प्रतिष्ठान' टंकिते करे
 श्री. सदाशिव आत्माराम जोगळेकर; एम्. ए., एल्.एल. बी.

पुरस्कार लेखक :
 श्री. विद्यासागर सदाशिव बखले, एम्. ए., एल्.एल. बी.
 डिस्ट्रिक्ट अॅन्ड सेशन्स जज, पुणे.

प्रसाद प्रकाशन, पुणे.

प्रकाशक
यशवत गोपाळ जोशी
प्रसाद प्रकाशन
६८९ सदाशिव, पुणे २

प्रकाशन
वर्षप्रतिपदा: श. १८७८
ता. १२/४/५६

मुद्रक
मा. ए. पटवर्धन,
संगम प्रेस लि.,
३८१ नारायण पेठ,
पुणे २

— सुकन्या, सुकलत्र, सुशुहिणी, सुमाता —

माझी पत्नी

सौ. शाताबाई

जिच्या सहकार्यामुळेच अगिडित कार्ये पूर्ण व यशस्वी झाली
तिला सन्नेम समर्पण

श्री. स. बा. जोगळेकर यांचे साहित्य :

- १ मानवी कर्तव्ये.
- २ जोसेफ मॅझिनी
- ३ स्वातंत्र्याची मूलतत्वे
- ४ देवगिरी.
- ५ घारापुरी.
- ६ सत्यादि.
- ७ सिंहासनवत्तिरी.
- ८ शृङ्गारनायिका
- ९ गाथासप्तशती

पुरस्कार

श्री. जोगळेकर यांनी संपादित केलेल्या या गाथासप्तशतीचा पुरस्कार करताना महाराष्ट्राचा एक अभिमानी म्हणून मला जितका आनंद होत आहे, तितकाच या महत्त्वाच्या ग्रंथाचा महाराष्ट्रीयाना परिपूर्ण परिचय करून देण्याचें श्रेय गेल्या चाळीस वर्षे ज्याचा माझा अष्टनिम स्नेह आहे त्या माझ्या स्नेह्यानी घेतलें म्हणून मला अभिमानही वाटत आहे. सुमारे पन्तीस वर्षांपूर्वी मी महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासाचें अध्ययन करीत होतों. त्या वेळां राष्ट्रीय भावनेच्या सर्वस्वी आधारीं जाळून ते मानवी कर्तव्याचा उद्घापोड करीत असल्यामुळे भारताच्या प्राचीन इतिहासाकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टिकोन थोडागा अनास्थेचा होता. वयोमानामुळे म्हणा किंवा आजूबाजूच्या परिस्थितीकडे पाहून, वर्तमान काळाबद्दल अनास्था व भविष्यकाळाबद्दल नैराश्य वाटूं लागल्यामुळे भूतकाळाबद्दल आस्थेनें, कौतुकांनं व सशोषक युद्धांनं पाहण्याची प्रवृत्ति निर्माण होणें साहजिक आहे श्री जोगळेकर हे प्राचीन इतिहासाच्या क्षेत्रांत वावरू लागले तेव्हांपासून त्याच्या एतद्विषयक उद्योगाबद्दल मी त्यांचें नेहमींच कौतुक करीत आलों आहे. वाट चुकलेला एक स्नेही मार्गावर आला या भावनेनें ! प्राचीन इतिहासाच्या क्षेत्रातील श्री जोगळेकर यांच्या हालचालींपैकी गाथासप्तशतीवरील हा सर्वांग-परिपूर्ण ग्रंथ ही सर्वांत महत्त्वाची मोहीम आहे. श्री. जोगळेकरांच्या ' सप्ताद्री ' चे सर्वत्र कौतुक झालें मरळ रस्त्यानें जातांना काही प्रेक्षणीय असें दिगंतें म्हणजे त्याचेंच निरीक्षण करण्यांत रमून जावें अशी काही भ्रष्टांना सोच असते. सप्तादि वाचताना मला या गोटीची आठवण झाली. गाथासप्तशतीनं संपादन करताना मात्र श्री. जोगळेकर अगदी मरळ मागान गेल्ले आहेत. आपला ग्रंथ सर्वांगपरिपूर्ण करण्याचें ध्येय त्यांनी गाढांनं आहे महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास, समाजस्थिती, लोचरीति वगैरे आनुपांगिक विषयांच्या विस्तृत विवेचनाबद्दल महाराष्ट्राचा हा भाष्य ग्रंथ महाराष्ट्राच्या अभिमान्यांच्या हातें देऊन श्री जोगळेकरांना महाराष्ट्राची अपूर्व सेवा केलेली आहे यांत गमय नाही.

हात गाथासप्तशतीचा काळ बोलताही अगो, गाथासप्तशती हा महाराष्ट्राचा भाष्य ग्रंथ आहे यांत गमय नाही. या ग्रंथांत महाराष्ट्राची सर्व वैशिष्ट्ये दृष्ट

झालेली आहेत सस्कृत ही आखिल भारतात पण्डिताची व कवींची भाषा मानली जात असे काव्यादि ग्रंथ सस्कृतातच लिहिण्याची प्रथा होती आणि देवादिकांची व प्रेपितांची अवतारकृत्ये अगर राजवंशचे पराक्रम व प्रेमलीला हेच काव्याचे विषय असत त्या काळात महाराष्ट्री गायकवींनी स्वतः पायडा पाडला महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जनतेचे समकालीन जीवन हा वर्ण्य विषय घेऊन त्यांनी केलेल्या काव्यनिर्मितीतून प्रतीत होणारे महाराष्ट्राचे गुण आजही हगोचर झाल्यावाचून रहात नाहीत सस्कृत साहि त्यावरील आपल्या विख्यात प्रथात डॉ. कीथ यांनी गथासप्तशतीबद्दल पुढील उद्गार काढले आहेत

Even as it is it has a closeness to life and common realities which is hardly to be seen in Sanskrit this may be a characteristic of the Maharashtra people who even to day have a certain homeliness and a rough good sense

त्या काळी इतिहास म्हणजे राजाच्या पराक्रमाचे वर्णन अशी महाराष्ट्री याची समजूत नव्हती राजाच्या प्रासादात व लीलांतच काव्य संभवते असे ते समजत नव्हते ग्रामीण जनतेतही, घरोघरी, खरे प्रासादिक काव्य आढळते, अशी त्याची निष्ठा होती हें महाराष्ट्राचे एक वैशिष्ट्यच मानले पाहिजे अन्य प्राकृत भाषांत किंवा अन्य प्रदेशात असे प्रयत्न झालेलेच नाहीत ग्रामीण जनतेच्या जीवनावर, त्यांच्याच भाषेत रचलेला असा गथासप्तशती हा एकमेव ग्रंथ आहे भारतातील गुप्तसंस्कृत पण्डितांच्या प्रशंसेचा हव्यास न बाळगता, राजकुलांच्या विकर्मांचे वर्णन करण्याचा स्वार्थसाधक उपक्रम टाकून, शेतावर रायणाऱ्या आणि रानावनात राहणाऱ्या ग्रामीण व वन्य जनतेवर आपली काव्यप्रतिभा केंद्रित करणारे कवि महाराष्ट्रातच निमाणे झालेले आहेत गथासप्तशतीचा संपादक हात्र सातवाहन हा राजा होता त्याने स्वतः व त्याच्या पदरी असलेल्या कवींनी या संप्रदायात समाविष्ट झालेल्या गथा लिहिल्या असतील, कदाचित् ग्रामीण जनतेत प्रचलित असलेल्या गथावर थोडाबहुत संस्कार करून त्याने त्या संकलित केलेल्या असतील असाही असा त्याचा महाराष्ट्री

प्राकृताबद्दलचा अभिमान आणि प्रामोण जनतेच्या जीवनाबद्दलची आस्था या गायानून पदोपदां प्रत्ययास येते. सातवाहनाच्या संस्कृत भाषेच्या अज्ञानाची आणि प्राकृत भाषांच्या पुरस्काराची पण्डितांनी पदोपदां कुचेष्टा केलेली आहे परंतु असल्या कुचेष्टांनी मिथ्याचा अगर मौक्याचा महाराष्ट्राचा त्या वेळां तरी स्वभावधर्म नव्हता. संस्कृत काव्याला सर्वस्वां अपरिचित अस एक क्षेत्र हाल सातवाहनानें कर्वांना उपलब्ध करून दिलें याचें श्रेय सर्वस्वां त्याच्या महाराष्ट्रीयत्वालाच आहे. संस्कृत पण्डिताना प्राकृत गाथासप्तशतीच्या गुणाची ओळख पटण्यास कितीतरी वर्षे, नव्हे शतके लागलीं अखेरामे

अविनाशिनमम्राम्यमकरात् सातवाहन ।

विशुद्ध जातिभिः कौश रत्नैरिव सुभाषितं ॥

असे उत्तर काढून बाणभट्टानें काव्य वाङ्मयातलें गाथासप्तशतीचें योग्य स्थान निश्चित केले व तें पण्डितांच्या निदर्शनास आणून दिलें.

पण महाराष्ट्राचाच तरी त्याच्या या आय प्रथाकडे कोठें लक्ष होतें ? सातवाहन राजे हे महाराष्ट्रीय होते की आन्ध्र या विषयी खुद्द आधुनिक महाराष्ट्रीयाना शका आहेत. सातवाहनाचा उद्देश आन्ध्र म्हणून आलेला आहे हें खरें, पण तें केव्हा ? पुराणातील वसावळी निर्माण अगर निश्चित साम्या किंवा त्याचें अन्वयेचें संस्करण झालें तेव्हा त्यावेळीं सातवाहन राजे हर्षाच्या आन्ध्र प्रांतावर राज्य करीत होते हें निश्चित यामुळेच त्याचा उद्देश आन्ध्र राजे म्हणून झालेला आहे. सातवाहनाचे मगज्यात जुने शिलालेख महा राजान् आहेत त्यांची नांवां महाराष्ट्रात आढळतात, त्यांची राजधानी पठणला होती, गाथासप्तशती महाराष्ट्री प्राकृतान् लिहिलेली आहे व तीत महाराष्ट्रीय प्रमाणे जनतेचे जीवन वर्णिलें आहे. या सर्व पुराव्यांचा गाथे त्यानें विचार केला तर सातवाहन राजे हे महाराष्ट्रीयच होतें यावरून शका रहात नाहीं.

थी जोगटेकर यांनी मर्यादित कलेच्या गाथागमनाती या ग्रंथानें महा राजांच्या प्राचीन इतिहासाकडे जनतेनें लक्ष वेधून आर्दल अशी आशा करण्यास हरकत नाहीं. थी जोगटेकर यांचा हा ग्रंथ इतका परिपूर्ण आहे की त्याला प्राचीन महाराष्ट्राचा लोकोद्देश—History of the People म्हणूया.

हरकत नाही. इतिहासाची सामान्य कल्पना म्हणजे राजांच्या वंशावली व त्यांच्या युद्धांचे वृत्तांत. आजपर्यंत इतिहासाने जनतेकडे बरेंच दुर्लक्ष केलेले आहे. महाराष्ट्राने मात्र जनतेच्या जीवनाकडे डोळेझांक केलेली नाही असें गाथासप्तशतीवरून दिसून येते. गाथासप्तशती वाचतांना महाराष्ट्रातील दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या ग्रामीण जनतेच्या जीवनाची चित्रे चित्तासमोर उभी राहतात. येथे ग्रामीण जनतेच्या राहणीचे वर्णन आहे, त्यांच्या देवांचे व उत्सवांचे वर्णन आहे, त्यांच्या आहारविहारचे उद्देस आहेत, त्यांच्या आशा-आकांक्षा सशब्द झालेल्या आहेत. क्वचित् प्रसंगी काहीं गाथांतील शृङ्गार विशिष्ट संस्कृतीच्या काही लोकांना न रुचण्यासारखा आहे, हे खरे. पण दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या ग्रामीण जनतेच्या शब्दचित्रांत अधून मधून शृंगाराच्या छटा व्यक्त होणे साहजिक आहे.

श्री. जोगळेकरांनी सातवाहनकालीन समाजाचे चित्र महाराष्ट्रीय जनतेपुढे मांडले आहे. गेल्या दोन हजार वर्षांत आमच्या सामाजिक जीवनांत झालेली परिवर्तने, परचक्रांमुळे आमच्या जीवनांत झालेला फरक, आमच्या जीवनाची तात्त्विक मूल्ये वगैरे विषयांचा त्यांनी परामर्श घेतला असता तर विषय अधिक रंगला असता. पण अगोदरच विस्तार वाढलेला; शिवाय ते थोडेंसें अप्रयोजक व अप्रस्तुतही झाले असते. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जनतेच्या उत्क्रांतीचे परिपूर्ण चित्र श्री. जोगळेकर हेच पुढे केव्हां तरी आपणांस दाखवतील अशी आपण आशा करूं या.

संगम : पुणे.
३१३/५६

विद्यासागर सदाशिव मखले.

दोन शब्द :

गाथासप्तशतीच्या संपादनाचा उद्योग कोणत्या मुदतविर हाती घेतला, कोण जाणें. अध्ययनाला सुरवात केव्हां झाली तेंही आतां आठवत नाही. १९४० साली सापानें फणफणलों होतों, तेव्हां भ्रमांत हाच विषय चालला होता, असें सांगतात. या कामाला लागलों तेव्हांपासून आसेथाना व आश्रय-दात्यांना पारखा झालों. एकलकोंडा झालों, हा उद्योग पुरा व हातावेगळा होण्याला इतकी वर्षे लागणार आहेत व व्यावसायिक नुकसानीही सोसावी लागणार आहे असा अंदाज होता तर कदाचित् तो हातींही पेतला नसता; मीच काय, प्रकाशकानी व मुद्रकांनीही; हालनें आम्हां सर्वांचेच हाल केले; पण त्याच्याच पुण्याईनें सर्व माणसें परर्चाच मिळाल्यामुळे काम पुरें झालें. परर्चा माणसें झाली तरी त्यांना किती प्राप्त थावयाचा याला कांही मर्यादा आहे की नाही ! पण झालें गेलें होऊन गेलें. या उद्योगांत इतकी वर्षे एवढा गढलों होतों कीं आता तो पुरा झाल्यामुळे जणूं वेकार झालों आहे अगें पाहत आहे !

माझे मित्र श्री. विद्यासागर बरले यांनी या विषयाची माझा प्रथम परिचय करून दिला तेव्हां त्यांनी व मीही विद्यापीठाची पहिली पदवीही संपादन केलेली नव्हती. पुढें आम्हां दोघांनीही पदवीतयी संपादन केली. ते संशोधन-कार्यांत पटणार आणि मी राजकीय येवारीत काळ कंठणार अशी चिन्हें दिगंत होती पण कालप्रभावामुळे दोघांचें ही भविष्य बदल्लें. गुमारे बीत यावीच वर्षे पहिल्या दर्जाची वकीली करून ते न्यायाधीश झाले व आतां सेवानिवृत्तीच्या मार्गावर आहेत आणि त्यांनी तेव्हां माझ्या मनांत पेरलेले बीज आणि नंतर डॉ. मुखयनकारांनी स्पर्शानंतर-रोपण केलेलें रोग आतां गुमारे परतोग वर्षांनी फलधारण करीत आहे ! हा दोघ संतापा म्हणूनच माझ्या या प्रयाता त्यांनी पुरस्कार लिहावा यांत विशेष औचित्य आहे. मी मानवाहनांच्या इतिहासाचे अध्ययन मुरू केले तेव्हांपासून किती-कदा तरी आम्हां साक्षिपदी सर्वां केलेल्या आहेत. शिवाय, डॉ. रामचंद्र भागारकर व डॉ. मुखयनकर यांच्या सोयीचा त्यांचा मानवाहन या विषयाचा

व्यासग व अधिकार आहे, फार काय, डॉ. केतकरांना महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास लिहिण्याची प्रेरणा त्याच्या एतद्विषयक लेखामुळेच झालेली आहे
३। विद्वानाचा पुरस्कार मिळाला हें माझे भाग्य व मैत्रीची कृतकृत्यताही !
याबद्दल त्याचे आभार मानण ही ही कृतज्ञता होईल !

या कामांत मला अनेक मित्रांनी साह्य झालेलें आहे विख्यात सशोधक महामहोपाध्याय डॉ. मिराशी एम् ए , पी एच् टी, यांनी मला अनुपलब्ध व हवी असलेली माहिती तत्परतेने पुरविली आहे डॉ. मोरेश्वर दीक्षित, एम् ए , पी एच् टी , यांनी मजबरोबर गाथासप्तशतीची हस्तलिपितें वाचून गाथा कव्याची वेळोवेळीं मागेपुढें असलेली नावें निश्चित केलां आहेत आणि अनेकदा आपल्या सशोधनाचा फायदा घेऊ दिला आहे अभ्यासाची बैठक अगोदर कोण मोडतो तें पाहू अशा इष्ट्यनें त्यांनीं मजबरोबर काम केलें भांडारकर ओरियंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे डॉ. गोटे, एम् ए , डी लिट् यांनीं मला लागलीं ता हस्तलिपितें व ग्रंथ दीर्घकालपर्यंत वापरू दिले आहेत प्रसंगविशेषी इतर सशोधकाच्या तातडीच्या मागण्या ठावळूनही, इतकेंच नव्हे मला अज्ञात असे अनेक सदर्थ काढून दिले आहेत माझे मित्र श्री दत्तात्रय श्रीधर मराठे, बी ए , एल् एल् बी , वकील यांनीं डॉ. वेबर याची गाथासप्तशतीची जमन आश्रयि सवध वाचून मला समजावून सांगितलेली आहे श्री शाळिग्राम एम् ए या सस्कृत पण्डितांनीं गृहकृत्याच्या पद्धतीने गाथाचें भाषांतर मजकडून करवून घेतलें जें वसंत गजानन राहुरकर यांनीं अनेक निवळ व भ्रष्ट प्राकृत अशा गाथा समजावून सांगितल्या श्री अनतराव करदीकर यांनीं भाषांतर वाचून अनेक सूचना केल्या, पण त्या वेळा तो भाग छापून झालेला अस लेमुळे मला त्याचा योग्य तो उपयोग करून घेता आला नाहा श्री कव यांनीं शब्दकोश तपासून दिला श्री दीनानाथ दलाल, श्री रामभाऊ देशमुख व श्री रॉय किणीकर यांनीं तर गाथासप्तशती माझ्या हातून पुरी होईल किंवा नाहा याबद्दल आपसात पैजा लावल्या होत्या असें ऐकतों उद्योगाबद्दल प्रशंसा कर-
णारपेक्षा विलंबाबद्दल निर्भर्त्सना करणाराची आपुलकी व सख्या अधिक !
आमचे श्री यशवंतराव जोशी व मगमचे श्री माधवराव पटवर्धन यांचा तर

मी अत पाहिला अलीकडे तर आम्ही एकमेकाना टाळू लागलों होतो ! या सर्व मित्रांचे मी अत करणपूर्वक आभार मानतो -

प्रस्तावना, भाषांतर व टीका यातील अनेक दोषांची मला आता विशेष जाणीव होत आहे कांही सांगावयाचे हात तें राहून गेलें कांही दुयार सांगितलें गेले पुढील आशुतीचा योग आल्यास ते दूर करीन सर्वच टीकाकारांचीं मते प्रकाशित होतात अमें नाहीं, जो प्रकाशित होत नाहात तीं उपेक्षा करण्याच्या लायकीची अमतात असही नाहीं कोठें कांही दोष आढळल्यास बाब-झांनी ते माझ्या निदर्शनास आणण्याची कृपा करावी अशी विनंति आहे

शास्त्रिवाहन शकाच्या वर्षप्रतिपदेस या प्रयाचे प्रकाशन होत आहे हा योगायोगच म्हटला पाहिजे, कारण या शकाची प्रस्थापना गोतमीपुत्र मान कर्णाने केलेली आहे

माझी ही श्रुति महाराष्ट्राला प्रिय होईल अशी आशा आहे

स आ जोगळेकर

अनुक्रमणिका

“ प्रतिष्ठान-टीका ”

प्रस्तावना खण्ड :

१ प्रस्तावनेचा प्रस्ताव	१७
२ महाराष्ट्रीयाना परिचयः	२१
३ मुद्रित व दस्तलिखित प्रती :	२३
४ या आवृत्तीची मांडणी व वैशिष्ट्ये :	२४
५ प्राकृत भाषा व सारस्वत	३६
प्राकृत भाषाची उत्क्रांति ३६, महाराष्ट्री प्राकृताचे मूलस्थानः ४०, प्राकृत भाषा ४१, प्राकृत सारस्वत ४३, गाथा-श्रुतः ४५, गाथा प्रशसा ४७	
६ साहित्यातील स्थान :	४९
७ अलंकार-वाङ्मयातील स्थान :	५५
८ भौगोलिक पार्श्वभूमि :	५९
नद्या ५९, पर्वत ६६, सर्कीर्ण व पौराणिक उल्लेख ७४, निष्कर्ष ७६	
९ वन आणि उपवन श्री :	७७
१० पशु, पक्षी व प्राणी :	१०६
पशु १०६, पक्षी ११५, क्षुद्र प्राणी व सर्प १२२, निष्कर्ष १२३	
११ ग्रामीण व नागरी जीवन - निष्कर्ष	१२४
१२ कौटुम्बिक जीवन	१२४
१३ धार्मिक जीवन :	१५५
देव १५५, देवता १९२, देवालये व मूर्तिपूजा १९५, दिव्ये, प्रती, विधि व रिवाज १९६, विवाह २०१, समजुती २०४, धर्मपथ २०६ निष्कर्ष २०९	

- १४ सामाजिक जीवन : ... २१२
 आहार: २१३; मद्य व मद्यपान: २१७; विहार: २२८; खेल:
 २३३; सग व उत्सव: २४०; कापूस, कापड व वेशभूषा: २५०;
 अलंकार: २६३; आरोग्य: २६९; जाती: २७०; जातीयता:
 २८४; आचार: २८८; निष्कर्ष: २९१.
- १५ आर्थिक जीवन : ... २९४
 आर्थिक जीवन: २९४; शेत, शेती व शेतकरी: २९७; शिकार:
 ३०३; व्यवसाय: ३०८; निष्कर्ष: ३१९.
- १६ राजकीय जीवन व ऐतिहासिक उल्लेख : ... ३२१
 ऐतिहासिक उल्लेख: ३२३; शालिवाहन घराण्याचा इतिहास:
 ३२७; राज्यव्यवस्था: ३४०; निष्कर्ष: ३४६.
- १७ लैङ्गिक-जीवन : ... ३४७
 आनन्दपट: ३५०; दोहद: ३५३; रजस्वला: ३५५; वर्णश्रुत:
 ३६०; वेदना व संवेदना: ३६२; सकल व संवेगस्थाने: ३६९;
 व्यभिचार: ३७६; येस्या: ३७८, स्त्रीसौंदर्य: ३८६; स्थानम्न:
 ३९५; प्रमाथन: ४०१; सुरत: ४०४; निष्कर्ष ४१२.
- १८ संकीर्ण : सांस्कृतिक व साहित्यिक : ... ४१५

शरीर-ग्रन्थ :

पहिलें शतक	१
दुसरें शतक :	...	७८
तिसरें शतक :	...	१४७
चवथें शतक :	...	२०८
पांचवें शतक :	...	२६९
सहावें शतक :	...	३३२
सातवें शतक :	...	३९७
उत्तरार्ध :	...	४६१
परिशिष्ट १ ; गायानुक्रमिका :	...	५९९
„ २ : अ : अलंकारोल्लेखसूचि :	...	६२०
„ २ : आ : अलंकारसूचि :	...	६३२
„ ३ कवि व कवियित्री :	...	६३५
„ ४ शीर्षक-सूचि :	...	६४७
„ ५ Index of Titles :	...	६५७
„ ६ शब्दकोश :	...	६६८

शरीर-सण्ड :

पहिलें शतक	१
दुसरें शतक :	...	७८
तिसरें शतक :	...	१४७
चवथें शतक	२०८
पाचवें शतक :	...	२६९
सहावें शतक :	...	३३२
सातवें शतक :	...	३९७
अस्तरार्ध :	...	४६१
परिशिष्ट १ ; गापानुक्रमणिका :	...	५९९
„ २ : अ : अलंकारोद्देश्यसूचि :	...	६२०
„ २ : आ. अलंकारसूचि:	...	६३२
„ ३ कवि व कवियित्री :	...	६३५
„ ४ शीर्षक-सूचि :	...	६४७
„ ५ Index of Titles :	...	६५७
„ ६ शब्दकोश :	...	६६८

पराशर ३२३ पाचजन्य १६२	विनिमय १०८ विराचिता सकेत
पानकुटी २१९, २२७ पाशकशारि	२३३ वय २७०, ३१६ व्यवसाय-
२३७ प्रौढविवाह १५४, २०१,	स्त्रियांचे २७६, ३१४ व्यापार २९७,
३४८ फुगडी २३४ बळी १९९	३१८, ३२२ शाच गणपती १७२.
बहुभर्तृकता १४९ घालविवाह २०३	शालिवाहन इतिहास ३२५ शालि
वैठक १३० योद्ध ३८ ११२, २०८	वाहन गौरव ४१५ शालिवाहन
भागवत ३९, १६३, २१४ भाडा	दत्तकथा ४०, ३२४, ३२६, ४१६
१३१ भोन २८१ मजूर ३१३	शालिवाहन मुद्रा ७५, ३२३ ३३३
मद्यापानबंदी २२२ मय्युद्ध २३९	शालिवाहन मूरस्थान ३२६
महाराष्ट्रीयत्व ७६, १०५, २१६,	शालिवाहन व्युत्पत्ति ३२७ शिकार
२९१, ४१५ मातुलकन्यापरिणय	११५, ३०३, ३०७ शिष्ट सस्कृति व
१५१, १६५ मातृकल ३४१ मूर्ति	लोकसस्कृति ३७, ४२८ शिल्प
पूना ३९, १६०, १९५ २१०	कौशल्य ४२३ श्रमविभाजन ३२०
मूलक ६४ यक्ष यक्षी १८१, २१०	सकच्छ २६० सतराई ५५ सती
यज्ञसंस्था १५८, २०९ २१२, २८६	२०० सप्तवाहन १९१, ३२७ सवती
राहू १९१, ३४८ लावणी ४३८	१४२ सीतायज्ञ १९९ सैतुबध ४४
लोकसाहित्य ३२३, ४३० बज्जालम्हा	स्थलनिर्णय १०५, १३४, २१६, ४१३
४७, ५३ वटयक्ष १०१ १७८	स्त्रीशिक्षण २८९ हलिक २९९ हाल
वाकाटक कवि ४२१ वात्सल्य १४५	४१६ हिम ७७ हातू २०८ होरा
वादन ४२६ विक्रमादित्य ३३४	३१५ होळी १४७ क्षेत्रसकेत १४३

गाथासप्तशती

उपोद्धात

(१) प्रस्तावनेचा प्रस्ताव :

महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासाचा व प्राकृत भाषेतील एकाद्या ग्रंथाचा अभ्यास माझे हातून होईल असा योग माझ्या कुंडलीत असल्याचें भविष्य एकाद्या ज्योतिष्याने पंधरा मोळा वर्षांपूर्वी वर्तविलें अमर्ते तर त्याची गणना मी पढतमूर्गांत किंवा खुशामती लंकण्यात केली असती. कारण महाविद्यालयीन अध्ययनात हे माझे विषय नव्हते आणि चरितार्थासाठी स्वीकाराव्या लागलेल्या पेशामुळे व्यासंगशक्ति तोंवर आटून गेली होती. शिवाय, वय वाढलें म्हणजे नवे भिन्न जोडता येत नाहीत, त्याचप्रमाणें ताजे अभ्यासविषयही संपादन करता येत नाहीत. म्हणून वाटतें, केवळ योगायोगामुळे किंवा पूर्वजन्मानु-बंधामुळे मी या विषयाकडे वळलों.

माझे गन्नित्र श्री. विद्यानागर बसले यांनी पदित भगवानलाल इंदजी मुवर्गपदक मिळविलेल्या Sātavāhanas & Contemporary Ksatrapas हा निबंध (J. B. B. R. A. S. N. S. : Vol III) त्याच्या मुर्वर्तानंतर मी बरबर वाचला होता आणि सुमारे तीस बत्तीस वर्षांपूर्वी त्याचे सहवागात गाथामत्तशतीतील काही मुभापिताचें रसग्रहण केलें होतें. अशा परिस्थितीत प्रेयमंप्रशोन्नाशामुळे म्हणा किंवा अंतर्धर्मातीत सुप्त वा विस्मृत प्रवृत्तीच्या प्रेरणे-मुळे म्हणा, ' निर्णयमागर 'न काव्यमालेत छापलेला गाथामत्तशतीची एक जर्ण सुदृढ प्रत मी पुण्याच्या जुन्या बाजारात तरेदी केली. गदर पुस्तकाच्या मूळ मालकाने समानात जागोजाग इंग्रजी, मराठी दीपा लिहिलेल्या होत्या. वाढलें, घर झाले, विषय समजण्याला अनायामें सोयत मिळाली, प्राकृत गाथाची भाषा धोऊन नाही, विषय माझे व रसिकाला रसण्यायोगे आढेत; निवाय मदतीला गरूत छाया व टीका आढेतच. बरेचवेळा प्रयत्न केल्या तरीही गाथा मनजेनात व ज्या मनजच्या म्याचे स्मरण टमजेना. म्हणून या वेदी, आणि

फक्त या वेळींच नव्हे, स्वतःच्या अज्ञानाची खाज वाटली माननी मस्कुतीचा मूलाधार असलेल्या सस्कृत या विषयाची उनाट विद्याथा ददात उपेक्षा केली याबद्दल पश्चात्ताप वाटला आणि हीसेनें दाता घेतलेला हा ग्रंथ नाइलाजाने बाजूला ठेवला.

आणि माझ्या आशुष्यात एन अवर्तिपत घटना घटली नसती तर तो तसाच, भविष्यकाळा, पुरसतीच्या वेळी, आता यापुढेही अपेक्षित पुरसत केव्हा मिळणार कोण जाणे, वाचावयासाठी म्हणून बाजूला ठेवलेल्या इतर अनेक ग्रंथांबरोबर पडून राहिला असता

मध्यतरी, कसा कोण जाणे, मला प्राचीन व मध्ययुगीन नाणी गोळा करण्याचा छंद लागला स्वाभाविक छादिष्टपणात ही भर पटली प्रचलित नाण्याचा संग्रह करण्याच व्यसन लागण्यापूर्वीच, आणि माझ्या मते सुदेवान, पण आप्तेष्टाच्या मते सांपूर्णक दुर्दैवाने, ते मला अजूनही जडलेले नाही, मी मुद्राशास्त्राच्या आदारी गेलों जुन्या नाण्याच्या नावाखाली मी पुष्कळ भगार जमविली त्यावरील लेख वाचता येत नव्हते, म्हणून तीं दुर्मिळ व ऐतिहासिक महत्त्वाची आहेत अशा भ्रमात होतो पुढे मुद्राशास्त्रावरील ग्रंथ आणि तोंवर जमविलेल्या नाण्यावरील लेख वाचले, तेव्हा तीं सामान्य आहेत ते प्रत्ययास आले या हिर मोडानंतर त्यापैकी बऱ्याच नाण्याची विल्हेवाट लावली औदार्याच्या आविर्भावाने, संशोधनेतेजनाच्या निमित्ताने काही इष्टमित्रांना देऊन टाकली, काही मोडीत घातली, तेवढीच प्रापंचिक कामाला आली एवढे मात्र झाले की या छंदानुळे हिंदुस्तानच्या प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासाची उजळणी झाली आणि मुद्राशास्त्राची मूलतत्वे अवगत झाली नंतर जुनीं नाणी आणि भारतीय स्फूर्ति स्थानाच्या साक्षिण्यात जायत होणाऱ्या संवेदनांचे संपादन करणाऱ्यांही नव्या हिरीरीने उठावणी केली या ना त्या निमित्ताने, केव्हा कामासाठी तर केव्हा कामे बुडवून फधी स्वतःच्या खर्चाने तर फधी पक्षकारांनी सांपविलेल्या कामगिरीच्या निमित्ताने काजीवरमूपासून पेशावरपर्यंत प्रवास केला आणि शेकडो नाणी जमविली इतिहासाची निश्चित माहिती असावी म्हणून मी कालानुक्रमवार आणि ऐतिहासिक घटना आणि मुद्रा व शिल्पकृती यांचे बाबतीत तपशीलवार असे राजघराण्याचे समांतर खणाचे तक्ते तयार केले अधिकृत

इतिहासग्रंथावरून हे तक्ते सहज पुरे करता येतील आणि या पद्धतीने हिंदु स्थानचा इतिहास कोणी तयार केलेला नसल्यामुळे आपण सहजासहजा भ्रंशोपभ्रंश होऊन जाऊ, अशी भोळा आकाशा मी मनाशा बाळगली होता. प्राथमिक याचा तयार झाल्या व त्यात तपशील नमूद होऊ लागले, तेव्हा प्रत्ययास आले, की हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासातल्या सूक्ष्मच नव्हे, स्थूल वाचतातही एका पडिताचा दुसऱ्याशा मेळ नाही. सर्वांचे विवेचन तात्पुरत तर्कशुद्ध वाटे, त्रिखण्डमान्य अशा या पण्डिताच्या भिन्न मताची व मत भिन्नतेच्या कारणाची माहिती नमूद असावा म्हणून तत्कालीन रचनात तपशील भरू लागलो. तेव्हा प्रारंभीच्या सागाध्याभोवती बऱ्याच निर्माण झाले. ते परस्पराशी झगडू लागले आणि त्यात गुरफटून मा गायबून गेली.

एकाचा मनाची बीजशक्ति किंवा प्रक्रिया अवगत नसताही केवळ चाळा म्हणून तो अपावा आणि यद्दृष्टेने हा अपशास्त्रोक्त व पूर्वमाळी होऊन शुद्धदर्शन होण्यापुरती सिद्धि प्राप्त व्हावी, असा अकल्पित प्रकार या वाचतात झाला.

प्राचीन नाणी गोळा करीत असताना मला महाराष्ट्रात जागोजाग सात वाहनाची काही नाणी मिळाली होती. पुराणात व हिंदुस्थानच्या देशी विदेशी इतिहासात सातवाहनाना आन्ध्र ही सजा दिलेली आहे. गतानुगतिकत्वाने माझ्या तत्कालीन एतद्विषयक स्तंभावर मी हच दीर्घक लावले होते. माझ्याकडे काही प्राचीन नाणी आहेत व त्यात सातवाहनाचीही नाणी आहेत. अस समजल्यावरून तो पाहण्यासाठी येथाला भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे प्रमुख व विख्यात सशोधक डॉ. सुकथनकर हे एके सकाळी माझ्या एका स्नेह्याबरोबर मजकडे आले. आंतरराष्ट्रीय कीर्त्याचे विद्वान आपण होऊन मजकडे आले, मी हुरळला. त्यांनी माझी नाणी पाहिली व तत्काल पाहिले औपचारिक अभिनंदनानंतर झालेल्या सभाषणावरून माझ्या तृप्तपुज्या ज्ञानाची व गाढ अज्ञानाची त्यांना कल्पना आली. आठवने की माझ्या तत्कालीन आन्ध्र या दीर्घकावर बोट ठेवून ते म्हणाले, 'सातवाहन हे आन्ध्र नव्हते, त्याच्या राजवटीचा सवय्य अमल्ल पौराणिक व साहित्यिक उद्देश, शिलालेख, शिल्पकले व मुद्रा आणि गाथासंग्रही वर्गरे किती तरी साधन आजवर उपलब्ध झालेली आहेत, या उपेक्षित कालखंडावर तुम्ही आपले लक्ष केंद्रित करा आणि शक्य तर त्याचा इतिहास लिहा.'

गाथासप्तशतीचें नांव निघताच मी चमकलों अग्राप्य द्राक्षामुळे आनल्या सारख्या आविर्भवानें म्हणालों, मी तर ऐकनां कीं तो केवळ उत्तान लानण्याचा समग्र आहे जणू मी एक आर्य पण्डित व 'मस्तूति सरलक' आहे आणि या मुळेंच तो मी आनवर वाचला नव्हता !

हा प्रवाद सरा नाहीं, ते म्हणाले : गाथासप्तशती हा प्राकृत वाङ्मयातील आय व अग्रगण्य ग्रंथ आहे, प्राचीन व बहुमोल सुभाषिताचा समग्र आहे, प्राचीन महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जीवनाचें ग्रामाणि प्रतिबिंब त्यात उमटलेलें आहे, विद्वानांनीं त्याची स्तुति केलेली आहे, साहित्यशास्त्रज्ञांनीं त्यातील वचनें उद्धृत केलेली आहेत, अनेक रसिक पण्डितांनीं त्यावर टीका लिहिल्या आहेत, तुम्हीं नीट वाचून पहा, म्हणजे गाथाचें महत्त्व व स्वारस्य प्रत्ययाला येईल

त्या दिवशीं हें बोलणें ऐकल्यावरच राहिलें मी म्हटलें, त्याचे मार्ग वेगळे, आपले वेगळे कोठें अज्ञाताचा शोध लावणारा दर्यावर्दी व कोठे रजपाश्रावरला हेलकरी ! पुन्हा कथा भेटलेच तर हवापाण्याच्या गोष्टी करून वा व्यवभाषाची शिष्ट सबब सांगून वेळ मारून नेऊ पण प्रसंग आला तेव्हा तें जमलें नाहीं दुसऱ्या काहीं निमित्तानें ते मजकडे आले असता सातवाहनाचा विषय काढून जणू खणपटीलाच बसले अभ्यासासाठीं नेमून दिलेल्या गृहकृत्याबाबत चुकार विद्यार्थ्यानिं उडवाउडवी करावी, तसें माझें वर्तन पाहून त्यांना उद्देग वाटलासं दिसल कोण कोणासाठीं व कशासाठीं व्याकुल होतो !

आणि त्याच वेळीं महाराष्ट्राच्या प्राचीन, विशेषत सातवाहनाच्या इतिहासाचा व गाथासप्तशतीचा अभ्यास करावयाचा मी निश्चय केला

सातवाहनांचे मूलस्थान The Home of the Sātavāhanas हा या विषयावरला माझा पहिला लेख त्याची जुन्नरी कागदावर टरमुदित केलेला प्रत मी त्याच्या हातीं दिली तेव्हा त्यांना किती समाधान वाटलं म्हणून सांगू ? हा लेख वाचून पाहिल्यानंतर तो त्यांनीं अँनल्समध्ये छपावयाचें ठरविलें आणि मला तस सांगितलें तेव्हा मी म्हणालों,

आंतरराष्ट्रीय शीतांच्या महापण्डितांचे सशोधनात्मक लेख आपल्या नियतकालिकांत यतात त्यांच्या पत्नींत बसण्याची माझी पानता आहे किंवा बस हें तुम्हा ठरवावयाच आहे या लेखावरून मला कोणी महामूर्खता काढलें तर त्याच अपयश पर्यायानें तुमच्यावर येणार

अगलेच्या प्रुटित हस्तलिखिताचा अभ्यास करून त्यांनी 'शालिवाहन व शालिवाहनमत्तशती' हा निबंध मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढे ता १९।३।१८७३ रोजी वाचला तो पुढे सदर संस्थेच्या नियतकालिकात प्रसिद्ध (J B B R A S Vol. X, pp 128-38) झाला. यानंतर डॉ रामकृष्ण भाटारकरांनी मुंबई गॅझटीयर्ससाठी लिहिलेल्या Early History of the Deccan (Government Central Press 1884) या ग्रंथात या विषयाचे आणखी विवेचन केले श्री नारायण विष्णु बापट यांनी या ग्रंथाचे मराठात भाषांतर (दख्खनचा प्राचीन इतिहास . १८८७) केले. त्यात ते सांगतात, "प्राचीन महाराष्ट्रांत . सप्तशती नामक ग्रंथ . पद्यरत्नावलीच्या सधेच्या असून त्यात बहुतकरून शृंगारपर ..पद्यांचा समग्र आहे. अन्ध-भृत्याच्या कारकीर्दीत निद्याग्रंथकल्पाची समृद्धाची स्थिति होती आणि प्राकृत भाषाचा व विशेषकरून महाराष्ट्रीचा फार करून पहिल्यानेच लोक ग्रंथ लिहिण्याचे कामी उपयोग करू लागले असावे असा येथेच सिद्धांत करण्यास बाध नाही."

महाराष्ट्राला गाथासप्तशतीच्या अंतरंगाचा पहिला परिचय करून देण्याचे श्रेय श्री. राजारामशास्त्री भागवतांचे. प्रथम ग्रंथमालेत प्रसिद्ध झालेला त्याचा 'प्राकृत भाषेची विचिकित्सा' हा निबंध अलीकडे पुस्तकरूपात उपलब्ध झाला आहे त्यातील चोवीस पाने या विषयाला दिलेली आहेत त्यात त्यांनी गाथासप्तशती तील सोळा गाथा उद्धृत केल्या आहेत, तद्मध (३०), तत्सम (१३) व देशी (११२) शब्दांचा कोश दिला आहे, संपादक, लेखक व लेखिका यांबद्दल चर्चा केली आहे, तत्कालीन धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीबद्दल गाथातील उल्लेखावरून निघणारे निष्कर्ष नमूद केले आहेत माझ्या माहितीप्रमाणे मूळ ग्रंथाबद्दल दुसऱ्या कोणीही आजवर एवढे व इतके चांगले विवेचन व रसग्रहण केलेले नाही शास्त्रीबुवा सांगतात, "सेतुबंधाच्या भाषेत जसा व जितक वृत्तिमपणा आढळतो तसा व तितका साधेपणा सप्तशतात आढळतो' गाथातील साध्या उक्तींवर शृंगाराचा आरोप आलेला पाहून ते एवढ्या विचारतात, "शृंगाराची काबीळ झालेल्या आलमारीकानी जी भलतीच वा दाएविली त्या वाटेने प्राकृत ग्रंथावर संस्कृत टांका करणारे भट्ट व शास्त्री डोळे मिटून गेले, ही अथपरंपरा दाडणी नव्हे काय ?"

पुरातत्त्वभूषण श्री. राजवाडे आणि विद्याभूषण श्री. घुले यांनी अनुक्रमे 'मरस्वर्नामिदिर' व 'विविधज्ञानविस्तार' या निबन्धकालिकातून गायामस्तशतीतील गणपती या विषयाची चर्चा केली. यानंतर बऱ्याच वर्षांनी हाच वाद श्री. घुले शास्त्री (वागीश्वरी : वर्ष १, अंक १) व श्री. अग्रमुद्ध (वागीश्वरी : वर्ष ३, अंक १) यांचे दरम्यान झाला. त्याचा समारोप महामहोपाध्याय प्राचार्य मिराशी यांना 'गायामस्तशतीचा काल' या लेखात (युगवाणी : १९४६, मार्च) केला. हा वाद अनेक वर्षे चालला. पण तो सामान्य मराठी वाचकाच्या डोळ्यावरून गेला आणि गायामस्तशतीचे न्वाय न्याना अनुमत्तावयाला मिळाले नाही.

श्री प्र. वों. कानिटकर यांनी 'विविधज्ञानविस्तारा'तून (वर्ष ६१ : अंक २ व ३) 'गायामस्तशतीतील सुभाषिते' मराठी भाषानरामह प्रसिद्ध केली. त्याचाच 'ग्रहृत काव्ये व गायामस्तशती' हा लेख 'महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिके'त प्रसिद्ध झालेला आहे. १९४५ च्या 'दीपावली' वार्षिकांत मी 'गायामस्तशती' या लेखात रसग्रहणाच्या धर्तीने या ग्रंथाचा ओसरता परीचय करून दिला. 'मौज' च्या १९४६ च्या दिवाळी अंकान श्री. बनहट्टी यांना 'महाराष्ट्राचे पहिले अमृतमधुर काव्य' ह्या लेखात या विषयाचा परामर्श घेतला. त्यात त्यांनी केलेले काही गायामे समवृत्त भाषांतर आलेले आहे. 'वेद्याचे प्रेम विजयी होवो' (शकार : १९४८, दिवाळी अंक), 'श्यामला' (दिपावली : १९४९), 'मयपान' (वाङ्मयशोभा : मार्च, १९५०) आणि 'संकेत व संकेतम्याने' (दीपावली : १९५१) या लेखात गायामस्तशतीतील त्या त्या विषयावरील उद्देश्य एकत्रित करून त्याची चर्चा मी केलेली आहे.

नियतकालिकाचे आयुष्य मर्यादित असते, यामुळे असे लेख काळाच्या उदरात गडप होऊन जातात.

म्हणूनच म्हणावे लागते की गायामस्तशतीच्या शब्दात सामान्य मराठी वाचकाचे ज्ञान जवळ जवळ शून्यागतर आहे. गायामे नामार्थावरून कोणता वाद ते की हा ननुवास्मयाचा प्रसार असावा आणि सप्तशती या नामार्थावरून कोणता वाद ते की हा देवावास्मयाचा प्रसार असावा ! आणि आता तर काय. श्री. जोशी हे या प्रश्नाचे प्रकाशन करीत असल्यामुळे हे गैरममत्र काही काळा-पर्यंत बळावयाच्या किंवा यामुळे ने टाकाविषय होण्याचा समभव आहे !

(३) गाथासप्तशतीच्या मुद्रित व हस्तलिखित प्रती आणि टीका : मुद्रित प्रती

गाथासप्तशतीला पहिला मुद्रणसंस्कार देण्याचे श्रेय डॉ. वेबरचें, आणि या प्रथाचा सांगोपांग अभ्यास करण्याचही त्यांनीं गाथासप्तशतीतील ३७० गाथा १८७० सालीं *Über das Saptacatakam des Hala* या नावानें लाइप्झिग येथें प्रसिद्ध केल्या १८७२ व १८७४ या सालात आणखी काही गाथा मिळवून त्या त्यांनीं *Zeitschrifter Deutschen Morgen landischen Gasellschaft* या जर्मन नियतकालिकातून (26 pp 735 foll) प्रसिद्ध केल्या गाथासप्तशतीची संपूर्ण आद्युत्ति त्यांनीं १८८१ सालीं लाइप्झिग येथून *Das Saptacatakam Des Hala* या नावानें प्रसिद्ध केली गाथासप्तशतीच्या मुद्रित प्रतीत वेबरची आद्युत्ति अग्रगण्य आहे कालानुक्रमाच्या व शास्त्रशुद्धतेच्या दृष्टीनेंही ही आद्युत्ति सिद्ध करण्यासाठीं त्यांनीं अनेक हस्तलिखित प्रतींचा साधारण देवानें 'मुक्तावली' या नावानें 'ब्रज्या' पद्धतीनें माडणी केलेल्या गाथासप्तशतीचा आणि कुलनाथ, गगाधर व पीतावर यांच्या टीकांचा उपयाग केलेला आहे त्यांनीं गाथासप्तशतीच दोन भाग केलेले आहेत पहिल्या अधिकृत भागात ६९८ गाथा दिल्या आहेत, उत्तरार्धातील गाथा अनधिकृत किंवा प्रक्षिप्त आहेत संपादकाच्या नावाचा उल्लेख करणाऱ्या अंतिम गाथाचाही पहिल्या भागात समावेश केल्यामुळे गगाधराच्या प्रतीत आढळणाऱ्या ६९५ ते ६९९ ह्या गाथा त्यांना उत्तरार्धात घालाव्या लागल्या आहेत उत्तरार्धातील क्र ७०१ व ७०२ या गाथा त्यांना अनुक्रम कुलनाथ व पीतावर यांच्या सटीक प्रतावरून घेतल्या आहेत, क्र ७०३ ते ७९९ या गाथा गाथासप्तशतीच्या वेगवेगळ्या हस्त लिखितावरून, क्र ७९४ ते ८०८ या गाथा साधारणदेवाच्या मुक्तावलीवरून, क्र ८०९ ते ९४७ आणि क्र ९४८ ते ९५९ या गाथा अनुक्रमे गाथासप्तशतीच्या पहिल्या व दुसऱ्या तेलग प्रतावरून आणि क्र ९६० ते ९९४ या गाथा अलकारशास्त्रावरील वेगवेगळ्या प्रथावरून घेतलेल्या आहेत क्र १ ते ९६५ या गाथांचे हस्तलिखितात आढळून येणारे सूक्ष्म प्राकृत व छायातील स्थूल संस्कृत पाठभेदही त्यांनीं दिले आहेत क्र ९६६ ते ९९४ या गाथांचा पाठभेद

त्यानीं दिलेले नाहीत गाथाच्या संस्कृत छाया त्यांनी दिलेल्या नाहीत कोठे कोठे संस्कृत टीकातील उतारे दिले आहेत जागोजाग टीपा दिल्या आहेत आणि काही गाथांचे जर्मन भाषांतरही केले आहे विस्तृत प्रस्तावना, वेगवेगळ्या हस्तलिखितातील गाथाच्या क्रमांकाचा मेळ घालणारी कौष्टिक, गाथांभाची सूची आणि संपूर्ण शब्दसूची या वैशिष्ट्यामुळे हा ग्रंथ सर्वांगपरिपूर्ण आहे

हिंदुस्थानात गाथासप्तशती प्रथम प्रसिद्ध करण्याचे श्रेय निर्णयसागरचे पंडित दुर्गाप्रसाद व श्री पणशीकरशास्त्री यांनी संपादित केलेला गाथासप्तशती गंगाधर-भट्टाच्या भावलेखप्रकाशिका या टीकेसह निर्णयसागरने काव्यमालत (क २१) प्रसिद्ध केला ही प्रत चार हस्तलिखितावर आधारलेला असून त्यातील पाठभेद मुद्रित आवृत्तात नमूद केलेले आहेत संपादकांनी सातवाहन या शीर्षका-खाला लिहिलेली संस्कृत प्रस्तावना व गाथाची अक्षरवारीन केलेली अनुक्रम-णिका ग्रंथास जोडलेली आहे या प्रतीची द्वितीयावृत्ति १९११ साली प्रसिद्ध झाली आहे पंडित मथुरानाथ शास्त्री यांनी लिहिलेल्या संस्कृत छाया आणि स्वतः व विस्तृत प्रस्तावना व टीका यासह मूळ गाथासप्तशती निर्णयसागरनेच मुद्रित व प्रसिद्ध केली आहे पंजाब युनिव्हर्सिटीच्या लायब्ररीतील हस्तलिखिताच्या आधाराने लाहोरचे श्री जगदीशलाल यांनी संपादिलेली गाथासप्तशती प्रथम ओरिएण्टल कॉलेज मॅगॅझीनमध्ये आणि नंतर ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झाली आहे मूळ हस्तलिखित नुसित आहे चवथ्या शतकातले शेवटच्या १०, पाचव्या शतकातील १००, सहाव्या शतकातील ५५ व सातव्या शतकातील ९८ एवढ्याच गाथा या प्रतीत दिलेल्या आहेत या गाथांवरील हारिताम्र पीठावरची अप्रकाशित टीका या प्रतीत दिलेली आहे आरभी विवेचनात्मक प्रस्तावना व अखेरीस गाथाची वर्णांशसूची जोडलेली आहे

हस्तलिखिते

गाथासप्तशतीची हस्तलिखिते हिंदुस्थानात कादमारपामून धन्याकुमारीपर्यंत जागोजाग उपलब्ध झालेला आहेत आपल्याला मिळालेल्या हस्तलिखितांचे पृथक्करण करून वेवरने विधान केले आहे (Vorwort p xxvii) की गाथासप्तशतीचे कर्मांत कर्मा सहा भिन्न पाठ प्रचलित आहेत, त्यामधाल भिन्नता गाथाच्या सख्येत व माटणीतही आढळून येते, सर्व प्रताना साधारण अशा गाथांची संख्या ४३० आहे आणि गाथासप्तशतीचा मूळचा गाभा एवढाच आहे

हाल सातशतमानां एक कोटि गाथा जमविल्या व त्यातून सातशें निवडून त्याचा कोष केला, असा अतर्गत पुरावा आहे. अर्थात् मूळ गाथा सातशेंच असल्या पाहिजेत.

गाथासप्तशतींतील सुभाषितें सर्वांर्ण स्वरूपाचा आहेत, वर्गीकरणाच्या द्वांणत्याही पद्धतीनें त्याची बाधणी केलेली नाहीं म्हणून नकला करणारांना किंवा करविणारांना जणू संपादकाचे अधिकार मिळाले या अधिकारात मुळातल्या काहीं गाथा वगळून त्याचे जागीं त्यानीं आपल्या, आपल्या आवडीच्या किंवा स्थानिक प्रचारातल्या गाथाचा आपल्या प्रतीत समावेश केला. वेबरच्या आहृतीतील उत्तरार्धातील अनेक गाथा उत्तरकालीन आहेत आणि त्याचें अंतर्ग्राम व वृत्तादि बाह्यांगही मुळाहून भिन्न आहे हें सहज दिसून येतें. हस्तालिपिताच्या गुणात ग्रंथाची अधिकृत आवृत्ति उपलब्ध नसता त्याची लोकप्रियता व प्रचार वितरणा अधिक तितके पाठ व पाठभेद आणि प्रक्षिप्त भाग अधिक

साधारणद्वानें ' मुक्तामालि ' या नांवाने संपादित केलेल्या गाथासप्तशतीतील गाथांची मांडणी ' वज्र्या ' पद्धतीनें केलेली आहे. वर्गीकरणाची ही पद्धत उघड उत्तरकालीन आहे वज्र्या या सङ्गचें स्पष्टीकरण वज्रालङ्गात दिलेलें आहे

एकत्ये पत्यावे जत्य पडिज्जन्ति पउरगाहाओ ।

त एलु वज्जालग वज्ज ति य पद्धई भणिया ॥

वज्र्या (वज्र्या दे = पद्धई = पद्धति) म्हणजे एकाच विषयावरील वचनाचा समूह करण्याची पद्धति. कवद्रिवचनसमुच्चयाच्या प्रस्तावनेंत डॉ थॉमस सांगतात की वज्र्या, वज्र्या व वर्ग हे शब्द समानार्थी (Bibliotheca Indica No 1309. Ed F W Thomas) आहेत वज्रालङ्ग, कवींद्र-वचनसमुच्चय, सुभाषितावली, सुक्तिमुक्तावली वगैरे मध्ययुगीन सुभाषित-संग्रहाची मांडणी याच धर्तीची आहे

साधारणदेवान्या मुक्तामालातील वर्गीकरण येथे देता वेबरच्या आहृतीतील विंगुरलेचे सदर्भ गौरांच्या प्रथम अक्षरानुक्रमानें जुळवून हें कोष्ठक तयार केले आहे कनाकाचा सुमानला माझ्या प्रतीशी जुळविऊला आहे

अभ्यापदेशः १७२, २७९, ३१६, ३५०, ३८३, ३८७, ४५४, ४६०, ४६२, ४६८, ४७०, ५२६, ५४८, ६०३, ७९६, अनुरागः ६, ५०, ६७, ६९, ७२, ८५, ८६, ९३, ९८, १००, ११४, १२५, १३६, १६१, १६२, १६८, १९५, २२८, २२९, २४१, २४६, २७६, ३१२, ३१४, ३५१, ३५८, ३६१, ३९३, ४०७, ४०८, ४१८, ४१९, ४३८, ४४०, ४५६, ४६५, ४७८, ५९३, ६१२, ६१६, ६८३, ७१९, ७३७, ७४३, ७४४, अप्रगल्भः १५, ५६, १२३, १४५, १५५, १७०, ४३३, ५८९, असतीः ८, ९, १९, २८, ६५, ६६, १०३, १०४, १०७, ११०, १५९, १६५, १६६, १६७, १७५, १७६, १८०, १८७, १९३, १९७, २१८, २२५, २३१, २३७, २३९, २४९, २७४, २९४, २९५, २९७, ३०१, ३१३, ३१८, ३२८, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३४१, ३४३, ३५५, ३५९, ३६०, ३६५, ३६९, ३७२, ३७९, ४१५, ४१६, ४१७, ४४९, ४५७, ४६१, ५१४, ५२०, ५२४, ५४९, ५५३, ७५६, ५६७, ५९९, ६००, ६०७, ६०८, ६६२, ६९१, ७१५, ५२०, ७३१, ७३२, ७३५, ७५४, ७६१, ८०५, आलिङ्गनः ३४४, इक्षुः ५५४, ७३४, ७७० उच्चावच्चः ५, १४, २०, २१, २३, २५, ५८, ९१, १०६, १५४, १६०, १९६, २०९, २४०, २५९, २७३, ३०५, ३४२, ३४७, ४००, ४०४, ४०९, ४२०, ४५८, ४६३, ४६४, ४७३, ४७६, ४७७, ४७९, ४८३, ४९१, ४९८, ५१५, ५४४, ५४५, ५५८, ५७६, ६७५, ७१०, ७१२, उत्प्रेक्षाः ४, १८, ६२, ६३, ६४, ७५, २६५, ३९१, ३९४, ३९५, ५५५, ५६२, ५६३, ५६९, ६२४, ७५२, उपालम्भः ३०, १४६, १५७, १५८, २०१, ३३७, ३७५, ३७६, ४४५, ४८८, ४८९, ५०८, ५१०, ५११, ५२३, ५८२, ७५३, कुलवधूः ४५९, ५१२, ५१३, ६४५, कुसुमशरः ३२५, ३२६, ३२७, कृष्णः ११६, कृष्णचरित्रः ८९, ११२, २१०, गतययः २३२, २३३, ५१७, गलितस्नेहः ५०६, ५१९, गुणः ४८, १३९, २०३, ५७८, ग्रीष्मः

४९. २८८. २९९. ४९४. ५५१. ७९४. गोत्रस्खलनः ३२. १३१.
 ४५२. ४९६. चाट्टः १४८. १७४. १७९. २३५. ३००. ३४६.
 ३६२. ३६४. ४२१. ४३९. ४६७. ४७१. ५०७. ५८१. ६०५.
 ७२१. ७३०. ७९९. जातिः ४४. ६८. १०२. १७१. २९१.
 ३४०. ३९२. ४१४. ४२२. ४२४. ४४०. १३१. ५३२. ५६०.
 त्यागः ७६. २१२. २३०. दुर्जनः १३५. २४८. २५३. ५३६.
 ६८६. ७५६. दूतीः १२. ४०. ५७. ८४. ९६. १३८. १८२.
 १८५. १८९. १९४. १९८. १९९. २२०. २२१. ३३८. ३५२.
 ३६१. ३६७. ३७०. ३७१. ३७८. ३८५. ४८२. ४८४. ४८७.
 ४९२. ५३३. ५८७. ६०२. ६०९. ६१०. ६९७. ७५०. ७५१.
 ८०३. ८०४. दृष्टातः २०४. २१७. २२७. ३१६. ४२९. देवरः
 ४६९. ५७०. ६८८. ७२९. ७६५. नमस्कारः १. २. ३. १५१.
 ४०३. ४०६. ४११. ४५५. प्रत्युषः ४९५. ६०४. प्रसादः १४४.
 ६९९. प्रहेलिकाः १२७. १३०. २००. २६४. २९८. ४३२. प्रावृद्धः
 ११५. ११६. ११७. १७७. ३१५. ३२४. ४३५. ४३६. ५३७.
 ५३८. ५४०. ५६६. ५६७. ५८०. ५८३. ५८४. ६२१. ७०६.
 ७९५. पुष्पवतीः २२. १९२. २८९. ४८०. ४८१. ५०३. ५२८. ५२९.
 प्रेमः १०. ५३. ८१. ८२. ९५. १२४. १२६. १५६. २३६. २८७.
 ३०४. ४२३. ४३१. ५१६. ५१८. ६९६. ७४०. भविष्यद्विरहिणीः
 ४६. ४७. १११. २०८. ५०२. मधुकरः ३७. ९२. ४४२.
 ४४४. ५९१. ५९२. ६१३. ६१९. ६४१. ७५५. मनस्विः ८३.
 १३४. २८४. २९०. ६९५. मल्लः ६८४. ६८५. मानिनीः ११.
 २६. २७. ३३. ३८. ५१. ७१. ७४. ८७. ८८. ९०. १२९.
 १५२. १६३. १८४. १८८. २१५. २१६. २७०. २७५.
 २७७. २८०. ३०२. ३०६. ३०९. ३४८. ३५३. ३५४. ३७४.
 ३८४. ३९०. ४०१. ४५०. ४५१. ४६६. ५२१. ५२२. ५३९.
 ५६४. ६४७. ७०३. ७७२. मालिकाः २८१. ५९६. ५९८. रोदनः
 २५४. २६१. ३८८. ३९९. ४४३. ५००. ५४६. ५६५. ५८५.

६३९. ६६४. ६८१. ६९४. ७७८. ८०१. ८०२. वर्णनाः १३.
 ८०. २०७. २१३. २३४. २६९. २७१. २७८. २९२. ३०३.
 ३६६. ४१०. ५०४. ५७२. ५७५. ५९२. ६२०. ६७८. ६९०.
 ७२७. ७९७. ७९८. वसंतः ७. १२८. १४३. २१९. ३०८. ३११.
 ३३१. ३३२. ३९६. ४९७. ४९९. ५४२. ५४३. ५७४. ७७१.
 ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. व्याघ्रः ११८. ११९. १२०.
 १२१. १२२. १७३. ६२९. ६६३. विषयाः ६०६. विपरीतमुरतः
 ५२. ४४६. ५४७. ६१४. ८०७. ८०८. विरहिः ७८. १८३. २२६.
 २५२. ३६८. ३७३. ७०४. विरहिणीः १६. १७. २९. ३४. ४३.
 ६०. ९७. १०१. १३२. १३३. १४१. १५३. १९०. २०५. २२२.
 २२८. २४४. २९६. ३०७. ३३६. ३४९. ३५६. ३७७. ३८१.
 ३८६. ३८९. ३९७. ४१२. ४१३. ४३७. ४४१. ४५३. ४७५.
 ४९३. ५०१. ५३५. ५८६. ६११. ६१७. ७६०. ८००. वेश्याः
 ४७४. शरदः १८३. ४३४. ५३४. ५६१. ६२२. ६२३. ६७९.
 ६८२. ६८९. शांतिः ४५. २४७. ८०६. सलीसमाश्रामनः ३९. ७०.
 २०६. सतीः २४. ३५. ३६. ५९. २९३. ४७२. ५६५. स्तनः
 १४०. १५०. २५७. २५८. २६०. २६८. ३८२. ४२५. ४२७.
 ४२८. ५७९. ७०९. स्वरूपाख्यातः १४२. १९१. २१४. २४२.
 २४३. २५१. २५५. ६८०. ६९२. संदेशः १०८. १८१. ३३९.
 ३६३. ४८५. ४८६. ५७१. ५८०. ७७२ साहसः ४२. २४५.
 मुञ्जः ६१. ९४. ९९. ११३. २२४. २५०. २६५. २६६. २६७.
 २७२. २८२. २८५. ३१९. ३२०. ३२१. ३८०. ५४१. ७०५.
 मुमयः ३१. मुमयीः ५४. ५५. ४०२. ५०७. मौभाग्यः ७९. ४६०.
 ६८७. हरिणीः ५८८. ५९४. ६०१. ७५७. नाटिकाः १६४. १६९.
 ३१७. ५६७. ५६८. हृदयोपाजम्भः ४१. १०५. १४९. २०२. ३४५.
 ५०९. हेमंतः ७७. १०९. २३८. ३२९. ३३०. ६९३. ७२५.
 ७३० ७६३. ७६४. ७६६. ७६७. ७६८

वेवरला उपलब्ध झालेल्या तेलग प्रतीची माडणी व्रज्यापद्धतीचीच आहे, पण मुक्तावलीहून हें वर्गीकरण वेगळें आहे आणि माडणीची पद्धतही वेगळी आहे. चार पाच विषयावरील मिळून एकदर शंबर अशा गाथांचीं सात शतकें या प्रतीत आहेत इतर प्रतीत न आढळणाऱ्या अशा बऱ्याच गाथा या प्रतीत मिळालेल्या दिलेली आहेत तेलग प्रतीची शतकवार माडणी अशी आहे (१) जोकार (जयकार), गमागार (नमस्कार), सुहासिअ (सुभाषित), अन्नावरस (अन्या पदेश), मुद्दणववट्ट (मुग्धा नववधू), होन्तवहुआ (भविष्यत् वधू) (२) इद्धि-आवण्ण (इत्थिआ=स्त्री), सुरआणुराअ (सुरतानुराग) (३) विरहपद्धति. (४) दूर्ध्वअण (दूर्तावचन), गामीण (ग्रामीण), कुलवट्ट (कुलवधू) (५) अडअणा (असती), अभिसारिआ (अभिसारिका), वेसा (वेश्या), जरई (घृद्धा), करमरा (वन्दिना) (६) पणअम्लहपद्धई (प्रणयकलहपद्धति). (७) राण्डिआ (राण्डिता), पुप्फवई (पुष्पवती) गम्भिणी (गर्भिणी), वाही (व्याधस्त्री), उडुवण्ण (उडुवर्गन)

टीका

गाथासप्तशतीवरील अनेक टीका आजवर उपलब्ध झालेल्या आहेत. ऑफ्रेटच्या यादीत पुढील टीकाकाराचा नावें नमूद केलेली आहेत- (१) कुलनाथ, (२) गगाधर, (३) पीताम्बर, (४) प्रेमराज, (५) भुवनपाल आणि (६) साधारणदेव पीतांबरान्या टीकेत पुढील टीकाकाराचा उल्लेख आलेला आहे (७) कुलपति, (८) चैतन्य, (९) भट्ट, (१०) भट्ट राघव आणि (११) भोजराज डॉ रामकृष्ण भांडारकराना (१२) आजट या टीकाकाराचा उल्लेख केलेला आहे (Report on the Search for Sanskrit Manuscripts during the years 1887 1891 p 26) पंजाब युनिव्हर्सिटीच्या लायब्ररीत (१३) माधवयज्व मिश्रानें लिहिलेल्या ' तात्पर्यदीपिका ' नांवाच्या टीकेच हस्तलिखित आहे (Gatha Saptasati Jagadish Lal Shastri Intro p 15) यापैकी गगाधर व पीतांबर यांच्या टीका मुद्रित झालेल्या आहेत (१४) पण्ति मधुरानाथ शास्त्री याची अर्वाचान टीका निर्णय सागरनें प्रसिद्ध केली आहे पीतांबर व गगाधर यांना आणखी काही टीका

उपलब्ध होत्या असे त्याच्या टीकातील उल्लेखावरून दिसते, मात्र या टीकाकाराची नावे त्यांनी दिलेली नाहीत, पण 'इति टीकान्तरे' 'इति प्राचीन टीका' असे हवाले दिले आहेत.

गाथासप्तशतीचा टीकाकार कुलनाथ, कुलनाथदेव व कुलबालदेव हे एकच असे त्याच्या टीकाच्या भिन्न प्रतींवरून दिसते या टीकेचे एक हस्तलिखित भांडारवर इन्स्टिट्यूटच्या संप्रदाई आहे [गाथा कोश No. 386 of 1888-89 New No 30 गाथासख्या ७००] या संप्रदाईत श्री भुवनपालाची 'छेकोक्तिविचार-लीला', व श्री प्रेमराजाची 'साहित्यजन्मावनि' या टीकाच्या त्रुटित प्रती (अनुक्रमे No. 245 of 1880-81, गाथासख्या २००, No 181 of 1879-80 New No ३० गाथा सख्या ४४०) आहेत. श्री भुवनपाल हा जैन असावा कारण सहाव्या शतकावरील टीकेच्या आरम्भी त्याने जिनाला वंदन केलेल आहे. आपल्या टीकेत प्रेमराजाने स्वतः बद्दल माहिती दिली आहे ती अशी श्री क्षत्रिय श्री सहगिल (सहिगल, सहिगल) वशोद्भव श्री प्रयागदासात्मज (प्रियागदासात्मज) श्री प्रेमराज '

टीकाची सख्या हे मूळ ग्रंथाचा लोकप्रियता अजमावण्याचे एक साधन आहे काव्यप्रकाशावरील ७२ टीकांची यादी महामहोपाध्याय श्री वाणेश्यांनी (Sāhitya-Darpana. Index p. clxv-clxvi) दिली आहे पण काव्यप्रकाश हा ग्रंथ सूत्रमय असून समजण्यास अवघड आहे गाथासप्तशतीची भाषा सोपी व विषय सुबोध आहेत म्हणून विद्यार्थ्यांच्या नव्हे, रसिकांच्या आप्रहामुळे किंवा स्वयस्कूर्तान या टीका लिहिण्यात आल्या असल्या पाहिजेत, हे उघट आहे

गाथासप्तशतीच्या टीकाकारात भट्ट गंगाधर हाच विशेष विख्यात व लोकप्रिय आहे कारण त्याच्याच टीकेच्या अनेक हस्तलिखित प्रती जागोजाग उपलब्ध झालेल्या आहेत गंगाधराच्या देशकालाबद्दल काहीही माहिती उपलब्ध नाही, एवढेच पंडित दुर्गाप्रसाद यांनी आपल्या प्रस्तावनेत सांगितले आहे त्याच्या टीकेवरून त्याच्याबद्दल थोडीकार माहिती मिळू शकते, ती अशी :

पण्डित दुर्गाप्रसाद याना जयपुर येथे उपलब्ध झालेल्या 'गाथासप्तशती' वरील गगाधराच्या टीपेच्या हस्तलिखितावर 'नेत्ररामभूषाके (१९३२) लिखित' असा लेखनकाल नमूद आहे हा आकडा सवताचा आहे असं मानलं तर या प्रतीचा लेखनकाल १५९९ इ. हा येतो गगाधरानं टीपेत वापरलेल्या प्रथावरून त्याच्या काळाची बराल मर्यादा ठरविता येते अनेकार्थ, अमरकोश, देशी, मेदिनी व हारावली या कोशाचा त्यानें टीपेत जागोजाग वापर लेलेला आहे पैकीं मेदिनी हा कोश चवदाव्या शतकाच्या अखेरीस तयार झाला असावा असा डॉ. भाटारकराचा अंदाज (मालतीमाधव प्रस्तावना १८७, पृ. १३) आहे या उल्लेखावरून निष्कर्ष निघतो कीं गगाधराचा काल पंधरावें किंवा सोळावें शतक हा असावा क. ४९४ या गायत 'झिळी' हा शब्द आलेला आहे टीपेत गगाधर सांगतो " झिळा 'झींगुर' इति कान्यकुब्जभाषया प्रसिद्ध कीटविशेष ।' यावरून नेवर निष्कर्ष काढतो कीं तो मध्यदेशातील अगर कनोजचा रहिवासी असावा (Vorwort p xxxiv) तो वैदिक धर्मानुयायी व शैव असावा दाक्षिणात्यामध्ये प्रचलित असलेली मातुलकन्या परिणमाची प्रथा त्याला माहीत नसल्यामुळे वाटते कीं तो यजुर्वेदी असावा गायेचा विषय, प्रसंग, नायक व नायिका याचा प्रास्ताविक परिचय वरून दिल्यानंतर गगाधर गायेचा आशय थोडक्या शब्दात सांगतो, श्लेष असेल तर त्याची फोड सांगतो त्यानं प्राकृत भाषेचा व व्याकरणाचा चांगला अभ्यास केला होता त्यानं टीपेत प्राकृत व्याकरणातील नियम उद्धृत केले आहेत आणि देशी शब्दाचे अर्थ साधारं दिले आहेत, यावरून त्याच्या काळात वाचकाना प्राकृत व्याकरण अवगत नव्हतें व देशी शब्द प्रचारात राहिलेले नव्हते असें दिसतें त्यानें साहित्यशास्त्राचा चांगला अभ्यास केलेला होता पिङ्गल व मातृगुप्ताचार्य या प्राचीन लेखकाचा आणि काव्यप्रवाण व साहित्यदर्पण या मध्ययुगीन प्रथाचा त्यानें उल्लेख केलेला आहे त्यानें कामशास्त्राचहि अध्ययन केलें होतें रतिरहस्य, कामगूढ व अनङ्गराग या प्रथाचा त्यानें उल्लेख केलेला आहे त्यानं टीका लिहिली तेव्हा त्याच्यामोठे गाथासप्तशतीचे अनेक पाठ व टीका होत्या, असें दिगते गाथासप्तशतीतीर्थ वचन शृंगारिक आहेत असें गृहीत धरून त्यानं टीका लिहिलेली आहे तरीहि त्याच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या आत्मारिकाच्या

मानानें त्यानें पुष्कळच सयम दाखविला आहे विद्वानांना न ममजण्यासारखें निवा सांगण्यासारखें असें गायामप्लशतींत काहीं नसल्यामुळे त्यानें आपली मात्रदेशप्रशिक्षा ही टीका रमिरासाठी, मुमस्कृत रसिकामाठी लिहिलेली आहे अस तिच्या रगरूपावरून दिसतें

(४) गायामप्लशतीच्या या आवृत्तीची माटणी व वैशिष्ट्ये :

वेगवेगळ्या मुद्रित आवृत्तींवरून व लिपित प्रतींवरून अभ्यास करित अमतांना आलेल्या अडचणी आणि महाराष्ट्रातील अभ्यासकांच्या आणि सर्वमाधारण व शक्ति वाचकांच्या अपेक्षा विचारात घेऊन मी या आवृत्तीची माटणी थोडी वेगळी केलेली आहे माझ्या माटणीचा व या आवृत्तीतील वैशिष्ट्याचा तपशील येथें सांगतो

(१) क्रमांक प्रत्येक गायेच्या आरम्भा धावते व अखेरास शतकातर्गत क्रमांक दिले आहेत प्रत्येक पानावर आतल्या बरच्या कोपऱ्यात त्या पानावर सुरू होणाऱ्या गायेचें शतक व शतकातर्गत क्रमांक दिलेले आहेत हिंदुस्थानात सर्वत्र कान्यमाला प्रत वापरण्यात येत असल्यामुळे ताताल अनुक्रम मी स्वीकारलेला आहे हस्तालिखिताच्या वेगवेगळ्या प्रतात गाथांचे अनुक्रम वेगवेगळे आहेत वररनें त्यांच्या मुकामत्याची कोष्टके दिली आहेत (२) प्राकृत गाथा व त्याच्या (३) संस्कृत छाया याचा मुकाबला मी बळकशा गगाधराशी ठेवलेला आहे (४) माझ्या आवृत्तीतील क ७०१ पासून ९९५ पर्यंतच्या गाथा वररच्या जर्मन आवृत्तीवरून घेतल्या आहेत वर नमूद केल्या कारण मुळे अनुक्रम तोच असला तरी क्रमांक तेच आलेले नाहीत मुकामला पहाणाऱ्या वाचकांच्या सोयीसाठी या गाथांचे अखेरीस वेबरचे क्रमांक इप्रतीत दिले आहेत (५) वररने कोणत्याही गाथाच्या छाया दिलेल्या नाहीत उत्तरार्धातील गाथांपैकी ज्याच्या छाया मला अलंकारवात्म्याने उपलब्ध झाल्या त्या मी दिल्या आहेत (६) क ९९५ ते १००६ या गाथा प्रबन्धचिंतामणावरून [(१) पुरातन प्रबन्धसंग्रह सिंधी जन प्रथ माला २) The Prabandha Chintamani C H Tawney Bibliotheca Indica] घेतल्या आहेत.

या गाथा हालानें गाथासप्तशतीसाठीं संपादन केल्या असा तथें उल्लेख आलेला आहे गाथासप्तशतीच्या वीणव्याही हस्तलिखित अगर मुद्रित प्रतीत या गाथा नादीत (७) प्रत्येक गाथेला मी अन्वर्थक सज्ञा दिली आहे त्यामुळे काहीं ठिगणा टीपेचा संक्षेप करणें शक्य झाल आहे (८) मराठी सज्ञामेरे इंग्रजी शार्पस दिली आहेत ती मुख्यत्वेकरून परदेशी वाचकासाठी आहेत इंग्रजी व मराठी सज्ञा समानाचा आहेतच असं नाही (९) गाथाचें मराठी भाषांतर शक्य तिथेचें सोपें केलेलें आहे मुळात नसलेला पण समजुतीसाठी अवसर असलेला भाग वसात घातला आहे निरूपयोगी अशा एकाही शब्दाची योजना करावयाची नाही, अभिप्रेत अर्थ शक्य तितक्या तमा शब्दात व्यक्त करावयाचा अशा वटाक्षानें गाथाचा रचना केलेली असल्यामुळे भाषांतर करणें वेळोवेळी फार अवघड वाटल (१०) भाषांतरापुढें वेगळ्या परिच्छेदात टीका दिलेली आहे संस्कृत भाषावरील टाकाकार अन्वयार्थ सांगतात मी या पद्धतीचा स्वीकार केलेला नाही गंगाधराची टीका जोटक आहे आणि पंडित मधुरानाथ शास्त्री याची अति विस्तृत गाथासप्तशतीतील सर्वच गाथा शृंगारिक आहेत असं गृहीत धरून त्याचा तमा अर्थ लावण्यासाठी टीकाकारांनीं व गाथा उद्धृत करणाऱ्या स हित्यशास्त्रकारांनीं जणू परस्परार्थी स्पर्धा मांडलेली आहे उलट पक्षां प्रत्येक गाथेंत काहीं गंभीर नीतितत्त्व आहे असं गृहीत धरून पीतावरानें टीका लिहिली आहे माझी टीका अशी एकांगी नाही, आधुनिक पद्धतीनें लिहिलेली आहे, सयमान लिहिलेली आहे गाथासप्तशतीवरील संस्कृत टीका वाचत्या असतील त्यांनाच माझ्या सयमाची प्रचीति जागोजाग येईल मी शृंगाराचा परिपोष उत्तानात होऊ दिलेला नाही तरीही काही प्रतिष्ठित मजवर सभ्यतेच्या मर्यादा ओलाडत्याचा आरोप करताल या सयमामुळे काहीं रसिकाचा अपेक्षामग होईल हें मी जाणून आहे (११) माझ्या टीकेत मी सर्व उपलब्ध टीकांचा उपयोग केलेला आहे (१२) प्रत्येक गाथेचे मला महत्त्वाचे वाटले तेवढेच पाठभेद पादटीपात नमूद केले आहेत म्नितीही छुट्टक असला तरी प्रत्येक पाठभेद साधार नमूद करावयाचाच ही आधुनिक संशोधनाची पद्धत मी स्वीकारली नाही सामान्य वाचमाना व अभ्यासू वाचकानाही त्याचा फारसा उपयोग होत नाही प्रथारभी (१३) विस्तृत व विवेचक उपोद्धात दिलेला

आहे आणि अस्तरास अनेक परिशिष्ट जोडलेला आहेत पैका (१४) गाथाच्या आरम्भाची अकारानुक्रमे अनुक्रमणिमा (१५) अलंकाराचें शोष्ट, (१६) कवि-कवयित्री याची नामसूचि आणि (१७) शब्दकोश हों विशय महत्त्वाची आहेत गाथेच्या आरम्भाचें पाठभेद असला तर तेही बेवरनें आपल्या अनुक्रमणिकेत नमूद केला आहे ही पद्धत मुख्यत्वेकरून हस्तलिखिताचा अभ्यास करणाऱ्यांना व अन्य प्रयातील सदर्भाचा पडताळा पाहणारानाच सोयीची आहे तां मा स्वीकारली नाहा मा वापरल्या सुदित व हस्तलिखित प्रतात मिळालीं तेवढीं लेखक लेखिकाचा सर्व नावें मी परिशिष्टात दिलेला आहेत पीतावर व भुवनपाठ याना नमूद केलेलीं नावें कोठ जुळतात, कोठ जुळत नाहीत आज नाहा उद्या मंगला तरा त्याग उपयोग होणें शक्य आहे अशा रानी सांगी, म्हणूनच ह कोष्टक तयार केल आहे अलंकाराच्या व्याख्या तेवढ्या गवेंत दिल्या आहेत विस्तार टाळण्यासाठी अधिक विवेचन केलेल नाही कोणी कोणता गाथा कोणत्या अलंकाराच उदाहरण म्हणून उदाहृत केलेली आहे याचा तपशील कोष्टकात दिलेला आहे गाथासप्तशतीत आलेल्या प्रत्येक शब्दाची सूचि बेवरन सदर्भानह दिलेली आहे, वन्याच शब्दाचे अर्थ दिलेले नाहीत सप्त देशा व निवृत्त प्राकृत असे शब्द त्याच्या अर्थासह मी माझ्या शब्दकोशात दिलेले आहेत विस्तार टाळण्यासाठी सर्व सदर्भ मात्र दिलेले नाहात मराठातील प्रचलित शब्द व वाक्प्रचार याशा यापैका काहींचा सवध मा जुळविलेला आहे मी प्राकृत भाषेचा व व्युत्पत्तिशास्त्राचा सशास्त्र अभ्यास केलेला नाही यामुळ काही प्रमाद अज्ञानतेपण झालेले असण्याचा संभव आहे

देवानें दिली तेवढी बुद्धि देवानें दिल्या तेवढ्या वळात केंद्रित करून शक्य तेवढे पारधम करून माझ्या मत शक्य तितका सर्वांगपरिपूर्ण अशी ही गाथा सप्तशतीची मराठी आवृत्ती मा आज महाराष्ट्र-सरस्वतीच्या चरणी ठेवात आहे यातील वैगुण्ये काणी निदर्शनास आणल्यास तीं दूर करण्यास आणि कोणा आणली एकादश दिशा दागविल्यास आगन्वी परिधम करण्यास मी रानी आहे गाथामप्तशती अमृतमधुर आहे ही प्राकृत माधुरा मराठीपिये नगरा वाहून आणणाऱ्या पाणण्याच थेंब मिळाठे तरा तेवढे मला पुरें आहे या प्रगाच्या वाचनान महाराष्ट्रान गातवाहून या महाराष्ट्राच्या आद्य महा वशाच्या इतिहासाबद्दल अधुकाशीही जिज्ञासा व अभिमानउपन्न झाला तर माये दुबळे हात गगनाला पोचले असे समाधान मला होईल

(५) प्राकृत भाषा व सारस्वत :

प्राकृत भाषांची उत्क्रांति :

गाथावत्सलतो महाराष्ट्री प्राकृतात् गाथावृत्तात् रचलेली आहे.

प्राकृत भाषा अनेक आहेत, देशकालपरतें आणि जातिधर्मपरतें प्राकृत भाषा सस्कृतोद्भूत आहेत असें मानण्याकडे आधुनिक संशोधकांचा कल आहे. संशोधक सांगतात, प्राकृत ही संज्ञा प्रकृति शिवा प्रकृत या संस्कृत शब्दापासून सिद्ध झालेली आहे. प्रकृति म्हणजे मूल कारण, मूल धर्म, मूल स्थिति, मूल स्वभाव, मूल स्वरूप इत्याच्या । इ. स. ८०० ते ८५०) काव्यालंकाराचा टीकाकार नमिसाधु (लेखनकाल इ. स. १०६८) सांगतो : (काव्यालंकार : निर्णयसागर. पृ. १३) “ प्रकृतेति । सकलजगज्जनूना व्याकरणारिभिरनाहितसंस्कार. सहजो वचन-व्यापार. प्रकृति. । तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् । ” प्राकृत म्हणजे सस्कृतीच्या संस्कारापासून व व्याकरणाच्या नियंत्रणापासून अलिप्त अशी सामान्य जनतेची स्वभावसिद्ध बोलभाषा. उलटपक्षां संस्कृत ही आर्यांची, शिष्टांची, मुमंस्कृतांची पण्डितांची, देवाची, व्याकरणाच्या नियमांनी बांधलेली भाषा. प्रकृति या शब्दाच्या प्रजा या अर्थावरून (उदा : राजा प्रकृतिरजनात् प्राकृत म्हणजे अजेची भाषा असा अर्थ लावण्यात आलेला आहे. उलटपक्षां संस्कृत ही राज्याध्यक्ष्यांची, राजदरबारची, यज्ञशालेची, मंत्राची भाषा यावरून या दोन्ही भाषा एकाच काळा प्रचलित असल्या पाहिजेत असे अनुमान निघते. प्राकृतमजीवनीत सांगितले आहे, “ प्राकृतस्य तु सर्वमेव संस्कृतं योनः । ” उलटपक्षां डॉ. गुणे सांगतात (An Introduction to Comparative Philology. p. 161) की संस्कृत व प्राकृत यांचो कुठ वंगला आहेत भिन्न मूल्याचा सिद्धान्त टिकण्यासारखा नाही. दोन्ही भाषांवर एतद्देशीय अन्य भाषांचे संस्कार झालेले आहेत. संस्कृत शब्दांची प्राकृत रूप वरवीं करावोंत ह्या प्राकृत व्याकरणकार सुरतोंवरून ठिकाणता, जनव्यवहाराच्या अध्यांत अपभ्रंश कसे होतात त्याचे निवेदन करीत नाहींत (Gāṇiavaho Shri S P Pandit Introduction : p. lvi) श्री राजारामशास्त्री भागवत (संस्कृत व प्राकृत : पृ. १५-६) सांगतात, “ प्रकृति हा शब्द संस्कृत

भाषेचा वाचक नाही ” त्याच्या मते “ प्राकृत हा शब्द सस्कृतात जे काहा रोजीचे वहेवाटीतले असेल त्यास लावतात प्राकृतात प्राकृत हा शब्द पाअड असा लिहितात या शब्दाच प्रभट असें सस्कृतात भाषातर होतें त्या अर्थी पाअडभाषा म्हणजे प्रभट अर्थात ज्या गूढ व सुमोघ वेलेत्या नव्हेत त्या भाषा असा मूळचा अर्थ असात्रा ’

वरुचे हा प्राकृत भाषाचा आय व्याकरणकार त्याच्या काळावद्दल वाद आहे तो पाणिनीचा समकालीन असण अशक्य नाहा (जें वेतनर प्राचीन महाराष्ट्र, पृ ३१४) महाराष्ट्री, पेशाची, शौरसेनी व मागधी या चार प्राकृत भाषांचा त्याने प्राकृतप्रशाश व्याकरणात विचार केलेला आहे. लि पू तिसऱ्या शतकापासून ख्रिस्तोत्तर अकराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंतचे बौद्धांचे धार्मिक व लौकिक साहित्य पाली या प्राकृत भाषेत रचलेले आहे श्वेतावर जेनाचे धार्मिक साहित्य अर्धमागधीत आहे व लौकिक साहित्य जेन महाराष्ट्रीत आहे महाराष्ट्राच्या या पोटभेदाला ही सज्ञा .श्री जेसोबी यानी हेमचंद्राच्या वचनाच्या अनुरोधाने दिलेली आहे हेमचंद्र सांगतो अकृत्रिमस्वादुपदा परमर्षामि धायिनीम् । सर्वभाषापरिणता जैना वाचमुपास्महे ॥ (काव्यानु- शासन १-१ परपरा सांगते की चंद्रगुप्त मौर्याचे काळात मगध देशात पडलेल्या दीर्घकालीन दुष्काळात जैनांचा एक जया जीवधारणार्थ येर भद्र- बाहूच्या नेतृत्वाखाली दक्षिणत स्थायिक झाला होता, त्याच्या येथील वास्तव्यात त्याच्या भाषेवर महाराष्ट्री प्राकृताचे सम्कार झाले आणि मगधात परतताना त्यानीं ते बराबर नेले, यामुळे हा पोटभेद निर्माण झाला भद्र बाहूच्या शिष्यानीं धर्मप्रचारार्थ हिंदुस्थानात सर्वत्र सचार केला आणि त्याच्या- बरोबर महाराष्ट्रीचा सर्वत्र प्रसार झाला

सस्कृत ही अल्पमख्य आर्यांची भाषा ती बहुजनसमाजाची भाषा कधीही नव्हती, एवढेच नव्हे, धार्मिक कृत्यानाला सस्कृताचा उपयाग करणाऱ्या आर्यांचे परगुती सामान्य व्यवहार प्राकृतातूनच होत असत, अस अनुमान करण्यास जागा आहे तस नमते तर यज्ञीक्षा पुरी होईपर्यंत प्राकृत बोलता वाना नये असा दण्डक सूत्रकाराना घातला नसता आर्यसंस्कृति ही मुख्यत्वकरून सस्कृतज्ञ ब्राह्मणक्षत्रियांची संस्कृति आर्यांच्या वमाहताबरोबर आर्यसंस्कृतीचा

सर्वत्र फेजाव झाला असे साप्यात येते हे विधान मर्यादित स्वरूपातच स्वीकारले पाहिजे. वसाहतीमुळे आर्यमंस्कृतीचा फेद जागोजाग प्रस्थापित झाला आणि भोंवतालच्या आर्येतरांवर आर्य संस्कृतीचे वास्तव्य सत्कार झाले, हे व एवढेच सरे परिस्थितीच्या अनुरोधाने आर्यांनी समाजधारणेचे निदान्त उत्क्रान्त केले आणि आर्येतरांवर आपल्या संस्कृतीचे सत्कार करवून त्यांना भारतीय संघटनेत समाविष्ट करून घेण्याचा हेतुपुरसर प्रयत्न केला, हेही सरे अल्पमूल्य प्राचीन आर्यांनी योजिलेला भारताच्या आर्याकरणाचा प्रयत्न यशस्वी झाला नाही. संस्कृत भाषेच्या अज्ञानामुळे आणि वन्य संस्कृतीच्या प्रादुर्भावामुळे बहुमूल्य आर्येतरांना आर्यांच्या धर्मग्रन्थांना व सत्त्वज्ञानाचा अर्थबोध झाला नाही, यामुळे त्यांच्या प्रभुत्वाला मान्यता देणाऱ्या प्रजेमध्येही आर्यमंस्कृतानेहल ओदासीन्य होते. शिवाय बहुजनसमाजा पासून धुरीणत्वाच्या आविर्भावाने, पण वस्तुतः उच्चवर्णाच्या अभिनिवेशाने राज्य तावर अलग व अलिप्त राहण्याच्या आर्यांच्या वृत्तीमुळे विवादही होता. शृपल क्षत्रियाच्या उठावर्णामुळे ब्राह्मण-क्षत्रियांची पुरातन पुराहित व राजघराणी कोलमडू लागला व आर्यांचा दरारा ओमळू लागला, तसतशी या ओदासीन्यावर व पिशाचावर वैमनस्याची छटा येऊ लागली आर्य संस्कृतीचा तोंवर फारसा फैलाव झाला नव्हता अशा मगध देशात महावार व गौतम यांनी जैन व बौद्ध धर्मांची स्थापना केली या धर्मांच्या तत्त्वार्थे एवढे साम्य आहे की तीं कोणी कोणापासून उचलली याबद्दल अनुमान करणे अव्यक्त आहे आर्यांना तत्त्वतः अगम्य अगर अज्ञात असे या नव्या धर्मांत काहीही नव्हते बहुजनसमाजाला आकर्शनाय अशा सनातन तत्त्वांचे गौरवपूर्ण गुरुधारण होत, त्याला ज्याबद्दल आत्मायता नव्हतो, विस्मय विवाद होता, अशा बाही वैदिक विधाच्या शांघ्रेच्छाटणाचा उपहासपूर्व प्रेरणा होती शिवय हे धर्म जन्मजात उच्चनीच भाषापासून अलिप्त होते आणि प्राकृतातून प्रेरित होते, म्हणून ते बहुजनसमाजात त्वरेने प्रसृत झाले या धर्मांची व प्रचारकांची प्रवृत्ति सत्ता व संपत्ति यांच्या केंद्रीकरणाला पोषक असल्यामुळे नरक्षत्रिय राजांनी व नवोदित वैद्यांना त्याचा स्वीकार केला बौद्ध व जैन धर्मांच्या आक्रमक प्रसारामुळे वैदिक धर्म आणि संस्कृत संस्कृति बाही काळपर्यंत स्तिमित झाली

राजाश्रयाला चढावठेच्या या धर्माच्या प्रवर्तकांनी राजकीय पारतंत्र्याचाही पुरस्कार चालविलेला पाहून सबळलेल्या ब्राह्मणक्षत्रियानी लि. पू. दुसऱ्या-शतकात पतञ्जलीच्या प्रेरणेनें सघटित होऊन पुष्यमित्र शुंग व पहिला सातर्ण्या सातवाहन यांच्या नेतृत्वाग्याला धर्मानें बौद्ध पण जातीनें भारताला परकीय अशा यमनराज मीनडर विरुद्ध उठावणी केली व यमन भक्तेचा उच्छेद केला. भारताचें हें पुनरुत्थान जेवढें राजकीय तेवढेंच धार्मिक व सांस्कृतिकही होते लि. पू. पहिल्या शतकात दुसऱ्या सातर्ण्यानें मालवगणाच्या सहकार्यानें माळव्यात जैनानी आवाहन करून आणलेल्या शकाचा उच्छेद केला. क्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकात गोतमीपुत्र सातर्ण्यानें महाराष्ट्रात व सौराष्ट्रात खडराताचा उच्छेद केला. या महत्कृत्यांच्या मानानें चंद्रगुप्त विक्रमादित्यानें चवथ्या शतकाच्या अखेरीस केलेलें सौराष्ट्र क्षत्रपाचे उच्चाटण दुष्यम दर्जाचे वाटतें या काळात सातवाहनांनी महाराष्ट्रात महाराष्ट्री प्राकृताचा पुरस्कार केला, या भाषेच्या मातृमूमीला महाराष्ट्र हें अभिधान यथार्थ ठरेल असें कर्तृत्व केलें

सुमारे माडे पाचशे वर्षांच्या या काळात ब्राह्मण क्षत्रियांनी आर्य सस्कृतीच्या पुनरुज्जागराचें व अभ्युदयार्थ अनेक उपायांचा अवलंब केला. बहुजनसमाजाला आगळनीय असा भागवत धर्म त्यांनी उत्कात केला. बंसनगर येथील हेलिओ-डोरसचा स्तंभलेख आणि नागंधाटातील राणी नायनिचेचा लेख याला साक्ष आहेत. हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीवर हिंदी-यवनाची राज्ये होती हे लोक मूळचे मूर्तिपूजक. या भागात स्थायिक झाल्यावर त्यांनी बाह्य मूर्ति निर्माण केल्या व कुपाणांनी त्याचें व गांधारातील मूर्तीच्या प्रतिकृति आर्यावर्तात आणल्या. महायानाच्या जोडीनें वैदिकानीही या काळात अनेक सगुण देवदेवता मूर्ति व माहात्म्ये यासह निर्माण केल्या. प्रचारासुद्ध भ्रष्ट व दुष्काळामुद्ध उध्वस्त झालेल्या धर्मवचनाचें बौद्धांनी व जनानी परिपदा भरवून शुद्धीकरण केलें वैदिक्कांनीही या काळात आपल्या सृष्टीचे व इतिहासपुराणाचें संशोधन व संपादन केलें त्यांनी सस्कृत भाषेला राजाश्रय मिळविला परदेशात स्वतःचें आसन स्थिर करण्यासाठीं हरप्रयत्न करण्यास सज्ज असलेले अल्पसंख्य परकीय लोक एतद्देशीय सुवसंकृताचा पाठिंबा मिळविण्यास उत्सुक असतात या न्यायानें

प्रथम सौराष्ट्र क्षत्रपानां संस्कृत भाषेला राजाश्रय दिला पुढे तर संस्कृत भाषेचा पुरस्कार हें आमजात्याच लक्षण मानण्यात येऊ लागलें चंद्रगुप्त विक्रमादित्याच्या कारकीर्दीत उज्जयिनींत संस्कृत भाषेला लोकभाषेचें स्वरूप प्राप्त झालें भोजदेव सरस्वतीकण्ठाभरण २ १५) विचारतो ऋग्वेद श्री साहसार्जुनस्य के न संस्कृत वादिन १ राजदरवारी व रसिफाज्जुन मिळालेल्या प्रोत्साहनामुळे भाषाच्या काळातली स्मितप्रती संस्कृत भाषा कालिदासाच्या काळात विलासयुती झाली

वैदिक संस्कृतीच्या पुनरुत्थानाची प्रारंभ संस्कृतच्या जोडीने प्राकृताच्या ही पुरस्कार केलेला दिसतो सनाचा उच्छेद करणाऱ्या मालवान्या नाण्यावरील लेख संस्कृतात आहोत आणि वैदिक धर्मानुयायी सातवाहनानाचे शिलालेख प्राकृतात आहोत सातवाहनानां संस्कृत भाषेचा पुरस्कार बधाच केलेला दिसत नाही त्याच्या संस्कृत भाषेच्या अज्ञानाबद्दल (मोदक देहि राजन्, मोदकै परितोऽय माम् ।), प्राकृत भाषेच्या पुरस्काराबद्दल (श्रूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा, तेन प्राकृतभाषात्मकमन्त पुर एवेति समान पूवण । राजशेखर वाञ्छमीमासा) त्याच्या समरज उत्पत्तीबद्दल आणि रागव्या रातरिवाजाबद्दल (वर्तया कुन्तल सातरणि महादेवा मलयवता जघान । वात्स्यायन कामसूत्र) अनेकाना त्याचा उपहास केलेला आहे सातवाहनानां महाराष्ट्री प्राकृताचा पुरस्कार कदा म्हणूनच ह्यावर प्राकृत सरस्वती प्रमज्ज झाली. निसर्गच बोपला तर सातवाहनानाचा शिल्पकृत्यें कोलमडताल व त्यात कोरलेले त्याचे शिलालेख नष्ट होतील तराहा त्याची उज्जल प्रति गायामस्त शतीच्या अजरामर रूपात चिरजीव राहील ह मान निश्चित

महाराष्ट्री प्राकृताचें मूलस्थान कोणतें, या विषयी सशोबकाचे एकमत नाही मागधी व अर्धमागधी या मगधाच्या भाषा आणि शौरसेनी ही शर सेनाची इत्यादि समाकरण त्यांना ना व आहेत, पण महाराष्ट्री ही महाराष्ट्राची भाषा हें मात्र त्यांना बघूळ नाही कोणी सांगतात प्राकृत भाषांना जा ता नावें प्राप्त झाली तेव्हा महाराष्ट्र या नावाचा देखच उत्कात झालेला नव्हता, कोणी सांगतात, त्या काळी महाराष्ट्र हें नाव धारण करणारे शोबच अस्तित्वात नव्हते, कोणी सांगतात हिंदुस्थानातील सर्व देशात या भाषेत लेखन झालेलें असल्यामुळे तिचा सबंध विशिष्ट प्रदेशाशी जोडता येत नाही

कोणा सांगतात, वररुचीच्या प्राकृत व्याकरणातील महाराष्ट्री ही सज्ञाच प्राक्षस्त आहे सारेच विलक्षण ! आरम्भा सवच प्राकृत भाषा ज्या त्या प्रदेशातील रविवाशाच्या बोलभाषा होत्या वैयाकरणानी व साहित्यिकानी त्याच बाध्याग व अतरंग निर्मळ व सज्जवड वेल जैनाच्या धर्मप्रसाराच्या व सातवाहनाच्या सत्तेच्या साहचर्यात महाराष्ट्रीचा हिंदुस्थानभर प्रसार झाला ह्याल सातवाहनाचा सत्तसई व जयशङ्कराचा वज्जालम्ह हे सुभाषित-बोश, आणि प्रवरसन वाकाटकाचें राजगव्हो व वाजपतिराजाचें गडबवहा हीं महाकाव्य, हे महाराष्ट्री प्राकृतातील मुख्य ग्रंथ होत पैर्नी सत्तसई व राजगव्हो हे ग्रंथ नि सशय महाराष्ट्रात निर्माण झालेले आहेत महाराष्ट्री प्राकृतात उत्कृष्ट व अफाट वाङ्मय असलें पाहिजे अस या प्रभावळून अनुमान करता येत म्हणूनच सस्कृत साहित्यशास्त्रकाराना व आल्भारिकाना महाराष्ट्राला प्राकृत भाषामध्ये अग्रस्थान दिलें महामवि दण्डी काव्यादर्शात (१ ३४) सांगतो “ महाराष्ट्राप्रथा भाषा प्रकृत प्राकृत विदु । ” म्हणूनच महाराष्ट्रा प्राकृत हा महाराष्ट्रीयाचा एक अभिमानविषय आहे मूलत ही भाषा महाराष्ट्राचीच, हें नि सशय शिवाय प्रचलित मराठीशीं महाराष्ट्रीचें निकटच नातें व साम्य आहे हें अनेक उदाहरणावरून व व्युत्पत्तावरून सिद्ध करून (श्री घाटगे Mahārāṣṭri Language & Literature Journal of the University of Bombay Vol IV Part VI p 31) दाखविण्यात आलेले आहे

प्राकृत भाषा

प्राकृतात प्रचलित असलेल्या शब्दांचे तीन वर्ग पडतात तत्सम, तद्भव व देशी सस्कृत शब्द जसेच्या तसे प्राकृतात घेतले जातात, ते तत्सम, उदा० अर्जा सुंदर वर्णलोप, वर्णागम विवा वर्णपरिवर्तन याहा सिद्ध झालेले ते तद्भव, उदा० आर्य=आरअ, इर्या=ईसा आरमी सरकृतशी यविवक्तहा सवध नसलेले आणि बहुजनसमाजाच्या वापरातले ते देशी, उदा० तुप्प=दुत भुट=भूवर प्राकृतात प्रचारात असलेले तत्सम शब्द पाहिले असता ते मूलत मृदु आहेत अस दिसून येत तद्भव शब्द सिद्ध वरताना मूळच्या वटार वर्णाना नरम

स्वरूप देण्यात येते. देशी शब्द साधारणतः फडीरणविरहित व जोडाक्षर-
रहित असतात. गुरुभोच्चारप्रवणनेमुळे कोणाला प्राकृत भाषा मधुर वाटते तर
कोणाला (श्री चितामणराव वेद) ती पुळपुळीत वाटते 'मिन्नधरिर्हि लोकाः'
हेच सरे

प्राकृत वाङ्मयात देशी शब्द जागोजाग आढळतात कारण हे वाङ्मय
बहुशी बहुजनसमाजाचे जिवा बहुजनसमाजासाठी निर्माण केलेले आहे
प्राकृतात देशी शब्द रूढी स्वाभारिरूपण आढले असतात, तर वीठे
प्राचीनत्वाचा आभास अगर प्रादेशिकत्वाचा आभिर्भाव निर्माण करण्यासाठी
त्याची योजना कृत्रिमार्गे केलेली असते. देशी शब्दाची विपुलता हे प्राकृताच्या
प्राचीनत्वाचे एक लक्षण आहे. प्राकृतावर संस्कृतची छाप पड लागली तसतशी
त्यात विविध प्रकारची कृत्रिमता येऊ लागली. जयवळभाने वज्जालंगात उद्धृत
केलेली वाधा पहा

देमियसद्दालोद्द मधुरस्तरच्छन्दमठिय ललिय ।

फुडनियडपायटथ पाहअस्व पडेयव्व ॥२८॥

[देशीशब्दपर्यस्त मधुराक्षरच्छन्द सस्थित ललित ।

स्फुटविकटप्रस्यार्थ प्राकृतभाव्य पठनीय ॥]

“ प्राकृत काव्यात देशी व मधुर शब्द पुष्पळ असतात त्याचा छंद गोड
असतो व अर्थ स्पष्ट असतो अस हे प्राकृत धाव्य प्रत्येकाने वाचार्थे ”

संस्कृत शब्दानां प्राकृत रूप मिळते तेव्हा त्यांना मर्दव व माधुर्य प्राप्त
होते. देशी शब्दांमुळे प्राकृतात जिह्वाळा येतो या काव्यविषणामुळे प्राकृत
भाषेवर संस्कृत पाडेतही लुब्ध झाडेल आहेत. संस्कृत व प्राकृत भाषांची
तुलना करताना राजशेखर वर्डूरमनिरात (निर्णयसागर १८) सांगतो

परमा सक्कप्रबधा पाठभवधो वि होइ सज्जमारो ।

पुरिसमहिलाग जेसिआमहतर तेत्तिअमिमाण ॥

[पुण्या संस्कृतगुका प्राकृतगुफोऽपि भवति मुकुमार ।

पुण्यमहिलाना यावदिहान्तर तेषु तावत् ॥]

“संस्कृत कठोर व प्राकृत सुकुमार, रासुट पुरुष व नाजूक स्त्री यामध्ये आहे नेवढें अंतर संस्कृत व प्राकृत यामध्ये आहे ”

गजद्वयो या महान्यातील वाक्पतिराजाचे प्राकृत भाषे-या गुणांबद्दलचे उद्गार (१ ९२-९४) उद्धृत करण्याजोगे आहेत

णवमत्य-दसण सनिवेम-सिमिराओ बन्ध-रिद्धीओ ।
 अविरलमिणमो वा भुवन बन्धमिह णवर पययम्मी ॥
 सयलाओ इम वाया विसन्ति एतो य णेन्ति वायाओ ।
 एन्ति समुदचिय णेन्ति सायराओचिय जलाइ ॥
 हरिस विभेमो वियमावओ य मउलाओ य अच्छीण ।
 इह बहि-हुओ अन्तो मुहो य हिययस्स विप्फुरइ ॥

अभिनव आशय, समृद्ध रचना आणि मृदु शब्दमाधुर्य या बाबतीत प्राकृत सर्व भाषात श्रेष्ठ आहे जलह सागरापासून निर्माण होतें व तें सागरातच तल न हात त्या प्रमाणें सर्व भाषा प्राकृतातून निर्माण होतात व प्राकृतातच विलान होतात प्राकृतापासून अतः करणाला अनिर्वचनीय आनंद होतो, आनंदाने नेत्र विकसित होतात व तृप्ति सुकुलित ही होतात ”

प्राकृत सारस्वत

प्राकृत साहित्याच्या विस्तार अफाट व अथाग आहे, धर्मिक व लौकिकही. पैकीं बौद्धांचे वरच वाङ्मय प्राप्त झालल आहे जनांचे अलीकडेच मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्ध होऊ लागलें आहे बौद्धान्या व जैनांच्या देशी व परदेशी देवस्थानात अथाप अनेक अज्ञात ग्रंथ आहेत हे वाङ्मय प्राप्त होईल तेव्हां हिंदुस्थानच्या इतिहासातील अनरु समस्या उलगडतील असा भरवसा व टोता बौद्ध धर्म नष्टप्राय झाल्यानंतर प्राकृत भाषेच व वाङ्मयाचें संरक्षण व संवर्धन करण्याचें श्रेय मुख्यत्वरून जैनाचें यात मशय नाही.

गाथागुप्तशता, हरिविजय, ददमुहवहो गजद्वयो व लीलावर्द्ध हे लौकिक प्राकृत साहित्यातले मुख्य बाण्य व काश ग्रंथ होत आख्यान व माहात्म्ये आणि स्तुत कविता व कथानके याची तर गणतीच नाही धार्मिक प्राकृत

पाहिजेत साहित्यशास्त्रावरील मस्कृत ग्रथात प्राकृत गीताचा अनेक उदाहरणें उधृत केलेली आहेत यावरून निष्कर्ष निघतो की या काळात संस्कृतप्रमाणच प्राकृत भाषा हाही विशाखान्या अध्ययनाचा व पण्डिताच्या अध्यापनाचा विषय झालेला असावा यामुळे महाराष्ट्री प्राकृताचा भाषिक दर्जा सुधारला, हें पुर, पण यामुळे ही प्राकृत भाषा बहुजनसमाजाच्या बोलभाषेपासून दूर दूर गेली, हेंही तितकेंच खरे बोलभाषाच्या उपेक्षेच्या काळात व्यावहारिक अभ्युत्थाच्या सत्कारामुळे मध्ययुगान प्रादेशिक भाषा उत्क्रांत झाल्या अकराव्या शतकाच्या सुरवातीस इस्लामी आक्रमणें सुरू झाली व या वाढत्या एतद्देशीय राज्यें एकामागून एक कोलमडलीं यामुळे पण्डिताचा व साहित्यिकाचा राजाश्रय तुटला आणि सत्कृतिप्रेयणाची परंपरा रुढली या अधकारयुगात वैदिक पण्डिताना व जैन मुनींनी मृतप्राय संस्कृत व प्राकृत भाषांच्या अध्ययनाची परंपरा धुधु गीत वा होईना, जिवंत ठेवली, याबद्दल त्यांना नितीहि धन्यवाद दिले तरी ते पुर पडणार नाहींत

गाथा

गाथासप्तशतीतील मुभाषितें गाथा वृत्तात रचलेली आहेत. वेदातील मंत्र मुख्यत सात वृत्तात रचलेले आहेत त्या व्यतिरिक्त गाथा हें वृत्तही वेदकाळीं प्रचारात होतें ऋग्वेदात गाथाच उल्लेख आढळतात गाथाच्या योगानें ऋग्वेदज सामाचा महाति गातात (१ १९ ४) सूयच मंगलयज्ञ जणू गाथानीं अलङ्कृत केलेले होतें (१० ८५ १) ऋचा या ऋषी व गाथा या मानुषा असें ऐतरेय ब्राह्मणात (७ १८) सांगितलेले आहे शतपथ ब्राह्मणात पुष्पळ गाथा आहेत, त्यात राजाच्या यज्ञाच्या गाथा साररूपानें सांगितलेल्या आहेत मैत्रायणी साहित्यात (३ ७६) सांगितले आहे वा तन्मन्त्रमगा गाथा गात अमृत यावरून गाथा हें भावगीताच मूळ स्वरूप असण असे दिसत काठकमाहता (१४ ५) व तैत्तिरीय ब्राह्मण (१ ३२ ७) यात गाथाचा व गाथागायकाकडून दान घेणाराचा निषध केलेला आढळतो

छन्दशास्त्रात (८ १) ऋग्वेदाच्या सांगतात 'अत्रानुक्त गाथा ।' या सूत्रावरील टीकात हलायुध सांगता 'अत्र शास्त्रे नाम्नेश्वरान् यत्रात्त छन्द,

प्रयोगे च दृश्यते, तद्वाधेनि मंतव्यम् । ” रत्नशेखरसूरीने छन्दकोशांत गाथा-
लक्षण सांगितलें आहे:

सामन्त्रेण बारस अठ्ठारस बार पनरमत्ताओ ।
कमसो पायचउके गाहाए हुंति नियमेण ॥
गाहाइ दले चउचउमत्तभा सत्त; अठ्ठमो दुक्कलो ।
एयं वीयदले वि हु नवरं छठ्ठोइ एकगलो ॥

था कोलत्रुक्त सांगतात : (A. R. X 400) की प्राकृतांत जां गाथा ती
संस्कृतांत आया टां. गोरे यांना बज्जालम्पाच्या प्रस्तावनेत (p vii) गाथेची
साधारण मांडणी दिली आहे ती अशी:—

प्रथम चरण: ४ + ४ + ४ / ४ + ४ + ७ - ७ किंवा ७७७७ + ४ + -
द्वितीय चरण: ४ + ४ + ८ ' ४ + ४ + ७ + ४ + -

गाथासप्तशतीच्या उत्तरार्धांत आर्यागीति (७०७) गीति (८०८, ८४५, ८
८५४, ८७४, ९३०, ९५०, ९५४, ९६५, ९७१), उद्गीति (९३७)
च उपगीति ८०६, ९०१, ९०९, ९३९, ९५८) हीं वृत्तंही आलेली आहेत.

वृत्तदर्पणांत या मात्रागणवृत्तांचीं लक्षणें दिलेली आहेत तीं अशीं:—

आर्येच्या प्रथमपदी, द्वादश मात्रा तशाच तिसऱ्याला ।
अष्टादश दुसऱ्याला, आणिक चवथ्यास पंचदश ॥ ६३ ॥
गीताच्या प्रथमपदी, द्वादश मात्रा तशाच तिसऱ्याला ।
दुसऱ्या पादीं अठरा, मात्रा असती तशाच चवथ्याला ॥ ६४ ॥
उपगीतीच्या पहिल्या तिसऱ्याही द्वादशाचि मात्रा ।
दुसऱ्या आणिक चवथ्या मात्रा पादांत पंधाची ॥ ६५ ॥
उद्गीतीच्या पहिल्या तिसऱ्याही द्वादशाचि मात्रा ।
दुसऱ्या पादी पंधा, चवथ्या पादांत येति अष्टदश ॥ ६६ ॥
पहिल्या चरणीं बारा मात्रा दुसऱ्यांत साग आनि तेरा ।
उभयदर्जी हे रीती जीग तिला म्हणति मुक्त आर्यागीती ॥ ६७ ॥

आर्या . माना : ग्रथमचरण १२ १८ द्वितीय चरण १० १५

गीति	”	१२ १८	”	१२.१८
उपगीति	”	१२.१५	”	१२.१५
उद्गीति	”	१२.१५	”	१२.१८
आर्यागीति	”	१२.२०	”	१२.२०

गाथाप्रशंसा

प्राकृत काव्याची प्रशंसा करताना वज्जाल्मगात (क ३१) जयवल्गभ सांगतो

पाइअक्कस्स नमो पाइअक्क च निम्मिय जेण ।

ताह चिअ पणमामो पडिळण य ज वियाणन्ति ॥

“ प्राकृत कवितेला नमन असो प्राकृत करीना नमन असो त्याचप्रमाणे प्राकृत कविताचें पठण करणाऱ्या व त्याच स्वारस्य जाणणाऱ्या मर्मज्ञाना नमन असो ”

गाथांच्या सौंदर्याची प्रशंसा करताना जयवल्गभ सांगतो --

अद्धस्सरमणियाण नूण सविलासमुद्धहसियाइ ।

अद्धच्छिपेच्छियाइ गाहाहि विणा ण णज्जति ॥ ९ ॥

“ ओठातल्या ओठात लाडिपणें घोळलेले अर्धस्फुट बोल, विलासोन्मुख मुग्धेचें स्मित आणि अपाङ्गवावलोन्न याचें स्वारस्य प्राकृत गाथांच्या परिशीलनाचेंच प्रत्ययाम येतें ”

गाथाच स्वरूप प्रेयसीसारखेंच असतें मालकृत, सुलक्षण व सौरभपूर्ण (१०), गाथाचें अतर्क्य आणि महिलाचें अत करण याचें मर्म रसिकानाच उमजतें (११), वरकामनाप्रमाणेंच दृढपरिचयावाचून गाथा आपलें अतर्क्य प्रकट करीत नाहात (१२), गाथा सारेच गातात, मात्र त्याच्या रसाचा आस्वाद विदग्धा नाच घेता येतो (१४) सस्कृत काव्य नागरी, तर प्राकृत काव्य, विशेषत गाथा, या ग्रामीण, हें खरें, पण गाथाचें रसग्रहण ग्राम्य वृत्तीनें करता कामा नये विदग्धता हीच ग्राम्य व ग्रामीण सामावील विभागरेषा गाथांची भाषा

प्राकृत व विषय शृंगारिक, यामुळे ही सौमारेपा तरल अयणार, हें उघड आहे. त्याचे पठण व ग्रहण संयमानेच केले पाहिजे जयवळभ (वज्रालंग. क. १५) सांगतो :

गाथा स्वइ वराई सिक्खितजन्ती गवारलोएहि ।

कोरइ लुब्धपलुब्धा जह गाई मन्ःदोहेहि ॥

“अडाणी गवळी धार काई लागला म्हणजे गाय लाया झाडते; त्याचप्रमाणे गावडळ गवई एकादी गाथा ग्राम्यपणे गाऊं लागला म्हणजे विचारी जणू रडते ।”

गाथासप्तशतीची प्रतिज्ञा यौवनाने रसरसलेल्या ग्रामतरुणीच्या उद्वारांत सशब्द (क. ७०२) झालेली आहे, जणू गाथा मूर्तस्वरूप धारण करून म्हणते: “मी खेडेगावांत जन्मले व गावड्यांतच लहानाची मोठी झाले; आतां मी नगरात आले आहे; नागरी रीतिरिवाज मला माहीत नाहीत, पण माझ्या अंगी असलेल्या गुणांची व शक्तींची मला जाणीव आहे. या शहरी स्त्रियांच्या पतींना मी माझ्या नारी लावीनच लावीन; तरच मी खरी. मग काय व्हावयाचें असेल, तें होवो. ”

काय होणार ? लावणी आर्थेचा परामव करणार !

गाथांच्या प्रशस्तीनंतर जयवळभ विचारतो:—

ललित महुरकखरण जुवईजणवग्हे सभिगारे ।

सते पाइअकवे को सकइ सककयं पडिऊं ॥

“ललित व मधुर, शृंगारिक व युवातिजनप्रिय अशा गाथा उपलब्ध असताना संस्कृत काव्ये कोण पाहणार ?”

गाथासप्तशतीत (क. २) कामशास्त्राची कोरडी चर्चा करणाऱ्या पंडितांना विदग्धा नाथिकेने असाच प्रश्न विचारलेला आहे: पर्यायाने या प्रश्नाचें उत्तरही तेथेच आलेलें आहे कोरडी शास्त्र चर्चा कोण करतात ? निर्लज्ज; लब्धप्रतिष्ठित व स्वमतुष्ट, आत्मवचित व जीवन-विन्मुरा ! अशा अहमन्य व स्वयंभु पण्डितमुवांना शिक्षा कोणती ? गाथासप्तशतीत या गुन्हाला शिक्षाही सांगितलेली (क. ८०९) आहे. कोरडें जीवन जगणे, हीच या अपराधाला शिक्षा ! जन्मउप आधारकोठडोहून भयंकर !

(६) गाथासप्तशतीचे साहित्यांतील स्थान :

प्राकृत साहित्यात गाथासप्तशती अग्रगण्य आहे, भारतीय ललितवाङ्मयात गाथासप्तशतीला अग्रस्थान देण्यात येतं कालक्रमानुसार आद्यस्थान व गुण-क्रमानुसार अग्रस्थान. कोणत्याही गणनेप्रमाणें आणि कोणत्याही परिमाणाने

गाथासप्तशतीचो हस्तलिखितें काश्मीर-नेपाळपासून मलबार-तेलगणापर्यंत जागोजाग विपुल प्रमाणात उपलब्ध झालेली आहेत प्राकृत जनाप्रमाण सुपस्कृतावरुह गाथासप्तशतीने मोहिनी घातलेली आहे साहित्यशास्त्रावरील काही प्रसिद्ध प्रवाच्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथावर गाथासप्तशतीइतक्या टीका झालेल्या नाहीत दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथापुन गाथासप्तशतीतल्या इतके उतारे अलंकाराचा उदाहरण म्हणून साहित्यशास्त्रकारांना उद्धृत केलेले नाहीत

महाकवि बाणभट्ट (सातव्या शतकाचा प्रथमार्ध) यानें हर्षचरिताच्या प्रास्ताविक भागात गाथाकोशाचा उल्लेख केला आहे

अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहन ।

विशुद्धजातिभि कोश रत्नरिच सुभाषिते ॥

या वचनाचें मराठी भाषांतर महामहोपाध्याय प्रा. मिराशी यानीं केले आहे (युगवाणी - मार्च १९४१), तें अमें “ एखादा राजा अत्यंत शुद्ध जातीच्या रत्नानीं जेडेगावात न होणारा असा अक्षय्य निधि करतो, त्याप्रमाणे सातवाहन राजानें अत्यंत निर्दोष अशा व जातिछदात रचलेल्या सुभाषितांनीं अविनाशी व सोज्ज्वल असा कोश रचला ” राजलोक आपल्या रसजिन्यात निर्दोष व मौल्यवान रत्नाचा समग्र वरून ठवतात, असे रत्नकोश नष्ट झाले व होतील, पण सुभाषित रत्नाचा हा कोश चिरंजीव आहे तसे पाहिले तर राजाचा रसजिना हाही ग्राम्य अमती, कारण गावोगावच्या रहिवाशाकडून गोळा करण्यात आलेल्या करभारानेच रसजिन्याची भरती होत असते सातवाहनाने खेज्यागव्यात राहणाऱ्या वृत्तीची ग्रामीण जीवनाची वचनें एकत्रित करून हा कोश संपादिला यात समाविष्ट झालेल्या गाथा खेज्यागव्यात निर्माण झालेल्या असल्या तरी त्या ग्राम्य नाहीत, ही सुभाषित प्राकृतात रचलेली असली तरी ती ग्राम्य नाहीत, त्याची जाति विशुद्ध आहे, अशी बाणभट्टाची

म्वाही आहे. गुप्तकालात संस्कृत भाषेला व साहित्याला राजाश्रय मिळाला आणि कवींची व पंडितांची परंपरा प्रस्थापित झाली. संभवनीय आहे की याच सुमारास प्राकृत भाषेचा व साहित्याचा उपहास आणि संस्कृत भाषेच्या अज्ञानाबद्दल प्राकृत जनांची हेटाळणी करण्याची प्रथा राजदरबारात व पंडित सभेत सुरू झालेली असावा. गायकसप्तशतीतली वचने रम्य असली तरी ग्राम्य आहेत, कारण ती प्राकृतात रचलेली व त्याचे विषय ग्रामीण असल्यामुळे ती अभिजात नाहीत व त्याची जाति भ्रष्ट आहे, असे आक्षेप तत्कालीन विद्वानांनी घेतले असावेत आणि बाणभट्टाने वरील वचनाने त्याचें खडन खणखणीत शब्दात केलेले असावे असे दिसते. संस्कृत शृंगार तेवढा शिष्ट आणि प्राकृत शृंगार मान ग्राम्य अशी विकृत श्रुति त्या काळात प्रादुर्भूत झालेली असावी. देशी भाषा व त्यातील वाङ्मय, विशेषतः जानपद वाङ्मय, याबद्दल अव्वल इंग्रजीत एतद्देशीय परप्रत्ययनेय विद्वानांची अशीच श्रुति होती, आता ती बदलली आहे. कारण बाणभट्टाच्या तोडीच्या विद्वानांनी त्याचा पुरस्कार केलेला आहे. ही सर्व परिस्थिती विचारात घेऊन बाणभट्टाच्या वचनाचा मी करतो तो अर्थ असा : “ग्राम्यतेपासून अलिप्त व निर्दोष अशा अभिजात सुभाषितरत्नांचा अविनाशी कोश सांवाहनात केला.”

सम्राट् हर्षवर्धन हा आपल्या कारकीर्दीच्या प्रत्येक पाचव्या वर्षी प्रयाग येथे ‘मोक्ष महापरिषद’ भरवून आपला सर्व राजिना दानधर्माने रिकामा करीत असे. हर्षाने बाणाला विपुल संपत्ति दिल्याचा उल्लेख हर्षचरितात आहे. काव्यप्रकाशावरील सारसमुच्चय या टीपेत रत्नकठाने या पुरस्काराची क्षण-भङ्गुरता व बाणभट्टाच्या कृतीची चिरजीवेता वर्णिलेली आहे.

हेम्नो भारशतानि वा मदमुचा वृन्दानि वा दन्तिना ।

श्रीहृषण समर्पितानि कवये बाणाय कुत्रापि तद् ॥

या बाणेन तु तस्य सूक्तिनिर्वृष्टकिता कीर्तय ।

ता वरपप्रलयेऽपि यान्ति न मवागमन्ये परिम्लानताम् ॥

इंद्रसूरि, उद्योतनसूरि ऊर्फ दाक्षिण्यचिन्हसूरि यांनी कुवलयमाला हा ग्रंथ इ. स. ७७८ च्या सुमारास रचला त्यात तो सांगतो

पालितसवालाहणछप्पगयर्माहनायसरेण ।
 सरुद्धमुद्धमारुद्धं च कहता पय देमि ॥ ३२५१ ॥
 निम्मलगुणेण गुणगुरयएण परमत्थरयणसारेण ।
 पालित्तयेण हालो हारेण व सहइ गोठ्ठीसु ॥
 चवायजुवलमुहया रमत्तणरायहसकयहरिसा ।
 अस्स कुलपव्वयस व त्रियइइ गज्जा तरुमई ॥
 भणियविलासवहत्तणचोवित् जो करेइ हल्लिए वि ।
 रुव्वण किं पठत्थं हाले हालात्रियारे च ॥
 पणइहि वइयणेण व भमराहि व जस्स जायपणएहि ।
 कमलायरो च कोसा विलुप्पमाणो वि हु न शीणो ॥

ह्या वचनाचा आशय असा हा लाला महाराष्ट्री, मागधी व शौरसेनी या
 तीन पाली भाषा प्रिय होत्या, तो प्राकृत कथाचा आश्रयदाता होता, राजसभे
 तील कवींच्या सहकार्याने त्याने असा अक्षय्य गाथाकोश केला की निरंतर
 उपयोगानेही तो विलुप्यमान झाला नाही

गौटकवि अभिनन्द याने रामचरित नावाचे महाकाव्य लिहिले आहे
 वेबरने त्याला नवव्या शतकात मांडले (Vorwort p xxv) आहे
 मध्ययुगीन चरित्रकौशकारानी अभिनन्द या नावाच्या दोन व्यक्ति कल्पित्या
 आहेत एक योगवाग्निष्ठमार व कादवरीसार या प्रथाचा कर्ता आणि दुसरा
 रामचरिताचा कर्ता, पैकी पहिला अभिनन्द हा धर्मपालाच्या वशांतले विष्णु
 शीलाचा मुलगा हारवर्ष याचा आश्रित होता त्याला ते नवव्या शतकात
 मांडतात आणि रामचरिताच्या कर्त्याला ते अकराव्या शतकात मांडतात
 अभिनन्द या नावाच्या दोन व्यक्ति होत्या असे कल्पण्याचे कारण नाही,
 कारण रामचरितात कर्त्याने हारवर्षाचीच स्तुति केलेली आहे या प्रशस्तीत
 तो सांगतो

नम श्री हारवर्षाय येन हालदलन्तरम् ।

स्वकीय कविकोपानामादिर्भाषाय समुत् ॥ ६।९३ ॥

हाल सातवाहनानंतर हारवर्षानेच सुभाषितकोश संपादन केला असे या
 वचनावरून दिसते यापुढे अभिनन्द सांगतो

हालेनोत्तमपूजया कविम्य श्रीपालितो लालित ।

ख्यातिं कामपि कालिदासकृतयो नीता शमारातिना ॥

श्रीहपा विततार गद्यकवय बाणाय बाणफलम् ॥

राय सत्किययाभिनन्दमनि च श्री हारवर्पा ऽ ग्रहीत् ॥ २२ - १०० ॥

शमरि विक्रम व श्रीहर्ष यान्याप्रमाण हाल हाही राजा होता आणि त्याचा आश्रित पालित याची गाथासंपादनाचे कामीं हाल ला मदत होवी, ही परंपरा अभिनंदाला अवगत होता या असें वचनावरून दिसते

यानंतरचा गाथासप्तशतीचा महत्त्वाचा उल्लेख राजशेखरानें (इ ८८० ते १२०) केलेला (भगदत्त जल्हण विरचिता सूक्तिमुक्तावली Gaekwad's Oriental Series पृ ४३) आहे तो सांगतो

जगत्या (पृथिव्या) ग्रयेता गाथा सातवाहनभूमुजा ।

व्यधुर्तेस्तु विस्तारमहोचिनपरंपरा ॥

‘ सातवाहन राजानें अनेक ठिकाणाहून गाथा जमवून त्याचा संग्रह केला यामुळे लोकांचा आनंद सकोच पावला नाहा, उलट विस्तार पावला केवढा ही आश्चर्याची परंपरा । ’

ठाण्याच्या शिलाहाराचा आश्रित सोड्डल या वायस्य कवीनें (इ स १००५ ते १०५०) ‘ उदयगुरुरी ’ कथेंत हालाचा उल्लेख केलेला आहे तो असा

हाले गते गुणिनि शौरभराजभूषुसुच्छिन्नवाग्मज्जटा वृत्तिनस्तथामी ।

यत्रस्य न म गृपतरनिश स्मरन्ता हेत्यक्षर प्रथममेव पर विदान्त ॥

मरुताचार्यानं जन्म १३३ इ) प्रसन्नचित्तमनात हाल सातवाहनाच्या गाथासंपादनाबाबतची परंपरा सांगितली आहे

हारो वशीदण्डो गटदुग्गटियाइ तहय तातु ति ।

सालाहणण गहिया दहकाटाहि च चउगाटा ॥

सातवाहनास दहा कोट मुद्रा देऊन कातावाडीं पार गाथा घेतल्या (Bibliotheca Indica C H. Tawney, p 18) या परंपरेत सात वादनकालान वस्तुस्थित नोंदवून केलेली आहे की मेरुगवलीन

अपेक्षा धनित केल्या आहेत हें निश्चित करण्यास साधन नाही कोशरचनेची पूर्वतयारी म्हणून हालानें एक कोटा गाथा जमविल्या व त्यातून सातश निवडल्या असा उद्देश क. ३ या गाथेत आलेला आहे.

अनुकरण हा प्रश्नाचा परिसामा होय ह जर एर तर गायामसशती हा ग्रंथ आदित्य आहे अस म्हटल पाहिजे कारण दुसऱ्या काण्ठ्याहा ग्रंथाच गायामसशतीइतक अनुकरण आजवर झालेल नाही.

जयश्रुमाचा वज्जालग हा प्राकृत सुभाषित-संग्रह, गोवर्धनाचार्याची संस्कृत आर्यासप्तशती आणि बिहारालाल याची सत्सई ह ग्रंथ गायामस शतीच्या नमुन्यावर रचलेले आहेत.

वज्जालग हा प्राकृत सुभाषिताचा संग्रह अलीकडेच संपूर्ण स्वरूपात (Vajjalaggam Bibliotheca Indica Ed Dr Julius Laber Faso I 1914, II 1923 III 1944) प्रसिद्ध झालेला आहे. या संग्रहाचें संपादन जयवल्लभ नाथाच्या शेतावर जैनानें केलेल असून त्याची संस्कृत छाया रत्नदेवानें नि स. १३९३ मध्ये लिहिला असल्याच एका हस्ताश्रितात नमूद आहे जयश्रुमाविषया काहीही माहिता उपलब्ध नाही वाम्पतिराजाच्या गवडगहो या महाकाव्यातील उतार वज्जालगात घेतले आहेत या काव्याचा निर्मिति स. ७०० ते ७२५ च्या सुमारास झाला अमली पाहजे, असे श्री पण्टि (Gaudavaho Introduction p. 6) यांना मान्यतेकल आहे यावरून वज्जालग हा संग्रह त्यानंतरचा असला पाहिजे अस ठरत वज्जालगाच्या मुद्रित प्रतीत ७९५ सुभाषितें आहेत काही हस्ताश्रितात 'सप्तसयसो सप्तो' 'सप्तसयसिम्भ' अशा शब्दयोजना आढळतात यावरून जयश्रुमाच्या मूळ संग्रहात गायामसशतीन घालून दिलेल्या ग्रंथेनुसार सातशच सुभाषितें असला पाहिजेत अस दिसत वज्जालगाचे संपादक गणतात की या संग्रहातल सुभाषितें मुख्यत्वेनरून शृंगारिक अमग तरी जयश्रुमानें मानवी जावनाच्या इतर अंगाचा परामर्ष घालाहून अधिक घेतला आहे हें विधान वस्तुस्थितीला धरून नाही उत्तान व ध्या गाथाचा ही समावेश वज्जालगांत झालला आहे वज्जालगात सुभाषिताचा माठणी मज्या पद्धतीने केलेली आहे गायामसशती तील सुभाषिताची अशीच वर्गीकरण केलेली आढळते उपरब्ध झालेली आहे वज्जालगांतील सुभाषितें ९५ शीर्षकांखाली विभागलेली आहेत यापैकी ३०

पद्यतीत गाथासप्तशतीतील ८० गाथा समाविष्ट झालेल्या आहेत, यापैकी ६३ प्रथमार्धातील आहेत

या सप्तहात समाविष्ट झालेल्या गाथांचा तपशील येणेप्रमाण --

(१) अनन ४३० (२) अवरुण (त्रिरुपीडिता) ५७, १७८, १९८, १९८, २२०, ३७१, (३) अमती ९, १९७, ६६१, ८७१, ८७३, (४) इन्द्रिन्दिर ७४९, ८१३, (५) कुटिनीशिक्षा १, ३, २८, (६) गज ३८३, (७) गाथा ८०९ (८) ग्रीष्म ७०, (९) दारिद्र्य ६७१, (१०) दुर्जन २५३, ६८६, (११) दूती १८९, (१२) धीर २८८, ७४९, (१३) प्रभु २४३, (१४) प्रवसित ४६, ३९९, (१५) प्रस्तावना २ (१६) प्रावृद्ध ७७४, (१७) प्रियानुराग ३७१, ६०१, (१८) प्रेम १३, २३६, ७६०, ८०३, (१९) मान ४५, ३७४, ४३०, ९९९, (२०) मित्र २१७ (२१) यान्त्रिक ५१४, (२२) रत्न ४५५ (२३) लावण्य २७८, ९६३, (२४) वसत ३११, ५७४, (२५) व्याध ११९, १२०, १७३, ५९७, ९४५, (२६) विदग्ध ७१५, ८७७ (२७) विन्ध्य ८१४ (२८) विरह ५८, १९०, २०६ २०८, ४७५, (२९) शरद ५६२, (३०) शिशिर ६९८, (३१) सज्जन २५०, ३१९, (३२) सती ३६, ५९, ८६ (३३) साहस २८०, (३४) सुगृहिणी ३८, ६७२, (३५) सुरत २०९, ५४७, (३६) स्तन २६८, ३९५ ६६९, (३७) स्नेह ७४९ (३८) हृदयसवरण ३८, २०२, ४०१, (३९) हृदयाली ८१०, ९१०

आर्यासप्तशतीचा कर्ता गोवर्धनाचार्य (इ.स. १०७५ ते ११२५) हा चंगलचा राजा लक्ष्मणसेन याच्या पदरी कवि होता आर्यासप्तशती या नावावरून दिसत की मूळ प्रथात सातशे आर्या असल्या पाहिजेत श्री विष्णु प्रसाद भण्डारी यांनी संपादिलेल्या व चौथ्या सप्तशती सौराज्यमध्य प्रसिद्ध झालेल्या प्रतीत ७६३ आर्या आहेत या सप्तशतीतील आर्या शृंगारिक असून गोवर्धनाचार्यांनी स्वतःच ठिठिलेल्या आहेत म्हणजे विषय जवळ जवळ गाथासप्तशतीसारखाच असून कर्तृत्वपद्धति मात्र भिन्न आहे या प्रथात आर्या अक्षरानुक्रमाने मांडलेल्या आहेत हाच सातवाहन व गाथासप्तशती याबद्दल प्राचीनकविनीर्तनभागात गोवर्धनाचार्य सांगतो

हालाभुदयितो गाथासमुदायो रसविशेषपूर इव ।
अध्यक्षीकृतमात्रो नाधत्ते कस्य परितोषम् ॥
प्राकृतमयं निबन्धं वितन्वना शालगाहननृपेण ।
काव्यानामितरेषां साद्विकृतिस्त्वं कथितमर्थात् ॥

‘सतसई’ चा कर्ता बिहारीलाल (इ. स. १९०३ ते १९६३) हा जय-
पूरच्या जयसिंह राजाच्या दरबारी कवि होता. सतसईच्या लक्ष्मीवेश्वर
प्रतीत ७२३ गाथा आहेत. मूळ ग्रंथात सातशेच दोहे असावेत असे नांवावरून
दिसते शिवाय ‘करे सातसै दोहरा मुकवि बिहारीदाम,’ असा ही दोहरा
आहे हे दोहरे मुख्यत्वेकरून वृंगारिक आहेत. सतसई हे व्रजभाषेचे भूषण
मानण्यात येते. सदर आठ्ठावी सपादक पण्डित ज्वालाप्रसाद मिश्र विचारतात :
“ऐसा कौन भापाका रसिक है जिसको इस सतसईके दो चार दोहे स्मरण न
हों ?” हा प्रश्न प्रचलित भाषेत असला तरी त्याचा रम्यता व्यक्त करण्यासाठी
पण्डितांनी त्यावर आजवर विसाहून अधिक टीका लिहिल्या आहेत.

७ गाथ सप्तशतीचे अलंकार-वाङ्मयांतील स्थान :

संस्कृतात साहित्यशास्त्रावर असंख्य ग्रंथ आहेत. अभिनव साहित्यसिद्धान्त
उत्क्रान्त करण्याचा आणि अलंकारांची निर्मिति, वर्गाकरण व विवेचन
करण्याचा साहित्यशास्त्रज्ञांचा उद्योग इत्थामी आरुमणापर्यंत चालू होता.
विख्यात साहित्यिकांना व पाठशालांना राजाध्य अने. मुसलमानी आक्रमणामुळे
लहानमोठी स्वराज्ये सुडाली आणि संस्कृत अध्ययनाची व अध्यापनाची
परंपरा तुटली; देशाचे सांस्कृतिक जीवन उध्वस्त झाले आणि सामान्य जनतेचे
श्रावणीकरण झाले. या शापात वरप्रदानही होते; कारण या अंदाधुर्दातूनच प्रचलित
देशी भाषा व सारस्वत उत्क्रान्त झाली.

साहित्यशास्त्रकारांनी सिद्धान्ताचे व अलंकाराचे विवेचन वरतांना प्रचलित
वाङ्मयातील उदाहरणे दिलेली आहेत दण्डी व मद्भट्ट या आणि साहित्यशास्त्रांनी
वापरल्या विख्यात ग्रंथात अलंकारांची संस्कृतच उदाहरणे दिली आहेत.
प्राकृतोत्तम महाराष्ट्रीभी दण्डीचा पारंगत होता. अनुबंधाचा उल्लेख त्याने
‘सुप्तेरगनाचा गागर’ असा केलेला आहे. आपले ग्रंथ प्राकृतापासून आलेले

डेवावयाचे अमा त्यांचा जणू सकल्पच होता आनन्दवर्धनानें ध्वन्यालोकात स्वतंत्र सिद्धान्ताची स्थापना केली आणि उदाहरणादाखल प्राकृत गाथा व श्लोक उद्धृत करण्याची प्रथा सुरू केली या वरून या काळात प्राकृत हा साहित्यिकांचा अभ्यासविषय झाला असावा असे अनुमान होतें उत्तर कालीन साहित्यशास्त्रकारांनीं त्याचें अनुसरण केलें या सर्वांनीं गाथासप्तशतीचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केलेला आहे सर्वांत अधिक गाथा भोजदेवानं सरस्वतीवण्ठाभरणात उद्धृत केलेल्या आहेत

अलंकारशास्त्रावरील ठळक अशा वारा प्रथात उद्धृत केलेल्या गाथासप्तशतीं तीळ गाथांच कोष्टक परिशिष्टात दिले आहे कोष्टकात समावृष्ट केलेल्या प्रथाची कोष्टक माहिती येथें पुढें दिलेली आहे या वारा प्रथात मिळून गाथा सप्तशतीतील गाथांच ५० उल्लेख आलेले आहेत पैकीं ३३४ उल्लेख प्रथमार्धातील गाथांच आहेत आणि ११६ उत्तरार्धातील कोष्टकात दिलेले किरकोळ उल्लेख या गणनेत धरलेले नाहींत या भागातून वज्जालंगात अनुक्रम ३ व २१ गाथा घेतलेल्या आहेत त्याच गाथा अनकाना उद्धृत केलेल्या अमत्यामुळ द्विशक्ति वगळली असता दिसतें कीं वज्जालंगासह या तैरा प्रथात प्रथमार्धातील २५८ व उत्तरार्धातील ११० अशा ३६८ गाथा उद्धृत केलेल्या आहेत

याचा अर्थ असा मान नव्हे कीं गाथासप्तशतीतील एवढ्याच गाथा सालंकार असून बाकीच्या सामान्य आहेत गाथासप्तशतीच्या टीकाकारांनीं इतर अनेक गाथांतील अलंकारांचें दिग्दर्शन केलेलें आहे त्याचा समावेश या कोष्टकात केलेला नाहीं रसिक वाचकानाही इतर गाथांतील अलंकारांच्या प्रत्यक्ष सदृशा येण्यासारखा आहे संस्कृत आलंकारक नी दुमच्या कोणत्याही प्राकृत प्रथातून एवढे दाखले घेतलेले नाहींत गाथासप्तशतीतून घेतले आहेत ते दाखले पाहिले असता दिसून येतें कीं त्यातील अलंकार सहजस्फूर्त आहेत या गाथा अलंकारांच्या स्पष्टपरणासाठीं सहेतुक घडावलेल्या नाहींत काश्मीरपासून तेलंगणापर्यंत आणि नवव्या शतकापासून सतराव्या शतकापर्यंत संस्कृत पण्डितांना जोपासना केलेल्या अलंकारशास्त्राला गाथासप्तशतीनेच एवढी सरस व समर्पक उदाहरणे पुरविली आहेत एवढे भाग्य दुसऱ्या कोणत्याही संस्कृत वा प्राकृत ललित ग्रंथाला लाभलेलें नाहीं

दुसऱ्या परिशिष्टांत समाविष्ट केलेल्या अलंकारग्रंथांच्या साहित्याचें कोटक :

क्र.	अंणकार	ग्रंथ	कोळ श. क.	देश	प्रथमाई उत्तराई	उल्लेखमल्ल्या
१	आनंदधर्म	धुन्यालोक	८४० ते ८७०	काश्मीर	१५	१३
२	धनुश्रव	दशरूपक	९७४ ते ९९४	महाराष्ट्र, कर्नाटक	८	७
३	भोजदेव	सरस्वती- वृण्ठाभरण	१००५ - १०५४	साळवा	१३३	२६
४	मम्मट	काव्यप्रमास	अरराई	काश्मीर	७	१२
५	देमचंद्र	राव्यानुशासन	अकरा वे सा. माराई.	सौराष्ट्र	१६	३१

कारिका, कृति व उदाहरण असे या ग्रंथाचे तीन भाग आहेत. काळा-नुकमाच्या रचनेन सिद्धांतस्थापनेच्या दृष्टीन साहित्यशास्त्रात धुन्या-लोकाला आगस्मान दिले जाते. हा मुळ राजाच्या विद्वत्सभेचा समालोच होता. ग्रंथात १५०० उदाहरण दिली आहेत.

अलंकारशास्त्रातील आप्रमण्य ग्रंथ. यावर सुमारे ७५ टीका उपलब्ध आहेत. निमित्ति ११०० चे सुमारास अन्यलोक व काव्यप्रमास यांच्या अतुराधाने केलेला ग्रंथ.

क्र	प्रथकार	ग्रंथ	काल शतक	देश	उल्लेखसंख्या	
					प्रथमाधं	उत्तरार्धं
६	रघुक	अलंकारसंस्कृत	वाराह	काश्मीर	४	६
७	मल्लुक	साहित्य मामासा	प्रथमार्ध ,	'	२०	१३
८	शोभाकर	अलंकार	वाराह	"	४५	१५
९	नरेंद्रप्रसादरि	रत्नाकर अलंकार	वा तेरावें १२२६	गुजरात	२२	३१
१०	विद्यनाथ	साहित्यदर्पण महावि	चवदावें	ओरिसा	१	७
११	गोविंदकुरु	काव्यप्रदाप	पंधरावें, उत्तरार्ध	मिथिला	७	४७
१२	विश्वेश्वर	अलंकार वास्तुम	सुमारें १७००	५३	१०	
					प्रमाणग्रंथ यान अलंकाराचं सर्व मान्य वर्गीकरण केव रघुनाथा शिष्य वाला मत, मल्लुक, लक असेहि म्हटलेलें आहे	
					लेखक कलिंग राजाचे पदरा अधिकारी असावा	

८ गाथासप्तशतीची भौगोलिक पार्श्वभूमि :

गाथासप्तशतीतील भौगोलिक, स्थलशेजक व दिशावाचक उल्लेख आणि त्यावरून निघणारे निष्कर्ष याचा या प्रकरणात विचार करावयाचा आहे. र्वापका काही उल्लेख सदसमानुसार प्रासंगिक, पौराणिक किंवा सांकेतिक स्वरूपाचे असल्यामुळे त्याबाबत तपशीलात जाण्याच कारण नाही इतर उल्लेखाबाबत विषयानुरोधाने जरूरापुरता तपशील देतो

१ नद्या

गिरिनदी गिरिणई (३७) गिरिनदीला पूर आलेला असून भोंवऱ्यात कदम्बाची वहाळी उडत बुडत आहे असे वर्णन क्र ३७ या गाथेत आलेले आहे. हा उल्लेख विशिष्ट नदीला अनुलक्षून केलेला आहे की केवळ डोंगरातून क्षपाट्याने वाहणारी अनामिका नदी अभिप्रेत आहे ही नाशिक व खानदेश जिल्ह्यातून वाहणारी व तापीला मिळणारी गिरणा नदी असावी असे माझे अनुमान आहे. खानदेशात कदम्ब (Gazetteer of the Bombay Presidency Khandesh p 25) ऋषित्तय आढळतात, मात्र नाशिक जिल्ह्यात पेठच्या आसमन्तांत सव्याईच्या जंगलात ही झाडे खूप (Gazetteer of the Bombay Presidency Nasik p 18) आहेत गिरणेचा उगम याच जंगलात हातगडच्या दक्षिणेस झालेला आहे सुटाणा व हातगड याशी मातवाहनाचे माहचर्य पूर्वीच कल्पण्यात आलेले आहे अरणा, तिरणा, दारणा, अर्णा 'णा' वारान्त नद्यांचो नाव विशेषत याच भागात आढळतात अरणि (दे) = मार्ग, अर्णम् = प्रवाह, अणा (एट्रस्कन) = नदी आणि णई = नदी यापैकी कोणत्या मूळाशी या 'णा'चा संबंध जोडावयाचा ?

गोदावरी : (५८, १०३, १०७, १७१, १७२, १८२, १९३, २३१, ३५५, ८७९, ९४९, ९५८) गोआवरी, गोदा, गोला, गोलार्द, गोलणद, गोलावद या नावांनी गोदावरीचे उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेले आहेत, मातवाहनाच्या इतिहासात गोदावरीचे स्थान विशेष महत्त्वाचे आहे सातवाहन युगांतले तिला तेजात गोवर्धन व नागेश यांचे उदय आलेचे आहेत गोदावरी पेटण देव तर

त्याची राजधानी होती. गोदावरी ऋषभेश्वरानजीक उगम पावते व सुमार नऊशें मेलांच्या प्रवासानंतर कोंकानाडाजवळ पूर्वे सागराला मिळते. नाशिक जिह्यात ही नदी डोंगराळ भागातून वाहते आणि मराठवाळ्यात मदानातून डोंगराळ भागातला तिचा प्रवाह अ६६ आहे. मराठवाळ्यात तिचे पात्र रुदावते पण महापूर नसेल तेव्हा उतारावरून त ओलाटता येते. माजरेशी सगम झाल्या-नंतर तिचे पान अधिक विस्तृत होते व त्यातून तिचा प्रवाह चारमहा वाहत असतो. शबर पर्वतापर्यंतचा तिचा प्रवास सल्लाद्रीच्या पठाराच्या उतारावरून होतो. या पर्वताच्या खिंडातून पार होऊन आन्ध्रदेशांत प्रविष्ट झालेला तिचा प्रवाह फक्त नौकागम्य आहे. ही पैशट्ये लक्षात घेऊन गाथासप्तशतीत तिचा कोणता भाग उल्लेखिलेला आहे याचा निर्णय घेतला पाहिजे.

क ८७९ या गाथेतील गोदावरी गिरवाहिनी आहे. तिच्या काठावर येथे आणि क १०३, ९४९ व ९५८ या गाथांमध्ये नैसर्गिक कुंड आहेत. क १७५ या गाथेतील गोदावरीच्या काठावरील अरण्यात सिंहाची वस्ती आहे. क १०७ व १९३ या गाथात गोदावरीचा प्रवाह उतारावरून ओलाढ्याचे उणेप आहेत. क २३१ या गाथेची साहसी नायिका भर रात्री गोदावरीचा पूर एरवी तरून गेलेली आहे. या प्रमाणावरून अनुमान करता येते की या गाथातील गोदावरी ही नाशिकच्या डोंगराळ व मराठवाळ्याच्या मैदानां भागातून वाहणारी आहे. क ५८ मधील गोदावरी ही पैठणची आहे. तुलनेसाठी कोंकणाच्या लीलावत (सपादक डॉ. आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये. भारतीय त्रिद्यामयन सिंधी जैन ग्रंथमाला क ३१) या प्राकृत महाराज्यामधील प्रतिष्ठानवर्णनातील क २१ ही गाथा पहा.

मरहट्टिया-पओहर-हलिह-पारोपेजरबुवाहीए ।

धुवति जल्य गोला नईए नहियासच पाव

या दोन्ही गाथांतील साम्य लक्षात घेतले म्हणजे क ५८ मधील गोदावरी ही पैठणचा आहे अशा खात्री पटते. लीलावत हाताचा शक्य सप्तगोदावरीची जेष्ठ्यात आलेला आहे, पण ही कथा केवळ कल्पित व उघड उत्तरवादीन आहे. हाताच्या अर्थात सारस्वतमंडला फार तर पैठणपर्यंतचीच गोदावरी माहीत

होती अर्गा निष्कर्ष या उल्लेखानुरूप निघतो मुद्रा, शिलालेख इत्यादि साधना वरून दिसत की शककर्ता गौतमीपुत्र सातर्ण्या (इ स ७२ ते ९१) व वाभिष्ठीपुत्र पुल्लुमावि इ स ९१ ते ११९) यांच्या कालापर्यंत सातवाहनाचा आन्ध्र देशाचा राज्यकर्ता या नात्याने प्रत्यक्ष सवध आलेला नव्हता

तापी तापी : (२३९) तापीचा उगम मध्यप्रांतात सातपुष्पाच्या पठारा वर होतो सुभारं साडेचारशें मैलाचा प्रवास करून ती सुरतेपासून सतरा मैलावर खवासतच्या आपानाला मिळते मध्यप्रांतातील तापीचा प्रवाह दाट जंगलातून व खोल दरीतून वाहता व हाणपुरानजीक ती मोकळ्या मैदानात येते रान-देशात तापी खोल्याच्या एका राजूय सातपुडा व दुसऱ्या बाजूस सातमळा या पर्वतश्रेणि आहेत तापीचा प्रवाह सातपुष्पाला खेडून वाहतो डागचे डोंगर ओलाढ्यानंतर तापी गुजरातच्या मैदानात प्रवेश करते क्र २३९ या गायेंताल तापीतट तिच्या कोणत्या भागातील आहे याबद्दल अनुमान करता येत नाही येथे तापीतटाला 'पवित्र' हें विशेषण जोडलेले आहे तें त्रिचारात घेण्याजोग आहे कारण गोदातटाला अनुलक्षून असे विशेषण गायसप्तशतीत कोठेही साजलेले नाही, इतकेंच नव्हे, गागा-सप्तशतीतील गोदावरीचे तट विलासोत्तेजक व शीलप्राप्तक आहेत महाभारतातील पयोणीचच तापी ह मध्यगुप्तानाच आहे असें श्री पाजिटर याच अनुमान आहे (Ancient Indian Historical Tradition) गोदावरीचे धार्मिक माहात्म्य व पारिस्थ पुराणोत्तरकालीन असाव असे अनुमान करण्यास जाग आहे पुराणिमाना प्रचलित दंतकथाच सकलन व संपादन गुप्त काळात केलं असावे असा सशोधकाचा क्यास आहे तो मान्य केला तर गोदावरी व तापी या नद्यांच्या किनाऱ्यावरील प्रदेशांना अनुलक्षून योजलेल्या विशेषगा-वरून गायसप्तशतीच संपादन गुप्तपूर्वकालात आहे हें पर्यायान सिद्ध होते

नर्मदा गायसप्तशतीत नर्मदेचे उल्लेख णम्मआ (५४८, ७१४) व रेवा (५७८, ५९९) या दोन्हा नावाना आलेले आहेत काष्णातहा रेवा नावाची नदी रोदव्य जरळ आहे ति वरूनच रेवदग ह नाव पडलें आहे अस त्या ठिकाणचे लोक सातात (भरतस्वयंदर्श श्री सहस्रबुद्धे, पृ ७६) गायसप्तशतीला

ही रेवा अभिप्रेत असेल असे वाटत नाही. नर्मदेचा उगम अमरकंटकच्या पहाडात होतो आठवें मलाच्या प्रवासानंतर ती सध्यातच्या आखाताला मिळते रेव = उडी मारणे, या सश्रुत धातूवरून हे नाव पडलेल असावे असे अनुमान आहे तिच्या प्रवाहात अनेक धबधबे आहेत, पैकी कपिलधारा व धुवाधार हे विशेष विख्यात आहेत. नर्मदेचा मेसल पर्वतातील नागमोडी, निरंदा व जागोजाग सुदी घेणारा प्रवाह पाहिला म्हणजे वाटते की ही अवखळ नागकन्या अल्लू व जगली समवयस्क मैत्रिणीच्या खळखळणाऱ्या चाळाच्या तालावर दऱ्यालोयातून गिरक्या घेत घेत, पाणी उडवीत व फुले उधळीत, ठेंवाळत धावत आहे जवळपुराजवळ नर्मदेची सगमरवरी दरी आहे शुभ्र उच्च किनारे असूद मध्य आणि अथाग व गडद निळे पाणी, नर्मदेचे हे वैशिष्ट्य आहे व ते अद्वितीय आहे वाटते की जणू बाल्य व यौवन याच्या सामोरेपेवर श्वेतवसनधारिणा श्यामला मुग्धा उभी आहे ! सुमारे दोनशे मल लावाचे पाहिले मळईचे पोर समृद्ध वरून नर्मदेचा प्रवाह विन्ध्य सातपुडा यांच्या बैचींतल्या दरीत शिरतो आकारमाघाता या स्थानापासून सुमारे शंभर मैल लांबीचे तिचे दुसरे मळई मैदान सुरू होते या भागात कधी विन्ध्य तर कधी सातपुडा, केव्हा दूर सरतात तर कोठे तिच्या आगचटीस जातात त्यांना अरोरचे झिडकारून नर्मदा आपल्या तिसऱ्या मळई मैदानात गुजरातेत प्रावेश होते उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानची भागरेषा आणि लगतच्या प्रदेशाची भाग्यरेषा म्हणून नर्मदा भौगोलिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहे जणू विधात्याने अशाशर्शी समांतर अशी ही रेवा ओढलेली आहे ! त्याहून अधिक महत्त्व तिला धार्मिक दृष्ट्या आहे नर्मदेचे किनारे शैव मंदिरांनी गजबजलेले आहेत, कारण नर्मदा ही मध्य हिंदुस्थानला शंकराची देणगी आहे नर्मदेच्या काठी परशुरामाने हेड्याचा, सूर्यवंशी माधातून मौनेय गंधर्वाचा, शालिवाहनाने विक्रमादित्याचा व पुलकेशि चालुक्याने हर्षवर्धनाचा पराभव केला, यामुळे हिचे ऐतिहासिक माहात्म्यही मोठे आहे पुराणतरी नर्मदेचे धार्मिक माहात्म्य वर्णिलेले असले तरी गाथासप्तशतीत त्याचा सुगावा लागत नाही. क्र. ५४८ या गायत्रील नर्मदा ही क्रीडागुक्ला, सहनशीला स्त्री आहे सुबधूने वासवदत्तेत (पृ १०२) रेवेवद् अनेक उद्गार काढले आहेत (रेवया प्रियतमयेव प्रसारित वीचिहस्तयोपगृह ।)

विन्ध्य ह्या रेवेचा प्रियकर त्याला ती लाटाच्या रूपाने आवेशनं आलिंगित आहे नर्मदेचा प्रवाह जलमंडेला विशेष अनुकूल असल्याचें क ५७८ या गायेंत सूचित केलें आहे मदनसक्त रेवेच्या सरहस आलिंगनाचें वर्णन वासव दत्तेंत आलेलें आहे क ५९९ या गायेंत नर्मदेच्या साहचर्यातील स्त्रीचें साहस सांगितलेलें आहे गोदावरीच्या वावतात अशीच क २३१ ही गाथा आहे

मुरला (८७०) या गायेंतील मुरला ही नदी केरल प्रांतांतली आहे असें वेवरनें सांगितलें आहे सूक्ष्म तपशील देणाऱ्या सरकारी नकाशात मला ता सापडली नाहीं गाथाकोशमपादनासाठीं देशादेशाचे कवि हाल सातवाहनानें आमंत्रून आणले होते अशा कथा आहे या गायेचा कवि केरल प्रांतातील होता म्हणून त्यानें स्वतःला प्रिय असलेल्या या नदीचा उल्लेख केलेला असावा, असें समजावयाचें कीं काय? वस्तुतः ह्या उल्लेखाचे वावतात फारस खोलात शिरण्याचें कारण नाहीं, कारण तो गाथासप्तशतीच्या प्रक्षिप्त उत्तरार्धातील व व तेलग प्रताताल आहे तरीही आपण मर्व बाजूनी विचार करीत असल्यामुळे हा उल्लेख डावलता येणार नाहीं

रघुवशात मरुलेचा उल्लेख (४ ५४-५५) आलला आहे —

भयोत्सृष्ट विभूषाणा तेन केरलयापिताम्
अलक्षेपु चमूरेणुधूर्णप्रतिनिधीकृत ॥
मरुला मारुतोद्धूतमगमत्कैतक रज
तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ।

यावरील टीकेंत मल्लिनाथ सांगतो, ' मरुला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी । कालिदासाच्या या नदीचें नाव मरुला आहे तरीही तें मुरला आहे असें अनेक आधुनिक टीकाकारांनीं गृहीत धरल आहे कारण केरल प्रदेशाला मुरल अशी वैकल्पिक सज्ञा आहे उत्तररामचरिताच्या तिसऱ्या अर्कांत विश्व-मकात तमसा व मुरला या नद्यांच्या देवताचा प्रवेश आहे पंचवटीत आलेल्या रामचंद्राच्या रक्षणाविषयी सावध राहण्याबद्दल अगत्य ऋषाचा पत्नी लोपामुद्रा हिनें गोदावरीला मुरलेचरोबर निरोप पाठविलेला आहे तमसेच्या तीरावर वाल्मीकि ऋषींरा आश्रम होता (रामायण बा०का० अध्याय २) भवभूति ही

(उत्तररामचरित २-२ ५) अमेव सागतो दंतस्थानी अगस्ताये आधम
नगर व नासिक जिल्ह्यात जागाजाग माडलेले आहेत, आणि वाल्मिकीचें
मूलस्थान पुण जिल्ह्यात वाल्हू येथे. तमसा नदीचा उगम पुराणात ऋष्यवत
(मत्स्य ११३-१२५), ऋक्ष (मार्ण्डेय ५४ २०) पर्वतावर माडलेला
आहे ' महाराष्ट्राचा वनाहतमाल ' या लेखमालेंत (ऐतिहासिक विविध
विषय लेखांक १२) श्री राजगडे यांनी पानदेशातील तामसाची या
ऐवजीच्या नद्य तमसा नदीशी जोडलेला आहे पण त्या भागात या नावाची
नदी नाही हैद्राबाद राज्यात आदिलाबादनजीत तामसी नावाचें
गाव आहे, पण या नावाची नदी नाही तमसेची सली मुरला ही पंचवटीजवळ
गोदावरीला मिळगारी एरादी नदी अनारी, असें डॉ बेलवलकर उत्तरराम
चरिताच्या मराठी भाषातरात (पृ १३२) सागतात या विवेचनारून
स्पष्ट होत की मुरलेचा शोध गानदश, नासिक व नगर या भागातच
केला पाहिजे

महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासात अश्मक व मूर्क या प्रदेशाच उल्लेख
वारवार येतात अयोध्यातील राज्यकातीमुळे सूर्यवंशाच्या राज्याचाग करून
दक्षिणापथात अज्ञातवासात काळ काढला त्यांनी अश्मक व मूर्क राजांच्या
नावावरून या प्रादेशिक राजा पडलेल्या असाव्यात हे प्रदेश पैठणच्या
आममतात असल्याचे अनेक दाखले प्राचीन बौद्ध साहित्यात आढळतात
अवतीसुदरीस्थत प्रेहरा व मुरला याचा जोड उल्लेख आलेला आहे या
नद्यात अपरान्तातील हत्त विहार करीत, असें तेथें सांगितलें आहे म्हणून या
नद्या अपरान्तातील असाव्यात असा श्री राघवन् (आन्ध्र ओरिएन्टल्
रिसर्च मद्रास युनिव्हर्सिटी भाग ५ विभाग २) यांनी कयास केला आहे
अपरान्तात घाटनाध्यावराल मावळ भागाचाहि समावेश होत असे या
नद्यापकी प्रहरा ही घटप्रभा किंवा मलप्रभा असावी असा श्री सरदार
(Select Inscriptions Vol I p 453) यांचा अंदाज आहे मला
बाटनें प्रेहरा ही प्रहरा असावी प्रहराच्या काठचे मराठी लोक तिचा उल्लेख प्रेहरा
अज्ञात करतात या अहुरोधानें मुरला ही प्रहरा मिळगारी मुळा हीच होय
असें ठरतें. मुळा या नावाच्या नद्या नगर व पुणे जिल्ह्यात आहे पुणे

जिल्ह्यांतली मुळा मुळशी पेठ्यांत उगम पावते व पुण्यानजीक मुठेस मिळते; त्याचा मुळा-मुठा हा जोडप्रवाह दौंडनजीक भीमेला मिळतो. नगर जिल्ह्यांतली मुळा हरिश्चंद्रगडाजवळ उगम पावते व नेवाशानजीक प्रवरेला मिळते आणि त्यांचा जोडप्रवाह कायगांव टोंक्याजवळ गोदावरीला मिळतो. या दोन मुळा नद्यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशाला अनुलक्षून मूलक ही संज्ञा असावी असे वाटते. मुळे, मुळ्ये, मुळीक वगैरे आडनावे मराठी लोकात, अनेक पोटजातींत, विशेषतः ह्याच भागांत आढळतात. याचें मूळ कारण हेंच असावें असे वाटते. कृष्णराज राठूकूटाच्या ताम्रपटांत (भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ : इतिवृत्त : शके १८३४) मुझ नदीचा उल्लेख आलेला असून त्यांत ही नदी पूनक विषयात मांडलेली आहे. प्रवरा व मुळा या नद्यांच्या खोऱ्यातील वस्ती फार प्राचीन आहे. श्री. पारखी (आमचा नगर जिल्हा : पृ. ७३) सांगतात : ' मूळ रहिवाशांची ती मुळा व आर्यांनी वस्ती केली ती प्रवरा.' पुणें जिल्ह्यांतील मुळा नदीच्या काठाजवळ असलेल्या माण या गांवीं नागरट करीत असतांना माझ्या एका पक्षकाराला आढळलेली व त्याच्या कृपेमुळें मला मिळालेली क्षत्रप नाणीं माझ्या संग्रहीं आहेत. गोदावरी व प्रवरा यांच्या खोऱ्यांतील प्रागैतिहासिक व सातवाहनकालीन अवशेष नुकतेच उजेडांत आलेले आहेत. या साधनांच्या अनुरोधानें महाराष्ट्राच्या वसाहतीवावटच्या व प्राचीन इतिहासाविषयीच्या अनेक सिद्धांतांचा फेरविचार करावा लागणार आहे.

मला वाटते क्र. ८७० या गाथेंतील ' मुरला ' हा पाठ हस्तदोषजन्य असावा. क्र ६९६ या गाथेत ' मुझलो ' = मूलकः असा शब्द आलेला आहे. या शब्दाला ' मुझलो ' असा पाठभेद वेबरने दिलेला आहे. यावरून वाटते की क्र. ८७० या गाथेंतील मूळ उल्लेख ' मुझला ' = मुळा असा असावा.

मूळ गाथेंत मुरला नदीच्या वळणांचा उल्लेख केला आहे. नगर जिल्ह्यातली मुळा अशीच नागमोडी आहे : " Its bed throughout is tortuous and deep and the surface of the vally is cut by vast fissures formed by the mountain torrents that dash into the main stream. Passing the town of Kotul it takes a bend to the south winding between the rocky precipices

at the foot of Baleshwar It then.. pursues a mean easterly course between Sangamner and Parner .It then takes a sudden turn to the north east and enters the plain of Rahuri. and joins the Pravara at the village of Sangam " (Bombay Gazetteer, Ahmednagar, p 8) वळणामुळे संकेताला योग्य अशा आढोशाचा मूळ गायेंत आलेला उल्लेख किती यथार्थ आहे याची या अधिकृत वर्णनावरून सानी पटते हा उल्लेख मुळेच्या उगमाच्या आसमतातील भागाला अनुल्क्षून केलेला असला पाहिजे

यमुना (६६९) हिमालयात जम्नोत्रीनजीक उगम पावणारी यमुना प्रयाग येथे गंगेला मिळते गंगेचा वर्ण धवल व यमुनेचा श्यामल गायासप्तशतींतील यमुनेचा उल्लेख केवळ साकेतिक आहे आणि त्यांत तिचा वर्ण नमूद केलेला आहे

(२) पर्वत

मन्दर (४७५) महामारतात मन्दरपर्वत हिमालयश्रेणीत, मेरूच्या पूर्व दिशेस (अनुशासन पर्व अ १९, द्रोणपर्व अ. ९४, वनपर्व अ १६२) असल्याचें सांगितलें आहे श्री नन्दलाल दे हे याची ओळख भागलपुरानजीकच्या एका पर्वताशीं (Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India p 124) पटावितात मन्दर पर्वतावर कुवेराची वस्ती आहे (वनपर्व १६३ ३ ६), विष्णूने कांसवाचें रूप धारण केलें, मन्दर पर्वत पाठीवर घेतला व समुद्रात प्रवेश केला, नंतर देवदानवांनी मन्दराला वासुकीचे वेडे देऊन समुद्र मंथन केलें, अशी कथा आहे क्र ४७५ या गायेंतील मन्दर पर्वताचा उल्लेख केवळ साकेतिक आहे

मलय (४९७, ५४२) भारतात सात कुलपर्वत आहेत त्यापैकी मलय हा सर्वांत दक्षिणेकडचा हा सहा्याद्रीचा मलबारांतील भाग तो कावेरीच्या दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेला आहे त्याचा आकार प्रौढेच्या स्तनासारखा आहे असें कालिदास (रघुवंश ४ ५१) सांगतो हत्ती व नाग, चंदन व वेलदोडे याबद्दल, तसच त्यावरून उत्तरेकडे वाहणाऱ्या थडगार वाऱ्याबद्दल (कुमारसंभव ८ २५)

मल्याची प्राचीन काळापासून ख्याति आहे. हे सुगंधि थडगार वारे भारतातील प्रेमी जनाना प्रिय वाटतात आणि विरही जनाना दुःसह; जणू त्यावरील विपारी नागांच्या फूत्कारासारखे ! गद्यासप्तशतीतील मल्याचा उल्लेख केवळ साकेतिक आहे.

विन्ध्य : (७०, ११५, ११६, ११७ ५७७, ६३१, ७८८) : येथे विन्ध्य ह्या विषयाचे विवेचन विशेष विस्ताराने केलेले आहे. कारण गद्यासप्तशतीत त्याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत. ग्रंथरचनेच्या स्थलनिर्णयाच्या दृष्टीने ह्या विषय विशेष महत्त्वाचा आहे. संदर्भाच्या अनुरोधाने विन्ध्याद्रीची ओळख मी इन्ध्याद्रीशी पटविलेली आहे.

भारताच्या सप्तकुलाचलांत विन्ध्याद्रीचें स्थान सहा्यादि इतकें महत्त्वाचें आहे. विन्ध्यश्रेणि पश्चिमेस खंवायतच्या आखातापासून पूर्वेस बंगालच्या उपसागरापर्यंत व उत्तरेस दिल्लीच्या तटबंदीपर्यंत पसरलेली आहे असें कोणी (Asiatic Researches: XIV 382) सांगतात. खुद्द विन्ध्याचल हें स्थान सयुक्त प्रांतात मिर्झापूरानजिक गंगातीरी आहे येथे विन्धेश्वरीचें पुरातन मंदिर आहे. शक्त मताच्या प्रसारामुळे विन्ध्याद्रीच्या मर्यादा एवढ्या विस्तृत मानण्यात आलेल्या असणें संभवनीय आहे. सामान्यतः विन्ध्याद्रीचा विस्तार अंमरपट्टपासून अर्जुनराजपुरापर्यंत आहे असें मानण्यात येतें.

वेदकालीन आर्यांना विन्ध्य पर्वताची माहिती नाही. गंगा-यमुना दुआवात त्याच्या वसाहती फैलावल्यानंतर विन्ध्य ही आर्यावर्ताची दक्षिण सीमा मानण्यात येऊं लागली (वसिष्ठ धर्मतूत्र . १. ७). दक्षिणापथात आर्यांच्या वसाहती संहिताकालात झालेल्या असाव्यात. अपरान्तात मृग, मध्यभागात गौतम व वसिष्ठ आणि विदर्भात अगस्ति यांच्या नेतृत्वाखाली आर्यांच्या वसाहती महाराष्ट्रात झालेल्या आहेत. गोत्राचा प्रादेशिक प्रादुर्भाव आपणाम निश्चित करता आला तर या वसाहतीच्या सदर्भाचे भागेशेरे सापडूं शकतील. आन्ध्र, पुष्ट्र, शबर वगैरे विश्वामित्राच्या बहिष्कृत पुत्राची कथा ऐतरेय-ब्राह्मणात आलेली आहे. आर्यावर्तातून इह्मपर झालेल्या या जमाती विन्ध्य पर्वताच्या परिसरात स्थायिक झाल्या. विश्वामित्राच्या व अगस्तीच्या कथा ऐतिहासिक,

भौगोलिक व सामाजिक सर्वे सामावलेली आहेत विधामित्राच्या काळापर्यंत आर्यांचा दक्षिणापथात प्रवेश झालेला नव्हता उर्चीच्या बाबतीत मेरुशी स्पर्धा करणारा विन्ध्य कुशीवर कलडला, म्हणजे ज्वालामुखीच्या उद्रेकात सध्यादि जन्मला तेव्हा विन्ध्य भूमीत खचला ही घटना उत्तरकालीन असणं सभाव्य आहे भूगोलशास्त्रज्ञ सांगतात की विन्ध्य हा स्वतंत्र पर्वत नसून गंगा-यमुना मैदानाची वड आहे, माळव्याच्या पठाराची भिंबई आहे नर्मदेच्या दक्षिण किनाऱ्यावरून तो उत्तुंग तटवदीसारखा दिसतो आणि विन्ध्याच्या फटेवरून नर्मदा ही या तटवदीलगत खडपात खोदलेल्या खंदकासारखी दिसते। अगस्तीची परनी लोपामुद्रा ही विदर्भाची राजकन्या अगस्ति दक्षिणेत आला तेव्हा त्याच्याबरोबर सरक्षणासाठी क्षत्रियाची अठरा आणि वसाहतींसाठी व सर्वधनासाठी शेतकरी व धनगर यांचा अनेक कुल्ले होती या परंपरावरून अनुमान करता येतं की अगस्तीने दक्षिणापथात विदर्भातून प्रवेश केला आणि प्रथम तेथे सत्कृतीचं बीजारोपण केलं पुढे अगस्ति तामीळ प्रांतात गेला तेथील प्रदेश अवर्षणापासून मुक्त करण्यासाठी लोपामुद्रेनं कावेरीचं रूप धारण केलं, म्हणजे आर्यांच्या आघाडीवरल्या या टोळीने या भागांत जागोजाग बंधारे घालून पाटपाण्याची व्यवस्था केली

हलीं जो पर्वत विन्ध्य या नावाने ओळखला जातो त्याला पूर्वीही हेंच नाव होतं किंवा कसे, हा प्रश्न वादग्रस्त आहे विन्ध्य श्रेणीतील वेगवेगळ्या भागांना निरनिराळीं नावे होता (१) ऋक्ष, ऋक्षपाद, ऋक्षवान् आणि ऋध्यवत् किंवा ऋक्षवत्, (२) पारिपात्र किंवा पारियान्, आणि (३) विन्ध्य आता या तीनही पर्वतांची श्रेणी विन्ध्य या एकाच नावाने ओळखली जाते या पर्वताबद्दचे आधारग्रंथांतील उल्लेख गोंधळलेले आहेत वनपर्वतांतील ऋक्षवान् (६१ २३-२४) हा सातपुडा असावा. प्रा. मिराशी याचें असेंच मत आहे श्री नन्दलाल दे (पूर्वांकित . Map of Ancient India) हे ऋक्ष पर्वत मगधान्या पश्चिम दक्षिण सीमेवर माडतात आणि विन्ध्य पर्वत हिरण्यवाहा उर्फ शोणनदीच्या उत्तरेस नर्मदेचा उगम ऋक्ष पर्वतात होतो असें ब्रह्माण्ड, मार्कण्डेय व वायु या पुराणांत सांगितलेले आहे, तर विष्णुपुराणात तिचा उगम विन्ध्य पर्वतात दिलेला आहे नर्मदा व तापी यांच्या दरम्यानच्या पर्वतश्रेणीला

ऋक्षवत आणि माही व वेनवती यांच्या मधल्या श्रेणीला पारियान अशी नावे हिंदुस्थानच्या केंद्रित इतिहासाच्या प्राचीन भागात (भाग पहिल्यातील नकाशा-मध्य) दिलेली आहेत. दक्षिणापचात प्रविष्ट होण्यापूर्वी आर्यसंस्कृतीचा विशेष उत्कर्ष संयुक्त प्रांतात झालेला असल्यामुळे त्या भागाला सोडस्कर अशा प्रदेशातून आर्यांनी विदर्भात प्रवेश केला असला पाहिजे. अर्थात् ह्या काळात विन्ध्य ही सज्ञा या श्रेणीच्या पूर्वभागाला अनुलक्षून वापरण्यात येत असली पाहिजे. केंद्रित इतिहासात हा ह्या भागातच माढलेला आहे. पारियान म्हणजे यात्रेची मर्यादा (भरतस्यलादर्श श्री सहस्रसुद्धे पृ १२६), कारण शिष्ट आर्यांनी दक्षिण भारत हा बहिष्कृत मानलेला प्रदेश। पारियात्र हें काश्मिर व मालव यांचे वसतिस्थान असे वायुपुराण (Wilson II III. p. 133) सांगते या गोष्टीतून निर्णय घेण्याला एकच साधन आहे, ते ही दुबळी आहे. या पर्वतापासून निघणाऱ्या नद्यांचा तपशील पुराणात दिलेला आहे; त्यांच्या नावांपैकी विश्वसनीय व आद्य कोणती या वादात न गिरता या नद्यांबद्दलच्या पट्टे व बुद्धिमान्य अशा उल्लेखाच्या अनुरोधानेच या सज्ञा निश्चित केल्या पाहिजेत.

पुराणांतील नद्यांच्या प्राचीन सज्ञांची ओळख प्रचलित नावांशी बनेक साधनांच्या साहाय्याने पटविण्यात आलेली आहे. श्री. पार्जिटर (Ancient Indian Historical Tradition) सांगतात पुराणांतील पर्णासा ही माळव्यांतली वाणस (पृ. २७९) आणि चर्मण्वती, वेनवती व शुक्तिमती या अनुक्रमे (पृ. २५९) चंबळ, वेतवा व वेन, वेनवती व शुक्तिमती यांचे दरम्यानची ध्वजान ही दसाणी (भारतर्षीय भूवर्णन. श्री. पंडित पृ. २५२), तमगा ही तोंत (Wilford Asiatic Researches: XIV. 306), श्री. नन्दलाल दे आणि डॉ. रॉयचीपरी (Political History of Ancient India) यांनी पुर्वील ओळखी पटविल्या आहेत तापीला मिळणारी पूर्णा ही पदोष्णी, पेनगगा ही निर्धिम्या, वेनगगा ही वेन्ना, वर्षा ही मझा. या ओळखी जेव्हा घेतल्या म्हणजे दिग्मून येत ती हरी उदा पर्वतश्रेणीला विन्ध्य हें नाव देण्यात येत त्याच्या पश्चिम भागात पारियात्र व पूर्व भागात ऋक्षवान् अशी नावे पुराणरचनाकाळात प्रचलित होती आणि अश्या श्रेणीपासून मराठेव श्रेणीपर्यंतच्या पर्वतांना विन्ध्य हें नाव देत.

नृप्यवत, नृक्ष, नृक्षपाद किंवा नृक्षवान् पर्वतलि उगम पावणाया नद्या

पुराण

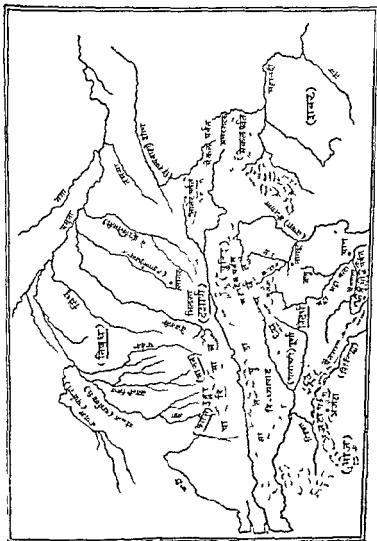
पुराण	करतोया	चिन्मूढा	तमसा	दशाणी	नर्मदा	शुक्तिमती	शोण	विपाशा	महानदी
वायु									
द्रष्टाण्ड	करमोदा	"		"	"	शक्तिमती	"	विपाष्या	"
मार्कण्डेय	"	"	"	"	"	शुक्तिमती	"	विपाशा	
मत्स्य		"	"	"		"			
विष्णु			×		×	×	×	×	×

तापी, पयोणी, निर्विन्ध्या.

निम्न पर्वतांत उगम पावणान्या नद्या :

पुराण :	तापी	पयोप्ति	मद्रा	तिर्विच्या	तोया	निपधा	वेणा	वैतरणी	कुमुद्वती	महागौरी	दुर्गा	नर्मदा
वायुः	"	"	सिन्धु	"	"	निपधा	वेणा	"	"	"	"	
प्रजापतः	"	"	सिन्धु	"	"	निपधावती	"	"	"	"	"	
मार्कण्डेयः	"	"	"	"	"	रूपभावती	"	"	"	"	दुर्गता	
मत्स्यः	"	"	सिन्धु	"	"	रूपभावती	"	"	"	"	"	
विष्णुः	×	×	×	×	×		×					

कोटकांतर्कपी मुळमातः पुराणात सादळली तीच नावे वेध दिली आहेत. अपवादात्मक उल्लेख उभ्या जाड रेषेबाहेर दिले आहेत. यापैकी ज्या नद्या सोबतच्या नकाशात आहेत त्यावर × चिन्ह केलेले आहे.

अजठा श्रेणीलाच चादोर, इन्ध्याद्रि, इन्ध्याद्रि, सह्याद्रि व सातमाळ अशी वैकल्पिक स्थानिक नावे आहेत. इन्ध्याद्रि हे तिचे सर्वात प्राचीन नाव. ही सह्याद्रीची शाखा असून तिचा विस्तार नाशिक जिल्ह्यातील मनमाडपासून यवतमाळ जिल्ह्यातील पेनगगा व वर्धा याच्या खोऱ्यापर्यंत आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यात या श्रेणीला अजठा आणि परभणी व निजामाबाद जिल्ह्यात सह्याद्रि म्हणतात. नाशिक जिल्ह्यातला या श्रेणीचा भाग चादूर श्रेणी या नावाने ओळखला जातो. गाथासप्तशतीतला विन्ध्याद्रि हा अर्वाचीन इन्ध्याद्रि ही ओळख पटली म्हणजे गाथासप्तशतीचे रचनास्थान निश्चित होते. या श्रेणीच्या आरंभानजीक अजठा येथे व आसपास सातवाहनकालीन लेणी आहेत व दक्षिणेस गोदातोंरा प्रतिष्ठान उर्फ पैठण ही त्याची राजधानी आहे, आणि तिच्या अतानजीकच्या चादा जिल्ह्यात सातवाहनाची विशिष्ट धर्तीची नाणी मिळालेली आहेत. प्राचीन काळापासून विदर्भ हे महाराष्ट्राचे संस्कृति-संवर्धन क्षेत्र आहे. या भागातले अनेक कवि झाले सातवाहनाच्या सारस्वत मंडळात समाविष्ट झाले असले पाहिजेत आणि त्यांनीच आपल्या गाथात या पर्वताची जिह्वाळ्याची वर्णने केली असली पाहिजेत.

(३) संकीर्ण, साकेतिक व पौराणिक उल्लेख .

गाथासप्तशतीत संकीर्ण व साकेतिक स्वरूपाचे आणि पौराणिक असे अनेक भौगोलिक उल्लेख आलेले आहेत. क्र. ४९१ व ९४७ या गायामध्ये सरोवराचे उल्लेख आहेत आणि क्र. ८, ११०, ३९१, ४१४, ४९१, ७१४ व ९४७ यामध्ये ग्रामतडागाचे आहेत. ग्रामतडाग हे कोंकण व मावळ भागाचे वैशिष्ट्य आहे. क्र. ४७१ मध्य पावसाळ्याच्या आरंभी हस मानस सरोवराकडे धाव घेतात असा उल्लेख आहे. हा उल्लेख केवळ साकेतिक आहे. प्रसन्नदेवाने मनाने हे सरोवर निर्माण केले म्हणून त्यास मान, मानस हे नाव पडले (गोडबोले भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश) अशी परंपरा आहे. हेमाम्भोज नावाची सुवर्णकमले कृष्ण मानमसरोवरात फुलतात अग काळिदासान (ख. १३.९०) सांगितले आहे. दर पावसाळ्याच्या आरंभी हसमानस-सरोवराकडे जातात असा आपल्या पत्नीचा संवेंत आहे. दक्षिणेकडून मानस

सरोवरावर अनेक हंस आलेले सापण प्रत्यक्ष पाहिले असल्याचें श्री. मूरकाफ्ट (Asiatic Researches. XII: 466) सांगतो. अर्थात् हा हंसांच्या स्थलातराचा संकेत केवळ काल्पनिक आहे, निरीक्षणावर आधारलेला नाही, असें मानण्याचें कारण नाही. क्र. ६७९ या गाथेत सैन्धव पर्वताचा साकेतिक उल्लेख आहे. सॉल्ट रेंज ही पर्वतश्रेणि पंजाबांतील झेलम, शाहपूर व मियानवाली या जिल्ह्यात पसरलेली आहे. सैन्धवाचा हा जगांतला सर्वांत मोठा सांठा आहे. या भागांतले लोक स्वयंपाकासाठी मिठाऐवजी सैन्धवच वापरतात. तांमस पांढुरक्या रंगाच्या ह्या पर्वताचे उतार नापीक, निर्दृश असले तरी ते उन्हात चमकतात व चांदण्यात शीतल भासतात.

कुव (४४३), दुग्धसागर (३८८, ४७५), नरक (८७२), लव्हा (३११), मज (११२), स्वर्ग (१२५, १६७) व क्षीरोद (११७) हे पौराणिक-भौगोलिक उल्लेख केवळ साकेतिक स्वरूपाचे आहेत.

गाथापुस्तकांत दुग्ध व क्षीर यांच्यातिरिक्त समुद्राचे ५ उल्लेख आलेले आहेत. गणपतीने सांडेने सागर शोषला (क्र. ४०३) व देव-दानवांनी समुद्रमंथन केलें (क्र. ५१३), हे दोन उल्लेख पौराणिक आहेत. क्र. ७५४ व ९७६ हे उल्लेख साकेतिक आहेत. क्र. ७४० मध्ये समुद्रपर्यटन करणाऱ्या जहाजावरील दोंलगाळांचा उल्लेख आलेला आहे. पूर्वमातवाहनांचे राज्य पश्चिम समुद्रालगतच्या अपरान्तांत होतें हें निश्चित. या भागांतील बंदरांमून परदेशांशी मोठा दर्यावर्दी व्यापार चालू होता हेही निश्चित. हा उल्लेख महत्त्वाचा आहे. हालानंतर गोंतमोपुत्र सातकर्णांच्या कारकीर्दीत सातवाहनांचे साम्राज्य पश्चिम समुद्रापासून पूर्वे समुद्रपर्यंत पसरलेले होतें हें पाश्चिम लेखांतील त्याच्या लेखांवरून निश्चित ठरते. दोंलगाळा अमलेच्या जहाजांच्या प्रतिना पूर्वे किनाऱ्यालगतच्या भागांत आडळणाऱ्या सातवाहन-मुद्रावर मिळालेल्या आहेत. सातवाहनांचा समुद्री गंधर्वा या उल्लेखावरून स्पष्टपणें मिळू होतो.

दिशापेकी कल दक्षिण दिशेचे उल्लेख (क्र. ९७ दक्षिण, क्र. ४४३ दक्षिण, क्र. ७७१ दक्षिण) आहेत. क्र. ८७१ मध्ये ईश मानवमरोवराकडे जाणाऱ्या त्याचप्रमाणें राज्याचे राहु त्याचें अनुकरण करतात, असा उल्लेख आहे. ईशांचा

हा प्रवास दक्षिणेकडून उत्तरेकडे आहे हें स्पष्ट आहे हा राजा दक्षिणात्य असून त्याचे शत्रु उत्तरेकडे पलायन करते झाले, असा निष्कर्ष या उल्लेखात सूचित आहे असे मानावयास प्रत्यवाय नाही

निष्कर्ष :

गाथासप्तशतीतील भौगोलिक उल्लेखावरून काही निष्कर्ष निघतात

गाथासप्तशतीत दक्षिण भारतातल नद्यांचे व पर्वतचि उल्लेख आढळत असले तरी यमुना, विन्ध्याचल व व्याघ्रजीवन याविषयीच्या उल्लेखावरून या प्रथाची रचना उत्तर भारतात झाली असली पाहिजे असे निश्चित ठरते, असा श्री माथुर (नागरी प्रचारिणी पत्रिका . वर्ष ५६ अंक ३-४ . सवत २००८ केशव स्मृति अंक 'गाथासप्तशती-उसका रचनाकाल और रचयिता', पृ २७७) याचा सिद्धान्त आहे ते सांगतात की गाथासप्तशतीत उत्तर हिंदुस्थानातील 'पर्वताय भूभाग, सिंचाई और खेता के तरीकों, वहा उत्पन्न होनेवाली फसलों और वनस्पतियों, झीलों और नद्याओं, अनार्य जाति की युवतियों के प्रसंग, विन्ध्याचल और अरवली पर्वत की पाटियों तथा उनमें बसनेवाली भील और व्याघ्र जातियों के जीवन के यथार्थ चित्र प्रस्तुत" होत असल्यामुळे हा सिद्धान्त निश्चितपण प्रस्थापित होतो, असे त्यांचे विधान आहे हा सिद्धान्त किती फोल आहे हे बरील विवेचनावरून लक्षात आले असेलच असा भरवसा वाटतो

गाथासप्तशतीतील निर्दिष्टांपैकी बहुतेक स्थाने महाराष्ट्रातील आहेत अन्य स्थानांचे आहेत तसे हे उल्लेख सांकेतिक नाहीत गाथासप्तशतीतला विन्ध्यादि हा इन्ध्यादि, गिरिणई ही गिरणा आणि मुरला ही मुळा नगर व पुण या जिल्ह्यातील मुळाच्या दरम्यानचा प्रदेश तो प्राचीन मूळर देश नद्यांपैकी बहुसंख्य उल्लेख गोदावरीचे आहेत गाथासप्तशतीच्या काळात गोदावरीपेक्षा तापीला धार्मिक माहात्म्य अधिक असावे गोदावरीच्या सोन्यातल्या व दन्व्याद्रोच्या परिसरातल्या वगैरे गाथासप्तशतीच्या रचनेत विशेष आस्थेन व प्रामुख्याने भाग घेतलेल्या असावा गाथासप्तशती हा दक्षिणार्द्राचा, महाराष्ट्री याचा सुभाषित फोल आहे हे मानवरून निश्चित ठरते गाथासप्तशतीच्या

उत्तरार्धात हिमाचे उल्लेख आलेले (क ७६८ वक्र ८९३) आहेत दक्षिणेंत जन्मलेल्या या गाथातील हिमाचे उल्लेख वेबरला विलक्षण वाटले आहेत रामायणकाळी या भागात दण्डकारण्य होते आणि मध्ययुगातही येथे दाट जंगल होते सव्याद्रीच्या घाटमाथ्यालगतच्या भागात हल्लीही अधून मधून पाण्याच्या पृष्ठभागावर बर्फाचा तबग जमण्याइतकी कटक थंडी पडते अणकारीचा डोंगर हा इन्ध्याद्रीचाच एक भाग आहे या डोंगरावर धुक्याचें हिमकणात रूपांतर होऊन डोंगर हिमवर्षावान आच्छादून गेल्याचें वृत्त नुकतेंच प्रसिध्द (सवाळ ता १३१११९५४) झालेले आहे यावरून या उल्लेखात अनैसर्गिक अगर अवास्तव असे काहीं नाहीं असें दिसून येईल अर्थात् गाथासप्तशतातील भौगोलिक उल्लेख तिच्या महाराष्ट्रीयत्वाला पोषक असेच आहेत

९ गाथासप्तशतीतील वन आणि उपवन श्री :

गाथासप्तशतीत फुलाफळाचें, वृक्षलताचे व शेतीवाडीचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत साहजिक आहे कारण रानावनात प्रत्यहीं हिंडणाऱ्या, त्याच्या आसा मतात राहणाऱ्या व शेतवाडीत जातीनें काम करणाऱ्या श्रमिकांचा व ग्रामीणाची या गाथा ही भावगीत आहेत. उल्लेखित वनस्पतींपैकी बहुतेक स्थूलमानानें आपल्या परिचयाच्या आहेत, पण आपली माहिती उडती असते, शिवाय तेव्हा प्रचलित असलेल्या काहीं सज्ञाचे अर्थ आता बदलले आहेत, हवामानातल्या बदलामुळे काहीं वनस्पति नामशेष झालेल्या आहेत गाथातील अभिप्रेत मर्म उमजण्यासाठी त्याची निश्चित माहिती असणें अवश्य आहे शिवाय या चर्चेतून काहीं निष्कर्ष निघण्याचाही संभव आहे या प्रकरणात उल्लेखित वनस्पतींची माहिती सकलित करून दिली आहे, शास्त्रोक्त वर्गीकरणा-नुसार नव्हे, अकारवारीनें.

अङ्कोष्ठ (अङ्कोट ३१३, अङ्कोष्ठ ४९७, ७७१, ७७२, ७७३)
Alangium Decapetalum (Lamrchi) Alangium-hexapetalum,
Erycibe paniculata) अमरकोशात व देशीनाममाळेंत हा शब्द नाहीं
 अङ्कोष्ठि व कङ्कोष्ठि या देशी शब्दाचा अर्थ अशोक, तो या गाथाना अभिप्रेत
 नाहीं, पार तर क ३१३ मधील उल्लेख अशोकाचा असेल, इतरत्र कङ्कोष्ठि

हाच शब्द मूळ स्वरूपात आलेला असल्यामुळे हस्तदोपानें हें स्वरूप आलेलें असणें संभवत नाहीं टीकेंत गगाधर सागतो, अङ्कोट म्हणजे अङ्कोट. अमरकोशात याचा अर्थ निकोचक (अक्षोट कर्परालौ द्वौ अङ्कोटे तु निकोचक।) असा दिलेला आहे अक्षोट म्हणजे अक्षोट निकोचक म्हणजे पिस्ता अक्षोट व अक्षोट हे एकच असं वेबर सागतो. तें बरोबर नाहीं शिवाय त्याची अकोटाशी ओळख पटत नाहीं हिंदुस्थानात अकोटाची झाडे फक्त हिमालयाच्या उत्तारावर वाढतात व पिस्त्याचीं झाडे कोठेही आढळत नाहींत जायफळाही अकोट हें वैकल्पिक नांव असल्याच संशोधकांनीं (Talbot Forest Flora of the Bombay Presidency Vol II p 489) नमूद केलेलें आहे अङ्कोटाचीं झाडे घरोघर, अगणात (क्र ४९७) व परसात (क्र ३१३) असल्याचें गाय सागतात गगाधर सागतो “अङ्कोटो गृहवाटिकायामेव प्रायशो भवतीति प्रसिद्धे ।” गायसप्तशतीचें संपादन झालें त्या भागात व काळात शीतप्रदेशातले हे वृक्ष उपलब्ध असण अशक्य आहे सर्वत्र गायातील अङ्कोटाची ओळख परिचित अकोटाशीच पटविली पाहिजे हीं झाडे हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतात (वनौपधि गुणादर्श १२) विशेषतः दक्षिणापथात (Barnett Cyclopaedia) आढळतात अकोल किंवा अकोट हें झाड कटक्युक्त किंवा कटकरहितही असतें त्याचीं पानें दोन बोटें रुंद व कण्हेरीच्या पानासारखीं ५ ते ६ इंच लांबीचीं असतात फुलें पांढरीं किंवा पिवळीं (Talbot, Forest Flora Vol. II p. 281) असतात कोंकणात, घाटालगतच्या पावसाळी जंगलांत उगवणाऱ्या झाडाचीं फुलें सुवासिक असतात (पूर्वोक्त Wightiana variety) इतरत्र अङ्कोटाचीं झाडे आढळत नाहींत मार्च, एप्रिल व मे या महिन्यात हीं फुलें फुलतात व फुलाच्या हंगामात झाड पर्णहीन असतें (Descriptive Botanical List Witt p 129) अकोटाला किंवा पिस्त्याला सुगंधी कळ्या व फुलें येत नाहींत, अकोटाला येतात या सुगंधी कळ्याचे व फुलाचे उल्लेख क्र ४७९, ७७२ व ७७३ या गाथांत आलेले आहेत क्र. ७७१ या गाथेंत वसतात रस्तोरस्तीं उडणाऱ्या पानाच्या उल्लेख आहे तो महत्वाचा आहे श्री बिट् यानीं या झाडाचे हे वैशिष्ट्य नमूद केलेलें आहे या

प्रमाणावरून गाथातील अडकोळ हा अकोड किंवा पिस्ता नव्हे, अकोट होय, असे निश्चित होतं. याला शृंगारवेल असेही वैकल्पिक अभिधान आहे.

अशोक (असोज ७, ४०५ वड्केली २७९, ४०४, ७४८ व वज्जुल ४२२, पैकीं वज्जुल याचा अर्थ बोरू किंवा अशोक असा आहे) *Jonesia Asoca, Polyalthia longifolia* श्री टात्वटयाना (Forest Flora Vol I p 457) अशोकाला *Saraca, Linn* ही सज्ञा दिलेला असून त्याची देशी नाव अशोक व जास्त्रद अशा दिलेली आहेत. देशीनाममालेत अकेलि (१७) व वड्केलि (२१२) या देशी शब्दाचा अर्थ अशोक असा दिलेला आहे. श्री आपटे सांगतात (महाराष्ट्र-साहित्य-परिका वर्ष २१ अंक २) ' ककेलि म्हणजे अशोक असा समज आहे, पण तो योग्य आहे अस दिसत नाही वकेलि म्हणजे सकेध्वर असें असावे याचें नांव कोणी सकासूर किंवा शकासूर असेंही सांगतात ' गाथासप्तशत्याला अभिप्रेत असलेल्या वड्केलि म्हणजे अशोकच शकामुराचीं पानें तोकडीं असतात आणि अशोकाचीं लाव व अणकुचीदार आणि शोभिवत, कुरळीं व नाजूक असतात अशोकाच्या पानाचें सौंदर्य अद्वितीय (क २७९) असतें, म्हणूनच सुदरीच्या बोटाना वड्केलि पळवाची उपमा (क ४०४) देण्यात येते. अशी उपमा शकामुराच्या बाबतात समवत नाही. अशोकाचा बाधा उच्च, रेखीव व ढवदार असतो तो सर्व ऋतूंत भरदार व हिरवागार असतो त्याची छाया गर्द असते उन्हाळ्यात त्याला भगवी, नारिंगी पिवळी व लाल फुल येतात मोममाच्या भरांत तो बुडख्यापासून शेंब्यापर्यंत फुलानी उबारलेला असतो अशोक हे हिंदुस्थानचें वैशिष्ट्य व वनस्पतिवृष्टीचें भूषण आहे. सर विल्यम जोन्स सांगतो, फुललेल्या अशोकाचें मनोहारित्व वनस्पतिवृष्ट्यात अद्वितीय आहे. याच्या फुलाच्या दर्शनानें ब्रिया उत्तमिजित होतात असें अशोककल्पात सांगितलेलें आहे. या स्वरूपसुंदराला दोहद-संकेतानुसार तरुणीचे प्रताप्रहार सहन करावे लागतात किंवा हुना, अशा पादपूजेसिवाय हा शुभ फुलतच नाही ! अशोक एवढा विदग्ध व समयज्ञ की अशा प्रहारानीं चिडण्याऐवजी तो बहरून येतो, कारण, या तरुणी त्याला पीडा वावयास उघुक झालेल्या नसतात, त्या श्रीदेच्या

भरात उत्तेजित झालेल्या असतात ! अशोकदोहदाळा लायक व सज्ज अशा तरुणी कीडेसाठी कधीही फिरकत नाही अशा गद्य आवारातल्या अशोकाना कधी फुलं झालेली आपण पाहिली नाहीत असे त्या भागात ह्यात व्यतीत केलेले वृद्ध सांगतात प्राचीन व मध्ययुगीन वाङ्मयात व जीवनात अशोकाला महत्त्वाचें स्थान होतें त्याच्या मोहिनीचा प्रत्यक्ष ऋग्वेदातील ऋचापासून आढळतो अशोकाचें फूल शकराचें विशेष आवडतें अशोकान्या नावाशीं सबद्ध असलेले अनेक उत्सव हिंदू समाज पाळतो. गौतमबुद्धाचा जन्म अशोक वृक्षाखाली झाला अशी आख्यायिका असल्यामुळे बौद्धहि त्याला पवित्र मानीत अशा या सुंदर वृक्षाला आपण अलिकडे पारखे झालो आहोंत, हें मात्र खरें

आम्र (१९, ६२, ९७, १४३, ३३१, ३९६, ४९९, ५४२, ५४३, ५८५, ५९५, ६६६, ७७७, ८२०, ९९४) Magnifera Indica : उल्लेखाच्या सख्येवरून दिसतें की आम्रवृक्ष हा गाथाकर्वाचा अत्यंत आवडीचा वृक्ष आहे साहजिक आहे अशोकाचें अंगां असलेलें बहुतेक सर्व गुण आम्रवृक्षाचे अर्पी आहेत, शिवाय याचे अंगी असे काहीं गुण आहेत की ते त्याचे अंगी नाहीत अशोक हा फक्त शोभिवत् वृक्ष आहे आणि आम्र हा उपयुक्त अशोकाचें सौंदर्य केवळ निसर्गसिद्ध आहे सहेतुक सवर्धन, सगोपन व सानिवेश करून मनुष्यानें आम्राच्या नैसर्गिक गुणाची अभिवृद्धि केलेली आहे अशोकाप्रमाणेच आम्र हेंही हिंदुस्थानचें वैशिष्ट्य आहे, कारण, हिंदुस्थानात आहे तितकी आम्राईदुमच्या कोणत्याही देशात नाही, विशेषत महाराष्ट्राचें व अपरान्ताचें, कारण, येथें होतो नसा आवा इतरत्र कोठेहि पैदा होत नाही संस्कृत वाङ्मयात आम्रवृक्षाचे अनेक उल्लेख आढळतात आणि अनेक धार्मिक विधींमध्ये आज्ञ्याची पानें व मजिन्या आवश्यक मानली जातात आज्ञ्याच्या मुख्य जाती तीन जगली रायवळ, बागायती इरसाल आणि फलमी जगलात अवघट जागी असलेल्या झाडावरील आज्ञ्याचा मुलानें धरलेला दृष्ट (क ५९५) हा उल्लेख रायवळ आज्ञ्याचा आहे आणि क ५४३ या गाथतील उल्लेख इरसाल आज्ञ्याचा आम्रभूतो रसालोऽसौ सद्यारोऽतिशौरभ । या अमर

कोशातील वचनाच्या आधाराने श्री आपटे (म सा प वर्ष २१ अक २) सांगतात की चूत हा रसाचा आवा आणि सहकार हा कलमी दोन झाडाचा जोड करून झालेला तो सहकार, ही कल्पना आकषक आहे पण निराधार आहे कलमी आख्याची पैदास फार उत्तरकालान आहे गाथाकवानी चूत [क्र १७, १४३, ५४२, ५८५, ८२०] व सहकार [अ ३३१, ७७७, ७७९, ९९४] हे शब्द समानार्थी म्हणून वापरलेले आहेत त्यात काही भेदभाव केलेला दिसत नाही आख्याची नवी पालवी तांनूस व सुवासिक असते ती विरहा प्रवाशाना कामदेवाच्या भाल्यासारखी [क्र ५८५] भासते कालि दासाने आम्राङ्कुराची तुलना वसताच्या बाणाशा [ऋतु ६ १] केलेली आहे आख्याच्या मोहोराचा सुगंध गर्द असतो, हगामात त्याचा घमघमाट रानावनात दरवळतो, भ्रमर त्यामुळे उन्मत्त होऊन भ्रमण करतात, कोणी सहकारमजिरी धारण केली तर त्याच्या भोवतीहि, आणि कोकिला रूजन करतात आम्र मजरीच्या दर्शनाने व सुगंधाने स्त्रीपुरुषाच्या अर्गी उन्माद सचारतो, म्हणूनच मदनाच्या पचवाणात आम्रमजरीला स्थान मिळालेले आहे गाथातील नायक व नायिका अवतस म्हणून सहकारमजिरी धारण करतात गुप्तकालात मधे सुगंधित करण्यासाठी आम्रमजिराचा उपयोग करण्यात येत असे आख्याची कोंवळा पाने व मोहोर कलशात घालून शुभ शकुनासाठी समोर ठेवावयाची प्रथा गाथसप्तशतीच्या रचनाकालातही प्रचलित [क्र १४३] होता अजूनही मंगलकार्यात त्याची योजना केलेली असते

एरण्ड (२५७) Ricinus Communis एरण्डाचे झाड असते व झुडूपही याची लागवड तेलासाठी व पेंडीसाठी मुख्यत्वेकरून मळई जमीनात करण्यात येते गाथासप्तशतीतील एरण्ड जगला जातीचा, कुपणालगत यदृच्छया वाढलेला आहे एरण्डाचा व्यावहारिक उपयोग इतका व असा आहे की कोणी कथा काव्यात त्याची योजना करील अशी कल्पनाही होत नाही । नाहा म्हणावयास हितोपदेशात (१ ६९) ' यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तनाल्प धीरपि । निरस्तपादये देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥ असा तिरस्कार व्यक्त करण्या साठी एरण्डाचा उपयोग केलेला आढळतो आणि ' उच वाढला एरण्ड, तरी

काय होईल इच्छुरण्ड ।' या वाकप्रचारात पण गाथांवीची दृष्टि अशी दूषित नाही. एरंडाच्या विस्तीर्ण पानाची तुलना कवानें हालिक्कधून्या त्रिशाल स्तनाशा केलेली आहे हाताचा चोट जराशा तळव्याच्या बाजूला बांधविली म्हणजे होतो तसाच एरण्डाच्या पानाच्या आकार असल्यामुळे या उपमत्त आवाहनाचीही सूचना आहे अस टाकाकार सांगतात ते कसेही असो, एरण्डाचा येथाल उल्लेख अपूर्ण व अद्वितीय आहे यात शका नाही.

कदम्ब (३७, १७७, ३१४, ५६५, ६३६, ७०६) Anthocephalus, Nauclea purpura, Stepeggyne कदम्ब, कदम, कलथ, कलव सौंदर्याच्या दृष्टीने कदम्बाचा क्रम अशोकाच्या रसालेसाल लागतो अशोकात जसा रक्ताशोक (मेघदूत २ ११) तसा कदम्बात रक्तकदम्ब (विक्रमोर्वशीय ४ ६०) ही झाड हिंदुस्थानांत सर्वत्र आढळतात त्यांची वाढ फार जपाच्याने होते असमल कदम्बाचें झाड साठ ते ऐशी फूट उंच वाढतें मेघाचा पहिली गर्जना ऐकली की कदम्बाना कळ्या येतात आणि पावसाची पहिली सर पडली की त्या फुलू लागतात (मेघदूत १ २५, विक्रमोर्वशीय ४ ३०) श्री आपटे सांगतात (म सा प वर्ष २१ अंक २) “ कदम्बाची फुलें चारीक असून गोटीवजा शाखाप्रार अनेक अशी उगवतात, एकदर दृश्य टाचण्या टाचलेल्या गोटीसारखें दिसतें ’ कुसुमाञ्ज या गाथेची (क्र १७७) कवियत्री असुलब्धी सांगते, कदम्बाची फुलें कामदेवाच्या गळोलातील गोंल्यासारखी दिसतात । या फुलाचा रंग नारंगी असतो सफरचंदाएवढ्या गेंदानीं सारें झाड भरून जातें तेव्हा त्याची शोभा अवर्गनीय असते ताज्या मद्याच्या सुगंधाशी या गेंदाच्या सुगंधाची तुटना झालेली आहे या फुलापासून पूर्वी मयार्क काढीत असत ही, मेरु पर्वतावर फुलणाऱ्या चार मुख्य छायावृक्षात कदम्बाला स्थान आहे कृष्ण लीलाशी याचा निकट संबंध आहे बलराम हा विरुगात मद्यपी त्याच्या आगड्या अश्रावरून त्याच हृत्पथर असें नाव होत यावरून कदम्बाला हलिप्रिय अगदी नाव मिळाले आहे प्रगल्भ शाऱ्या असता तान्हा मुलाचें सरक्षण व अग्रगण्य शाऱ्या त्याचा असता घात करणाऱ्या मातृपैत्री एभीचा वस्ती कदम्बा वर असते या देवतेचें पूजा व प्रसन्न करण्णामाठी कदम्बाच्या त्रिगाची ये जा असते आणि अभिमरणासाठीं संश्लेषस्थान म्हणूनही कदम्ब पुष्प कामी जननां

उत्तेजित करतात, म्हणून तो मुमुक्षूना वर्ज्य आहे दक्षिण महाराष्ट्रातील वदम्व या प्राचीन व मध्ययुगीन आणि वदम्व या अर्वाचान ऐतिहासिक कुलाचा संबंध वदम्व वृक्षाशी असल्याच दतकथा सांगते

कमल Nelumbium (Coeruleum नील, Speciosum आरक्त व धेत, Loute), अरविन्द (५७४) आरक्त वा नील, सूर्यविकासी, इदीवर (८४४) नाल, सूक्ष्म (इन्दोर्लक्ष्मीस्तस्या वर वरणीय), उत्पल (१४०, १५०, १७६, ५३४, ७१९) नील (उत्क्रान्त पल मासम्), वदोद (६२२) नील कमल (७८, ११०, २०९, २५६, २६९, ३४३ (आरक्त), ४०५, ४७१, ४९५, ६०४, ६४१, ७२९, ७६७, ८१०, ८२०, ८८०, ९७७, ९८३, ९८४), कमल तनु (९४५), कमलदल (८५८, ९८४), कमल व सूर्य (३४३, ४९५ ६०४, ७४७, ९८३), कुमुद (५६१) शुभ्र, हिंवाळ्यात बहर, चद्रविकासी (कौ मोदते), कुमुद व चद्र (७४७), कुवलय (५, ३०३) नाल, (कु = कटिल, वलय = वर्तुल कमळाच्या पाकळ्या त्याच्या अक्षावर बाटोळ्या, पायच्याप्रमाणे रचलेल्या असतात, ही रचना हें कमळाच बाणस्थ तिला अनुलक्षून कु शब्द योजलेला (श्री आपटे म. सा पः वर्ष २१ अंक ३) दिसतो) तामरव (३४३) आरक्त, नलिनी (६१९), पटवज (१, ६, ३१७), पुण्डरीक (६२४) शुभ्र, नक्षत्रविकामी (पंचविंश ब्राह्मण १८ ९ ६), विसना (४ (कुभ्र), ८), विसर्नापत्र (४), मृणाल (३८३, ८४४) सरोरुह (७२५)

कमलाला आहेत तेवढीं नावे हिंदुस्थानातल्या दुसऱ्या कोणत्याही फुलाला नादात साहजिक आहे, कारण कमळाच्या आहेत तेवढ्या जाती दुसऱ्या कोणत्याही फुलाच्या नाहींत कमळाच सारच विलक्षण इतर फुल जमिनीवर उगवणाऱ्या वृक्षवेलावर फुलतात, कमल ह उगवतें पड्कात, पण ते स्वतः पट्कायामून अलिप्त असतें, बोरडे दिसल तरी सरस असत पाण्यावर उमलतें, पण कधीही ओलेत नसतें ! गाथासप्तशतीत कमलाइतके उगव दुसऱ्या कोणत्याही फुलाच्या वाट्याला आलेले नादात साहजिक आहे कारण सष्टतत्प्रमाणेच प्राकृत व वाचेंही हे अत्यंत आवडत फूल कमळाच मूळ कधी नष्ट होत नाही, म्हणून ह सृष्टीचे

प्रताक अस प्राचीन भारतीय मानीत, म्हणूनच जगदुत्पत्तिकर्ता ब्रह्मदेव याचे आसन विष्णूच्या नाभिकमलाचे ठाया (क ८१०) ठेवलेलें आहे असल्या गौराणिक गोष्टी भाकड वाटत पण सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वी भूमिगत झालेल्या कमलाच्या बीजाला अलीकडेच एका शास्त्रज्ञानें फुलविल्याचा वृत्तान्त नुक्ताच प्रसिध्द झालेला आहे देवदानवाना समुद्रमथन केलें तेव्हा लक्ष्मी निघाली, तीही कमलातून म्हणून जेवढा नावे कमलाला तेवढा कमलेला ! म्हणून कमल हें समृद्ध जीवनाचें प्रतीक ब्रह्मदेवाप्रमाण बुध्द व महावीर यांचीही आसन कमलावर आहेत सूर्य, गणपति वगैरे हिंदू देवदेवतांच्या हाती कमल असतें अवलोकितेश्वराला पद्मपाणी अस नाव आहे म्हणून कमल हें पावित्र्याच प्रतीक आरक्त कमल हें लक्ष्मीचें आसन आणि शुभ्र कमल हें सरस्वतीच म्हणून कमल हें सस्कृतीचें प्रतीक प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय शिल्पकृत्यातील कमलाची योजना पाहिली म्हणजे हें पटतें कमलाच्या मुख्य जाती दोन स्थलकमल व जलकमल स्थलकमल म्हणजे कल्हार गाथासप्तशतीत याचा उल्लेख नाही जलकमलाच्या जाती दोन सूर्यविकासी व चंद्रविकासी सामान्यत कमल हें सूर्यविकासी व कुसुद हें चंद्रविकासी पुण्डरीक हें नक्षत्रविकासी असल्याचें पंचविंशब्राह्मणात सांगितलेलें आहे खरें असो, खोट असो, कल्पना किती रम्य आहे ! अगदी कल्पनेसारखी तरल आहे ! वर्णपरत्वे कमलाच्या जाती चार नील, पीत रक्त, श्वेत पिवळ्या किंवा सुवर्णवर्ण कमलाचा उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेला नाही महाराष्ट्राच्या जन्म दारिद्र्याचें हेंही एक प्रमाण ! सामान्यत सूर्यविकासी कमलें आरक्त, नील किंवा शुभ्र भरदार असतात आणि चंद्रविकासी कमलें पाढरी व नाजूक अमतात सांगतात कीं प्रारंभी साराच कमलें शुभ्र होती कामदेवाच्या शरानें विद्ध झालेल्या शक्राच्या रक्ताचे बिंदु ज्यावर पडले तीं आरक्त झालीं ! कामशर सुगंधित असतात म्हणूनच जणू आरक्त कमलही विशेष सुवासिक असतात ! नीलोत्पलही सुगंधी असत हा नालवर्ण त्याला गौरीच्या दृष्टिपानें प्राप्त झाला का काय ? नील उत्पन्न मय (क ५३४) व नील वन्दोद्गम जठ (क ६२२) सुगंधित होत कमळाचीं पानें पांढळीं असतात व त्यांना पांढळीसारख्या वज्र असतात या पानांच्या फागळ्यामध्य ह्रवसाठीं पोकळीं असते. म्हणून तीं पुष्पळ वचन तोडून धरू शकतात पाश्चीरात या

सरोवरांत कमळार्चा पानें एवढी मोठीं होतात आणि तीं इतकीं दाट असतात की त्यांच्या सपाटीवरून पाणकोबळ्या या तोरापासून त्या तीरापर्यंत खुशाल वावरत असतात. कमल हें जसे सौंदर्याचें प्रतीक तसे कमलदल हें कोमलतेचें प्रतीक. कमळाच्या देठात हवेकरिता पोकळी व पाण्याकरितां बाहिन्या असतात. दाढा पाण्यावाहेर काढला की त्यातील पाणी शिरपून जातें व तो लंगोलंग सुकून जातो (क. ३८३). कमळाच्या तळ्याच्या निळ्या पृष्ठभागावर पहाटे तरंगणाऱ्या धुक्याच्या तवगातून हिरव्यागार पानांमधून उमलतें मुख उचलणारी कमळाची बेरेदार कळी पाहिली म्हणजे वाटतें कीं दूरवरच्या निळ्या डोंगरावरल्या गर्द झाडीच्या झुपण्यातून जणू मानवी भक्तिमावाचें प्रतीक अशा मंदिराच्या शुभ्र शिखराचे दर्शन होत आहे ! थोड्या वेळानंतर फुलाचे रंग स्पष्ट होतात. वाऱ्याच्या तरंगाबरोबर डोलणारी भरदार पण सुकुमार आणि टवटवीत व बहुरंगी कमळें पाहिलीं म्हणजे वाटतें कीं या कोणी जल वा पाताल देवता, नागकन्या वा अप्सरा आम्हा मर्त्यांना मोहिनी घालावयाला आलेल्या असून आवाहन करीत आहेत ! डेरा घेऊन पाण्याच्या किंवा परडी घेऊन फुलाच्या निमित्तानें, पण वस्तुतः संकेतासाठीं, तळ्याच्या पाळीं अवेळीं घुटमळणाऱ्या ग्रामतरुणी तळागांतील कमळाच्या सौंदर्याने स्तिमित होतात आणि त्यांचीं नजर कमी चुकवावयाची या विचारानें विस्मित होतात. वाटतें, कमळाच्या विकासाचा सूर्यचंद्रांशी असलेला संबंध विचारात घेऊन त्या आपल्या संकेताची वेळ ठरवीत असल्यात !

करजः—(१२१, १६७, ५५३) *Pongamia Glabra* : हें मध्यम आकाराचे रानझाड आहे. ही झाडे छायेसाठीं रस्त्याच्या कडांवर आणि जमीनीला धर रहावा म्हणून शेतांच्या बांधावर किंवा नदीकाठी लावतात. समुद्रकिनाऱ्यालगतही ही झाडे पुष्कळच असतात. मे ते जुलईपर्यंत करजाला फुलें येतात. करंजाच्या काव्याचा उपयोग दंतधावनासाठीं (क. ५५३) करण्यांत येत असे. हा उपाय अष्टाग-द्वयान्त (सूनत्पान : अ. २०१) प्रशंसिलेला आहे विशेषतः नदीकाठच्या करंजाची छाया सर्व ऋतूंत गर्द व गार असल्यामुळे आणि त्याच्या फाशा खालवर लोंबत्या असल्यामुळे स्वेरिणीना हें संकेतस्थान दिवसां उजेडी विशेष मोयीचे वाटत असे. करंजाचे व्यावहारिक

उपयोगही अनेक आहेत त्याच्या बियांचें तेल निघतें व उरल्या भुसकटापासून पेंड पैदा होते डॉ. एडवर्ड ऑन वॉरिंग सांगतो की देशी वैद्यकात या तेलाला फार महत्त्वाचें स्थान (Pharmacopœia of India p 79) आहे करञ्जक्षार उद्भिज-सृष्टीच्या मातेचा निवास असतो सतनाच्या प्राप्तीसाठी व रक्षणासाठी (Sexual Life in Ancient India Dr. Meyer Vol II p 560) ब्रिया या देवतेचे पूजन करतात ही सवच स्वैरिणीना मोठी सोयीची वाटे त्याच्या रहदारीमुळ भोक् धार्मिकाची करजाभोंवती लुडबुड असे ।

कवठ—(५७९, ५४१) *Feronia Elephantum* कवठाचा झाड दक्षिणेंत व गुजराथेंत फार झाड काटेरी असतें कवठाचें कवच कठीण असतें आणि पिकलेल्या फळाचा बास उग्र असतो कमलाचा मद सुगंध व मार्दव आणि कवठाचा गर्द दर्प व सरपरीत त्वचा याची तुलना करताना कवीन सुसंस्कृत व उत्तम आणि ग्रामीण व अधम नायिकामधील भेद व्यक्त केला आहे, आणि त्यामधील फरक रसिकाला अतर्ज्ञानानें व अरसिकाला अनुभवान प्रत्ययात येतो असे सूचित केले आहे

काश —(४३४) *Saccharum Spontaneum* काश म्हणजे कांसे गवत सर्द व सलल मित्रा खोल व काळ्या जमिनीत अगर नदीकाठी तें उगवतें तें हरळीसारखे जिवट असतें तराईच्या पाणथळ जमिनी भरून काढण्यासाठी आर्यांनी हिमालयाच्या पायथ्याशा या गवताची लागवड केली असे उल्लेख आढळतात याच्या फुलाना चामरपुष्प म्हणतात ती पाडरी असतात पावसाच्यानंतर लगेच ती फुलू लागतात या फुलेरी गवताचे दांडे दीड दोन पुष्प उंच वाढतात आणि त्याचे तुरे हातभर उंचीचे असतात त्यावरून याच्याला लंकेर वाटू लागली की दूरवरून व उच्चवरून पहाणाराला नदीच्या खळवळत्या पाण्यासारखा शोभा दिगते हिंदी वाङ्मयात ही उपमा प्रसिद्ध (Commercial Products of India Watt p 99) आहे गवता मत्तगतीत उल्लेखित काशपुष्प तुन्हासारख्या नगारांत असे पावते पाव

साळ्याचे अलेरीम माळावर उगवणाऱ्या दुधाणीच्या सूक्ष्म व शुभ्र गवती फुलाचा तर हा उल्लेख नसेल ?

कुटज — (५३९) *Jasminum sambac* हलायुध सांगतो, कुटज म्हणजे गिरिमल्लिका शब्दार्णव त अनुनव गीर्वाण काशात कुटज असे अर्थ दिलेले आहेत हे एक डोंगरी झुडूप आहे फुल पावसाच्या आरंभी फुलतात तीं रंगाने पाढरी, सुवाभिक व धाटाने कण्ठेरीसारखी असतात यक्षाने आपाढात मेघाची पूजा कुटज पुष्पानी केची असा उल्लेख मेघदूतात (१४) आढळतो, कोंकणातले लोक मात्र या फुलाची भाजी करतात याच्या शेगात जवाएवढ्या बिया असतात त्यांना इद्रजत्र म्हणतात गुजराथेत हे झुडूप वाच नावाने ओळखले जाते

कुंद (४९६, ५९०) *Jasminum hirsutum—pubescens* कुन्दाचा वेळ चमेळीसारखा असतो आणि फूल रानभांगरीसारखे त्याहून मिश्रित लांबट असते त्याचा वास उग्र असतो मालती व मोगरी याच्या मानाने कुंद अगदीच सुमार वाटतो कालिदास कुन्दाच्या सौंदर्याचा निर्देश करतो, पण त्याच्या गजावद्भुत (ऋतुसंहार ६, २३) शब्दही काढीत नाही वसतात या फुलाना भर असतो असे वनौपधि गुणादशांत सांगितले आहे कभियानि मृगाङ्गुलक्ष्मी (क ४९६) मान सांगते की शिशिरात गघरहित कुन्दाची वृद्धि होते मध्यप्रातात फेब्रुवारी, मार्च व एप्रिल या महिन्यात कुन्दाला फुलें येतात (Descriptive Botanical List of C. P. Witt p 143) आणि कोंकणात डिसेंबर, जानेवारी व फेब्रुवारी या महिन्यात (Forest Flora Talbot Vol II, p 189) येतात या आधारावरून या गायेची लेपिसा कोंकण भागातली असावी असे अनुमान करण्यास प्रत्यवाय दिसत नाही

फुरवक (५२९९) *Baleria* (*Buxiflora, Longiflora, montana, Prionitis*) वीरे फुरवक म्हणजे कोराटा सुट्टी कोराटी दक्षिणेत सर्वत्र आढळते कोंकणात व धाटनाथ्यावर हे झुडूप बरेच मोठे होते (Forest Flora II 335)

कोराटीला गुलाबी, निळी, पांढरी, भगवी फुलें येतात. कोरांटीचें सर्वांग काटेरी असतें. मेघदूतांत यक्षाच्या वागेत माधवोच्या मण्डपाभांवतीं कुरवकाचे कुंपण (१ : ७५) आहे. कोरांटीचीं फुले वसतांत चहरतात. रंगीवेरगी व शोभिर्वत असलीं तरी तीं गंधहीन असतात; मात्र खुडत्यानंतर तीं लवकर कोमेजत नाहींत; म्हणून वेर्णांत माळण्यासाठीं खियांना तीं फार आवडतात. अल्बॅतल्या खिया कुरवकाचीं फुले वेर्णांत गुंफीत (मेघः १.१६). इतकी ही आवड प्राचान आहे. दोहद संकेतानुसार ही फुले तक्ष्ण खियांनां फुलव्यावयांनीं अमतात. ऋतुमंहासात (६ : १८) कालिदास सांगतो:

कांतामुपयुतिजुशामपिबोद्गताना
शोभा परा कुरवकद्रुममंजरीणाम् ।
दृष्ट्वा प्रिये सहृदयस्य भवेज्ज कस्य
कंदर्पबाणपतनव्यथितं हि चेतः ॥

हें वचन उभृत करून श्री. आपटे सांगतात (म. सा. पः वर्ष २५ अंक २) : “ कोराटीचे फूल पंचप्रदेली असतें. त्याच्या पावळ्या अंशतः जुळलेल्या असतात. शेवटचा सुगंध भाग नीट उमलल्यावर ओठासारखा दिसतो. फुलाच्या मध्यावरचे केसर ओंठालगतच्या दांतासारखे दिसतात याच कल्पनेनं शान्त्रज्ञही या फुलाला ‘ ओष्ठपुष्प ’ म्हणतात ” पुष्पांनाही हे फूल आवडतें याचें हेंच तर कारण नसेल ? क्र. ६ या गायेंतील कुरवक होसेने लावलेला आहे. या गायेंत कुरवक-दोहद सूचित आहे. लाडक्या पण काटेरी झाडाल फुलें यावीत म्हणून प्रियेनं त्याला आलिंगन यावें, ही प्रियकराची इच्छा किती निर्दय आहे !

कुसुम्भः (१४५, ३२२, ५४५) *Carthamus tinctorius*; *Sapindaceae* - *Schleichera trijuga* कुसुम्बाच्या जंगली वृक्ष खुजट व काटेरी असतो आणि डोंगराएवढें काटेरी झुडूपही असतें, मैदानी वृक्ष साठ ते सत्तर फूट उंच वाढतो. हा वृक्ष मूळचा चीन व जपान (*Commercial Products of India* Watt. P. 979) देशातला. तेथें त्याची लागवड

तेलासाठी करतात येथून त्याची आयात उत्तर हिंदुस्थानात झाली असावा त्याच्या पानापासून काळसर रंग तयार होतो आणि बियापासून तेल निघते. क. ३९६ या गायत्रील कुसुम्भ हा वृक्ष आहे आणि तो काटेरी आहे. ह त्यातील वर्णनावरून स्पष्ट दिसते कुसुम्भाचें झुडूप आपले शेतकरी करडई या नावाने ओळखतात याचें फूल रंगानें तांबूस पिवळ व आकाराने झेंडएवढें असते त्यात केशरासारखे तंतु असतात वाळविलेल्या फुलापासून कापड रंगविण्यासाठी कुसुबी रंग तयार करतात आणि बियापासून तेल काढतात मध्यप्रांतात रायपूर, छिंदवाडा भागात आणि मुंबई प्रांतात रोडा व कर्नाटक भागात करडईची लागवड सुल्लयत रंगासाठी करण्यात येते, आणि पुणे, नगर, सातारा, बेळगाव, विजापूर व धारवाड या जिल्ह्यात तेलासरिता कुसुम्भपुष्पें या गाथेत (क. १४५) फुलाचा आणि कुचुकी या गाथेत (क. ५४५) कुसुबी रंगाचा उल्लेख आहे कुसुम्भाच्या दूकूलाचा उल्लेख वालिदासानें (ऋतुसंहार. ६.४) व जगन्नाथ पण्डितानेंहा केलेला आहे कार्तिकी पौर्णिमेच्या रथोत्सवासाठी प्राचीन भारतीय स्त्रिया आपली तल्लम वस्त्रें या रंगात रंगवून घेत असत (Cultural History of India Chandra Chakraberty p 364) गायसप्तशतीतील कुसुम्बाचा रजपूत कुसुम्बाशी काहींही सवष नाही कुसुम्बाचा रंग कुसुबी असतो, मात्र तो अफूच्या बोंडाचा मादक अर्क असतो

केतकी (७७९) Pandanus Odoratissimus केवडा पाणथळ जागेत उगवतो त्याची लावच लांग व दाट बेटे असतात कोंकणात केवड्याचां पुष्पें असतात यांत पाढरा व पिवळ्या, अशा दोन जाती असतात पादव्या जातीला केतक म्हणतात व पिवळ्या जातीला केतवी केतकाचा भर थावणात आणि केतवीचा माघ फाल्गुनात. श्री आपटे सांगतात (म. सा प वर्ष २१ अंक २) केतकीत नर व मादी फुले वेगवेगळ्या झाडावर येतात, नर फुलाचा सुगंध विशीष असतो केवड्याच्या तुऱ्याभोंवती हिरवी काटेरी पाती असते तुऱ्याच्या पोटातल्या काजिणात परााचे गुच्छ असतात केवडा उमलला म्हणजे वान्याच्या झुळकीवरीवर हे पराग इतस्तत उडतात केवड्याचा सुगंध गर्द व मस्त असतो केतकीच्या वनात नागाची वस्ती असते, अशी समजूत आहे

कोसम्ब (१९) 'कोशाम्बो वृक्षविशेष' असें गायसप्तशतीचा एक टीकाकार (Weber, p 9) सांगतो कोशाम्ब म्हणजे कुसुम्ब आणि कोशाम्ब म्हणजे लाल रान आना अस निघटरत्नामरात (भाग १, पृष्ठ ८२, सांगितलें आहे श्री. पदे यानीं कोशाम्बाची ओळख कोशिवाशी पटविलेली आहे (वनौषधि गुणादर्श भाग २, पृष्ठ ७०) ते सांगतात, ही झाडे वॉंगराळ प्रदेशात होतात, विशेषत वॉम्बणात महाराष्ट्र बम्बकोशात कोशिवाची व्युत्पत्ति दिलेली आहे, ती अशी स कोशी + आम्ब, कोशाम्ब, प्रा कोसव मराठी कोशी + आम्बा सुलभ विध्वकोशात सांगितलें आहे कीं हें लारेचें झाड आहे. याच्या पियाच तेळ निषतें जगली लोक याचीं फळें खाण्याकरिता गोळा करतात याच्या कोंबळ्या पायावर लारेचे किडे पोसतात क १९ या गाथेंत उबारलेल्या वासराचा वर्ण वर्णन करण्यासाठी कोशाम्बाच्या कोंबळ्या कोंबाची उपमा दिलेली आहे रुजलेल्या आम्रकोशातून निघालेल्या कोंबळ्या पानाचा रंग असाच तांबडा असतो मापातरात मी हाच अर्थ स्वीकारलेला आहे कोकम, राताम्बा (Guttiferae Indica) या दौलदार व शेलाच्या वृक्षाशी ही कोसम्बाची ओळख पटाविणें शक्य आहे याचीं पान कोंबळीं असताना लाल असतात (Forest Flora I 90)

खाजरी (५३२) Cowhage, Cowitch, Mucuna prurius मूळ शब्द कश्कच्छु = कपिकच्छु असा आहे गगाधरानें प्रातःशब्द शूरशिव्वि दिलेला आहे निघटरत्नाकरात कुहिली आणि वनस्पतिगुणादर्शात कुहिरा = मर्कटि मृगया पाळस मुरू झाला कीं हीं रोपे रानात उगवतात, पुढें त्याचे बेल मोठे होऊन झाडावर किंवा कुपणावर चढतात बेलाना पानाच्या बाजूस लाव देठ फुटून त्यास फुलाचा तुरा येतो एना तुयात वास पचवीस फुलें असतात या फुलाना थोटाएवढे शेंगाचे घास लागतात दर घोसात पाच ते दहा शगा असतात शगावर काटे असतात ते अगाला लागले कीं आग होते, जागा सुप्त मडेमुहरीच्या शगाची भाजी करतात राजमोल्ती-धूमपुष्पा हा झुडपें पायमाळ्यात उगवतात त्याचे पानांवर कुमें असतात तीं अगाला लागला तर आग होते गाथाकवाला कुहिराच अभिप्रत आहे हें गायत्री व वनस्पताच्या वर्णनानुरूप स्पष्ट दिसत

गुज (३१०) *Abrus precatorius* गुजेचे झुडूप असतें आणि वेल्हि असतो गुजा तीन रंगाच्या असतात लाल व शुभ्र गुजाचा डोळा काळाभोर व फूल गुलाबी असतें, काळ्या गुजेचा डोळा पांढरा व फूल शुभ्र असतें, लाल गुजा (रति = १ ७५ ग्रॅम) वजनासाठीं वापरतात गुजा विपारी असतात त्यांच्या चूर्णाच्या सूक्ष्म सुधा करतात त्या शरीरात टोंचल्या म्हणजे मनुष्य भिंवा जनावरही दगावतें ह्याची प्रतिक्रिया सर्पविषासारखी असते जगली जमाती गुजाच्या माळा गळ्यात घालतात, गाथासप्तशतीच्या काळात घालात होते, आजहा घालतात मज्जक रंगान्या आकर्षणासुद्धें त्यांना मोत्याची काय किंमत? शिवाय मोतीं त्यांना निसर्गत प्राप्त होण्यासारखी नसतातही

चन्दन (२८८, ८८५, ९२०) *Santal Santalum album* चन्दनाची झाडे मुख्यत्वरून हिंदुस्थानात, त्यातल्यात्यात विशेषकरून नाशिकच्या दक्षिणेचा महाराष्ट्राचा वृष्णप्रस्तरप्रदेश, कर्नाटक, म्हसूर व कूर्ग या भागात आढळतात नीलागंरावर प्रचण्ड चन्दनाचा जंगल आहेत, म्हणूनच प्राचीन वाङ्मयात मलयगिरी व चन्दन याचें साहचर्य आढळतें हिंदुस्थानातून चन्दनाची निर्यात प्राचीन काळापासून, मोठ्या प्रमाणावर होत आहे युरोपात उत्कृष्ट चन्दन चानमधून येत असे प्राचीन उल्लेख आढळतात वस्तुतः तें चन्दन हिंदुस्थानातलें असे व येथेच तें जहाजांवर बडविण्यात येत असे, त्याची वाहतुक चिनी जहाजातून होत असे म्हणून हा प्रवाद सुरू झाला (Commercial Products of India Watt, p 976) सुपीच्या मार्गानेहि गांधार प्रांतातून हिंदी चन्दनाची निर्यात हात असे असें सर ओरेल स्टेनयाना (Ancient Khotan pp 447, 452) मिळवें वेलें आहे चन्दन व लॅव याची जात एरच गुणदाय वेगळ चन्दनाचें झाड उंच व सडपातळ असतें व त्याच्या फाया अवनतमुली असतात हिंदुस्थानात देवगुजसाठीं आणि उन्हाळ्यात व विरहात शीतलतेसाठीं चन्दनाचे गंध अगला लावीत, असे अनेक उल्लेख प्राचीन वाङ्मयात आढळतात गाथासप्तशतीतही असा उल्लेख (क २८८) आहे मध्ययुगाने वाङ्मयातील विरहसतापशमनार्थ होणारे चन्दनाच्या योजनेचे उल्लेख काल्यानेक व साकेतिक वाटतात चन्दनाच्या स्वाभोगी लोटलेल्या लतेत सर्गच आश्रयदान असतें हा संकेत 'भुजग'

(क ९००) या गायत आढळतो 'निलाजरी' (क ८८५) या गायतील ओंढका चन्दनाचा असावा पूजेसाठी उगाळलेल चन्दन आता आपण थाळात किंवा बचोळ्यात ठेवतो. गाथाकाळात तें शय्यशुक्तात ठेवण्यात येत असावे असे 'मङ्गल' (क १) या गायतील उल्लेखावरून दिसत

जाम्बूळ — (१८०, १८९ ५३१) Black plum *Eugenia Caryophylla* a, *Jambolana* हिंदुस्थानात जामळाचे वृक्ष सर्वत्र आढळतात प्राचीन भारतीयांनी भूपृष्ठाची वाटणी सात महाद्वीपात केली होती जम्बुद्वीप हा त्यातील आद्य व वैद्वर्ती पुराणांनुसार भरतखंड जम्बुद्वीपात आहे, जम्बुद्वीप म्हणजेच भरतखंड असे बौद्ध मानतात हिंदुस्थानच्या पाच विभागांपैकी जम्बुद्वीप हा एक भाग मान आहे असे जैन मानतात मेघ पर्वताच्या दक्षिणेस व निपथ पर्वताच्या उत्तरेस सुदर्शन नावाचा एक प्रचंड जम्बुवृक्ष असून त्यावरूनच 'जम्बुद्वीप' हें नाव सिद्ध झालें आहे अस पुराणाच विधान आहे (Cultural History from the Vayu-Purana Patil p 305) नर्मदा नदी जम्बुवनातून वाहते आणि परिणत जम्बूफलामुळे दशार्ण देशाची काति श्यामल भासते असे कालिदास (मेघ १२३) सांगतो जामळाचा वृक्ष फार मोठा वाढतो रानजामळ वारीक व जामुळकी असतात आणि रायजामळे मोठी व फाळामोर, भुग्यासारखी (क ५३१) पावसाळ्याच्या सुखातीस जामळे परिपक्व होतात जामळीच्या झाडात पाणी शुद्ध करण्याचा गुण आहे जामळाचा शिरका औषधि आहे गोव्याखडे जामळाचे रुचर मद्य तयार करतात 'उच्छिष्टप्रहण' या गायत (क १८९) जामळाच्या उटण्याचा उल्लेख आहे ह उटणें जामळाच्या रसाचे, कढवून केलेल असाव, असे वाटते हा कपाय प्रयोग मला उपलब्ध झाला नाही रतिरहस्यात (१५ ८५) गात्रगधटुरीकरणोपाय दिलेला आहे

कुकुम्बकुसुमजम्बूदललोघ्रैश्चूर्तन च समभागी ।

हरति निदाधे विहित धर्मादिजदेहदौर्गन्धम् ॥

कुकुमाचा (अर्जुन) फुल आणि जामळाची व लोघ्राचा पांने यांचे चूर्ण समभाग घेऊन त्याच उटणें अगात लावतें अनन्ता पामामुळे येणारी दुर्गंधे नष्ट

होते घाम फार येक नये म्हणून अकोटाचे अगलित फूल व जाभूळ समभाग वाटून उष्णकालीं अगास लावावें, असा उपाय अनङ्गरह्यात (७ ४६) सांगितलेला आहे. जाभळाची बीं अगाला लावली असता घामोढ्या नाहींशा होतात व अण स्वच्छ होत असें वनोपधि गुणादर्शनात सांगितलें आहे जाभळाचे हे गुण फार प्राचीन काळापासून आपल्याला माहीत आहेत अस वरील गायेवरून दिसतें

ताल (३९८) Palmyra ताल म्हणजे ताड हीं झाडे डंगरावर व रानात आपोआप वाढतात आपल्याम्दील ताडाचा सोट चाळीस ते पन्नास हात सरळ वाटतो सिंहलद्वीपातले सोट शंभर सवाश हात उंच वाढतात. ताडाचीं पानें दुधात उफळून वाळवतात व तीं सुकल्यावर नाट कापून त्याचा उपयोग लिहावयामाठा करतात हिंदुस्थानात जें काहीं प्राचीन वाङ्मय उपलब्ध झालें आहे तें ताडपत्रावरच कोरून लिहिलेलें आहे ताडाचीं पिवलेलीं फळ पिवळीं धमक सोनेरी असतात, निबर झाल्यावर तीं काळी पडतात एकेका ताडफळात तीन ताडगोळे असतात. कोंवळ्या ताडगोळ्याचा गर लोण्यासारखा मृदु व शुभ्र आणि शहाळ्यासारखा चवदार असतो त्यातलें पाणी आचमनाइतकेंच असलें तरी फार मधुर असतें रामायणात सीनेच्या स्तनाचीं ताडगोळ्याशीं तुलना केलेली आहे ! ताडापासून ताडी निघते ताजी ताडी मधुर व माफक मादक असते, आवलेली ताडी कटक असते ताडाचीं झाडे मूळचीं मध्य पश्चिम आशियातली, असीरिया व बाबिलोन देशातली ताडी हें अशुराचे (Assyrians) आवडतें पेय, मात्र मुराच्या पुरस्कारामुळे तिला मुरा हें नांव प्राप्त झालें ! उच्चथिनीनीमीक प्रद्योत राजाचें ताड्डुमाचें सोनेरी वन होतें, अस मेघदूतात (१ ३३) सांगितलें आहे राजांनीं, हें वन तडगोळ्यासाठीं लावलेलें नव्हत गायसप्तशतीत तालमद्याचा उल्लेख नाहीं तालवृत्ताचा आहे ताडाचे कोंव फुलामारचे भाजूक व सुंदर असतात

दार (१०१) दार म्हणजे देवदार किंवा ओडका रघुवंशात व कुमारसंभवात देवदाराचे अनेक उल्लेख आलेले आहे हीं झाडे मुख्यत्वरून हिमालयाच्या उतारावर वाढतात महाराष्ट्रात देवदार नादात 'अस्थिर द्रव्य' (क १०५) या गायेंतील ओडका देवदाराचा नाहीं, मामुली आहे

नवमालिका (२८१) *Jasminum*:—नवमालिका म्हणजे नव-
मल्लिका. मोगरा, धेलमोगरी नवमालिका हीच ससदला असें अमरकोशाचे
काही टीकाकार सांगतात. एकेरी मोगन्याला [मोतिया] पांच पावळ्या
असतात; वटमोगन्याला पावळ्यांचे थर असतात. मोगन्याला कामदेवाच्या
पंचवागांत स्थान मिळालेले आहे. मोगरीचें फूल देसणे व भरदार असतें,
त्याचा सुगंध गर्द व मासल [क्र. २८१] असतो सदृश फुलांच्या माळेंत
शुंकलें तरी तें आद्वितीय दिसतें, इतरांना हताश करतें !

निंब (३०, २४८, ८७२) *Margosa; Melia Azadirachta*:—ही झाडें
हिंदुस्थानांत सर्वत्र वाढतात; विशेषतः महाराष्ट्र व कर्नाटकाच्या जंगलात. झाडें
४० ते ५० फूट उंच असतात. याची पाने कात्रीदार असतात; पांढरीं, चारीक
फुलें व निंबळीं धमक फळें येतात. फळाना लिंबोणी म्हणतात. ही फळें फक्त
सर्वभक्षक कावळे [क्र. २४८] खातात. निंबामुळें आजूबाजूची जागा निरोगी
होते. त्याची छाया दाट असते. जुनष्ट निंबाला चन्दनासारखा वास येतो. हा
वृक्ष एवढा जिवट असतो कीं तोडला तरी पुन्हा आपोआप वाढतो. निंब
सर्वरोगपरिहारकारक असल्यामुळे वैद्य त्याला कृपतक म्हणतात. पिंपळ व
लिंब याची मैत्री असते. जेथे एक तेथे बहुधा दुसरा असतोच. वनौषधि गुणादर्श-
कतें मानतात कीं लिंब कडू असल्यामुळे त्याचा कीड लागत नाही मानक ३० या
गायेंत लिंबावरिल किट्याचा उल्लेख आढळतो अरासिक अधमतेची व अहंकारी
तिरस्काराची परिसीमा व्यक्त करण्यासाठी हा प्रयोग केलेला असावा.

पलाश (३०८, ३११, ५८८, ७७५) *Butea Frondosa*:—पलाश
किंवा विशुक्र [क्र. ६८८] म्हणजे पळस. ही झाडें हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात;
जंगलात व मैदानातही. जमीन किताही निंबस असली तरी तेथें पळस रुजतो
व वाढतो वैदिक वाङ्मयापासून पळसाचे उल्लेख आढळतात. धार्मिक व
याज्ञिक विधीमध्ये पळसाच्या समिधा असताना पळसाला वसतात वोंळी
पालवी फुटते ही पाने सुगमाच्या वानासारखी लालसर [क्र. ७७५]
असतात 'पळसाला पानें तीन' अशी म्हण आहे ही पानें प्रज्ञा, विष्णु व महेश
याची प्रतीकें आहेत. पळसाचीं फुल लाल नारंगी असतात. ती पोपट्याच्या

चौचीसारणी दिसतात, म्हणून पोपटाला किंशुक हें वैकल्पिक नाव आहे [किंचित् शुक्र इव शुक्रमुदसदृशपुष्पत्वात्तत्वात्] फुल दिसतात सुंदर, पण त्यांना वास नसतो किंचित् पाडण्या फुलाचाहा पळस दिसतो पळसाच्या फुलाचा बहर वनतात मार्च एप्रिल या महिन्यात असतो पाश्चिमात्याना पळसाला जंगलाची ज्वाला (Flame of the forest) अशा सज्ञा दिलेला आढळते एकाद्या जंगलात पळस पुष्पळ असले व ते उन्हाळ्यात फुलले म्हणजे रानाला जगू वणवा लागला आहे अस वटते जंगलात वणवा पेटला होता, बिचाऱ्या इरणांला मात्र वाटल की पळसाचें रान फुलले [क्र ५८८] आहे ! पळसाच्या फुलापासून पिंढळा धमक रंग तयार होतो मात्र तो कच्चा असतो, म्हणूनच हा रंग उत्सवप्रसंगा, विशेषत कामदेवाच्या उत्सवात, एकमेकांच्या अंगावर उदविण्यासाठी वापरण्यात येत असे पळसाच्या लाेपासून तयार केलेलें रंगीत रोंगण प्राचीन भारतातील स्त्रिया नखलेपन [Nail polish] म्हणून वापरीत असत [Cultural History of India Chakraborty p 362 पळस शुभ समजतात, पतिगृही जाताना वृक्षच्या रथाच्या खावाना पळसाच्या रान्या वायण्याचा रावाज होता [Racial History of India Chakraborty p, 82], आणि अशुभही, क्र ३०८ या गायत वीरसुप्तसदृश फुलानी डवर-लेल्या पळसाची तुलना समर्पकपणें बौद्ध भिक्षुसघार्शी केलेली आहे प्रवासाला निघतसमया वाढ भिक्षूचें दर्शन अशुभ होय, अस टीकाकार सांगतात, पण ही समजूत गायामालीन की टीकाकालीन हें समजण्यास साधन नाही

पाटल — (१४, ४६८ ४६९, ६९९) *Bignonia Suaveolens* प्रस्तावनेसाठी पाटल वृक्षावद्दल माहिता मिळवीत असता दिसून आले की अवाचीन आधारग्रथात ही सज्ञा फार ढिलाईने वापरण्यात येते प्राकृत व संस्कृत वाङ्मयात पाटल वृक्षाचे अनेक उल्लेख आढळतात त्या काळाने वाणता वृक्ष निश्चितपण आमप्रत होता ह् समजण्यास साधन नाही हा विल्यम रॉबिन्सन (Botanical Observations on Select Indian Plants p 182) यांनी पाटलीचा प्रचालत नांव दिली आहेत संस्कृत-अमोषा, श्री स्थानश्रुत, प्राकृत—पारला, पारलि, पारुल पद्गाला भाषार अभिध न (संपादक

श्रीज्ञानंदमोहन दास) या कोशात पाटल याचा अर्थ पुत्रागपुष्प पाटला म्हणजे पारूल, गाछ = पुष्पवृक्षविशेष, पाटलि म्हणजे पारूलगाछ *Bignonia Suaveolens*, याच्या जाति दोन-थेत व पीत असा दिलेला आहे श्री एडवर्ड वाल्फर याच्या *Cyclopaedia of India and of Eastern and Southern Asia* या कोशात सर्द्ध पाहिला असता दिसते की *Bignonia* या सदरात विशिष्ट वनस्पतिवर्गातील वृक्षाच्या सात जातींचा हिंदी मराठी नावांमद तपशील दिलेला आहे (पैकी ज्या मराठी नावाचा तपशील हातीं अवलेल्या कोशात आढळला नाही त्यावर फुली वेग्री आहे) त्यापैकी सहा जाती आपल्याकडे आढळतात, त्या अशा (१) हिंदी-*Padal*, *Sammi* मराठी-*Keersel* *Tuatuka* ही झाडे दक्षिणत गोदाकाठी आणि सदाळा व पारघाटात मुबलक आहेत वृक्ष पवित्र मानतात उन्हाळ्यात व पावसाळ्यात सुवासिक फुल येतात (२) हिंदी *Mulin*, *Sori*, मराठी *Tetoo* (निघटरत्नाकरात टेंदू = लोध्र या कोंकणी झाडाचा उल्लेख आहे) ही झाडे मुबई इलाख्यात घाटापली आढळतात पावसाळ्याच्या सुरुवातीस फुलें येतात (३) मराठी *Wurras* ही झाडे कोंकणातील खोंगराळ भागात, घारापुरी वेढ्यांत व पाच्छापूरच्या जंगलात आढळतात उन्हाळ्याच्या सुरुवातीस सुंदर फुलें येतात (४) *Bignonia Suaveolens* बंगाली-पारूल, हिंदी *Sammi* मराठी *Parul* संस्कृत-कालागरु, कृष्णवृक्ष पाटलि निघटरत्नाकरात कृष्णवृक्षाचा अर्थ लोध्र असा दिलेला *Descriptive Botanical List* मध्ये *Stereospermum* च्या *Chelonoideis* या जातीला पिवळसर लाल *Suaveolens* या जातीला विरमिजी व *Xylocarpum* या जातीला पिवळसर पाढरी फुलें येतात असें सांगितलेले आहे आणि सर्व जातींनी पदल पदर, परळ हे मराठी प्रतिशब्द दिलेले आहेत हीं झाडे सह्याद्राच्या घाटावर वाढतात विशेषत कानडा जिल्ह्यात या झाडाची उंची सुमार चार फूट असते व बुण्याचा परीघ सुमारे दाड फूट असतो याच्या फाया जमानीपासून चार फुटावर असतात याला मोठा विरमिजी फुलें येतात (५) हिंदी-*Bohira Reora* मराठी *Rukt Reora* (रक्तरोडा, रोहडा, रोहिडा) हे झाड विशेषत खान्देशमध्ये वागलाणात

आडळतें. फुले मोठा, नारिंगी, निर्गंध असतात (१) मराठी-Khurseng (महाराष्ट्र शब्दकोशात सुरशिंग-शिंगाचा उल्लेख आहे) आता निषंडरस्नाकरा-
तील अर्थ देतो : पाटल = पुन्नाग, सुरपुन्नाग = सुरगी, साथी प्रातात उडी या
नावाने प्रसिद्ध, पाटला = पाडळ, विन्हई, ताम्रपुष्पी, रक्तपाडळ, रक्तलोम.
पाटलिना = रक्तकण्ठेर वनोपधिगुणादर्शकतं सागतात (भाग ४ पृ ५०) :
“ हे झाड फार दुर्मिळ आहे धारवाड जिल्ह्यात सिरडी येथे पाटलोचे झाड
आहे हे झाड लावल्यापासून यास सहा-सात वर्षांनी फुले येऊ लागतात हे
फुल फार सुकुमार असून सुवासिक आहे. हे लांसी रंगाचे अगते पारिजातप्र-
माणे दाट फुले येतात ” श्री आपटे सांगतात, (म. सा प, वर्ष २१ अक, २)
पाटलाला अनेकदली पाने व तुतारीच्या आमराची फुले येतात वनोपधि-
गुणादर्शक पाडळाची माहिती दिलेली आहे. पाटलि, पाटला, मोघा,
मधुसूति, फलेश्वा, वृष्णवृन्ता, सुवेंराशि, कालस्थाली, काचस्थाली, अतिवृद्धभा,
ताम्रपुष्पी हीं वेलपाडळींचीं संस्कृत नावे आणि पाटला, सिता, मुष्कक, मोक्षक,
पेंटापाटलि, पाटपाटला हीं वृक्षपाडळींचीं अथवा श्वेतपाडळींचीं नावे आहेत.
या संकलित उल्लेखावरून आणखी घोटाळा होतो हे खरे पण अग्रेसरींग पाटल
शेताची ओळख ठी. बालकर याच्या यादीतील क्र. ४ या वृक्षाशी पटविश्याग
हरवत नाही. कारण या झाडाच्या फाशा जमिनीपासून बऱ्याच उंचावर
अगल्यामुळे त्यावर चढणें अवघड असतें चढेल तो पडेल (क्र. ४६८) या
पाथेंत पाटलाचे वर्णन “ निष्काण्डदुरारोह ” असें आलेले आहे. गाथा-
सप्तशतींत पाटलाचे चार उल्लेख असले तरी हे झाड त्या काळातही दुर्मिळ
असावे ‘सधान’ (क्र. ६६९) या गाथेंत ग्रामणीच्या परमातोंल पाटलाचा उल्लेख
आलेला आहे. त्या गाथांत हे एकच झाड असावे असें सदभावनेन दिसते. ही
रोहसबर गाथातही पाटलपुष्पे उपलब्ध असली की गन्ध व मधु सन्ध भ्रमर
हतरत्र भ्रमत गाहीत हा गुण पाटलपुष्पांचे अगो आहे किंवा काय यावरून
मला माहिती नाही. सुरेशीचे अगो हा गुण आहे हे मात्र निश्चित मजान
गुगंधासाठी आम्रमिश्री व पाटलपुष्पे घालीत असत (रघुवतः ११.४१)
भ्रमरशील भ्रमराचे व भिन्नमदित्यस्य नावदाचे शोषस्य पाटलाच नव्हे बरं

शकेल अशी ग्वाही शालिवाहनान दिलेली आहे [क. ६१९] या सर्व उल्लेखा वरून त्या काळीही हें फूल दुर्मिळ असावे असे वाटते.

फलिणी (९३७) *Aglaia Roxburghiana* फलिणी म्हणजे प्रियङ्गु (देशीनाममाला १ ३२) प्रियङ्गु या शब्दाचे कोशात अनेक अर्थ दिलेले आहेत प्रियङ्गु हा वृक्ष आहे व लताही आहे सद्वाचीति हीं झाडे पुष्कळ आहेत त्यांना वसतात फुलें येतात लतेला पिवळी फुलें येतात. त्याच्या पाकळ्या सुट्या असतात केसर मधुक्त असून त्याची नळी बनलेली असते फुलें लहान, सुवक व सुवासिक असतात [श्री आपटे म. रा. प. वर्ष २१ अंक २] गाथासप्तशतीतील उल्लेख त्रशाचा नसून लतेचा आहे.

वकुल (६३) *Mimusops Elengi* हा वृक्ष हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतो स्वर्गलोकीच्या पुष्पवृक्षांत पुराणांनी वकुलाला स्थान दिलें आहे गोपींना आकर्षित करण्यासाठी श्रीकृष्ण वकुलीच्या झाडाखाला बसून मुरली वाजवी, नादमुग्ध गोपी वकुलाच्या वक्षेंत आल्या की गंधमुग्ध होऊन आत्मार्पणाळा सज्ज होत ! वकुलवृक्ष विस्तीर्ण व चिरदयामल, म्हणून तो चांगेंत शोभतो. वृक्ष प्रचंड आणि पुष्प सूक्ष्म व सुकुमार, पिवळसर पांढुरी, तारका सारखी चमकावर, त्याचा गंध मधुर व गर्द, त्याच्या मधोमध छिद्र असतें यामुळें त्याच्या माळा लगेलग शुफता येतात आणि त्या पुष्कळ दिवस टिकतातही, हाताळल्या तरी चुरगळत नाहीत, कोमेजत नाहीत, निर्गंध होत नाहीत म्हणून सुगंधलुब्धाना त्या फार आवडतात वाऱ्याच्या प्रत्येक झुळझी-वरोवर वकुल फुलें ढाळतो व त्याचा सुगंध आसमतात दरवळतो वकुलीचीं फुल मोठ्ठ्यावर आहेत तोवर विगलित होत नाहीत, कोंदटली वीं कुचट होतात, एवढेंच वकुली [क. ६३] या गायेंत कवीनें सूक्ष्म धाम्यात आंवेलेल्या वकुलीच्या फुलाची तुलना धाम्याला लटकलेल्या कोळ्याशीं केलेली आहे, ती विती समर्पक आहे !

येल (७९) *Egle marmelos* मूळ गायेंत मालूर हा शब्द आहे वा देशी शब्दाचा अर्थ कवठ गगाघरानें वित्त असा अर्थ दिलेला आहे वर्ण्य विण्याला दोन्ही अनुकूल आहेत. येलकळाची शांठ हिंदुस्थानात सर्वत्र होतात

या वृक्षाची छाया शांतक व आरोग्यकारक असते विष्णूला जर्षी तुळसीपत्र
तशा अकराला विल्वदळ, विल्व त्रिदल ह योनीचें प्रतीक असल्यामुळे लिंग-
पूजत त्याचा उपयोग करण्यात येतो (Racial History of India
Chandra Chakraberty p. 84) बेलाला उन्हाळ्यात फुल यतात आणि
बेलफळ पावसाळ्यात पक्व होतात उर्ध्वपातनक्रियेने सिद्ध वेगळें नित्वज
पुत्रवपाण्यासारखें वापरतात विल्वपात्र वापरलें तर धन प्राप्त होतें असें वादु
पुराणात (७५ ३-४) नागितलेलें आहे

बोर (१०० २४० ४९९) *Zyzyphus jujuba* बोरीची झाडे
हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात बोर आवटगोट असल्यामुळे पोराना पार
आवडतात बोरें सेवन केल्याने नष्ट झालेली काती पुन्हा प्राप्त होते (वायु
पुराण ९० ९२) कोनाड्यातल्या नेपलातून घरगळेल्या बोरांना मुक्क्याच
रानू लागलेल्या मुलाने बाँवळ्या दातांनी वण केल्याचा उल्लेख [क्र १००]
अत्यंत रम्य आहे.

मधूक (१०३, १०४, १५९, २३९ ८७१, ९५८) *Bassia latiflora*
मधूक म्हणजे महुआ, मोह मोहाचा जंगला झाड हिंदुस्थानात सर्वत्र होतात,
अचित् जिरायती जमिनीत त्याची लागवडही करतात महाराष्ट्राच्या वृष्णप्रस्तर
प्रदेशातही ती वाढते. मार्च व एप्रिल आणि नोव्हेंबर व डिसेंबर या महिन्यात
त्याला फुलें येतात मोहाच्या फळाच तेच वाढतात दिव्यात जाळण्यागठा व
साण्यासाठी या तेलाचा उपयोग होतो या तेलाला वणा असल्यामुळे रखाड
व्यापारी तुपात भेसळ करण्यासाठी त्याचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करतात
वर्मातात मधुकान्या फुलांना बहर येतो रमंग तापविल्या दुधावरल्या साया
सारखा त्याचा रंग असतो प्रत्येक फाडीच्या शाखांना फुलांचे गुपके लागतात
प्रत्येक शाखात्र दोन ते चार मण फुलें येतात पुत्राच्या दांज्यात मधुर रस
असतो बाणी तापा फुल तशीच ग्यातात पोणा वाळविल्या फुलें चिजून
इतर अघाबरोबर खातात गूळ-नागरेऐवजी अन्नात गोंग आणण्यासाठी
त्याचा उपयोग करण्यात येतो वाळविल्या पुत्राच्या पिटाच्या भाबरी
करतात दमन यकृत वांगतो मोहारी वाळविल्या फुलें मुक्किल्या अन्नात

सारखा लागतात वावर आत्मचरितात सागती की हिंदू लोक हा फळें वेदाण्यामारखी सातात याच्या फुलापासून सासर सहज तयार होते खेड्याच्या व जंगल जमातींच्या निष्फळजीपणांमुळें आणि शेती व जंगल सात्यांच्या दुर्लक्षामुळें मोहाच्या झाडाची संख्या सांगेसाल कमी होत आहे यामुळें गरीबाचें अन्न व दुग्धम उत्पन्न कमी होत आहे मोहाचा लागवड वाढवरी तर जंगली जमाताना तीस ते चाळीस टक्के अधिक अन्न मिळेल असा एका शास्त्रज्ञाचा जदाज आहे मोहाच्या फुलापासून मद्य तयार होतें त फार त्वरेन तयार होऊ शकत व विशेष कडक असत सुधूतात या मद्याचा उल्लेख आहे मध्यहिंदुस्थानात मोहाची भाडे विपुल असल्यामुळें तेथें या मद्याचा प्रसार विशेष आहे धन्य जमातामध्ये हातभट्टाचें मोहाचें मद्य विशेष प्रिय आहे त्याचा कडकपणा पुरत नाही म्हणूनच की काय कोण जाणे, हे लोक र्थात धोतऱ्याचें मिश्रण करतात ! गाथासप्तशतीत नदीकाठच्या मधूकाच्या सौंदर्याची अनेक वर्णने आहेत आणि ही फुल वचण्याचें काम बहुधा जियाच करीत असत अमें दिसतें हीं फुलें देवपूजेसाठी वचलीं जात नव्हतीं ह् सास, मग तीं अन्नासाठी गोळा केलीं जात असोत किंवा घरगुती मद्यनिर्मिती साठी ! अगर संकेतस्थानाभोंवतीं घोंटाळण्यासाठीं सबब म्हणून !

मरवक (६७७) *Artemisia Indica* मरवक म्हणजे मरवा हें शुद्ध फार तर वीत दीड वीत उच्च वाढतें याचीं पानें मेथीसारखीं असतात तीं फार सुगंधी असतात याचा तुरेही येतात देण्या फुलाच्या शुच्छात किंवा गजऱ्यांत सुगंधासाठी मरव्याची दिक्शी शुफतात मरव्याच्या अणप्रत्यंगाला सुगंध येतो, हें कवीचें विधान [अ ६७७] अगदीं यथार्थ आहे माधवी [३२२] ही लता आहे उद्यानात माधवीचे माडव असतात पानाचे काठ नागमोठी असतात फुलें पाढरीं, पाच सुव्या पाकळ्याचीं असतात प्रत्येक पाकळ्यावर विवळा ठिपका असतो चैत्रांत फुगवा भर असतो ते वैशाखांत ओसरतो

मालती [९२, ४०६, ४४२, ४४४, ६१९, ७४८, ७४९, ७५० ९७९] मालतीचा वेळ असतो लावण्यापासून दोन अडीच वर्षांनीं फुल येतात तीं सूक्ष्म व शुभ्र आणि नाजूक व सुवासिक असतात उन्हाळ्यात फुगना भर येतो मालतीच्या

सुडुमार वळीच्या सुगंधानें व सौंदर्याने भ्रमराला संभ्रम होतो [क. ७४९]; तो तिला हलुवारपणे उमलवतो [क. ४४२] आणि तिच्यातील मकरन्दाचें सेवन करतो मालतीविषया मधुकराची आसक्ति इतकी कीं तिच्या अंगा मधु आहे तोंवर तो तिला सोडीत नाही [क. ६१९, ७४८, ९७९]; पण मालतीचा प्रियकर एवढा कृतघ्न कीं तिनें फलधारण केले कीं लगेच तो तिचा त्याग करतो [क. ९२] आणि चंचलपणे इतरामार्गे [क. ६१९] भ्रमण करू लागतो !

वड (१४, १६६, २६३, २९४, २९५, ३७२, ५५६, ६७०) :

Ficus Indica : वड हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात. वड व पिंपळ हे दोन्ही छायावृक्ष. वडाला दरमाल नव्या पारंग्या फुटतात, त्या जमिनीत शिरतात व रजतात. गामुळें वडाचा विस्तार सारखा वाढत असतो; मूळचा बुंधा नष्ट झाला तरी पारंग्यांच्या आधारावर व पोषणावर वटवृक्ष जिवंत राहतो. हिंदुस्थानातील गर्ग वृक्षामध्ये वडाचाच विस्तार व आयुष्य फार असतें. नर्मदेच्या मुगा-जमळचा कधीरवड मुमारे साडेतीनशें वर्षांचा आहे. वाईजवळच्या वडानें मुमारे चार एकर जागा व्यापलेली आहे. हिंदू लोक वटवृक्ष पवित्र मानतात, कधीही पाडीत नाहीत. वड व पिंपळ यांचीं झाडे देवळांजवळ स्थापून त्यांभोंवतीं पार बांधतात या पारांवर घुम्याला व भूमिगत पारंग्यांना टेंवून ग्रामदेवतांच्या शिला ठेवलेल्या असतात. ही प्रथा सातवाहनवाळांत प्रचलित होती असें गणपती (क. ३७२) या गापेंतील वटयशाच्या वैकल्पिक उल्लेखावरून दिसतें. ग्रामस्थीमेवरील वटवृक्षांवर मुंजा, येताळ वगैरे छुद्रदेवतांची बस्ती असते. या देवतांच्या व वृक्षाच्या पुजेच्या निमित्तानें स्त्रियांना त्याकडे जा ये करतां येत असे. पारंग्या पुष्कळ असल्यामुळे जागोजाग व एकामेकांमगून अलिप्त, एकान्ताला मोर्दस्वर अशी पुष्कळ स्वयं त्यांना येथे उपलब्ध असत. पार हे गेदेगांवांतले एक मार्बत्रनिक राभास्यान असत; वटवृक्षाच्या आधारांनं मांडलेल्या छुद्र देवतांच्या शिलाग्रमाणेंच पातावर गांवच्या मुदांभीही बेटक असते. परके प्रवागी वगळताली मुद्राग वरीत. त्यांनाही स्त्रियांना रागोदान वटवीत असत असें गापांमंत उल्लेखावरून दिसतें.

वि११६६ (४१०) : *Hardia dumetorum*. निष्ट रत्नाकरांन वि१६६ याचा अर्थ दिगवंबट (भाग १ : ४. ३३९) असा दिसतो आहे. ही

उची सुमारे साठ फूट व बुध्याचा परीघ आठ ते दहा फूट असतो याची पान आवडीसारखा असतात पालवी हिरवीगार, दाट असते उन्हाळ्यात फुलतो फुलें पिवळसर किंवा गुलवट रंगाचा असतात त्याच्या पाकळ्या अगदा ल्हान व पातळ असतात मध्यभागा पिवळसर व हिरवट आणि लाव व विपुल केसराचा झुपका असतो शिरापाचें फूल मूळचें नाजूक, केसरांमुळे तें अधिकच सुकुमार दिसतें भारताय पुष्पसृष्ट्यात शिरीष हें सर्वांत नाजूक फूल शरीरानें व सुगधानेंही नुसता हात लागला कीं घडी विस्कटावा व कोमेजाव इतकें सुकुमार, कामिनीच्या वाना वरून टळलें तरा गालावरील स्वेदविंदूच्या आधारांनं तरगत राहील (रघुवश १६४८) इतकें हलकें विदग्ध प्रियकराच्या निश्वासानेंही कोमेजावें इतकें हळवें ! मग दुर्विगधानें तें हाताळलें तर त्याची अवकळा (क ५६) होणारच !

शेफालिका (४१२, ९५३) Vitex Negundo शेफालिका हा वृक्ष कीं वेल ? त्याचीं फुलें नील का शुभ्र ? “ शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नालिका च सा । सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी ” असें अमरकोशांत (वनौषधिवर्ग ७०) सांगितलेलें आहे निर्गुण्डीच्या मुख्य जाती दोन कृष्ण व शुभ्र शेफालिका, सुवहा, निर्गुण्डी व नालिका हीं चार नांव काळ्या निर्गुण्डीचीं आणि श्वेतसुरसा व भूतवेशी हीं पाड्या निर्गुण्डीचीं अमरकोशांत निर्गुण्डी वद्दल आगती एक (वनौषधिवर्ग ९८) वचन आहे ‘ अथ सिन्दुक । सिन्दुवारेंद्र सुरसा निर्गुण्डान्द्राणिकेत्यपि । ’ सिन्दुक, सिन्दुवार, इद्रसुरस, निर्गुण्डी व इद्राणिका हीं पाच नावें निर्गुण्डीचा पैका पहिलीं तीन पुलिंगी व शेवटचीं स्त्रीलिंगी अमरकोशाच्या व्याख्यासुद्धा टीकत (निर्णयसागर पृ १७२) ‘ सिन्दुवार श्वेतपुष्प सिन्दुक सिन्दुवारित । नीलपुष्प शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्धुक ’ हें अनामिक आणि निर्गुण्डी नीलशेफाल्या सिन्धुवारदुमेऽपि च । ’ हें मेदिनीकोशातील, अशीं वचनें उदाहृत केलेलीं आहेत यावरून दिसतें कीं सिन्धुवार हा वृक्ष असून त्याचा फुलें पांढरीं असतात वों रॉक्सवर्ग सांगतात (Botanical Observations on Select Indian Plants p 72) कीं शेफालिकेचीं फुल पांढरीं असून त्याचे देंठ गटद नारिंगी असतात सायकाळ शाली कीं त्याचा गर्द सुगंध आसमतात लाववरही पसरतो रात्री उमललेलीं फुलें सकाळीं गढून पडतात कोणी

सागतात की पारिजातक म्हणजेच शेफालिका पण ही फुल वेगवेगळी आहेत वनोपधिगुणादशांत शेफालिकेचे वर्णन नाही, निर्गुंडीच आहे “ निर्गुंडीचे झाड सुमार दीड दोन फुट उंच वाढते ही झाड सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. निर्गुंडीत साधी व कानी अशा दोन जाती आहेत कानी निर्गुंडीची फुल निळ्या रंगाचा असून पाने कातरत्यामारगी असतात साध्या निर्गुंडीन पाढ्या रंगाची बारीक फुले येतात फुल काळी येतात ती काळी निर्गुंडी ” रानटी लोक निर्गुंडीस वणई म्हणतात श्री विट् सागतात, (Descriptive Botanical List p 183) की निर्गुंड, निर्गुंडीचे झुडूप ५ ते १० फूट उंचीचे असते, फुल निळसर असतात, बारीक फुलेही येतात, जून ते डिसेंबर पर्यंत झुडुपावर फुल असतात पानेही सुवासिक व औषधि असतात श्री टाण्डट (Forest Flora II 853) सागतात ही झुडूपे सुर्वई इलाख्यात सर्वत्र आढळतात, ती पड जमिनीत, नदीनाल्याकाठी वाढतात व कुपणासाठी लावतात, त्यावर वर्षभर फुल असतात श्री आपटे सागतात (म. सा प २१ २) “ शेफालिका ही जाई-जुई किंवा त्याच गणगोत्रातली दुसरी एकादी बेली आहे शेफालिका म्हणजे निर्गुंडी असे कोणी म्हणतात त योग्य नव्हे ” निघटरत्नाकरात (भाग १ पृ ३६७) शेफालिकेला (काळी, रान, श्वेत) निर्गुंडी प्रतिशब्द दिलेला आहे गाथा कवींना अभिप्रेत असलेला फुल मात्र झुडुपाचीच असली पाहिजेत, ही झुडूप कुपणाची असावीत अस दिसते

पटपर्ण (८८१) *Alstonia* निघटरत्नाकरांत पटपर्ण हा शब्द नाही, सप्त पर्णाला सातवीण हा अर्थ दिलेला आहे घाटमाथ्यावर व कोंकणात ही झाडे पुष्कळ आहेत वनोपधिगुणादशांत सांगितले आहे वृक्ष मोठमोठे होतात हे कोंकण प्राता पुष्कळ आहेत, एका डेंड्रास सात पाने असतात, या पानाचा आकार सावरीच्या पानांमारखा लावट असतो मुळातील उल्लेख अस्पष्ट आहे

ससला (६१९) *Jasminum arborescens* ससला म्हणजे (वनमालिनी), नेवाळी (रानमोगरी) ही जुईसारखीच एक बेल आहे हिची पाने फुल जुईपेक्षा माठी असतात फुल एप्रिल व मे महिन्यात येतात देशा नाममात्रेत (८४) ससली म्हणजे शेफालिका अस सांगितलेले आहे नवमालिका पहा

हरिद्रा [८५७] *Erinocarpus Nimmonii*, Guttiferae Spicata
 ही झाडे सहाद्रीच्या जंगलात व कोंकणपट्टीत आढळतात भीमाशंकरच्या
 जंगलात ही झाडे पुष्कळ आहेत (Forest Flora I 96) झाड माधारणत
 मध्यम उचाचे असते कधा ते सत्तर फुटापर्यंत वाढते याचा फुल पिवळा
 अमतात व फळात पिवळसर रस असतो ऑगस्ट ते सप्टेंबरपर्यंत फुलाचा
 बहर असतो याच्या हल्दू (*Adina cordifolia*) आणि हळदवेर
 (*Chloroxylon Swietenia*) या जातीचे लाकूड हा पिवळ धमक असते
 (Descriptive Botanical List p 43, 139) हळदवेराची झाड
 सातपुड्याच्या जंगलात पुष्कळ आहेत

हलाहल (६२) हलाहल हा सर्पविशेष, त्याचप्रमाण वनस्पतिविशेष
 आहे वैद्यकीय शब्दकोशात या विपारी वनस्पतीचे वर्णन आढळते ते असे
 “ विपविशेष ज्याची फळ व कंद गोस्तनासारखी व बोंबेरून काळी असतात
 व ज्याचे आसपास वृक्षादिक उत्पन्न होत नाहीत व ज्याचा वास घेतला असता
 प्राणी मरतो ” गार्भेत किंवा शब्दकोशात अधिक तपशील मिळता तर अभिप्रेत
 हलाहल वनस्पतिविशेष आहे की सर्पविशेष आहे, हें निश्चित करता आले
 अमते, सट्टदर्शना मात्र सर्पविशेष अभिप्रेत असावा अस दिसते

निष्कर्ष गायासप्तशतीत उल्लेखिलेल्या बहुतेक सर्व वनस्पति हिंदुस्थानात
 सर्वत्र आढळतात, मात्र त्यात धन्याच अशा आहेत की ज्या केवळ दक्षिण
 पंजात आणि त्यातही इकडील डोंगराळ भागातच आढळतात

गायासप्तशतीत उल्लेखिलेले बहुतेक सर्व वृक्ष वन्य आहेत आम्र, कदम्ब,
 फरस्र, मधूकादि वृक्षांच्या राया फळाफुलासाठी वस्तीलगत व नदीसाठी जमीन
 पुष्पां योपविष्यासाठी लावीत असत अकोट व पाटल अगणांत आणि बेंदूची
 पेठे परसांत लावीत असत एरण्ड, शेपालिका इत्यादि शुद्धपाची पुष्पे अगणा
 भारती असत घराग्तच्या मोकळ्या आवारात पुष्पलता व मरुब्यादि शुद्ध
 लावीत अगत फळ बुरबक हीमेसाठी लावणे दिसते

गयाद्रीच्या उत्तारावरच्या पूर्व पश्चिम भागांत, मावळात व कोंकणांत,
 वैशिष्ट्याने आढळणाऱ्या वनस्पतांचे अनेक उदाहरण गायात आणजे आहेत
 हलाहल लहरी, तांदूळ आणि रेतकाची व बेंदूची पेठ ई तर या भागात

वैशिष्ट्य आहे यावरून अनुमान करता येते की असे उल्लेख ज्या गाथात आलेले आहेत त्याचे वर्त या भागातील रहिवासी असावेत ज्या अर्था स्थानिक वैशिष्ट्य दर्शविणाऱ्या अशा गाथाचा या सुभाषितशेकात समावेश झालेला आहे त्या अथा अनुमान करता येत वा या शेकाच्या गपादकाचाही या प्रदेशाची प्रत्यक्ष सबंध असला पाहिजे

(१०) गाथासप्तशतींतील पशु, पक्षी व प्राणी

संस्कृत व प्राकृत साहित्यिकाना पशुपक्ष्यांची ऋतुमानानुसार वर्णने करण्याची व त्याचे दाखले देण्याची मोठी हौस गाथासप्तशतींतील गाथा ही ग्रामीण गीते असल्यामुळे त्यात पशुपक्ष्याचे अनेक उल्लेख यावेत हे साहाजिक आहे यापैकी क्वचित् काही उल्लेख साहित्यातील तत्कालीन प्रवृत्ताच्या अनुरोधाने सांकेतिक असले तरी बहुसंख्य उल्लेख नैसर्गिक व वास्तविक आहेत हे उल्लेख ग्रामीण वातावरणाचा आभास उत्पन्न करण्यासाठी अर्वाचान कवि करतात तसे कृत्रिम नाहीत, दृढ परिचय व सूक्ष्म निरीक्षण यामुळे निश्चितपणे माहीत असलेली, स्थानिक पशुपक्ष्यांची नैसर्गिक वैशिष्ट्ये गाथाकर्त्यांनी मार्मिकपणे, सहृदयतेने व साहाजिकपणे दिग्दर्शित वा सूचित केलेली आहेत त्याची थोडीबहुत माहिती येथे देतो

(१) पशु

अस्वल अच्छभल्ल (देशीनाममाला १३७) १०९ रिकल (रिकछो देशी नाममाला ७६ ऋक्ष) ७३६ अच्छभल्ल हा देशा शब्दापासून अस्वल हा मराठी शब्द सिद्ध झाला असावा विन्ध्य पर्वताच्या ऋक्ष या वैकल्पिक नावावरून अनुमान होत की या भागात अस्वल पुष्कळ असावात सातपुड्याच्या जंगलात अजूनही अस्वलें पुष्कळ आहेत अस्वलें पिकाच्या फार नास करतात मोहाचा मादक फुलें खाऊन उन्मत्त झालीं कीं तीं माणसावरही हल्ला चढवितात हिंदुस्थानातील अस्वलें करव्या काळ्या रंगाची असतात अस्वलाचें मांस व चरबी हा खाण्याला फार चांगला असतात असे सांगतात क १०९ मधील अस्वलाची हत्या त्याच्या चरबीसाठी किंवा पिकाचा विध्वंसक म्हणून झालेली असावी अकून गेलेला पेंढा अस्वलाच्या बाह्यांगासारखा काळाभोर आणि शेकोटाचा पेटता भाग त्याच्या

अतर्भागासारखा लालभट्टक असल्याचें येथें विधान आहे क ७१६ मधील अस्वलाचा उल्लेख केवळ सांकेतिक आहे.

कमठ (४१४) = कायब विहिरीचें व तळ्याच पाणी स्वच्छ रहावे म्हणून त्यात कायबें सोडतात दुष्काळात तळीं आटतात तेव्हा त्याच्या तळाला तट्ट त्यासारख्या भेगा पडतात, अगदीं कायबाच्या पाठीमागच्या तळीं कांस्टी पडलीं कीं मासे मरतात व कामयें तडफडतात या लक्षणावरून हीं तळीं पठारालगतच्या भागातलीं असावात असें वाटतें

कण्हसार कृष्णसार=काळवीट (७५) . मृग सदराग्यालीं पदा.

कुत्रा (मण्डल ६६२, ६८७, सुणअ, शुनक १३८, १७१, ५४९, ६८६, ७१९) कुत्रा व मनुष्य याची मैत्री फार प्राचीन आहे तरीही वागणूक गलिच्छ असल्यामुळे कुत्रें अपवित्र मानण्यात येतें क १७५ या गाथेंतील कुत्रें मिहानें मारलेलें आहे, हें कुत्रें शिकारा नसून भुकरें अमायें क १०२ मधील कुत्रें हुगरे आहे क ७१९ मधील कुत्रें गोंडा घोळणारें आहे. कुत्र्याची जात इमानी गरी, पण त्याच इमान त्याला रायला प्यायला घालील त्याच्यापुरतेंच मर्यादित असतें, मग तो घरघनी असो किंवा चोरकामुक (क ६६२) असो क.६८६ व ६८७ मध्ये श्वानाच्या हेंडये उत्प्रेत आलेले आहेत ते जेवज्या धिडार्थे आहेत तेवढेच उपरोधिक आहेत या गाथा वाचताना काही लब्धप्रतिष्ठाना नाक मुरडण्याचा मोह होईल, पण तो त्यानीं जागरावा यात अशीच अग कांहीही नाही. हा प्रकार हर हंगामी हरएकान्या दृष्टीस पडतो येथे केवळ कामगाधू लोंचट वृत्तीच्या दागत्यासाठी हा समर्पक दृष्टान दिलेला आहे

गरा (७३६) सदभानुमार हा लोचन सांकेतिक आहे गवा म्हणजे रानटी बैल दाट अगल अगेल तेथेंच गव आडळतात मध्यप्रात व म्हेंभूर या भागांनील जंगलात आजही गव्याचे गवे भेटतात गातपुण्या व पूजेच्या सोन्यात गवे पुष्टळ आहेत गोदावरीच्या मृक्षीव वनपुष्पांतया प्रसाद ' विपिन दिव्या ' मधून गेलता आहे त्या भागात अगोण्या गव्यांवरूनच या पर्वतांना हें नाव मिळाले आहे

गावव=रामद (८१) अश्वमोनी, इमानी, कामगू, भारवगरक म्हणून अश्वन उत्पुल अमोत्र हें जनवर वंशी व पुदिदीन आतां त्या व प्रसिद्ध.

शून्य म्हणून विचार सदैव सर्वांच्या तिरस्कारास पात्र झालेलं आहे कुभार, परीट, बेलदार व भटक्या जमाती भारवाहनासाठी गाढवाचा भरपूर उपयोग करतात आणि काम झाल की उमिरल्यावर सोडून देतात.

गाय व बैल (गाय २७१, ४१०, ४६०, ६०९, ६३७, ६३८, ७९५, ८०६, तर्क १९, बैल २१८, २७५, ४६०, ६३८, ८०६, ८१४, ९५२, बळभा ७२६) मनुष्याने माणसाळविलेल्या जनावरात गाय व बैल यांना अग्रस्थान आहे दूध व त्यापासून होणारे पदार्थ, मांस आणि शेतकाम यासाठी त्यांचे सर्वधन फार प्राचीन काळापासून होत आहे वेदात जागोजाग गाईची महति वर्णिलेली आहे तरीही त्या काळात उच्च दर्जाच्या पाहुणचारासाठी गोमांस वापरण्यात येत असे उच्चवर्णायामधील प्रसंगविशेषां गोमांसभक्षणाची प्रथा भागवत धर्माच्या प्रसारानंतर लुप्त झाली असावी छि पू दुसऱ्या शतकात महाराष्ट्रात भागवत धर्माचा प्रवेश झालेला होता अस नाणेघाटातील नायनिकेच्या लेखावरून दिसते गाथासप्तशतीतील कृष्ण व गार्द याबद्दलचे उल्लेख या निष्कर्षाला पोषक आहेत महाराष्ट्रातील अनेक शिवमंदिरांच्या प्रस्थापनेच्या दंतकथा गोपूजेशी संबंध आहेत आणि महाराष्ट्रमाता गोदावरी हिचे नाव गार्दच्या समृद्धीशी, म्हणूनच का काय कोण जाणे, गाथासप्तशतीत रेढे व म्हशी यांच्या अनुषंगाने खाटकाचा उल्लेख आलेला असला तरी गोमासाचा उल्लेख आलेला नाही क्र २३८ मध्ये हिंवाळ्यात वस्तुविनिमय पद्धतीने बैल खरेदी केल्याचा उल्लेख आहे यावरून असे व्यवहार हिंवाळ्यात होत असत असा निष्कर्ष काढावयास प्रत्ययाय नाही या दिवसात बैलांना शेतात काम नसते आणि शेतकऱ्यापाशी खरेदीचा साधने भरपूर असतात चार पुष्ट बैल व पाच घागरी दूध देणारी गाय सगऱ्ही असणे हे शेतकऱ्याच्या संपत्तेचे लक्षण मानण्यात येत (क्र ८०६) असे शेतकरी लोक आपले गोधन उघड्यावर (क्र ८१४) बिंबा गोठ्यांत (क्र ४६०, ६०९, ६३८) बांधीत असत जनावराचा गोठा घरापासून स्वतः (क्र ५६०) असावा क्र २७१ मधील बैल ओझ्याचा आहे क्र ९५२ या गायेंत बैलाची कोणा-याही शेतात चोरून घुसण्याची सोड चोरकामुकाच्या अनुरोधाने व्यक्त केलेला आहे चांगल्या बैलाला चांगली गाय मिळेल अशी तरतूद तत्परतेने (क्र ६३८)

करण्यात येत असे. गाई दुधासाठी पाळण्यात येत (क ४६२, ६३७, ८०६) त्याच्या दुधाचें परिमाण दोहन करणाऱ्या गवळ्याच्या कौशल्यावर अवलंबून (क ४६२, ६३७) असतें. रोजच्या परिचयामुळ गाई, बैल व खोंड यांच्या खोडी गायारूवांना तपशीलाने माहीत आहेत बैल मारका असला तरी गाय त्याच्या शिंगावर आपली खाजरी पापणी निर्भयपणे घासते (क ४६०), गवताच्या कोंवळ्या व तोंटक्या कोंनाना दात लागत नसला तरी त्यावरून गाईबैल जीभ फिरवतात (क ७९५) आणि उडारलेल वासरू मान उभारून मन मानेल तेथें घुमतें (क १९), हे उल्लेख मामिक व सूक्ष्म निरीक्षणाचे द्योतक आहेत.

गेंडा (७३६) सदरमानुसार हा उल्लेख सांकेतिक आहे. हिमालयाच्या पांथ्याच्या दलदलीच्या प्रदेशात हल्लींही गेंडे वावरताना दिसतात. सातपु-
ल्याच्या जंगलात गेंडे पाहिलेले लोक अजून आहेत. बडुका प्रचारात येण्यापूर्वी गेंड्याची शिकार फार साहसाची असे. त्याच्या कातज्यावर तरवार चालत नाही, म्हणून त्याच्या ढाली करतात. रसविन्मुसतेचे प्रतीक म्हणून एका शीर्षनासाठी मी गेंड्याची योजना (क ८९४) केलेली आहे.

चित्तः ६२९. मृग सदरांगाली पहा.

चित्ताः (७५५) दीवि म्हणजे चित्ता हें जनावर हिंदुस्थानात आणि सध्याचीच्या जंगलाने सर्वत्र आढळतें. मराठी लोक चित्त्याला बिबळ्या म्हणतात. त्याचे अर्गी वर्णनीय अशी वैशिष्ट्ये अनेक आहेत आणि शेतकऱ्यांना त्याचा उपद्रव पुष्कळ होतो. असें असूनही गायामस्तशर्तात त्याचा एकच उल्लेख यावा आणि तोही उत्तरार्धात अमावा, याचें आश्चर्य वाटतें. हा चित्ता शिकारी तर नमेल ?

पाटींग. पाटीण (६१४) : मत्स्यविशेष. तळीं आटलीं वीं हे मासे फक्त तळफडतात. हा मासा प्रचण्ड असल्याचा उल्लेख कथामारिण्यागरांत आहे. मत्स्याहाराचा उल्लेख गायामस्तशर्तात नाही.

माकड. (कई ५३१, मयकड १७१, वागरी ५३२; हरी ९) : नर व वानर या शब्दांत आहे. त्याहून अधिक सादरपणे वपि व कपि या अर्थाच्या कड या प्राकृत शब्दांत आहे. माकडे मोठी धूर्त जगतात अशा सोबकथा

आहेत, मराठी म्हणी मात्र त्याच्या अविवेकाच्या द्योतक आहेत. गाथासप्तशतीत वर्णिलेल्या माकडचष्टा अधीर प्रियकरांच्या बाबतीत प्रेयसींना वारवार अनुभवावयास मिळतात! हीं वर्णनें गाथाकधीन्या सूक्ष्म निराक्षणाचीं द्योतक आहेत.

माजर (२८१) धान्याची नासधूस करणाऱ्या उदराच्या नाशासाठीं मात्रें घरोघर पाळतात. एका घरी पाळलेल माजर सहसा दुसऱ्या घरा जात नाही, पण त्याच्या अंगा दुऱ्याचें इमान नसत. त्याचें घ्राणेंद्रिय फार तीन असतें. माजराची नजर दिवसा दुधावर, रात्री उदरावर. यामुळे दुधान्या बाबतीत माजर अश्वत्थाम्यासारखें कधीही फसत नाही.

मुगूस (७७५) अॅरिस्टॉटल, प्लिनी, स्ट्राबो वगैरे प्राचीन शास्त्रज्ञांनी व प्रवाशाना मुगसाचें उल्लेख केलेले आहेत. इजिप्त व हिंदुस्थान या देशात सर्पांचे शत्रु म्हणून मुगस पाळण्यात येतात. ती सापाचा, तशाच कोंबळ्याची व कवूतराचीं अर्जी खातात. सापाचें विष त्यांना वाघत नाही अशी समजूत आहे, ती खरी नाही. सापावर हल्ला चढवितात तेव्हाच्या त्याच्या हालचाली इतक्या चपळ व आवेशी असतात आणि तीं सापाला अशा जागीं धरतात कीं त्यांना साप सहसा डसू शकत नाही. डसला तर तींही वाचत नाहीत.

मृग (कण्वसार = काळवीट २५, कुरङ्ग ६०१ पुसिअ ६२९, मृग २८०, २८७, ४६६, ६१८, ९८०. मृगाक्षि ४८६, मृगी २८७, ६१, ७५७, हरिण १८८, ५९४, ६०९) यापैका क्र २८०, ४६६ व ९८० हे उल्लेख मृगलालन चंद्राला अनुलक्षून आहेत. चापल्य, सौंदर्य व युग्मनिष्ठा हीं मृगाचीं वशिष्ट्ये आहेत. श्री वात्फर (सायक्लोपीडिया I 116) सांगतात कीं मृग निष्ठेनें एकपत्नीव्रता असतात. गंगायमुनाच्या खोऱ्याव्यतिरिक्त हरणें हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात. विशपत विन्ध्यादि व सक्ष्यादि याच्या पठारावर सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी हरणाचे कळपच्या कळप माळरानावर जागोजाग भेटत. महायुद्धाच्या काळात कातळा व मास यासाठी शिकान्यांनी त्याचा जवळ जवळ उच्छेद केलेला आहे. गोंडी भाषेत मृगाला भिरकुर व मृगाला भीर म्हणतात. मराठवाऱ्यातील भीर ह प्रामाण्य यावरून तर पडल नसेल? हरणें मोकळ्या जंगलात वस्तीच अमतात आणि पोदापाण्यासाठीं माळरानावरून कळपा-

मळपाना भटकतात चितळ दिवसा जंगलात पाण्यानजाक घस्तीला असत आणि रात्रा आजूनाजूला चरत नगर जिल्ह्यातील चितळी ह ग्रामनाम याच्या त्या भागातील समृद्धावरून तर पडल नसल ? हरणाचा गति इतनी शीघ्र असते की शरार शायत आहे तोंवर शिकारा कुत्रेही त्यांना पकडू शकत नाहीत यासाठी दक्षिण महाराष्ट्रातले शिकारी लोक शिकविलेल्या चित्याची योजना करतात जस चापल्याचें तसच प्रीतीच्या एकनिष्ठेचें हरण ह प्रतीक आहे क्र २८७, ५९४ व ७१७ या गाथात मृग व मृगी याची परस्परप्रावरणी प्रीति व्यक्त झालेली आहे, आणि क्र ५८८ मध्ये हरिणाचा भोळेपणा काळवीटाची ऐट अवर्णनीय असते गाथासप्तशतीच्या काळात काळवीट उजवीकून आडवा गेला तर कार्यभेदि होणार नाही असे मानून प्रवासी पराकडे परत (क्र २५) जात असत त्या काळात जातिवत शिकारी हरणाची, विशेषत चितळाची शिकार करणें कमीपणाचें (क्र ६२९) मानीत क्र ६०१ या गाथेत कोंचवधाच्या तोडीचा करुण प्रमग वर्णिलेला असून सदर्भापुरोधानें त्या काळी प्रचलित असलेल्या अहिंसा तत्त्वाचा पुरस्कार केलेला आहे

मेस (मंडा ८१४) लोकर, कातडे व मास यासाठी व खतासाठी मढर पाळतात महाराष्ट्राचें वातावरण समशीतोष्ण असलें तरी उष्णतेकडे झुकणार असल्यामुळे येथें उरकट मंडराची पैदास होत नाही मंडराचें निवासस्थान उष्णप्रावरच असलें या गाथेंतील उल्लेख केवळ सापेक्ष आहे

रण्डुर = रानउदीर (७६३) रानात, शेताच्या बाधात रानउदीर बिल करून राहतात ते उभी पिक पुरतडतात आणि पीक तयार झाल्यानंतर लोण्या पुरतडून गोळा केलेल्या धान्याचा साठा हिवाळ्यासाठी आपल्या बिलात करून ठेवतात दुष्काळ पडला किंवा पटावयाचा असला म्हणजे ते माजतात हा शेतकऱ्याचा मोठा शत्रु, आणि गर्भ हा या उदराचा शत्रु

रानडुकर (४००) भोवडी (भुडीरो, भुगे = सुकर देशीनाममाग ६.१०९) रानडुकर हा शेतकऱ्याचा फार मोठा शत्रु शरीरानें ओषधधोषट असला तरी त्याची चव मोठी चोमपदळ असते शेतात उल्लस, मधुर, पोथळें लुगटुगीत रेवडेंग सो पालो रात्री बेरात्री शेतात पुसतो आणि खातो त्याहून नागभूम आसत वरुतो भुकेन व्याकुळ झाला असता दिवसा उमेडी राखण्यासाठी न

जुमानतां उसासारख्या दाट पिकात तो बेधडक घुसतो याचें मास पार चवदार असतें व मादक असते म्हणून मुमढीचा धोडा पत्करून याची शिकार करण्यात येते वसंतपूजेच्या दिवशीं रानडुमराची शिकार करण हें धार्मिक कर्तव्य होय असें रजपूत मानतात ही प्रथा शमाच्या समर्गाने राजस्थानात मुरू झालेला असावीं असें काहा सशोधनाच मत आहे

रेडा व पाडी : (महिस = रेडा ५४९, ५५१, ५६०, ५८४, ६८०, ८१४ पाडी = महिपावत्स ६५ सैरहू = रानरेडा १७२, ७३६) दूध, वाहतूक व शेतनाम यासाठीं खेडूत व शेतपरी लोक रेडे व म्हशी पाळतात गार्हपक्षा म्हैस जास्त व दाट दूध देते आणि वैलापेक्षा रेडा जास्त वजन ओढू शकतो शिवाय खूर पसरट असल्यामुळे त्याचे पाय चिखलात रुतत नाहात, म्हणून भातशेतीच्या भागात रेड्याचा वापर जास्त होतो या जातीला पाणी (क ५८०), चिखल (क ५६०) व दमट छाया (क ५८०) फार आवडतात चिखलामुळे त्याच्या शरारावर चिलटें सारलीं घोंगावत (क ५६०) असतात उन्हात त्याच्या तोंडातून सारखी लाळ गळत (क ५५१) असते खेडूत आपल्या आवडत्या रेड्याच्या गळ्यात घटांच्या माळा (क १७२) बांधोत क ५८४ या गार्थेत रेड्याच्या उदराचा भेद केलेला आहे व क ५८० या गार्थेत कसायाचा उल्लेख आलेला आहे यावरून गाथासप्तशतीच्या काळात महिष माससेवनाचा प्रघात असावा असें वाटतें

वाघ (वग्ध = व्याघ्र ९४५, सहूल = शार्दूल ७३६) चित्याप्रमाण वाघाचेही उल्लेख थोडे आहेत साहसी व्याध वाघांची शिकार त्यांच्या आकर्षक कातड्यांसाठी करीत असवेत आणि ती त्यांच्यापासून खरेदी करण्याकरिता वाणी त्याच्या घरोघर जात असवेत असें क ९४५ या गाथेवरून दिसतें

शरभ (सरभ ७४२) हा प्राणीकाव्यनिक आहे व हा उल्लेख साकेतिक आहे याचें शरीर सिंहासारखें असून त्याला हत्तीसारखी सोंड व मुळे असतात आणि पाठीच्या कण्याला तरवारीसारखी धार असते, असें त्याचें वर्णन आढळतें दक्षिण हिंदुस्थानातील मद्रिदातील शिल्पात याच्या प्रतिमा वारखार दृष्टीस पडतात

सिंह (पचानन १००५, सिंह १७१, ९७०) एका काळी हिंदुस्था नातील सर्व जगलात सिंह होते, आता ते फक्त गीरच्या जगलात राहिले आहेत वाघ हा जसा जगलचा राजा तसा सिंह हा माळरानाचा राजा गोदावरीच्या परिसरात असे माळ पुष्कळ आहेत क १७१ या गाथेत सांगितल्याप्रमाण या भागात सिंहाची वस्ती असण अशक्य नाहा म्हणूनच अजण्याच्या लेण्यात सिंहाचा अनेक चित्रे रगविण्यात आलेली आहेत सिंहाला पचानन (पच आनन यस्य) म्हणतात, कारण त्याचा जबडा नेहमी उघडा असतो अशा विकळ प्राण्याच्या अयाळाला स्पर्श (क ९७०) करण्याला कोण धजावणार !

हत्ती—(११६, १-१ १७३, २५८, २६०, ३८३, ४५४, ५२६, ५४८, ६३०, ६४२, ७३६, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ८१४, ९१९, ९४१) गाथासप्तशतीत पशुपैकी सर्वात अधिक उल्लेख हत्तीचे आलेले आहेत दक्षिण आशिया व आफ्रिका या भागातच हत्ती आढळतात विशिष्ट प्रदेशात विशिष्ट पशु विशेष उपयुक्त असतात घोडा हें वाहन मैदानचें आणि गाढव हें पडकाळ डागराच, उट हें वाहन रणाचें आणि हत्ती हें अरण्याचें दण्ड कारण्यात दाट अरण्य होते, म्हणूनच गाथासप्तशतीत हत्तीचे पुष्कळ उल्लेख आलेले आहेत क ११६ या गाथेत विन्ध्य पर्वतात वावरणाऱ्या हत्तीच्या कळपाचा उल्लेख पुलिंद्याच्या साहचर्यात आलेला आहे, क ७८० या गाथे तील हत्ती विन्ध्य पर्वताचा त्याग करून मातशेतीच्या भागात गेल्याचा उल्लेख आलेला आहे आणि क ५४८ या गाथेत हत्तीचा कळप नर्मदेच्या डोहात उन्मत्तकीडा करीत असल्याच वर्णन आलेले आहे विन्ध्याद्राचें इन्ध्याद्रीशा समीकरण केले असता ही वर्णने गाथासप्तशतीच्या जन्मभूमीशी जुळतात नर्मदेच्या खोऱ्यात हत्तीचे अश्वमीभूत सागाडे (श्री वाल्फर सायकलोपीडिया I 1040) सापडलेले आहेत खानदेश गॅझेटियर कर्तें (p 29) सांगतात “ सतराव्या शतकापर्यंत खानदेशच्या उत्तर भागातील अरण्यात जगली हत्तीची निपज मोठ्या प्रमाणावर होत असे मागलाच्या स्वान्या, तापी खोऱ्यातली बर्दळ आणि नागराखाली येणाऱ्या जमीनीचा विस्तार या कारणा-मुळे या भागातील हत्ती नष्टप्राय झालेले आहेत ’ बौद्ध शिल्पात व अजण्याच्या

चित्रपटात हत्तीला प्रमुख स्थान आहे. प्राचीन हिंदी व ग्रीक आणि मध्य युगीन हिंदी सैन्यात हत्तींचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर झालेला आहे. नेत्याच्या वाहनासाठी आणि शस्त्राच्या व उभ्याच्या (क ७०६) धारणा माली, शत्रूवर चालून जाण्यासाठी आणि अवजड युद्धात ओढण्यासाठी हत्ती रानात (क ६४०, ७८२) राहतात किंवा राजवाड्यात (क ८१४) हत्ती नेहमी वळप (क ११६, ५४८, ७८०, ७८४, ७८५, ७८६) करून राहतात लहान वळपात आठ ते दहा आणि मोठ्या वळपात सत्तर ते ऐशी हत्ती असतात सर्वात बलिष्ठ व हुषार असतो तो वळपाचा पुढारी होतो वळगावर सकट आले की त्याला स्वतःचा मद आवरून सर्वांचे संरक्षण (क ७८५) करावे लागते जिथ्हालीत्याच्या आहारी जाणाराला नेतृत्व (क ७८२) मिळत नाही पुढाऱ्याच्या नेतृत्वा खाली वळप मीडा (क ५४८) करतो हत्तीचे गडस्थळ घडक देण्याएवढे मजबूत व विशाल (क १२३, १२३) असते निरंतर व पृथुल स्तनयुग्माशी गजकुमाची तुलना (क २५८, २६०) नेहमी करण्यात येते हत्तीच्या कपाळाला दोहा बाजूना छिद्रे असतात त्यातून मद (क ७८५, ७८६) स्रवतो इतका की त्यामुळे त्याचे गडस्थळ ओले होते (क ६४०) हा मद सुगंधी असतो समोरेच्छा जागृत आहे तोवरच हत्तीला मदसाव (क ७८६) होतो मद आला की हत्ती धुद होतो व झाडाना टकरा (क ११६) मारतो हत्तीच्या गडस्थळात मोती असतात अशी समजूत (क १७३, २६०) आहे ती निराधार आहे हत्तीला पाण्यात डुबण (क ५४८) आणि गवताने, चिल्लाने व धुकाने सर्वांग मालण (क ५२६) फार आवडते यामुळे हत्ती चिरपलात फसतात (क ४५४) हत्तीला ऊन सहन होत नसल्यामुळे शक्य तेव्हा तो आपले गडस्थळ ओले ठेवण्याचा प्रयत्न करतो (क ६४०) हत्ती सोंड्या उपयोग हातासारखा (क ४५४) करतात पृथुलनेतायिनाच्या माळ्याची सोंडिशा तुलना (क ११६) करण्यात येते वनगज एवढा अजस्र व सशक्त पण तो केवळ शाकाहारी (गवत क ५२६ भात क ७८२ व मृणात्र क ३८३) असतो हत्तीचे हत्तिणीवर फार प्रेम (क ३८३, ४५४) असत हत्तीची शिस्त हस्तिदत्तासाठी होते व्याधापासून वाणी हस्तिदत्त सरदेदी

करतात आणि विक्रीसाठी संप्रदा (क. १४५) ठेवतात पुढील हत्तीची शिकार घुण्णवाणांना (क. ११६) करतात रानात वणवे पेटवून शिकारी हत्तींना घेरतात (क. ७८४) क. ७८१ या गाथेत हत्ती पकडण्याची एक तत्कालीन पद्धत सांगितलेली आहे. एक खट्टा खावयाचा, इतका खोल की त्यातून हत्तीला बाहेर गडता येऊ नये, त्यात एक गवती हत्ता उभा करावयाची, इतका हुपेहुप की तेथे छावा रतलेला आहे असे जवळपास येणाऱ्या हत्ताला वाटावे, त्या खड्यावरची पोवळी काटक्यानी व गवताने आच्छादून टाकावयाची, नंतर हत्ती तिफटे वळवावयाचे आणि खड्यात हत्ती अडकला की त्याला पकडावयाचे. म्हैसूर-करील जंगलांतील हत्तींना शिकविलेल्या हताच्या साह्याने फसवून लांबडी तटवर्दीच्या खड्यात आणवून पकडण्यात येते. गाथासप्तशतीतील उपरोक्त युक्तीचीच ही सुधारलेली व विस्तारलेली आवृत्ति आहे, हे स्पष्ट आहे असे फसवे उपाय योजण्यात येतात, म्हणूनच अनुभवी हत्तिणीने छाव्याला उपदेश केला आहे (क. ७८३) की तुझे कुल उच्च व शरीर सशक्त असले तरी आणि म्हणूनच मित्रासपातकी मानव तुला कधी धधनात अडकवतील याचा नेम नाही, म्हणून सावध रहा, केवळ दैवावर विसंबू नकोस.

(२) पक्षी :

कावळ्या : (१०२, १३४, १६२, २०५, २४८, ५६३, ७०५, ७४०) हिंदुस्थानातील पक्ष्यांमध्ये कावळ्याची जात बहुसंख्य असून अत्युच्च पर्वत-शिखराव्यतिरिक्त इतरत्र सर्वत्र ते आढळतात, विशेषत मनुष्यवस्तीच्या आसपास त्यांच्या आवृत्तीवर ताव मारणारे, क्षतावर चोंच मारणारे, कृष्णवर्ण व लोचट, म्हणून त्यांचा तुलना दुर्जनाशी करण्यात येतो, आणि हसाची सज्जनाशी हस व सज्जन हे अल्पसंख्य आणि काक व दुर्जेन हे बहुसंख्य असा, रक्षादीचा विवाजक (क. ७०५) आहे श्री सलीम अला (The Book of Indian Birds) यानी केलेले कावळ्यांच्या गुणदोषांचे वर्णन नमूद करण्यासारखे आहे "His intelligence & boldness, coupled with an infinite capacity for scenting and avoiding danger carry him triumphantly through a life of sin and wrongdoing. His thieving propensities are in a great measure redeemed by his efficient

service as a scavenger " गाथाकर्वींनी हे गुणदोष मार्मिकपणे दिग्दर्शित केलेले आहेत. गृहिणीने ठेगलेला बळी आपल्यासाठीच आहे व तो ग्रहण करण्यात काही धोका नाही हे सवयीने माहीत असले तरी त्याभोंवती वागटी पटलेली पहाताच कावळ्याची सावधगिरी जागृत (क २०५) होते. प्रियंवर व प्रेयसी यांची प्रेमसमाधि लागलेली पाहून त्याच्या हातातील भिक्षापानावर झडप घालण्याचा हुशारी व हिंमत (क १६२) त्याचे अर्गी असते. या सर्वभक्षकाला वारवार तिरस्कारपूर्वक हाटून लावले तरी तो लाचटपणे घिरट्या घालीत (क १३४) राहतो व प्रसंगविशेषी झडप घालून जेवत्या ताटातले अन्न उडवतो, कुण्टिणीचे जिणे असेच असते, हे या गाथेत मोठ्या मार्मिकपणे सांगितलेले आहे. दारोदार व स्मशानात बळी खाणारा कावळा चिरकाल जगतो असे ही तेथे विधान आहे. कावळा चिरजीव असतो अशी सामान्य समजूत आहे, पण ती घरी नाही. कावळ्याचे दर्शन व स्पर्श अशुभ मानण्यात येतात.

कुक्कुड : कोंबडा (५८२, ६९८) : अगदी अलीकडेपर्यंत गावगाव्यातल्या फक्त हलक्या जाती कोंबड्या पाळीत असत. इतका विक्रायतशीर धंदा दुसरा नाही. पहाट झाली की कोंबडा आरवतोच गाढ शोषेत असणारानाही जाग बिग्याइतऱ्या तीव्र स्वरात.

जळरड्कुण पाणकोंबडी (५७८) नद्या व तळी यांच्या काठावरच्या व लगतच्या झुडपाच्या जाळीत याची वस्ती असते. परक्याचा चाट्टल लागताच त्या आडोशाळा लपतात. या सामान्यतः स्तब्ध असतात. पण सगळ्यांना हंगामात मान (कुवाक् कुवाक् कु कु कु कु) सशब्द होतात.

पारवा (पारावअ ६८) Dove व Pigeon या दोन्ही शब्दांना कपोत व पारावत हे संस्कृत (कवूतर व पारवा) प्रतिशब्द आढळतात. पारवा म्हणजे निळ कवूतर. हेच येथे अभिप्रेत आहे असे दिसते. सकरामुळे त्यांच्यातहा बहुरंग आढळतात. हिंदुस्थानात पारवा हा कावळ्याइतऱ्याच परिचित आहे. त्याच्या अंगा असतात ते दुर्गंध मान. याच्या अंगा नसतात माणसाळलेले पारवे मनुष्यवस्तीत घराच्या छपरांनजीकच्या कानाकापऱ्यात घरटा घालतात आणि भर बाजारातही थव्याने निर्भयपण दाणे टिपतात. आ सलाम अली

सांगतात (पूर्वाक्त पृ २९२) जुनाट विहिरी, पडक्या इमारती, वोंगरी छिन्ने व नुटलेले वडे हा पारव्याची आनडता वसतिस्थाने होत, येथ पारवे दिवसा उजेडा सारखे घुमत असतात, कोणाची चाहुल लागताच ते स्तब्ध होतात व ६४ मध्य पडक्या देवळात पारवा घुमत आहे आणि त्याचे घुमण हेंच निविघ्न एकाताचे आधासन आहे वरील वर्णनाच्या अनुरोधाने पाहिले असता हें चित्त किती वास्तविक आहे तें प्रत्ययास येत

पोपट (वीर ७५, ३०८, २९९, ८१५, पुंसुअ (नर) ५९२, सूख (शुभ) २९३) हिरवे पोपट हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात नराच्या गळ्यामोरता (क ५३२) गळसरासारखी लाल पट्टी असते पोपट लहान लहान थव्याथव्याने राहतात पोपटाचा थवा पारव्यापेक्षा लहान असतो राहून त्याचे साधित वसतिस्थान असते सध्याकाल झाली की चोर्हीकडून त्याचे थवे सधस्यानाकडे रात्रीच्या विभ्रातीसाठी लोटतात एकेका झाडावर जणू पानागणिक पोपट (क २९३) असतात पोपटाचा चोत्कार स्वरात पारव्यापेक्षा तार असतो तयार होत आलेल पांक (भात क ८१५) व पांगाल आलेली फळ यावर पोपट निर्गह करतात खातात त्यापेक्षा नामधूस (क ८१५, १००३) जास्त करतात त्याचे उड्डाण आकर्षक व डौलदार असत झाडांच्या डोलात बांधलेल्या घरव्यात मावा अर्धा घालतात व नर पाख्यांचे रक्षण करतात (क ५६०), घरव्यावर किंवा पिलावर घाला आग असता त्या वर्कश चीतार करतात क ७५ व २९३ या गाथात त्याच्या उड्डाणाच मार्मिक वर्णन केलेले आहे

यलाआ : यलावा, यगळा यगळा (४ ४३०) यलावा या शब्दाचा प्रयत्नी अगादी अर्थ आहे यगळ्याच्या काही जाता आता हिंदुस्थानात त्यापिक शालेच्या आदेंत येथ दिसतात त्यापिकी बहुमन्य यगळे लडक तिथेट यगेर भागातून दिवाळ्याच्या सुरवातीन थव्याथव्याना हिंदुस्थानात येतात आणि उत्तर हिंदुस्थानात आसामपर्यंत व दक्षिण हिंदुस्थानात म्हेरपर्यंत पसरतात आणि उन्हाळ्याच्या मुक्तातीन थव्याथव्यानी उत्तरेकडे जातात पक्ष्याने दगामी पर्यटन हें प्राणिशास्त्रात मोठे बोट आहे नराच्या किनाऱ्यावर किंवा तळ्याच्या काठांनजीक यगळे दिवसभर इतक्या घेतात (क ४), मात्र

कोणाची चाहुल लागली कीं स्थलांतर करतात , किंवा उथळ पाण्यावर आळतात तरगत राहतात आणि मध्याभाळ झाली कीं जागे होऊन अन्नाच्या शोधाला निघतात आभाळातून उडताना त्याचे थवे त्रिकोणव्यूह (क ४३५) रचून (पाप्पर सायक्लोपीडिया I 836) शिंया सरळ रेषेत उडतात

भ्रमर (अलि (Black bee) ४९५, ५७४, छप्पय (हेम १२६५) ८१३, भ्रमर (Large black bee) ७८, ३३१, ३६१, ३८७, ४२५, ४४४, ५३१, ५४३, ५९०, ५९१, ६१३, ६६६, ७४८, ७४९, ७८६, ७९०, ८८०, ९७९, मधुकर (Large black bee) ३७, ९२, १२८, १३९, ४४२, ५०१, ६१९, ६४१, ७५१) अलि ह्या जातीचा भ्रमर हा भ्रमर व मधुकर याहून आसारांनीं लहान असावा असें कोशातील अर्थावरून दिसतें अलि, भ्रमर व मधुकर याचा अर्थ lover = प्रियकर, libertine = लपट असाही दिलेला आहे भ्रमर या शब्दाला ' तरुण पुरुष ' असाही अर्थ आहे म्हणजे हे सारे नर आहेत । क ९२, १३९ व १३६ आणि क ३३१ व ६९९ यामधील भ्रमर हे छेलवटाऊ असणें संभवनीय आहे क ४४२, ४४४, ५९०, ६१३, ६१९, ७४९ व ७५१ यामध्ये भ्रमराचें लपट पुरुषाशीं असलेलें साम्य सूचित केलेलें आहे प्राकृत व संस्कृत कवीनां भ्रमर हें चाचल्याचें प्रतीक मानलेलें आहे आणि त्याच चांचल्य हा दोष त्याचा नसून त्याचें कारण फुलाची नीरसता, असें सांगण्यांत (क १३९) आले आहे वस्तुतः एका फुलाचे केसर दुसऱ्याच्या काशांत प्रस्थापित करीत राहणें हें त्याचें नैसर्गिक कार्य, यामुळे फुलाच्या वशाचे वर्धन होतें पण यामुळेच भिचाऱ्यावर लपटतेचा आरोप आलेला आहे पुष्पधारी वृक्षवेळींनीं फळधारण केलें का त्याचे नियोजित कार्य संपतें आणि म्हणून तो त्याकडे पुन्हा फिरकत नाही यामुळे भिचाऱ्यावर कृतघ्नतेचाही आरोप आलेला (क ९०) आहे, इतकेंच नव्हे, प्रेयसाच्या मातेविषयाही कामुरुक अमिलापचा (क ७४९) । फक्त एकाच कवीना त्याला स्थिर प्रातीचें श्रेय (क ३७) दिलें आहे भ्रमराचा वर्ग निळा (क ४२०) व काळा (क १६१) अलिफुलाची तुलना सुदराच्या मुलावर वेलणाच्या कैमाशीं (क ७८) व कृष्णमणिमेलेशीं (क ५७४) केलेला आहे क १६१ मधाल ' अधाराची गाठ हा प्रयोग व नवकवानाही अकल्पित वाटल । मौंदर्यवटा

वा अलीकडे रुढ झालेल्या डौलाला व शब्दाला 'भ्रमरालरु' असा यथार्थ शब्द प्राचीनांनी योजलेला आहे। भ्रमर वसंतांत झंकार करून लागतात (क. १२८, ५४३) आणि हिवाळ्यात मिटलेल्या कमळांत उगून (क. ८१३) राहतात असे गाथाकवी सांगतात. ज्या अर्थी भ्रमर कमलाला सोडून कवठा-भोंवतीं घोगावतो त्या अर्थी त्याला नैसर्गिक गंधज्ञान असतें, पण अनुमवाचे अमाशी स्पर्शज्ञान मात्र नसतें असा कवींचा निष्कर्ष (क. ६४१) आहे. भ्रमराला कोणतीं फुले आवडतात? अशोक (क. ४२२, ७४८), कदम्ब (क. ३७), कमल (क. ७८, ३८७, ४९५, ५६१, ६४१, ८१३, ८८०), केतकी (क. ९७९), पाटला (क. ६१९), मालती (क. ९२, ४४२, ४४४, ७४८, ७४९) व मोहोर (क. ३३१, ५४३, ६६६, ७८६, ९७९). त्रियाच्या गुणंधी निःश्यामवर (क. ३३६) आणि हत्तीच्या मदावरही (क. ७८६) तो लुब्ध वसतो. मंजरी, कमल व मालती या त्याच्या विशेष लाडक्या दिसतात. गंधुकर हा लंपट सरा. पण त्याची लंपटता सामान्य नाही; कलिमास्वादाविषयी तो विशेष उत्सुक (क. ९२, ४४२, ४४४, ५९०, ६१३, ७४९, ७५५) आहे। वासाढी तो कलिकेचे संगोपनही (क. ७५५) करतो. कलिकेची पहिल्या ममागमाचे वेष्टीं कधी तो प्रशंसनीय कौशल्य (क. ४४२) दाखवितो आणि कधी निंश ग्राम्यता (६१३)। कोण गुप्तावले व कोण दुरावले, हें थारें वामो-लुब्ध्याच्या तपोमानावरून अवलंबून नसतें वाय ? कारणपरत्वे भ्रमराला त्रिपानें दंगही करता येतो क. ५३१ मधील भ्रमर माकडाला चाबला आहे आणि क. ८८० मधील भ्रमर कमलाचा वाग घेणाऱ्या मुदरीच्या आंठाला ! प्रेम मिलावात मम असतांना योगी व्यत्यय आणला तर प्रेमी मतस्त होचारच, आणि अशा परिस्थितीत दयवधान कोण व कसे मामालाणार ! जो प्रेम करतो तो कष्टागुड्यातून जाण्याला निद्र (क. ९७९) अगतोच. इतकंच नव्हे, प्रेमभगाला अवता आत्मार्पणालाही (क. ७४८). योगी बलात्कारानें र्द्यैर्न (मंजरीचे) अपहरण केले तर ते भ्रमराला मदन होत नाही. मग तो एका पानर (क. ३३१) अगो ित्रा पोपट (छेलपटाउ) अगो, त्याच्या पाटलाग चम्बन भ्रमर त्याला हेराग करील' असे गाथागण्यहीनील भ्रमराचे गुणनोध आहेत.

मधमाशी (महुमाच्छिआ ६३४) - मधमाशी मध गोळा करते, कोणी यत्किंचितही उपद्रव दिला तर त्याला कटकटून चावते जाणते सांगतात की ज्या चावत नाहीत त्या मधही गोळा करीत नाहीत त्यांना मधाची चवच नसते की काय कोण जाणे ! क्र ८८० मधील भ्रमर सुदरीन्या आठाला चावलेला आहे आणि क्र ६३४ मधील मधमाशी तरण भिल्लाच्या ओठाला त्याचा तिच्या दशामुठें ओठ मुजला आणि हें पाहून त्याची मत्सरप्रस्त प्रेयमा रुसून फुगली ! भ्रमर व मधुमक्षिमा यांना अमा पच्छिप्रच करण्याची प्रेरणा निसर्गानेच दिलेला आहे की काय ! मात्र तशी प्रेरणा आहे असें गृहीत धरून त्रियानी मधमाशाच्या आंगचटीम जाण्याचें साहम करू नये !

मोर (मोर, मयूर) ३९४, ५५९, ६३६, सिद्धि (शिलिन् = शिरावर तुरा असलेला) ५२, १७३, सहिवाला पांढराची पारल इतकी की तें कोंबल्याला कोंक् म्हणतात आणि मोराला पीकोंक् ! सुट्टदर्शनीं ह अनभिज्ञतेचें लक्षण वाटत पण हा निष्कर्ष बरोबर नाही सिध, तरद्व व आसाम याशिवाय हिंदुस्थानच्या सर्व प्रदेशात मोर आढळतात. त्याची वस्ता सामान्यतः खुरटीं झाड व पुष्कळ नद्यानांल असलेल्या जंगलात असते त्यांच्या धव्यात एका मोराला चार लाडोरी असतात, एका कोंबल्याला मात्र दहा माद्या लागतात, एवढें या जातींत बहु पत्नीत्व आहे ! मोराला सुंदर तुरा व पिसारा असतो विचारी लाडोरी मात्र भुडी असत कोंबडा व कोंबडी यात असाच फरक असतो, एवढ या जातींत साम्य आहे मोर आपल्या पिशाचाचा उपयोग प्रियाराधनासाठीं करतो मनुष्य जातींत मात्र सारेंच उलटें ! मोर हा सर्पांचा शत्रु आणि मोर हें कार्तिकेयाचें वाहन आभाळात डग जमले व पाऊल मुरू झाला की मोराला अतिशय हर्ष होतो व तो नाचू लागतो समर्थ व्याध मोराची शिकार करीत नाही लपटतेमुळें दुबळ्या झालेल्या व्याधाला मात्र हीच शिकार मिळते आणि त्याची अल्लड नववधू मोरपिसाचे अलंकार धारण करण्यातच फुशारकी (क्र १७३) मिरवते क्र ६३६ मधील मोर नदीकाठच्या रम्य वातावरणामुळें आनंदित होऊन नाचत आहेत आणि क्र ५५९ मधील मोर मेघगर्जनेमुळें क्र ३९४ मधाल मोर मान उच करून गवतावर लट्टलेले पावसाच थेंब टिपून घेत आहे ! मोरपिसाचा झुपका जादूयेण्यासाठीं वापरतात (श्री बाल्फर मायक्रो-

’डिया III 167) क्र ५०२ मधील ‘मोहनपिच्छरा’ या उल्लेखावरून गायामुक्तशर्तान्या काळातही ही समजूत प्रचलित होती असे स्पष्ट दिसते. या गायेच्या नायिकेच्या कुरळ्या व भुरळ्या केसात रंगवेरगी फुलें माळलेला असावीत, म्हणूनच त्यांना मोरपिसान्या गजव्याची शोभा प्राप्त झाली.

सडण, सडणि=शकुन, शकुनि (२२०, २८५, ८०४) शकुन म्हणजे सामान्य पक्षी, किंवा गिधाड, धार यासारखा मांसभक्षक पक्षी क्र २२० व ८०४ मधील पाउरें पजरस्थ आहेत यावरून तीं सारिका जातीतील असावीत असे वाटते. क्र २०० या गायेत छिद्रातून डोकावणाऱ्या पाउराची दोनवाणी अवस्था वर्णिलेली आहे आणि क्र ८०४ मधील पाखरू तर चांगल्याच्या हाता पडलेले आहे वस्तुतः तेच त्याचे लालनपालन जास्त जिद्दाल्यान करतात. क्र. २८५ मधील सडण हा मांसभक्षक असावा जे प्राप्त होईल ते ज्यांना चालते व नेहमी मिळते त्यांना मिता कशाची ?

सारिका सारिका (५१०, ५८९) सारिका म्हणजे मैना, साळुकी यांच्या अनुरूप जाती आहेत. मैकी पक्षादी मैना ही सद्यादीचा घाटमाया, छोट्या नागपूर व हिमालयाच्या पायथ्यालगतच्या टेक्या या भागात विशेषेकरून आढळते. त्या मैनेचे वर्णन करताना श्री सलीम अली (पूर्वांक. पृ. ११६) सांगतात “This Myna is much prized as a cage bird. It is a mimic of exceptional merit, becomes very tame, and soon learns to reproduce the human voice & speech with astonishing clarity” क्र ५५० व ५८९ या गायतील सारिकाच्या या गुणामुळेच नायिकेवर लज्जेचा प्रयोग ओढवलेला आहे. क्र ५५२ मधील सारिका जे ऐकले ते चोलते. क्र ५८९ मधील सारिका क्लृप्त आहे, हो तर जे पाहिले तेही सांगते. सारिकाचे हे गुण माहीत असूनही त्यांना रतिशृङ्गांत ठेवाव्याच नव्हता. वात्स्यायन (यामसूत्रम् अधिकरण १ अध्याय ४ सूत्र १३) गागता ‘तस्य (रतिशृङ्गस्य) बहिः क्रीडाशकुनिपिच्छराणि.’ शकुनिपञ्जर पातशृङ्गाच्या बाहेर टागावेन असे त्याने सांगितले आहे. न स्व-उत्तेच्या दृष्टीने या गायच्या नायिकेवर आलेल्या प्रमगाची वात्स्यायनालाही कल्पना आलेगी दिसत नाही.

हम हमी राजहम -राजहमी (मराल ७१४, राजहम ६२४, राजहमी ६७२, हस ११०, ४०१, ६२६, ६७६, ७००, ९४६, ९४७, हमी ९४०)

मराठ, हस व राजहस या पक्ष्यांपैकी प्राकृत व मस्कृत नाहित्यमाच्या कपना अतिरजित आहेत हे हस सज्जनाप्रमाण अल्पसंख्य (क्र ७०५) असून सौजन्याप्रमाणे वर्णाने शुभ्र असतात, ते कमलाचे तपु भक्षण करतात (क्र ९४६), आभाशात जसा चंद्र (क्र ७१४) तसे हे प्रामतडागात (क्र ११०) व सरोवरात (क्र ९४७) तरंगतात आणि त्यांना नोरक्षीरविवेक (क्र ६७६) असतो ही वर्गने केवळ काल्पनिक व साकेतिक आहेत हस व राजहस (Swan, Royal Swan,) हे पक्षी हिंदुस्थानात आढळत नाहीत श्री. वाल्कर (पूर्वोक्त III 787) सांगतात की हसाच्या अनेक जातींपैकी Cygnus muscous, Hooper Swan या एकाच जातीतले हस क्वचित् दक्षिण आशियापर्यंत येतात, फक्त नेपाळात व तेथेही एकदाच तो पहाण्यात आलेला आहे श्री आपटे यांनी आपल्या संस्कृत इंग्रजी कोशात हस या शब्दाला Swan, Goose, Duck, Flamingo हे इंग्रजी प्रतिशब्द दिले आहेत, आणि राजहस याला Flamingo, White Goose with red legs and bill, आणि इंग्रजी संस्कृत कोशात Duck व Goose यांना बलहस, वादव, चक्रवाक, हस वगैरे प्रतिशब्द दिले आहेत मृच्छ-कटिकाच्या काळातही (५६) हम अद्वय झालेले होते फ्रेंचिंगो हे पक्षी हिंदु-स्थानात सर्वत्र, विशेषतः सारठ पाण्याच्या तळ्याच्या आसपास आढळतात, विशेषतः राजस्थानात, साभर सरोवराच्या आसपास आणि वच्छच्या रणात या रणांतच ते अडा घालतात अर्थात् क्र ४७१ या गायेंत वर्णिल्याप्रमाणे ते पावसाळ्याचे सुरवातीस मेघगर्जनाने विव्हल होऊन उत्तरेस मानवसरोवराकडे धाव घेत नाहीत Bar headed Goose हा पक्षी हिवाळ्यात हिंदु-स्थानात येतो आणि मार्चच्या सुमारास उत्तरेकडे लडाक व तिवेटकडे परतू लागतो आपल्याकडले वळीवाचे ढग गडगडू लागले की त्याचे स्थलांतर (क्र ४७१) सुरू होते. हे तिवेटकडे अडा घालतात त्याचे धवे त्रिकोण व्यूहात भिंवा सरळ रेषेत उडतात

(३) क्षुद्र प्राणी व सर्प

कोळी (मक्कड [दर्शनाममाला ६११९] २३५) स्वतः निर्माण केलेल्या धाग्याला लटकणारा सूक्ष्म कोळी बकुळीच्या फुलासारखा दिसतो चिलट

(मसअ = मसक ५१०), झिडी (१९४) रातकिडा, रानकिडा, किंगुर (वाग्य-
कुञ्ज), निमकीट गिम्बईड (८७०) हा विजायडु लिंबावरला आहे त्याने दुसरा
रस वधी चारलेलाच नमतो, म्हणून जो सपलब्ध वज्याची सवय त्यातच त्याला
स्वारस्य वाटते विंचू विन्गुअ [हेम ११२८] (२३७) सर्व उष्ण प्रदेशात
विंचू असतात विंचू चावला असता दडाला झटवे देणे ही प्रतिक्रिया अत्यंत
नैसर्गिक आहे सर्प (अहि ५७, नाग नागा = ९७०, फणमणि ९७०, फणा
२४०, भुजग भुजग = ५५१, ४०, ८०३, ९२०, हलाहल ६२) सारेच सर्प
विपारी नमतात फ ५११ मधील भुजग हा निर्विष असतो. येथे नमूद केले
स्वापैकी अहि, नाग व हलाहल हे निःशय विपारी आहेत ज्यांना फणा अमते
ते सारे विपारी असतात हलाहल हा सर्प आकाराने शुद्ध पण विपारान
भयकर असतो नागाच्या शेपटीला फणा कुण्ठे ही कल्पना फारच भयप्रद आहे
पूर्वजानी भूमीत पुरून ठेवलेल्या सपतीच सर्प संरक्षण करतात ही समजूत
मग्न आढळते कारण अशा आख्यायिका जुनाट व जोसाट वाडणावायत
असतात आणि सर्पांचे वास्तव्यही अशाच ठिकाणी अमते चंदनाच्या रुखा
भावता नागाच्या विक्रमा असतोच आणि नागाच्या फणात मणी अमते, या
गमजुती सार्वलिक असल्या तरी तेवढ्या विश्रुमनीय नाहीत छेल्पटाऊ,
परदासगळ किंवा विषयी पुण्यालाही भुजग अशी भक्षा आहे सादरी (शाद्री =
पेंडरी ३९१) पावगाळ्यात गाचलेल्या पाण्यामोतीं बेटक दिसतातच या
गंधितोड पेंडरीचे आसन यथार्थ आहे हरिआल = (९) सुभ्या ग पारा प्राणी
शादरी या प यथाशो अमगल्या गुण्या या आळोत याच वास्तव्य अमते.

निम्न उल्लेखीत पर्वतश्रेणींना हिंदुस्थानचा प्रदेश आगियापागून अलग
पेठ्या आहे पशुरस्या या हाडवागीना अडचण हारिल जेथे नैसर्गिक अतर्गत
अदयक्रे अगले तरी गर्वहा प्रतिबंधक होई अशी परिस्थिति नाही कारभोरन
यदगार पठार हिमालयाच्या पावधालगतची दमट दमट व रावस्थान
पोरः पाळकट श्याद अपसाशमक प्रदेशाव्यतिरिक्त हिंदुस्थानाची सर्व
प्रदेशांना गाधारगत सर्व पशुपक्षी मानान्व आहेत, फरक आद मो त्यांच्या
पोट्यातीत व माथ्या

वागारणाच्या वापतीत हिम पर्वताच्या वापतीत विन्ध्य नद्याच्या वापतीत
सुरग वगैरे उन्हेलाश्मन गाधारमतातीच्या मढारातीसवावरून आलेले पेठ्यात

आलेले आहेत. पशुपक्षाच्या उल्लेखाच्या पुराव्यावरून असा आक्षेप अद्याप घेण्यात आलेला नाही, पण असा वाद कोणी उपस्थित केलाच तर त्याचे परस्पर निरसन होईल अशी माहिती या प्रकरणात मकलित केलेली आहे.

गाथासप्तशतीत नमूद झालेली परिस्थिती कर्मात कमी पंधराशें व जास्तात जास्त दोन हजार वर्षांपूर्वीची आहे. त्या काळात येथे घनदाट अरण्ये होती, अर्थात् पशुपक्षाच्या अधिक जाती येथे अस्तित्वात होत्या आणि त्याची सख्याही जास्त होती. गाथासप्तशतीत अशा कोणत्याही पशुपक्षांचे उल्लेख नाहीत की ज्यावरून तिच्या महाराष्ट्रीयत्वाला बाध येईल. आश्चर्य वाटते ते फक्त अध्याच्या अनुल्लेखावरून.

गाथासप्तशतीच्या निर्मितीचे श्रेय कोणो कादमीरला देतात, पण महाराष्ट्राप्रमाणे तेथली तळीं कधीही कोरडी पडत नाहीत आणि तेथे हत्ती अजिबात नाहीत हे श्रेय राजस्थानचे, असा दावा अलीकडेच काहीं सशोधकांनी मांडलेला आहे, तेथेही हत्ती नाहीत महाराष्ट्रातील माळरानात व जंगलात आतां सिंह व हत्ती नाहीत, हें खरे, पण त्या वेळीं ते येथेही होते व असले पाहिजेत असा निष्कर्ष काढण्यास भरपूर पुरावा आहे. गाथासप्तशतीच्या संपादकाचा जन्म ज्या कुळांत झाला त्याच्या नाण्यांवर क्वचित् सिंह व आरंभापासून अखेर पर्यंत हत्ती याच पशूंच्या प्रतिमा आहेत.

११ गाथासप्तशतीतील ग्रामीण व नागरी जीवन .

ग्राम (८, ४३, ६७, ७७, ९४, १०९, ११०, १२९, १३८, १६४, १६८, २२९, २४१, २९४, २९५, ३१६, ४०२, ५०१, ५१७, ५३५, ५४५, ५५३, ५५६, ६००, ६३५, ६३६, ६४८, ७०७, ७०९, ७४५, ७५०, ७७१, ८०३, ८२०, ८७०, ८७१, ८७३, ८७८, ८८१, ९५१, पल्ली : ३१, नगर ७७, १६३, १९४, ७०२, ७३५)

गेडे (Village), ग्राम (Town) व शहर (City) हें आधुनिक वर्गीकरण मुख्यत्वेवरून लोकसंख्या व व्यवसाय यांच्या अनुरोधाने करण्यात येते. पल्ली, ग्राम व नगर या सहा गाथासप्तशतीत आढळत असल्या तरी उल्लेखाच्या सदर्भावरून या वर्गांत मूलभूत भिन्नता आहे असे दिसते.

नाही त्याच्या लोकसंख्येबद्दल अनुमान करण्याजोगाही पुरावा नाही आर्थिक, नैसर्गिक व सांस्कृतिक परिस्थितीच्या आणि आधुनिक प्रमाणाच्या आधाराने जी स्थाने नगराची म्हणून निश्चित करावा ती वचित् प्रामाच्याही वास्तवता बोजसेली दिवसात काही अपवाद सोडले तर मध्ययुगीन राजवाड्या व गेल्या शतकातील आर्थिक क्रांतीच्या पूर्वी सामान्यतः सर्वत्र अशीच परिस्थिती होती.

गाथासप्तशतीतील व्याधादि वन्य जमाती जंगलात (क. १०१) अगर स्थानिक रस्त्यालगत स्वतंत्र झोपड्यात (क. ११९) रहात शेतीवर अवलंबून अथवा जमीन-मालक व जमीन मजूर खेड्यापाड्यातून रहात आणि हंगामाच्या दिवसांत ओवड्यात (क. ७६४) किंवा सळ्यावर (क. ६८९) रहात आर्य (क. २२७) व वैश्य (क. २०३), विट (क. १३९) व वैश्या (क. १६४), कलाल (क. २२७) व कलावन्त (क. ७३०) आणि पाण्डित (क. २) व भीमंत (क. ७३३) इत्यादि उच्चवर्णीय व परोपजीवी लोक सामान्यतः शहरात रहात.

गाथासप्तशतीतील प्रामाच्या विस्ताराबद्दल अनुमान करण्याजोगा थोडा बहुत पुरावा मिळतो क. ३१ मधील पत्नी हे छोटें व बदिस्त लढाळ लोंगरगार असावे क. ७०४ मध्ये उल्लेखिलेले ग्राम बरेच मोठे असावे कारण येथील रस्त्यावरून विमनस्त्रपणे चाललेला ग्रामस्थ आपलं घर चुमला आहे. क. ६३५ व ६३६ मधील ग्रामे ही रम्य गिरिग्रामे आहेत त्या शेजारून निरंतर सळगळ बहात आहेत, गर्द राईतले वदम्य फुलानीं टवरले आहेत, गाव जणू बाजूच्या दाट बेटात लपले आहे आणि त्यातील छोटो गवती घरं गर्द पाऱ्याच्या कुपणाआट क. ८७० मधील ग्राम हद्दी टांगरगावर असावे कारण येथे गांधानजीक वळणदार नदी आहे आणि वळणावळणावर बाजूची बेटे आहेत हे वर्णन मातृशतकाच्या रोमनाचा लागू पडते क. ६३५ या गाथेत गाथितव्याप्रमाणे आणि तेथे गाथितलेल्या कारणागाडीच नव्हे अंगरगाकचे रक्षिणी मरोगरीच धन्य आहेत.

वेदशास्त्रात प्रामाप्रमाणे गाथासप्तशतीच्या वाङ्मयाने गाथेही बदिस्त असावेत क. ७०५ या गाथेत प्रामासमिथरील तृणपक्ष्याचा उल्लेख आहे रात्री अपरात्री गाथांमोरील पादावळणाच्या अनोळखी चोराबिल्लागाडी हे

बुजगावण असावें निदान धामबुमीच्या काळात ग्रामसीमावर पद्दारेकरा असावेत अस यावरून अनुमान होत ग्रामसीमपर्यंत शेतें (क १६८, ४००) असत ग्रामसीमेलगत ग्रामांगण (क ५१६) अस आणि तेथेंहा पहारकरी (क ५५५) असत ग्रामांगणालगत ग्रामतडाग (क ८, ११०, ३९१) ४१४, ४९१, ७१४, ९४७) व पाणवटे (क ८७४), देवकुळ (क १०९) व वटवृक्ष (क २९४, २९५, ५५६) आणि वटवृक्षापलां विहिरी (क २९४) असत

ग्रामांगण ही ग्रामोत्पत्तीची जागा आणि मळयुद्धाची (क ६८५) प्रसंगविशेषी शनूला तोंड देण्यासाठी गावकऱ्यांनी एकत्र होण्याची गावातले तात्रीमराने जवळपासच असले पाहिजेत ग्रामसीमेवरील महावटाभोंवतीं पार बाधलेले असावेत अस क ९४ मधील उल्लेखावरून दिसते देवकुळ हे सुसंस्कृत आर्यांच आणि वटवृक्ष हे प्राकृत जनांचे पूजास्थान अर्थात वडाच्या पारावर टवाळ कुगळाची वर्दळ असावयाचीच परक्या प्रवाशाचा मुकामही वडापलां (क २६३) पडत असे ग्रामतडागांत बहुधा कमळे असत क ८ मधील तळें हे ग्रामाचें मंडन आहे तळ्यावर व पाणवट्यावर आणि असेल तेथे नदीवर, सकाळ सध्याकाळ स्त्रीपुरुषांचा वर्दळ असावयाचीच क २९४ या गाथेतील वडापलांच्या विहिरीवर पाण्यासाठी राग लागलेली आहे, आणि आपण अशी कल्पना करून असलों आहोंत की राग लावण्याची प्रथा सहिबान दुस या महायुद्धात सुरू झालेली आहे। तळीं आटण्याच्या (क ४१४, ६०६) आणि गांवात एकादीच विहार असण्याच्या उल्लेखावरून वाटते की हा खेडी घाटमाण्यालगतची असावीत त्या काळात मद्यपानावर राजकीय निर्बंध नव्हते तरीही क २२७ या गाथेतील दारुचा पिठा गावा वहेर, चाडालाच्या वस्तीत माडलेला आहे पानकुगप्रमाणेच स्मशानही (क ४०८ ५३६) ग्रामांगणाच्या आसपास अगर नदीतीरी असावीत

खऱ्यातल रस्त अरुद (क २४१) रडकाळ (क ३१) व नागमोडा (क ८०३) आहेत गावांतले साडपाणी रस्त्यावरूनच वहात असावे आणि त्यांना निच याची व्यवस्था नसावा यामुळे हे रस्ते थिरकले (क ६२३ ७५० ७१) आहेत पावसाळ्यात जिकडे तिकडे पाणीच पाणा होते तेव्हा मार्गाचा

माण (क १७३) लागणे किंवा रस्त्यावरून घमरत्याशिवाय चालणे अशक्य होते उन्हाळ्यात या रस्त्यावरून पानपाचोळा उडतो (क ७७१) आणि पावसाळ्यात त्यावर गवत (क ७२४) उगवते गायासप्तशतीत रथाचा उल्लेख (क ३४) आहे, पण हा रथ मूर्त्याचा आहे, वाहनाचा किंवा राज-रस्त्याचा उल्लेख नाही शहरातले रस्ते रुंद (क ७१०) आहेत आणि त्यांना जागेजागे चौक (क ३६, १९०, १९०) आहेत श्रीमताची घरे चौकात (क ३६) आहेत गावात काय, शहरात काय, रस्ते नितीही रुंद असले तरी उत्सवप्रसंगा (क ५३५) किंवा धावपळीच्या वेळात वाहतुकीला अपुरे पडतात

गायासप्तशतीतलं पुराणा पुढे अंगण (क १००, ३००, ४४०, ५८०, ७९८, ८०१) व मागे परसू (क ३१३, ६८३, ९५७) आहे. त्याभावीती पुण (क. ९६, २२०, २०१, २०७, २६३, ६३५, ७६२, ७९६) आहेत ही पुणे काटेरा (क ९६), कुलेरी (निर्गुण्डी क ४१०, ९५३, प्रियपु. क ९०७) किंवा दाट पाने (क २००, २२९, ६३०) असलेल्या गुडपाची आहेत कधी त्यालागत एरटायारपी (क २५७) हाटे असत आणि कधी त्यावर वेड (कोडाळा क ७९०, ७९१) मोडलेले असत वाहेरून जाणा राग आतले दिवू नये पण आतून छिदातून पाहणाऱाणा बाहेरचे दिवाव, वरी त्याची उभारणी असे अंगणात फळझाडे (आम्र. क ४९९), फुलझाड (अशोल क ४९७) व फुलपुडुपे (कुरपक क. ६ माधवी क १००) लावीत. अंगणाचा उपयोग दिवगा रिकामपणच्या पानगिरीसाठी (क १००), रात्री घरची मुले (क. ७९८) व पाहुणे (क ८०१) यांच्या शौचग्यासाठी होत असे घराच्या मागच्या बाजूला परसू (पटोहर क ३१३ पटोहर क ६८३) असे परमात अशोल (क ३१३), पाटल (क ४६९) वगैरे फुलझाडे, प्रियपुल्लतेचे माटव (क ९००) व पावणी बेटे (क. ३१३) असत परांग्या विषा या भागात उपज्यावर न्हातभूत (क ६८३) असत

निरपेक्ष मोटापे देणू दिलेल्या लांबीची गोवावर काढणे : पावणी निरपेक्ष अगर अर्धवर्गुलावर आट, भावती बेराच्या नि गी भाग वर पत्ता / काढारणी, अशी बेराच्याने पत्ताची उभारणी असे. प्राच्यधर्मशास्त्राच्या पत्ता दक्षिणेच्या-

साठीं आणि अग्निशालेसाठीं स्वतः खोला असे गायामस्तशर्तीतील घरे बाहून विस्तृत आहेत, पण त्याची उभारणी जवळ जवळ अशीच आहे

सुस्थितीतल्या लोकांच्या घरात निरनिराळ्या उपयोगासाठी स्वतः खोल्या आहेत. घराच्या भिंती (कुडू क ३५, १७०, २०६ १०८, ७३२, ७४९, भिंती क २१७) कुडाच्या (कुडूक = लताटूह [देशी २३७]) आहेत क १३५ मधील भिंतात कोनाडा आहे यावरून ती विटाची असावा असे वाटते इट = घराभावतालचा वेतागवताचा तट्ट्या, यावरून धीट हा शब्द सिद्ध झाला असावा या भिंती सारवून आतून बाहेरून गिलावा केलेल्या असत २३५ मधील भिंतीवर कुलवधूने लक्ष्मणाचे चरित्र लिहिले किंवा रंगविले आहे क १७०, २०१ व १०८ मधील भिंतीवर विरहिणीना पतीच्या प्रवासाचे दिवस मोजण्यासाठी चिन्ह काढलेली आहेत क २१७ व ७३२ मधील भिंतीवर चित्र काढलेली किंवा काढवण्याची आहेत क ७४९ मधील भिंतीला स्वागतोत्सवार्थ सफेती दिलेली आहे भिंतीत दारें (क १४०, २६२, ७९४, ९५४) आहेत या दरावाजाना अडसर (क ३२२) व कड्या (क ९५९) आहेत उन्हाच्या झळा घरात येऊ नयेत म्हणून दारें दावून (क ७९४) घेण्यात येत असत ही दारें सुटकी व अरुद असावीत क ९५४ मधील पाण्याचा घडा दारावर बापडून फुगलेला आहे या दाराना (क ५२५) उबरा (देहली [देशी १ ९५]) = द्वार के नीचे की लकडी पा स म) असे उबराचे लावून अतिशय चिबट असत त्याच्या तक्त्यावर कुन्हाडाचे घाव घातले तरी ते एकाएकी फुटत नाहीत (वनोपधि गुणादर्श भाग १ पृ ६७), म्हणून उबराचा तक्ता बापरण्यात येत असल्यामुळे उबरा हा शब्द सिद्ध झाला असावा क २, २ या गार्थेतील दारावर तोरण आहे तोरण म्हणजे, “द्वार का अवयव विशेष, बहिर्द्वार फुल या पत्ती की माला जो उत्सव म लटकाई जाती है” (पा स म) याच गार्थेत वदनमालिकेचाही उल्लेख आहे हली आपण वदनमालिकेलाच तोरण म्हणतो येथे हा अर्थ घेता येणार नाही तोरण हें भारताय शिल्प पद्धतीचें एक वैशिष्ट्य आहे तोरणाचे उत्कृष्ट नमुने साची येथील स्तूपाच्या भोंवतालच्या वेदिकेत चारी दिशांना अभिमुख असे आहेत अशा तोरणा-वरूनच द्वारप्रकोठाची (porch) प्रथा सुरू झाली त्याच्या व घराच्या

विंवा घरासमोरच्या अगणाच्या दरवाजावर तोरणासारखी उभारणी असलेला भाग असून त्यामध्ये गवार्से व त्यालगत आतील अगास गच्ची असे रस्त्या वरील रहदारीची मोज पहाण्यासाठी घरातले स्त्रीपुरुष येथे बसत असत प्रसंग विशेषी त्याचा नगरास्त्यासाठीही उपयोग होत असे उत्सवप्रसंगी ती माळानीं अलंकृत करण्यात येत असत मराठी खेड्यात या व जुनी वस्ती असलेल्या गावातल्या वाड्यामध्ये ही व्यवस्था दिसून येते या गार्थेतील तोरणाचा असाच अर्थ घेतला पाहिजे काही गावात घराच्या वेगवेगळ्या भागाचे उल्लेख आलेले आहेत आंलिन्दक (अलिन्दक = ओसरी, देवडी क २५४) येथे परक्या पाहुण्याचा (क १५४, ६६७) मुकाम असे घरघण्याच्या बैठकीची जागा घराच्या आघाडाला, देवडीनजीक, चौकानजीक असे आणि अन्तेउर (क १७४) = अन्त पुर घराच्या अंतर्भागात अस क ५५२ या गार्थेतील रसिगृहात भैनेचा पिंजरा टांगलेला आहे अग्निप्रज्वलनाचे वेळी खोलात धूर काढण्यामुळे झालेला या अधाराचा उल्लेख क ७२८ व ७२९ या गाथात आलेला आहे या वरून या खोलीला जिडकी विंवा घुराडे नसावे असे दिसते ओवाळ = ओवाडा ओवाडा या गृहप्रसाराचा उल्लेख क ७५४ या गार्थेत आलेला आहे ओवाडा म्हणजे गावाबाहेर शेतात घण्याची राहण्याची जागा गाथासप्तशतीत गोठ्याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत. (गिट्टि क. ६३८, गोदूठ क ४४७, ६०९) हे गोठे परालगत पण स्वतंत्र असावेत खेड्यातल्या धुंद शेतकऱ्यांच्या घरातले गोठे ओसरी लगत गुढ्याएवढ्या खालच्या पातळीवर असतात शेतकरी थोडा बहुत सुधारला म्हणजे त्याच्या घराच्या माळणीत स्वतःच गोठा हा पहिला महत्त्वाचा फरक होतो अर्थात् गाथासप्तशतीतील गोठे हे पामरगृहातले नाहीत खेड्याने शिग हलविल्यामुळे चाळलेल्या चिल्ल्याचा झवार क ५६० या गार्थेत वर्णिलेला आहे क ४४७ मधील गोदूठ याचा अर्थ 'गाई घरण्याचा जागा' (एतरेय ब्राह्मण ३ १८ १४) विंवा 'सामाजिक मित्र समेलन (आचार्यसूत्र २ १ ३ २४५) असाही होऊ शकेल गाथासप्तशतीतील घरावरील छपरें (आच्छाद-ओच्छोअअ क ६२१, पडल क. ६३, ३१५, ५४०) गवताच्या पेंड्यानी (क १०९ पलाउ = पेंडा, क ३३० विपिर = छणविशेष) विंवा पवशर्नी साकारलेली असत. विपिर यावरूनच छपर हा शब्द सिद्ध झालेला असावा

पाइअसहमहणवात पडल (देशी ६५) या शब्दाचा अर्थ ' मिट्टी का बना हुआ एक प्रकार का खपडा जिससे मकान छाये जाते हैं ' असा दिलेला आहे, अर्थात् पडल म्हणजे कडल पडळ = शेतातली कौलारू झोंपडी, हा शब्द यावरूनच सिद्ध झाला असला पाहिजे देशीनाममालेच्या शब्दार्थभेदात मात्र पडल याचा अर्थ edge of thatch असा दिलेला आहे गाथासप्तशतीच्या काळात घरे कवलांनीं शाकारलां जात हें निश्चित ही कवल चपटा व लावट असून त्याच्या पृष्ठभागावर दोन भोंकें व रजालच्या अगास कडा असत आठ्याच्या लावडात तीं मेलां मारून बसविलेला असत कच्चाड वगैरे ठिकाणीं झालेल्या उत्पन्नात अशीं कवलें मिळालेलीं आहेत मगलोरी कवलाचें हें मूळ स्वरूप आहे क्र १७०, ५४० व ६२१ मधील छपरें पावसाळ्यात गळत आहेत क्र १७० मधील छपरें झझावातानें उडालेल आहे क्र ६०१ मध्ये कवलें ढळल्यामुळें गळत्या लागल्या आहेत या घराची ही अवस्था घर धन्याच्या गैरहजेरींत झालेली असल्यामुळें शाकारणीसारखी काम घरच्या पुरुषमाणसानां करावयाचीं असत असें दिमतें ग्रामातील घरापेक्षा नगरातील घरे प्रशस्त (क्र ७७) आहेत श्रीमताचीं घरे हमरस्त्यावर चौकांत (क्र ३९) आहेत व्यापार्याचीं घर चित्रांनीं अलंकृत (क्र ७३२) केलेली असत ग्रामाप्रमाणेंच नगरातही भरवस्तीतलीं घरे एकमेकांना रेंवडून आहेत यामुळें ग्रामदाहाप्रमाणेंच (क्र १६३, २२९, ५३५, ७०९) नगरदाहाचेही प्रसंग ओढवत असत ग्रामदाह किंवा परचक्र अशा प्रसंगीं गावकरी परस्पराशीं सहकार्य करीत आणि पुरुषाच्या बरोबरीनें ब्रिया काम (क्र २२९) करीत गाथासप्तशतींतल्या घरात सामानसुमान मात्र फारसें दिसत नाहीं.

बैठकीसाठीं आसन्दिका (क्र ६९७) आणि चितळ हरणाचें (क्र ६०९) वा वाघाचें वातडे (क्र ९४५) वापरीत राजाचें यज्ञसमयींचें आसन या अर्थानें आसन्दिका हा शब्द शतपथ (३ ३० १०५) ब्राह्मणात वापरलेला आहे अथर्वतंत्राच्या आसन्दिकेची उंची एक वीत आणि लांबी रुंदी एक एक हात बरो, तिची बैठक मुज गवताची विणलेली असे. यज्ञासारख्या प्रमगीं बैठकीवर व्याघ्रासन पसरीत वेष्टासनालाही आसन्दिका हेंच नांव होतें जातकांतील आसन्दिका शोपण्यासाठीं (जातक १ २०८) व बैठकीसाठीं (विनय १

१९२, २ १४०) वापरलेली आहे श्रीमतांच्या घरी शोंपण्यासाठी नक्षीदार पलंग (पलंग=पर्यंक विनय. २ १६३ सयुक्त १ ९५) असात क ९०४ मधील शय्या मजकूर आहे गथासप्तशतीतील श्रीपुरुष गाथावर (सअण क १३३, ६६७, ९००) शोंपतात क ९०४ मधील शय्या पतीच्या हाल घालीमुळे लचसलल झालेली आहे बाबरून या गादीला मध्ये फारसे टाक नसावत असे वाटत श्रीमतांच्या घरी अनोळखी पाहुण्यांना अगणात गवताच्या शय्येवर झोपावे (क ३७९) लागे क ९६६ मधील विछान्याभोंवती गन्महरण मन्तरदाणी आहे चुडवगात (S B E Vol XX p 102) मन्तरदाणीचा उल्लेख आलेला असल्याचे श्री गोडे यांनी (Mosquito Net in Egypt & Mosquito Curtain in India Bharatiya-Vidya Dec 1947) दाखवून दिलेले आहे धान्य भरडण्यासाठी घिरीट (क ७९४) कांडण्यासाठी मुसळ (क ५०१) व पातडण्यासाठी सुपें (क ५५७) घरोघर आहेत पाणी आणण्यासाठी व साठवण्यासाठी मातीचे घडे (कुड क २२९, २६०, ८७४ कुम्भ क ६५४, ८७१ घट क ९५४) आहेत याचा आकार चालू घन्गाधारला वाडोळा (क २६०) पिंवा राजगामारला उभट (क ६५४) असावा पाणी आणताना घडा रोंघावर (क ९५४) ठेवीत गाथासप्तशतीतले कलश (क १४०, १४३, २५६, २८०, १०७, ५७१, ५७६, ८०७) हे मात्र घातूने असावेत क ५०७, ५७१, ५७६, ८०७ मधील कलश हे निधान कलश अगून क १४० व १४३ हे शकुनासाठी दारात ठेवले मंगलकलश आहेत क ८७ मधील कलश सुवर्णाचा अगून त्यात रत्ने आहेत व त्याच्या तोंडावर पाळी मोहोर बसलेला आहे क ८३१ मध्ये मंगलकलशातून तोर्यप्रदूष केल्याचा उद्देश आहे मराठीत व गुजरातीत याचच हा शब्द आजही भाटे या अर्थात प्रचाराने आहे गातगाहनसाठी लोक पूजगाठी मौल्यवान उपकरण वापरतात क ४ या गाथेत मरकतभाजने व शरागुळी (क ३००) याचा उल्लेख आहे मरकतभाजने हे पाचू ज्योतिषे स्वयं अगारि शरागुळी म्हणजे धान्याची कधी क ३०० मधील शरागुळीत सिंगूर ठेवण्याचे आहे कर्तूमजरी व तीट दीपात ही मनवेदन पोष (कडकता शुनिम्हयिंदी प्रप पृ १४२) यांमतात

Sippi is a boat shaped vessel used in Pujā for offering water क ४ मधील शलसिप्पीचा आकार अर्ध्यासारखा असावा मद्य ठेवण्यासाठी स्फटिकपात्र (क १२७) व पिण्यासाठी चपक (क ७१०, ९११, ९२७) या पात्राचा उपयोग झालेला आहे वेदकालात मद्यपानासाठी कारोतर नावाचें कातडी भाडें वापरीत लोखंडी पत्र्यावर घण मारून पेल्यासारखा आकार दिलेले भाडें पुढें वापरात (ज्ञानकोश प्रस्ता पृ ४६६) आले गायामस्त-शर्तीतील चपक काचेचे असणें समवनीय आहे भिक्षा वाढण्यासाठी चटुक (क १६२) व धेण्यासाठी करक या पात्राचा उल्लेख आलेला आहे चटुक (देशी चटू ३१, दाक्षहस्त Wooden Spoon) हें भाडें लाकडी असून त्याचा आकार थाळीमारखा किंवा पळीसारखा असावा पाइअसद्महण्णवात करक या शब्दाचे अर्थ 'हड्डी, पानदान, छोटी पेटी' असे दिलेले आहेत आणि देशानाम-मालेत (२.११) याचा अर्थ भिक्षापात्र=beccing bowl असा दिलेला आहे हें ही लांकडाचें असावें असें याच शब्दाच्या 'अशोक' या अर्थावरून दिसतें

गायामस्तशर्तीतील घरात प्रकाशासाठी दिवे (दीअ, दीव, क १३५, २०२, २६४, ३३३, ४१५, ५४७ ७१६, ८३०) लावीत हे दिवे पणतीसारखे माजलेल्या मातीचे किंवा लामणादेवा अगर समई यामारखे उघड्या ज्योतीचे असावेत, कारण क २२२ मधील दिव्याची ज्योत विरहिणीच्या अश्रूना व क ८३० मध्ये तिच्या निश्वातानीं विसलेली आहे या दिव्यामाठी तेल (तेल क १३१, ५४७) वापरीत तेल-तैल म्हणजे तिळाचें तेल दिव्यामाठी व अभ्यग-स्नानासाठी तिळाचें तेल घटात ठेवीत, असे उल्लेख अनुक्रमें अथर्व वेदात व शाखायन आरण्यकात आलेले आहेत या दिव्याना वाती (वत्ति क २६४) असत पेटत्या वातींचीं मुवें काळी (क ७५६) असत, त्याच्या काजळीनें कोनाज्याला काळिमा (क १३५) येई आणि प्रकाश वाढविण्यासाठी वात पुढें पुढें सरकविण्यांत (क २६४) येत असे दिवा विज्ञवावयाचा तो हाताच्या झटक्यानें, पण अपवादप्रसंगी उदा चौथरतगोपनार्थ ज्योत फुकर (क ३३३) घालूनही विसवण्यात येत असे सुरत रसिकमात्र अनुनयप्रसंगी किंवा सुरतसमयी दिवा तेवता (क २६४, ५४७) ठेवीत. क ५४७ मधील दिव्याची रमिकता अद्वितीय आहे तरुण सुरत पाहताना तो इतका त-नीन झालेला आहे

की तो तेलाचा असूनही ते सफल तर त्याची ज्योत तेवत आहे । मेघदूताताल रत्नशीपाहून हा अधिक रमिक आहे. संस्कृत व प्राकृत साहित्यात त्याला तोट नाही।

ग्राम व नगर ग्रामांमधील राहणीत इतक्या थोडाच फरक असलेला दृष्टीस येतो नगरात बाजार भरत आणि त्यासाठी बाजूबाजूच्या प्रदेशातले वन्य लोक (क. ७८८) तेथे जमत असत वन्दिशाला (क. ५४) व रक्षशाला (क. २२७) यासारखी राजकीय व सांस्कृतिक स्थाने बहुशः नगरातच असत ग्रामाप्रमाणेच नगरांनाही चोराची घास्ती (क. ५८) असते. नागरकांना ग्राम-संस्मोषहल विशेष आकर्षण (क. ७००) वाटे. नागरकांची लैंगिक वृत्ति विकृत (क. ७३९) असावी असे वाटते ग्रामातील गैरसोयी व दारिद्र्य आणि तेथील रेंगीव लग्न्याचा व शिक्षित शृंगाराचा अभाव यामुळे नागरी राहणीला यशस्वीत्या चोखदळाना ग्रामीण जीवन रुचत नाही. बहुधा अशानींच स्थाना कुग्राम (अ. ७७, १०९, २१९), दुग्धग्राम (अ. २००) व हस्तग्राम (क. १६४, ८०३) या नावांनी आणि तेथील रहिवास्यांना लबाड (छउल क. ८७८), पामर (दरिद्री क. १६५), लुने (शुनवप्रचुर क. १२८) व हलिमनन्दन (नागरगट्टे: क. ६००) या विशेषणांनी शापपूर्वक तिरस्कारले आहे. कारण येथील जेवणात तूपमाठ (क. २१६) मिळत नाही आणि शोषण्याला विछाना (क. ८३३) नाही, कारण येथे आज्ञात्याना वैद्य (क. ६००), भिक्षाद्याना भिक्षा (क. २२३) आणि व्यभिचारिणींना परपुरुष (क. ४२८, ८८१) मिळत नाही। पण येथे जे मिळते ते वाय फनी आहे। गथावलि मांगतात, येथे विलंबेयक निसर्गगौदय (क. ६३६, ८३०) आहे, ज्याचे पयोधर उत्तुंग आहेत अशा गांवडाने तक्षणी उपलब्ध (अ. ८७३) आहेत आणि मोहस्वर अना अनेक मत्तेनस्थाने (क. ६३०) ही आहेत।

निष्पत्ति :

गायामतसलाच्या निर्मितीच्या काळात महाराष्ट्रात व अन्यत्र विस्तीर्ण शहर व ग्राम बदरे आणि कारभारी व लखरी ठाणी अग्निशक्ति होती. जनतेचे मदतार्थ, व्यापाऱ्यांची गपकता आणि राजगतेचे सामर्थ्य, शिन्धुशास्त्रज्ञांची

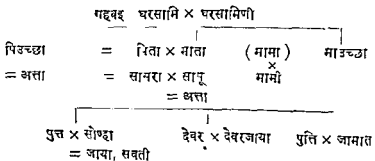
योजकना, कारागिराचें कौशल्य आणि आश्रयाच सातत्य यांचा द्योतक अशी लोणावळे गटातील लेण्यासारखी सांस्कृतिक महत्कार्ये पूर्वी झालेली होती व त्या काळात चालू होता, पण गाथासप्तशतीत त्याचा मागमूसही लागत नाही कारण हा गीतें ग्रामीण आहेत, तीं ग्रामीण कवींनीं ग्रामीणामाठीं रचलेलीं आहेत

गाथासप्तशतीतील ग्रामीण व नागरी जीवनाच्या बाह्यांगाच्या निरीक्षणा वरून दिसतें कीं त कालीन बहुसंख्य जनता वन्य व ग्रामीण आहे, कीं ग्रामस्थाच्या परिचय नागररूपेक्षा वन्याशी अधिक आहे ग्राम व नगर यामधील फरक दर्शविणाऱ्या आधुनिक लक्षणाचा येथें मागमूसही लागत नाही नागरी जीवनाचा जमाती व व्यवसाय यांनीं समन्वय होत नाही

गाथासप्तशतीतील ग्रामाची मांडणी व त्यामोंवतालची वनश्री, त्यातील नागमोडी व चिराली रस्ते, येथील घराची मांडणी व शाकारणी, त्यामोंवतालचीं अगणें व कुणणें आणि त्यातील पृथुलता, ग्रामातील पाणवठ्याची मांडणी व उन्हाळ्यातील पाण्याची टंचाई या व इतर लक्षणावरून दिसतें का हा ग्राम आहेत तो भाग दागरी व पावनाळी असला पाहिजे मी महाराष्ट्राचा जो भाग पाहिलेला आहे त्यावरून वाटतें कां हीं खेडा, ग्रामें व नगरें मावळांतील असावीत

१२ गाथासप्तशतीतील कौटुम्बिक जीवन :

गाथासप्तशतीतील कुटुम्बातील घटकाचा वशनेल येणप्रमाण

गृहपति:

(गृहवद् क्र. १०७, १७२, २९७, ६००, ७८७; गृहवद्. क्र. १५२;
घरवद्: क्र. १५१, घरसामि: क्र. १३०, २५८, ६६२, घरिष्ठ. क्र. ७३१)

देशीनाममालेंत (२-१००) गृहवद् या शब्दाचा अर्थ ग्रामीण villager असा दिलेला आहे. पादवसदमहण्णवात याचा अर्थ गृहस्थ, गृही, ससारी असाही दिलेला आहे. प्राकृतात वद् या शब्दाचे अर्थ पति (क्र. ६९) आणि गृति = कुमन (क्र. ९६) असे आढळतात. गृहवद् हा शब्द दोन्ही अर्थानीं अन्वर्थक आहे. हा कुटुंबाचा धनी (क्र. २९०) व रक्षणकर्ताही (क्र. १५२). घरघनी हा शब्द ग्रामीण मराठीत नवरा व सासरा या दोन्ही अर्थानीं रुढ आहे. क्र. १३० या गायंत धरिणीच्या व क्र. २५४ मध्ये मुनेच्या साहचर्यांत आलेल्या गृहस्वामीचे अर्थ अनुक्रमें नवरा व सासरा असेच ध्यावे लागतात. क्र. ६६२ मधील गृहस्वामी इतका बुळा आहे की घरच्या जारिणीने पोसलेला कुत्रा त्याच्याच अंगावर मुंक्तो, आणि क्र. २९७ मधील गृहस्वामी इतका गुढा की त्याची व्यवभारिणी जाया आपल्या प्रियकराशी त्याची गळाभेट करिते, क्र. १७० मधील गृहपति हातीं घटा पेऊन लायक रेडा शोर्धात आहे आणि क्र. २५४ मधील गृहपतीने मनाई केली तरी मुनेच्या इषान्याने अंगी भिडाई आलेला परका पाहुणा ओसरीवर दडपून पयारी पयारीत आहे. क्र. १५२ मधील गृहपतीची घरादारावर व शेतासाठीवर करटी नजर आहे. त्याच्या मालमतेवर उघड आक्रमण करावयास कोणी धजावत नाई आणि चोरटे आक्रमण करणाराचाही धरकाप होतो. क्र. ७८७ मधील गृहपति असा जबर-दस्त आहे आणि गावात व आममंतात त्याचा इतका दरास आहे की त्याच्या गुगत्या नामोच्चाराने गावकऱ्याचा धरकाप होतो व त्याने तरवार उपसली की घोरानिलशक्ती दागादाग होते गृहपति स्वतः शेतीवाडीवर अंगमेहनत करीत नाही. ही कामे तो हलिकावद्दन करून घेतो जातकुटोत व व्यवगायांत मान्य असल्यामुळे सामान्य हलिकांगी त्याचे नात्याचे संबंध आहेत. क्र. ६०० या गायेची नाविधा नागरी गृहपतीची वन्या व ग्रामीण हलिकनेदनाची परती आहे. दरिद्री हलिकाला कन्या देण्यात त्याला कमीपणा वाटत असावा, गासरी सुलोपी कुपवणा होऊ नये म्हणून निच्या दिमतीला माहेरची पाठराभीण

आलेली दिसते गृहपतीचा उनाड मुलगा (क १०७) विचा या हलिर स्तुपाच्या आगचट्टीम जातो आणि क ९११ मधील गृहपतिमुतेला कोणी आवरू शकत नाही

गाथासप्तशतीत समुर ही सज्ञा एकदाच (क १५३) आलेली आहे हा नायिकेचा शस्त्रा सासरा असण समवनीय आहे अथर्ववेदात धशुर हा शब्द अनेक वचनात (१४ १ ४४) आलेला आहे यावरून डॉ इरावती क्व निष्कर्ष काढतात की पतीचा पिता, चुलता, आज्ञा इत्यादि वर्गीय धान्याना अनुलक्षून ही सज्ञा वापरण्यात येत असावी. गाथासप्तशतीत गुरुजन (क ३६७, ३७०, ३९३, ४८४, ५८९, ६११, ८१६, ८४५, ९८१) ही सज्ञा अनेक वेळा आलेली आहे या उल्लेखांपैकी क ५८९, ६१६ व ८१६ यानर्थे त्यांना फक्त गुरु म्हटलेले आहे हे गुरु व गुरुजन अथवातांल समुरासारखे दिसतात कुटुंबीयाशी त्यांचे नाते कोणते ते निश्चित करता येत नाही गुरुजनाच्या आधीन असलेला पति (क ८४५) नायिकेच्या मर्जीनुसार वागत नाही त्याच्या उपास्थितीत नायिकेला नवऱ्याकडे (क ३६७) विचा प्रियकराकडे (क ९८१) मान वर करून पाहण्याची सोय नसते, विचा अथु ढाळण्याचीही सवलत (क ४८४) नसते प्रत्येक कुटुंबात अशी ठाकुराची गाजवणारी जुनाट खोड व बाडगुरु असतातच

गाथासप्तशतीत पिता (पिड, पिज) ही सज्ञा आलेली नाही. पतीचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत दृष्टा दयित (क ७, १५, ४८, ५९, ७४, १००, १८८, २७०, २९२, ३०७, ३९७, ४३३, ४३७, ४५३, ४६७, ६०२, ६५०, ८२८, ८३४, ८३९, ९१०, ९२७ ९२८, ९२९) पड पति (क १, ११, १३, ३६, ५४, ५५, ६९, १५९ १९७, २००, २३७, ४४०, ७९३, २९७, २९९, ३०१, ३२४, ३३५ ३४६, ३६७, ४७२, ४९८, ५०८, ५४९, ५९७ ६०५, ६१३, ६८६, ७०२, ७२४ ७३९, ७६१, ८००, ८२४, ८४३, ८५७, ८६२, ८७७, ८८१) पिअ प्रिय या नावाने आलल्या उल्लेखाचे क्रमाक मुद्दामच दिलेले नाहीत भत्तार (क ३९०) ही सज्ञा एकदाच आलेली आहे क १०७ मधील तरुणीचा पति वृद्ध आहे आणि क ५९७ मधील मध्यम वयस्क व्याधाने नवतरणी बायका केली आहे विषमवयस्काच्या

विवाहावद्वल तत्कालीनांना वैषम्य वाटत नसावे असे दिसते. पति प्रवासाला गेल्यामुळे मी घरांत एकटीच आहे, असे निवेदन क्र. ३३५ या गायित आहे. या व क्र. १५९, २९७, ६०१ येगरे गाथांवरून निष्कर्ष निघतो की गायामस्तशर्ती-तल्ल कुटुंबाच्या विस्तार सामान्यतः मर्यादित होता. नवरावायवेच्या गुटगुटीत गंगाराची उदाहरणे किती तरी गाथांतून दाम्बवित्तां येतील.

गायामस्तशर्तीत देवर=दीर मात्र बहुत ठिकाणां आलेले आहेत: (दिअर: क्र. ३१३, ७२९, ८७०: देअर: ७६५, ९५७: देवर: क्र. २८, ३५, ५९ ४६९, ५७०, ६८८, ८६६). देवर म्हणजे नवऱ्याचा भाऊ. दीरभावज्यांच्या अनुराजीचे अनेक उल्लेख गायित आलेले आहेत. क्र. ७२९ व ८७० येथे त्यांचा अनुनय सुरुताय सुरू झालेला आहे. क्र. ७२९ मधील देवराला सजीचे साधवाहे. क्र. ८७० ची नायिका स्वतःच देवराला प्रोत्साहन देत आहे. क्र. २८, ३१३, ५७०, ६८८ मधील भावज्यांचा दिराशी प्रेमसंबंध चालू आहे. क्र. २८ मधील त्यांच्या प्रीतीत विकृतीही आहे. क्र. ३५ व ५९ मधील नायिका देवराच्या अनुनयाला प्रतिकूल आहेत. क्र. ३५ ची नायिका त्याला सन्मार्गावर आणण्याचा यत्न करीत आहे आणि क्र. ५९ ची नायिका केवळ कुटुंब-विघटन टाळण्यासाठी देवराच्या दुर्वर्तनाचा परिस्फोट करीत नाही. या दोन्ही नायिका त्या त्या कुटुंबात नष्टानेच आलेल्या दिसतात. क्र. ६८८ मधील नायक कार्य-गिर्जानंतर नायिकेला पराङ्मुक्त झालेला असला तरी त्याला टाळून घेतल्या-इतकेच व ते ऐकून घेत्याइतकी अनुराजि अद्याप उभयतामध्य अवशिष्ट आहे. क्र. ७१५ मधील देवराने उभयुक्त भावज्यांची आबाळ मांडलेली आहे व तिच्या अन्नवस्त्राची तरतूद परण्यासाठी द्रवस्थाला मध्यस्थी करावी लागत आहे.

गायामस्तशर्तीतल्ल कुटुंबावस्था पितृप्रधान अगत्यामुळे वेधे जाण्याचे प्रत्येक पारमे दिसत नाही. क्र. ६८३ व ८१६ या गाथांतल्ल सामान अस्मान व सर कुपारी गागुरवाथील आलेले आहेत. क्र. ६८३ या गाथेवरिल टोभुमार त्याची पत्नीती भेट लावलाकडपसंत व्हावयाची नाही. क्र. ८१६ मधील नायिकेला तर पतीकडे मान वर करून पाहण्याची सक्ती नसत नाही. क्र. ६०० मधील शनिवनन्दन आनाताला त्याच्या पत्नीची पठार्यास करपटागमाने मारी. क्र. ७७७ मधील कुपाया रतीव लावलेला असूनही व योग्यारा

गुजाम्या हा गृहपतीचा परजाई असावा असे वाटते. पुत्राच्या विषयामगतीचा माता निषेध करते (क. ६३०, ६६३), पण जावयाच्या विषयामगतीचे मात्र सातू बौतिक (क. ५०७) करते! मुलगा व जाई यांच्याविषयीच्या तिच्या गृहीत एवढा फरक होण्याचे कारण एवढे, आपल्या पुत्रावर पुत्रुवाच्या पोषणाची जबाबदारी आहे याची मातेला जाणीव असते आणि जावयाच्या वाढतीत तशी काळजी परण्याचे सासूला प्रयोजन नसते. शिवाय मुलगा आईला सातू शकत नाही अशी रहस्ये देहभर्माच्या साम्यामुळे आई व मुलगी यामध्ये चर्चिली जातात.

क. ६१७ या गाथेत लेहडा या शब्दाला लम्हडा असा पाठभेद आहे. मध्य-हिंदुस्थानातील वन्य जमातीत घरजावयाला लम्हट ऊर्फ लामसेन अशी संज्ञा आहे. प्रा. व्हेरियर एल्विन याने आपल्या ग्रंथात या प्रथेचा उल्लेख केलेला आहे, पैकी Myths of Middle India (पृ. ४७६-७) मधील या प्रथेच्या उद्गमाबद्दलची गोंड लोककथा येथे देतो. "मदनगट येथे तोण्ड देवर आपल्या स्त्रीमह रहात असे त्यांना एक कन्या होती मुलगी वयात आली तेव्हा जाईबाप म्हातारे झाले होते त्यांनी विचार केला, मुलीला कोणाला तरी विवाही व मिळतील त्या पैशातून संसार चालवावा तोण्ड देवर जावयाच्या शोधाला लागला. कोसमगट येथे महकामूर देव नावाचा इसम रहात होता त्याला एक मुलगा होता त्याचे नाव लामसेन. देवराने सारी हफीकत महकापुराला सांगितली त्यावर महकामूर म्हणाला, नू मुलीला विकू नवो, माझा मुलगा लामसेन तुझ्या घरी चारा वर्षे राहील व काम करून घर चालवील, मुलीबद्दल मी तुला पैसा देणार नाही आणि मुलामुलीला मासरीं आणणार नाही, त्याचे लग्न लावून दे, म्हणजे दोघेही काम करून तुम्हा उभयताना पोटाला घालतील देवराने हे कबूल केलें व लामसेनाचे आपल्या मुलीशी लग्न लावले, तेव्हापासून घरात लामसेन ठेवण्याची प्रथा सुरू झाली." पूर्वी त्याला सामुरवाडीस चारा वर्षे काम करावे लागे आता तीनच वर्षे करावे लागते या सुदतीनंतर त्याला बापाच्या घरी सप्तःनीक जाता येते, वन्य जमातीत जातरिवाजानुसार घरजावयाला सासरीं मजुरी करावी लागते आणि नागरिक घरजावई हा लाडक्या कन्येच्या हाससाठी किंवा एकुलत्या कन्येच्या

नवरा या नाट्यानें मालमत्तेचा भावी बनी म्हणून सावररी येतो दोघेही पाडे बहुत लडावलेले असतातच घरजावई मात्तयाच्या जीवावर उदारता तरी मिवा तुरणीस लागतो "बायलात पुरुष लाबोवा, भाजून खातो कोंगोवा," ही म्हण आता त्रियाच्या घोकक्याभोंवतीं घोटालगान्या पुरुषाला किंवा मुळम्याला अनुलपून वापरण्यात येते या म्हणीतील लानादा हा लम्हदा याचा अपभ्रंश अक्षाना अनें घाटर्त घरजावधानें दडपून सावरचा कावटा भाजून साळाव तर घोग त्याच काय करणार ?

गायामतशतींत पुत्र व पुत्रि हीं नातीं अनुक्रमें उक्त (क ८४, १ ८०, ३७३, ४१६, ६०३, ७६५, ८५९) डिम्भ (क. ७९९, १३८ णन्दण (क. ५००, ६०८, ६२८), पुत्त (क. ११, ११३, ४००, ४०९, ५६७, ६२९, ६३०, ६३४), पुत्तअ (क. १७४, १७४, २३२, २५९, २६६, ३२१, ३२२, ३५५, ४६०, ४६८, ५१३, ६०१, ७२०, ७८३, ९०९), सुभ (क. १०७, १००, ३३६, ३५९, ४०२) आभि धूमा (क. ३७०, ३८८, ४०७, ४०९, ४९१, ७७९, ८५८, ५९), कुमरि (क. २९८) पुत्तालि (क. ८५९, ८८९), पुत्ति (क. २३, ४५, १०३, १५०, १५०, ३४०, ४१७, ६०१, ६८९, ७१०, ७२७, ७२८, ७३१, ७४९, ७४८ ७७८, ७९८ ८००, ८७७, ८८१, ८९०, ९२०, ९२३) पुत्तिभ (क. ३३०) सुभा (क. ६१०, ६००, ८५७) या मशात आलेलीं आहेत सामान्यत डिम्भ व पुत्त हे शब्द औरंग पुत्राचय अर्हेत आणि पुत्तअ हा शब्द लण यात्र या अर्थान वापरलेला आहे पुत्रि हा शब्द तर फारच दिलीपन वापरलेला आहे क. ७३० मधील पुत्ति ही निश्चितपणें कन्या आहे क. ७२० व ७९८ मधील पुत्ति अविवाहित आहे क. ७७८ मधील पुत्ति हें सर्वोधन गायमनें सनअ अणु ल व ज अ ठ आहे अगा प्रयोग हवीही वाढ कोठें प्रचारात आहे

गायामतशतींत मापू (क. ३३२, ६१३, ७७८) वसण्हा (क. १९, १०७, २४१, ३३६ ६८३, ४९३, ६३०, ९५१, ९०३) या मशा आलेल्या आहेत. एगादी मापू इतकी प्रचळ अवत की ता सुत्रेण पुत्ति (क. ७७८) म्हणते स्वभावन पोमिट अगरी तरी पतिविरहामुळे सुत्रेची दुदता सांगेची पाहून ती हात अधु (क. ४९३) दाडने पुत्राया मधीवीरपी म्हणून साध्या

विरहकालात ती सुनेच रक्षण करते (क ३३६) आणि वसतात दरवळणाऱ्या यु०धानां तिच्या चित्ताची चलयिचल होऊ नये म्हणून (क ४९७,) तिला घराबाहेर पडू देत नाही क ८६९ मधील सासू रगाट आहे ती सुनेकडून दिवगभर इतकं काम करून घेते की विचारीत्या क्षणाचीही उसत मिळत नाही, पण या सुनेला ज्या कारणासाठी मोक्कळीय हवी होती तें विचारात घेतल म्हणजे सासूची करणी योग्य होती असच दिसून येते तरण सुनेच्या आहारी गेलेला विषयासक्त पुत कृश व कुटुंबाचा भार पेलण्यास असमर्थ झालेला पाहून तिला विपाद व भवितव्याबद्दल फाळजी (क ६३०) वाटते आणि भुऱ्या बटा सैल सोढणाऱ्या नाचत्या सुनेबद्दल तिहाइताजवळही उपालम्भोद्गार (क ९४५) काढावयास ती कमी करित नाही एकूण गायासप्तशतीत उपासमार, कटुवचनें, मारहाण वगैरे सासुरवासाचीं जी कुप्रसिद्ध लक्षणे त्याचा मागमूसही आढळत नाही

गायासप्तशतीत अत्ता (क ८, ११०, २९७, ४६९, ४९७, ५४२, ५४९, ५४२, ५९७, ६५१, ६६३, ६६७, ६७४, ८०१, ८६९), पिउच्छा (क ११० २९५, ५९८, ५३७), माउच्छा (क ६४८, ७७९) आणि मामि (क ९३, ९७, १०४, २०४, २४६, २६४, २९४, ३४४, ४३१, ४१०, ५०६, ५१२, ५९९, ६०८, ८४२) हे प्राकृत शब्द अनेक वेळा आलेले आहेत छायत य टीककारांनी अत्ताचा प्रतिशब्द व अर्थ सासू असाच सामान्यत दिलेला आहे देशीनाममालेंत (१ ५१) अत्ताचे अर्थ माता, सखी, सासू असे दिलेले आहेत थोधर-भाषा-कोशात हिंदी अत्ताचा अर्थ स्वतःची मोठी बहीण किंवा आईची बहीण असा दिलेला आहे मराठी आते ही बापाची बहीण क ४९७ ५४९ ५५७, ६२३ व ८६९ या गायातील अत्ता ही निश्चितपणें सासू आहे पिउच्छा ही बापाची आणि माउच्छा ही आईची बहीण पिउच्छा ही सज्ञा गायासप्तशतीत अनेक वेळा आलेली असल्यामुळें अत्ता या शब्दाचा अर्थ भिन्न असलाच पाहिजे वस्तुत माउआ म्हणजे माता किंवा सखी, सहेली (देशी नाममाला १, १४७), तरीही क ४२३ मधील माउआलां छायत मातृप्रसा असा प्रतिशब्द दिलेला आहे मामि (मम्मि, मन्नाणि) या शब्दाचा अर्थ देशी नाममालेंत (१ ११२) आईच्या मावाची

याचको अत्ता दिलेला आहे छायेंत मानीला मातुळानि हा प्रतिशब्द दिलेला आहे क १२४, २०४, ४३१, ४१० व ५०६ मधील मामि ही प्रत्यक्ष मातुळानि, निदान नायिकेच्या नात्यातली अमर्षे शत्रू आहे इतरन ती नायिकेची दूती किंवा सत्ता आहे गायामस्तशर्तीत माआ (क ४००, ५०७ ७३५), माइआ (न ८१९), माउआ (क २४०, २८५, ४२३) व माए (क ४३, १५९, १९५, ५४८, ५८९, ७८५, ८०१, ८८३) हे मातृवाचक शब्द आलेले आहेत क २४०, ४००, ५०७, ७३५ व ८८३ मधील माआ व माउआ या निश्चितपण माताच आहेत अन्य माता या मानलेल्या माता आहेत

गायामस्तशर्तीत आतोरा, माना व भावसा याचे उल्लेख नाहोंत शिवाय अत्ता, पिउच्छा, माआ, माउआ व मामि या सत्ता दिल्याने वापरलेल्या आहेत यावरून वाटते की या सत्ता सामान्यतः साहित्य असाव्यात सान्या जमी सगला मुक्त नायक-नायिकाचे दूतीकार्य करणाऱ्या मध्यस्थ त्यांना कोण त्याही नाशनें सवोधिनें तरी अर्थ एकच अभिचाराचें तत्र जाणणारे सांग-लात की या सत्ता त्या जगात आजही वावरात आहेत ' त्यामध्ये भेद एकदाच की अत्ता पिउच्छा, व माआ या वयस्क असाव्यात आणि माउच्छा व मामि या समवयस्क !

गायामस्तशर्तीत गृहिणीवाचक सत्ता अनेक आहेत गृहिणी (क ८२५), घरामिणी (क ७३१), घरीणी (क ११, १३, ३६, ३८ १००, १३०, १०५, २९१, २९१, ३८२, ४०९, ४७०, ५३८, ५६५, ५९५, ६०१, ६६२) जाया (क ६, ३१, ४७, ८४, १६९, २००, २००, २२८, ८८३, ३१३, ३३७, ३७३, ३८९, ३९९, ४१७, ५०० ५७०, ६३९, ७६९, ७९८, ८२६, ८३०, ९५७, ९६१) जवह = नववधू (क ४७९, ५६९, ६४९, ६४७, ७२६, ९८४) बाला (क २३७ १०७) मुदा = मुग्धा (क १५, १०७, ३८२, ४३३, ४६५, ५०४, ५३३, ६७८) क ७३१ मधील घरामिणी हा काही तरी गृहस्वामिनी नाही, मालकिणाचा भाव आजवारी पाहुणी आहे. त्याचप्रमाणे क ३९ मधील घरीणी हा शब्द नायिकेच्या राहत्या घराला अनुकूलन योजनेला आहे जाया व घरीणी यांमध्ये फरक करावयाचाय ज्ञाता

तर सागता येईल वा सामान्यतः जाया ही मध्या, तरणी आहे आणि घरीणी ही प्रौढा, जाया ही दोहदिनी व विलासिनी आणि घरीणी ही पुनर्वती व गृहकार्यव्यापृता या विधानाला अपवादही आहेत क १०० मधील जाया पुनर्वती आहे अपत्याना जन्म देते ती जाया, असाच या शब्दाचा अर्थ आहे त्याचप्रमाणे क ११ व २९१ मधील घरीणाना अद्याप गामीर्य आलेले नाही

गाथासप्तशतीत सवती (क ७०, १०१, १७३, २१०, २७५, ४४९, ५२८, ५५७, ५८६, ७१२, ९०१, ९७४, ९७५) जागोजाग आढळतात वर वसात उल्लेखिलेल्या क्रमांकात त्याचे नामपूर्ण उल्लेख आलेले आहेत, इतर अनेक गाथात त्याचा सदर्भ आलेला आहे या उल्लेखांवरून या वाळात बहु-पत्नीकत्व रूढ होते असे दिसते साधारणतः सवतीची नादणूक असणारी कुटुंबी आर्थिक सुस्थितीत असावीत अस वाटते सामान्यतः या सवती सजातीय आहेत क ७९ मधील सवतींपैकी उल्लेख जाया आर्या असून तिच्या सवती अन्य व सामान्य जातीय असाव्यात असे वाटते त्यामध्ये आर्या आपले वर्चस्व सामाळून आहे क २४ या गायेच्या नायकाने अगोदरपागून अन्यत्र विहाड घाटलेले असून केवळ लोभचारासाठी किंवा आवयक धर्मकार्य म्हणून त्याने सजातीयतेची निष्प्रेम विवाह केलेला दिसतो सवतींपैकी काही विवाहेत आहेत (क २४) व काही रगेल्या (क ३३७) आहेत क ४७९ मध्ये नायकाच्या द्वितीय विवाहाचा उल्लेख आलेला आहे, नववधूविषयी वाटणाऱ्या औत्सुक्यामुळ त्याला प्रथम गृहिणीच्या सगतीत मुरा लागत नाही कोठे या सवती एका घरात नादतात (क ११०) तर कोठे त्याची विन्हाडे वेगळी (क २४, ४३, १३०) आहेत सवतींपैकी कोणी नावडल्या असतात व कोणी नावडल्या (क ५२३) एखाद्या पत्नीला एखाद्या दुसऱ्या सवतीचा भार सोसावा लागतो आणि कोठे बिचारीला अनेकींचा (क २७१), प्रथम गृहिणी नावडती झाली (क ५२३) किंवा सुकली (क ३८२) अगर शरीराने अवजड झाली म्हणजे तिचा पति तरुण (क ५१८), भरदार (क ५१८) वा लवचिक (क ११२) नववधूसी विवाह (क ४७९), करी. नववधूसंग नायकाला आरभी सुखकर वाटतो पण त्यामुळ त्याला दौर्बल्य (क १००, १११, १७३) येते व यामुळे सवती तिच्यावर म्हणू शकतात.

आणि त्या नवऱ्याजवळ तिच्या नाचरेपणाबद्दल व अन्यासक्तीबद्दल गान्हाणी व चुगल्या करतात. सवतीच्या प्रादुर्भावामुळे पत्नीला पतीचे दर्शन क्वचित् (क्र. ७२), आजारपणी समाचारासाठी म्हणून (क्र. ५०, ५१), वेवळ दाक्षिण्य म्हणून (क्र. ८५), दिवसा उजेवी, पहाटेस (क्र. ६५३) किंवा अस्तमानाचे (क्र. १३०) व्हावयाचे. यामुळे अनायास घरी परतलेला पति फिरून बाहेर पडणार नाही याविषयी दूरदर्शी ग्रहिणी विशेष दक्ष (क्र. १३०) असत. बहुव्रतभाच्या क्रियांची दुर्दशा काय मागावी? त्यांना अशु डाळीत (क्र. ५२८), उतासे डाळीत (क्र. १४७), एकीनेकीच्या उरलाच्या पांसाच्या काळीत (क्र. १७९, ७९२), दुःखभाण्डारात (क्र. ९२५) आयुष्य फंठावे लागते. सपत्नीरोप हे ससारी क्रियाचं महद्दुःख होय, असें भूरिक्त जातकात (जातक - भाग ६, पृ. १६०) नागीने सांगितले आहे ते अगदीं खरे आहे. याचा ताप त्यांना होतो, तसाच तो त्याच्या यजमानालाही सोसावा लागतो. या जंजळात गुरफटलेल्या विद्यान्याला जागोजाग चहाच्या (क्र. ५५७), टोमणे (क्र. ६५३) व दुर्बचने (क्र. १७९) ऐकून ध्यावी लागतात. हे भोगावे लागत असूनही पुष्प जणू काचत्या व काटिरी पायबंदांच्याच शोधांत असतो !

गायामस्तसतीच्या क्र. ९५२ या गायेंत क्षेत्रसंकेत आलेला आहे. स्त्री हे क्षेत्र आहे असें येथे सांगितलेले आहे. हा क्षेत्रसंकेत सकृदर्शनी मासतो तितका हास्यास्पद किंवा घृणास्पद नाही. असा कोण पुढा शेतकरी आहे की जो दुमऱ्याला आपल्या शेतांत नागरणी पेरणी करू देईल? दुमऱ्याच्या शेतांत पेरणी करणाराची तुलना व गणना प्राचीनांनी वाऱ्याला ठोमे मारणाऱ्या महामूर्खांत घेलेली आहे. मंदशृदि करावयाची ती कुलपरंपरेंत रूढ पद्ध नये म्हणून, ग्रीक्षेत्रात बीजारोपण करावयाचे ते धर्मकार्य म्हणून, पुत्रोत्पादनामुळे गृहस्वामीला व गृहस्वामिनीला सद्गति प्राप्त व्हावी म्हणून. अर्था या क्षेत्र-मंदेजाची भूमिका आहे. या क्षेत्रावर आक्रमण होऊ यावयाचे नाही, शालेंच तर त्याने निवारण करावयाचे व प्रगल्भशेरी शस्त्रीकरण करावयाचे, हा संकेत प्रमरणाशील व युद्धशाली भारतीयांना प्राचीन काळापासून माहीत आहे. दुर्भेदनामुळे मेसारात नांदावयाला नातादण झालेल्या ग्रहिणीला दहपार करावयाग

(क ७६) जे बरेले नाहीत ते युद्धाचा अवलंब करून आपल्या अपहृत स्त्रियांना चोराच्या (क ५२७) व शत्रूच्या (क ५४, ५५) तावडीतून सोडवतात, यात नवल कमलें ? आणि सोडवतात कशासाठी ? कुटाळाच्या दुर्बचनावर विसवून त्याचा त्याग करण्यासाठी ? नव्हे क्षेत्र रक्षणासाठी, सर्वधनासाठी !

गाथासप्तशतीतील गृहिणीचे जीवन व दिनचर्या ही पाहण्यासारखी आहेत लग्नाच्या वेळी तिचें वय जाणतें (क ६४०, ६४३) असतें क २९८ ची नायिका विवाहासाठी आतुर झालेली आहे ही सुशिक्षित (क २७, ३५, २४४ ८२७, ८३५) आहे ती पतीला पत्र लिहिते व त्याची पत्र वाचते नि शकपणें लिदळणाऱ्या कुमारीच्या वागणुकीत लग्नानंतर ससाराच्या जबाबदारीची जाणीव झाल्यामुळ गाभीर्य (क ६०६) येते रात्री जागरण झालेले असला तर कुलवधू सकाळी उठून कामाला (क २३) लागते उजाडण्यापूर्वी उठणार नाही ती नव याची लाढकी असला तर निंदला पात्र (क ७१२) होते झाडलोट झाल्यानंतर ती स्नान (क ७९, ८०) करते व स्वयंपाक (क १३) लागते माहेरवासिनी मात्र उशीरा आषोढ (क, ६८३) करतात ती रन्धनकर्मात निपुण (क १४) आहे ती आल्यागेल्याला भिक्षा (क १६२) वाढते, पारुसिद्धानंतर काकवली (क २०५) देते घरधनी शेतावर गेलेला असला तर त्याला व कामगाराना न्याहारा (क ६९२) पोंचविते मुहूर्ताच्या दिवशा ती नागराची पूजा (क १६५) करते आणि जरूरीप्रमाणें शेतात काम (क ६९०) व राखण (क ६९०, ६९१, ८१५) करते तिला दळण (क ३८८, ७९४), काढण (क ५५७) करावें लागतें पाणवळ्यावरून पाणी आणावें (क ८७४, ८७५) लागतें दिवसभर ती कामाधामांत (क ८६८, ८६९) गुरफटलेली असते असें असूनही दुपारी जरा आडवी क्षणी तर ती आक्षेपाला व निंदला (क ८५, ६६) पात्र होते पति बाहेर गेलेला असला तर त्याची मार्गप्रतीक्षा करीत ती दारात उभी (क १४०, २५६, २६२) राहते व तो घरी येताच त्याचें स्वागत (क ३१२) करते, त्याचें पादप्रक्षालन (क १३०) करते पति वृद्ध असला तरी तो त्याचा ससार आनदानें व आपखुषीन (क २९३) चालविते,

स्वतःच्या सुखदुःखांची उपेक्षा करून त्याच्या यशानें आनंदित (क. ६८५) होते. पतीचें चित्त अन्यत्र गुंतलेलें असलें तरी ती आपला क्रोध मनात जिरवते, ती अधूनीही (क. ८६३) व्यक्त करीत नाही, त्याला संतुष्ट करून त्याची अन्यासास (क. १३०) आवरते, इतकेंच नव्हे, त्याच्या जिवासाठी दौत्यही (क. ८४) करण्यास भिन्न असते. त्याच्या विपरीत दौसाही (क. २२, ८४) ती पुरविते. असह्य परिस्थितीतही ती पातिव्रत्य (क. ३५) सांभाळते. स्वतःच्याच नव्हे, शेजारणीच्याही शालाचीही ती काळजी (क. ३६, ३९) वाहते. आपल्या कुटुंबाची विपत्तावस्था (क. ४७२) ती प्रसन्न होऊन देत नाही. कुटुंब्याची दुर्गति असेल तर स्वर्ग टाळण्यासाठी ती गरोदरपणी आपले दोहाळेही मनांतल्या मनांत (क. २९०, ४७२) जिरवते. कुटुंब्याचा मार पारण करण्यासाठी ती आपल्या हौसांवर जलाञ्जलि (क. ६०६) देते आणि कुटुंबीयांची सद्दुर्गति करते व स्वतः धोका पत्करून कुटुंबविपत्ती (क. ५९) होऊ देत नाही. अधून मधून माहेरची ओढ लागत असली (क. ८७०) तरी ती सासरच्या जीवनाची इतकी समरस होते की सासरची दुर्गति अवतांना माहेरची माणसे सणावाराचे दिवशीं धाटमाट करून भेटावयास आली तर ती महेतुक्पणें आपल्याला दिगवग्याला आली आहेत असे मानून (क. ३८) ती त्याच्यावर रागावते. पति प्रवामात असतांना ती बेगीकणी करीत नाही (क. ३९), टोळ्यात अंजन घालीत नाही. (क. ८६४). अशा प्रकारें ती बौद्धिक कर्नध्याचें पालन करते व सहनशीलतेनें सुखदुःखांचा समन्वय (क. १४०, ५९०, ८६०, ८६३) करते म्हणून समार गुणाचा होतो. एकत्र कुटुंब्यातील प्रियांनीं अविनयाच्या मूर्खपणानातून शलित्त असावे एवढीच गृहपतीची मागणी (क. ८६०) आहे. मंगाराचें गुण सुखलप्राप्त अवलून अमत्वाची (क. ९६९) गायकरीना जाणीव होती. या मंगारांत प्रियाना इष्ट तेथे स्नातन्य नव्हतें असेही म्हणता येणार नाही. क. ८६१ या गाथेत गीतिल आदि की ज्या कुटुंब्यातील प्रिया मोठ्ठ्या मनानें बोलतात, अट्टमिपणें वागतात, निर्विकारपणें हंगतात व निष्पापपणें वावरतात ती कुटुंब्य धन्य होत .

गाथावस्तुतत्वातील बौद्धिक जीवनांत वागण्याची अनेक उदाहरण

आढळतात क ११ मधील छोटा मुकगा बापाच्या पाठीवर वसून घोडा घोडा ऐकत आहे क २०० मधील चिरजीवाना मुकतेच दोन दात आलेले आहेत व त्यानीं ते बारावर उमटवले आहेत आणि आईबाप त्यांचे कौतुक करीत आहेत क २०० मधील वर्णन कवीच्या सूक्ष्म व मार्मिक निरीक्षणांचे दातक आहे या प्रसंगाच्या अनुराधानें गाथास्वानी कलेल मनोविश्लेषण आजच्या नवकवींनाही चकित करील क ४०९ मधील प्रसंग असाच आहे, पुताच्या स्पर्शानें मातेचा एक स्नन पान्दवतो आणि पतीच्या स्पर्शानें दुमरा रोमांचित होता वास्तव्य व गृहार यांचें असे समिधरण इतरत्र क्वचितच आढळेल कौतुक चालल आहे तोंवर ठीक आहे, पण ऐन वेळीं लाडक्या पुत्रानें भोंकाड पसरलें तर मात्र तो आणखी एका धपाट्यातून (क ४००) सुटत नाहा जणू असा धपाटा खालत्या शिवाय त्याला मुलाची झोंपच येत नाही ! आईबापाना अशी हैराण करीत नाहात तीं मुल कमची ? शेतकऱ्याला खरा आनंद केव्हा व कशांन होतो ? पाण्यान भरलेल्या ग्याचरातलें साळीचें पीक गुढ्याएवढें वाढलेल दिसत तेव्हा कारण यापुढें तें अवर्षणामुळ सुस्फार नाही अशी त्याचा खात्री होत क ५६७ या गायत अशा शेताची अत्यंत अनर्थक अशी तुलना घरच्या दुधावर पासलेल्या, गुड्याएवढ्या वाढलल्या आणि चितलानें मातलेल्या हलिकपुत्राशी केल्ली आहे पित्याच्या गैरहजेरीत व विपत्तावस्थेंत माता पुत्राचें रक्षण करते (क ५३८, ६२१) आणि यासाठीं स्वनाशाचीही पर्वा (क १०२) करीत नाहा क ५९५ मध्यें मुलानें आईजवळ घेतलेला जगली आंब्याचा हट्ट हा प्रसंग अत्यंत हृदयद्रावक आहे

पर नमूद केलेल्या नातेवाइकाच्या उल्लेखावरून गाथासप्तशतीतील शुद्ध व सम्यग्बद्दल अनेक महत्त्वाच निष्कर्ष निघतात

गायामतशतीतील गृहपति हा सामान्य ग्रामाण मित्रा हलिक नाहा समाजात त्याला विशिष्ट दर्जा आहे त्याच्या हा दजा प्राचीनानाही मान्य आहे गृहपति ही सहा बदकालापासून रुढ आहे आणि ती तेथ व इतरत्र बळावेरा विशिष्ट वेगवेगळ्या अर्थांनीं वापरण्यात आली आहे गृहपति (Master of the Household क ६ ६३ २, अथर्व १९ ३१ १३१, ज सति (Chief-tain of Families क १ १८५ ८), वरपति (Lord of the Clan :

क : ७, ५५, ५) या सज्ञा वेदात आढळतात. डॉ. इरावती कर्वे सांगतात, गृहपति हा कुटुंबाचा पति, शास्ता. कुटुंबातील सर्वांत वडील पुरुष (Kinship Terminology & Kinship Usage in Rgveda & Atharva Veda : Annals. XX 126). अर्धशास्त्रात (अधि. २ अध्याय ३५) कांदिल्य सांगतो : "समाहर्तुं प्रदिश्य गृहपतिकव्यञ्जना येषु ग्रामेषु अग्नि-हितास्तेषां ग्रामाणां क्षेत्रगृहकुलाग्र विधुः । मानसज्ञाताभ्यां क्षेत्राणि भोगपरि-हाराभ्यां गृहाणि वर्षकर्मभ्यां कुलानि च । तेषां ज्ञप्ताग्रामावव्ययौ च विदुः । ग्रथितागतानां च प्रवासावासवारणमनर्थानां च स्त्रीपुरुषाणां चारप्रचारं च विधुः ।" " शेते व घरे याच्या मर्यादा अग्नि त्यावरील मालनीदक, सरकारी घर व त्यात देश्यात आलेली सूट, गावातील माणसे व गुरेडोर याची संख्या आणि कुटुंबाच्या जाति व व्यवसाय आणि त्याचे उत्पन्न व उत्तर, याचा स्थानिक दप्तरात नमूद केलेला तपशील घरोघर आहे मित्रा कसे हें वासनीदाराने गृहपतीचा वेष धारण करून पडताळून पदावे गात्रात नव्याने आलेल्या व गाव सोडून जाणाऱ्या लोकावर नजर ठेवावी आणि त्याच्या येण्याजाण्याची कारणे शोधून काढावात, त्याचप्रमाणे आलेल्यापैकी अनिष्ट व अनर्थकारक बाण आणि परससेचे हेर बाण याची वित्तवातमी काढावी. " त्या अर्थी गुरेगुरे गृहपति असेच उद्योग करीत असावेत असा श्री बरखे याचा वयात (पूर्वोक्त २.५०) आहे.

अर्धशास्त्रात नमूद असलेली लक्षण गावामत्तज्ञातीतील सर्वेच गृहपतींच्या ठायी आढळत नाहीत. येथे गृहपति ही मज्ञा थोडी दिलाईने यापरलेली आहे. तरी आहेत त्या उत्पत्तीचा सारामार विचार करता दिसून येते की गावामत्तज्ञातीतील गृहपति हा अर्धशास्त्रातील व्यवस्था असलात येण्याच्या पूर्वीचा असावा. या गृहपतीचा आर्थिक व सामाजिक दर्जा सानान्य घट्टाहून व परधम्याहून श्रेष्ठ असावा ग्रामव्यवस्थेतील ग्वाचा दर्जा ग्रामणीच्या साली-साल असावा. गृहपति हा गधर जमीनदार व जबर जरपदार असावा. मद्दाराश्रित जातकुळीच्या श्रेणीत विशिष्ट कुलांना उच्च दर्जा देण्यात येतो. त्याच गृहपति हे मूळ स्वरूप असावे अर्धशास्त्रातले गृहपति परतात तसे उद्योग व उद्यापती ह्याही गावकऱ्यांचे स्वयंभू पुढारा या नात्याने त्याधिक

मातबर शेतकरी करीत असतात याचोही मुलें काहीं काळपर्यंत उडारतात आणि जातीनें शेती बिंबा शेतकाम करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना व सामान्य हलि काना उपद्रव देतात उदीम उद्योग करून, लष्करात बिंबा सरकारात नोकर करून अथवा स्वार्थासाठीं बिंबा प्रतिष्ठेसाठीं अधिकाऱ्याकडे वळण बाधून सामान्य कुणबी गधर व जबर झाला म्हणजे त्याचें घराणें प्रथम श्रेष्ठ कुळीतील कन्येचें ग्रहण व नंतर उच्च कुळात कन्येचें दान या साधनाना कालांतरानें श्रेष्ठ जातकुळीत समाविष्ट होऊ लागतें असा प्रकार आजही घडत असलेला दिसतो या श्रेष्ठ कनिष्ठ भावाचें मूल स्वरूप या गृहपतीत पहावयास मिळतें

गाथासप्तशतींतील कुटुंबाचा विस्तार मर्यादित असला तरी या कुटुंबव्यवस्थेंत हिंदु एकत्रकुटुंबसंस्थेचीं लक्षणें निश्चितपणें आढळून येतात गाथासप्तशतींतील कुटुंबावर गृहपतीची सत्ता आहे पतीच्या मागून कुटुंबाचा चरितार्थ चालविण्याची जबाबदारी कुटुंबातील कर्ता पुरुष या नात्यानें आता पुत्रावर आहे अशी त्याच्या मातेची अपेक्षा [क. ६३०, ९४१] आहे प्रामाणीचीं कामें त्याच्या अनुपस्थितीत व त्याच्यानंतर त्याचा पुत्र [क. ३१, ६२८] चालवतो भावाभावामध्ये भाडणें झाल्यास त्याचें पर्यवसान कुटुंबविघटनात होईल अशी जाणीव क. ५९ या गाथेच्या नायिकेला आहे कुटुंबमोडतात ती ब्रियाच्या कागाळ्यामुळें, याचोही गाथाकाराना जाणीव आहे. क. ११३ या गाथेंत पित्याच्या कर्जाचा वारसा पुत्राकडे आलेला आहे अर्थात् हें कुटुंब पितृप्रधान असलेंच पाहिजे हिंदु एकत्र कुटुंबाची ही वैशिष्ट्ये खोद गीतात समाविष्ट झालेलीं आहेत, यावरून तीं तत्कालीन समाजाच्या अतर्मनात अनुस्यूत झालेलीं होता, याचा प्रत्यय येतो

गाथासप्तशतींतल्या अनेक तरुणी स्वैरिणा असल्या तरी त्यांच्या उल्लेखांच्या सख्येवरून तत्कालीन कुटुंबसंस्था व्याभिचारानें वरबटलेली होती, अगर समाजाला शुचिर्भूत व मुला समाराची जागोव नव्हती असा निष्कर्ष काढता येणार नाहा सामान्यतः गाणीं होतात तीं असामान्याचींच होतात आणि जीं गाणीं रंगतात व रचतात तीं प्रेमाचींच असतात त्यातलें प्रेम वैवाहिक आहे कीं विवाहबाह्य आहे ह्याचा विचारही रसिकाच्या मनात साधारणतः येत नाहीं म्हणून अशी उल्लेखावरून विशेषतः जानपद व स्फुट गीतांतील रंगी

देरंगी वचनावरून समाजस्थितीबद्दल सामान्य विधाने करणे साहसाचें ठरण्याचा
संभव आहे. गाथात वर्णिलेली गृहिणीची दिनचर्या, पतिपत्नीची परस्परावरील
प्रीति, धौटुम्यिक जीवन आणि वात्सल्य याचे उल्लेख विचारात घेतले असत।
त्यांना पटते की तत्कालीन कुटुंबसंस्था जिवंत व शुद्धिर्भूत होती। या कुटुंबातील
प्रियाचे स्थान भोगदासींचे नव्हतें ज्या कुटुंबातील स्त्रियांना मोल्करिणीसारखें
विवा भोगदासासारखें वागविण्यात येतें तेथें गाथाकवींना बदनपूर्वक वर्णिलेलें
धौटुम्यिक सौख्य अशक्य आहे त्यांनी वर्णिल्या आहे तशी परिस्थिति असेल
ते कुटुंब आणि व उद्याही सुखीच गणले जाईल

आर्यांच्या वसाहतींचें क्षेत्र विस्तृत होऊ लागल तसतशा आपल्या अल्प-
संख्यावत्त्वाच्या अवचणी त्यांना अधिकाधिक जाणवू लागल्या वसाहतींच्या
प्रदेशात ते अल्पसंख्य असले तरी ते सघटित व सुसंस्कृत आणि राजाखानी
मज्ज होते म्हणूनच प्रथम बहुसंख्य आदिवासींचा विरोध मोडून विवा शमवून
आणि नंतर त्यांना समाजव्यवस्थेत समाविष्ट करून घेऊन ते वसाहती प्रस्था-
पित व प्रगट करू शकले जेते हे नेहमाच अल्पसंख्य असतात त्यांच्या
आक्रमक व भ्रमणशील जुगत पुरापाेक्षा स्त्रिया कमी असतात यामुळे स्थायिक
शाखांनंतर अन्य वर्गातील स्त्रियाशी विवाहबद्ध होणें विवा विवाहबाह्य सद्य
देवण त्यांना भाग झाले वर्णसंकरासुद्धें आर्यांचें अस्तित्व व व्यक्तिम व
अभिजात नष्ट होऊ नये म्हणून त्यांनी अशी प्रथा प्रस्थापित केली असावी
शी ज्येष्ठानें आयशा विवाह करावा आणि कनिष्ठानें अनायाशी
नमुदि ब्राह्मणात ही प्रथा अव्यापि अस्ति वात आहे आर्यांची प्रतिष्ठा कायम
रहावी म्हणून प्राचीन आर्यांना कुटुंबातील विधवांना देवरावरीवर रैगिक
सद्य ठकण्याची मुभा दिली असावी देवराटा तपस्वा र त्रा आपल्या शयनावर
पोलावने असा उल्लेख ऋग्वेदात (१० ४० २) आहे त्याचप्रमाणें दिरातें
भास्वरीय गती जाणवापासून परावृत्त करावें व पुनर्विवाहाचें आध्यात्मन याचें
अने उल्लेख ऋग्वेदात (१० १८ ८) व अथर्ववेदात (१८ ३ २) आढळतात

राजानीय स्त्रियांच्या पुन्ययामुळे बहुभर्तृवत्ता (polyandry) एका स्त्रीवर
अनेक पुरुषांना वैवाहिक हक्क असणें) ही पद्धत अस्तित्वात आली असावी
एका स्त्रीचा अनेक भावांनी विवाह होणें ही प्राचीन बहुभर्तृवत्ता ही पद्धत

पांच पाण्डवांशी विवाह हें आनीय बहुभर्तृकतेचें ठळक उदाहरण आहे. मातेच्या आज्ञेची सवय निर्माण करून उत्तरशालीन इतिहासकारांनी या बहुभर्तृकतेला मुरड घातली आहे. महाभारतात वारवार उल्लेखिलेली नियोगाची प्रथा ही आर्यांच्या पतिष्ठेच्या अक्षरावर व आनीय बहुभर्तृकतेच्या रिवाजावर आधारलेली असावी. वधूचा त्रिगह विशिष्ट करांही हातो, हें सारें, त्याचप्रमाण ती दराच्या बुळात दिली जाते (गौतम धर्म सूत्र २.१०.२७) हेंही तितकच सारें कुटुंबाची मालमत्ता कुटुंबाबाहेर जाऊ यावयाची नाही, त्याचप्रमाणें कुटुंबातील विवाहित स्त्री परम्या घरी जाऊ यावयाची नाही, अशी कुटुंब-प्रमुखाची भावना असे प्रजोत्पादनाविषयी पति असमर्थ असला निवा पुन-प्राप्तीपूर्वी मृत झाला तर त्याच्या पत्नीने निवा विधवेने नियोगाच्या मार्गाने सतति निर्माण करावी, जास्तोत जास्त तीन पुत्र प्राप्त होईपर्यंत नियोगाचा अवलंब करावा आणि नियोग करायच्या तो पतीच्या वधूकून निवा पतीच्या कुटुंबातील इतर नातेवाईकांकून करवावा, असे नियोगाचे नियम महाभारत-कालात अस्तित्वात होते, “नारी तु पत्यभावे वै देवर वृणुते पतिम्” (महाभारत : १.०१२.१०) महाभारतातील अनेक योद्धे नियोगपद्धतीने जन्मलेले आहेत. नियोग पद्धतीचा एक परिणाम असा झाला की दीर आपल्या भावज्यां कडे आणि भावज्या दिराकडे सभास्य सभोगदृष्टीने पाहू लागल्या आणि या दृष्टीचा आगाऊ प्रात्यक्षिक कौटुम्बिक व्यवहिचारात दिसू लागला हे दुष्परिणाम स्पष्ट दिसू लागले तेव्हा समाजसुधारक या प्रवेचा विषय करू लागले. आपस्तंब व बौधायन यांनी या बाबतीत पुढावर घेतला. मनून या आचाराला पशधर्म (१.१६) म्हटलें. स्त्रि पू चवथ्या शतकापासून विम्तोत्तर दुसऱ्या शतकापर्यंत नियोग पद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांनी सुधारक स्मृतिकाराच्या निषेधाला दाद दिली नाही. पुढे ही पद्धत माग पडू लागली आणि सहाव्या शतकाच्या सुमारास (The Position of Woman in Hindu Civilization Dr Altekar. p 173) ती लुप्तप्राय झाली.

नियोगाचा रिवाज मोडला व त्याची जागा ‘दियेखटून घेतली’ ह्या इरावती कव (मराठी लोकांची संस्कृति पृ १६५) सांगतात. जेठानी ही ज्येष्ठ आत्याची पत्नी ती विधवा झाली की तिचा पुनर्विवाह घासल्या १८२९

चीच व्हावयाचा, गुजरातेंत प्रचलित असलेल्या या प्रथेचें नांव दियेरवट. महाराष्ट्रातील अनेक बऱ्य व नागरी जमातींत ही प्रथा चालू आहे. त्याचें कोष्टक मी 'सद्भाषी'त (पृ. ४६९) दिलें आहे, दीर्घकालीन परंपरा व आनु-वंशिक संस्कार यामुळे देवराजपुत्रांशी भावना जणूं समाजाच्या रक्तात उतरली आहे अस वाटतें. दीरमावजयामधील प्रेमसंबंध फार प्राचीन काळापासून देशोदेशीं विख्यात आहेत वगळतात त्याचेमध्ये चालणारे हास्यविनोद, नर्मशृंगार व प्रेमविभ्रम हे प्रेक्षकांच्या, वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या भित्तशक्ति प्रबुद्ध करतील इतके उत्तेजक असल्याचें एका बंगाली लेखकानेंच (Racial History of India Chandra Chakraverty p.350) नमूद केलेलें आहे. मराठी समाजात व ज्ञानपद वाङ्मयात जवळ जवळ अशीच परिस्थिति आहे, वास्तव जीवनाला पराङ्मुख असलेल्या आधुनिक वाङ्मयात तें तसे आहे म्हणून या प्रथेचे पदमाद उमटलेले आढळत नाहींत मराठी लक्षणातील 'भाऊजी' हा शब्द छीच्या तोंडीं असतो तेव्हा तो नवऱ्याच्या भाकट्या मामाला, बहिणीच्या नवऱ्याला अगर आतेमामे भावडाना अनुलक्षून भावी वर पिंवा भूतपूर्व प्रियकर या नात्याने किंवा सवधानें योजलेला असतो त्याचप्रमाण बहिणी हा पुरुषानें वापरलेला शब्द भावाची बायको, बायकोच्या भावाची बायको आणि आते-मामे बहिणी यांना अनुलक्षून आपल्या व त्याच्या प्रेमसंबंधाच्या वनुरोधानें योजलेला असतो पुष्पाळा मेहुणी म्हणजे (देशीनाममाला - १९४८) बायकोची बहीण, बायकोच्या भावाची बायको किंवा मामाची मुलगी आणि स्त्रीला मेहुणा म्हणजे मामाचा पिंवा आतोबाचा मुलगा अगर नवऱ्याच्या बहिणीचा नवरा. मेहुण हा शब्द मधुन यापामूनच मिळू शकलेला आहे मेहुणा व मेहुणी यांचा प्रेमसम्वध हा भागिनेय बहुमर्तृस्वतेचा अवशेष आहे एका कुटुंबातील एकाचा दुसऱ्या कुटुंबातील एकीशीं विवाह झाल्यामुळे तिच्या बहिणीवरही त्याला वैवाहिक हक्क प्राप्त होणें ही भागिनेय-बहुमर्तृवृत्ता, जशी त्याचे भाऊ व तिच्या बहिणी यांनाही एकमेकांवर वैवाहिक हक्क प्राप्त होत दक्षिणेंतील रेड्डी जनातींत नवऱ्याच्या सर्व नातेसाधनांना, विशेषत त्याच्या सर्व प्रकारच्या बंधूना बंधूवर वैवाहिक हक्क मिळत असत. दक्षिणेंतील मुद्रा या जनातींत एका कुटुंबातून नई बंधूने विवाह दुसऱ्या कुटुंबातील सर्व

भगिनीबरोबर होत असत, विशेषत वडील भावाची पत्नी त्याच्या धाड्या भावाना उपलब्ध असे आणि वधूच्या कनिष्ठ भगिनी मेहुण्यांना. वराची मिरवणूक माझवासमोर येईल त्या वेळी त्याचा भाऊ वधूबरोबर तोंडात कोंडलेला असला पाहिजे व त्यानेच तिला विवाहमण्डपांत आणली पाहिजे असा रिवाज खोंट जमातीत आहे. पश्चिम सातपुण्यांतील कोरु या जमातीत रिवाज आहे की लग्नपूर्वी दीराने वधूला एकाती सातवेळा आलिंगिले पाहिजे. लग्नपूर्वी दिराने एकातात वधूशी अशील गोष्टी केल्या पाहिजेत असा रिवाज शबर या वन्य जमातीत प्रचलित आहे. या व अशा अनेक वन्य परंपरांचे संस्कार मराठी मनावर झालेले आहेत. प्राचीन गायत्रसप्तशतीतील आणि अर्वाचीन लावण्यातील दीरभावजय आणि मेहुणामेहुणी याच्या प्रेमाची गणी या संस्कारांना व वृत्तीला आणि अनुनयप्रथेला साक्षी आहेत.

सामान्यत आपले विवाह हे मातापित्यानी घडून आणलेले असतात. कोठला वर व कोठली वधू? परस्पराचाही विवाहपूर्व परिचय नाही, मग माहेर-सासरच्या मंडळींची ओळखदेख कशी असणार? यामुळे नव्या नवरीला सासरच्या अपरिचित वातावरणात आरंभी खोंडल्यासारखे वाटते सासूमासरा, गुरुजन, योरले व घाकटे दीर आणि जावानगंदा वगैरे मानाच्या नातेवाइकाबरोबर नववधूने किती आदधीने वागले पाहिजे याबाबत प्रत्येक कुटुंबात प्रचलित असलेल्या अनेक अलिखित निर्बंधांच्या काटेकोर अमलबजावणीमुळे तिला बुजल्यासारखे वाटणे अपरिहार्य आहे दिवसाउजेडो नवऱ्याबरोबर उघडपणे बोलण्याची तिला मनाई असे, एवढेच नव्हे, त्याच्याकडे मान वर करून पाहण्याचीही तिला चोरी असे. अशा परिस्थितीत नव्या नवरीशी कोण हसणार, खेळणार? एखादी चुंगचुणीत छोटी नणद? त्या तर अव्वल चहादखोर! अशा अड्ड असलेले धाकटे भाऊजी? होय. शेण्डेफळ म्हणून ते तर सर्वांचे लाडके या भाऊजींचे आणखी लाड तीच करणार, त्याचे हट्ट हीच पुरविणार, त्यांना कुरवाळणार व विद्वासात घेणार त्याची मर्जी सामाळणे हिला भाग, कारण त्याच्या भलावणीमुळेच हिला सासरच्या मंडळाची सद्गुणभूति संपादन करता यणार समवयस्क असल्यामुळे दीरभावजयांना हसता हुदडताना एकामेकांच्या आगचटोस जाण्यास सवयी व सवड मिळणार,

यामुळे स्नेहाचे पर्यवसान सलग्नीत आणि वास्तव्याचे पर्यवसान व्याभिचारांत होत असावे असें वाटते.

वसा या शब्दाला छायेंत जवळ जवळ सर्वत्र धूप हा प्रतिशब्द दिलेला आहे. अता हें संवोधन सामान्यतः राकेतिक अर्थानें वापरलेलें असलें तरी हा उद्गार सर्वस्वीं निरर्थक आहे खसे मानता येणार नाही. मला वाटतें, यावरून महाराष्ट्रांत प्रचलित असलेल्या मातुलव्यापरीणयप्रथेचा भुगवा लागतो.

महाराष्ट्रीय ब्राह्मणामध्ये सातपुट्याच्या परिसरात शुरु यजुर्वेदी माध्यदिन बहुसंख्य आहेत आणि सद्याद्रीच्या परिसरात ऋग्वेदी देशस्थ. आत्मा, मामा व मावशी यांच्या अपत्याचे विवाह माध्यदिनांत होत नाहींत. ऋग्वेदी देशस्थात मामाच्या मुलीशी लग्न होतें, इतकेंच नव्हे, दक्षिण महाराष्ट्रात व कर्नाटकांत आतेंच्या व बाहेरीच्या मुलींशीही लग्न करण्याचा रिवाज आहे. मातृप्रधान कुटुंबपद्धतीचा हा अवशेष असणे शक्य आहे. महाराष्ट्रांतील बहुसंख्य जमातींत मामाच्या मुलीला लग्न करण्याचा प्रघात जवळ जवळ सार्वत्रिक आहे. बालवित्त्य सृज्ञात व वीषायन स्मृतींत मातुलव्या विवाहाचे उल्लेख आहेत. दक्षिणापथात ही प्रथा सार्वत्रिक असल्याचा उल्लेख दमवेद्यालियचूर्णांत (१-१७) आहे. महाराष्ट्रातल्या ज्या जमातींवर यजुर्वेदाची छाप आहे तेथे आतपहीण व मामेवहीण यांच्याशी विवाह होत नाहींत, जेथे मराठी ऋग्वेदी देशस्थाचे वर्चस्व आहे तेथें मामे बाहेरीनीं विवाह होतात आणि कर्नाटकी ऋग्वेदी देशस्थाचा प्रभाव आहे त्यांमध्ये आलेखहिर्णाशीही. कारण बहुजन समाजाचा धर्म हा बव्हंती पुरोहितानुसारी असतो.

पितृप्रधान व मातृप्रधान कुटुंबपद्धतीच्या समन्वयाचे मातुलव्यापरीणय ६ प्रतीक आहे. या प्रभावित विवाहामध्ये मामू ही वाषाची पहीन असल्यामुळे पूत मामूय अता म्हणते या उल्लेखानून दिसते की मायामत्तगतांच्या काळीन सातपुट्याच्या परिसरातही महाराष्ट्राच्या कुटुंबमत्तंवर दहुर्योदी माध्य-दिनाची छाप पडलेली नव्हती

निष्कर्षः

गाथासंगतीतील गृध्रपति हा मराठी बहुजनसमाजांतल जाणुळीच्या येगातील श्रेष्ठ कनिष्ठ भाषांचा आय प्रमेता असावा. त्या गृध्रपतीच्या सशपा-

वरून तो अर्थशास्त्राच्या अगोदरचा असावा असें दिसतें अर्थशास्त्राची अली-
कडची कालमर्यादा ख्रिस्तोत्तर ३०० च्या सुमाराची आहे असें अनेक प्रमाणा-
वरून डॉ. कीथ सांगतात (Classical Sanskrit Literature p. 105).
अर्थात् गाथासप्तशती हा ग्रंथ त्या पूर्वीचा असला पाहिजे असे या प्रमाणा-
वरून ठरते

गाथासप्तशतीतील एका कुटुंबाचा विस्तार मर्यादित आहे. सुपीक व
मैदानां भागातील तेथे विस्तीर्ण असतात, मोठ्या प्रमाणावरला व्यापार व
भाडवली उद्योगधंदे शहरात चालतात मोठी शती, मोठा व्यापार व मोठे धंदे
चागतात तेथील एकत्र कुटुंबाचा विस्तारही मोठा असतो अशी परिस्थिति
महाराष्ट्रात त्या काळात नव्हती किंवा ज्या भागात नव्हती तेथे गाथासप्त-
शतीची निर्मिति शक्य असली पाहिजे

गाथासप्तशतीतील वधू विवाहाच्या वेळा जाणती झालेली आहे गौतम
(१८२०) सांगतो की ऋतुप्राप्तीनंतर तीन महिन्यांचे आत कुमारीचा विवाह
केलाच पाहिजे. बौधायन (४११४) व बसिष्ठ (१७५९) हे ही मर्यादा
आणखी तीन वर्षांपर्यंत वाढवतात कन्येचा विवाह ऋतुप्राप्तीनंतर फार दिवस
लावणीवर टाकू नये असा धर्मसूत्रकाराचा आग्रह आहे. मला वाटते परकी
याच्या आक्रमणामुळे ही मर्यादा हळू हळू कमी कमी होऊ लागली असावी.
सि. पू. पहिल्या शतकात भारतावर शत्राची आक्रमणे सुरू झाली हेरोटोटस
सांगतो (४१०४) शत्रु जमातीतल्या सर्व स्त्रिया सर्व पुरुषांना उपलब्ध
असत त्यांनी भारतातही याच आचाराचा अवलंब केल्यामुळे त्याचा ज्या ज्या
प्रांतात प्रवेश झाला त्या त्या भागात कन्याची लग्नाची वयोमर्यादा कमी कमी
होऊ लागली ई. स. १०० च्या सुमारास कुमारिकाचे विवाह ऋतुप्राप्तीपूर्वी
करण्याची प्रथा भारतात रुढ होऊ लागली (डॉ. अळतेकर पूर्वीक पृ. ६६)
आणि ई. स. २०० च्या सुमारास बालविवाह सर्वत्र प्रचारात आले (पूर्वीक
पृ. ८२) अर्थात् गाथासप्तशतीत नमूद झालेली परिस्थिति यापूर्वीची आहे

१३ गाथामप्तशतीतील धार्मिक जीवनः

हा विषय अनेक दृष्टींनी महत्त्वाचा आहे एतद्विषयक उत्प्रेषावरून आपणास
हिंदू दैवदेवतागणांच्या उत्क्रान्तीवरवीं आपण गाथासप्तशतीच्या काळाविषयी

कांही अनुमान वाढता येतील, तत्कालीन धार्मिक आचार व प्रचलित समजुती समजतील सामाजिक व वैवाहिक जीवनाशी संवद्ध असलेले आचार व उत्सव याचा येथे ओझरताही उल्लेख केलेला नाही, त्याची चर्चा प्रस्तावनेच्या त्या त्या विभागात करीत आदे प्रथम गाथाकवींनी उघडिलेल्या देवदेवतांची संकलित माहती अक्षरविल्हेने देतो आणि अखेरीस तत्कालीन धार्मिक जीवनाची चर्चा

(१) देवः

अग्नि अग्नी अग्नि (क १६२, ३२१), अग्निदहन अग्निदहन (क ७२१), वडवाग्नी वडवाग्नि (क ४०३), सिंही शिपिन् (क १४), हुअवदः हुतवद (क २११ २२७)

अग्नि हा आय वैदिक देव आहे ऋग्वेदाचा आरभच अग्निस्तुतिने झालेल्याने, कारण आय वैदिक सृष्टि ही प्राधान्येकरून यज्ञसृष्टि आहे अग्नि हा देवांनी सामान्य मानवासाठी (क १३६ १०) म्हणून निर्मिलेला असला व त्याला त्यांनी मानवाचे चक्रवर्तित्व (क ६७१) दिलेले असले तरी तो विशेषत आर्यांचा पुरस्कर्ता आहे, तो आर्यांचा मार्गदर्शक (क १.५९.२) आहे व त्याच्या उत्कर्षाचे प्रतीक (क ८९२ १) आहे तरीही आर्यांच्या वपावतीचे क्षेत्र विस्तृत होत गेले तसतसे आर्यांचे महत्त्व कमी कमी होत गेले आणि इन्द्राचे महारम्य वृद्धिगत होऊ लागले अग्नि हा गृहस्थांचा व वसाहतींचा देव आणि इन्द्र हा शौर्याचा व आक्रमकांचा देव, हे याच कारण असले असे वाटते शुद्ध ऋग्वेदाच्या उत्तर भागात अग्नाचे महारम्य आंतरलेले दिसते इतर देवदेवतांनून मानवी जीवनाशी अग्नाचा संबंध विशेष निकटचा मनुष्याने अग्न्याला मानसाकृत्ये आणि अग्न्याने मानसाला त्याने कुटुंबसंस्था रचून घेतली, म्हणून अग्नि हा आय गृहपति (क १६० ४) व मानवाचा मित्र (क १ १४२ ४) म्हणून क १६३ या गाथेत अग्न्याला वरदान म्हणून आहे अग्नि हा मर्त्यांचा रक्षणकर्ता (क १ ८७) व अग्निचा महारकर्ता (क १-८-५). क ७२१ या गाथेत अग्न्याला अग्निदहन म्हणून आहे देवासाठी यज्ञातील इष्टीचे दा दहन करतो (१ १४०.२), म्हणून त्याला हुतवद म्हणतात

अमाचें हें अभिधान क्र २११ या गाथेंत आलेल आहे हा मृत देहांत दहन करतो (१० १६ १-१४), म्हणून त्याला यमराजाचा मित्र म्हणतात क्र ३२१ या गाथेंत अन्नच्या या कार्याचा उल्लेख आलेला आहे अग्नि हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र आणि समुद्रातला अग्नि वडवामि हा बृहस्पतीचा पुत्र वडवामि समुद्रात राहून त्याचें जल शोषून घेतो जलात प्रज्वलित होणाऱ्या अग्नीचे उल्लेख वेदात (ऋ १० ४५ १, अथर्व १३ १ ५०) अनेक आलेले आहेत अग्नीला वार्धन्य कथाही प्राप्त होत नाही (१ ५८ २), तो वयस्क, मन्दप्रकाश झाला असें दिसतें न दिसतें तोंच तो फिरून तरुण तेज पुञ्ज (२ ४ ५) होतो अग्नाची वाति उज्वल आणि आसक्ति अनिवार, सदैव अतृप्त, जों जों भक्ष्य द्याव तों तों तो अधिकाधिक प्रज्वलित होतो, म्हणून कामविकाराला कामाग्नि (क्र ७९३) म्हटलेल आहे आणि अग्नीला पारदारिष कल्पिलें आहे ऋग्वेदात वधूचें चतुष्पतिकत्व (१० ८५ ४०-४१) सांगितलेलें आहे प्रथम सोम, नंतर गंधर्व, पुढे अग्नि आणि अग्नेरीस मानव, पैकी सोम व गंधर्व याच्या पाळ्या शैशवांत येत असल्यामुळे अग्नि हाच कुमारिकाचा पहिला भोक्ता वैवाहिक विधीमध्ये वधू अग्नीर्भोवतीं प्रदक्षिणा घालते, त्यावरून ही कल्पना निघालेली असावी (ज्ञानकोश प्रस्तावनाखण्ड २ वेदविद्या पृ ३५) अग्नीच्या कटिपत पारदारिवत्वाचा पुराणांनीं परिपोष केलिला आहे एकदा यज्ञप्रमगी सप्तर्षींच्या स्त्रिया दृष्टीस पडतांच हा मोहित झाला त्या याच्या वाऱ्यालाही उभ्या राहूनात म्हणून हा निराश होऊन देहत्याग करण्यासाठीं अरण्यात गेला दशकन्या स्वादा हिची त्याजवर प्रीति होती ती त्याच्या मागेमागे वनांत गेली आणि सप्तर्षींच्या स्त्रियांचा रूपे क्रमाने धारण करून तीन अमाळां सत्पुष्ट केलें अमाळा आहुती देताना 'स्वादा' अशी घोषणा करावी लागते, ती हिऱ्याच साठी मात्र वसिष्ठपत्नी अरुणतीचें रूप आला धारण करता आल नाही, कारण ती तपस्विनी व महापतिव्रता होती माकण्डेय पुराणांत सांगितलें आहे की माहिष्मती नगरीचा राजा नोत्पन्न याची कन्या स्वादा, ही यज्ञप्रमगी अग्नि पुत्रविष्णूच्या मठपात येत असे, तिजवर अग्नि आसक्त झाला, इतका की इतरांना परे पाळूनही तो प्रज्वलित करता येईनासा झाला, तिच्या आत्पुत्र ओठांतून निघणाऱ्या मुगधित

निश्चयानुसार तो कुलेनासा झाला, म्हणून आपली कन्या त्याला अर्पण करणे राजाला भाग झाले, याचा मोनडला म्हणून अमीने राजाला अनिक्क्य केले आणि नागरिकांना लैंगिक स्वातंत्र्य दिले (Sexual Life in Ancient India Dr Myer p 118) क १४ या गाथेत अमीच्या पारदारिकाचा उल्लेख आलेला आहे, सप्तर्षीच्या द्वितीया व नीलध्वजाची कन्या यामोवती तो असाच घोंगावलेला आहे

क २११ या गाथेत हुतवह व वरुण याचा उल्लेख जोदीने आलेला आहे वरुणाचा हा उल्लेख सांकेतिक आहे वरुण हा सुवर्णाशी संबंध असावा असे दिसते हा सुवर्णाच्या निवासस्थानात राहतो (१.१३६२) व सुवर्णाची वस्त्रे परिधान करून (१.१५.१३) सुवर्णाच्या सिंहासनावर (५.६७.२) आरोहण करतो वरुण हा जलाचा स्वामी (२.२८४) त्याचा माऊ अग्नि (४.१.२) हा पारदारिक व सप्तर्षीचा स्वामी म्हणून त्या उभयतांच्या कृपेने सोन्याच्या कडोऱ्याला नायिचेच्या जघनावर आरोहण वरुणाचे भाग्य लाभलेले आहे अग्नि व वरुण याविषयीचे हे वैदिक सक्ते गायकर्वींना माहीत आहेत गायान्तस्तोत्रात त्याची कोठे पूजा झालेली नाही

जेनांनी दिक्पाल म्हणून प्राप्ती अग्नि स्वीकारलेला (Jain Iconography Bhattacharya p 149) आहे षोडांची उठावणी प्राधान्येकरून वैदिकांच्या यज्ञसंस्कृतीविषयक असल्यामुळे त्यांनी बहुजनसमाजासाठी निर्मिलेल्या जातरादि ग्रंथात अग्नीची भरपूर गस्सर केलेली आहे एक जातराच्या सांगते एतदा एका प्राप्तीने अग्नात तूप ओतते, यामुळे आग भडकली व विषाच्याची शोषटी जळून गेली आणि विचारते, अग्ना या अग्नाच्या आराधनेने स्वर्गप्राप्ति कशी होणार ? जो स्वतः पापी आहे व जो घरोघर पापगिरी करतो त्याला देव म्हणून कस भजवयाचे ? (Pre Buddhist India—Ratulal Mehta p 132) षोडांच्या अशा प्रचारांमुळे निर्माण झालेली अग्नीच्या विषयीची उपहासशक्ती क. ११ या गाथेत प्रगट झालेली आहे व नगूद केलेल्या जातकवंधेला अनुद्धत उत्तराशय क. १.३ हा गाथा रचलेली असावी कारण तथे प्रत्यक्ष अगलाही वस्त्र म्हणलेले आहे. वैदिक देवतांमध्ये वरुणाचे स्थान अग्नि व इन्द्र यांच्या सोयी आहे षोडांनी

यज्ञात पुष्कळ वेपे राहिल्यो आहे, राष्ट्र बदलतं हें मला आता पटलं आहे, अग्नि, सैन वरुण हे सुद्धा अंत करणाऱून टळतात, म्हणून मी इन्द्राचा स्वीकार करतो ” आर्यांनी निळाविऱेल्या विनयाचा आनंद व्यक्त करण्यासाठी निवा आर्यांच्या वमाहतीची प्रस्थापना जाहीर करण्यासाठी यज्ञसमारंभ साजरे करण्यात येत असत आर्यांच्या वमाहती चोहीकडे झाल्यानंतर यज्ञाचें प्रयोजनच नाहीस झाले पुढे पुढल्यात प्राज्ञग व क्षत्रिय यांच्या पांछेहाटीमुळे यज्ञस्था आणखी मागसली आणि यज्ञावेतें अनाथ झाली पैशी इन्द्राला जेनांनी व योद्धानी दत्तक घेतले, त्यांच्या गधर्मे अप्सरामह जेनाच्या देवतायतनात व शिल्पात इन्द्र व इन्द्राणी यांना मदत्वाचें स्थान आहे बौद्धांच्या स्वर्गातील देवाचा एक शक्र-इन्द्र हा अप्सणी आहे, या स्वर्गात सपक्ष प्रासाद आहेत, रम्य उपनने व त्यात स्वच्छंदाने क्रीडा करणाऱ्या सुंदर अप्सरा आहेत, इतकेंच नव्हे, पीशागडाऱ्या इन्द्राप्रमाणें बौद्धांचा इन्द्रही धमण ब्राह्मणांच्या तपश्चर्याने स्थानप्राप्त होऊ शकतो ! असोकानंतर राजाध्याच्या अमावा बौद्धांनी भरभराट काही काळअंत ओसरली आणि पतञ्जलीच्या नेतृत्वागळीं गुप्तसातवाहनानीं यज्ञस्थेच पुनरुज्जावन घेत नाणघाटातील सातवाहनाच्या देवकुळातील शिल्पित्यात (स्युअर्स क्र १११०) प्रजापति, इन्द्र, वरुण इत्यादि वैदिक देवताना अभिवादन केलेलें आहे त्याचप्रमाण सातवाहन कालात इद्रपूज मद्या-गवदी होत असत असं जमलें तरी या देवताचें माहारम्य एवढी जे सोमरलें तें हळू हळू अजिबात नष्ट झाले

ऋग्वेदातील सर्व देवतांमध्ये इन्द्रालाच स्वतः, साकार स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे त्याचें शरार व आघुष, सक्ती व व्यमने दिनचर्या व पराक्रम माची तशीलावर वर्णने ऋग्वेदात आढळतात एवढेंच नव्हे इन्द्राच्या भूमीचे ही उजेर अटळतात पहा “ त्या माझ्या इन्द्राला दहा गार्द देऊन घोणी विकत घेतलं ! हे विकत घेणाराना, जेव्हा तो तुमचे शत्रु ठार कराल त्हा हा गुम्हो मला परत द्या ” (४०४ १०) “ हे वज्रपुत्र इन्द्रा, विनाही मोठी प्रिमत मिळानी तरी मा कुला काणाग्रही देणार नाही हजाराला नादा, दहा हजाराला नादी, अपरमित मयलि दिली तरा मी तुला घोणालाही देणार नाही ” (८१०) माहिमेवर निष्पत्तेच्या हिंदी सेन्याच्या आघाटींग उंच फाटीवर

उभी केलेली कृष्ण किंवा इन्द्र याची लाकडी मूर्ति असें असे, असे प्राचीन पाश्चात्य प्रवासी (Cambridge History of India Vol. I : p. ३६६) सांगतात.

क्र. ८५८ या गार्धेत इन्द्राच्या लाकडी मूर्तीचा उल्लेख आहे. या गाथेचें मर्म समजण्यासाठी इन्द्राचें चरित्र पाहिलें पाहिजे. इन्द्र हा अग्नीसारखाच पारदारिक-पुलोमा ह्या दैत्यक्रुध्येचे अग्नी अद्वितीय लैङ्गिक आकर्षण होतें, म्हणून इन्द्रानें तिच्याशीं विवाह केला. लम्बापूर्वीं यानें तिचा उपभोग घेतला होता असें तैत्तिरीय ब्राह्मणात सांगितलेलें आहे. स्कन्द पुराणांत सांगितलें आहे कीं इन्द्र एकदा बलिराजास भिकून उत्तयाचे आश्रमात गेला असतां त्याच्या सुंदर स्त्रीवर यानें बलात्कार केला. हा वेप धारणात प्रवीण होता. गीतमाचा वेप घेऊन यानें अहिल्येचा उपभोग घेतला. वाचकनवि मुनीची स्त्री मुकुंदा ही स्वमांगद राजावर 'मोहित झाली होती, हें समजताच यानें स्वमांगदाच्या वेपानें तिच्याशीं संभोग केला, अशी कथा गणेशपुराणात आहे यानें गुह्यपत्नीलाही सोडलें नाहीं. इन्द्रलोकातील व स्वर्गातील अप्सरा सदैव सेवेला, असूनही मर्त्य लोकांतील स्त्रियांच्या उपभोगाविषयी इन्द्र उन्मुक्त असतो. याची ही अशी कीर्ति असल्यामुळे या गाथेच्या लेखकाला वाटलें कीं हलिक सुंदरीच्या स्पर्शानें त्याच्या लाकडी मूर्तीलाही अंकुर फुटतील ! पण नाहीं, इन्द्राची असली तरी ही मूर्ति अगदी लाकडी ठरली !

कृष्ण :- कृष्णाच्या व त्याच्याशीं संबद्ध असलेल्या व्यक्तींच्या व प्रसंगाच्या उल्लेखाचे चार वर्ग पडतात : (१) खुद्द कृष्ण व त्याचीं अन्य अभिधानें : कण्व = कृष्ण (क्र. ८९. ११२. ११४. ४४७. ९६८), दामोजर = दामोदर (क्र. ११२), माहव = माधव (क्र. ४४३), (२) विष्णूशीं सदृश असें कृष्णाचें अभिधान - महामहण = मधुमथन (क्र. ४२५, ६५५), पैकीं फक्त क्र. ६५५ हा उल्लेख कृष्णाचा आहे, (३) कृष्णाचा गोतबळा : जसोआ = यशोदा (क्र. ११०. ९५०, ९६८), राहिआ = राधिका (क्र. ८९); (४) कृष्णाचे परिजन गौरी = गोपी (क्र. ११४, १०८, ६५५) : बभ्रवहू = बभ्रवधू (क्र. ११२), बल्लरी = बल्लरी (क्र. ८९)

कृष्णकथा मराठी वाचकांच्या चांगल्या परिचयाची आहे. तरी जरूरीपरता काहीं तपशील येथे दिला पाहिजे.

माधवाच्या सहकार्याने भीम प्रबल झाला व त्याने कुठनाघाला उजव्या पायाने लाय मारली, असा उल्लेख क्र. ४४३ या गाथेत आलेला आहे. द्रौपदीवत्सलहरण प्रसंगी दुर्योधनाने आपले डावे अग उघडे केले होते, तेव्हा भीमाने त्याची डावी माडी फोडण्याची प्रतिज्ञा केली होती. कौरवपाण्डव महायुद्धात दुर्योधनाशी भीमाचे गदायुद्ध झाले ते वेळी भीमाचा पाडाव होण्याचा प्रसंग आला असता कृष्णाच्या सूचनेवरून अर्जुनाने डावी माडी थोपवून भीमाला त्याच्या प्रतिज्ञेची आठवण करून दिली. भीमाने ही खूण ओळखली आणि गदेच्या प्रहाराने दुर्योधनाच्या दोन्ही माज्या फोडल्या व त्यास लोंकविले आणि नंतर त्याच्या मस्तकावर डाव्या पायाने लाय हाणली व त्याचे मस्तक डाव्या पायाने तुडविले. महाभारताच्या शल्यपर्वोतील यापदलाचा उल्लेख स्पष्ट आहे. क्र. ४४३ येथे मात्र भीमाने कुठनाघाला उजव्या पायाने लाय मारलेली आहे. या विचलनाचा उलगडा होत नाही. महाभारतात असा पद फोडही नाही.

दक्षिण या शब्दाच्या अर्थाबद्दल संशय नाही. ज्याच्या परिभ्रमणाचा प्रवाह प्रथम पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वहात होता त्याची दक्षिण दिशा व उजवी बाजू याचा समन्वय करारा हे साहाजिक आहे. उजव्या पायाची लाय लावण्यापेक्षा जास्त जोरदार, ही वस्तुस्थिति आणि डाव्या पायाची लाय जास्त अमनोद्वारेण, ही समजूत माझे मिन थी. अनंतराय कर्दवीर या वाक्यात एक पर्माय सुचवितार्त. मूळ गाथेत जिवा छायेंत पाद हा शब्द नाही, भीम हा पाव्याच्या प्रसंगाने पुताला प्राप्त झालेला पुत्र, त्याने कुठनाघाला हाण्टले; भीमाचे दक्षिणवाताशी सादरव दाताविणे हा या गाथेचा उद्देश आहे; शिवाय दक्षिण ही यमाची दिशा, राधस येथे उत्तर वी दक्षिण, उजवी वी - डावी - हा प्रश्नच उद्भावित होत नाही.

क्र. ६५५ मध्ये कृष्णाला मधुमहण = मधुमधन म्हटलेले आहे वस्तुतः हे अभिधान विपुल आहे या वाक्याची पधा गरी मधु व वैद्यक हे असुर प्रप्रदेशाच्या तपोगुणापासून उत्पन्न झाले. तपश्चर्याच्या सामर्थ्याने ते देवांनाही शक्तिशाली होते. या दैत्यांशी विष्णूने पाच हजार वर्षे युद्ध केले व शेवटी त्यांना मांडीवर पेऊन त्याचा वध केला. मधुमयनाची पत्नी हरिश्चतात (गविध्यपर्व. अध्याय १९) आलेली आहे. कृष्ण व विष्णू यांचे ऐक्य या वाक्यात प्रस्थापित होते हे होते असे या उल्लेखावरून दिसते.

क्र ९६८ मध्ये पाचजन्य शलांचा उल्लेख आलेला आहे. सादीपनीने कृष्णाला वेदविद्या शिकविल्या व गायत्री मंत्राचा उपदेश दिला गुरुदक्षिणा म्हणून सादीपनीला त्याचा समुद्रात गडग झालेला मृत पुत्र दत्त हा कृष्णाने परत आणून दिला शररूप धारण करून समुद्रात राहणाऱ्या सहाद दैत्याचा पुत्र पंचजन ह्याचा या वेळीं वध करून कृष्णाने त्याच्या अस्थींपासून पाचजन्य शस्त्र बनविला व तो बरोबर आणला अशा कथा आहे

कृष्णकथा मराठी वाचकांच्या चांगल्या परिचयाची असली तरी कृष्ण आणि गोपी व राधा, तसेच कृष्ण व भागवत धर्म अगर संप्रदाय याविषयीच्या आपल्या कल्पना अस्पष्ट असल्यामुळे या उपागाथी चर्चा थोड्याबहुत विस्ताराने केली पाहिजे कृष्णाचा गोपीबरोबरचा प्रेमसंबंध जातकात व महाभारतात आलेला नाही, उत्तरकालीन पुराणात व हरिवंशात आलेला आहे राधेचे नाव प्रथम नवव्या शतकात (श्री चतुर्थी Bulletin of the School of Oriental Studies Vol VIII pp 457-465) ऐकू येते असे उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेले आहेत सबब असे उल्लेख असलेल्या गाथा प्रक्षिप्त असल्या पाहिजेत, तसे नसेल तर संपूर्ण ग्रंथ उत्तरकालीन असला पाहिजे असा काही संशोधकांचा निष्कर्ष आहे या आक्षेपाचे निराकरण करण्यासाठीही याबाबतचा तपशील पाहिला पाहिजे

गाथासप्तशतीच्या वेगवेगळ्या अकरा हस्तलिखितांचे वर्गीकरण करून श्री वेबर यांनी गाथाच्या उल्लेखानुल्लेखांचे एक कोष्टक (पृ ३५६ ते ३७१) तयार केले आहे गोपी व राधा यांचे उल्लेख असलेल्या गाथांपैकी क्र, ८९, ११२ व ११८ या गाथा नऊ आणि क्र ४४७ व ६५१ या चार हस्तलिखितांत आलेल्या आहेत अम या कोष्टकावरून दिसून येते पहिल्या तीन गाथा नाहीत ती हस्तलिखिते शुद्ध आहेत या सर्व गाथा गंगाधराने दिलेल्या आहेत. सबब या पाच गाथा प्रक्षिप्त आहेत असा उत्तर पक्ष करून विवाद्य मुद्याला बगल देता येत नाही

कृष्ण व बामुदेव आणि भागवत धर्म यांची परंपरा फार पुरातन आहे ऋग्वेदात (८.७४.३.४) आश्विन कृष्णाच्या सूक्तात कृष्णाचा उल्लेख आलेला आहे कीर्तितरु प्रच्छांत (३०.६) आणि छांदोग्य उपनिषदांत

(३.१७.६) देवकीपुत्र कृष्णाचो उल्लेख आहे. ऋग्वेदाच्या सहाव्या मंडलातील ३५ व ३६ ही सूक्ते नर या ऋषीची आणि पुरषसूक्त हे नारायणाचे. उत्तरकालात नर ऋषीचा समन्वय अर्जुनाशी व नारायणाचा वासुदेव कृष्णाशी केलेला आहे. यज्ञादि बाह्य साधनांनी परमेश्वराचे ज्ञान होणे अशक्य आहे, ह्या विचारक्रान्तीतून ओपनियदिक ज्ञानमार्ग निर्माण झाला आणि निर्गुणोपासक ज्ञानमार्ग हा बहुजनसमाजाच्या आटोक्याबाहेरचा आहे असे प्रत्यक्ष आल्यामुळे त्यांच्यासाठी सगुणोपासक भक्तिमार्ग वासुदेव कृष्णाने स्थापन केला. भागवत धर्म हे यज्ञसंस्थेविरुद्ध व वैदिक दैवताविरुद्ध धंड आहे. भागवतांत व पुराणांत कृष्णाच्या इद्रावरोवर झालेल्या शुद्धाचे उल्लेख आहेत. भगवान् कृष्णाचा भागवत धर्म ख्रि. पू. पंधराव्या शतकाच्या सुमारास उदयास आला असावा असा डॉ. केतकराचा अभिप्राय आहे. ख्रि. पू. आठव्या शतकाच्या सुमारास पाणिनीने अष्टाध्यायांत (४.३.९५-९९) वासुदेवाच्या भक्तिसंप्रदायाचा उल्लेख केलेला आहे. त्या अर्था यापूर्वीच कृष्णाला दैवताचे स्वरूप प्राप्त झाले असले पाहिजे असे श्री. ग्रीयर्सन (I A : 1908 p. 258) यांचे मत आहे. बावीसावा तीर्थंकर अरिष्टनेमि याचा कण्ठ वासुदेव हा पुतण्या होय, असा उल्लेख उत्तराध्ययन सूत्रात आलेला आहे. ख्रि. पू. चवथ्या शतकात प्रचलित असलेल्या धर्माचा उल्लेख बौद्ध सुत्तनिपातावरील निदेस या टीपेत आलेला आहे. यथे वासुदेवाच्या संप्रदायाचा निर्देश केलेला असून तो तुच्छ मानलेला आहे. धर्मसंस्थापक वासुदेव कृष्ण आणि महाभारतातील पाण्डवाला कृष्ण हे भिन्न आहेत असे आ. मॅकडोनेल यांचे मत (History of Sanskrit Language : p 457) आहे. मथुरेच्या आसनास स्थायिक असलेल्या शर-सेनामध्ये प्रचलित असलेल्या कृष्णरूपी विष्णूच्या पूजेचा उल्लेख आद्य मौर्यांच्या दरबारातला ग्रीक वकील मेगस्थेनिस याने (मॅक्झिडल : पृ. २०१) केलेला आहे. ख्रि. पू. तिसऱ्या व दुसऱ्या शतकातील शिलालेखात (नागरी, घोसुडी व बेसनगर) वासुदेव व संकर्षण यांच्या भक्तांचा उल्लेख आलेला आहे. संकर्षण हा वासुदेवाचा सहचर असे पाणिनी सांगतो. संकर्षण व बलराम हे एकच असे काही आभार सांगतात. कृष्णप्रमाणे बलरामाच्याही पूजेचे उल्लेख आढळतात. वैष्णव आगमालुसार ही नारायणाची रूपे आहेत. घोसुडी व बेसनगर येथील

शिलालेवावरून दिसतं की परकीयानादि भागवत धर्माचा स्वीकार करता येत असे. बौद्धाप्रमाणे भागवतांनी या परावर्तनप्रयेचा उपयोग राजकीय कारणांसाठी किंवा पुरस्कारासाठी करून घेतलेला दिसत नाही. गुप्त व माग्व घराण्यांत अनुक्रमे भागवत व चाणुदेव नावाचे राज्यकर्ते झालेले आहेत. लि. पू. दुसऱ्या शतकात पतंजलीने महाभाष्यात (४ ३, १८) कृष्ण वासुदेवान्या साम्राज्याचा उल्लेख केलेला आहे.

लि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या सुमारास भागवत धर्म महाराष्ट्रात बद्धमूल झाला होता याबद्दल निर्विवाद पुरावा उपलब्ध आहे. सातवाहन कुळातल्या दुसऱ्या राजाने नाव कृष्ण होते. ते पौराणिक वशावळीत, त्याचप्रमाणे नाशिकच्या पाण्डवलेण्यात नमूद आहे. हें लेणें बौद्ध आहे. नाणेघाटातील सातवाहनाच्या देवकुळातील नायनिकेच्या यज्ञेण्यात आरभी सन्मर्ग वासुदेवाना आणि वैदिक दैवतानाही बदन केलेले आहे. यावरून आद्य सातवाहन हे धर्माने वैदिक पण श्रुतीने भागवत होते असा निष्कर्ष निघतो. त्याचप्रमाणे या काळात वैदिक व भागवत धर्मांचा समन्वय झाला होता असेही ठरते. शिमाय या उल्लेखावरून सातवाहनाच्या धार्मिक सहिष्णुतेचीही खुलासा मिळतो. महाराष्ट्रातील सातवाहनाचे उत्तराधिकारी वाकाटक व त्याचे समकालीन उत्तराष्ट्रातील गुप्त सम्राट हे तर स्वतःला परमभागवत, परमवैष्णव म्हणवितात. हे त्यांच्या शिलालेखावरून व नाण्यावरून स्पष्ट दिसते.

ऋग्वेदात यदूचा उल्लेख एम्बचनी (१ १०८ ८ वगैरे) आणि यादवा अमा अनेकवचनीही आलेला आहे. इतिहासपुराणानुसार यदु हा ययातीचा ज्येष्ठ पुत्र यदूचे वंशज ते यादव. शुक्राचार्याच्या शापामुळे ययाताला वार्धक्य आले. त्याने मागितलेचें ताकड त्याला देण्याचें यदूने नकारले म्हणून ययातीने त्याचा राज्याधिकार नष्ट केला. तरी पुढे यदूला त्याच्या राज्याचा काही भाग मिळाला. मात्र ययातीने यदूला राज्यभ्रष्ट केल्यामुळे यदूच्या कृष्णादि वंशजांना गवळी म्हणत, कारण यादवजन हे गोपालन करीत. यादवजन यमुनेच्या परिसरात गहुरेपावून प्रयागपर्यंत स्थिरावले आणि कृष्णाच्या नेतृत्वाखाली सौराष्ट्रात व गोमत पर्वताच्या परिसरात काही आधारांनुसार भोज व भीमक हे यदुच भाऊ. भोजाचे वंशज सौराष्ट्र अवन्ति व विदर्भ या भागात स्थायिक झाले. विदर्भ उर्फ भीमक उर्फ भीष्मक हा विदर्भाचा आद्य राज्यकर्ता,

पार्गिटर यांना यथातीला मनुषासून सहाय्या व विदमांला चाळीसाव्या पिढ्यांत मांडला आहे (A I H I : pp 114-6) त्याची राजधानी कुण्डिनपूर येथे होती हा रुक्मिणीचा पिता व कृष्णाचा सासरा रुक्मी हा भीमरावाचा पुत्र. यांना भोजपट येथे राजधानी स्थापन केली कृष्ण व रुक्मिणी यांचा पुत्र प्रद्युम्न याचा विवाह रुक्मीची कन्या शुभांगी हिजबरोबर झाला आणि प्रद्युम्नाचा पुत्र अनिरुद्ध याचा विवाह रुक्मीच्या नातीला झाला सक्वर्ण, वासुदेव, प्रद्युम्न व अनिरुद्ध या चौघावर व्यूहसिद्धात आधारलेला आहे विदमांचा दहावा वंशज भीमरथ, याचें नाव भीमरथी उर्फ भीमा या नदीस मिळालेले आहे भोज व महाभोज यांचे सातवाहनकालीन शिलालेख अपरान्तात मिळालेले आहेत कृष्णाच्या काळात यादव स्थायिक झाले होते त्याच प्रदेशात अर्वाचीन काळात यादवांच्या सरोचा उदय झालेला आहे नवव्या शतकात सेतणचंद्र यादवाने सेतण देशात, अर्वाचान एानदेशात सेतणपुर येथे माठिल्वी राजधानी स्थापन केली आणि दहाव्या शतकात तैलप चालुक्यांच्या वतीने नर्मदेच्या परिसरात परमाराचा परामव वेला कर्नाटकातील होयसळ बळाले हेही यादवच आहेत एकूण इतिहासपूर्व कालापासून महाराष्ट्रात यादवांचा प्रवेश व प्रसार झालेला आहे या गोपालांनी राधाकृष्णाच्या व कृष्णगोर्णीच्या प्रेमाच्या लोकगीतांचा प्रसार या भागात केला अमला पाहिजे मातुलकन्यापरिणय हें यादव संस्कृतान्या महाराष्ट्रावरील प्रभावाचे द्योतक व गमक आहे

सातवाहन कालात महाराष्ट्रात अभीर जमात प्रविष्ट झालेली आहे महाभारतात (९ ३७ १) अभीर पश्चिम राजपुतान्यात मांडलेले आहेत पाणिनीच्या काळांत अभीर सिंधत होते आणि अशोककाळात सौराष्ट्रात गुडा शिलालेखात (E I XVI 285) माळव्याच्या रुद्रसिंह क्षत्रपाचा सेनापति रुद्रभूति अभीर याचा उल्लेख आहे सि पू पहिल्या शतकात अभीर पश्चिम भारतात पुनले असावेत असा पेरिप्लसवरून दिसते विष्णुपुराणात (Wilson II III. p 182 5) अभीर सौराष्ट्रात व परियान पर्वताच्या परिसरात मांडलेले आहेत आ जे मार्कण्डेय पुराणात (५७ ३० ३६) अपरान्तात यज्ञश्री सातवाहनानंतर महा राष्ट्राची राजमत्ता अभीरांचे हाती गेली असावी असे पाण्डव लेण्यातील ईश्वर दत्ताचे शिलालेखावरून दिसते याचे पूर्वज हे क्षत्रपाचे सेनापति असावेत असा पंडित भगवान लालाचा अंदाज आहे (J B. B R A S 1890:

p 631) पुराणात अमीराचे सात ते दहा राजे विरिन्ही करून दिलेले आहेत व त्यांना ६७ वर्षांचा राज्यकाल दिलेला आहे त्याचा राजधानी नाशिरुच्या आसपास असावी अमीर या अभिधानाचा अर्थ गवळी असा आहे असे डॉ हेरास सांगतात ग्वालेर, गाविलगड, गोवळकोंडा, गोवळकोट वगैरे स्थाने ही अमीराच्या प्रमाराची द्योतक आहेत मला तर वाटते की गोदावरीचे गोला हे प्राकृत प्राचीन अभिधान अमीर गोपालाच्या माहात्म्याचे द्योतक असावे गोदावरीच्या आसमतात आणि गिरणा तापी व प्राणहिता याच्या खोऱ्यात दहर्णी ही अमीराची वस्ती आहे त्याच्या प्रभावामुळेच गोदावरी या अभिधानाचा सबंध ग ईश्री जोडण्यात येऊ लागला असाय़ा श्री राजारामशास्त्री भागवत सांगतात की अमीर हे अवैदिक व गार्ईची पूजा करणारे आणि ब्राह्मण हे वैदिक यज्ञ सस्थाभिमानी व गार्ईची इत्या करणारे या अवैदिक-वैदिकाच्या संघर्ष तात्त्विक, धार्मिक, बौद्धिक व राजकीय पार्श्वभूमीवर झाला असला पाहिजे इद्रध्वज महोत्सवाचे ऐवजी कृष्णाने पर्वत व गार्ई यांचा उत्सव करण्याचे ठरविले तो फसावा म्हणून इद्राने अतिशयिष्ट केली तेव्हा कृष्णाने गोवर्धन पर्वत उचलून धरला आणि आपल्या अनुयायांचे रक्षण केले या कथेचे मर्म या संघर्षाचे द्योतक आहे अमीराच्या तत्त्वज्ञानाला बौद्ध अहिंसाधर्माचा पाठिंबा मिळाला आणि अहिंसाप्रधान व सहिष्णु भागवतधर्माचा त्या काळात विजय झाला अमीर हे बलदेव-कृष्णाचे पूजक त्यांनी कृष्णलीलेच्या काहा कथा बरोबर आणल्या व स्वतःच्या वृत्तीच्या द्योतक अशा काही प्रेमकथा निर्माण केल्या व प्रसृत केल्या वैदिक दैवताना मान्यता न देणाऱ्या जमातींना सामावून घेण्यासाठी त्याच्या अवैदिक दैवताना पौराणिकांनी योचिलेल्या एकीकरणाच्या प्रचंड संघटनेत समाविष्ट करून घेतले आणि सामान्य ग्रामीणाना व नागरी विविर्ना रुचताल अशा राधाकृष्णाच्या प्रेमकथा उत्तरकाशीन कवींनी निर्माण केल्या गाथासप्तशतातीत कृष्णाचे राधा व गोपी यांशी संबंध असलेले प्रसंग असेच आहेत क ७०५ या गाथेत अमीरी बळजोरांचा उल्लेख आहे एकाद्या मराठी गवळणीत साजतील असे हे उद्गार आहेत धनुर्धर अजुनाच्या सरक्षणाखाली असलेल्या यादव त्रियाचही ज्ञानांनी अपहरण केले ते काय अशा एकाकिनीला सोडतील ?

गणपती गणवई = गणपति क्र ३७२, गणादिवई = गणाधिपति क्र ४०३
 गथासप्तशतीतील दैवतांपैकी गणपतीचे बाधतीत कालनिर्णयाचे मुद्यावर सशो-
 घदामध्ये जे रण मागलें होतें तें मुख्यत्वेकरून क्र. ३७२ मधील उल्लेखावरून.
 कारण गणपति हें दैवत प्राचीन नाहीं असा विद्वानाचा अभिप्राय आहे आणि
 येथें तर गणपति हा देव, त्याची मूर्ति व पूजा असा तिहेरी उल्लेख आहे हा
 उल्लेख उज्ज्वल गणपतीची उपासना करणाऱ्या वाममार्गी गणपत्याचा असावा
 असें मत श्री राजारामशास्त्री भागवत (प्राकृत भाषेची विचिक्रिता पृ ७६)
 यांनी मांडले आणि वाममार्गी तान्त्रिक-संप्रदाय अर्वाचीन असल्यामुळे गथा-
 सप्तशती हा ग्रंथ सातवाहनकालीन नसून गुप्तोत्तर-कालीन व नवव्या शतकाच्या
 पुढाराचा असावा असा फाई सशोधकांनी निर्धार काढला गणपति हें दैवत
 शालिवाहन शकाच्या पहिल्या शतकात अस्तित्वात होतें, असें उपरोक्त गथाच्या
 अनुराधानें प्रतिपादन करणारे लेख पुरातत्त्वभूषण श्री राजवाडे यांनी सरस्वती
 मंदिर या त्रैमासिकात (आश्विन व माघ शके १८२७) प्रसिद्ध केले या गथा
 प्रसिद्धत, मातृपितृसपन्न व निधित्तवयस्क आदित असें त्याचें म्हणणें होतें.
 या लेखाना विद्याभूषण श्री कृष्णशास्त्री घुले यांना विविधज्ञानविस्तारात
 (जानेवारी व जून १९०६) उत्तर दिलें आणि गणपतीच्या उल्लेखामुळे गथा
 सप्तशती हा ग्रंथ तेरावें वर्षांपलीकडे जात नाहा असें मत मांडलें यानंतर
 अनेक वर्षांना हा वाद पुन्हा सुरू झाला श्री घुलेशास्त्री यांनी पूर्वपक्ष केला
 (वागीश्वरी वर्ष १, अंक १) आणि श्री राजवाडे यांनी गथासप्तशती व
 हाल सातवाहन याच्यासंबंधी केलेली विधानें अविश्वनीय आहेत असा एक
 नवा मुद्दा मांडला ह्या लेखाला श्री अत्रपुद्ध यांनी आवेशपूर्ण उत्तर (वागीश्वरी
 वर्ष २ अंक १) दिलें या उत्तराला शास्त्रीजींनी दिलेलें प्रत्युत्तर वागीश्वरी-
 तच प्रसिद्ध झालेलें आहे

श्री घुलेशास्त्री यांच्या विचारसरणीच्या गोपवारा असा

ऋग्वेदात गणपति हा शब्द आढळतो, पण त्या काळीं गणपतीची पूजा
 होत होती असें या उल्लेखावरून सिद्ध होत नाहीं मैत्रायणी संहितेत व नारा-
 यणीयोपनिषदात गजाननाची गायत्री आहे आणि महाभारतात गजाननाचे
 उल्लेख आहेत, ते प्रक्षिप्त आहेत या काळात गणपति हें नांव महादेव या
 अर्थानें रुढ होत मानवगृहस्थांतात उल्लेखावरून दिसतें की विनायक ही

क्षुद्रदेवता असून ती अपायकारक आहे. मूळ विनायक अनेक होते, गृह्यसूत्रात त्याची सहा चारवर आली आणि याज्ञवल्क्य स्मृतीत त्याचे एकीकरण होऊन त्याला अम्बिवेच्या मांठीवर वसविण्यात आले, म्हणून त्याचे पितृपद महादेवाला मिळाले. या वेळी त्याला दोनच हात होते व अद्याप त्याला शुटा चिकटविण्यात आलेली नव्हती. ग द्रुप्त च्या शिलालेखांत गणपति नाग वा राजाचें नार आलेले आहे व ललितविस्तारात गणपतीचा उल्लेख आहे पण त्याची पूजा होत होती असें या उल्लेखारून सिद्ध होत नाही. गणपति ही देवता सहाव्या शतकाच्या सुमारास उत्क्रांत झाली असें सुद्धा हो. भांडारकर सांगतात, तेंच घरोबर आहे अर्थात या उल्लेखावरून गाथासप्तशतीचा काळ सहाव्या शतकाच्या पुढचा ठरतो

श्री अग्रबुद्ध यांनी केलेल्या उत्तरपक्षाचा गोपवारा असा :

अंबिकापुत्र विनायकाचें सकटनिवारणार्थ दूर्गादिकानी अर्घन करावें असें याज्ञवल्क्य सांगतो. याचा काळ तिसरें शतक गणपतीची पूजा त्यापूर्वी दोन तीनशें वर्षे तरी अस्तित्वात असली पाहिजे. महायान पथाचा आद्य प्रवर्तक राहुलभद्र याला श्रीकृष्ण व गणेश याच्या उपासना माहीत होत्या असें लोट्टिकानी तिबेटी ग्रंथाच्या आधारेनें गीतारहस्यात दाखवून दिलेले आहे. याचा काळ दि. पू. दुसरें शतक अर्थात् गणपतीची उपासना कमीत कमी त्या कालापर्यंत जाते सद्य गाथासप्तशती हा ग्रंथ धेधडक दुसऱ्या शतकांत ठेवतां येईल.

या वादाची भूमिका गाथासप्तशतीच्या कालनिर्णयाशीही सयद्ध असल्यामुळे या विषयाची चर्चा योग्याफार तपशीलानें करणें अवश्य आहे.

वैदिक दैवतात गणपतीला स्थान नाही ऋग्वेदातील 'गणानां त्वां गणपतिं' हा उल्लेख आलेला आहे त्या सूक्ताची (२ २३.१) देवता बृहस्पति किंवा ब्रह्मगस्पति ही आहे आणि ' नि सु गीद गणऽपते गणेषु त्वाम् आहु ' हा उल्लेख आलेला आहे त्या सूक्ताची (१० ११२.९) देवता इन्द्र ही आहे ऐतरेय ब्राह्मणातील उल्लेखही (१ ०१) याच देवताना उद्देशून आलेला आहे या विधानांमधील टीकाच्या आधारेनें डॉ दिवेकर (महाराष्ट्र विस्तारः वर्ष २० अंक १२) सांगतात. " देवतेषु च्छणत यद्विही ज्योतेः, अत्यंत विद्वान्, गणाचो

गणपति, विघ्नापासून रक्षण करणारा व कोणतेही कर्म ज्याशिवाय होत नाही अशी एक देवता ऋग्वेदशास्त्रीहि मानलेली होती " उपनिषद् कालापर्यंत बृहस्पति हीच ज्ञानाचा देवता होती गणपतीला हें स्थान बऱ्याच उशीरा मिळाले असे, तो पुढे गणपतीच्या हातीं आला, यावरून या दोन्ही देवतांच्या मुळाशी एकच कल्पना असली पाहिजे, किंहुना गणपति हें बृहस्पतीचेंच उत्क्रांत स्वरूप असले पाहिजे असा श्री. राव (Elements of Hindu Iconography Vol I. Part I, p 45) यांनी निष्कर्ष काढला आहे उत्तरकालीन पुराणाना या परस्पर मध्य परस्परामासी जोडलेला आहे यजुर्वेदात गणपतीचें कार्य छद्राग्रे गेलेल आहे हें दिवेम्बर सांगतात (पूरार्क) 'ऋग्वेदकाली जे मुखपर गणाधिपत्य बृहस्पति त्रिपाद्वासारख्या देवाकडे होते त यजुर्वेदकाला विष्णूकूर इद्राकडे आले मेषायणी सहितें (२६१) गणपत्याचा उल्लेख आहे तैत्तिरीय आरण्यकात (१०१५) 'तत्पुरुषाय विद्महे ब्रह्मदेवाय धीमहि तन्नो दन्ति प्रचोदयात्' हा मंत्र आलेला आहे माननगृह्यसूत्रात विनायक हा चार देवतांचा सध आहे या समूहातून उत्तर काढत गणपति-विनायक हें एकमेव दैवत उरनात झाले, वीघायन धर्म सूत्रात (२५) एकदन्त, लम्बोदर, चक्रदन्त, इस्तिमुख वगैरे विशेषणें गणपतीला लावलेली आहेत याज्ञवल्क्य स्मृतीत (१२७१) पुढील वचन आढळतें.

विनायक कर्मविघ्नसिध्यर्थं विनियोजित

गणानामाधिपत्येय स्त्रेण ब्रह्म ॥ तथा ॥

पुराणांची साधनें जीं कर्म त्यास विघ्नें करण्याकरितां विनायकास पुण्यदन्तादि गणाच्या आधिपत्याचे ठायीं योजिलेले आहे, अर्थात् विनायक ही दुष्ट देवता कर्मास विघ्न आणणारी असून पूजादिकाच्या योगानें सत्पुष्ट वेलीं असतां विघ्नाचा नाश करणारी आहे गणपतीला विघ्नहर्त्या इष्ट दैवताचें स्वरूप पुराण कालांत प्राप्त झालेलें आहे सर्व उपलब्ध पुराव्यावरून हें भाटारकर निष्कर्ष काढतात वी याज्ञवल्क्यान वर्णिलेले गणपति-विनायकाचें स्वरूप हें त्याचें आद्य स्वरूप असावे, विनायकाच्या शास्त्रीय विधि स्थितपूर्ववालीन वसावेत आणि पुराणांतलें स्वल्प स्थाला गुप्तोत्तर घालात, सहाय्या शतकाच्या सुमारास प्राप्त झालेले असावे (वैष्णवविष्णु अष्टौ शैवविष्णु पृ १४९ व २११)

या व तत्त्वम पुराव्यावरून श्री खरे (मूर्तिविज्ञान पृ १५०) सांगतात वेद-काळीं यज्ञनार्णी लोकामध्य दोन परंपरा असल्यात, पैर्नी ऋग्वेद, बृहदारण्यक वगैरेंच्या पथामध्यें गणपताला महत्त्व नव्हतें, उलट मैत्रायणी सहिता, अथर्व वगैरेंना प्रमाण मानणा-याच्या पथांत वैदिक दैवतांप्रमाणेंच खडबुडुभातांल देवता-नाही प्रामाण्य होतें आणि बौधायन सूत्रात गणप्रतीप्रमाणेंच अनेक देवतांच्या मूर्तीचे उल्लेख आलेले आहेत, त्यावरून त्या काळींही गणपतीच्या मूर्ति होत्या हें निश्चित

व्यासानीं महाभारत सांगितलें व तें गणपतीनें लिहिलें अशी कथा महा-भारताच्या प्रस्तावनात आहे याबाबत अनुमान करण्यात आलेलें आहे कीं विनायक ही एक प्राचीन एतद्देशीय जमात असावी, या जमातीतील कोणा व्यक्तीनें लेखनपद्धति शोधून काढली असावी आणि या सांस्कृतिक कार्याबद्दल त्याचा नायक गणपति ह्याला देवपद देण्यात आलें असावें महाभारतान्या दाक्षिणात्य प्रतीत मान ही कथा आढळत नाही, सबब ती प्रक्षिप्त असावी असा संशोधकाचा कयास आहे तत्रमार्गानें ही दंतकथा स्वीकारलेली आहे शिवाय गायत्रीमंत्र सांगितलें व तें गणपतीनें लिहिलें (महानिर्वाणतंत्र ॐ व्हॅ लॉन पृ ४. टीप) याचें प्रतीक म्हणून घोठ त्याच्या हातीं पोथी दिलेली आढळते पुराणकारानीं गणपतीच्या निर्मितीबद्दल अनेक कथा दिलेल्या आहेत सोमेश्वराची पूजा व यात्रा करणारांना शंकरान स्वर्गप्राप्तीचा हप्ता दिल्यामुळें वस्तुतः ज्याचें मरणोत्तर स्थान नरकात त्याची स्वर्गांत गर्दी झाली. इत्यादि देवांनीं याबद्दल तक्रार केला असतां त्यानें पापी भक्ताना दिलेला शब्द परत घेव्याचें नाकारलें तेव्हा देव पार्वतीकडे गेले स्वर्गप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या नालायकांच्या निवारणासाठीं तिनें स्वतःच्या शरीरावरील उटण्यापामून विघ्नेश्वराची निर्मिती केली आणि स्वर्गप्राप्तीसाठीं केवळ सोमेश्वराच्या यात्रेवर विम-वणाऱ्यांच्या मार्गांत विघ्नें उत्पन्न करण्याची कामगिरी त्याजवर सोंपविली, मात्र जे तुझी शांति करतील त्यांना साथ कर असाही आदेश त्याला दिला शिव तप करीत असता त्याच्या यथाळातून प्रकट झालेल्या दिग्ब तेजाचें गण-पति हें मूर्त स्वरूप आहे असें ब्राह्मपुराणांत सांगितलें आहे याप्रमाणें गणपति हा आपल्या सहकार्याशिवाय निर्माण झालेला पाहून पार्वतीनें त्याला शाप

दिला की तुझे पोट डेवरें होईल व तुझे मस्तक हत्तीसारंगें घेटव होईल पार्वती स्नान करीत होती व गणपति द्वाररक्षण करीत होता, त्यानें शंकरालाही मजाव केला, म्हणून शंकराने याचें मस्तक तोडलें पार्वतीच्या सांगण्यावरून शंकराने त्याच्या घडावर इद्राच्या ऐरावताच्या पुत्राचें मस्तक घसवून त्याला सजीव केले गणपतीच्या गजमुखाचें स्पर्शकरण करण्यामाठी पुराणात आणली एक कथा सांगितलेली आहे हिमालय पर्वतावर हत्ती व एक हत्तीण यांची कडा पाहून आपणही त्याच्या रूपात क्रीडा करावी अशी शंकरपार्वतींना इच्छा झाली त्यांनीं तशी क्रीडा केली व त्यांना गणपति झाला या व अशा आणखी अनेक दत्तकथांचा विचार केला असता दिसून येतें की परस्परविरोधी धार्मिक समुत्पत्ती गणपतीच्या निर्मितोच्या मुळाशी आहेत वैदिक व अवैदिक समाज व समुत्पत्ती यांचा संघर्ष समेट व संवर या दैवतात सामावलेला आहे

गणपतीला बौद्धानाही आपल्या देवतांमध्ये स्थान दिले आहे गणपतिहृदय श्री नारदाचा मंत्र सुद्ध बुद्धानें आनंद भिक्षूला राजगृह येथें सांगितला अशी दत्त कथा आहे (Nepalese Buddhist Literature Mitra p 85) या मंत्रात गणपतीचें ध्यान वर्णिलेलें आहे जि पू तिसऱ्या शतकात सम्राट् अशोकाचो कन्या चाक्षुषी हिनें नेपाळात पशुपतिनाथाच्या मंदिराच्या उत्तरेस गणेशाचें देवालय उभारलें अशी नेपाळी दत्तकथा आहे, पण ही कथा विश्वमनीय नाही असा संशोधकांचा अभिप्राय (South Indian Images Sastri p 108) आहे मद्रासान पयाचा आद्यप्रवर्तक रहलभद्र यात्रा श्रीगुरुगणेश यांच्या उपासना होत्या बुद्धाच्या परिनिर्वाणप्रसंगी मृषकादून गणपति हजर अवस्थार्थें उत्तर पुस्तकालीन शिल्प नारनाथ येथें आहे (Iconographic Buddhaque de l'Inde A Foucher Pl xxx) अमरावती येथेंही गणपतीची बहुमदस मूर्ति प्राप्त झालेली आहे

या यादीची तांत्रिक गणपतीचा गणध अलंकारांमुळे त्याचाही विचार केला पाहिजे

‘प्रहृण मायेनी विचिखि ता’ ही लेखमाला ‘न्यायमूर्तीच्या चरणां बाहेर लेखी माळ’ या दीर्घकालाची प्रवनाचेत प्रसिद्ध झाली त्या काळात प्रहृण हा

तिरस्कारानें खादि उडविण्याचा विषय होता. प्राकृत भाषा व साहित्य यांना अलीकडेच विद्वानांची व विद्यापीठांची मान्यता मिळालेली आहे. दरम्यानच्या काळात श्री राजवाडे यांचे लेख सरस्वतीमंदिरात प्रसिद्ध झाले. बापैकी पहिल्या लेखात ते म्हणतात “या गार्थेत केवळ साधाच गणपति उल्लेखिलेला नाही तर वाममार्गी गाणपत्य ज्या उच्छिष्ट गणपतीची पूजा करतात त्या सवलमन कामना पुरविणाऱ्या देवतेचा उल्लेख केलेला आहे.” श्री धुले शास्त्री यांनी ही विधाने मान्य केली, कारण त्यांना गाथासप्तशतीचें प्राचीनत्व नाशार्थीत बरा बराचें होतें. प्राचीन ऐतिहासिक युगाच्या अखराच्या सुमारास तत्रमार्ग निर्माण झाला व मध्ययुगात त्याचा विशेष प्रचार झाला असें साधारणपणें सर्व सशोधक मानीत. उच्चार व पुनरुच्चार सामुळ या विधानांला सिद्धान्ताचें स्वरूप आलेलें आहे. तान्त्रिक दैवतें व त्याची पूजा ही कर्मांत कमी वैदिक दैवतें व त्याची पूजा यांच्याइतकी पुष्कट आहेत. बिंबहुना शाक्त दैवतें हीच आद्यदैवतें आहेत, असा तत्रमार्गीयांचा आग्रह आहे. उभय पक्षाची अतिशयोक्त बगळली असतां दिसून येतें कीं तत्रमार्ग हा कर्मांत कमी सि. पू. दुसऱ्या शतकाइतका प्राचीन असला पाहिजे. उच्छिष्ट-गणपति, कुडार्णव तत्र व महानिर्वाण तत्र या तत्र प्रमाणां या आधारान गणपतीबद्दलची सकलित माहिती येथे देतां.

तत्रमार्गीत गणपतीला महत्त्वाचें स्थान आहे. कुडार्णव तत्रात त्याला गजमुख म्हण्टलेचें आहे. महानिर्वाणात गणपतीचें ध्यान सांगितलें आहे. त्याचा वर्ण शेंदरी असून त्याला तीन डोळे आहेत, मस्तकावर चंद्रकला आहे व सोडेंत मधाचा कुंभ आहे, एक वरदहस्त असून बाकीच्या हातांत शस्त्र, पाश व अकुश आहेत. वाममार्गी शाक्तानी गणपती । शिवपार्वताहून अधिक महत्त्व दिलेलें आहे. ब्रह्मचारी गणपतीला पौराणिकांनी बुद्धि व सिद्धि या भार्या दिलेल्या आहेत. तत्रमार्गी गणपतीची लक्ष्मी ही भार्या किंवा शक्ति. शाक्त गणपतीचे पाच मुख्य प्रभार आहेत. उच्छिष्ट-गणपति, ऊर्ध्व-गणपति, विंगल गणपति, महागणपति व लक्ष्मी-गणपति. नवनीत गणपति, सतान गणपति, स्वर्ण गणपति व हरिद्रा गणपति हे प्रभारही काही आधारप्रमांत नमूद आहेत. त्याचा लक्षण सांगितलें आहेत, ती अशीं

मूर्ति	वर्ण	नेत्र	हस्त	हाती-	शक्ति
उच्छिष्ट-	लाल	—	४	डाळिव, वीणा, कमळ, पाश, अकुश, मोदक, धनुष्य बाण	विविध आलिंगित.
कर्ण-	पिवळा	—	६-८	उंसाचें धनुष्य, कर्णास व कुशाचा बाण	आलिंगित
पिंगल-	„	—	६	आवा, उस, कल्पकता, लाडू	श्री व सम्राट् यी शक्ति
महा-	लाल	—	८, १०, १२	उंसाचें धनुष्य, डाळिव व कर्णाम	आलिंगित.
लक्ष्मी	शुभ्र	—	४, ६, ८	पोपट, कल्पकता, बाण, कमळ	पीतवर्ण शक्ति, हाती कमळ.
हरिदा	पिवळा	३	४	(उपासकाच्या दंडावर तप्तमुद्रांकित एकदन्त गजमुखार्चें चिन्ह)	

ध्यानं दर्तीयांच्या शंकरदिग्गजयात (दहावें शतक) समाहितले आहे कीं उच्छिष्ट गणपति पंथाचे शाक्त भक्त मूर्तींची पूजा वाव्या हातानें करतात, जातिभेद मारनांत नाहींत, स्त्रीसंभोगाचे बाबतींत कोणताही निषेध जुमानीत नाहींत, तांत्रिक उपासक पूजा करताना ' नमनारिरत', ' नारीयो निरसाह्वाद ' अशा गणपतीचें ध्यान करतात, ह्या पूजेचें पुण्य ' स्वयोनित्य ' गोपनीय आहे. उच्छिष्टगणपत्युच्छिष्टवाग्जालिन्युपासना (संपादक श्री गोविंद परशुराम शास्त्री, प्रकाशक : श्री वैद्येश्वर स्टोम मुद्रणालय शके १८९९) या पोथीत उच्छिष्टगणपतीचीं ध्याने दिलेली आहेत, ती अशी -

चतुर्भुज रक्तनुं त्रिनेत्र
पाशाक्षुती मोदकपात्रदेती ॥
करेर्दधान सरसारुहस्यम्
उन्मत्तमुच्छिष्ट गणेशमादे ॥

ॐ शरान्धनुः पाशसृणी स्वहस्तेः
 दधानमारक्त सरोदहस्थम् ॥
 विवस्त्रपत्न्यां मुरतप्रवृत्तम्
 उच्छिष्टमम्बासुतमाश्रयेहम् ॥

वेगवेगळ्या कार्याच्या सिद्धीसाठी उच्छिष्ट गणपतीच्या पूजेचे वेगवेगळे विधि सदर पोथीत सांगितलेले आहेत; त्यांपैकी काही येथे देतो:

“ अभिलपितबालाचिन्त्रोपरि गणेशं संस्थाप्य प्रत्यहमष्टोत्तरशतं जपेत् दिनत्रयादाकर्षयति । तं गणेशं नद्यां नीत्वा प्रक्षाल्य स्वमुखाद्वारचतुष्टयं प्रक्षाल्य तस्मात् पतितं किंचिदुदकं भाडे निक्षिपेत् । तदुदकं ये पिबन्ति ते सर्वे दृश्य भवन्ति । तं गणेशं ताम्रे सौम्ये वा निक्षिप्य कार्दमधनारिक्तयो वर्या भवन्ति शत्रुगणः स्तम्भीनवन्ति । ” इत्यादि.

शिलालेखांतील स्पष्ट उल्लेखाच्या आधारेने पाचव्या शतकापूर्वी निश्चितपणे मांडता येईल अशी गणपतीची मूर्ति अद्याप उपलब्ध झालेली नाही. पण अनुमानाने शकपूर्व काळात मांडता येतील अशा गणेशमूर्ति अलीकडे मिळाल्या आहेत. पेइ मुडियम् व पेरंवर येथे उत्खननात मिळालेल्या मूर्ति शकपूर्वकालांतील असल्याचें संशोधकांनी निश्चित केलेले आहे (A. S. I. : Annual Report : 1905-6 & 1908-9). अमरावती येथील सातवाहनकालीन स्तूपाभोंवतालच्या कठण्यावर एक मूर्ति आहे. तिच्या मस्तकावर महासर्पाचे वेटोळें किंवा द्रव्याची थैली आहे. तिचे डोळे, कान व अधर निःसंशय हत्तीसारखे आहेत. तिचे पोट डेबरे आहे. पण तिला सोंड मात्र नाही. ही मूर्ति गणपतीचीच असलेवद्दल श्री. वर्गेस, श्री. कुमारस्वामी व श्री. ड्वेले यांचे एकमत आहे ही मूर्ति गणपतीचें यक्षोद्भव व मुचविते. सिंहलद्वीपातील मिहितले येथील स्तूपानजीक गजमुल गणपतीची मूर्ति उत्खननात मिळालेली (Ganesa: A Getty: Pl. XXII C.) आहे. हें शिल्पकृत्य पहिल्या, फार तर दुसऱ्या शतकातील असावे असें आसपासच्या शिलालेखावरून ठरते. कुशान राजा हुविष्क याच्या नाण्यावर (इडिबन म्युझियम-कलकत्ता) ब्राह्मी लिपीत ‘ गणेश ’ अशी वक्कर आहेत. (J. A. S. B. 1897: Part I; p. ७ Pl. 1) असें श्री. व्हिन्सेट सिंघ याचे म्हणणे आहे मात्र अन्य

सशोचकानों याचें वाचन 'भवेश' असें केलेलें आहे शिवाय त्यावरील मूर्ति शिवाची आहे वाचन बरोबर असल तर काहीं बिघडत नाहीं, कारण शिव व गणेश हे आरम्भो एरच होते असा डॉ प्रिडुप्पी याचा सिद्धांत आहे अथर्वशीर्ष उपनिषदात रुद्र व विनायक हे एकच होत असें वचन आहे रूद्रानें विनायक निर्विले असें याज्ञवल्क्यानेंही सांगितलेलें आहे भूमार येथें गणपतीची पाचव्या शतकातील अद्वितीय मूर्ति आहे या मूर्तीला सोंड आहे पण ती अगदी लहान आहे पोट सामान्य आहे किरिटाळा घटा लावलेल्या आदृत आणि छातीवर घटाची माळ रुळत आहे या मूर्ताची चर्चा करताना डॉ आनंद कुमारस्वामी (Yaksha Part I pp 7 14) यांनी एक तिथेटी दत्तक्या सांगितलेली आहे वैशालीचा द्वारपाल मेला व राक्षस शाला स्थाने गावकऱ्यांना दृगन्त दिल्या कीं मांसी प्रतेमा द्वारपालाच्या जागवर स्थापन करा तिथ्या गळ्यात घटाची माळ घाला, गावावर सकट घाल कीं या घटा आंगोआप व आगाळ वायू लागतील यामुळ गावकऱ्यांना सरसणाची तयारी करावास्त पुरेमा भवमर मिळेल गावकऱ्यांनी तप केलें व यामुळ त्यांना शत्रूचा अचानक उपसर्ग झाला नाहीं या मूर्तीच्या गळ्यात असलेल्या घटाच्या माळवरून ते निष्कर्ष काढतात काहें गणपतीचें यक्षस्वरूप आहे कारण शहराच्या प्रवेशद्वाराचें सरसणाचें काम यक्षाकडे सोंपविलेलें असे

गणपतीला गजमुत्र धर्मसूत्र कालात प्राप्त झाल (बौधायन २५) उदीर हा यदाचा पशु असें श्रौतमूनात सांगितलेलें आहे गणपति रूद्राधामून अलग झाला तेव्हा हें वाहन त्याला प्राप्त झालें गणपतीचें मुल व वाहन यावरून अनुमान करण्यात आले आहे कीं या दैवताचा वन्य पशुगुजवांशी (Religion & Folk lore of Northern India Crooke p 287) संबंध असला पाहजे गणपतीच्या वाहनावरून त्याचा सूर्याशी संबंध जाडण्यात आलेला आहे (Gubernatis Zoological Mythology p 68) त्याच्या हातांतील वणाम व ऊस बगैरे लक्षणावरून जेधार्प काढण्यात आला आहे कीं हें दैवत शतवरी लोकांचे असावे गणपतीच्या एकदन्त या अभिधानाचें भाषांतर 'नागराचा फाळ' असें ही होळ गवतें, यावरून हा सगृद्धि-देव असावा असही अनुमान (I A XXXV Nov

१९०६) करण्यांत आलेले आहे 'गणेश' या प्रबन्धान्यालेखिका मिस अँलीस ग्रेट्टी यांचे अनुमान आहे की हे देवत द्राविडानी स्वतंत्रपणे निर्माण केलेले असावे. तामीळ भाषेत गणपतीला पिळ्ळैयर असं नाव आहे. पिळ्ळै म्हणजे बालक, पिळ्ळैयर म्हणजे अभिजात बालक. पळ्ळु व पेळ्ळ या द्राविडी शब्दाचा अर्थ दात. हस्तिदंत या पाली शब्दाचा अर्थ हत्तीचे पिल्लू. या शब्दावरून लेखिका निष्कर्ष काढतात की गजमुखा गणपति ही अन्य द्राविडांची एक स्थानिक देवता होती आणि आर्य संस्कृतीशी ससर्ग होण्यापूर्वीच त्यांनी ती उत्कात केलेली होती.

जीवसृष्टीतल्या दुसऱ्या कोणाच्याही पक्षूने हत्तीएवढी मनुष्यावर छाप टाकलेली नाही. विशाल देह व विराट शक्ति, कुशाग्र बुद्धि व आजोर्ब निष्ठा यांचे हे प्रतीक म्हणूनच प्राचीन भारतीय मुद्रावर, युद्धसाहित्यांत आणि दंत कथामध्ये हत्तीला प्रमुख स्थान दिलेले आढळते, म्हणून गणपतीला देवपूजनांत अग्रस्थान मिळाले आहे. सिंह व बाघ हे दिसावयाला अधिक आकर्षक असले तरी ते स्वभावतः हिंस्र असल्यामुळे व त्यांना माणसाला वर्ण अशक्य असल्यामुळे त्याचा समावेश अतिमन्याव्यतिरिक्त कोणाच्याही दैवतात होऊ शकला नाही. म्हणूनच, मला वाटते, नृसिंह हा अवतार विशेष लोकप्रिय झाला नाही. बाघ व सिंह यावर मनुष्याला प्रभुत्व गाजविता येत नाही. म्हणून ती शक्ति मनुष्याने आपल्या देवनांना दिली आणि या हिंस्र प्रापदाना त्यांच्या वाहनाचा दर्जा दिला. अश्व हे शेवा व चापल्य यांचे प्रतीक असले तरी तो इतका माणसाळतो की त्याच्याबद्दल कोणालाही दरारा वाटत नाही, म्हणून हयप्रोवरूपी त्रिभूला पूजास्थान प्राप्त झाले नाही. मामदैवतामध्ये व शुद्ध रामायणात मादारीचे स्थान महत्त्वाचे असले तरी आर्यांच्या व सुसंस्कृत नागरिकांच्या दैवतात त्याचा दर्जा दुय्यम आहे. आर्यांचे अनायाशी संघर्ष झाले, पण एकमेकांचा उच्छेद करण अशक्य आहे हे प्रत्ययास आल्यामुळे आणि दोघानाही याच भूमीत नादावयाचे असल्यामुळे त्यांना परस्पराशी समेट केला. वैदिक दैवते मागासली आणि पौराणिक दैवते पुढे सरसावली हे याचे प्रत्यंतर. अनायाच आर्याकरण करताना आर्यांनी अनायाच्या दैवताचेही आर्याकरण केले आणि त्यांपैकी काहींच्या गायत्री निर्माण केल्या आपल्या

प्रतिष्ठेया वक्षेयादिरच्या वन्यं व स्थानिक प्रानेशाचा सगवेस आर्यानीं आपल्या दैवताच्या विराट समूहात करून घेतला, त्यांच्या विषयच्या प्राथमिक कल्पना शंकीर्ण केल्या व प्रचलित ईतक्या-अधिरु आकर्षक केल्या. जंगली जनातींची मजोशिला, असंस्कृत शेतकऱ्यांचा कृषिदेव आणि नागरिकांचा द्वारपाल, षोडाचा लज्जोदर यक्ष व आर्यांचा बृहस्पति यांच्या संमिश्रगांतून गणपतीचे पौराणिक स्वरूप उत्कांत झालेले आहे असे या विवेचनावरून दिसून येईल.

गणपतीच्या मूर्ति केव्हांपासून रुढ झाल्या ? या बाबतीत डॉ. भांडारकरांनी केलेला विधानानंतर बरेच संशोधन झालेले आहे. मिस् गेट्टी यांच्या प्रबन्धाच्या प्रस्तावनेत प्रो आल्फ्रेड फ्राउडर सांगतात.

“The almost complete absence of ancient documents relating to Ganesa is somewhat disconcerting. Yet must one necessarily succumb to the habitual failing of the philologist whose learned candour leads one to infer that all things have their beginning from the time of their first mention in the texts? Such a conclusion would be absurd... One must be as short sighted as a bookworm to deduce from the lack of any mention of Ganesa in the early epics, that the God did not exist before the fourth or fifth century of our era... Whoever is experienced in the ways of that country knows well that by then the Elephant-god had already behind him century upon century, if not thousands of years, of silent waiting at the foot of the sacred tree of the pre-Aryan village, standing on the roughly built platform which he shares, with the other rustio deities Those more or less shapeless stones, once bathed in the blood of human victims and today still smeared with vermilion were so deeply rooted in an unfathomable past that the aristocracy of the new gods, introduced by the immigrant Aryans, were compelled to adopt them in some form or other. Had they not come to terms with them they would soon have found themselves estranged from the worship of the populace and their priests deprived of

gifts and followers It is probable that the Brahmins, the chosen interpreters of the Divine Will, submitted to this but reluctantly, yet; as Manu himself must admit, 'in all things, necessity constitutes law' (गणेश प्रस्तावना पृ १७)

प्राध्यापक महाशयाच्या विधानाचा गापवारा असा "गणेशाच्या उल्लेख आद्य ग्रंथात नाही, हें खर, पण पटिला उल्लेख आढळतो तेथेच त्याची उत्पत्ति झाला अम मानण अदूरदृष्टीच व हास्यास्पद ठरेल पढीक पण्डित हे ग्रंथाधाराचे वास्तवता वाळवीरितके अदूरदृष्टि आसतात प्राथिक आधाराचे अभावी चवथ्या किंवा पाचव्या शतकापूर्वी गणपति अस्तित्वातच नव्हता असे मानणे योग्य होणार नाही त्यापूर्वी कितीतरी शतक तो ओबड धोबड स्वरूपात अस्तित्वात असला पाहिजे या काळात त्याचे वास्तव्य वटवृक्षाच्या पारावरील ग्रामदेवता-मध्य अमावे त्याच्या मूर्तीवर शेंदूर चोपडण्यात येतो हा रुधिराभिषेकाचा अवशय असावा हिंदुस्थानात वसाहतीसाठी आलेल्या आर्यांनी अशा स्थानक देवताचा समावेश आपल्या दैवतात करून घेतला नसता तर ते बहुजनसमाजाच्या धर्मभंगनाचा समरस होऊ शकल नसते " आर्यांनी ही प्रथा कनिष्ठ सांस्कृतिक पातळीवर असलेल्या बहुमुख्य अनायाच्या अनुरजनासाठी केली की त्याच्या आर्यीकरणाच्या नियोजित कार्यक्रमांनुसार, हा मुद्दा विवाद्य आहे

या चवथ्या अनुरोधान गाथासप्तशतीतील गणपतीकडे पाहिले असता केवळ या उल्लेखावरूनच हा ग्रंथ अर्वाचीन ठरविता येणार नाही या मुद्याबाबत पढीक पण्डितांचेही समाधान हाईल अशी मत्रा आशा आहे प्राध्यापक महाशयाच्या विधानातील "at the foot of the sacred tree—" 'पवित्र वृक्षाच्या पारावर' या शब्दांमळे मी वाचकांचे लक्ष मुद्दाम वेधू इच्छितों, कारण गाथा सप्तशतीतील गणपतीचा उल्लेख असाच आहे विशेषतः दक्षिण हिंदुस्थानात अशा आयुधधायक गणपतीच्या मूर्ति उघट्यावर रस्त्याच्या वडेला चवाळ्यावर, वृक्षापार्श्वी किंवा त्याच्या पारावर नागशिलाचे जोडीने मांडलेल्या अमतात ओं श्री राव याना (पूर्वाक्त भाग २, पोटभाग १ पृ १७७) दाखवून दिले आहे

गणपतीबद्दल ज्ञानकोशकारांनी (ग २४) काढलेला निष्कर्ष येथे देतो "ही देवता वेदपूर्वकाग्रान आहे वेदांत मानसस्कृतीच्या देवता आहेत व पुराणात

सूतसंस्कृतीच्या देवता आहेत. सूतसंस्कृति मानसंस्कृतीहून जुनी आहे आणि मानधर्म नष्ट होण्यापूर्वी श्रुतसंस्था या स्वरूपात विकास पावला आणि या विकासकाली मानसंस्कृति आणि सूतसंस्कृति यांचे म्हणजे वैदिक व पौराणिक धर्माचे एकीकरण हात होत आणि यामुळे मैत्रायणीमारख्या साहतातून पौराण-
देवतांना उल्लेख येतो पण त्या पौराण देवतांचे अस्तित्व त्याहूनहि जुन आहे "

येथपर वेलेल्या विवेचनाच्या अनुराधान गायसप्तशतातील उल्लेखाची तपासणा केवळ असता दिसून येत का यथाल गणपति व गणाधिपति हा वैदिक, बौद्ध किंवा पौराणिक नाही आणि तांत्रिक किंवा उच्छिष्ट तर नाहीच नाही भव भूतीने मालती माधवात गणपतीला नमन केळल आहे हे वर्णन उत्तरकालीन व संपूर्ण आहे त्याचा तुलना केली असता येथाल गणपतीचे स्वरूप प्राचीन अस त्याचे पण उच्छिष्ट गणपतीचे उपासक सुरतप्रसूत देवतांचे ध्यान करतात, हे तर पण एवढ्यावरून क ३७२ मधील गणपताचा उल्लेख शाक्त ठरत नाही गणपतीची मूर्ति उशाला घऊन खान समोयाला प्रसूत व्हावे असा विधि उच्छिष्ट गणपतीच्या यावतीत पाठेही सांगितलला नाही गाथाच्या शिवेकान-
वडच्या वडान्या झाडापालीं ताळण्यात शिदळना करणाऱ्या एका उनाड खाने वृद्धपणी हे उद्गार काढले आहेत गणपतीची मूर्ति तिने जाणून घुडून किंवा विष म्हणून उशाला घेतलेली नाही खावाठा तिला नागाशलाही चालली असती शिवाय गणपतीची शान्त किंवा ब्राह्मणी मूर्ति उशीसारंगी वापरण अशक्य आहे यास ठी अनुभवाची किंवा सशाधनाचा जरूर नाही नायिकेने उशीसारंगी वापरलेली मूर्त सपाट शिला असावी, या म्हालवर काही जाकृति कोरलेली अमलीच तर ती अगदी प्राचीन व प्राथमिक अवस्थेतील असली पाहजे हे उघड दिसते

क ४०, या गाथेत गणपतीन साडेन पाणी ओडून समुद्र ओरडा केल्याचा व त्यामुळे वडवाप्त भटभट्याचा उल्लेख आहे पुढ्याच्या गणशांति (भाद्र पद १८५७) गणपतीच्या सहस्रनामाचा अभ्यास या लक्षात गणपतीचा अधिभूषणमकरहन् समुद्रमथन व कराहन्ध्वस्त भिधुमणिल या नावाचे विवरण करताना सांगितल आहे की हा समुद्रावरोल शत्रूच्या आप्तय यत्नाचा नाश करण्यास समय असल्यामुळे त्यांना हा नाव मिळालेली आहेत समुद्रांत अग्नि

लपल्याचा उल्लेख ऋग्वेदात व महाभारतात आहे पण तेथे किंवा अन्यत्र त्याच्याशी गणपतीचा संबंध आलेला मला आढळला नाही

श्री वेवर यानीं वापरलेल्या दहा भिन्न हस्तलिखितांहीं मज्जु प्रतीत क्र ३७२ आणि सात प्रतीत क्र ४०३ या गाथा आलेल्या आहेत यावरून क्र ४०३ ही गाथा हालच्या मूळ संप्रदात समाविष्ट नसारी असा प्रा निराशी (युगवाणी मार्च १९४५) याचा अंदाज आहे क्र ४०३ ही गाथा मला तेवढी सशयास्पद वाटत नाही

क्र ३७२ या गाथेंतील गणपतीचा पण्डितांनीं रंगविलेला वाद मूळ गाथेच्या पहिल्या ओळीचे पाठभेद विचारांत घेतले असता सहज समळ सुटणार आहे हे पाठभेद असे

जो सीसम्मि विइण्णो मज्झ जुआणेहि गणवई आसि ।

१ वटजकसो, वडवखवे, वडखुरे = वटयक्षो, वटवृक्षो

२ साधारणदेवाच्या प्रतींतील पाठ वडजकसो जो मह सीसअम्मि दिण्णो पडरुआणेहि । भाण्डारकर इन्स्टिट्यूटमधील भुवनपालाच्या हस्तलिखितात आहे तो पाठ असा वडजारको जो असिससम्मि दिण्णो सुह जुआणहि ।

या गाथेवरून टाचेंत वटयक्षावदल साधारण देव सांगतो वटयक्ष वटतले स्थापित क्षेत्रपालादि प्रतिमा । तेलग प्रतींतील टीका समानार्थी आहे पूर्वम् यौवनदान् वत्स्य अथ स्थिते यक्षागारके या यक्षप्रतिमा उपाधानीकृत्य युगमि सम बहलफाल सुरतमुल अनुभूय, इदानीम् विगलित यौवनमदा तामेव देवतामेति पूजयामि ।

वटवृक्ष हें सुरक्षित व रोदस्कर सकेतस्थान असल्याच्या उल्लेख क्र ९४ या गायत आलेला आहे वडाग अनेक पारव्या असतात व त्याची छाया वडगार व अधरी असते वडाची छाडे बहुधा गांवावाहेर, निर्जन भागात किंवा नदीच्या वाटेवर असतात, म्हणून दिवसाउजेडीही सगमोत्सुक प्रेमिकांना या स्थानाचा आश्रय प्रिय वाटे, विशेषत प्रामाण हलिकाना व पशुपालांना हिंदुस्थानात वृक्षपूजा पार प्राचान काळापासून सर्वत्र प्रचलित आहे ' वटव्यातलें झाड ' (Tree in Railing) हें चिन्ह अनेक प्राचीन मुंशांवर आढळतें वटपौर्णिमे सारखे सण हें या प्रपंचे मध्ययुगीन स्वरूप आहे यामुळे ख्रिष्टानाही या

स्थानाचा आश्रय सुलभ असे. क्षेत्रपालादि ग्रामदेवतांच्या शिला बहुधा पारावर वडाच्या बुंध्याला लावून ठेवलेल्या असतात. यक्षपिशाचादि बऱ्यावाईट दैवतांची बस्तीही अशाच जागी असते. फार प्राचीन काळापासून यक्ष हे भारताच्या ओळखीचे आहेत. ऋग्वेद व अथर्ववेद आणि ब्राह्मणे व उपनिषदे यांत त्यांचे उल्लेख आढळतात. श्री. हीलब्रंट सांगतात की ही संज्ञा आर्यांना मानवाच्या आध्यात्मिक शत्रूची द्योतक होती; नंतर तिला अलौकिक सामर्थ्य व उच्च चारित्र्य प्राप्त झाले. यक्षाचे तीन प्रकार आहेत. श्री. कुबेर व कामदेव यांसारखी सर्वमान्य दैवते; शाक्यवाहन व सातगिरी यासारखी देशाची व कुलाची दैवते, स्थानिक दैवते, ज्यांचे कर्तृत्व ग्रामसामेच्या किंवा त्यांनी आश्रय घेतलेल्या वृक्षाच्या कक्षेच्या बाहेर प्रत्यक्षास येत नाही. स्थानिक यक्ष वृक्षाच्या चारित्र्यावर नजर ठेवतात आणि कधी स्वतःच कुमारिकोना भोगतात (उत्तरा-ध्यायन चूर्णि: पृ. ८९). किती जगांनी या समजुतीचा फायदा घेतला असेल ते यक्षच जाणोत !

भटक्या टोळ्याचे देव स्थानिक व स्थायिक नसतात (Keith : Religion & Philosophy of the Vedas : p. 18). असल्यावर तर अशा देवांच्या मूर्ति प्रतीकात्मक, वजनांत हलक्या व हलकितो वेण्यासारख्या, म्हणून आकाराने आटोपशीर अशा असल्या पाहिजेत. यक्ष व यक्षी यांच्या अजस्र व सुंदर मूर्ति वोरण्याची प्रथा मौर्य कालात सुरू झाली. मात्र अशा मूर्ति विशेष विख्यात अशाच स्थानी आढळणार हें उघड आहे. भटक्या टोळ्या स्थायिक होऊन येती कलं लागल्या म्हणजे क्षेत्रपालादि स्थानिक व स्थायिक दैवते निर्माण होतात. जसे लोक तसे त्याचे देव. या न्यायाने रोडवळाचे देव ओबट-भोशडच समणार. मग ती मूर्ति आर्यांच्या संसर्गाने उत्क्रांत झालेल्या गणपतीची असो किंवा आदिशिवमोना भयप्रद म्हणून पूज्य वाढण्याच्या नाणाची असो. अशा दैवतांच्याशिला आज ही रोड्यावाज्यातून आढळतात. गाथासप्तशतीतील प्रस्तुत उल्लेखाला अभिप्रेत असलेला वडयक्ष अशाच स्वरूपाचा असल्या पाहिजे. राज्यपाल सातगिरी यक्षापासून सातवाहनाचा संभव झाला असा एक शिद्दोत आहे. सातवाहनाना गणपति हें दैवत त्याच्या विविध स्वरूपांत माहीत असले पाहिजे. डेरपोट्या यक्षाच्या अनेक मूर्ति उत्तलनगांत उपलब्ध झालेल्या आहेत. गणपतीही यक्षजन्य व गजरूप असल्यामुळे त्याचे

हे लक्षणं यालों मिळालेलें आहे. सातव्या सातवाहनं राजाचें नांव लम्बीदरं असें आहे. हे नांव त्याला त्याच्या पोटाच्या आकारावरून मिळालें असावें असें अनुमान करता येणार नाहीं.

प्रजापती=प्रावर्ह : क्र. ९६३; ब्रह्मन्=ब्रह्मः क्र. ८१०; विधिः = विधि क्र. २०७; २३५, ४२५, ९७६. क्र. ६५६ व ७८३ या गाथांत विधि हा शब्द देव या अर्थानें आलेला आहे. वेदांतील उल्लेखानुसार (क्र. १०.१२१) विधि हा सृष्टीचा निर्माता. म्हणूनच क्र. ९८० या गाथेंत त्याला ठेर-स्थविर म्हटलेलें आहे. त्याचे उल्लेख व श्रेय हीं उत्तरकालीन दिसतात. ब्रह्मदेवाची निर्मिति याच्याही नंतर झालेली आहे. ब्राह्मण व सूत्र वाङ्मयांत प्रजापतीला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेलें दिसतें. या काळात प्रथम ब्रह्मदेव व बृहस्पति (ऐ. ब्रा. १.१९) आणि नंतर प्रजापति व ब्रह्मदेव एकरूप (आ. गृ. सू. ३.४) झालेले दिसतात. ब्राह्मणकारांनी प्रजापति अनेक कल्पिले आहेत. क्र. ९६३ या गाथेंत ह्याच कल्पनेची सूचना आहे. येथें वर्णिलेलें त्याचें कार्य क्र. २०७ मधील विधीच्या कार्याशी सदृश आहे. प्रजापति व ब्रह्मदेव, दोघेही लंपट. प्रजापति हा स्वतःच्या कन्यांवर मोहित झाल्याच्या कथा ऐतरेय (३.३३; ५.२) व शतपथ (१.७.४) ब्राह्मणांत आलेल्या आहेत. पण तीं उघड रूपकें आहेत. प्रत्यक्ष पिता संभोगार्थ मृग रूप धारण करून मृगी रूप धारण केलेल्या कन्येच्या मार्गे लागलेला पाहून रुद्र खवळला आणि त्याच्यावर घाण सोडल्या-गाठी नेम घेणार तोंच प्रजापतीनें विनवणी केली व पशुपति करण्याचें आश्वासन दिलें म्हणून रुद्रानें त्याचा वेध केला नाहीं अशी कथा आहे आणि ती मृग, रोहिणी व व्याध यांना अनुलक्षून आहे ब्रह्मदेवही असाच. यानें आपल्या अर्धांगापासून शतरूपा नावाची रूपरती स्त्री निर्माण केली. ती याला प्रदक्षिणा घालूं लागली. तेव्हा तो मोहित झाला मानसपुत्र भोंवतीं असल्यामुळें तिच्याकडे मान बळकून बाळें भरून पाहता येईना, म्हणून यानें चार वाजुंना शिरें निर्माण केलीं आणि ती आकाशमार्गे निघाली तेव्हा वर आणखी एक जटाधारी पांचवें शिर निर्माण केलें. हे गिर शंकरानें डाव्या पायाच्या आंगठ्याच्या नजानें घुडलें. एकदां ब्रह्मदेवानें प्रभासक्षेत्री यज्ञ केला. त्याची पत्नी सावित्री यज्ञमंज्पात बेळेर आली नाहीं. यज्ञकर्मास विलंब होऊं नये म्हणून याच्या सांगण्यावरून

इदानीं एक गवळ्याची पोर आगली ती गायत्री या नावाने ब्रम्ह्याची स्त्री झाली या यज्ञात शंकराने बरीच धामधूम करून मानाचे स्थान मिळविले यज्ञममा सीध्या मुमारास सावित्री तेथे आली झाला प्रकार पाहून ती खूबळी तुम्ही कोणा पूजा करणार नाही, असा तिने ब्रम्ह्याला शाप दिला तुम्ही लोभी व परान्नेपुत्र झाल, पाण्याबद्दल यहाला जाल आणि द्रव्यसंययासाठी मत्न कराल असा तिने ब्रह्मगाना शाप दिला ती यज्ञमदपातून निघून गेल्यानंतर गायत्रीने या शापताना वर दिले ही कथा स्कन्द पुराणात (७१ १६५) आहे ब्रह्मपति व ब्रह्मदेव याचे, ब्रह्मगायें व त्याच्या या देवाच माहात्म्य नष्ट झाले आणि त्याचा उच्छेद सामान्य पशुपालाच्या पशुपति या देवाने केला आणि प्रत्यक्ष ब्रह्मेशाला गवळ्याचा पोर परती म्हणून स्वीकारावी लागली या कथेमागवरून ब्रह्मगायें व साधारत व सामान्य जनांचे वाढते सामर्थ्य प्रत्ययात येते याथास्तशतीत या देवताना पूजेचा मान नाही आणि त्याचे कर्तृत्व सांकेतिक आहे

मदन अणङ्ग=अनङ्ग क २३३ (-निवास), २६० (-गज) ७४० (-गज), ९९४ (शर), काम क १४८, १७७ (गुडिभाषण=गुटिकाधनु), ३२९ (-शर), ४७३ (-चाप), ५८५ (दत्तमङ्ग-हस्तमाल), ९४३ (आवह=आयुर) चाप क ४७३, ९८१, कुसुमचाप क ९८६ कुसुमयाण क ९८२, कुसुमावह=कुसुमायुध क ९४६, मञ्ज-मयण=मदन क २१० (-शर) ३१५ (-चाप) ३८१ (-शर), ४४१ (चाप) ५४४ (-उत्ताव) ५७० (-अग्नी=अग्नि) ५८१ (-छुरा=छुरा) ७५८ युद्ध ८०७ (-मुद्रा=मुद्रा) ९८६ (-चाप), मञ्जरुज=मञ्जुधर क १०१, घम्भह=मन्मथ क ७७६, ८८४ (-निवास), ९४८ सर=सर क ९९९

काम हा ब्रह्मदेवाचा पुत्र तो त्याच्या हस्तमालापासून निर्माण झाला ऋग्वेदात (१० १२९) सांगले आहे प्रथम मनोरूप बोज उत्पन्न झाले आणि मनाचे ठायी काम उत्पन्न झाला अर्थवेदान्त (३ २५) कामदेवाचा मंत्र आहे "कामदार प्रणर आहेत, त्यांना आसक्तीचा दड आहे, तरकण्टेचे पल आहेत व सक त्यांचा काठ आहे त्यांना तुम्ही हृदय विद्ध केले म्हणजे त्या या प्रणर उभयतेने दोसे आठ कोरडे होतील, जणू मी चावडाने फन्कारल्याप्रमाणे तू आपला पिता

च पति यांचा त्याग करून मजकडे येतील, तुम्ही प्रतिकारशक्ति नष्ट होईल व तू मला बरा होशील.” तारकासुराने तप केलं व अमरत्व मागितलं असता ब्रह्मदेवाने हें नाकारलं व सात दिवसांच्या शिशुहस्ते मरण येईल असा त्याला वर दिला. यामुळे तो मस्त झाला. शंकराच्या औरस पुत्राच्या हातून मरण यावे असा देवांचा संकेत होता. या वेळीं शंकर विरुर होता. त्याची प्रथम पत्नी सती हिने दक्षयज्ञांत देहत्याग केला होता. पुढे तिने हिमालयाच्या पोटी जन्म घेतला. सर्गाच्या वियोगामुळे तिचाचें कामधेतुन्म नष्टप्राय झाले होतें. शंकर-गर्वाचा परिणय व्हावा एतदर्थ देवांच्या विनंतीवरून कामदेवाने शंकराला साराविद्ध करून त्याच्या चित्तात कामप्रेरणा निर्माण करण्याचें मान्य केलें यानें बाण सोडला. त्याला सवेदना होताच त्यानें खवळून तृतीय नेत्र उघडला. त्याच्या प्रलर तेजानें कामदेवाच्या शरीराचें भस्म झालें. पण देवांचा हेतू साधला. शंकरपार्वतीचें प्रेम जमलें, त्याचा विवाह झाला, त्यांच्या पोटी स्कन्द आला व त्यानें तारकासुराचा घघ केला. क्र. ७५८ या गाथेंत मदन-शंकर युद्धाचा उल्लेख आहे. तेव्हां पासून धाम ह्या अन्वग्न झाला. याला अन्वग्न नसलें तरी ज्यांना तें आहे त्यांच्याहून नाचें सामर्थ्य अधिक आहे. याला मदनराज (क्र. ८०७) म्हटलेलें आहे यानें त्रैलोक्य (क्र. ९८९) जिंकलें आहे. याला शरीर नाही, तरी त्याच्या आगमनाची चाहूल लागताच स्तन दृढिगत होतात (क्र. ९४८) आणि ही आपल्या कर्तृत्वाची धूग म्हणून मदनराज स्थान मोहोर (क्र. ८०७) करतो ! कवींनी कल्पिलें आहे कीं स्मराचा वर्ण श्यामल (क्र. ९९२) आहे, त्याचे धनुष्य कुमुदांचें (क्र. ९४६) आहे आणि बाणही कुमुदांचेच आहेत. कोणी सांगतात हें धनुष्य नागकेशराच्या फादीचे असतें (Chandra Chakravarty : Cultural History of the Hindus : p 370) आणि रति-रहस्यकार (१-१) सांगतात, तें उंसाचें असतें व त्याची दोरी भ्रमरपंक्तीची असते. त्याचेपाशीं पांच बाण असतात. क्र. १७७ मध्ये कामाला शुद्धिकाधनु म्हटलेलें आहे. कोणी सांगतात—

अरविंदमशोकं च चूर्तं च तवमलिका ।

नीलोत्पलं च पश्येते पद्मबाणस्य सायकाः ॥

पेकीं क्र. ९९४ मधील घराणी आत्मजिरी आहे. हे घर गुरु घरे, पण ते भयं विजयग की (क्र. ३२५, ३२६) त्याची प्रकरता स्पर्शापूर्वी अवघा

पातले आणि त्यांनी झालेली जखम सुखावई ! मदन हा पुणधन्वा व त्याचे घर सुमुनाचे, कारण रतीचे सुगंधाशी साहचर्य आहे. क. ५८५ मध्ये त्याच्या दाती भाला आहे. कपोत हे त्याचे वाहन आणि त्याच्या भवजावर मकर (क. १०१) हे चिन्ह; पपोत, कारण सदैव पूजन करणारा कपोत हा खरा कामदेव आहे. आणि मकर, कारण त्याचे अंगी विलक्षण कामसामर्थ्य आहे. अशी समजूत आहे.

पुणर्गम कोठे सांगितले आहे की मदन हा विष्णु व लक्ष्मी यांचा पुत्र. लक्ष्मी समुद्रमंथनातून निर्माण झाली तशीच प्रीकांचा मदन श्रोत याची आहे अशी गीत ही समुद्राच्या केंद्रातून प्रकट झाली. रोमन मदनाची माता य्हीनस ही रातेदेवता आहे, सवय लक्ष्मीसारखी सती नाही, ती अनेक देवांशी रत होवे म्हणून असती आहे. मदनाची पत्नी राति ही मात्र सती आहे ! आपल्या-कडे बदामी व वेरूळ येथे कामदेवाच्या मूर्ति आहेत.

राम व लक्ष्मणः राम, लौमिची = (लक्ष्मण) : क. ३५. रामकथा मराठी वापकाच्या चांगल्या परिचयाची आहे आणि येथे अभिप्रेत असलेले वैशिष्ट्यही. लक्ष्मण हा सुमित्रेचा मुलगा, म्हणून त्याला लौमित्र म्हटलेले आहे. लक्ष्मण हा आदर्श धनिष्ठ धाता. प्राचीन रिवाजाप्रमाणे वडील भावाच्या पत्नीवर अगर विषयेवर भावत्या भावाचा टोळा व दृक्क असावयाचा. म्हणूनच मायागृहाच्या प्रयोगी धीता याला टाफून बोलली असावी. पण याने तिच्याबद्दल मान वर कल्प पाहिले गुदा नाही. पुढे ऋष्यमूक पर्वतावर पानरांनी दातविलेल्या गोतेच्या अलंकारांवेळी नूपुर तेवढे याने ओळखले या मंत्रो तो म्हणाला.

नाहं जानामि येनुरे, नाहं जानामि कुंडिले ।

नूपुरे राभिजातामि निगं पाशभिषन्दनात् ॥

मी नेदमां सीतामार्गच्या पादां पडत असल्यामुळे मला तिचे नूपुर सेवे ओळखतात. क. ३५ च्या नाविकेने हाच प्रयोग गितीवर रचविलेला असावा. क ३११ या गाथेत लंढूचा गोभेदिक अंग असेल आहे. त्यामणसारीलोल रागाचा उद्वेग सादरपुर्ण आहे.

प्रि. मू. यथया सतीर्वात रागयथा गापीया रक्तांगत अदिश्यात होती, परिहृत बाष्पीकीने समादन रपते अमं धी विहरिता याने गत (History of Indian Literature Vol 1. pp. 202-210) आहे. ही

कथा गायतस्तशतीच्या काळांत रामायणाच्या स्वरूपांत महाराष्ट्राच्या बहुजन समाजाला अवगत होती हे या उल्लेखांवरून ठरते. रामायणाच्या स्वरूपांत, असे म्हणण्याचे कारण हे की दशरथजातकांत रामच्या विकृत स्वरूपात माडलेली आहे जातकात सीता ही रामलक्ष्मणाची सखी वहीण आहे आणि राम व सीता यांचा विवाह ती हिमालयातील वनवासातून परत आल्यानंतर झालेला आहे दशरथ जातकातील कथा जाणून घेऊन त्रिकृत आहे हे निःसंशय, कारण जयहिम जातकात रामाच्या दण्डकारण्यातील वनवासाचा आणि वेस्ततर जातकात राम व सीता ही पतिपत्नी असल्याचा उल्लेख आलेला आहे. नाशिकच्या पाण्डवलेण्यातील गौतमी बालग्रीच्या लेखात (नाशिक गॅझेटीयर पृ ५५० ते ५५४) रामाच्या पराक्रमाचा व तेजाचा उल्लेख आलेला आहे या वरूनही बरील अनुमानाला बळगटी येते पातिव्रत्य व एकपत्नीव्रत याची प्रतीक म्हणून सीतारामाच्या भक्तीचा पय मात्र उत्तरकालीन असून तो व्यभिचारी राधाकृष्णाच्या विकृत स्वरूपात प्रचलित झालेल्या भक्तिपंथाला आन्धान म्हणून अस्तित्वात आला असावा

वामनः वामण = वामन = क ४०६ ४२५, याशी संबद्ध त्रिविक्रम = क ४११, बळि क ४०६, समुद्रमथन क. (सीरोअ) ११७, दुदसमुद्र ३८८, ४७५, अमृत क ४९३, कौस्तुभ क १५१.

वामन हा विष्णूचा पाचवा अवतार हरि व विष्णु हे एकच. हरीचा वामन हा अवतार, याची गायकवर्णा स्फुटकल्पना (क ४०६) आहे विष्णूने तीन पावलांत जग व्यापलें व जेथें पाऊल ठेवलें तेथें सद्धर्माची स्थापना केली असा उल्लेख ऋग्वेदात (१ २२ १७-१८) आलेला आहे येथें बळीचा उल्लेख आलेला नाही यज्ञप्रमर्गी देव व दैत्य यांचे जागेबद्दल भाडण झालें असतां वामाचे आकाराएवढी जागा त्यांना देण्याचे दैत्यांनी कबूल केलें, तेव्हा विष्णु जमीनी वर निजला व पडल्या पडल्या एवढा वाढला का त्याने सर्व पृथ्वी व्यापून टाकली अशी कथा ऐतरेय ब्राह्मणात आलेली (१ २५) आहे तैत्तिरीय संहितेत सांगितलें आहे की (७ १ ३, २४ १२ २) बळीने घेतलेलें राज्य वामनानें इद्राला परत मिळवून दिलें बळी हा दैत्याचा राजा, हिरण्यकशिपूचा पणतू त्याला नृसिंहानें ठार बेल व बाला वामनानें नामाहरण केलें या वरून या दोन अवतारास दोनच पिढ्यांचे अंतर दिसतें बळीचा पुत्र बाणासुर व

त्याची कन्या उपा. हिच्याशी कृष्णाचा नातू अनिरुद्ध याने गांधर्वविधीने विवाह
 केल्यावरून दैत्य व यादव यांमध्ये युद्ध झाले. या युद्धांत कृष्णाने भाग घेतला
 होता. वामन व कृष्ण यांमध्ये परशुराम व राम हे दोन अवतार होऊन गेले.
 अवताराच्या मोक्षनेतृत्वात या दोघांना आपआपले अवतारकार्य करण्यास
 काळाची पोरनी सवडच रहात नाही. शुक्राचार्यांच्या सांगण्यावरून याने स्वारी
 करून स्वर्गाचे राज्य मिळविले. याने इंद्राची संपत्ति हरण केली, पण तो ती
 नेत अगता ती समुद्रात पडली. ती बाहेर काढण्यासाठी निष्कृष्या सूचनेवरून
 देव गाला धरण आले म्हणून दैत्यांनी देवांशी सहकार्य करून समुद्रमंथन केले.
 मंथनाच्या सुरुवातीस देवांनी दैत्यांना मंदार पर्वताभोवती गुढाढलेल्या नाग-
 राजाच्या सुगंधी बाजू देऊन त्यांना विशेष उपसर्ग होईल अशी युक्ति केली
 आणि अलेरीस रत्ने त्यांच्या हातीं लावून दिली नाहीत, इतक्या नष्टे, अमृताच्या
 बाबतीतही त्याची वंचना केली. या मथनातून चौदा रत्ने निघाली, असें
 काही आधार सांगतात आणि काही चौवीस रत्नांची यादी देतात. या रत्नांचा
 (क. ४७५) व त्यांची अमृत, कीस्तुम व लक्ष्मी यांचा उल्लेख गाथासप्तशतीत
 आलेला आहे. कीस्तुम हा चिंतामणि विष्णूने हृदयावर धारण केला आणि
 त्यानेच लक्ष्मीचाही स्वीकार केला. अमृताचे बाबतीत फराकट झाल्यामुळे
 देव व दैत्य यांचे मोठे युद्ध झाले. या युद्धांत इन्द्राने वज्र फेकून बळीचा वध घेतला.
 पण शुक्राचार्याने त्याला सजीव केले. यानंतर याने पुन्हा स्वर्ग जिंकला व
 विश्वोत्तमाचार्य शंभर वर्षे मेध केले. नर्मदातीरी मृगुकच्छ येथे अक्षरका वज्र
 पाद अगतां विष्णु वामनरूपांत यज्ञस्थानां आला. बळीने त्याची पूजा केली व
 यांनी तरी मागावे अशी त्याला निर्णेत केली. वामनाने तीन पात्रांत जमीन
 मागितली. शुक्राचार्याने अतिथीचे रूप ओळखले व बळीला सूचना दिली. ती
 लिखावरून याने वामनाच्या हातावर उदक सोदले. लगेच वामनाने विराट्
 स्वरूप धारण केले व दोन पात्रांत वज्रपाद व्यापले. हे पाहतांच काही दैत्य
 वामनावर धाडले. बळीने त्यांचे निवारण केले. त्यांचे प्रवर्णने गांधर्व ओळखून
 पक्षाने बळीला वज्रपादाने वध केले. नंतर वामनाने तिरंगे पाऊल ठेवण्यास
 आगा मागितली. यावर बळी म्हणाला. हे कपटाने मोठा झालास, माझे वजन
 हिरण्य नाही. नंतर वामनाला पाऊल ठेवण्यासाठी बळीने त्याच्यापुढे मरकट
 नेमविले. मग वामनाने त्याच्या मस्तकावर पाय ठेवला त्यामुळे बळी पाताळात

दडपला गेला नंतर कामनानं घडीचें राज्य मनुष्यांना दिलें व दैत्यांना हाकून लावलें घडी हा चिरजाव आहे तो तेव्हापासून पाताळांत बायकांमारावर फासे रोळत बसला आहे त्रिविक्रमाचीं तीन पावलें ही सूर्यांदय, माध्याह्न व सूर्यास्त यांचीं द्योतक असतात असें काहीं सशोधकांचे म्हणणें आहे

शंकर गौरी-हृदयदयित क ४६७, पसुवहः क १,६९, परमहादिव= प्रम-
थाधिप क ४४८, रुद्र=रुद्र क ४५५, वासुकी क ६९, हर क ७००
७५८ ९८५ ऋग्वेदात रुद्रावर तीन सूक्त आहेत तेथ त्याचें स्वरूप लोकोप-
कारक (१ ११४ ३) आहे आणि लोकघातक (१ ११४ १०) ही त्याला
गाथापति, पशुपति (अथर्व ११ ० ९, शतपथ १ ७ ३ ८) व व्यवक (७ ५९ १२)
म्हटलेलें आहे प्रजापतीनें दुहितृगमन केलें तेव्हा रुद्र त्याला शिक्षा करण्यासाठीं
धावला असतां याला पशुपतिच प्राप्त झालें शिवाच वाहन ह त्याच्या पशुपति
त्वाच द्योतक आहे (ऐं प्रा ३ ३३) व्यवक याचा अर्थ बोणी त्रिनेत्र असाही
करतात ब्रम्ह्यान निर्माण केलेल्या अप्सरेकडे हा मोहित होऊन पहात आहे असें
दिसताच पार्वतीनें त्याचे डोळे झांकले, तेव्हां याच्या कपाळावर तिसरा डोळा
(स्कन्द ६ १५३) निघाला प्रमथ हा एक गण असून रुद्र हा त्याचा अधिपति
आहे रुद्राचें प्रमथाधिप ह अभिधान गुप्त कालानंतर लुप्त झालें बेबरनें परमहादिव
व डॉ गोप लाचारि यांनीं (Early History of Andhra Country,
p 128) परमहादिव= परमथाधिप असे पाठ दिलेले आहेत याची वृत्त तामस
असून हा गजचर्मासारखें अमंगल व वासुकीसारखे भयप्रद पदार्थ धारण करतो
कापालिक हे याचे अनुयायी तपश्चया करीत असतां मदनानें याच्या चिंतात
विकार निर्माण केला, म्हणून यानें आपल्या तृतीय नेत्रातील अग्नीनें त्याला
जाळले हा अमंगल व शिश्रदेव, म्हणून ब्रह्मदेवादि शिष्ट देव याला हीन स्त्रीत
दक्ष हा याचा सासरा उच्चनाथ भावाच्या अभिनिवेशान त्यानें याचा अपमान
केला, तेव्हा यानें त्याचा यज्ञ उध्वस्त केला व त्याचा वध केला ब्रह्मदेवाच्या
यज्ञात याने जवरदस्तीनें माताचें स्थान मिळविलें यानें त्रैलोक्यातील गंधर्व
व पित्रर यांच्या क्रियावर मोहिन्यस्त्रप्रयोग करून त्यांसह कैलासावर क्रीडा
केली ह समजतांच पार्वतीनें त्यांना चोपलें व शाप दिला म्हणून त्या चांडाल
व म्लेच्छ बोनीत जन्माला आल्या या कथा व त्यात नमूद झालेली लक्षणे
यावरून रुद्राच्या उत्क्रांतीतील काहीं टप्पे ओळखता येतात रुद्र हा शिष्ट यज्ञ-

फर्वाचा देव, विनायकाप्रमाणेच आरंभी विघ्नकारक व नंतर विघ्नहारक, तामसी व विलासी. आर्यांच्या भटक्या टोळ्या स्मिरावल्यानंतर त्याला पशुपतिदेव प्राप्त झाले. यामुळे व त्याच्या राहणीमुळे त्याचा दर्जा हिणावला व यज्ञादि समारंभांत त्याला जबरस्तीने स्थान मिळवावे लागले. मोहंजो दारो येथे उपलब्ध झालेल्या अतिप्राचीन मूर्तिकामुदाहर यांगींद्र पशुपतीची मूर्ति आढळते आणि सिंध प्रदेशात उत्खननात जागोजाग दगडी शिवलिंगे व योनि मिळालेल्या आहेत. सर जॉन मार्शल यांनी या पशुपतीला प्रोटो-शिव अशी संज्ञा दिलेली आहे. यावरून या काळात स्वरूपेचा लिंगपूजेची समन्वय झाला असावा असे दिसते. दोंगरी प्रदेशात शिवपूजा व मैदानी मुल्ल्यात विष्णुपूजा प्रचलित असल्याचे मेगस्थेनिस (इलियट : २.१३७) सांगतो. सम्राट अशोक हा आरंभी शैव (डॉ. स्मिथ : Early History of India . p 185) होता. पतंजलिनं (५.२.७६) शिवभाष्यताचा उल्लेख केलेला आहे. सातवाहनाचे समकालीन उत्तर हिंदुस्थानी सम्राट कुशान यांच्या नाण्यावर शंकराची प्रतिमा आढळते. शिव हा बहुजनसमाजाचा देव होता आणि प्राचीन द्रष्ट्यांनी योजिलेल्या आर्योत्तरणाच्या सघटनेत त्याला व त्याच्या अनुयायांना शिष्ट देवतांत व समाजात स्थान मिळालेले असावे, असा यावरून निष्कर्ष निघतो. कान्हेरी, पाले, कुडा व पुनर येथील लेण्यातील शिलालेखात महादेव, शिव व स्कन्द या नाराय्या अनेक व्यांके आढळतात. स्कन्द व शिव ही नामांचे अगलेले राजे पुढे मात-वाहन पराक्रांत (५ स्कन्दस्तोत्र, ११ स्कन्दसंहिता, २० शिवस्वाति, २५ शिवधर्म व २६ शिवस्कन्द) होऊन गेलेले आहेत. यावरून गांधारप्रदेशाच्या काळात शिवपूजा प्रचलित होती व शिवच्या लोभाना अवगत होतया अगा निष्कर्ष काढावयास प्रत्ययास नाही.

शंकराचो उभारणीच शक्तीर्ण आहे. वैदिक दशाचे रौद्र स्वरूप गांधारप्रदेशा-लीत राजपुत्र शात्रेउ आहे. शंकर हा शक्तीने तामग सरा, परंतु दशवन्देच्या मावना गामाळगानिपची तो दश (क १९) आहे. शंकर हा अपरिमद शक्तीने समजानात राहणारा, पण पार्वतीकडून प्रेरणा मिळताच आनन्दस्नाना खांची योगायोग्यता विपारात न घेता गात्र करम्यानिपचीच्या खादना शारनेवदकचा अनेक व्या मष्टा व प्राहृत पाण्मचान जागोजाग आढळतात. त्याची ही शक्ति क ४१७ या गाथेत व्यक्त झालेली आहे. म्हणूनच त्याला वेधे

गौरीहृदयेरा म्हटलेलें आहे असं वाटतें. संस्कृत सारस्वताच्या अभिजात कालात कालिदासानें वर्णिलेंलें शंकरपावतीचें विलास (क्र. ४५५) येथे मूल स्वरूपांत पहावयास मिळतात. शंकर हा जसा भोगी तसाच योगी; म्हणूनच त्याचें मदनाला आश्चर्य (क्र. ७५८) आहे. शंकर हा देवाधिपति रातो, पण तोही सूर्याचें ध्यान करतो व गायत्री जपतो (क्र. १४४८-७००), म्हणून हाल सातवादन हा वाद्यत सैव भासला तरी तो, सूर्यापराक असला पाहिजे वसंत अनुमान होतें.

सूर्यः सूरः क्र. १. ३४, ३३२, ६५३, ७०० : सर्व प्राचीन संस्कृतींनी सूर्याला देवत्व दिलेंलें आहे. सभाळीं, दुपारी व संध्याकाळीं गायत्री मंत्राचा जप करून सूर्याचें ध्यान करावयाचें आणि त्याला अर्घ्य द्यावयाचें, हा त्रैवर्णिकाचा सन्ध्याविधि हिंदुस्थानांत वैदिक काळापासून (तै. आ. २. २) प्रचलित आहे. प्रजापतीची कन्या मंज्ञा ही सूर्याची पत्नी तिला सूर्याचें तेज सहन होईना म्हणून तिने स्वतःची प्रतिमा अग्नी छाया ही स्त्री उत्पन्न केली आणि पतीची सेवा व मुलांचें पालन करावयाची कामगिरी तिजवर सोंपवून सज्ञा उत्तर कुटुंब देशात अज्ञातवासांत राहू लागली. छायेच्या सापत्न भावामुळें सज्ञेच कृत्रिम सूर्याच्या लक्षात आलें. या छायेचा क्र. ३४ या गाथेंतील छायेशीं कांहीं संबंध नाही सूर्य हा मूळचा अवयवहीन, त्याला तपस्यानें सुंदर रूप दिलें, पण तें कंबरपर्यंतच दिलें. म्हणून याला अंतरिक्षांतलें दैनिक परिभ्रमण त्याहून होऊनच करावें लागतें.

क्र. १६ या गाथेंत चंद्राला अमृतमय, गगनशेखर व रजनीमुखतिलक म्हटलेलें आहे. क्र. १८० या गाथेंत संध्या ही चंद्राची प्रिया असल्याचे सांगितलेलें आहे. पुराणानुसार सन्ध्या ही ऋद्धदेवाची गानसध्व्या; देहत्यागानंतर ती अरुन्धती झाली क्र. १८० मर्घाल सन्ध्येचा हिच्याशीं कांहीं संबंध नाही. चंद्र हा अमृतमयनातून निघाला. दक्षाने याला आपल्या सत्तावीस कन्या दित्या. त्याची नांव पुढें नक्षत्रांना मिळाल्या त्याचा पुत्र बृध ह त्याला बृहस्पतीची पत्नी तारा हिजवासून झाला. चंद्र हा अंतरिक्षांतलें नक्षत्रांचा व पृथ्वीवरील औषधींचा राजा. क्र. ३४६ या गाथेत उदयसमयी चंद्राला फुलें वाहण्याच्या प्रथेचा उल्लेख आहे. उगवत्या चंद्रावर फुलें उधळण्याचा विधि मला अन्यत्र आढळला नाही.

॥ ५९८ ॥ या गायंत राहुचा उल्लेख अम्बुपिशाच=अम्बुपिशाच या देशी नावाने आलेला आहे. समुद्रमन्थनानंतर सुरांनी असुरांना बगळून अमृत पान सुरू केले तेव्हा राहुने प्रच्छन्नरूपाने अमृतपानास सुरवात केली, परंतु ते अमृत याच्या गळ्यापर्यंत उतरले न उतरले तोच याचे कपट व मूळचे दैत्य रूप सूर्यचंद्राच्या प्यानीं आलेल्या रयानीं हे विष्णूला सांगितले लगेच विष्णूने याचा शिरच्छेद केला. तराही हा अमर झाला तेव्हापासून तो सूर्यचंद्रांना प्राप्ततो. त्याच्या शिराला केतु म्हणतात व धडाला राहु पुराणात राहुला स्वर्भाव (विष्णु १२९) म्हटले आहे. स्वर्भाव असुराच सूर्य ग्रहणादि प्रताप ऋग्वेदात (५.४००-५-९) वर्णिलेले आहेत पौर्णिमेच्या चंद्राला प्राणनाच्या पिशाचाला गाथासप्तशतीत अम्बुपिशाच म्हटलेले आहे असुर वेगळे, पिशाच वेगळे ह्या पिशाचाची वस्ती पाण्थान असते अशी गाथाकवींची समजूत होती असे दिसते अर्थात वैदिक स्वर्भाव व पौराणिक राहु यांशी याचा उच्चार अगर कल्पनादि साम्यासारखा फोफताही सक्थ नाही हे पिशाच लाड्याच्या रूपाने चंद्रसूर्यांना प्राप्त व आरग ओरडा केला असता भयभीत होऊन पळते अशी प्राचीन जर्मनांची समजूत होती आणि ग्रहणप्रमगीत जमावाने आरडाओरडा करीत असत (A Biographical Dictionary of Puranic Personages, Akshaya Kumari Devi, p 2) आपल्याकडही ग्रहणाच्या वेळी असाच आरडा होता हे पिशाचां आर्यांचा भारतात प्रवेश होण्यापूर्वीचे असावे असे यावरून अनुमान करण्यास प्रत्ययाम नाही

सूर्याच्या रपाला सात घोडे आहेत असे प्रतीकारात्मक विधान ऋग्वेदात (८.७२.१६) आहे म्हणून सूर्याला सप्तवाहन म्हणतात सातवाहन हे पुत्रनाम आहे. तसेच व्यकिनामहा आहे ही सज्ञा सप्तवाहन या अभिधानापासून निर्माण झालेली असावी अस माझे म्हणण आहे ते मी अन्यत्र (अनंता . भांडारकर इन्स्टिट्यूट भाग १७ पृ २३७ २८७) विस्ताराने मांडले आहे. अनेक मातवाहन राजांच्या नावात अन्यथात वारवार आढळता-या कर्ण या शब्दाने त्याचे सूर्यजनकत्व सूचित होतंय दिसते गाथासप्तशतीच्या आप-तीच्या गाथाने राहुला वदन केलेले आहे. पण पुरा पशुपति हा सूर्याचे पान करीत आहे यावरून सूर्य हे शालिशब्दाचे दृष्ट असाव असा निष्कर्ष निघतो आणि तो माझ्या बरीत सिद्ध झाला पावव आहे

हरिः क १५१, ४०६, ४११, ८१०, ९८२ हरि व विष्णु हे एकच ऋग्वेदात विष्णुचा उल्लेख यो चाच सूक्तात (१.१५४, १५५, १५६, ७ १०० इ) आलेला आहे लोकाना राहण्यासाठी पृथ्वी योग्य व्हावी म्हणून विष्णूने त्रैलोक्यात तीन पावलें (८-१० २७) टाकलीं. ऋग्वेदातील विष्णूचें वर्णन सूर्याशी जुळतें ब्राह्मणोपनिषद् काळात विष्णूचा यज्ञाशी (मै. उ ६ १६) समन्वय होऊ लागला याच काळात ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर हे त्रैरूप निश्चित झाले विष्णूच्या अवतारसंकेताचें मूळ ऋग्वेदांतही आढळतें क ४०६ व ४११ या गाथात वामनरूपी हरीचा उल्लेख आलेला आहे समुद्रमथनातून निघालेल्या रत्नापैकीं कौस्तुभ व लक्ष्मी हीं विष्णूला प्राप्त झालीं त्यांचा उल्लेख क १५१ व ९८२ या गाथात आलेला आहे विष्णूच्या नाभीतून निघालेल्या कमळात ब्रह्मदेवाचें आसन असतें, याला चार तोंडें असल्यामुळे त्याची नजर चारुविधें अशक्यप्राय असतें, कारण देव डोळे झांकीत नाहींत त्याला आपला प्रणयप्रपग दिमू नये म्हणून लक्ष्मीला विचाऱ्या बेसावध विष्णूचे डोळे झांकावे लागले, कारण विष्णूचे डोळे झांकले म्हणजे त्रैलोक्यात अंधार होतो या सर्व संकेतांचा उल्लेख क ८१० या गाथेत आलेला आहे लक्ष्मीला वाटतो तसा सकोच विष्णूला वाटत नाहीं दिसतें प्रसन्नपद्माच्या नान्दीत जयदेव सांगतो, विष्णूनें एसा हातानें ब्रह्मदेवाच्या कपाळीं पुण्यवर्णावली काढली आणि त्याच वेळीं दुसऱ्या हातानें लक्ष्मीच्या स्तनावर कस्तुरीनें मकराकार नक्षी काढली। सारेंच विलक्षण ! समुद्रमथनानंतर विष्णूनें मोहिनी रूप धारण केल ही कथा क ९८२ या गाथेत सूचित आहे असा वाटतें

२. देवता

गाथासप्तशतीत देवाप्रमाणें कांहीं देवतांचे उल्लेख आलेले आहेत क १९४ या गाथेत गृहदेवतेचा उल्लेख आहे घरोघर रोज गृह-देवतांची पूजा होत असे व त्याच्या गळ्यात ताज्या व सुगंधी फुलांची माळ घालण्यांत येत असे, असें या उल्लेखावरून दिसतें लक्ष्मीचे (लक्ष्मी क ४२, १५१, ३८८, ५७४, ५७७, ८१०, ९८७) उल्लेख अनेक आहेत पैकीं क ५७४, ५७७ व ९८७ या गाथांत अनुक्रमें मधुमासलक्ष्मी, प्रातःलक्ष्मी व जयलक्ष्मी यांचे उल्लेख आहेत क ४२ मधील लक्ष्मी ही अभ्युदय व ऐश्वर्य यांची द्योतक आहे समुद्रमथनातून

लक्ष्मी निर्माण झाली ही कथा गाथावर्वांना माहीत होती तिची गौरता वृद्धिंगत करण्यासाठीच जणू तिला क्र. ३८८ मध्ये दुग्धसमुद्रमंथनातून निर्माण वेली आहे क्र. १११ व ८१० या गाथातील लक्ष्मी ही विष्णूच्या सावित्र्यात असून विपरीत रत करीत आहे क्र. ८१० मधील लक्ष्मीने आपला विलास परक्याला दिसू नये म्हणून विष्णूचा सव्य नेत्र झाकला आहे या लक्ष्मीची क्र. ४५५ मधील पार्वतीची तुलना करण्यासारखी आहे. येथे पार्वतीने वट्टी केलेली आहे. क्र. १७७ या गाथेत वाणी=सरस्वतीचा उल्लेख आहे प्रमथाने स्वतःच्या अधोगा-
पानून उत्पन्न केलेल्या शतरूपेलाच गायत्री, वाणी, सरस्वती व सावित्री ही वैयक्तिक नावे आहेत असे काही आधारग्रंथ सांगतात ऋग्वेदात सरस्वतीचा उल्लेख (५ ४३.११) आलेला आहे. सिरि=श्री या देवतेचा उल्लेख क्र. ७१, ७०६, ८१० व १७१ या गाथात आलेला आहे पैकीं क्र. ७५ व १७१ या गाथातील उल्लेख जयश्रीचे असून क्र. ७०६ मधील उल्लेख मधुश्रीचा आहे. क्र. ४२ या गाथेत मजवद् जिज्ञा=मगवति निज्ञा व क्र. ८८७ या गाथेत माण=मानदेवता याचे उल्लेख आलेले आहेत या सर्व देवतापैकी कोणाच्याही पूजेचा उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेला नाही

अज्ञा=आर्या, (क्र. १७२), उमा (क्र. ९८०), गोरी=गौरी (क्र. १, ४४८, ४१७, ७००), पर्वद्=पार्वती (क्र. ६९, ४५५, ९८५) हरवद्=हरवद् (क्र. ९८५).

आर्या ही आदिमाया, जनदम्बा, दुर्गा अज्ञा हें दुर्गेचे शात स्वरूप (Jaina Life in Ancient India p 221) तिने दक्षाच्या घरी सती-रुमाने अवतार घेतला. त्याने ती महादेवाला दिली. दक्षाने यज्ञ थारविला. महादेव भगवत, म्हणून सतीला आमन्त्रण केले नाही तरी ती यज्ञाला गेली. तेथे तिचा अपमान झाला तेव्हा तिने यज्ञक्रयन उडी घेतली. नंतर तिने हिमालयाच्या उदरी जन्म घेतला पर्वताच्या पोटाआली म्हणून तिला पर्वद्=पार्वती हें नाव पडले. पूर्वपतीची प्राप्ति व्हावी म्हणून तिने तप आरभले तपानंतर तिला उमा हें नाव मिळाले. असीरियन भाषेत उम्मा म्हणजे आई. (Racial History of India. . Chandra Chakra-
barty p 135) वायव्य सरहद्दीपलीकडील खेडी जमातीत उम्मा

नावाचा मातृदेवता आहे अम्मा व उम्मा या एकत्र (Religion of the Vedas Keith p. 199) जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात (४२०.१२) उमेचा उल्लेख आलेला आहे पार्वतीचा वर्ण सांगला होता, म्हणून तिला काली हें नाव मिळाले एकदा शंकराने तिच्या कृष्णवर्णाचा सवाधनपूर्वक उल्लेख केला तेव्हा ती चिडली नंतर ब्रह्मदेवाने तिला गौरवर्ण दिला म्हणून तिला गौरी हें नाव मिळाले पार्वती नेहमी शंकराच्या सन्निध असते (क १, ४४८, ७००) तिचा स्वभाव मोठा सशयी व मत्सरी शंकर मोठा विलासी, आणि पार्वतीही (क ४५५). तो कोठें इकडे तिकडे पहात आहे कीं वाय यावर तिची दक्ष दृष्टि आहे आर्तार्ता साध्य करण्याविषयी ती शंकराला प्रोत्साहन देत (क ४५७) असते अनेक प्राचीन व मध्ययुगीन कथा या संकेतावर आधारलेल्या आहेत क ४५५ मध्ये पार्वतीने आपल्या ओठाना शंकराचा तृतीय नेत्र झाकल्याचा उल्लेख आहे या नेत्राच्या निर्मितीची कथा महाभारताच्या अनुशासन पर्वात उमामहेश्वरसंवाद या अध्यायात आलेली आहे एकदा उमेने महेश्वराचे नेत्र झाकले तेव्हा त्यावर अवलंबून असलेले जगाचे चैतन्य एकाएकी नष्ट झाले तेवज्यात शंकराच्या भाऊप्रदेशातून एक महान् ज्वाला निघाली व तेथे प्रलयामोसारखा भयंकर तृतीय नेत्र निर्माण झाला बुद्धमूर्तीच्या कपाळावर दिव्य दृष्टीचे प्रतीक असे जे ऊर्ण रत्न असतें त्याच हें ब्राह्मणीकरण असावे, असा श्री. हॅव्हेल (Ideals of Indian Art p 51) यांचा अंदाज आहे वस्तुस्थिति या विधानाच्या अगदी उलट असण्याचा संभव आहे

क १७० मध्ये अज्जापर असा उल्लेख आहे येथे देऊळ व मूर्ति याची स्पष्ट सूचना आहे गृहपतीने आपल्या मेलेल्या रेल्याच्या गळ्यातली मोठ्या घटाची माळ येथे लावलेली आहे यावरून दिसतें कीं ही ग्रामदेवता असावी आणि तिची मूर्ति ओषधोपद्र किंवा केवळ शिलापटाची प्रतीकात्मक असावी.

शिवपार्वतीच्या पंचामध्ये आर्य व अनार्य यांच्या एकीकरणाचा, किंवा अनार्यांच्या आर्याकरणाचा प्रयत्न प्रत्ययास येतो किंवा पुरोहितानीं व पौराणिकांनीं आरंभिलेल्या अनार्यांच्या अनुरजनाचा

३. देवालय व मूर्तिपूजा :

गाथासप्तशतीत देवळाचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत अनाघरः क. १७२, देवउळः क. ६८, देउळः क. १०९, १९०. देउळ हा शब्द देवघुल (कुल = घर) पासून मिळू शकलेला आहे मराठीत कोनावा या अर्थाने देवळा हा शब्द वापरात आहे घराच्या भिंतीतला पहिला कोनावा गृहदेवतांच्या स्थापनेसाठी ठेवण्यात आला, असे तर नमेल ? गाथासप्तशतीत आलेल्या देवळाच्या वर्णनावरून दिसते की ती विशेष विस्तीर्ण नव्हतीत फळाकृतींनी गजलेल्या बांधाव मंदिराची प्रथा उत्तरकालीन आहे. गाथासप्तशतीतील मंदिरावर शकूच्या आधारेने उभारलेले बांधीव फळस (क. ६४) आहेत व त्याभोवती विस्तीर्ण पटागणे (क. १९०) आहेत या पटागणात सार्वजनिक उत्सव होत असावेत, त्याचप्रमाणे ही गावकऱ्यांची जमण्याची जागा असावी देवळात प्रवाशाच्या सुवामाची काही (क. १०९) सोय असावी काही देवळाचा संकेतस्थानासाठी उपयोग झालेला आहे, यावरून ती गावाबाहेर असावीत आणि ठराविक वेळापेरीज तिथडे बंदळ नसावी असे वाटते क. ६४ मधील देउळ पडके आहे. या अवस्थेला शकाचे आक्रमण जबाबदार होते की काय ? की देउळ बांधकऱ्याचे व त्याच्या दागडुजांची तरतूद करून ठेवावयाची नाही ही आजची दुर्दैवी प्रथा तेव्हाही प्रचारात होती ?

गाथासप्तशतीत मूर्तीचे उल्लेख फक्त तीन आहेत अज्जा, गणवई व सुरनाह पैसा अज्जेची मूर्ति आहे व ती देवळात आहे हे अज्जाघर या प्रयोगावरून निश्चित ठरते. मेलेल्या रेषांच्या गळ्यातील माळ अज्जाघरात (क. १७२) टांगलेला आहे त्याअर्थी ही अज्जा ग्रामीण, शिलास्वरूपी असावी गणपतीची मूर्ति दगडी आहे व उशीसारखी वापरता येण्याजोगी हलकी व चपटी आहे. गणपतीच्या देवळाचा उल्लेख नाही ही मूर्ति पारम्परिकी, शिलास्वरूपी असावी इदाची मूर्ति लाकडी व घरगुती आहे गृहदेवतेच्या मूर्ति घरोघर, देवळांत मांडलेल्या असल्यात.

गाथासप्तशतीत देवांचीं ध्यानं व प्रार्थना (क. ४८, १०२) जागोजाग केवळी आहेत गणपति, त्रिविक्रम, पशुपति, रुद्र, यामन, विष्णु व सूर्य या देवांना गाथाकवींनी वंदन केले आहे किंवा त्यांचा जयकार

(क ३३२, ३५५, ४०६) केलेला आहे अशीच नमन मदनवणाना (क ३२५) व प्रेमाला (क ७४४) केलेली आहेत यापैकी मूर्ति अशी फक्त गणपतीची आहे अन्य नमने मानसिक व सांकेतिक आहेत मूर्तीची प्रत्यक्ष पूजा अशी फक्त गृहदेवतेची (क १९४) झालेली आहे क १६६ मध्ये नागराच्या पूजेचा उल्लेख आहे गाथाकवींना पूजेची प्रथा माहीत होती हे निश्चित क १५० या गाथेत स्तनावरील नलक्षताची पूजा नीलकमलाना केलेली आहे आणि क ३४६ या गाथेत चंद्रावर कुठे उधळली आहेत या गाथेत सरस्वतीकण्ठाभरणांत (निर्णयसागर पृ ६५४) अग्नी चंद्रक असे शीर्षक दिलेले आहे सूर्याचा अर्घ्य व अजाले अर्पण (क १, ३३२, ३५५ ४७८, ७००) केलेल्या आहेत आणि इष्टदेवतांचे मनपूर्वक ध्यान केलेले (क ३३२, ७००) आहे प्रातःसंध्या व सायंसंध्या (क १, ७००) प्रचारात होत्या पूजेसाठी मरकतभाजन व शण्डशुक्ति (क ३, ३००) यांचा वापर होता गान ही पूजा घरगुती देवाची आहे मूर्तिपूजा ही राजा ह्या आपण ज्या अर्थान वापरतो त्या अर्थान ती गाथासप्तशतीच्या काळात अस्तित्वात नव्हती असे विमान करावयाचे प्रत्येकाय नाही मूर्तिपूजेचे हल्लीचे स्वरूप वीद्वर्मचिन्मा महायान पंथाच्या उत्तरकालीन आहे

४ दिव्ये व मते, मिथि व रिवाज

क २११ या गाथेत जमिनात दिव्याची सूचना आहे याचा तापशील मिताक्षरेंत (याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरामार ये शा स रा विष्णुशास्त्री वापट, पृ १९७ ९१ दिक्तेज आहे “लोहाच्या शुद्धीकरिता चांगला तापविलेला लोहपिंड उदकात टावून पुन अग्न्यात घातून लाळ करावा, नंतर पुन एकदा तसेच करून तिपन्त्या वेळी लाळ झालेल्या त्याला सोप्याच्या दान्दी हातावर ठावा त्याने लोहपिंड ओंजळीत घेऊन सात मडलातून सावकाश गमन करावे इतके करूनही हात जड्या नसेल तर तो शुद्धीस प्राप्त होतो” सोप्याचा अडथार पडवताना तो वारवार अग्न्यात तापवावा व पाण्यात थंड करावा लागतो एवढ्यापुरताना या क्रियेचा दिव्याशी संबंध आहे क १८५ या गाथेत उल्लेखिलेले सामसवल = श्यामसवल दिव्य असेच आहे पण्डित मयुरानाथ शास्त्री टोकेत सांगतात “श्यामसवल व्रतविशेष । पूर्वमग्नौ

प्रतिपक्ष जे प्रविश्यते।" यामुळे शरीराला अपाय झाला नाही तर व्रतकर्ता निर्दोष आहे असे समजावे.

क. ४४८ या गाथेत प्रमथाधिप शंकर कोशपान कर्ता आहे. शंकराचे प्रमथाधिप हे नाव उत्तरकालांत लुप्त झालेले आहे. या दिव्याच्या तपशील याज्ञवल्क्यस्मृतीच्या व्यवहाराध्यायांत दिलेला आहे : देवानुग्रान्यमभ्यर्च्य कस्तानोदकमाहरेत् । संध्राव्य पायवेत्तस्माज्जलं तु प्रमुतित्रयम् ॥ ११२ ॥ अथोक्तं चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायत घोरं स शुद्धः स्यात्त संशय ॥ ११३ ॥ दुर्गा, आदित्य, इत्यादि उग्र देवांचे गंध-पुष्पादिकानी पूजन करून व त्यांना अभिषेक करून त्यांचे स्नानेदिक आणावे हे जल अभिषेकित करून न्यायाधीशाने त्यांतील तीन ओंजळी जल शोच्याकडून पिवावे. घर्माचे आवाहन, सर्व देवतापूजन, होम, मस्तकावर प्रतिज्ञापत्र बांधणे, इत्यादि विधि यथाशास्त्र केल्यानंतर हे तीर्थपान करावे. गोमयाचे मंडल करून व त्यात शोथ पुष्ट्याला आदित्याभिमुख स्थापून कोशपान करावे. ओ जयाच्या मूळ असले त्या देवाचे स्नानजल त्याच्याकडून पिवावे. तो सर्व देवाचे ठायी समभाव ठेवोत असल्यास त्यात आदित्याचे तीर्थ पाजवे एखाद्याच्या निष्ठात यावा म्हणून, एखाद्याविषयी काही संका आल्या असता त्याच्या निःशय्ये व चित्तशुद्धीकरता कोशपान यावे. पानकर्ता आस्तिक व व्यसनरहित असला तरच त्याला हे दिव्य करावयास सांगावे. महापातकी, वर्णाश्रमधर्मरहित, पाखंडी, कृतघ्न, नपुंसक, प्रतिलोमज, नास्तिक, नास्त्य इत्यादिकांकडून हे व्रत करवू नये. इतर व्रते व दिव्ये यांचा प्रत्यय तावडतोय येतो; पण कोशपानाच्या प्रत्ययाला अवधि लागतो हे दिव्य केल्यापासून चौदा दिवसांच्या आत ज्याला राजाच्या निमित्ताने अथवा दैवी आपत्तीने घोर व धोर दुःख होत नाही तो शुद्ध होव असे जाणावे. वेणुत्वादी देह-यानाला अजरदुःख होय अगदी अपरिहार्य आहे. महादुःखही चवदा दिवसांनी नंतर सान्ध्यात काही दोष नाही. अल्प अपराधाला अल्प अवधि सांगितलेला आहे. कोशपानव्रताचा तपशील इतरत्र वेगळा दिलेला आहे : ज्यात देवाची प्रतिमा प्रतिषिद्धित झालेली आहे असा जलाजलीचे प्राशन यामुळे अपाय झाला नाही तर तो निरपराधी आहे असे समजावयाचे. कोशपान या गाथेत शुद्ध

शंकराने स्वतःचें निरपराधित्व मिद्ध करणासाठीं ह्या दिव्याचा अवलंब केलेला आहे. संदर्भावरून वाटतें कीं येथे उल्लेखिलेलें त्त प्रतिमा-प्रतिविंबाचें असावें; याशब्दव्याख्येतील सर्वांर्ण स्वरूपाच्या दिव्याचें हें मूल स्वरूप असावें असें वाटतें.

क २०५ या गायेंत काकबळीची सूचना आहे. प्रत्यक्ष उल्लेख पिंडाचा आहे, पण त्यावर नजर कावळ्याची आहे, म्हणून हा उल्लेख काकबळीचाच असला पाहिजे. वैश्वदेव म्हणजे रोज भोजनापूर्वी अग्नीला आहुति देण्याचा विधि, यानंतर उरलेल्या भाताचा पिंड काकबळी म्हणून घराबाहेर ठेवण्यात येत असे. कावळ्याने पिंडाचें ग्रहण केल्यानंतर यज्ञमानानें भोजन करावयाचें असा रिवाज होता. विपरीक्षासाठीं ही योजना असावी. मेघ-दूतात यक्षानें आपल्या पत्नीचें वर्णन (उत्तर : १५) 'बलिब्याकुला' असें केलेलें आहे. मल्लिनाथानें याचा अर्थ 'देवताराधनेषु व्याकुला व्यावृता वा' असा दिला आहे. श्री. वामनशास्त्री इस्लामपूरकरांनीं आपल्या काव्यार्थ-दीपिका टीकेच्या टीपेंत (पृ. २१०) बलि म्हणजे पूजा असा अर्थ दिलेला आहे श्री. भार्गवशरण उपाध्याय (India in Kalidasa: p. 328) यांनीं मात्र याचा अर्थ काकबळी असा घेतलेला आहे ते सांगतात : Kakabali was performed for the safety of a husband living in a distant land. The wife hung up flowers corresponding to the number of days her husband was expected to remain absent. She then threw them on the floor one by one to ascertain the number of days that they had passed alone हा अर्थ चूक आहे हें अगदीं स्पष्ट आहे. मला वाटतें त्याच हें स्पष्टीकरण उत्तरमेघातील सत्ताविसाव्या श्लोकातील 'देहलीदत्तपुष्पैः' यावरील असावें व तें अनवधानानें बळीचे जागीं आलें असावें. मेघदूतातील बळीचा काकबळीशीं काहीही संबंध नाही. याशब्दव्यस्मृतींत गृहस्थधर्म प्रकरणांत (मराठी भाषांतर : वे. शा. स. रा. विष्णुशास्त्री वापट : पृ ३२) सांगितलें आहे : "भूत-यज्ञ. पितृयज्ञ, देवयज्ञ व्रतयज्ञ व मनुष्ययज्ञ या पांच यज्ञांत बलिर्हम, स्वधा, हौम, स्वाध्याय व अतिथिभारकार म्हणतात. स्वगृह्योक्त विधीनें वैश्वदेव होम करून त्यांतून राहिलेल्या अन्नानें भूतास बलि द्यावा. त्यानंतर आपल्या सक्तीप्रमाणें कुत्रें, चाडाल, कावळे, कृमि, पापी, रोगी, पतित इत्यादींकरिता भूमींवर अन्न ठेवावें.

क. ४९६ या गायेंत बळी देण्यासाठी गळ्यात माळा घालून चालविलेल्या रज्याचा उल्लेख आलेला आहे. सुमस्कृत आर्य यज्ञप्रसंगी अनेक बळी देत. अश्वमेध व पुष्ट्यमेध हे यज्ञ त्या त्या बळीवरच आधारलेले आहेत आर्यांचे बळी मौन्यवान व यज्ञविधि सर्कीर्ण होते आणि ग्रामीणांचे बळी सामान्य व विधि घोषट, एवढाच फरक.

क. १०४ या गायेंची नायिरा जणूं स्मशानात बाधवाच्या अस्थि गोळा करीत आहे. ही सुस्ती उपमा असली तरी तिला हा विधि अभिप्रेत आहे. घरां कोणी पुष्ट्य मनुष्य नसल्यामुळे तिला हें कार्य करावें लागत आहे असं दिसत नाही. प्रेत जाळल्यानंतर अवशिष्ट अस्थि गोळा करून त्या एका पानान घाला वयाच्या व तें जमिनीत पुरावयाचे अशी पद्धत वैदिक काळात (१० १८०१०० १३) प्रचलित होती अमें डॉ. रिट्जरनिट्झचे मत (Religion des Vedas : p 571) आहे कौरवाच्या विधवांनी आढादि कृत्ये केल्याचे उल्लेख महाभारतात आहेत. हें स्त्रियांचें कर्तव्य व अधिकारही. गुप्तकालीन स्मृतिकारांनी त्यांचा हा हक्क हिरावून घेतला.

क. १६५ या गायेंत श्वेतकृष्णाची घरघनीग नागराची पूजा करीत आहे. येथें जें पुण्यकृत्य चाललें आहे त्याचें नाव सीतायज्ञ ऋग्वेद (४५७) व अपर्व वेद (४०१५) यात पृथ्वी व पर्जन्य याची अनेक सूक्ते आहेत. नागराद शुभ्र करताना म्हणावयाचा तो मंत्र असा.

लाङ्गल पवीरवँ सुशैवँ सुमतिस्सह ।

उदित्कृपति गामविं प्रफर्त्य च धीवरीम् ।

प्रस्थानवदधवाहनम् ॥

शुन. न फाळा वितदन्तु भूमिँ ।

शुन कीनासा आक्षयन्तु वाहान् ।

शुन पर्जन्यो मधुना पयोभि ।

शुनासीरा शुनमम्मासु धत्तम् ॥

“ नागर कपा अमावा १ वज्राप्रमाणें तीक्ष्ण, अनावासे चालवारा, जमीन खोल किंवा उषळ असेल त्या मानानें तीत घुसणारा नागराचे फाळ जमीन चांगली नागरोत शेतकरी घेल हासीन त्यामागून चालोत. ररात्री न बरता पोषक व मधुर उदकाची वृष्टि पर्जन्य करो. सूर्य व वायु कृषिर्मात सुख देवोत.”

घृतेन सीता मधुना समन्ता
विश्वैर्वैरनुमता मया
उर्जस्वती पयसा पिबमाना
अस्मान्सात पयसाभ्यावृष्ट्व ॥

“नागरलेल्या जमीनीवर तू व मध शिंपडा विश्वदेव व मरुद्गम मनु
होऊन जमान सुगम होवा जमीनात गारवा व उदकाचा अक्ष रावून
डेव्याच सामर्थ्य उत्पन्न होवो उदकान जमान पुत्र होऊन विपुल अन्नधान्य
उत्पन्न होवो ”

गाथासप्तशतीत जमा मंत्रोच्चार झालेला नाही किंवा असे मंत्र म्हणणारा
पंडित इसम आमचाच नाही तूच व मधही नाहीत तानिके पूजाविधि
तेवढा आहे

गोभिल गृह्यसूत्रात (S B C XXX IV 4 28) व बृहदरुण्यभाष्यात
(३३, ४७) सातायज्ञाचे उल्लेख आढळतात साता ही नाग्यटाची वसुंधीची
(म भा ७ १०५ १९) देवता निचा पूजा शेतात कोठेही (Social &
Religious Life in the Grhya Sutras X 129) करावी असे सांगित
लेले आहे हा यज्ञ घरधर्मासाठीच करावयाचा (The Position of Woman in
Hindu Civilization Dr Altekar p 284) रिवाज होता

क ४०७, ६३३, ८५९ व ८७१ या गाथात सती-प्रथेचे उल्लेख आलेले
आहेत या गाथाच्या नायिका उच्च वर्णाच्या आहेत क ४०७ व ६३३ या
गाथातील उल्लेख गौरवपर आहेत आणि क ८५९ व ८७६ यातील उल्लेख कुचेष्टेचे
भासतात ऋग्वेदात या प्रथेचा उल्लेख (१० १८ ८) आहे अस मानण्यात येते,
पण ज्या पाठावरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो तो या प्रथेच्या उत्तरकालीन पुर
स्कर्त्यांनी रूढ केला असावा असा श्री. मॅक्समुलर (Selected Essays on
Language, Mythology & Religion I 335) यांचा अंदाज आहे
प्रमाण, सूत्र व आय स्मृतिप्रयात या प्रथेला आधार नाही रामायण (७.
१७ १४) व महाभारत (१ १२. १. ७, १८ ५) या धीरमहाकाव्यात
आढळणारे सतीचे उल्लेख अपवादात्मक व अविश्वमनाय आहेत. हेरोडोटसने
सती प्रथेचा उल्लेख केलेला असून ती शक आदि जमातीत प्रचलित

(४,७१-७३) असल्याने सांगितलेले आहे उत्तर व पूर्व भारतातल्या त्याच्या वसाहतां फार प्राचीन आहेत. अलेक्झंडरच्या स्वारीनंतर मध्य आशियात राजकीय क्रांतीच्या वावटली उठल्या. यामुळे व नैसर्गिक आपत्तींमुळे स्थायिक जमातां मध्ये झाल्या ति पृ पहिल्या शतकात शकाच्या आक्रमक टोळ्यांना सिंध-पंजाबात राज्ये स्थापिली. येथून ते पूर्वकडे संयुक्त प्रांतात आणि दक्षिणेकडे राजपुतान्यात व सौराष्ट्राने विस्तारले जेथे त्यांच्या वसाहती व राज्ये दीर्घकालपर्यंत टिकली अगदी जेथील बहुजनसमाजात ते समाविष्ट झाले त्या भागात सती, जोहार इत्यादी प्रथा प्रचलित झाल्या राज्यकर्त्यांशा सर्वदल असलेल्या वर्गातच राज्यकर्त्यांचे रिवाज पुरस्कारले जात ते आणि राज्य दाप कालपर्यंत टिकले म्हणजे असे रिवाज बहुजनसमाजापर्यंत पोचतात म्हणूनच या प्रजेचा पुरस्कार फक्त क्षत्रियांना केला व ते बहुजनसमाजापर्यंत पोचलाच नाही महाराष्ट्रातून अद्याप उच्चाटन तरित चालू म्हणून येथे ही चाल पारक्षा रुढ झाली नाही

५. विवाह

विवाह या रिपयाला जनेन जमोना आहेत यामुळे या विषयाचे विवेचन अनेक शीपकाखाली समाविष्ट होऊ शकते तसे ते येथे केलेही आहे या विषयाची फौटविक व सामाजिक वाजू पूर्वी मागितली लक्षिक वाजू पुढे रागेन, धामक तेमटी वाजू येथे सांगतो तराही सकर होणारच कारण या विषयाचे जम कोणतेही अग नाही या ज्याविषया धर्मशास्त्रकारांना नियम केलेले नाहीत व निर्वच घातलेले नाहीत साहजिक आहे कारण आमचे धर्म शास्त्र हेंच आमचे समाजशास्त्रही आहे

विवाहाच्या वेळा वधूचे वय प्रौढ आहे क १९८ च्या नायिकेने आपल हृदय प्रियकराला अर्पण केलेले आहे आणि मकथित सवधान्या शम्यतेबद्दल माशकना निर्माण झाल्यामुळे ती वावरलेली आहे क ६४३ च्या नायिकेने तर विवाहापूर्वी अनेकांबरोबर लक्षिक मीडा केलेली आहे वन्येचा विवाह ठरला का तिच्या मैत्रिणी विवाहमंगलगीत (क ६४३) गाऊ लागतात ही प्रथा आता पारशी प्रचारात नाही कोही जातात लक्षापूर्वी वधूवरान्या घरच्या चायका याचा म्हणत निरवणुकीन जातात, पण तीं गाणां मंगल

नमतात, भडवणीच्या स्वरूपाचा असतात विवाहान्या वेळां गायिका म्हणतात त्या मंगलगीतात वरान्या गोत्राचा म्हणजे नावाचा उल्लेख करण्यात येत असे विवाहाचे वेळी मंगलाष्टकें म्हणण्याचा मजा अगदा अलांकडेपर्यंत पुरोहिताना कावीन केला होता शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबर स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याच्या मर्यादा विस्तृत होत आहेत आणि आता तर सुशिक्षितांच्या विवाहाच्या वेळा बंधूवराच्या मैत्रिणीनांच मंगलाष्टक म्हणावयाची पद्धत रुढ झाली आहे क ६९ या गायत शिवपार्वतीच्या विवाहाचा प्रसंग वाणजेला आहे पाणिग्रहणापूर्वी पशुपतीने आपल्या हातावराल वासुकीचे कवण दूर केलें आहे वसुकी हा नागराज असला तरी त्याचें सान्निध्य लोकांचाराविरुद्ध व अमंगल म्हणून

क ६४४ या गायत चतुर्थामंगलाचे दिवशां होणाऱ्या देवकार्याचा उल्लेख आलेला आहे या विधात ऋतुस्नात बंधू गृहीत आहे सूननाळापर्यंत रजो दर्शनानंतर विवाह (History of Child Marriage Dr Bhanderkar Z D M G Band 47) होत असत म्हणूनच सूनकाराना गर्भाधान हा स्वतंत्र सत्कार माहीत नाही मूळकाळात बंधूवराची एकशय्या विवाहानंतर चवथ्या दिवशी होत असे चतुथाकर्म मिवा चतुथामंगल हा विवाहान्या विधातीलच एक अपेरेचा आणि आवश्यक भाग होता (आध्यायन १११ ११४, यौधायन १ १, १७, हिरण्यकेशी ३ ३११) या विधीचे दान भाग असत एक धार्मिक व दुसरा व्यावहारिक विवाहानंतर चवथ्या दिवशा अग्नि, वायु, चंद्र व सूर्य यांना आहुति द्यावयाच्या, हा धार्मिक विधि त्या रात्रा बंधूवराची एकशय्या व्हावयाची, हा व्यावहारिक विधि विवाहानंतर तीन दिवसपर्यंत बंधूवराना व्रतस्थ रहावें लागे व समवयस्क भिन्नमैत्रिणांच्या सहवासात त्यांना परस्पराचा परिचय करून देण्यात येई या काळात त्यांनी एकाच सोळात पण वेगवेगळ्या विछान्यावर झोपावयाचें असा सक्त नियम (The Position of Woman in Hindu Civilization Dr Altekar p 95) असे हे तीन दिवस (नासदीयसूक्तभाष्य राजवाडे १ ३१३४) कामशास्त्राप्रमाण कन्या विधवांमगाचे, म्हणजे पुरुषान नवोद्रेक आणल्या, खर्चा, दुरुदृष्टी, विधवा व

रति धारण करण्यास शिकविण्याचे होणे होमहवनानंतर चवथ्या रात्रा त्यांना पूर्ण एकात भिळून असे या घटान्या काळ अधिक अमळा अस पोभायनाचें (१७०) मत होतें आणि मनोनिग्रहावर आतिशय ताण पडत असल्यामुळे हो मुदत आणती कमी करावी अस अन्य सूत्रकाराचें कामसूत्राच्या निगण्या अधिकारणाच्या दुसऱ्या अध्यायात वास्त्यायन सातो " विवाहकालात त्या नगर वधूवराना तीन रात्री भूमीवर शयन करून ब्रह्मचर्य पाळाव एक सप्ताह पर्यंत मंगलवाच व गायन यामह स्नान करावे, एकत्र भोजन कराव आसे व नट वगैरेच दर्शन घ्याव पहिल्या दहा रात्री वधूला एकातात मान्य उपचारानी विश्वासात घेण्याच्या व तीं समोगास प्रवृत्त होईल असा प्रयत्न करावा चौपट कलाचा उपदेश करावा बलात्कार काहाही वरू नये चातुर्थिक होम जात्यानंतर साक्षात् समोगक्रियेने नायिकेच्या न दुसऱ्या सतुष्ट करावे " वास्त्यायनाचें माहितलेल मत दहा दिवसाचे आहे अर्थात् त उत्तर कागन आहे

वृथमूत्रकाशनंतर म्हणजे शि पू चोऱ्या शतकानंतर हिंदुस्थानातील राजकीय धार्मिक व सामाजिक परिस्थिती संपादना बदल लागली धार्मिक आवर्त व राजकीय परचकें यामुळे निर्माण झालेऱ्या अस्थिरतेच्या काळात घरात ग्रंथ अविवाहित कन्या असजे असुरक्षित वाटू लागले या परिस्थितीमुळे धर्मशास्त्रकार प्रतिपादू लागले की रत्नोदर्शनानंतर कन्यांना फार दिवस अविवाहित ठरू नये जो तो आपआपऱ्या अनुभवाप्रमाण मतप्रतिपादन करीत असल्यामुळे त्यांच्या अभिप्रायात एकवाक्यता आढळत नाहा खिस्तोत्तर दुसऱ्या शतकान्या असेरीस कन्याचे विवाह इतक्या बालवयात होऊ लागले की वराची निमड करण्याची जबाबदारी सर्वस्वी वधूपित्यावर येऊन पडला (Dr Altekar पूर्वाक्त पृ ८०) बालविवाह प्रचलित झाल्यामुळे परिस्थितीच्या अनुरोधाने उत्तरकाशीन स्मृतिकाराना गमाधान हा नवा सस्कार निर्माण व रुढ केला सूत्रकाराना हा विधि माहीत नाहा आणि स्मृतिकाराना चतुयाकर्म माहीत नाहीं म्हणून कोणा चतुयाकर्मचा अन्य अर्थ लावताना आणि कोणा त्याचा उपेक्ष टाळतात (Dr Altekar पूर्वाक्त पृ ९६)

गायानसप्तशतीतीड उल्लेख सक्रमण काळाना आहे चतुश्रमगाड या धर्म-

सुप्रकालीन वैशाखीक विधीचा उल्लेख येथे आलेला आहे, पण धर्मसूत्रकारांना या विधीचे ज स्पष्टीकरण दिलेले आहे त गाथेच्या सदर्भाषी जुळत नाही या विधीनंतर एकदाच्या व्हावयाची म्हणून वधूवराची व्रति गणागमोत्सव असाय यास पाहिजे, पण येथे या विधीनंतर वियोग व्हावयाचा म्हणून वधूवर व्हावु लक्षित शास्त्रां आहेत या गाथेवरील टीकत गगाधर सांगतो की “चतुर्थ्याकर्म केल्यानंतर जामाताने स्वगृही जावयाच असा लेखव्यवहार” अमल्यामुळे भावी वियोगाच्या दुःसामुळ तां व्हावुलक्षित झाला आहेत मग हे चतुर्थ्याकर्म म्हणजे नुस्तेंच होमहवन करावयाचें की काय? वेदिक काळात वधूवराची एकदाच्या विवाहाच्या रात्राच वरगृहा होत (ज्ञानमंश बुद्धपूर्वजग पृ ३०१) असे. गाथेतील सदर्भावरून दिसत की चतुर्थ्याकर्म समाप्त होईपर्यंत जावईयाचा मुक्ताम वधूच्या गृहाच होत असे गाथासप्तशतीच्या काळात विवाहाच्या रात्राच एकदाच्या हांत असती तर क. ४०७ मध्य आला आहे तसा आनंद पदाचा उल्लेख आला नसता क २४ या गाथेचा, विशेषत या गाथेवरील टीकाचा, आधार घेतला असता दिसून येत की गाथासप्तशतान्या काळात चतुर्थ्याकर्मनंतर, म्हणजे होमहवनानंतर काहा दिवसांनी, बहुधा वधूला एकदा रजोदर्शन होऊन गेल्यानंतर ऋतुशातीचा विधि करण्याचा प्रघात जुलीन जुटुवात रुढ झाला होता

या सर्व विधीसाठी पुरोहित अवश्य आहे हें मानलच पाहिजे, पण प्रत्यक्ष पण त्याचा उल्लेख मात्र कोठेही आलेला नाही

६ समजुती .

समाजाच्या सांस्कृतिक पातळीचा अराबद्ध असा भोळ्या समजुती प्रत्येक देशात, प्रत्येक कालखंडात आढळून येतात हें लक्षण बुद्धिवादानुसार दीर्घत्वाचें, पण त्याचें मूळ संस्कारात असतें, संस्कृतात असतें गाथावचाना समाजात प्रचलित असलेल्या काहा समजुती संशब्द केलेल्या आहेत

देव नेहमां तरुण (क ५९३) असतात ते आपले डोळे कधी मिटाय नाहीत (क १०१, ५९२) आणि विष्णूचा उजवा डोळा मिटला की सर्वत्र अंधार (क ८१०) होतो देव व देव यांमदल त्याच्या कल्पना होत्या तस च

त्या आताही आढळतात. देवाची प्रार्थना केली की इष्टप्राप्ति (क. ४६, ४८, ८३८) होते, देवाची गति अवस्थ (क. १३२, २१२, २४५, २७९, ६५६, ७८३, ८३८, ९६९) आहे, आषण कर्म करावयाचें, त्याचें फळ मिळवें न मिळवें देवाधीन (क. २७९) असतें. क. ६५६ मध्ये देवाची एखाळ मुलाशी केलेली तुलना अत्यंत हृद्य आहे. धर्माचें साद्वर्च्य असतें तेंच विज्ञान (क. १५१) होय व धर्माक्षर बोलवें हें जाणत्याचें कर्तव्य (क. १७८) होय अशी गायकवीची भावना आहे, धर्मात स्वारस्य घाटूं दे अशी त्याची प्रार्थना (क. ९८५) आहे. अमृतपान व स्वर्गाचें राज्य ही सुखाची परिसीमा (क. ८७२) आहे आणि ध्वमिचाच्याना नरकवास भोगावा (क. ८७२) लागतो अशी त्याची श्रद्धा होती पाप (क. १८३), पुण्य (क. १७४), पूर्वपुण्याई (क. ९९) व पुनर्जन्म (क. ३७५, ४४१, ८१२, ८३८) यावर लोकांचा विश्वास आहे अन्तरच्या क्षणी जी इच्छा करावी किंवा त्याचें ध्यान करावें ती पुढील जन्मी तृप्त किंवा प्राप्त होतात अशी लोकांची श्रद्धा (क. ३७५) होती अशाच कल्याणाचा परिपोष पुढें पुराणकारांनीं केलेला आहे शाप (क. ३२४, ४४०) व शपथ (क. ३३३, ३५७, ५१८, ७७०) याचे अनेक उल्लेख आहेत. मात्र येथें कोठेही या संज्ञा गंभीर अर्थानें वापरलेल्या नाहीत, त्यात मुग्धेचा लाडिरुपणा आहे, मध्येची सूक्ष्मता आहे शुभ व अशुभ शकुनावर लोकांची श्रद्धा आहे लीचा डावा बोलला लयणें (क. १३७) हें शुभ मानलेलें आहे. मालतीमाधनात हीच समजूत आलेली आहे व ती आजही प्रचलित आहे. मात्र प्रेयसीनें प्रियकराला उजव्या डोळ्यानें सकेत दाबयाचा असतो. दावाडीच या शकुनाचा उल्लेख गायकवीनें केलेला आहे. कोणी प्रवाशाला जाणार असेल तर त्याला शुभशकुनासाठीं दारात मगल (क. १४०) व शुभमूषक (क. ५७५) प्रत्यानकलश माळण्यात येत असे, तो जलपूर्ण अपून त्यात कमळ (क. २५२) किंवा आंब्याची वडाळी अथवा मोक्षेर (क. १४३) खोलेला असे यावरून दिसतें कीं तत्कालीन पुराणाच्या प्रवासाचा प्रारंभ पावसाळ्याच्या व हिवाळ्याच्या अवतरीस होत असावा, घरची शेतीची कामें उरल्यानंतर अधिक द्रव्य संपादनार्थ कर्त्या पुरायान अन्यत्र जाण्याची रीत होती असें या सकेतावरून अनुमान होतें. प्रवाशाला (क. २६१)

मंगळवार व पिष्टीचे दिवस आणि पलाशकुसुमांचे व पर्यायाने चौद्विभिर्द्वे दर्शन अशुभ (क्र. ३०८) मानण्यांत येत असे. आपण प्रवासांत असताना कृष्णसार रजवीरहून डार्याकडे गेला तर प्रवास किंवा यात्रा निष्फळ होणार असें मानून प्रवासा घराकडे परतत (क्र. २६) असत. दिवसा रजस्वलादर्शन (क्र. ४८०) व स्वप्नात होतृदर्शन (क्र. ७२१) अशुभ मानीत. भुतांच्या अस्तित्वावर (क्र. ५५७) व ग्रहाधेवर (क्र. ३८६) लोकांच्या विश्वास होता. यक्ष (क्र. ३७२) व विधाधर (क्र. ४४६) यांच्या अस्तित्वावर व कर्तृत्वावर त्यांचा भरवसा होता. ग्रह हा शब्द शतपथांत जादूसारखा परिणाम करणारी शक्ति या अर्थाने योजलेला आहे (ज्ञानकोश : बुद्धपूर्व जगः पृ. १९६). मोरपंखात मांहुनशक्ति (क्र. ५७२) असते अशी लोकांची कल्पना होती. दहोही फकीर-बैरागी मोरपंखाचा गुच्छ याच हेतूनें जवळ बाळगतात. हत्तींच्या गंडस्थळांत मोती (क्र. १७३) असतात, नागकणीत मणि (क्र. ९७०) असतो आणि भूभिगत संपत्ति सर्रक्षित (क्र. ५७६) असते अशी लोकांची समजूत होती.

७ धर्मपंथ :

गाथासप्तशतीत वैदिक व वेदांतर दैवतांचे व बोरदैवतांचे, त्याचप्रमाणे यज्ञ-संध्यादि वैदिक संस्था व विधि यांचे उल्लेख जगोजाग आढळतात. या उल्लेखांच्या स्वरूपावरून दिसते कीं तत्कालीन सुसंस्कृत समाज वैदिक धर्माभिप्रायी होता सुसंस्कृत व्यक्ति व कुटुंब हांचा समाजाचें व धर्माचें धारण करतात. त्यांची बहुजनसमाजावर छाप होती हें स्पष्ट दिसते

गाथासप्तशतीत मुख्यत्वेवरून ज्यांच्या भावना सशब्द झालेल्या आहेत त्या बहुजनसमाजात मात्र वैदिक दैवतांचे माहात्म्य ओसरलेले दिसते. येथें अग्नि परदारामोवती घोंटाळत आहे आणि प्रजापति सृष्टिनिर्मातीचें कार्य बाजूला ठेवून सुंदर स्त्रीची जडण करण्यात गढलेला आहे. अग्नि यज्ञस्थानी, तसाच चाडालकुट्यातही पेटतो, अशा गामीर्यहीन विधानानें अग्नाची अवहेलना केलेली आहे. हा चौदाव्या प्रचाराचा परिणाम असावा.

गाथासप्तशतीत भागवत व शैव संप्रदायांचा प्रसार झालेला आहे. शैवात कापालिक पंथ सुरू झाला आहे पण भागवतांत प्रेमपंथ अद्याप सुरू झालेला

नाह। विष्णूच्या वामन या एकाच अवताराचा उल्लेख आला आहे नव्याजुन्या दैवताबद्दल आर्चण करुन भयानक कथा निर्माण होत आहेत, मान त्यांना अशा पुराणांतल सक्तीने वा सधटित स्वरूप आलेले नाही दिव्य वस्तू आहेत पण पोटभर पुराहितांनी आपला महिमा व डविण्यासाठी किंवा योगक्षेम चाल विण्यासाठी उत्तर कालात निर्माण व पुराणात नमूद केली तशी ही वस्तू नाहीत

गायामस्तुतंतीत नमूनी धामिकाबद्दल जागोजाग तिरस्काराचे उद्गार काढलेले आहेत प्रेमसामेन्नु युगलान्या सक्तात विघ्न आणणाऱ्या स्वर्गच्छु धामिकाला क १६७ या गायेंत शाप दिलेला आहे गौडार्तारावराल भिक्कुजात निष्कारण कुडकुडणाऱ्या भिन्या धामिकाला क १७१ या गायेंत धमका दिला आहे मठात राहणारे धामिक महामूर्ख असतात अशी सूचना क ३४५ या गायेंत आलेली आहे क ६०८ या गायेंत परलोकव्यसनिकाचा निषेध केलेला आहे धर्माच्या नावाने भीक मागणाऱ्या भुक्कट धामिकाचा क ५५३ या गायेंत उपहास केलेला आहे क ८७२ या गायेंतील स्वस्तुष्ट धामिकाला कडु लिना वरचा विडा म्हटलेला आहे जे नशिवांने मिळाल त्यातच मुरसवस्व आहे, व आपल्याला शिकविण्यात आले तेवढेच मर्या आहे असे मानणाराचा हा निषेध आहे क ५५३ मधील धामिक हा भिक्षेकरी अमून पुरेशी भिक्षा पडत नाही अशी त्याची तक्रार आहे ज्याना त्याचा उपसर्ग होतो त्या त्याचा भिक्षा काय म्हणून वाढतील हे अतृप्त जीव धर्माच्या नावाला अन्याना व्यत्यय आणण्यातच समाधान मानतात, कारण त्यांना ज सौख्य प्राप्त होत असत किंवा होणार असत ते यांना भिक्ष्याचा यत्किचितही मभव नसतो व त भिक्ष्याची यांना हिंसत नसते म्हणून याची लुडवुड प्रेमिकाना असल्या हाते ही धर्म नाही व शिष्टाचारही नाही अशी या गाय्याची स्पष्ट सूचना आहे या गाय्यावरून निष्कर्ष निघू शकतो की त्या काळातही प्रेमिकाना उपसर्ग होण्या रतके हे नवली धामिक बोकाळले होते

क ४०८ या गायेंत कापालिकाचा उल्लेख आला आहे ही स्मशानात आपल्या जाराच्या चित्तंतली रात आपल्या अगाल लावीत आहे कापालिक म्हणजे शिव, हातीं कट्या धारण करणारा शिव या स्वरूपातल शिवाचे जे भक्त ते कापालिक हा एक पाशुपत शैव पथ आहे एक माळ, एक अल्हार

एक जुद्ध, एक चूडामणी, राख व यज्ञोपवीत या सहा मुद्रिका ते धारण करतात ते धारण करतात ती माळ नाना हाडाची असते व त्यांचे यज्ञोपवीत केपाचे असते ते शरीराला चिताभस्म फासतात आणि नरकपालातून मद्य मासादि खाद्येयाचे ग्रहण करतात पतजलीने (३०९) शिव-भागवताचा उल्लेख केलेला आहे त्याला समकालीन असलेल्या लकुंगीशाने पाशुपत पयाची प्रस्थापना केली अथर्व परिशिष्टात व उपनिषदात (मै. उ. LXXXVII 22 432) त्याचा उल्लेख आलेला आहे वराहमिहिर, शुभान चवग व भवभूति यांनी त्याचा उल्लेख केलेला आहे नाशकास कपालेश्वराच्या देवळात या पयाचे जोगी आढळतात कापालिक महाव्रतींचा चरितार्थ चालण्यासाठी पुलमेशी चालुक्याचा पुतण्या नागवर्धन याने इगतपुरीजवळचे एक खेडे दान दिलेले आहे-

क्र ७२२ या गाथेत (होड) होत्याचा उल्लेख आलेला आहे हा उल्लेख सामेतिव आहे स्वप्नात होत्याचे दर्शन अशुभ अशी स्वप्नाध्यायाची ग्राही आहे यज्ञप्रसा होत्याने ऋग्वेदातील मन्त्र म्हणावयाचे असतात या व्यतिरिक्त गाथासप्तशतात ब्राह्मणाचा उल्लेख कोठेही आलेला नाही क्र १४४ मध्ये चतुथा मालाचे देवकार्य चाललेल आहे धार्मिक विधि करवून घेण्यासाठी तेथे पुरोहित हजर असलाच पाहिजे क्र १७५ या गाथेत धरधनिणीने कपाशीच्या शेतात नागराची पूजा केलेली आहे ह्या सीता-यज्ञाचा उल्लेख पारस्कर-श्रुत्य-सुनात (२ १७, ३ ८ १०) आलेला आहे या यज्ञाचा अधिकार फक्त धरधनिणीचा आहे हे पुण्याहमगल चालू आहे-परंतु आसपास ब्राह्मण दिसत नाही नसेलही, पूजाविधि अगदा साधा असल्यामुळे, असेलही, विषयाला अप्रस्तुत म्हणून त्याचा उल्लेख आलेला नसेल, इतकेच बराहत्काळा पासून आतापर्यंत ब्राह्मण हे अल्पसंख्यक आहेत, त्या काळात तर ते अत्यल्प संख्य असणे पाहिजेत प्रामाण जीवनासाठी त्याचा फारसा संबंध नव्हता अस दिसते

गाथासप्तशतीत बौद्धाचा स्पष्ट असा एकच उल्लेख (क्र ३०८) आलेला आहे त्या काळात बौद्ध भिक्षु भागवी वस्त्रे परिधान करीत आणि रानावनातून गंगान भ्रमण करीत अने या उल्लेखावरून दिसते येथे त्याची तुलना पत्र शत्रुनाश केलेली आहे गंगावर पातळी कें पलाश पुष्पाप्रमाणे बौद्ध भिक्षूचे

दर्शन हा अपशकुन मानण्यात येत असे. क्र. ७२० या गायेत याचा उत्तरपक्ष केलेला आहे कां काय ? जननेच्या मनावर बौद्ध भिन्न्या प्रचाराचा पुष्कळ परिणाम झाला होता हें मान खरें. याचें प्रत्यंतर क्र. ६०१, ६१८ व ६१९ या गाथांतील अहिंसेच्या पुरस्कारातहि दिसून येतें

८ निष्कर्ष :

गाथासंग्रहातील दैवतें मूलतः वैदिक आहेत त्यावर उत्तरकालीन संस्कार झालेले आहेत मुमस्कृताच्या या दैवताचें स्वरूप बहुजनसमाजाच्या आकलनीय व्हावें व आकर्षक वाटावें म्हणून त्याभोंवतां कथांची प्रभावळ बुद्धिपुर सर निर्माण करण्यात येत आहे व काहीं ग्रामीण दंतकथा निर्माण झालेल्या आहेत. त्याचप्रमाणें ग्रामीण व स्थानिक दैवताचें आर्याकरण होत आहे.

नाणेघाटातील सातवाहन गुफेंतल्या नायनिकेच्या शिलालेखात सात-वर्णानें केलेल्या अनेक यज्ञांचे व तन्निमित्त मुकहस्तानें दिलेल्या दानाचे उल्लेख आहेत, या लेखात इंद्र व कुबेर या वैदिक आणि वामुदेव सकर्षण या भागवत दैवतांना घंदन केलेलें आहे यावरून दिसतें कां आद्य सातवाहन हे यज्ञ मस्कृतांचे पुरस्कर्ते होते व भागवत संप्रदायाचे अनुयायी होते आणि या लेखाच्या काळात महाराष्ट्रात वैदिकांच्या भागवतार्था समेट झाला होता

शुग-सातवाहन युगात म्हणजे ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकात पतंजलीच्या नेतृत्वा-खाली यज्ञ-संस्थेचें पुनरुज्जीवन झालें, शुग-सातवाहनानां एकजूट होऊन इंडो-ग्रीकांचा पराभव केला. नाणेघाटातील यज्ञलेख हें या विजयाचें प्रतीक आहे वैदिक व भागवत दैवतांच्या सघर्षाचे अनेक उल्लेख भागवत संप्रदायाच्या माहितीत आढळतात; त्यांच्या समन्वयाचा दाखला सातवाहनाच्या या आद्य लेखात मिळतो दुसऱ्या सातवाहन राजाचें नांव कृष्ण असें आहे आणि सोळाव्या राजाच्या नावाचें वैकल्पिक अन्त्यार्थ कृष्ण हेंच आहे असें आहे तरीही सातवाहनानां भागवत हें निरुद्ध धारण केलेलें नाहीं. कारण हा काळ गरुडगाथा होता पुढें शुग-वाकाटक काळात तें रुढ झालें आहे

सातवाहन राजाच्या नामावलीवरून असेही दिसतें की त्याच्या काळात उत्तरोत्तर शैवानां प्रामुख्य येत आहे पशुपति हा मूळचा अनार्याचा देव.

मोहेंजोदरो येथाल उत्पन्ननात योगीश्वर पशुपतीची मुद्रा मिळालेली आहे अनेक मशोभकाच्या मते ही मुद्रा वैदिक आर्यांचा हिंदुस्थानात प्रवेश होण्याच्या पूर्वीची आहे तत्समदृश फराच्या उत्पन्ननात तिणें व शाळुफाई मिळालेल्या आहेत एकीकडे वैदिक रुद्राचा पशुपति शिवाची व दुमरीकडे शिवाचा लिंग-पूजेची समन्वय होत होता शिव हा पुरुष व लिंग हें त्याच प्रतीक आणि पार्वती ही प्रकृति व शाळुफा हें तिचें प्रतीक, ही कल्पना पौराणिक आहे गाथासप्तशतीत तिचा मागमूसही आढळत नाही यावरून गाथासप्तशतीची पुराणपूर्वकालीनत्व सिद्ध होते गाथासप्तशतीतील अज्जा ही मात्र प्रामीण मातृदेवता आहे आर्य व अनार्य यांच्या समन्वयाचें प्रतीक म्हणून मूळ ऋग्वेदीयांच्या वापदेवाला हा आर्या अर्पण करण्यात आलेली आहे की काय ?

गाथासप्तशतीत आरगी व अलेरीम शिवाला नमन केलेली आहेत अस मुद्रदर्शना भाषेत असले तरी वस्तुतः हा नमन सूर्याला केलेला आहेत सात वाहन ह् अग्निधान सूर्याच्या सप्तवाहन या संस्कृत नावाच प्राकृत रूप आहे असें माझ म्हणण आहे त्याला ह् उग्र्य पोपन् आहेत.

मौर्यकालीन शिल्पात यक्षयक्षींच्या प्रतिमा वेगवेगळ्या स्वरूपात आढळतात शि पू. दुस या शतकापासून महाराष्ट्रात लेणी कोरण्याची प्रथा सुरू झाली त्यात अशा व अन्य धर्माच्या मूर्ति आहेत नाणेघाटाताल सातवाहनाच्या देवकुलात राजघराण्यातील व्यक्तींच्या मूर्ति कोरलेल्या होत्या ज्याच कर्तृत्व सातवाहनाना देण्यात येत त्या साचाच्या दक्षिण तोरणावरही मूर्ति आहेत अर्थात् शि पू. दुसऱ्या शतकापासून महाराष्ट्रातील कारागिराना मूर्ति कोरण्याचा कल्पना अद्यत असली पाहिजे तरीही येथाल सातवाहनकालीन शिल्पात व गाथासप्तशतीतही देवतान्या मूर्ति आढळत नाहीत वायव्य सरहद्द, सप्तसिंधु व सयुक्त या प्रांतात इंडो ग्रीक व बुपाण राज्यकर्त्यांच्या अमदानीत बौद्धाना भव्य व सुंदर मूर्ति कोरण्याची व त्याची पूजा करण्याची प्रथा सुरू केली याचच पर्यवसान पुढे महायान पंथाच्या प्रस्थापनेत झाले बौद्धांच्या या प्रथेचा पुरस्कार पुढें वैदिक धर्माचार्या केला मूर्तिपूजेच ह् लोण महाराष्ट्रात वाकाटक काळात आले गाथासप्तशतीत मूर्तिपूजा नाहा त्या अर्थी हा कोश वाकाटकाच्या पूर्वीचा अमला पाहिजे

गथासप्तशतीतील काही दैवतांचे उल्लेख सर्वांग स्वरूपाचे असल्यामुळे हा कोश पुराणोत्तरकालीन असावा असा निष्कर्ष काढा. संशोधक काढतात हा निष्कर्ष गिण्यामारता नाही. स्मृतींचा व महाभारताचा रचनाकाल विवाच्य असला तरी तो पुराणपूर्व आहे हे निश्चित पुराणांची रचना साधारणतः गुप्त काळात झाली हा सिद्धांत मात्र बहुतेक संशोधकांना मान्य आहे आणि पुराणकारांनी प्राकृत जनात प्रचलित असलेल्या दंतकथांचे संस्कृतीकरण केले, हाही पौराणिकांनी विशिष्ट हेतूने प्रेरित होऊन नव्या कथा रचल्या, अनेक स्थानिक दैवतांचे व्याकरण केले आणि नवीं माहात्म्ये व व्रत निर्माण केली, हेही निर्विवाद आहे. त्यांनी समाजव्यवस्थेस ब्राह्मणाना अप्रस्थान दिले आणि धार्मिक कृत्यात त्यांना पुरस्कार अपरिहार्य केला. हीं लक्षणे आढळत नसल्यामुळे गथासप्त शती हा कोश पुराणपूर्वकालीन असला पाहिजे.

गथासप्तशतीत उल्लेखिलेल्या दैवतांपैकी अग्नि, इंद्र, प्रजापति, रुद्र, वामन, सूर्य व हरि हे वैदिक आहेत. यापैकी वामन हा अवतार सर्वांत प्राचीन, वेदकालीन आहे. या दैवताच्या मूल स्वभावाच्या अनुसंधाने बहुजनसमाजात प्रचलित झालेल्या काही दंतकथा येथे आढळतात. पण त्यांना अद्याप पुराणातले स्वरूप प्राप्त झालेले नाही. प्रमथाधिप हे शक्राचे व अपर्णा हे पार्वतीचे—हीं अभिधान यथ आढळतात. पुराणकालात तीं नष्टप्राय झालेला आहेत. या काळातील ज्या पणाल भागवत संप्रदाय अशी संज्ञा आहे त्याचे तत्त्वज्ञान सामान्य जनाना अनापलनीय असल्यामुळे त्यांनी त्यातला भक्तिमार्ग तेवढा स्वीकारला. महा राष्ट्रात कृष्णाचा विठ्ठल झाला. भक्ति व प्रीति यांचे साहचर्य आहे. गथासप्त शतीत आहेत तशी गोपीगीते अर्वाचीन बारकरी वाक्मयातही आहेत. राधेचा अन्यत्र समकालीन उल्लेख आढळत नाही म्हणून हा शोध नवव्या शतकाइतका अलीकडे ओढणे समजून ठरणार नाही. गणपति हे दैवत मुख्यतः दक्षिणात्य आहे. अश्विनायक महाराष्ट्रातच आहेत. गोवर्गीय पत्न्याच्या लेखात रामाचा उल्लेख आलेला आहे. या सर्व उल्लेखांचा विचार केला असता त्यावरून हा कोश अग्रीक ओढण्याला काही सचळ कारण आहे असे दिसत नाही.

गथासप्तशतीत जैन मुक्तीच नाहीत, बौद्ध कथित आहेत.

जैन सम्राट् कलिगाधिपति गारुड याच सातवाहनार्थां शत्रुत्व होतें आपण सातकर्णाचा आणि भोजराष्ट्रिकाचा पराभव केला असे तो आपल्या हाथीशुक्रा

लेखात सांगतो विशेष खेळात न जाता म्हणता येईल की या विधानाचा खरेपणा सशयास्पद आहे या स्पर्धामुळे जैनाना येथील वातावरण प्रसाराला प्रतिकूल असावे आणि म्हणून त्याचा उल्लेख आलेला नसावा असे वाटते

हालाच्या काळात बौद्धांची निकृणवस्था झाली होती हा क्रान्तिकाल होता महाराष्ट्रावर शहरात क्षत्राची सत्ता होती त्यांना सातवाहनाची सत्ता खिळ सिळी केली होती त्यांचा नेता नहपान हा धर्मोत्तेजक होता हे त्याच्या लेण्यावरून दिसते मात्र या काळात बहुजनसमाजात बौद्धाना महत्त्व राहिले नव्हते असं दिसते कारण नहपान व त्याचा जावई उपवदात यांनी जी दाने दिली ती मुख्यत्वेकरून ब्राह्मणांना दिलेली आहेत, त्यांना सतुष्ट करण्याकरता, त्यांचा पाठिंबा मिळविण्याकरता, निदान त्यांचा विरोध विस्कळित करण्याकरिता पण याचा काही उपयोग झाला नाही खबरकरच गोतमीपुत्रांना शहरातावा सगळी उच्छेद केला, कुळाच्या, धर्माच्या व स्वातंत्र्याच्या नावाने, ब्राह्मणांच्या व चातुर्वर्ण्यांच्या नावाने विजयोत्सवाचे त्याने आद्य सातवाहनाप्रमाणे यज्ञ मात्र केले नाहीत गोतमी यलभीच्या लेखात महाभारत व रामायण यातील वीरदवाचे व वीरपुरुषांचे उल्लेख आलेले आहेत त्यावरून मध्यतरीच्या काळात झालेल्या धार्मिक परिवर्तनाची कल्पना करता येते गाथासप्तशती हा कोश या संकलन काळातला आहे

अर्थात गाथासप्तशतीतील धार्मिक उल्लेखावरून प्रस्तुत कोशरचनेचा काळ पहिल्या शतकाच्या प्रथमार्धाच्या अखरीत मांडण्यास काहीही प्रत्येय नाही अगच प्रत्येय असतो

१४. गाथासप्तशतीतील सामाजिक जीवन.

सकार्थदर्शन (Positive Philosophy) शास्त्राचा जनक ऑगस्ट काट (१७९८-१८५७) याने समाजशास्त्र या संज्ञेची योजना प्रथम केली अर्थात समाजशास्त्र हे सर्व शास्त्रात अल्पवयी आहे पण त्याचा प्रभाव तीन पावलात त्रैलोक्य व्यापणाऱ्या वामनासारखा आहे यथानुवर्ष त्याचा विस्तार शुद्धिगत्तन होत आहे अनुवशापासून अनुवशापर्यंत त्याची व्याप्ति आहे समाजशास्त्र म्हणजे समाजजीवनाचे शास्त्र अर्थशास्त्र राज्यशास्त्र वगैरे शास्त्रांच्या समाज शास्त्रात समन्वय होतो या प्रकरणान्या शीर्षकात ही सज्ञा एवढ्या व्यापक

अर्थान योजलेल नाहा ग्रामीण, कौटुम्बिक व धार्मिक या सामाजिक आं-
नान्या अंगाचा चचा शाली, आर्थिक, राजकाय, लैंगिक, सांस्कृतिक वगैरे
अंगाचा उदापोह पुढे होत आहे त्या व्यतिरिक्त अशा जा सामाजिक जीवनाचा
अंगे आहेत त्याचा विचार या प्रकरणात करावयाचा आहे आहार खाण व
पिणे विहार-कालहरण, गेळ व उत्सव वस्त्रे व अस्कार, आचार व आरोग्य
आणि जाता जमाती इत्यादि सामाजिक जावनाशा सरळ अशा विषयाची
माहिती या प्रकरणात देत आहे

(१) आहार

अण्ण = अन्न क ८०८, इच्छू = उस : ७३४, उच्छू = उस : क ५४१,
कन्नि = काजि : क २८६, कलम = साळा • क ६९०, ६९१, गुड = गूळ
क ५५४, धिअ = घृत : क ७२, ७९९ चणअ = चणे क ५५७, जव =
जव क ४०२, तण्डुल = तांदूळ क ६८९ तिल = तीळ क ८, ६२७,
६९३, ७५३, तुप्प = तूप क २८९, तुवरी = तूर क ३५८, दुद्ध = दूध
क ६०७, ६३७, ७९५, ८०६, पहेणअ = प्रहेणक = मोदक क ६०३, ६४१,
पाउ = न्याहारी क ६९२, पिट्ठ = पीठ क ३८८, ६२४, ६९९, ८००,
मिट्ठ = मिष्ट, मृष्ट = मिष्टान्न क ७२, राइआ = राई = मोहरी क १७१,
लड्डुअ = लाडू क ६४१ लोण = लवण क ३१६, घीहि क ९५२,
मारि = साळी क ८, ९, ५६७, ७८२, ८१५ सिणेह = स्नेह = तूप
क ३१६, ७७९, सिन्धव = सन्धव क ६७९

इतिहासपूर्व कालापासून भारतीयांचा आहार साधा आहे ऋग्वेदात धान्य,
चाव व यव या तीनच उद्भिज अन्नधान्याचा उल्लेख आढळतो तैत्तिरीयात व
वृहदारण्यकात दहा धान्याचा उल्लेख आहे दस ग्राम्यानि धान्यानि माहि
तांदूळ) यवाम्निचनापा (उडीद) । अणु (वरी) प्रियङ्गवो (राळे) गोधू
माध मसुराश्च रज्ज्वाश्च रत्नकुलाश्च (कुळीथ) ॥ वैदिक वाङ्मयात माहिचा
पहिला उल्लेख अथर्वात (६ १४० १) आढळतो ऋग्वेदात यवापासून सिद्ध
वेगळ्या खाद्याने व उत्तेजक पेयाच अनेक उल्लेख आढळतात यज्ञ व सत्कार
कामांत यवाच महत्त्व विशेष आहे निळाणासून तेल (अथर्व १ ७ २)
कापित व त मातीन्या घटात (अथर्व २० १३६ १६) ठेवीत नाग

यन आरण्यकात तेलाभ्यगाचा उल्लेख आहे आर्यांच्या कौटुंबिक जावनात धार्मिक विधात तिल व तैल याना विशेष महत्त्व आहे प्रियङ्गु म्हणजे रात्र (Watt Commercial Products of India p 988) श्री चंद्र चक्रवर्ती (Cultural History of the Hindus p 330) यानी याचा अर्थ चाजरी असा दिलेला आहे ज्ञानकोशात (छुद्रपूर्व जग पृ २९४) गोधूमाचा अर्थ मका असाही दिलेला आहे

वैदिक ब्राह्मण व क्षत्रिय हे हिंसात्मक यज्ञसंस्थेचे पुरस्कृत होते जसे लोक तमे त्याचे देव आर्य व त्याचे देव मासानें भक्षण करीत अतिथि सत्कारासाठी व लग्नसमारंभात (१० ८५ १३) गाय, बैल व घोवड मारीत आर्य लोक मासे शिजवून खात आणि अनाय वधें मास खात (७ १०४ २) राक्षसाना घोव्याचे व माणसाचें मास (१० ८७ १२) सेवन केल्याचा उल्लेख (१० ८७ १६) आढळतो मयसभा प्रवेशाचे वेळा धर्मराजानें घातलेल्या प्रयोजनात ब्राह्मणांना वराहान्या व हरिणाच्या मासाचा पक्वान्न सेवन केलेलें आहे मृगया हा क्षत्रियाचा रत्न होता व हक्की होता मास भक्षणापासून परावृत्त होण्याची प्रवृत्ति महाभारत काळात बळावत चाललेली दिसते या प्रवृत्तीचा प्रारंभ वैदिक वाङ्मयातही आढळतो ऋग्वेदात गाईला अन्ना (८ १०१ १५) म्हटलेलें आहे बैलाची किंवा गाईची हत्या हें ब्रह्महत्यासारखें महत्पाप आं असे महाभारतकाळात मानण्यात येऊ लागलें बौद्ध व जैन धर्मांच्या प्रसारासुद्धे, गोपालकृष्णाच्या भक्तीच्या प्रसारासुद्धे ही आचार क्रांती झाली, अं श्री वैद्य याचें मत (महाभारत उपसंहार पृ ३६१-३६४) आहे यज्ञसंस्था मागसत्यानंतर ब्राह्मणांनी मासाहार वर्ज्य केला आणि क्षत्रियांनी मासा हारावापर्यंत काही नियम स्वीकारले

इष्ट, इच्छ व उच्छ हे शब्द उस चावून रस चोरताना होणाऱ्या आवाजावरून सिद्ध झालेले असणें शक्य आहे उसाचा सर्वांत प्राचीन उल्लेख अथर्ववेदातील (१ ३४ ६) एका प्रेम मत्तात आढळतो प्रियकर म्हणतो “ प्रिये, मज विषयी तुझ्या मनात अप्रीति उत्पन्न होऊ नये म्हणून मी तुझ्याभोंवतीं उसाचें चुपण लावलों आहे ” अले वृषाडरचा नाविक अधिकारी नेआर्वम सांगतो का या देशात घोडमारणी एक वनस्पति असून तिच्यात मधमाशांच्या माध्यमा शिवाय नयार झालेला मध मिळतो मर्या दरवारातच भोग्यस्वनिम सांगतो हे

बोह जमीनांतले पाणी शोषून घेतात व डडक उन्हातून हें पाणी शिजत व त्यापासून मध तयार होतो. छिनी व एरियन यांनी सच्छर, सच्छरीन या नावाने शर्कराशिंड्याचा उल्लेख केला आहे. भरुवच्छ वदरातून रोमरडे सच्छर निर्यात होत असे परदेशात हे पिंड दुर्मिळ व महाग असल्यामुळे त्याचा उपयोग त्याच्या औषधी गुणधर्मासाठीच होत असे.

गाथागतशर्ताने तादूळ व यव या दोनच अन्नधान्याचे उल्लेख आहेत. कम्म (कोळया), मोहि (देवभात) व सालि (माळ) या तादळांच्या तीन जाती येथे आढळतात. विरीदार (क. ७९४) भात भरडीत आणि उरळात बुट्टन (क. ६२६, ८००) चिवा जात्यावर दळा (क. ३८८) वान्याच पीठ करात भाकरी मानण्यापूर्वी पीठ आववीत (क. ६९०) असावेत.

यव, वणक व तुर यांचा एक एकच उल्लेख आहे. क. २८१ मधील कात्री तादळाची असेल. चिवा यवाची चवीसाठी तीत मिठाचा सडा टाकलेला असेल किंवा शर्करेचा. मिठाचा उल्लेख दोनदा आला आहे. पैकीं सन्धवाचा उल्लेख सांकेतिक आहे आणि दुसरा उल्लेख मिठाच्या अभावाचा आहे. प्राचीन भारतात मीठ दुर्मिळ होते. ऋग्वेदात मिठाचा उल्लेख नाही. अथर्वत एक एक उल्लेख आहे. उत्तरकालीन ब्राह्मण ग्रंथात मीठ हा मौल्यवान पदार्थ गणलेला आहे. हीच परिस्थिति गाथासप्तशतीच्या काळातही होती, असे या उल्लेखावरून अनुमान होते. सातवाहन कालात मिठाचा मक्ता सरकारी (E I VIII Nasik Inscriptions) होता. अज्ञाना गोडा आणिण्यासाठी गुळाचा उपयोग (क. ५५४) होत असे. प्रद्वेणक मिष्टान्न व लाडू हीं योज पक्वान्नें उल्लेखिलेली आहेत, मात्र ता सुसपन्नानाच उपलब्ध आहेत असे स्पष्ट दिसते. क. ५५७ या गाथेत चणे भाजण्याचा उल्लेख आहे. करज, तीळ व मोहरी हा तेलवाजें, आम्र, जम्बू व बोर हा वृक्षफळ आणि काकडी (तडसी. क. ५३४, बालुड्कि. क. १०) व कोहळा (क. ७६०, ७९६) हा वेलफळ यांचे उल्लेख आलेले आहेत. तसा स्पष्ट उल्लेख नसला तरी गाथाकालीन समाजाने काही वर्ग मानाहारी होते हे निश्चित. क. ५९४, ६०१, ६१८ व १०९ या गाथात हरणाच्या शिकाराचे उल्लेख आलेले आहेत. हा शिकार केवळ रोक म्हणून होत असलेली दिसत नाही. क. ६८० मध्ये ग्राहकाचा उल्लेख आहे. ता महिषाना हासात आहे यावरून अनुमान

हातें या त्या काळात या मांसात्याही मागणी होती वैदिक काळातही हे मांस वापरत (Economic Life & Progress in Ancient India Bandopadhyaya p 197) होत क ५८० व ६९८ या गायत बौद्धाच्या आरवण्याचे उल्लेख आहेत वेरळ पहाटे जाग आणण्यासाठी आरवण्याकरिता ते पाळवेळ असतील अस समजत नाहा क ४१८ या गाथेंत कमठ (कामर / व पाठीण (= पाढीण = मत्स्याविशेष) याच उल्लेख आहेत या व्यतिरिक्त आणि येथं ही मत्स्याहाराची सूचना नाहा हें विश्र्मज वाग्तें कारण जेथ पाणी असेल तेथें मासे असतातच उल्लेख प्रमाण अनुल्लेखावरून निष्कर्ष काढण सहसा शक्य नसतें तरी यावरून असें दिसत का समुद्राच्या किंवा मोठ्या नद्याच्या काठा राहणाऱ्या लोकांनी गाथासप्तशतीच्या मासृतिक योजनेत निमेष भाग घेतला नसावा

गाथासप्तशतीतील अन्नाच्या उल्लेखावरून दिसतें का तत्कालीन लोकांचा आहार अगदी साधा होता हा शब्दचिन्ह प्राचीन जीवनाचा आहेत आणि आमचे मंडित हे गरिबांत आयुष्य कठंगारे कष्टाळू शेतकरी आहेत येथ तांदळाच अनेक उल्लेख आलेले आहेत मिष्टान्नाच्या तीन उल्लेखांपैकी दोन मोदकाचे आहेत मोदकाची पारी तांदळाची असते आणि कारण गूळलोवण्याचें किंवा रज्याचें असत यावरून हे लोक , तांदूळ निपजणाऱ्या भागाचे रहिवासी असावेत अस दिसतें मत्स्याहाराचा व नारळाचा अनुल्लेख व लवणाची दुष्प्राप्यता यावरून हे लोक समुद्रकाठचे नसावेत असे अनुमान होतें मगावतरणासारखीच गोदावरीची कथा पुराणात आलेली आहे उत्तर गंगेच्या अवतरणाचें श्रेय भगीरथाला तर दक्षिण गंगेच्या अवतरणाच श्रेय गौतमाला गातमार्गे जल्द पिकणाऱ्या साळीची लागवड करून या भागातील रहिवाशाना दुष्काळात वांचविल अशी कथा आहे या कथेवरून दिसतें की आर्य समाहृतकारांनी या भागात साळीची लागवड सुरू केलेली असावा गाथामध्यें गोपालाचे गाईचे व दुधाच अनेक उल्लेख आहेत पण गिळाराची सूचना नाही क ६३७ मधील घागरभर दूध देणाऱ्या गाईचा उल्लेख चमत्काराच्या सदरात मोडावा असा मांडलेला आहे यावरून दिसतें का तत्कालीन गाई गावळातील हर्षाच्या गाईसारख्या अल्पदुधी असाऱ्यात साधारणत अस दिसतें का घरच्या वायफांनी दुपारी धिरींगवर गात भरडावें सकाळा किंवा सायंकाळा उरल्यात किंवा

नातशवर तादृळ काडावे, कुटावे बिना दळावे, भातभाकराच जेवण घरा मिवा
 शतावर, तुरीन्हा आमटीनरोबर बिवा तिळाच्या तेलनरोबर जेवाव स्वत
 गाय म्हम वाळगावी तब्बहा दूध मिळावयाच, स्वत शिकार करावा तब्बहा
 नास मिळावयाच, अधूनमधून चण्याच्या फाऱ्या मारावयाच्या, फक्त धाम
 ताती मिठाचाच सेवन करायचें, फक्त शहरच्या लोकाना स्वयंपाकात मांठ व
 जवगात तूप वापरावयाच, असा त्या वेळाचा साधा आहार होता यज्ञ किंवा
 राज्य अगर सामाजिक उत्सव यांच्या निमित्तान इडणाच्या मेजवानीचा येथ
 मामूमही नाहा येथे वेदकालीन समृद्धि नाहा, महाभारतकालीन विविधता
 नाहा आणि या दोह्याचा कालौदासकालीन समन्वय नाहा जमा देश तसे
 तेथले रहिवासी तसा तेथील लोकांचा आहार

(२) मद्य व मद्यपान

चमर=चपक क १११, फालिह=स्फटिक १२७ शुष्णमुरा क १११,
 पाणवडी=पानकुटी क १२७ महरा=मदिरा क १३० ११०, ८६१, १२७,
 मधुरस=मधुरस क १३८ सरथ=सरथ क १३४ सीधु क १४४
 मुरा क १७ ११७, ७१० क्रिया व मद्यपान क १७, ११७, ११०,
 ११४ ५४४, ५५०, ७१० ८६६, १११ १२७, १३८

अमरकाशात प्रचलित मद्याच्या चौवीस महा दिलेल्या आहेत प्रत्येक
 प्रातिभ भाषेत आणि अनेक सज्ञा आढळतात या सख्यावाहुल्यावरून
 त्याच्या प्राचीनत्वावरून सर जॉर्ज वॅट (Economic Dictionary
 IV 4 258) यांनी निष्कर्ष काढला आहे की मद्यकिमितीची कंग भार
 तीकांना पार प्राचीन काळापासून अवगत होती आणि समाजाच्या सर्व वर्गांत
 मद्यपानाची प्रथा होती

वेदकाळात सोम व मुरा या मादक पयांचा उपयोग करण्यात येत असे
 पंका सोमरस हा यज्ञसमगा ऋत्विजावरून आवाहनपूर्वक मिद्र व सेवन
 केंग जात असे सोमरस त्रिकागळीत तयार केंग जात असे मुरा घान्या
 पासून (Cambridge History of India I p 102),
 विनयत यज्ञ व तादृळ यापासून (Hymns from Atharva Veda
 II p 192) तयार करण्यात येत सोम व मुरा याचे निर्मात व विखेले

एकच अगत, अगा निष्पत्य यजुवदातील सोममुरा या जोड उल्लेखावरून (वेद प्रसाश-श्री पाठक, पृ ३१५) शिघू शक्ती मुरा हें पंच अशाख व विशेष उत्तेजक अमृत्यामुळें किंवा व्यापारी सोमरसात मुरेची भेगळ करीत असल्या मुळ, त्यांना हीन लेगण्यात येत असावे अमें वाटते यत्प्रमणा ऋत्विजहि वशी भेगळ करीत अगत याविषयी यजुवदातील उल्लेख पाहा मुरे, मी तुला सोमरसार्शी युक्त करतां (१९ १), सोमदेवा, मुरामिथित झाल्यानें तू तीव्र होऊन मद उत्पन्न करीत आहेस (१९ ५) सोम हें मुराचें व मुरा हें मान वाचें पेय, सोम हा पति व मुरा ही पत्नी, असा उल्लेख तैत्तिरीय ब्राह्मणात (१ ३ २ २) आढळतो मुरा यल्लुक्त आहे व सोम शात आहे अस यजुवदात सांगितले आहे (१९ ७) सोमाचा उपयोग मुख्यत्वरून यत् काळां, मिमित्रित व वरिष्ठ सनातात नित प्रमाणात होत अगावा आणि केवळ व्यसनानाठां मुरेचा दुरुपयोग बहुजनसमाजाकडून केला जात असावा, म्हणूनच ऋग्वेदात मुरापानाचा निषेध करण्यात आलेला आहे पुढे आर्यांच्या वसाहतीचें क्षेत्र विस्तृत झाले, सोमवर्गी दुष्प्राप्य होऊ लागली आणि बदलत्या धार्मिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीमुळें आर्यांचें अनार्यांवरोबरचें सघटन वाढू लागलें, तसतसें मुरापानाचें प्रमाण वाढू लागलें ऋग्वेदापेक्षा यजुवदात मुरापानाचे उल्लेख संख्येनें अधिक व आसक्तीत तीव्र असे आढळतात परदेशातून जळ व स्थल मार्गांनीं आक्रमक, व्यापारी व निर्वासित भारतात येऊन स्थायिक होऊ लागल्यानंतर निरनिराळ्या देशात प्रचलित असलेल्या, वेगवेगळ्या पदार्थांपासून मयें तयार करण्याच्या पद्धती येथील रहिवाशांना अवगत झाल्या आणि अधिकाधिक कडक, सूचिर व सुगंधी मयें भारतात तयार होऊ लागली नि सारणाची (distillation) प्रक्रिया वाजसनेयी साहितेंत आढळते (Social and Religious Life in the Grihya Sutras Apte p 118) भट्टी लावून नि सारणानें दारू काढण्याची सुरवात परशुरामकालीन हैहय क्षत्रियान्या अमदानीत मुरू झाली, असा काहाचा कयास (Origin and History of the Shaundi Caste, Saha p 105) आहे नि सारणप्रक्रियेमुळें मद्यनिर्माणपद्धतात झालेल्या क्रान्ताचा सामाजिक व आर्थिक असा परिणाम झाला की साम व मुरा याचें निर्माण व विक्रीचे याचे विभक्ती करण झाल या विभक्तीकरणाचा पहिला उल्लेख याज्ञवल्क्यसाहितेंत (१

१६४ ' ३ ३६, ४०) आढळतो मद्याची उत्तेजकता वाढविण्यासाठी त्याचा मिश्रण करण्याची पद्धत वेदकाळापासून भारतीयाना माहीत आहे. सुरा तयार करण व विकणे हा धंदा करणाऱ्या वश्याना शोण्डिक जमी सज्ञा होती. शुण्डा म्हणजे हत्तीची सोड. नि सारण यत्रात तयार झालेलं मद्य त्याच्या सोडिसारख्या तोंडातून येवायेंवाने गळतं हलक्याभाऱी मद्याची साठवण व नेभाण करण्या साठी प्राचीन वाळा कातडी पसाली व दुधले वापरीत असत. पसालीच्या सोडिसारख्या मुसानून मद्य सुरईमारख्या भाजनात किंवा चपकात ओतण्यात येत असतें. यावरूनच शुण्डा, शुण्डापान व शोण्डिक हे शब्द प्रचारात आलेले असणं नमवनीय आहे. कलाळला देण्यात झालेली भजवान् ही सज्ञा उत्तर कालीन असावी. दारुच्या दुकानदारांनं आपल्या दुकानावर विशिष्ट ध्वज लवडा पाहिजे, अमा कायदा होता. ध्वज लावणें म्हणजे अपवीत न्हरून घेण हा अर्थ या प्रवेवरून निघालेला असला पाहिजे. भजवरीठ चिन्हाचा तपशील गला अद्याप उपलब्ध झालेला नाही, पण मनुस्मृतीतील एक उल्लेखवरून (१ ३७) ही चिन्हें सुराभाजनाचीं अमावांत अस घाटते. या ध्वजप्रवेवरून निष्पन्न काढावारा घाटतो, का या काळात मद्याची निर्मिती व विक्रय करण्याचा धंदा अगदा कनिष्ठ दर्जाच्या व्यक्तीच्या अथवा वर्गाच्या हातीं गेलेला असावा.

वेदकाळातील लोक सुरापान करीत होते ह निश्चित ऋग्वेदात सुरापानाचे दुष्परिणाम सांगितलेले असून कचिन् या व्यसनाचा निषेधहि केलेला आहे. या व्यसनाच्या व्याप्तीचा महाभारतात मुबलक पुरावा आढळतो. श्री चितामण-राव वैद्य (श्रीमहाभारत-उपसंहार, पृ ३७० ३७२) सांगतात " भारतीय युद्धकाळा भारतीय आर्य मद्य पिणें अशाख मानीत नव्हते. इतकेंच नव्हे, तर मद्यपानाबद्द ते पाश्चात्य आर्य—जर्मन लोकाप्रमाणेंच प्रसिद्ध होते. या कामात यादव अग्रणी होते. बळराम अविशय दारु पिणारा होता. श्रीकृष्ण सुद्धा मर्यादेन मद्य पीत असे हे निर्विवाद आहे. " वयाच्या अनुरोधानें येणाऱ्या धार्मिक व नैतिक चॅंचत मात्र मद्यपानाचा निषेध केलेला आढळतो हे भाग प्रक्षिप्त असावे असें अनेक संशोधकांचें मत आहे (Position of the Ruling Castes in Ancient India Hopkins, p 121)

मद्यपानाचे वापरीत पुरुषाद्वय्याच ब्रियाहि आगण होत्या. विराहानंतर नववधूर्त अण भिजेले इतक्या सुरेच तिच्यावर तिचन करावें अण प्रपात,

कधी व्यसन म्हणून तर कधी कानोत्तेजक किंवा मर्दिर्यवर्धक म्हणून, कधी शिष्टाचार म्हणून तर कधी प्रियजनान्या आग्रहामुळे जिया मद्यपान (रघु ७. ११, ऋतु ५. १०) करीत अग्निमित्राचो राणी ईरावती मद्यपानानें झिंगल्याचें वर्णन मालविकामित्रात आहे शिव स्वतः मद्य पितो आणि पार्वतीलाहि पानतो (कुमार ८ ७७) अज तर इंदुमतीला स्वतःच्या मुलातल्या मदिरेंचा घोट पानतो. सर्वसाधारण लोकासाठीं असलेल्या रस्त्यालगतच्या गुत्त्याचा (सोष्टिआपण) उल्लेख शाकुन्तलात (पथमपष्ठाकमध्ये प्रवेशक) आढळतो. वरिष्ठ वर्गातील लोक मद्यपानासाठीं स्वतः पानभूमि (रघु ४. ४२) तयार करीत आणि उनाड जियासह ते तेथें चैन फरावयास जात (रघु १९ ११)

वैदकाळातील लोक सोम व सुरा या पेयाचा उत्तेजनासाठीं उपयोग करीत असत अगात तरतरी व मद येण्यासाठीं, युद्धात वीरथी येण्यासाठीं, प्रतिभेच्या विकासासाठीं, वक्तृत्वाला भरती येण्यासाठीं सोमाचा उपयोग होतो अस ऋग्वेदात सांगितले आहे अन्वळ इमर्जातील सुधारक मद्यपानाचें समर्थन याच शब्दात करीत असत वैदिक वाङ्मयात कोठेंहि सोमपानाचा निषेध केलेला नाहा कारण, मला वाटतें, सोम हें ब्राह्मणाचें पय होत आणि आचारावर नियंत्रण घालण्याचा अधिकार ब्राह्मणाचे हाती होता ऐतरेय ब्राह्मणात राम भर्गवेयाचा विश्वतराशा झालेला संवाद दिलेला (३५ २७) आहे क्षत्रियांनी सोमाबद्दल आसक्ति वाळू नये, अस प्रणिपादन करणारा राजा सांगतो “सोमवल्ली पत्रत ब्राह्मणाच्या उपयोगी आहे क्षत्रियाना सोमवल्लीचा उपयोग केला तर त्याची पत्रा ब्राह्मणाप्रमाणे दानप्रतिग्रह घेणारी, भटकणारी, दरिद्री व युद्धाला निष्पयोगी होईल” साम हे पेय ब्राह्मणाचे, सामवली अगोदरच दुर्मिळ झालेली, अशा परिस्थितीत लडण्या क्षत्रियाना सोमरसाचें जबरदस्तानें हरण करू नये किंवा वाटेकरी होऊ नये, म्हणूनच हे प्रचारात्मक उद्गार ब्राह्मणांप्रेरित क्षत्रियामार्फत काढवि लजे असोवत असे उघड दिसत सुरा हें पेय सोमाहून अधिक मादक सुरा पानामुळे मनुष्य उन्मत्त होऊन देवादिकांची निर्भत्सना करण्यास युक्त होतो सुरा व पासे हे दुर्वासना उत्पन्न करतात (ऋग्वेद ७ ८६ ६) अथ सागून वैदिक ऋषीनां सुरापानाचा निषेध केलेला आहे

महाभारतात शूराचार्याची कथा आहे सुरापानामुक्त आचार्यांची प्रतिष्ठा

नष्ट झाली त्याची मित्रा शत्रूच्या आधीन झाला आणि त्याच्या अनुयायांचा नाश झाला म्हणून त्यांना स्वतः सुरापान वद वेड आणि त्रासणाना मद्यपानाची मत्तार देणे त्रासणाना ह् वयमन शुभान्यानीं फार प्राचीन सार्द्धी, म्हणजे महाभारताच्या काळापूर्वी वद वेड असल पाहिजे अम श्री. त्रैय यार म्हणण आहे (उपमहार ५ ३७१) पुराणात र्हाशुगारमाच्या धार्मिक राजकीय व सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन केले आहे त्रासण व क्षत्रिय याची स्पर्धा फार प्राचीन आहे त्रासणाची प्रतिष्ठा क्षत्रियाना सले आणि क्षत्रियाच सामर्थ्य ब्राह्मणाना, आणि या उभय ताची प्रतिष्ठा व सामर्थ्य ही वैश्यशूद्राना बुद्ध आणि महावीर यांना अवेदिक धर्माची प्रस्थापना देणे त्यांना व त्यांच्या अनुयायांना कधी राजसत्तेच पाठवळ मिळून तर कधी प्रचलित राजसत्ता उलथून पाडण्यासाठी आक्रमकाना आणवून क्षत्रियाच्या सत्ताचा उच्छेद देण वैश्याना व शूद्रांनी, आक्रमकानी व धूर्तानी या मोईस्कर धर्माचा स्वीकार केला वैश्याची संपत्ति व शूद्राची सख्या, या सामर्थ्याच्या जोरावर त्यांनी त्रासणाची प्रतिष्ठा नष्ट केली स्वातंत्र्य ही राष्ट्राची प्रतिष्ठा या काळात माजलेल्या अदाधुदीमुळ भारताच स्वातंत्र्य नष्ट होण्याची दुश्चिन्हें दिसू लागली म्हणून लि पू दुसऱ्या शतकात पतजलीन आणि नंतर स्मृतिकाराना राष्ट्राच्या व समाजान्या सर्वांगीण पुनर्घटनेच्या योजना निश्चित केल्या ब्राह्मण क्षत्रियाना परकीय आक्रमकाचा उच्छेद अनेक वेळा करावा लागला राजकीय स्वैर्य स्थापन झाल्यानंतर समाजधारणेच्या दृष्टीने धर्मशास्त्रात बीजरूपाने अस्तित्वात असलेल्या निर्वंधाची व्याप्ति प्रसंगानुरोधे वाढविण्यात आगे आणि बदललेली परिस्थिति काबूत आणण्यासाठी वेळावेळा नवे नवे निर्वंध निमाण करण्यात आले मद्यपानवदी हा या योजनाचा एक भाग होता तत्कालीन परिस्थितीच्या अनुरोधाने ही वदी ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन द्विजवर्गांवरच लादण्यात आली होती कारण याच वर्गांना सामाजिक प्रतिष्ठेची मातबरी होती स्मृतिकारानी निर्वंध निर्माण केले व कडक शासने निश्चित देणे, पण न्यायालयामार्फत त्याची अमलबजावणी होत असावी असें दिसत नाही कारण हे निर्वंध अनिर्वंध होते, त्याची निर्मिति व्यवहायतेच्या नव्हे, केवळ नीतिनत्वाच्या अनुरोधाने करण्यात आलेली होती या अनधिकृत कायद्याचा राजसत्तेने कधीच पुरस्कार केला नाही आणि बहुसंख्य प्रजेची

मान्यता त्यांना कशाच मिळाली नाहा मानव्या जनकात हिदुस्थानात प्रवास करणारा युआनच्यंग महाराष्ट्र वर्णनात मागतो ' युद्धाला निघताना सारे सैनिक मद्यपान करून धुंद होतात आणि मी एक भालास्त शस्त्राचा दहा हजार सैनिकांना भारी होतो सम्राट हर्षवर्धनहि ह्या शूरवीर राष्ट्र जिंकू शकला नाहा ' कायद्याची प्रतिष्ठा सामान्यतः त्यांची अमलबजावणी करणाऱ्या सर कारच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते अस सद्दृशना घाटते तत्त्वतः प्रजेची समिती व महत्कार्य ह्यां मागचाच अधिष्ठान स्मृतिकारान्या निर्वधाना हे कथाच लाभले नाहा म्हणून दुर्बलान्या मनोरथाप्रमाण त्याच्या योजना कोलमडल्या पण वाङ्मयाना ही नियंत्रणे बळशा मानला पण ती त्यांनाच निर्माण केल्या शिवाय ती त्यांच्याच प्रतिष्ठेसाठी निमलेल्या आणि ते इतके अल्पसंख्य का या प्रयोगांच्या प्रस-अवश्याच्या मूल्यमापनात त्यांची मान्यता पासगाचाहि फरक पाडू शकत नाहा क्लेशांनी अथशात्रात नमूड केल्या नियंत्रणाची याजना अधिस शशस्त्री जाला त्यांची योजना प्रातिविधिक नव्हती पण व्यवहार्य होती, आणि तिला राजसत्तेच प्रामाण्य लाभले हात एकीकडे प्राचीन व मध्ययुगीन, संस्कृत व प्राकृत ललित वाङ्मयातील नायक व नायिका आणि सामान्य पात्रेहि मद्यपानाने धुंद होत असलेला दिसतात तर दुसरीकडे स्मृतिभार मद्यपानावर कटक निर्बंध घालीत वसलेले दिसतात संस्कृत ललित वाङ्मय हाहि पण्डिताना निर्माण केलेले असल्यामुळे त्यात जीवनाचे पदसाद किंवा प्रतिबिंब हा उमटत नाहात अशा आक्षेप घेण्यात येतो, प्रस्तुत विषयापुरता तरी हा अपवाद सरा नाही

गाथासप्तशतीत स्पष्टपण मद्यपानविषयक अकरा गाथा आहेत

गाथासप्तशतीत मदिरा, मधुरम सरक मुरा व सीधु या मद्याच्या जल्म केल्या आहे ही सर्व मधे पूर्वापातून ज्ञात असलेली अद्याप आहेत यापवा मदिरा, सरक व सीधु हा इक्षुमधे होत अस टीकाकार सांगतात सरक ही यज्ञा शक्षमद्याची ही द्योतक आहे गाथासप्तशतीच्या काळात ग्रीक व रोमन व्यापारी दक्षमद्य आणि अरबी व्यापारी यक्षुरीच्या मद्याची जळमार्गाने पश्चिम किनाऱ्यावर आवात करीत (Commerce Between the Roman Empire & India Warmingtion p 265) असत रिकामे रोमन मद्यपुम दक्षिण भारतात व महाराष्ट्रात जागीतात उत्पन्ननाम मिळालेले आहेत

मधुरस ही मोहाची आणि सुरा हा ताडुळाची (अष्टागहृदय सूत्रस्थान ५ ६७ ६८) कदम्बाचा व मधुकाची पुष्प गोळा करण्यासाठी जाणाऱ्या नायिकाचे उल्लेख गाथासप्तशतीत अनेक ठिकाणी आलेले आहेत कदवाच्या फुलापासून कादवरी, वारूणी व हलिप्रिया ही मद्य तयार होतात मोहाची फुल जगतात मुबलक व त्याचे मद्य लवकर तयार होते व कडक असते, म्हणून ते जगली जमातींना विशेष आवडते मधुकाची फुले गोळा करणाऱ्या गाथासप्तशतीतील नायिका या वनवासिनी नसून नागरिका आहेत ज्याची फुले त्या वेचतात त्यापैकी बहुतेक सर्व मधूक वृक्ष मद्याचे काठाकाठवर आहेत आणि फुले गोळा करणाऱ्या त्याच्या क्रियेत मुकेपेक्षा तहानच व्यक्त होत असल्याचा भास होतो यावरून वाटते की त्या ही फुले मद्याच्या निस्सारणाचे रसायन तयार करण्यासाठी गोळा करीत असाव्यात या सर्व उल्लेखावरून दिसते की जेथे ताडूळ व उस पिरुतात व मधूक फुलतात तेथे गाथासप्तशतीची रचना झालेली असावी

क्रमांक १३४ व ५४३ या गाथामधील उल्लेख सुगंधित मद्याचे असावेत साधारणतः सगळे लोकच सुगंधित मद्याचा उपयोग करीत कारण ताज्या मद्याचा उग्र दर्प नष्ट होण्यासाठी ते बराच वेपपर्यंत नीटपण साठवून ठेवार्ह लागते आणि नंतर त्यावर सुगंधी द्रव्याची बरीच पुट चढवावी लागतात क्रमांक २३४ या गाथेतील मद्याला नीलोत्पलाचा सुगंध येत आहे

क्रमांक ११७ या गाथेत जुन्या (जीर्ण) सुरेचा उल्लेख आहे जुन्या सुरेचा हा सर्वांत प्राचीन उल्लेख आहे कालिदासानंदि 'पुराणशीधु'चा उल्लेख (रघु १६ ५२, ऋगु ४ ११) केवळा आहे "गुरुनिद्रोप जनन नव जीर्णमतोऽन्यथा।" — 'नवे मद्य जड असून दोषत्रयाचा प्रकोप करतो, जुने त्याच्या विररीत आहे,' अम वाग्भटाने अष्टागहृदयात (सूत्रस्थान-अध्याय ५ ६६) मागितले आहे निघटरत्नाकरातील पुढील श्लोक (निघटरत्नाकर दातार, ताम्हणकर, महाबळ व पाटील गुणदाय पृ ३१३) पहा 'जार्णमद्य भ्रामक स्याद्दीपन रुचिदृग्धु ॥ सुगंधिदृग्धुश्च च स्रोतसा च विशोधक । लघ्णेनविना सर्व रसयुक्त वफाहक । वात कृमीन् गर्वरोगान्नाशयेदिनि कीर्तिनम् ॥' जुने मद्य भ्रामक, दीपक, रुचि-कर, लघु, सुगंधी दृग्धु, द्वय स्रोतोविपयक, लवण रसासून मद्य रसानी युक्त व वफा, तायु, कृमि आणि नव राग यांना नाश करित मद्यच मद्य मादक

असतात, पण मादकता या एकाच गुणार मद्याच मूल्य व दजा हा अवलंबून नसतात कोणाला इशुमद्य आवडेल तर कोणाला द्राक्षमद्य, कोणाला फक्त मोहाची दारू मिळू शकेल, तर कोणाला वृक्षमद्य परवडेल ज्याची त्याची रुचि भिन्न व प्रकृतिहि सरसाधारणत मद्य जेवढे ताज तेवढे तें स्वस्त, मादक व जलाल तेवढ्या तीव्रतेनें तें घसा भाजतें आणि तेवढ्या त्वरेनें तें मद चढवितें मद्य जेवढे जुने तेवढे तें महाग, तेवढी त्याच्या मादकतेची गति धिम्मी त्याची ऊव सुखकर आणि त्याचा स्पर्श परिपक्वतेमुळे मृदु ताजें मद्य वातचक्रासारखें भिर भिरतें जमिनीवरील धूळ व कचरा वातचक्राचरोवर गिरक्या घेत आभाळांत उडतो, त्याचप्रमाणें ताज्या मद्यामुळे मनुष्यस्वभावातील हान्युत्ति उत्तेजित होतात जुने मद्य वाऱ्याच्या लहरीचरोवर झुलणाऱ्या पतंगासारखे आभाळात चढतें ! म्हणूनच मुरब्बी मद्यपी मुरलेली मदिरा पसत करतात जीं मद्यें ताजेपणीं विशेष कडक असतात तींच जुनीं झालीं म्हणजे ह्रस्वशरीर होतात जुना म्हणजे किती जुना ? जाणते सांगतात, का नि सारणान तयार केल्यापासून पन्नास वर्षांनीं ब्रडीचे सर्व सद्गुण परिपक्व होतात आणि त्यान तर लवकरच तिचा आस्वाद घेतला नाहा तर तीहि थकते, म्द होते (Handbook of Wines Todd p 93-4) आणि अपेक्षाचें समाधान करण्यास अक्षम होणे !

गाथासप्तशतीच्या अधिकृत आश्रितात सातशें व सकलित आश्रितात सुमारे एक हजार गाथा आहेत यापैकी फक्त अकरा गाथामध्ये मद्यपानाचा उल्लेख आहे यापैकी दहामध्ये बियाच्या मद्यपानाचा उल्लेख आहे उरलासुरला एक उल्लेख पानकुटीचा आहे क्रमांक ९७, १९७ २७० ५४४ १५०, ७११ व ९२७ या गाथाच्या नायिका गृहिणी आहेत आणि क्रमांक ५३४ व ९७८ यांच्या नायिका स्वेरिणी आहेत क्रमांक २२७ व ७१० यांच्या नायिका वैद्या अगर गणिका असणें सम्भवनीय आहे

गाथामस्रशतीतील या नायिका मद्यपान करतात हैं खर, पण त्यापैकी एकालाहि मद्यपानाचें व्यसन असावें असं दिसत नाहीं प्रियकराच्या अनुरज्जना साठी, मन्मथोन्माद यावा म्हणून किंवा प्रियकरानें आप्रह केला म्हणून त्या मद्यपान करतात क्रमांक ९७ या गाथेची नायिका प्रियकराच्या स्मरणतागाठी

राज्य होत आहे मन्मथोन्माद यावा म्हणून ती वविसवेतानुसार आम्हाद्वाराचे दर्शन घेते, त्याचप्रमाणे सुरेच सेवन करते. क्रमांक ५३४ या गाथेची नायिका सरय मयान्या सेवनाने रतवी उन्मत्त झालेली आहे की ती सर्वस्वी विसट्टा अशा नायकावर आसत्त झालेली आहे. क्रमांक ८६६ या गाथेची नायिका मयपानामुळे एवढी उन्मत्त झाली आहे की आपल्या तांडाल मयाचा वाग येत आहे किंवा कसे याची सहानिशा करण्यासाठी ती नवऱ्याच्या समक्ष दाराशा लगट करीत आहे. क्रमांक ९७८ या गाथेची नायिका वृद्धा आहे तिला मधुरसान्या सेवनाने जणु तारुण्याचा उन्माद आलेला आहे. क्रमांक १०० व १५० या गाथांच्या नायिका मानिनी आहेत त्याचा रुमबा नष्ट व्हावा व त्या उपभोगाला अनुकूल व्हाव्यात म्हणून नायकानी त्यांना स्वतःच्या मुखातल्या मदिराचे घुटके पाजलेले आहेत. चिमणीच्या घोटाने मयपान करा वयाचें विना करवावयाचें ही मयपानाची एकातांतील धृङ्गारिक पद्धत सुमार सभयात शकराने पार्वतीला याच पद्धतीने व अनल्गदीपनाच्या हेतूने मय पाजलेले आहे. “मान्यभक्तिरथवा सखीजन सेव्यतामिदमनङ्गदीपम् । इत्युदारमभिधाय शकरस्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥” ८७७ ॥ आणि रघुवशात अजाने इंदुमतीला “मदिराशि मदाननाधित मधु पीत्वारसवत्कथ नु मे । अनुपास्यसि याण्ड्रपित परलोक्पतन जलाञ्जलिम् ॥” ८९८ ॥ क्रमांक ७१० व ९११ या गाथातील नायकानी मानिनी नायिकांना मयाचे चपक दिले आहेत, तेवढ्याने त्याचें समाधान होत आहे असे दिसत नाही वर नमूद केलेले अनुपान त्यांना हवे आहे की काय ? क्रमांक ९०७ या गाथेतील नायिकेच्या अधरावर स्फटिकचपकाचा आरोप वेलेला आहे पूर्वी ते लालभडक होते, पण नायकाने त्यातील रस शोषून घेतल्यामुळे ते पाढरे पटक पडले आहेत । मयपानामुळे ब्रियाना धुदी येते व त्याचें मुख मुगधित होतें आणि धुद सौंदर्य विशेष आकर्षक व उत्तेजक असतें असे क्रमांक ५४४ या गाथेवरून दिसत. पुण्यासवान्या सेवनाने ब्रियाची नजर चचल होते व त्याच्या सौंदर्याला अनुपमय शोभा प्राप्त होते असे उद्गार कालिदामाने कुमारसभवात (३३८) काढले आहेत. जात्या कुरूप असलेल्या ब्रियाहि मयपानामुळे सुस्वरूप दिसतात का काय ? की अशा प्रसंगी त्याच्यापर मोदर्याचा आराप करणाराहि धुदांत असावा लागतो ?

सर्वसामान्य लोक चपक्कातून मद्यपान करात असत अस नमूने ५१०, ९११ व ९२७ या गाथावरून दिसत ऋग्वेदकाळीं दास पिण्यासाठी काटल्याचें भातें वापरत, त्याचें नाव कारोत्तर (बुद्धपूर्वजग, पृ ३५६) चपक्काचा उल्लेख खुवशातहि (७४९) आढळतो क्रमांक ९२७ या गाथेंतील चपक स्पष्टिण्याचा आहे अजव्याच्या लेण्यात मद्यपानाचे प्रसंग चित्रित केलेले आहेत कोणी एकएकट मद्यपान करीत आहेत आणि कोणी जोडप्यानें येथें मद्याचा मुभ व चपक दोन्ही पहावयास मिळतात उत्तमननातही त्याचे नमुने उपलब्ध झालेले आहेत

क्रमांक २२७ या गाथेंत पानकुटीचा उल्लेख आहे पानकुटी म्हणजे गुत्ता गार्गवील सदर्म निश्चितपणें गुत्त्याचा निदश करीत नसल्यामुळं वेगवेगळ्या दीवावारांनीं निरनिराळे अर्थ दिलेले आहेत गगाधरानें 'चाण्डालकुटी', पण्डित मधुरानाथ शास्त्र्याना 'मदिरापानकुटी' श्री राजारामशास्त्री भागवताना 'महाराचें घर किंवा पिठा' आणि वेचरन 'पर्णकुटी' असें अर्थ दिलेले आहेत गगाधरानें चाण्डालकुटी व भागवताना महाराचें घर असे अर्थ दिले, कारण पाणी या देशी शब्दाचा अर्थ नीच जातीचा पुरुष (देशीनाममाला VI 38) असा आहे पाण म्हणजे पान मद्यपान असें पण्डितजानीं गृहीत धरलें आहे आणि वेचरनं पाण म्हणजे पर्ण हा अर्थ स्वीकारलेला आहे अर्थशास्त्रात कौटिल्यानं गुत्त्याला पानागार असें अभिधान (अधि २, प्रक ४२) दिलें आहे पाना गारात स्वतंत्र रोंल्या असाव्यात, त्यात बटकी व बिछाने, पुष्पपान व पाण्याचे पडे असावेत अशी कौटिल्याची अनुज्ञा आहे पानागाराच्या मालकाला त्यानें वणिग् म्हटलेलं आहे गाथासप्तशतीतील पानकुटी ही अर्थशास्त्रातील पाना गाराहून खालच्या दर्जाची असावी असें उघड दिसतें या पानकुटीचा रक्षक चाण्डाल अमावा हें सगवनीय आहे गाथासप्तशतीतील शब्दविन प्रामीण जिवानाची आहेत जामच्या रेंवेगावात पाटलाच्या घरीही तूप-मीठ मिळण्याची पंचार्हत, मग नेवल्या गुत्त्यात बटकी व पुष्पपानें जोडून मिळणार ? गाथा सप्तशतीत वणिले आहेत तम शोंपशातले गुत्त जोंगराळ भागातल्या रेंव्या पाण्यामध्ये अर्लाकडेपर्यंत दिमत असत कौटिल्यानं वणिलेल्या पानागारात शौकीन लोक आपल्या दासींना किंवा रोंवेल्याना बरोबर घेऊन जात असत,

गाथासप्तशतीतील पानकुटी अगदी हलक्या दर्जाची अमृतवामुळ वगैरेहि तेथे जाण्यास धजत नसल्यात

समाजाला व्यसनापासून परावृत्त करणारे मुसकृत लोक नेहमाच अल्पसंख्य असतात त्यांच्या चारित्र्यावर राष्ट्राची प्रतिष्ठा अवलंबून असते मनुष्यमानाची नैसर्गिक प्रवृत्ति मुलाकडे असते निवृत्तीचा मार्ग दाखविणारे समाजाला नेहमीच अप्रिय वाटतात व्यसनाच्या प्रादुर्भावामुळे जणु हतप्रभ झालेला मनु (५ १६) सांगतो न मासभक्षणे दोषो न मये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफण ॥ प्रवृत्ति हा दोष नमेल, पण निवृत्ति हें महापुण्य आहे, हें खास

(३) विहार .

मनुष्य किताहि उद्योगी असला तरी त्याला दररोज थोडानहुत फावला वेळ असतोच मनुष्याला मनोरंजन व विश्रांति ही आवश्यक असल्यामुळे त्यासाठी समाजनियंत्रकांनी ज्या त्या विभागातील नैसर्गिक परिस्थितीच्या अनुरोधाने व या ना त्या निमित्ताने काहां दिवस राखून ठेवलेले असतात हा काल व्यतीत करण्याच्या माधनावरून समाज स्थितीबद्दल अनुमाने काढता येतात

या विषयाचे स्थूलमानाने तीन विभाग पडतात (१) कालहरण, (२) खेळ जंगली, मैदानी व घरगुती आणि (३) उत्सव व सण शिवाय मंदीनी व जनानी असेही आजची विभाग पडतात यापैकी काहा अन्य विषयाचा सबंद असतात म्हणून या विभागात समाविष्ट होण्याजोग्या काहा विषयाची चर्चा त्यांच्या अंतर्गतान्या अनुरोधाने अन्यत्र केली आहे उदाहरणार्थ आढ्यान-करण व ध्वज, हा उपाय सामान्यतः कालहरणासाठी योजण्यात येत असला तरी त्याचा समावेश सांस्कृतिक प्रकरणात केलेला आहे, लताप्रहार ही क्रीडा असली तरी तिचा समावेश लैंगिक प्रकरणात केलेला आहे शिकार हा उत्तरकालीन नागरिकांचा जंगली खेळ आहे, पण गाथासप्तशतीत हा बन्ध जमार्ताच्या चरितार्थाचा व्यवसाय आहे सचच हा विपण आर्थिक प्रकरणात दिला आहे उत्सव व सण याच अंतर्गत धार्मिक किंवा

सांस्कृतिक असल तरा त्याचें लैंगिक स्वरूप व उद्दिष्ट मनोरंजन हेंच असल्या मुळ त्याची चर्चा याच प्रकरणात केलेली आहे

कालहरण :

उत्सव व झोंडा वगळल्या तर तत्कालीनाना कालहरणाची फारच थोडी गांभिर्य उपलब्ध असल्याचें दिसून येत आधुनिक प्रामाण्य जीवनाची सामान्यतः अशीच अवस्था आहे त्यातल्या त्यात मुसकृत अशीं जोडपां, मग तां पति-पत्नी असोत किंवा प्रियकर-प्रेयसी, परस्परांचे साक्षिण्यात असताना कालहरण कर्म करीत ? ती एकमेकांचा अनुनय करीत, प्रथम प्रेमकल्ह, नंतर प्रेमलंघन अकारण किंवा सकारण, एकाचें रसावयाच व दुसऱ्याचें मनधरणी करावयाची किंवा सलीनें मध्यस्थी करावयाची आणि अखेरीस पाटुबचनानीं त्याचा समेट व्हावयाच्या सकारणापेक्षा अनेक प्रेमकल्ह गोनस्पलबानुळ किंवा प्रियकराच्या प्रेमापराध प्रयसीच्या प्रत्ययास आल्यामुळें झालेले आहेत कोणी परस्परांना गद्य आख्यानें सांगतात, कोणी काव्यपठन करतात आणि कोणी व्यंग्य अथवा ग्राम्य गाथा ऐकवितात, कोणी कामकथाच ध्वज करीत व कोणी कामशास्त्राची चर्चा करीत कथा गायन, वादन व नर्तन यात कालकमणां करात केव्हा पति वाद्य वाजवा व प्रयसी नृत्य (क ३०४) करी नवविवाहित दांपत्य ग्रासणा उद्यानात दोहद-झडा करात, प्रेत्साहन प्रियकराच व प्रत्यक्ष क्रिया प्रयसाची अशीं व सामान्य जोडपा उद्यानाच्या दिवसात कुजविहार, उन्हाळ्यात जलकाडा व चांदण्यात जोस्तनिकेलीं रात्राच्या पहिल्या प्रहरा मद्यपान नंतर कामकाडा व अखेर एकदृष्टीने नेद्रा पति बाहेर गेल्या असल तर तो परत येण्याच्या मुनाराम पत्नी दरवाजात त्याची वाट पहात (क १४० २५ ३०९) उभी राहते तो प्रवासात गेलेल्या असल तर त्याच्या आगमनाचे दिवस पुन पुन मोजण्यात ती कालक्षेप करते प्रोषितभर्तृका विरहान्या काळात पूर्वीच्या प्रेम प्रसंगाच्या आठवणी (क २९ ४४ ७१७) आळवतात मनोरंथ (क १७, १३३) उडवितात किंवा आळसात काळ (क ९५, ६६, ३५२, ७९४) कोढतात माक्षर अमतात त्या पत्नीशा पत्रव्यवहार करतात त्याच्या मदतिणी त्यांना प्रवासा प्रियकराच्या कल्पित कथा (क ८३४) सांगतात ज्या प्रोषित

धुतिका ज्या प्रोपितपतिका उनाड असर्ताल त्या अभिसरण करतात, सकेतस्थाने पडतात व रानी धिंगाणा (क ५८) घालतात नव्या नवरीच्या नाटी लागलेल्या व्याध आसकीमुळे दुबळा होतो व त्याचें पुराचें धनुष्य त्याला पेलव म्हणून ती तें छिलून हलव (क ११९, १२०) करते

गाथाग्रस्तशतीच्या नायिकांना नटून थटून गावभर मिरवण्याची मोठी हांस मोदर्य-प्रमाधने व वचालकार यांना विभूषित होऊन आजूबाजूने वावरणाऱ्या प्रेक्षकांना घायाळ करात (क २९, ३०) या ना त्या निमित्ताने त्या रस्त्यावरून भटकत (क २०, ४७, ५७, ४१५ ४१६) आहेत अगर मिरवत (क ३८, १७३, २४१, ३०८, ४५७) आहेत, कधी वायनें वाडण्याच्या (क ३२८) मवबीवर, तर कधी बाजारहाट (क ५८८, ७८८, ८८३) करण्यामाठा या बाबतात त्या आधुनिक नगरी ख्रियाना हार जाणार नाहात कुलखिया घरातल्या घरात दोहाळे, गोत्रप्रहण इत्यादि क्रीडा करून कालहरण करतात नववधू प्रियकराच्या साक्षिध्यात दोहद क्रीडा करतात अशोक दोहदाला (क १११) सस्वतीकणभरणात अशोकोत्तसिका क्रीडा (पूर्वाक्त पृ ६६६) जसे शीर्षक दिल आहे आणि वात्स्यायनानें या क्रीडेसाठीं चैत्र शुद्ध अष्टमी नेमस्त नेलेली आहे वर उल्लेखिल्यापैकी काही क्रीडा नायिकांनीं नायकांच्या साहचर्यांत केलेल्या आहेत आणि काही नायक व नायिकांना स्वतःप्रणें केलेल्या आहेत नायिका कालहरणार्थ किंवा काही हेतूनें कुडाच्या भितीवर चित्रें (क ३१) किंवा आकृति काढतात त्याचप्रमाणें नायक प्रेयसाच्या शरीरावर चित्र (क ८२४) रंगवतो खियाप्रमाणें पुरुषही बाजारहाट करतात पण हें केवळ माळणीच्या सौंदर्याच्या (क ५९८) निरीक्षणामाठीं 'मुलाची अशी एकच क्रीडा उल्लेखिलेली आहे पिन्याच्या पाठीवर आरोहण करून घोडा-घोडा' येळण्याची आणि हा उल्लेखही वात्सल्यानें प्रेरित झालेला नसून बन्धविशेष ध्वनित करण्यामाठीं झालेला आहे ! हिवाळ्यात थडीनें कुडकुडगारा मुलें शेफोटीमांवता (क ७६४) वसून कालहरण करतात अमाही उल्लेख आढळतो आईच्या गालाला चावणें किंवा आईवापान्या मध्ये क्षोपणें या अज्ञान बालकांच्या लीला आहेत, त्यांना क्रीडा म्हणता येणार नाहीं

गोत्रग्रहण व गोत्रस्खलन याचा क्रीडा म्हटलेले असत तरी वस्तुतः हा एक कालहरणोपाय आहे. सबब त्याची चर्चा येथेच केला पाहिजे.

गोत्रग्रहण क्र. १०३, ३४३, ४४०, ८२७. गोत्रस्खलन न. १, १-१, ४४०, ४९६, ८९९, ९०१, ९०२, ९०३, ९३८, ९६१.

गाथासप्तशतीत गोत्रहरण व गोत्रस्खलन याचा उल्लेख क्रीडा किंवा अपराध म्हणून आलेला आहे. येथे गोत्र ही संज्ञा प्रचलित अर्थाने वापरलेली नाही. कुल किंवा कुलनाम या अर्थाने हा शब्द पक्कं एवढा. क्र. ८१७ या गाथेत येनलेला आहे. अन्यत्र त्याचा अर्थ व्यक्तिनाम असा आहे. गोत्रग्रहण म्हणजे नाव घेणे आणि गोत्रस्खलन म्हणजे नाव चुकणे. गोत्रग्रहणातले नाव पतीचें वा पत्नीचें किंवा प्रियकराचें वा प्रेयसीचें असतें, बोललेलें किंवा लिहिलेलें, आणि सामान्यतः गोत्रस्खलनातले नाव पुरुषाचें उच्चारलेलें असतें. घ तें प्रेयसाचे असतें, तें जनकधानानें घेतल जातें, क्वचित् मुद्दाम, क्रीडा म्हणून, किंवा उद्धन, अन्यत्र विसृज्यमानां किंवा धुदात.

वात्स्यायनाचें कामसूत्रात (२.१०.४०-४५. प्रणयस्त्वद् प्रहरण) गोत्र स्खलनाचा उल्लेख केलेला आहे. वर्धमानप्रभया तु नायिका सपरनानामग्रहण तदाश्रयमालाप वा गोत्रस्खलित वा न मर्षयेद् नायकं व्यंगेव च ॥ ” नायकानें सपत्नीचें नाव घेतले किंवा तिच्या नावानें आपणाम हाव मारली अगर् तिच्या मुगाचें वर्णन केले तर नायिका त्याची क्षमा करीत नाही, कलह करते. कम विस्मृतेन टासते. रडते व स्वतःला मारून घेत. तिचा प्रसंगविशेषा नायकाचेहि कम उपपत्ते व त्याला ताडून करते. वात्स्यायन गाथां अशा प्रसंगा नायकानें प्रियभाषणें करून तिचा जमर तर पाया पडत. नायिकेच आर्जव करावेत आणि कुद्ध नायिकेन नायकाच्या मन्मतावर पादप्रहारही करिता. पण दाराबाहेर मात्र जाऊ नये. कारण न्यामुळ घेअद्द होत.

सामान्यतः गोत्रग्रहण म्हणजे पत्नीचें पतीचें नाव घेण. नववधूला ममसम्बन्ध निर्माणाना पतीच नाव घण्याविषयी आग्रह करण. तिनें ताडून आठवडे पण ही मुग्धा नायिकाची लाडिक लीला. किती प्राचीन आहे ही या उदाहरणान दिसेल. येथें विशिष्ट प्रसंगाच्या अनुरोधानें पति हा आपला वरून नमून घरी आहे असें क्र. १०३ च्या मध्या नायकेचें कल्याणन पण गाथाच्या गाथा

हसून म्हटलेलं आहे ७८७ मधील कव्यना रम्य आहे, प्रवासी पर्तान परतला गुस्ताफीच पत्र लिहिलं, पण त्यात मजकूर असा काहाच नाहा, तिचें नाव पुन पुन लिहून त्यानं पत्र भरून काढलें आहे पर्तीच्या प्रीतीचा प्रत्यय आल्यामुळं विवाच्या प्रोपितपतिकेला किती धन्यता वाटला असे १

गाथासप्तशतीत बहुबलभनायक (क ७३, १४७) आणि नायिकेच्या सवती याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत, त्यावरून सिद्ध होतं का त्या काळात बहुपर्तीकत्वाची प्रथा रुढ होती यात गुप्त असं काहाच नव्हतं यामुळं सवतींना एकीकरणाचा नावं माहीत असत आणि अन्येच्या नामोच्चारांमुळ त्याचा मत्सर जागृत होत असे हृष्टप्रमाणेंच नेव्हाही कोठें कोठें व्यभिचार चालत होता त्याचा यश्र होऊन आपली गणना स्वैरिणात हाऊ नये म्हणून विवाहित जिव्या घेतात तवढी खबरदारी पुरुष घेत नाहात व आपल्या विवाहबाह्य मयधान्या वाच्यतेची पुरुषांना तेवढी खतही वाटत नाही पण याचा तपशील अत पुरात वर्णोपकणा दाखत होतो आणि पतीला याचें प्रत्यंतर पत्नीच्या अधृच्या किंवा उपाग्म्भाच्या द्वारें येतं या परिस्थितांतून व इतीतून गोत्र स्त्रुताचा संभव होतो

स्पष्टपणं कीडा म्हणून गोत्रस्त्रुताचा उल्लेख क ९६१ या गार्थेत आलेला आहे नायिकेश चिडविण्यासाठी नायकानें अन्य स्त्रीच्या नावाने तिला सवो धिलेलं आहे क ९०१, ९०२ व ९०३ या गाथातीत उल्लेख असेच आहेत त्याचे नायक निरपराध आहेत क ३२ १३१, ४५० ४९६, ८९९ व ९३८ मधील गोत्रस्त्रुत कीडेसाठी घालेल नाही या गाथाचे नायक अपराधी आहेत व गोत्रस्त्रुतामुळ त्याचा अपराध व प्रेमस्थान ही प्रश्न झाली आहेत गोत्र स्त्रुतनाची प्रतिमिचा ही पाहण्यासारखी आहे कोणी अधृ (क ९०८) ढाळतात कोणी अगतिकपण सहनशीलता व्यक्त (क १३१) करतात कोणी दयालून उपाग्म्भोद्वार (क ३२ ४५२) काढतात आणि कोणी यातही आनंद मानण्याइतक्या (क ४१०) निडावतात क ४९६ मधील गोत्रस्त्रुत नाचा प्रसार विशेष हृदयशायक आहे हा प्रसार सगळे दिवशां जिंवा नायिकेच्या वाढदिवशी झाल्या आहे नायिकेनं अल्वार धारण घेले होते तिला अपेक्षा होनी कीतुकाची पण हें तिच्या नशीची आ १ तिला दाटलें

बळी देण्यासाठी रेडा सजवतात, तशाच आपली अवस्था आहे म ८१९ व ९०१ ह्या गाथांच्या नायिका थोड्याबहुत तडफदार आहेत पतीबरोबर हाच क्रीडा करून उट्टे फेडण्याची त्यांची तयारी आहे, पण तमें झालेलें मात्र नाहा म ९०१ या गाथेंतील नायिकाची आई मुलाला सांगते का तुझी तशीच चंथा करण्याइतकी बुद्धि तुझ्या दुखावलेल्या घायबोलाही आहे अकल सर्वांना असते, हिंमत मात्र फार थोड्यांना हिंदुस्थानातील पुरुषांनाही स्वतःच्या स्वभावर किंवा हत्तावर झालेल्या आक्रमणाची चीडमुद्धा येत नाहा, मग प्रतिकाराची गोष्टच कशाळा ? आणि आपल्या स्त्रिया ? त्या तर पुरुषाहून अगतिक

गोनसल्लानाच्या पुन पुनरुच्चारामुळे या प्रकाराला सकेताच (motif) स्वरूप आलेलें आहे मी या सकेताला “ विरचिता सकेत ” अस अभिधान दिलें आहे विरचिता हा प्रत्सरान उदयनाच्या अंत पुरातील दासी राजवा बाज्यातल्या दासी अगानें सुरक व पिंडाने उफा मारून अनावधानाच्या. उन्मादान्या क्षणा किंवा अनुकूल संधि मिळताच अंत पुरातही थोडीबहुत गडबड चांगयचीच उदयनाचा विरचितेशी संवध होता एकदा महाराज ‘ तयार ’ होऊन अंत पुरात जाले व महाराज्ञी वासवदत्तेच्या महालान धुमले मद्याच्या धुनात उदयन वासवदत्तेला विरचितेच्या नावानें संबोधून बुरवाळ लागला ! मानी राणीच्या कानउघाटणीमुळे महाराज शुद्धीवर आले त्यानं रागाचे पाय धरले व तिला प्रमत्त केले हा प्रसंग कथापरित्यागरात (कथामुसलम्बक - तरंग सहावा) वर्णिलेला आहे पुरुषाचें चाचल्य व स्त्रियाची सहिष्णुता हीं अमर्याद व दिव्हालातीत आहेत, हाच या सकेताचा निष्कर्ष प्रतिकार बाय करणार आणि करून तरी काय होणार ?

(२) खेळ :

खेळाचे जगली, मैदानी व घरगुती आणि जनानी व मर्दानी असे पोटभाग पडतात अस वर सांगितलं मैदानी खेळांपैकी मल्लयुद्ध हा मुख्य आणि घरगुती खेळामध्ये फुगडी व सांगण्या खेळ यांचा म्हणून खेळल्या जाणाऱ्या विहार प्रकाराची चर्चा येथे केलेली आहे लक्ष्मि आशय अगणाच्या क्रीडांरा विचार त्या प्रसंगाने केलेला आहे

उत्तुम्भिका उत्पुल्लिभा, उकुम्भिका, पत्तुल्लिभाइ : म ११६ फुगडी हा

बालिकाचा रंग भरतातल सर्व प्रदेशात प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे. गाण्याच्या साथीत चालणाऱ्या या रंगीत करमणुकीबरोबर सर्व स्नायूंना पुरेसा व्यायाम होतो आणि शरीराला व गतीला दब येते, शिवाय आपल्या अन्य रंगीतप्रमाणे यालाही उपकरणे लागत नाहीत. उत्फुल्लिका हा बालिकाच्या फुगडीचा एक प्रकार आहे. उत्फुल्ल, प्रफुल्ल वगैरे शब्द विकसित पुष्पांचे अगर अशीं फुले ज्यावर उवरली आहेत अशा वृक्षलतांचे द्योतक आहेत. कामशास्त्रात उत्फुल्ल हा सज्ञा विशिष्ट ममोगासन या अर्थाने वापरण्यात येतो. वास्त्यायन (०६८) मागतो शिरो विनिपात्योर्ध्वं जघनमुत्पुङ्ग्वम् । जयमन्त्रेण यशोवर मागतो शिरोभागमधस्तान्छय्याया विनिपात्योत्तानमूर्ध्वं जघनं कुर्यादितिभेदमेवरूप पश्चाद्वागेनेत्यर्थ । पादअमदमदहणवात उत्फुल्लिआचा अर्थ दिला आहे तो असा पाव पर बैठवर वारवार ऊचा नीचा होना उत्फुल्लिका या बालिका मीडेवद्द गगाधर मागतो पादोपविष्टाना मुहुरूपतनोत्पतनरूपा क्रीडा उत्फुल्लिरेयुच्यते । आणि पण्डित मथुरानाथशास्त्री सांगतात उत्तान शयानस्य पादयोम्पविष्टाना बालाना मुहु पतनोत्पतनरूपा क्रीडा उत्फुल्लिके-त्याख्यायते । ह्या क्रीडेने बालिका वृक्षमध्या व जितधामा होणे, ती तशी व्हावी व पुरुषायिताचे प्रमणा निरा धाप लागू नये अशी या गाथेची अपेक्षा आहे. येवरने 'पृष्ठकृटिक' असा एका टीप्पनीत या क्रीडेचा अर्थ दिलेला आहे. पुढे पुढे विकसित, फुडिअ = विकसित, विदारित अर्थ एकर

उत्फुल्लिका म्हणजे यम फुगडी

“सुनी व त्रियगाठी सचित्र मनोरजक गाणी व रंग या चोपऱ्यात था रामोदर विनायक वागळ (आर्यमदन छान्दना) यांनी यमफुगडीचे नाव दिले आहे

एक शुद्ध गारवू गारवू । पाच गेटे सादू सादू ॥

एवं राज नाठा मोठा । गेटे आंगी पोंटा पोंटा ॥

गट्या कानी बुल्ला बुल्ला । आम्ही गेटे फुगगा फुगगा ॥

(पकरा घाडून)

यम रूपी वल्ला वल्ला । पाच गेटे सादू सादू ॥

एवं राज मोठा मोठा । गेटे आंगी पोंटा पोंटा ॥

मईच्या कानी बुगड्या बुगड्या । आम्ही खेळूं फुगड्या फुगड्या ॥
असे चीट चांगले चांगले । वटाला नेऊन टांगले टांगले ॥

• ॥ फुई, फुई, फुई ॥

कोण गार नगरी
भोवताल्या तगरी
काट्याची बुलभें
गोत्याची बुलभें

आम्ही लेंकी थोराच्या । कानी बुगड्या मोरांच्या ॥
एक भुरे सारवूं सारवू । पाच सडे माटूं माटूं ॥
एक सडा उडाला उडाला । खिडकीत जाऊन बुडाला बुडाला ॥
खिडकी मारी मायग मायगं । लाथा बुक्या मायग मायग ॥
लाथा बुक्या सोसेना सोसेना ।
जीव कसा जातो जातो । डोळे बासून पाहतो पाहतो ॥
डोळ्यात होता बाऊ बाऊ । गडील माडी जाऊ जाऊ ॥
बड्या कशा कापिती कापिती । गोफण कडी मारिती मारिती ॥
भाऊजीनी देखिली देखिली । गुठ्यालायी ठोकिली ठोकिली ॥
असा गुठा दाड ग दाड ग । हाताला आला फोट ग फोट ग ॥
हाताचा फोट फुटेना फुटेना । दारचा पाहुणा उठेना उठेना ॥
त्यानी घेतली म्हेस ग म्हेस ग । माडीमार्मा मर्ग ग मर्ग ग ॥

व्यायामकोशातील 'मुर्चीचे गेळ' या भागात (पृ. ३७६) मॅा. लक्ष्मीबाई
मुजुमदार यांनी बमफुगडीचा तपशील दिला आहे " ही फुगडी दान मुलानी
नेळावयाची अमते. यात एका मुर्चीने गाला वाहून व अर्धश्ट बगल्यामागने
राहून (व ममोरच्या मुलीने हात पट धरून गोल शिरावयाची अशी) फुगडी
नेळावयाची अमते या प्रसारात अर्धश्ट बगल्याच्या मुर्चीच्या पावारर जाम्म
जोर येना व ममोरच्या मुर्चीच्या हाताज जाम्म मेहनत पडते या पेडी मुर्गे
गालील गाने म्हणतात बमफुगडी बमं गा । गुरुर शिरी न्हातं गा ॥ एर
पाय गेलीचा । मीताराम रेलीचा ॥

बमफुगडी बगळ्या प्रसारत गेळनेची मी पद्विरी आर मुर्चीने बमोरा

हात ठवून चवळ्यावर बसावयाचें, एकेका झटक्यासारखा एकदा उजवा व एकदा डावा पाय तिरपा ताणावयाचा आणि थोडें थोडे पुढ सरकावयाचें, त्या बरोबर ऊर्वांग आजूबाजूला व मागेपुढें डोलवून एकदा या व एकदा त्या हातांच्या मुठात फू, फू करावयाचें, अशी ही फुगडी आहे एकीनं रेल्यावा किंवा अनेकीनीं, ओळीन किंवा वतुळात हीच फुगडी या गाथेला अभिप्रेत असावा असें तिच्यातील सूचनेवरून व रेल्याच्या सभाव्य प्रतिक्रिये वरून वाटतें

पुराणाचा कटिपश्चात्प्रदेश सिंहासारखा सकुचित असावा व माज्या पिळदार आणि प्रांडेचें नितव पृथुल व जघन मांसल असावत अस आपल प्राचीन व मध्ययुगीन सौंदर्यतज सागत आले आहेत उपभोग्य सौंदर्याच्याच नव्हे, ससा राच्या प्रधान उद्दिष्टाच्या दृष्टीनेंही त्यानीं हां वैशिष्ट्यें आदर्श मानलीं होती जघन व नितव हे मांसल व पृथुल, त्याचप्रमाणें चपल व श्रमक्षमही असले पाहिजेत यासाठी देशोदेशां बालिकाकडून विशिष्ट पद्धतीचे व्यायाम करवून घेण्यात येत असत नितव भ्रमण या व्यायामाला अरब लोक 'घुग' म्हणतात आणि अबीसीनीयन लोक डक-डक म्हणतात स्वाहिजी त्रियाना हें नृत्य विशेष बमोशीनें शिकविण्यात येत नितव-भ्रमण-नृत्यात प्रवीण झाल्यावांचून त्यांना विषीचा दर्जा प्राप्त होत नोहा (Chandra Chakraborty Sexology of the Hindus p 8) उत्फुल्लिका ही याच घताची क्रीडा आहे, मग तिला क्रीडा म्हणा किंवा नृत्य श्री हॅव्हेर्थॉन एलिम सागतात (Psychology of Sex Sex in Relation to Society Vol II Part III pp 515-7) कां रति ही एक कला असून विवाहेच्छु व्यक्ति-मात्रानें ती संपादन करी पाहिजे हा सिद्धान्त ख्रिश्चन धर्माला अमान्य असल्यामुळ ग्रीक व रोमन काळात प्रचलित असलेल्या अशा नृत्याचा व व्यायामाचा युरोपात रोप झाला आपल्याकडेही अशा क्रीडा लुप्त झालेल्या असून त्याच पुनरुज्जीवन अशक्य झालेलें आहे

जलक्रीडा क १८ १८९ २३१ २४ २७३ १५८ १९९ ९४९

गाथासप्तशतान्त्या नायिकांना न्हाण्याची व स्नानाची, नर्दत दुवण्याची व पोहण्याची मोठी हास मग त न्हाण सणासुदीच अभ्यगस्नान (क ७९)

अमो किंवा परमातलें उघड्यावरलें दैनिक स्नान (क ६८३) असो, प्रियकराच्या प्रलोभनार्थ अगाला उठणे लावून दिवसा धीमेपणें गोदावरीच्या घाटा वरलें स्नान (क १८९) असो किंवा अपरात्री पूर आलेल्या गोदावरीचा प्रचण्ड प्रवाह पोहून ओलाडताना अनिच्छेनें घडणार माहमी स्नान (क २३१) अमो नर्मदेत (क ५४८, २७८, ५९९) आणि विशेषत गोदावरीत (क ५८, १०३, १०७, १७५, १८९, २३१, ३५५, ९४९) न्हाणाऱ्या व काठा वरील कुज्जात घुमणाऱ्या आणि जलाशयात (क १८६, ४७३, ५७८) डुगणाऱ्या व डुबी घेणाऱ्या प्रियकराचा गुप्त कामवीड करणाऱ्या नायिकाच उरेंस पाहिले म्हणजे वरील विधान प्रययास येतं

जलक्रीडेची चर्चा वात्स्यायनांनं कामसूत्रान (१४४१, २६३०) केंद्रेची आहे या क्रीडेचा अतर्भाव त्यानें उद्यानगमनात केलेंला आहे आणि ती प्रीप्स कृतूत करावी अशी सिफारस केलेली आहे शिष्ट लोकाऱ्या व प्राचीन स्मृति काराऱ्या अनुरोधानें त्यानें जलातील मुरतक्रीडेचा निषेध केलेला आहे

पाशक-शारि (क १३८) पामअ म्हणजे फासे आणि शारि = शारि म्हणजे मोंगट्या या शब्दाचा अर्थ फास व मना अमाही होतो पण तो येथें अभिप्रेत नाहीं अर्ग मदर्भावून दिसतें उलट क २०५ या गाथेचा कामच अभिप्रेत आहे फासाचा लेळ भारतात फार प्राचीन काळापासून चालत आहे फासाच्या खेळासुल्ले होणाऱ्या सर्वनाशाच वर्णन क्रमेशत (१०३४) आणें आहे " सुळसुळणारे पामे मग्न वेभान करतात फासाचा आवाज ऐकऱ्या-घरोघर व्यभिचाराला चगवलेल्या स्त्रीप्रमाणें मी त्याच्याकडे धाव घेतों पामे हे मामापर्यंत रतणारे गळ आहत तरीही जुगान्याना त्याचा माह पडो यावरून हा दृष्टप्रसार होता हें निश्चित होते मात्र तो कदा रेंडण जात असे याचा रानीलायक तपशील मिळत नाहीं शानकांशकारानां (सुदपूयं जग पृ ३५१२) वैदिक पाण्डुप्यातीउ उग्न व त्यावरील टीका विचारान घेऊन या खेळाची माडणी दिली आहे पाम पुण्ड्र अमन व त दाकऱ्याकरिता जमीनात गोलाट जागा वरीत अमन अर्ग तेथें गागिनऱ्येकें आहे महाभारताची कथानस्तु दृतावर आधारडी आहे येथडी मध्य व दृत या व्यगनापासून शास्त्रम राहण्याचा उपण श्रीरुग्नाम व नारदानें सुधिटिराग केलेला आहे महा

शुद्धस्थानां सर्वधित स्त्रीपुरुषाभ्यां समावेत त्याचप्रमाण स्त्रियांना अत पुरात व जोडप्यांना एकातात

महयुद्ध क ६८४ व ६८५ या गाथात महयुद्धाचे उद्भव आलेले आहेत मज व महयुद्ध याचा थोडीफार माहिती व अनुभव असेल त्यांना हा शब्दचिन्ने नि सदाय यथार्थ व हृद्य वाटतील क ६८६ या गाथेत 'जुण्णमज' म्हणजे कमलेला पण रुद्ध मज, तालमातला वस्ताद आणि मित्रा मज याच्या सामन्याच्या गुरवातीचें वर्गन आलेले आहे जुण्णमजाचे कान चढलेले व फाटलेले आहेत सलामीनंतर मुडीला हात घालण्याच्या निमित्तानें कानशिलावर तळहाताचा दणका देण्याचा मजचा प्रघात असतो प्रतिपक्षाची शक्ति व महनशीलता अजमावण्यासाठी, चिरटण्यापूर्वी त्याला चिडवण्यासाठी, त्याचें व्यवधान नष्ट करण्यासाठी त्याला झाज आणून आरर्भाच नामोहरम करण्यासाठी चुरशीच सामन्याचे वेळी अशा प्रहाराचा दुष्परिणाम होऊ नये म्हणून मजविद्येचे साधक कानशिलावर थप्पा मारून घेऊन आगाऊ तयारी करून ठेवतात यामुळे कथा कानाच्या गुठळ्या होताना तर कधी ते फाटतात या मजानें कक्षाबन्ध चढविलेला आहे कच्छाबन्ध या शब्दावरून दिसतं की हा लंगोटीसारखा काचा आहे गेटेगावात भरणाऱ्या हंगाम्यातलं होडी मज हल्लीही मामान्यत अगार काचा धारण करतात स्त्रियांची जशी नीवि तमाच मज्याचा हा कक्षाबन्ध मजाना उत्तेजन यावें आणि प्रेक्षकांच्या गळ्यामुळें त्याचें व्यवधान टक्क नये म्हणून हंगाम्याचे वेळां होलार वर्डा वाचवीत असतात विनयी मज्याची मिरवणूक त्यांच्याच कडकडाटात निघते क ६८७ या गाथेत मज्याची रिचय दवडी वाचवून माजरा करण्यात येत आहे हा मज विवाहित आहे आणि त्याच्या यशामुळे त्याचा पत्नी आनंदित होऊन नाचत आहे

भारतात महयुद्धाचा प्रश्न फार प्राचीन आहे वैदिक यज्ञप्रयोगां मज्याचे मानने होत असावेत रामायणात व महाभारतात मास्ती व भीम यांनी केलेल्या मज्युद्धास अभेद पणन आणिलेला आढळत क ६८८ या गाथेत भीमान वृक्ष नावाशी केलेल्या महयुद्धास उद्देश आणिलेला आहे बाहुयुद्ध, यज्ञयुद्ध व मज्युद्ध हे महयुद्धाचे तीन प्रकार प्रचारात हात लढणाऱ्या मज्यांनी युद्धाचे दिष्टमनन निर्वध काटेकोरपणाने पाळून पाहिलेले असा पद्याचा व प्रेक्षकाचा आग्रह अग

शुक्नीतति चौसट्, कृताची यादश आहे पैका (११८) पदन्यासपूर्वक शंखसंघाननिक्षेप, (१९) संध्याघाताकृति भेष्युक्त मलयुद्ध आणि (२०) बाहुयुद्ध निपीडन या कथा प्रस्तुत विषयांशा सवद्ध आहेत पवित्र्याच्या अनुरोधाने राजसंधान, माध्यामर आघात किंवा त्याचे आकर्षण आणि मोड्याच्या जागी मुष्टिहार इत्यादि ही मय्युद्धाचा वशिष्टे असून त्यामध्ये प्रयत्नपूर्वक प्राविण्य प्राप्त करून घ्यावे लागते, म्हणून मर्दानी असल्या तरी या कलाच आहेत कला या सज्जेला अलीकडेच जनानी अभिप्राय आलेला आहे जातकातही मलयुद्धाचे दर्शन आढळतात ही युद्धे 'समज्ज' समया प्रामाण्यतात किंवा राजागणात होत असत राजघराण्यातील प्रेक्षकासाठी मध्य उभारण्यात येत अगणामोवती (युद्धमंडल) असलेल्या पायऱ्यांवर प्रेक्षकांच्या वर्तुलाकार रागा (चक्रातिचक्रे मचातिमचे) वसत शब्द ठोकणारे व माझ्या थोपटणारे मळ मोठमोठ्याने गर्जना करीत प्रतिपक्षावर तुटून पडत (Pre Buddhist India, Ratilal Mehta p 356) राजे व श्रीमंत लोक मंत्रना आश्रय देत आणि त्याच मानने करवीत सोपारय येथील सीहगिरी राचान रिजयी मळाना वसिसं ठेवत्याचा उल्लेख जातकात आहे गाथासप्तशतीतील मंत्र मान केवळ लोकधर्मो वर पासलेले आहेत

सण व उत्सव

छण = सण = क्षण = उत्सव मग क २ १८, ७९ ४२५, ४९५, ५३५ ६२४, ७३१, ७७८, ८००, ९५७, इन्द्रध्वजमहात्म्य १ क ८५८, फगुच्छण फाल्गुनोत्सव क ३६९ मअण मदनोत्सव क ५४४, ५४५, वसंतोत्सव व स्वागतोत्सव व ७७४

मनुष्य उत्सवप्रिय आहे ही हास भागविण्याकरिता तो सण निर्माण करतो काही सणांचे माहात्म्य ऐतिहासिक किंवा सांस्कृतिक असते आणि काही नैसर्गिक परिस्थितीवर आधारलेले असतात मागासलेल्या व सुधारलेल्या समाजातील सणांचा तौलनिक अभ्यास करून डॉ. हॅन्डलॉक गलिस (Psychology of Sex I 127) सांगता की सण हे सूर्याच्या स्थितीवर व कृषि संपत्तीच्या समृद्धीवर अवलंबून असतात मकर (winter solstice) मेघ (vernal equinox) वर्ष (summer solstice) व तूळ

(autumnal equinox) या 'रोशात सूर्य प्रविष्ट होतो तेव्हा मनुष्य सामान्यतः महत्त्वाचे सण साजरे करतो हा सिद्धान्त देश-काल-परि-स्थितीच्या अनुरोधाने विचारात घेतला पाहिजे हें उघड आहे मकर सक्रान्तीचे सुमारास दिवस दीर्घ होऊ लागतो आणि कर्क सक्रान्तीचे सुमारास दिवस दीर्घतम झालेला असतो मेघ सक्रान्तीचे सुमारास रव्नी आणि तूळ सक्रान्तीचे सुमारास खरीप पिके हाता आलेला असल्यामुळे शेतकरी आनंदात असतात, म्हणून याच सुमारास होळी व दिवाळी यासारखे सण साजरे होतात सणाच्या भाडणीवरून समाजाच्या वैशिष्ट्याबद्दल, संस्कृतीबद्दल व स्वभावाबद्दल अनुमाने काढता येतात

काही सण दिवसा (वासर क्र ७९) व काही रात्री (राह क्र ६८, ४६६) साजरे होतात रात्रीचे सण सामान्यतः पौर्णिमेच्या (क्र ६८, ४६६) सुमारास असतात सणाच्या दिवशी खिया गरम व सुगंधी पाण्याने (क्र ७९) न्हातात आणि वेपभूषा (क्र ३९, ४९६) करतात कामकाजा निमित्त अन्यत्र गेलेला माणसं सणासाठी घरी परत (क्र ७७८) येतात आणि सणाचा आनंद छुटण्यासाठी खियाही परठिकाणी पाहुण्या (क्र ७३१) जातात सणाचे दिवशी गोरगरीबही नवे वपडे घारण करतात असे उल्लेख जातनात (J III 446) आढळतात सणामाठी मुद्दाम पीठ दळून (क्र ६२४, ८२०) विशिष्ट प्रकारची पन्वार्जे तयार करण्यात येतात - क्र ८२० मधील सण हा वसन्तावताराच्या दिवशा साजरा करण्यात येणारा सुवसन्तक सकल सण आहे असे सरस्वतीकण्ठाभरणत (पूवाक्ष पृ ६६४) सांगितले आहे वात्स्यायनाने या उत्सवाची तिथि माघ शुद्ध अष्टमी अशी दिलेली आहे सणाच्या निमित्ताने हाणारे उत्सव ग्रामागणात चौकात रिवा देवळाच्या पटागणात (क्र १९०) अगर नदीकाठच्या बाळघटान (क्र ५८) साजरे होत उत्सव म्हटला म्हणजे बाडीबहुत गडबड, गोंधळ व धिंगाणा व्हावयाचाच क्र ५३५ या गाथेत नगारे भडाडन आहत, वरमणुकीची स्थाने जाहीर करण्यापरितां, तिकडे गदीं लोटत आहे, पाईसुळे व धक्कायुकीमुळे लोखना रसुयाची गुद राहिलेगी नाही, सर्वत्र गोंगाट चाळ्हेला आहे जागरणाच्या निमित्ताने गोदातीरावर रात्री होणाऱ्या धिंगाण्याचे वर्णन क्र ५८

या गार्थत आलेलें आहे उत्सव आटोपला की उत्साह ओंगरतो आणि प्रभात-वाळा पौर्णिमेचा चंद्रही निस्तेज (क. ६८) होतो पौर्णिमेच्या रात्राच्या उत्सवामुळ उत्साहित झालेला क. ४६६ या गाथेचा नायक संधि साधून नायिकेला जनममर्दान्या ओहोटीतून पाहेर काढतो व तिने प्रसन्न व्हावें म्हणून तिच्या आडोशाला नेऊन तिची प्रार्थना करतो जणू तो तिला सांगत आहे का अशी संधि पुन्हा प्राप्त होणार नाही !

क. ४९६ मधील सण हा सार्वजनिक नसून बंधूच्या वाढदिवसाचा अमावा असें अनुमान करण्यास आगा आहे क. ७७४ या गाथेत वसतोत्सव व राजाच्या स्वागताचा उत्सव यांची तुलना केलेली आहे समाज स्वयस्फूर्तानें वसतोत्सव साजरा करतो आणि त्या मानानें राजाचा औपचारिक स्वागतोत्सव द्विनिम असतो राजाची मिरवणूक कार्तिकी पौर्णिमेला काढीत असत अस जातकातील उल्लेखांवरून (J I 449, III 446) दिसतें

इन्द्रध्वजमहोत्सव .

क. ८५८ या गाथेत इंद्राच्या लाकडी मूर्तीचा उल्लेख आलेला आहे इंद्राच्या मुताचे उल्लेख ऋग्वेदात व इन्द्रध्वजमहोत्सवाचे महाभारतात आढळतात कालिकापुराणात (अ. ८८) सांगितलें आहे का वापिक इन्द्रध्वजमहोत्सवाच वेळी ध्वजाबरोबर इंद्राच्या काष्ठ, मूर्तिका अगर धातु यापासून सिद्ध केल्ल्या मूर्तीची पूजा करावी कालकाचार्य कथानकावरून दिसतें का शालिवाहन राजाचे अमदानात महाराष्ट्रात पैठण येथे इन्द्रमहोत्सव साजरा करण्याचा प्रघात होता माजें येथाल अखेरच्या लेण्यात ऐरावतावर आरुढ असलेला इंद्र व त्याच्या मागें ध्वज धारण करणारा मानकरी असें शिल्प कोरलेले (History of Indian & Indonesian Art Smith Pl xiv, fig 51) आहे तें या प्रदर्शनी सवद्ध असण्याचा संभव आहे शिवाय सरस्वतीकण्ठाभरणात या गाथेला शत्रोत्सव (निर्णय पृ. ६६८) असा शार्पक दिलेलें आहे म्हणून या उत्सवाबद्दल माहिती देतों

इन्द्र हा विजयन्धु वाराचा सम्राटप्रवर्तक देव, आणि आर्यांच्या ध्वजाचा रक्षणकर्ता (ऋ. १०. १०१. ११) म्हणून सम्राटानां सामन्त व सैन्य यामुळे वरसात इन्द्रमहोत्सव साजरा करण्याचा प्रघात हाता महाभारतात चेदि

देशाचा राजा वसु उपरिचर (आदिपर्वः अंशावतरणपर्वः अ. ६१ : १-२१) याची कथा आहे. उपरिचराने उग्र तप केले तेव्हा संतुष्ट होऊन इंद्राने त्याला आर्तत्राणासाठी वेळूचा दण्ड दिला. हे इंद्राचे प्रतीक मानून त्याने तो वर्ष-प्रतिपदेला वस्त्रावगुंठित करून मैदानांत उभारला व त्याची पूजा केली. वराह-मिहिराने बृहत्संहितेत (अ. ४३) सांगितले आहे की विष्णूपासून प्राप्त झालेला ध्वज इंद्राने वसूला दिला आणि ह्या ध्वजाच्या पूजेमुळे भरभराट होईल, राज्यांत अवर्षण पटणार नाही (कालिकापुराण) व प्रजा निरोगी होईल (वराहमिहीर) असा आशीर्वाद दिला. यानंतर सर्व राजे ध्वजपूजा करू लागले. महाभारतांत हा उत्सव पांडव्याचे दिवशा केलेला आहे. ब्राह्मणी आधारग्रंथांत याचा काल सामान्यतः भाद्रपद शुद्ध अष्टमी ते पौर्णिमा असा दिलेला आहे. शिल्पदिकारम् या महाकाव्यामध्ये त्याची सुरवात चैत्री पौर्णिमेला झालेली आहे. तेथे हा उत्सव अष्टावीस दिवसांचा आहे. पुरुहूत महोत्सव आश्विन शु. ९ ते १५ पर्यंत करावा असे जैन ठाणंगमुक्तांत सांगितलेले आहे. या उत्सवाचे रूपांतर नवरात्रांत झालेले आहे असे फेब्रलानंद स्मारक ग्रंथात श्री. बोपरकर सांगतात.

भाद्रपद शुद्ध अष्टमीला राजाने परिवारासह जंगलांत जाऊन एक उंच झाड पाहून त्याचा बावीस हात लांबीचा (देवीपुराण : अ. १२) सोट वाजत वाजत राजधानीत आणावयाचा आणि तो वस्त्रालंकारांनी सुशोभित करून राजद्वारी नवुतन्यावर उभारावयाचा, तो उगमगूं नये म्हणून चोहोंबाजूंना ताण (मध्यमध्यायोग : १०४७) दावयाचे, पुढे राजाने पूजादिविधिपूर्वक पांच दिवस उत्सव करावयाचा आणि पौर्णिमेला त्याचे विसर्जन करावयाचे, अशी या उत्सवाची मांडणी होती. हा उत्सव गांवाबाहेर होत असे. उत्सवाचे दिवसांत काव्य-गापन, नाट्य, नृत्य इत्यादि करमणुकीचे कार्यक्रम सदागमार्जन केलेल्या मैदानावर होत असत, असे उत्तराध्ययन संप्राप्त सांगितले आहे. बृहत्कल्प भाष्यात सांगितले आहे की या उत्सवाचे वेळी पाचशे कुशीन कुमारिका ऋतूत जन्मून सौभाग्यासाठी इंद्राला बळी अर्पण करीत. युरोपांत मे-पोल च्या समारंभांत अताच ध्वज उभारतात व त्या भोंवतालच्या मैदानांत सार्वजनिक व मित्र अने गृह्यगीतादि कार्यक्रम होतात, तेथेही स्थानिक व दयांत आलेल्या कुला-

रिका घोळक्यात मिसळतात आणि धिंगाणा घालतात या साम्यावरून इद्र महोत्सव हाहा लेडिंगक उत्सव असावा असा काही संशोधकांनी निष्कर्ष काढला आहे इन्द्र हा पर्जन्याचा देव, म्हणून हा उत्सव पावसाळ्यात करावा असें हरिवंशात (२ १५ १९) सांगितले आहे या वैशिष्ट्यावरून हा समृद्धि (fertility) उत्सव असावा असा डॉ मायर (Sexual Life in Ancient India I p 288) यांना निष्कर्ष काढलेला आहे

कालकाचार्य कथानकात (हार्बर्ट युनिव्हर्सिटी प्रत संपादक डॉ नॉर्मन ब्राउन) इन्द्रध्वजमहोत्सवाचा उल्लेख आलेला आहे उज्जयिनीत स्वतः आमंत्रून आणलेल्या (अधिक माहितीसाठी पहा कालकाचार्य व विरूमादित्य प्रसाद ऑक्टोबर : १९४७) शकांच्या अत्याचारांमुळे तस्त व प्रजेच्या अवहेलनेमुळे लजित झालेला कालकाचार्य पैठण येथे शालिवाहनाच्या आश्रयाला आला त्या वेळी तेथे भाद्रपद शुद्ध पंचमीला इन्द्रमहोत्सव होत असे पर्युषण हा जैनांचा सर्वात मोठा उत्सव हा उत्सव श्रावणाच्या शेवटच्या दिवसात व भाद्रपदाच्या प्रारंभाच्या दिवसात (ज्ञानकोश) पाळला जातो एकाच तिथीला आलेले दोन्ही उत्सव आपल्याला समारंभपूर्ण करिता यावेत म्हणून पर्युषणोत्सव पुढे ढकलण्याबद्दल शालिवाहन राजाने आचार्याला विनंति केली असता अशी ढकलाढकल अपमानास्पद वाटल्यामुळे आचार्याने पर्युषणाचा उत्सव चतुर्थीला ठरविला यामुळे राजाला दोन्ही उत्सवांना हजार राहणे शक्य झाले तेव्हापासून महाराष्ट्राला जैनानी श्रमणपूजालय हे नाव दिले आणि येथे हा उत्सव भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीला साजरा होऊ लागला

वस्त्रालमारादि साधनांनी सुशोभित अशा ध्वजाचे आरोपण हे या उत्सवाचे वैशिष्ट्य मानले तर आता त्याचे रूपांतर गुडीपाडव्यात झालेले आहे हा उत्सव वर्षप्रतिपदेला करावा असे महाभारतात सांगितलेले आहेही अवर्षणा पासून प्रजेचे रक्षण व्हावे म्हणून करण्यात येणारा पर्जन्यदैवताचा उत्सव हे प्रधान लक्षण मानले तर तो अशा वेळी साजरा व्हावयाला हवा की जीवर शेतांतील पिकाची तहान भागलेली नसते कृषिपर्चागांत हा काळ भाद्रपदात बसतो पुढले पाऊस भरपूर व वेळेवर पडतील किंवा कमी, याची शेतकऱ्याला काळजी असते, त्याच काळात विग्रहर्त्याच्या पूजनाचे प्रयोजन अमत्त, हे

श्री शर्मा (आयेंत्सव-प्रकाश पृ १८५) यांचे वचन उद्धृत करून श्री अडरहिल (The Hindu Religious Year p 48) सांगतात का भाद्रपद शुद्ध चतुर्थापासून सुरू होणारा व अनंतचतुर्दशीला सपणारा गणेशोत्सव हा पूर्व-धान्ये (सरीप-कार्तिकी पिवें) पिववणाऱ्या शेतकऱ्याचा वप्रात्यव मानला पाहिजे इन्द्रमहोत्सवाशी गणेशोत्सवान्या तिथि जवळ जवळ जमतात, शिवाय त्याप्रमाणे येथेही प्रतीकाचे विधिपूर्वक विसर्जन होतें आश्विन शुद्ध प्रतिपदेला सुरू होणाऱ्या नवरात्राशी इन्द्रमहोत्सवाचा संबंध जोडता येईल असे वाटत नाही. विजयादशमीचे दिवशी होणारे शमीपूजन हें वृक्षपूजेचा आणि सारूपपूजन हें परानमाशी संबंध आहे एवढें मात्र खरें

फाल्गुनोत्सव, मदनोत्सव व वसंतोत्सव : फाल्गुनोत्सव म्हणजे होळीचा सण फाल्गुन पौर्णिमेला होळी होते, वस प्रतिपदेला धुळवट आणि वस पंचमीला रंगोत्सव होऊन शिमगाचा सण संपतो धुळवटीच्या दिवशी अत्यंताला सण करून स्नान करावें असें सांगितलेलें आहे हेमाद्रीने घेत चिंतामणात घुट्टागीला भैरवोत्सव अशी सजा दिली आहे तो सांगतो, या दिवशी लोक भैरवाची मूर्ति करतात व मिरवणूक काढून ती घुट्टनात लोक बेद्योप होनात, त्या गोष्टात व अस्मील गाणी गायत गावभर भटकात वात्स्यायनाने होळीउत्सवाचा उल्लेख (काममूत्र अधिकरण १ अध्याय ४४२) केलेला आहे पितृसारीत पट्ट्याच्या पुण्याचा रंगाने पाणी भरून तें आणि पुढा एगानेच्या अगारर फेंकणें, ही क्रीडा फाल्गुनी पौर्णिमेला करावी अग कामशास्त्राला दीर्घत यशोधर सांगतो आता ही क्रीडा वस पंचमीला करणा वगोत्सवा संपत पंचमीला होतो वात्स्यायनाने मुसन्तोत्सवाचा उल्लेख केलेला आहे यशोधर सांगतो, मुसन्तोत्सवाचाच मदनोत्सव असें नाव असून या उत्सवात गुर्य, रीत व पाय यांचे प्राधान्य असतें त्याच या उत्सवाची तिथि माघ शुद्ध पंचमी अशी दिवी आहे काल्या उरें वमन्तोत्सवाचा दिवशी वानदेवाची पूजा करतात. असें मातृसंगतीत उल्लेख करून दिगें वमनात विद्या वसुन्तरागारजित दुर्गे परिधान करणा अग उल्लेख वसुन्तरागार (१४) आलेला आहे आता या शिपीत धीरवनी म्हणतात या दिवशी वसन्त्याच मरणाची पुढा होतो येथे शुद्ध पंचमीपरी धीरवनी अशी मग

आहे सिंहासनवत्तिशीच्या दाक्षिणात्य प्रतात (हार्दर्ड सीरांज सपादक डॉ एड्गर्टन पृ १४१-६) ह्या उत्सवाची तिथि माघ शुद्ध सप्तमी दिवशी आहे हा उत्सव वसताचे सन्मानार्थ होतो, ऋतुदेवतेची पूजा होते, रात्रा नाट्य, नृत्य, संगीत याचे कार्यक्रम होतात आणि ब्रह्मरुद्र व कलावन्त याचा नजराण्यानीं सत्कार करण्यात येतो असेही येथे विधान आहे उत्तर हिंदुस्थानात उपलब्ध झालेल्या प्रतात हा उत्सव (पूर्वाक्त पृ ८०) चैत्रात माडलेला आहे मदनोत्सव उर्फ अनगपूजा हा उत्सव अर्वाचीन पंचांगात चैत्र शुद्ध त्रयोदशीला माडलेला असतो वात्स्यायनानें मदनोत्सवाचा उल्लेख केलेला आहे यशोधर सातो, या दिवशी मदनाचा पुतळा उभारून त्याची पूजा करतात रत्नावलींत श्री हर्षाने मदनमहोत्सवाचे वर्णन केलेले आहे (मराठी भाषांतर कर्त श्री. सबनीस अक १ पृ ५) “वारुणीमुळे वेभान झालेल्या कामिनींनी आपण होऊन करग्रहण केल्यामुळे आनंदाने नाचणाऱ्या या नागरिकांनी एकमेकावर पिचकाऱ्यातील रंगाने चालविलेल्या माऱ्यामुळे या मदनमहोत्सवाला फारच मजा आली आहे जिकडे तिकडे ओंजळांनी फेंकलेल्या गुलालाने सर्व दिशा लालभडक होऊन गेल्या आहेत क्रीडाचतुर पुरुषांनी पाण्यानें भरलेल्या पिचकाऱ्या अगावर उडविल्यामुळे मनोहर सीत्कार करणाऱ्या या वेद्यागनाचे हे विलास तर पहा ” आता मदनमहोत्सव फक्त उत्तर हिंदुस्थानात साजरा होतो, महाराष्ट्रात होत नाही येथे या तीनही उत्सवाचे विविध विधि फाल्गुनोत्सवात समाविष्ट झालेले आहेत, म्हणून त्याची चर्चा एकत्र केलेली आहे

वेदात सहाही ऋतूंचा उल्लेख एकत्र आलेला आहे तेथे वर्षारंभ वसतापासून झालेला आहे पूर्वफाल्गुनी ज्या पूर्णिमेस येतात ती गत सवत्सराची शेवटची रात्र आणि उत्तरफाल्गुनी ही आगामी सवत्सराची पहिली रात्र होय असें तैत्तिरीय ब्राह्मणात सांगितलेले (११२६-८, ३१०४१) आहे आताची पूर्णिमेची रात्र व वय प्रतिपदेचा दिवस भिन्न होणाऱ्या चोवीस तासाना त्या काळात पूणमा अशी मज्ञा होती श्री मोरेश्वर वामुदेव वर (आर्यांचे सण १ शिमगा पृ ४) सांगतात ‘वर्षारंभ उत्तरायणारंभी करावा असें धर्म शास्त्रात सांगितले आहे इंग उत्तरायण पोषात सुरू होतें सुमार सहा हजार वर्षांपूर्वी उत्तरायण फाल्गुनी पुनवेस होत असे फाल्गुनी पुनवेस सूर्य

नक्षत्रचक्रात दक्षिण दिशेन्या सीमेवर जाऊन उलटला म्हणून सीमग, सीमेप्रत आलेला दिसला . .शिमग्याचा सग म्हणजे शिवेवर आलेल्या सूर्याचा सग सस्कृत भाषेंतील अ मराठीत आ होतो या नियमानें सीमग शब्द सीमगा झाला सस्कृत स बदल मराठीत कर्धा कर्धा श होतो या नियमानें सीमगाचें रूपांतर सीमगा झालें, नंतर गी न्हस होऊन शिमगा शब्द प्रचारात आला ” उत्तरफल्गुनीवर आधान करावें असें तैत्तिरीय ब्राह्मणांत सांगितलें आहे अभिरोक्षी यज्ञांमोचें आधान होमशाळेंत करीत आणि गावकरी लौकिकांमोचें आधान शिवेवर किंवा चवाढ्यावर करीत उत्तरफल्गुनी नक्षत्राची देवता भग (तै स ४४१०, भारतीय ज्योति शास्त्र दीक्षित पृ ५५) ही आहे भग हें आदित्याचें एक अभिधान असून (२.२७१, ११४४३) हें समृद्धीचें दैवत आहे, धान्योत्पादनाचें आणि प्रजोत्पादनाचेंही पुढें भगदेवाचें शिश्रुदेवाचा समीकरण झालें म्हणून या रागा लौकिकांमोवती जमलेले गावकरी या देवतेच्या नावानें जयकार करीत असत लिंग हें सम्राट सूर्याचें प्रतीक आणि योगि हें सम्राज्ञी पृथ्वीचें, त्याच्या सहकार्यामुळें समृद्धि निर्माण होते म्हणून त्याच्या नावानें जयकार करण्यात येतो

होळीबद्दल अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत होलिका या राक्षसीला लहान मुळें त्याच्याची चटक होती गावकऱ्यांनी तिला वेढलें, मारलें व जाळलें याचें होळी हें प्रतीक तिच्या निर्भर्त्सनेसाठीं गावकरी बीभत्स अप-शब्दाच्या घोषणा त्या दिवशीं सालोसाल करतात होलिका ही हिरण्य कशिपूची कन्या प्रल्हादाला माडीवर घेऊन कापटानें जाळायें अशी पित्यानें तिला आज्ञा केली त्याप्रमाणें तिनें भावाला माडीवर घेतलें, पण विष्णूनें भक्ताचें रक्षण केळें आणि तिचेंच भस्म केळें होलिका ही सवताची बहीण फाल्गुनी पौर्णिमेला सवताचा अंत होता व त्याच्या चितेवर ती स्वतः ला जाळून घेते तारकासुराचा वध करण्यासाठीं शकराला जागृत करण्याची कामगिरी देवांनीं कामदेवावर सोंपविली त्यानें शकराचा तरोभग केला शकरानें रागानें डोळे उघडते तेव्हा मर्नाचें भस्म झालें हा प्रकार फाल्गुन पौर्णिमेला झाला शिमगात होणाऱ्या प्रकाराच समर्थन करण्यासाठीं या व अशा लौकिक कथा निर्माण व प्रचलित केल्या गेल्या असाव्यात

होळांसारखे उत्सव व या वेळां होतात तसे अश्लील बोभतम प्रकार देशो-
देशी होतात आणि ते याच सुमारास होतात. लिबर व लिबरा या रोमन
देवताचा उत्सव ता. १५ मार्च रोजी होतो. मातीची प्रचंड लिंगे तयार करून
शेतकरी लोक ती मिरवणुकीने नगरच्या बाजारांत आणीत व येथे स्त्रिया
त्याची पूजा करीत; बुलीन व प्रतिष्ठित स्त्रियाही व्हीनसच्या उत्सवांत नागरी
स्त्रिया लिंगाची मिरवणूक काढीत आणि देवळातल्या योनिस्दृश, शालुकेंत
त्याची प्रस्थापना करून त्याभोंवती फेर धरून नृत्ये करीत. फ्लोरालियाच्या
उत्सवाच्या दिवशी बेश्या भर रस्त्यातून नागच्या हिंडत असत. वसंतातले
वातावरण कामोत्तेजक असतें असे संस्कृत कवि बारवार सांगतात. हें विधान
कल्पनात्म्य असलें तरी ते अतिरजित असावें असे अर्बाचीनांना वाटतें. पशु-
पक्ष्यांचे संभोग हंगामी अमतात हें आपण पाहतों, पण प्रगतिशील मानव-
जातीवर असे निबंध असतील अगर असावेत हें आपल्या व्यावहारिक दृष्टीला
पडत नाही; कारण निसर्गाच्या प्रेरणाचें प्रदूषण करण्याची आपली क्षमता दुर्बल
झालेली आहे आणि संभोग हें जीवनातील प्रधान व दैनिक कार्य मानण्याकडे
आपली प्रवृत्ति झालेली आहे. सहकाराच्या मजिऱ्याचा सुगंध वातावरणात
दरवळ लागला कीं जंगली जमातीतील स्त्रीपुरुषाच्या मनोवृत्ति उचंबळतात.
मुडा जमातातील पुरुष भल्या पहाटेस शिकारीला निघतात व सायंकाळीं
परततात. शिकारीत अपेशी झालेल्या पुरुषावर जमातातल्या स्त्रिया शोणमार
करतात आणि यशस्वी शिकार्याचें स्वागत करतात रात्री चांदण्यात
मेजवानी होते. जोडीला जाली मद्य असतेंच. वातावरण धुंद झालें म्हणजे
जंगी चर्मयाचें तालावर धडई लागतात त्याच्या गर्जनाचा तुताच्या भेद
करतात मग सधर्मीतें व सधर्त्यें सुट्टे होतात एका बाजूला पुरुष व दुसऱ्या
बाजूला स्त्रिया, एकमेकांच्या कमरेभोंवती हात घालून, मागे पुढें व आजू-
बाजूला डुलत व डोलत मध्येच एकादी त्री बेमान होऊन आपली राग सोडून
रंगणात येते, जशु जमातीच्या पक्ष्याला आव्हान देते आणि सामिनय नृत्य
करू लागते इतक्यात एकादा पुरुष तिचें अनुकरण करतो तो एकमेकाभोंवतीं
गिरक्या घेऊ लागतात मग रांगा मोडतात आणि सामूहिक द्वंद्वगीतें व
द्वंद्वनृत्ये सुरू होतात या वेळां गाण्यात येतात ती गाणी कमालीचीं अश्लील
असतात.

होळीसारख्या उत्सवात होणारे वांभत्स प्रकार आणि अश्वमेधातील सहिषी व भृताश्व प्रकरण याचा कामप्रधान-मानसशास्त्र (Sexual Psychology) व मन प्रधान समाजशास्त्र (Psycho-Sociology) याच्या दृष्टीने विचार करून अदितामि श्री. राजवाडे (नासदीयसूक्तभाष्य : उत्तरार्ध - पृ. १६५०) निष्कर्ष काढतात की " अतिगंभीर प्रमगा ग्राम्य व सखोल विनोद मनुष्याच्या नैसर्गिक वृत्ताला वाव देण्यासाठी मुद्दाम योजिला आहे. " प्रजाजननाचें हंगामी प्रमाण व वसंतातले उत्सव याचा तौलनिक अभ्यास करून डॉ. हॅव्हेलॉक एलिस सांगतात (Psychology of Sex I. 123) की या ऋतूत मानवाला निसर्गतच प्रजोत्पादनार्थ संभोगाची प्रवृत्ति होते.

अर्थात्, होळीच्या उत्सवात एका सवत्सराच्या अंत व दुसऱ्याचा आरंभ समारंभपूर्वक जाहीर व साजरा करण्यात येतो. कठाम्याची थडी सपून उबदार वसत मुरु झाला म्हणजे अशी परिस्थिति असेल तेथील रहिवाद्यांना किती आनंद होत असेल याची आपणा समक्षीतोष्ण भागातील लोकाना कल्पनाही करता येणार नाही. उत्सवार्थ अग्नि प्रज्वलित करण्याची परंपरा संस्थातिपूर्वकालीन आहे; या प्रवेचे ही प्रत्यंतर या उत्सवात येत नैसर्गिक प्रेरणामुळे उत्तेजित होणाऱ्या भावनांनाही या सणात वाव आहे. सवेदनाक्षमता सूक्ष्मप्रादोक्ष्यामुळे आता प्रतिष्ठिताना प्रचलित रिवाजांपैकी काही द्यत नाहींत हा भाग वेगळा.

पाल्गुनोत्सवात कर्दभ-प्रमाणन निंदोष आहे असा क ३६९ या गाथेचा निर्वाळा आहे. एकमेकांच्या अगावर विंगड उडवणे ही गरिबाची ग्राम्य करमणूक आणि अर्थात्, शुंगड उधळणे ही श्रीमंताची त्या काळात ख्यातीसाठी कर्दभ-प्रयोग होत असे असे दिसत. क ५८४ या गाथेच्या नायिकेने मदनोत्सवार्थ मद्यप्राशन केलेले आहे आणि क ५८५ या गाथेच्या नायिकेने कुमुन्वी कम्बुकी धारण केलेली आहे. पशुकींना हा रंग मार्मिकाची अत करणे आकर्षित करतो, कारण ती धारण करणारीच्या दुर्गाचा तो रंगतक अंगात. आताही पाहा, या ऋतूत नगरी नरणी स्वप्नप्रेरणेने शुम्भोदरी रंग पावते प कुमुन्वी चोळ्या परिधान करतात !

(४) कापूस व कापड, वर्म व रेशभूषा :

कपास = कपाशी क ८०५, तूत = बीजरहित कपाशी क ६७९;
फलही = कपाशीचें शुद्ध : क. १६६, ३५९, ३६०, फलिह = कपाशीचें
शुद्ध क ५४९, वेण्ट = चोंड क ३५९, ३६०

असुभ = अशुभ (अशुभ शुभ (शुभ) वल्ल स्वादस्त्रामोत्तररीययो ॥
मेदिनी) क ५२०, ९६५, आणन्दवड = आनंदपट क ४१७, कञ्चुभ =
काचोळी क ३९५, ५४१, ६००, ६७२, कञ्चुइ = क ६००, कच्छाबन्ध =
कक्षाबन्ध = काचा क ६८४, कुप्पास = कोपरी, कोंपरापर्यंत बाह्या
असलेली चोळी (कपासतुर्धचोळक ॥ हारावली) क ७२३, ८०५, गण्ठि =
गाठ क ३५९, ६४६, छल्लि = वल्कलें क ११५, णवरज्गभ = नवें
रगवलेलें वज्र क २४१, ३२८, ४६९, णिअसण = नेसण कमरेखाली नेसा
वयाचें वज्र क ३५९, ४६९, दसिआ = दशा क. १८, दुऊळ = दुकूल =
तलम किंवा रेशमी कापड क ५६९ पटसुअ = पट्टाशुक = रेशमी वज्र क.
५२०, पड, पडअ = पटक, वज्र क. १८, ३२९, ५२०, पाइडि-पारिडी =
प्रावृत्ति = वज्र क. २३८, पारअ = प्रावरण क ७७२, वडअ = पटक
क ३२९, वरय = वज्र क. १६०, ६४६, वरयद्धन्त = वज्राधान्त = पदर
क १६०, वेस = वेष क ४४९, साडली, साहुल्ली = वज्र, अचल क
२६९, ६०५, सिअअ = नेसण क ८७१, सिचअ = सिचय क ५०७,
७१८, ८९२, सुत्त = सूत क ६३, सुई क ३९४, ५०१, ७००

कपाशीचें मूलस्थान कोणतें? खुद्द वेदांत कापसाचा स्पष्ट उल्लेख नाही
आश्वलायन-श्रौत-श्रुतांत (६४४७) कापसाचा पहिला उल्लेख. आढळतो
मोहेंजोदरो येथील उत्खननात कापसाचे धागे व सूत कातण्याच्या चात्या याचा
आढळशाला (Marshall Mohenjo Daro & the Indus Civiliza
tion I p 33) तेव्हापासून हिंदुस्थान हेंच कापसाचें मूलस्थान, हा
सिद्धांत सशोधकाना मान्य शाला कापसाच्या बाबतींतलें युरोपियनांच अज्ञान
सांगण्यासारखें आहे कि पू पाचव्या शतकात हिरोडोटसने नमूद केलें आहे
की हिंदुस्थानातल्या एका जणत्री शाळात लोकरीचा फळ येतात व येथील
लांक त्यांना धाग्याचा वज्र विंगतात कि पू ३५० चे सुमारास थिओ

क्रेन्सने सांगितले आहे की हिंदुस्थानात कापसाचा झुडाची हारीने लागवड करतात अलम्बडरच्या स्वारीपासून युरोपियन वाजारपेठात इहदी कापडाची ख्याति झाली हिंदुस्थानातून निर्यात होणाऱ्या कापडाचा पहिला उल्लेख प्लिस्तोत्तर पहिल्या शतकातल्या पेरिप्लसच्या प्रयात आढळतो

वैदिक वाङ्मयातील उल्लेखांवरून दिसते की तत्कालीन आर्यांची वस्त्रे मुख्यत्वेकरून लोकराचा असत सूचिसिद्ध वस्त्राचे उल्लेख (२ : २४, १० १०७ ८) आढळत असते तरी ते चर्म-वस्त्रावद्दल आहेत त्याचा नेहमीची वापरता वस्त्रे तशीं असावीत अस दिसत नाही वेदकालीन आर्यांचा पूर्ण पोषाक चार वस्त्रांचा असे (१) उष्णीष हे वस्त्र पेंड्यासारखे किंवा पांगोळ्या सारखे दोक्याग गुडाकून व मानेजवळ गाठ मारून स्थिर करण्यात येत असे याचें धारण सामान्यतः ऐच्छिक व यज्ञासारख्या विशिष्ट प्रसंगी आवश्यक असे (२) अधिवास हे उत्तरीय उपरण्यासारखे लांबावळून घण्यात येत असे अधिवास ओघळल्यामुळे उपेचे स्तन उघडे पडल्याचा उल्लेख ऋग्वेदात (१९२४) आढळतो (३) नीवी हे मलबन्ध, गुदागें झामण्यासाठी कापसासारखे किंवा लगेटासारखे कमरेभोवती बांधण्यात येत असे हे वस्त्र रुद काळजीसारखे (Sarkar Some Aspects of the Earliest Social History of India p 63) असून त्याची गाठ नाभीजवळ मारून त्याचा धागेदार सोपा लांबता सोडण्यात येत असे मुनीचें भगवद् चर्माचें असे आणि सुस्थितीतल्याचें मऊ, रंगीत व रुद (अथर्व ८ २.१६) असे स्त्रियांच्या नीवीचा काही भाग सावरीचा कापूस भरून लेवासारखा केलेला असे नीवीची निवड ज्याने त्याने आपल्या हैमिप्रमाणें (Dr Moti chandra Indian Costume from the Earliest Times Bhartiya Vidya Vol I p 36) करावयाची अम (४) वस्त्र यागच परिधान, यसन वास म्हटले आहू हे अपोरत्र, नीवीवरून धारण करण्यात येत असे त्याची रुदी व पोत हा ते नेमगाराच्या गामात्रि व तांत्रिक दर्जावर अवलंबून असत

महाभारतकाळीन लावडी तानाचा अंशाने वस्त्रे वापरीत गाधारणत शिष्ट पुण्य दोन वस्त्रे वापरीत उत्तरीय व अधिराग जुद्धप्रसंगी शस्त्रिय लोह

शिरछाणावर उष्णीष धारण करीत अधिवास म्हणून क्षत्रिय मृगचर्म वापरीत आणि शूद्र लोक बैलाचा किंवा बोकडाची कातडी. त्यावर सूचिसंस्कार होत असलेच पाहिजेत क्षत्रिय हे शिकारी व शूद्र हे शेतकरी. ज्याला जें उपलब्ध व सोयीचे तें तो वापरी (Hopkins Position of the Ruling Caste in Ancient India p 105) क्रियाचें नेतृत्त्व विवच्छ असे, त्याच्या लुगड्याला पदर असे व त्या तो उत्तरीयाऐवजी घरातल्या घरात राखावून घेत त्या अंगात चोळी घालीत नसत (वैद्य महाभारत : उपसंहार : पृ ३८८-५) दुःशासनानें द्रौपदीला द्यूतसभेंत ओढून आणलें तेव्हा ती एकयन्त्रा-पतिताध्वन्वा - अधोनीवी अशा अवस्थेंत होती दुःशासनानें तिचें नेसतें वस्त्र फेडण्याचा प्रयत्न केला व त्या वेळां दुर्योधनानें आपली डावी माडी उघडी केली यावरून त्या काळची वस्त्रधारणाची पद्धत स्पष्ट होते, असें श्री वैद्य सांगतात पण हें सारेंच प्रकरण प्रक्षिप्त आहे असें काही संशोधकाचें अनुमान (Winternitz History of Sanskrit Literature I p 344) आहे

असीरिया, इजिप्त, लाटिन्या, बाविलोन इत्यादि मध्य आशियातील व त्या-समीपच्या राष्ट्रांशी भारताचे निकट संबंध होते, या विषयां अनेक पुरावे उपलब्ध आहेत असुर संस्कृतीशी झालेल्या या संपर्काचा आपल्या राहणीवर व संस्कृतीवर पुष्कळ परिणाम झालेला आहे, मात्र त्याची व्याप्ति अदाजण्यापुरता तपशील अजून मिळालेला नाही महाभारत काळानंतर या संबंधात काहां काळपर्यंत खंड पडलेला असावा जातकादि प्राकृत व अर्थशास्त्रादि संस्कृत ग्रंथातील उल्लेखावरून आणि प्राचीन शिल्पकृत्यावरून महाजनपदकालीन आणि मौर्य व सातवाहन कालीन लोकांच्या राहणीबद्दल बराच तपशील मिळू शकतो या ग्रंथांतील अस्मल भाग कोणता व प्रक्षिप्त कोणता, प्राचीन शिल्पकृत्यातील आद्य कोणता व उत्तरकालीन कोणता, याची शहानिशा बव्हंशी अनुमानावर अवलंबून असल्यामुळे त्यावरून निघणाऱ्या निष्कर्षांत थोडीबहुत अनिश्चितता असणारच हें उघड आहे अलेक्झंडरच्या स्वारीचा भारतावर सांस्कृतिक असा फारसा परिणाम झाला नाही इकडच्या व तिकडच्या मालमसाल्याची परस्परांनी माहिती होऊन जल व स्थल मार्गांना होणाऱ्या व तोंवर मदावलेल्या व्यापाराला फिरून ऊजितावस्था आली, इतकेंच अशोकान्या अमदानात बौद्ध धर्मप्रसाराच्या निमित्तानें भारताचें

परदेशाज्ञा, विशेषत मध्य आशियाशा सघटन वाढले. मार्यांची सत्ता पुर्वील
ज्ञानानंतर परकीय आक्रमक बौद्ध धर्म स्वीकारून इकडे स्थायिक होऊ लागल
यांनी काहींचे निर्गूढन जाले आणि काही भारताय समाजात विलीन होऊन
गेले त्यांच्या राहणीचा व रिवाजाचा आपल्यावर बराच परिणाम झालेला आहे

मौर्य व सातवाहनकालीन शिल्पावरून त्या काळातल्या लोकांच्या घराची
तपशीलवार माहिती मिळते

भरहुत व साची येथील पुरुषाच्या शिरावर उष्णीष आहे, पैकी काहाची
भाटणी साधी आहे व बाघणी घरायुती आहे, काहाची रचना मुकुटासारखी
सन्धीर्ण असून त्यावर कोठे नक्षीच, कोठे जडादाचे काम केलेले आहे त्याची
बाघणी धंदेवाईक पगडवदांनी केल्यासारखी दिसते. काले येथील सातवाहन
लेण्यातील जवनिवेवरील मूर्तीचे उष्णीष अगदा मराठी पेंच्यामारखे आहे
भाजे लेण्यातील मूर्तीचे शिरछाण सकीर्ण स्वरुपाचे आहे परतून येथील चक्ष
धोतर नेमला आहे व त्याने छातीवर उपरण घेतले आहे भरहुत येथील सर्व
पुरुष धोतर नेमतात नागार्जुनिकोंज येथील राने उत्तरीय वेव्हाही धारण
वरीत नाहींत त्याचा दर्जा ओळखण्याची हीच मुख्य खूण आहे दरबारी
पुरुष अगात घट अगरदा घालतात व पायात पायजमा चढवतात किंवा धोतर
नेमतात आणि निच्याचा सोम्यासारखा पटका लावता सोडतात येथील घोडे
स्वार व मोतदार अगरदा घालतात पण धोतर किंवा पायजमा वापरीत
नाहींत हीच त्यांचा दर्जा ओळखण्याची खूण (Naik Studies in
Indian Sculptures p 62) मराठी समाजाच्या बरिष्ठ व कनिष्ठ
दर्जाच्या पोषाकात नमरा हाच परक जावदा दिगती अन्वयगतने पुरुष रंगीन
व आडव्या पट्ट्याची अरुद धोतर लागीमारदा नेमतात आणि कनिष्ठ दर्जाचे
पुरुष लंगोड किंवा कमरपट वापरतात धोतरांची रुढी वाढल्यानंतर ती नेम
ण्याच्या विविध पद्धति प्रचारात आल्या धोतर वापरण मराठींना परवडत
नगावे अगे दिवने भाजे व नागार्जुनिकोंज येथे दारपाण्या मूर्ति आहेत
त्यांचा पोषाक चकळचकळ मारला आहे मातागणदेत बाघा व मुण्यादारा
लाव अन्वय लेण्या अगरदा व त्याच पायजमा त्यांना धारण केलेला आहे
हे दारपाण दाग अगात अमा नागावदा वनाम आहे भरहुत येथे एक

मिहिरमूर्ति (Barua Bharhut Vol II Pl Ixii Fig 71) आहे त्याने अगात कोट घातला आहे त्याची आघाटी गळ्याजवळ व कमरेवर बसानी बांधण्याची आहे यावरून अनुमान होतं की भारतात सूचितिक वस्त्राचा वापर पूर्वोपासून होत असला तरी शकाच्या आक्रमणानंतर ही प्रथा मार्वात्रिक झाली असावी पाहिजे प्रथम एतद्देशीय दरबारात व लष्करात आणि नंतर शहरात, अशा क्रमाने शिवलेल्या वस्त्राचा वापर सुरू व प्रसृत झाला असावा पाहिजे

मौर्य व सातवाहन कालीन शिल्पातील बहुतेक सर्व स्त्रिया उष्णीप व उत्तरीय धारण करतात अजव्यातील स्त्रिया उष्णीप वापरीत नाहींत वेद काळापासून प्रचलित असलेली ही प्रथा दरम्यानच्या काळात नष्ट झालेली दिसते अभिजात संस्कृत वाङ्मयात उष्णीपाचा उल्लेखही आढळत नाही अजठा येथील भित्तिचित्रातील स्त्रियांची केशभूषा विविध प्रकारची आहे केशपाशात कुमरीचे व मौल्यवान् अलंकार गुफलेले आहेत मला वाटतं, केशभूषेच्या आणि अलंकार प्रदर्शनाच्या दृष्टीसुद्धी स्त्रियांनी बोजड उष्णीपाचा त्याग केला असावा समाजाचा सापत्तिक व स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा सुधारला असल्याचाही हा प्रकार द्योतक असावा असे वाटतं उत्तरेत उष्णीपाची जागा ओढणीने घेतली, उष्णीप नष्ट झाले आणि उत्तरीय त्यावरून माथ्यावर चढले उत्तरीयातून अवगुठन उत्क्रांत झाले असावे वासवदत्तेच्या अवगुठ नाला भासाने यवनिका ही संज्ञा (स्वप्नवातवदत्त ११६) दिली आहे समवनीय आहे की आपण या वस्त्राची प्रथा ग्रीकापासून घेतलेली आहे दक्षि णेत उष्णीप व उत्तरीय ही दोन्ही नष्ट झाली व त्याची जागा नेसत्या वस्त्राच्या पदराने घेतली उच्च वर्गीय स्त्रियांनी मात्र उत्तर कालात उत्तरीयाची न्यासि वाढवून त्याचा पडदा म्हणून उपयोग केला आहे गुप्त व वाकाटक कालीन शिल्पात व भित्तिचित्रात वेगवेगळ्या धर्तीच्या आढण्या दिसतात कीं त्या ढळू नयेत म्हणून त्यांवर पट्टा बांधलेला असतो ओढणीची ओढ एका प्रकारची आणि पदराचा नखरा वेगळ्या प्रकारचा ओढणी सहसा ढळत नाही सिध्दाचार म्हणून माथ्यावरून पदर घ्यावयाचा, पदर्यासाच्या ठव्यात तो सहेतुकपणे ढळू द्यावयाचा आणि विचवत्या आविर्भावाने पुन्हा

पुन्हा सावरून प्यावयाचा, ह महाराष्ट्राय वषभूपेच वैशिष्ट्य बरचस उत्तर-
 कालीन आणि बहुधा सकळ वस्त्र धारण पद्धतीनंतरचें असाव मान या प्रथाचा
 प्रारंभ शककालाच्या सुरवातीच्या सुमारास वानरुपानें झालेला असावा.
 भरहूत येथील स्त्रिया माथ्यावरून ओढणा घेतात (Barua Bharhut
 Pl lxxiii) आणि पहिल्या शतकातील गांधार हारिती (Grundwell -
 Buddhist Art in India p 104 fig 55) यांवावरून पदर घेते
 अमरावती, भरहूत, साची येथील बरिष्ठ वर्गाच्या स्त्रिया उत्तरीय क्वचितच
 वापरतात या सर्वांचे स्तन विवक्ष आहेत या नियमास अपवादही आहेत
 भरहूत येथील चण्डा यक्षिणीनें आखूड बाह्याची कचुकी धारण केलेली आहे
 तिच्या अंग्रे सूत्रानें बापलेली आहेत काश्मिराच्या काळातील सर्प स्त्रिया
 कचुकी धारण करतात बौद्ध युगातील स्त्रिया नीवी नेहमी धारण करतात.
 श्री नाईक (Studies in Nagarjunikonda Sculptures p 56)
 यानीं नीवीस लंगोटी हा प्रतिशब्द वापरलेला आहे कथा अथद स्माल
 कमरेभोंवतीं गुंडाळून वाचा खोंवाचा अशी ती दिसते, तर कथा ती लावजक
 पटीसारखी असून लंगोटासारखी कमलेली दिसते नीवीवरून वस्त्र प त्यावरून
 कमरबंद (Cunningham Bhilsa Tope Pl xvi) आणि मेलला
 धारण करायचा प्रघात होता पुरुष धोतर नेसतात त्याच धतानें स्त्रिया वस्त्र
 नेसत (Motichandra Indian Costume from the Earliest
 Times Bhartiya Vidya Vol I p 49). या काळातील स्त्रियांचा
 वस्त्रे साधारणत तोकडी आहेत, लाबींग व घडीलही त्याचा घोळ फार तर
 गुण्यापयंत येतो त्या नाभिदर्शन अगम्य मानीत नाहीत अजव्याची राज
 कन्या माया नम्र आहे मान ती अतर्हदा उभी आहे सिवाय तिनें इतके
 अश्वार धारण केकेडे आहेत की त्यामुळे तिच्या निवस्त्रावस्थेकडे लक्ष्य जात
 नाहीं रस्त्यावरील मिरवणुकात सामील झालेल्या दुमन्या एका राजकन्येनें
 कोणतही उत्तरीय धारण केळई नाहीं (Heringham Ajanta
 Pl २२११) प्रमाथ या चित्रातील राजकन्येनें नीवी व मेढरा धारण केलेली
 आहे व तिच्या दातारी उभ्या अंगठेच्या स्थानात चामरगारिकनें मकळ वस्त्र
 परिधान केले आहे

गाथासप्तशतींत कपारीचे उल्लेख कप्यास, तूड, पन्ही व घंट या शब्दात आलेले आहेत त्याचप्रमाणे कपाशीची लागवड, राखण व वेंचणी या तीन्ही व्यापाराचे उल्लेख आहेत आहेत निसर्गत राखण रगाचा, लाव धान्याचा व उच्च प्रतीचा कापूस आन्ध्र व बंगाल प्रांतांत पार पूर्वापासून विकविण्यात येत आहे गाथासप्तशतीत कापूस मात्र पाढरा शुभ्र आहे, कारण त्याची तुलना धवळ हास्याशी (क ३६०) व शुभ्र मेघाशी (क ६७९) केलेली आहे कपाशीची पेरणी करावयाचे वेळा नंगराची पूजा (क १६५) होत असे या पुण्याहमंगलाला घरधन्याच्या कुटुंबातील सर्व माणसें हजर असत हा विधि खुद्द घरधनिर्णाने करावयाचा असे घरच्या बायकांना कपाशीच्या देख रेखीचें व राखणीचेंही काम करावें लागे, मात्कीण उच्चकुलोत्पन्न असली तरी क ३६० या गाथेची नायिका आर्या आहे, कपाशीच्या शेतांत ती सपेतासाठी गेली असावी असें सदर्भावरून दिसत नाही राखणीसाठी मोलाची माणसेंही ठेरीत असत अशा कपासरविस्तरेचा उल्लेख महाननक जातकात (६ ३३६) आलेला आहे आडदाडपणा अर्गी असलेल्याची निवड (क ८०५) या कामासाठी होत असावी इकडे तिकडे हिंडताना राखणदाराची नजर चुकवून कपाशीची बोंडे उचलण्याचा उद्योग करणाऱ्या मडळींचा या काळातही उपद्रव होत आहे बोंडे वेंचण्यासाठी घरची माणसें शेतावर जातात या कामासाठी मोलाची माणसेंही ठेवलेली आहेत क ३१९ या गाथेत अशा एका तरंग मोलकरणीचा व तिचे चाळे देहळणाच्या धनिणीचा उल्लेख आहे

गाथासप्तशतींत रगारी, विणकर व शिंपी याचे उल्लेख नाहींत पण त्यानीं विणलेल्या, रगविलेल्या व शिवलेल्या कापडाचे व कपड्याचे अनेक उल्लेख आहेत हा वस्त्र सुईनें शिवलेलीं आहेत तलम सुताचा उल्लेख (क ६३) आहे, पण हें सूत विणकरी नसून माळकरी आहे सुईचे उल्लेख (क ३९४, ५०१, ७२०) आहेत पण ते साक्षेत्तिक आहेत सूतकर्ताईचा उल्लेख नाही रजक हाच रगारी असें जातकात (४ ८१) आढळते त्याचा सामाजिक दर्जा हळका मानण्यात येत असे त्याचप्रमाणे विणकाम करणारे ततवाय व भरतकाम करणारे पेशकार यांचाही (१ ३५६) जाज्याभरण्या वस्त्रांचें विण काम करणारे वस्त्राई अनार्य किंवा वन्य असावेत हें या गडाचें कारण

असा अर्थशास्त्राच्या सूत्राध्यक्ष प्रकरणात (अधिकरण २ अध्याय २२ प्रकरण ४०, इमजी भाषांतर डॉ. शामशास्त्री पृ. १२५) कौटिल्य मागतो “विधवा, पगु स्त्रिया, प्रव्रजिता, दंड भरण्यास असमर्थ असलेल्या स्त्रिया वेद्यामाता आणि सेवानिमृत्त देवदासी यांच्याकडून सूत कातवून घ्याव. सानाजिक किंवा धार्मिक निर्वंधामुळ अगर शारीरिक व्यंग्यामुळ ज्या स्त्रिया घराबाहेर पडत नाहीत अथवा ज्याचे पति प्रमात्ताला गेलेले आहेत अशांना चरितार्थमाठा व्यवसायाची जरूरी असेल तर सूत खात्यातील मोल्करणाच्या करवीर कच्चा माल त्यांच्या घरा पोंचवावा धाम्याच्या पातळी प्रमाणात त्यांना वेतन द्यावे” वेदकालापासून गुप्त काळपर्यंत सूतकतई हे काम स्त्रियांच्या हातां होतं या विधानाच्या मर्यादा येथे मिळतात. अनाथ व अन्य व्यवसायाला असमर्थ अशा स्त्रिया हे काम करीत स्त्रीपुरुष घराघर चरंगे फिरवीत आहेत आणि गावोगाव विणकराच हातमाग चाललेले आहेत. कापडाचे वावतात ग्रामसंस्था स्वयंपूर्ण आहेत, अशी परिस्थिति या काळात तरी नव्हती, असा यावरून स्पष्ट दिसतो.

गायामस्तसतात मर्दानी वस्त्राचे उल्लेख फार थोडे आलेले आहेत. ग्रामीण पुरुष फारशी वस्त्र धारण करीत नाहीत. शृंगाराचा परिपोष वस्त्रामुळे स्त्रियांचे ठाया होतो तसा पुरुषाचे बापतीत होत नाही हीच याची कारणे अमावीत. कक्षावध कंगलेच्या पटाईत मण्यव वर्णन क. ६८४ या गाथेत केले आहे. त्याच्या अवमानाचे वर्णन नामी आहे. नीवी हे मलवग्र नेहमी धारण करावयाचे अमल्यामुळे त्याचे बध करवून घ्यायला येत नाहीत. म्हणून मांड बुद्धाळात कक्षावध बापरावयाचा या उल्लेखूनच दिगत की तो चष्मीगारचा किंवा अधियागारचा मान्यावरून चढवावयाचा नसून लग्नाटायारचा बाधा-वयाचा आहे. कक्षावधाने हवीने मराठी नाव बाधा हा गाधारणपूर्ण वाक्यभर २४ व वाक्यभर त्याच अमतो कडदारा व लग्नाटी या दोहोरी कामे ता करतात. लग्नाटाचा अंगतात तग याचा पग नमतात. गेंडेगावातले हीसी मन्त पुष्पीगाठी मैशनत उतरताना अजूनही बाया कमतात. गायामस्तसतातीत पटक ही मन्ता नमत्या वस्त्राची घालक आहे. मग ते स्त्रीने धारण केलेले अंगो

किंवा पुढ्यानें क ३२९ मधील पटक नि मगय मर्दानी आहे क १८ मधील उल्लेख माग मदिग्ध आहे

गाथासप्तशतीत जनानी वस्त्राचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत अशुक, दुकूल, निवसन, पट, पटक, पट्टाशुक, वड, वस्त्र, साउली व सिचय हीं नावें ज्ञियाच्या नेसल्या वस्त्राची आणि बच्चुक, कच्चुकिमा व कूर्पास हीं नावें स्तनाशुकाचीं इपीरियल गॅझटीयरच्या कूर्ग विभागात (भाग ११ पृष्ठ २४) कुप्पास या सशेचा अर्थ Long coat, open in front & reaching below the knees असा दिलेला आहे सर्वच ज्ञिया नेहमीं डोक्यावरून पदर घेत असत किंवा सर्वदा स्तनाशुक वापरीत असत असें दिसत नाहीं

अशुकाचा उल्लेख दोनदा आला आहे एकदा आकर्षक अडचण या नात्यानें पट्टाशुकात व एकदा प्रसाद म्हणून देण्यात आलेल्या रक्ताशुकात. पटाहून पट्टाशुक भारी, हें क ५२० मधील उल्लेखावरून स्पष्ट दिसतें आपल्या नायिकाना हें उंची वस्त्र परवडत नाहसिं दिसतें त्या वापरतात त्यातलें सर्वात तलम वस्त्र दुकूल त्यापैकीं एक इतक्या नाजूक पोताचें आहे कीं त्यातून तिच्या स्तनावरील नसकत दिसतें खेडेगावात धडोती वाणच जास्त वापरला जाणार हें उघड आहे गिअसण, पटक, वत्थ व सिचय हीं वस्त्रें रोजच्या वापरातलीं आहेत आपल्या नायिकाना रगीत वस्त्रें विशेष आवडतात नवरङ्गक वस्त्राचा उल्लेख तीनदा आला आहे नवरङ्गक म्हणजे नवे व म्हणून टवटवीत रंग असलेलें वस्त्र विटल्यामुळें पुन्हा रंगवलेलें असा याचा अर्थ असेल असें दिसत नाहीं क ४६१ मधील नवरङ्गक हें नेसतें वस्त्र आहे वेबर सुचवितो त्या प्रमाणें हा उल्लेख कच्चुकीचा नाहीं क २४१ या गाथेची नायिका हलिक स्तुपा असून नवें वस्त्र नेसल्यामुळें ती इतकी फुगली का रस्त्यात मावेनाशी झाली विचारी अल्पसतुष्ट होती गावळ्या गावात हीच फुशारकी शिवाय कोऱ्या लुगळ्याचा थोडासा बोंग होतोच सणावाराच्या दिवशीं वायनें देण्या साठीं घरोघर हिंडावयाचें असल्यामुळें या वळी नवी व रगीत वस्त्रें नेसण्याचा प्रघात (क ३२८) होता या वस्त्राचे रंग कोणत होणे याचा खुलासा मिळत नाहीं मात्र हे रंग भन्क (क ४६१) होते पट या वस्त्राग निळा (क ५२०) आणि अशुक (क १६०) व दुकूल (क ५६९) याना लाल

रंग दिलेल्या आंढे हें आरक्त वस्त्र नववधूचे आहे. क. ५४५ मधील कंचुकीला कुमुम्वी व क. २२० मधील कंचुकीला निळा रंग आहे. कुमुम्वी हा उत्तमवाचा रंग आहे, विशेषतः मदनोत्पवाचा हिंदुस्थान हें निळाचे मूलस्थान. म्हणूनच निळांला इडिंगो हें नाव आहे. येथे निळाचा उपयोग फार प्राचीन काळापासून केला जात आहे हिंदुस्थानातून निर्यात होणाऱ्या निळाचा उत्प्रेत छिनीने (XXXV 25 17) केलेला आहे. आजही सेल्युपाज्यात मुख्यत निळा व तांबडा हेच रंग झियाच्या वस्त्रांत दिसून येतात, आणि सुसंस्कृत समाजातही. लग्नप्रसर्गा वधूवराना लालभडक वस्त्रे (मृच्छ १०.४४) नेमवांत, ऋतुमहारातया नववधूने आरक्त कंचुकी (६.१९) धारण केलेली आहे. उर्वशीने (विक्रमोर्वशीय ५३) व राधेने (गीतगोविंद निर्णय-सागर पृ ८१) अभिसरणासाठी नीलाशुक धारण केलेले आहे. ही वस्त्रे केवढी होती? ती कशी नेसली जात?

गाथासप्तशतीत उष्णीषाचा, तसाच उत्तरीयाचा उल्लेख नाही. समकालीन शिष्यात ही वस्त्रे आढळतात येथे मात्र त्याची जागा नेसत्या वस्त्राच्या पदराने घेतलेली आहे. क. १६० व २६९ या गाथात अनुक्रमे वस्त्रार्थान्त व साहुलि याचे उल्लेख आलेले आहेत. कर्पूरमञ्जरीतील नायिकेचा पदर राजाने ओढून धरला, तेव्हा तिने अग पुसळले, ती त्याच्या तावडीतून निसटली आणि "वरिल" तेवढे राजाच्या हाती राहिले (अक ३) हें नि मंशय सुटें उत्तरीय आहे. क. १६० मधील नायकाची अशी बाळवण झालेली नाही, शिवाय येथील उल्लेख वस्त्रार्थान्त असा स्पष्ट आहे. यावरून हा पदर नेसत्या वस्त्राच्या अमला पाहिजे असे ठरते. क. २६९ मधील पदर माथ्यावरून घेतलेला आहे. गाथासप्तशतीतील नायिकाची वस्त्रे लाबोरीदार तोवडी होती आणि त्यांनी वस्त्रधारण दिले व गळ्यात होते. क. ५०७ व ६०५ या गाथांच्या नायिकाची वस्त्रे इतकी तोवडी की ती वान्याने पळवून घेतली त्याच्या जपनाचे दर्शन होते अजयपतीतील शिष्याची वस्त्रे अशीच तोवडी आहेत त्याच्या जपनाचे दर्शन अनिर्वारित अगत्यामुळे या अवयवात तिनेच पाहण्यासारखी काही आहे असे कर्णाच पाटत नाही गाथासप्तशतीत असे प्रथम आवर्तून मागितलेले आहेत म्हणून ते अपवादामुळे अगोरेच असे दिगते. क. २४१ मधील वस्त्र

मात्र लावत असवे असे दिसतें कारण त्याचा बागा झालेला आहे व त हलिकस्तुपेला दुष्प्राप्य असल्याचें तें सांगितलेलें आहे क १६२ या गार्थेंतील नाथिकेचें वस्त्रधारण इतकें गल्थान की भिक्षेकन्याला नाभिदर्शन होतें भरहूत व साची येथाल शिल्पातले वस्त्रधारण ह्याच पद्धतीचें आहे तें येथी नाभिदर्शन होतें पण तें जे नियम तो येथें अपवाद आहे येथें तिच्या शेथिल्यावर भाव-नोद्रेकाची सवव लादण्यात आलेली आहे गाथासप्तशतीत नीवीचा किंवा तत्सदृश वस्त्राचा उल्लेख आलेला नाही सातवाइन कालीन शिल्पात नीवी या वेदका लीन मलववस्त्राचा उपयोग स्त्रीपुरुषांनी केलेला आढळतो या काळात विकच्छ च सकच्छ या दोन्ही परिधानपद्धति प्रचारात होत्या पेशावर संग्रहालयातील हारीति (Handbook of Sculptures in the Peshawar Museum Pl VII) आणि पहिल्या शतकातील अजिंतेस याच्या नाण्या वरील देवता (Catalogue of Coins in the Punjab Museum Vol I pl XIII No 334) याचें वस्त्रधारण सकच्छ आहे अर्गी उदा हरणें अन्यत्र ही (Cunningham Bharhut Tope Pls VIII, XIII, XLV, Fergusson Tree and Serpent Worship Pls XXV, XXXVII Ars Asiatica Vol XVI Pls VI, XI XIV) आढळतात नागार्जुनीकोंडा (Archeological Survey Reports 1930 34 Pls 39 40) व अजंठा (Yazdani History of the Deccan Vol I Part VIII Fine Arts) येथील दासाच्या दर्जाच्या स्त्रियाचें वस्त्रधारण सकच्छ आहे आणि वरिष्ठ वर्गाच्याचें विकच्छ कालिदासानें नीवी ही सज्ञा जघनवासस् (कुमारमभव १३८), वस्त्र-धारणार्थ फरकवलेली रक्षना (कुमारमभव ३५७ ६२) आणि वस्त्रग्रन्थि (कुमारमभव ८४ मेघदूत उत्तर ५) या अर्थांनी वापरली आहे 'नीवीग्रन्थोऽवमितशोधिल' या मेघदूतातील श्लोकातील नीवीचा अर्थ मल्लि नाथानें 'वसनग्रन्थि आणि स्थिरंदसन 'न्यासविशेष' असा दिलेला आहे राजशेखरानें नीरी हा शब्द 'निच्याची गुटिका' (काव्यमीमांसा ३८) या अर्थानें वापरलेला आहे गाथासप्तशतीत (क ६४६) वयगण्ठि अशीच अमरी पाहिजे क ३५१ मर्याद नायक वस्त्राची गाठ शोधोन आहे, क ७१८

मधील नायक मार्ग सापडत नसल्यामुळे गोंधळून गेलेला आहे हा बख सक्छ असावीत असें वाटत निश्चित अनुमान करता येत नाही कारण वस्त्रप्रस्थि ही दोन्ही वस्त्रधारणपद्धतीत आवश्यक आहे ऋ २८९ व ५०३ या गाथात रजस्वलाची वस्त्रधारणपद्धति सांगितलेली आहे त्यावरून ही उलगा होत नाही फार तर त्या वरचा पदर कमरेभोंवतीं गुडाकून घेत असत, एवढेंच अनुमान करता येईल दासी व नर्तकी यांची वस्त्रे सक्छ व बरिष्ठ बगायाचीं विक्छ असावीत यावरून अनुमान होतें कीं चपळ हालचालींना अडथळा होऊ नये म्हणून कनिष्ठ बगांतील स्त्रियांनी ही पद्धति सुरू केली, त्यांचीं वस्त्रे रुदात तोकडी होती नंतर सोक्य व सौंदर्य याचा प्रत्यय आल्यामुळे बरिष्ठ बगांतील मर्मज्ञ स्त्रियानाही (Heringham Ajanta Pls II, X, XI, XIV, XXVIII) तिचा स्वीकार केला, यामुळे परिधानाची रुढी वाढली नेसत्या वस्त्राची लांबी तोकडी असल्यामुळे सक्छ परिधान पद्धतीला प्रथम पदराची जोड नव्हती कातकरी, बारली वगैरे वन्य आणि कोळी वगैरे किनारी जमातींतल्या स्त्रिया हल्ली नेसतात तशी वस्त्रधारणपद्धति गाथासत शतान्या काळात प्रचलित असावी असें वाटतें हीं वस्त्रे नितबावर घट्ट बसतात त्याच्या अप्राची गाठ ओटीपोटावर असते आणि बाऱ्याऱ्या शोताबरोबर वस्त्र फडफडलें का माज्या उघड्या दिसतात

खरें पाहिलें असता उल्लेखाच्या सल्लेच्या अनुरोधानें कञ्चुकीचा विषय प्रथम हातीं घ्यायचा पण हें वस्त्र उत्तरीय, शिवाय उत्तरवालीन, म्हणून त्याची चर्चा अखेरीस घेतली आहे

समकालीन शिल्पातील अनेक स्त्रियांचे स्तन व वस्त्र असल्याच आढळतें विवस्त्र प्रतिष्ठातीचें दर्शन व प्रदर्शन प्राचीन भारताच्या असम्य किंवा अश्लील वाटत नसे (Fergusson Tree and Serpent Worship pp 102 103) स्तन हें मातृत्वाचें प्रतीक असल्यामुळे त्याच्या विवस्त्र प्रदर्शनात शिष्टाचाराचा भंग होत नाही असा प्राचीन शिल्पकारांचा सकेत होता (Altekar Dress and Ornaments of Hindu Women Journal of the Benares Hindu University Vol II No 3 p 408) तत्कालीन स्त्रिया विवस्त्र अवस्थेत वावरत असल्यात असें धनु

मान आपत्याला त्यावरून काढता येणार नाही या शिल्पावरील वस्त्रे रंगात दाखविलेली असावात, असे त्याचें समर्थन करावें तर अजव्हान्या चित्रपटात फक्त नीवी वारण करून मिश्र समाजात वावरणाऱ्या स्त्रिया दृष्टीसंपात येतात. गाथासप्तशतीतील सर्वच स्त्रिया आणि रावदा कञ्चुकी धारण करीत होत्या असें दिसत नाही. मलितयौगनाच्या उदरपतित व निराधार पयोधराचा उल्लेख क्र. ६५२ या गाथेत आहे. वृद्धा नारी अनिर्वन्धा ! क्र. १४५, १५०, १२४ व ८०७ या गाथांच्या नायिका तरुणी आहेत व त्यांचे स्तन विवर्ज आहेत घरात-कामकाजात, माजघरात व अतर्क्यात कञ्चुकी वापरण्याचा प्रघात नसावा असें या उल्लेखावरून वाटत. क्र. ३९९ मधील उल्लेख घराबाहेरचा असावा असें सहृदयींना भासतें, पण तो तसा नसावा असा भोंवतालच्या परिस्थितीवरून निष्कर्ष निघतो. क्र. ८५७ मधील उल्लेख मात्र निःसंशय घराबाहेरचा आहे. नेसत्या वज्राप्रमाणें तत्कालीन कञ्चुकी ही तोकडी असावी, वारण कृष्ण-मेघातून चद्रबिंब थोडेसे बाहेर पडावें, तशी नीलकञ्चुकीतून डोकावणारी स्तनाची कोर शोभत आहे असा उल्लेख क्र. ३९५ या गाथेत आलेला आहे. पण शाकुन्तलातील सूचनेप्रमाणें हा दोष नायिकेच्या वधिष्णु यौवनाचाही असणें संभवनीय आहे. स्त्रियांना उत्सवप्रसंगी अलंकारांनी सजून मिरवण्याची हौस असते. क्र. ५४५ या गाथेची नायिका ग्रामतरुणी असून अलंकाराचे अभावामुळे सदृष्ट झालेली आहे. पण तिचे स्तन पुष्ट होते आणि त्यावर वसलेली कञ्चुकी कुमुदो होती. काही गुण सोनियाचा व काहीं सबागांचा ! हें यौवनाचे ठमठशीत आभरण असा असल्यावर त्यावर आणखी अलंकार कशात ? नाही तर 'निन्दति कञ्चुककार प्रायः शुष्कस्तनी नारी !' या वयात अलंकाराची हौस असते. हें खरें, पण त्याची अडचणही (क्र. ४२९, ९८८) याच वयात विशेष जाणवते. या कञ्चुकीची कदाई कशी होती याचा गुलासा क्र. ६२० या गाथेत मिळतो. नायिकेनें निळ्या गडद रंगाची कञ्चुकी धारण केलेली आहे. कवि सांगतो, या कञ्चुकीच्या आवरणानून मोकळ्या राहिलेल्या दुबोटी पटातून जणू ती आपल्या यौवनाचा नमुना रमिराना दाखवीत आहे. यावरून दिसतें की ही कञ्चुकी मराठी चाळीमारखी अनाथी कारण, चोळीला असतात. तसे पण नमल्यामुळे चाचोळीला मध्य पट नसते. गडद रंगीत या प्राकृत, काष्ठगत अंगाच उत्पन्न आहे.

यण-मज्झ-च्छवि-तार कुप्पासन्तरमणङ्गणासम्मि ।

उद्धव लोयण तिणयणस्स वन्दीकय जाहि ॥ ७५७ ॥

या कचुकांचे बंद बांधल्यानंतर मध्ये मोकळ्या राहिलेल्या स्थलाला शकराच्या तृतीय नेत्राचा उपमा दिलेली आहे तिच्या वक्षस्थलावर ठमठशीत तीळ होता का इद्रनील जडवलेलें पदक रुळत होते तें न कळें या कचुकात व आपल्या चोळात फरक इतकाच का हिच्या अप्राना बंद आहेत आणि चोळीच्या पाळ्याच्या अप्रानाच गाठ मारलेली असते क ६७२ मधील कचुको कुडत्या-सारणी शिवलेली असल्यामुळे ती डोक्यावरून काढावी घालावी लागते, म्हणूनच येथें ती काढतांना नायिकेच्या मुखचंद्राच्या सर्व कलांचे दर्शन झालेलें आहे

काचोळी, चोळी इत्यादि नावानें ओळखलीं जाणारा स्तनाशुक वापरण्याची प्रथा आपण शकापासून घेतलेली आहे असा काहा सशोधकाचा अभिप्राय आहे (The Vakataka Age p 153) वैकिट्यात या वखाला अथाप चोल हा शब्द प्रचारात आहे (Moti Chandra Indian Costume from the Earliest Times p 44) स्कन्धावर सूत्रमण्वि असलेल्या वल्कलाचा उल्लेख शाकुन्तलात (१ १९) आलेला आहे भरहुत (Cunningham Bharhut Tope fig XV) व सची (Catalogue of the Museum Pl XXIII) येथील दासींच्या दर्जाच्या स्त्रियांना चोळ्या चढविलेल्या आहेत अजठा येथील दरबारी नर्तकिने लाव बाढ्याचें कुडतें घातलेलें आहे (Yazdani Indian Art of the Buddhist Period Pl XVI) मालतीमाधवातील रेशमी चोलक (६ ० ८३-८५) श्रम्यासारखा लाव आहे गाथासप्तशतातील कचुकी मात्र तग आहे असे क ५४५ मधील उल्लेखावरून दिसतें स्तनाच्या उठावाच्या अनुरोधानें शिवलेली तटतटीत चोळा ही भारतीय स्त्रियांच्या उपभूषण महाराष्ट्राची देणगी आहे

५ अलंकार ।

मदानी • अवधस = अवतम (जम्बूदल) = १८०, आहरण = आभरण (श्री सहोदर रत्न) १८२ कन्कम (वामुकि) ६९, कोस्तुह = कौस्तुभ १५१, १८२, सेहर = शेखर १९

जनाना = अवजम (सिद्धिपेहुण = मोरपीग) १५३, आठेरण (कुवलभ =) ८९०, ओमालिभा = अवमातिका १९४, कण्ठभा = कण्ठिका (पोम्मराभ = पधराग माणिक, मरगभ = मरकत् पाचू) ७८, कणभडोर = मोन्याचा करगोटा २११, कण्णउरउप्पल = कर्णपूरोत्पल : १७६, कण्णगभचूअमजरी = मोहोराची मजरी ८७०, कण्णरइअ कुवलभ = कर्णरचित कुवल्य ३०३, कण्णवअस = कर्णावतस ४३९, कण्णाहरण = कर्णाभरण (इदणील = इदनीळाचे हल) २०२, कण्णुप्पल = कणापल ७१९, कुण्डल (कणभ = कनक-) ३९८, ४४६, णेउर = मूपूर १८८, सालवेण्ट = तागृन्त ३९८, धम्मिल्ल = गजरा घातलेला रोपा १९२, पसादण = प्रसाधन (गजमो तिभरइअ = गजमौनितवरचित) १७३, मण्डण = मण्डन (वेहव्य = वैधव्य व सोहग्ग = सौभाग्य) ६३३, मेहल = मेतला (कसणमणि = कृष्णमणि मेतला) ५७४, मेहलिभा = मेतलिका ४६३, मोहणपिच्छि मोहन पिच्छिका = मोरपीत ५७२, वलभ = वलय ७८०, ८१६, ९००, अविहवलयण = अविधयालक्षण ५३९, जालवलभ = जालवलय ८० वलअसइ = वलयशब्द २८३, ३९२, ६८३, ९५३, वेहव्वमण्डण = वैधव्यमण्डन ६०३, सिठिल वलभ = शिपिलवलय १३३, २०५, ४५३, ४९३, ७८०, सोहग्गभं = सौभाग्यक ६३३, हार = ४२९, ९८८, ९९०, हारलत्ता ४४६

वज्राची लायांसदी व त्यासाठी वापरण्यात येणारा कच्चा माल, त्याचा पोत व त्यावरील जरतारी काम आणि त्यांवर होणारे सूचिसत्कार यावरून ती वापरणाऱ्या व्यक्तीच्या व त्या वापरीत असलेल्या समाजाच्या सापत्तिक व सांस्कृतिक स्थितीबद्दल अनुमाने मांडता येतात हा ज्या परिमाणावरून काढण्यात येतात तांचे अठ्कारानाही लागू पडतात अलंकार व त्याची विविधता त्यासाठी वापरण्यात येणार धातुरत्नादि पदार्थ आणि त्यावरील कुसर इत्यादि खाधनांवरून अनेक अनुमाने काढता येतात

भारतीचाची अठ्काराची आवड सुप्रसिद्ध आहे गेल्या शतकात तर ती कुप्रसिद्ध मानण्याइतकी सुशिक्षिताची मजळ गेली हाती वैदिक व बौद्ध वाङ्मय आणि रामायण महाभारतादि आद्य आधार ग्रंथ यात स्त्रीपुरुषांच्या

अनेक अल्काराचे उल्लेख आलेले आहेत त्यांतील अनेक सज्ञांचा आता आपणास स्पष्ट अर्थबोधही होत नाही अलीकडे जागोजाग झालेल्या उत्सननात काचेचे, गुवणाचे व रत्नजडित असे अनेक अल्कार मिळालेले आहेत शिवाय बौद्ध शिल्पावरून तत्कालीन अल्काराबद्दल स्पष्ट कल्पना होऊ शकते नाट्यशास्त्रांत (२१ १० - १२) प्रथम मालाभरणाचें विवरण द्धून नंतर अल्काराबद्दल भरत सांगतो

चतुर्विध तु विज्ञेय देहस्याभरणं बुधैः ।

आवेध्य बन्धनीय च प्रक्षेप्यारोप्यके तथा ॥

अल्कार चार प्रकारचे असतात १ आवेध्य-शरीराच्या वेधावर धारण करावयाचे-कुण्डलादि, २ बन्धनीय-श्रीमिसूत्रादि, ३ प्रक्षेप्य-नूपुरादि, ४ आरोप्य-हेमसूनादि अल्काराच्या या सर्व जातीं गाथासप्तशतीत आढळतात

गाथासप्तशतीत आढळणारे मर्दानी अल्कार फक्त देवादिकांना धारण केलेले आहेत क्र १६ मधील मुकुट गगनाने धारण केलेला आहे हा मुकुट रत्नयुक्त नसावा, शिरावर धारण केलेला शुभ्र पुण्याचा गुच्छ असावा, असें सदर्भावरून दिसतें अथर्ववेदात (५ १३८ ३) कुभाकार शीर्षालंकाराचा उल्लेख आहे कौस्तुभ (क्र १११) हें श्री-सद्योदर रत्न (क्र ९८२) समुद्र मयनातून प्राप्त झाले व तें विष्णूने हृदयावर धारण केलें, त्याचें तेज सूर्यासमान आहे वामुकीचें वक्त्र पशुपतीने (क्र. ६९) धारण केलेले आहे वामुकि हा वदयप व कट्टु याचा पुत्र आणि सर्पांचा अधिपति, हा शंकराच्या शरीरावर बसतो क्र १८० च्या हलिक नायकानें कानावर जामळाची डिकशी ठेवलेली आहे वस्तुतः हा अल्कार नाही सकल स्थानाची आलंकारिक सूचना आहे

यावरून दिसतें कीं गाथासप्तशतीतले पुरुष ग्रामीण व साधेसुधे आहेत सम कालीन दक्षिणी शिल्पातील पुरुषांनीही एवढेच अल्कार धारण केलेले आहेत, कोंड, कोंडाण व वेडस येथील पुरुष मूर्तीच्या अंगावर एवढेच अल्कार आढळतात उत्तरकालीन भित्तिचित्रात शिल्पात व माहितीत मात्र विविध व प्रभूत मर्दानी अल्कार दिसतात

पुरुषाच्यापेक्षा स्त्रियांच्या अल्कारात अधिक महाईता, रसिकता व विविधता दिसून येते शरीराचा जो जो भाग अल्कारांनीं सजविण्याजोगा तो तो

गाथानाथिकानी विविध आभरणानी अलंकृत केनेना आहे अलंकार धारण करान्याचे ते केरळ पतीच्या प्रयत्नेसाठी, अशी त कालीन स्त्रियाची मानना होती, म्हणूनच प्रोषितपतिना अलंकार धारण करीत नाहीत, संकेताप्रमाणे प्रियकर आला नाही म्हणचे नायिकेला अलंकार धारण निश्कळ वाटते आणि अवमानितेला अगावरील अलंकार धळी देण्यासाठी मजविलेल्या रज्याच्या गळ्यातील माळासारखे वाटतात !

कटदोरा, कुण्डल व हार हे अलंकार सुवर्णाचे आहेत, पैकी काही कुण्डल व हार रत्नरूपित आहेत क ३०० मधील डल इन्द्रनीलाचे आहेत क ७५ मधील कण्ठिबेंत पाचू व माणकें जडविलेली आहेत क ८० मधील जालवलय सुवर्णाचेच असले पाहिजे क १८८ व १९० मधील हार सोन्यामोत्याचे आहेत क १८८ मधील नूपुर रुप्याचे असवेत क १७३ मधील नायिकेच्या सवर्ताना धारण केनेना अलंकारात गजगण्डस्थळातील मोती जडविलेली आहेत व्याधाना अशी मोती शिकारात उपलब्ध होतात असा कविसवत आहे जगलात मोती गुजाच्या जोडीने सापडतात (क ३१०) अशी सामान्य जनाची समजूत होती तरीही गाथासप्तशतीत गुजानाच मोती म्हटलेले आहे असे विधान करता येणार नाही पद्मविंश ब्राह्मणात (५६) मोत्याचा उल्लेख आहे क २ या गाथेत मोत्याच्या शिंपलीचा उल्लेख आहे पाचूच्या सुईने मोत्याना वेध घेण्याच्या प्रेचा उल्लेख क ३९४ या गाथेत आलेला आहे अर्थात् गाथासप्तशतान्या काळात मोती व त्यापासून सिद्ध केलेले अलंकार अस्तित्वात होते हे निश्चित पण त्याच्या उपलब्धीचा स्थाने सामान्य जनाना माहीत नव्हता क ५७४ मधील मेखन कृष्णमण्याची आहे विशिष्ट जातीच्या प्रस्तर एण्डाना पासून इष्ट तो मण्याचा आकार दावयाचा, नंतर त्यावर इष्ट वर्णाला अनुकूल अशी रासायनिक क्रिया करावयाची, अखेर ते मदीत भाजावयाचे व कमाला उतरतील ते मणि अलंकारान दावरावयाचे अशी प्रथा त्या काळां प्रचलित होती वन्य जमातातच नव्ह नागरिकातही या मेखलेतील मणि ह्याच पद्धतीने सिद्ध केलेले असवेत

क १७३ व ५७० या गाथाच्या नायिकाना केशपाशात आघाडीला मोहक मोरपीस साचलेला आहे क १९२ च्या नायिकेने खोल्यावर गजरा घातला

आहे क १७८, ३२३ व ७१९ या गाथांच्या नायिकांनी कानावर छोटा कमळ ठेवलेला आहेत, आणि कोणी आभ्रमजरी (क ८००) तर कोणी ताल कृत (क ३९८) धारण केलेले आहेत यातूनच शिरोभार्गा धारण करावयाचे उत्तरकालीन अल्कार उत्क्रांत झालेले आहेत सध्याचातल्या वन्य जमाती असे अल्कार आजही धारण करतात

कोंडाण्याच्या लेण्यातील ज्ञियांनी जवळजवळ स्वभापर्यंत स्त्रणारें उष्णीप धारण केलेले आहे सबब येथें शीर्षालकाराना वाव नाही कात्यान्या लेण्या तील ज्ञियांनी चद्रकोर व बिंदी यासारंगे शीर्षावतस व वर्तुळाकार कुण्डलें धारण केलेली आहेत झाली ती क्रान्ति दरम्यानच्या कालात झालेली असावी गाथासप्तशतीतील सुगंधित निकुरभार (क ५७७), शीर्षावतस (क १७३) व धम्मिल्ल (क ९९२) हीं आभरणें या क्रान्तीचा द्योतक आहेत कालिदासानें उल्लेखिलेली (कुमारसंभव १४, मेघदूत उत्तर ११) मुक्ताजाल व रत्नजाल हा शीर्षाभरणें आणखी उत्तरकालीन आहेत या दोन्ही लेण्यातील ज्ञियांनी कणिका, वलय, मेखला व नूपुर हे अल्कार धारण केलेले आहेत त्यांनी लमाणी धर्ताची वलयाची चवड चढविलेली आहे व त्याचे नूपुर बाळ्याच्या धर्ताचे आहेत गाथासप्तशतीत आढळतात तसे शिदिपिच्छावतस व धम्मिल्ल अजट्याच्या भित्तिचिह्नात पहावयास मिळतात येथील क १ या लेण्यातील पाठमोऱ्या स्त्रीनें अबाध्यावर गजरा चढविलेला आहे आणि क १० या लेण्याताल ज्ञियांनी सीमतस्थानी मारपिसे लावलेला आहेत कोणी केंमात अनेक अल्कार गुफले आहेत कोणी बाजूवद बाधले आहेत व कोणी वलयाना धुरुर लावले आहेत हे अल्कार नि रुशय उत्तरकाशीन आहेत

कानाच्या पाळ्याना वेध घेऊन त्यात अल्कार अडकविण्याची प्रथा बरीच प्राचीन आहे दरीरस्वास्यासाठी कानाच्या पाळीअ वेध घेऊन त्यात औषधी मुळी बसविण्याची योजना सुधुतात सांगितलला आहे वर्णछिद्रें व वर्णाल्कार याचा दृष्टीवर चांगला परिणाम हातो हें आता सशोधकाना मान्य होऊ लागलें आहे क ७२० या मार्थेन कर्णछिद्राचा उल्लेख आलेला आहे मौर्य-मातवाहन-कालीन शिल्पातील कुण्डलें जड व वर्तुळाकार आहेत मग हा मोडपणा शिल्पाचा असो किंवा अल्काराचा गाथासप्तशतीतील वर्णाभर

त्या मानान नाचूक आहेत त्यात रतनेही जडविलेली आहेत वर्णाभरणातील रतनान्या प्रभेन्या परावर्तनामुळे वपोगना प्राप्त होणाऱ्या शोभेची क्वाना व रसिकाना पूर्ण जाणीव होती

मौर्य—सातवाहनकालीन मूर्तीच्या मनगटावरील वलयें जाटजूड आहेत आणि त्याची सख्याही मोठी आहे ती हलक्या वजनाची, भारी धातूची व पोक्कळ असावीत गाथासप्तशतींतील वलयें नाजूक व सैल आहेत विरहात ती शिथिल होतात आणि अगविक्षेपासरशी सशब्द होतात वकणरव ही एक काव्य कणिकाच आहे। क ४३८ मधील वलयें प्रेमप्रसगात पिचली आहेत ती वाचेचीच असला पाहिजेत मौर्य—सातवाहनकालीन काचन्या रणीवेरणी बागज्याचे तुकडे उत्पन्ननात जागोजाग मिळालेले आहेत

क ८० मधील जालवलय्याचा अर्थ गगाधरानें 'केशसमार्जिनी' - पणी असा दिलेला आहे श्री राजारामशास्त्री भागवतानीं तो स्वीकारलेला आहे पंडित मथुरानाथ शास्त्री यांनी 'जालप्रधान वलयम्' - वरकवृक्कण असा अर्थ दिला आहे श्री शिवरामभूति (Amaravati Sculptures p 112) यांनीही 'जाळीची बागडी' असाच अर्थ घेतलेला आहे मी हाच अर्थ घेतलेला आहे गाथेंतील सदभ आहे तो असा नायिका न्हात आहे, न्हाण्याला वसण्यापूर्वी तिनें अगला हळद लावली हाती, पाण्याबरोबर ती ओघळली व जालवलय्यात अडकून बसली, तेव्हा तिनें एक किलची घेतली व बागडीत अडकलेली हळद काढून काढली न्हाण्यापूर्वी हरिद्रा अगला लावतात, केसांना लावीत नाहींत केसांना क्वचित प्रसंगां उटणीं लावतात, पण त्यात हरिद्रा मिसळलेली नसते सामान्यत वरिष्ठ वर्गातील स्त्रिया न्हाताना पणी घेऊन बसत नाहात किंवा फणीचा उपयोग करीत नाहींत बहुजनसमाजातील स्त्रिया मात्र हाती पणी असल्याशिवाय न्हात नाहींत स्त्रिया न्हाताना सामान्यत जाळीच्या बागज्या काढून ठेवतात हें सरे, पण त्या तशाच राहिलेल्या असल्या तर त्याच्या जाळीत दडावरून ओघळलेल्या हरिद्रेच अवशेष अडकून राहणार हें उघड आहे बाणाऱ्या चाण्डालस्येचें वय रत्नखचित आहे अडकलेला मळ काढण्यासाठी रत्नखचित किंवा जाळीच्या बागज्या वेळोवेळी किलचीनें किंवा राठ केसांच्या दातेकेंने साफ कराव्या लागतात

क ४६३ मधील मेखलिका जघनावर ओघळलेली आहे कार्याच्या लेण्यातील अवनिक्वरील खियाच्या मेखला अशाच आहेत या मेखला गोल मण्यांच्या व पाच पदरी आहेत वज्रटीकेचे सर एकामेकापासून अलग होऊ नयेत म्हणून ते आतल्या आगच्या गादीला शिवलेले असतात तशीच योजना मेखलेच्या सरामाठा केलेली असावी मेखला आणखी खाला ओघळू नये म्हणून आघा वीच्या पदकात गुफलेले आणखी काही सर बमरेवरून घेण्यात येत असत, अस कार्याच्या लेण्यातील नृत्ययुग्मावरून स्पष्ट दिसते उत्तरकालात या मेखला रत्नसंचित व रुग्णशुणान्या शाल्या क २११ मधील नायिकेने कनकडोर धारण केलेला आहे नेसत्या वस्त्राची प्रथि, निच्याचें आपाडीचें केळें किवा कासोव्याची पट्टी कडदोऱ्याला फिरकी देऊन पक्की केलेली असते सपन्न प्रामाणिक व कचित् उनाड प्रामीण नर्तिका असे कडदोरे हल्लीही धारण करतात

६ आरोग्य

गाथासप्तशतीतील जनता मामान्यत निराग्नी आहे जर=ज्वर (क ५० ५१, २५९, ८०८) आणि सलोहिय पित्त = रक्तपित्त (क ५६२) या दोनच आजाराचें उल्लेख आलेले आहेत ज्वरामुळे क ५१ च्या नायिकेच्या अगाला दुर्गंध येत आहे तिला हा ज्वर अपचनामुळ, अमाशामुळे अगर जागरणामुळ आलेला आहे सारखी तहान लागणें, अगाची लाही होणें, शगावर बारवार काटा उभा राहणें, अन्नावर घासना नसणें व जीव बासावीस होणें हीं मुरलेल्या ज्वराचीं लक्षण क ८०८ या गाथेत नमूद केलेली आहेत वस्तुतः हा लक्षण कामज्वराची आहेत क २५९ मधील ज्वराचा उल्लेख आजाराचा द्योतक नसून लैंगिक सुप्तप्राप्तीच्या दृष्टीनें केलेला आहे क ६६७ मध्ये राताधव्याचा उल्लेख आहे हा विकृति मोठी सोईस्कर आहे विशेषतः प्रवासान परगुहा पयारी पसरणाऱ्या पाहुण्यांना सोईस्कर कारण व्याधि आहे म्हटलें तर आहे नाही म्हटलें तर नाही रोगाचा पुरावा काहीच नाही आणि त्यावर औषधही नाही पण त्याचा लक्षणें मात्र माठी अवलक्षणी! प्राचीन व मध्ययुगीन प्राकृत व संस्कृत कवींनी या लक्षणावरून या विकृतीस सक्ताचें स्वरूप दिलेल आहे रत्तिभ्रंशिय याचा अर्थ कामाध असाही घेता येईल पाहुण्याचें लक्षण पाहून नायिकेने व्याधीचे निदान केलें! रुग्णाचा समाचार हा शिष्टाचार

(क १०, ११, ३१७) पाळला जात अस गाथासप्तशतात सर्पपुष्कळ आहेत विपारी सर्पही आहेत पण त्यांना कोणाला दश केपेला नाही न २३७ व्या नायिकेला विंचू चावला आहे, दटावर, दरवाजाच्या बाहेला टेकून विचारी कोणाची तरी वाट पहात होती तेवढ्यात या दुष्टाने दावा साधला ! की कोणत्यात विंचू आहे हें पाहून तिने सधि साधली ? दोन्ही हात झटकणे हें मान दाग आहे

गाथासप्तशतात वैद्य (क २३७, ३६३ ६००, ८०८) आहेत सामान्यतः रुग्णाना वैद्याकडे (क २३७) नेतात दरिद्री गावात (क ६००) वैद्य नसावेत असे दिसते औषधापैकी (क २७०, ३१७, ३३६, ४५८, ५५०, ८४१) सजीवनौषधि (क ३३६) साकेतिक आहे आणि जलमेवरील पट्टी (क ४५८) सूचित आहे जलमेवर मलम आणि रसव्यावर मदिरा ही औषधे सर्वांना माहीत होती क ३१७ मधील उल्लेखावरून दिसते की रुग्णाला काढा गरम करून देत असत आणि पिण्याला तापवून गरम केलेले पाणी (क ५३) देत असत क ८४१ मधील रसायन कामोत्तेजक असावे असे वाटते कारण त्यामुळे चित्त अस्वस्थ झालेले आहे

जाती व जातीयता

जात म्हणजे जन्मसिद्ध गट, वर्ण, वास्तव्य व व्यवसाय आणि श्रुति, स्मृति व संस्कृति यांची संयुक्त जातीयता म्हणजे एतद्विषयक अभिनिवेश व अनेक स्वरूपात व्यक्त होणारी श्रेष्ठ कनिष्ठ भावना

समाजार्थ अस्तित्व व स्वास्थ्य सहजीवनावर अवलंबून असल्यामुळे या भावना सामान्यतः सुसावर्त्यत अमतात स्पर्धामुळे सहजीवनाचा तोंड दळतो तेव्हा त्या व्यक्त होतात

सामान्यतः लोकवाङ्मयात अनेक विषय उल्लेखिले किंवा चर्चिते जात नाहीत अधून मधून अस्पष्ट व ओसरते उल्लेख होतात, अभाषितपणे सुचाव्हीसाठी किंवा वेदना व्यक्त करण्यासाठी

यदिह या ग्रंथात चानुर्वर्ण्यमिद्वान्त आहे, आणि स्पर्धाजन्य श्रेष्ठकनिष्ठ भाव ही पण समाजार्थ जाणत वर्गीकरण झाले नाही पुढे वमाहतीचे क्षेत्र विस्तृत

शाल, पाखंडाची स्पर्धा जाणवू लागली, परस्याचा आक्रमण आला व हिंदी धर्माचा स्वीकार करून स्थिरावला यामुळे समाजाचे स्वरूप विराट् व सर्वांगी वलें आणि विविध समस्या निर्माण झाल्या अशा परिस्थितीत व तिच्या अनुसंधाने, स्मृतिकाराना अनेक योजना आल्या मूलत त्या सवलनात्मक होत्या, पण विकृत परिस्थितीमुळे त्याचें पर्यवसान विघटनेत झालें मूलभूत चातुर्वर्ण्य सिद्धान्तातून सकर-सिद्धान्त निर्माण झाला मूलत हा सिद्धान्तही भिन्न व मिथ जातीयाना चातुर्वर्ण्यांत व आर्य सस्कृतीच्या वर्क्षेत समाविष्ट करण्यासाठीच प्रतिपादन करण्यात आलेला असावा परंतु परिस्थितीच्या प्रादुर्भावामुळे, सकराच्या समाज्य परिणामाच्या धास्तीमुळे आणि पोटभरू भिक्षुकाच्या हेकटपणामुळे जातीच्या मर्यादा अल्प्य झाल्या आणि वर्गा करणाचें पर्यवसान विभक्तीकरणात झालें

पुरातत्त्वभूषण श्री राजवाडे यांनी राधामाधवविलासचपूण्या प्रस्तावनेत पाणिनि (शकपूर्व सुमारे १०००) व पतञ्जलि (शकपूर्व सुमारे २००) यांच्या काळातली सामाजिक परिस्थिति विस्ताराने वर्णिली आहे ती येथें कारणापुरती व संक्षेपानें देतां

पाणिनीच्या काळा चार वर्ण होते, परंतु ते पस्के जाति झाले नव्हते पद् कर्माधिकारी ब्राह्मण हे राजाचे पुरोहित असत, प्रसंगविशेषी ते राजाना पदच्युत किया पदाधिष्ठित करीत सर्वत्र ब्राह्मण कुलशीलवान्, विद्वान् विवा अभिक्वर्मरत नसत क्षत्रिय हा सामान्य वाचक शब्द असून राजन्य हा अभि पितृवश्य क्षत्रियाचा वाचक असे क्षत्रियाचा एकच धदा, देशसरक्षण करण्या साठी लढण्याचा पुरोहिताचें जें प्रवराध्यायप्रसिद्ध भोत्र तेंच क्षत्रियाचें असे वृषि, पाशुपाल्य व वाणिज्य हे त्रिवर्माधिकारी वैद्याचे धदे शूद्र केवळ उच्च प्रकारचे पशु गणले जात शूद्र दोन प्रकारचे असत अनिरवसित म्हणजे आत येण्याचे नि शेष वद न केलेले चातुर्वर्ण्यांत अशत समाविष्ट केलेले, समानाच्या कमीजास्त उपयोगी पडणारे उदा सुतार, लोहार वगैरे, निरवसित, आत येण्याचे नि शेष वद केलेले समाजान्या उपयोगी न पडणारे उदा चढाल, निपाद वगैरे वक्ष दोन प्रकारचे असत मातृवक्ष व पितृवक्ष, पैका मातृवक्षपद्धति कुत्सित मानली जाऊ लागली होती अनार्य व अब्राह्मण श्रियान

आर्य व ब्राह्मण करून घेण्याची चाल पाणिनीय कालाच्या पूर्वा केव्हा तरी अस्तित्वात होती सपत्नीकत्वाची चाल होती शूद्र वर्णातील स्त्रीला इतर वर्ण भार्या करीत ब्राह्मण स्त्रीला क्षत्रिय व वैश्य भार्या करीत वर्णबाह्य भार्यांना पत्नी हें सन्मान्य पद मिळत नसे पत्नीला यज्ञकर्मात पतीच्या वरोवरीनें सहा अधिकार असे वर्णावर्गातील सबंध गौण समजला जाऊ लागला होता, पण सकरजाति स्वतत्त्वपणें अस्तित्वात आल्या नव्हत्या सामान्यतः चातुर्वर्णिक समाज ब्राह्मणाचा अनुयायी होता पाणिनि व पतञ्जलि यांच्या द्रम्यानच्या काळात सामाजिक परिस्थितीत ठळक फेरफार झाले, बौद्ध जैन वगैरे सनातन धर्मद्वेष्टा लोकांचा समाजात सुळसुळाट झाला क्षत्रियवैश्यापकी काही बुद्ध-जिनानुयायी बनले आणि काहीं यज्ञादि वैदिक क्रियांचा लोप झाल्यामुळें शूल, म्हणजे शूद्रसम बनले क्रियाकर्मांतर व धर्मधर्मांतर या बाबतीत जे परिवर्तन झालें त्याचा मुळें ब्रिजा व शूद्र यांच्याशीं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यादि त्रैवर्णिकाचे शेंकडें बघ जे वर्तन घडत येत होतें त्यात गुरफटलेली आहेत अनार्यांचा समूळ विध्वंस अशक्य आहे हें आर्यांच्या प्रत्ययास आलें काहीं अनार्य आर्यांच्या उपयोगी पडतात व आर्यधर्माविषया आदर बाळगतात हें निदर्शनास आल्यावर आर्यांनीं शूद्राला वर्णव्यवस्थेंत नियतस्थान दिलें, यादून जास्त लग्न राजरोस करू दिली नाहीं त्रैवर्णिक स्त्रीकडे त्यानें डोळे बर करून पाहि लेंलेंही रसत नसे कालांतरानें या दुरीभावात फरक पडला तोंड वैश्यद्वारां पडलें घरीदारा, शेतवाडीत, हाटबाजारात सर्व व्यवहार शूद्र साहाय्यानें होई अर्थात् शूद्रातील नरमायांच्या वैश्यगृहातील स्त्रीपुरुषांशीं एकान्तीं लोकान्तीं सबंध पडे आणि अधर्म्य शरीरसंबंध होई ब्राह्मण क्षत्रिय समाजात हा चोरटा व्यवहार थड्या विषय होऊन बसला होता अश्वमेधाची प्रक्रिया चालू अपता क्षता म्हणतो शूद्रांण वैश्यांशीं चोरून रत होते, तेव्हा तिचें समाधान म्हणून होत नाहीं, यावर पालागली म्हणते शूद्र पुरुष वैश्य स्त्रींसा रममाण होतो तेव्हा त्याची तरी तूमि कोठें होते ? कालांतरानें या असद्व्यवहाराचा फैश्रव क्षत्रियात व ब्राह्मणातहि पसरला हें पाहून तत्कालीन प्रशासकांनीं त्रैवर्णिकांना शूद्रस्त्रियांशीं विवाह करण्याची परवानगी दिली पाणिनी काळापर्यंत त्याचीं अपत्यें पितृजातीय गमजत यामुळें पितृमवर्ण शूद्र व मानृसवर्ण शूद्र असे दोन

रंगचे ब्राह्मण दिसू लागले वृष्ण वर्णायाचा वैवारी वैशंपायन आणि शुक्लवर्णी याचा पुरस्कर्ता याजवल्क्य या मामेभाच्याची स्पर्धा हें ब्राह्मणातील या दोन वर्णांच्या वयनस्याचें व स्पर्धचें प्रतीक आहे हें भाडण पाणिनीपूर्वी नुवतेंच घडलें असावें पुढें जैन बौद्धानां चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मोडून सर्वांची एकजात व एकमतता करण्याचा उपदेश व उद्योग आरभला, यज्ञयागाना दुष्ट ठराविलें, शूद्रादि लोकांना न ममजणाच्या संस्कृत भाषेला वाट दिला आणि समजणाच्या प्राकृत भाषाचा पुरस्कार केला आणि शुद्ध त्रैवर्णिकाची व सामान्य प्राकृत जनतेची ताटातूट करून टाकली बहिष्कारामुळें वाद्दान्या सख्येंत भर पडू लागली म्हणून त्रैवर्णिकांनी निष्कासनाचा मार्ग न धरता शूद्रनियमनाचा उपाय पत्करला आणि शूद्रस्त्रीपण्य अपत्यें पितृसवर्ण न समजता मातृसवर्ण मानावात असा कायदा केला पण कमीपणा येतो म्हणून मातृवर्णही त्यांना आपल्यात गामील करून घेईना म्हणून स्वतंत्र जाति निर्माण झाल्या साम्राज्य सत्ता शूद्रवर्णा नदाच्या हातां गेली तेव्हा ब्राह्मणसंस्कृतीची दैना झाला रुपल मौर्यांच्या अमदानीत बौद्ध धर्माला राजसत्तेचा पाठिंबा मिळाला शुंग, काण्वायन व शातवाहन या घराण्यांच्या राजवटात ब्राह्मणधर्मानें डोकें वर काढलें व गुप्तान्या कारकीर्दीत बौद्ध धर्मावर पूर्ण विजय मिळविला यामुळ संस्कृत भाषा व यज्ञयाग ह्याची समाजात पुन्हा स्थापना झाली

निख्यात जमन प्राच्यपंडित श्री रिचर्ड फिक् याच्या Die Sociale Gliederung im Nordostlichen Indien zu Buddhas Zeit या प्रवाचें मराठी भाषांतर “बुद्धकालीन भारतीय समाज” श्री कालेलकर यांनी केलेले आहे त्यातून प्रस्तुत विषयापुरती माहिती संक्षेपानें देतो

पूर्व भारत ही जैन व बौद्ध धर्मांची जन्मभूमि या भागातील बहुजनसमाज वैदिक संस्कृतीच्या निकट सहवासात कधीच आला नाहीं या प्रदेशातील क्षत्रिय अधिपति हे मूळचे अनाय अनावेत चातुर्वर्ण्यसिद्धान्त हा स्वयंसिद्ध असल्याचें पालि धर्मग्रंथकारांना व चातकाच्या लेखकांना मान्य आहे त्याचा विरोध आहे तो केवळ जन्मावरून ब्राह्मणांना समाजाचे नेते म्हणून मिरवण्याला ब्राह्मणांचे स्थान धर्मज्ञानां घेतले इतकेंच क्षत्रिय हे राजसत्तेचे प्रतिनिधि बौद्ध सधर्मेत त्यांना अप्रस्थान मिळाले यामुळें क्षत्रिय हे ब्राह्मणांनी उद्धट-

पणान बागू लोगल मुद् युद्धांन वेम्प र मुद् जातांत कथाही जन्म घेतलेग नाहीं, मर्गान्च अशा क्षत्रिय विना प्राप्तिग जातांतच जन्म घेतलेला आहे मुद्दफाळात प्रातिष्ठित मध्यम वर्ग अस्तित्वात आला व वैदयाना विगेष महत्त्व प्राप्त झाले, त्याची सपन्नता शुद्धिगत झाली व समाजातलें स्थानही उंचा वलें धर्मशास्त्रातील चतुर्वर्ग्य व वर्णसंस्कारामुळें उत्पन्न होणाऱ्या जाती बाबद्दल जातसत काहांच उल्लेख नाही व्यापारी व कारागीर, हलके धंदे करणारे लोक व अनार्य मानववश हे मात्र गुणविशेषामुळें जातान्या सदरात येण्यासारखे आहेत

या विवेचनाच्या अनुरोधानें गाथासप्तशतीतील वर्ग व वर्ण विषयक उल्लेखाची पाहणी करावयाची आहे

गाथासप्तशतीत आर्य नाहीत आर्य म्हणजे शिष्ट, विशिष्ट प्रकारानें यजन करणारे लोक बहुजनसमाजासा व ग्रामीण जीवनाशी त्याचा सवध इचित्तच येणार शिवाय या काळात त्याचें माहात्म्य नष्टप्राय झालेलें होतें गाथासप्तशतीत आर्य नसले तरी आर्या मात्र अनेक आहेत

अज्ञा-आर्या क्र ७२, १००, १७०, १७२, १९८, २४९, ३६०, ३७९, ३९५, ५७०, ६८३, ७९७, ८३०, ८५० ही सजा अनेक अर्थांनी व टिलाईनें वापरलेली आहे

क्र. १७२ मधील अज्ञा ही ग्राम किंवा ग्रामीण देवता आहे क्र ७९, २४९, ३१०, ३७९, ५७२, ७९७ व ८५० या गाथामधील अज्ञा या शब्दाचा अर्थ काहीं टाकाकाराना आढ्या - उच्च व सपन्न कुलोत्पन्ना असा दिलेला आहे या पैकां क्र ७९, २४९ ३१० व ३७९ या गाथातील आर्यांचा लक्षणें या अर्थाला मानेशा आहेत व ३७९ मधील आयला असती, तरुणी इत्यादि पाठभेद भिन्न हस्तलिखितात दिलेले आहेत हिलाच असती का म्हणावयाचें याचा मात्र खुलासा होत नाहीं क्र २३७, ५७०, ६८७, व ७९७ मधील अज्ञा या फक्त पाठभेदात आलेल्या आहे स्वाकृत पाठात त्याना अनुक्रमें बाला, मुग्धा, बधू व विलासिनी म्हटलेले आहे क्र. १७० व १८९ मधील आर्या या पवित्रता आहेत आणि पाठभेदातील आर्या वगळल्या असता क्र १९८, २४९, ३६०, ३७९ व ८५२ मधील आर्या या असती आहेत

क्र. १० १०० ३६० व ३७९ या गाथातील आर्या नायिकांना त्याच्या

वरिष्ठ दर्जाची जाणीव आहे किंवा त्याचा दर्जा गाथाकारांना अभिप्रेत आहे असे दिसते. क्र. ७९ या गाथेतील आंयेला अनेक सवती आहेत. या सवती म्हासुदीच्या दिवशी मुंगंधी जलाने न्हाऊन व वस्त्रालंकारांनी नटन मज्ज झाल्या आहेत, पण आंयेने-श्रेष्ठ किंवा धर्मपत्नीने मात्र स्नानाविषयी अनादर दाखविलेला आहे. या वृत्तीचा अनेक कारणे संभवतात. या आंयेला आपल्या वरिष्ठ दर्जाची जाणीव आहे आणि ती तिने संयमाने, पण स्पष्टपणे व्यक्त केलेली आहे. ही आर्या गलितयौवना असेल व या सवती बहुधा बहुजनसमाजातील असतील. त्याच्या यौवनावर लुब्ध होऊन आमक आर्याने त्याशी प्रतिलोम विवाह केले असतील आणि त्याचे साहचर्य आर्या नाईलाजाने सहन करीत असेल. किंवा हा मण शिष्टमंत नसल्यामुळे कनिष्ठ वर्गात रुढ असलेल्या त्या दिवशीच्या रिवाजापासून ती अलिप्त राहिली असेल. किंवा तरुण सवतीच्या नाचरेपणाचा तिला नि शब्द निषेध करावयाचा असेल. किंवा या सवती पतीशी सवर्ण असून ही एकटी उच्च वर्णाची असल्यामुळे प्राप्त परिस्थितीबद्दल तिला स्वतः वाटत असेल; कोणताही पर्याय स्वीकारला तरी त्याला आंयेचें हें ना तें वैशिष्ट्य अभिप्रेत असल्याचे स्पष्ट दिसते. क्र. १५० मधील आयचे नेत्र निळे आहेत. निळे डोळे हे थंड पठारावरून आलेल्या व वंशशास्त्रान्वये वरिष्ठ दर्जाच्या लोकांचे एक वैशिष्ट्य मानण्यात येते. बहुजनसमाजातील लोकांचे डोळे काळे किंवा अन्यवर्णमिश्रित काळसर असतात. म्हणून निळ्या डोळ्यांची अपवाद वाटते. नील नेत्र हें अनेक अन्य गाथातही नोंदवलेले म्हणून नमूद केलेले आहे; पण निळा चुबुळे असलेल्या अन्य नायिकाना आर्या म्हटलेले नाही. क्र. ३६० या गाथेतील आर्या नायिकेचा हलिकाने सुक्ताच उपभोग घेतलेला आहे. त्याचा अडाणी आवेग व तिचे सुसंस्कृत सोडुमार्य हा वैशिष्ट्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठ भावाने या गाथेला अभिप्रेत आहेत असे दिसते. क्र. ३७९ या गाथेतील परंदाज आंयेला रात्री मुक्कामाला आलेल्या अपरिचित व सामान्य पथिकाबद्दल तिरस्कार वाटला, पण या वृत्तीबद्दल तिला पुढे पश्चात्ताप झालेला आहे.

या आयचे अगा आपल्या दर्जाबद्दल अभिमान आहे, पण दर्प नाही. द्विजपैकी किंवा त्रैवर्णिकांपैकी त्या कोणत्या वर्णाच्या आहेत याबद्दल अनुमान करण्याला काही माघन नाही.

आहिर-जमीर, अभीर. क्र. ८०. हा उद्देग उत्तरार्धातील आणि

एकच एक असंग तरी त्यावरून व इतिहासावरूनही गाथासप्तशतीच्या काळात महाराष्ट्रात त्याचा नुकताच प्रवेश हाऊ लागलेला असावा असे अनुमान करता येते. सिव (पतञ्जलि), राजस्तान व सोराष्ट्र (महाभारत), माळवा (क्षत्रप) व महाराष्ट्र (सातवाहन) या मार्गांनी व त्या त्या काळात त्याचे आक्रमक परिभ्रमण झालेले आहे. अभीर हे एतद्देशीय कां परदेशी ? श्री स्मिथ (Early History of India , p 290) सांगतात कां ते परदेशी आहेत आणि श्री वनकसभे (Tamil Land 1800 Years Ago p 57) सांगतात कां ते एतद्देशीय आहेत. वसे ही असोत, महाराष्ट्रातले त्याचे आगमन अल्प प्रमाणात शकान्या आगेंमाणें, म्हणजे शकपूर्व पहिल्या किंवा शकोत्तर पहिल्या शतकात झालेले आहे. मौर्य व क्षत्रपाचे राजवटीत हे त्याचे सैन्यात होते. त्यांनी तिसऱ्या शतकात सातवाहनाचा महाराष्ट्रात पाडाव केला. सातवाहनोत्तर काळात ते वाकाटकाचे माण्डळिक झाले आणि कदम्बाना त्याचा उन्हेद केला. अडदाडपणाबद्दल ते पूर्वापासून प्रसिद्ध आहेत. ज्यांना अर्जुनाचा काफिला छुटला ते काय रानावनात एकाकी अवलेचा विनयभंग करण्याला डरणार ? भायेंत मुजोरी व कूर्तांत वळजोरी याशिवाय सहनशाली नमाजातही नवागताचा निभाव लागत नाही. क्र. ८०५ या गाथेतील अहीराची प्रति अशीच आहे. शक जाले तम गेले किंवा नामशेष झाले. अल्पसंख्य असल्यामुळे बहुजन-नमाजात सामावून गेले. गाथासप्तशतीतल्या लोकगीतात त्याचा उल्लेख आढळत नाही. त्या अर्थात रोज्यापाठ्यापर्यंत पोचले नसावेत. अहीर मात्र गोपाल असल्यामुळे रोज्यापर्यंत पाचगे त्याच्या व यादवाच्या साहचर्यामुळे व परिभ्रमणामुळे बहुजनसमाजात प्रसृत झालेल्या कृष्णकथाचा परामश या पृष्ठांचे घेतलेला आहे. अहीर व यादव हे आरम्भ मुख्यत्वेकरून गोदावरीच्या परिसरात, उत्तर भागात, मोठ्या सख्येत स्थायिक झाले. आजही त्याची वस्ती व छाप या भागावर, येथील भाषेवर आहे. या भागातील ब्राह्मणांपैकी बहुसंख्य माध्यादिन शास्त्रीय आहेत. त्यांपैकी ज्यांनी अभीरांचे पौरोहित्य पत्करले त्यांना अभीर ब्राह्मण हे अभिधान प्राप्त (एतद्देश वऱ्हाडातील माध्यादिन शास्त्राप्रकरण श्री शंकर गावाळ जोशी पृ ६५) झाले. स्मृतिकारानीं जातान्या शेट्यात अभीराचा समावेश केग तेव्हा त्यांना स्थान दिले. ते असे ब्राह्मण पुरुष × वैश्य स्त्री = अवष्ट ब्राह्मण पुरुष × अवष्ट स्त्री = अभीर हे समीकरण

बनावट आहे हें उघट आहे तरीही सरममेतात याचें स्थान बरेच उच्च दर्जाचें आहे

खाडिअ : खडिअ : क ६८० (दे ना २ ७०) = राटिक या उहे खाला जातीयतेचा गंध नाहा, पण या काळात जातीय समजला जाण्याइतका हा धदा मिश्रित वर्गाच्या हाता होता

गोप क १३७, गोवी क ११० (प्रवध), ११४, १२८, १५५, २१०, ६९० (मलमगोपी), ७२६ (पिंडार) हे उल्लेख जातीचे धोतर असावेत अस दिसत नाहीं असलेच तर ते अहीराचे असावेत पाडअसद्महा पणवात या शब्दाचे दिलेले अथ आहेत ते असे गोव = गौआं का रक्षक, ग्वाला गोवी = (दे ना २ ९६) कन्या, कुमारी, बाला, लडकी, आणि गोपाड्यना अहारीन अहीर हे अडदाड, कष्टाळ, निर्भय व सशक्त म्हणून आज ही प्रसिद्ध आहेत म्हणूनच क ८०१ मध्य त्यांकडे कपाशीच्या राणणीचें काम दिलेले आहे आणि क. ६९० व ६९१ मध्य गोपीकडे भातशेतातलीं कपाची कामे ही मडळी रोजदारीवर काम करणारी दिसतात क ६३७ मधील गोप हा गोदोहनात कुशल आहे यथें त्याचें हस्तकाशल्य आणि पर्यायानें लैङ्गिक उपचारचतुर्य वर्णिलेले आहे पटाईत गवळी गोदोहनासाठी घरोघर जात असत असोहा यावरून दिसतें गाथानील गोपाचे अगा असलेलें कामकलनैपुण्य व लालित्य मोहविणारे आहे क ११२ व ११४ मधील गोपी वृष्णाभावता घेताळत आहेत क ११४ मधील गोपीचें नर्तननैपुण्य व त्यांपैकी एकीच चुबनचतुर्य वर्णिलेले आहे ब्रियाची अमूनही प्रचलित असलेली गरबा, फेर यांगारखी सघटत्य हा भारताच्या सस्कृतीला गोपाची देणगी आहे क १२८ मधील गोपी हृदय विद्ध करणारा विरहगीतें गात आहेत क २१० मधील गोपाच पाऊल तिरप पडलेले आहे नखन्यामुळ असो किंवा चिपलामुळ असो तिरपें असो किंवा वाकड असा आठवण ठेवण्याजोग, एवढा साप रागज्या बहुजनसमाजान ही लक्षणे उठून दिवतात म्हणूनच त्यानें लालित्य काव्यबद्ध झालेले आहे क ७२, मधील पिंडार, पंडार हाही गवळीच आहे देशीनाम मालन पिंडार याचा अर्थ 'गोपाल, महिपपाल' असा दिवेल आहे सरस्वती चण्डप्रपात पिंडार बाला प्रतिशब्द 'अहीर' असा दिलेला आहे वृष्णाच्या अंगल्यात पदा नेहमा आटळतो ह व्यक्तीनाम पिंडार, पंडार यावरून तर

निघालेलें नसेल? क ७२६ मधील पिंडार हा स्वतः गोपालन करणारा आहे-
या गार्थेतील न्याहारी आणि त्याच्या कारभारणीच्या उल्लेखावरून दिसते
की त्याची गोशाळा त्याच्या राहत्या घरापासून बरीच दूर असावी पाठभेदा
वरून दिसते की कुरणातील गोठ्यात पतिपत्नींना जोडीने राम करण्याचा
रिवाज होता गोष्ठ या शब्दाचा गायरान असाही अर्थ (ऐ ब्रा ३ १८ १४,
वा स ३ २१) आहे

चण्डाल क २२७, ८०४ क २२७ मधील पानकुटीचा अर्थ काहा टीका-
कारांनी चण्डालकुटी अमा दिला आहे आणि काहीनां पानकुटी क ८०४
मध्य चण्डालाच्या हाती मैना लागलेली आहे अथर्व वेदात चण्डाल ही जमात
मागासलेली आहे आणि वाजसनेयि सहितेंत अस्पृश्य मानलेली आहे चण्डाल
हा नकरज जातिविशेष शूद्र पुरुष व ब्राह्मण स्त्री यापासून निपजलेला, म्हणून
ब्राह्मणाना असह्य आणि ब्राह्मणी वर्चस्व असलेल्या समाजातून बहिष्कृत मनु
(१० १० ५१) सांगतो चण्डालाना ग्रामबाहेर रहावे, दिवसा राजाच्या
परवानगीने व चिन्हांनी युक्त होऊन ग्रामात कामकाजानिमित्त यावे आणि
रात्रा ग्रामात येऊ किंवा राहू नये दारू गाळण व विकणे आणि पालेरे पकडून
ता विकणे हे चण्डालाचे व्यवसाय हे व्यवसाय निषिद्ध किंवा निर्दय, म्हणून
बहुजनसमाजातही ते तिरस्कृत जातकातही चण्डालाची अवस्था अशीच
आहे, अश्वमेध व हीनता याची द्योतक म्हणून ही सजा जातकाः अनेकदा
योजलेली आहे श्री फि (पूवाक्त पृ ५८) सांगतात “ हीन जातीयाना
पञ्चज्जा स्वीकारण्याचा अधिकार असला व जातकामध्ये चण्डाल पञ्चजिताचा
उल्लेख असला तरी त्याचा आर्यांशां सबंध येऊ न देण्याबद्दल जे निबंध घालण्यात
आले हाते त्यामुळे आध्यात्मिक उन्नतीला ते पारंगत झाले होते ” चण्डाल या
अनार्य जातीबद्दलच्या वरिष्ठ वर्गाच्या भावना बुद्धपूर्वकालीन आहेत आणि ब्राह्मण
क्षत्रियाना घालून दिलेल्या मयादा बांदांनीहा उलघित्या नाहात

चण्डाल क २९१ ४१७ देशीनाममालेत (३ २) याचा अर्थ
नहारी अमा दिलेला आहे क २९१ मधील उल्लेख व्यावसायिक असून
क ४१७ मधील उल्लेख जार्थीयतेचा द्योतक आहे न्हाव्याचा धडा सवृक्षणी
आळ अस-यासुळ तो करणाऱ्या लोकांचे सामाजिक स्थान हीन मानण्यात
येत निघाल जातकात न्हावितपुताची कथा आहे एसा न्हाव्याच्या मुगने

- लिच्छवि राजकन्येवर प्रेम वगले तो पित्याला म्हणाला, राजकन्या मला पत्नी मिळाली नाही तर मी जगणार नाही यावर बाप म्हणाला, तू न्हाव्याचा मुलगा, हीन जातीचा आहेस, लिच्छवि राजकन्या उच्च जातीची क्षत्रियकन्या आहे, म्हणून अशक्य गोष्ट मिळविण्याची आकांक्षा धरू नकोस

नापितपुत्रानें थोडा दम धरला असता अगर व्यवहार सभाळला असता तर त्याची आकांक्षा नव्हे, आसक्ति तरी तृप्त झाली असती याचे प्रात्यक्षिक व. ४१७ या गायेंत आढळते. बायकाबायकाचें भाडण चाललें आहे, एक दुसरीला व तिच्या मैत्रिणींना छिनाल म्हणते लगेच दुसरी म्हणते, काय, आम्ही छिनाल? तू मोठी पतिव्रता, आमच्या पासून दूर रहा, नाहातर आमच्या ससर्गामुळे तुझ्या कुळाला वड्डा लागायचा पण हें पहा, आम्ही छिनाल आहोंत पण आम्ही उत्तम नायकावर तरी आसक्त आहोंत तुझ्याप्रमाणे आमची वागणूक एकाद्या बेरयेसारखी नाहा किंवा आम्ही न्हाव्याकडेही जात नाही!

नापिताच्या व्यवसायाची वैशिष्ट्ये विचारात घेऊन वात्स्यायनानें त्याची गणना नायकाच्या व्यवसायप्राप्त मित्रात व दूतात (१ ६ ३७) केलेली आहे, आणि त्याच्या पत्नीची दूतात सुसपन्न व सुसंस्कृत नागरी स्त्रीपुरुषाची सजावट त्याच्या कारागिरीवर अवलंबून असते या व्यवसायासाठी दुकान माटण्याची प्रथा नसल्यामुळे त्यांना गिन्हाइकान्या घरोघर जावें लागे, त्याशीं गण्यागांष्टी छाटण्याची व लगट करण्याची साधि मिळे, म्हणून त्यांना दौत्य करावयास सवड मिळे या वरून दिसतें का वात्स्यायनान्या काळात त्याचा सामाजिक दर्जा बराच उचावला होता अशीच परिस्थिति अलीकडे पुन्हा निर्माण होऊ लागली आहे यामुळे इतर गडाबरोबर हाही नष्ट होणार अशा चिन्हें दिसत आहेत

दास क ९१ डॉ केतकर (बुद्धपूर्व जग पृ ३८) सांगतात की आर्य व दस्यु हा भेद यजनविषयक असून आर्यांचा कृष्णवर्णायाशी संबंध येण्यापूर्वीचा आहे. ऋग्वेदात कृष्णवर्णायांना दास म्हटलेलें (१. १३० ८, ९ ४१) आहे आणि जित दासान्या काहा पुढांन्यानीं आर्य जेत्याबरोबर समेट घेत्याचें नमूद आहे सद्द्वर्तनी व सुमपन्न दाताना आर्यत्व रापादन शक्य (६ २२ १०) होतें प्राचीन युरोपियन व मध्य एशियाटिक आणि मध्ययुगीन लिथन व इस्लामी देशांच्या इतिहासात दिमतें तें गुलामीचें रीत व कण

स्वह्म भारतांत आढळत नाही. लढाईत कैद, दरबारांत किंवा न्यायालयांत शिक्षा, दारिद्र्य आणि कर्ज फेडण्याचें असामर्थ्य हीं दास्याचीं कारणें बौद्ध वाङ्मयांत नमूद आहेत (थेरांगायः; ४४४ : विनय : १. ७२.). सैनिकांप्रमाणें दरबतेब्योरही पकडलेल्या स्त्रीपुराणांता दास म्हणून विक्रीत असत. गाथासप्तशतांतील क्र. ५४, ५५, ११८ व ५२७ या गाथांतील वन्दिनी याच सदरांत पडतात. हे दास धन्यांच्या घरांत कुटुंबीयांप्रमाणें (सिरिकालकाणि जातक) रहात, धन्याचा विश्वास संपादन (नंद जातक) करीत; धन्याचा दासाशा (कटाहक जातक) आणि दासांच्या श्रेष्ठांच्या कन्येक्षा (चुल्ल सेट्ठि जातक) प्रेमसंबंध जमल्याचा ही अनेक उदाहरणें आढळतात. शाक्य राजपुत्र महनाम, याची दासी नगमुदा, यांची कन्या वामवस्त्रतिया हिला शाक्यमुलोटपन्ना मानण्यास लिच्छवी जमातीनें नकार दिलेला आहे आणि दासांना भिक्षुसंघात घेण्याला मनाई केलेली आहे. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांनाही दास्यांत पडावें लागे. (वेस्सन्तर जातक). मात्र आर्य दास्याला पात्र नाहीत अशी अर्थशास्त्राची ग्वाही (नत्तेवार्यस्य दासभाव. १३. १३. ६५.) आहे. दास्य, मग तें कोणत्याही अवगुठनाखाला अमो, शक्य तोवर नष्ट, कर्मांत कर्मा सहा करण्याकडे कोटिल्याचा कळ आहे. गाथासप्तशतींतील दास हा सामाजिक किंवा आर्थिक अवस्थेचा ग्योतक नाही. ' तत्पर नोकर ', ' माळकिणीची मजा संपादन करण्यात कुशल ' या अर्थानें तो या गाथेंत आलेला आहे.

पुलिंद : क्र. ११६, ३१०; पुलिंदी : क्र. ६३४ : पेंतेरेय ब्राह्मणांत (७.१८) पुलिंदांचा उल्लेख आन्ध्र, पुण्ड्र, शबर व मूतिव यांच्या जोडांनें आलेला आहे. हे विश्वामित्राचे पुत्र, त्याच्या शापामुळ बहिष्कृत होऊन दक्षिणापथात आलेले. महाभारतांत (१२. २०७. ४२) पुलिंद दक्षिणापथांत मांडलेले आहेत. मत्स्य (११४. ४६. ८) मार्कण्डेय (५७. ४५. ८.) व वायु (४५. १२६) पुराणांत त्यांना दक्षिणापथांत आणि अमोर, आन्ध्र, दण्डर, कुंतल, विन्ध व वैदर्भ यांच्या साभिध्यांत मांडलेलें आहे. त्याचा राज्य विन्ध्याच्या परिसरात असण्याचें क्यामरित्मागरात (४. २२.) सांगितलेले आहे. टॉलेमीनें त्यांना नर्मदेच्या किनाऱ्यावर मांडले आहे, त्याच्या कवनावरून दिमतें की हे लोक कंदमुळें व कच्छे माग यावर निर्वाह (Tribes of Ancient India : Dr Law : p 175.) करीत. गाथासप्तशतींतले पुलिंद हे विन्ध्य पर्वताचे

(क ११६) रहिवासी आहेत ते पुनरमृगयासक्त व वन्य असून नागरी व्यवहाराविषयां इतके अज्ञान आहेत की त्यांना मोत्यापेक्षा गुना (क. ३१०) अधिक आकर्षक वाटतात

भोइअ = भोगिक क १५६, भोइणि क ६०३, ७३२, ७७० गगा धरानें क ५२६ या गाथेंतील भोइअ या शब्दाचा अर्थ पडिस्तरक = प्रतीक्षक या पाठाच्या अनुरोधान 'भोगिको भोगासक्तः' असा दिलेला आहे आणि पडिस्तर = प्रतिस्तर = असहिष्णु या पाठाच्या अनुरोधान 'भाक्ता ग्रामाधिकारी' सरस्वताकण्ठाभरणात (पृ ६७० क ३१९) भाइआ याला प्रतिशब्द भोगिको असा दिलेला आहे क ६०३ या गाथेंतील भाइण या शब्दाचा अर्थ गगाधरानें 'ग्रामव्यापारिक स्त्रा' असा सांगितला आहे व पण्डित मयुरानाथांनीं ता स्वीकारला आहे अन्य टीकाकारांना क ७३२ व ७७० मधील भोइणीचा अर्थ 'ग्रामप्रधानहिला' असा दिलेला आहे आणि क ७३२ मधील भोइणीचा 'ग्रामव्यापारमहिला' असाही देणीनाममालेत व पाइअसहमहणवांत भोइ व भोइअ यांचे अर्थ ग्रामाध्यक्ष, ग्राम या मुखिया भोगासक्त, विवासी असे दिले आहेत आणि भोइणाचा अर्थ ग्रामाध्यक्षार्थी पत्नी पाइअसहमहणवांत भोइ व भोइया या शब्दांचे अर्थ भार्या, स्त्रा, वरया असे दिलेले आहेत गाथासप्तशतीतील तेन्ही भाइणा अगता आहेत क ६०३ व ७३२ मधील भोइणी या धामतिणा आहेत या भोइणी शत्रिया असोत विवा बैरया त्याच्या नादा लागून पुरुष मात्र बहुजनसमाजातले आहेत या उल्लेखापासून क ५०६ शिवाय इतरांना वर्ग भावना अभिप्रेत आहे असे वाटते

या भोगिकाचा समन्वय काणाशा करावयाचा ? भोज या प्राचीन जमाताशा ? कां भोगिक या गुप्तकाठीन रत्ननाथिवाच्याशा ? डॉ फनकर यांच्या अनुमानांनुसार (प्राचीन महाराष्ट्र प्रकरण ४१) भोइ या जनानाशा ? प्राच्य कोशांनुसार शत्रिय मुखियाशा कां वाहा टीकाकारांच्या अनुरोधान वैश्य व्यापार्याशा ?

भोजाचा पहिला उल्लेख ऋग्वेदांत (३ ५३ ७) आढळला येथे त्यांना पंचाषाढ मांडून आहे तत्तस्य प्राप्नोत (८ १० १४ १७) त्यांना प्राप्तिनात्य म्हटून आहे आता त्यांना वस्तोप श्रेष्ठ व्यापक्रेण आहे आज भोज्य राज्यदर्पति Hindu Polity Dr Jayaswal p 36) उल्लेख

केलेली आहे महाभारतातले भोज यादववंशीय असून ते विदर्भात माडलेले आहेत दण्डकारण्य या अभिधानाला अभिप्रेत असलेला दण्डक्य हा भोज होता असे अर्थशास्त्रात सांगितलेले आहे अशाक व खारवेल यांच्या शिलालेखातील भोजाचे उल्लेख 'स्थानिक व वशापरंपरागत राज्यक्त' या अर्थाने आलेले आहेत जे रामट्टण भांडारकरानी या भोजाना बऱ्हाडी ठरविलेले आहे. सातवाहन साम्राज्यातील भोजाचे शिलालेख कोंकणात, महाड व कुडा येथील लेण्यात मिळालेले आहेत येथे त्यांना भोज व महाभोज आणि त्याच्या छियाणा भोजिची व महाभोजी म्हटलेले आहे भोजाचा महाराष्टरोवर सबंध आल्यामुळे महाभोज हे राष्ट्रनाम सिद्ध झाले असावे अस जे केतकराचे (प्राचीन महाराष्ट्र पृ ३३४) अनुमान आहे मान याला पुरावा असा काहीही नाही क्षत्रप व महाक्षत्रप, तसेच भोज व महाभोज नाहींतर भारताचा विस्तार महाभारतात झाला तोही याच कारणामुळे, असे ही अनुमान करता येईल भोई या मत्स्योपजीवी (Poona Gazetteer I p. 387) जमातीशी समन्वय करण्यामागळ भोज हे आरंभ मत्स्योत्पादक होते व पुढे ते वृणव्यात समाविष्ट झाले अस त्यांनी गृहीत धरले आहे आणि कृषिकर्म करणाऱ्या भोजांपैकी जे देवपुजारीपण करणारे ते भोजक ब्राह्मण झाले असेही निष्कर्ष त्यांनी काढले आहेत, त्यांनाही काही पुरावा नाही

ग्रामणी हा गावचा पाटील, प्रजेचा प्रतिनिधि, भोजक हा राजघराण्याशी किंवा राज्यकारभाराशी सबंध असलेला करमाफ इनामदार, राज्यकर्त्यांचा प्रतिनिधि, गृहपति हा सरकारी कर देण्यास पात्र असा जमानदार, प्रतिष्ठिताचा प्रतिनिधि, असे मानले तर गावगाव्यातली त्याची स्थाने निश्चित होतात गाथासप्तशतीच्या काळात गावोगावी सरजामदाराच अस्तित्व जितके असभाव्य तितकेच किराण्या व्यापाऱ्याच सभाव्य म्हणूनच भोईणीचा अर्थ भी वाणीण असा घेतला आहे

वाणिभञ्ज = वाणिज्य क १८१ वाणि, वाणि, वाणिभ, वाणिभय यांचा अर्थ पाइअतद्महण्यवात वनिया, वनियाचा लडका, वैश्य, व्यापारी असा दिलेला आहे हा वर्णा पक्ष कृष्णाने वैश्य आहे वर्णाने वैश्य असलेला व्यापारी व्याघ्रवर्म. हस्तिदत्त अशा वस्तूंचा व्यापार करील हे निदान त्या काळात तरी सभ्यत नाहीं असल्या तर तो लपट आहे, माऊगरेदी ही गुगती सबंध आहे-

आणि केवळ व्याधाची सुंदर सून दर्शन पडायी म्हणून तो तिच्या झोपडी-
भोंवती घोंटाळत आहे या गार्थेल्या जात त्रिजा जातीयता अभिप्रेत नाहा.

विज्ञाहरी = विद्याधरी क ४४६ विद्याधर हे दिवसा स्मशानात, एका
पायावर उभे राहून सूर्यतपस्या करतात आणि रात्री स्त्रियांचे अपहरण करून
त्याचा उपभोग घेतात, असा उल्लेख धजविहेट जातकात आढळतो. जैन प्रथात
आणि बृहत्कथेत त्यांना विशेष महत्त्व दिलेले आहे त्यांना देवयोन्यांत घातले
आहे व अद्भुत शक्ति दिल्या आहेत विद्याधर हे विन्ध्य पर्वताच्या परिसरात
म्यायिक झालेले शराणी असावेत असें डॉ. केतकरांचे अनुमान (प्राचीन
महाराष्ट्र प्रकरण २७) आहे या गार्थेतल्या विद्याधरीला अतरिक्षातून गमन
करण्याची शक्ति आहे सामान्य त्रिजाप्रमाणे विद्याधरी वेणी घालीत नाहात,
भुरभुरते वेंम मोकळे सोडतात असे या उल्लेखावरून दिसत अजव्याच्या
गुंतेतील विद्याधरीचे चित्र तुलनेसाठी पाहण्यासारखे आहे

वाह = व्याध क १०० ६०१, ६१८, ६२९, ६६३, वाही = व्याधी =
व्याधधू, व्याधत्री क ११९, १२०, १२१, १७३, ५९७, ७३६, ७८८.
गाथासप्तशतीत, त्रिजा अन्यत्रही, व्याध ही मजा जात या अर्थाने आलेली
नाहा. व्याध म्हणजे शिकारी, वन्य शिकारी, शिकारावर उपजाविका चाल-
निणारे, म्हणून रानात वस्त्या करून राहणारे त्याच्या झोपड्याचे गट अगलेले
दिशत नाहात (क १०१, ९४०) हे व्याध धनुष्यबाणाने शिकार करतात
धनुष्यबाण हे त्याचे व पुलिंद्राचे (क ११६) आयुध वादां शिकारी असे
मर्मथ (क ६३०) की ते एका बाणांत हत्तीला लोळवीत. अस्वल (क. ७३६)
गव (क. १२१, १७३, ७३६, ९४०), गवा (क. ७३६), गेंडा (क. ७३६)
मग (क. ६०१, ६१८, ६२९) शरभ (क. ७३६) व शार्दूल (क. ७३६,
९४०) या राना व हिंस्र पशूंनी हे शिकार करतात, हत्तींनी त्याच्या गट
पथळातील मोत्यागळी (क. १७३) व हस्तिदंतागळी आणि म्याघाची त्याच्या
चर्मागळी (क. ९४०) शिऊ हरणारी दया करणे हे दूरग आहे असे
त्याच्या शिवाही (क. ६२९) मानात एकाचा शिकार्याचा रानात अगा
दरारा असे व त्याच्या धात्रीने दिय धारदे त्याच्या वस्तीच्या आगगा
भिरकून नगत वग तो भेडा (क. १२१) शिवा त्याची यादवे वयां आणि
(क. ७३६) म्हणजे या शिकारीला जग अभय मिळी याच्या पिडीने दया

पिढीला नावे ठेरावयाचा हो मनातन प्रथा गाथासप्तशतीत धनुष्य-सकेताच्या रूपात (क ११९, १२०, १२१, ६३०, ६३३) सशब्द झालेला आहे नव्या वायकोच्या नादानें व्याध दुवळा होतो, त्याला धनुष्य पेलत नाही, यातच ता धन्यता मानते पण समार तर चालला पाहिजे म्हणून त्याची वायको त छिलून हलकें (क ११९, १२०) करते, किंवा यात वेइज्जन आहे हें जाणत तोच तें एकान्तात छिऱतो (क ६६३) किंवा न पेलणारें धनुष्य व वाणाचा मारा साधावर टाकून शिकारीसाठा म्हणून नो जगलात जातो, पण शिकार मात्र करू शकत नाही (क ६३०) त्याचे हें दोर्बल्य पाहून भविष्याच्या काळजीनें त्याची आई रडते (क ६६३), पण तिच्या अजाण नवतरण्या मुनेला चिता वशी ती माहीत नाही. आपण तामलेल्या धनुष्याच्या छिलच्या आभाळात वातचकार उडालेल्या दिसल्या कां जणू आपल्या सौभाग्याचा ध्वजच फडकत आहे (क १२०) असें तिला वाटतें तिच्या ठायीं व्यवहारज्ञानाचा अभाव तर इतका कीं सवतानीं धारण केलेल्या मोत्याच्या अल्फाराचें मृत्य तिला समजत नाही आणि स्वतः धारण केलेल्या मोरपिसाच्या तुऱ्याच्या तोऱ्यातच ती भिरवते ! प्रत्यक्ष व्यवहारात व्याध व हिंसा याच आहे तेवढेंच व्याध व अहिंसा यांचे साहचर्य प्रचारक्यात व गीतात आढळून येतें त्यावरून त्याचें बुद्धोत्तरकालीनत्व सिद्ध होतें महामारताताल अर्जुन विपाद व रामायणातील काचवध हे प्रसंग या सदरात पडण्याजोगे आहेत गाथासप्तशताताल क ६०१, ६१८ व ५९४ या गाथा नि सशय बुद्धप्रणीत अहिंसेच्या सिद्धांतानें प्रेरित आहेत या गाथा कृत्रिम व प्रचारकी थाटाच्या नाहात प्रियकर व प्रेयसी यांच्या परस्परावरील अष्टनिम प्रीतीमुळे त्या नि सशय विशेष हृदयंगम व हृदयद्रावक वाटतात

जातीयता, एतद्विषयक श्रेष्ठ कनिष्ठ भावना आणि सामाजिक परिस्थिति :

गाथासप्तशतीचें संपादन झालें तेव्हा दक्षिणापथात आर्यांच्या वमाहती प्रस्थापित व स्थिर हाऊन अनेक शतकें लोटला होता आता उत्तरप्रमाणे दक्षिणेतही आर्य व अनार्य याचा मर्घर्ष शमला होता झाडावर बसून कच्च माम खाणाऱ्या अनार्य राक्षसांची आठवण आता फेऱळ स्तेपजन्य उपमेपुता (क ३११)

राहिली होती. आर्य या सभेतला दर्प नष्टप्राय झाला होता आणि दरारा क्षत्रियामध्ये केंद्रित झाला होता. मात्र आर्याविषयी व त्याच्या आचाराविषयी सना आदर वाटत होता; आर्य हे आपल्यापेक्षां वरिष्ठ आहेत अशी सामान्य जनाना जाणीव होती.

म्हणूनच एतद्देशीयांनी ग्रामदेवतेला अज्जा हें अभिधान दिलेले आहे.

आर्य क्रियांना आपल्या दर्जाची जाणीव आहे. सामान्य व्यवहारात ही प्रत्ययाला येईल इतकी ती त्याच्या घृतीत मुरलेली (क. ७१) आहे.

सामान्यतः स्त्री ही तिच्या वैशिष्ट्यामुळे व्यासपीठावर अधिष्ठित असलेली व्यक्ति आहे, देव्हान्यात प्रस्थापित असलेली देवता आहे अशी ममाजातील सर्वसाधारण लोकांची समजूत असते. वर्गभावना जागृत असते तेथे आणि ती सुतावस्थेत असली तरी उच्च वर्णाय क्रियाबद्दल कनिष्ठ वर्गीयामध्ये ही भावना विशेष प्रबळ असते. श्री. हेन्री शापाली यांनी White Women, Coloured Men या विषयाचे सोदाहरण विवेचन केलेले आहे तें जिज्ञासूंनी अवश्य पहावे. वर्गभावना असते, म्हणूनच सामान्य जनाना वरिष्ठ वर्गातल्या स्त्रिया विशेष आकर्षक वाटतात मग ती ग्रामणीची दुहिता (क. ५९२) असो किंवा गृहपतीची स्तुपा (क. २५४) असो, तरुण भोजि (क. ६०३) किंवा वयस्क शेताणी (क. ७७०) अमो आणि तिचा उपभोग घेणारा हलिक (क. ३६०) किंवा चरक चालविणारा मजूर (क. ५५४) अगर राखणदार अहीर (क. ८०५) असो. अशी गुणवैशिष्ट्ये आहेत अशी ज्यांची स्मृति त्या वरिष्ठ वर्गातील स्त्रियांना त्याच्या तथाकाथित व्यासपीठावरून खाली ओढून त्याचा उपभोग घेणं, सुरतमग्रामात आपलें सामर्थ्य त्याच्या अनुभवास आणून देऊन त्याचें तोंवरचें प्रतिष्ठित जीवन किती शुष्क होतें हें त्याच्या प्रत्ययास आणून देणें आणि नंतर त्याच्याबद्दल समव्यमनिकान्या समुदायात चवाठ्यावर चर्चा (क. ७७०) करणें, हीच आपल्या पोरुपाची घृतार्थता, अशी अनेकांची इच्छा व वत्पना असते, पण एकाडे वेळा गाठें उलटते आणि त्याच्या दिवाळ पोरुपाला कुचकामी म्हणून दूषण (क. १५४) देण्यात येतें! आणि पुढा त्याला चटक लाश्यासाठी प्रहेणक (क. ६०३) देणारी आता त्याला गूळ-पोवरें देण्यालाहा राजी नसतं. अशीच आम, कि कनिष्ठ वर्गातील स्त्रियांना वरिष्ठ वर्गातील पुरुषाबद्दल (क. ६०८) वाटने

अस आहे तरी एवढं सर र्क एकादा दुमरा हलिक आयना (क ३६०) किंवा कुलवालेना (क १७०) लगट करीत असला तरी तिचा दर्जा व तिच्या बाधबाधा दरारा याच्या वास्तीने त्या वेळाही त्याच्या जिवाची धाकधुक होत असतेच

गायसप्तशतीचं संपादन झालं त्या वेळा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वश्य व शूद्र, या वर्गांत समाजाचं वर्गाकरण होऊन अनेक शतके लोटली होती पण या वर्गांचा वा वर्गांचा येथे मागमूसही आटळत नाही येथे वर्णक्रम आहे पण तो केवळ भित्ति चित्रात (क ६१०, ७३०), सामाजिक जीवनात नव्हे !

आर्य सप्तशतीचा मूलाधार मानलेल्या यज्ञसंस्थेची येथे हेटाळणी (क २१७) केलेली आहे येथे ब्राह्मणाचा दर्जा इतका खालावलेला आहे की जे धार्मिक व परलोकव्यसनिक ते खेळापाझातल्या उज्या वायकाच्या उपहासाला पान झालेले आहेत आणि हे कोणाच्या राज्यात ? नाणे घाटातील शिलालेखाच्या पुराव्याने ज्याचा यज्ञपुरस्कार शर्थात होतो त्या सातवाहनाच्या राज्यात, नाशिकच्या पाण्डवलेण्यातील गौतमी बलश्रीच्या शिलालेखाच्या पुराव्याने ज्याचे एकनाम्य सिद्ध होत त्या सातवाहनाच्या राज्यात हा सारा बौद्धाच्या प्रचाराचा परिणाम हे उघड आहे गायसप्तशतीत बौद्धाचा व त्याच्या आय तत्त्वाचा स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे शिवाय हा राजकीय पारतंत्र्याचाही परिणाम असणे शक्य आहे या फाळ्यात महाराष्ट्रावर क्षहरात क्षत्रपाची सत्ता होती आपल्या सत्तेच्या पुरस्कारार्थ त्यांनीही ब्राह्मणांना दान दिलेला आहेत पण ती तेजस्वी ब्राह्मणांना दिलेली नाहीत, पौढाचा भिक्षुनांना दिलेली आहेत शिस्तोत्तर पहिल्या शतकात नाग घेण्याजोगा पर्वहा आचार्य महाराष्ट्रात निप पला नाही अतर्थाची सर्जावनीच स्फुरण असलेल्या शुक्राचार्याची जागा लाळ पोढ्या शुक्राचार्यांनी घळबावलो म्हणजे अमच ध्वावयाचे '

गायसप्तशतीतील ग्रामणी हा ग्रामाच्या गरक्षणापद्धत जबाबदार असल्या मुळ क्षत्रिय आणि मानदार असल्यामुळे गृहपति हा वैश्य अमण शक्य आहे श्री फिन (पृष्ठा ४ २०३) सांगतात " वैश्य या शब्दाचा पूर्ण समा नार्थक असलेला आणि विशिष्ट वर्गसूचक असा गृहपति हा शब्द पालि वाङ्म यान मध्ये आढळतो व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञांना याचा अर्थ गृहस्थ किंवा गृहस्थाचा मुख्य असा असा तरी सर्वनाधारणपूर्ण हा शब्द जर्मनार किंवा उच्चजातीय

धनाढ्य व्यापारी या न्यायबद्दलही वापरण्यात येतो राजवण्यात रातित्यानंतर ताबडतोब येणारा हा मुख्यस्तु मध्यमवर्ग रातित्याप्रमाणेच या गृहपताना स्वतःच्या श्रेष्ठत्वाचा व आर्यत्वाचा इतका तीव्र अभिमान होता की त्यामुळे स्वतः हून हीन दर्जाच्या लोकांशी समतेच्या नात्यात वागणे त्यांना शक्य नव्हते स्वजातीबद्दल तीव्र अभिमान व परजातीयांशी विवाहाची बंदी यामुळे गृहपताचा एक स्वतंत्र वर्ग बनला होता बान्हेरी (ल्यूडर्स क्र. १००३) व कुडा (ल्यूडर्स क्र. १०७३) येथील शिलालेखातील गृहपति ही सहा नेष्टी या अर्थाने आलेली आहे गृहपति हे वैश्य असावेत अस ठाे जयस्वाल यांचेहा मत आहे पण गाथासप्तशतीतील गृहपति वैश्य किंवा व्यापारी दिसत नाहीत डॉ. फिक् यांच्या अखेरच्या विधानाचा क्र. ६०० या गाथेतील गृहपतिमुता व तिचा हल्ले कनन्दन पति या जोडन्याशा समन्वय केला असता गृहपति हा सामान्य हल्ले वर्गाशी नात्याने समृद्ध असल्यामुळे त्याच वर्गातून आधक, राजकीय व सामाजिक दृष्ट्या वैरिष्ठ वर्गात प्रविष्ट झाला असलेला दिसतो सामान्य बहुजनाचा पाठिंबा असल्यामुळेच त्यांच्या नावाचा व तरवारीचा दरबंदेजोराना दरारा वाटतो

गाथासप्तशतीत पुलिंद व व्याध या वन्य जमाताबद्दल तिरस्कार किंवा विद्वेष प्रदर्शित झालेला नाही नागरी किंवा ग्रामीण जननेशा त्यांचा फारसा संपर्क येतच नाही लग्न करणाऱ्या लग्न अहाराबद्दल तरुणाने केलेल्या तक्राराने जातीयतेची तीव्रता नाही चडालाचा उल्लेख विवाह आहे निरवसित शूद्र असल्यामुळे तो गावाबाहेर राहता व कलालाचा निषिद्ध धंदो करतो हे खरे, पण येथे प्रकट झालेला तिरस्कार त्यांच्याबद्दल नसून यज्ञसंस्थेबद्दल आहे निर्दयता या गुणविशेषाच्या अनुरोधाने साठकाचा उल्लेख आलेला आहे तिरस्कार स्पष्टपणे व्यक्त झाला आहे तो पत्त चढिलाबद्दल वात्स्यायनांनी नापिताला नायकाच्या परिवारात दिलेले स्थान उत्तरकालीन असावे आणि गाथासप्तशतीतला समान नापितावर अवलंबून राहण्याइतका मुमस्कृत झाला नव्हता असे या उल्लेखावरून दिसते हे सर्व उल्लेख स्मृतांचे अखेरचे गुप्तमालीन मत्करण होण्याच्या पूर्वीचे आहेत अस्मिन्मय व मीतायज्ञ हे धामक विधि गाथासप्तशतीतल्या स्त्रियांनी केलेले आहेत, गुप्तमालीन स्मृतिकारानां त्याचे धार्मिक हक्क हिरावून घेण्यापूर्वीची ही परिस्थिति आहे हे उघट आहे

जातीयतेची भावना ऐहिक वा धामक मत्ता व स्थानिक वा प्रादेशिक सत्त्या

याच्या अनुरोधाने सामान्यतः आक्रमक किंवा आक्रंदक स्वरूपात प्रकट होते. तथा प्रकार गाथासप्तशतीत प्रत्येकाला येत नाही यावरून निष्कर्ष निघतो की समाजाचे थोडेबहुत वर्गीकरण झालेले असले तरी ते तोंवर बोंबक झालेले नव्हते.

आचार :

गाथासप्तशतीतील कौटुम्बिक व धार्मिक आचार त्या त्या प्रकरणात सांगितलेले, आहारविहारादि आचार चालू प्रकरणात ज्या त्या शीर्षकाखाला सांगितले, आता सामान्य आचार सांगतो.

गाथासप्तशतीच्या पुरुषाचे केंस लाव (क १०८, १८८) आहेत ऋग्वेदात (१ १७३ ६) व अजय्याच्या चित्रपटातही असे उल्लेख आढळतात व दृश्ये दिसतात लावसडक केंस हे स्त्रियांच्या सौंदर्याचे लक्षण (क ५६६, ५७०) मानण्यात येई स्त्रिया केंसाचा अवाडा (क. २७३, २९१, ५५०) बाधतात

गाथासप्तशतीतील समाजाला आभिजात्य (क ३८, २६१, २६६, १३९) व कुलीनत्व याची जाणीव आहे आभिजात्यामुळे पुरुष परार्थीन (क. २६५) असतात. बाहेरच्या ओढ असली तरी त्याजवर कुटुंबाचा दाब इतका असतो की सायकाळा घरा येऊन पादप्रक्षालन (क. १३०) केलें का पुन्हा चकर टाकायला बाहेर पडू शकत नाही. अनुकूलन (क २५३), क्षुण (क ६८, ८३), दुःशिक्षित (क ५६, ९१, २७४, ७३२, ८७०), नकली धार्मिक (क ६०८), पळपुटे (क ६३१) व छुद्र शिकारी (क ६०९) याबद्दल गाथानीं तिरस्कार व्यक्त केलेला आहे दाक्षिण्य (क. ८५, १३८), परोपकार (क १७२, १९५, १००६), शिष्टाचार (क ५०, ५१, ३१७, ६१४, ७५४) व शौर्य (क ५२८) याची प्रशंसा केलेली आहे त्यावावरून मिरवून गुणी-जनाचा (क १९१) व नगारे वाजवून विजयी मंत्राचा (क. ६८५) सत्कार केलेला आहे, नालायक व निरक्षरांचा समाजाकडून गौरव होत अगलेला पाहून त्याबद्दल नापसंती (क १९१) व्यक्त केलेली आहे उदार (क २३०) व रतिक (क ७३३) याच्या वाट्याला आलेल्या दारिद्र्याबद्दल दैवाला दोष दिला आहे

गायमसगतातल्या अनेक गाथा त्रियाणा लिहिलेल्या आहेत (अन्धलक्ष्मी क १७, २२८, २६३, ४७२, ४७५, १०५, १०५, २८२) रुक्मरंगी उर्फ कुरंगी क ६१८, ८९४, गुणमुग्धा क ४७४, ग्राममुष्टिका क ८८, १२८, ३०१ झेज्जा क ५८४, नाथा क ४१, प्रहता क ८६ पृथिवी क ८६ पेश क ४४४, मृगाङ्गलक्ष्मी क ४२६ रेखा क ४२, ५०६ रेहा क १२३, रेवती क ८७, रेबा क ८७, ९०, रोहा क ४१ रोहा क ६३० शशिप्रभा क ३०४, मिरिसत्ता क १४० हस्तिनी क ७१७) यापैसा काहा नावें एकाच लेखिकेचीं अमण ग्रन्थ आहे अनेक सामान्य त्रियाही सुनिश्चित आहेत त्या पतीशा पत्रव्यवहार (क २४४, १७१, ८०४, ८२७, ८३५) करतात ज्या अशिक्षित आहेत त्या पतीच्या प्रसासचे दिवस मोचण्यासाठी भितीवर रेघा काढतात किंवा काढलेल्या पुढे तात (क १७०, २०६, २०८, ८६१) अगर निरहाचे दिवस हातापायाच्या बोटांनी (क ३०७) मोजतात दहाना व बीमानी गणना करण्याच्या पद्धति बोटांच्या सख्येवर आधारलेल्या अमाव्यात

माहेरी श्रीमता व सामरा दारिद्र्य असल तरी कुलवधू सामरच्या आभि जात्याचा अभिमान (क ३८) बाळगते एकाती ती पतीला आज्ञा देत असली (क २३) तरी अन्यत्र ती त्याची अवज्ञा करित नाहीं कुलवधूचा पति वृद्ध असला तरी तो तिला प्रिय (क २१३) असतो पति उदामीन अमला तरी ती त्याला आदरानें (क २१६) वागवते आणि केवळ औपचारिक दाक्षिण्यात गमाधान (क ८१ ३५३) मानते प्रियकराचा निषध करावयाचाच झाला तर तोहा ती मर्यादा राखून (क ५१३, ७०९) करते पातिन्य हच त्रियाचें भूषण जाणि लज्जा हच कुलत्रियाच प्रसाधन (क ८०) होय कुलीन विरहिणीचा विभ्रम त्याच्या पतीवरोवर प्रसासी (क २७४, ८६५) होतो कुलत्रिने वामकुक्षी (क ६५, ६६) करू नये, प्रियकराच्या चारित्र्याची चचा (क ६७७) करू नये गुरुजन पति व मासू याविषया आदर (क ४९३) बाळगावा परिचय अमला तरी स्त्रीनें पुरुषाकडे त्याच्या पत्नीची चहाडी करू नये (क ७४४) पुरुषार्था रस्त्यात बाढू नये (क ११४ ७०४) दृष्टि क्षेपास मात्र मनाई नाहीं अमा एक उल्लेख आढळता आणि अन्यत्र (क ७१०)

मात्र परिचित पुरुष स्त्रीकडून ओपचारिक अभिवादनाची अपेक्षा करतो कुलत्रियाचा अपमान करावयास कोणी धजत नाही (क ९७०) त्यांना उपसर्ग देणाराला शासन (क १३८) करण्यात येते हें सरें, पण आभिजात्यामुळेच विट त्याचा पायदा (क ९३९) घेऊ शकतात

गायासप्तशतींतल्या क्रिया निर्भय व स्वतंत्र दिसतात ओसाड रस्त्यानें त्या एकट्या हिंडतात (क १०७, १९३, ८७१, ९५५) आणि चरितार्थाचे व्यवसाय नि सकोचपणे (क ४९, ५९८, ८१५) करतात, गीतें गातात (क १२८, ८३७) आणि सामूहिक नृत्यें (क ११४) करतात इतकेंच नव्हे, उघड्यावर परसात (क ६८३) किंवा नदीवर (क २४६) अर्धनग्न (क १२५) स्नान करतात प्राचीन काळात नग्नता आजच्या इतकी गर्ह्य मानण्यात येत नसे समाजान्या मनावर हा सत्कार मुसलमानान्या आगमना नंतर झालेला आहे असें काही सशोधकाचें (Tree and Serpent Wor ship p 102) म्हणणें आहे

गायासप्तशतीनें वाचकासमोर काहीं आदर्श मांडले आहेत घरकाम (क २३), स्वयंपाक (क १३) इत्यादि गृहकृत्यें आनंदानें करते तीं मुग्रहिणी सहन शीलपणें कटुवाची विषट्ना होऊ देत नाहा (क ५९) व विनयानें वागून ससार मुलाचा करते (क ८६०) तीं सुमहिला सुखदुःखात सहभागी असतो तो आदर्श पति (क ९९) आणि भावजयीकडे मान वर करून पहात नाहीं तो आदर्श दीर (क ३५) सकळात त्याग करात नाहा (क ३७) व नेहमा सन्मुख (क २१७) असतो मित्र धीर सोडीत नाहीं (क ९७२) व सतापत नाहीं (क २५०) तो मुजन आणि मुजन हेच (क ९४) देशाच अन्कार

नम्रिकानाही उघड्यावर नागवें हिंदू नये (क ७३५) व घरांत उकटत असले तरी मुत्रांनीं अगणात शोषू नये (क ७२८) असें गायकवि सांगतात या गायाना भोळ्या समजुतीचा आधार व व्यंग्य अर्थ असला तरी हा आचार सामान्य असावा प्रोषितपतिवनें स्वतःचें व दरिद्री शेजारणींचेही शीत (क ३६) साभाळणें, रात्रां ग्रावधपणें जागवें (क ३३६), प्रवासी मुकामाग्या आल्याच तर त्याग पवारीला अगणात जागा (क ३७९) घाई अस गायकवर्नांनीं सांगितलें व सुचविलें आहे पाहुण्या (क ७३१, ९५७) व

पाहुणे (क २५४, ३७९, ७३९, ८०९, ९५७) याचें घरोघर स्वागत होत आहे शिष्टाचार (क ५९४, ७५४,), शेजारधर्म व सुल्लुच्छा (क ५०, ५९, ३९७) याचा समाजाला जाणीव आहे सवटसमयी परस्पराशी सहकार्य (क २२९) आणि शरणागताला अभय (क २९७) हा गृहस्थाचा व गृहिणाचा कर्तव्य मानलेला आहेत उनाड स्त्रीपुरुषानाही जनवादाची (क ५७, २०९, ५०९) कदर आहे

१० निष्कर्ष :

गाथासप्तशतींतील समाजाची वृत्ति अत्यसदुष्ट आनंदा, काटक सहकारी व साधामोळी आहे

गाथासप्तशतींतील सामाजिक जीवनात प्राचीन कालान सहजता पदोपदा प्रत्ययास येते, गुप्तकालीन सभ्यता व समृद्धि आणि स्मृतिकालीन दृढता व सक्तीगता येथें कोठेही आढळत नाहीं येथें जातीय किंवा धार्मिक अभिनिवेश अगर अवहेलना आढळत नाहीं येथें सहजीवन आहे, सघर्ष नाहा यौदान्या अशाककानन व जैनाच्या खारवेलकालीन उठावर्णाच्या ओहोटी नंतरची आणि गुप्तकालीन ब्राह्मणा उठावर्णाच्या भरती पूर्वाची परिस्थिति येथें प्रकाशत झालेली आहे

गाथामसशतींतील समाजाचा आहार साधा आहे सामान्यतः ग्रामीण जनता गोपालक, शाकाहारी व शेतकरी आहे आणि वन्य जमाती शिकारी व मासाहारी आहेत वेदकालात विहित असलेले महिष - मारा (५२९, ७८, ६९७, ९९) अद्याप निषिद्ध झालेले नाहा अहिंसेचा आझरता उल्लेख केवळ अश्वत्थाम्य स्वरूपात झालेला आहे ताद्वल हें या समाजाचें मुख्य अन्न आहे पक्षांहींही तादळाची किंवा मुख्यत्वेकरून तादळ पंदा होता त्या प्रदेशात पिकणाऱ्या पदार्थाची आहत मान त्यात नारळाचें साहचर्य आढळत नाहा त्याचप्रमाणें मासे व मीठ याचा तुटवडा दिसता या प्रमाणा वरून घाटें कां हे लोक समुद्रकाठच्या प्रदेशातले रहिवासी नसावेत ते सद्या द्रीच्या घाटमाथ्याच्या लगतच्या प्रदेशातले व मावळातले रहिवासी असावेत हे लोक करतात ती शिकार या भागात सुवल्ल आढळते, विशेषतः विन्ध्याच्या साविच्यात या समाजातले लोक मद्याचें सेवन करतात, त्यांना सोम

माहंत नाहा, तरी कोणी इशारापणे झगलेने दिसत नाहंत या मद्यमानात अपूर्वाई नाही, निपिद्धताही नाही ही मद्य घरगुती घनावटीची आहेत श्रीमतांची मध्ये सुगंधित आहेत आणि त्यांना मुरलेल्या मद्याच्या माधुरीची जाणीव आहे येथे आढळतात तीं मद्य मुख्यत्वेकरून ऊम, तांदूळ व मोहाचीं फुलें यापासून सिद्ध झालेला आहेत हा कच्चा मालही वर निदिष्ट रेलेल्या प्रदेशात मुगळक मिळतो चांगल चालपीत अमलेल्या पानकुटीच्या उल्लेखावरून दिसते की त्यांना नि मारणाची प्रक्रिया नुस्तीच अवगेत झालेली असावी

गुप्तासप्तशतीतला समाज हा साध्या व सामान्य जनांचा बहुजनसमाज आहे हे त्यांच्या विहारावरून ही दिसून येत या लोकांचे घरगुती व मैदानी खेळ आणि मार्बजनिक उत्सव विनयचा आहेत सारवलेल्या अगणात किंवा माजघरात सागट्या व फुगड्या होतात ग्रामागणात जत्रा भरतात आणि मैदानात रसदले या दौद्यात कुस्त्या खेळल्या जातात, आणि गावालगतच्या तळ्यात चळनीच्या मस्कृत प्राकृत मर्षाबद्दल विख्यात असलेली मातमाह नाची जलक्रीडा मान अत पुरातील वार्धाव तलावात झालेली असावी फाल्गुनेत्सव हा त्याचा मुख्य उत्सव त्यातही त्याची शक्ति दिसून येते या उत्सवाला उत्तरकालात आठेने श्रीमती व सर्गीर्ण स्वरूप येथे दिसत नाही बहुजनसमाजाच्य आरोग्य चांगल दिसत अशोकाच्या लेखात उल्लेखिलेल्या आरोग्य सत्था मान येथे कोठ दिसत नाहात एका सोन्या चार रंगीवेरंगी वज्रें गुडाळून तो चावडीसमोर उभारला वा इद्रध्वजमहोत्सवाची तयारी झालो ! जेजुरीला काठ्याचा उत्सव असतो, त्यासाठीं सगमनेरापासून अशा शृंगारलेल्या काठ्या वाजत गाजत येतात ही प्रथा ध्वजपूजेशां सबद्ध आहे कां काय ?

गुप्तासप्तशतीतल्या समाजाचा बख साधा आहेत स्त्री-पुरुषाचा बखें नामान्यत कापसाच्या धाग्याचा आहेत समकालीन शिल्पात आढळणाऱ्या उत्तरीय व उष्णीय ह्या वज्रांचा बहुजनसमाजात वापर असलेला दिसत नाहा सामान्यत हे लोक वापरतात तो वज्रें जाडभरडा घडाता व तोकडा आहेत श्रीमत ब्रिया मान शिरशिरीत वज्रें वापरतात त्याच वज्रधारण विरुच्छ होतें कां मकळ यावावत स्पष्ट उल्लेख आढळत नाहा नेमत्या वज्रांच्या आठव न्या नीवी धारण करीत अमाव्यात अम वाटने ब्रिया डोक्यावरून

पदर घेत असल्यात त्या केशपाशात अलंकार व फुले माळतात, आघाडीला मोरपिंसे गोंचतात त्या अर्था त्याच्या माध्यावरला पदर वेळोवेळा टळत असावा हि या त्याची फारशी मातबरी नसावीसे दिसते गाथासप्तशतीच्या काळातही मराठी धताची चोळी वापरात अमलेली दिसते गाथासप्तशतीची रचना झाली त्या भागात कर्णार्थ बरीच भिन्न असावी चरणा व हातमाग गावोगाव चालत असते तर त्याचा उल्लेख झाल्यासचून न राहता.

गाथासप्तशतीच्या काळातल्या समाजाचा साधी राहणी त्या लोकांच्या अलंकारावरून प्रत्यक्ष येते गुप्तवाकाट्यमालीन अलंकाराची विपुलता व विविधता तत्कालीन भित्तिचित्रात, शिल्पात व साहित्यात दिसून येते तशी परिस्थिति येथे आढळत नाही मातवाहन कालात विविध अलंकार उत्कानच शाले नव्हते असेही स्पष्टता येत नाही येथे श्रीमंत त्रिया तेजश्या धोंडिबहुत अलंकार वापरतात, त्यात क्वचित् रत्नेही जडविलेला आहे पण ती मार्मिक सुसंपन्नतेचा स्रोतक असावात असे दिसत नाही पाने व फुले हेच सामान्य जनांचे अलंकार आहेत

गाथासप्तशताने वण आहेत, पण वर्णाभिनिवेश नाही, व्यवसायजन्य जाति आहेत, पण जातीयता नाही वरिष्ठ वर्गांना दर्प नाही, सामान्यांना दीनगड नाही आर्यांना व क्षत्रियेक्ष्य त्रीपुराणांना लगट करण्याची दृष्टि त्रीपुराणांना दौग आहे, ती वेदळ कुतूहलजन्य आहे, तीत आक्रमक जातीयतेचा आविष्कार दिसत नाही परचक व तज्जन्य अगर सामान्य मकर याच्या निवारणाची जाति मत्स्या ही एक सामाजिक योजना आहे, मग हे चक राखणीय अर्था, हि या आर्थिक, धार्मिक अगर सामाजिक अर्था, ही मत्स्या समाजाच्या आक्रमकतेची हि या प्रतिष्ठातिनेची स्रोतक नादा, पराभूततेची स्रोतक आहे परचकाभिन्ने दौगाच्या उदात्ततेचे प्रथम विंश प्रयोगादक नेत्र स्विकारणाच्या व्यक्तीना व वर्गांना प्रथम छट गोमावा लागते, मानित यत्नस्वः शरीरं स्पृशने प्रभु व प्राप्त होणे आणि युगप्रस्थाच्या अनुरोधाने समाजाची पुनर्रचना होत नेत्याच्या नावतपनामुळे आणि त्याच्या वर्गांच्या प्रतिस्पर्धामुळे अर्था व्यवस्थेने अक्षमबन होत आणि मी समाजात अगस्त होत मग पुन्हा मानित होत, कारण समाजाचे चेतन्य हे

सत्त्व चिरजावी आहे अशा कान्तीन्या अनुरोधाने व्यक्तांना व वर्गांना जाताना व जमाताना श्रेष्ठ-कनिष्ठता प्राप्त हाते गाथासप्तशतातला समाज प्रामीण आहे येथील रोज्यापाळ्यात प्राध्वणाची वस्ती दिसत नाहा, त्याचें नाव ही निघत नाहा, त्याचें तथाकथित सांस्कृतिक प्रभुत्व व सामाजिक नेतृत्व नष्टप्राय झालेलें दिसतें बौद्धही हतप्रभ झालेले दिसतात समाज जिवट ग्रामसंस्थांच्या जिवावर जगत असलेला दिसतो हां परिस्थिति पारतन्त्र्यजन्य असावी, राज्य संस्थान्या विस्कळितपणाची द्योतक असावी असें अनुमान होतें गाथासप्तशतीतल्या समाजाचा आचाराचा वारसा शिष्ट समाजाला साजेसा आहे, थोडीवहुत भ्रष्टता दिसते तिचा सदर्म वरील परिस्थितीशाच लावला पाहिजे.

पहिल्या सातकर्णीने यज्ञसंस्थेचा पुनरुद्धार केला, नंतर वैदिक धर्माचा परागति झाली गोतमीपुत्र सातकर्णीने क्षहरात क्षत्रपाचा उन्हेद करून चातुर्वर्ण्याची पुन स्थापना केली त्या दरम्यानच्या काळातली ही परिस्थिति आहे, असें या साधनावरून अनुमान होतें

१५. गाथासप्तशतीतील आर्थिक जीवन

१ आर्थिक जीवन

गाथासप्तशतीतला साळा सम्राट वन्य व प्रामीण आहे मळईच्या मुमपत्र प्रदेशात स्थायिक झालेला नाहा किंवा औद्योगिक व व्यापारी केंद्राशी संबद्ध नाहा. जसा देश तसे लोक, जसा देश तसे व्यवसाय

गाथासप्तशतातील या विषयांसाठी सबद्ध अशा उल्लेखांचा सदर्म समजण्यासाठी प्रथम तत्कालीन आर्थिक परिस्थितीची सिंहावलोकन केलें पाहिजे

त्या काळात कन्हाड, जुन्नर, नगर, नाशिक, पैठण व वैजयंती (वनवामी) हीं शहरे भरभराटीत होता अजव्याच्या घाटातून जाणाऱ्या हमरस्त्याने पैठणची पेट उत्तर हिंदुस्थानातील उज्जयिनी आदि याचारेपेठांशी जोडलेली होती पाण्टवलेग्यावरून जाणाऱ्या मार्गानें गावधन व नाशिक हां ठाणीं गोपाऱ्यानीं आणि नाणेघाटान जुन्नर व वाऱण घाटाने कालें कन्याणशां संबद्ध होत भडोच, गोपारा, कन्याण व चोल हा यदर भरभराटीत होता जयगड, दामोळ, वाणकोट, राजापुर व विजयदुर्ग या यदरातूनहा परदेशाशी

व्यापार चालू होता, रुप, पोटिन व ताम या धातूंची नाणां अतर्गत व्यवहारात चालत होता व्यापारी व कारागार यांचे सघ होते आणि त्याचेकडे सुपूर्त केलेल्या ठेवांवर ते दरसाल दर शेंकडा नऊ ते बारा रुपये व्याज देत असत समकालीन शिलालेखात पुढील कारागार उल्लेखिले आहेत आवेसणि (Artisans), ओदयनिक (Fabricators of hydraulic engines), कढिचक (Brick layers), कमार (Iron workers), कासाकार (Braziers), कुलरिक (Potters) कोलिक (Weavers), गधिक (Perfumers), गोलिक (Herdsmen), चम्मकार (Leather workers), तिलपिशक (Oil pressers) नेमकार (Polishers) धम्मिक (Corn dealers), मणिकार (Jewellers), मालाकार (Florists), मीठिक (Stone polishers), लेखक (Writers), लोहवाणिय (Iron mongers), बढकि (Carpenters), सुवर्णकार (Goldsmiths), सेलबढकि (Stone-masons), हालिक (Agriculturists) यापैकी ओदयनिक, कासाकार कुलरिक, कोलिक तिलपिशक तैसकार व धम्मिक यांच्या श्रेणांचा ही या शिलालेखात उल्लेख आलेला आहे हे उद्योगधंदे सामान्यतः व्यापारा शहरातच चालत असले पाहिजेत शेतकऱ्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी व व्यवसायाशी संबंध असतील तेव्हाच व्यवसाय तेज्यापाठ्यात चालणार व गाथान्तशतात उल्लेखिले जाणार हे उघड आहे गाथासप्तशतीला संपन्नता व दारिद्र्य या दोह्यांचीही चामली जाणीव आहे J

संपादकाला त्याच्या पूर्वजांच्या व त्याच्या समकालीनांच्या संपन्नतेच्या स्मृति असल्याच पाहिजेत नद व अशोक आणि नागेशाढातील देवळातील शिलालेखात ज्यांच्या राज्यातील महादानाचा उल्लेख केलेला आहे तो सातव्या यांच्या अपरपार मपत्ताची व दानशरतेचा आठवण त्याला असल्याच पाहिजे विष्णोद्वारात ज्याच वटू व शंकराच्या तोडाच त्या शाकवाहनाच स्मरण (क्र ४९७) त्याने नदनपूर्वक केलेला आहे कुशल मनाहवाला ११ मुद्रा वक्षीय देणाऱ्या निममादित्याचा उल्लेख (क्र ६६४) ११११ आहे आणि चार गाथाना दशकोटि मुद्रा मानधन ११११ (क्र ९९९) दानूत व रमिकना या गुणात त्याने पुनागिनिनार वडी केलेली आहे

बाराहा सहन (क ५३८) होत नाहा उदरचितेनें मुर काळवडत (क ८३),
पात्र मनुष्याला लेंचट (क १३४) करत, उसनवारी (क १९५) करायला लावत,
मिथो भोक मागायला (क १६१, १९५, ५१३) लावतें क २९० व ४७२
मयाळ डोहाळे लागले त्या बंधूची स्थिति सहृदयाला पीळ पाडणारी आहे

गरेदा करावयाच्या मालाचा नमुना (क ६२०) पाहण, त्याच मूल्य
(क ६९८) विचारण, महाग (क १६८) का सवग (क २८७) त
ठरविण, तराजूनें तालव (क १९१) किंवा मापानें मोजून (क १५२)
माल घेण, रोखीने (क ६८) किंवा वस्तुविनिमयानें (क २३८) मूल्य
येण ही व्यवहारपद्धति प्रचलित असतना दिसून येते घाऊक व व्यापारी
व्यवहाराचा उल्लेख कोठेही आलेला नाहा लोकांमधील त्याचा आढळ होणें
शक्यही नाहीं

भारत हा आताप्रमाणच तेव्हाही कृषिप्रधान देश होता शेतकरी व शेतात
पेदा होणारे पदार्थ याच्या उल्लेखान्या मुख्येवरून गाथासप्तशतीच्या काळातही
अशीच परिस्थिति अमत्याचें दिसून येतें

• शेत, शेती व शेतकरी

गाथामसशतात शत जमीनीला लिप्त (क ९) व छेत्त (क १६८, १६९,
१७०, ७९१) = क्षेत्र या सज्ञा योक्त्या आहेत समकालीन शिगलेप्यात शेत
हा सज्ञा आढळते क्षेत्र म्हणजे लागवडीपालची लागवडीला आणण्याजोगी
जिंदा सुद्धा पड ठेवणी जमान अताचा सीमादर्शक किंवा जलविरोधक
बांध (क १६८) आहेत आणि बांधांना कुण (क ९६ ५१३, ६३७)
आहेत हा शेतें ग्रामसीमेला भिडणेली (क ६०२) आहेत काळीची मर्यादा
दर्शविण्यासाठी ग्राममानेवर तणपुरिस-तणपुरण (क ७४०) घुत्तागण्या
मारणा उभा बेजेग आहे लागवडीला लावर असणें त्या जमीनापलीकडे कुण
असत व त्यापलीकडे अरण्यें वेदकाळान जमीनीचा क्षत्रपळ मोजून त्याची
क्षेत्रात विमाणी करणान येत अस (१ ११०) आणि त्यावर शतकन्वाचा
मातकी रक (८ ९१ २-६) अस गाथासप्तशतीत जमीनमोजणीसाठी
नियतण = निवर्तन हें भव (Nasik Gazetteer Pandu I enj Inscr
५० ४) वापरात हान ६ हान = १ दण्ड, १० दण्ड = १ रज्जु आणि

३ × ३ रज्जु = १ चौरस निरर्तन असा तपशील कौटिल्याने अर्थशास्त्रात (Shamsastry P 118) दिलेला आहे महाराष्ट्र राजदकोशात दिला आहे तो अर्थ असा १. गुजराथेंतील चार विघे जमीनीचें परिमाण ० दहा हात लावीन्या बीस काठ्याचें माप, औरस चौरस ४००० हात ३ औरस चौरस तीनशें हात जमीनीवर शेतकऱ्याचा मालकी हक्क असे आणि शेत जमीनीवर कर घेण्याचा किंवा करमाफी करण्याचा सरकारला अधिकार असे हेंही त्या लेखावरून दिसून येत

जमीन नागरण्यासाठी हल (क ३२४, ६९०, ७८९) व लड्गल (क १६५) वापरलेले आहेत हल हा हलका नागर हलक्या जमीनीसाठी वापरण्यात येत असावा आणि लड्गल हा मोठा व वजनदार असून तो भारी जमीनीसाठी वापरण्यात येत असावा क ६९० मधील हल भात शेतात फिरलेला आहे क. ३२४ मधील हल चिखलात चारलेला आहे, त्याचा फाळ चारवार आणि ओहून काढावा लागत आहे अशी नागरट फक्त भातशेतात संभवते क. ७८९ मधील 'कठिण रुर-वीर' अशी खडकाळ जमीन प्रथमच नागरण्याकरता हल वापरलेला आहे रुर = कठोर (दे ना २७८) = खडकाळ आणि विर = भागणें (हेम ४ १०६) यावरून तर करवीर हें ग्रामनाम सिद्ध झालेलें नसेल ? भातजमीनीसाठी वापरण्यात येणारा हलका नागर मावळातले शेतकरी हळ्याही रंग्यावरून घरातून शेतकडे वाहून नेताना दिसतात क १६५ मधील लड्गल कपाशीच्या शेतात उभा आहे कपाशीला कसदार जमीनात सोल नागरट करावी लागते या दोन्ही जातान्या नागरांना लोखंडी फाळ बसविलेले आहेत, तसें नसतें तर क ७८९ मधील खळकाळ जमीन नागरताना ठिणग्या उडाल्या नसत्या नागराला जुपलेला जनावरें जुवाला ओस = योक्न = कासच्यानें धाडलेला असत आणि त्यांना अवहासिणी-वेराणी घातलेल्या (क ६९२) असत नागर ओढण्यामाठा बेल व रेडे या दोहोंचा उपयोग होत असावा प्रत्यक्ष उल्लेख मान आलेला नाही तराही क २३८ व ६९३ मधील उल्लेखावरून पैलावद्दल निश्चित अनुमान करता येते सामान्यत नागरास दोन बैल (Jataka II 165, 300) जुपीत असत नागरणीपूर्वी नागराची पूजा करीत असत क ३५८ या गद्येंत प्र यज्ञ पेरणांचा एकच उल्लेख आलेला आहे ह्याप्रमाणच तेव्हाही

मुठीने वी पेरीत अमृत. नागरणी व पेरणी ही मेहनतीचा कामे पुरायना केलेली आहेत आणि शेेत राखणीचे (क. ६९०, ६९१, ८९५, १००६) आणि न्याहारी (उबहारिआ, पाउहारी) पोंचवण्याचे (क. ६९२, ७२९) अशा कमी मेहनतीची कामे मोलाच्या व घरच्या क्रियांनी केलेली आहेत.

गाथासप्तशतीतील पिके मुख्यत्वेकरून पावसाळी आहेत क. ५६७ मधील साळीचे शेेत पाण्याने भरलेले आहे आणि क. १९० मधील शालिक्षेत्रातून तर पावसाळी पाण्याचा प्रवाह वाहलेला आहे अशा दरवे आजही मावळात दिसतात पावसाळी पाण्यावर पिकणाऱ्या जमीनीला केतु आणि विहीरीच्या पाण्यावरच्या जमीनीला सेतु अशा संज्ञा योजलेल्या आढळतात. पाण्याच्या भरपूर पुरवठ्याबाबत उत्तम पोक निघणे शक्य नाही, मग हें पाणी काळव्याचें असो किंवा विहिरीचे. क. ४९० या गाथेत रहटघडि-रहाट-गाडग्याचा उल्लेख आहे। या यंत्राला इंग्रजांत पशियन व्हील, इराणी चाक अशी संज्ञा आहे. भूमिगत जलप्रवाहाचा व जलाशयाचा शेतीसाठी उपयोग करण्याच्या अनेक योजना इराणात वापरात आहेत त्या अर्वाचीन आहेत असें गृहीत धरून गाथासप्तशतीचा काळ अलीकडे ओढण्याचा कांही संशोधकांचा प्रयत्न आहे तो योग्य नाही. ऋग्वेदात (१०.१०१.५-६) रहाटगाडग्याचा उल्लेख आहे श्री यिन्नावशास्त्री यांच्या भाषांतरावरून त्याबद्दल स्पष्ट कल्पना होत नाही, शिवाय या सूत्रात एतद्विषयक संज्ञा प्रत्यक्ष आलेली नाही. वाद्यांनी परस्परानी वाघलेला माडी आणि विहिरीतून ओढलेल्या पाण्याचा असणारा प्रवाह याचा समन्वय अशा यंत्राचें अस्तित्त्व मानल्याशिवाय होऊ शकत नाही अर्थात् हे यंत्र अर्वाचीन किंवा परकी आहे असें मानण्याचे काहीच कारण नाही

हलिक = हलिक (क. ३१७, ३६०, ४६७, ६९३), हलिकपुत्र (क. ८४, १८०, ३७३, ४५८, ६००, ६०३, ७४०, ८१९), हलिक-पुत्रि (क. ३८८, ८५७, ८५८), हलिक स्तुपा (क. १०७, ४४१, ९५३)

हल धारण करतो तो हलिक, नागच्या, शेनकरी हाता पळी पोथी धारण करतात म्हणून स्वतःला वरिष्ठ म्हणवून घेणाऱ्या काही जमाती हाता हल धारण करणाऱ्यांना हलके म्हणतात ही गति दामिवारक आहे, गान्धर्वी

नव्व व्यावहारिक दृष्ट्याहो वस्तुतः हरी हा हलाचा पुतारा रलयोरभेद या नियमानुसारही हल ह प्रतीक धारण करण्यात हलपर बलरामाग कमीपणा वाटला नाहा हाती हल घेऊन जमीनीच वयण करण्यात स्वपणालाही हलपेपणा वाटला नाहा

गाथासप्तशतातला हलिक अडाणी (क १८०) आहे, अत्पसतुष्ट (क ३१७) आहे, त्याचें मनगट बळकट (क ७८९) आहे आणि तो कशाळ (क ३०४) आहे तो नागरतो (क ३२४), पेरतो (क ३५८), राखतो (क १५०), रापणी करतो (क ८९), मळणी करतो (क ६८८) हलि कायैकी बरेच पामर (१,१९,२३८ ३५८ ६८९, ६९०) आहेत क ८४ मधील हलिक सधन असावा क १३८ मधील हलिक इतका दरिद्री का चैल सरेदी साठी त्याला पाघरणे बिकावा लागतात हलिकाच आपल्या शेतापर पोटाच्या पोंराणवढे प्रेम (क ५६७) असतें हलिकाची कामासक्ति अनेक गाथात वर्णिलेली आहे विशेषत त्याग आर्य त्रियावदल वाण्यारें आकर्षण (क ८४) आणि त्यामुळ आर्यांच्या रोपाची धास्ती (क ३००) हलिकान्या स्त्रिया दुग्धसमुद्रातून निघालेल्या लक्ष्मीसारख्या (क ३८८) सुंदर आहेत, त्याचे स्तन पुष्ट (क ८०७) आहेत एवढेच नव्हे एरडाच्या पानाएवढे विस्तीर्ण (क २५७) आहेत दर्शित एरडाग पचगुलि (दे ना ६ १७) अशी सज्ञा आहे, ता मोठी अन्वर्धक आहे हलिक त्रिया इतक्या अत्पसतुष्ट आहेत ना त्यांना नवें वस्त्र मिळालें (क २४१) का अस्मान ठेंगण वाग्तें आणि पतीची मना साभाळण्याविषयी इतक्या तत्पर व एवढ्या महनगील री त्या त्यांच्यासाठी स्वतः दौत्य कराययासही माधार घेणार (क ८४) नाहात हलिक पुरुषाना आर्य त्रियावदल वाटत तस आकर्षण हलिक त्रियाना गृहपति पुत्रावदल (क १०३) वाग्तें क ४९८ व ८५८ या गाथात लेखिक विवृताचे उल्लेख आलेले आहेत

हलिकाना जीवनव्रत कगचा नफाळा शतावर फेरी (क १९१) टाकावी दिवसभर दमछाक होईपर्यंत चित्तलात पावसात नागरट (क १०४) करावी आणि घरां जायें तर रात्री शक्य होत उदरानी कुरतडावें (क ७६२) किंवा रेग्नानी तुजवाव (क ५४९) रात्रा उबदार, जवानीने तटतल्ल्या, सावळ्या राणाग वशात घेऊन झोंपार आणि विधुर अमल्यास घराच उदासवाणें घडून

रहावे (क. ३७३) किंवा काम नमले तरी शेतातच वस्ती (क. १६९) करावी आनंद काय तो एकदाच- सव्यावर पाड्या शुभ्र तादळाची रास पडेल (क. ६८९) तेव्हा ।

गाथासप्तशतीत पुढील पिकांचे उल्लेख आलेले आहेत, ऊस (इच्छु, उच्छु, पुडइच्छु, क. ५४१, ५५४, ७३४, ७६९, ७७०), कपाशी (कप्पास, तूल, फलही, फलिहः क. १६५, ३५९, ३६०, ५४९, ६७९, ८०१), कांदाळा (क. ७६०, ७९६), चणे (चणअ क. ५१७), तादूळ (कलम क. ६९०, ६९१, ग्रीहि क. ९, ५६७, ५६८, ६८९, ६९०, ७८०, १००३), तिल (क. ८, ६९०, ७९३), तूर (तुवरी क. ३५८), मोहरी (राइआ क. १७१), यव (क. ४००) बालुडकि (क. १०) आणि शण (क. ९) आणि गवतापैकीं तृण (तण क. ७७, ३७९, ३९४, ५०६), पलाल (क. १०९, ३३०) व सिप्पिर (३३०)

या उल्लेखावरून स्पष्ट दिसते की गाथासप्तशती निर्माण झाली त्या प्रदेशाच तादूळ हेच मुख्य अन्न व पीक आहे आणि जा तृणें उल्लेखिलेली आहेत तीही भातशेतीच्याच भागातला आहेत छप्पर, बिछाना व शेकोटी या तीन्ही कार्यांसाठी भाताच्याच पेंढ्याचा उपयोग होऊ शकतो मात्र येथे नारळीची झाडे नाहीत आणि क. ७८० मधील साळीच्या शेताचा उल्लेख विन्ध्याच्या गाहचर्यात आलेला आहे गाथासप्तशतीच्या निमितीची स्थलनिश्चिती करताना हे आणि कपाशीचेही उल्लेख विचारात घेतले पाहिजेत

येथे तादळाच्या तीन जातींच उल्लेख आलेले आहेत त्यांच्या ओळखीबद्दल मतभेद आहेत सामान्यतः कलम म्हणजे कोळबा, सालि म्हणजे गरवी आणि ग्रीहि म्हणजे हळवी गरवीचे पीक सुमारे सहा महिन्यात तयार होते क. ५६८ मधील साळीचे पार हिवाळ्यातलें दव पडेल तरी तयार झालेल नाहा क. १८९ मधील साळीच्या तादूळ शरद ऋतून तयार झालेला आहे हळवाच पीक सामान्यतः तीन ते माडे चार महिन्यात तयार होते आणि कोठे गाठ दिवसात ऋग्वेदात तादुळाचा उल्लेख नाहा आणि ग्रीहि हा प्रथम अध्याय (बुद्धिर्वा ज्ञा पृ. २९५) आढळता गोदावरीच्या पारमरात पल्ल्या दुष्काळात गातमानें जलर राडणारा नादळ च। वात लागवडली, ती हीच तर

नसेल २ तादळाच्या शेतात पाणी तुंबविण्यासाठी उतारावर बाध घालणें, घिरि-
टावर भात भरडणें आणि उरल्यात मुसळानें तोंडूळ काडणें, या पद्धति तेव्हा-
ही प्रचारात होत्या असें क्र. ५६७, ५६८, व ७९४ या गाथावरून दिसतें.
खळ्यावरली नव्या तादळाची पादरी शुभ्र रास आणि शरद् ऋतूतील काटेरी
चादणें याची क्र. ६८९ मधील तुलना नवकाव्यातली असावी असें वाटण्या-
इतकी अंकल्पित आहे. वैदिक वाङ्मयात क्षेत्रें व मुलें याचा उल्लेख एकाच
भावनेनें केलेला आढळतो (बद्धपूर्वजग पृ १७८), तसा उल्लेख क्र. ५६७
या गायेंतही आढळतो.

भारतीयाना ऊस अथर्व कालापासून (१२४५. १२.२.५४) माहीत आहे
व ७३४ या गायेंत उसाच्या पुण्ड्या जातीचा उल्लेख आहे ही जात मूळची
परकी (Watt. Commercial Products of India P 936)
असली तरी ती अनेक शतकापासून हिंदुस्थानात स्थायिक झालेली आहे.
पुण्ड्याच्या जातीपैकी पुणेरी, बनारसी व सहराणपुरी या विशेष विख्यात
आहेत. या उसाची उत्तमागनेशा तुलना केलेली आहे, वाळली सुकली
तरी तिची गोडी कमी होत नाही म्हणूनच पुण्ड्याची लागवड लोकनस्तीच्या
आसमंतात आणि साखर कारखान्याच्या आसपास करण्यात येते.

गाथासप्तशतांत कपाशीचे सहा उल्लेख आलेले आहेत. एकादाच उल्लेख
असता तर अववाद म्हणून किंवा ग्रामीण जीवनाच्या आर्थिक स्वयंपूर्णतेचे
लक्षण म्हणून वासलात लावता आली असती. सहर्जी उडवता येण्यासारखे हे
उल्लेख उपरे नाहीत. गभीर नांगरपूजेपासून बोंदाच्या छिचोर हास्यापर्यंत
त्यांची व्याप्ति आहे. त्राडूळ व कापूस शेजारा पिकत नाहीत. त्यांच्या दरम्यान
कोरडवाहू रुंद पट्टा असतो. तादळी प्रदेशात पडतो तेव्हा पावनात कपाशी
कुजून जाईल आणि कपाशी पिकते त्या भागातल्या उष्णतेनें तादूळ कोळपून
जाईल. शिवाय या जमीनीचा कमही वेगळा असतो. म्हणून गाथासप्तशतीच्या
निर्मितीसाठीं सद्य व विन्ध्य याच्या परिसरातील निसर्गत भिन्न अशा
प्रदेशातील कवींचे सहकार्य झालें असलें पाहिजे असें निश्चितपण सांगता येतें.

तांदळापेक्षा कपाशाचें प्राञ्ज मौल्यवान् हें तत्कालीननाही मान्य होतें असें
स्पष्ट दिसतें. तादळाच्या शेतात चोरून चरणान्या पोळाला घरधन्याचीच धास्ती

(क्र. ९५२) आणि कपाशीच्या शेतात रेडा घुसला तर त्याला हुसकायला घरदार धाव (क्र. ५४९) घेतें तादळाच्या पिर्काची राखण घरच्या पोरी (क्र. १००३) व मोलाच्या बाया (क्र. ६९०, ६९१) करतात तर कपाशीची राखण करण्यासाठी अडदाड अहीराची योजना करण्यात (क्र. ८०५) येते ! पिकल्या तादळाची रास उघड्या खड्यावर घालण्यात येते (६८९) तर कपाशीची बोंडें वेंचण्याचें काम चालू असतांना खुद्द गृहपतिमुता (क्र. ३५९) हजर राहते !

कपाशीच्या तालोखाल तिळाचे उल्लेख आलेले आहेत. तीळ जितके उप-युक्त तितकेच पवित्र. अथर्व वेदात तिळाचे अनेक उल्लेख (१२.८.३; १२.२.५४) आलेले आहेत. तीळ व तादळ हीं पिकें एकामेकाच्या साहचर्यात वाढतात. इतर पिकांपैकीं मोहरीचा उल्लेख गोदावरीच्या साहचर्यात आलेला आहे एवढाच मुद्दा लक्षात घेण्याजोगा आहे

३ शिकार :

शिकार हा गाथासप्तशतीतील वन्याचा चरितार्थाचा व्यवसाय आहे. रघुवंश व शाकुन्तल, कादंबरी व हर्षचरित इत्यादि उत्तरकालीन ग्रंथात शिकार ही वरिष्ठ व सरन्न वर्गाची क्रीडा झालेली आहे. हें साहित्य कृत्रिम, बहुजन-समाजविन्मुख व वरिष्ठ वर्गाधिष्ठित झालें असल्याचें यावरून निःसंशयपणें दिसून येतें.

गाथासप्तशतीतले व्याध करतात ती शिकार व्याघ्रादि हिंस्र प्राण्यांची (क्र. ९८५), हत्तींची (क्र. १२९, ६३०) व हरणाची (क्र. ६०९, ६१८, ६२९, ९४५,). पुलिंदाचा उल्लेख कुजरभृगयासक्त (क्र. ११६) म्हणून आलेला आहे. व्याघ्राची व हरणाची शिकार होते ती त्याच्या चर्मासाठी आणि हत्तींची त्याच्या दातासाठी हरणाचें मांस हें मासोत्तम म्हणून प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे मिरवणुकांत किंवा लढाईत डका धारण करण्यासाठी हत्ती पकडण्यात येत (क्र. ९९३) असत. प्राचीन भारतीय युद्धपद्धतात हत्ताचें स्थान आघाडीचें व महत्त्वाचें होतें सांप्रदायिक विधींसाठी भृगाजिनें व यज्ञप्रमर्गी प्रमुख कर्त्र्यांसाठी व्याघ्राजिनें वापरण्याची प्रथा वेदकालापासून प्रचलित आहे. अशीं चर्म विक्रीकरता खरेदी करण्यासाठी पेंरीवाले याणी व्याघ्राच्या धरोधर

(क. १८१) जात असत. दांतामाठां हत्ताची शिकार होत अमयाचें अनेक उल्लेख जातकाल (१३२०) आढळतात. आरगाचे दांडे, बागेंच्या, फाया- इत्यादि रस्तु वनविषयामाठां हस्तिदंताचा वापर झालेला तेथें व ममकालीन शिल्पात आढळतो. १

पुल्लिंद व व्याध शिकारींसाठी धनुष्यबाण हेंच आयुध वापरतात. पिरयाचे धनुष्य वारशानें पुत्राकडे (क. ६६३) येत असे. एकेका व्याधाचा रानात असा दरारा असे (क. १२१) की त्याच्या हयातात त्याच्या वस्तीच्या आसपास फिरकण्यासही हत्ती धजत नसत. क. ६३० मधील व्याध असा जवरदस्त होता की तो एका बाणात हत्तीला लोळी; पण लग्नानंतर बायकोच्या नादानें तो इतका वावचळला की आता त्याला पूर्वीचें धनुष्यही पेलेनाम. जालें, हीच व्याधवधूंची कुशारकी आपल्यावरील आसणीमुळें दुर्बल झालेल्या पतीचे धनुष्य त्याला पेलवें म्हणून तें हलकें करण्यासाठी त्या तें उघड्यावर छिलून आपलें सौभाग्य प्रगट (क. ११९, १००, १००) करतात ! वाना- पर्यंत धनुष्याची दोरी ओढून (क. ५९४) बाण सोडला की जणूं बीज कडा- उरयासारखा शिजिनीचा घोप (क. ५४, ५५) होई चितळ हरणाची शिकार करणें हे कर्तृत्वात कमीपणाचें लक्षण होय असे व्याधेन्नियाही (क. ६०९) मानीत असत. २

धनुष्य (क. ११६, ११९, १२०, १००, १००, ४२४, ४७३, ५०४, ५८४, ६०१, ६१८, ६६३, ७०७, ८०२, ९८६), बाण (क. १०१, २१०, ३०५, ३२६, ३८१, ४०४, ४४१, ५०४, ६०१, ६३०, ९४६, ९८०, ९९४), भाळ (क. ५८६, ५९४) आणि शिजिनी (क. ५४, ५५, १०७, ६०४, ५९४, ६०१)

शस्त्राभ्यासाचा हा एवढाच निपस येथें घेतो कारण गायामसशतात धनुष्यबाण हे आयुध मुख्यत्वेकरून व्याधानी व तेही शिकारींसाठीच वापरलेले आहे पहा. क. १०७, ४७३ व ९८६ ही धनुष्ये मदनाचा व क. ५८४ व ७०७ हा हत्ताचा क. १०४ हें धनुष्य मृदुलीचें आणि क. ८०२ हें चंद्राचें, आणि बाणापर्का क. १०१, २१०, ३०५, ३२६, ३८१, ४०४, ४४१, ५०४, ६०१, ६३० व ९९४ हे शर मदनाचे व क. ५०४ मधील अर्धचंद्राकृति बाण दृष्टीचा

क १४ व ५५ मधील शिजिनीघोष चन्दिनीच्या प्रियकराच्या टणत्काराचा उपमा व संकेत वगळले म्हणजे राहतात ते धनुष्यबाण व्याधुर्लिकांचे

धनुष्य हे वेदकालीन आर्यांचे मुख्य शस्त्र ऋग्वेदातले (१० १७ २०) धनुष्य लाकडाचे असून त्याची दोरी स्नायूची आहे महाभारतमाळात कार्मुक (४ ३८ १०) या लाकडाचे धनुष्य बनवीत असत कौटिल्याने (ग्राम शास्त्री पृ ११०) धनुष्याचे कार्मुक कोंदण्ड द्रुण व धनु ह प्रभार दिलेले असून ते अनुक्रमे ताल बाबू दाह व शृंग यापासून बनविलेले असत अम नमूद केले आहे पुढे धातूची निमंति वाटली व त्याचा उपयोग अस्त्रासाठी होऊ लागला धनुष्यासाठी शिंग व लोखंड याचा जोडीने उपयोग करावा असे अग्निपुराणात (४४ १-१०) मागितलेले आहे तरी हेरोडोटसच्या (७ ६१) काळापर्यंत मुख्यत्वेकरून बाबूचाच धनुष्ये वापरात होती चोड बाक्काचा धनुष्ये परीर उत्तरकाशीन असावात महाभारतातली धनुष्ये (१ १२५ ८-९ ६ १०० १२) रंगविलेली आहेत त्यावर मुनर्णाकृति व रत्ने जडविलेली आहेत धनुष्ये ता वापरणारान्या उचीच्या व शक्तीच्या मानाने लहान मोठी असत सामान्यत त्याची लांबी तालमान असावी असे महाभारतात सांगितलेले आहे याहून मोठी धनुष्ये शक्तीच्या (क ६६३) किंवा निशाणाच्या स्पर्धेसाठी वापरण्यात येत असत शिजिनी म्हणजे धनुष्याची दोरी वेदकाळात ही दोरी बलाचे कातडे किंवा स्नायू याची असे मूर्ध, तृण, शण, बाबूची साल वा स्नायु यापासून धनुष्याची शिजिनी सिद्ध करावी असे कौटिल्यान (पूर्वाक्त) मागितलेले आहे शिजिनीच्या प्रत्येक टोंकाला फाम असे पर्याय एक फाम धनुष्याच्या वरल्या आतना मजक टोंकाशी असलेल्या राखत नेहमी गुंतविलेले असे धनुष्य वापरण्याच्या वळाचे दुसरा फाम ग्वालच्या ग्राचेन समविण्यात येत असे माहा तर धनुष्याच्या कमानाची शक्ति नष्ट व्हाव याची धनुष्य वापरण्याच्या वेगवेगळ्या मजा वातसनेयी सहितेत दिव्या आहेत आतन = धनुष्यावर दोरी चढविलेले प्रतिज्ञा = बाण लावण आयमु = धनुष्य बाक्कण आणि अस् = बाण मोडण बाण जोडून शिजिनी नाशून, नेम धरण्याला सधान ही सजा इतरत्र दिलेला आहे धनुष्याचा मध्यभाग

व बाणान् अग्र आणि रक्ष्य हीं उघड्या ठोक्याच्या पातळांत येतील एवढे धनुष्य उचलून सधान साधावयाचे महाभारतातले योद्धे धनुष्य उभें धरतात आणि होमरचे याद्धे तें आडवे धरतात. गुड्ड्यावर चसून किंवा अतराळातील सधान साधावयाचे असेल तेव्हा धनुष्य आडवेच धरावे लागतें. आपले योद्धे धनुष्याची दारा कानापर्यंत (क्र. १९४) ओढतात व त्याचे छातीपर्यंत आपले योद्धे दोरी उजव्या हातानें ओढतात, एकत्र अर्जुन मात्र मव्यसाची हांता ऋग्वेदात, अथर्व वेदात व पुराणात बाणाचे द्योतक अस अनेक शब्द दिलेले आहेत. महर्षि (क्र. ५९४) हाही बाणच आहे असं हॉपकिन्सचें (Position of the Ruling Caste in India p. 273) म्हणणें आहे. अर्धचंद्राकृति बाण हा भामाचा विशेष आवडता. क्र. ५८२ मधील हस्तभूषण हा मात्र भाग्य असावा. वेदकालीन बाण वेताचे असत. त्याचा फळें शिंगाचीं, तांब्याचां अगर पंचधातूचा असत. तीं ज्वालितारंगी अणकुचीदार असत. ऋग्वेदात व अथर्व वेदात आलाक्षा व दिग्ध या विपारी बाणाचा उल्लेख आलेला आहे. अशा विपारी बाणाचा वापर धर्मयुद्धात करावयाचा नाहीं असा सक्त नियम होता. अनार्यांचे जमाव व हिंस्र श्वपदै यासाठीं त्याचा उपयोग होत असावा. कौटिल्यानं नाराच या लोखंडी बाणाचा उल्लेख केलेला आहे. बाणाची लांबी रधाच्या आठ्ठाएवढी (म. भा. ७.१६६.१८) म्हणजे वाकभर असे. मध्ययुगीन बाणाची लांबी अडीच ते तीन फूट (Egerton Hand Book of Indian Arms) अस. बाणाच्या आघाडीचें शल्य व पिछाडीचीं पिस हां काचाला तातीने बांधलेलीं असत. बाणाचा भाता (काण्डकरण्डअ. क्र. ६३०) पाठीवर अस. त्यात दहा ते वीस बाण असत. ऋग्वेदातील धनुष्याच्या दोऱ्या (१०.२७.२२) स्नायूच्या आहेत. महाभारतातल्या मूव तृणाच्या अगर लतेच्या आहेत. अग्निपुराणात कातच्याच्या दोऱ्याची शिफारस केलेली आहे. क्र. ५४ व ५५ या गाथात शिविनीच्या टणत्काराचा उल्लेख आलेला आहे. अधूना ओगडवण्यामुळे पीळ उकलून शिविनी निरुपयोगी होत असावी असें क्र. ६०१ मधील उल्गावरून दिसतें. रणधुमाळांत धनुष्य मोडतात व दोऱ्या तुटतात आणि बाण मरतात, म्हणून त्याचा साठा जवळ बाळगावा लागत असला पाहिजे. अनुधराना सोडण्याचा बाणानीं आकाश भरून घेण्याची वर्णन

आढळतात पण त्या मानाने हानि झालेली दिसत नाही. म्हणून या अत्राचा कार्यक्षमता कमी लेखण्याकडे पाश्चात्य सशोधकांचा कळ आहे.

फामेपारधी पाश लावून पापर पकडतात, असे क १३८ व १०० मधील उदाहरणाने दिसते. ऋग्वेदातही या पद्धतीचा उल्लेख (३४०१) आढळतो. क ७८३ मध्ये हत्ती पकण्यासाठी पाश लावलेले आहे. हत्तीचा आटोपशीर कळप आटोप्यात आलेला पाहून शिकारी गळ्या जगलाला दोर्दीकडून आणून गवतात आणि भेडरलेल्या हत्तीला पकडतात. या पद्धतीचा उल्लेख क ७८४ मध्ये आढळतो. हत्तीच्या हातांची चाल असतील अशा प्रदेशात रडू घणावयाचे, ते काट्यांनी भरून त्यावर गवत व माती पसरून भोंवतालच्या जमिनीमार्गे सरावयाचे आणि पकण्याकडच्या हत्तीला पकडून त्यात आणून अडकवायाने ही पद्धत क ७८९ या मध्ये नसून येते. येथे हत्तीला पकडण्यासाठी रडूपात कुत्रेही हत्तीला उभी केलेली आहे. हत्तीला घ्राणद्वारे फार तीक्ष्ण अमते त्या मानाने त्याची दृष्टि मदच अमते. तशात ते माचाला आणि म्हणून स्वतःच्या मदच्या गंधाने ते जणू अंध होतात आणि सोडले जाण्याची ठाव घेण्याचा नेहमीचा सराव विगळून बेभानपण रडूपातल्या हत्तींमार्गे धार घेतात आणि बघमान पडतात. ही पद्धत म्हैसूर राज्यात गेल्या शतकापर्यंत चालू होती व अनिदक्षिणेकडे अजूनमुद्धा चालू आहे. म्हैसूर गॅझेटियर (Vol I p 126-7) मध्ये श्री जी आर नारायणराव यांना ' Pits were artfully disposed along routes frequented by wild elephants or near about the pools and trees which they love to visit and being lightly covered over by a net work of bamboos leaves and earth were steadily overgrown with grass after the early showers so as to remove all causes for suspicion. The animals usually so cautious saw nothing to rouse their suspicion and precipitated themselves in to the pits. When the captive elephants fairly completely filled the pits there was no space in which

to throw fodder and there was absolutely no means of watering them and the period which elapsed between the fall and the rescue was usually one of starvation for them. After noosing the captive with the help of the Kunkies (or tame elephants), the pits which by now would be slightly enlarged by the struggles of the captive beasts, were filled in with twigs, leaves and other rubbish, with the result that the animals elevated themselves automatically. This method which on account of the cruelty involved, is very rarely resorted to in Mysore at the present day still flourishes in South India & Malabar." शिकारीच्या या पद्धतीचे उल्लेख गाथासप्तशतीच्या उत्तरभागातले असले तरी त्या मात्र उत्तरकालीन नाहीत. मृश्यात (५०४४) व सांपळ्यात (१००८१०) अडकवून सिंहाची शिकार केल्याचे उल्लेख ऋग्वेदांतही आढळतात.

व्यवसाय :

गाथासप्तशतीत अनेक व्यवसायाचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष उल्लेख आलेले आहेत; उदाहरणार्थ, चंदिलाचा प्रत्यक्ष उल्लेख आलेला आहे आणि प्रमाण-सूत्रावरून (क. १५३) अरेकमाचा व्यवसाय अप्रत्यक्षपणे सूचित केलेला आहे. या व्यवसायांपैकी काही वन्य आहेत व काही नागरी; काही स्वतंत्र व काही गावगाव्याशी संबद्ध; काही स्थायिक व काही फिरस्ते सामान्यतः मारेचे व्यवसाय बहुजनसमाजाचे आहेत, त्यांना केलेले व त्यांच्यासाठी केलेले भुशीक्षिताचे व मुमस्कृताचे व्यवसाय अपवादात्मक आहेत यापैकी काही व्यवसायाचा येथे तात्पुरता निर्देश करतो.

पशुपक्षाची पारध हा वन्य जमातींचा चरितार्थाचा प्रमुख व्यवसाय. चर्म, अस्थि, हनायु, दात, शिंग, पित्त, चरबी व मांस इत्यादि पदार्थांचा व्यापार या जमाती करीत असत.

मुवर्णसिद्ध अल्कार, त्यात जडविण्यासाठी नील (क. ३०२), पाम्मराव
 (पद्मराग = माणिक न. ७१), मणि (क. ८०३, ९७०, ९७६) व मरगज
 (हेम ११८० मरकत = पद्मा क. ४७५) इत्यादि स्थलीद्वय आणि
 प्रवा (क. १७८) व मोती (क. ६६९, ९९८) इत्यादि जलीद्वय मौल्यवान्
 रत्नें, अकुश (क. ९९३) करवत (क. १५०) गन्ग (क. ७८७),
 चिलसत (क. ९९७), तरवार (क. ७८७ ९९७), नागराचा फळ
 (न. ६१० ७८९), वाणाची अग्रे, मेरा व शूल (क. ६४), शूल
 (क. ७८०), मुर्द (क. ३९४ ७२०) इत्यादि लोह (= लोखंड क. ९९७)-
 मिद वस्त्र (क. १३९, १४० ४५६, ५७६, ८३१), पात्र (क. २४०)
 या नामनिद पदा (क. १०९, १७०) इत्यादि वस्त्र (वस्त्र पाणिनि
 ४.३.१६८ ५.१.५) - मिद धातुरण (क. ६९८), हरिताल (क. ९)
 इत्यादि धातुसिद्ध प्रसाधन-साहित्य हे नित्योपयोगी, व्यवसायोपयोगी व युद्धो-
 पयोगी वस्तूंचे उद्देग निसिद्धिपूर्ण मिद करतात कीं गाथासप्तशतीच्या
 काळात धातूच्या व रत्नाच्या ग्राणी अस्तित्वात असल्याच पाहिजेत, निमित्तीच्या
 किंवा लग्नच्या प्रदेशात आणि शुकार, तावट, मणिकार, लोहार, शिक्ककार
 सोनार वगैरे व्यवसाय ही या धातूच्या ग्राणी व हे व्यवसाय भारतात वेद-
 कालापासून चार आहत सृष्टि जातुपात मुद तयार करणाऱ्या कम्माराचा
 उद्देग आहे ही मुद अशी सूच्य की ती पाण्यावर तरगत व अग्नी तीक्ष्ण की
 गेरणीचा भेद करते (जातक ३.२८१) चिलसत व तरवार हे उद्देग गाथा
 सप्तशतीच्या उत्तर भागात आलेले आहेत, ते उत्तरकालीन मानते पाहिजेत.
 मातवाहनकालीन वाणाची अग्रे पुष्कळ मिदले (Excavations at
 Brahmapuri 1945-6 Dr Sankar & Dr Dikshit p 121)
 आहेत म्याथिर किंवा फिरल्या (जातक ३.२८१) अयसरांनी ती धनविद्वेष्टी
 अमावीत क. १०१ मध्य गोनाराच्या नागडीचा स्पष्ट उद्देग आदेश आहे. आणि
 क. ९०९ मध्य बगोटीवर रत्न पाण्याच्या अग्रे जवाहिराच्या गाथासप्तशतीत
 उद्देगिद्वेष्टी मरकतभाजन व शूलगुप्ति आदि पूजापत्र या मणिकारानीच तयार
 वेद्वेष्टी आहेत हिंदुस्थानात जागोजाग झालेल्या ग्रन्थनात प्राचीन व रंगी
 बरगी अने काचेचे व दगडी मणि मिदले (Itched Beads in

India Dr Dikshit) आहेत मण्यावर रंग चढविण्यासाठी त्यावर रासायनिक क्रिया करून ते भट्टात भाजण्यात येत असत. गाथासप्तशतीत उल्लेखिले आहेत तसे काळे मणि प्रद्वपुरांच्या उत्पन्ननात मिळालेले आहेत काचेच्या वागळ्या (क १३४, २८३, ५८९, ६८३) व चपक (क ७१०, ९११) या उल्लावरून काचकार व कासार यांचे धंदे सूचित होतात. ग्राम ख्रिया काशान्याही वागळ्या वापरीत, म्हणून वागळ्याचा व्यवसाय करणारांना कासार हे नाव मिळालेले असावे. वागळ्या भरण्याच काम कासारणी करतात असा स्पष्ट उल्लेख क ५३९ या गाथेत आलेला आहे. त्याचा हा व्यवसाय फिरस्ना असल्या पाहिजे. प्रद्वपुरीच्या उत्पन्ननात निळसर रंगान्या सात वाहनाशीन वागळ्या मिळालेल्या आहेत, त्या रोमन असल्यात असा डॉ. दीक्षित याचा अंदाज (पूवाक्त पृ ११७) आहे. मद्य माचविण्यासाठी व पिण्यासाठी वापरावयाचा उची भाडी हा सातवाहन कालात रोममधून आयात होत असत. क २०४ या गाथेत आरशाचा उल्लेख आहे. प्राचीन भारतातील आरसे धातूचे असावेत. मिल्किंदपन्हो (४१६०) मध्ये तसा उल्लेख आहे. प्राचीन ग्रीक व रोमन लोक असच आरसे वापरीत असत. दत्तकारांनी केलेल्या हस्तिदती मुठी आरशाना बसवीत अना जातकात (V No 531 p 138) उल्लेख आढळतो. गाथासप्तशतीला समकालीन असलेल्या मथुरा व माची येथील शिल्पात हाती आरसा घेतलेल्या यर्क्षान्या मूर्त आढळतात. अजव्यातहा असाच प्रमग रंगविलेला आहे. क १३८ व ९४० मधील फास दत्तकारांनी तयार केलेले हस्तिदती असणें शम्भय आहे. घिरोट (क ७९४), चटुक व करडूक हा भिक्षापात्रें (क १६२), चरक (क ५७४, ७६९, ७७०), नागर (क १६०, ६९०, ६९२, ७८९) प्रमाणसून (क १५३), मुसळ (क १०१), रहाटगाटणें (क ४९०), सागळ्या (क. १३८) इत्यादि काष्ठमिद वस्तूवरून बरेकम व सुतार याच अस्तित्व सिद्ध होतें. क १७, ३४ व १६५ मध्ये रथान उल्लेख आलेले आहेत आणि क ७४० मध्ये जहाजाचा रथकाराचा व्यवसाय नागरी आणि जहाजें तयार करणाराचा धंदा समुद्रकिनारी अमला पाहिजे. या स्थलचर व जलचर वाहनाच उल्लेख ऋग्वेदापासून आढळतात. वेदकालीन नौका अध्व्याच्या (११३० ८ १००१७ १), युधा पोखरून केलेल्या अमल

सातवाहनकालीन लेण्याच्या माडणीवरून तव्हाच्या घराच्या उभारणीची कल्पना करता येते. सुतार व गवडी यांचे सहकार्य असल्यावाचून घराची किंवा देवळाची कामे होणे शक्य नाही. कार्याच्या लेण्यातल्या छताच्या लाकडी कमानी व स्तूपावरील लाकडी छत्र ही कामे सातवाहनकालीन सुताराना केलेलीं असावात असा मशोधकाचा अंदाज आहे. त्यावरून त्याच्या कौशल्याची कल्पना करता येते. क्र. २७ या गाथेत पाषाणरेग्येचा उल्लेख आहे तो सेलवढकीच्या-पाषाणावर कोरीव काम करणारे-कार्याला अनुलक्षून असावा. क्र. ६९८ मध्ये कोंवडा आरवून प्रवाशाना सांगत आहे की जागे व्हा, मुकाम हल्ला, ओझ्याची जनावर हाका ही सूचना निमनय लमाणाना अनुलक्षून आहे. क्र. ७४० मधील डोलफाठी व कावळा यांचे साहचर्य स्पष्ट केले. पाहिजे समुद्रातून प्रवास करणाऱ्या नाकेची दिशा निश्चित करण्यासाठी प्राचीन नावाडी कोणती यांत्रिक साधन वापरीत याचा तलास लागलेला नाही, पण भर समुद्रात अंदाज अशक्य असता जमीन जवळपास आहे किंवा कम हे निश्चित करण्यासाठी ते जहाजावर दिशाकाक (जातक क्र. २६७) पाळांत आणि हे शिक्कलेले कावळे जातीील त्या दिशेला जमीन असली पाहिजे असे अनुमान (Social & Rural Economy of Northern India Bose p 299) करीत, ऋग्वेदकालीन, फिनिशियन व बाबीलेोनियन नावाडी ही याच युक्तीचा उपयोग करीत मृतकनारी, रगारी व विणकर याच धंदे भरभराटीत असले पाहिजेत, त्याचा प्रत्यक्ष उल्लेख मात्र येथे आढळत नाही. या वस्त्राच्या रंगारून (युमुम्बी क्र. ३०८, ३२८, ४६१ ५४० नीळ क्र. ३९५, ६९०) दिगते की हे रगारी स्थानिक वनस्पतिजन्य रंग वापरीत कुड (क्र. २२९), कुभ (क्र. ६५४), घट (क्र. २९०), रहाट हाडग (क्र. ६९०) इत्यादि मृत्तिसापानाच्या उल्लेखावरून कुभाराग धंदा भरभराटीत असल्या पाहिजे असे अनुमान होत. क्र. ६३९ व ६९२ मध्ये कामग्यार उल्लेख आहेत आणि क्र. ५०७ मध्ये सुराच्या युरुड व दोर वळणार या रंगवर्णमाय त्यावरून मूर्तित होताना हे रंग ही वर्णमाय आताप्रमाणच तव्हा ही स्थानिक स्वरूपाचे असले पाहिजेत. दुदुभि (क्र. ९६०), पट्ट (क्र. १९८०) व गृदग (क्र. २५१) या वाद्यांच्या भाषी मानीया, लाकडी अगर पातुरी अंगावीत त्यांना लागणारे कामावळें

पातळ कातडे पुरविणारे वन्य चाभर तत्कालीन समाजात असले पाहिजेत
 क्र. १३३, १३५, ५४७, ८३० या गाथांत तेलवातीवर उजळणाऱ्या दिव्याचे
 उद्देग आलेले आहेत त्यावरून तेत्याचा व्यवसाय सिद्ध होतो तिलपिणकान्या
 थणाचे उद्देग समकालीन गिलालेखात आलेले आहेत गौळपाडे गावाबाहेर
 असले (क्र. ७२६) तरी धार काढण्यासाठी गवळी घरोघर (क्र. ४६२,
 ६३७) जात असावेत असे दिसते क्र. ५७६ मध्ये हस क्षीर सेवेत आलेला
 आहे तेन्नाही गवळी लोक दुधात पाणी घालीत असत असा निष्कर्ष यावरून
 काढावयाचा का काय? क्र. २०७ मध्ये कळालाचा अग्रयक्ष उद्देग आहे
 क्र. २९१ व ४१७ मध्ये न्हाण्याचा आणि क्र. ६८० मध्ये ग्राटकाचा असे प्रत्यक्ष
 उद्देग आलेले आहेत वस्तूच्याने हजामत करण्याची प्रथा कमांत कमी तैत्तिरीय
 ब्राह्मणाद्वारे (१५६) पुरातन आहे यज्ञामध्ये, देवाना हविर्भाग म्हणून
 अर्पण केल्या जाणाऱ्या पशूंना भारण्याचे व मोलण्याचे काम करणाऱ्या
 शमित्यामधून यज्ञ-संस्थेच्या अपकर्षाच्या काळात ग्राटकाचा व्यवसाय उक्तात
 झाला असला पाहिजे

गाथासप्तशतीत दास हा शब्द एकदाच (क्र. ९१) व तोही तत्पर मेवक
 या अर्थाने आलेला आहे दास्य (Slavery) या पाश्चात्य मन्त्रेने जे कार्य
 सूचित होते ते जातककथात कधी कधी प्रत्ययास येत असले तरी त्याच्या
 मानाने याची व उत्तरकालीन हीन जातीयांची ही जीवनपद्धति मानवतेशा
 अधिक सुसंगत होती, म्हणूनच भारतात दास्य अस्तित्वात नसल्याचा निर्वाळा
 मेर्गस्थेनिसने दिलेला आहे (क्र. ६२८, ६५७, ७६१ ८३० या गाथात परिजन
 हा शब्द आश्रित किंवा घरगुती नोकर या अर्थाने आलेला आहे यापैका कांही
 गडी आहेत व काही बाया असाव्यात हे लोक धन्याच्या कुटुंबाशी समरस
 झालेले आहेत शेतकामासाठी, विशेषत हंगामाच्या दिवसात मोलाने माणस
 लावण्यात येत असावात नागरटीसाठी (क्र. ६१२), राखणीसाठी (क्र. ६१०,
 ६११, ८०५, ८१५, ९६०) कापणीसाठी (क्र. ८, ९) व कपाशीचा
 बोंडे वेषण्यासाठी (क्र. ३५९) यापैका क्र. ६१०, ६११, ८१५ व १००३
 मधील उद्देग कलमगोपाचे आहेत क्र. ८९ मधील गाई वळणाऱ्या बळवी या
 घरच्या आहेत का मोलाच्या, हे निश्चित करता येत नाही क्र. ५५४,

७६९ व ७७० या गाथात चरकाचे उल्लेख व चरक्याचे उद्धार आलेले आहेत आजूबाजूला बेल दिसत नाहात, त्या अर्था हे हातचरक असावेत हा चरक उभा होता की आडवा आणि त्याला दान्याचा चकं होती किंवा कसे हे निश्चित सांगता येणार नाहा. भरपूर रस निघेल असे हे यंत्र असल पाहिजे हे मात्र निश्चित व्यवहारभाष्यात जतमालेचा उल्लेख आहे (१० ४८ ४) त्यावरून वाटते की उंसाची लागवड होणाऱ्या प्रदेशात चरक चालविण्याचा हंगामी धंदा चांगल्या प्रमाणात चालत असावा असे चरक चालविणे हे काम विशेष मेहनतीच व भरपूर मोबदल्याचे असावे धनी व कामगार यांच्या काम व मोबदला याबाबत विशेष अपेक्षा आहेत, कामगार धिप्पाट जमावा आणि त्याच्या अगा बळ, तितकंच कीडल्य असावे अशी मालकिर्णाची व मालराण सडळ व मरग असावी अशी कामगाराची उमाच्या रमापामून गुळ नयार व्हावयाचा आहे आणि कामगाराला मेहनतीचा मोबदला गुळाच्या रूपात मिळावयाचा आहे मजुरीच्या विशिष्टीभवाचा हा गाथासप्तशतीतला परमेव उल्लेख आहे या गाथांतले गुळध्याचे उद्धार बारा गावाच पाणी प्यालेल्या उनाड हमालाच्या तोंडा ग्यासगी बंढकीत येतील असेच आहेत गाथामसप्तशतीत पामर (क १६४, १६९, २३८, ३०८, ३३१, ३५८, ६९१, ६९४) हा शब्द अडागी (क १६४), छोटा शेतकरी (क १६९ २३८ ३०८), ठरिंदी (क ३३१) बेकार आणि मजूर (क ३०४, ६९१, ६९४) या अर्थांनी आलेल्या आहे क २३८ मधील पामराने पाघरणे विठून बेल गुरेदी घेतले आहेत आणि क ३५८ मधील तर पेरणारा पामर पीर हाती येण्याची अपेक्षा बाळगीत आहे, त्या अर्था ते छोटे शेतकरी जमले पाहिजेत क ६९० मधील नावच्याला त्याचा व्यवसाय अवगत नाहा, तरी तो बाही अतम्य हेतुने कामावर राहिला आहे, त्या अर्था त्याचा तापुरता पेशा अगावर किंवा रोजगारीवर काम घेणाऱ्या मजुराचाच असला पाहिजे या सर्व कामधंद्यांना निष्ठपारा मोबदला व तो पुरेमा असे किंवा कसे याबद्दल अनुमान करावयास काहीच गाथेत नाही शेतमजुराला पोटाला पुरेमाही मोबदला मिळत नाही अगा उल्लेख मालकिर्णार जातकात आश्रुती आपण ज्या शेतांत काम केले तेथे भरपूर पीर आणजे पाहून

आलेले आहेत नटीन मुत्ताला हरितालाने प्रमाण लावलेले आहे. नर्तकेचा उल्लेख रंगभूमीच्या माहचर्यात आल्या आहे यापैकी नटी ही हौशी आहे का धर्देवार्क याचा खुलासा होत नाही नर्तिका ही मात्र साकेतिक व धर्देवार्क असावी असे वाटते. येथे मागितलेले तिच वैशिष्ट्य कामशास्त्राचे आहे नट व नर्तक यांच्या लियाना व्यभिचार निषिद्ध नाही असे रामायणात सांगितलेले (२ ८३ १० आहे) आहे गवई व गायिका, नट व नटी, नर्तक व नर्तिका गटाने गावोगाव हिंडून चरितार्थ चालतो. त्याचे कार्यक्रम गामान्यत शहरातून किंवा ग्रामीण जत्रातून होत असोत तालपुताच्या नाटकमंडळात पाचवे नटी होण्या आणि ही मंडळी येण्यात, नगरात व राजधानीत कार्यक्रम करीत असे, असा उल्लेख धेरी गायेत (क. १०९० टीका) आलेला आहे ।

गाथासप्तशतीत ज्योतिषविषयक अनेक उल्लेख आलेले आहेत व ८३० मध्ये निकोणाकृतीत उडणाऱ्या बलाकापक्षीची होराशास्त्रज्ञान वाटलेल्या रेखांशी ममन्वय केलेला आहे फलज्योतिषी वाडतान तगा मुटलीच्या या रेखा आहेत हे उघड आहे क ६७० मध्य चंद्रतिथीचा उल्लेख आहे क. ३१९ व ७९८ मध्य राहुचा आणि व २६१ मध्ये वार व विष्टि (विष्टि) याचा, व ३८६ मधील प्रह्लादेचा उल्लेख आणि अन्यत्र आठळणाऱ्या भयन, ऋतु, माग, मुहूर्त इत्यादि महा ही ज्योतिष विषयांशी अप्रत्यक्षपणे संबद्ध आहेत ।

मुख्यत्त्वकरून श्री शंकर बालकृष्ण दीक्षित यांच्या भारतीय ज्योतिष शास्त्रातून व अन्य आधार घेतातून संकलित केलेली एतद्विषयक माहिती येथे देतां येथे शब्दाचा मागून जो अर्थ आपण समजतो त्या अर्थावर शब्द ऋषयजु - महितीत आणू नाही, शतपथ ब्राह्मणात (२ ० ३) आग आहे वेदकाली महिने वाद होत आणि वर्ष गौर हात शतपथब्राह्मणात (२ १ ३) भयन म्हणजे कोणता काळ हे स्पष्ट केलेले आहे वैदिक शास्त्रातून ऋतुविषयक बऱ्याच स्पष्ट नावांत तैत्तिरीय ब्राह्मणात त्या जागा पाच ऋतु आहेत व अन्यत्र महा वगत हा त्यातला मुख्य आठ चत्वारस महा महिनाब्राह्मणकारी प्रचारात नमूदया चौथीतरी, शतपथ आणि पराशर या ब्राह्मणांत तैत्तिरीय महा आहेत व ते भाग शब्दांशी ...०० भाग १०० याच्या माध्यमातून आहेत

वाराचा सात नाव वदात कोठेही नाहात दिवसाचे मुहूर्तसंज्ञक १० विभाग आणि तसेच रात्रीचे १५ विभाग तैत्तिरीयब्राह्मणात (३ १० ९) सांगितलेले आहेत सूर्याला ग्रहण लागत म्हणजे आसुर स्वर्मानु तमाने सूर्याला आच्छादितो, अस ऋग्वेदात (५-४०) वचन आहे आच्छादितो म्हणजे गिळतो ही कल्पना उत्तरकालीन आहे श्री सिद्धेश्वरशास्त्री चिन्नाव यांना ऋग्वेदान्या भाषांतरात स्वर्मानूचा राहशा समन्वय केलेला आहे ग्रहाच ज्ञान वैदिक काळा होते शतपथ ब्राह्मणात जादूभारग्या परिणाम करणारी शक्ति या अधान (बुद्धपूर्व जगः पृ १९६) योजलेला आहे अधर्ववेदज्योतिषात मेपादि राशि नाहात, पण वाराचा नावें आहेत आदित्य सोमो भीमश्च तथा बुधग्रहस्पती ॥ भार्गव शनैश्चरश्चैव एते सप्त दिनाधिपा ॥ ९३ ॥ महाभारतात (उद्योगपर्व अध्याय १४-९) अगरक म्हणजे मगळ असा उल्लेख आलेला आहे याज्ञवल्क्यस्मृतांतही मगळ वाराचा उल्लेख आहे. अहोरात्राचे होरा नावाचे २४ विभाग करतात होरा म्हणजे अहोरात्र यातील पहिलें व शेवटचें अक्षर काढून टाकून राहणारा शब्द असें वराहमिहिरानें सांगितलें आहे ग्वाल्डियाच्या लोकांत होरा हा काल विभाग फार प्राचीन काळापासून प्रचारात होता व मात वार आमच्या हळान्या प्रमाण होतें त्यांना राशि व वार ड म पूर्वी ३८०० पूर्वीच माहीत होते ते त्या लोकांवडून शक पूर्व १५०० नंतर, श पू १००० चे सुमारास आमच्या देशात आले कुडली माडून भविष्य वर्तविण्याची प्रथा थोडीशी उत्तरकालीन असावा तान्यावरून भविष्य वर्तविण्याची रावीलोनी प्रथा अलेक्झंडरच्या स्वारीनंतर भारतात आली व चवथ्या शतकाच्या सुमारास सार्वत्रिक झाली शिलालेखांतला वाराचा पहिला उल्लेख इ स ४८४ च्या एरण येथील बुधगुप्तान्या लेखात (Fleet Gupta Inscriptions p 88) आढळतो त्या अर्थी गाथा सप्तशतीच्या काळात या सज्ञा असण समवनीय आहे महामहोपाध्याय श्री कण्ठे (केवळानंद स्मारकग्रंथ पृ १७) सांगतात का वाराचा आपलेकडील नावें इसवी सनापूर्वी फार तर चार पाचशें वर्षांहून प्राचीन नसावीत अर्थात् या उल्लेखावरून गाथासप्तशतीचा काळ अलीकडे ओढण्याचा काहा सशोधकाचा प्रयत्न आहे तो टिक्ण्यासारखा नाही असें या विवेचनावरून दिसून येईल

गाथासप्तशतीत आलेले वैद्य व व्याधि यांचे उल्लेख पूर्वी आरोग्य परिच्छेदात

नमूद केले आहेत। क्र. २३७ मधील वैद्य वैषधारी आहे की व्यभिचारी आहे याचा खुलासा होत नाही, तो मात्रिक असावा अस वाटते खेडे गावात वैद्य नमतो आणि ही परिस्थिति नागरी राहणीला चढावलेल्यांना असह्य (क्र. ६००) वाटते गाथातले वैद्य रुग्णांना औषधे (क्र. २७०) काढे (क्र. १९७), मंत्रम (क्र. ४०८) व रसायने (क्र. ८४९) देतात आणि जरमावर शुभ्र पट्ट्या (क्र. ६१८) लावतात ७

आयुर्वेदाचा मूळ आरंभ मंत्रतत्वातून (वेदविद्या पृ. ५६) झालेला आहे रोग वर करण्यासाठी व विषाचा प्रतिकार करण्यासाठी वगैरे याजावयाचे मंत्र ऋग्वेदात आहेत अथर्ववेदात तर वशीकरण, मपत्नीनिवारण इत्यादि मंत्र आहेत वदकालीन वय आपधाबरावर मंत्रतत्वाचा उपयोग करीत वैद्यांचा धंदा यजुर्वेदात तुच्छ मानलेला आहे अभिचार विधेचा जैन, बौद्ध व ब्राह्मण ग्रंथातही निषेध केलेला आहे तरी प्राचीन वाङ्मयात या तीव्र धर्मांचे मात्रिक व वैद्य आढळतात एरे व लटके स्वार्थासाठी किंवा धर्मासाठी संपादित विद्याचा उपयोग करणारे रोडेगावात ज्योतिष व वैद्यक याचा कुडबुडा समन्वय झालेला दिसतो म्हणूनच पोटभरू व लटके ज्योतिषी (मनु ३ १६२), वैद्य (म. भा. ५ ३८४) व सामुद्रिक (म. भा. १३ १० ७) याचा जागोजाग निषेध केलेला आढळतो

गाथासप्तशतीत चित्रकार (श्र. २१७ ६१-६६१ ६५६ ७००) व मूर्तिकार (क्र. ८५८) याच उल्लेख आलेले आहेत

सातवाहन कालात चित्रकला व मूर्तिकला परिणत स्थितीप्रत पांचेठेरी होती हें सद्यार्दीतीत तत्कालीन लेण्यावरून प्रत्ययास येते या लेण्यातील मूर्ति प्रमाण बद्ध आहेत आणि आरंभा त्या रंगीत होत्या हे निश्चित भावाच्या चैत्यातीत स्तभावरगी रंगीत चित्र त्यावर कळल्या रासानिक क्रियमुळें अंगीकडेच प्रसन्न झालेला आहेत पृष्ठभागावर प्रथम तुगाचा गिगवा करावयाचा, त्यावर अल्याच्या टरफला इतक्या जाडीचा रंगाचा भग होणार नाही अगा टिकाऊ लेप चढवावयाचा (चुन्मग ८ १७१ मिलिद ३३१), या क्रियेनं स्थान विनुद्धि (ठणविमुद्धी क्र. ७३०) शात्यानंतर त्यावर वनिकानी (बही क्र.

आहे ती निरक्षर असते म्हणून जें हलकें तें उचलून धरते तुलेचा उल्लेख वाजसनेयि सहितेंत व शतपथ ब्राह्मणात आलेला आहे क्र २३८ मध्ये पाषरुण विकून बैल खरेदी केव्याचा उल्लेख आहे वेदकालात बैल हे मूल्यमापनाच साधन (वेदविद्या पृ १२) होतें, तें आता केवळ उत्पादन साहित्य झालेले आहे क्र ०५० या गाथेत धान्य मोजण्याच्या मापाचा उल्लेख आहे आणि क्र ८०१ मध्ये ग्यारि या द्रवमापनाचा धी वीम- (पूर्वाक्त : पृ २७७) यानां अनेक प्रमाणावरून ग्यारि म्हणजे १२८ गेर अमें ठोकळ मानानें ठरविलें आहे

गाथामससतात कारिद्रय आहे, भिकारी आहे पण बेकारी दिमत नाहीं क्र. १६२ व ५२२ या गाथामध्यें भिक्षेकरी आहेत, पण पहिला भिकारी बेपधारी आहे व दुसरा वामिक आहे, मग तो भिक्षु असो अगर भिक्षुक ह पराजपुथीच यांतक आहे बेकारीच नव्हे चोर व दरोडेगोर हे ग्यारे बेकार ने पुष्कळ दिमतात निष्कर्ष.

गाथासप्तशतीच्या काळात आताप्रमाणेंच भारत हा देशकंप्रधान देश होता आताप्रमाणच त्या काळात ही नगरे व बंदरे होती आणि उद्योगधंदे व व्यापार भरभराटीत होता

हल्लींच्या अर्थयुगात ही पिकाची लागवड नैर्मागिक परिस्थितीच्या अनुरोधानें व जास्तीत जास्त नफा मिळविण्याचे दृष्टीन करण्यात येते, स्वयंपूर्णतेच्या नष्टे व्यावहारिक दृष्टीन देशकी करणाराची दृष्टि आताप्रमाणच तेव्हांही उत्पादकावर केंद्रित असली पाहिजे ऊग व कपाशी याची पैदाग हाच निष्कर्ष निश्चित करतो अन्य व्यावसायिकावर अवलंबून आगत्यामुळे अशा व्यापारी पिकाचें उत्पादन भाड्यावाटे शेतकरीच करीत आगेंत पाहिजेत

आमची प्राचीन प्रामाण अभिव्यक्ती स्वयंपूर्ण होती असा सामान्य समज आहे तो म्हरा नाहीं सर्वस्वी स्वयंपूर्ण अशी समाजपट्टना समजतच नाहीं उत्पादन व विविधय गाथनाच्या अनुषंगानें समाजाची आर्थिक पट्टना उघात देत आगेंत महत्वाचे व स्पष्टा यामुळेच महत्वाचेन दाय्य होतें

गाथामससतीतल्या समाजाच्या नैमिषिक व व्यावसायिक गरजा भागविणारे धारागार निरस्त नसच व्यावसायिक होतें व्यवसायाच्या कायदना बाब अगेंत

अशा मोठ्या गावान ते स्थायिक अमृत पावसाळा सपला का फिरस्ते कारागीर सहकुटुंब व गटाने श्रमतीला निघत असूनही अनेक धंदेवाईत यात मार्गाचा अवलंब करतात

आमच्या ग्रामीण स्वयंपूर्णतेची कल्पना अलुतेदार व बलुतेदार या सत्संघार आधारलेली आहे. बलुतेदार चारा असून त्याचे तीन वळ असतात (१) लोहार, सुतार, महार व माग, पैका महाराला इतरपंक्षा दुष्पट मुशाहिरा मिळतो (२) कुभार, चाभार, परीट, न्हावी, (३) भट, मुलाणी, गुरव, मोठा कोठे त्याचे वळ बदलण्यात येतात आणि कोठे पाटील, कुलकर्णी, चौधरी, पोतदार व देशपांडे याचाही बलुतेदारात समावेश करण्यात येतो तेली, तांबोळी साळी, माळी, जगम, कळवन्त, टवरी, ठाकूर, घडदी, तराळ, सोनार व चांगुला हे चारा अलुतेदार हा व्यवस्था मकळित माहितीवर आधार लेली आहे. अलुतेदार व बलुतेदार याचा गपूर्ण सच आजवर कोणत्याही गावात आढळलेला नाही. स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची ही योजना व्यव हारात अजस्यप्राय आहे. या मडळापैकी लोहार, सुतार, कुभार, चाभार, न्हावी, तेली, साळी, माळी, कळवन्त, परीट (रगारी), सोनार इत्यादि व्यावसायिक गाथासप्तशतीत आढळतात. पण प्रत्येक गावात त्याचा सच होता किंवा त्यांना यावयाचा मोबदला बलुतेदारीप्रमाणे पाचुड्याच्या प्रमाणात ठरलेला होता असे दिसत नाही.

या व्यवसायामध्ये श्रमविभाजन (Division of labour), स्थानिकी भवन (Localization), यंत्रीकरण (Mechanization) विशिष्टीकरण (Specialisation) कितपत झाले होते हे अजमाविण्यास साधन नाही. तत्कालीन अर्थव्यवस्था येथवर आली नव्हती. जगलातला झालेला तोंटण्यापासून इमारतीची उभारणी होईपर्यंतचा सर्व कामे सुताराना केल्याचा उल्लेख जातकान (II 18) आलेला आहे. सुतारानी जगलात कापलेले ओंडके वाहतुकीसाठी प्रवाहात सोडण्यात येत असावेत असे क्र. १०५ मधील उल्लेखावरून दिसते. चरक २हाटगाडगे व हातगाय एवढाच व्यावसायिक यंत्र त्यावेळा उपलब्ध असलेला दिसतात. क्र. ४३६ मधील दोरपड्याच्या उल्लेखावरून यारीच अस्तित्व संभवते. पाण्डनेल्यातील एका लेखात ओदयनाचा उल्लेख आहे. हे यंत्र

पाण्याच्या शक्तीवर चालत असे अन्न उघड दिमत, पण त्याबद्दल जास्त सुलामा मिळत नाही डागरातून व नदीकिन्यावरून वावडनां व झारेन्च्यानां नागरी लोहाराना व मोनाराना लोसड व सांनें आपून वावड्याच आणि याना भट्ट्या लावून त्यापासून उपयुक्त वस्तु व मोल्यवान् अल्हार घडवावयाचे एवढेच विभाजन त्या काळात चालू असावे क २११ मधील अभिप्राणीय व्रताचा उल्लेख मोनारी भट्टीचा द्योतक आहे

लेण्यातील शिलालेखात व्यावसायिकांच्या श्रेणाचे उल्लेख आढळतात उदाहरणार्थ गोवर्धन येथे कोलिश्रेणी-विणकरमघ-होती नाशिक येथे तेली व कुभार यांच्या श्रेणी होत्या पाणिनीन ही श्रेणाचा उल्लेख (७१) १९ केलेला आहे श्रेणी हा नागरी श्रेणीचा अध्यक्ष ज्येष्ठ हा व्यवसायिकाचा आणि भोक्ता हा (Social & Rural Economy in Northern India) Bose p 261) ग्रामीण अधधुराण कत्याण, चौल मुपारा येथून व्यापारी जलमार्गाने मालाची आयात निर्यात करीत रुष्की वाहतूक लमाण करीत, क ७४० या गार्थेत जहाजी व क ६९८ या गार्थेत लमाणी वाहतुकीची सूचना आहे बदरा व व्यापारी मागणी व पुरवठा याच्या अनुरोधाने स्थानिक व्यापारी सरेंदी व विक्री करीत आणि कारागीर निर्मिती करीत मांड्या प्रमाणावर उत्पादन होऊ शकेल असे आणि भोगसाहित्य (Luxury Goods) निर्मितीचे व्यवसाय शहरात चालत व गद्यन्तित होत

वैदिकांची समाजव्यवस्था धर्मकारणावर आधारलेली होती, त्यांनी ब्राह्मणाना अग्रस्थान दिले अर्थव्यवहार उत्क्रांत होण्याइतका त्या काळा गमाज स्थिर वा उत्क्रांत झाला नव्हता यज्ञसंस्था हे या युगाचे वैशिष्ट्य आहे राजकारण व अर्थकारण यावर योद्धांची समाजव्यवस्था आधारलेली होती त्यांनी क्षत्रियाना अग्रस्थान दिले आणि वैश्याना स्वातंत्र्य दिले यामुळे अशोकामार्गे राजकीय व अनाधर्षितकारणां आर्थिक मत्ताद गभवते अहिंसाप्रधान धर्मराज्याचा अशोकाने वेगळे पुरस्कार वर्द्धाय राजकीय व आर्थिक मत्तागवर्धनाच्या पोरक झाला अशोकाच्या काळात व्यापाराचा ओषवायव्य मरहरीवरी पाटातून वहात

होता सागरी व्यापारामुळे या काळात भडोच व सुपारा या बंदरांना आंतर-राष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त झाले होते. अशोकानंतर मौर्य साम्राज्य कोलमडले आणि वायव्य सरहद्दीपलीकडील भागातल्या राजकीय उलाढालामुळे खुष्कीचा व्यापार मंदोबला यामुळे पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांचे महत्त्व वाढले ही समृद्धि स्थिर करण्यासाठी सातवाहनानी नाणे घाट गोंदविला आणि यज्ञनगर जुन्नर वरून व्यापाराला मार्ग मोकळा करून दिला सातवाहनानी सघटित केलेल्या अर्थव्यवस्थेत क्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकात शकान्या आक्रमणामुळे व्यत्यय आला याच काळात गाथासप्तशतीच संपादन झालेले आहे, यामुळे आणि ही ग्रामीण लोकगीते असल्यामुळे या घटनेचे आर्थिक परिणाम येथे व्यक्त झालेले नाहीत

चौल, कल्याण, सुपारा व भडोच ही सातवाहनांची पश्चिम किनाऱ्यावरील मोठा भरभराटलेली बंदरे, पैका भडोच येथे क्षहारात क्षत्रपाना आपल्या सत्तेचे केंद्र स्थापन केले नर्मदेच्या अस्थिर प्रवाहामुळे भडोच बंदर धोक्याचे झाले तरी तेथील सागरी व्यापाराला धोका येऊ नये म्हणून शकानी अनेक तजविजा केल्या, एवढेच नव्हे, त्यांनी सातवाहनांचे कल्याण बंदर काबीज केले आणि इकडे येणारा जहाजे ते जबरदस्तीने भडोचला ओढून नेऊ लागले या काळातला सागरी व्यापार मौराष्ट्र, कच्छ, इराण, अरबस्तान, असा काठा काठाने चालत असे यामुळे या व्यापारावर अरबांची छाप होती पहिल्या शतकात हिप्पालसने मोसमी वाऱ्याचा शोध लावला यामुळे हिंदुस्थानशा युरोपियन व्यापार अलेक्झांड्रियावरून जहाजांतून नाइलमधून सुमारे पावणे तीनशे मैलावरील कोप्टस पर्यंत, तेथून उटावरून सुमार दोनशे मैलावर असलेल्या सिनाइ द्वीपकल्पाच्या मुखाजवळील जफातीन बेटानजीकच्या आफ्रिकन किनाऱ्यापर्यंत आणि तेथून पुन्हा जहाजातून लाल समुद्रातून मोकोला बेटाला वळसा घालून भर समुद्रातून थेट कल्याण बिचा भडोच जगर मलबार किनाऱ्याकडे, असा वाहू लागला या व्यापारावर रोमची छाप होती या व्यापारामुळे देशाची समृद्धि झाली तिचे प्रत्यंतर गोतमीपुत्र सातवणा वासिष्ठीपुत्र पुलुमावि यांच्या अमदानीत पहावयास सापडते

१६ गाथासप्तशतींतील राजकीय जीवन आणि ऐतिहासिक उल्लेख

गाथासप्तशतीत गाथा हा लोकगीत आहेत अशा गीतांचे अनेक प्रकार
संभवतात. पोवाडा व लावण्या हे पहिले वर्गाकरण. पोवाडा दोन प्रकारचे असतात.
प्राचीन पौराणिक व्यक्तींचे आणि अर्वाचीन ऐतिहासिक व्यक्तींचे. वैदिक
वाग्मयातील पोवाड्यांना ओत्तेनवर्गने आख्यानसूक्त ही संज्ञा दिलेली आहे.
उदा. ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडलातील यमयमी (१०.१०) आख्यान आणि
उर्वशी पुढरवा (१०.१५) आख्यान. अशा आख्याने यज्ञप्रसंगा मागण्यात
येत. लावण्या दोन प्रकारच्या असतात. कथागीत व भावगीत. ह्या कथा-
गीतांतील कथानक वेगळे काल्पनिक असत. आख्यानसूक्तात ज्याचें कर्तृत्व
सांगितलेले असे त्या व्यक्तींना सर्वमान्य सांकेतिक व्यक्तिमत्त्व प्राप्त झालेले
असेत. पोवाडे प्रोत्साहनार्थ गाण्यात येतात आणि लावण्या मनोरंजनार्थ. गाथा-
सप्तशतीतील गाथा ही भावगीत आहेत, म्हणून त्यात ऐतिहासिक किंवा
राजकीय उल्लेख अपेक्षिते नव्हते. भावगीतात असे उल्लेख आलेच तर ते
उपमान्या किंवा दत्तकथाच्या स्वरूपात येतात, त्याचा अर्थ मदर्भावून लावला
पाहिजे व निषणारा अनुमानें सावधगिरीने स्वीकारली पाहिजेत.

(१) ऐतिहासिक उल्लेख :

अशा प्रकार प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्षपणे उल्लेखिलेल्या पौराणिक अगर
ऐतिहासिक व्यक्तींची माहिती कालानुक्रमाने सांगता.

क. ८८६ या गायत पराशराचा उल्लेख आहे. याची मरुलिप्त माहिती प्राचीन
चरित्रकोशात दिलेली आहे. शक्ति हा वर्गिष्ठ अरधती याचा ज्येष्ठ पुत्र
ऋग्वेदातील काही मंत्रांचा हा द्रष्टा आहे. गौदामाच्या यज्ञात शक्तीने विश्वा
मित्राचा पराजय केला. म्हणून पुढे त्याने किंवा त्याच्या नेकरांनी याला जादूने
मारला. पुराणात सांगितले आहे की वसिष्ठापादामें वर्गिष्ठाने शत्रु पुत्र भक्षित
त्यात यालाही भक्षण केले. हा मला तेव्हा याची पत्नी अद्भुतरी गरुडर होती.
पराशर हा तिचा पुत्र ऋग्वेदातील काही सूक्त याच्या नावावर आहेत. याने
मन्वर्गधेच्या अगाच्या दुर्गंध घालविला व तिच्या अगाच्या मगध एक योजनपर्यंत

दरबळेल अशी योजना केली यान्यापासून तिला वेदव्यास द्वैपायन हा मुलगा झाला पराशर हा सप्तशिक्षपात्रगत व पुराणवक्ता होता यानें मैत्रेयाला विष्णु व भागवत हां पुराण सांगितलां यान्या ज्योतिषशास्त्रावरील ग्रंथातील वचनावरून याचा काळ सि पू तेराव अंगर चवदां शतक असावा यान्या नावावर सालील ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत होराशास्त्र, धर्ममहिता नीतिशास्त्र, वास्तुशास्त्र, वैद्यकशास्त्र याची स्मृति कलियुगाला प्रमाण आहे अनेक प्राचीन व मध्ययुगीन पुराणकारांनी व स्मृतिकारांना यान्या वचनाचा आधार घेतला आहे गार्गेतील सदर्भ कालमहिम्याला अनुलक्षून आहे तारुण्यात मत्स्यगंधर्व अनुरक्त झालेला पराशर पुढें स्मृतिकार झाला, भावगीताचें गुजने करणारा कवि शुष्क स्मृति वचनाचें विवेचन करू लागला

क्र ६१७ या गाईतील धिक्काराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमि असावी अगा माझा कयास आहे

दत्तक्येनुसार शालिवाहन राजा जारज होता त्याची माता ब्राह्मणी, कुमारी किंवा विधवा होती प्रतिष्ठान येथील नागहृद सरोवरावर किंवा गोदावरीच्या दोहावर ती पाणी आणावयास गेली असता नागराज शैयान तिचा उपभोग घेतला व या विवाहबाल्य संध्यापासून शालिवाहानाचा जन्म झाला ही दत्तक्या सर्वतोमुखी असल्यामुळें कोठें सातवाहन ही सज्ञा जारज सततीला अनुलक्षून योन्यात (नेपालका इतिहास मिथ पृ ७८) येई सि पू चवथ्या शतकात मगध देशावर शिशुनाग घराण्याचे राज्य होतें महानन्दिन हा या घराण्यातील शेवटचा राजा कटियस् या समकालीन लेखकानें याच्याज्जलची एक दत्तक्या नमूद (The Invasion of India by Alexander Mc Crindle p 122) करून ठेवली आहे राजान्या परिचयसाठी अगदी अत पुरात प्रविष्ट होण्याची संधि असलेल्या एका देवण्या, धूर्त व महत्वाकांक्षी न्हाव्यानें याच्या राणीशां सघान बाधलें, अनेक असतुष्ट्यांना पाठवळाने कट करून राजाचा विश्वासघातानें म्बून करविला आणि सर्वसत्ताधारी होऊन राजपुत्राचा व राज कुलाचा उच्छेद केल्यानंतर त्यांना आपल्या पोटचा पोरगा गादीवर बसविला पुराणांनी याचें नाव महापद्मनन्द असें दिलें आहे व त्याला शुद्गभाद्रव म्हटलें आहे जैन परिशिष्ट पत्रांत सांगितलें आहे की नन्द हा एका गणिकेला

म्हाव्यापासून झालेला मुलगा. नदाचें साम्राज्य कुतल प्रदेशापर्यंत (Dynasties of the Kanarese Districts : Fleet - p 284) पसरलेलें होतें. नन्दांच्या कलिगावरील प्रभुत्वाचा उल्लेख खारवेलाच्या हाथीगुफा शिलालेखात आढळतो. म्हणजे गाथासप्तशतीचें सकलन झालें त्या भागात जारज मातवाहन व नापितोभद्रव नन्द यांच्या दत्तकथा प्रचलित होत्या एसादें राज-पराणें नष्ट होऊन अनेक शतकें लेटला तरी ऋणानुबधामुळे त्याचे पक्षपाती अवशिष्ट राहतातच. या दोन पराण्यातील श्रेष्ठ कनिष्ठ भावाची चर्चा त्याच्या त्याच्या पक्षपात्यांमध्ये जातीय अभिनिवेशानें व छिद्रान्वयेची भावनेनें, पाणवठ्यावर किंवा चवाठ्यावर झालेली या गाथेला अभिप्रेत असावी अस अनुमान होतें

क ३ या गाथेंत आणि प्रत्येक शतकान्या अगेंरांम अमळेच्या प्रशस्तिगाथेंत गाथासप्तशतीचा संपादक कविवन्सल हाल याचा उल्लेख आलेला आहे, आणि क ४६७ व ९९९ या गाथात सालाहण नरेंद्राचा त्याचप्रमाणें क ४६४ या गाथेंत विज्रमादित्याचा क ९९९ मधील सालाहण हा हाल सातवाहनच असला पाहिजे कारण क ३ प्रमाणें येथें ही त्यानें गाथासप्तशतीसाठी गाथाकवना मानधन दिलेलें आहे शिवाय सालाहण व हाल ह्या नावें एकाच व्यक्तीची आहेत अतें देशीनाममालेंत (८ ६६) सांगितलेलें आहे. क ४६७ मधील सालाहण उर्फ शालिवाहन हा आपल जाल्याचा उध्दारकर्ता आहे. क ४६४ मधील विज्रमादित्य हा गुणज्ञ व उदार आहे

प्रथम मातवाहन उर्फ शालिवाहन या घराण्याचा इतिहास गाणतां.

सातवाहन हा महाराष्ट्राचा पहिला ऐतिहासिक व भारताचें गम्राष्ट्रपद संपादन करणारा महावंश होय राज्यकन, राज्यमाल व राज्यविस्तार आणि मुद्रा, शिलालेख व स्थापत्य या बाबतात त्याने प्राचीन भारतातील स्थान अग्रगण्य आहे धार्मिक सहिष्णुता, राजकीय स्वातंत्र्य व ग्राह्य पुरस्कार या महाराष्ट्र-मस्तूनीच्या प्रधान वैशिष्ट्यांची प्रस्थापना त्यानीच केली हिंदुस्थानात ज्या दोन बालगणना पद्धति प्रामुख्याने व मातंग्याने चालू आहेत त्यांचीही याच गृहक पद्धतीचें जनकत्व त्याचेंच आहे

पुराणात या वंशाचा उगम आन्ध्र या नावाने किंवा आन्ध्रजातीय असा केलेला आहे मनु संहितेत आन्ध्र ही जात अस्तुर्य मानलेली आहे या वंशातील सातवर्णांना अधर्मेधादि यज्ञ केले गंतमीपुत्र सातवर्णांला पाण्डुर लेण्यातील लेखात एकादश व चातुर्वर्ण्य संस्थेचा पुरस्कर्ता म्हटलेला आहे त्याच नावावर चाण्यारा शक धर्मकृत्यात ग्राह्य मानलेला आहे यावरून ते हीन जातीय नव्हते असे ठरते सातवाहन राजे एकाही लेखात स्वतःला आन्ध्र म्हणवीत नाहीत त्याचे बहुसंख्य शिलालेख महाराष्ट्राच्या सह्याद्रीलगतच्या भागात आढळतात आणि नाणी देश या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्राच्या पठारी प्रदेशात आणि मराठवाडा व चव्हाड या भागात त्याचा आद्य शिलालेख नाणेघाटातील देवमुळात कोरलेला आहे येथे आद्य सातवाहनाच्या प्रतिमाही कोरलेल्या होत्या या व अन्य प्रमाणावर त्याच मूळस्थान आन्ध्र नावक हे असावे असे माझे अनुमान आहे (Annals of the Bhandarkar Institute Silver Jubilee Volume 1917 1942 The Home of the Satavahanas) आपल्या यशाची निशाणी आपल्या मूलस्थानाच्या आसपास माढावी हा मनुष्य स्वभाव आहे नाणेघाटातलं लेखात उल्लेखिलेले यज्ञ जुन्नर (यज्ञ नगर जण्ण = यज्ञ क २०७) येथे शाल असावेत असेही माझे अनुमान आहे

सातवाहनाच्या दंतकथा संस्कृत, प्राकृत भाषात रूढ आहेत ऋषीच्या शापाने सिंहसूत्र प्राप्त झालेल्या सात नामक यक्षांच्या पाठीवर बसलेला बालक द्वीपकणा राजाला मिळाला म्हणून याने त्याला सातवाहन ह नाव दिले अशी कथा कथासरित्सागरात आहे यक्ष सात हा राजगृहाचा प्रपालक, अनेक संयुक्तवस्तूत (३१) विधान आहे ब्राम्हणी विधवा व शेष नाग याचा सातवाहन हा पुनः, तो कुभारवाच्यात वाढला, तो आपल्या सवगळ्यांना मातीचे हत्तीघोडे करून देई म्हणून त्याला सातवाहन ह नाव मिळाले अशी कथा जिनप्रभसूरीच्या प्रतिष्ठानपुरकल्पात सांगितलेली आहे विक्रमाने पठणवर स्वारी करी तेव्हा शेषाने पुरविलेल्या अमृताने त्याने हे हत्तीघोडे सजीव केले व विक्रमाचा पराभव केला अशी कथा सिंहासन वृत्तिर्गात आहे डॉ. प्रिन्सली यांनी सातवाहन या संज्ञेचा अर्थ 'अश्वपुत्र' असा लावला (J R A S

1929) आहे, कारण मुड भाषेत सादम् म्हणजे घोडा आणि हप्पन म्हणजे पुन कारण अश्वमेधात अश्व व महिषी याचा समोग होतो ! श्री अरवमुयन् (The Kaveri, Maukharī & Sangam Age) सांगतात की वाहिन व कर्णा ह्या समानार्थी शब्दाचा अर्थ वल्हे असा असल्यामुळे ज्याचे हुकमतीत शंभर नावाडी तो सातवाहन पुरातन्वभूषण श्री राजवाडे सांगतात पाणिनि काला शालिवाहन याचा अर्थ भातगाडी असा असल्यामुळे हे ज्याचे देवक ते शालिवाहन कुल आणि ज्याच्या बैलाचे कान कापलेले आहेत ते-साता कर्णा येणाम् ते सातकर्णा -अशा अनेक व्युत्पत्ति सशोधकानी छापलेल्या आहेत त्या सर्व विचारात घेऊन मी ही एक व्युत्पत्ति मांडली (Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute : XXVII pp 237-287 " Satavahana & Satakarni ") आहे. ती अशी मातवाहन ही सप्ता सूर्यवश द्योतक (सप्तवाहन सूर्य) आहे, सातकर्णी म्हणजे सूर्यकिरण किंवा सूर्य शर, मातवाहनाच्या नाण्यावर जे विशिष्ट चिन्ह आढळते ते सूर्याचे द्योतक आहे

गायामत्तसतीचा टीकाकार कुलवाल्देव मागतो का शालिवाहनाने 'आदिम ध्यानेपु' इष्ट देवताप्रत नमस्कार गाया घातल्या आहेत अशा गाया तीनच (प्र १, ३३० व ७००) आहेत प्रत्यक्ष पशुपति ज्याला नमन करतो तो सूर्य हेच शालिवाहनाचे इष्ट देवत आहे यात संशय नाही गायामत्तसतीच्या काळाने तार्पाचे ठापी विशेष पावित्र्य अगत्याचे क २३९ या गाथेवरून दिसते. दुसऱ्या कोणत्याही नदीला पवित्र म्हटलेले नाही तपती उर्फ तार्पा ही विवस्वान् सूर्याची कन्या हे अनेक आधारांवरून सिद्ध आहे म्हणूनच येथे तिला पुन्यप्रद म्हटलेले अगळे पाहिजे

अशोकाच्या मृत्यूनंतर मगधराणा ममर्य व मगध आणि मर्घाटन व मुम मृत अशा मौर्य साम्राज्याची शक्ती उडाला आर्थिक, राजकीय व सत्कारी मघदनेवर साम्राज्याचे सामर्थ्य अवलंबून असत अशोकाने धर्मराज्याचा पुरस्कार केल्यामुळे गजिना रिता शास, राज्यकारभारात दिग्विभंग आणि सत्कारी सामर्थ्य गमून गेले. अगदीच तर महाराष्ट्रावर अशोकाची कणा नामनाय होती अशोकाच्या मृत्यूनंतर मातवाहन कुलोत्पत्ति सिमुक आणि

चेतकुलेत्पन्न महामेघवाहन स्मारवेल् याच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र व कलिंग देश स्वतंत्र झाले अशोकाचे उत्तराधिकारी कनूत्वशून्य व प्रतिकार पराङ्मुख निघाले शेवटचा मौर्य राजा बृहद्रथ याचा वय वरून पुण्यमित्र शुगान मौर्य साम्राज्य निकालात काढले व शुग साम्राज्य प्रस्थापित केले

सातवाहन वशात तीस राजे होऊन गेल वेगवेगळ्या आधारग्रंथात ही सख्या कर्मा लागविलेली आहे सामान्यतः सर्व मशोधमाना मान्य अशी या राजांची अनुक्रमापुरती वशावळ आणि समकालीन उल्लेख व इतिहास यावरून मी अनुमानाने वसविलेला त्याचा काळ याच कोष्टक येथे देतो अनुमानित काळ हा पुराणातील राज्यकाळावरून वसविलेला आहे

मगधमन्त्रा पुण्यमित्र शुग प्रथम महाराष्ट्राधिपति व नंतर दक्षिणापथपति था सातकर्णा सातवाहन, कलिंग सम्राट महामेघवाहन स्मारवेल् आणि सिंध-पजावचा ग्रीक अधिपति मीनंडर हे समकालीन व प्रतिस्पर्धी पुण्यमित्र व सातकर्णा हे ब्राह्मण व यज्ञसंस्कृतीचे पुरस्कृत मीनंडर हा परावर्तित बौद्ध आणि स्मारवेल् हा जैन बौद्ध व जैन राजांनी एकमेकांविरुद्ध करून वैदिक संस्कृतीच्या पुरस्कर्त्यांविरुद्ध उठावणी के-यासुळ त्याच्या सामन्यात काही संशोधक धर्मयुद्धाच स्वरूप देतात पहिला सामना सि पू १७१ च्या सुमारास स्मारवेल् व सातकर्णा यांच्या दरम्यान झाला स्मारवेलाने महाराष्ट्रावर दोन स्वान्या केल्या, प्रथम सातवाहनान्या मूपिकनगरीचा नाश केव व नंतर त्याच्या राष्ट्रीय-भोजक सामन्ताचा पराभव केव मूपिकनगरी म्हणजे उदीर गाव असा डॉ यदुनाथ सरकार याचा अंदाज आहे मग वाटते, हा नगरी मुशी नदीच्या खोऱ्यात शोधरी पाहिजे तीनशे वर्षांपूर्वी नन्दानी कर्त्तृगात्त राजगृही नेलेल्या तिन मूर्ति परत मिळविण्याच्या निमित्ताने त्याने मगधावर दोन स्वान्या केल्या पहिल्या वेळा पुण्यमित्राने वचावासाठी मथुरेपर्यंत माघार घेतली आणि दुसऱ्या वेळा त्याचा पराभव झाला बौद्ध साहित्यात मिलिंद या नावाने विख्यात असलेल्या मीनंडरने गंगा यमुना हुआव व साराष्ट्र हे प्रदेश काबीज केले आणि त्याचा मेन्ये उज्जयिनीकडे व पान्थीपुत्राकडे वळले या प्रत्यक्ष विषयाच्या चर्चाईमुळे भारताच स्वातंत्र्य धाक्यात आले

क्र.सं.	नाव	राज्यारोहणकाल		टीप
		श्री. बखले	माझ अनुमान	
१	गिमुब	सि पृ २२०	सि पृ २००	याची प्रतिमा नाणेघातान आहे महाराष्ट्राचा पहिला स्वातंत्र्य
२	दृण्य	, १९७	, १९७	याचे राजवटीतल लेग पाडवेंण्यात आहे
३	श्री गातरणी (१)	, १७९	, १७९	याची प्रतिमा व यज्ञलेख नाणेघातात आहे पुण्यमित्र शुभ, सारवेठ व भीमंडर यांचा समकालीन राणी नायनिका साची तोरणावरील लेग याचे राजवटीतील अमावा माळवा धताचा नाणी
४	पुणतमग	, १६९	, १६९	याचे शुभाचा पूर्ण उच्छेद केला असता
५	सन्धयन्तस्मि	, १५१	, १३३	
६	गातरणी (२)	, १३३	, ११०	याने मालवगणाने नेतृत्व पत्तरून शकाचा पराभव केला असता
७	गम्वादर	, १०४	, १०४	साची तोरण लेग नाणी
८	आपीन्क	, ८६	, ४१	याचे नाण मध्य प्रातात मिळाले आहे
९	मेयन्वाति	, ७४	, २९	स्वाति नाव धारण करणारा वक्ष वेगळाच, अस काहीच मत
१०	सामि	, ५६	, ११	
११	स्वन्दस्वाति	, ४०	, १५	

क्र.सं.	नाव	राज्यारोहणकाल		दीप :
		श्री. बखले	माझे अनुमान	
१२	मृगेंद्र स्वातिकर्ण	३९	८	याचा उल्लेख वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांत आलेला आहे.
१३	कुंतल स्वातिकर्ण	३७	११	
१४	स्वातिवर्ण	२९	१९	
१५	पुलोमावि (१)	२८	१९	
१६	अरिष्टकर्ण	४	४३	गाथासप्तशतीचा संपादक.
१७	हाल	ई. स.	४३	
१८	मंतलक	२६	४४	
१९	पुरोद्रमेन	३१	४९	
२०	सुंदर सातकर्ण	४२	५३	सिंध याचा समन्वय नासिष्टीपुत्र विळिबायकुराशी करतो.
२१	चक्रोर सातकर्णा	४३	५३	
२२	शिवस्वाति	४३	५३	
२३	गोतमिपुत्र सातकर्णा	६०	७६	
२४	वासिष्टीपुत्र पुलोमावि	८५	९१	यानें शहरात क्षत्रपांचा उच्छेद केल्या न शकल्यापना केली. नाशिक येथें लेख. जोगळटेंबीचा मुद्रानिधी. नाशिक, नाशिक, अमरावती, कान्हेरी येथें लेख. नौका चिन्हांकित मुद्रा.
२५	अ सातकर्णा	११३-१२७	११३	तच्छाळा नाणी.

क्र.सं.	नाव	राज्यरोहणकाल		गण
		श्री बखले	माझे अनुमान	
२५	शिवश्री	११३ १२८	१८८	अमरावती शिन्धे नाना
२६	शिवस्वद	११३ १२८	१८८	तहाळा नाना
२७	यशश्री मातंगणा	१२७	१८५	नाशिक साहेबी सॉन विष्णुगन्धर्व येथे गग क्षत्रप धर्तारे
२८	विजय	११६	१७४	एक नाने सातवाहन धर्तारे अनेक नाना
२९	चंद्रश्री	१६०	२००	तहाळा नाना
३०	पुणेमावि (३)	१७२ १८०	२१० २१८	साडबोलु शिन्धे, नाना
				तहाळा नाना म्याकदोनी शिन्धे

शकाचा उच्छेद करणाऱ्या मातवाहनाचा उल्लेख आहे या व अन्य पुराव्या-
वरून समन्वयाने ऐतिहासिक घटना निश्चित होतात, त्या अशा

जैन आचार्य कालक हा ऋषप्रमार्थ उज्जयिनीस आला असता त्याची
रूपवती वहीण सरस्वती हिला तेथील राजा गर्दभिल उर्फ गधर्सेन याने
अत पुरात ओढले तिची मुक्ता करण्याचे सर्व प्रयत्न विफल झाल्यानंतर
आचार्याने उज्जयिनीवर स्वारी करण्यासाठी शकाना आमन्त्रण आणले या वेळा
वायव्य सरहद्दीवर यवनांची राज्ये होती व मध्य आशियातील कुषाण टोळ्या
शकाचा उच्छेद करण्यास उद्युक्त झाल्या होत्या त्यांना टाळून शक टोळ्या बोलन
घाटातून हिंदुस्थानात घुमत्या होत्या त्रि पू पहिल्या शतकाच्या पहिल्या
चतुष्टकात शक सिंध-पंजाबात स्थायिक झाले होते आचार्यांच्या पुरस्कारामुळे
त्यांना स्वारीच्या संचासाठी अलोट संपत्ति आणि सौराष्ट्र गुजराततील स्थानिक
राज्यक्रांतींचे सहकार्य मिळाले आचार्याला उज्जयिनीचा भेद माहीत होता
त्याचा फायदा मिळाल्यामुळे शकानी गर्दभिलाचा पाडाव करून उज्जयिनी
काबीज केली सरस्वतीची मुक्ता झाली, पण ठरल्याप्रमाणे शक परत जाईनात
ते तेथेच रमले व प्रजेवर अत्याचार करू लागले त्यांच्या पाठिंब्याने फुडार
लेल्या आचार्याचा आता अपमान उपहास होऊ लागला म्हणून तो पैठणला
मातवाहनाच्या आश्रयाला आला कारण शकाना विरोध करण्याला समर्थ
अशी ही एकच सत्ता त्या काळात अस्तित्वात होता शिवाय मातवाहनाचा
मालव्यार्षा पूर्वापार संध असायामुळे शकाविरुद्ध त्याची सहानुभूति संपादन
करणे शक्य होते आचार्याने उज्जयिनीची परिस्थिती मातकणाला समजावून
दिली नंतर जुने लागेबावे उचळून मातकणाने मालव्यावर स्वारी केली
उज्जयिनी जिंकली आणि मालवगणाच्या मदतीने शकाना पिटाळून लावले

त्रि पू पहिल्या शतकात उज्जयिनातून शकांचे उन्चाटन केल्याच श्रेय
परंपरेने विक्रमादित्याला दिले आहे याचे ऐतिहासिकत्व अत्यंत सशयास्पद
आहे याचा एकही शिलालेख किंवा नाण आजवर मिळालेला नाही, किंवा
कोण समकालीनाच्या लेखात त्याचा उल्लेख आलेला नाही या काळात
मालव्यात मालवगणाचा नाणा मिळालेला आहेत उज्जयिनीत होणारे अपशब्द
राज्यक्रांतीच शोतक आहेत अस भविष्य ज्योतिष्यांनी वर्तविल्यावरून आणि

ज्याची आई अडीच वर्षांची असेल त्याच्या हातून तुला मृत्यु येईल असेही त्याजकडून सांगण्यात आल्यावरून विक्रमाने वेताळाला सभाव्य शत्रूचा शोध करावयास पाठविले. शालिवाहन हा असा बालक वेताळाला पैठण येथे आढळला. लगेच त्याने विक्रमाला बदा दिली. शत्रूचा उठावणीपूर्वीच नि पात करण्याचे ठरवून विक्रमाने पैठणवर स्वारी केली. शालिवाहनाने आपल्या खेळातले मातीचे हत्ती, घोडे व सैनिक शोपाच्या कूपेने सजीव केले आणि त्यानिर्शा विक्रमाशी युद्ध केले. या युद्धात विक्रमाचा पराभव झाला व त्याच्या सैन्याने उत्तरेकडे पळ काढला. शालिवाहनाने विक्रमाचा पाठलाग केला, त्याला गाठले आणि सोडण्याने वदडन ठार केले. शेवटी विक्रमाचे सैन्य नर्मदापार झाले आणि पाठलाग करणारे शालिवाहनाचे सैन्य नर्दातून वाहून गेले. या विक्रम-शालिवाहन कथा वेताळ पंचविशी व सिंहासनवत्तिशी या लोककथासंग्रहात थोड्याबहुत फरकाने आलेल्या आहेत. हे कथासंग्रह नि सशय उत्तरकालीन आहेत. गर्दभिल्ल विक्रमादित्याची परपरा ब्राह्मणी आहे असे म्हणावे तर पुराणातील बशावळात त्याचा उल्लेख नाही. गर्दभिल्ल व शक याचा उल्लेख आहे, तरीही ही परपरा जैन आहे असे म्हणावे तर खुद्द कालकाचार्य कथानकात सांगितले आहे की शकोच्छेदक विक्रमादित्य हा प्रतिष्ठानहून उज्जयिनीस आला होता. मग हे सोंग माजरे करण्यासाठी गृहीत धरावयाचे का शकाकडून गर्दभिल्ल मारला गेल्यानंतर त्याचा पुत्र विक्रमादित्य हा पैठणला सातवाहनान्या आश्रयाला आला असला पाहिजे ! अडीच वर्षांच्या आईचा मुलगा म्हणजे ज्याने नुस्तेच राज्य स्थापन केलेले आहे असा शालिवाहन राजा होय, असा डॉ. जयस्वालाचा अभिप्राय आहे. सिमुक हा सातवाहन कुलाच्या राज्यकर्तृत्वाचा संस्थापक, याबद्दल सर्वांचे एकमत आहे. ज्या व्यक्तीवरून या कुलाला सातवाहन हे नाव प्राप्त झाले तो यान्याही पूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे हे आहं कारण सिमुकाला कोणीही शालिवाहन म्हणून संबोधिलेले नाही. राजा सातवाहन असे नाव असलेले एक ताब्याचे चौकोनी नाणें माझ्या नमूदही आहे. अक्षर धाटणीवरून ते पहिल्या सातवणाच्या ही पूर्वीचे अमावे असे संशोधकाचे अनुमान आहे. डॉ. जयस्वाल याचे अनुमान स्वीकारले तर सातवाहन राज्यसंस्थापक शालि

या परचक्रान्या प्रतिमारेथं शुगसातवाहनाना आपला शमथ्ये ण्वत्रित केली आणि मीनडरचा पराभव (सि पू १५३) केला

या विजयान्या उत्सवार्थ आणि सार्वभौमत्वाचें निदर्शक म्हणून पुण्यमित्र व सातकणा यानां पतजलीच्या प्रेरणेनें अश्वमेधादि यज्ञ केले नाणे घाटातील सातवाहनान्या देवकुळातील देवी नायनिसेचा लेख याला साक्ष आहे हा घाट व ही गुफा पाहिली असता ग्यानी पटते ना हा दोन्ही काम ममशालीन असला पाहिजेत भारतातला हा पहिला यज्ञस्थळ आहे या लेखात सातकणाला अतिप्रतिहतचक्र व दक्षिणापथपति म्हटले आहे यज्ञ प्रसंगा केलेल्या दानाचा उल्लेख या लेखात आलेला आहे अशोकान्या धर्मराज्यामुळे व बोद्धान्या प्रचारासुळे ब्राह्मणाची अवस्था कैविलवाणा झाली होती या आपन्नाना आश्रय आणि दानें दळून सातकर्णाने त्याचा उद्धार केला यावरून वाटत का क्र ४६७ मधील मालाहण तो हाच असला पाहिजे शिष्या या काळात महा राष्ट्रात भागवत धर्म प्रस्थापित झाला होता आणि धार्मिक सहिष्णुता वाणली होती अस ही या लेखावरून प्रत्ययाम येते मीनडरच्या आक्रमणाला महा भाष्य आणि पुण्यमित्राच्या पराक्रमाला मालविशामिमित्र साक्षी आहेत

या विजयानंतर काहां काळपर्यंत माळव्यावर सातवाहन व शुग या दोन्ही घराण्याची सत्ता असावी असं दिसतें, उज्जयिनी येथें सातवाहनाची आणि विदिशा येथें शुगाची पहिल्या सातकणाची माळवा धर्तीचा नाणा मिळतात याचें हेंच कारण असल पाहिजे माळव्यातल्या अनेक गणाच्या राजान्या नाण्यावर उज्जयिनी चिन्ह आढळतें हे सातवाहनाचे मांडलिक असावेत असे माझें अनुमान आहे

क्र ४७१ या गार्थेत ऐतिहासिक घटना सूचित असावी असे अनुमान टीकेंत व्यक्त केलें आहे दाक्षिणात्य राजाच्या शत्रुनी उत्तरेकडे पलायन केलें असा सदर्म आहे हा राजा कोण आणि त्याचें हे शत्रु कोण ? मन्द, चद्रगुप्त व अशोक मौर्य, विक्रमादित्य महाक्षत्रप रुद्रदामन्, समुद्रगुप्त व हर्षवर्धन या उत्तर हिंदुस्थानी राजांनी दक्षिणेवर आक्रमण केल्याचा इतिहास अगर दतकथा आहेत पैका पलायन अस पत्त विक्रमादित्यान केलें कालक्रमानुरोधानें या गार्थेंतील सूचित घटनेशी या कोणाचा ही ममन्वय होत नाहीं

मीनंडरविद्ध झालेल्या उठावणात पुष्यमित्र शुग व सातकर्णा सातवाहन हे सहकारी होते या स्वातंत्र्य युद्धानंतर लवकरच हे दोघेही दिवंगत झाले त्यांच्या उत्तराधिकार्यांमध्ये म्नेहभाव दिसत नाही पुष्यमित्रानंतर त्याचा पुत्र अग्निमित्र हा राज्यावर आला कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्र नाटकाचा हा नायक यज्ञसेन व माधवसेन हे भाऊ भाऊ व विदर्भ सत्तेचावत प्रतिस्पर्धा अग्निमित्राने विदर्भावर स्वारी केली व राज्य या दोघांमध्ये वाटून दिले असा कथाभाग या नाटकात आलेला आहे सारवेल्या लेखात कृष्णवेंगचा उल्लेख आहे श्री वल्ले आणि अनेक अन्य सशोधक (E I XX p 83) या नदीची ओळख कृष्णशी पटवितात आणि श्री मिराशी व अनेक अन्य सशोधक हे वेनगवेली मिळणाऱ्या कन्हान नदीशी या आणि अनेक अन्य प्रमाणावरून दिसते, का सारवेल्याच्या काळापासून विदर्भावर सातवाहनाची सत्ता होती अर्थात् यज्ञसेन व माधवसेन हे सातवाहनाने मांडलिक असले पाहिजेत आणि अग्निमित्राच्या आक्रमणासुद्ध शुग-सातवाहनामध्ये सधर्ष निर्माण झाला असला पाहिजे राजाच्या अल्पकालीन कारकीर्दी हे कान्ति कालाचे लक्षण आहे पुष्यमित्राच्या उत्तराधिकार्यांमध्ये ते दिसून येते शुगाच्या उच्छेदाचे श्रेय पुराणांनी काढावा दिले आहे काही आधुनिक सशोधक (Shivarammurti: Amaravati: Sculptures p 11) हे श्रेय पूर्णात्सगाला (पूर्णम् उन्क्रान्त शुगान्) देतात मला हे मत प्रत्यक्ष वाटत सातवाहनाच्या नौवती अड लागताच शुगाची सैन्ये नर्मदापार झाली असला पाहिजेत

दुसरा सातकर्णा हा सहावा सातवाहन राजा याने छप्पन वर्षे राज्य केले सातवाहन राजात याची कारकीर्द सर्वात मोठी 'रणो सातकर्णिस' असा लेख असलेल्या नाणा ती याची असं डॉ रेप्पन याचे अनुमान आहे यापैकी काही नाणा उज्जैन धर्तीची वर्तुलाकार आहेत व काही एरण धर्तीची चौकोनी आहेत काही नाण्यावर शिव घेणाऱ्या सिंहाची आकृति आहे आणि काही वर साठ उभारलेल्या हत्तीची हा दोन्ही प्रतीके अन्वर्थक आहेत याची स्तूपान्या दक्षिण तोंडावर सातकर्णाच्या कारागिराचा पुढारी वासिष्ठीपुत्र आनंद याचा दानलेख आहे कालकचार्थ कथानकात उज्जयिनी येथील

वाहनाला सि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या द्वितीयांशत माडलें पाहिजे. त्या काळाशी जुळेल असा विक्रम परंपरेंत एकही तपशील नाहा. पहिल्या शतकात गोतमीपुत्रानें क्षहराताचा निपात केला, चवथ्या शतकाच्या अरोरच्या चतुष्टकात दुसऱ्या चद्रगुप्तानें क्षत्रपाचा उच्छेद केला आणि पाचव्या शतकाच्या अरोरच्या चतुष्टकात यशोधर्म्यानें हृणाचा या चद्रगुप्तानेंच प्रथम विक्रमादित्य हें विरद धारण केलें. सि. पू. पहिल्या शतकातील विक्रमादित्यान्या कथा अर्थातच यानंतर निर्माण झाल्या असल्या पाहिजेत.

मग क्र. ४६४ मधील विक्रमादित्याच्या उल्लेखाची सगति कशी लावावयाची? चद्रगुप्त विक्रमादित्यानंतर विक्रमकथा अस्तित्वात आल्या असे मानलें तर गाथासप्तशतीचें संपादन पाचव्या शतकात झालें असलें पाहिजे असें मानावें लागतें अशी आपत्ति टाळण्यासाठी डॉ. अळतेकर (Vikrama Volume Riddle of Vikrama Era p 9) सांगतात की हा उल्लेख प्रक्षिप्त उत्तरकालीन असला पाहिजे या कोळ्याला अशी वगळ देण्याचें कार्हीच कारण नाहीं. ऐतिहासिक विक्रमादित्याव्यतिरिक्त परंपरेला आणखी दोन विक्रमादित्य माहीत आहेत, एक कालकाचार्य कथानकातला वीर विक्रम, शकाचा उच्छेदक आणि प्रतिष्ठानचा राजा, ज्याचा समन्वय दुसऱ्या सातव्याशी होऊ शकतो, आणि उत्तरकालीन सिंहासनवत्तिशीचा नायक उदार विक्रम. गाथासप्तशतीला गर्दभिल्ल फुलातला वीर विक्रम माहीत नाहीं, लोककथातला उदार विक्रम माहीत आहे जो सर्वस्वा काल्पनिक आहे, लोक-कथाव्यतिरिक्त ज्याला अस्तित्व नाहीं. प्रथम उत्तर कालीन असला तरी सिंहासन वत्तिशीत प्रथित केलेल्या कथा प्राचीन वाळापासून चालत आलेल्या आहेत त्याचें मूळ जातकाहून किंवा कमीत कमी त्याच्या इतकें प्राचीन असावे अम वाटतें.

आठवा सातवाहन राजा आपीलक याच ताब्याचें मोठें वर्तुलाकार नाणें मध्यप्रांतात मिळालें आहे. या नंतर सातवाहन सत्तेला उतरती कळा लागलेली दिसते. राजाचे राज्यकाल अल्प आहेत, त्याचे शिलालेख आढळलेले नाहींत व नाणें मिळालेली नाहींत. फक्त पहिला पुलोमावि व शिवस्वाति यांनीच बरीच वर्षे राज्य केलेलें आहे. तेरावा सातवाहन राजा कुतल सातकर्णी याचा उल्लेख

पाल्वायनान्या कानमूवात लक्ष्मि विदुनीन्या अनुपगानें आलेला आहे "कर्तव्या
उन्तल शातकणि शातवाहनो महादेवा मल्यवता जघान । या उत्तरेसारून
अनुमान करणात आले आहे का याचा जन्म कुतान झाला असेही अनुमान
होतें हा याच्या काळात शातवाहन मत्ता वृष्णासाठच्या गोऱ्यात मात्र अस्तित्वात
अगारी मतरावा शातवाहन राजा हाल हा गारामत्तसतीचा सपादक याची
मत्ता मावळान व ऽन्यादि पर्वतालगत गाढावरीन्या परिमरात मात्र होता

उत्तथिनीन्या पराभवानंतर तेथे ल शकाना उत्तरेकडे पलायन केले दरम्यान
मोरम व अक्षम या शक नेत्यांना पत्तान व गगायमुना दुआर या भागात
प्रभुत्व मिळावले होत तक्षशिला, पुष्कलावती व मथुरा येथे त्याचा मुख्य ठाणी
होती मथुरा येथील शहरात क्षत्रपापका समर यानें सौराष्ट्रात क्षत्रपसत्ता
प्रस्थापित केली त्याच्या उत्तराधिशारी नहपान यानें मोठवा, राजस्तान, मौराष्ट्र,
गट व उत्तर महाराष्ट्र या भागात आपली मत्ता प्रस्थापित केली नाशिक,
जुन्नर व कोले येथे त्याचे लेख आहेत सि ५ पहिल्या शतकाच्या चवथ्या
शतकात स्वाति हे उपनाम धारण करणाऱ्या शातवाहनाच्या काळात शह-
राताच्या महाराष्ट्रात प्रवेश झाला असाव स्वाति हे आदि मध्य किंवा अत्य
नाव धारण करणाराविषयी पुराणाचे उल्लेख एकमुळी नाहीत क्षत्रपाच्या आक्रम
मणामुळे हे राजे देशांघडीला लागले असावेत किंवा दुर्हीत मारले गेले असावेत
शहरातार्चा शिल्पकृत्ये व धर्मकृत्ये यावरून त्याची संपन्नता व राजकीय धोरण
प्रययास येतात मानडरनें फक्त बांधना आश्रय दिल्यामुळे त्याला ब्राह्मण
क्षत्रियाचे सहकार्य किंवा महानुभूति हा मिळाला नाहीत शहरातानी बहुजन
ममाजामाठी अन्नछत्रे घातला, धर्मशाळा बांधल्या, नद्यावर घाट बांधले व
घरमतरी मुरू केऱ्या हजारो ब्राह्मणांना भोजने घातला व दाने दिली पहिल्या
मानकणानें यज्ञात दाने दिली ती प्रत्यक्ष प्रक्रियेत भाग घेणाऱ्या ब्राह्मणांनाच
दिला असली पाहिजेत हे उघड आहे पण त्यानें दानग्रहण करणाऱ्या वर्गाचा
उल्लेख केलेला नाही शहरातानी अना उल्लेख केला, कारण ते स्वतः देशाला परके
होते व विशिष्ट वर्गाचा मनुष्य ठेवण्याला उत्सुक होते नहपानाच्या मुलाचे नाव
दक्षमित्रा व नाव्याचे रूपभद्र नहपानाच्या नाण्यावरील लेख त्याच्या प्रजेला

परकी असण्या सरोष्टी व ग्रीक आणि परिचित अशा देशी प्राची लिपात आहेत यावरून दिसते की क्षहरात हे प्रवेशा ममरम होण्यास उत्सुन दिसले तरी आपले व्यक्तिमत्त्व अग्राहित रागण्याविषयी दक्ष होते

या पारतज्यावर्त काळात सातवाहन राजाना मल्लोद्रीच्या जमलात मित्रा कर्नाटशात आश्रय घेतलेल्या अमास या काळात महाराष्ट्रातील वदराचा व्यापार प्रथमपूरक उन्वस्त करण्यात आला त्याच काळात वदरात मागची चढउतार करावयास आलेल्या जहाज यवनांना सैनिकांच्या वदायस्तान भडोचला हाकून नेण्याची प्रथा पेरिडसने नमूद केलेली आहे

वारीमास सातवाहन राजा शिवस्वाति याला भाग्यने पुराणान् अरिंदम म्हणलेले आहे यावरून याने क्षहराताविरुद्ध उठावणी आरंभिली असावी याची राणी महादेवी गोतमी हिच्या सारंगी भाग्यवती आजवर भारतात झाली नाही रात्रपि शिवस्वाति हा तिचा पति, शरभर्ता गोतमीपुत्र मातरुणी हा योचा पुत्र आणि महाराज वामिष्टीपुत्र पुळुमावि हा नातू तिचा लग्न प्राण्डलेण्यातील क्र ३ या गुप्त आहे त्यातील काही विधाने येथे देता ती स्वतः सत्यवचनशान्तमाहिसानिरत, तपोदमनियमोपयानतत्पर अशी होती तिने पुनाचे माहात्म्य वगण केले आहे ते अस एकशर एकत्राक्षण, एकधनुधर सातवाहनकुत्रयशप्रतिष्ठापनकर क्षत्रियदर्पमानदमन शक्यवनपल्हवनिपूदन निगमुदपीततोयवाहन द्विजवरकुटुम्बनिर्वाधन विनिर्वातत चातुर्वर्ण्यमकर नाशिक जित्यात सिन्नर ताडुम्यात जोगळेष्टेम्मी येथे नहपानाच्या तेरा हजार राज्यमुद्राचा निवि आढळून आला त्यापैकी दोन तृतीयांश नाण्यावर गोतमा पुनाच्या नामाच व सातवाहनानाच्या मुद्राचेन्हाच ठम ठोकण्यात आलेले आहेत क्षहराताचा नि पात वेळीच न्योतून म्हणून हे पुनमुद्रण करण्यात आले असले पाहिजे सातवाहन व नहपानाच उत्तराधिकारी क्षहरात क्षत्रप याचा निर्णायक उध्दर, कर्तृ, जुनर व नाशिक ह्या सद्याद्राज्यात या भागात याचा अन्वय राहिले या मध्यात गोतमापुत्र विजया झाला म्हणूनच जी त्याचा जालिवाहन शक्यकर्ता म्हणतो.

गोतमीपुत्रानंतर त्याचा पुत्र वासिष्ठपुत्र मुद्रुमावि हा राज्यावर आला न हाराद्रात गाले व नाशिक आणि आन्ध्रात अमरावती व धरणीसोद, येथे याचे

लेख मिळालेले आहेत. याचा नाणी महाराष्ट्रांत व आग्न्धांत मिळाली आहेत. कारोमांडल किनाऱ्यालगतच्या प्रदेशांत मिळालेल्या याच्या नाण्यांवर डोलकाठी असलेल्या जहाजाची प्रतिमा आढळते.

गोतमी बलश्रीच्या लेखांत गोतर्मापुत्राच्या अवन्तिविजयाचा उल्लेख आहे. ई. स. ७८ पासून उज्जयिनीस महाक्षत्रप चट्ण याच्या घराण्याची सत्ता सुरू झाली. या घराण्याचे राज्य अवन्तिमौराष्ट्र भागात ई. स. ३९५ पर्यंत टिकले. चट्ण हा कुषाणांचा क्षत्रप असावा. क्षहरातांणी गोतर्मापुत्राचा महाराष्ट्रांत मंत्रासि मुरू असता त्यात टिकल आगण्याकरितां किंवा त्याचा फायदा घेऊन चट्णाने हे आक्रमण केले असावे, या घराण्यातला दुसरा राजा जयदामन् हा फक्त क्षत्रप होता. या घराण्यातला तिसरा महाक्षत्रप रुद्रदामन् याचे लेख अंधो व जुनागड येथे मिळालेले आहेत. या लेखावर अनुक्रमे ५२ व ७२ असे वर्षांक आहेत. दक्षिणाप्यपत्ति सातकर्णी याचा आपण दोनदा पराभव केला, पण तो नजीकचा नातवाकडे असल्यामुळे त्याचा समूळ नाश मात्र केला नाही असे जुनागड लेखात त्याचे विधान आहे. या लेखाचा काळ ७२ + ७८ = ई. स. १३० असा मकेतानुसार ठरतो. कान्हेरीच्या लेखांतील एका संस्कृत लेखात वासिष्ठी पुत्र सातकर्ण्या राजा काईमकुलोत्सव महाक्षत्रप ह्म याची कन्या होती, असा उल्लेख आढळतो या उल्लेखावरून अनुमान होतं की क्र. २४ अ-सातकर्ण्या याचे जयदामन् याचा पराभव केला असावा आणि समेटादालेल जयदाम्याने आपल्या नात व रुद्रदाम्याचा कन्या शिवश्रीला दिली असावी, पुढे महाक्षत्रप रुद्रदाम्याने शिवश्रीचा पराभव केला असावा.

सत्ताधिसावा यानबाहन राजा यशश्री सातकर्ण्या याचे लेख कान्हेरी, नाशिक व चिन्नगंजम येथे मिळाले आहेत. मोपारा येथील स्तूपांतील करंठकांत यशश्रीचे धत्तप धनाचे नाणे मिळालेले आहे. अशा नाणी गुजरातमौराष्ट्रांतही मिळालेल्या आहेत. यावरून अनुमान करण्यांत आले आहे की हे प्रदेश यशश्रीने धत्तपांशामून जिंकून घेतले असले पाहिजेत. याचा नाणी तऱ्हाळ्या निघांत मिळालेल्या आहेत. एकांशनिमावा राजा चंद्रश्री याचा लेख, पूर्व गोदावरी जिऱ्यांत कोटवडि येथे मिळालेला आहे आणि तिसावा राजा, पुळुमावि याचा लेख

बदारी मिल्खात अशेना तलुकात म्याकशेनी या सैज्यात भिकालेंडा आहे यावरून यज्ञश्रीनंतर सातवाहन मत्तेचा "हास व स्थलांतर प्रथयास येते

मातराहन सत्तेचा अस्त कसा झाला यावरून काहांही माहिती उपलब्ध नाही महाराष्ट्रात सातवाहनानंतर अभीरांनी राज्य केले शिवदत्त अभीराचा पुत्र माढरीपुत्र इश्वरमन याने उत्तर महाराष्ट्रात, नाशिक खानदेश भागात, सातवाहन सत्तेचे उच्चाटन केले असाच याचा लेख पाण्डवलेण्यात आहे आन्ध्रात सातवाहनानंतर इक्ष्वाकु घराण्याचे राज्य आले वासिष्ठीपुत्र शातमूल हा या राक्षसघराण्याचा मूल पुरुष राज्यप्राप्तीनंतर त्याने अश्वमेध, वाजपेय इत्यादि यज्ञ केले यावरून सातवाहनाचा सघष होऊन त्यात याचा जय झाला असावा वनवार्ता येथाल बुद्ध हे सातवाहनाचे सामन्त ते ही स्तुतत्रपण राज्य करू लागले. बन्हाडात वाकाटक हे सातवाहनाचे सामन्त होते सातवाहन दुर्बल झालेले पाहून विन्ध्यशक्ति वाकाटक स्वतंत्रपणे राज्य करू लागला या उपराधिकारी घराण्यापैकी वाकाटक तेवढे पुढे विशेष प्रसिद्धीला आले आणि महाराष्ट्र मस्कुतीचा आणखी विकास करते झाले

(२) राज्यव्यवस्था .

देश (क ९४) व जन्मभूमि (क ३४०) या सहा गाथासप्तशतीत आलेल्या आहेत मात्र गाथासप्तशतीला त्या राजकीय मदभात अवगत नार्हात पुत्रन हा देशाचा अलंकार आहे आणि स्तेय्यासेनत्याच्या साहचर्यामुळे जन्म भूमीचे दर्शन प्रिय वाटते, अशा भावना या गाथात व्यस्त झालेल्या आहेत हे दोन्ही उल्लेख उदात्तवाणे आहेत आणि क १६ मधील क्षेप्तमीमेच्छा दर्शनाने उचरळणाऱ्या भावनाशी तोडून पाहण्यामारते आहेत क. ९८९ मध्ये एकच्छत्त भुअणरज्जाचा उल्लेख आहे, पण हे एक राज्य मदनाचे आहे

राजा णराहिब = नराधिप क ३४, पुढवीस = पृथ्वीश क ७७८, महाराओ = महाराव क ८१४, राअ = राज क ३९९

क. ३६४ मधील राजस्तुति ही मध्ययुगीन ताडपुणेपणाला मापेली आहे क ४९५ मधील उद्गार यंताठिकारे आहेत असे मध्ययुगीन गणाधराने मागितेही आहे क. ३९९ मध्ये राजशेहारी कुनवृज आणि क ९९३ मध्ये

राजनिष्ठेचो घोषणा आहे हा राजद्रोह तत्कालीन परक्या राजकन्यांविरुद्ध असणे समाव्य आहे. क्र ५९६ मधील घटनेशी तुलना केली असता हे अनुमान विशेष समाव्य वाटते आणि स्वदेशी राज्याच्या शत्रूची अवस्था किती करुणास्पर्द होते हे दिसून येते. रणरस व रणदुःखि (क्र ९२०) व जयश्री (क्र. ९७१, ९७७) आणि राजाच्या शत्रूची शरणागति (क्र ४७१, ९७६) व पलायन याचा वर्णन पाहण्यासारखा आहे. क्र ७७४ या गाथेत पत्नींदाच्या कृत्रिम स्वागतोत्सवाची तुलना वसन्तोत्सवाच्या उत्स्फूर्त उत्साहाशी केलेली आहे. क्र ८१४ मधील महाराव हा उघटपणे उत्तरकालीन आहे आणि हत्ताना त्याचा आश्रय आहे यानच त्याचा आहे तो मोठेपणा आहे. मेण स्थेनिम मागतो का हत्ती वाळगण्याचा हक्क फक्त राजांना होता साहजिक आहे दुसऱ्या कोणाला हत्ती पोसवणार ! आणि राज्याचे माहात्म्य जाहीर करणारा टका (टक्का क्र २२८) धारण करणाऱ्यांचे सामर्थ्य त्यांच्याच अंगा असते गुप्त बातम्या सांगण्यासाठी प्रभून्या कानाला लगणान्या हेराचा उग्रे क्र ८१७ या गाथेत आलेला आहे.

काही मानवाहन रात्रे मानृलाचा नाव धारण करित असले तरी त्याचा राज्यावर यण्याचा अनुक्रम पित्यामागून पुत्र अमाच असल्याच शिगल्यातील व पुराणातील उल्लेखावरून ठरत आहे श्री चट्टोपाध्याय (Satakarni Succession & Marriage Rules J R A S V 1939 p 317) यांनी हा अनुक्रम मातृप्रधान प्रथेने होत असला अस अनुमान केले आहे पण ते मशाधकाना मान्य झाले नाही वारस वयात आणून नमला तर नावर त्याचा चुलता राज्यकारभार चालवी राजा हा शाततेच्या वाळात समानाचा व धर्माचा आणि युद्धात सैन्या अग्रणा असे धर्मशास्त्रांना समत असतील तेराच कर ना वसूळ करी महाभात व महारठी हे त्याचे नातेपार्श्व व सामन्त आणि भात व रठिज ह त्याच स्वानिक सरजामदार वामिष्टीपुत्र स्वामी था पुढुमावि ह्यांच्या लग्नात महामेनापति या पदाचा पहिल्या उल्लेख आढळता दशाची विभागणी आहारात केलेली होती, उदा • गोवर्धनाहार, मानालाहार याच क्षेत्र अर्वाचीन जिल्ह्याएवढ असले, त्यावर अमर-अमात्य हे अधिकारी असत राजास साक्षर करण्याची व त्याच्या

अमर्यादावर्णांची जबाबदारी या अधिकार्यावर अस बाह्या धार्मिक संस्थांचा कारभार महामात्र गजक सभापत्या हाता अस हे सर्व अधिकारी नागरी अमल्यासुद्धे त्यांपैकी एकाही अधिकार्याचा उच्च गण्यमान्यतात आल्या नाही

गमन = ग्राम हा आहाराग्राह्या सभेविभागे त्यावर गामिक गामाणि = ग्रामिक ग्रामाणि याचा अधिकार अस

गामाणि क. ४४९ ४ ९ ३१ गामाणि - उत्त = पुत्र क ३१, ऋणदण नमन क ० १०८ धूआ = दुहिता क ३७० ४१० ५९ पत्रीपनि क ६२२ पात्रा क ४६८ ४८९

वदिक ग्रामाणि हा ग्रामीणांचा नता परचक व स्थानिक आक्रमण यापामून ग्रामाच संरक्षण करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर अस यावरून पट्टकरी नेतृव ही त्यांच्याकडे व साव अस मित गतपथ ब्राह्मणात त्यांचा समावेश राज्यकर्तारामध्ये (३६१७ १३२९ १८) करून आह हा राजसत्तेचा प्रतिनिधित्वाच जनसत्तेचा हा राज्याराहणाचे निमित्तान हाणा या यज्ञसमारभान जनतेचा प्रतिनिधि या ज्ञात्याने तो हत्तर अस व अशा प्रगमा त्याचा मान समान करण्यात येत अस (न चयस्यल Hindu Polity p 202) यजुर्वेदाच्या मन्त्राणी महिनेत वेद्य (२६५ ४३८) आणि शाखायन धीत सृजात मृत (१६१६) ग्रामणांचा उच्च आहे यावरून हे पत्र ज्ञातिनिष्ठ नसाय जसे पात्रे सभिय विदिसारान प्रत्येक गावाचा एक असा पेशी हगार ग्रामणांची सभा भरविण्याचा उच्च महामत्यात (S B L XVII p 1) आणि ग्रामणांनी राजाची निवणूक व त्याचा उच्च चुत्र साम जातकात (J V 9) आह आह ग्रामणा हा राजान नेमल्या अस विवा प्रजेने निवडल्या अस यावरून आधारभूत व सगाधकात एकमत नाही अथवाघात (V III) याचा समावेश पगारा नाकरात वेद्य नाही यावरून तो राजनियुक्त असावा आणि तो आप काम ग्रामांच्या मल्याने करीत अमात्र अमात्र रीत्य पाधरी याचा अदाय (Political History of Ancient India 1 240) आह ग्रामणाप्रारम्भा निव पुरुषात ग्राम हात अगाव वगर ग्रामात वृमाहत करणाऱ्या वृमात्रा प्रतिनिधि

म्हणून हे पद म्हाद्या घराण्यात वडापरपरेने चालत असावे मध्यवर्ती सद्वार्षिक सामर्थ्य वाढ लागल तेव्हा सत्ताधाऱ्यांच्या समातातून त्याची नेमणूक करण्याची प्रथा सुरू (डॉ मदनगर J R A S 1934 p 348) झाला असावी न्यायिक न्यायदानाचे काम त्यांच्याकडेच असावे असा अर्थशास्त्राप्रमाणे दिसते मूळमंडिताताल नागरी न्यायाधीशाला 'अधिकरणभोजक' म्हटलेले (निष्पत्तीनागर शास्त्री व परब अंक ९ पृ २००) आहे अदाबुद्दीन्या व परचमन्या भाळात भारतातील प्रजा व्यक्तिमत्त्वमह तगविण्याचे श्रेय ग्राम-वृद्धांच्या सुत्याने चालणाऱ्या ग्रामांगीच्या नेतृत्वाखाला मघटित झाले या ग्राम मस्थानाच दिल पाहिजे

गाथामत्तशतान्या ग्रामणीचा दर्जा स्थानिक राज्यकर्त्यासारखा असावा अस त्याच्या परीपति (क ६३२) या अभिधानावरून दिसते या काळात अशाधुदा असावी सार्वजनिक सुरक्षितता बोक्यात असावा असे दिसत. क १४ व ५० या गाथान्या नाथिमा सरकारी तुहात असून त्यावर हद्दी चढवा पति आरुग्याला साडवून नईल अशी त्याची अपेक्षा आहे क १२७ च्या नाथिमेरा चार पळवून नेत आहेत, तिचाही अशाच अपेक्षा आहे. क ५८ चा नायक दरबडेपोराच्या पाठलागला शिवा परचमनियारणान्या मोहिमेवर गेल्या आहे अस टीकानाराच अनुमान आहे क ११८, १२७ १७३ १८८ व ७८७ या गाथात चाराच उल्लेख आहेत त्याच्या धार्ष्टीने नागरिकाना जागरण (क ३३१) करावा लागत आहेत रहपतान्या दराच्याने क ७८७ मधाल चोराची पांगपांग चालेली आहे क ६०८ व ६३१ मधील उद्देश परचकाचे असावत क २१ मधाल ग्रामणापुत्राची छाती अखगान्या घणाना मडवडात झालेला जाह क ६०८ मध्ये पाटान्या पुत्राने आपल्या वस्ताच रक्षण माठ्या शितावान केलेले आहे क ६१ मधील ग्रामणि आसजमरण असला तरी नायकाना प्रतिभार दाखन सुरक्षितमाठा असला पळ काडण्याचा भाषा ऐकण्यासहा त्यावर नाहा ग्रामणाचा हुद्दा आनुवांशिक असावा क २२८ मधील ग्रामणापुत्र पयान हटान अगला तरी पिंपपाठीमागून ग्रामरक्षणाची जबाबदारा त्यांच्यावर पातली आहे क २३१ मधील ग्रामाण आपले नाव गाभाळ

प्याविषयां पुत्राला उपदेश करीत आहे. गृहपतिपुत्र व गृहपति दुहिता या प्रमाणे ग्रामणीनेदन (क. ३०, १०८) व ग्रामणीदुहिता (क. ४१०) यांजवर ग्रामतर्णाची व ग्रामतर्णाचा आमक्त नजर आहे; आणि पाटलि-
र्णावरही (क. ४६८-४६९) क. ५१० मधील ग्रामणीदुहिता इतकी सुंदर की तिच्याकडे पाहताना गांवकरी पाषण्या मिटण्याचे विसरतात, क. ४१० मधील ग्रामणीदुहिता बाळपणांत एवढा उन्मादक का हा तरुणपणा अनर्थ करील अशी जाणव्याना धास्ता वाटते आणि ग्रामर्णानन्दन? तो तर गांवकऱ्याच्या गळ्यातला ताईत आणि ग्रामतर्णाचा प्यार! त्यानें बायकोच्या कक्षात राहूं नये आणि सधि मांपडेल तेव्हां आपल्यानरोबर रमावे (क. ३०) अशी या सुंदरीची अपेक्षा! पाटलिर्णाशीं ग्रामान्यानें मधान बाधण्यातला घोका क. ४६८ व ४६९ या गाथात व्यक्त झालेला आहे आर्यांच्या बाबतात पूर्वी सांगितले ते येथेही लागू पडते. अमेही असावे की बहुजनसमाजाच्या मानानें ग्रामणाचा थंग अधिक शुद्ध झाल्यामुळे त्याचे शारीरिक सौष्ठव वरिष्ठ दर्जाचे असावे आधुनिक पाटोल व देशमुख यांच्या घराण्यांतही हे निदर्शनास येते

पाटोल या शब्दाची व्युत्पत्ति महाराष्ट्र-शब्दकोशात पडकाल अर्शा दिलेली आहे. पट्ट, पट्टक म्हणजे ग्राम, जमिनीचा तुकडा किंवा इनामी मनद, कुळांची यादी, हे तपशील नोंदून सांभाळण्याची जबाबदारी पाटलावर अमे. गाथा-सप्तशतीच्या काळांत ही सजा प्रचलित होऊं लागली असावी असे क. ४६८ व ४६९ या गाथातील 'पाटलाच्या अगणात पाटलीचे झाड' या श्लेषावरून अनुमान होतें.

क. ५५६ या गाथेत तित्तित्र असा पहारेकऱ्याचा उल्लेख झालेला आहे. यात छायंत कोणी दो गाधिक आणि कोणी चिनापर हे प्रतिशब्द दिले आहेत. पाइयमहमट्णवान तित्तित्र व तित्तित्र या शब्दाचे अर्थ अनुक्रमें तत्पर व द्वारपाल असे दिलेले आहेत आपटे कोशात दो गाधिक याचा अर्थ door-keeper, porter असा आहे हे अर्थ विचारान घेऊन मां तित्तित्र हा पाठ स्वीकारला आहे. गाथातील उगणटण् श्री-पुरुषांवर याची नजर आहे.

न्यायदानाचें काम करणाऱ्या अधिकाऱ्याला मृच्छकटिकान (निर्णयमागर :

शास्त्री व परच : पृ २०२) अधिकरण - भोजक म्हटलेलें आहे. क. ५४ व ५५ या गाथांतील उल्लेखांवरून वाटतें कीं ब्रियांमाठी वेगळा तुलंग असावा. क. ४२५, ५५५ व ७८३ या गाथांत बन्धनाचा उल्लेख आहे आणि क. ७८० मध्ये शृंगलेच्या बन्धनाचे धावतांत गुन्हेगारी पहात, कुल विचारात घेतलें जात नसे (क. ७८३). गुन्हेगारांना सुळावर चढवत असे क. ६४, ५३६ व ५६३ या गाथावरून दिसतें क. ५३६ या गाथेतील चौराला स्मशानांतील झाडावर फासा दिलेलें आहे. स्त्रीचे अपहरण करणाराला न्यायालयांत नेण्याऐवजी गावऱ्ही परस्पर बंदइन काढात (क. ३३१) असावेत.

क. २९ या गाथेतील उल्लेखावरून दिसतें की गुन्हेगाराला सुळावर देण्यासाठी चालविले असताना वाटत त्याच्या गुन्हेगारीच्या घोषणा करण्यात येत असत मृच्छकटिकाच्या दहाव्या अंकात या प्रजेचा तपशील आढळतो चारुदत्ताच्या गळ्यात लालमडक करवार पुष्पाची माळ घातलेली आहे, अगाला रक्तचंदनाचा उठा लावलेली आहे थळा देण्यासाठी चालविलेल्या पशुप्रमाणे चाण्डाल त्याला रस्त्यातून मिरवत नेत आहेत, चौकाचौकात थांबून ते त्याच्या गुन्याची व त्याला झालेल्या झिल्लेची घोषणा करीत आहेत आणि प्रजेला वजावीत आहेत की कोणी असा गुन्हा केला तर त्याचा दर्जा विचारात न घेता त्याला अर्जाच कटक शिक्षा देण्यात येईल. चारुदत्तावरील आरोपाच्या घोषणेची योजना शूद्रकांनै नाट्यप्रस्तूच्या परिपोषासाठी हेतुपुरःसर केलेली आहे कारण ही घोषणा काना आला नसती तर कोणाला कोणत्या गुन्यासाठी वधस्तंभाकडे नेण्यात येत आहे याचा उलगडा वसंत-मेनेला झाला नसता आणि तेव्हा प्रकट होऊन तिला चारुदत्ताचे प्राण वांचविता आले नसते गुन्याच्या अशा घोषणेचा मकेत शूद्रकाच्या काळात प्रचलित होता हें निश्चित नायाधम्मकहा (२ p ५३) आणि समराड्चकहा (पृ. ८९०-९) या प्राकृत ग्रंथात अशा घोषणाचा उल्लेख आलेला आहे मृच्छकटिकाचा काळ अनिश्चित असला तरी त्याची गणना सस्मृतांतील आय नाटकात करण्यात येत काहा मग्राधिक तर सिमुक या आय मानवाहन रुपाचा शूद्रकाशा समन्वय करतात या वादाच्या तपाशिलात शिरणे अप्रस्तुत आहे ण्वटे मात्र मरें का गाथासप्तमर्ताला अगदी जवळ असलेल्या या

नाटकात या प्रेक्षा ठळक-उल्लाप आलेला आहे. कौटिल्यान दुनाला काशीची शिक्षा सांगितली आहे आणि (अर्थशास्त्र पृ ११९, ग्रंथी भाषांतर पृ २४७) गुन्हेगारांना दोस्तगुंडांना गिरफ्तार करून चाण्डालाकरवा त्याची रस्त्यातून धिड काढावी असे सांगितले आहे. घोषणेचा उल्लेख नेत्रेना नाहा, यावरून ही प्रथा गुप्त काळात दुसऱ्या झालेली असावी असे अनुमान येते.

निष्कर्ष

गायानसुशतात सकलित केलेल्या गाथा हां घासीण भावगीत असल्यामुळे त्यात ऐतिहासिक असे उल्लेख पारसे आढळत नाहीत, दत्तक्या व लेक्या मान पुष्कळ आढळतात.

नन्द् व सातवाहन या वंशाच्या गृह्योक्त्या कुडाळ कथा बहुजनमंजाली मारुत आहेत. भाडणे होतात विशेषतः प्रियाचा, नेव्हा अतयोमातळ सचित निष उफाळून प्रसन्न होते.

पशुपति व सूर्य हा शालिवाहनाचा देवते आहेत. जाणनाचा पशुपतिहोय उद्धारकर्ता शालिवाहन हा पहिला सातव्या अमावा शकर पार्वती विमाना लून प्रवास करत असता पन्नाचा आपलाचा अवस्था पार्वतीच्या दृष्टीस पडते व तिच्या प्रेरणेने तो त्याचा उद्धार करतो, असा अनेक कथा लोकमान्यात आढळतात. गायानसुशतांच्या काळातही असा कथा प्रचलित होत्या. म्हणून शकराचा आपलोद्धारक शालिवाहनाची तुम्हा करण्यात आलेली अमावा उत्तरेकडे पलायन करणारे दक्षिणात्य राजाचे क्षत्रु हे बहुधा शुभ असावेत.

भारताला विक्रमाच्या दोन परंपरा असून आढळत. पार विक्रमाची व उत्तर विक्रमाची. गायानसुशतांच्या वार विक्रम मारुत. पार आणि विश्वना-
नाम इतिहासाच्या मंडाभा दुर्गाच्या वीर विजया. नन्द् व नन्द् त्या।
आस्त्यात नक्षत्रास्त आद प्रामणा विक्रम हा उत्तरकालीन असून त्याची
आळव चडगुप्त विक्रमादित्याचा पत्न. पन विक्रम हा प्राच्यनचा राजा अमून
दयाजी जाळव दुर्गाच्या ग्रातकर्ता पत्ने उदयनच धर्म व अर्द्धाद्य याविषयी
प्रसन्न असणे या अनेक गाथा लोकमान्यात आढळतात, त्यापैकी काही

विक्रमाच्या अगा लवलेल्या दिमतात. लोकवाग्म्यात असा प्रकार वारंवार आढळतो.

१. गाथासप्तशतीत दरवारा व वरिष्ठ अधिकारी मंडळाचे उद्देग आढळत नाहीत, ग्रामणाचे उद्देग मात्र बहुत आढळतात. ग्रामव्यवस्था आणि ग्रामीणाने मरक्षण हा त्यांच्याच हाता आहेत. केंद्रमत्ता दुर्बल असावा आणि अदाभुक्षाची परिस्थिति असावी, ग्रामव्यवस्थेशा व ग्रामीण जनतेशा केंद्रमत्तेचा विशेष मध्य नसावा असे यावरून अनुमान होणे. ही परिस्थिति निःशक्य गुप्तपूर्वकालीन आहे.

१७ गाथामत्तशतीतील लैङ्गिक जीवन

गाथामत्तशतीतील भावनाते ही प्राधान्ये करून प्रमर्शित आहेत आणि त्यातील काहाचा अभिप्राय लैङ्गिक आहे, तरी हा टीकाकारानी व साहित्य-शास्त्रज्ञांना त्यावर लादले आहेत ते अर्थ कामकोविगनाही पटण्यागारम्वे नाहीत मगच टीकाकारांच्या अवाच्या अनुरोधाने तत्कालीन लैङ्गिक जीवनाचे विवेचन करणे अशक्यप्राय आहे. भारतातील सामान्य वाचकांसाठी कामशास्त्रात सिद्धान्ताची मूल माहिती असते. हे गृहीत घेऊन हे प्रकरण लिहिले जाई. काणाश्वा लिंगाकृतेच्या कल्पना अवास्तव असतात, तर कोणाच्या मध्यतेच्या भावना किंवा अमनात शक्य तोंवर या दोन्ही मर्यादा सामावून, या विषयाची चर्चा केलेली आहे. शिवाय गाथासप्तशतीच्या या आठवृत्तीच्या उत्तरार्धातील उद्देगाचे विवेचन विषय केलेले नाही. कारण हा भाग प्रगित समाज उत्तरकालीनही आहे.

गाथामत्तशतीच्या काळात प्रतिष्ठित पण्डितही कामशास्त्राचे अध्ययन व अध्यापन आणि तत्वाचा व तंत्राचा उद्घोष (४ -) करीत जमरेले दिसतात, उत्क्रमा रक्षणे वा हा कायनाट्ट ऐकणाऱ्या विदग्धाना विषयाची शिसारी याची. मोहजिह्म आहे कारण या विद्वानाची वृत्ति व ज्ञान हा जीवन-विन्मुख असतात कारण या लक्ष्यप्रतिष्ठिताना आपसात होणारी कामशास्त्राची चर्चा शक्यते, पण बहुजनममाजाला रचणाऱ्या श्रमिक प्रावृत्त गाथा मात्र सादरत नाहीत. कामशास्त्राच्या अध्ययनाने जीवनाचे रसग्रहण करण्याची शक्ति

जा विदग्धता ती सनाधित होते अस सांगण्यात येत, पण ही प्रतिक्रिया सर्वत्र प्रत्ययास येते असें मात्र नाहा दुर्विदग्ध पण्डितांनं शास्त्रोक्त मार्गांनं शिरीषा सारख्या नाजूक नायिकेचा चुरगळा केल्याचा प्रसंग क्र १६ या गाथेत आलेला आहे.

ज्ञानप्राप्तीमाठा शास्त्राचें अध्ययन करावेंच लागत कामतत्र मात्र कोणा कोणाला शिकवावे लागत नाहीं कारण कामोद्भव अतः प्रेरणाग्या नैर्नागिक उन्मेपावर अवलंबून असतो म्हणूनच वात्स्यायनान सांगितल आहे 'अचिन्त्यशक्तिर्भगवाननङ्ग ।' कोणा काढा न शिकविता क्र ८१९ च्या चिमुर्ज्या नायिकेला सारें काही माहीत आहे रीतवृत्त (यूनो प्रहरणाज्जात पाडा व्यतिकृत भवेत् । गलादिजातो य शब्द विशेषतत्तदि मीत्वृत्तम् ॥ रतिरन्त प्रदीपिका). सीत्कार हा पूरक आणि सुस्कारा हा रेचक सीत्कारात पक्षाच्या विहताच अनुकरण असतें (कामसूत्रम् २ ७ ८) मणित (मणित रतिवृजित). मुग्धवप हस्तनप आणि वारण केलेल्या अलमाराच शिञ्जित हे नगरे क्र ३९० या गाथेच्या नायिकेला काटेरी कुमुम्भान गिबधिल्ल आहेत क्र ९२१ च्या नायिकेचे विलास निमग्नप्रेरित होते पण ते पाहून ती बहुशिक्षिता असावा असा नायकाला सशय आल्यावाचून राहिला नाहीं ! म्हणूनच वात्स्यायनानें सांगितलें आहे का मुशिक्षिताच्या स्वप्नातही येणार नाहात अम भाव सुरतव्यवहारात प्रययास येतात

समाजाच्या धारणेला इष्ट तमेच अनिष्ट, लैंगिक आचार गाथासप्तशताच्या काळात प्रचलित होते समाज नावर स्मृतिकाराच्या कथात आलेला दिसत नाहीं

पौर्णिमेच्या रात्रा उघल्या अगणात झोंपणाऱ्या मुलाना राहू क्षपाडतो (क्र ७९८) अशी भोळ्यांची समजूत होती चांदण्यात चित्तगति उत्तेजित होताना व प्रक्षोभक स्वप्न पडतात. आजूनाजूचा विजागी इथ दिवातात व आपल्या बेभान शरिरावर राजाच्यार्चा नजर लागण्याचा सभव असतो, हें या निबंधाचे व्यावहारिक व शास्त्रशुद्ध कारण, राहूची वास्ती ही असमजसाच्या समाधानासाठी सवय मुलींना रस्त्यातून नागवें हिंडू नये (क्र ७३५) हा शिष्ट समाजाचा आचार आणि तो मुलाना ही लागू आहे, पण येथे गाल्या

ज कारण दिलेल आहे ते निवृत्त मनोवृत्तीच यातून आहे हें खरे असले तरी ते अगदाच असलेले आहे असे म्हणता येणार नाही. मुलांना कामशास्त्राचे घरगुती शिक्षण दिले जात होते किंवा स्वतःचा वयावढा अनुमान करण्यास भागणार नाही. एवढे मात्र खरे की सुरतक्षमतेला पोषक असे उत्फुल्लिखेकारण (क १९९) व्यायाम त्याचकडून घरोघरा करवून घेण्यात येत असे. पुरुषांना प्रसन्न करण्याचे मार्ग कुमारिकांना सरासरी मंत्रिणांच्या सहसासात अवगत होत असा असे (क ६८) दिसते. मन्मथोद्दीपनासाठी नायिकांनी नायिकेला अश्लील ममस्या व ग्राम्य नावा ऐकावल्यात असे वास्तव्यायनात (८ १० ६) व जय मङ्गलत यजोधराने मागितले आहे याचा प्रत्यय क ८०९ या गाथावरून येतो. गाथासप्तशतीत श्रीविदातया अनेक कथा नारायण रूपात आलेल्या आहेत. अशा गोष्टी श्रीपुरुषांनी परस्पराना मागण्याची प्रथा अमाची असे त्यावरून अनुमान हात गेल्या पिढातल्या कुमारिका प्रसंगानुरूप औघ्या उखाणे पाठ करून ठेवीत, या प्रवेचे मूळ स्रोत खोल आहे हें या उल्लेखावरून दिसून येते. गाथासप्तशतीत श्रीविवाहाचा एकही उल्लेख नाही. सर्वत्र प्रौढ विवाह प्रचलित आहेत. यामुळे कुमारिकांच्या चित्तात वैवाहिक जीवनाव्दल्ल्या अपेक्षा (क ८८) निर्माण झाल्या आहेत. मुला जीवनासाठी मनाजोगता जोडीदार निवडण्यावद्दल कुमार व कुमारिका उत्सुक (क ६५०) आहेत, अनुरूप नायकाचे अभावा क. ९९९ ची कुमारिका नायिका उडारली आहे, क १०७ व ६४३ या गाथांच्या कुमारिका नायिकांनी तर विवाहापूर्वी लैङ्गिक अनुभव घेतले आहेत क. ९६ या गाथेतला उल्लेख फसलेल्या कुमारीचा अभावा विवाह प्रौढपणा होत असले तरी ते विवाहपूर्व अनुनयावर आधारित होते असे दिसते. नाही. निदान तसा स्पष्ट उल्लेख कोठही आलेला नाही. क ६४१ या गाथेची नायिका मंगलाष्टकात उच्चारले जाणारे पतीचे गोत्र ऐकण्यास उत्सुक आहे क ६४१ ची नायिका पतीच्या डोळ्याला डोळाही भिडवीत नाही यावरून त्याचा परस्पराराधा एव परिचय नसावा असे अनुमान होत चतुर्थमंगलानंतर वधूवरास एकाचक्या होत असे आनन्दपत्र हें याचे प्रात्यक्षिक

आनन्दपट

४

बधूच्या मंत्रिणी आनन्दपट मिरवीत आहेत आणि तिच्या कामायाताळ प्रियकर हे दृश्य पाहून चकित झाला आहे असा प्रसंग १०७ या गाथेत वांगिऱ्या आहे हा पट दृत्रिम आहे असे कवीन स्पष्ट सांगितले आहे

मगागरांनै टीर्नित जान द्रपटाचा अथ सांगितला आहे 'आनन्दपट' प्रथमपुष्पननावत्रम् । प्रथमरजोदर्शने जाते तद्वत् कन्वुभिगच्छु प्रदश्यत दान देशविशेषे आचार । जारसरवद्व्यागितया अस्यान सभ्रमदर्शनन चारस्य हाम इति बाध्यम् । साधारण देव मागती आणि बड हा शब्द 'मेशी' असून दृत्रिम म्हणजे 'सुरतायासाईचातक्षतचम् दृष्टा रचस्वलेड्यम् इति कृत्वा दृत्रिमम् । हा आचार दक्षिण देशात प्रचलित होता अस आणि एक टीकाकार (वेवर प १९४) मागती आनन्दपट म्हणजे श्रुतुप्राप्तीचा रचाने नागळेले वस्त्र का प्रथम सभागाचे वळा झाल्या रचगतामुळे जारकत झाले वत्र 'गाथासप्तशतीच्या काळात विवाहाचे वेळा बध्वर सामान्यतः प्रौढ वयाचे असत रजोदशनापूर्वी कन्याचे विवाह करावेत हा प्रथा चराचे उत्तर कालीन आहे हे आपण पाहिले विवाहानंतरच्या पहिल्या रजोदर्शनाचे वेळा आनन्दपट भिरविण्यात काहा मुद्दा रिमन नाई शिवाय ४ तसे अमते तर बधूचा पूर्वाभिरमाचा प्रियकर ते पाहून एवढा चकित झाला नसता म्हणून अनुमान होते का हा आनन्दपट हे सभोगवत्रच असाव

स्पेन, रशिया, अरबस्तान, तुर्कस्तान, दक्षिण अमेरिका वगैरे देशात प्राचीन काळा आनन्दपटान्या मिरवणुकीसारखे रिवाज (Sexual Life in Ancient India Dr Myer Vol I p 43) प्रचलित होते मारक्को देशात मगागरांचे राजा बध्वराना शयनमंदिरात सोडल्यावर ते मारभासाळी नमूने पाहणे बाहेर दिवाणगान्यात बसून राहतात प्रथम सभोगाचे वेळा झाल्या रचगताने भितले वस्त्र नवक्याने दासीच्या हाता दिले की ती ते फर्कारात दिवाणगान्यात येते आणि ते कुडुवीच्याना व पाहुण्यानी पाहिल्यानंतर भेटवानी सुरू होते दुर्दैवाने अस होऊ शकले नाही तर बधूला तिच्या पितृगृही अपमानपूर्वक पाठविण्यात येते आणि पाहुण्याना

उपाशी पोत घरोघर जावं लागतें (Curiosa Sexualis p 14) ज्ये
तेर अशा वधूच्य नाड्याच्याना चेंचुन ठार मरीत चीनमध्य आनन्दपगच
वत्र रणमी व शुभ्र शम आणि त्यावर अपेक्षित चि ह आटळत नाहा तर
वधूच आत्महत्या करावा लागत

नमाननियत्रक वारण वगासाठा काहा प्रमा हतुपर सर निमाण करतात
नुस्तरणा व नेहेतुक्कणें या ममाजात प्रचलित होतात मूळ हतु नष्टप्राप्त
होता आणि रिशानाचा वाच मान केंचू लागता मग त्यातून निसर्ग्या
मार्ती पळवाय निघतात आणि पोस्तराची प्रमा कागतरान नष्ट होत या
वायानें आनन्दपटाची रमाधीची प्रधा नष्ट जावची आह

वर दिश्या मदमान १ मायर यांना घातामचा गोष्ट दिश्या आह
पापण अक्षत आहात अन सद्ध करण्यामार्गी या कथर्ता नासनेन उत्तरमाची
पुरचुगी वरावर जाळण्याचा मवरदारी घमगी होता प्रतीचा अगा प्रकार
फयसण करणाया प्राग कौश्यानें पोश वग्याचा दण्ड साधितव्या आह
असें १ मायर सातात मळ मदम अशात्रा या कथा प्रकरणात आल्या
गदें जो अगा

कथाम या दशयिगाऽया प्रचलितवत्या दण्ड मुद्याया हानाया द्विगुण ।
प्रमथ्यकुमात्राक्षनुष्यवायनो ण्ण । सुकथयस्मणि व प्रतिव्यात् । अत्र
मय नउचात पणत्तना द्विगुण दयार । अन्यगोणेतापसा द्विगता दण्ड ।
नियामिशगिन । पुम कव्वदरमाण गयेर ।

[आमात्रा यांना या परिशेयार्थे मार्यातर दिश्या जा (Artha-
stra p 253) १ अत्र

If a person substitutes in marriage another maiden
for the one he has before shown he shall if the substi-
tute is of the same rank be fined 100 panas and 200
panas if she is of a lower rank. The substitute maiden
shall be fined 54 panas while the offender shall also
be compelled to return both the nuptial fee & the

amount of expenditure (incurred by the bridegroom)
When a man refuses to give in marriage a particular maiden as agreed upon, he shall pay double the above fine When a man substitutes in marriage a maiden of different blood or is found to have bestowed false praises (on her quality), he shall not only pay a fine of 200 panas & return the nuptial fee, but also make good the expenditure

या परिच्छेदाचें डॉ मायर वानीं केलेलें भापातर पहा

" A wife having intercourse with her husband before puberty shall be fined 54 panas & also repay the Sulka & the amount of expenditure If her immaturity is proved by the blood caused by the intercourse she shall pay double the fine If another woman's blood is substituted for her own she shall pay 200 panas A man uttering a lie under such circumstances shall be equally fined He shall also lose his Sulka & the amount of expenditure "

या दोन्ही भापातराची मूळ परिच्छेदार्था तुलना केली असता डॉ मायर याचा या बाबतीतला अभिप्राय पटण्यासारखा नसल्याचें दिसून येईल

गाथासप्तशतीत बरील गाथा उद्धृत करून डॉ मायर सांगतात की आनन्दपटाची भिरवणूक गर्भाधानाच्या दुसऱ्या दिवशी सकाळी काढण्यात येत असे या गाथेंतील पटावरील चिन्हे कृत्रिम आहेत असें ही त्यांना मागितले आहे नाथिकेने मोगती युक्ति योजला असेल / उत्तर एक रीति अनेक ही चाल बंद झाली, घरे शाळ, कृत्रिमता टळली, अशूबचावणी

यव्वराया परम्पराणां परिचय व्हावा म्हणून दोहद काडचा अवग्रह रण्यत येत असे

दोहद :

(अशोक क ४४०५ कुरवक क -, दोहाळे क १५,२९०,४७२)

भारतीय साहित्यातील विख्यात दोहद संकेतान्या विविध स्वरूपाच विवेचन श्री ब्लूमफील्ड (J A O S XL pp 1-24) यांनी केलेले आहे. गाथासप्तशतीत ही सज्ञा तीन अर्थांत आलेली आहे : १) ऋतुतृप्ताची इच्छा (२) दोहाळे, (३) उद्यानक्रीडा. ऋतुप्राप्तानंतर स्त्री सभोगाला योग्य व गर्भधारणेला मिळते होते. प्रजाजनन हे तिचे नियोजित कार्य असल्यामुळे तिचा ऋतुवाळात सभोगेच्छा तृप्त करून घेण्याची नैसर्गिक प्रेरणा होते. या सूचित अर्थाने ही मजा क ६ या गायेंत आलेली आहे. दोहद म्हणजे दोहाळे, या अर्थाने ही मजा क १५,२९० व ४७२ या गाथात आलेली आहे. गर्भधारिणाचा विशेष वस्तुस्थिती वासना किंवा विद्वेष वाढतो. दोहाळतुलीच्या इच्छा या भावो मत्ततीच्या प्रगल्भ्या योतक अगतात असे सामान्यत मानण्यात येते. या इच्छेला आधार, थोडासा अतृप्त होम आणि बराचसा अलड नंतरा, या अनुमानाला आधार, थोडामा पोषित अनुभव आणि बरीचशी गूढरम्य कनना सामान्यत पहिल्लकरणीचे दोहाळे कांडुविक परिस्थितीच्या अनुरोधाने पुरविण्यात येतात. म्हणूनच क २९० व ४७२ या गाथांच्या नायिकांनी आपल्या इच्छा मशब्द केल्या नाहीत. उद्यानक्रीडा या अर्थाने ही मजा क ४,९ व ४०५ या गाथात आलेली आहे. दोहद म्हणजे प्रियेच्या प्रत्यक्ष स्पर्शामुळे किंवा त्याच द्वारा बरविणेच्या उपचारांमुळे वृक्ष किंवा रत्ता (J I S O A III 110-124) फळापुलांनी समृद्ध करविणे.

छाणा स्पर्शान् प्रियं प्रियमिति वस्तु मधुमण्डपमेकात्
पादापातादशोयस्तिस्त्रुरयको बोधणालिङ्गनाभ्याम्
मन्दारो नर्माम्बालदु गृधु हसनाचम्पस्ये ययप्रवातात्
चूतो गीताम्रनक्षत्रिणमनि च पुरोक्षतेनाम्बनिवार ॥

वृक्षताना फळापुलांचा पहर येण्यासाठी प्रियेची वाणते उपचार करणे. प्रियेच्या स्पर्श करावा, मुखात मंदिरा घेऊन तिची चूट घुमकावर टाकणी, अतोक्षाचा सत्ताप्रहार करावा, तिच्याकडे दृष्टिसेन टाकावा, इ.

वकाला आलिंगन दावें, मन्दाराशा मृदु भाषण करावें, चम्पमाला हास्य ऐकवावें आम्नाला फुकर घालावा, नमेल्ल्या गायन ऐकवाव आणि काणिकारा समीर नृत्य कराव प्राकृत संस्कृत कवास्तक्याच तत्कालान तरुणी, हे वृक्ष व रत्ना धन्य ! कल्पना करा, योवनानें मुसमुसलेली युवता, उद्यानात काढेला येत आहे या ऋतूत या व त्या ऋतूत त्या, वृक्षस्तान्या अतर्यामाच्या इच्छा ती पुरवीत आहे एकदा ता प्रियकरावरोवर वनभोजनासाठी आली त्यानी वक्रुळाला बैठक मांडली पण फुल मात्र ढळेनात वक्रुळाचा खोड तिला माहीत होती त्या दिवशाचे मद्य जरा कडकच हातें, तिने त्याच्या खोडावर चूळ टाकली तों काय आश्चर्य ? मद्याचा रंग व मद सुगंध वक्रुळीच्या फुलाच्या नाजुक पाकळ्यापाकळ्यानी धारण केला आणि मद्यमानानंतर त्यांना परस्परा कडे पाहिलें तेव्हा तीच छटा त्याच्या नेत्रातही प्रकट झालेली दिसली एकदा ती उद्यानात आली, तेव्हा तिने पायात पेंजण घातले होते व तळव्यांना अळिता लावला होता पावसाळ्याच्या प्रारंभा नभात मेघाचा गडगडाट चालला होता तो ऐकून अशोक पुत्रांतो असे तिने ऐकले होत पण यथे पहाव तर हा शुभ आपला संस्कृतिसंरक्षकामारण्य उभा तेव्हा चिह्न त्याग लाव्या लथिने ठोकला ता काय आश्चर्य ! अशोकावर अळित्याच्या रंगान्या शेवडों फुलाचे बुपक एकाएका खवरडे जणू निमगाच ललित्य तेथे प्रकट झाले तेव्हा तिने याही संकेताचा प्रत्यय आला !

संस्कृत साहित्यात व मध्ययुगीन शिल्पात दाहदाच अनेक उत्तम आढळतात मघनूतात (२२८) अशोक व वक्रुळ आणि ऋतुसंहारात (४१०) प्रियंगु दोहद आढळतात भुवनेश्वर येथील राचारणी मंदिरात अशोक दोहदाची मूर्त (Ideals of Indian Art Havell Pl. \ II) कोरलेली आहे

दाहद संकेत निमाण करणारे कवि अधिक रसिक का हे उपचार करवून घेणाऱ्या वृक्षलता अधिक भाग्यवान् ? संकेतानुसार दाहद विधि करणाऱ्या प्रिया तरुण सुंदर व विदग्ध असल्या पाहिजेत नादातर विद्याच्या शृंगारावर कठिन प्रेम ओढवता ! संकेतानुसार तिच्याची संस्कारधर्मता विशेष दिसते कुरवक दोहद कोणा का मानवण कोण जाणे ? कारागीचे वाट पाहिजे, म्हणजे हा दोहद की हें दिव्य असा प्रश्न पडतो का कोणा वृक्ष वा पाषाण

इंदयी स्त्रीच्या आलिंगनाची आपत्ति टाळण्यासाठी कोराट्रीला एकाएकी काढ पटले? विद्याच्या भारतीय स्त्रिया, पुष्पाच्या प्रेरणेनुसार व त्याच्या मुखा समाधानासाठी त्या दिव्यही करतात, मग दोहदाचा काय क्या? दोहद हा सक्त आढिनीय आहे आणि पृणतथा भारतीय आहे आणि, मग वाटते, आमच्या प्राचीन कवना कल्पित्या सर्व सैक्तात अत्यंत रमणीय आहे स्तुलताची सत्कारक्षमता वा जगदीशचंद्राना अलीकडचे सप्रयोग सिद्ध करून पारविल्ला आहे जणू हाच सिद्धांत आमच्या प्राचीन कवना अतर्ज्ञानाने अपेक्षित होता.

रजस्वला —

रजोधम या स्त्रीजीवनातील नैसर्गिक अवस्थेबद्दल गाथासत्ततात अनेक उल्लेख आलेले आहेत

(आलिंगन क. १२८ आसक्ति क. १२९४४, एकशय्या ५०२ धुवन क. २०५१९ दशन क. ४८० पुष्पवह पुष्पवती क. ४८४८९, ५०८, ५०९ ९४३ ९४४ वर्णधृत क. २०, २८९, ५१९, ५२८ वल्ले क. २८२ ५०३, ९४३ स्पर्श क. ४८९, ५०९ ९४४)

ही ही पुरयाची दासा या स्वामिनी? धमधारिणा का अधर्मप्रेरिणी? काण जाण? जशी दृष्टि तसा निर्णय मनातनी व सुधारक सारगेच दोषेहा तिज दास्यात ठवतात एक सामान्यत समान हक्क अनान्य करून व दुसरा ते मान्य करून पण तिला तिच्या नसागक वैशिष्ट्यांना अनुरूप अशा सवलता नाकारून. प्राचीन भारतीयांना स्त्रीला ससारहतु अशी सज्ञा दल्ले आहे आणि ती अमर्दा यथार्थ आहे गृहस्थान्या दर्शने व सन्याशा या हा ऋतुप्राप्ति हा स्त्रीजीवनाच्या नैसर्गिक प्रगतीची आणि मानवी जीवनाच्या चिर तनत्याची पहिली घोषणा. बाल्याचा उपसहार भोगक्षम यौवनाची प्रस्तावना स्त्रीजीवनातगी पहिला कान्ति उत्क्रान्ताच्या तालबद्धतचा पहिला प्रत्यय.

ऋतुप्राप्तीनंतर स्त्रियांना ठराविक मुदतीनंतर रजादशन होऊ लागते हा मुदत ज्या त्या देशातील नैसर्गिक परिस्थितीवर अवलंबून असत उदाहरणार्थ,

एस्किमो जिया वर्षांतून दोन किंवा तीन वेळाच रजस्वला होतात रजो-
दर्शनाना आरंभ व अत नैसर्गिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात रजोदर्शन
का हातें / शास्त्रज्ञाना याची मीमांसा अद्याप लागलेली नाही कोणी सांगतात,
प्रथम गर्भाशयाच्या मिदतेमुळें, पुढें गर्भाशयाच्या आकुचनामुळें, जणू गर्भ
धारणेसाठी निर्माणें करून ठेवलेली सिद्धता विफल झाल्यामुळें, जणू हा एक
लट्वा गर्भपातच ! हे मिद्वान्त कवळ कल्पनारूप मानावे लागतात ऋतुप्राप्तामुळें
स्त्री सभोगाला योग्य होते आमक्ति व तृप्ति हे अत करणाचे गुणधर्म, त्याचप्रमाणें
शरीराचेही, सभोग हे त्याचें माध्यम, सुख हें सभोगाचें तात्कालिक आणि
मतति हें अंतिम फल म्हणूनच प्राचीन व प्रामाणिक भारतीयांनी ऋतुप्राप्ति हा
उत्पत्त्यक्षण (क २४) व ऋतुतृप्ति हें वैवाहिक कर्तव्य म्हणून नेमस्त बेलला
होता सभोगाची इच्छा ही वर्तमानकाळात व्यक्त होणारी भविष्याची प्रेरणा,
अम धर्मशास्त्रकार मानतात प्रजाजननाच अनुष्ठान वा दृष्टीने ते सभोगाकडे
पाहतात ऋतुप्राप्तीमुळे सभोगाची इच्छा निर्माण होत आणि ऋतुकालातील
अनृप्तीमुळे किंवा सधमाच्या अतिरेकांमुळें ऋतु व्यर्थ होतो, अनृप्तीमुळे अध-
र्माचरण घडतें आणि प्रसंगविशेषा वर्णसकराचा ही धोका निमाण होतो,
म्हणून ऋतु व्यर्थ होणार नाहा अगर आड मार्गाला लागणार नाहा अशी उप-
बध्दच्या पित्यानीं खबरदारी घ्यावी अशी धर्मशास्त्रकाराची आज्ञा आहे रजो
धर्माचा काल संपल्यानंतर चारा ते सौळा दिवसाच्या अवधीला ऋतुसमय
अशी सज्ञा आहे या मुदतात गर्भधारणा सहज होते व स्त्री पुरपाचा सभोग होणें
इष्ट असतें असें प्राचीन भारतीयांचे मत आहे पाश्चात्य सशोधकानाही हें
तत्त्व मान्य आहे याज्ञवल्क्य स्मृतातील पुढील उल्लेख पहा पोडपर्तुनिशा
स्त्रीणा तस्मिन्युग्मासु सविशेत । प्रथमायन पर्वण्यायाश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥३०७९॥
या काळात पतिपत्न्यानीं ऋतुपूर्व केरीच पाहिजे हा गृहस्थाचा धर्म आहे
व पत्नीचा हक्क आहे या कर्तव्यात व्यत्यय आणणाऱ्या पुरुषाला रामायणात
दुरात्मा म्हटलेलें आहे महाभारतात (१३ २०१ ११) तर सांगतलेले आहे
कां या काळात पत्नीशा गमन केल्यानें पतीचें ब्रह्मचर्य नष्ट होत नाहा ।

हा जसा धर्म त्याचप्रमाणें रजस्वला कोणत्याही प्रकारचा व्यवहार करणें
हा अचर्म तेत्तिरीय संहितेंत (२ १ १ २-३) पुढीं वृत्तात आढळतो

इंद्रानें ऋचाची हत्या केली प्रचलितेच्या पातकाचा भार त्याला सहन होईना, म्हणून त्याचा चतुर्यांश त्यानं छी जातीवर लादला तेव्हापासून त्रियाच्या मासिक धर्माची मुरुमात झाली बृहत्कल्पभाष्य या जैन ग्रंथात ही कथा वेगळ्या स्वरूपात दिलेली आहे. इंद्रानें उडकाच्या पत्नींशा व्यभिचार केला हें समजताच उडकानें शाप देऊन ब्रह्महत्येच पातक त्याच्या मस्तकावर लादलें त्याच्या भारापासून इंद्राच मुक्त करण्यासाठी देवाना ब्रह्महत्येचे चार भाग केले आणि यापैकी एक भाग त्यांना छीवर लादला त्रियांना हें लफडें लावून घेतलं, पण मोवदल्यात इंद्रापासून एक वरही मिळविला ऋतुमालात प्रजोत्पादनार्थ सभोगाचा हक्क हाच ता वर त्रियांना सभोगमुल मिळू लागलें आणि एव्हा पासून गर्भधारणेनें प्रजोत्पादन होऊ लागलें भागवत पुराणात (६९९) तर सांगितलें आहे का केवळ सभोगमुलाच्या अपेक्षेनें त्रियांना या पातकाचा स्वाकार केला ! यापूर्वी केवळ सक्ल्यानें प्रजोत्पादन होत अस हा शाप का वर ! त्याचे त्याच जाणोत ! अग्नि हा व्यभिचाराचा स्वामी आणि इंद्र हा बीजधारणाचा इंद्र व इंद्रिय याचें बीज एकच आहे इंद्राच पाप स्वीकारल्यामुळें महिनाभर केलेल्या पापातून त्रिया चार दिवसात मोक्तल्या होऊ लागल्या सक्लित (मनु - १०८) किंवा प्रयश्च (याज्ञवल्क्य १ ७०) व्यभिचाराच, अगर कोणतही (वसिष्ठ २८१) पातक रजोधर्मांमुळें नष्ट होतें असें स्मृतिकारानीं सांगितलें आहे कारण, पराशर (१० २०) सांगतो, स्त्री ही भूमीप्रमाणें असल्यामुळ ती सर्वस्वां त्याज्य अशी कथाहि होऊ शकत नाहीं भूमी दरसाल नवी होते आणि स्त्री दरमहा, एवढाच फरक !

धर्मसिंधूत (आश्रुति १ तृतीय परिच्छेद पृ ३) रजस्वलच्या दिनचर्येचे नियम सांगितले आहेत त्यापैकी काहीं येथें देतो तान दिवस पर्यंत कोणालाही स्पर्श करू नये रजस्वलाना परस्परांनाही दंतधावन तलाभ्यग कानळ व गंधपुष्पधारण गारस भक्षण, मासाशन व तावूल सवन अग्निस्पर्श, सूर्यदशन व प्रवास हा वर्ज्य करावात पाटावर रिवा चोरंगावर बसू नये, वातकुक्षी करू नये भूमीवर शयन करावें, उदकात बुडो मारून स्नान करू नये ' मिताक्षरेंत (याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरासार आ वापटशास्त्री, चित्रशाळा पृ २३) सांगितलें आहे का रजस्वलन तीन रात्री अपवित्र मलिन वस्त्रें नेसून रहावें, वीर्यवृद्धि करणाऱ्या पदार्थांचें सेवन करू नये

रजस्वलाच्या दैनिक व्यवहारावर धर्मशास्त्रकारांना एवढे सूक्ष्म व कडक नियम कां घातले कारण रजोधर्मान्या काळात स्त्रियांचे दोष व पापें त्याच्या शरीरातून बाहेर पडत असतात, म्हणून त्याच्या भावतालचे वातावरणही अनिष्ट व अशुद्ध झालेलं असतं आणि त्याच्या भोंवती विघ्नकार्यां शुद्ध देवता घोंटाळत असतात प्रथमेऽह्नि चाण्डाली द्वितीये चर्मकारिणी (व्रजघातिनी) । तृतीये रजकी प्रोम्ता चतुर्थेऽह्नि शुष्यति (स्नानमाचरेत्) ॥ अम आर्तिसाहित्य वचन आहे एकेक दिवस जातो तम त्याच अपावित्र्य म्मी होत जातं थोड्यासात चरण्या दिवशीं अमिक्रम निहित आणि मनूनं मान वर्ज्य मानलेलं आहे यज्ञप्रमर्गा रजस्वला आजूबाजूच असली तर देवता (म भा १३ १२७ १३) किंवा पितर (मार्कण्डेय पुराण ३० २५) हरिर्भाग्यें प्रहण करीत नाहींत रजस्वलेनें स्पर्शिलेले अन्न भक्षण करू नये (मनु ४.२.०८) एवढेंच नव्हे, ज्या अज्ञानांटे तिची गुस्ती नजर गेलेली अगेल तेंही ब्राह्मणानें सेवन करू नये, अमा दण्डक आहे भोळ्या भारतातच नव्हे, सर्वच दशांत स्थायावर असेच निर्बंध घातलेले आहेत आणि त्याच्या अनिष्ट प्रभावाविषयां अनेक समजुती प्रचारात आहेत छिनी सांगतो का रजस्वलेनें स्पर्शिलेल्या बीजाला अकुर फुटत नाहींत आणि वस्तूच्याची धार गजून बघटते मध्ययुगाने तिस्ती मदिरात प्रवेश करण्याची त्यांना मनाई (Duffor History of Prostitution Vol III 'p 115) होती मास नासेल म्हणून त्यांना स्वयंपाकघरात व गतिदर्शकता मिघटेल म्हणून होकायनाच्या आसणास फिरकू देत नमत हॅव्हेलॉक एलिमनें (Psychology of Sex Vol I Part I p 295) एका तत्काराच मत गमूद केत आहे रजस्वला आजूबाजूच आली का तनुबायाच्या तारा आपोआप व एकाएका तुटतात ।

रजोधर्मान्या काळात स्त्रियांच्या यामना उत्तजित होतात आणि सयमशक्ति दुर्बळ होते नैमागक प्रवृत्त्याच्या आवर्तात भिरभिरत्यामुळ या काळात त्या पुरुषाच्या भोंवती घोंटाळतात अस सुश्रुतात सांगितलेलं आहे म्हणूनच रजस्वलेनें ब्राह्मणाला सहेतुक स्पश केला तर तिला न्यायकानें फोडून काढावें अस विष्णु पुराणात (१.१.०५) सांगितलें आहे पाहिलें शीलस्रग्धन याच काळात हातें असा निष्कप अनेक पुराव्यावरून मानस-काम शास्त्रज्ञांनी काढलेलं (हॅव्हेलॉक

एलिस. पूवाक्त : पृ. १०३) आहे. रजोधर्माच्या काळात चित्तवृत्ति उत्तेजित झाल्यामुळे कुतीने सूर्याला आवाहन केले आणि कर्णाला जन्म दिला (Dr. Myer Sexual Life in Ancient India : Vol I p 29.). म्हणूनच धर्मशास्त्रकारांना त्याची दिनचर्या नियंत्रित केली आहे आणि आरोग्य व नीतिनियमाना धार्मिक अवगुंठन देण्याच्या त्याच्या नेहर्माच्या पद्धतीने सांगितले आहे की रजस्वलेशी संभोग केल्याने ब्रह्महत्येचे पातक लागते आणि आयुष्य क्षीण (म भा १०.२८.०.४३) होतं. सहा महिनेपर्यंत ओली वस्त्रे परिधान करावीत आणि राखेवर शोषावे असे या पापाला प्रायश्चित्त महाभारतात सांगितलेले आहे. रजस्वला पत्नीशी गमन करणाऱ्या पतीला शरतुष्टाने दोनशे फटक्याची शिक्षा (Scented Garden Dr. Stern. Vol I p 174) सांगितलेली आहे.

धर्मशास्त्रकारांना या वानतात घालून दिलेले नियम गायामतृशतीच्या काळात बहुजनसमाजालाही मान्य व अवगत होते असे वर नमूद केलेल्या उल्लेखावरून दिसते. रजस्वला-समागमावद्दले हे उल्लेख पाहोपर्यंत माझी समजूत होती की हा अनाचार अगदी अर्वाचीन आहे; पण नाही, मनुष्य स्वभावाचे गुणधर्म दिव्यकालातीत आहेत. जसा धर्म, तसाच अधर्मही सनातन आहे अलिप्तचे सभावित वाच्यता करीत नाहीत, एवढेच, एक राहिले, कौगा या विषयात नुस्ता हात घातला तर त्याची हुरवडी करण्यास मात्र ते सदैव सज्ज असतात !

गायामतृशतीतील रजस्वला मलिन वस्त्रे (क. १४३) धारण करतात आणि धारण केलेले जुनेर दुहेरी गुंडाळन (क. २८९, ५०३) घेतात. गजवजलेल्या कुटुंबात त्या समोचाने वावरतात आणि कोठ तरी, कोपऱ्यांत, धंग चोरून, अधोमुख, सडक अशा उभ्या राहतात. बौद्धिक आचार म्हणून अधोमुख, या अवस्थेतही आरण प्रियकराला किती हव्या आहोत याची जाणीव असल्यामुळे मलज्ज ' गोविंदामित्राची पुष्पवती अशीच सलज्ज आहे आपले दर्शनही अमंगल व निषिद्ध (क. ४८०) मानण्यात येत असल्याची न्याना जाणोव आहे तरीही त्याच्या अग्रप्रयंगात अनग आपल्या अने

आयुधासह सज्ज होऊन ठाकलेला आहे असे प्रियकराला (क १४३) वाटत आणि त्याच्या स्पर्शाने आयुष्य क्षीण होत हे माहात (क १४४) असले तरी त्याच्या समागमात मोक्षमुक्त आहे असे पुरुषाना (क ४८०) वाटते आपला अवस्था प्रगणित करण्यासाठी त्या मुखाला वर्णघृत लावतात, तराही त्याचे पति त्यांना चुवन तरी देण्याविषया आग्रह (क २०५१९) करतात त्यापुढ त्याच काहा चालत नाही हा अनाचार कोंणान्या दृष्टीस पडणार नाहा आणि मुग्धाला लावलेल चिकट मलम प्रियकरान्या ओठाना लावणार नाहा एवढी समरदारी त्या घेतात, हेतुपुर गर मित्रा अभावितपणे प्रियकराला स्पर्श झालाच तर तो मां केला नाहा, माझ्या हातून झाला, असे सांगून (क. ४८१) हे कृत्य परस्पर झटून टाकण्याचा खटपट करतात या स्पर्शासाठी स्वतःचे हात स्फुरत्याचे नायिकेने येथे मान्य केले आहे राना त्या पतीन्याच खोलात, पण वेगळ्या भिन्नान्यावर (क ५१२) शोषतात, पण ह्या निर्वधाची अमलवजावणी कोठवर ? दाराला आतून कडी लागली नाही तोंवर पतीने एकातात एकदाग्येचा आग्रह केला तर तो तिला मोडवत नाहा मग, दुसऱ्या दिवशा, पतीच्या बाहुळ्यावर वर्णघृताचे डाग उमटलेले पाहून (क ५२८) खण्डिता सवती ढसढसा रडतात क १४४ या गद्येची पुष्पवती नायिका प्रियकराचे निवारण करीत आहे, त्याचेच आयुष्य क्षीण होऊ नये म्हणून पण म्हणतात ना, ज्याचे करावे घर, तो म्हणतो माझेच खरे ! आयुष्य क्षीण होईल ही भीति कशाला घालतेम, आजप मेली तरी फिकीर नाही, तू मात्र विनाकारण कालहरण करू नकोस ! वारवार विनवणी केल्यामुळे विनयवताचाही धार चेंपतो पती विना प्रेयसी धर्म रक्षणार्थ उत्सुक असली तरी प्रियकराच्या हृदयापुढे निभाव कसा लावणार ?

गाथासप्तशतीच्या काळात रजस्वला मुखाला वर्णघृत लावीत असत

वर्णघृत

(तुप्पलिअ क ५२८, तुप्पाणणा क. २८९ वणअघअल्पि क ५१९, वणधिरतुप्प २२)

तुप्प हा शब्द देशी असून त्याचा अर्थ लिप्त असा आहे. घिस म्हणजे विलेपनपक. श्री. कुलकर्णी सांगतात : “ ‘ स तुप् = हिंसायाम् ’ या घातूशा ह्या शब्दाचा सन्ध दूरान्वयाने लागण्यामारग्या आहे. मारिलेल्या पशूचा चरबी हा ‘ तूप ’ या शब्दाचा मूळ अर्थ होय हिंसा बंद झाल्यावर दुधातून घुसळून काढलेल्या पदार्थाला तूप म्हणू लागले गाथासप्तशतात “ तुप्प ” हा शब्द आढळतो ” गाथासप्तशतात तुप्प हा शब्द आहे हे खरे, पण येथे तो लिप्त या देशी अर्थानेच आलेला आहे. तुप्प या कानडी शब्दाचा अर्थ तेल असा आहे तूप या अर्थाने ‘ सिंग्ह ’ हा शब्द क्र. ३१६ या गाथेत आलेला आहे छायाकाराना मात्र तुप्पाला घृत हाच समानाचा शब्द दिलेला आहे वण्णघिअ म्हणजे वणघृत. गंगाधराने याच स्पष्टाकरण दिले आहे त असे : “ हरिद्रावर्णप्रधान घृतम् वर्णघृतम् । कुकुमहरिद्रा साधितम् । देशविशेषे रजस्वलामुक्तम् चिन्हाय वर्णघृतम् लिप्यत इति आचार । ” हा आचार कौण्ठकाच्या देशात प्रचलित होता हे त्याने सांगितलेले नाही. डॉ. मोतीचंद्र (*Costume & Coiffure in Ancient India Journal of the Society of Oriental Art : Vol. VIII · 1940 : p 106*) गाथासप्तशतीतील उल्लेखाचा निदेश करून सांगतात. ‘ Ghee mixed with some colouring material was used for painting the body ’ हे स्पष्टीकरण मूळ विधानातून व्यापक आहे मवांगाला वर्णघृत लावण्याचा उल्लेख मुळात नाही गाथासप्तशतीतील रजस्वला फक्त मुंगाला वर्णघृत लावीत, त्यातही ओंठाना लावीत नमत (क्र. २२) आणि टीकाकार सांगतात, वर्णघृत लावीत तेही केवळ ‘ चिन्हाय ’. मूल जन्माला आल्यानंतर त्याला पहिली आघोळ घालतात तेव्हापासून प्रत्येक सप्तराचे वेळा सर्वांगाला हळद लावण्याचा आपल्याकडे प्रघात आहे मलाप्रहारक व वणाज्जलक म्हणून, आणि म्हणून मंगल मराठात ‘ तोंडाला हळद लावणे ’ असा वाक्प्रचार आहे. महाराष्ट्र-वाक्प्रचार-कोशाला त्याचा अर्थ दोष देण, नापसंती दर्शविणे असा दिला आहे वणघृतान्या प्रयत्न तर तो निघालेला नसेल ?

गाथासप्तशतात कानडाडला महज अगण्या प्रहार, वण क्षत आदि रीयांचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत

वेदना च संवेदना :

वेदना या शारीरिक पीडेच्या द्योतक आणि संवेदना या तज्जन्य मानसिक संख्येच्या द्योतक, या अर्थाने आणि कामपीडेच्या सदर्भाने या सज्ञा येथे येअलेल्या आहेत. पीडा देण्याची इच्छा (Sadism) आणि पीडा करून घेण्याची इच्छा (Masochism) या काम भावनांचा वा व्यथाचा अलीकडे पाश्चात्य लैडिन मानसशास्त्रज्ञांना पुष्कळ अभ्यास केलेला आहे, तरीही वेदना आणि संवेदना यांचे साहचर्य हे आजवर न उलगडलेले कीडे असल्याची त्यांनी ग्वाही दिलेली आहे. हा सिद्धांत गाथासप्तशतीत क. ३२६ या गायेंत मांडला आहे. “कामेश्वर कुसुममय रसरे, पण असे प्रसर की त्याचा प्रताप स्वर्णामूर्ती असत्य वाटतो आणि ते शरीराला विद्ध करतात तेव्हा सुख वाटते.”

गाथासप्तशतीत कामपीडनाचे पुढील उल्लेख आलेले आहेत

केशाकर्षण क १०८, १८८, दंतघ्न क ७८, ९६, २००, ५०७, ६०५, ९७५, नखघ्न क १००, १४५, १५०, २३३, ८०९, ४२७, ४३६, ४६३, ४७४, १६९, ५७०, ७०७, ९३१, ९६५, नखलतिका क २८, ४१९, ८५६, प्रहारः क ८६, ८९२, ९१०.

क १०८ व १८८ या गाथांच्या नायिका प्रियश्वरावर क्रुद्ध झालेल्या आहेत, त्यांचे प्रियकर त्यांना प्रमत्त करण्यासाठी त्यांचा अनुनय पादबदन-पूर्वक करीत आहेत आणि या नायिका मात्र त्या विचाऱ्याचे वेंम अगुष्टात किंवा नूपुरात गुनवून त्यांचे हाल करीत आहेत. नायिकांना हे सुगमरक वाटत आहे की पुढाल सुगावर नजर ठेवून ते हें सहन करीत आहेत, कोण जाणे !

पात्स्यायनाने कामभूतात चुननविकल्प (२.३), नखच्छेद्य (२.४) व दशनच्छेद्य (२.५) या प्रकरणात या प्रयोगाचा विहित स्थाने दिल्या आहेत. कूलाट, अलक (कपाळावर मुरमुणारे केंम), कपोल, नयन, वक्ष (छाती), स्तन, ओठ आणि अतर्मुख (जंभ) ही चुननस्थाने, यापेक्षा वरचा ओठ, अतर्मुख व टोंका ही दर्शनाला वज्ये. गाथासप्तशतीतल चुननाचे अनेक उल्लेख (क. २०, २२, ११४, १७६, ४५५, ४६५, ४९५, ५२०, ६३९,

१४९, ८०१ ८०२, ८९३, ९१७, ९३८) आलेले आहेत क ४५५ मध्ये नेत्राचें व क ८२१ मध्ये अधराचें चुन घेतलें आहे वाक्काचीं सारीं कपोल-चुम्बन आहेत क १० मधील चुम्बन हें वात्स्यायनानुसार (२ १ २६-२७) रागदीपन विवा चलितक चुन आहे क २२ मधील चुन हें व्याख्येनुसार स्पृष्ट (कामसूत्र २ २ ९) आलिंगन आहे क. ११४ व १२८ मध्ये नायिकेच्या आदर्श-सदृश कपोलावर उमटलेल्या प्रतिबिम्बाचें चुन घेतलें आहे वात्स्यायनानें याला सकान्तम् (१० ३०-३१) अशी सज्ञा दिलेली आहे गाथासप्तशतीत दत्तत्रणाचे अनेक उल्लेख (क ७८, ९६, १००, १०७, १०५ ७३१ ९११, ९७५) आहेत यापेक्षा क ७८ मध्ये नायकानें नायिकेचा अधरोष्ठ दातात धरलेला आहे क ७३१ मध्ये अधरावरील व्रण स्पष्ट दिसत आहे क ९६ मधील दत्तत्रणाला वात्स्यायनानुसार मणिमाला (२ ७ ११) ही सज्ञा आहे क १०७ मधील व्रण नायिकेच्या माडीवर आणि क ६०५ मधील व्रण जघनावर उमटलेला आहे क ५०७ मधील 'उरू चा अर्ध स्तन असा घेतला तर तो निधानकल्मशाला अधिक शुच होतो वात्स्यायनानुसार (२ ५ १४) गल्फवर्धक्षणाप्रदेश दत्तक्षताला विहित आहेत हा क्षत कालांतरानें दृश्यमान होण्याइतका स्पष्ट आहेत काण, स्तन, गळा, पाठ, जघन व माथ्या एवढाच नगच्छेद्य स्थानें वात्स्यायनानें नमूद (२ ४ ४) केला आहेत अन्यत्र (२ ४ १३) त्यान हनुवटी व अधरोष्ठ हा स्थानें अनुद्गतलेग्य अशा नगप्रयोगासाठीं सांगितली आहेत स्मरदीपिकेत सांगितलें आहे : ' कक्षा वण्ट कपोल च नाभि श्रोणि कुची तथा । भगस्कन्धी कर्णमूले प्रयादश नराख्या ॥ ' वात्स्यायन विचारतो नराक्षताचे अनेक प्रकार असून त्याच वर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे ? प्रथम समागमाचे वेळां अगर वामवागना प्रचल शास्त्री अमता, प्रवामाला जातांना किंवा परत आल्यावर, मानिनी प्रसन्न झाली अमता अगर मद्यमान उन्मत्त शास्त्री अमता च नराक्षते करावात परत्वाचें ठायी नराक्षत करू नये स्मरणाय करावयाचें शाल तर तें शुभ भागां करावे, असे निर्बंध त्यानें घातले आहेत गाथासप्तशतीत नगक्षताच अनेक उल्लेख आहेत (क १००, १४१ १५० २३३, ४०९ ४०७, ४३३, ४६३, ४७४, ५९९, १७०, ६५३, ७०७ ९३१, ९६५) आलेले आहेत पैसा क ६५३, ९३१ व

६६५ या गाथातील क्षतें नायकाच्या शरिरावर दिसत आहेत आणि हा भूषणें त्यानें घराबाहेर सपादन केलेला आहेत वात्स्यायन सांगतो (२४ १०) फीं पुरुषाचें शरिरावरील क्षतें श्रियाचें स्थिर चित्तही चचल करतात क. २३९ ची नायिका रुद्धा आहे आणि क. ४७४ ची वेश्या क. १०० व ४०९ मध्ये नरक्षतामुळे पुलगोद्धव झालेला आहे ओरखडा न उमटता केवळ स्पर्शानें रोमाञ्जोद्धव करणाऱ्या नरक्षताला वात्स्यायनानें आन्दुरितक (२४ १२) अशी सज्ञा दिलेली आहे क. १४१ मधील क्षताला शशभुक्त आणि क. ५६९ व ५७० मधील क्षताना अर्धचद्रक (कामसूत्रः २४ १३) अशा सज्ञा आहेत क. ४६३ मधील नरपक्षिक जघनावर उमटलेली आहे वात्स्यायनानुसार याला मडल (२४ १६) किंवा उत्पलपत्रक (२४ २१) या सज्ञा देता येतील दत्तक्षत व नरक्षत यासारखें प्रेमजागृतीच व प्रेमवृद्धीचें साधन नाहीं अशी त्याची स्वाही आहे वल्लभानें दुःख दिलें तरी तें सुखकारक असतें हें तत्त्व खुद्द गाथासप्तशतीतच (क. १००) आलेल आहे

नासदीयसूक्ष्माभ्यात अहिताग्नि राजवाडे सांगतात, नगच्छेय व दशनच्छेय ह्या फ्रीडा अलिंगनानुसारी आहेत, आलिंगन व नगच्छेय यात कोरडा त्वक्स्पर्श आहे आणि चुवन व दशनच्छेय यात त्वक्स्पर्शावरोवर रसस्पर्शही आहे या स्पर्शाना संवेशनाची जोड गिळाली का तयें अत स्पर्शन घडून येतें, रूप, शब्द, गंध, रस व स्पर्श तृप्त होतात

गाथासप्तशतीत नवलतिका प्रहाराचे तीन उत्रेण आहेत तीनही नायिकांची उमर कोंवळी आहे कोंवळ्या फोकान्या प्रहारानी त्या रोमांचित होत आहेत क. २८ ची नायिका देवरानुरक्त आहे, क. ४१६ चा नायक हल्किस्तुन आहे आणि क. ८५६ ची नायिका हल्किस्तुपा आहे क. ८६ व ८९२ या गाथान्या नायकाना नायिकाना फटकारल आहे आणि यामुळें त्यांची अनुरक्ति वृद्धिगत झालेली आहे

सरस्वतीमण्डाभरणात क. २८ या गाथेच्या प्रस्तावात (निर्णय पृ. ६६७) सांगितल आहे कां नवलताप्रहार ही चूतलतिका सज्ञक कामवोडा आहे भोज-देवानें या मीढेचा तपशील दिला आहे तो असा “ यत्न वस्ते प्रियतम इति पृच्छद्भि पलाशादि नवलताभि प्रियो जनो हन्यते सा चूतलतिका । ” नवलता-

ग्रहार प्रश्नपूर्वक करण्यात येत असत असे दर्शविणाऱ्या दोन गाथा हेमचंद्राने देशीनाममालेत (पृ ५६७) दिल्या आहेत.

अथ पलासलयाए जणेहि पङ्णाम पुच्छिया जुवई
अमहन्ती गिहणिज्जइ गिअमविसेमो लयल्या सा ॥
दोलाविलासममये पुच्छन्तीहि सहीहि पङ्णाम
लढीहि हणिज्जन्ती बहुआ णवलयवय भरइ ॥

गाथामत्तशतातील ग्रहार प्रश्नपूर्वक झालेले नाहात ध्वन्यालोकात (निर्णय. पृ ६२) अशीच ममानाथा गाथा दिलेली आहे.

अज्जाए पहारो णवलदाए दिण्णो पिण्ण थयमहं
भिअओ नि दुगहो विअ जाओ हिअए सवत्तीणम् ॥
[भार्याया प्रहारो नवलतया दत्त प्रियेण स्तनपुष्ठे
मृदुवोऽपि दु संह इव जातो हृदये सपत्नीनाम् ॥]

लोकान छायेंत 'अज्जा'चा अर्थ 'कनिष्ठ भाया' असा दिलेला आहे जिला प्रयश्च प्रहार झाला ती रोमानित झाली आणि तिजवरील प्रीतीच्या या प्रदर्शनामुळे तिच्या सवती सज्जित व व्यथित झाल्या क. ९७५ या गाथेत वेदना व सवदनाचे असेच सरुमण झालेले आहे.

वात्स्यायनाने कामसूत्राच्या नागरक प्रकरणातील 'देश्या क्वाडा' या परिच्छेदात चूललतिग क्रीडेचा उल्लेख केलेला आहे देश्या म्हणजे प्रादेशिक, विशिष्ट प्रदेशात प्रचलित असलेल्या चूललतिग म्हणजे 'चूलपावावतसनम्' अर्मे जयमङ्गलेंत मागितलें आहे, म्हणजे आन्याचा बांयल्ली पानें रुडन ती अवतम म्हणून धारण करण' या क्रीडेचा प्रदेश मूलकारानें किंवा टीकाकारानें मागितल्या नाहीं. अनगरा वदपंचूडामाणि नागरमर्मन्व, पयमायव वगैरे कामसावावरील मध्यगुनान प्रयात या क्रीडेचा उल्लेख आढळत नाहीं याच्या यनानें ग्रहण प्रकरणात काला कर्तारि विद्वा वगैरे प्रकाराचा उल्लेख केण आहे 'पेक' कर्तारि मज्ज मुंठिप्रहारानें जातवाहन कुंगेपन्न कुतल जातकानें महाराणा मज्जवतीला मारले असा उल्लेख केलेला (-७७८) आहे; यावरून म्यत्ता महाराष्ट्रातील कामप्रथा अवगत दाया असे स्पष्ट दिसते तरीही त्याने

नवलतिकाप्रहार या क्रीडेचा उद्देश केलेला नाही यावरून वाटते की गुप्त कालाच्या सुमारास ही क्रीडा उत्तप्राय झाली असावी

नवलताप्रहार, मग ती लता कितीही कोंवळी किंवा पुलाना डवरलेली असो, म्हणजे केवळ पुष्पवर्षाव नव्हे, कीं त्यापासून नाजूक नवांडेला सुगम्राप्ती व्हावी गाथासप्तशतीतील उल्लेखावरून दिसते की या क्रीडेत चार दोन शिपच्या उड विण्यापलीकडे विशेष काहा केडे जात नसावे मानवी शरीर संवेदनाक्षम आहे तोंवर नाजूक प्रहारानेही त्याला वेदना या होणारच वेदनाचो संवेदनात परिणति (Love & Pain) या विषयाला जे हब्रेलॉक एलिस यांनी Psychology of Sex मध्य सुमारे सवाशे पाने दिलेली आहेत लॅटिंगक मानसशास्त्राचा हा सिद्धान्त गाथासप्तशतीच्या क्र. १०० या गायेंत सूत्ररूपात मांडलेला आहे. अटनी अँड क्लिओपेंद्रा या नाटकात शेम्स्पीयर सांगतो,

Like the lover's pinch which hurts & is desired. ' प्रियकर चिमटा घेतो तो दुःख देतो, तरी इष्ट वाटता दतक्षत व नगरक्षत या सार्वेतिव किंवा सांप्रदायिक ग्रणाहून लताप्रहराचे वळ ह किती तरी पटींनी अधिक हृदयगम, हृदयद्रावक द्वद्वात प्रतिपक्षावर प्रहार करणें हें पौरुषाचें किंवा विजिगीषु सामर्थ्याचें लक्षण, प्रहारामुळे प्रतिपक्षाला होणाऱ्या वेदना प्रत्यक्ष पाहणें हें त्याचें सार्थक प्रेम हेंही द्वद्वच आहे मनुष्य जन्मपात शिकारी आहे मनुष्य शिकार आहारासाठीं करतो, हें खरें, पण केवळ आहारासाठीच तो शिकार करतो अस म्हणता येणार नाही कौशल्यामुळे किंवा शक्तीमुळ शिकार विद्ध झालेली पाहणें हेंच शिकाऱ्याचें एरें समाधान मनुष्यानं शिकारी पेशा अनेक शतकापूर्वी सोडलेग असला तरी शिकारी वृत्ति त्याच्या संस्कारशरीरात दड बद्धमूळ झालेली आहे वधूच्या बाधवाशा युद्ध करून तिच्या जवरदस्तीनें पळवून आणणें व तिच्याशा विवाह करणें ही आसुर विवाहाची प्रथा याच वृत्तीची द्योतक आहे प्रहणन प्रयोगामुळे पुरुषाला यशस्वी शिकारीचें समाधान प्राप्त होतें प्रतिपक्षाच्या वेदना पाहणें हा विजयी जेत्याचा आनंद, त्याला या प्रयोगामुळ अनुभवावयास मिळता प्रतिपक्षाच्या असह्यततहा लॅटिंगक आकर्षण असतें प्रहार होत असताना प्रतिपक्षाच्या द्रुत अगविक्षेपामुळे पुरुष उत्तेजित होतो सात्कार, मणित, मुखवेप, हस्तकप आणि ककणाचें व नूपुराचें शिञ्जित

ही सुरतमग्रामाच्या लक्षणें (क ३९०) त्याच्या अनुभवावयास मिळतात. स्तन, नितंबादि नेहमी वज्राच्छादित असणाऱ्या अवयवांवर हे प्रहार होत असल्यामुळे कोर्याचा आवेग ओसरल्यानंतर सांत्वनासाठीं शुद्धी करतांनाही पुरुष आनंदित होतो आणि स्त्री ४ कामसाज्ज मागतात की स्त्री ही जात्या विपुलनितंबिना असल्यामुळे (नासदीयमृक्तभाष्य पृ ८०६) “ वयात येण्याच्या सुमारास त्या अवयवांवर फटके मारून घेण्याची श्रुति सर्वसामान्य असते, इतकी का ती विकृति मानण्याचे ऐवजा युक्त श्रुति मानण्यास हरकत नाही, म्हणून कित्येक जार्तांत विवाहविधांत वरानें बधूच्या दुगणावर फटके मारण्याची चाल आहे ” प्रेमसग्रामात तीही काही काळपर्यंत द्वंद्व भावनेनें भाग घेते. ती जिकते, तशीच जिकली जाते. शिकार शिकान्याला झुलवते, झुलवते; त्याच्या तावडातून निसटण्यासाठी. छाही पुरुषाला झुलवते, झुलवते; त्याला जिकण्यासाठी, त्याच्याकडून जिकली जाण्यासाठी तिच्या वेदना व संवेदना या त्या त्याच क्षणा निर्माण होतात व विरलून होतात. कोठवर ४ वात्स्यायनानें घातलेल्या मर्यादेपर्यंत या मर्यादेपलीकडे कोर्याचा भाग सुरू होतो. मारतापेक्षा पाश्चात्य देशात लेटिंगक कोर्याची तीव्रता व व्याप्ति अधिक.

आपल्या चूतलतिकेमारख्या कीडा पाश्चात्य देशातही प्राचीन काळापासून प्रचलित आहेत Flagellation म्हणजे छडीमार किंवा कोरडेमार, याचे प्रकार दोन फटके मारणें वा फटके मारून घेणें, कामकीडा म्हणून वा धार्मिक प्रायश्चित्त म्हणून. रोमचा विख्यात विलासी बादशहा नेरो (ई.स. ३७ ते ६६) याचा नर्मसचित्र पेट्रोनीयस याच्या मॅटिरीक्वोन या काव्यात पाश्चात्य वाग्मयाताल लता-प्रहारप्रयोगाचा पहिला उल्लेख आढळतो अतिसभोगामुळे दुर्बल झालेल्या तरुणाना पक्षघातामारगना नपुमक्याचा झटका येतो त्यावर रामबाण इलाज म्हणून त्याच्या पोटावर ग्राजकुयरीच्या फोकाचे फटकारे उज्विण्यात येत असेंही त्याने गणितलें आहे रोमन मोर्दर्थदेवता व्हीनम हिला तद्देशीय गणिका आपल्या सुरतकांश-ल्याचा प्रतीक म्हणून लगाम व चादक अपण करीत असत दरमाळ ता. १५ फेब्रुवारी रोजी प्राचीन रोमन लोक लूपरकसु या दंतताच्या तुटीगाळा लूपरकाली या नावाचा उत्सव साजरा करीत. लूपरकसु म्हणजे पन, याचे शरीर कमरेपासून वर पुरुषाचें व खाली नोकडाचें असतें. याची वस्ती झोंगरकपारात गुंहेत

असतें पेनेलोप ही तरुणी आपल्या मेंढराची राखण करीत असताना मर्क्युरीनें थोकाड्याचें शरीर धारण करून तिचा उपभोग घेतला व हें वाळ जन्माला आलें, अशी कथा (Classical Dictionary Dr Charles Anthon) आहे. उपरोक्त उल्लेखाच्या दिवशीं रोमन स्त्रीपुरुष जगळात जमत, अगावरले कपडे उतरून ठेवीत आणि जवळ जवळ नमावस्थेंत असलेल्या एकामेकावर, विशेषतः स्त्रियांवर कोरझाचे फटके उडवीत. समकालीन इतिहासकार सांगतात का या स्त्रिया हे फटकारे चुकविण्यामाठां यत्किंचितही प्रयत्न करीत नसत, एवढेंच नव्हे, आपणुपांनीं प्रहारपथात येण्याचा प्रयत्न करीत असत, कारण या प्रहाराचें वळ धारण करण्यामुळें देव सतुष्ट होतो आणि त्याच्या कृपाप्रसादानें सत्ताप्राप्ति होते अशी तत्कालीन स्त्रियांची समजूत होती (Prof. R G Van Yelys . The Whip & The Rod pp. 16-17) कालागरांनीं हा उत्सव नष्ट झाला. आपल्याकडाले कडकपद्मीच्या आसूड आणि काळुवाईचा चाबूक व वेत हीं प्रतीकही लैङ्गिकच आहेत हें यावरून ध्यानात येईल. प्रतोदप्रहारानें प्रमदा बहुफलप्रद होतात ही समजूत नष्ट झाली, पण प्रतोद प्रहारप्रथा मान उडीपनाचें साधन म्हणून योजण्यात येऊ लागली.

पाश्चात्य कामवाङ्मयात ग्रहणन प्रयोगावर अनेक ग्रंथ आहेत. त्यावरून दिसतें कीं काहीं विकृत वृत्तीच्या व्यक्तीची कामजागृती किंवा वृत्ति कौर्या-शिवाय होतच नाही, किंनहुना कौर्यामुलेंच होते. मारम्बस द सेड (१७४०-१८१४) हा या कुरकम्यांचा आधुनिक आचार्य. त्याच्या नावावरूनच लैङ्गिक कौर्याचा अनुलक्षून वापरण्यात येणारा सॅडिझम् ही सजा सिद्ध झालेली आहे. त्याच्या लिखाणात, तशीच प्रत्यक्ष कृतीत लैङ्गिक विवृति व अधोगति याची परिसीमा दिमून येते. त्या मानानें वास्त्यायनानें नमूद केलेले प्रयोग पोरमेळासारखे साम्य आहेत. त्याचार्हा त्यानें कडक शब्दात निषेधच केलेला आहे.

लताप्रहार व प्रतोदप्रहार हीं एकाच कामक्रीडेची रूप आहेत या विषया वें हव्हेलॉक एलिसचा अभिप्राय (Psychology of Sex Vol I Part II - p 138) अखेरचा मानण्याइतका सयार्थ आहे. प्रतोद-प्रहार

कोणी दिलेले असोत अगर सोसलेलें असोत, त्यामुळें राग व भीति या भावना जाणत होनात मानरी वृत्तात या भावना मूलभूत आहेत आणि त्या अनुरागाशा सवद्ध आहेत लैंगिक भावना सुस्पष्ट झालेल्या नसतात तेव्हाही प्रहारप्रयोगामुळें त्या जाणत होतात हे संस्कार कधीही नष्ट होत नाहीत आणि ताऱ्यात ते कामकांडेच्या स्वरूपात प्रकट होतात

संकेत व संकेतस्थाने .—

मकेत म्हणजे इशारा, खूग, प्रतीक मकेतस्थान म्हणजे (rendevous) प्रेमभेट्टीसाठी ठरलेलें ठिकाण.

गाथासप्तशतात संकेताचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत. क. २५४ या गाथेंत सुनेनें पथिनाम इशारा दिलेला आहे, क. ४९ या गाथेंत प्रपापालिकेनें पथिकाला विधानीसाठी छायावृक्षाची खूण केलेली आहे, क. १८० या गाथेंत श्यामलेनें हलिकपुनाला संकेताच्या प्रतीकादाखल जाभळाची डिकशी दिलेली आहे. कामशास्त्राखाल मध्ययुगीन लेखकांनी संकेताचे शास्त्रच उक्तात केलेलें आहे कथासरित्सागरातलें (कथापीठलम्बक तरंग ७ प्रमाशक यदे पृ ५१) पुण्यसंकेताचें उदाहरण जिज्ञासूनीं अवदय पहावें

गाथासप्तशतात संकेतस्थानाचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत, पैका नि मदिग्ध व प्रत्यक्ष असे फार थोडे आहेत, बरेचसे अप्रत्यक्ष किंवा आरोपित आहेत गाथान्या नायिका व्यभिचारिणी आहेत असें गृहीत धरून उत्तरकालीन टीकाकारांनी त्याची सख्या अवास्तव फुगवलेली आहे

संस्कृत व प्राकृत साहित्यातील संकेताचे व संकेतस्थानाचे उल्लेख सामान्यत व्यभिचारी प्रीतीशा सवद्ध आहेत सांकेतिक प्रतीकाचा अभिप्राय ओळखता आला नाहा म्हणजे धोंदाळे होतात, पण व्यभिचारी प्रीति हा मामला मुळातच चोरीचा असल्यामुळें अशा गफलती अपरिहार्य असतात

गाथासप्तशतीतील संकेतस्थानाचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष उल्लेख टीकाकारांनी नमूद केले आहे ते असे :

संकेतस्थान अगण ३२२, ३७९, अरण्य ११६, ४९४, ७७५, ९८१ ; अशोड ३१३, कदम्ब . ३७, १७७, कपाशी-शेत . १६५, ३५९, ५४४.

८०५, करज १६७, ५५३, कादा-भूमि ४३४, कुज ३७, १८, १०२, १०३, २१८, २३२, २३९, ३६५, ३६६, ४०२, ६०६, ६४३, १७४, ६८०, ७५४, ८७०, ८७९, ९५७ ९५८, ९९५, कुसुम्भ १४५, ३९२, गोदातट १८, १०३, १७३, १७४, २३१, ३५७, ८७९, ९५८, घरी ८, ६३, ७७, १५९, २३७, ३२०, ३३६, ३५५, ५४९, ६६७, ७२९, ९५५, ९५९ जम्यू १८० तळ्याचे पाळी : ४, ८, ११०, १८६, ८१४, ४९५, ५७४, ६२२, ६९३, ९४७, तापी-तट ३६९, ५७८, ५९९, तिलक्षेत्र ८ ६९३, ७६३, तुवरीक्षेत्र ३५८ तृणलतागृह ३९४, देऊळ ६३ ६४, १०९, १९४, परसू ३१३, ८३, ९५३, ९५७, पलाश ७७५, पाणपोई ४९, १६१ पाणवठा ८७४, ८७५ ९५४, प्रियङ्गु : ९५७, मधूक १०३, १०४, १५९, ९५८, महिषशाला ५६०, माधवी ३२० यव ४००, लतागृह ३९४, ५५९, लिंब ८७२, वट ९४, १६६, २६३, २९५, ५५८, वंश ६७४ बानीर ३१८ विन्ध्य ११६, वेतस ५९९, ६३५, ६४३, ७५४, ८६८, ८७० माहिक्षेत्र ९५२ शणवाटिका ९ शालिक्षेत्र ९, ५६२, ५५७ ५६८, ६११, ८९०, ६९१, ९५० शेत ६९३, ७९१, शेफालिका ९५३ हरिजाल ९ हरिद्रा ८५७

सकेतभग ६८३ ८१३, ९५६

सकेतस्थानभग ८, ९, ३७, १०२, १०४, १०९, २६३, ४०२ ४०३, ४१६, ४२२, ५४९, ६००, ७०५, ७६३

समागमोत्सुक अपरिचिताया परस्परार्था परिचय करून देणें परिचिताची अनुनयाला अनुमति मिळविणें, अनुमूलाना एकातासाठीं सकेतस्थान उपगन्ध करून देणें आणि आगतुक आपति वा सभाव्य व्यत्यय याबाबत इपारा देण्यासाठीं सकेतस्थानामोंवतां टेहळणा ठेवण हा काम दूताची किंवा सराची, दूताचा किंवा चेटाचा आणि नायकाचा वेद्यास व गणिवासा स्नेह जळविणें व तो टिकवणें हें कार्य विटाचें

गायासप्तशतींत दूती व सरा यांचे अनेक उल्लेख आले आहेत या सज्ञाची योजना विशेष विचक्षणेनें केलेली नसल्यामुळे त्याचे अनुक्रमाक एवत्र करून देतो ४, ९, १० १२, १५ २८, ३०, ३२, ३७, ३९, ४५ ४९,

५७, ६०, ६१, ७६, ७७, ८४, ९१, ९२, ९६, १०१, १०२, ११४, ११९,
१३१, १३८, १४०, १४४, १४५, १५०, १५३, १५८, १६१, १६३,
१९८, २०४, २११, २३७, २४१, २४५, २४४, २४९, २५६, २५९,
२६४, २८४, २९८, ३५२, ३८१, ४८६, ४९५, ४४०, ४५३, ४८२,
४८६, ५१७, ५०१, ५१०, ५१३, ५१८, ५१९, ५२४, ५३३, ५५१, ५९४,
८०४, ८११, ८१८, ८३४, ८४५, ८४८, ८४९, ८५०, ८५२, ८५४, ८५५,
८७३, ८७४, ८७५, ८७९, ८८०, ८८९, ८९१, ८९४, ९१९, ९३०, ९४९,
९५०, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९९०

कामसूत्रान्या पारदारिक अधिकरणात् वात्स्यायन सागतो

प्रियेक्षणिका दासा भिक्षुणा शिल्पकारिका

प्रविशत्याशु विश्वास दतीकार्यं च विद्वती ॥

“विधवा, शकुन सागणारी दासा, भिक्षुणी व कलावता ह्या इष्टस्थानीं

श्रवणायासानें प्रविष्ट होऊन व विश्वास संपादन करून दूती कार्य सिद्ध करतात”

अनङ्गरङ्ग (अध्याय १६), नागरमर्वस्व (८८), पञ्चसायक (चतुर्थ

सायक - १) व रतिरहस्य (१३ १०३) या कामशास्त्रावरील ग्रथात दूती

कर्मांश योग्य असे पुढील वर्ग नमूद केले आहेत कोष्टीण, गवळण, चेटी,

घात्री (दाई), धोबीण, नटी, प्रव्रजिता (जैन सन्यासिनी), फेरीवाली, मणि

कारिणी, माळीण, शिपीण, शेजारीण, सखी, सर्वधिनी व सैरन्धी (अंत पुर-

दासी). अनङ्गरङ्गात प्रतिगेहिका हा आणखी एक वर्ग नमूद केलेला आहे

श्रियाच्या समारंभासाठी घरोघरी आमंत्रण देण्यासाठी हिंडणारी ही निरोपी

असावी पण्टरीविह्वलाच्या दूतीकर्मप्रकाशात (निर्णयसागरः काव्यमालाः,

शुच्छ १३) एकवीस दूतांची यादी दिलेली आहे समाजाची मांडणी सक्ती

होऊ लागली आणि श्रियाना अधिक व्यवसाय उपलब्ध होऊ लागले तमतना

वात्स्यायनाच्या यादात भर पडू लागली व्यवसायाच्या निमित्ताने या श्रियाना

अतर्हदातही सहज प्रवेश मिळतो एतद्देशीय व परदेशी आणते सागतात का

ह्या या किंवा तत्सम व्यवसायातल्याच श्रिया दूताकर्म करीत असतात दैत्यकर्म

असे नाजूक व विश्वासाच तसच धोऱ्याचें व जिवावरचें म्हणून दूतीचा दर्जा

दासीहून थेट सखीचा दर्जा त्याहून थेट सखा हा नायिकेच्या दर्जाचा

नव्हे; समयवस्क, विशेष विधासातली, न्हिकटवर्तिनी परिचारिका. दूतीकर्म-प्रकाशात सरतीची व्याख्या दिलेली आहे : “सरती विश्वासविधाममारिणी पार्श्वचारिणी । मण्डनोपालम्भ शिक्षा परिहारादिका यथा ॥ ” गाथासप्तशतीत अनेक गाथांत आई, आत्या, भगिनी, मामी अशी संबोधनें अलेलीं आहेत. तीं सर्व सामान्यतः दूर्ताना अथवा सरख्याना अनुलक्षून योजलेलीं आहेत. “माता वृद्ध स्त्रीणां सम्बोधने भगिनी समयवस्कस्त्रीणां सम्बोधने । ” दांत्य-वर्मासाठी चौणता गुणसमुच्चय अंगी असणें अवश्य आहे? वात्स्यायन

१-६-४०) सांगतो : वाम्चातुर्य, धार्ढ्य, इद्गिताकारज्ञता, अनामुल्व, परमर्मज्ञता, प्रतारणत्व, देशज्ञान, कालज्ञान, संवत्समयी स्थिरबुद्धि, प्रमग जाणून तावटतांव उपाय योजण्याची बुद्धि दूती ही प्रागल्भ्यवती वमोक्ति-भिभूषिता असावी असे कृद्वनीमतात (क. ८९) सांगितलेले आहे. आदिपुराणात (५० ३९-४०) दूतीची पौंड्रविध कर्मे सांगितलेली आहेत : सुपेपता दुःप्र-साहिष्णुताच । मुशीलता कौमल्यबान्धवताच । सन्मन्थिताऽऽच्छादित मन्त्रिता च । च्छन्दानुवर्तित्वमलम्बिताच । प्रोत्साहनं गुणकथाकथन कलाना । विश्रम्भणं बहु-लता धनदर्शनं च । गाढानुराग वचनस्य सिद्धिः । कमेति पौंड्रविध कथयति दूत्या । ॥ चेष्ट व विट याचे गुण भरतानें नाट्यशास्त्रात (अध्याय २४) दिले आहेत : कथप्रियो बहुकथो विरूपो गन्धसंभव । मान्यामान्यविशेषज्ञश्चेटो ह्येव विध. स्मृतः ॥ वेदयोपचार कुशलो मधुरो दक्षिणः कवि. । उद्वापाह क्षमो वामो चतुरश्च विटो भवेत् ॥

नायिकेला विरहकालात गोष्टी सांगणें (क. ८३४) आणि विलासानंतर तिचें चित्त विनोदानें आणखी प्रमत्त करणें (क. १४५), नायिकेला धीर देणें (क. १०) व नायकाला प्रोत्साहन देणें (क. ३८९), नायकाची भलावण करणें (क. २८४) व नायिकेला अभिमुख करणें (क. २५६, २८७), नायि-केसाठी घरात पुरुष आणून ठेवणें (क. ७७) व नायिकेला सक्तासाठी घरा बाहेर काढणें (क. २३७, २५६), सक्तेस्थान निश्चित करणें (क. ४) विया बदलणें (क. ९) व त्याबाबत जरूर त्या सूचना देणें (क. ४०२), सक्त स्थानाच्या सुरक्षिततेबद्दल भरंवसा देणें (क. ७९४) व धोऱ्याची सूचना (क. ९१२, ९३३) देणें वगैरे कामें गाथासप्तशतीतल्या दूर्ताना केलेला आहेत

वेळोवेळा विश्वासाचा कामें वेल्यामुळे दूताला नार्थिकेच्या अतर्क्यमात प्रविष्ट होण्याचा (क २६४) आणि प्रसंगविशेषा नायक-नायिकाची निर्भर्त्सना (क ४१२-१७८) करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो, हा तिने (क १८१) अशा कौशल्याने वापरायचा का अडलेले काम पुरें झालें पाहिजे आणि प्रण मान होता कामा नये क ५४ या गार्थेत पत्नीदूतीच हृदयदानक वृत्त सांगितलें आहे क ४९, ४४०, ६६७, ८७३ वगैरे गाथाच्या नायिका या स्वयंदूती आहेत नायिकेची प्रतारणा करून नायकाशा स्वतःच रममाण होणाऱ्या दूती व सखी (क ७१३, ८५५) या अधम आहेत महाभारतात देवयानीची सखी शामष्ठा ययातीला सांगते, समानेतो मतौ राजन्यपति सख्याश्च य पति । सम विवाहमित्याहु सख्या मेऽसि वृत पति ॥ देवयानी ही तुझी भार्या व माझी सखी, सबब आम्ही दोघीही तुला भोग्य ! पण सर्वच नायिकाना हें सहन होतें असे नाहीं आपल्या गालावर उठलेले सखीचें प्रतिविब (क ९३२, ९३३) नायकानें घुवावें हेंही नायिकेला सहन होत नाहीं

क ४ या गाथेवरील टीकेंत गगाधरान रतिरहस्यातील (५३) वचन उद्धृत केलें आहे तेथें श्री सिद्धपण्डित कौक्कोक सांगतो वाहत्या नदीच्या तीरावरील पुत्र, वनातील गर्द राई व पर्वतातील गुहा हा सोईस्वर सकेत स्थानें आहेत क ८ या गाथेवरील टीकेंत गगाधर सांगतो का तिलक्षेत्र व कमळाचें तळ हा छान सकेतस्थानें आहेत दामोदर गुप्तान्या कुटुर्नीमतावरील रमदीपिका टीकेंत श्री त्रिपाठी यानां वचन दिलें आहे “ अटव्यामन्धकारे वा शून्ये वाऽपि सुरालये । उद्याने वा सरिरकुथे प्रवेशे गहितेऽथवा ॥ परदारेषु सकेत कर्तव्यो रतिसिद्धये । दूतीमन्त्रेण निश्चित्य स्वयं तत्र पुरा प्रजेत ॥ ” कल्याण-मलानें अनङ्गरङ्गात त्याज्य स्थानाविषया वचन दिलें आहे “ वह्निब्राह्मण पूज्यवर्ग निकटे नद्या च देवालये । दुर्गादां च चतुष्पथे परगृहेऽरण्ये श्मशाने दिवा ॥ सङ्खान्तां शशिसङ्क्षये (अमावास्यायाम्) च शरदि ग्रीष्मे ज्वराती मते । सन्ध्याया च परिश्रमेषु मुरत कुर्यान्न विद्वान् क्वचित् ॥ ” विष्णुपुराणात हा वर्ज्य स्थानाचा तपशील दिलेला आहे “ देवद्विजगुरुणा च व्यवायी नाश्रमे भवेत् । चैत्यघटरसारेषु न चैव च चतुष्पथे ॥ ” गाथाकवानी किंवा त्याच्या टीकाकारांनी ह्यांपैकी बहुतेक सर्व निबंध शुभास्न दिलेले आहेत एवढें मात्र

सुरें का गाथासप्तशतीत उल्लेखित्याप्रमाणे प्राचीन भारतात सुरत व्यवहार पुष्कळदा उघड्यावर, पार तर वृक्षादिकांच्या आश्रयानें होत असत म्हणूनच हेरोडोटमने (III. 101) कुप्रसिद्ध विधान केढें आहे की हिंदुस्थानातले लोक जनावराप्रमाणें उघड्यावर सभोगक्रिया करतात. शिवाय त्याचें रेतही 'कृष्णवर्ण' असतें ! नीतीच्या व धर्माच्या दृष्टीनें व्यभिचार जितका हीन तितकीच शिष्टाचाराच्या दृष्टीनें उघड्यावरील सभोगक्रिया गर्ह्य, मग ती मिथुनाना कितीही प्रिय किंवा सोईस्कर वाटो !

गाथासप्तशतीत सकेताचे व संकेतस्थानाचे प्रत्यक्ष व सरापूर्वक असे उल्लेख फारच थोडे आहेत. क ३१८ मधील संकेतस्थान वेळच्या वनात आहे क ३६५, ६२६ व ९१८ मधील मुजात आणि क ६९१ मधील शालिक्षेतात गाथासप्तशतीतील संकेतस्थानाचे वर्णन केले असता दिसून येतें की यातील बहुसंख्य स्थाने खेडेगावच्या परिसरातील असून ग्रामीण जीवनाशी संबंध आहेत. शेतकीतील विशेष मेहनतीचा कामें पुरुषांनी करावयाचा आणि कामकायांना न्याहारी पोंचविणें, शेताची राखण करण, कपाशोचा चोंडें खुडणें वगैरे कमी श्रमाचां कामें स्त्रियांनी करावयाचा, अशी पद्धत ह्याप्रमाणचें तेंव्हाही प्रचलित होनी यामुळे हलिक स्त्रीपुरुषांना सकेताची साथ सहज मिळत असे त्याचें प्रतिध्वनित्वाने किंवा प्रतिनिधित्वे या गाथात उमटलेला आहेत प्रियकरानें नागरटीचें काम पत्करावयाचें व न्याहारी घेऊन येणाऱ्या प्रेयसीला त्याची भेट व्हावयाची, हा क ६९२ मधाल प्रसंग उल्लेखनीय आहे अशा सवलती उपलब्ध नसल्यामुळे नागरच्या नाराना निराळ्या युक्त्या योजना लागतात कामकाजा निमित्त पुरुषांना पुष्कळ दिवसासाठीं प्रसासाला जावें लागे, ती साथ नागरिक साधतात येथील संकेतस्थाने बहुधा घराच असतात, किंचुना जेवें गृह हे संकेतस्थान आहे तो संकेत नागरिकाचा आहे असें अनुमान वसविण्यास हरकत नाहा. क २३७ या गाथेच्या नायिकेनें विचू चावत्याचे ढोंग केले आणि सखीनें संकेतानुसार तिला दंडाला धरून बैद्याच्या घरा नेले. क ३३५ व्या गाथेचा स्वयंदूता नायिका शेजाऱ्याला रात्रीचा संकेत ठरवीत आहे शहरातले लोक परगासां जातात, त्याचप्रमाणें बाहेरगावचे लोक लक्ष्मी घरासाठी किंवा ख्यालखुशातीसाठी शहरात येतात आणि काही नागरिकांचा

सावून एखाद्या ओळखीच्या घरां मुक्कामाचा सोय लावून घेतात चार दोन वेळा ये जा झाली का साहजिकच त्याची घरातल्या घरात बरी वाईट सोय लागत असे क २५४ च्या नायिकेच्या प्रोत्साहनामुळे पथिकाने अगणाएवजा आसरीवर पथारी लावला आहे परक्या घरा पुरुष पाहुण्याची वर्दळ असे, त्याचप्रमाणे नायागेत्यातल्या किंवा थोड्याबहुत ओळखीच्या स्त्रियाही भरल्या घरात पाहुण्या म्हणून उतरत असत आणि घरातील दूतीमाफत त्याच्या अनुकूलतेचा ठाव घेतला जात असे क ११७ गार्थेत प्रत्यक्ष भाववयीने दूतीकर्म केलेले असून पाहुणीला प्रियङ्गु मण्डपात बसविले आहे

गाथासप्तशती हे अठ्ठमिमांसाज्ञानपद याज्ञिक्य आहे, बहुतेक गाथातील प्रसंग, भावना व विचार प्रत्यक्ष ग्रामीण जीवनातून निवडलेले आहेत आणि या गाथा ग्रामीण कराना बहुजनसमाजाकरिता रचलेल्या आहेत, साहित्यशास्त्रातील सिद्धान्ताचा उदाहरण म्हणून रचलेल्या नाहात उत्पत्त्या गाथासप्तशतीवरील गीता पंडितांनी पंडितासाठी लिहिलेल्या आहेत त्याच्या कल्पकतेचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच होणार आहे ज्या संकेताच्या सूक्ष्म सूचना आहेत अस ते सांगतात त्याचा सावैतिक अथ समजण्याइतका चाणाक्षपणा सामान्य मनुष्याच्या अगा संभवण अशक्यप्राय आहे या टीकाकारांनी उभारलेला संकेताचा डोलारा इतका घमकुत आहे का जरा डिवचले का तो बोलमउतो सामान्य बुद्धीच्या माणसाना अशा संकेताच्या भावगडात पडून नये ह्या श्रेयस्कर नाहातर हिरमोड व वर बोभाटा पदरा पडावयाचा क १८६ मधील दयामतेचा जम्बूदल संकेत हल्लाला कसा समजणार? त्याच्यापासून चाणाक्षपणाची अपेक्षा करणे हाही अडाणापणाच

गाथासप्तशतीतील संकेतस्थानाचे वर्गीकरण केले असता दिसून येते का त्या काळा नदीकाठ हे सर्वात लोकप्रिय संकेतस्थान होते त्याच्या गालोपाल वेढ्याची वने व भातगेत बराचशा संकेतस्थान तळ्याच्या पाळा व ओसाड देवळा मांड लेला आहेत या सख्या अशा असाव्यात हे तत्कालीन भागोत्पिक व सामाजिक परिस्थितीचा जुळत आहे अन्न व पाणी या प्राणीमात्रांच्या प्राथमिक गरजा वृषि युगातच मानवी वसतिस्थाने नद्यांच्या काठाकाठान असत स्नानासाठी व धुण्या

पाण्यासाठी घासीणांना सकाळी सध्याकाळी पाणवळ्यावर जावेच लागते, नवीनच देवळे व त्याच्या ओत्राच्या असतात. यामुळे नैमित्तिक कामानंतर तरुणांना रकडे तिकडे चकर टाकण्यास सक्क सापडते. म्हणूनच हा संकेतस्थान इतकी लोकप्रिय आहेत. गोदावरीच्या परिसर जगात सुंदर अस. पुराणात सांगितलेले आहे. खुद्द गाथासप्तशतीत गोदातटावावड (प्र. ३५५) काढलेले उद्गार पहा, गोदावर्या कूलानि शीलेन्मूलानि । गाथासप्तशतीत याविषयी उद्युक्त असलेल्या मन्त्रार्चाच या परिसरात विशेष वर्दळ आहे. मध्ययुगीन व आधुनिक पंडित मात्र गोदावरीच्या तीरावरील तीथांची प्रशंसा करात असतात. गाथासप्तशतीतील संकेतस्थानें मुख्यत्वेन भरुन गोदा, तापी, व नर्मदा यांच्या वाठार विखुरलेली आहेत, विशेषत गोदावरीच्या महाराष्ट्राच्या मावळ भागात भातशेती पार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. वेळ्या वनें हा मुख्यत्वेकरून याच भागात आढळतात. प्रेमप्रसंग होतात तीच स्थानें मनुष्याच्या विशेष आवडीची असतात व ती त्यांच्या वसतिस्थानाच्या आसपास असतात आणि तीच त्यांच्या काव्यात निदर्शिली जातात. या न्यायानें गाथासप्तशतीच्या निमित्ति स्थानावडल्ही या प्रमाणावरून अनुमान करता येते.

व्यभिचार .

गाथासप्तशतीत व्यभिचाराचे अनेक उद्देश आढळतात. व्यभिचार भावनेच्या सकल्पापासून सिद्धीपर्यंतच्या प्रत्येक अवस्थेबाबत, अनुभावित अपेक्षाच्या उद्गमापासून अपेक्षामगापर्यंत काहा प्रोत्साहक व काहा निषेधपर, माहा ललित व काहा ग्राम्य

स्त्रीपुरुषांचे अप्रतिबध लक्ष्मिक सवध विवाहसंस्थेन निर्बंधित केले ही सत्त्वा कोठें करारावर आधारलेली आहे तर कोठें धार्मिक सत्स्वारावर समाजानें वैवाहिक शपथाच्या भगवानत शासनें उत्क्रांत केला या व्यवस्थेला अनेक शतके लोटला, तरी स्त्रीपुरुषांची व्यभिचारी वृत्ति लोपली नाहीं, अद्याप आटोक्यात आली नाहो. इतकेच नव्हे, उलट रुढिंगत होत असल्याची चिन्हे दिसत आहेत, काव्यातच नव्हे व्यवहारातही

वॉ. हॅन्डेलॉक एलिस (पूर्वांक II III p 296) सांगतो की वैवाहिक

जीवनात काहा वेंपें कठल्यावर स्त्रीपुरुषाचे ठायी वैचित्र्याची अशेय अपेक्षा वा आसक्ति उद्भूत होते, ती भागविण्यासाठी प्रचलित परिस्थितीच्या अनुरोधानें उपलब्ध साधनाचा उपयोग करण्यात येतो. चौद्विक तृपा असते ते गणिकाना आश्रय देतात आणि केवळ लेडिंगरू मूक लागते ते वेद्याना, सामान्य लोक शेजारीपाजारां (क ७६२, ७९९) होस भागवतात, कोणी वृद्धेकडे धाव घेतात (क १९) तर कोणी बलिभामर्दनात (क ४४४) सुलसर्वस्व शोधतात. भ्रमराचा दृष्टात धेऊन (क १३९) कवि सागतो कीं भ्रमर फुला फुलाचा अनुयय व परित्याग करतो हा दोष फुलाचा, त्याच्या नीरसतेचा ! भ्रमरार्च हें चात्रल्य पाटला नष्ट करील असें कनीला (क ६१९) वाटते. पण तसे कधीं होत नाहीं. सभोगाच्या वेळांही मनातल्या मनात तुळना चाललेली असते व तींमुळें विमनस्कता मान (क ४४) पदरीं पडते. पुरुषाप्रमाणें त्रियाच्याही चित्तात विकल्प निमाण होतो आणि व्यभिचारासाठी त्या नाना निमित्तें (क. १०३, १०४, १५९, २३७, ३२८, ८०८, ८१५, ८७४, ८७५, ८८१, ८८२, ८८३ ९५४, ९५६, ९८१) व सधि शोधून काढतात. त्यावर स्त्रीवेदातल्या अनेक श्रुतिकथा आधारलेल्या आहेत. माचीवरून पिकाची राक्षण करीत असताना कोणा मार्गपृच्छा केणी (क ८१५) किंवा कोणा रस्त्यात अडविलें (क ९५९) तर त्यातही कोणी धन्यता मानतात. महाभारताच्या वनपर्वतातील द्रौपदी-हरणपर्वत जयद्रथान्या आशेवरून कोटिकास्यानें द्रौपदीला अडवून प्रश्न विचारलेला आहे. यात स्त्रीचा बहुमान आहे असा या प्रसंगावरून डॉ. मायर निष्कर्ष काढतात, तो मात्र अप्रासंगिक आहे. कोणाचा पति स्थविर (क १९७, २९३) असतो तर कोणाला स्वभर्त्याविषया वैराग्य वाट लागतें (क २६७) म्हणून त्या व्यभिचाराला प्रवृत्त होतात, कोणाला रसिकाच्या सहवासाची (क २२८) होस असत तर कोणा जेटाणीला हमालाच्या (क. ५५४) आणि कोणा आर्यला हलिनाच्या (क. ३६०) स्त्रीचें परपुरुषाच बेट क. ८८१ व ८८२ या गाथात पराकोटीला गेलेचें आढळतें. एकांतरस पुरुष सद्गुणी त्रियानाही प्रिय वाटत नसावेत (क ४८) अस दिसतें. कारण एकनिष्ठाना नाहीं दोषाची जाणीव, नाहीं गुणाची पारख ! बारा गाथातलें पाणी प्याल्याशिवाय पुण्याच्या पाण्याची माधुरी कदा कळणार ?

गाथासप्तशतीत व्यभिचार प्रसंगाच्या अनेक गाथा आहेत त्या मानाने पति मृताचे माहात्म्य कथन करणाऱ्या गाथा फारशा नाहीत, हे खरे आहे पण हा लोकांगीताचा धर्मच आहे तरीही व्यभिचाराच समर्थन द्यायचे केलेले आहे आणि जेथे केले आहे तेथे तो परिस्थितिजन्य आहे व्यभिचाराचा निषेधही केलेला आहे प्रथमोद्भूतशीलम्भनाची पारसरानाही लज्जा (क २१८) वाटलेली आहे कुलस्त्रावर वैपयिन प्रेम करणे हें पाप आहे याची गाथासप्तशतीला जाणीव (क १८३ १७०) आहे अनीतीचा प्रसार होऊ नये म्हणून ग्रामाधिकार्याने पहारेकरी (क १५६) नेमलेले आहेत स्वरिणीला हृदयार करून कुप्रामात वधात ठेवलेले आहे

व्यभिचार हा मनुष्यमात्राच्या अतर्यमात अनादिकालापासून मुरलेला ताप आहे आसक्ति जागृत होते तेव्हा जणू त्याचेच हाव भरतें व तें जीवनाचा धरकाप करते

वेद्या —

गाथासप्तशतीत वेद्याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत, पैका नामपूर्वक असे उल्लेख फारच थोडे (क १५६ ४७४, ८८४) आहेत समाजपरिस्थिति व साहित्यप्रवाह यांच्या अनुरोधाने उत्तरकाळीन टीकाकारांनी आणखी अनेक गाथांच्या नायिकांना वेद्या ठराविलेले आहे, त्यापैकी काहीं या मदरात समाविष्ट येण्यासारख्या (क २१, ५३, ५६, ८८, २०३, २११, २८७, ७१०, ७१३, ८८४, ९३९) आहेत क १३४ या गाथेत कुट्टनी व क ९३९ या गाथेत विट यांचा उल्लेख आलेला आहे टीकाकारांनी या मदरात आणखी अनेकाना मांडलेले आहे

वेद्याव्यवसाय हा जगातच जुन्यात जुना व्यवसाय असे समाजशास्त्रज्ञ सांगतात चिनभाडवली, फारत्या वेळात अल्पायासाने कोठेही करता येण्या सारखा, पुरेशा विदागीचा असा हा एकच व्यवसाय स्वरिणीला उपलब्ध आहे आणि कुट्टिनी व विट यांचा व्यवसाय हा दुमरा (The Second Oldest Profession Dr Reitman) कारण ते विदागीसाठी वेद्या व भुजग यांची भेट घडवून आणण्याकरिता जरूर त्या त्या तजविज्ञ करतात.

ऋग्वेदात सामान्य वेद्येचा उल्लेख साधारणा (१ १६७ ४) या सज्ञेने केलेला आहे गुप्तपणे गर्भपात करणाऱ्या व्यभिचारिणी (२ २९ १), नवऱ्याचा घात करणाऱ्या स्वैरिणी (४ ५ ५) आणि आत्याचा आग्रार नमल्यामुळ (ऋ १-१२४ ७ अथवा १ १७ १) चरितार्थासाठी देहविक्रय करणाऱ्या कुमारी व विधवा यांचेही उल्लेख वैदिक वाङ्मयात आलेले आहेत. वैदिक समाजात वेद्याना प्रतिष्ठा नाहा समाजात मुसपन्न व मुसस्कृत वर्ग निर्माण झाल्यानंतर गणिकाचा प्रतिष्ठित वर्ग अस्तित्वात आला महाभारतात वेद्याऱ्या विलासाचे व धिगाण्याचे अनेक उल्लेख आढळतात वाद कालात व वाङ्मयात वेद्याना प्रतिष्ठा प्राप्त झाल्याचे दिसते वाराणसाची मुल्ला ही नगरशोभना (जातक ३ ४३५) मानण्यात येई तिच्या परिवारात पाचशे वर्णदामी असत एका रात्रीला एक हजार मुद्रा असा तिचा भाव होता वैशालीची विख्यात गणिका अवपाळिका उर्फ आन्नपात्री ही जशा मुदर तशाच गायन-नर्तन-वादन प्रमाण होती तिच्यामुळे वैशालीची भरभराट हात असलेल्या पाहून श्रेणिक विवि साराने राजगृह येथे मोंदयस्पधचा मेळावा भरविला आणि सौंदर्यसम्राज्ञीपद मिळविलेली राज्ञ्या शीलवती हिला वस्यापण दिले ती मुदर तशाच मुसस्कृत होती, एका रात्रीला शंभर मुद्रा असा तिचा भाव होता अशा गणिकाऱ्या निवासासमुळ नगरीत शाभा येई व सरकारला करभार मिळे मुदर खियावरून समाजात मर्घ्य निमाणे होऊ नये म्हणून लिच्छवी जमातात त्यांना विवाहवद्ध होण्याची मनाई करण्यात येई आणि अतिसंगविधाने त्या सर्वांनी उपभोगात उपलब्ध ठेवण्यात येत असत वाद वाङ्मयात कुटुणग्याऱ्याचे (वेनियाघर) आणि तावृलमानाऱ्या मप्रदानाने प्राप्त होणाऱ्या हीन वेद्याचे (जातक II ३०९, ३७९) हा उल्लेख आढळतात गणिका श्रामतामाठा आणि वेद्या श्रमिकासाठी ' काट्टिया'ने अर्धशास्त्रात वेद्यानियंत्रणाला एक प्रकरण (२ २७) दिलेले आहे निवृत्त गणिकाना राजाश्रय असे, कलागुण रतिगुण, यौवन व सौंदर्य यांच्या अनुसंधान त्याची निवृत्त करण्यात येत असे त्याच्या शिक्षणाचा स्वर्ण राजगतातून करण्यात येत असे राजछत्र धारण करणे, शत्रुनाचा सुवर्णकम घाहणे आणि चवरी दाळणे हा दरवारी कामे त्याचेकडे मोंपविश्रेंद्रा असत भोगभक्त गणिकाचा वर्गा सरकारी कोठेत किंवा मुद्रपाकग्याऱ्यात लावण्यात येत

असे रूपजीवा वेद्याना दरमहा दोन दिवसाची प्राप्ति सरकारात कर म्हणून भरावी लागे वास्त्यायनानें कामसूत्रात वेद्याना एक संपूर्ण अधिकरण दिलेंल आहे वेद्याना आपली आकर्षकता व उपयुक्तता आणि गुणसंपन्नता व सुसंस्कृतता पृथ्विगत व सर्वांगित करण्याविषया त्यात विस्तृत विवेचन केलेलें आहे शुद्ध कटिमाची नायिका वसतसेना ही तर संस्कृत साहित्याचें भूषण मानलेली आहे तेथे वेद्याची तुलना स्मशानसुमनाशा केलेली असून त्या वर्जनीय आहेत असे सांगितलेलें आहे आपण वसतसेनेवर आसक्त झालों ह्या आपल्या चारित्र्याचा दोष नसून यावनाचा आहे असें चारुदत्त सांगतो तरी तिच्या किंवा त्याच्या बद्दल वाचकाला किंवा प्रेक्षकाला घृणा वाटेल अशी नाटकाची माडणी नाहीं दामोदरगुप्तानें कुट्टनीमतम् आणि क्षेमेंद्रानें समयमातृका हे ग्रंथ तर कुट्टनी व वेद्या या विषयावर लिहिलेले आहेत प्राकृत व संस्कृत वाङ्मयाची निमित्ति होत होती तोंवर गणिकाचा किंवा वेद्याचा दर्जा भ्रष्ट झालेला नव्हता असे दिसून येतें मग ह्या परिणाम वाङ्मयाच्या जनतापराङ्मुखतेचा असो किंवा सामाजिक मूल्यांच्या भिन्नतेचा असो दरवारी रिवाजाच्या प्रभावाचा असो किंवा तोंवरच्या तथाकथित फिरंग रोगाच्या अभावाचा असो वेद्याच्या वाढतात हिंदी समाजाची वृत्ति आरम्भापासून सहिष्णुतेची आहे, ह्या जी घृणा दिसते ती अगदीं अलीकडची आहे आणि सुशिक्षिताव्यतिरिक्त अन्यत्र तीही विशेष तीव्र नाही

वास्त्यायनानें वेद्याचें वर्गाकरण केले आहे तें असें (१) कुम्भदासो चरितार्थमाठी हलक्या कामें व फावल्या वेळां वेद्याव्यवसाय करणारी, (२) परिचारिका सेवाशुश्रूषेपासून सुरुवात करून धन्याची रपेली झालेली, (३) कुलट्रा नवरा असलेली, त्याच्या धास्तीनें गुप्तपणें परगृहा व्यवसाय करणारी, स्वतःचें कुल सोडून अन्य कुलाचा आश्रय करणारी, (४) स्वरिणी नवरा असलेली त्याच न जुमानता स्वगृहा व परगृहा व्यभिचार करणारी, पती शिष्या पाच जणां सवध ठेवणारी, (५) नटी व्यवसायानें नटी, सधि साधेक तेव्हा निवडक पुरुषां सवध ठेवणारी (६) शिल्पकारिका सहृद्दर्शनां हस्तव्यवसाय करणारी, छपून व्यभिचार करणारी, (७) प्रकाशविनया जिची व्यभिचारी वृत्ति लोकप्रसिद्ध आहें अशी (८) रूपजीवा मध्यम

दर्जाची वेदया, जिच्यापाशा खीत्र व रूप एवढीच सामुग्री आहे, (१) गणिका शील रूप-गुण संपन्न, सन्मान्य, सुसंस्कृत आणि नीतिनियम पाळणारी

वेदया कोणाला म्हणाव ? पात्रापात्र विचार न करता संप्रदानार्थ सभोग देते ती वेदया, अशी व्हाटनची व्याख्या (Law Lexicon) आहे कायद्याच्या काटेकोर दृष्टीने ती बरोबर आहे सामान्य व्यवहारासाठी वा व्याख्येला “व्यवसाय म्हणून संप्रदानाथ ” अशी पुस्ती जोडली पाहिजे, नाहा तर कनवठीला किंवा चर्चात रासगी व हासेसाठी, चार पैसे असावेत म्हणून आज्ञादेने जाणाऱ्या स्वैरिणांसाठी या वर्गात समावेश करावा लागेल कोणत्या वर्गातील स्त्रिया या व्यवसायाचा आश्रय करतात / मिशनरी लोगन याने लंडन येथील वेदयाव्यवसायावर लिहिलेल्या The Great Social Evil या अर्थातील याबाबतचे अवतरण जे हॅव्हेलाक एलिसने दिले आहे (१) घरात किंवा दुकानात हल्का कामे करणाऱ्या मोल्करणी, म्हणजे वात्स्यायनाच्या कुमदासी, (२) कारखान्यातल्या काम करणी म्हणजे वात्स्यायनाच्या शिल्पकारिका, (३) भुजग, कुटिणी व विट यांच्या भुलथापानी फसलेल्या खेडबळ स्त्रिया (४) आळशी, उथळ, उन्मत्त, उपाशी स्त्रिया, स्वैर प्रवृत्तीमुळे चरितार्थासाठी परिश्रम करण्यास प्रतिकूल किंवा व्यभिचाराविपर्या नि सग असणाऱ्या स्त्रिया सामान्यतः याच वर्गातील स्त्रिया आर्थिक किंवा नतिक दौर्बल्यामुळे या व्यवसायात पडतात आपल्याकडे आहे तसा वेदयाचा आनुवंशिक वर्ग फक्त जपानमध्ये आहे नटी, नतिका, व गणिका या आपआपल्या पेशासाठी लहानपणापासून शिक्षण घेतात

पुरुष वेदयागमन वा करतात / कारण बुडुवात उपलब्ध असा सवर्धित कुत्रगुणाचा अविष्कार विदग्ध (क ८८४) गणिकाचे ठाया (क ७३) सुसंपन्नाना व सुसंस्कृताना मित्राच समवेत अनुभवता येतो कारण वेदया या कुत्रजियाहून अधिक आकर्षक (क १५४) असतात, चाखोपचारकुशल (क. ७५३) असतात गणिक व वेदया यांना लहानपणापासून मोहनतन शिकविण्यात आलेले असते सौंदर्य सामान्य असले तरी त्यांचे अंगी निग्नपणा (क ८८५) भरपूर असता आणि कोणाकोणाला, नव्हे अनेकांना (क ६८७), त्यांचीच हास असते क ११६ व ८८४ मध्ये त्यांच्या वैतवयुक्त रतिक्रीडल्याची प्रशंसा केलेली आहे शगारदीपिपेत (क ८) सांगितले आहे शय्या

वत्समसुरते तुरगारोहेव पौरुषे भावे । वल्लीव वधसुरते—“ पुरुषाच्या ऐहिक
अपेक्षा व विकृति त्या भागवतात धनार्जन हाच वेद्याचा पुरुषार्थ गणिकाना
विट व वेद्याना कुट्टनी गिहाइकें आपून देतात विट म्हणजे नुस्ता दलाल
नव्हे नाट्यशास्त्रात भरत सांगतो “वश्योपचार कुशलो मधुरो दक्षिण करि ।
उद्वापोहृक्षमो वाग्मी चतुरश्च रिटो भवेत् ।” कामसूत्रात (१-४-४५) वात्या
यन् व कलाविलासात (१ ३९) क्षेमेंद्र सांगतो का आरम्भ सुसज्ज व सुसज्जत
असलेला व तारण्यात सर्व उपभोग भोगलेला, भागलेला, भोगी विभवक्षया
नंतर चरितार्थासाठी या व्यवसायाचा अवलंब करतो, तो अशी सेवा करित
असला तरी अर्गा कलाज्ञान असल्यामुळे नागरिकांच्या समेत त्याला सन्मानानें
चांगविण्यात येत यशोधर सांगतो, विटति म्हणजे परस्परांना निरोप सांगतो
तो विट क १३९ या गार्थेत विटाचा व त्याला अनायासें मिळत असलेला
दलालीचा उल्लेख झालेला आहे क ३३ या गार्थेत मित्रमंडळात निस्तेज
होणाऱ्या सतेज व कलापूर्ण चंद्राचा उल्लेख आहे तो विटाला अनलक्षून असावा
सामाजिक समेलनात विट भाग घेत असत (साहित्यदर्पण ३ ४१) क १३४
या गार्थेत कुट्टनीची फावट्यादी तुलना केलेली आहे, जितकी मामिक तितकीच
हृदयद्रावक “ कुट्टयति छिन्नति नाशयति स्त्रीणां शीलम् ” ती कुट्टिनी संप्रदान
(क ६८) म्हणजे सभोगद्रव्य गायसप्तशतीतल्या वेद्या कर्पा हें आगाऊ
घेतात (क २५१) तर कथा सभोगोत्तर (क ६८) कुट्टनीमतातील उल्लेख-
वरून (क ३६८) दिसतें की सभोगद्रव्य म्हणजे ग्रहणक आगाऊ घ्यावयाचें
आणि सुरतकोणत्याचद्द वक्षीस म्हणून संप्रदान सभोगोत्तर मागावयाचें संप्र-
दानही आवश्यक मानण्यात येत असावें अस दिसतें हा आपला व्यवसाय
अमल्यामुळे पुरव वग्राही कोणत्याही वर्गातच असला तरी त्याला टाळू नको
असा उपदेश वेद्यामातेनें दुहितेला केलेला (क २२७) आहे जणू त्या
आपल्याकडे न आलेल्या भोगी सपत्नाची नोंद ठेवीत (क ४७४) अशा,
व्याधिता गंधना घ्यमा रात्रकर्मपरायणा अशा वेद्याना गिन्हाइक नाकार
दण होता अस याज्ञवल्क्य स्मृतीवरून दिसतें

क. २१ या गार्थेत वेद्याच्या व्यवसायाचें रहस्य विशद केलेलें आहे,
“ साजझुगाराला विंमत्त जाहा, घटका साधरी पाहिजे ती हुकली की

आसक्ति शिथिल होते आणि चित्तांत विकल्प येतो.” वेद्यामातेच्या या उद्गारात अनुभवाचें सारसर्वस्व सांठविलेलें आहे. मुलगी तरुण आहे, सुंदर आहे, कलावती आहे, पण अहङ्ग आहे, नवशिकी आहे. या व्यावहारिक लाचान्त्राचा तिला कोणी तरी शिकविल्याशिवाय कशा उमगणार ! म्हणूनच वास्त्यायनाने नियम घालून दिला आहे की तरुण वेद्येने हरषडीला मातेचा सल्ला घ्यावा आणि तिच्या आज्ञेचें उल्लंघन करूं नये. मुलीला प्रसाधनाचें महत्त्व अधिक वाटले तर तिच्या आईला घटकेचें महत्त्व विशेष वाटलें. आसक्ति तीव्र आहे तोंवर प्रसाधनाकडेच नव्हे तर रूपगुणाकडेही पुरुषाचें लक्ष जात नाहीं. आसक्ति ओसरल्यानंतर त्याची विचारशक्ति जागृत होते, ती तुलना करतो-बिदागीवद्दल घासार्घ्यास करून शक्य तर टाळाटाळीचा प्रयत्न करूं लागतो. म्हणून आत्मसुखाच्या उमळीवरचा फेस बिरला नाहीं तोंवर बैठकांत हजर झालेच पाहिजे असा आदेश तिने कन्येला दिला मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान आईला होतें व तें तिने अनुभवाचें मिळविले होते विशेष विचक्षण अशा विशिष्ट व्यक्तीचे बाबतीत कधी कधी व्यावसायिक अनुभवामुळेही फसगत होते अमें क्र. ५३ या गाथेवरून दिसून येतें. नायक निर्धन होता तेव्हा वेद्यामातेने त्याला नकार दिला होता, नंतर त्याला वैभव प्राप्त झाले, तेव्हा त्याला आवा, ह करण्याविषयी ती दुहितेला प्रोत्साहन देऊ लागली. यावर कन्या म्हणते, ही वंचना आहे, हा अपराध आहे, त्यातलें कतब त्याच्या लक्षात येईल आणि तें त्याला रुचणार नाहीं. कन्येचे हे उद्गार अतःकरणापासून निघालेले आहेत आणि ते खरेही आहेत. मग तिच्या मातेने असें वैर साधण्यासारखें वर्तन कां केलें ? कारण तिने मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान निरीक्षणानें मिळविलें होतें आणि तें अनुभवाच्या कमेटीवर पारखून ठेवले होते वास्त्यायनाने मागितलें आहे की आमंत्रण आल्यावरोंवर स्त्रीने घाडघाईने त्याचा म्बीकार करूं नये, कारण अत्पायामानें प्राप्त होणाऱ्या स्त्रीवद्दल पुरुषाला आदर नाटत नाहीं. मुली, त्यानें शिडी वाजविण्यावरोंवर वासोठ्याचा गोंडा घोळीत त्याच्यामागे धावावयाला तू काय मामान्य कुत्री आहेस ! ही वचना त्याच्या ध्यानांत आली तर कसे होईल असें तू मला विचारतेस ! पूर्वाच्या ज्ञातांती आटवणही होणार नाहीं अशा प्रकारे तू त्याला रमविले पाहिजेस एवढा मर्च करून

तुला सर्व कला शिकविल्या त्या काय हा प्रश्न ऐकण्यासाठी ? कोणतीही बतावणी जमली नाही तर माझ्या खाष्टपणाची व लोभी स्वभावाची हवी तेवढी निंदा कर वेदवामातेने अत करण कठोर व दृष्टि लोभी ठेवावी असे वात्स्यायनाने सांगितलेच आहे शिवाय विदागीचा आप्रह वरावयाचा नाही तर हा व्यवसाय कशाळा वरावयाचा आणि आपल्या इतमामाला लागणारा रत्न कसा भागवावयाचा ?

वेदयेचे विदागीशिवाय चालणार नाही, हें रघु, पण ती तिने घासाघीस करून ठरवावयाची नसते, तर पुत्राला सतुष्ट करून पण त्याच्या मनोवृत्तीचा अंदाज अगोदर बाधता आला पाहिजे, नाही तर फसगत व्हावयाची क ९८ मध्ये वेदवामाता थोडे मोठे, थोडे तिघट चोळून विदागी मिळविण्याचा प्रयत्न करीत आहे मुलीने तुम्हाला नाखूप तर नाही ना वेले ? माता म्हणते मला आपली शक्ती आली आणि वाटले का म्हणून तुम्ही हात आणुडता घेतला असेल तसे वाहा नाही ना ! मग हें पाहा सतुष्ट क्षात्र्यानंतर विदागी न देण्यात शोभा नाही आणि फार ताणून धरले तर तुमची शोभा होण्याला वेळ लागणार नाही ! निर्वाणीच शत्रू निघाल्यावर कोणत्याही सभ्य नागरिकाची काय हिंमत लागून गेली आहे की या महानाळीची मागणी तो पुरी करणार नाही ?

क २०३ या गाथेत गुणगविता गणिकेचे उद्गार आहेत ती म्हणते, नायकाचा काय दोष ! माझ्याच अर्गी गुण नसावेत छे, छे, असें कसे म्हणता येईल तुमचे गुण साऱ्यांना माहीत आहेत आणि त्याची रसिकताही विख्यात आहे गुणाना किंमत राहिलेली नाही गुणाची किंमत कशी करता येईल बरे ! आम्ही जी किंमत देता ती आमची किंमत, तुमची नव्हे त्याचा वायको गुणी असेल ? तशी असण सभ्यनीय आहे तसे पाहिले तर कोणाच्या लग्नाच्या वायका गुणा नसतात ! त्या गुणी नसतात म्हणून का कारण तुमच्याकडे येतात ! ही एक तहान आहे, तौत्य आहे आढ आहे आलेल्यास सतुष्ट करण्यात तुम्हीच पुचराई वेची असेल आणि आता वसत्र आहात विचार करात का आणि वस !

वेदयेनें पुरुषाला सतुष्ट केनें पाहिजे, हें खरें, पण हें कर्म किती कठिण आहे? त्यासाठीं त्या विचान्याची काय दुर्दशा होते याची आपणाला कल्पनाही करता येणार नाही. क १८ मध्ये ग्रामप्रधानांनी वेदयेची ओढाताण केलेली आहे. क ५१ मध्ये शिरापासारख्या नाजूक नायिच्या सुरतदुःखदग्धानें चुरगळा केलेला आहे. दृष्टिक असता तर लगुदप्रहार केला असता, मूर्ध्ना असता तर हाकून दिला असता. पण हे पडले बरिष्ठ वर्गांतले, स्वतःला विदग्ध मानणारे! महामूर्ख परतडला, कानउघाडणी केली म्हणजे मान खाली घालून निघून जाईल, पण हे पडले पडतमूर्ख! निषेध केला तर झालेल्या सुरत व्यवहारावर सशास्त्र व सटीक प्रवचन सुरू करायचं!

अडाण्यांनीं चुरगळलेल्या वेदयाचें काय होतें? त्या बाजारबसव्या होतात, योग्यायोग्यतेच्या विवक कस शकत नाही. क २२७ मधील उद्गार वेदयामातेचे आहेत असें गृहीत धरून पहा. कोणी धनिक वेदयेमंड गेला तो हलकट वायमाकडे जातो असें तिनें ऐकलें होतें म्हणून ती त्याच नाकारणार होती तिचा मनोदय ओळखून तिची आई म्हणते, तो बसा या असेना, आपल्याला फक्त त्याचें धन हवें आहे! पोटात निरतारे घालणें म्हणतात तें याला

अशा लोभी व कनिष्ठ वेदया बहुधा त्याच्या मातापेशाही हीन अशा कुटिणांच्या हातीं पडतात. त्या कुटिणाचें आयुष्य तरी सुखाचें असतें कां काय? मुळीच नाही. त्याची अवस्था क १३४ या गायेंत वर्णिलेली आहे.

या व्यवसायाचें व तो करणाऱ्या व्यक्तीभोंवतीं घोंगावणाऱ्या परोपजीवि व हीन व्यक्तींचें जीवन व त्याचें पर्यवसान भांपण आहे हें खरें, तरीहि वेदयाचें प्रेम ही चीज अजब आहे यात शका नाही. क १५६ ही गायी खुद्द हाड सातवाहनाची आहे. त्यानें येथें वेदयाच्या प्रेमाची व त्याच्या वैतवपूर्ण सुरताची प्रशंसा केलेली आहे. वेदयाच प्रेम नसें लबाडीचें, तशाच कवाची प्रशंसाहि कौटुंबिक जीवनाच्या मर्यादामुळें गृहिणी परतून असत तिच्या प्रेमात लबाडी, नि शकता विविधता व आवश्यकता असणार?

वेदयाचें अस्तित्व सनातनीवनाला अपकारक आहे का उपकारक? वैयक्तिक जीवनाला नि सशय अपकारक पण सनातनाशस्त्रास सांगतात कां वेदयाच हा

समाजजीवनाला उपकारक आहे, कौटुंबिक स्वास्थ्य व वैवाहिक जीवनाचें स्वरूप याच्या सरक्षणासाठीं प्रतिष्ठेच्या सीमेवर उभारलेली ही सरक्षक पळी आहे ।

स्त्री-सौंदर्य .

सौंदर्याचा विचार दोन अंगांनीं केला पाहिजे स्थिर (Static) व चल (Dynamic) अवयव व रूप हीं सर्वांनाच असतात, त्याची बाधणी भिन्न असते, कोठें ढबदार, कोठें वेढव, कोणा सुस्वरूप असतात व कोणी पुरूप बाधणीच्या दृष्टीनें सौंदर्याचीं गमकें देशोदेशा व युगायुगीं भिन्न असतात जीवनाच्या गतीमुळे व भावनाच्या प्रेरणेमुळे चल सौंदर्याचा आविष्कार प्रत्ययास येतो.

शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध यांचें ग्रहण हीं ज्ञानेंद्रियाचां कार्यें श्री राजवाडे (नासदीयसूत्रभाष्य पृ ७०२) सांगतात " हे पाची विषय स्पर्शमयच आहेत त्याचें स्पर्शनकर्म त्वक्स्पर्शविह्वल चक्षुस्पर्शविह्वल उत्तरोत्तर अधिकधिक सूक्ष्म वनत जातें म्हणून मूळ स्पर्शनाची सुरवात चक्षूचें ठिकाणा रूपदर्शनात होते "

प्रेमकाला प्रथम रूप दिसतें आणि त्यात ही कान्ति, शरीराचा वर्ण , गाथासप्तशतीला दोन वर्ण माहीत आहेत गौर व श्याम गौर व या सन्नेला गौरता अभिप्रेत आहे असें भासत असलें तरी गाथासप्तशतीत उल्लेखानुसार श्यामला बहुसंख्य आहेत गौर म्हणून किती ? अधारात ज्योतीसारखा तेव गारा (क ४१५) आणि चादण्याशीं एकरूप (क ६०७) होणारा उल्लेखित गौरी गारीपान आहे आणि अनुल्लेखित वाली श्यामल गौरी जराशी रागाला आली की तिचे गाल लाल (क १९२) होतात, आणि श्यामला घाटतें, जणू गडद मेघावर कोंकळे विरुण प्रभांशले आहेत, किंवा अतर्यामातली धीन चमकती आहे । कोमलता दोर्धाचेंही अर्गी आहे, शिरीपासारखी (क ५६), अल्प आयासानें अवयव धरकागवे एवढी (क ५२), छिरणानाही संभ्रम पडावा की अधिक कोमल कोण (क. २६९), कमल की कमला ! आणि श्यामकेर्या कोमलता (क १६३) तर आद्वितीय !

सौंदर्य न्याहाळताना प्रथम दिसते आनन ते तिलवाने (क १७९) मुशो-
मित असते गाथासप्तशतात मुलाग मुख्यतें मरून चंद्राची व सख्येच्या
अनुरोधाने त्या खालोखाल कमळाची उपमा दिलेली आहे म्हणजे गाथामुलाचा
आनडता मुलाचा आकार पूर्ण चंद्रासारखा वर्तुलाकार मिवा उमलत्या वा
अवोमुल कमलासारखा अडाट्टाति आहे सौंदर्य शास्त्रानुसार त्रिधाच्या मुलाचे
हेच आकार अभिजात मानण्यात येतात सामान्यत वर्तुल्वदना सासारिक
जीवनाशा सत्वर समरस होतात आणि कमलानना बौद्धिक जीवनाशी वाना
तल्या डुगला जडवलेल्या इद्रनीलाची कान्ति कपोलावर प्रकटली (क ३०२)
किंवा अध्वरोधर काजळाची छटा गालावर ओघळली वा मृगाङ्काची उपमा
देण्याची सोय चंद्रामुळे होते आणि मुलाचा कल (क ९, १०, ३७०),
प्रकुन्ता (क ३४३), वदनाचा परिमल (क ७८) व निश्वासाचा सुगंध
(क ३६६) याची सगळी कमलामुळे लावता येते हेलावणाऱ्या कमलार्भोवती
भ्रमर, त्याचप्रमाणे प्रघ्राणत शीर्षार्भोवता ओघळलेले अलक (क ७८) डोल-
तात क १६६ च्या नायिकेचें मुल चंद्राहून सुंदर आहे आणि क. २६९
च्या नायिकेचे कमलाहून कोमल क १३ व ६४५ आणि क. ४९० व ५१०
या गाथामध्य बाणलेले मुलाचें कल सौंदर्य तुठना वरून पाहण्यांतों ओह

गाथासप्तशतात नायिकाचे केश काळेभोर (क ७८) व लाव (क ५५५,
५६५), मऊ (क २५९) व सुगंधित (क ५७२) आहेत ते पणीने
विंचरून (क. ३८०), मध्ये भाग पाडून (क ६८२) त्याचा अवाडा
(क. ७८, ६१४) घातलेग आहे यमुनेच्या लोटवर फेसाचा पुजवा असावा तसा
त्यावर सुगंधी गजरा (क ९९२) चढविलेग आहे क. ५० च्या नायिकेचे
केश भुरभुरीत असावेत आणि क ६१४ च्या नायिकेचे कुरळें निराहिणानी
पेंस विंचारावयाचे नाहात (क २७३) असा आचार प्रचारात होता साह-
जिक आहे पत्तिनतचें (क ८५) र्यावन, विभ्रम व सौंदर्य हा पतीचरावर
प्रगासाग जावयाचो, मग केश विंचरावयाचें कशाग व कोणासाठी ? का ते
विस्कटल्याचें आत्ताच्या ध्यानी येऊ नये म्हणून हा रिवान पडला होता ?
आवशपूर्ण पुनन घेण्यासाठी (क २१३) किंवा रसवा नष्ट करण्याकरितां
मदिरा पाण्यासाठी (क ५००) केश धरून प्रियेचें मुल उत्तान करण्याची

प्रगयी जनाना फार हौस असावी गाथासप्तशतातील नायिकाचे गाल गुबगुबीत (क ४३९, ६३९) व गोरेपान (क १८२, ३००) आहेत, रसव्याने ते लाल (क ११२) होतात त्याची कान्ति आरसपानी (क ११४, ८१८) आहे इतनी, कां आनूनाजूठ बावरेणा या व्यक्तींचा प्रतिबिंब त्यावर दिसतात, अर्थात् तां जखून पाहिल्यापाचून दिसत नाहात आणि म्हणून त्याचें चुवन पेतलें गेलें म्हणजे नायिकेक जणू त्या प्रतिबिंबाचीही चाहूल लागते। श्रनानें (क ११४) तसेव भावनेनें (क १३२) ते ओले होतात आणि त्यावर चंद्रवनुष्याची शोभा (क ८०२) प्रसद होते हर्षानें ते विक्सित (क २३, ८५०) होतात व मत्सरानें खोल (क ३८०) जातात प्रियकर त्यावर दन्तमण्डलें (क ९६, ३००, ९७१) उमटवितात आणि केव्हा केव्हा प्राती-मुळ स्वेदाचें (क ९३२) अगर मत्सरामुळें सवेदनाचे ऐवजीं सवतींच्या ठायां वेदनाचें सक्रमण (क ९७५) होतें। ह्या नायिकाचे अधर आरक्त (क ८०२, ९२७) व भरदार (क ९८२) आहेत विवाधराची उत्तरकालीन उपमा उत्तरभागातच आलेली आहे शिञ्जिनी जुळवून समारासमोर ठेवले ल्या धनुष्याची, कामशराचा उल्लेख आलेला असूनही कामधनुष्याच्या जोडीची उपमा गाथाकवना कशी सुचली नाहीं कोण जाणे, कदाचित् त्या काळात दुहेरी बाक्याचों धनुष्ये वापरात नसावात, म्हणून क १०६ या गाथेच्या नायिकेनें आंठावा अधर राग लावलेग आहे सहृद्दर्शना वाटतें तितनी ही प्रया अर्वाचीन नाहां मान पिपासाजुठ प्रियकराला त्या केवळ अधर राग अर्पण करीत नाहात। अधर-छण्डन (क ७८, ७१३, ७९१, ८८०, ९९५) अधर-चुवन (क २१३, ८२१, ९०७, ९८५), अमृतोपम अधर-रग-प्रहण (क २१३, ८०१) व पिता होईरय्य अधर-शापण (क ९२७, ९८४) या प्रगयी जनाच्या आवडत्या प्रनगीक आहेत अधराचें आनाहन (क ८२१) व स्फुरण (क ९१०) आणि मगल निव्हेचें स्पर्शन (क ७९५) या रीग कवनांच्या सूत्र निरीक्षणान्न चोतर आहेत या नायिकाच्या नुडुटे धनुष्यावर (क ५०४) आहेत आणि रमतया असता भिर्दर त्या अशी आठी पडवतीक वी.वानाचें—

। गायकवादां सर्वांत सूक्ष्म व सहृदय निरक्षिण व वर्णन जर धशाचे फेले
बसले तर ते नायिकाच्या नेत्राचें व नजरेचें

या नायिकाचे नेत्र विशाल (क ४७०, ४८२, ८४६, ९१४, ९१७, ९६७),
आकर्ण (क ३३८, ८१७) व तेजस्वी (क ७५८) आहेत नायिकेला नेत्रावरून
धमिधान फक्त एवच दिलेले आहे मृगाक्षी (क ३००, ४६६, ९४४) त्यावर
राज पापण्या (क ४७०) आहेत आणि जणू त्यांना धार यावी म्हणून त्यात
अजन (क ८६४) घातलेले आहे त्याचें बाह्यांग धवल (क ८१७) आहे
आणि रौद्र (क ८३२) व मद (क ५०४), मत्सर (क ९०२, ९३५) व
मय (क ८२०) यामुळे त्यावर क्वचित् आरक्त छटा उमटते त्याचें अतरंग
काळभोर (क ४७०, ८१७) किंवा नीळ (क ५, १४०, १५०, ८०२,
८२६, ८४४, ८४६) आहे सामान्यतः ज्याच्या नेत्राचें अतरंग काळभोर
असतें त्याचें अतर्याम स्वच्छ असतें तरीही निळा चुबुळें अधिक आकर्षक
रिसतात हेंच पोरें अशा नेत्राची नजर कधी चंचल व तीक्ष्ण असून मन्मथाला
प्रेरक (क ७१८) असते, तर कधी ती विलासी जागरणामुळे (क १४८,
९००) किंवा भावनाच्या भारामुळे जड व सुस्त (क ३७१) भासते
जन्तल्या जमायात गुरफटलेल्या प्रियकराच्या शोभासाठी कधी ती तरल
(क ८७४) होते आणि अतराच्या अपेक्षेनें एकमक (क ९०३) पाहते,
तर कधी प्रमसमाधीमुळे निधळ (५५८) किंवा मुकुलित (क ५, ३२३)
होते. भरत सागतो रतान्ते च थमे चैव सुखसमो गभावने । गन्धे स्पश च
हृष च मुकुश दृष्टिरिष्यते ॥ क. ४७० या गायेंत कवि सागतो डोळे सर्वांनाच
असतात, पाहीचे डोळे सुदरदा असतात, पण अशा नेत्रांनी पहावयाचें कस
हें सर्वांनाच समजतें अस नाहीं. गायकवादां नेत्रचूत्याचा अनेक आसनें नमूद
केला आहेत त्यांपैकी काही येथें देतो अनिभिष प्रियच्या अवयवारर रौत-
छेली (क. ७३), अपाङ्ग नि शब्दहृदयनिबदन (क ३७०) अर्धतारक प्रोत्साहक
(क २५४) अर्धाक्षि [आड (क. २५, २०५), वषव्यामुळे (क ५२),
रहस्यपूर्ण (क ८७८) हिरमोगमुळे (क १८०)] अलङ्कार (क २९६),
अवधीरणवशविसृष्टव्यक्तयनार्धदृष्टि (क. १४६) अवितृष्ण तहानी
(क ९३, ९९), वद्विष (क. ४९२), उरकुल (क ८२२), उन्मत्त (क ७०३),

ऊर्ध्वाक्ष (क. १६१), कटाक्ष (क. ५८१, ८८१); कृत्रिम (क. ३५७);
 धूर्णनशील (क. १४८, ३३८, ९३१); तिर्यक् (क. १४८); दरवलित
 (क. २५४); दिशामुलप्रचारित (क. ५७); निमीलिताक्षि : मनोमय प्रिय-
 करारच्या आलिंगनामुळे (क. १३३), ध्यानस्थ (क. ८३६), सरावासाठी
 (क. २४९); परितोपविकसित : अनुरागजन्य (क. ३४१); प्रफुट्टः
 प्रियकरारच्या गुणध्वन्यामुळे (क. ८६४) प्रचारित : चेष्टेने (क. ९०३),
 पाहिलें न पाहिलें (क. ७१५); प्रेमहीन (क. ३५३); बाष्पाकुलित
 (क. २५); भृकुटिभङ्गसज्ज (क. ९१४, ९१५); मत्सरग्रस्त (क. ९०२);
 मन्थर (क. ३७१), रक्तविषम (क. १०४); रागीट (क. ८९२); वक्त्राक्षि-
 प्रेक्षण (क. १७४); विनिमीलितार्वाक्षि (क. ५२); शून्य (क. ८६४);
 स्नेहसद्भावभरित (क. १९९); हासोन्मिथ्र (क. ४५७).

• ग्रीढावस्थेत पदार्पण करतांना मुग्धेने एवढे नेत्र-विलास संपादन केले तर
 तिला अजिन्मय असा पुरुष आढळणार नाही. कटाक्षाने महात्मेदी विद्ध व
 व्यथित होतात (क. ८८१), मग सामान्यजनांची काय कथा? तारण्यांत
 नुक्तेच पदार्पण केलेले कितीतरी स्वसंतुष्ट लोक किती तरी, काष्ठपर्यंत गुसत्या
 कटाक्षावर (क. ५८१) झुलतात ! कोणी एरोएरीच अड्ड असतात म्हणून
 लाडें लाडें पाहतात (क. २५) आणि कोणी अभिप्रायाच्या सारणार्थ (क. २२५)
 जाणून तसें ढोंग धारण करतात. जे चतुर असतात (क. ८७८) पिवा जाणते
 (क. २५४) असतात ते दृष्टिक्षेपाचें रहस्य तावडतोय उमजतात ! कांहीं
 पहावयाचेंच असलें तर कुलवधूनें मात्र मुल वर न उचलतां पाहिलें पाहिजे
 (क. ५२५) असा दंडक होता - आणि आहेही !

• कृश व नाजूक उदर (क. ३०९, ३१३, ३६२, ७९७) हें गायारुचीनी
 संस्कृत कवीप्रमाणेंच सौंदर्यलक्षण मानलेलें आहे. उदरावर त्रिमली (क. २७८,
 ४२५) आहे. भावनोद्रेकामुळे नेमते वज्र सैल झाल्यानें क. १६२ च्या नायि-
 केच्या नाभीचें भिन्नाचराला दर्शन घडें आहे. उदराला कृत्रिम कृशता
 आगण्यासाठी कासेटसारखा काही उपाय मात्र सांगितलेला नाही. कृशोदर हें
 सौंदर्याचें तसेंच सधन संसाराचें रक्षण आहे. उदरभरणाच्या चितेनें चित्त
 धातूनें ही एका काळी उमत असलेल्या स्तनानाही उदराचाच आश्रय

(क. ६५२) ध्यावा लागतो; मात्र तेव्हां त्याच्या वृशंतची ही द्रव नष्ट (क. ३०९) झालेली असते.

जसे दृष्टीचे, तसेच स्तनांचे अनेक उल्लेख गायसप्तशतीत आलेले आहेत, स्तनांना उपमाही अधिक दिलेल्या आहेत : कच्छ (क. १४०, २५६, ३६८, ३६९, ५७६), घट (क. २६०), पिक्के धेलफळ (क. ५७९) आणि राज-हंसाची जोडी (क. ६२४). सर्वच नायिकांचे स्तन कंचुकीत बद्ध (क. ७३०) आहेत; दोष कंचुकीच्या असो किंवा गुण योवनाचा (क. ७३६) असो, स्तन बंधन जुमानीत नाहीत आणि चंद्रकळेच्या (क. ३९५) आकारांत प्रकट होतात ! कारण, त्यांचे अंत स्फुरण (क. ५९६). व स्वयंबर्धन (क. ७३६). स्तन कसे असावेत ? निदाप (क. ७०८) व सुंदर (क. ९७०); वर्णाने उज्ज्वल (क. ७०९), गोरे (क. ८२०) व लाल (क. २६०, ७०९, ७२७); आणि त्याची अग्ने लाज (क. ८३); गर्भधारणेनंतर तो काळी पडतात, किंवा हृदयांत रुनाचा निधि साचल्यानंतर त्यावर त्यांचे नदनराजाची काळी मोहोर केली (क. ८०७) जाते. स्तन असावेत आकाराने उत्तुंग (क. १५०, २५६, २५८, ३८२, ४२५, ४२७, ५७९, ८७३), उन्नत (क. ४३४, ४२८, ८५३, ८७३, ९१८), गंभीर (क. ४२८), घोर (क. ९१९), पीने (क. ७०७, ९१८), पुष्ट (क. ५४९, ५९७, ६६९, ७०७, ७९७, ८५७), पृथुल (क. ७९७, ८४६) व विशाल (क. २६८, ५७५, ९६७); स्तन असावेत स्वशाला उबदार (क. ७७, २३८, ७६६), फळिण (क. २६९, ५७९) व भरदार (क. २५८, २६८); स्तनयुगल (क. ८२४) निरंतर (क. २५८, ४२७, ६६९); स्तन सालंकर (क. ४२८), मग ते अलंकार नलक्षताचे (क. २३३, ४२७, ४२८, ७०७) असेत वा प्रेनचिप्रांच (क. ८२४); किंसा हारादि (क. ९८८) लौकिक मृग्यांचे असेत. भरदार स्तनाचा भार (क. १६०) कृशकटीला (क. ३६२, ७९७) पेलत नाही. स्वप्रदग्नाला प्रियकर उत्पुंक (क. ७२३, ८०९) अगतो आणि तो गात्र आढिग्न देतो तेव्हां जणू (क. २७६) ते त्याच्या छातीत दगतात. पण प्रियकर व प्रेम्मी असे नाते नसेल तेव्हां फोणाची छाती लागून गेली आहे सुताच्या छाताचा इतके (क. ९७०) फरमाचो !

हों. ग्लास व बाउटस यांनी आपरया स्त्रीविषयक प्रचण्ड प्रथात स्तनांचे चार वर्ग ठेवणीच्या अगुरोधानें केल्ले आहेत: bowl-shaped, hemispherical, conical, elongated. श्री. राजवाडे यांनी या संज्ञाना प्रतिशब्द दिले आहेत: पूर्णमण्डलाकार, दीर्घवर्तुलाकार, उच्छिन्न कोनाकार व नत नलिकाकार. पुष्ट, विशाल, उन्नत व नत हे प्रतिशब्द मला अधिक अन्वर्थक व सोपे वाटतात. हे सर्व वर्ग गाथासप्तशतीत आढळतात. स्तनांचा आकार केवढा असावा? ओव्हिड सांगतो, सुठीत भावेल एवढा. सामान्यतः याहुन ते मोठे असतात. क्र. ७९ च्या नायिकेच्या स्तनांचा आकार केवढाएवढा किंवा बेलफळा एवढा आहे. कुक्कोकानें त्याचा आकार श्रीफलाएवढा असावा असे सांगितलें आहे. स्तनांना प्राकृत-संस्कृत कवीनां कलश, कुंभ व घट यांच्या उपमा दिलेल्या आढळतात. सामान्यतः याहुन ते लहान असतात. बालकाच्या पोषणासाठीं पुरेसें दूध धारण करणें हें त्यांचें नैसर्गिक कार्य; तेवढे ते पुष्ट असणें हेंच सौंदर्याचें लक्षण. स्तनांचें काठिण्य वर्णन करण्याची प्राचीन व मध्ययुगीन कवीना फार हौस, आणि त्यांच्या तालर्मात तयार झालेल्या अर्वाचीनांनाही. 'वाटे सहजाचे कठिण कुचावर फुटेल सुपारी', हे लावणीकाराचे उद्गार रसिकतेचे द्योतक व व्यावहारिकतेचे? कीं केवळ यमक साधनेचे? क्र. २६१ या गायेंत अशी अतिशयोक्ति आढळत नाहीं. भावनावेशानें स्तनांना झालेल्या स्पर्शानें, मग तो कामविकारानें प्रेरित असो किंवा वात्सल्याने, स्तनांमें उत्थापित, रोमाधित होतात, हा सिद्धांत गाथासप्तशतीत आलेल्या आहे. पुत्राच्या नखस्पर्शानें मातेचा एक स्तन पान्हयला व पतीच्या नखस्पर्शानें दुसरा रोमाधित झाला, हें क्र. ४०९ मधील भावसंकराचें उदाहरण साहित्यांत अद्वितीय आहे. या प्रतिक्रियेच्या कारणाबद्दल इंद्रियविज्ञान व मनोविज्ञान या शाखांच्या निष्पत्तीत दुमत आहे. पांचजन्य शंख पुंरुतेवेळीं वृष्णाला यशोदेच्या स्तनांचें स्मरण व्हावें (क्र. १६८) हा उल्लेख साहित्यांतील नवसाप्रदायिकाना गुदगुल्या केल्यावाचून राहणार नाहीं. स्तनांना नखार्ची व दंतांची एवढी क्षतें धारण व सहन करावी लागतात-कारण त्यांचें ग्रहण, चूपण व मर्दन पुण्याच्या अंत प्रेरणेनें होत असतें. हिंदुस्थानात तर या विधीला जणूं

धर्मशास्त्राची प्रेरणा आहे, कारण स्मृतांना स्त्रीपुरुषांना सकृद्विद्वत्तापासून परावृत्त केल्ले आहे !

गाथासप्तशतीत बाहूना व कराग्राना फारसे महत्त्व नाही बाहुल्यता हें आलिंगनाचें साधन मात्र (क १३३, २७६, ३५४, ७८०, ८४४) आहे क ८४४ या गाथेत बाहूना कमळाच्या देंठाची उपमा दिलेली आहे कराना कमलाची (क ४११) आणि कमलदलाची (क ८५५) क ४०४ या गाथेत कराग्राना अशोक पल्ल्याची व क ६७८ मध्ये प्रवालवृक्षुराचा उपमा दिलेली आहे क ६७८ च्या नायिकेचे तळहात स्वाभाविकपण प्रवाळासारखे लाल आहेत, ज्याचे हात अस नसतात त्या त्यांना धातुरंग लावतात क १९६ या गाथेची नायिका बाला किंवा मुग्धा असून ती उत्कुटिका खेळत आहे प्रौढावस्थेत जघन जड व विशाळ झाले तरी पुरुषापासूनच्या वेळां श्रम नये म्हणून हा व्यायाम करावा असा गाथेचा अभिप्राय आहे सुरतोत्तर विवस्त्र जघन झाकण्यासाठी क ४५९ ची नायिका उत्सुक आहे जघनाला कड- दोऱ्याची मिठी (क २११) आहे, त्यावर नटाचे ओरखडे (क २३३) व नटक्षतें उठलेला आहेत (क ४५५), इतकच नव्हे, दत्तव्रणही (क ६०९) दिसत आहेत ! हा अखेरचा विधि विहित नाही शिवाय फडफडत्या छगळ्या- मुळें जघनावरले व्रण प्रकट वसे होणार, याचा नाट उलगडा होत नाही ' जघन काशीपद कव्यधोगत पुरोवर्ति प्रदेश तस्य पश्चाद्गतो नितव ' अशी व्याख्या आहे या नायिकाचें नितव पृथुल (क ८२६), विपुल (क ८४६), विशाल (क ७९७) व विस्तीर्ण (क ३९३) आहेत हत्तीच्या सोंडे- सारख्या माण्या (क ९१६) आहेत, म्हणूनच नायिकेला त्याचा भार (क ७९७) पेलत आहे ! नितबावर नटक्षतांच ओरखडे (क २३३) आहेत, घामामुळ त्यांना पातळ चिक्कतें (क ७९८) व क्वचित् तें आढारें (क ८७१) लागतें रस्त्याने चालताना नितवाना हेरकाचा देण्याची प्रवृत्ति नायिकेला होत (क ३९३) असावी असें दिसतें आणि नितवाना गुह्य आलेलें नसतें तेव्हाची चपल चाल कशी फुलपासारखी (क १७४) असते !

स्त्री तन्वगी असावी हें रटें, पण कशी असावी ? श्रेणीभारादलसगमना स्ताफनमास्तनाम्याम् ! स्त्री सौंदर्याचा हा लक्षण नेसागक आहेत, कारण धाणी

ही प्रजोत्पादनाशीं संबद्ध आणि स्तन प्रजापोषणाशीं ! जघन-नितंबांचा गौरव हीं उत्क्रांति व सुसंस्कृति याचीं लक्षणे आहेत. चतुष्पादात जघनगौरवाला महत्त्व नाहीं; रानटी स्त्रियांचे हे अवयव पुरुषासारखेच अमृतात. या परिणामानुसार गाथासप्तशतीच्या नायिका सुधारलेल्या समाजातील असल्या पाहिजेत असे अनुमान होतें. येथेही हां लक्षणे वन्य नायिकाचे बाबतीत प्रत्ययास येत नाहींत हें लक्षात घेण्यासारखें आहे.

। सौंदर्याचा प्ररूप गतीत असतो. क्र. ६७ च्या नायिकेची चाल संथ आहे, कारण तळव्यांना चिरल लांगूं नये आणि प्रियकराच्या पावलावर आपलें पाऊल पडून अप्रत्यक्ष स्पर्शाचें श्रेय मिळावें याविषयी-ती दक्ष आहे। क्र. ४६३ च्या नायिकेची चाल मंद आहे, कारण तिनें धारण केलेली मेलला तिच्या जघनावरील नरक्षतांवर घांसत आहे. क्र. ६९० मधील कल्मषपाच पाऊल तिरपें पडलेलें आहे, ही चाल वाटते तितकी अर्वाचीन नाहीं. गाथासप्तशतीत नायिकांपैकी सर्वांत मोहक चाल घोणाची असलेली तर ती क्र. १७३ च्या नायिकेची, नागमोडी ! क्र. १२७ च्या नायिकेची पावले स्वाभाविकपणेच लाल आहेत; ज्यांना हें वैशिष्ट्य लाभलेलें नसतें त्या त्यांना आळिता लावतात; पूर्वा आणि हर्षाही.

गाथासप्तशतीतील नायिका भिन्न वर्गांतल्या आहेत. क्र. ११९ व ७८८ या गाथाच्या नायिका या व्याधत्रिया आहेत, पहिली रूपयौवनोन्मत्त आहे आणि दुसरीचें शरीर मलिन आहे. क्र. ५४५ ची नायिका ग्रामीण आहे; तिला आभरणांची अगर प्रसाधनाची जरूर नाहीं. क्र. १८२, ५१६ व ७५४ या गाथाच्या नायिका सुतनु व सडपातळ आहेत; क्र. ५६ व २७८ या गाथाच्या नायिका नाजूक आहेत. क्र. ४१० ची नायिका बाला आहे, तरी तिच्या अंगी लैङ्गिक आकर्षण इतकें आहे वा प्रेक्षकाला त्याचा प्रभाव विषमरीसारखा जाणवत आहे. क्र. ५९२ च्या नायिकेचे सौंदर्य न्याहाळतांना प्रेक्षकाना पापण्या निटण्याचेंही भान रहात नाह्या. ज्यांचे आकर्षण व लावण्य नावाजण्यात येतें त्याची निर्मिति (क्र. २३५) अमृत व विष याच्या मिश्रणानेंच झालेली असते ! देहात यौवनाचा (क्र. २९२) आणि मनात मन्मथाचा सचार सुरू झाला म्हणजे अंगप्रत्यंगांत सौंदर्य भरूं

लागते, इनकें कीं जण तें नायिकेच्या शरीरात मावत नाही (क २७८) आणि (क. २३४, २७१) प्रेक्षवालाही तें सपर्णपणें पहाता येत नाही ।

आला सुगंध असण हें सौंदर्याचेंच एक अग मानण्यात येतें कामशास्त्र-
चाराना गंधाचे अनुरोधानें त्रियाचें वगाकरण केलेलें आहे मत्स्यगंधेला
श्रीनगंधा म्हटलेचें आहे कारण तिच्या अंगाचा गंध योवनपर्यंत दरवळत
असे मत्स्यगंध हा कामवर्धक असल्यामुळें पराशर हा ब्राह्मण व शतनु हा
क्षत्रिय हे दाखेही तिच्याकडे आकापत झाले द्रौपदीही वर्णानें श्यामल व
नीलोत्पलगंधा होती मानव देहात अशी एकहा अत लावक किंवा बहि लावक
अभि नाही की जी जात्या गंधवती नाही विशेषत त्रियाच्या देहातून सूर्या-
दयाच्या व सूर्यास्ताच्या वेळीं आणि आकाशात मेघाचा गडगडाट सुरू होतो
तें वेळा मादक गंध दरवळतात गाथासप्तशतात क ५१ व २८१ या गाथात
अगसुगंधाचा आणि क १८ ८९, ८९, ३१७, ३९९ या गाथात निश्वास
सुगंधाचा 'प्रसन्नं वर्णिलेंल' आहे यास्त्यायनानें कामसूत्रात, वायवळातील
सालोमनच्या रीतात आणि शेअ मेफनवानें Perfumed Garden या
मध्ययुगीन प्रयात सुगंधाचे माहात्म्य वर्णिलेंल आहे मनुष्याच्या अंतर्यामावर
अगसुगंधाद्वारा कशाचाही उत्तेजक परिणाम होत नाही अकाल (क ४९७),
कंदू (क १७७), कुरयक (क २१९), आवेमोहार (क ४९९), शेफा
लिका (क ४१२) याचा सुगंध आपल्या नायिकाना विशेष चामोत्तेजक
घाटतो असें विसतें

श्यामला

(सामां क. १०५, १८०, १८९ २३८, ७१८, सामा क ९९३.
सामां क १८०, ४३९. सामां क ५१५)

प्राचीन व मध्ययुगीन सभ्यते व प्राकृत साहित्यात, विशेषत काव्यात,
प्याता श्यामता व श्यामा या संज्ञा लावण्यात येतात अशा सुंदरी
चारवार भेटतात सामांयत श्याम व श्यामल हा वर्णव्यातक विशेषणें आहेत
श्याम, श्यामल म्हणजे काळा काळासावळा आणि श्यामा, श्यामला म्हणजे
काळीसावळी पण कोदाकाराना व टोकाकाराना सदाचाच्या अनुरोधानें या

संज्ञांचे वेगवेगळे अर्थ दिले आहेत व छटा दाखविल्या आहेत. शिवाय फवार्नाही त्याची योजना थोड्याबहुत ढिलाईने केलेली आहे, म्हणून या संज्ञांचे विवेचन करणे भाग आहे.

अमरकोशात श्याम व श्यामल हे शब्द धों वर्णांत आलेले आहेत : ' कृष्ण नीलासित श्याम काल श्यामलमेचका : ' = कृष्ण, नील, असित, श्याम, काल, श्यामल व मेचक हीं सात नांवे काळ्या रंगाचा. हे शब्द केवळ प्रतिशब्द नाहींत, त्यांमध्ये सूक्ष्म भेद आहेत. कोशकारांनीं व टीकाकारांनीं या शब्दांनीं व्यक्त होणाऱ्या छटांची सोदाहरण फोड करून सांगितलेली नाही. विशिष्ट वर्णांत असलेली दुसऱ्या वर्णाची छटा व्यक्त करण्यासाठीं जो तो शब्द निवडून वापरावयाचा, अशी योजना असली पाहिजे. अमरकोशांत पांढऱ्या वर्णांला पांढुर व गौर हे शब्द दिलेले आहेत. त्यांमधील फरक उलगडून न सांगतां ही उमजण्यासारखा आहे. गौर हा शब्द पिवळ्या रंगाचाही वाचक आहे असेंही अमरकोशांत सांगितलेले आहे. यावरून अनुमान होतें कीं श्वेत वर्णांत पीत वर्णाची छटा असली म्हणजे त्या कांतीला गौर म्हणावयाचें; आणि तसा प्रघात आहेही. त्याचप्रमाणें कृष्ण अगर नील वर्णांत गौर वर्णाची किंवा गौर वर्णांत कृष्ण अगर नील वर्णाची छटा असली म्हणजे त्या कांतीला श्याम किंवा श्यामल म्हणावयाचें, असा संकेत असला पाहिजे असें घाटतें.

श्याम व श्यामल हे शब्द वर्णयोक्तक आहेत हें निश्चित; कारण ते पुरुषांना, त्याचप्रमाणें स्त्रियांना अनुलक्षून वापरलेले आहेत.

उत्तररामचरितांत (४, १९) अरुन्धतीने लवाच्या कांतीचें वर्णन केलें आहे : ' कुबलपदलस्निग्धश्याम ' = नीलकमलाच्या पायळीसारखी तळतळांत व श्यामवर्ण. मात्र नील कमलाचा वर्ण काळा भासण्याइतका गढद कधीच नसतो. श्यामकंठ म्हणजे नीलकंठ, शंकर. हलाहलप्राशनानें त्याचा कण्ठ काळवंडला होता. मेघदूतात (१, १५) कालिदासानें गोपबेधारी विष्णूच्या व मेघाच्या वर्णांला अनुलक्षून श्याम हा शब्द वापरलेला आहे. " येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते । बहण्व स्फुरितरश्मिना गोपबेदाथ विष्णोः । " = श्री कृष्णाचें श्याम शरीर मयूरपिच्छांच्या मुकुटांनें शोभतें, त्याप्रमाणें तूझें काळें-

भोर शरीर इन्द्रधनुष्यामुळें शोभायमान् दिसेल खी गीतातही कृष्ण काळा आहे, पण काळा कुळकुळीत नाहा त्याची काति सावळी आहे, शिवाय तो सुंदरही आहे, म्हणूनच त्याला श्यामसुंदर म्हणतात आभाळात काळेभोर मेघ दाटले असें आपण म्हणतो, पण ते काळेबुट्ट कप्राही नमतात, शिवाय त्यांना नीठनभाची पार्थभूमि असते तसाच कृष्णाचा वण होता म्हणून त्याला घननीळ, मेघ श्याम म्हणतात जो वर्ण आवडता तो सावळा आणि नावडता तो काळा असें मान नाहीं मेघदूतात (१, २३) तर कालिदासानें दशार्ण देशाला श्यामकान्त ठरविलें आहे 'त्वय्यासन्ने परिणत फलश्यामजम्बूवनान्ता' = फळान्या पक्वतेनें श्यामवर्ण झालेलीं जामूळवनें ज्याच्या ठायीं आहेत असा देश येथें श्याम शब्दाचा अर्थ गडद जांभळा बिंबा काळा िळा हा अभिप्रेत आहे

श्यामा व श्यामला या शब्दाचें आणखी काही अर्थ पहा

श्यामा म्हणजे रजनी, विशेषत कृष्णपक्षातली, श्यामा म्हणजे उपरसाळी तुळस, दुर्वा, निशोत्तर, प्रियंगु श्यामा म्हणजे काली, दुर्गा, यमुना श्यामा खी म्हणजे यौवनमध्यस्था एक व्याख्याकार सांगतो 'अप्रसूता भवेत् श्यामा श्यामा षोडपवापकी । श्यामा च श्यामवणाच श्यामा मधुरभाषिणी ॥' पाहिल्या ओळाला पाठभेद आहे तो असा 'अप्रसूता भवेत् श्यामा तन्वी च नवयौवना ।' आणखी एक व्याख्याकार सांगतो 'शीते मुखेष्ण सर्वाङ्गी प्रीप्ते या सुलसीतला । तप्तवाचनवर्णाभा सा खी श्यामेति वक्ष्यते ॥' अनगरगात पद्मिनीच्या वर्णनांत तिचा वर्ण श्याम सुवर्णचपकनिभ असल्याचें सांगितलेलें आहे. श्री मुळे यानीं प्रकाशित केलेल्या आशुतीत या भागाचें भाषांतर दिलें आहे 'काळी नसता तारुण्याच्या भरामुळें श्यामवर्ण भासणारी' गोऱ्या छीची काति यौवनाच्या भरामुळ अधिक सतेज दिसेल, श्यामल कशी होईल ? शिवाय पद्मिनीनें यौवन ओलाडलें कां तिचें पद्मिनीत्व नष्ट होतें कां काय ?

ही वचनें, वर्णनें व व्याख्या विषय सुगम करण्याऐवजा निज्ञामूग्रा अधिकच घोंटाळ्यात मान पाडतात गार वर्णाच्या थेंबटवाबद्द ननात पूर्वग्रह घोंगळत असल्यामुळेंच या बाबतींत त्याची श्रुति अशी सप्रमित असावी अस वाटतें

कालिदासानें अनेक नायिकांचीं शब्दाचिनें रंगविलेलीं आहेत त्यांपैकी मेघ-

दूतातला नायिका हीच काय ती त्यानें सगूर्णतया स्वतंत्रपणें निर्माण केलेली आहे त्यानें केलेलें तिचें वर्णन पहा

तन्वी श्यामा शिररिदशना पक्वविवावरोष्टी
मध्ये क्षामा चवितहरिणी प्रेक्षणा निम्ननाभि ॥
श्रोणी भारादलसगमना स्तोवनम्रा स्तनाभ्याम्
या तत्र स्याद्युगतिविषये स्मृतिराद्येव हेतु ॥

विदग्ध व विलासी प्राचीन भारतीय तरुणाच्या स्त्रीविषयक अपेक्षाचें सार सर्वस्व कालिदासानें या श्लोकात प्रथित केलेलें आहे या श्लोकात त्यानें श्यामा या सज्ञेचा जाणता उपयोग केलेला आहे टीकाकारांनीं मात्र वयक्तिक प्रवृत्तीच्या व उपलब्ध वचनाच्या अनुरोधानें या सज्ञेचे वेगवेगळे अर्थ केलेले आहेत मल्लिनाथ सांगतो “श्यामा युवाति श्यामा यौवनमध्यस्था इति उत्तमालायाम् ।” स्थिरदेव मान मुळापासून ढळलेला नाही, तो (हों) पराचपे सपादित आशुति १९३१ पृ ९४) सांगतो “तन्वी वृक्षतनु इत्याकारचारता । श्यामा श्यामला इति वर्णाभिरामता ।” सर विल्यम जोन्स यांनीं या श्लोकाचें भाषांतर करताना (Calcutta Edition 1901 p. 23) श्यामा हा शब्द अजिबात गाळठा आहे श्री वामनशास्त्री स्वल्मपूरकरांनीं (काव्यार्थदीपिका पृ २०५) ‘तारुण्याच्या ऐन भरात आलेली’ हा अर्थ स्वीकारला आहे “श्यामास्वङ्ग चवित हरिणी प्रेक्षणे दृष्टिपातम् ।” या मेषदूतातील वचनावरील टीकेंत मल्लिनाथ सांगतो “श्यामासु प्रियङ्गुलतासु । अङ्ग शरीरमुत्तश्यामि । सौकुमार्यादिसाम्यादङ्गमिति त्रैक्यामीत्यर्थ ।” आणि स्थिरदेव सांगतो “श्यामासु प्रियङ्गुलतासु अङ्ग वपु । श्यामत्वतनुत्वाभ्यां तत्सादृश्यम् ।” या टीकावरून दिसून येईल कीं मेषदूतातील श्यामा हा शब्द नायिकेच्या वयाचा द्योतक नसून तिच्या कातीचा वाचक आहे

गाथासप्तशतीत आलेल्या श्यामा व श्यामला या सज्ञाचा अर्थावहल बरीच अनिश्चितता आहे सान्याजणी तरुण, सुंदर व मुकुमार आहेत, एवढं मात्र खरें

क १२३ मधील श्यामलेला प्रसूति-वैराग्याची लहर आलेली आहे, म्हणून येथें ‘अप्रसूता’ हा अर्थ लागू पडत नाही येथें गगाधरानें श्यामलेचा अर्थ

‘वरुनी’ असा दिलेला आहे. हा शब्द येथे वर्णवाचक आहे असें म्हणता येणार नाही. क. १८० मधील सदर्भ ‘सामाश् सामलिज्जइ’-श्यामाया : श्यामलायते, असा आहे. हा उल्लेख नि संशय वर्णवाचक आहे. क. १९८ या गद्येतील श्यामला सुकुमार आहे. हा उल्लेख वर्णवाचक नसावा असें सट्टदर्शनी वाटते; पण कानें जम्बूकपायाची योजना करून तिचा वर्ण सूचित केलेला आहे. क. २३८ या गद्येची नायिका ‘शीते मुखोष्ण सर्वांगा’ अशी आहे; तिची अगकृति धगधगीत अंगारासरसी आहे. तत्संकाचनाचा वर्ण असाच असतो. कोळसा सवंग व काळा आणि सोंनें महाग व पिवळें, म्हणून ती तावली असतां त्याच्या वर्णांत फरक पडेल की काय ? क. ४३९ या गद्येच्या नायिकेबद्दल गगाधर सांगतो ‘श्यामाया उत्तमनायिकायाः।’ ही पौडशावा-पिंकी नसावी, यौवनमध्यस्था असाही असें वाटते. हिचा वर्ण ध्वनीनेही सूचित केलेला नाही. क. ५५५ या गद्येची नायिका श्यामलाङ्गी आहे असें मुळातच सांगितलेलें आहे. शिवाय बाळ्याभार लांबसडक देशांच्या साह-चर्याची जोड दिलेली आहे. क. ७५८ मध्ये नायिकेच्या वर्णाची सूचना नाही; मात्र, शरीराचा वर्ण श्यामल आणि नेत्राच्या बाह्यागांचा धवल, असें असले म्हणजे त्याची शोभा विशेष आकर्षक असते. क. ९६३ या गद्येतील श्यामलेची कांति अद्वितीय आहे. हिला पाहून कवीला वाटलें की तुम्हाआम्हाला निर्माण करणाऱ्या सर्वसामान्य प्रजापतीकडेच हिचें कर्तृत्व असावें हें खरें वाटत नाही. वर दिलेल्या कालिदासाच्या उद्गाराशी ही भावना तोलण्याजोगी आहे.

भारतांत सुलकारक काय असतें ?

कूपोदकं, वटच्छाया, शामा स्त्री, इष्टिकाग्रहं -

आणि ही सुलकारक का असतात ?

शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मे काले च शीतलम् ॥

आडाचें त जें पाणी, उन्हाळ्या तऱ्हेतील मानवेल व रुचेल एवढेंच गार असतें, कुत्रिनपणें गार केलेलें पाणी रुचतें पण मानवत नाही. कूपोदक हिवा-ळ्यात कोमट असतें, कारण भोंवतालच्या भूमीत मुरलेला उष्ण तें धारण करतें. सरोवरांचा विस्तार मोठा असल्यामुळें त्याचें पाणी हिवाळ्यांत फार पड असतें. वडाची छाया दाट असते, पणें मोठीं असल्यामुळें त्यानधून ताजी

हवा खेळती राहते. त्याच्या कांधा व पारंब्या भुईसरपट असल्यामुळे हिवाळ्या पावसाळ्यांतही वज्रपाळी निवारा मिळतो. घर बांधावयाचें तें विटाचे बांधावें. विटा उष्णतावाहक नसल्यामुळे उन्हाणें भित्तींचो बाहेरली वाजू तागली तरी घराच्या अंतर्भागांतील गरमा नाहासा होत नाही. स्त्री कशी असावी? विशेषतः हिंदुस्थानांत? अर्थात् आपली! श्यामला! का? कारण ती 'शीते सुलोष्ण सर्वाङ्गी प्राग्मे या सुलशीला।' अशी असल्यामुळे सर्व ऋतूत सुल-कारक असते. शिवाय त्याच्या शरीराला सुगंधहि विशेष असतो असे जाणते सांगतात. श्री. राजवाडे सांगतात (नासरीय-सूक्त-भाष्य पृ. ७३६), योजनगंधा मस्त्यगंधा ही श्यामला असावी, कारण तिला पराशरापासून झालेला पुत्र वर्णानें काळा होता. गौरवर्ण ब्रिया संसाराच्या धक्काधर्मांत, विशेषतः हिंदुस्थानांत, टिकाव धरू शकत नाहीत हा सिद्धांत शास्त्रीय प्रमाणांनीं प्रस्थापित होण्याजोगा नसला तरी तो अनुभवाच्या कसोटीला उत्तरलेला आहे. सर रिचर्ड बर्टन हाही या अनुभवाशी सहमत आहे. 'काळी नार, सकत फार' हें एका लावणींतील वचन येथे उद्धृत करण्याचा मोह आरत नाही. या वचनातील उत्तान सूचना बगळली तरी व्यावहारिक सिद्धांत या दृष्टीने त्याचें महत्त्व सहज पटण्याजोगें आहे. पण सध्याचें सुधारलेलें व सुसंस्कृत म्हणवून घेणारें जग घर उद्धृत केलेल्या सुभाभिताची प्रचीति घेण्याच्या मनःस्थितींत नाही. विश्र्वतेंतही "Gentlemen Prefer Blondes, विचान्या Brunettes।

गौरवर्ण हा पाढरपेशाचा आवडता आणि श्यामवर्ण धुजनसमाजाचा. गोरा म्हणजे पाढरा शुभ्र नव्हे आणि श्याम वर्ण म्हणजे काळा कुट्ट नव्हे. श्यामला म्हणजे निमगोरी कीं निसवाळी? कोण जाणे! श्यामला म्हणजे सागळी, हेंच खरें. प्रतिशब्द नाही, उपमाही नाही, कारण देश, काल व वैयक्तिक आवड याच्या अनुरोधानें या वर्णाचो छटा गडद किंवा फिकट होते, इतकेंच नव्हे, त्याच व्यक्तीच्या धानतात विशिष्ट परिस्थितीच्या अनुरोधानेंही वर्णाची बलविचित्र होणे छाल रंगाला जसा मोतिया, किंवा निळ्या रंगाला जसा अस्मानी-तमाच दृष्णवर्णाला श्यामळ! उन्हाची तिरोप लागली कीं 'शर' मळल झाल्यामुळे काळसर झालासा असतो-पण आपणारी निरखून पाहिले

वीं त्यावर मोतियाची फिफ्फो छटा आलेली असावीसि वाटते ! आणि सावलीचा आश्रय मिळताच तो पूर्वपदावर येतो, मनोगति उत्तेजित होताच गौरतेवडे झुकतो आणि स्थिरस्थानर होताच पूर्वपदावर येतो; असा हा वर्ण आहे ! गंगा व यमुना याचा संगम होतो तेथे गंगेचा गौर व यमुनेचा श्यामल वर्ण याचा प्रत्यय येतो, असे सांगतात. वल्पना करा गंगा व यमुना या दोन्ही नद्यांना उन्हाळ्यातला पूर आलेला आहे हिमालयात उगम पावणाऱ्या या नद्यांना वर्ष वितळल्यामुळे उन्हाळ्यातही पूर येतो आणि भितळणारें पाणी सुख्यामातीवरून छोटत नसल्यामुळे पूर आला तरीही या नद्यांचे पाणी गडगड होत नाही, गंगा व यमुना यांच्या पुरान्या पाण्याबरोबर वाहणारें फेंगचे पुजके सगमावर एकमेकात भिसळतील तेव्हा त्याचा ओ दिसून तो श्यामवर्ण !

आणि श्यामला ? म्हणजे अशा वर्णाची स्त्री निमगोरी, निमवाळी, श्यामला पण तक्रूरीत श्यामला ही सौंदर्याची सीमा, समाधानाचें निधान; अग्रमृता-पण बाला नव्हे, यौवनमध्यस्था-यौवन व प्रेतर यांच्या चंचल सीमारेपेवर, एक पाऊळ जरा झुकडे वीं दुमरें जरा तिफडे, अशा तरल अवस्थेत असलेली; अळड भूतराळकडे अपांग दृष्टानें अवलोकन करीत असलेली, आणि भविष्यातील उपभोगाकडे आतुर व आसक्त दृष्टिक्षेप करणारी !

श्यामला हें एक स्वप्न आहे, मुग्नस्वप्न आहे, ते वस्तुस्थितीत कधी अवतरत नाही, पण प्रत्यक्षाने स्वप्नाचा आरोप केला जातो, स्तब्धच.

प्रसाधन :

शारीरिक स्वास्थ्य व सौंदर्य समर्थन यांसाठी गायताऱ्यांतील स्त्रीपुरुष अनेक प्रसाधनाचा उपयोग करतात.

त्रिधा केवना मुांची तेड (क. ८०, २९९, ५७२) लावून न्हातात, वेंस कोरडे होईपर्यंत ते मोरुळे (क. २९९) ठेवतात, नंतर आरशात (क. २०४, ८०८, ८१३, ८१७) पाहून भाग (क. ६८२) बघतात व वेणीसणा (क. ८०) करतात, अमळ (क. २९३) लावून अवाडा (क. २९९) घाघतात आणि त्यात फुडें (क. २९९) माळतात व ओघळता गजरा (क.

१९२) धारण करतात. कालिदासाच्या नायिका धुराच्या धुरांत (ऋतु : १-४ : ५-१२; कुमार : ७-१४) केंम वाळवतात. भांग काढणे हे सौभाग्याचें लक्षण (E. 1 : I. 129) मानण्यांत येत असे. अयवत शंभर दांत्यांच्या फणीचा (१४-२-६८) उल्लेख आहे. युक्तिस्वरूप (पृ. ७८-७९; ९१-९७) प्रसाधनीचें वर्णन केलेलें आहे :

काष्ठना धातुजा चैव शृङ्गजाता यथाक्रमम् ।
गुरुता लघुता चैव तथा घनशलाकता ।
मनोहरत्वमुदितं प्रसाधन्या गुणग्रहः ॥

स्नानानंतर सुवासिनी कपाळावर तिलक (क्र. १६, ११६, १७९) लावतात. डॉ. स्मिथ यांनी History of Fine Arts in India & Ceylon मध्ये (Pl LVII) अजंठ्याच्या भित्ति चित्रांतील एकाची प्रतिकृति दिली आहे; त्यांतील सर्व त्रियांनी तिलक धारण केलेला आहे. क्र. १७९ या गायेंतील ललाटिका संज्ञक आलिंगनानें उपनायिकेच्या मुखावरील तिलकाचा रंग प्रथम नायकाच्या मुखावर व नंतर नायिकेच्या चरणांवर परिवर्तित झालेला आहे; त्या अर्था तत्कालीन तिलक तैलमिश्रित ओलसर अमावा असें अनुमान होतें; क्र. ९ या गायेंत नटीने मुखराग म्हणून हरितालाचा वापर केलेला आहे. ब्रिया न्हातांना अंगाला हरिद्रा (क्र. ५८, ८०, २४६) किंवा जम्बूकशाय (क्र. १८९) लावीत; शरिराला कान्ति येण्यासाठी हरिद्रा आणि अंगांचा तेलकटपणा जाण्यासाठी जांभळाचें उटणे. रजस्वला मुखाला वर्णघृत (क्र. २२; २८९, ५१९, ५२८) लावीत. पुरुषही जम्बूकशाय वापरीत असे क्र. १८९ मधील उल्लेखांवरून दिसतें. मुखरागानंतर डोळ्यांत शलाकांवर घेऊन अंजन (क्र. ८६४) किंवा काजळ (१५३, ३०२) घालीत आणि अधरांवर राग (क्र. १०६, ४५८, ८०२) लावीत. डोळ्यांत घालावयाचें ते अंजन व ओंठाना लावावयाचें तें रंजन असा भेद भरतानें नाट्यशास्त्रात (२३-२०) केलेला आहे अधरराग मेणांत (क्र. ४५८) तयार केलेला असे. पुरुषही मेणाची गुटिका व आळ्रियाचा हात अधारांवरून फिरवीत असें वात्स्यायनाच्या उल्लेखांवरून (कामसूत्रम् : १-४-१६) दिसतें. हल्लीप्रमाणेंच तेव्हांही

अथररागमुळें गुप्त प्रीति प्रकट होत (क. १०६) असावी अस दिसतें, प्रीणताप किंवा कामताप सहन व्हावा म्हणून स्त्रीपुरुष अगाल चंदनाचें उटणें (क. २८८) लावीत स्वागताचे वेळां प्रियकराच्या अगावर सुगंधी चूर्ण (क. ३१२) उधळीत असत कौपीतकी उपनिषदात अप्सराना चूर्णहस्ता म्हट्टेचें आहे यानरून हा रिवाज फार प्राचीन असावा पायासप्तशतातील त्रिया हाताना धातुरग (क. ६७८) व पायाना लाक्षारस (क. ४६४) किंवा आळित्याचा रग (क. ९४०) लावीत या प्रसाधनानाही प्रीति बोलणी करण्याची खोड दिसते आमंत्रित प्रेयसी व वेद्या कसोशीने प्रसाधन करीत असें क. २१ मधील उल्लेखावरून दिसतें

क. ४०८ मध्ये कापालिकेने प्रियकराच्या शरिराच्या रक्षेचें प्रसाधन धारण घेलेलें आहे अवनालिका-धारण (क. १९४) व उच्छिष्ट-ग्रहण (क. १८९, २४६) आणि पावलावर पाऊल (क. ६८), बोंड (क. ३५९) व मदिरा-चपक (क. ९११) हीं प्रियकर किंवा प्रेयसी यांच्या अप्रत्यक्ष स्पर्शामुळें प्राप्त होणाऱ्या सवेदनाजन्य सुखाचा प्रतीक मानला पाहिजेत प्रतीकासक्ति (Fetichism) ही लैंगिक विकृति अर्वाचीन मानसशास्त्रज्ञांनी सूक्ष्म दृष्टीने अभ्यासिली आहे क. ३६९ च्या नायिकेने फाल्गुनोत्सवात कर्दम प्रसाधन धारण केलें आहे, अशा अभिमानानें का तो जणू वस्तुरीचा लेप आहे ! क. ६३३ या गायेंत वैधव्यमण्डनाचा उल्लेख आहे प्रस्तुत विषयापुरता याचा सबंध विस्कटलेल्या वेणीशा आहे सुतकात वेणीफणा करावयाचा नाहीं या रिवाजाचा उल्लेख अथर्ववेदात (११९१४) आलेला आहे प्रियकराकडून सौभाग्यवर्तीचीही बघीं अशी दशा करण्यात येते ! म्हणून तें सौभाग्यलक्षणही ठरत काळावर भरलेल्या मळवटाशीही या उल्लेखाचा सबंध असण शक्य आहे

अजन, अळिता, तिलक, मेंदी, हळद वगैरे प्रसाधनाचीं साहित्यें घरोघर तयार करण्यात येत लक्ष्मणारस मान कारागीर तयार करीत हा व्यवसाय महत्त्वाचा होता असे उल्लेख अनेक प्राकृत (निर्यावरियाओ ३५ आवश्यक टीका हरिभद्रः पृ. ३९८) या प्रपात आढळतात

सुप्त :

सुप्त हे तारिख दृष्ट्या मानवी सत्तासच्या सातऱ्याचें साधन आणि व्यावहारिक दृष्ट्या काम भावनेचें साध्य.

सरोसर, प्रेम बहुमिहारी (क १२६) आहे. त्याचा त्क्षो प्रितीत (क ८०३) वाटतात प्रेमाची धा प्रितीत, ओल्या हृदयात ती पेटते व फोरल्या हृदयात विस्ते (क ४३०), धुंगाररमान्या मिचनानें प्रेनामि प्रज्जलित होतो (क ७२३), मात्र तस हृदयावर प्रेमरमाचा बिंदु पडला कां तें तडकें (क ७९०) परंतु प्रीतीची गति वक (क १०, ९०४) असते आणि वतवरहित प्रीति ही वतपनाच अशक्य कोटातीत (क १०४) आहे. प्रेनामुळे दु सातही मुग (क १००) वाटतें, नरयात स्वर्ग निर्माण (क ८७०) होतो. पण केव्हा प्रीति सकळ होईल तेव्हा अशा प्रीतीची प्राप्ति पूर्वपुण्यावाचून (क १७४) होत नाही. प्रेम देवघेजीवर अवलंबून नसतें. (क २८७) हें खरें पण तें तस असत तरी स्वागताह (क ७३८) आहे. म्हणून कवीने प्रार्थना केली आहे, (क ८३८) का देवा, मला मनुष्यजन्म देऊ नको, दिलास तर प्रेमात गुंतवू नको, गुंतलेस तर अप्राप्य अशा ठिसाणां गुंतवू नकोम !

अनुनय, आळिान व चुन हे सुप्तसूर मिथि.

एमाकिनीची अडगळ (क ८७१, ९११) किंवा पाठग्रा (क ३३१) हे अनुनयाचे आसुरा प्रकार, होय, अनुनयाचेच अनिभिर आराधना (क ९३३) किंवा लाडागोडी (क ६८६) हे शिष्ट प्रकार उद्दिष्ट साध्य होण्याभाठा प्रेनिचाचे ठाया थोडाबहुत निर्लज्जपणा असावा लागतोच !

गाथासतसतात अनुनय ही सज्ञा (क १७, ८७, ९१, १०१, २७७, ४००, ८८६, ९०८ ९०९, ९१०, ९२१, ९२४, ९३५) विवाहसूरप्रियाराधन, कोटशिरया अथानें वापरलेली नाहीं या गायत मानिनी आणि विन्मुग (क २७, ३३, ८७) नमिकेस प्रपन्न व सन्मुख वरण्यासाठी नायक अनुनयन परीत आहे, प्रभुत्याच्या प्रदर्शनानें नव्हे दास्य गतीने (क ९१); पादरदनपूर्वक (क ११, ३००, ४३२, ८८८, ९०४, ९१०, ९४०), कथा

एकाता तर वधा सवतीच्या (क १०१) देरत, वधां हें मानधारण केनळ अनुनयान्या अपक्षेनें (क १०१) फेलेलें आहे तर वधा अपराधाचा (क २७७) कबुलीजबाब मिळविण्यासाठी, वधा अनुनय सफल झालेला आहे तर वधा त्यामुळच प्रगाचे पर्यवसान ऐद, चाड व पराउमुरता (क ४००, १०९) यात झालेलें आहे प्रेयसीच्या हृदयात प्राप्ताचा प्रादुर्भाव झाल्याचें पुलक (क. २०, २८, ५५, ७७, ८७, ९६, १००, २१६, ३१४, ४०६, ७१६, ७१९, १८२, ८३०, ९२३, ९६८) हें पहिल प्रमादाचिन्ह प्राकृत-संस्कृत साहित्यात पुलकाग आहे तेरवे महत्त्व अन्य भाषात आढळत नाहा या गाथारून वधाचें सूक्ष्म निरीक्षण प्रत्ययाय येतें क २० मध्ये गण्डपारिचुबनाने अलीकप्रमुक्त नायक रोमान्चित झाला आहे आणि क २१६ च्या नायिकेच्या शरिरावर उमललेले पुलक तिच्याच अधूचा भेद करीत आहेत क ७७ ची नायिका अप्रत्यक्ष स्पर्शानें आणि क ८३० ची नायिका स्पष्मात आलिंगनान्या अपेक्षेनें पुग्नित झालेली आहे !

आलिंगनाचे अनेक उल्लेख गाथासप्तशतात (क. ९८, १३३, २७६, २८८, ३४४, ३५१, ३५४, ३८८, ४२९, ४१९, ७८०, ८२९, ९१५, ९२३, ९२८, ९८८, ९९०) आलेले आहेत आलिंगन ही सज्ञाच सुरतद्योतक आहे, आलिंगन हा रतिनाटकाचा पूर्ववर्ण आहे असें क ३४४ या गाथेत सांगितलेलें आहे क ३५१ मघाउ आलिंगन तसें आहेही, आणि क ९८८ व ९९० मध्येही. पण तें नेहमाच अस असतें असें नाहीं क ४१९ मधील आलिंगन सुरतोत्तर आहे आलिंगनाचा महिमा काय सांगावा ? चन्दनानें नव्हे, आलिंगनानें फामताप शात (क २८८) ह्वातो, त्यासाठी बाहुल्यता (क ३५८) स्वयस्मृतानें सरसावतात आणि त्याचा आवेश काय वर्णावा ? त्यामुळें जणू नायिकेच स्तन नायकाच्या छातत रुततात, आणि केनळ आवेशाच्या दर्शनामुळ चिरडण्याच्या धास्तीनें नायिकेचा कृत्रिम (क ९२८) मान आपोआप ओसरतो क १० मधील आलिंगनाचा वात्स्यायनानें स्पष्टक (२ ९) अशी सज्ञा दिलेली आहे ह्याच्याच बुद्धिपुर सर हांत आहे असा कोणाला संशयही येणार नाहीं अश रीतीनें, काहा तरा बहाणा करून शराराचा शरीराला कोठेंतरी स्पर्श करणें क १५९ मधील आलिंगन हें वात्स्यायनाच्या ललाटिका (२. २. २७) वागेंत

येत मुले मुलमासज्याशिणी अक्ष्णोर्लगटेन लशटमाहन्वात्माळटाटिका ॥'
 क २७६ मधील आलिंगनाचं नाव विद्वक (२ १ १०), कारण येथें स्तनानें
 शल्याप्रमाणें वेध झालेला आहे क. १३३ व ८०९ मधील आलिंगनं मनोमय
 प्रियराला दिलेला आहेत आलिंगन हें चुम्बनापेक्षा ठसठशीत व दीर्घकालीन
 असल्यामुळें त्याची तद्दान हाताला हात (क ७४३) लावून किंवा अडचणीत
 आधार (क १९३) घेऊन थोटक आलिंगनानें भागवावी लागते क २२
 मधील रजस्वलेचें आलिंगन असेंच त्रोटक आहे पण क ५२८ मधील मात्र
 दीर्घकालीन असलें पाहिजे आलिंगनाचें व स्तनाचें गोत्र जुळतें (क २७६,
 ३६८), पण, किंवा त्यामुळेंच त्याचें हाराशा (क ४२९, ९८८, ९९०)
 सत जमत नाहीं !

गाथासप्तशतींत चुवनाचे अनेक उल्लेख (क २०, २२, ८९, ९६, १००, ११४,
 १७६, २००, २१३, ३००, ४५५, ४५८, ४६५, ५०७, ५१९, ६०५ ६६१,
 ७२९, ८२०, ८२१, ८२४, ८६६, ८८८, ८९२, ९१७, ९२७, ९३२, ९६५
 ९७२) आलेले आहेत चुवनाला आलिंगन, अत शोषण व गंधग्रहण हां आभि-
 प्रेत आहेत आलिंगन हा मुख्यवैवरून स्तनाचा गौरव आणि चुवन हा अध-
 राचा त्यामुळें घालेला एकाएका स्त्रीत्व प्राप्त होतें कधी कधी चुवनातील आवे-
 शाचें पर्यवसान दत्तव्रणात होतें ह्या क्रीडा कोणो कोणाला शिवबाव्या लागत
 नाहींत (क. ६६१), हेंच खरें वात्स्यायनानें विहित चुवनस्थानें (२ ३ ६)
 सांगितली आहेत ललाट अल्क कपोल नयन वक्ष स्तन ओष्ठ अन्तर्मुखेषु
 चुम्बनम् । क २० मधील चुम्बनाला वात्स्यायनानें रागदापन (सुतस्य मुल-
 मवलोक्यन्त्या स्वाभिप्रायेण चुम्बनम्) म्हटलेलें आहे, आणि क. २२ मधील
 चुम्बनाला स्पृष्टक व क ११४ मधाल चुवनाला सकान्तक (प्रातिभाया चुम्ब-
 नम्), अनङ्गरङ्गात क. ८२१ ला स्फुरित (१ १४) क. ८८८ ला मिलित
 (१ १३ वात्स्यायनाचें निमित्त) (क ९२७) ला सपुनक (१ १८)
 सलता रच रण वाढण्यासाठीं झोळ्यात फुनर घालणें हें पहिलें चुवन घेण्याचें
 जुनेनिमित्त आहे अस क ८९ व १७६ या गाथावरून दिसतें आजूबाजूला माणसें
 बावरत असला तरी ह निमित्त वेळ निभावून नेतें दिवसा उजडी तोंडाचा
 वास घेणे ह्मी असेच सोईस्कर निमित्त (क ८८६) आहे येथें हें नायिकेनें

मोठ्या साहसाने योजलेडे आहे दिवसा चजेडीं अधाऱ्या खेळात हा विधि (क ७२९) लोलाग उरकता येतो ! क्षत पडलेच तर रानावनात वावरणाराना मधमाशीची सवय (क ६३४, ८८०) उपलब्ध असतेच पुण्याला व खालाही. क ४५९ मध्ये पार्वतीने शकराच्या नेत्रांचे चुबन घेतले आहे. आणि क ८०४ मध्ये नववधूने नवऱ्याचे, अनेकदा, ओठ सुकेपर्यंत. क ०२ व ५१९ मध्ये नायकाने रजस्वलेचे चुबन घेतलेले आहे क २४९ च्या नायकाने नायकेचा अधर दातात धरलेला असून त्याच्या पफडातून सुटण्यासाठी ती शीर्षप्रधूर्णन करात आहे साहित्यदर्पणात सांगितले आहे “वेशस्तनधरादीना प्रदे ह्यपि संभ्रमेत् । प्राहु बुद्धमित नाम शिर वरविधूननम् ॥” क २१३ मधील चुबन आवेशपूर्ण आहे आणि क. ९२७ मधील दीर्घकालीन वसंहा असले तरी सिद्धान्त एकच. अधर एवच असला तरी स्वयस्कृताने त्याचे चुबन मिळाले तर त्यापासून अनेक रसाची प्राप्ति होते !

गाथासप्तशतातील व्यभिचारो सुरतक्रिया सामान्यत उघड्यावर, दिवसा चजेडी, नि शक्याने (क. ६३५, वृक्षादिकाच्या आभयाने (क ९५३) चालतात कदमुळासाठी किंवा शिकारोसाठी जंगलात वावरणाऱ्या व शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या समाजात, लोकवस्ती तुरळक असलेल्या भागात असेच रिवाज प्रचलित असलेले दिसतात. कुलीन व विहित सुरतव्यवहार साधारणत घरा व रात्रा, कथा अधारात आणि कथा सदीन (क २६४, ५४७, ५८९) व्यभिचारिणा ही स्वरेणो होईपर्यंत पतिसाप्येची अदब राखते आणि चौथरताला अन्यत्र अवसर नसला तर ते रात्रा, अधारात (क ३३३) उरकण्यात येते ही सामान्य पद्धति झाली, अपवाद आहेतच वेळ फाय, कोणताही, सधि मिळेल तेव्हा क ४९ व २९९ मधील सुरत दुपारा झालेले आहे सुरतासाठी आवाहन कोण करतात ? जिया बी पुष्ट ? जियांचे शील बिघडविण्याची जबाबदारी पुरुषावरच पडते ही सामान्य समजूत परंपरागत दाक्षिण्यात व प्रचलित व्यवहारातही धरून असला तरी प्राचीन व मध्य युगान साहित्यात ती निदर्शनाला येत नाही सुरत व्यवहाराचे आवाहन जियांनी करावयाचे ही योजना गाथासप्तशतातही आढळते, मग ती तत्कालीन रिवाजाच्या अनुरोधाने केलेली असो किंवा कवानी सजातीयाच्या दोष-

प्रच्छादनार्थं घेलेली असो क १६१, २००, २५४, ८७३, १९५५ या गाथा-
तलें आवाहन जियानां घेजेतें आहे ज्या गाथात कथावस्तु आहेत तेथें तर
हा प्रसार जमळ जमळ सवत्र आटळतो सुरतासक्ति ही भावना लणिक आहे,
विलयानें ती ओसरते, हा कामशास्त्रातला व्यावहारिक सिद्धान्त क. २१ या
गाथेंत माजलेला आहे आळवली तर ही भावना चित्ताचाच नव्हे, शरिराचा
च जीवनाचाही कमजा घेतें कामदशा ही या भावनेची साहित्यातील
आळवणी, साहित्यदर्पणात कामाच्या दहा दशा सांगितलेल्या आहेत :
“अभिगपक्षिन्तास्मृति शुणश्चनोद्धोसप्रगपाक्ष । उन्नादोऽथ व्याधिर्जडता
मृतिरिति दशाश्च कामदशा ॥” कामविचार प्रगळ होण्यापूर्वीच
आवरला तर मनाला व्यथा होते (क ८११) पण तो मनातल्या मनात
जिरू शकतो, या अनुभवावरच कामविन्मुक्ताची निवृत्ति आधारलेली आहे,
चाला (क ७५१, ७९१), गर्भिणी (क ९२ (व नवप्रवृत्ता) क २००)
या सुरतव्यवहारात त्यांच्या अमल्याचें सांगितलेतें आहे गर्भधारणेनंतर
सातव्या महिन्यापासून बाळाला दात येईपर्यंत सुरताला मनाई होती तरीही
मासप्रवृत्ता (क २१९) ही अतिमुल्लासिनी अमल्याचा उल्लेख आटळतोच ।
फलिका उमळली वा मधुराला (क ७१९) मन आवरत नाहा, कधी तो
फलिकेचें उत्फुल्लकरण मोठ्या र्क्षाल्याने व सावकारीरीने (क ४४२) करतो
आणि कधी तर ती उमटण्यापूर्वीच तिचें मर्दन (क ४४४) निर्दयपणें
(क ६१३) करण्यास उद्युक्त होतो ! प्रेमाचे सवच व्यवहार अनिर्बंध
हैच राहें !

स्त्री पुरुष सुरतासाठां भिन्न आसनाची योजना वा करतात ? कारण रसिक
मन्य (क ४७६) ऋजु रुतानें सतुष्ट होत नाहीं !

कामशास्त्रकारांना नमूद केलेल्या आमनामेका गाथासप्तशतात फक्त पुरुषा-
यिताचा नामपूर्वक (क ४, ५०, १५१, १९६, ३९३, ४४१, ४८३, ६१४,
६१४, ८१०, ९८८) पुन पुनरुच्चार झालेला आहे अन्य आमनें आरापित
आहेत पुरुषायित मानवाना आमडत, तसच गधर्न देवादेकानाही
(क. १५१, ४६९, ८१०) पैगबरानें मात धर्मविद्ध म्हणून पुरुषायिताचा निषध
केलेला आहे (राजवाडे : पूजाक . पृ ८२८), तरीहा शेव नफजवी यानें

(The Perfumed Garden : पृ. ८१) त्याचा उल्लेख केलेला आहे. गर्भिणाना हे आसन अयोग्य (क. ४८३) मानलेले आहे, इतकेच नव्हे, निररीत संभोगाने गर्भसंभन होत नाही (क. ६५४) असाही उल्लेख आलेला आहे. वात्स्यायनाने (२. ८. ३२) नवप्रसूनेला पुरुषायािताची मनाई केलेली आहे. पुरुषायािताने गर्भसंभव होत नाही असे यशोधराने जयमङ्गलेंत (काव्याङ्कार सुपरकर शास्त्री प्रत : पृ. २६३) सांगितले आहे. क. ११ मध्ये धेनुका-सनाची सूचना आहे असे टीकाकार सांगतात. वात्स्यायनाने याचे लक्षण (२. ६. ३७) सांगितले आहे : “ भूमौ वा चतुष्पदवदास्थिताया. घृणलीलयां षस्कन्दनं धेनुकम् ॥ ” क. ४११ व ४२५ मध्ये त्रिविक्रमबंधाची सूचना आहे असे टीकाकार सांगतात. क. ५२१ मधील सुरत हे मार्जार सुरतासारखे भासते. क. ५५८ मध्ये जलकाडेचा उल्लेख आहे जलांतील आसनप्रयोग सुलभ असल्याचे मुक्तागनाभाचे मत उद्धृत करून वात्स्यायन (२. ६. ३३) सांगतो की जलामध्ये सुरतक्रिया शिष्टजनांनी निषिद्ध मानली आहे, सबब ही अयोग्य आहे. क. ८८४ या गायेंत गौयूथिकरताची सूचना आहे असे टीकाकार सांगतात. त्याचे लक्षण वात्स्यायनाने (२. ६. ४१) सांगितले आहे : “ बद्धाभिश्च सह गौयूथिकम् । ” गाईच्या खिळारांत एक बेल जसा धावरतो तसा एक पुरुष स्त्री-समूहात रममाण होत असल्यामुळे गौयूथिक ही सर्वा पूर्णतया समुचित आहे, असे या सूत्रावरील टीकेत यशोधराने सांगितले आहे.

सुरतममया अनेक विकल्प व विभ्रम संभवतात. नववधूला सुरतविधीची माहिती नसते. लज्जा व धास्ती मात्र बहुत असते, म्हणून ती लोब्ध्याला लोळां भिडवात नाहा (क. ६४५) व सविष्टितोह (क. ६४६) असते; तिला अनुसूल करून घेण्याला अनेक टाकपेच लढवावे लागतात; तराही, सिंवा म्हणूनच, तिचा समागम रुळलेल्या प्रथमगृहिर्गोपिका अधिक सुखदायक (क. ४७९) वाटतो. प्रियकराला सजुष्ट करण्याची तिची इच्छा असते, पण विरामस्थिते माहात नसते (क. १५५), यामुळे प्रियकराचा मान विरस होतो, सुरतच्या सामर्थ्याबद्दल साशंकता वाटते; माहितगार महिष मात्र अवसानानंतर परस्परचा अनभार हलका करण्याचा यत्न (क. २९९) करतात. हा विधीच असा विलक्षण आहे की परतीच्या मनांत पताविषयी किताही

आदर असला तरी ती सुरतसमयीं त्याला एकत्रचनात आज्ञा देण्याला धनते ! सामान्यतः विवाहित स्त्रीपुरुषांना एकनिष्ठेची अपेक्षा असते पति अन्येन्या नादी लागला किंवा आहारिं गेला किंवा तसा सशय आला वा पत्नीला मत्सर (क १, ३३, ४३, ७२६, ७३१, ८६२, ९०२, ९३२) वाढता प्रतिबंधाचा (क ९३२) आणि आख्यानांतील नायिकेचा (क ८६२) ही एकादीच अशी उदार असते वा ती मत्सर आवरून स्वतः पतीसाठी दौत्य (क ८४) करावयास सिद्ध होते पण ज्याचे अगा विशेष गुण असतात व याची जाणीव असते त्यांना त्याचें चीज व्हावें अशीही अपेक्षा असते म्हणूनच क ४८ च्या गुणी नायिकेला एकान्तरस पति अरसिक वाढतो मानवाची मनोयुक्ति सवीर्ण असते, म्हणूनच क ४४ च्या नायकाला अन्यमहिलाप्रसंगी स्वमहिलेची आठवण झालेली आहे; म्हणूनच क ६६१ च्या नायकाला सुरतरसिक भार्या बहुशिक्षिता असावी असा सशय आलेला आहे ! वस्तुतः सुरतातील विलास कोणी कोणाला शिकवित नाहा, फार तर कुसुम्भ (क ३९२) कुमारिकाना विभ्रम शिकवतो, पण स्नेहानुबध (क ४७७) हाच त्याचा एकमेव आचार्य ! अर्थ तो तोच असला तरी ' कांशल्य मोठें रचनेंत आहे ' क ४४० चा नायक फलिकाभङ्गप्रसंगी अनुभवसिद्ध कांशल्य उपयोजित आहे क ४६२ या गाथेंत हाच सिद्धान्त कुशाळ गवळ्याचा दृष्टांत देऊन मांडलेला आहे अनुभवसिद्ध कांशल्य हेही वेव्हा वेव्हा तांत्रिक किंवा यांत्रिक वाटतें, चर्वितचर्वणासारखें (क ३७४) वाटतें, इतकेंच नव्हे, दुर्विदग्धसुरत सशास्त्र असलें तरी दु एद (क ५६) होतें रसिकाशा सुरताचा सवत्य ठरण्यात (क ६१) होतें तेवढें सुरत, मग भले तो सनेत सिद्धीस न जावो तेवढें समाधान काही अविदग्धाशी होणाऱ्या सभोगानें होत नाहा जो सुरतरसिक असतो तो सौंदर्याच्या पुरेपूर आस्वादासाठी सदीप सुरत (क ५४७) रमतो, इतकेंच नव्हे, सुरतानंतर स्त्रीच्या विकलागाऱ्या निरीक्षणानें वैदग्ध्य प्रगट (क ४१३) करतो, एवढेंच नव्हे, दुमऱ्या दिवशी तिच्या मुलावर प्रगट होणाऱ्या छटा पहावयास अधिक उत्सुक (क २०९, ७१२) असतो !

गाथासप्तशतीच्या नायिका सामान्या सुरतसमयीं विवस्त्र (क ३५१, ४५१, ४५९, ४६१, ५२०, ७१८) आहत, हेरोडोटस (३ १० १) सांगतो त्या-

प्रमाणें घराबहिरच (क. ४६१) नव्हे, घरातही, असा रिवाजच (क. ५२०) असवा. कुलवधूला सुरतोत्तर एकातांतही याची लाज (क. ४५९) वाटते. क. ३१६ व ८७३ या गाथात ग्रामात्री सुरत सूचित आहे. कुमामातल्या स्वयंपावात तूप मीठ नसते, सापें अन्ध मात्र पोटभर असतें, त्याप्रमाणें ग्रामात्री सुरतात बाह्योपचार मिळणार नाहीत पण कुचराई होणार नाही, कुमामात मज शय्या मिळणार नाही, पण उन्नत पयोधराचा आश्रय मिळेल क. १५६ व ८८४ मध्ये वेदयासुरताचा उल्लेख आहे. हें सुरत रसिकाला संपूर्णतया सुसंतुष्ट करतें, कारण या बाबतात पुढ्याच्या ज्या ज्या अपेक्षा व तृप्ता असतात त्या त्या तेंच भागतात, आणि गौयधिकेची व्यवस्था अन्यत्र अशक्यच ! क. ३३३ मधील चौवरताचा उल्लेख वास्तवपूर्ण आहे असें टीकाकार सांगतात ! यासाठीं आणखी कोणती सावधगिरी घेतली पाहिजे याविषयी सूचना क. ४१५, ९५२, ९५३ या गाथात दिलेल्या आहेत अगावर कोठें ओरसदा किंवा गालावर नाजूक काटा उमललेल्या दिसला का सशयाला सधि मिळावयाची, अशा चाणाक्षाच्या दृष्टीतून अधरवण (क. ८८८), धाप (क. ८७५) किंवा भ्रमवलय (क. ४३८), सुगंध (क. ५१), स्वेद (क. ३५८, ३५९, ४०७, ४०८, ४४०, ७१८, ८२२, ८२८, ८७५, ९३२), इत्यादि चिन्हे कसा निसटणार ? रतिसमयी प्रकट होणाऱ्या विभ्रमावढल वात्स्यायन (२.७) सांगतो. रतिचक्रप्रवर्तस्य नास्ति श्राव न च क्रमः ।... . स्वप्नेष्वपि न दृश्यन्ते ते भावास्ते च विभ्रमाः ॥ क. ५ या गाथेत सांगितलें आहे वा नैसर्गिक विभ्रम हे वृत्तापर्यंतच व्यक्त होतात, अन्य विभ्रम हे कृत्रिम होत. कुलवधूला शृंगार (क. ८७२) व विभ्रम फक्त पतीसाठीं असतात आणि तो प्रवासाला भिषाला कीं तेही, इतकेंच नव्हे, तिचें यावन व सौंदर्य हीही त्याच्याबरोबर प्रवासाला जातात, असे सांबैतिक विधान क. ८६५ या गाथेत आढळतें

सुरतासाठीं वेदयेप्रमाणेंच चरक चालविणाऱ्या घडधाकट पुरुषानें नीरस व वयस्क नायिकेहून मोवदत्याची अपेक्षा केलेली आढळते. प्रांडाला किंवा वृद्धालाही बाला हवीशी वाटते, म्हणून बालिकेचें संगोपन हा केलें जातें, त्याचप्रमाणें वृद्धालाही तरुणाची हौस वाटते (क. १९, ७७०) असें दिसतें. एवढेच वाय, मद्यपान वेलें असता (क. ९७८) ती आकर्षकही दिसते !

श्रद्धेच्या समानामुळे तद्गताही पदत्रय येतं असा कानशास्त्राचा इपारा आहे; तो पत्करत असेल त्यानेच अस साहस करावं ! क्र ४०० या गार्थेतल्या प्रमा वृद्धवत्सलाना चारचार अनुभवाग येणारा आहे, पण तथाकथित सुसंस्कृत साहित्यात प्रचलित संमेलामुळे असे उल्लेख करावयास वागी घनत नाह्यात

निष्कर्ष

संस्कृत नाम, नाट्य व साहित्य शास्त्रकारांनी शरीराच्या अमरा अतोपात व मऊ प्रत्यंगे कविलेली आहेत, अग मस्तक, रक्क, वक्ष, कटि, पार्श्व, हस्त व पाद, उपात भुज, मणिवन्ध, जघा व ऊर प्रत्यग मुग्न, भ्रू, दृष्टि, कपोल, नासिका, अधर, दंत, निव्हा व हनु या सर्व अंगप्रत्यंगाचे उल्लेख गाथासप्तशतीत अनेकदा आणून आहत आणि त्याही व्यक्त होणारे व्यक्तिमत्त्व व सौंदर्य गाथासप्तशतीत प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्षपणे चारचार प्रत्ययास यत प्राचीन व मध्ययुगीन संस्कृत व प्राकृत कवना जीसौंदर्यवर्णनाचे अनेक संमेल रूढ केले आहेत त्याचा तेवढा योचना यथ केवली आढळत नाही गाथासप्तशतीच्या समाप्तिकालात हे संमेल एवढे रूढ झाले नसावेत शिवाय त्याच्याप्रमाणे स्थिर सौंदर्यवर्णनाकडे गाथाकवनाचा कड नाहा, आणि स्वीकारलेल्या माध्यमाच्या शुद्धित स्वरूपामुळे यांना तेवढी सवडही नाही गाथाकवना चाल सौंदर्यच अभिप्रा आहे आउपड्याच्या व कृत्रिमतेच्या अभावा, सामान्य व्यवहारात, भावना या प्रणाली, गाथाच्या चलनवठनामुळे व्यक्त होणारा सौंदर्याचा आविष्कार गाथाकवनांनी वाणला आहे गाथाकवि स्थिर अवयवाभावती घुटमळत नाह्यात, त्यांना उपमा देण्यात रगत नाह्यात नायिनेच नम्रदर्शन झाले तरी, तर त फार तर श्वास रोधून धरतीत चार दोन शब्दात प्रसंगाचे बाह्य व स्फूर्त चित्रण करून गाथाकवि अत प्रेरणाकडे वळतो आणि त्याच ही दिग्दर्शन तेवढ्याच शट्टपात चार दोन शब्दात अस करतो का निराग जन्माचा चट्टा लागावा ! ह्या चित्राच्या ठळक बाह्यरेषामध्ये छायाप्रकाशाच्या विंदा रंगिरागी छग भरल्या नसल्या तरी त इतक स्वयंर्ण असतं की जणू निव तपणा सनोर उभे ठाकतं !

गाथासप्तशतीच्या नाटिकेच्या सामूहिक (Composite) स्वरूपाबद्दल काही अनुमातं काढता येतात

गाथासप्तशतीच्या नायिका मुख्यत्वेकरून तीन वर्गांच्या आहेत. आर्य हल्कि व वन्य आर्य या वरिष्ठ वर्गात क्षत्रिय व वश्य हे समाविष्ट होतात हे वर्ग हलिनांना हलके लपतात, हे एरें पण ते केवळ आवक व सांस्कृतिक दृष्ट्या आर्यांचे अर्ग अमेत्या गुणांचे वैशिष्ट्य सामान्य जनतेला मान्य आहे त्यांच्या साहचर्यामुळे त्यांचे गुणावगुण सामान्य वर्गांमध्ये अनुस्यूत होत आहेत आणि मुख्यत्वेकरून ज्ञियाचे मार्फत सामान्य वर्गांचे उत्पादन हात आहे. आर्य व द्रविड यांच्या समन्वयाने दक्षिणापथाची वसाहत झाली असावी या अनुमानात गाथासप्तशतीचा आधार आढळत नाही. वरिष्ठ वर्गातील ज्ञिया व्यग्रस्थितपणे वेपधारण करतात प्रमाधने वापरतात आणि आभिजात्यांच्या बधनात वाचरतात. हल्कि व वन्य ज्ञिया सामान्यतः कृत्रिमोपासून अल्प आहेत त्यांची शरीरयष्टि मजबूत आहे आणि चाल ताठ आहे उन्नत स्तन व पृष्ठुत ित यांमुळे त्यांच्या गतीला गाम्भीर्य आणते आहे पण कुलीनतेच्या कृत्रिम बंधनांच्या भारामुळे त्या आपल्या अवयवांचा गारव छपावेण्यासाठी पाठीला पोंक आणून मित्रा आग घोरून चालणार नाहीत हिंदा राज्याज्जयात आढळणारे व म्हर्गांत समाविष्ट करून गौरविलेले 'मरहट्याने कुच' गाथासप्तशतीत वारंवार दिसतात. गाथासप्तशतीच्या नायिका दिखुंगस मननाळ्या आहेत, निर्भय आहेत पण त्या काळाच्या मानाने निर्भय नाहीत. नदीवर स्नानात मित्रा वनात विहाराला चढ असं श्रियकरांनं मित्रा मैत्रिणांनं मुचविण्याच्या अयक श का लाच आढवढ न घेता तो घराबाहेर पडत मित्रमित्रिणीच्या समवेत वाळवंटात मित्राणा घालीत आणि कामधामात किंवा पुरपाशा करा- यरांनं सहसार्थ करण्यात उरणार नाही पतीने वाय हाता घेतले तर त्याच्या ताअर ती नाचत मित्रा सुरावर गाण म्हणत प्रियकरांनं सुरागाठा आता हुन केले तर तो आडोशासाठी अडणार नाही इतकच नव्हे काठे व वहा याचा नेम नाही, स्वयंप्ररणेने सुरताची मागण करत आणि सामान्यतः ह्याचे चौलदळ अस्वीत मानवीत अस उद्गार सुरासमया सीत्कारपूर्वक दाढण्यात आनंद मानीत प्रपगाच व्यग्रधान साभाळीत आणि साहसात प्रवृत्त होईल अशी हा दिलदार व हाशी आहे.

गाथासप्तशतीच्या सामूहिक नायिकांच्या लैंगिक गुणदापाचे विवेचन

उरेंच आहे; सातवाहन कुत्राच्या थोरवीची तुलना उलुंग व विस्तीर्ण हिमा-
लयाशीच होऊ शकते आणि गोदावराच्या परिसरात सातवाहनाएवढी कीर्ति
सुसन्धा कोणत्याही कुत्राने आजवर सरादन केलेली नाही. मौथे युग हे बौद्धांचे
सुवर्णयुग आणि गुप्त युग हे वैदिकांचे. या युगांच्या दरम्यानच्या कालखंडाला
सातवाहनयुग हेच अभिधान द्यावे लागते. या युगाला महाराष्ट्राचे पहिले
सुवर्णयुग असे अभिधान दिले तर ते यथार्थ ठरेल. अशोकाच्या काळात बौद्ध
भिक्षुना राजाश्रय मिळाला आणि गुप्त काळात संस्कृत कवींना व पण्डितांना,
स्मृतिकाव्याना व पुराणिकांना. गुप्त काळात वैदिकांना जे यश लाभले त्याचा
माया सातवाहनानींच घातलेला आहे. पहिल्या सातकर्णीने यश संस्थेचा पुन-
रुद्धार केला आणि गोतमीपुत्र सातकर्णीने चातुर्वर्ण्याची प्रस्थापना केली. हाल
सातवाहनाचे वर्तुण्य असेच अजबल दर्जाचे आहे त्याने स्वतंत्र प्राकृत साहित्याची
निर्मिति केली व करबिली आणि प्रचलित लोकगीतांचे संकलन केले.

उत्तर हिंदुस्थानात अशोक व दक्षिण हिंदुस्थानात पहिला सातकर्णी, हे
प्राकृताचे आद्य पुरस्कर्ते सम्राट्-पर्वजाच्या या परंपरेला अनुसरून हाल सात-
वाहनाने महाराष्ट्री प्रकृतात आणि गाथा या महाराष्ट्री वृत्तात (Colebrooke :
Sanskrit and Prakrit Poetry : Asiatic Researches : X :
p. 415) गाथासप्तशती या गाथाकोशात लोकसाहित्याचा संग्रह केला. गुणाढ्याने
पेशाची भाषेत लिहिलेला वृहत् कथा हा कथासंग्रह आणि कातम्य स्याकरण याचा-
ही हालशी (Smith : Z. D. M. G : p (10)) सर्वत्र जोडण्यात येतो. या
विषयी अनेक दनकथा प्रचलित आहेत. हाल शालिवाहन हा दर चार दिवसांनी
चार वर्षांतील एकेका सुदरीशी लग्न करून अंतःपुगात भरती करून लागला. या
मुळे तक्षणांना बधू मिळतेनात. तेव्हा एका द्विजाने देवीची प्रार्थना केली. देवीने
सुदरीचे स्वरूप धारण केले व एकातात राजाला भेटून भेडसावले. तेव्हापासून
राजाचा बायकाचा नाद सुटला (लीलाः प्रस्तावना : डॉ. उगाधे). सात-
वाहनाच्या अंतःपुगात पाचशे राण्या होत्या. पैकीं चंद्रलेखा ही पट्टगणी. एके
दिवशी ती सख्यामह प्रतिष्ठानच्या देवीकृति नामक तडागान जन्मक्रोडा करीत
असता राजा तिच्या अगावर पाणी उडवू लागला. माझ्या अगावर पाणी उडवू
नको असे राणीने त्याला संस्कृतात सांगितले. मोदकैः हा समास ऐकून

राजाला वाटले की राणीला मोदकाचा मार हवा आहे. त्याने पाकशाळेतून मोदक मागवले व ते राणीच्या अगावर पॅकले. तेव्हा राणीने मैत्रिणींसमक्ष राजाचा उपहास केला. ही राणी सुसंस्कृत म्हणून घेणाऱ्या घराण्यातील असावी. अशा घराण्याशी सोयरीक करण्याची पद्धत सातवाहन कुलगारवार आढळते. संस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन हा पतञ्जलि प्रेरित काळीचा एक परिणाम उत्तर हिंदुस्थानात विशेष प्रसृत झाला होता. अपमानामुळे व्यथित झालेल्या राजाने सरस्वतीची आराधना केली प्रबन्धकोशात सरस्वतीला भारती म्हटलेले आहे. देवी प्रसन्न झाली तेव्हा हालाने वर मागितला की माझ्या राजधानीतले सारे नागरिक व राज्यातले सारे लोक कवि व्हावेत. त्याप्रमाणे झाले. या नवकवींनी लिहिलेल्या एक कोटि, कोणी सांगतात दहा कोटि गाथा जमवून हालाने त्यापैकी सातशे गाथा निवडल्या आणि त्याचा गाथासप्तशती या सुभाषितकोशात संग्रह केला. हालाने चार गाथाना दहा कोटि मुद्राचे मूल्य दिले अशी कथा प्रबन्ध चिंतामणीत सांगितलेली आहे. संस्कृत व्याकरण शिकविण्याविषयी राजाने आपल्या पण्डिताना आवाहन केले असता गुणादयाने ६ वर्षांची मुदत सांगितली आणि सर्ववर्माने सहा महिन्यात राजाला व्याकरणात पटाईत करण्याची प्रतिज्ञा केली सर्ववर्माने कार्तिकेयाच्या कृपेने कातन व्याकरण संपादन केले व ते राजाला शिकविले. युत्यन्न राजाने प्रसन्न होऊन सर्ववर्माला भरकच्छची सुभेदारी दिली. ही कथा कथासंस्कारात आलेली आहे.

अगदी अलीकडे श्री सोहनी यानी "कालिदास, हाल सातवाहन व चंद्रगुप्त II" हा लेख लिहून प्रसिद्ध केला (Journal of the Bihar Research Society Vol. XLI Part 2 1955 pp 229 244) आहे. त्याचा सारांश येथे दिल्यावाचून राहिल नाही :

“मेषदूतात कालिदास सागतो

हिवा हालामभिमतसा रेवतीलोचनाकाम्
बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लागली याः सिपेवे
कृवा तासामभिगममया सौम्य सारस्वतीनाम्
अन्तः शुद्धस्वमपि भविता वर्षमानेण कृष्णः ॥

अमरकोशावरील टीकेत श्रीरस्वामी सागतो, 'जहाति लज्जामनया हाला ।'

देश	आचार	आलिगन	कुचमर्दन	चुंबन	दंतक्षत	नलक्षत	प्रहणन	सुरत	
अपरान्त- लाट		उत्सुक	मंद	अविरत -रत	मंद	मंद	मंद -रत	रतिललित	सुरसतमयीं सीत्कार, आलिगन समयीं प्रियकराचे गळ्यांत िठी. नायकाच्या शरिरावर शर्ते करण्याविषयी उत्सुक. अपशब्द आवडतात. अमंगल आवडी. क्षतांनीं जलम करीत नाहीत.
अवनति				विरक्त	विरक्त	विरक्त		चित्ररत- प्रिय रतिप्रिय	
आन्ध्र आभीर	आचारप्रष्ट	प्रिय	असह्य अतिप्रिय	प्रिय	प्रिय- विरक्त	प्रिय- विरक्त	प्रहणन- साप्य मध्यम- प्रगति.	चित्ररत	गीतवाद्यादि चौसष्ट कलांच्या (?) (आसनांच्या) प्रयोगांनीं संतुष्ट अश्लील व कठोर शब्द धीटपणें रतांत प्रवृत्त - स्वयंप्रवृत्त - स्वतः आरंभतात.
मध्यदेश	आयंग्रगान सात्त्विक	उत्सुक		विरक्त	विरक्त	विरक्त	प्रसिद्ध	उपज्यावर	पाटलीपुत्राच्या स्त्रियांची लक्षणे बारांच आहेत. पण त्या मुरतास उघड्यावर नव्हे, अंतःपुराच्या एकांतीच प्रवृत्त होतात.
महाराष्ट्र		प्रिय		प्रिय	प्रिय	प्रिय			

येथेवर वेलें, त्यावरून तिच्या प्रादेशिकत्वाबाबत काही निर्णय घेता येतो. किंवा कसे तें आता पाहू वात्स्यायनादि कामशास्त्रकारांना हिंदुस्थानातील देशोदेशाच्या त्रियाची ऐङ्गिक वैशिष्ट्ये देशोपचार प्रकरणात सांगितली आहेत. त्या त्या देशातल्या स्त्रीशा प्रसंग आला असता तिचे रजन कस करावें या अनुरोधानें त्यानीं ह्या लक्षणे सांगितलेली आहेत त्यानीं नमूद केलेल्या तऱ्हील कारणापुरता दिला आहे

कामशास्त्रकारांनीं सांगितलेली हीं लक्षणे त्याच्या वैयक्तिक निरीक्षणावर आधारलेली आहेत की पारावर चचिल्या जाणाऱ्या ग्राम्य गोष्टीवर, हें सांगता येणार नाही. हीं लक्षणे त्या त्या देशातील व्यक्तिमानाचे ठायीं दृढकून आढळतीलच असा भरवसा महर्षि म्हटल्या जाणाऱ्या वात्स्यायनालाही देता येणार नाही. सामान्यतः अशी लक्षणे अपेक्षार्थीत एवढच त्याचें सांगणे आहे तों लक्ष्यात घेतली असता निर्गम्य निघतो वा गाथासप्तशतीच्या नायिकांच्या ठायीं दृष्टोत्पत्तीस येणारे गुणदोष विशेषतः अपरान्त, अभीर, लाट व महाराष्ट्र या देशातील त्रियाचे अर्गी आहेत अशी या शास्त्रकाराची ग्राही आहे महाराष्ट्रात स्थायिक झालेल्या समाजात आभीर आहेत, तसेच पाटली-पुत्राहून आलेले लोक ही आहेत, असा समाजशास्त्रज्ञाचा सिद्धान्त आहे. त्याला या वर्गीकरणाचा पाठिंबा आहे आणि गाथासप्तशतीतील नायिकांच्या ऐङ्गिक वैशिष्ट्याचाही।

१८ सर्कीर्ण : सांस्कृतिक व साहित्यिक

शतकानुगतकाल निर्माण झालेल्या संस्कृत व प्राकृत साहित्यात नमूद असलेल्या अनेक उल्लेगांनीं गाथासप्तशतीच्या कर्तुं याचे भेप एवढा मुनानें झाला सात-वाहनाला दिलेले आहेत

सातवाहन कुशाचा गौरव करणाऱ्या दोन अनामिक गाथा उत्पन्न आहेत,
उत्तरा आ हिमवन्तो दान्तिणो सालवाहणो राआ
समभारभङ्गता तेण पस्वत्थए पृथ्वी ॥
सच्च भण गोदावरि पुंस्वसमुद्देण साहिआसन्ती
सालाहण कुलसरिस जइ ते वूले कुल अत्थि ॥

सुरेंच आहे; सातवाहन कुळाच्या थोरवीची तुलना उत्तुंग व विस्तीर्ण हिमालयाशीच होऊ शकते आणि गोदावराच्या परिसरात सातवाहनाएवढी वार्ति दुसऱ्या कोणत्याही कुळाने आजवर सगदन केलेली नाही. मोथे युग हें बौद्धाचें सुवर्णयुग आणि गुप्त युग हें वैदिकाचें. या युगाच्या दरम्यानच्या कालखंडाला सातवाहनयुग हेंच अभिधान द्यावें लागतें. या युगाला महाराष्ट्राचें पहिलें सुवर्णयुग असे अभिधान दिलें तर तें यथार्थ ठरेल. अशोकाच्या काळात बौद्ध भिक्षुना राजाश्रय मिळाला आणि गुप्त काळात संस्कृत कवींना व पण्डितांना, स्मृतिकाराना व पुराणिकाना. गुप्त काळात वैदिकाना जे यश लाभले त्याचा माया सातवाहनानीच घातलेला आहे. पहिल्या सातवर्षीने यश संस्थेच्या पुनरुद्धार केला आणि गोतमीपुत्र सातवर्षीने चातुर्वर्ष्याची प्रस्थापना केली. हाल सातवाहनाचे कर्तृत्व असेंच अव्वल दर्जाचें आहे त्याने स्वतंत्र प्राकृत साहित्याची निर्मिति केली व करविली आणि प्रचलित लोकांगीताचें सकलन केले.

उत्तर हिंदुस्थानात अशोक व दक्षिण हिंदुस्थानात पहिला सातवर्षी, हे प्राकृताचे आद्य पुरस्कर्ते सम्राट् पूर्वजाच्या या परंपरेला अनुसरून हाल सातवाहनाने महाराष्ट्रा प्रकृतात आणि गाथा या महाराष्ट्री वृत्तात (Colebrooke : Sanskrit and Prakrit Poetry : Asiatic Researches : X : p. 415) गाथासप्तशती या गाथाकोशात लोकसाहित्याचा समग्र कला. गुणाढ्याने पेशाची भाषेत लिहिलेला वृहत् कथा हा कथासमग्र आणि कातमन्याकरण याचाही हालाशी (Smarth. Z. D. M. O : p 60) सगळ जेडण्यात येतो. या त्रिपथी अनेक दनकथा प्रचलित आहेत. हाल शालिवाहन हा दर चार दिवसांनी चार वर्षांतील एकेका गुदरीशीं स्मर करून अन.पुर्गात भगती करूं लागला. या मुळे तडणाना बधू मिळेनात. तेन्हा एका द्विजाने देवीची प्रार्थना केली देवीने सुदरीचे स्वरूप धारण केले व एकातान राजाला भेटून भेडसावले. तेन्हासुन राजाचा बायकाचा नाद सगळा (लीलाः प्रस्तवना : डॉ. उगाध्ये). सातवाहनाच्या अन्ःपुर्गात पाचशें राण्या हो या पैकीं चंद्रलेखा ही पट्टगणी. एके दिवशी ती सखवासह प्रतिष्ठानच्या देवीकृते नामक तडागान जन्मक्रोडा करात असता राजा तिच्या अगावर पाणी उडवू लागला. माझ्या अगावर पाणी उडवू नको असें राणीने त्याला संस्थानात सांगितले. मोदनेः हा समास ऐवून

राजाला वाटलें कीं राणीला मोदकाचा मार ह्या आहे. त्यानें पाकशाळेंतून मोदक मागवले व ते राणीच्या अंगार पेंकळे. तेव्हा राणीनें मैत्रिणींसमक्ष राजाचा उपहास केला. ही राणी सुसंस्कृत म्हणून घेणाऱ्या घराण्यातील असावी. अशा घराण्याशीं सोपरीक करण्याची पद्धत सातवाहन कृतांत वारवार आढळते. संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन हा पतंजलि प्रेरित काळीचा एक परिणाम उत्तर हिंदुस्थानात विशेष प्रसृत झाला होता. अपमानामुळे अश्विनी झालेल्या राजानें सरस्वतीची आराधना केली. प्रबन्धकोशात सरस्वतीला भारती म्हटलेलें आहे. देवी प्रसन्न झाली तेव्हा हालानें वर मागितला कीं माझ्या राजधानीतले सारे नागरिक व राज्यातले सारे लोक कवि व्हावेत. त्याप्रमाणें झालें. या नवकवींनीं लिहिलेल्या एक कोटि, कोणी सांगतात दहा कोटि गाथा जमवून हालानें त्यापैकी सातशें गाथा निवडल्या आणि त्याचा गाथासंग्रहाची या सुभाषितकोशात समग्र केला. हालानें चार गाथाना दहा कोटि मुद्राचे मूल्य दिलें अशी कथा प्रबन्ध चिंतामणीत सांगितलेली आहे. संस्कृत व्याकरण शिकविण्याविषयी राजानें आपल्या पण्डिताना आवाहन केलें असता गुणाढ्यानें ६ वर्षांची मुदत सांगितली आणि शर्ववर्मानें सहा महिन्यात राजाला व्याकरणात पटाईत करण्याची प्रतिज्ञा केली. शर्ववर्मानें कार्तिकेयाच्या कृपेनें कातन्म व्याकरण संपादन केलें व तें राजाला शिकविलें. युपत राजानें प्रसन्न होऊन शर्ववर्माला भरकच्छची सुभेदारी दिली. ही कथा कथासंस्कारात आलेली आहे.

अगदी अलीकडे श्री सोहनी यांनीं "कालिदास, हाल सातवाहन व चंद्रगुप्त II" हा लेख लिहून प्रसिद्ध केला (Journal of the Bihar Research Society Vol XLI Part 2 1955 pp 229 244) आहे. त्याचा सारांश येथे दिल्यावाचून राहवत नारों :

"नेपथूतां कालिदास सांगतो

दिवा हालामभिमतस्तां रेवतीलोचनां काम्
चधुपीया समप्रमुखा लंगली या लिखे
कृत्वा तावामभिगममयां सौम्य सारस्वतीनाम्
अन्तः शुद्धस्यमपि भविता वर्षमानेन कृणः ॥

अमरकोणावरील टीकेंत श्रीरामाणी सांगतो, 'जहाति स्यमनया हाण ।'

मल्लिनाथ टीकेंत सांगतो, “अभियुक्त देशभाषा पदमित्र सृजे ह्याला इति देशभाषाप्रदमप्यतीव कविप्रयोगात् साधु।’ काव्यालंकारसूत्रांत यामन सांगतो, ‘अतीव कविभिः प्रयुक्तं देशभाषापदं योज्यम्। यथा-योपिदिति अभिल्लाप न ह्यालम्। इत्यत्र ह्याल देशभाषापदम्।’ गाथासप्तशतींत सांगितलें आहे कीं प्राकृत काव्य हें अमृतासारलें आहे. प्राकृत काव्य हें ‘ललित, मधुराक्षर व सश्रृंगार’ असतें असे वज्जालगात वचन आहे. आढ्यराजाची प्रजा प्राकृतभाषी आणि साहसाराची संस्कृतभाषी, असें विधान भोजानें सरस्वतीकडामरणात केलेलें आहे. साहसारा म्हणजे चद्रगुप्त विक्रमादित्य. त्याच्या अतःपुरात संस्कृत व कुंतल सातवाहनाच्या अतःपुरात प्राकृत भाषा चालत, असें राजशेखरानें काव्यमीमांसेत सांगितलेलें आहे. कुंतल सातकर्णी सातवाहनानें कर्तारि प्रयोगानें महादेवी मलयवतीला मारलें असे वात्स्यायनानें कामसूत्रात सांगितलेलें आहे. गाथासप्तशतीच्या एका प्राचीन हस्तलिपितातला अखेरचा मजकूर डॉ. पीटर्सन यांनीं प्रसिद्ध केला आहे. ‘गाथासप्तशतीचा कर्ता श्री सातवाहन नरेंद्र हा कुंतलजनपदाचा राजा होता, त्याची राजधानी पैठण येथें होती व त्याचीं उपनामें हाल व शतकर्ण अशीं होती; द्वीपकर्ण हा त्याचा पिता आणि मलयवती ही त्याची राणी, शर्ववर्मा हा त्याचा मित्र होता व तो गुणादित्याचा आश्रयदाता होता.’ या वचनावरून निष्कर्ष निघतात ते असेः— वात्स्यायनाचा कुंतल सातकर्णी व गाथासप्तशतीचा हाल सातवाहन हे एकच. मलयवती ही हानाची राणी होती असें लीलावती या प्राकृत काव्यावरूनही दिसून येतें, वात्स्यायनानें तिचाहि उल्लेख केलेला आहे. भोजाचा आढ्यराज हा ही हाल सातवाहनच. हाल सातवाहनचें दातृ व विख्यात आहे. क्र. ४६७ या गाथेतील शालिवाहनाची ओळख हालाशौच पडते. क्र. ४६४ या गाथेतील विक्रमादित्य हे अभिधान हालाचेंच आहे त्याच्या दानशौर्याचें वर्णन भद्रबाहूच्या निर्युक्ति भाष्यात आलेलें आहे. कालिदासाला हाल माहीत होता, एवढेंच न-हे, त्यानें गाथासप्तशतीचा सूक्ष्म अभ्यास केला होता. कालिदासाच्या ऋतुसंहारावर गाथासप्तशतीची छाप जागोजाग दिसते. गाथासप्तशतीतील शिव-पार्वतींचा कालिदासानें कुमारसंभव व मेघदूत यात उपयोग केलेला आहे. कुमारसंभवातील (१-३९६ ५-२४) बालिवयाचें उगमस्थान क्र. २७८ या

गायेंत आढळतें, आणि मेघदूतातल्या अकराव्या श्लोकाचें उगमस्थान न ४७१ या गायेंत सापडतें.”

ज्याचें माहात्म्य बहुजनसमाजाच्या जीवनाशीं एकरूप होतें त्याच्याच दत्त-
कथा समाजात रुढ होतात. गाथासतशतींतल्या काहीं गाथा लम्पट आहेत,
म्हणून हालच्या लपटतेची कथा छिद्रान्वेषी लोकांनीं निर्माण केली असावी.
संस्कृत पण्डितांनीं जीवनाला, बहुजनसमाजाला विन्मुक्त होऊन स्वतःपुरतें
उच्च पातळीवरलें संकेताधिष्ठित सांस्कृतिक विश्व निर्माण केलें आणि त्या
भोवतीं तत्वज्ञान, व्याकरण इत्यादि आर्य विद्यांचे तट उभारले आणि उच्च
सत्ताधारी व संपन्न वर्गाच्या आश्रयानें प्राप्त झालेल्या आसनावर भरल्या
पोटीं माढा ठोकून उच्च भिव्यानीं प्राकृत जीवनाची व सारस्वताची हेरा-
ळणी आरंभली तेव्हा मोदकाची कथा निर्माण करण्यात आली असावी.
हालाची रसिकता व विद्वता आणि त्यानें विद्वानांना व लोकज्यांना दिलेल्या
आश्रयाची सत्यता नाकारता येण्याजोगी नसल्यामुळें आणि स्वतःच्या
राजाश्रयाच्या अपेक्षा सशब्द करावयाच्या असल्यामुळें उत्तरकालीन पण्डि-
तांनीं व कविप्रज्ञानीं अतिशयोक्त पारितोषिकाच्या कथा निर्माण केल्या
असाव्या. हालासारख्या अभ्युत्पन्न व महाराष्ट्रीय प्राकृत कवीना प्रतिभेचें
श्रेय देणें जिरावर आल्यामुळें त्यानींच भारतीच्या वरदानाची अद्भुत
कथा प्रसृत केली असावी असें वाटतें

एकदां मात्र गंगे कीं जंगू अशा काहीं वरदानाचाच प्रभाव असेल असे
भाषाये एवढें सांस्कृतिक उधारन हालच्या कारकीर्दीत झालें असायें असे
गाथासतशतीवरून प्रयत्नास येत. हालानें प्रथम संस्कृति केल्या गाथाच्या
संरचनेवरूनच नव्हे, त्यानें निपडलेल्या गाथाच्या दर्जावरून, या गाथा
रचणाऱ्या कवींच्या व कविविप्रींच्या संख्येवरून आणि हा गाथानिर्मितीचा
उत्पत्तीचा होता त्या क्षेत्राच्या विस्तारावरून.

गाथासतशतीच्या कृतत्वाबद्दल प्राचीन व मध्ययुगीन लेखकांची एक-
पाकरता असली तरी अनुरा आधुनिक संशोधकांनीं येगवेगळ्या भूमिका-
वरून या बाबतीत येगवेगळे आशय उगस्थित केलेले आहेत त्यांचा ठाळा
सुरूप विचार केला पाहिजे.

डॉ. देवदत्त भांडारकर (Bhandarkar Commemoration Volume : p. 183) सांगतात : या संग्रहात राधा, वार व विक्रमादित्य यांचे उल्लेख आढळतात, त्या अर्थी त्यांचे सकल सहान्या शतकाच्या सुरुवातीस झाले असले पाहिजे आणि साहित्याच्या प्राचीनतेबद्दल प्रचलित असलेल्या अनेक अन्य दंतकथाप्रमाण गाथासप्तशतीबद्दलच्या कथा अप्राप्त मानल्या पाहिजेत. विद्यामूषण श्री. बुलेशास्त्री (वागीश्वरी : वर्ष १ अंक १) त्यांच्याशी सहमत आहेत. कापालिक, गणरती व होरा या उल्लेखाबद्दल आणखी काही संशोधकांनी गाथासप्तशतीचे संकल्पन आणखी अलीकडे ओढण्याचा आग्रह धरलेला आहे. महामहोपाध्याय श्री. ओझा (प्राचीन लिपि माला पृ १६८) व डॉ. जयस्वाल (I. A. : Vol 47 : p. 112) यांनी डॉ. देवदत्ताच्या आक्षेपांचे निरासन केलेले आहे. त्या त्या विषयाच्या अनुरोधाने मी या आक्षेपाची चर्चा केलेली आहे. खुद्द डॉ. बेबर यांनी गाथासप्तशतीचा काळ तिसऱ्या शतकापूर्वी जात नाही असे विधान (Vorwort : p xxii) केलेले आहे. गाथासप्तशतीतील व्यंजनांच्या स्थानावरून डॉ. कीथ यांनी अनुमान (History of Sanskrit Literature : p. 224) केले आहे की हा ग्रंथ ई. स. २०० ते ४०० च्या दरम्यान माडला पाहिजे. सर्वात अघातरी अभिप्राय डॉ. मॅकडोनेल (Sanskrit Literature : p. 344) याचा आहे; ते सांगतात हा ग्रंथ दहाव्या शतकापूर्वी केव्हा तरी सिद्ध झाला असावा. डॉ. विंटरनिट्झ (Geschichte der Indischen Literatur: Vol. III, p. 102) यांनी मात्र गाथासप्तशतीचा काळ पहिले किंवा दुसरे शतक असा निश्चिन केला आहे. त्याचप्रमाणे डॉ. झिन्सेंट स्मिथ (Z. D. M G. 1902 : p 661) यांनी सांगितले आहे आहे की गाथासप्तशती हा कोश आन्ध्र राजा हाल शातवाहन याच्या पुरस्काराने ई. स. ६० ते ७० चे दरम्यान संकलित झाला असल्याबद्दल आणि वृद्धकथा व कातन्त्र व्याकरण हे ग्रंथ ही त्याच सुमारास सिद्ध झाले असलेबद्दल आपली खात्री झालेली आहे. यापैकी कातन्त्र व्याकरणाचा काळ डॉ. वेलवल्करांनी पहिले शतक (Systems of Sanskrit Grammar : p. 83) असा ठरविला आहे. या सिद्धान्तापैकी डॉ. स्मिथ यांचेच मत मज्जा

ग्राह्य घाटते. हे आक्षेप घेतले गेले तेव्हापेक्षा आतां अधिक संशोधन झालेलें आहे आणि संशोधकांची वृत्ति अधिक सहिष्णु झालेली आहे. ज्याचा काळ निश्चिन ठारविता येतो अशा साहित्यात किंवा शिञ्जलेचांत आढळणाऱ्या उल्लेगांचें आरम्भस्थान तेंच किंवा त्याच्या आसपासच असलें पाहिजे असें गृहीत घरण्याचा आग्रह संशोधकांनीं आतां सोडला आहे; आणि साऱ्या दंत-कथा या भाकड आहेत असें मानण्याची वृत्ति ही आतां बदलली आहे या बाबतीत पूर्वी उद्धृत केलेल्या डॉ. फ्राउडर यांच्या विधानावर मी विसंबूं इच्छितों.

महामहोपाध्याय डॉ. मिराशी यांनीं Indian Historical Quarterly च्या १९४५ सप्टेंबरच्या अंकात Some Royal Poets of Vākātaka Age आणि डिसेंबर १९४७ च्या अंकात The Date of Gāthāsaptas'gar हे लेख लिहून मुख्यवर्षेकरून लेखकाच्या नामसादृश्याच्या अनुरोधानें गाथासप्तशतीचा काळ अलीकडे ओढण्याचा प्रयत्न केला आहे. बाणभट्टानें प्रसंसिलेल्या सुभाषितरत्नाच्या कोशाला असलेलें 'कोश' हे अभिधान हस्तलिखितात नसल्यामुळें लोकांपुढें आतां असलेला गाथासप्तशती हा ग्रंथच वेगळा असला पाहिजे, हें डॉ. देवदत्त मांडारकराचें अनुमान, एवढा अविश्वास ठीक नाही, म्हणून त्यांनीं उडवून लावले आहे. भांडारकर इन्स्टिट्यूट मधील क्र ३८६ सन १८८८-८९ आणि क्र ३८५ सन १८८७-९१ या हस्तलिखिताचें अभिधान 'गाथ-होश' असेंच आहे; शिवाय काहीं शतकांच्या अमेरीस येणाऱ्या गाथेंत गाथासप्तशतीला 'कोशच' म्हटलेचें आहे गाथासप्तशतीनील विक्रमादिय हा चंद्रगुप्त विक्रमादिय आहे, त्याच्या तयारकथित दानशौर्याचा उल्लेख अमोघवर्ष राष्ट्रकूटानें केलेला आहे. अशी गाथा विदर्भांत रचली जाणें समजण्याजोगें आहे असा त्याचा अभिप्राय आहे. गाथासप्तशतीच्या हस्तलिखितात गाथाकुरीची नावे दिलेली आहेत. महामहोपाध्यायांनीं मध्ययुगीन ऐतिहासिक व्यक्तीशीं त्यांचा समन्वय केलेला आहे.

वर्ण : क्र. ५४ वगैरे गाथांचा कवि = तन्दाळा मुद्रानिर्भीत (J N S. 1: II. 83) वशाची नाणीं मिळालेली आहेत तो "कव गातकवि" = वर्ण गातकवि = चातिवर्ण = चंद्रभो (२२९ ते २३८ इ.).

प्रवरगेन : उक्त प्रवर, प्रवरराज, प्रवरसेनः क्र. ४५ वगैरे गाथांचा कवि =

दण्डि, बाण, आनंदवर्धन इत्यादिकांनी प्रशंसिलेल्या सेतुबंध उर्फ रावणवधो या प्राकृत काव्याचा कर्ता, वाकाटक वंशातील द्वितीय प्रवरसेन (४२० ते ४५० इ.)

सर्वसेन : क्र ५०२ वगैरे गाथाचा कवि = ~~सर्वसेन~~ आलंकारिकांनी प्रशंसिलेल्या हरिविजय या प्राकृत काव्याचा कर्ता = वाकाटकाच्या वत्सगुल्म शाखेचा संस्थापक पहिला प्रवरसेन याचा पुत्र. ज्याच्या नावाचे द्वितीयार्ध 'सेन' असे आहे, जयसेन, मकरदसेन, मल्लसेन, महासेन विश्वसेन, सत्यसेन, हे ही किंवा त्यापैकी काही वाकाटक वंशातील असणे अनुमानाने शक्य आहे.

मानः क्र १०१ वगैरे गाथाचा कवी = सातारा जिल्ह्यातील माण - मानपुर येथील राष्ट्रकूट घराण्याची (A. B. O. R. I. XXV. pp 363) संस्थापक मानाडक

देवराज = क्र १३८ वगैरे गाथाचा कवि = मानाडक राष्ट्रकूटाचा पुत्र. दुसऱ्या चंद्रगुप्त गुप्ताचा पिकमादियाचा प्रतिनिधी म्हणून कालिदास याच्या दरबारी आला होता. याने देशी शब्दाचा कोश तयार केला होता.

आढ्यराज = ऊर्फ अर्धराज्य : क्र २६ वगैरे गाथाचा कवि = बाणभट्टाने हर्षविरतात प्रशंसिलेल्या आख्यायिका या ग्रंथाचा कर्ता. याच्या अमदानीत सर्व प्रजा प्राकृत भाषिक असल्याचे भोजाने सरस्वतीकंठाभरणात सांगितले आहे. त्या अर्थी तो प्राकृत कवि असला पाहिजे. आख्यायिका हा ग्रंथ प्राकृत असणे शक्य आहे. आढ्यराज हे शालिवाहनाचेच नाव असल्याचे टीकाकार रत्नेश्वराने सांगितले आहे. पण हे नाव पुराणातील सातवाहनाच्या यादीत आढळत नाही. त्याचा हलाशी समन्वय होत नाही.

वाकरतिराज = क्र १५ वगैरे गाथाचा कवि = मधुमथनविजय व गड-डवहो या प्राकृत काव्याचा कर्ता; भवभूतीचा समकालीन, कनोजच्या यशोवर्म्याचा आश्रित : काळ आठव्या शतकाचे द्वितीय चतुष्टक.

महामहोपाध्यायाच्या पूर्वी पुरातत्वभूषण श्री. राजवाडे (शानेश्वरी : प्रस्तावना. पृ ४५) यांनी कालिरात्र व कालइव (क्र २१ व २६ चे कवि) यांचा कालिदासाशी समन्वय केला होता आणि प्रवरसेन हा कालिदासाचा आश्रयदाता असून त्याच्या ही गाथा गाथासप्तशतीत असाऱ्यात असा बळकट संशय व्यक्त केला होता. पण या अनुमानाचा त्यांनी पाठलाग केला नाही. महामहोपाध्यायाच्या या दोन लेखांतील अनुमानाना नामसादृश्य आणि यापैकी

काहींचे कुलधिरस्य याऽयतिरिक्त कोणताहि आधार नाही. शिवाय त्यानीं गृहीत घरलेलीं गाथाकवींची नावे अनधिकृत आहेत, तीं फक्त मध्य-युगीन टीकात आढळणारीं आहेत आणि त्यांच्या बाबतींत टीकाकाराची एक-वाक्यता नाही. त्यानीं कविरलेल्या कवींची प्राकृत भाषा व त्यानीं योजिलेलीं वृत्तं गाथासतशतीं हून स्वप्तरणे भिन्न आहेत. या ग्रंथावर निर्विवादपणे अभि-जात संस्कृत काव्याची छाप आहे. खुद्द प्रवरसेनाचें सेनुबन्धकर्तृ व निवाद्य आहे. गुद्द सातवाहन घराण्यात सेन हें अय नामाधे असलेल्या पुरींद्रसेन पुराणानीं नमूद केलेला आहे. केवळ सेन या अव्यार्थावर आधारलेलें हें नामसादृश्याचें गमक मान्य केले तर त्यापामून हास्यास्पद निष्कर्ष निघू शकतील. सवय या बाबतींत अधिक व विश्वसनीय पुरावा हातीं आल्याशिवाय अस्तिरक्षीं निर्णय घेता येण्यासारखा नाही असेच म्हटलें पाहिजे.

अर्थात् हाल सातवाहनाचा जो काळ मी घरलेला आहे त्या काळात म्हणजे पहिल्या शतकात गाथासतशतीतील बहुसंख्य गाथाची मादणी करणारा काहीही प्रत्यवाय नाही.

गाथासतशतीतला व त्या काळातला बहुजनसमाज सुधारलेला आहे, सुसंस्कृत आहे. या बाबत पुरेसा अतर्बाध पुरावा उरल्या आहे. आर्थिक, धार्मिक व सामाजिक परिस्थिति व प्रगति यांची चर्चा पूर्वी केली. आतां तत्कालीन गुणगुणतेविषयी माहिती सांगतो.

गाथासतशतीचें संकलन होण्यापूर्वी नाणेशाठ व तेथील देवकुल आणि कोढाणें, भाजें, वेडसे इत्यादि लेणीं तोंडून हल्लें होनीं. त्यावेळीं येथील कारागिरांची स्थिराव्य व शिल्प या विषयांतील गति अज्ञमावता येते.

सद्माद्रीतील लेण्याच्या मादणीतूनच भारतीय मंदिराची धाटणी उघात साळेली आहे, एवढेंच नव्हे, याभात्य द्रिस्ती मंदिराची ही हें प्यानीं आगले म्हणजे या लेण्याच्या कर्तृत्वाला जबाबदार असणाऱ्या शिल्पेभराचें माहा म्य अज्ञमावता येतें.

सद्माद्रीतील लेणीं तोंडण्यासाठी महाप्रयत्ने परदेशचे शिल्प अन्य प्रदेशांतले कारागीर आगले होते असा प्रवाद अलीकडे रुढ झालेला अमून विशिष्ट विचारसरणीच्या बाबतून व रिशनातही तो विशेष गिर आहे. या तो परा

नाहीं. हे कारागीर महाराष्ट्रीयच होते. या विधानात सत्याचा अपलाप नाही आणि भारतीय दृष्ट्या अराष्ट्रीय असें काही नाहीच नाही. हे विधान सर्वमान्य होईपर्यंत पुनः पुनः ठासून सांगण्यात सकोच घालण्याचे काही कारण नाही. माझे मित्र श्री श्रीपाद टिकेकर सांगतात की सिंहलद्वीपातलीं लेणीं कोरण्याकरता महाराष्ट्रातले कारागिर तिरुडे नेले होते अशी परंपरा तेथे अद्याप प्रचलित आहे. आणि आपल्याला कोणी संकुचित वृत्तीचे असें म्हणू नये म्हणून आम्ही मान द्या त्या सिद्धान्ताला मान तुकावण्यास सिद्ध होत आहो. गाथासप्तशतीच्या संपादन कालातही हा लेणीं कोरण्याच उद्योग चालू होता हे निश्चित मग त्याचे पडसाद येथे का उमटले नाहीत? अजठा व वेरूळ येथील उत्तर कालीन लेण्याबाबतचे उल्लेख तरी आमच्या साहित्यात कोठे आले आहेत? प्रसिद्धी व व्यवहारपराङ्मुखता हा आमचा स्वभावघर्मच आहे. म्हणूनच आम्ही जे निःसंशय आमचे ते वारवार गमावून भडग होऊन बसलो आहोत!

सह्याद्रीच्या लेण्यातील भिंती व स्तंभ रंगीत आकृतींनी व चित्रांनी अलंकृत केलेले होते, हे निश्चित. आता ओबड धोबड दिसतात त्या मूर्ती ही एकेकाळी गिलाव्याने गुळगुळीत करून रंगविलेल्या होत्या याच्या पुरावासाठी त्या मानाने अर्वाचीन अशा अज्ञानापर्यंत यात्रास नको. खुद्द भाजाच्या लेण्यातील स्तंभावर अस्पष्ट अशी रंगीत चित्रे अजून ही दिसतात. बुद्ध, बुद्धभिष्टु आणि आडव्या रंगीत पट्ट्याचे वस्त्र नेसलेली स्त्री ही चित्रे तर अगदी स्पष्ट दिसतात प्रसंगाची, वस्तुची व व्यक्तीची रेषा व रंगीत चित्रे गाथासप्तशतीत जागोजाग दिसतात. क्र. ३५ या गाथेत लक्ष्मणाचे चित्र कुलवधूने भिंतीवर रंगवलेले आहे हे चित्र आहे की हा चित्रपट आहे याचा खुलासा मिळत नाही क्र. ६१२ या गाथेत रेषाचित्र व रंगीत चित्र याचे उल्लेख आहेत. क्र. ७३२ मधील चित्र सनला लावलेल्या भिंतीवर काढण्याचे आहे, घडेवाइक चित्रकाराना स्थानशुद्धीची व वर्णक्रमाची माहिती असलीच पाहिजे असें ही या उल्लेखावरून दिसते. क्र. ६३२ या गाथेत चित्रात रंग भरण्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. चित्रकाराच्या वर्तिकांचा उल्लेख क्र. ६५६ या गाथेत आलेला आहे. क्र. ६४१ मधील चित्र हे वस्तूचें चित्र आहे, प्रयत्न वस्तु नाही, हे ज्याला माहीत नाही तो त्याच्या दर्शनाने फावा, इतके ते दृढेहूय आहे. या चित्रापैकी काही

घंदेवाईक कारागिरांनी काढलेली आहेत आणि काही या कलेचे शिक्षण न घेतलेल्या घरगुती स्त्रियांनी. लक्ष्मणाचे चित्र रंगवणाऱ्या कुलबधूचा उल्लेख मला विशेष महत्त्वाचा वाटतो. येथे तिच्या कलाकौशल्याची वागणूणी आवर्जून केलेली नाही. हा मुद्दा आणखी महत्त्वाचा, घरंदाज स्त्री हे समाजाचे अंतर्गम. अपवादामुक्त नव्हे, सामान्य म्हणून जे गुण तिच्या अंगी असतील ते समाजाचे गुण मानावयास प्रत्यवाय नाही. चित्रकला समाजाच्या अंगी मुरलेली असणे हे निःसंशय सुसंस्कृततेचे लक्षण आहे.

क्र. ९ या गाथेत हरितालमण्डितमुरी नटोचा उल्लेख आलेला आहे आणि क्र. २५९ या गाथेत रंगोत्तीर्णा नर्तकेचा. क्र. ३४४ या गाथेत रंगभूमि व पूर्वरेड्ढ या संज्ञा आलेल्या आहेत. रंगभूमीवर होणारी नाटके व नृत्ये ग्रामीण बहुजनसमाजाला ही पूर्णपणे परिचित असली पाहिजेत असे या उल्लेखावरून दिसून येते. त्याचप्रमाणे तेव्हा नाटकांत स्त्रियांची कामे स्त्रियाच करीत असत असे ही शक्ती होती. मुसलमानी अमदानीत महाराष्ट्राचे श्वाश्वदीकरण झाले आणि आमच्या परंपरागत नाट्यप्रियतेचा आग्रहाला विरर पडला, याचे येथे स्मरण झाल्यावाचून रहात नाही.

गाथासतशतीत गायन, नर्तन, वादनाचे अनेक उल्लेख झालेले आहेत.

क्र. ३८१ व ६८९ मधील गीते पुरुषांनी गायलेली आहेत, पैकी पहिले हृदयविदारक विरहगीत आहे व दुसरे प्रसन्न समृद्धिगीत आहे. दोतांत मालाची तयारी होत असताना किंवा तयार माल बाजाराकडे चालविला असताना अशी समृद्धिगीते वारवार ऐकू येतात. “ पिकला गहूं म हरमय ” या लावणीचे पर्यवसान गृंगारिक असले तरी मूलतः हे समृद्धिगीतच आहे. पार काय, लावणी हा गीत-गायन प्रकार माताच्या रोवाच्या सामूहिक लावणीशी संबद्ध असावा अशी कल्पना वारवार माझ्या मनांत येऊन गेलेली आहे. क्र. १२८, ३३४ व ८८७ मध्ये उल्लेखिलेली गीते ही विरह गीते असून ती स्त्रियांनी म्हटलेली, आहेत. क्र. ६४२ व ६४३ मध्ये विवाहाचे वेळी म्हणायच्या भंगरगीतांचे उल्लेख आहेत. अशी गाणी बधूच्या मैत्रिणींनी म्हणायची अशी प्रथा गाथासतशतीच्या काळात प्रचलित होती असे त्यावरून स्पष्ट दिसते. उत्तररात्रीच्या त्यास हा एक भटजींनी बापोव घेता. अनेक शतकांनंतर अजरी

अलीकडेच हा मान पुन्हा त्याचेकडे आलेला आहे. क्र. १२८ मधील गीत हे विशदगीत असून ते गोपीनी रानात गाइलेले आहे. आणि क्र. ११४ मध्ये कृष्ण-गोपींच्या सामूहिक नृत्याचा उल्लेख आलेला आहे. सामूहिक नृत्य गायने ही भारताला अभीर व याद व याची देणगी आहे. गोपालक व कृपिप्रधान देशात गोप व गोपी यांच्या गाण्यांना व नृत्यांना प्राधान्य असणारच आणि त्याचा आशय दृंगारिकच असणार. आपल्याकडे त्यांना तसा आशय व तसे महत्त्व होतेही. म्हणूनच अनेक कवींनी गोड गोड गवळणी रचल्या. पण पुढे उच्चभूतनीं गवळणींचा कवजा केला आणि सामूहिक नृत्यावर भृकुटि बसू केले; यामुळे आमच्या सामाजिक जीवनातले हे जिवंत व रसरशीत वैभव नष्टप्राय झाले. ज्यांनी हे अंग संवर्धित केले त्याचा त्याबद्दल हेवा वाटत असूनही ते अनिष्ट होते म्हणूनच आपण ते नष्ट केले अशा नैतिक फुगारकीत आपण स्पर्शतुष्ट समाधान मानून घेत आहोत ! क्र. ३०४ व ३६१ या गाथात कुन्नीच्या नृत्याचे उल्लेख आहेत. क्र. ३०४ मध्ये पति वाद्य वाजवीत आहे व पत्नी त्याच्या तालावर नृत्य करीत आहे. ह्या विलासातही आपण पारखे झालो आहोत. गाथासतसतीत अनेक वाद्यांचे उल्लेख आलेले (डुण्डुअ = घंटा; क्र. १७२; ढक्कं = डंका; क्र. ५२६; तूर = तूर्य = तुतारी, क्र. ५३६; पटह; नगारा; क्र. २९, ६८५; मुरअ = मुरज = मृदंग; क्र. २५१; वज्र = वाद्य; क्र. ४२०; वंस = वंश = बासरी; क्र. ५५७; वीणा; क्र. ५६०) आहेत. पैकी घंटा ही आकाराने मोठी असून रेड्याच्या गळ्यात बांधावयाच्या माळे-तील आहे आणि डंका हे राजकीय प्रभुत्वाचे द्योतक असून येथे तो इत्तीने धारण केलेला आहे. दरवारी मिरवणुकांत उंटावर डंका लादण्याची प्रथा उत्तरकालीन आहे. देवळात घंटा बाधण्याची प्रथा अद्याप मुरू झालेली नाही. पटह हे वाद्य ढकासारखे असले. दोन मळानीं त्यावर घेतलेल्या आड्या दाड्यात धातुचा वाटोळा डोल बांधलेला असून त्यावर हाताने दाडा हाणून ते मोठा नाद काढणार आहेत, असे दृश्य अजंठ्यात रंगवलेले आहे. ही धार्य भारतात फार प्राचीन काळापासून वापरीत आहेत, साध्या व सुधारलेल्या स्वरूपांत, जंगली जमातीपासून राजपानीतल्या नागरकांपर्यंत. अजंठ्याच्या पहिल्या प्रभागाच्या छेपात पाश्चात्य गीताराच्या धर्तीची वीणा मांडीवर

घेतलेल्या बैठ्या पुढ्याचे चित्र आहे आणि उडत्या गंधर्वांनी खाद्यावर घेतलेली एकतारीसारखी भोवळा बसविलेली वीणा (श्री हेरिंगहॉम : Ajanta Frescoes : Pl 36. 40) अठराव्या लेण्यात रंगविलेली आहे. वीणा हें वाद्य ऋग्वेदापासून वापरात आहे. गायामतृशतीच्या काळातलें हें वाद्य झळारानें सुर घरण्यापुरतेंच असावें असें वाटतें.

गायामतृशतींत कवि (क्र ३, ९७७) व त्यानीं रचलेलीं आख्यानं (क्र ५१७, ८६२) आणि गायत्र्या व काव्ये (क्र २, ३, ४२८, ८०९) यांचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत. सुशिक्षित लोक काव्याचें पठण व मर्मग्रहण करीत असत आणि अशिक्षित स्त्रियांना आख्यानं ऐकवीत असत, असें अनुक्रमे क्र ४९८ व क्र ८६२ या गायत्र्यारूपानें दिसते. क्र. ६७१, ७०३ व ९८५ या गायत्र्यात पण्डित व शास्त्री यांचे उल्लेख आहेत. हाल गुणी जनाचा एवढा आश्रयदाता, तरी क्र ६७१ मघोल पण्डित दारिद्र्यी आहे, म्हणून जणूं दारिद्र्य हें पाण्डित्याचें अनादिसिद्ध लक्षण च आहे, आणि भूयण ही ! क्र ८८६ या गायत्र्यांत कवित्व व पाण्डित्य यांचा आणि क्र २ या गायत्र्यात पाण्डित्य व वैदग्ध्य यांचा संघर्ष सूचित केलेला आहे. अन्धकारकोठड्यांतील एकांतवासाहून भयंकर अशी शिक्षा कवीनें अरसिकाला क्र ८०९ या गायत्र्यात मुनावलेली आहे. क्र. ४२१ व ७३३ या गायत्र्यात कलावन्ताचे उल्लेख आहेत. गुणी जनाचा गौरव होत असलेला पाहून निर्गुणी जनानाही हस्तकामार्फत आपला गौरव करवून घेण्याची बुद्धि होते किंवा उत्सव प्रिय निर्गुणी जन आपल्यातल्याच एकाचाचा गौरव करण्यास प्रवृत्त होतात. ही वस्तुस्थिति क्र. १९१ या गायत्र्यात असद्य झालेली आहे.

क्र. ७३३ या गायत्र्यांत सूचित उल्लेख निःसंशय गोष्टीचा आहे. गोष्ट म्हणजे गाई चारारयाचें कुरण (ऐ ब्रा : ३-१८-१४), गाई वाघण्याचा गोठा (१.१९१.४). रानात जनावरें चरायला सोडलों म्हणजे त्यावर फक्त नजर ठेवायची असते. येथेंच एकाद्या छायावृक्षाखाली गोप-गोपी गण्यागोष्टी करीत बसतात. गोष्टी म्हणजे गोतबळा, समा, समाज, समेकन : कावल्या वेळीं मित्र मंडळीनीं गण्यागोष्टी करण्याचें ठिकान. गोष्टी हा एक नाव्यप्रकार ही आहे. मग वाटतें कथा या अर्थानें गोष्ट हा शब्द या शब्दाशी संबद्ध आहे. प्राकृत वाङ्मयात गोष्टी हा शब्द मित्रमंडळाचें समेलन या अर्थानें बारवार (Nisi

Cu 8 : p. 502: Acā II 1 3 : 245) आढळतो. या संस्थापार्श्वी वराच पैसा असे व समाजाच्या बैठकीत अनेक प्रकारची चैनवाजी (Nāṭya 16. 174) चाले. उत्सव, सण, यज्ञ, यांना ही ही समाजिक व सांस्कृतिक समेलनेच; धर्माच्या नावाने संपटिन झालेली, इतकेच. गणिकाच्या दिवाण/गान्यातही अशी समेलने भरत. कोणी काव्यशास्त्रविनोदात कालहरण करीत आणि कोणी नृत्य गायनात, कोणी मंत्रमानान व कोणी गौयूथिकादि सुरतोत्सवात. अशा चैनी सुसंपन्नान्या मेळाव्यात एकादे वेळी दरिद्री कलावन्ताची, गुणवन्ताची हेटाळणो व्हावयाचीच. घनिकाना कलावन्ताचा सहवास हवा असतो तो 'केवळ स्वतः' गुणीजनाचा आश्रयदाता म्हणवून घेण्यासाठी; मनातल्या मनात व सामान्यतः ते यांना सुधमस्कन्याहून अधिक किंमत देत नाहीत !

गाथासतशतीच्या काळाच्या सुसंस्कृततेचे मूल्यमापन एवढ्याच उल्लेगाच्या पुराव्यावर करून भागणार नाही. हा सुभाषितकोश राजाश्रयाने सिद्ध झालेला आहे, हे खरे, येथे कालिदासासारख्या एकाद्या अपवादात्मक महाकवीच्या प्रतिभेचे दर्शन होत नसून महाराष्ट्राच्या सामुदायिक सृष्ट्येचे व सुसंस्कृततेचे अतर्थात येथे दृष्टोत्पत्तीस येते, हे ही तितकेच खरे; कारण, गाथासतशती हा अनेक कवि कवियित्रीकृत सुभाषिताचा सग्रह आहे. कारण, या कवि कवियित्रींची सुसंस्कृतता त्यांना शालेय शिक्षणाने प्राप्त झालेली नाही; कारण आपल्या अभंग, ओवी लावणीकाराप्रमाणे हे लेखक व लेखिका ग्रामीण आहेत आणि त्यांचे कवित्व, संस्कृत कवीप्रमाणे शिक्षण व संकेत यावर आधारलेले नसून, आत्मपथ्यावर उभारलेले आहे. आणि भारताचे आद्य लोकसाहित्य म्हणून गाथासतशतीचे महत्त्व अद्वितीय आहे.

गाथासतशतीची साहित्यिक चर्चा सुरू करण्यापूर्वीच सांगून ठेवतो की या भागातून रस व ध्वनि, नायक व नायिका, प्राकृत शब्दांची रूपे इत्यादि त्रिपय विस्तारभयास्तव हेतुपुरःसर वगळले आहेत.

गाथासतशती हे भारताचे आद्य लौकिक लोकवाङ्मय आहे आणि महाराष्ट्राचे आद्य अभिमानस्थान आहे. मी असे म्हणतो, याला अनेक कारणे आहेत.

संस्कृत ही सुसंस्कृत आर्यांच्या धर्मविधींची व सारस्वताची भाषा; अभि-

जात व अलौकिक, प्रौढ व व्याकरणबद्ध; बहुजनसमाजाच्या व्यावहारिक जीवनापासून एवढी अलित की जणू म्हणूनच तिला देवभाषा म्हणण्यात येते ! प्राकृत ही बहुजनसमाजाची भाषा; अभिनव व ऐहिक, अविगम व अनिर्बंध; प्रकृतिसिद्ध, वर्धनशील व सर्वव्यापी. आर्यांची संस्कृति वर्गनिष्ठ झाली, बहुजनसमाजाला विन्मुख झाली; म्हणूनच बुद्धाने धर्मकान्तीसाठी प्राकृताचा आश्रय केला; किंवा त्याने प्राकृत धर्माचा प्रसार केला असे म्हणा हवे तर. धर्म प्रसारार्थ बौद्धानांनी प्राकृतात धार्मिक साहित्य निर्माण केले आणि प्रचार कथा रचल्या. वैदिक साहित्यापेक्षा जातकथा बहुजनसमाजाला जमळच्या व सहज समजण्यासारख्या असल्या तरी त्या विशिष्ट हेतूने लिहिलेल्या असल्यामुळे आजही हे धर्मसाहित्य कृत्रिम वाटते. गाथासप्तशतीत समाजाचे अतर्क्य प्रकट झालेले आहे आणि ते ही अकृत्रिमरणे. येथील भावना उत्स्फूर्त आहेत आणि ऐहिक आहेत; म्हणूनच म्हटले आहे की हे भारताचे आद्य लौकिक लोकसाहित्य आहे.

अहंमय व स्वसत्पुष्ट संस्कृतिप्र पण्डितानीं मराठीची अवहेलना माडलेली अश्ली तरी माझ्या मूलातून सशब्द होणारी मराठी वचने ही अमृताते जिह्मतील ही ज्ञानेश्वराची प्रतिज्ञा आणि गाथासप्तशतीतील प्राकृत काव्याच्या अमृतमधुरवाची स्वाही याची तुलना करण्यासारखी आहे. ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानाभोवती पण्डितानीं उमारलेली कांडी फोडली आणि गाथासप्तशतीने काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत हिंदुस्थान जिंकले; बाणभट्टासारख्या महापण्डिताचे उद्गार आणि अलेकार वाङ्मयात समाविष्ट झालेली गाथासप्तशतीतील असंख्य वचने ही या विधानाचा साक्षी आहेत.

शुद्धाचार्यांच्या लब्धप्रतिष्ठितेविरुद्ध उठावणी हा महाराष्ट्राचा स्वभावधर्मच आहे व तो साहित्यात वारंवार प्रकट झालेला आहे.

वाङ्मयाचे मुख्य वर्ग दोन : शिष्टवाङ्मय व लोकवाङ्मय. शिष्टसाहित्य वर्गनिष्ठ असते, कृत्रिम व सांकेतिक असते. लोकसाहित्य हे लोकनिष्ठ असते, जीवननिष्ठ असते, नैसर्गिक व व्यावहारिक असते. शिष्ट साहित्यातील नायक-नायिकाचे गुणावगुण सांकेतिक असतात, शास्त्रोक्त असतात, बोलताना अलेकार साधण्याला उभुक असतात, जणू हा अलेकार अमुक याची त्यांना जाणीव असते,

किंबहुना तो साधण्यासाठीच ते बोलले जाते. लोकसाहित्य हे बहुजनसमाजातील कवींनी बहुजनसमाजासाठी निर्माण केलेले असते, बहुजनसमाजाच्या भाषेत लिहिलेले असते आणि त्यात बहुजनसमाजाचे जीवन सशब्द झालेले असते. या दृष्टीने पहिले असता भर्तृहरिचे शतकत्रय शिष्टसाहित्यात समावर्ते आणि गाथासप्तशती लोकसाहित्यात. गाथासप्तशतीतल्या अनेक गाथा समाविष्ट झालेल्या असल्या तरी उत्तरकालीन वज्जालगापर शिष्टपणाची अधिक छाप पडलेली दिसते. ज्ञानेश्वरीचा समावेश शिष्टवाङ्मयातच केला पाहिजे. ज्ञानेश्वर हे परोपरीच ज्ञानाचे ईश्वर होते. त्यांनी हा ग्रंथराज मराठी बहुजनसमाजासाठी लिहिला. भारतात तुलसीदासाच्या रामायणाइतके दुसऱ्या कोणत्या ग्रंथाचे अध्ययन किंवा पठण होत असले तर ते ज्ञानेश्वरीचेच; अर्थात् हा पुरस्कार बहुजनसमाजाचाच, हे निर्विवाद. तरी हा ग्रंथ महापण्डितांनी पण्डितांसाठी लिहिलेला आहे, निदान ज्ञानेश्वरांनी श्रव्याकरिता; हे कोणीहि नाकबूड करणार नाही. आणि नामदेव-तुकारामाच्या गाथांचा समावेश लोकवाङ्मयातच करावा लागेल, कारण या गाथा बहुजनसमाजाच्या जीवनाशी एकरूप आहेत. शिष्टसाहित्य हे संस्कृतीशी एकनिष्ठ असते पण बहुजनसमाजाच्या व्यावहारिक जीवनाशी एकरूप नसते. लोकवाङ्मय हे संस्कृतीशी एकनिष्ठ असते आणि जनतेशी एकरूप असते. या दृष्टीने पाहिले असता गाथासप्तशती हे अजून दर्जाचे लोकसाहित्य आहे, संस्कृतीशी एकनिष्ठ व बहुजनसमाजाच्या जीवनाशी एकरूप असे लोकवाङ्मय आहे, असे दिसून येते.

आणि गाथासप्तशती हे महाराष्ट्राचे आद्य लोकसाहित्य आहे.

कारण गाथासप्तशतीतील गाथा महाराष्ट्री प्राकृतात लिहिलेल्या आहेत आणि महाराष्ट्री प्राकृतापासूनच मराठी भाषा उत्पन्न झालेली आहे. महाराष्ट्री प्राकृतात अशी अनेक वैशिष्ट्ये आहेत की जी फक्त मराठीतच आढळतात. मराठीत आणि मराठीतच आजही अनेक शब्द असे आढळतात की ज्यांचे मूळ प्राकृत व देशी प्रयोग गाय सप्तशतीत आढळतात. संपादकाचा यंश व भौगोलिक उल्लेख यावरून तर गाथासप्तशतीचे महाराष्ट्रीयत्व निःसंशय सिद्ध होते. म्हणूनच डॉ. घाटगे यागतात (Mahārāṣṭrī Language & Literature : पूर्वोक्त : पृ. ३२) की गाथासप्तशती हा पूर्णतया महाराष्ट्री

ग्रंथ आहे.. या विषयी डॉ. कीथ (Classical Sanskrit Literature : p. 115) सांगतात की महाराष्ट्री प्राकृतात व वृत्तात रचलेल्या या गाथात प्रत्ययास येणारी सहजता ही मराठी वृत्तींतील रोखठोक वस्तुवत्तेची द्योतक आहे.

गाथासप्तशतींतील अनेक गाथा अश्लील आहेत असा आक्षेप वारवार घेण्यात येतो. प्रा. दत्तात्रय केशव केळकर (काव्यालोचन : आवृत्ति दुसरी : पृ ६ व १०) सांगतात, “हालाच्या सप्तशतींतील पाचकळ कवनें मोठमोठ्या भट्टा आचार्य, राजानक, पंडित, दीक्षित वगैरे धंडानों उत्कृष्ट काव्याचे भिद्यो नमुने म्हणून जिपल्या चाटोत वाचकास सादर करावीत हें नवल होय. यातील बरीच उदाहरणे प्राकृतातील असताही, तत्कालीन प्राकृतोद्भव अर्वाचीन भाषातील भक्तिपर वाङ्मयाकडे संस्कृत काव्यशास्त्रानें दुकूनही पाहिलें नाहीं.” याचप्रमाणें ते सांगतात : “हालाच्या प्राकृत सप्तशतीमधील अश्लील लावण्यांतील ध्वनि उकळून मिटक्या मारणारे व त्यावर ध्वनिसिद्धांताची इमारत उठविणारे रसिक मराठी लावण्यास मिळाले नाहींत. त्यामुळें लावणी वाङ्मयाची काव्यशास्त्रदृष्ट्या मीमांसा निर्माण झाली नाहीं. पोवाड्याची तीच गत. पोवाडे रचणारे शाहीर हे जातिवर्त कवि होते, पण काव्यमीमांसकास लागणारे विद्वत् त्याच्या गावींही नव्हतें आणि त्याचा पोशिंदा व चाहता रसिकवर्ग हाहि तात्त्विक चर्चेनें रसिकता प्रकट करण्यापेक्षा खूप झालेल्या शाहिराच्या अगार हातातलें सोऱ्याचें कडें किंवा कमरेचा भरजरी शालू पेकण्यात अधिक धन्यता मानणारा होता. सतकवि संस्कृत पद्धतीच्या विद्वत्ताप्रचुर काव्यापासून जसे दूर रहात तसेच या शाहिरी व शृंगारी काव्याचाही पिंगळ मानीत. भगवद्भजनाभ्यतिरिक्त सर्व काव्य हलक्या दर्जाचें होय हा त्याचा काव्यशस्त्रीय सिद्धान्त होय. रामदास म्हणतात “कामिक रसिक शृंगारिक । वीरहास्य प्रास्ताविक । कौतुक विनोद अनेक । या नांव घीट पाठ । ” हें सर्व काव्य घीटगाठ म्हणजे दुस्यम व हलक्या दर्जाचें होय. ”

उतारा थोडासा लावला, पण तो घेतला कारण ही विचारसरणी विशिष्ट वृत्तीची प्रातिनिधिक आहे. क २ या गायेंतला संघर्ष कामशास्त्र व आकृति गाथा यामधल्या आहे, तो ही गाथासप्तशतीला मानवला नाहीं. येथें तर अध्याम व शृंगार यामधल्या संघर्ष प्रतीत झालेला आहे. पोवाडे व लावण्या

रचणाऱ्या कवींचे ठायीं विद्वत्ता नव्हती हे खरे, नैसर्गिक शृंगाराच्या आवि-
ष्काराला शाखाधार लागत नाही, तसाच काव्यालाही. आणि शृंगार सर्वस्वी
वर्ज्य मानावयाचा तर सत्तार्नी शृंगारिक गवळणी का रचल्या ? रामदास हे
सत्पुरुष होते हे खरे, पण म्हणून त्यांचे साहित्यिक सिद्धान्त ग्राह्य मानावयाचे
की काय ? त्यांच्या विधानाप्रमाणे धीटपाठ म्हणून विनोद, वीर, शृंगार व
हास्य हे साहित्यातून बाद केले आणि रसिकावरही ग्रहिकार घातला तर साहि-
त्यात व जीवनात राहिले काय ? क्षुद्र अहकाराला अभ्यास आणि समाज-
स्वास्थ्याची आस्था ही फार मानवतात, निदान वेळोवेळी हे प्रत्यक्षपणे
प्रत्ययास येते, हे मान अगदी खरे.

कायद्याने अश्लील-साहित्य-प्रकाशन हा गुन्हा ठरविलेला आहे; पण अश्लील-
तेची व्याख्या हेतुपुर सर केलेली नाही, कारण समाजाच्या विनयपुद्दीला आज
जे अश्लील वाटते ते उग्रा तसे वाटणार नाही, असा संभव असतो, म्हणून.
आक्षिप्त साहित्याची प्रवृत्ति सत्कारक्षम वाचकाला दुराचाराला प्रवृत्त किंवा शील
भ्रष्ट करण्याकडे असेल तर त्याला अश्लील म्हणावे, अशी जस्टिस् कोकबर्न
याची व्याख्या आहे (Regina v. Hicklin (1868) Law Reports :
Queen's Bench, at p 371) समाजाच्या विनयपुद्दीला जे साहित्य
गर्ह्य वाटते आणि ज्यामुळे सत्कारक्षम वाचकाच्या लेडिंगक वासना उफाळून
येतात ते साहित्य अश्लील होय असा अमेरिकन फेडरल कोर्टाचा (Dy-
sart V. United States, 4 Fed (2) (765, 1925) निर्णय आहे
ज्याची सत्कारग्रहक्षमता अतिचपल किंवा अतिजड आहे त्याच्या अभिप्रायावर
विसंगु नये, असाही अमेरिकन फेडरल कोर्टाचा निर्णय (United States
V. Harmon, 45 Fed 417 (1891) आहे समाजाच्या विनयभावनेचा
भंग कशांना होईल याचा नेम नाही. पहा— बोस्टनमध्ये पुढील पुस्तके
आलेगंड ठरलेली आहेत : ब्रॅड रसेल . What I Believe, अष्टन
सिकलेअर : Oil, एन् जी वेल्स : The World of William
Clissold , हेमिंग्वे : The Sun Also Rises , जज्ज लिंडसे , The
Revolt of Modern Youth मराठी वाचकाना माहीत असलेले लेखक
व त्यांची पुस्तके, तेवढीच येथे दिलेली आहेत, कारण सरकारी यादी फार
मोठी आहे.

समाजाच्या विनयमुद्धीचे परिवर्तन किती झाले हे होत आहे याचे प्रयत्न श्री. स्टॅन्ले कॅफ्फेन्स यांच्या फिलंडरस या कादंबरीवाकत झालेल्या खटल्यावरून प्रत्यक्ष येते. ही कादंबरी अश्लील आहे असे सरकारचे म्हणणे होते, नऊ पुरुष व तीन स्त्रिया अशा बारा पंचानों दिलेल्या निर्णयानुसार प्रकाशमाना दोषमुक्त ठरविण्यात आले. पंचाना खटला समजवून देताना न्यायमूर्तिनी केलेले वक्तव्य The All England Law Reports : 1954: Vol. II : p. 683 मध्ये प्रसिद्ध झालेले आहे. त्यानीच निवडक उतारे येथे देतो : या कादंबरीच्या नायकाचे व्यक्तिमत्त्व आकर्षक आहे. खोजपथक आसक्ति हा त्याच्या वृत्तीचा मध्यबिंदु आहे. लेखकाने व्यभिचाराची प्रशंसा किंवा समर्थन केलेले नाही. मय्यनाच्या अतिरेकाचे दुष्परिणाम माहीत असून ही त्यापासून परावृत्त होणे अशक्य झालेल्या व्यसनी इसम सारखी त्याची अवस्था झालेली आहे वाळण्या मनावर झालेल्या संस्काराने त्याच्या वृत्तीचे मूलकारण आढळते. कादंबरीचा विषय उबडपणे लैङ्गिक आहे, लैङ्गिक भावना ही मानवी जीवनाची महाशक्ति आहे यात संशय नाही ही भावना अजिबात व्याप्य ठरविण्याइतकी मानवजात अद्याप सुधारलेली नाही. तेवढी सुधारणा झाली तर मानवजात नष्ट होईल. एक वाळ असा होता की देवळाचे पाय मनुष्याच्या नागच्या पायासारखे दिसतात म्हणून त्यावर आवरण घालीत. लैङ्गिक बाबतीत लपनाछत्रव केल्याने नाशच संभवतो; आणि नांगरा संभोग-साहित्याने ही साहित्याने सुगमोपमध्य साधल पाहिजे. केवळ नांगराची करमणूक हे कादंबरीचे उद्दिष्ट नाही कदंबरीकाराला विशिष्ट सारखंडातील समाजजीवनाचे यथार्थ चित्र रंगवण्याचे असते. मुलामुल्लोना लैङ्गिक ज्ञानापासून अलित ठेवणे हे त्याना नकाशा, सुशानू व होकार्यन यांच्या अभावी मय्यना जकाबदारीवर महासागराच्या पर्यटनात पाठविण्यासारखे सर्वनाश कारक आहे. पोटे सत्यद सारख्या बदरात मिळणारे संभोग-साहित्य ग्रहणाराचा योग्य आहे यात संशय नाही. या प्रकारच्या लिखाणाला साहित्य ही संज्ञा देता येणार नाही पण म्हणून आपण कौजदारी कायद्याची धितिजे अविवेकाने विस्तृत केली पाहिजेत असे मान म्हणता येणार नाही. असे झाले तर कायद्याची प्रतिष्ठा राहणार नाही. एकदा मध्य सभ्य आहे की ग्राम्य आहे हे ठरविणे हे आपले उद्दिष्ट नाही, यामुळे समाजाची नीति

अथ होईल किंवा कसें हें आपण पहावयाचें आहे. शालेयच्य़ा चौदा वर्षांच्या परकच्या पोरीच्या दृष्टीनें वाढत्याची इष्टानिष्टता मोजणें केव्हाही योग्य होणार नाहीं. आजवर कोणत्याही न्यायाधीशानें एवढ्या प्राज्ञदर्शणें या विषयी वक्तव्य केलेलें नाहीं आणि पंचांनीं ही एवढ्या निर्भयानें मतदान केलेलें नाहीं म्हणूनच वर म्हटलें आहे की समाजाच्या विनय बुद्धीचें परिमर्तन क्षणान्क्षणें होत आहे, तें या निकालामुळे स्पष्टपणें प्रत्ययास येतें.

प्राचीन व मध्ययुगीन साहित्याला आणि विख्यान लेखकांना त्यास वागणूक द्यावयाची असा न्यायालयाचा शिरस्ता आहे. श्री फ्रेड्रिक सीवर्ट (Rights & Priviledges of the Press, p 241,) सांगतात :

“Classical immorality, as opposed to modern indecency, has received special treatment at the hands of courts. Works of renowned authors which have survived the test of time as literary masterpieces can be printed without fear of prosecution ”

या न्यायानें Hasley v New York Society for the Suppression of Vice 234 N. Y 1 (1922) या नदरह्यात गोटीएरची मादमोझेल् द मोपिन ही कादंबरी दोषमुक्त ठरविण्यात आली, आणि या निर्णयाने विसवून पेट्रोनियसचें सॅटिरिकॉन हें ही पेनचें अरेबियन नाइटस्, ओव्हडचें अ टॅ ऑफ लंड, डिफेंसेरॉन्, हेप्टॅमेरॉन् इत्यादि ग्रंथही दोषमुक्त ठरले आहेत. सायमॉन्झी ऑफ सेक्स, लेडी चॅटरलेज लॅडर वगैरे पुष्कळांवर न्यायालयानें रणें माजून तीं दोषमुक्त ठरलीं आहेत.

लोकसाहित्यातील अश्लीलता ही वस्तुतः. ग्राम्यता असते हा केवळ ग्राम्य विनोदबुद्धीचा आधिधार असतो शिष्ट साहित्यातील अश्लीलता ही सामान्यतः सदेवमुक्त असते आणि लोकसाहित्यातील अश्लीलतेच्या लैङ्गिक आवाहन नसतें. ग्राम्य विनोदाचा परिनाक हास्यान होतो, चित्ताच्या कल्पितेंत होत नाहीं, लैङ्गिक क्षुब्धतेंत होत नाहीं. म्हणूनच अशा विनोदाचा अश्लील म्हणण अन्वयाचाचें होईल क १५ मध्यें सुरुवातीं नायिकेच्या दोहदप्रश्न विचारलेला आहे तेव्हा तिनें प्रियकराकडे दृष्टिशेष केलेला आहे. क १२३ मध्यें नायिका नुकतीच प्रसूत झालेली आहे आणि तिच्या मैत्रिणी तिच्या नयनाचें नात्र घेण्याविषयी आप्रद करीत असून ती त्याचें नुसतें नावही घेण्यास तयार नाहीं. ह्या गाथाही

काही वर्षांपूर्वी भस्मीय मानण्यात आल्या असल्या, लोकसाहित्याविषयीची आपली सहानुभूति वृद्धिंगत होईल आणि बहुजनसमाजाच्या अंतर्गामाचा आपल्याला ठाय लागेल ते-हां एकही गाथा अश्लील आहे असे म्हणण्याचे साहस कोणालाही होणार नाही.

गाथासप्तशतीची आरंभीची मांडणी नाटकासारखी केलेली आहे; निदान अधिकृत आवृत्तीत ती तशी झालेली आहे.

नाटकाच्या प्रास्ताविक भागाच्या पुर्वेक अशी संज्ञा आहे. नाटकाचा आरंभ नान्दीने ग्हावयाचा असा संकेत आहे. भरताने नाट्यशास्त्रात (५.२४) नान्दीचे लक्षण सांगितले आहे:

आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्वित्र्यनृगदीना तस्मान्नान्दीति सञ्ज्ञिता ॥

सूत्रधाराने मध्यम स्वराचा आश्रय करून देवद्वित्र्यादिमाना वंदन करणारी नान्दी म्हणावयाची असे भरताच वचन आहे. प्राचीन नाटकांत नान्दीचा एकच श्लोक असे, उत्तरोत्तर त्याची संख्या वाढत गेलेली आढळते. नान्दीनंतर सूत्रधार व पारिवर्तिक याचे माफक लेखनाने स्वतःची माहिती सांगायची आणि प्रथम श्रौत्याची प्रशंसा आणि नंतर त्यांना असल्य होणार नाही एवढी आत्मस्तुति करून नाटकाचे प्रयोजन सांगायचे, आगामी पात्राचा परिचय करून द्यावयाचा, अशी प्रथा होती. नाट्यवस्तूचा ओसरता परिचय हे प्रस्तावनेचे उद्दिष्ट होय. उपसंहारातही लेखनाने भरतशक्य म्हणून देवस्तुति करायची असते, मंगल चरण हे नाटक निर्विघ्नपणे सिद्धीस जावे म्हणून आणि भरतशक्य हे ते अपेक्षेप्रमाणे निर्विघ्नपणे सिद्धीस गेले म्हणून.

गाथासप्तशतीत आरंभी नान्दी व अत्तेरीत भरतशक्य आहे. या गाथात शालिवाहनाने इष्ट दत्ताची प्रार्थना केलेली आहे. येथे संवादक हाच सूत्रधार आहे. माह्यनः बाहीही व्यवहार चाललेला असला, तरी व्यक्तिमात्राच्या अंतर्गामात, सामान्यतः कामचिचाराचे स्पर्दन सुरू असते हा ऐंद्रिक मानसशास्त्रास सिद्ध न्त देवस्तुतीच्या, गौरीच्या मुखाच्या आस्ततेच्या मिथाने शालिवाहनाने पहिल्याच गाथेत माह्यन गाथांतील व्यवहाराची सूचना केली आहे. दुसऱ्या गाथेत विषयोरुप्यास आहे. या भागात नाट्याचे बीज असावे असा भरताचा सिद्धान्त आहे. प्रकृत काव्य स्तुतीच्या निमित्ताने, जणू विदग्ध

नायिकेच्या मुग्रानें त्यानें नव्यप्रतिष्ठित पंडितांची हजिरी घेतलेली आहे. आपण आपसात लैडिंगरु चर्चा केली तर तो विद्वतेचा आविष्कार; कोठवर ? जोवर ती संस्कृतात चाललेली आहे आणि प्राकृतजन चर्चेत भाग घेत नाहीत तोवर ? बहुजनसमाजाला अवडणारें व समजणारें प्राकृत काव्य मान एकांतांत बांचतांना किंवा निपडक व मोजक्या मंडळींत ऐकतांना ओठ उडवलेच पाहिजेत अशी ज्यांची वृत्ति त्यांना तीव्रदल शरम कशी वाटत नाही, असा उघड सवाल अप्रबुद्ध नायिकेनें प्रबुद्ध पण्डिताला दुसऱ्या गायेंत केलेला आहे. या गायेंत गाथासप्तशतींत संकलित केलेल्या गाथांच्या विषयाची व वृत्तीची चुणूक टाखविलेली आहे. हा गाथाकोश आपण केवढे परिश्रम घेऊन सिद्ध केलेला आहे हें तिसऱ्या गायेंत संवादकार्णे सांगितलेलें आहे. प्रतिष्ठित सूत्रधार पहिल्या गाथेत देवस्तुति करतो आणि दुसऱ्या गायेंत विदग्ध नटी त्याची रेवडी उडविते, असेही मानता येईल. चवथ्या गायेंत बिसनीपत्रात जशी ब्रजाका, मरकत भाजनात जशी शंगुक्ति, तशी रगभूमी-वरल्या हिरण्यागार बैठकीवर नायिका निश्चल बसलेली दिसत आहे; जणूं ओळगा मास अंतर्धाम, असे तिचें प्रेक्षकांना आव्हान आहे-आणि जणूं म्हणूनच आलंकारिकांनी या गाथेचें सूक्ष्म विश्लेषण केलेलें आहे.

नाटकात नाट्यवस्तूच्या सुत्रानें अंगोराग बांधलेली अमतात. समा प्रकार संकीर्ण कोशात संभरणे शक्य नाही. आरभी मात्र नाट्यवस्तूची साधर्म्य दिसते.

शिवाय गाथासप्तशतीतल्या अनेक गाथांमध्ये नाट्यवस्तु ब्रीजरूपात आढळतात.

शृंगवेदांत अनेक आख्यान व संवाद सूक्ते आहेत ज्यात कथावस्तु असते तें आख्यानसूक्त आणि ज्यात विशिष्ट भावनेचा विकास संभाषणाच्या माध्यमानें केलेला असतो तें संवाद सूक्त वृत्तसतीची गायत्री जुद्ध हिचें अपहरण व पुनरावृत्ति यांचा वृत्तांत शृंगवेदांत (१०-१०९) सांगितलेला आहे; हें आख्यान सूक्त; त्यात वर्णिलेली घटना प्रत्यक्षात घडलेली असणें संभवनीय आहे. यम व यमी यांचें (१०-१०) संभाषण, हे संवाद सूक्त. या दोन्ही प्रकारात नाट्यवस्तु स्पष्ट दिसते. आख्यान सूक्तात अनेक पत्र आहेत आणि संवाद सूक्तांत फक्त दोन शृंगवेदांत स्वगत भाषणाच्या ही अनेक पत्रा आहेत. असे प्रथम रगभूमीवर दिग्दर्शित केले जात असत किंवा वसे यावद्दल निश्चिंत अनुमान करण्यास साधन नाही. शृंगवेदातर्गत माध्यंदिन वाङ्मनेयि

सहितें जील एकोणतिसाव्या अध्यायातील प्रसंगच असा आहे की तो केवळ म्हटला जात असावा, पार तर प्रतीकाच्या द्वारे दिग्दर्शन केला जात असावा. अशी प्रकल्पने ब्रह्मण ग्रथातही आढळतात. अशा सूक्तात सांकेतिक गूढार्थ भरलेला असून त्यान सुष्टीची व मानवाची उत्पत्ति व उत्क्रांति आणि आर्यांचे ऐहिक व धार्मिक उपयोग याचा इतिहास आलेला आहे असे. अनेक विद्वानांचे प्रतिपादन आहे. हा शिष्टममत विद्वान्त गवळणींच्या राबनींतही योजण्यात येतो. गाथासतयतीचा टीकाकार पीतांबर यानें तर गाथाच्या बाबतींत ओढून ताणून तो लागू केलेला आहे। यामुळे असा प्रश्न उत्पन्न होतो की हे सकेत खरे तर ते अशा ठळान प्रपगाच्या अनुरोधानें व लैडिंगरु सदभात का सांगण्यात आले पण हा न तुटणारा वाद आहे. कसेंही अतो, या सूक्तात भारतीय नाट्याचें मूल स्वरूप दृष्टीस पडतें, हें मान अगदीं पुरें, आणि सर्वमान्यही.

नाट्यशास्त्र, दशरूपक, साहिबदर्पण इत्यादि प्राचीन व मध्ययुगीन ग्रंथांत नाटकाचे अनेक प्रकार सांगितलेले आहेत प्रदर्शन हें तानान्त्यतः एकाकी असून यात मुख्य वैक्लून शृंगार व हास्य या रसाचा परिपोष करण्यात येतो; यात लबाड व बदमास लोकांचा चालू असलेले कल्हनिग्रहादि प्रकार वर्णिलेले असतात; यातील पात्र आपआपल्या प्राकृतात बोलतात. भाण हा नाट्य प्रकार विट हा एकच नट करून दाखवितो. भाण हें मूळ नाटक किंवा नृत्य यासून परिणत झालेले आहे. गोष्ठो या एकाकी नाटकात कामशृंगाराचा परिपोष केलेला असतो. यात हंकाया दजोचे नऊ दहा पुरुष आणि पाच सदा स्त्रिया याचें नाम असतें. रामरु या एकाकी नाट्यप्रकारात बदाई व प्रहस्योक्ति आणि गीत व नृत्य यावर भर असतो.

गाथासतयतींतल्या अनेक गथांमध्ये नाट्यवस्तु आहेत आणि क्र. ११७ व ८६२ या गाथांत आख्यानाचे उल्लेख आहेत अनेक गाथांत प्रचलित लोक-कथांचा सदर्भ आढळतो असे दीर्घकाल जागोजाग सांगितले आहे. मध्ययुगीन वाङ्मयात शोध घेतल्यास आणखी अनेक कथा आढळतील क्र. १६२ या गाथेंत सूचित असलेली कथा कथापरिणामाच्या लाजाणक लबाड्यात पहिल्या तरंगान आली आहे. न. ९८१ मध्ये सूचित असलेल्या कथेसारखा प्रसंग कथाउत्पत्ती-गाराच्या मदनमञ्जरी लबाड्या सातव्या तरंगात श्रुतसेनाच्या वधेत आलेला आहे नाट्य वस्तु असलेल्या गाथा ही आम्हांकडची अस्मावीन व त्याच्या अनु-राधानें आग्नीय फट नटक रंगवीन असावेत असे मना व टलें.

वन्धु समाजाची ही शब्दचिन्ने आहेत, त्यात एकरूपता दृष्टोपचैत येत नसली तरी कृत्रिमता मान आढळत नाही. यावरून अनुमान होतें की गाथासप्तशतीच्या काळात नागर किंवा शिष्ट संस्कृति, हल्लीं आपण या सशा वोंपरतो त्या अर्थानें, उत्क्रांत किंवा सघटित झालेल्या नव्हत्या.

एकादा निष्णात चित्रकार कुंचलीच्या दहा पाच ठळक फंटकांच्यात अभिप्रेत चिन्ने जणू सजीव करू शकतो नवशिका चित्रकार मान प्रभावासाठीं रेखाच्या सूक्ष्मतेवर व छायाप्रकाशाच्या यथार्थतेवर विसवतो व त्याचे प्रसता गाथासप्तशतींतील शब्दचिन्ने निष्णात चित्रकाराप्रमाणे रमीत कमी शब्दान आणि उरमा व अलंकाराच्या जगाची हो असा उदात्त व घटारीने निर्माण केलेली आहेत की त्याचा समकृन प्रकृन व डमपात तोड नही. कमीत कमी पात्रांच्या कार्याचा किंवा भावनाचा सरप अगर समन्वय करून एकदा नुटित प्रसंग अगरदी अल्प सामग्रीनिशीं असा उभारलेग आढळतो की त्यात जणू जीवन नाटयाचें सर्वस्व समोर उभें राहतें सृष्टिर्मादर्याचें वर्णन जेवढया सफाईने केलेले आढळतें तेवढोच कुशलता कवींनीं केलेल्या मनोविश्लेषणातही आढळते. आतां मनोविश्लेषण हा विषय विशेषतः साहित्यिकामध्ये एवढा प्रिय आहे की काहीं साहित्य जणू त्यासाठींच हेतुपुरस्सर निर्माण करण्यात येत आहे, पण त्यानलें घरेचसे एवढें कृत्रिम असतें की त्याचा उधळणा अज्ञानत्यालाही जाणवतो. गाथासप्तशतींन मनोविश्लेषणाचीं अशीं किती तरी उदाहरणें आढळतील की ज्यात नामयत नवसाहित्यिकानाही नाविन्य वाटेल ! गाथाकवींचे निरीक्षण सूक्ष्म आहे व त्याच्या कल्पनेचा पछा अमर्याद आहे. गाथाव्या रचनेत प्राकृताचें लालिप प्रफट झलेले आहे, एवढेंच नाही, शब्दसुष्टीची तारुवद्धता ही येथें प्रययास येते शिष्ट साहित्यात वारवार प्रत्ययास येणरी कृत्रिमता कोठेही आढळत नाही, मुभापितागरी, गाथा कवींचे नायक व नायिका आणि त्यांनीं व्यक्त केलेले प्रसंग सजीव यादतात एवढेच नव्हे, ते मजीव आहेतच, आणि झोळे असतील त्याला ते ह्मणडी भोंवतीं घडत असणांना रिशतीत. कारण गाथाकवि प्रामाणिक आहेत आणि जीवनाशीं एकरूप आहेत.

शानेश्वरीशठो । जो बोवी करील मन्हाटो ।

तेणें अमृताचें ताटी । जण नरोटी ठेविली ॥

जणू याच भावनेनें मराठी कवींनीं गाथासप्तशतीनंतर अनेक शतकें लेवणी हातीं घेतली नाही !

॥ श्री महार प्रभुसत्यार्पणमस्तु ॥

शुद्धिपत्र

विशेष महत्त्वाच्या आणि विशेषतः प्राकृत भाषातील
चुका येथे दिलेल्या आहेत.

क्र. न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२४	२	दंसणं ग	दंसणं च ग
३५	१०	खणे	छणे
३९	३	दट्ट	दट्ट
४०	११	धारणा	धारणे
४७	२	यथास्या	यथास्या
४७	१८	मज्जाआ	मज्जाआ
५५	४	पहारा व पुणिम	पहारा व पुणिमा
५५	१८	पार्वत्या	पार्वत्या
५८	१०	तामिच्छामि	तमिच्छामि
६०	१०	सासुसएण	साणुसएण
६३	८	मणणं	सणेण
६५	७	महिला	महिलो
६६	२	मुहावास	मुहावेसि
७१	७	गुरुई	गुरुइं
७३	१६	कवाल	कवोले
७८	४	तवि	ताअ
७९	५	पूरण	पूरेण
७९	१९	गलिप्यास	गलिप्यासि
८३	१४	कू	कु
९०	२०	रम्प	रम्प
९३	१३	कइअव	कैअव
९३	१४	अइ	अह
९४	३	महत्त	मुहत्तं

उदाहरणार्थ क्र २३१ या गाथेतील प्रसंग पहा. शुक्रवहात्तरीतील वधेची गाथेतील वस्तूचें किती साम्य आहे ! लावणीचा किंवा पोवाड्याचा एक एक चौक सपला की रगभूमीवरील सर्वजण मिळून धृमपद घोळून म्हणतात, जणू एक एक प्रवेश संपल्यानंतर तोवरच्या नाचगाण्यामुळे व हावभावामुळे, गद्य व प्रास्य वक्तृत्वामुळे भावावलेल्या श्रोत्यांना सदमांची आठवण करून देण्यासाठी, तशाच या गाथा धृमपदासारख्या वारवार म्हणण्यात येत असल्यात असे मला वाटते.

हे माध्य शालें तर मराठी पोवाडा व लावणी यांचे मूळ आख्याना गाथासतसतीत समजलेसे होईल !

उदाहरणार्थ “सगनभाजच्या लावण्या” ह्या सप्रशत समाविष्ट झालेली “कस्तुरीचा सुगंध” ही सिद्धनाथाची लावणी (सारस्वत प्रकाशक मंडळी : पु. २६) च्या, या लावणीचें धृमपद असे आहे :

कस्तुरी वाळवित होती माझीवरती ।

वेदरची कामसेना चतुर गुणवती ॥ धृ ॥

एके दिवशी ती अशी कस्तुरी वाळवीत अमता मद वरा सुटला आणि कस्तुरीचा दरबळता श्वास दोलताशदेस राव बांछायप्रती गेला. बद्दशहानें दिवाणला विचारल, कस्तुरी कोणावाशी श्वास मारिती ? ॥ धृ ॥ दिवाणानें कामसेनेचें नांव घेतलें. बद्दशहाला खोटें वाटलें. त्यानें घमर्फी दिली, खोटें ठरलें तर झंके मारीन. मग बद्दशहानें पत्र देऊन वेदरला जामूद जोडी पाठविली. पत्रांत लिखिलें होतें की तुम्ही कोणते दिवशी, कोणते वेळी कस्तुरी वाळवली. ॥ धृ ॥ वेदराळ गणिकेनें काळवेळ लिहून उत्तर पाठवले. दरयागन साबाजी अनताने तें पत्र वाचून दागवले. वाचण्यानें दिवाणला शाशवर्फी दिली. ॥ धृ ॥ तिरुडे कामसेना मनात शुरु लागली. तिनें अलफार धारण केले, द्रव्य गाठी घेतलें. गाडीत बसून बद्दशहाच्या भेटोला निघली. स्वर्गांतून रभा मुत्तासाठी अली दोलताशदेस जामर टेंकडीजवळ तिनें बसली घेतली ॥ धृ ॥ तिनें गाणें मुरू केलें ती गीरा रागिणी गऊलागली तेव्हा रातातली हरण तें गाणें पळायला आली. तिनें गळ्यांतल्या हार काढल्या, त हरिणच्या गळ्यांत घेतला. गणें सरले तेव्हा हरणें पळालीं मग तिनें हाराच्या चारी बहल बद्दशहाकडे क्लियाद दिली दिवा हार दिवा मिळवून घ्या असा बद्दशहानें दिवाणला हुद्दम दिला ॥ धृ ॥ साबाजी अनत कामसेनेकडे

चोरीच्या जागी आला त्याने तिला हकीगत विचारली. फाय झाले असावे तें त्याने ओळखले. तो ही गुणी होता. त्याने गाणें सुरू केलें. तें ऐकून हरणाचा मेळ जमला. त्यात हाराचा धनीही आला तो त्याच्याकडून मागून घेऊन सावाजीने दरमारा हजर केला ॥ धृ ॥ फिर्गदीपासून तीन दिवसात मुद्देमाल हजर झालेला पाहून बदशहा गुपी झाला. त्याने कामसेनेचा तबकमर मोहरा दिल्या तो तिच्यावर पिटा झाला. ती म्हणाली, मासा हेत आदे सावाजी अनतापर, मला एक रात, चार घटका या बदशहा घरे म्हणाला, त्याने सामाजीला तिचें उज्जर सांगितले ॥ धृ ॥ सावाजीने तिला माडीवर चोराबल. शिडीचा पायरी त्याने अगोदरच कडून ठेवली होती. तेथे ती सुटली, सावाजीला म्हणाली, मला हात धा. सावाजी उठला त्याने तिचा हात दिला. पजा घाताच तिचा मदन उगला कामसेनेचा गर्भ हसला. ही नाथपथी सद्गनाथाची कविता आहे ॥ धृ ॥

क ३०१ माथेर आकण्ठडेचे आणि टीकेंत दिलेली शुक्रवदात्तरीतील गाष्ट याचा मेळ कसा बसतो तें पहा, म्हणजे आश्व माझ्या वरील अनुमानाला आपणगीने दुजोरा द्याल

नागरी, ग्रामीण व वन्य असे वर्ग समाजाने नेहमीच असतात. या वर्गांचे विशिष्ट प्रकारचे सांस्कृतिक व्यक्तिमत्त्व ही उक्ताव होत असते. गाथ सप्तशतीच्या काळात या वर्गांच्या संस्कृती, प्राहुन व पैशाची या भाषा होत्या काळ जरा वेळ राज्या ठेवता तर म्हणता येते की अनुक्रमे कालिदास, हाण व गुणादय हे या या वर्गांचे प्रतिनिधि आहेत. पण गुणादयच्या नावावर हल्ली उपास्य अवलोकना प्रयात व य संस्कृति प्रयास येत नाही हात हा प्रतिष्ठानचा राणा होता हे नि सशय, पण परचक्रामळ त्याचें राज्य अस्थिर व समुचित झालेले असावे, त्याला नरचरें आयुष्य सनानजीवच्या लेख्या प ज्ञान, वदाचित अरु तत्रासन काढावे ल गटे असावे हात हे व्यक्तिनाम दुर्गाध आहे. ताला हाण ही सरा प्रिय ह ती, हाण हे त्याचें आयुष्य होत, तो स्वतः हलिक होना, अशा विवाह समज्यात आलेल्या आहे कोण जाणे कोणी तर सामंतत की रवि हात हा हलिक होतात आणि कविमसल श्री हात हा याचा आश्रयदाता होता कोण जाणे व सप्तशतीत ग्रामीण जीव नाचे उल्लेख बसकरा आहेत. हे उल्लेख नि हाळशत्रे आहेत कवि ग्रामीण जीवनाशी एकरूप शब्दांचे चाररून दिसून येते. गाथ सप्तशतीत नागर व

पान नं.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
९६	८	महुअर	महुअर
९७	२२	होऊ	होउ
१००	४	भूत	भूते
१०१	१	पाप्य	पोष्य
१०५	८	णीससिअं जाव	णाससिअ वराइअ जाव
११०	१५	याँवना	याँवनो
११९	२२	वक्क	वंकं
१२३	११	परिहरम्	परिहरन्
१२६	१०	उट्कळ	वट्कुळ
१२६	११	उड्कु	वड्ख
१३२	१	मुख	मुख
१३४	१३	मणु	मणु
१४८	२	भ्रमद्धदय	भ्रमद्धदय
१४९	६	व्वि	व्व
१६०	१७	यया	यथा
१६४	१३	णीसाहो	णीसहो
१८२	१६	पसूअ	पसूअं
१९५	१२	हआसाइ	हआसाइ
१९९	१३	दूसह	दुसह
२००	७	वट्टिअ	वेट्टिअ
२०४	२	जल्पत्य	जल्पत्य
२११	१९	अकअ कअ	अवअं कअं
२१४	३	गुज्जाओ	गुज्जाओ
२१५	१४	हरिसूससिआए	हरिसूसइआइ
२१८	१७	जण	जह
२२०	११	काऊं	काउ
२२०	२२	कुलह	कलह

पान न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२२३	४	दुन्वन्ति	दुन्वन्ति
२२४	१६	गिक्क्व	गिक्क्व
२३८	६	अम्हि	अम्हेहि
२४२	८	तुअ	तुह
२४६	७	क्विरज्जए	क्विज्जए
२४९	१०	सुत्तव्व	सुत्तुव्व
२५३	१७	तत	तव
२५४	१९	भूतोच्चर	भूतोच्चर
२६०	१०	जेत्तिओ	जेन्तिओ
२६१	३	समुदुत्तरन्त	समुदुत्तरन्त
२६१	५	समुद्र	समुद्र
२६६	१६	क्के	का
२६७	५	अण्णअ	अण्णुअ
२६९	१५	दट्ठण हु	दट्ठण हू
२७४	२	सिज्जिर	सिज्जिर
२७४	१८	निपण्णया	निपण्णया
२८३	१६	ब्भमर	भमर
२८३	१६	भरग्ग	भरभग्ग
२८४	१०	इदादीम्	इदानीम्
२८५	३	उज्जुअस	उज्जुअस्स
२९०	४	भणन्नप्रियं	भणन्नप्यप्रियं
२९९	१२	गविरो	गविरो
२९९	१३	गुण	गुणे
३०१	१८	वअणाइ	वअणाइ
३०१	१९	अहदतर	अहरंतर
३०५	३	कररस	करस्स

पान न.	श्लोक	भगवद्	शुद्ध
३०५	५	प्रहरस्य	प्रहरस्य
३०५	१३	वट	वटं
३०६	१८	आलिङ्गनेन	आलिङ्गनेन
३०८	४	रन्तस्यकम्पय्या	रन्तस्यकम्पय्या
३०९	७	प्रगृणं	मगृणं
३१०	१६	पमग्ग	पमग्गे
३११	६	रमि	रुमि
३१४	१	पक्ष्म	पक्ष्मल
३१४	२	जानाति	जानन्ति
३१५	६	दुग्गअ	दुग्गअ
३१८	१५	वण्णमिण्व	वण्णवमिण्व
३२४	१६	वानेन	वानेन
३२८	१२	पट्टिहाइ	पट्टिहाइ
३३७	८	दपट्टेम्म	दट्टपेम्म
३३७	१६	णिग्गुआ	णिग्गुणा
३४२	२	वाहोह	वाहोह
३५४	१०	विवरन्तगलिअ	विवरन्तरगलिअ
३५५	४	निर्गृति	निर्गृति
३६०	५	कार्पास्यपि	कार्पास्यापि
३६१	९	जीहइ	जीहइ
३६१	१०	माहिंस	महिंस
३६६	१६	चपआ	चणआ
३६७	२१	पिसुणन्ति	पिसुणन्ति
३७०	७	पुसुवाण	पुसुआण
३९०	१५	यथुविता	यैथुम्बिता
३९१	१३	पट्टिआअ	पट्टिआण
३९५	११	अवेज्जइ	अवेज्जए

पान न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३९८	१५	पहेणं	पहेण
४०८	८	सिणेह	सिणेह
४१०	१	कपाटपिनद्ध	कपाटकपिनद्ध
४१९	९	निर्घांत शला	निर्घांतशिला
४२१	७	पेच्छइ	पेच्छह
४२३	१४	जुअणेहिं	जुअणेहिं
४२५	६	णववर	णववरे
४२६	१४	हान्ति	होन्ति
४२६	१४	विअसान्त	विकसन्ति
४३१	५	ज ज	ज ज
४३४	२	मस्था :	मस्था :
४४०	११	सआरा	मचारा
४४४	३	जण	जल
४५१	२	निवर्तित	निर्वर्तित
४५३	१५	दट्ठण	दट्ठण
४६३	२	रोत्तु	रोत्तु
४६३	३	मेत्तमइ	मेत्तम्मइ
४६४	१६	गधेन	गधेण
४६५	११	प्रसव	प्रवस
४६९	२	मिते	भिते
४७६	५	अभुत्तण	अब्भुत्तण
४७८	५	णिस्सारइ	णिस्सरइ
४९०	१०	उच्छंगियायें	उच्छंगियाएँ
४९३	७	पहियस्य	पहियस्स
४९३	७	धूमरस्य	धूसरस्स
४९८	७	दिहओ	दिअहो
४९८	१३	णिहेण	सिणेह

पान न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५०७	१३	रोआविण	रोआविअ
५०७	१३	पहिएअ	पहिएण
५२६	१७	मुहअं...उलोइरी	मुहअंदपुलोइरी।
५२७	६	ताई	ताइं
५२७	७	अज्जुण्ह	अच्चुण्ह
५३२	९	ई	इ
५३८	१०	णीसस	णीसार
५३९	८	जंपेसु	जपसु
५३९	१०	अद्धाच्छि	अद्धच्छि
५५१	२	जह	जइ
५५१	१६	हंभिअ	हंभिअ
५५३	१७	मिअंकलेहें व्	मिअंकलेहॉव्
५५४	३	मण्णुआ	मण्णुणा
५५७	१५	तो	ता
५५८	३	मुणिणो	मुणिओ
५६८	३	मविसई	माविसइ
५६९	१६	दइअ	दइआ
५७०	११	क्षे म्	क्षेत्तम्
५७५	७	जावउ	जारउ
५८१	१३	कंदाराहि	कंदरहिं
५९१	११	तदो	तदा
५९३	३	भास	भासि

कविचत्मल श्री हाल मातवाहन संपादित

॥ गाथासप्तशती ॥

प्रथमं शतकम्

१ महल :

1. Obeisance.

● सूर्य 'उगवता' आहे हें मूळ गाथेंत सांगितलेलें नाहीं. गाथासप्तशतीच्या आरंभी व अखेरीस शंकरानें केलेल्या सध्यावंदनाच्या किंवा सूर्यनमनाच्या गाथा आहेत; म्हणून पहिल्या गाथेंत उगवत्या व अखेरच्या गाथेंत मावळत्या सूर्याला अञ्जली देण्यात येत असल्याचे गृहीत धरलें आहे. या गाथेंतील 'अरुण' या शब्दानें ह्या तर्काला पुष्टि मिळते; अखेरच्या गाथेंत हा शब्द नाहीं. प्रेमराज सागतो कीं ग्रंथकारानें शिष्टाचार-परिपालनार्थ ग्रंथारंभी इष्ट देवतेला नमन केलेलें आहे. कुलबाल्येव सागतो कीं शालिवाहनानें ग्रंथाच्या आरंभी, मध्यें व अखेरीस (आदिमध्यातेषु) इष्टदेवताप्रत नमस्कार-गाथा लिहिलेल्या आहेत. गाथासप्तशतीत शंकराला उद्देशून लिहिलेल्या अनेक गाथा आहेत; प्रत्यक्ष पशुपति ज्याला नमन करतो तो सूर्य हेंच शालिवाहनाचें इष्ट दैवत असलें पाहिजे असा तर्क केला तर हे वचन यथार्थ आहे असें दिसून येतें; कारण गाथासप्तशतीत सूर्यनमनाच्या गाथा तीनच आहेत आणि यापैकी मधली गाथा (क्रमांक ३३२) ही मूळ ग्रंथाच्या मध्याच्या आसपास आहे. गाथा-सप्तशती हा ग्रंथ शृंगारप्रचुर आहे असें 'रोषारुण' या शब्दावरून ध्वनित होतें असें एका टीकाकाराचें मत आहे. गंगाधर सागतो, मानिनी नायिकेचा प्रणयरोप असह्य झालेल्या नायकाप्रत हे दूतीचे उद्गार आहेत ! पार्वतीला गायत्रीबद्दल मत्सर वाटला, शंकरालाहि मत्सराचें लक्ष्य व्हावें लागलें, मग मनुष्याची काय कथा ? स्त्रियाना संशयाची व मत्सराची लहर केज्झा, कोणाबद्दल व कोणत्या कारणानें येईल, याचा अंदाजहि करता येणार नाहीं; या वारतीत स्वभावतः विशेष चाणाक्ष असणाऱ्या स्त्रियानाहि ! चंद्राला सौंदर्य आहे, पण तो फिकट आहे, पौर्णिमेच्या पहाटे मात्र तो लालसर असतो आणि गौरीचें मुख लालतुंद आहे; चंद्राला सौंदर्य आहे, पण सुगंध नाहीं, उमेच्या मुखचंद्राला कमलाचा सुगंध आहे ! पदा : चंद्रंगता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् । उमामुख तु प्रतिपद्य लोला द्विस्रभया प्रीतिमयाप लक्ष्मी ॥

२ प्रयोजन :

2. Nectar.

अमिअं पाउअकव्वं पढिउं सोउं अ जे ण आणन्ति ।
कामस्स तच्चंतन्ति कुणान्ति ते कहे ण लज्जन्ति ? ॥ २ ॥

[अमृत प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति ।
कामस्य तच्चैर्चिन्तां कुर्वन्ति ते कथं न लज्जन्ते ॥]

अमृतासारखें प्राकृत काव्य वाचणें किंवा ऐकणें ज्यांना माहीत नाही ते कामशास्त्रातील तत्वांची चर्चा मात्र करीत असतात. त्यांना लाज कशी वाटत नाही ?

● व्युत्पन्न नायकाप्रत विदग्ध नायिकेची उक्ति. पण्डितांनीं विचारलें, काय आम्ही प्राकृत पहावयाचें ? प्राकृत चाळग्र्य मूढांनीं किंवा स्त्रियांनीं वाचावें. ' बालजीमूढमूर्खाणा नृणा चारित्रवाङ्मणाम् । अनुप्रदार्थं तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥ ' (दशवैकालिक टीका. पृ. ११३). नायिका मागते, प्राकृत गाथा मनोरंजक आहेत, त्या मदनगारदूती आहेत, काम-कौशल्याच्या शिधिरा आहेत; सम्योचित ललित गाथा ऐकविल्याने विदग्ध यनिता प्रसन्न होतात. म्हणून, साधारणदेव सांगतो, कामशास्त्राच्या पल-प्राप्तीच्या इच्छुकानें गाथाचा संग्रह अवश्य करावा. कामशास्त्राचें शुष्क चर्चितचर्चण ऐकून कंटाळलेली व ताटपळलेली विदग्ध नायिका प्राकृत काव्यश्रुतीच्या निमित्तानें व्युत्पन्न नायकाप्रत म्हणते, आतां हें संस्कृत पुरें नाही का झालें ? धैर्याच्या उत्तराभांत प्राकृताची मागणी होते, याचा रमिकांना अनुभव आहेच ! कामशास्त्रातील तत्वांची या तंत्राची चर्चा करताना पण्डितांना संकोच वाटत नाही, कारण अशी चर्चा पण्डितांनीं

१. अमअं, अमयं. २. अमय पाददव्यं पढिउं सोउं अ ये न यणन्ति (वज्रालोक). ३. कामस्य. ४. तत्तत्तत्ते, तत्तत्तानि. ५. तन्प्रचिदम्. ६. वातांम्.

पण्डितासाठीं केलेल्या असते. स्त्रियांनीं किंवा प्राकृत जनांनीं त्याचें अनुकरण केलें तर तें मात्र अश्लाघ्य, किंवा अश्लील ! कारण यामुलें आपली प्रतिष्ठा कमी होईल अशी या लब्धप्रतिष्ठितांना धास्ती वाटते ! प्राकृत काव्य रसाळ आहे, मधुर आहे, जिवंत आहे; कारण त्यांत हृदयांतल्या भावना प्रामाणिकपणें सशब्द केलेल्या असतात; एवढेंच नव्हे, अमृतमय आहे, कारण त्याच्या श्रवणानें नवचैतन्य प्राप्त होतें ! अमृताच्या स्पर्शानें वस्तुमात्राला चैतन्य व चिरंजीवन प्राप्त होतें, असा संकेत आहे. मग प्रत्यक्ष अमृताचें धारण कोणी व कसें करावयाचें ? समुद्रमंथनाचे वेळीं देवदानवांनीं हा प्रश्न कसा सोडविला असेल तो असो !

३ ग्रंथस्वरूप :

3. Patron.

सत्त सताईं कइवच्छलेण कोडीअ मज्झआरम्मि ।
हालेण विरइआईं सालङ्काराणं गाहाणम् ॥ ३ ॥

[सप्त शतानि कविवत्सलेन कोटेर्मध्ये ।

हालेन विरचितानि सालंकाराणां गाथानाम् ॥]

एक कोटि गाथांमधून अलंकारांनीं सजलेल्या अशा सातशें गाथा निवडून कविवत्सल हालानें हा संग्रह केला.

● प्राकृत-पिङ्गलात गाथालक्षण सांगितलें आहे : ' पदमं बारह मत्ता बीए अष्टारएहि संजुत्ता । जह पदमं तह तीअं दहपञ्चविहूषिआ गाहा ॥ ' संस्कृतात जी आर्या ती प्राकृतात गाथा. हेमचंद्रानें काव्यानुशासनात (अ. १ : सू. ११) काव्यलक्षण सांगितलें आहे : ' अदोपी सगुणी सालंकारी च शब्दार्थौ काव्यम् । ' गाथासप्तशतीला गाथाकोश अशीही संज्ञा आढळते. हेमचंद्रानें (पूर्वोक्त : अ. ८ : सू. १३) कोशलक्षण सांगितलें आहे :

१. सयाई. २. वत्सलेन. ३. शालवाहनेन, शालिवाहनेन.

‘स्वपरकृतसृक्तिसमुच्चयः कोशः । यथा सप्तशतकादिः ।’ साहित्यशास्त्रावरील अनेक संस्कृत ग्रंथात अलंकारांची उत्कृष्ट उदाहरणे म्हणून गाथासप्तशतीतील अनेक गाथा उभृत केलेल्या आहेत. त्याचें कोष्ट इतर दिलेलें आहे. त्यावरून त्याचें सालकारित्व सिद्ध होतें. ‘हालेन विरचितानि’ या प्रयोगावरून आधुनिक टीकाकार अनुमान करतात की वेगवेगळ्या कवींनी रचलेल्या गाथावरून हालानें असेरचा हात फिरवून त्या सालंकृत केल्या असाव्यात. मध्ययुगातील पण्डितानाही सातवाहन वंशाचा एवढा विसर पडला होता की एकानें ‘कविवत्सल’ हें व्यक्तिनाम असल्याचें नमूद केलें आहे !

४ वक्थ्यान :

4. All Quiet.

उअ णिच्चलणिप्पन्दा भिसिणीपत्तंभि रेहइ वलांआ । १
णिम्मलमरगअभाअणंपरिट्ठिआं संखसुत्ति व्व ॥ ४ ॥

[पश्य निश्चलनिःस्पन्दा भिसिनीपत्रे राजते यलाक्ता ।
निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥]

पहा, कमळाच्या पानांमध्यें वगळी कशी एकावी, निश्चल वसलेली आहे. जणूं निर्मळ पाचूच्या पूजापात्रात मोत्यांची शिपली ठेवावी तशी ती शोभत आहे.

● निश्चल व निःस्पन्द या शब्दांच्या अर्थोमधील भेद काव्यप्रकाशावरील श्री नागेशमहाशया उद्योत दीपेंत स्पष्ट केलेला आहे. ‘चलन शरीरक्रिया । स्पन्दस्त्वयवक्रिया ।’ मुगसागर दीपेंत श्री भीमसेन दाशित सांगतातः ‘निश्चलत्वं स्वप्रयत्नार्थानक्रियाद्युत्पत्तेः, निःस्पन्दत्वं स्वार्थानक्रियाद्युत्पत्त्यमिति न पीनस्त्वयम् ।’ अलंकारकौस्तुभाच्या दीपेंत श्री विश्वेश्वर पण्डित सांगतातः ‘चलनमयवक्रिया, स्पन्दस्त्वयवक्रिया.’ इतरशुक्ति या प्रयोगाचा

१. कत्तम्भि. २. मळाळा. ३. मायशुक्ति. ४. पट्टिट्टिळा. ५. निप्पि.
६. प्रतिष्ठिता.

नाट उलगडा होत नाही. उद्योतात सांगितलें आहे: 'शंखशुक्तिः शुक्त्याकारशंखघटितं पात्रम्।' शुक्ति म्हणजे मोत्याची शिंपली अथर्ववेदात हा शब्द या अर्थानें वापरलेला आहे (ज्ञानकोश: बुद्धपूर्व जग: पृ. ४६१). चंदनासाठी कचोळें असतें तसे हें पात्र असावें मध्ये शंख व त्याभोंवती मोत्याच्या शिंपा, असें तर हें पात्र नसेल ! अलंकारकौस्तुभाच्या टीकेंत श्री विश्वेश्वर पण्डित सांगतात: 'शङ्खशुक्तिः शंखनिर्मितं शुक्त्याकारपात्रम् इति काव्यप्रदीपः।' काव्यप्रकाशात दिलेला या गाथेचा व्यंग्य अर्थ असा: 'अत्र निष्पन्दत्वेन आश्वस्तत्वं, तेन च जनरहितत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयाचित् कञ्चित्प्रत्युच्यते। अथवा, मिथ्या वदसि, न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते।' अलंकारकौस्तुभातील विवेचन पहा: 'कच्चिद्विषयप्रतिबिम्बभावेन धर्मोक्तिः।' स च वस्तुतो भिन्नयोरपि सारूप्यादेकत्वाध्यवसानम्।' गाथा-सप्तशतीवरील व अलंकार ग्रंथावरील टीकाकारांनीं ही व्यङ्ग्योक्ति आहे असें गृहीत धरून या गाथेंतून अनेक अकल्पित अर्थ काढले आहेत, त्याचें कौतुक करावें तेज्जें थोडेंच ! गगाधरानें रतिरहस्यातील उतारा (५-३) दिला आहे: 'कल्लोलिनी काननकदरादौ दुःखाश्रये चार्पितचित्तवृत्तिः। मुदुक्रमारंभमभिन्नवैर्यं श्लघोऽपि दीर्घं रमते रतेषु॥' तो सांगतो, या गाथेंत दीर्घरताची सूचना आहे ! प्रेमराजानें आपल्या टीकेंत अमरशतकातील 'शून्यं वासगृहं विलोक्य', हें वचन उद्धृत केलें आहे. एका टीकाकाराला या गाथेंत विपरीत रताची सूचना दिसते ! भुवनपाल सांगतो, विसिनी-पत्रावरून नायिका पद्मिनी आहे असें ध्वनित आहे ! मग ती गोरीपान असावी व तिनें हिरवें वस्त्र परिधान केलेलें असावें असा तर्क का करू नये ! बलाका म्हणजे बगळी किंवा लाडकी. संकेताप्रमाणें ती तळ्याच्या पाळीं तुझी वाट पहात बसली आहे, अशी दूतीची सूचना. माणसाची चाहूल लागली कीं बगळे उडून जातात. बगळी निश्चल बगली आहे, अर्थात् आजूराजूला कोणी नाही, निर्धास्तपणें येथें बसण्यास हरकत नाही, व्यत्यय येणार नाही, असें सुरतासत्ताचें परस्पराना आश्वासन. संकेतस्थाना कटे मी जाऊन आलों असें तुम्ही सांगता, पण तेथें तर बगळी निश्चल बसली आहे; तुम्ही तिकडे गेला असता तर ती केव्हाच उडून गेली असती,

म्हणून मला वाटते, तुम्ही तिकडे गेलांच नाहीत, अशी दूतीने केलेली नायकाची निर्मत्सना. काव्यप्रकाश, साहित्यदर्पण वगैरे ग्रंथात या गायेच्या अनेक छटा चर्चित्या आहेत. त्या वाचून सखळलेले श्री. राजारामशास्त्री भागवत (प्राकृत भाषेची विचिकित्सा : आवृत्ति दुसरी, पृ. ६४) म्हणतात : ' ती काव्यप्रकाशकाराने उत्तमपैकी ठरवून तिचा शिरस्त्याप्रमाणे जार जारिणीशी संबंधही त्याने लावून टाकला आहे... अलंकाराने समंगपणा आलेली स्वभावोक्ति (' स्वभावोक्तिः... किरारूपवर्णनम् । ' काव्यप्रकाश; उद्योत : ' साधारणस्वभाववर्णनस्य स्फुटत्वाच्चालकारत्वम् । असाधारणस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिमामात्रवेद्यत्वादलौकिकप्रज्ञातीत्यलंकारः ') उघड झळकत असताना मुद्दाम आडवाटेने जाऊन जारिणीचा उजू किंवा दासीच्या द्वारा जारशी संबंध लावणाऱ्या काव्यप्रकाशकारास श्रृंगाराची कावीळ झाली, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईलशी वाटत नाही... संस्कृत आलंकारिकांनी जी भलतीच वाट दाखविली त्या वाटेने प्राकृत ग्रंथावर टीका करणारे भट्ट व शास्त्री डोळे मिटून गेले ही बंधपरंपरा दाडगी नरे काय ! ' खुद्द शास्त्रीबुवांनी गाथासप्तशतीतील श्रृंगाराकडे पक्षपाती डोळेझाक केलेली असल्याचे त्यांच्या टीकाकारांनी दाखवून दिले आहे.

५ विभ्रमः

5. Dalliance.

तावच्चिररत्नसमं महिलानं विभ्रमा विराजन्ति ।

जाव णे कुवलयदलसेछंआई मडलेन्ति णअगाईं ॥ ५ ॥

[तौवदेव रत्नसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ते ।

यावच्च कुवलयदलसच्छायाणि मुकुलीभवन्ति नयनानि ॥]

नीलकमलसारणी कांति असलेटे ढोळे रत्नसमयी तृप्तनें मुकुलित झालेले नाहीत तोंपर्यंतच सियांचे विभ्रम मनोहर वाटतात.

● गंगाधर सागता का ह उद्गार नायकाने । वपरातरतप्रसर्गा सदर्प नायिकेला उद्देशून काढलेले आहेत ! हाय म्हणजे स्त्रियांच्या शृंगारचेष्टा; याचे विलास, विव्वोक, विभ्रम, ललित, हेला व लीला असे सहा प्रकार आहेत. 'स्त्रीणा विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा । हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।' (अमरकोष, प्रथम काण्ड, नाट्यवर्ग). 'विभ्रमस्त्वरया काले भूपास्थानविपर्ययः' हे धनंजयाने दशरूपकात दिलेले लक्षण येथे लागू पडत नाही. भरत सागतो : 'कामौत्सुक्यकृताकारं रूपयौवनसंपदा । अनवस्थितचेष्टत्व विभ्रमः परिकीर्तितः ॥' नागरसर्वस्वांत पद्मश्री सागतो : "धोधं स्मितं च कुसुमाभरणादि याञ्चा । तद्वर्जनं च सहसैव विमंडनं च । आक्षिप्य कातवचनं लपनं सखीभिः निष्कारणोत्थितगतं वत विभ्रमं तत्' ॥ (१३।१३) ॥ विभ्रम म्हणजे कामौत्सुक्याने प्रेरित अशा शृंगारचेष्टा. विभ्रम हा विलास भ्रूसमुद्भव आहे. गंगाधराने असाच अर्थ घेतला आहे. तो सागतो : 'सुरतावसानोपचाराद्यनभिज्ञतया रतान्तेऽपि कटाक्षमुजप्रक्षेपादि विभ्रम कुर्वन्ती नायिका प्रति सख्याः शिक्षोक्तिरियम् ।' ह्या टीकेचा उत्तरार्ध मात्र अप्राप्त आहे; कारण नायिका कितीही अनभिज्ञ असली व तिची सखी कितीही जिवलग असली तरी अशा प्रसंगी त्यांचे साहचर्य संभवत नाही; शिवाय, काय हंही शिकवायें लागते ? आणि, काय जें कृत्रिम तें अनुभविकाला ओळखणार नाही ? कामशास्त्रज्ञ सागतात की तृतीमुखे स्त्रियांचे नेत्र मिटतात : 'नारी विस्पृष्टकुसुमेपुजला रतान्ते । नृत्यं करोति बहुवत्सनरोदनेच । कैवल्यमेतिमुकुन्नीकृतचारुनेत्रा । शम्नोति नो विमपि सोढुमतिप्रयासम् ॥' (अनङ्गरङ्ग : तृतीय स्थल ॥ ११ ॥ : काशी संस्कृत सीरीज). हॅव्हेलॉक एलिस सागतो की दोघाचेही नेत्र मुकुलित होतात. प्रेमराज सागतो की तृतीमुखे पुरुषाचे दोळे मिटतात. म्हणून, आणगी एक टीकाकार सागतो, नायिके, तुझे समाधान झाले नसले तरी नायक तू झालेला आहे हे बाह्य चिन्हांवरून ओळखून तू विभ्रमाचा त्याग करायस, हे उक्त ! या गाथेची नायिका मध्या आहे असे धनंजयाने दशरूपकात (२-१६) सांगितले आहे.

६ कोरांटी :

6. Longing.

णोहंलिअमण्णो किं ण मग्गसे मग्गसे कुरवअस्स ? ।

एअं तुह सुहग हसइ वलिआण्णपङ्कअं जाआ ॥ ६ ॥

[दोहदमात्मनः किं न मृगयसे मृगयसे कुरवकस्य ।

एवं तव सुभग हसति वलिताननपङ्कज जाया ॥]

सुभग, (होसेनें लावलेल्या) कुरवकाला (फुलें यावीत म्हणून त्याचा) दोहद पुरविण्यासाठी (त्याला आलिंगन बावें म्हणून) तुम्ही प्रियेला प्रोत्साहन देता: पण आपला पहिला दोहदही पुरवीत नाही, म्हणून तुमची पत्नी मुख तिरवें फिरवून (तुमच्या अडाणीपणाप्रदल) तुम्हाला हंसत आहे.

● नायिकेची सखी नायकाला विचारते, तिच्या हंसण्याचा गर्भित अर्थ कळू नये, एवढे तुम्हा अडाणी कसे ? आता ती लहान नाही; पदा, कशी बहरली आहे ! किंवा पत्नी स्वतःच सूचित करते की मी पुष्पिता आहे आणि मलाही स्वतःच्या अशा आशा व इच्छा आहेतच; त्या अगोदर का पुरवीत नाही ? एक टीकाकार सांगतो, यात प्रथम रजोदर्शनाची सूचना आहे ! दुसरा सांगतो, पत्नी गर्भिणी आहे, तिला स्वतःलाच टोहाळे लागले आहेत आणि हे पतीच्या लक्षात येत नसल्यामुळे ती त्याला हंसत आहे. मुननाल सांगतो की या नायिकेची नायिका कुल्या आहे !

७ अशोक :

7. Revenge

ताविज्जन्ति अमोएहिं लहहवणिओओ दट्ठअविरहम्मि । ।

किं महइ कोरे कस्म वि पाअपहारं पट्टप्पन्तो ? ॥ ७ ॥

१. दोहलिख, दोहलम्. २. सु. ३. सुह. ४. न्यदहदम्. ५. त्याचा

सुभग, एवं मल सुभग स्त्री. ६ विलखाउ.

[ताप्यन्ते अशोकैर्विदग्धवनिता दयितविरहे ।

किं सहते कोऽपि कस्यापि पादप्रहार प्रभवेन ॥]

प्रियकराच्या विहारामुळे (विकल झालेल्या) विदग्ध स्त्रियांना अशोकही तापदायक वाटतो. सामर्थ्य असूनही कोण कोणाचा लता प्रहार सहन करील ?

● अशोकाला शोक माहीतच नाही, मग तो परपीडिला कसा उद्युक्त होईल ? पति सन्निध असताना, त्याच्या प्रोत्साहनाने किंवा त्याच्या पाठिंब्यावर बसवून तिने केलेल्या लताप्रहाराची अशोकाला आठवण असेल, आता बसतात तो फुलानीं डवला आहे, मस्त झाला आहे, पति सन्निध नसल्यामुळे ती विकल झालेली आहे, तिच्या पूर्वीच्या घाट्यथावदल जणू तिचा सूड घेण्याला अशोक उद्युक्त झाला आहे, आवेशाने लालबुद झाला आहे, पुष्पित अशोकाचे दर्शन तिला कसे सहन होईल ? नोपित भर्तृका विरहाच्या अलोरच्या अवस्थेत आहे, शिवाय बसत सुरू झाला आहे, त्वरेने घरी जा, अशी दूतीचा प्रवासी पतीला सूचना, किंवा बसतात प्रवाशाला सज्ज झालेल्या पतीचा निषेध

८ तळ्याच्या पाळी :

8 Withered stalks

अत्ता ! तह रमणिज्जं अहं गामस्स मण्डणीहिअम् ।

लुअतिलवाडिसरिच्छ सिसिरेण कअं भिसिणिसण्डम् ॥ ८ ॥

[श्वर्धु तथा रमणीयमस्माकं ग्रामस्य मण्डनीभूतम् ।

लूनतिलवाटीसदृश शिशिरेण कृत विसिनीपण्डम् ॥]

१ ललित, मनाहर २ पुष्पित ३ अत्त तह ४ गामस्स ५ मण्डनभूतम्
६ लुअ ७ वि सिणिमड ८ अण्डम् ९ हे मातस्तया, अत्यस्त

आल्यानाई, आपल्या गांवाला शोभा देणाऱ्या रमणीय तळ्यांतील कमळांची थंडीने कोण दुर्दशा केली आहे (ती पाहिलीत का) ? तिच्याचें सुंदर पीक कापल्यावर नुस्ते बुडवे राहातात ना, तसे तळ्यांत आतां कमळांचे दाडे मात्र राहिले आहेत.

● तिळ्याडीत संकेत ठरला होता; पीक तयार झाल्यामुळे कापणांला शेतकरी तिकडे जातात, म्हणून संकेतस्थान बदलून तळ्याच्या पाळीं जागा ठरविल्याची सूचना. हिवाळ्यातल्या थंडीने कमळे करपलेली असल्यामुळे आता तिकडे कोणीही जाणार नाही व एकांत मिळेल अशी उपपत्तीला सूचना. या दोन्ही ठिकाणी जमणार नाही, म्हणून घरीच संकेत ठरविला आहे, अशी या गाथेत सूचना आहे, असे एका टीकाकाराचें म्हणणें आहे ! तामूच्या देवत मुनेने आणखी किती स्पष्ट बोलावयाचें ? पण जें बोलावयाचें तें एवढें संदिग्ध, तर निचाऱ्या प्रियकरानें जावें तरी कोठें ?

९ तागाच्या शेतांत :

9. Hemp.

किं रुआसि ओणअमुही धवलाअन्तेसु सालिछित्तेमु ? ।

हरिआलमण्डिअमुही णडि व्य सणवाडिआ जाआ ॥ ९ ॥

[किं रोदिप्यवनतमुष्ठी धवलायमानेषु सालिक्षेत्रेषु ।

हरितालेमण्डितमुष्ठी नटीच शणवाटिका जाता ॥]

माझांचें शेत विकून पादरे शालें आहे. (तें कापण्याला शेतकरी येतो व एकांत मिळणार नाही) म्हणून मान घाटी घाटून का रटनेम ! नटांनं भुगाला हरितालाचा रंग लावून सज व्हावें साप्रमाणें तागाचें शेत (विंबळ्या धमरा फुटांनी) नटलें आहे.

● 'हरितालमण्डितमुखी' हा पाठ स्वीकारून केलेले भाषांतर यर दिलेले आहे. 'हरितालमण्डितमुखी' असाही पाठ आहे. हरि म्हणजे माकड, ज्याचे प्रवेशद्वार माकडाच्या घरट्याच्या जाळ्याने मण्डित झाले आहे असे तागाचे क्षेत्र, असा अर्थ गंगाधराने दिला आहे. प्रवेशद्वाराशीच ही अडचण आहे, म्हणून तेथे संजेताला योग्य असे निर्जन स्थान व्यक्त होतं, असे त्याचे म्हणणे. 'हरिताल' म्हणजे मुख्या खाणारा प्राणी किंवा पक्षी, असाही अर्थ आढळतो. मान खाली घालून रडतेस कशाला ? दुसरीकडे सकेत टरवून मी आले सुद्धा; उठ, डोळे पुस, मुखराग लावून सज्ज हो आणि ती तिकडे पिवळी पट्टी दिसते आहे ना, त्या तागाच्या शेताकडे जा, अगदी प्रसन्न चित्ताने जा, शृंगारनाट्याची सामुग्री तेथे तयार आहे, अशी वृत्तीची सूचना.

१० काकडीचा तंतु :

10 Tendril.

साहे ! ईरिसिन्ध्विअ गड, मा रुक्वसु तंसवलिअमुहअन्दम् ।

एआणं वालवालुङ्कितन्तुकुडिलानं पेम्माणम् ॥१०॥

[सखि ईदृश्येव गतिर्मा रोदीस्तिर्यग्वलितमुखचन्द्रम् ।

एतेषां वालकर्कटीतन्तुकुडिलानां प्रेम्णाम् ॥]

सखे — मुखचंद्र तिरपा फिरवून रडू नको. प्रेमाची गती काकडीच्या कावळ्या ततसारखी (नाजूक व) वाकडीच असाव्याची.

● कलहान्तरितेप्रत सखीचे उद्धार. प्रियकराच्या प्रीतीत वक्रता दिसली, म्हणून एवढे जिवाला लावून घेऊ नको, अपराधी प्रियकर पुन्हा अनुनयासाठी आला तर पार ताणूनही धरू नको प्रेमाची गति वक्र असते, इतकेंच नव्हे, अनुबन्धाचा तंतु नाजूक असतो, ताणल्याने तो सरळ होत नाही, तुटतो मात्र, हे जाणून, हे मानिनी, आता तूच त्याचा अनुनय कर.

११ नवव्यावर स्वार :

11. Cavalier.

पाअपडिअस्स पईणो पुट्ठिं पुत्ते समारुहत्ताम्मि ।

दढमण्णुदुण्णिआएँ वि हासो घरिणीएँ णेकन्तो ॥११॥

[पादपतितस्य पत्युः पृष्ठं पुत्रे समाबद्धति ।

दढमन्युर्दूनाया अपि हासो गृहिण्या निष्क्रान्तः ॥]

क्रुद्ध गृहस्वामिनीच्या पाया पडणाऱ्या पतीच्या पाठीवर पुत्र वसला. पत्नी अतिशय रागात होती, तरी हें दृश्य पाहून ती खुद्कन हंसली.

● पत्नीनें मान धारण केला होता आणि पति तिची मनघरणी करीत होता. पति स्वाधीन असल्यामुळे तिच्या मनात त्याच्याविषयी थोडासा अनादरही होता. ती पुनवती, अर्थात् गलितयौवना; तरीही त्याच्या मनात मान तिच्याविषयी स्नेहातिशय होता. अलंकारकौस्तुभात श्री विवेधरपण्डित सांगतो, पुनाच्या विलक्षण चेष्टेमुळे तिचा मान ओसरला. गंगाधर सांगतो, बन्धविशेषस्मरणामुळे ती हसली ! कदाचित् हे उद्गार सगळींचे असावेत, असाही त्याचा तर्क आहे ! अलंकारकौस्तुभात समाधि अटकाराचें उदाहरण : ' भवति समाधिः मुक्रे हेत्वन्त-समवधानतः कार्ये । '

१२ योग्य :

12. Praiseworthy.

संचं, जाणइ दड्ढुं ! सरसौम्मि जणम्मि जुज्जुए राओ ।

मरउ, ण तुमं भणिस्सं, मरणं वि सलाहणिज्जं से ॥१२॥

[सत्यं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रामः ।

ध्रियतां न त्यां भणिष्यामि मरणमपि श्लाघनीयं तस्याः ॥]

१. दठ. २. दूमिआएँ, दुम्मिआएँ. ३. दृढमन्युर्दूनायाः ४. सचिअ.
५. घरिअ. ६. सेव. ७. अस्सा.

अनुरूप व्यक्तीवर अनुराग करावा हें योग्य आहे. (तिनें तुझी निवड केली यावरून दिसून येतें कीं) तिची निवड चांगली आहे. (आता तुझ्या विरहानें) ती गतप्राण झाली तर तेही प्रशंसनीय होईल; मी तुला बोल लावणार नाहीं.

● तिचें चित्त तुझें ध्यान करण्यात गुंतलेलें असताना ती गतप्राण झाली तर पुढील जन्मीं तरी तूं तिला प्राप्त होशील ! नायक व नायिका परस्परांना अनुरूप आहेत अशी प्रशंसापूर्ण प्रस्तावना करून सखी नायकाला प्रोत्साहन देते, नंतर त्याची निर्भत्सना करते व अखेरीस त्रागा करून सांगते कीं तुझ्या समागमासाठीं तिनें प्राणातिक्रम अनुष्ठान मांडलें आहे आणि तिची अवस्था आसन्नमरण झालेली आहे. अलङ्काररत्नाकरात ही गाथा व्यत्यासाचें आणि अलंकारकौस्तुभात आक्षेपाचें उदाहरण म्हणून उदाहृत केलेली आहे. ' दोष्गुणयोरन्यथात्वं व्यत्यासः ' ॥६६॥ अलङ्काररत्नाकर. ' इष्टस्याप्यपिधातु योऽर्थस्य विशेषबोधाय । स्वयमेव प्रतिषेधः स वक्ष्यमाणोक्तविषय आक्षेपः ॥ ' अलंकारकौस्तुभ.

१३ चंद्रा :

13. Full Moon.

धारिणीं महाणसकम्मलग्गमसिमलिइण्ण हत्थेण ।

छित्तं मुहं हसिज्जइ चन्दावत्थं गअं पइणा ॥१३॥

[गृहिण्या महानसकर्मलग्नमपीमलिनितेन हस्तेन ।

स्पृष्टं मुखं हस्यते चन्द्रावस्थां गतं पत्या ॥]

स्वयंपाक करीत असताना हाताची काजळी लागण्यामुलें गृहिणीचें मुख मलिन झालें होतें. पण पतीनें तिच्या मुखाला प्रेमानें हात लावताच ती हसली व तिचें प्रफुल्ल मुख चंद्रासारखें दिसूं लागलें.

१. महलिण, महळिण. २. छिववं.

● गाथेच्या परिचयात गगाघर सांगतो की हे उद्गार गृहकृत्यपराङ्मुख गृहिणीला उद्देशिलेले आहेत, आणि टीकेंत सांगतो की जें ज्याचें उचित कर्म तें करीत असताना त्यामुळे वैरूप्य प्राप्त झालें तरी तें भूषणावह असतें. तिची काति उजळ आणि मुख निष्कलक असल्यामुळे चंद्राहून सुंदर होतें. अशा सुंदरींना चूलखण्डाविषयी योडानहुत अनादर असतोच. तिच्या निष्कलक मुरावर काजळी उडाल्यामुळे तें मलिन झालें, पण तें प्रेमस्पर्शामुळे उजळलें. तिचें मुख व वस्त्र मलिन असलें तरी दुर्लभ करू नको, अशी दूतीची सूचना. या गाथेंत शृङ्गार व हास्य यांचा हास्यप्रधान सङ्गर आहे असे साहित्यमीमासाकाराचें म्हणणें आहे. अलंकारकौस्तुभात निदर्शना अलंकाराचें उदाहरण. 'उपमापर्ययसञ्ज्ञो यत्रार्थोऽन्योन्यमन्ययानर्ह । यच्च क्रियया कारणकार्यानवयधीर्निदर्शना शोक्ता ॥' सरस्वतीकण्ठाभरणात पिकृत प्रपञ्चोक्तिचें उदाहरण : 'साम्योत्कर्षापकर्षोक्तेरुपमानोपमेययो । प्रकृता विकृता चेति प्रपञ्चोक्तिः प्रदर्श्यते ॥'

१४ रंगेल अग्नि :

14. Scent.

रन्धनकर्मणिपुणिए ! मा जूरंसु, रत्तपाडलसुअन्धम् । १
मुहमारुअं पिअन्तो धूमाड सिही, ण पज्जलड ॥१४॥

[रन्धनकर्मनिपुणिके मा शुध्यैस्व रक्तपाटलसुगन्धम् ।

मुखमारुत पिचन्धूमायते शिरी न प्रज्वलति ॥]

तू स्वयंपाक करण्यात निपुण आहेस. चूळ पेटत नाही म्हणून रागावू नकोस. तुझ्या खासाला लाळ पाटल पुण्याचा सुगंध आहे. त्याचा स्वाद घेण्यासाठी अग्नि धुराच्या रूपानें तुझ्या मुग्धाभोक्ती घोंटाळत आहे व मुहामच प्रज्वलित होत नाही.

● चूल पेटली की तू आणखी कुकणार नाहीस. सुलीपासून दूर जाशील आणि प्रज्वलित अग्नीला तुझ्या मुग्धाजवळ घोंटाळता येणार नाही, म्हणून

१. ह्यपु. १. शिथल, ददिदि.

केवळ तुझ्या सहवासासाठी तो धुमसत आहे, इंधन ओलें आहे म्हणून नव्हे; अघर आरक्त व सरस आहेत, म्हणून ! अग्नीच्या पूजेला रक्तपाटलपुष्पें विशेष उचित. घुराच्या रूपानें प्रत्यक्ष अग्निदेव तुला विलगत आहे; त्याला जें आकर्षक घाटतें तें आम्हालाही मोहविते, आम्हीही तुझ्याभोंवतीं घोंटाळत आहोंत, आमच्या अंतःकरणात आसक्ति अशीच धुमसत आहे; पण तूं आपल्याच नादात गर्क आहेस, जरा मान चर करून पहा तर खरी, अशी अभिलाषसूचना. एक टीकाकार सांगतो, या गाथेची नायिका केवळ. रघुनकर्मोत्तच निपुण आहे असें नाही ! सरस्वतीकण्ठाभरणांत गन्धरतीचें उदाहरण म्हणून ही गाथा उद्धृत केलेली आहे.

१५ विचारी :

15. Innocence.

किं किं दे पडिहासइ ? सहीहिं पुच्छिआएँ मुद्धाए ।

पढमुग्गअदोहणीए णवरं दइअं गआ दिट्ठी ॥१५॥

[किं किं ते प्रतिभासते सर्वाभिरिति पृष्ठाया मुग्धायाः ।

प्रथमोद्गतदोहदिन्याः केवलं दयितं गता दृष्टिः ॥]

मुग्धेला प्रथमच डोहाळे लागले होते. सख्यांनीं तिला विचारलें, तुला काय काय आवडतें ? (लगेच) तिची दृष्टि फक्त प्रिय पतीकडे गेली (वेडी विचारी !)

● मुग्धेची प्रेमपरीक्षा. वेडी, कारण तिला प्रसूतीच्या वेदना माहीत नव्हत्या; विचारी, कारण लवकरच बहुप्रसूता सपत्नीच्या अवमालिकेंत हिचा समावेश होणार होता ! णवरं = केवळ, णवरं = नवरा; तिनें फक्त आपल्या प्रिय पतीकडे पाहिलें आणि सुचविलें कीं मला याच्याशिवाय कोणाचीहि, कशाचीही हौस नाही !

१६ स्पर्शसंक्रमण :

16. Divine Touch.

अमममअ गअणसेहर रअणीमुहतिलअ चन्द दे छिअसु । ७
 १ छित्तो जेहिं पिअअमो ममं पि तेहिं विअ करेहिं ॥१६॥

[अमृतमय गगनशेखर रजनीमुखतिलक चन्द्र हे स्पृश ।

स्पृष्टो यैः प्रियतमो मामपि तैरेव करै ॥]

हे चंद्रा, तू अमृतमय आहेस, गगनाचा मुकुट आहेस, रजनीच्या मुखावरील तिलक आहेस. प्रियकराला स्पर्श करशील त्याच किरणानीं मलाही स्पर्श कर

● चंद्रा—तुझे किरण अमृतमय आहेत असे लोक म्हणतात, पण त्याची सजीवनशक्ति माझ्या प्रत्ययास येत नाही, तुझे दर्शन आल्हादजनक आहे असे लोक म्हणतात, पण मला तुझ्या सौम्य किरणाची प्रसरता सहन होत नाही, कारण मी विरहिणी आहे. ज्या किरणानीं तू माझ्या प्रियतमाला स्पर्श केलास ते, ते मात्र मला शीतल व सुगंध वाटतील, त्याचा स्पर्श शाला तरच मला विरहवेदना सहन होतील तू रजनीच्या मुखावरील तिलक आहेस, ज्यात अरलाचा पथपातां आहेस, त्याच्या सीमामध्याचे प्रतीक आहेस, म्हणून मी तुझी प्रार्थना करीत आहे, प्रियकराला त्वरित घराफटे परतण्याची प्रेरणा दे. परिकर अलङ्कार (अलङ्कारकौस्तुभ) : 'साभिप्रायाधारेण विन्यास परिकर प्रोक्तः ।' मुगधाच्या संक्रमणाबद्दलचे भरभूतीचे (मालतीमाधव अंक : १.३८) उद्गार पहा :

उन्मीलन्मुकुलकरालकुन्दकोद प्रथोत्तदन मकरन्दगंधवन्धो ।

तामोषप्रचलविलोचना नतार्त्ताम् आलिङ्गन्पवन मम स्पर्शाद्गमद्गम् ॥

१७ मनोरथ :

17. Day Dreams.

ऐहड मो पि पउत्थो, अहं अ वुप्पेज्ज, मो पि अणुणेज्ज ।

इअ कस्स पि फल्ड मनोरहार्णे माला पिअअमम्मि ॥१७॥

१ एहिज्ज, एहिह. २ वुप्पमज्ज.

[एष्यति सोऽपि प्रोपितो अहं च कुपिष्यामि सोऽप्यनुनेष्यति ।

इति कस्या अपि फटति मनोरथानां माला प्रियतमे ॥]

प्रवासी प्रियकर परत येईल, मग मी त्याच्यावर रागावेन, नंतर तो माझी मनघरणी करील, कोणा भाग्यशालिनीच्या अशा मनोरथाची माळ फुलेल, (माझी नाही.)

● सखि, आणखी शुरु नको, उद्या किंवा परवा तुझा पति प्रवासाहून परत येईल आणि आला की तो तुझ्या सान्या होसा पुरवील, अशी आश्वासने देणाऱ्या मैत्रिणींना उद्देशून प्रोपितनृत्येचे नैराश्योद्गार. समजा, तो परत आला तरी मी मान धारण करू शकणार नाही, कारण त्यातील काव्य समजण्याइतकी रसिकता त्याच्या अर्गी नाही, माझी मनघरणी करण्याइतकें आर्जव त्याच्या ठायीं नाही किंवा त्याचा धिक्कार करण्याइतका धीर माझ्या अर्गी नाही. मी दुर्दैवी, हेंच खरें.

१८ दुर्दशा :

18 Poverty.

दुग्गअकुडुम्ब^१अट्टी कहं णु मए धोइएण सोढव्या ।

७ दसिओसरन्तसलिलेण उअह रुणं व पडएण ॥१८॥

[दुर्गतकुटुम्बा^२कृष्टि कथ नु मया धीतेन सोढव्या ।

दशौषसरत्सलिलेन पश्यत रुदितमिव पटकेन ॥]

दरिद्री कुटुंबात कपड्याचीसुद्धा इतकी दुर्दशा व ओढाताण होते की (ती असह्य झाल्यामुळे) धुकून बाळत घातल्यावर, बिचारा दशातून गळणाऱ्या पाण्याच्या रूपानें अश्रु ढाळतो. '

१. आगमिष्यति २ अनुनामिष्यति ३ कुडुम्ब, कुडम्ब, कुडम्ब. ४ कुटुम्बकृष्टि

५. दशावसरन्.

● वस्त्र विरलें तरी तें वापरावेंच लागतें, एकानेंच नव्हे, अनेकानीं, जितकी दुर्गति अधिक तितकी ओढाताण जास्त अनेक महिलांची मर्जी सामाळू पाहणाराची अशीच दुरवस्था होते. वेश्येला ग्रामप्रधान द्रव्य देत नाहींत आणि ओढाताण मात्र भरपूर करतात, तिनें कुट्टनीप्रत वाढलेले हे उद्देगाचे उद्गार असावेत, असें एक टीकाकार सागतो ! दामोदरगुप्ताच्या कुट्टनीमतातील पुढील समानार्थी उद्गार पहा ' प्रिय सखि लोक समश्च नगरप्रमुखा इडेण नीताऽस्मि । एव तु नो कदाचिद्विगुणार्थप्रार्थने कृतो न्याय । ' (श्री तनसुप्तराम त्रिपाठी संपादित प्रत गुजराती न्यूज प्रेस) दुसरा टीकाकार सागतो कीं अनेक महिलांचा पति असलेल्या दुर्दैवी दुर्बलाचे हे उद्गार आहेत ! आणखी एक टीकाकार सागतो, ही चण्डिका नेहमीच माक्षी अशी ओढाताण करते, ती मला यापुढें कशी सहन होईल, या विषयाने व मावी आपत्तीच्या धास्तीनें वस्त्र अशु दळीत आहे !

१९ उंडारलेलें वासरूं :

19. Curse

कोसंभ्रकिसलअण्णअ तण्णअ ! उण्णामिएहिं रुण्णेहि ।

हिअअंठिअं घरं वच्चमाण धवलत्तणं पाव ॥१९॥

[कोशाम्राकिसलयवर्णं तर्णकं उण्णामिताभ्यां कर्णाम्याम् ।

हृदयस्थितं गृहं व्रजन्धवलत्वं प्राप्ताहि ॥]

आंब्याच्या कोयीतून निघालेल्या घोंबळ्या पानासारखा (तावूस) रंग असलेल्या वासरा, तुला घान उचलून आपल्या आवडत्या घरात घुसना येतें. तुला तरी कृतार्थता प्राप्त होवो.

● वासरा-तुझ्या जातीला व वयाला उडारणें जमतें व शोभतें. तुला घरलत्व प्राप्त होवो. घवलत्व म्हणजे श्रेष्ठता वासरा, तुझे वय लहान आहे, तरी तुला सनातीयामध्ये श्रेष्ठत्व प्राप्त होवो, घवलत्व म्हणजे शुभ्रत्व व सरा, तुला वर्ण तावूस आहे, तरी तुला शुभ्रत्व, यश प्राप्त होवो, घवलत्व म्हणजे पदत्व तरणा, मी वयस्क व इभ्रतीच्या दोंगामुळे पत्ताधीन, म्हणून

१ दिअइठिअ २. हृदयेणितम्.

मला माझ्या आवडीच्या टिकाणीं जाता येत नाही. तुझ्यासारख्या लालबुद, उंडारलेल्या तरुणापुढें माझा टिकाय कसा लागणार ! पण लक्षात ठेव, तूं जिच्याकडे जात आहेस ती घयस्क आहे, तिच्या मानानें तूं अगदीं बछडा आहेस; अशा संभोगामुळें तुला म्हातारपण मात्र लवकर प्राप्त होईल ! तूं माझा मनोमङ्ग वेलास, या पापाचें फळ म्हणून तुला पंढर्य प्राप्त होवो ! नाथिकेच्या घरात बेघडक घुमण्याचें नायकाला दूतीचें प्रोत्साहन. नाथिवेबद्दलचा आपला अनुराग आणि पराधीनतेमुळे प्राप्त झालेली अगतिकता व्यक्त करण्यासाठीं नायकानें तिच्या घराच्या आवारात उंडारणाऱ्या वासराला किंवा प्रतिस्पर्धी तरुणाला उद्देशून वाढलेले उद्गार.

२० लाडीगोडी :

20. Horripilation.

अलिअपमुत्तअ विणिमीलिअच्छ ! दे सुहंअ मज्झ ओआसम् ।
गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ण पुणो चिराइस्सम् ॥२०॥

[अलीकप्रसुप्तरुविनिमीलिताक्ष हे^१ सुभग ममावकाशम् ।
गण्डपरिचुम्बनापुलकिताङ्ग न पुनश्चिरयिष्यामि ॥]

हे सुभग, तूं झोंपेचें सोंग घेऊन (विछान्यावर) डोळे मिटून पडला आहेस; मला (तुझ्याशेजारीं) जागा दे. (ढोंग्या, तूं जागा आहेस) मी तुझ्या गालाचें चुंबन घेतलें तेव्हा तुझें अग पुलकित झालेले मी पाहिलें. हें पहा, मी पुन्हा उशीर करणार नाहीं, बरें का ?

● भावजिज्ञासेनें त्यानें निद्रेचें ढोंग केलें, तें तिनें पहिल्या दृष्टिक्षेपातच ओळखलें. तिनेंही त्याच्या भावनाच्या तीव्रतेची पारख पाहिली. आपण त्याला पाहिजे आहोंत हें तिनें त्याच्या शरीरावर फुललेल्या

१. देसु घअ मज्झ, देसु हअ मज्झ. २. अम्ह. ३. उणो. ४. ददस्व, देदि.

पुलकावरून ओळखले. आधुनिक ज्ञानात असे प्रसंग किती तरी येत असतील ! एक टीकाकार सांगतो, हे उद्गार उपपत्तीला उद्देशून आहेत; तुझ्या हृदयात अनेक महिलांना स्थान आहे, हे मी जाणते; त्यातच मलाही थोडी जागा दे, असा आशय. अलंकाररत्नाकरात उद्धेदाचें उदाहरण: 'निगूढस्य प्रतिभेद उद्धेद ॥ १०१ ॥' माझे मित्र श्री. मोरेधर दीक्षित यांना त्रिपुरी येथील उत्सननात कलचुरा काळात कोरलेल्या एका शिन्पात गाथासप्तशतीतील हा प्रसंग दिव्वांशित केलेला आढळला आहे. त्या साली आहे तो लेख त्याच्या वाचनाप्रमाणे असा. 'अलिअप्सुत अविलिमीलिअच्छि दे दु अ उवाभ । गण्डपरिच . म ..णापुलद . अ वाणउणो विराइ...॥' मला लिहिलेल्या पत्रात ते कळवतात 'गाथासप्तशतीतील श्लोक उद्धृत केलेले हे पहिलेच शिल्प आहे.' त्याच्या वृत्तेने प्राप्त झालेले या शिल्पाचे छायाचित्र मी या प्रथाच्या आरंभी दिलेले आहे.

२१ घटकेचें महत्त्व :

21. Crucial Moment.

असमत्तमण्डेणाविअ वच घग्ग से सकोउहल्लस्म । २

७ वोलाविअहल्लहल्लअस्स पुत्ति चित्ते ण लग्गिहिंसि ॥२१॥

[असमाप्तमण्डनेष यज गृह तस्य मकीतूहलस्य ।

व्यतिश्रान्तीत्सुक्यस्य पुत्रि चित्ते न लग्निष्यामि ॥]

(अनुमर्षा घुटांग सांगते) मुर्या, तुझा माजगणार पुरा झाला नमला तरी तो उत्सुक आहे तोवरच आलेम नशाच त्याच्या घरी जा. (आरण) घटका साधली पाहिजे. (वेळ गमावण्यास नर) त्याची आमंति

१. मण्डने दिअ, मण्डन धिअ. २. हल्लहल्ल. ३. लस्य. ४. व्यतिश्रान्तीत्सुक्य-
१९६२, व्यतिक्रान्तीत्सुक्य

शिथिल होईल आणि मग तू (कितीही नटलेली असलीस तरी)
त्याच्या मनान भरणार नाहीस

● वेग्यामातेचा दुहितेला उपदेश ह्या व्यावहारिक खाचाखोंचा
नरशिकीला कसा कळणार ? अनुभवासारखा शिषक नाही ! गगावर
सागतो, बाजीरावाचा अनुचर आमरण घेऊन आला तेव्हा अतर्क्यात
भुजग बसला होता, विटाला थोपविण्यासाठी, भुजगाला सूचना देण्यासाठी
आणि कव्येला सावध करण्यासाठी घरवालीने हे उद्गार काढलेले आहेत !

२२ तें चुंबन :

22 Forbidden Kiss

आअरपणामिओढु अघडिअणासं असंहअणिडोलम् ।
वर्णधितुप्पमुहिण तीण परिउम्बणं भरिमो ॥२२॥

[आदरप्रणामितौष्ठमघटितनासमसहतलळाटम् ।

वर्णधृतल्लित्तिमुरयास्तस्या परिचुम्बनं स्वराम ॥]

(रजस्वला असल्यामुळे) तिने मुखाला वर्णधृत लावले होते
(मी इच्छा दर्शविल्यामुळे केवळ माझा मान राखण्यासाठी) तिने मला
चुंबन देण्याकरता आदराने ओंठ लावविले, धृताचें चिह्न लागू नये
म्हणून तिने नाकाचा अगर कपाळाचा स्पर्शही होऊ दिला नाही,
त्या चुंबनाची आठवण होते

● सदाचार साभाळण्यासाठी पत्नी उत्सुक व तत्पर असली तरी पतीच्या
आग्रही प्रीतीपुढे तिचा निग्रह कसा टिकणार ? एकूण, हा अनाचार
भासविण्यात येतो तितका आधुनिक नाही ! टीकाकार सांगतात की या

१ असगय २ अघध ३ अमवाल ४ गिलाद, गिदाद, लिलाड ५ धिआल्लित्ति,
घअलुप्प ६ निटिलम्

गाथेंतील चुंबन हा अनुरागातिशयसूचक अशा आलिंगनाचाच एक प्रकार आहे; त्याचें नाव स्पृष्टक. वात्स्यायन त्याचें लक्षण सांगतो : 'संमुखागताया प्रयोज्यायामन्यापदेशेन गच्छतो गात्रेण गात्रस्य स्पर्शनं स्पृष्टकम् ॥ (साप्रयोगिकमधिकरणम् । अध्याय २; निर्णयसागर प्रत; पृ. ९७). हे उडतें चुंबन तिने ओणव्याने दिलेले असावें ! या गाथेवरून चौरपञ्चाशिकेची आठवण होते !

२३ तीच का ही ?

23. Contrast.

अण्णासआईं देन्ती तह सुरए हरिसंविअसिअकवोला ।

१. गोसे वि ओणअमुही अह सेत्ति पिआं ण सदाधिमो ॥२३॥

[आश्वासनानि ददती तथा सुरते हर्षविकसितरूपोला ।

प्रातरप्यवनतमुखी ह्येयं सेति प्रियां न ध्रुद्धमः ॥]

सुरतकाळीं आनंदानें गाल फुललेले असतात तेव्हा ती (उद्दाम वृत्तानें) प्रियकराला शेकडों आज्ञा देते. सकाळ झाली कीं मान सारलीं घाटून कामाला लागते आणि ती प्रिया हीच हें खरेही वाटत नाहीं.

● सनातनी समाजात मर्यादेच्या मर्यादा अमर्याद आहेत. मात्र मर्यादेचें क्षेत्र केवळ समाजांत. प्रीति एवान्ती कोणतीही बंधनें जुमानित नाहीं. पतीच्या अर्घ्या वचनात असलेली गभीर वृत्तीची पतिप्रताही पतीला एकाती शेकडों आज्ञा देते, अगदीं एकवचनानें संरोधून ! विनय व विलास हीं मुगदिणीचीं लक्षणें व भूषणेंही !

१. हरिसंविअसिअ. २. ओणय, ओणह. ३. अहमेत्ति, महमेत्ति.
४. सदादिमो. ५. सदा प्रियेति न.

२४ कुलीन :

24. Etiquette.

पिअविरहो अप्पिअदंसणं गरुआई दो वि दुक्खाई ।
जीएँ तुमं कारिज्जसि तीएँ णमो ओहिजाईए ॥२४॥

[प्रियविरहोऽप्रियदर्शनं च गुरुके द्वे अपि दुःखे ।

यया त्वं कार्यसे तस्यै नम आभिजात्यै ॥]

(मला श्रुतु प्राप्त झाल्यामुळें लोकाचारासाठीं तुम्हाला इकडे यावें लागलें. यामुळें) तुम्हाला तुमच्या आवडतीचा वियोग झाला व नावडतीचें दर्शन झालें. हीं दोन दुःखें ज्यामुळें सहन कराहीं लागलीं त्या कुलीनपणाला नमस्कार असो.

● कुलीन नवयधूचे उद्देगोद्वार. कुलीन घराण्यातल्या एका उनाड तरुणाचें दुर्वर्तन या गाथेंत सूचित केलेलें आहे. गाथेच्या नायिकेशीं लग्न होण्यापूर्वीच त्यानें दुसरीकडे बिन्हाड थाटलेलें असावें. ही बिन्हाडकरीण हलक्या कुळातली किंवा बिनलग्नाची असल्यामुळें त्याची घरघनीण होऊ शकत नव्हती. यडील माणसाच्या आग्रहामुळें, घराण्याच्या इज्जतीसाठीं, त्याला नायिकेशीं विवाह करावा लागला असावा असें दिसतें. लग्न केलें, मग गर्भाधान केलेंच पाहिजे, आणि त्यासाठीं, त्या रात्रीपुरता तरी आवडतीचा वियोग व नावडतीचा सहवास सहन केलाच पाहिजे. बाह्यात्कारी शिष्टाचाराचें पालन हाच कुलीनपणा ! आणि यालाच मध्य युगात बगाल्यात आत्यंतिक स्वरूप प्राप्त झालें.

२५ ओले डोळे :

25. Antelope.

एकओ वि कळेंसारो ण देइ गन्तुं पओहिणवलन्तो ।

किं उण बाहाउलिअं लोअणजुअलं पिअअमाए ॥२५॥

१. ओहिजाईए, ओहियाईए. २. कालसारो, विष्णुसारो. ३. दओहिण, पाहिण. ४. वडन्तो.

[एकोऽपि कृष्णसारो न ददाति गन्तुं प्रदक्षिणं चलन् ।

किं पुनर्वाष्पाकुलितलोचनयुगलप्रियतमाया ॥]

एक काळवीट उजवाळून वळून आडवा गेला तर प्रवास यात्रावा लागतो, मग (हरिणाक्षी) प्रियेच व्याकुल व ओले असे दोन डोळे तिरपे आडवे आल्यावर प्रवास रहित झाला तर काय नवल ?

● कृष्णसारदशनानें प्रवास विफल होतो, याचा निष्पत्ती होते, अशी समजूत प्रचलित होती, अर्थात् व्याधानें विद्ध केलेला कृष्णसार दिसण तरी प्रवाधानें परतलेच पाहिजे नायकानें प्रवासाची तयारी केली होती, पण तो का गेला नाही ? भावी विरहाच्या वेदनानी व्याकुळ झालेले प्रियेचे आलावलेले व वळलेले कालेश्वर डोळे दिसताच विद्ध कृष्णसारानीं अगलेलें त्याचें साम्य घ्यानीं आल्यामुळे त्यानें प्रवासाचा रेत रहित केला अल्हटार-रत्नाकरात अर्थापत्तिच उदाहरण ' दण्डापृथिव्यापतनमर्थापत्ति । कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तावर्थादर्थातरस्यापत्तिरिति । '

२६ मा तशी नाही :

26 Deceit

ण कुणन्तो विअ माण णिसासु सुहसुत्तदरविबुद्धाणम् ।

सुण्णइअपासपरिमूसणपेअणं जइ मि जाणन्तो ॥२६॥

[नाकरिष्य पयमानं निशासु सुपसुत्तदरविबुद्धानाम् ।

शून्योऽतपार्थपरिमोदणवेदना यद्यज्ञास्य ॥]

रात्री सुप्तानें शौच लागल्यानंतर गोंठ्या घेताने जरागी जाग आली, पाहिले तो पत्नी शजारी नाही ' (मी पतिन्ता अमन्यामुळे) अशा

१ चत्तर, घटता २ सुप्तम आधावुद्धिम् ३ सुप्त २४ ४ मगग, म्दमग, मुमग ५ वदता ६ विबुद्धाम्, ७ परिमर्षण

फसवगुकीच्या वेदना तुम्हांला माहीत नाहीत, म्हणून सांगते, माझ्या-
वरोवर असे ताठ्याने वागू नका.

● अनुनशाचें ग्रहण करण्यात अनौत्सुम्य दाखविणाऱ्या पतीला उद्देशून
उद्धिग पत्नीचे उद्गार. मला सान्याचें सारें काही माहीत आहे, सपतीचे
दंग व तुमचीं ढोंगें. तरीही मी तुम्हाला प्रसन्न करून घेण्याचा प्रयत्न करीत
आहे. मी पतिव्रता आहे, हाही माझा दोषच आहे. स्त्री-वेदातल्या एकाद्या
श्रीतीवर ही गाथा आधारलेली असावी, असें वाटते.

२७ ढोंग :

27. Pretense.

पणअकुविआणं दोह्व वि अलिअपसुत्ताणं माणइंछाणम्
णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णकण्णानं को मल्लो ॥२७॥

[प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः ।

निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥]

दोवांनींही रागामुळें झोंपेचें ढोंग घेतलें आहे, श्वास रोधून धरला
आहे; दोघेहि निश्चल आहेत, पण (एकामेकांच्या हालचाली) कान
देऊन ऐकत आहेत. हें भाडण प्रेमाचें, पण तेंही सहन करण्याचें सामर्थ्य
कोणालाही नाही, (मग घृथा कळह कां ?)

● पति-पत्नींनीं एकशय्येवर एकमेकाकडे पाठ फिरवून झोंपेचें ढोंग केलेलें
आहे हें नि.श्वासनिरोधनावरून उभयतांच्याही लक्षात आलेलें आहे.
अगोदर कोण कुशीवर वळतो याचीच जणू चढाओढ चाललेली आहे.
पण त्याचें एकमेकावर प्रेम असल्यामुळें दोघेहि दुर्बल आहेत आणि हें
प्रेमच त्याची खोडकी जिरवणार आहे. परस्पराना पराड्मुख असताना
एवढी प्रीति, मग सन्मुख झाल्यावर त्याला केवढी भरती येईल ! पतिपत्नींचा

समेट करूं पाहणाऱ्या सखीचे उद्धार. सखीला अंतर्गृहांतही अनिर्वेध प्रवेश होता की काय ? ' को मह्यः ' हा प्रयोग प्रथमदर्शनी अपरिचित वाटतो व अभिप्रेत प्रसंगामुळे अप्रयोजक वाटतो, पण तो अन्वर्थक आहे, इतकेंच नव्हे, बहुवाचि आहे !

२८ फोंक :

28. Birch.

णवेलअपहरं अङ्गे जहिं जहिं महइ देवरो दाउम् । ७
रोमश्चदण्डराई तहिं तहिं दीसइ बहूए ॥२८॥

[नवेलताप्रहारमङ्गे यत्र यत्रेच्छति देवरो दातुम् ।
रोमाश्चदण्डराजिस्तत्र तत्र दृश्यते वध्वाः ॥]

कोंवळ्या फोंकानें दीर तरुण भावजयीला जेयें जेयें प्रहार करूं पाहतो तेयें तेयें अगोदरच रोमांचांची रांग उभी राहते.

● प्रहारापूर्वीच जणूं वळ उमटतात; जणूं प्रीतिचिन्ह व्यक्त होण्यापूर्वीच त्याच्या रक्षणार्थ समोवार रोमांचांच्या रागा उमलतात ! एवढी प्रतिक्रिया व्हावी इतकी सहसंवेदना अनुरक्तीमुळे त्याच्या अंतःकरणात निर्माण झाली होती, की वधूचें अधर्मापासून निवारण करण्यासाठी हें कुंप्पण उभारलें गेळें होतें ! प्रस्तुत गाथेंतील नायिका देवानुरक्त असल्यामुळे असाध्य आहे अशी तिचा अभिव्यक्त करणाऱ्या कामुगाला दूतीची सूचना. साहित्यमीमांसेत या फ्रांझेल ' नालतिका ' अशी संज्ञा दिव्हेली आहे. भुवनपालानें नयलतिवेण्णजी कुचलय प्रगाह केव्य आहे !

२९ मेघगर्जना :

29. Thunder.

अज्ज मए तेण विणा अणुहूँअसुहाई संभरन्तीए ।

अहिणवमेहाणं रवो णिसामिओ वज्झपडहो व्व ॥२९॥

[अद्य मया तेन विना अनुभूतसुखानि संस्मरन्त्या ।

अभिनवमेघानां रवो निशामितो वध्यपटद्व इव ॥]

अगोदरच त्यांचा वियोग आणि त्यात ही पहिली मेघगर्जना. या गर्जनेमुळे भोगलेल्या सुखांची आठवण होऊन मी व्याकुल झाले आहे गुन्हेगाराला वधस्तंभाकडे (नेताना त्याच्या गुन्हांची घोषणा करून) नगरा वाजवनात, त्याच्या आवाजासारखी ही गर्जना मला भासते.

● मेघाचा गडगडाट ही आलिंगनाला केवढी सख ! कालिदास (मेघ-दूतः१-३) सागतो: 'मेघालोके भवति सुखिनोऽयन्यथा वृत्ति चेतः । कण्ठा-श्लेष प्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥' मेघाच्या नुसत्या दर्शनाने चित्तवृत्ति एवढ्या उच्चंबळून येतात, मग त्याच्या गर्जनेने हृदयात केवढी खळबळ उडत असेल ! गुन्हाची घोषणा (प्रस्तावना पहा) होते त्या वेळी गुन्हेगाराला आपल्या अपकृत्याची आठवण होते, त्याचप्रमाणे मेघगर्जना ऐकून विरहिणीला पूर्वी उपभोगलेल्या सुखाची !

३० जायाभीरुक :

30. Henpecked

णिक्खिज जाआभीरुअ दुहंसणं णिम्वईडसारिच्छ ।

गामो गामणिणन्दण तुज्झ कए तह वि तणुआइ ॥३०॥

१. अणुभूअसुहाइ. २. अहिणवमोहणरवो ३. अनुभूतसुरतं. ४. वज्रपटद्व.
५. णिक्खिअ. ६. दुहस्मण ७. णिम्वकीड.

[निष्कृप जायाभीष्टक दुर्दर्शन निम्बकीटसदृशे ।

ग्रामो ग्रामणीनन्दन तव कृते तथापि तनुकायते ॥]

पाटलाच्या पोरा, तू बायकोच्या तत्तानें वागतोस व तिला भितोस; तू कडू लिंबाच्या झाडावरील किड्यासारखा आहेस तू कोणावरही कृपा करीत नाहीस, (आम्हाला) तुझें दर्शनही होत नाही तरी गान तुझ्यासाठीं झुरत आहे.

● पाटलाचा पोरागा कना म्बच्छन्दी, निर्भय व कृपालु असला पाहिजे, पण हा—हा काहीं करीत नाही, कोणावर प्रसन्न होत नाही, लग्नाच्या बायकोच्या तत्तानें वागतो आणि तिला भितो, शिवाय ही बायको कशी ? लिंबाच्या पानाच्या रसासारखी कडू कडू लिंबाच्या झाडावरील किड्याला कडू रसातच स्वारस्य वाटतें, कारण मधुर रसाची गोडी त्यानें कधीं चाखलेलीच नमते, शिवाय तो कधीं गेहेर दिसतही नाही, तसाच हा. रायकोला सोडून घरातून बाहेर पडला तरच तो गात्रभरान्याना दिसणार ! त्यापैकी एकीनें त्याला पाठविलेला निर्मणीचा निरोप ह्या गायेंत ग्रथित केलेला आहे.

३१ निर्घास्त :

31 Hero.

पहरवणमगगविममे जाआ किच्छेण लहड मे णिदम् ।

गामणिउत्तस्म उरे पल्ली उण सा सुहं सुवर्ड ॥३१॥

[प्रहारवणमार्गविममे जाया कृच्छेण लभते तस्य निद्राम् ।

ग्रामणीपुत्रस्योरासि पल्ली पुन सा मुख स्यपिति ॥]

पाटलाच्या पुत्राच्या छातीवर जण्यमाचे वण आहेत सारा गात्र त्या छातीवर विसवून सुप्तान शोंबला आहे (मात्र त्याच्या राडग्रहांत छातीवर मस्तक टेंकून शेजारीं पड्डलेल्या) त्याच्या पत्नीला शोंब येत नाही

● ती सुसासक्त आहे, विलासिनी आहे, तिला मऊ मऊ उशाची सवय आहे. अशा खडगडीत छातीवर मस्तक टेंकून तिला शोंप कशी येणार ? प्रीतीमुळे नव्हे, भीतीमुळे, अनिच्छेने, केवळ कर्तव्य म्हणून तिने त्याच्या छातीवर मस्तक टेकले आहे गावकरी निर्धास्त असल्यामुळे गाढ शोंपले आहेत, आणि तोही. धास्तीमुळे तिला मात्र शोंप नाही. ती सुसाध्य आहे, जागी आहे, तळमळत आहे, निर्धास्तपणे तिच्याकडे जा व खून कर, कोणताही अडथळा येणार नाही, अशी दूतीची भुजङ्गाला सूचना पक्षी उर = पुर, डोंगरी ऐक्याकडे जाण्याची पहाडी वाट लाव आणि अवघड वळणाची व चढउताराची आहे, म्हणून तिच्या सहासा कोणी फिरकत नाही, शिवाय पाटलाच्या मुलाच्या शौर्यावर गावकऱ्यांचा पूर्ण विश्वास असल्यामुळे रात्री पहारेकरीही हिंडत नाहीत यामुळे तुला निर्धास्त पणे कार्यभाग साधता येईल, असे दूतीचे भुजङ्गाला आश्वासन.

३२ संभावित :

32 Creditable

अह संभाविअमग्गो सुहअ तुए जेव्वं णवरं णिव्वूढो ।

एहिं हिअए अण्णं अण्णं वाआइ लोअस्स ॥३२॥

[अय संभावितमार्गं सुभग त्वयैव केवल निर्व्यूढ ।

इदानीं हृदयेऽन्यदन्यद्वाचि लोकस्य ॥]

नेहमी खरे बोलणे हाच खरा संभावितपणा, (तुम्ही खरे तेंच बोललात) आणि खरे बोलण्यात संभावितपणाच दाखविलात नाही तर इतराच्या हृदयात असते एक व ते बोलून दाखवितात दुसरेच.

● गाथासप्तशतीत नामस्खलनाच्या अनेक गाथा आहेत पुनरुच्चारामुळे या विषयाला संकेताचे स्वरूप आलेले आहे या संकेताला मी ' विरचिता-संकेत ' (प्रस्तावना पहा) ही संज्ञा दिली आहे भावप्रकाशात सुभग-लक्षण

दिलेलें आहे : ' सपत्नीनपदतादिचिन्हं यस्य न दृश्यते । विस्मयमाणमा-
नेर्घ्यः सुभगः सोऽभिधीयते ॥ ' तुमच्या हृदयात सदैव असणाऱ्या सहचरीचें
नाव धेऊन तुम्ही मला कुरवाळता; तिच्यावरच तुमचें खरें प्रेम आहे; म्हणून
तुमचे हे उद्गारही खरे आहेत. नेहमी खरें बोलणें हाच सारा संभावितपणा.

३३ पराङ्मुखी :

33. Repentence.

उल्लाई णीससन्तो किति मह परम्मुहीएँ सअणद्धे ।

हिअअं पलीविअ वि अणुसएण पुँडिं पलीयेसि ॥३३॥

[उष्णानि निःश्वसन्किमिति मम पराङ्मुख्याः शयनार्धे ।

हृदयं प्रदीप्याप्यनुशयेन पृष्ठं प्रदीपयति ॥]

विछान्याच्या अर्ध्या भागावर मी तुमच्याकडे पाठ फिरवून पडलें
आहे. (सवतीच्या नत्सरानें) तुम्ही प्रथम माझें हृदय पेटविलें आणि
आता ऊष्ण नि श्वासानों माझी पाठ का तापवितां ?

● प्रणयकुपिता नायिका एकशय्येवर पतीकडे पाठ फिरवून पडली
आहे, शेजारी अस्वस्थ पति निःश्वास टाकीत आहे, पत्नी पराङ्मुख झाल्यामुळे
त्याचें हृदय तापलें होतें, म्हणून त्याचे निःश्वास उष्ण होते. पण नायिकेला
वाटलें, कारण तो अपराधी आहे असें तिनें गृहीत धरलें होतें, कीं त्यातून त्याचा
अनुताप व्यक्त होत नसून त्याची सपत्नीबद्दलची अनुरक्ति प्रतीत होत
आहे; म्हणूनच या लटक्या दाक्षिण्याची धग तिला असह्य वाटली.

३४ विकल :

34. Languid.

तुह विरहे चिरआरअ ! तिण्णो णिवटन्तवाहमडलेण ।

रइरहामिहरधएण व मुहेण छाहि विअ ण पत्ता ॥३४॥

१. उष्ण विणिग. २. वेट्ट. ३. पेल्लेप्पयासे. ४. उष्णं विनिघटन्. ५. तिस्सा.

[तव विरहे चिरकारक तस्या निपतद्वाप्पमल्लिनेन ।

रविरथाशिखरध्वजेनेव मुखेन च्छायैव न प्राप्ता ॥]

सूर्याच्या रथावरील झेंड्याला केव्हाही छाया मिळत नसल्यामुळे तो नेहमी मळल असतो. तुझ्या विरहामुळे तिचे मुख संतत अश्रुधारांनी मलिन झाले आहे व त्यावर थोडीही छाया (कांति) राहिलेली नाही

● प्रसाधनाच्या अमाची आणि अश्रूंच्या ओघळामुळे तिचे मुख निष्प्रभ व मलिन झालेले आहे. तुझ्या सहवासाच्या सावलीच्या अमाची आणि विरहाच्या तापामुळे तिच्या मुखावर कांति राहिलेली नाही. आता तरी तिच्यावर अनुकंपा कर अशी दूतीची विनंती. विरहिणीच्या अवस्थेचे दूतीने केलेले वर्णन.

३५ लक्ष्मण :

35. Ideal.

दिअरस्स असुद्धमणस्स कुलवधू णिअअकुड्डलिहिआइं ।

दिअहं कहेइ रामाणुलग्गसोमिच्चिरिआइं ॥३५॥

[देवरस्याशुद्धमनसः कुलवधूर्निजकुड्यलिखितानि ।

दिवसं कथयति रामानुल्लसौमित्रिचरितानि ॥]

अशुद्ध मनाच्या दीराला (सन्मार्ग दाखविण्यासाठी) रामाशीं एकनिष्ठ असणाऱ्या लक्ष्मणाच्या चरित्राचा घृत्तान्त कुलवधू भितीवर दिवसभर लिहीत वसते.

● दीराचा अभिप्राय तिने ओळखला होता. त्याची वाच्यता केली तर कुटुंब मोडेल या भीतीने कुलवधू त्याचा उघड निषेध करीत नाही, पण आपली प्रतिकूलता विनयाने प्रकट करते. भावजवशीं दीराने कसे वागावे

याचा आदर्श. लक्ष्मणानें नजर वर करून सीतेचें मुल कर्ची पाहिलें नव्हतें; अवयवापैकीं पावळें व अलंकारापैकीं नूपुर, एवढेच त्याच्या परिचयाचे होते; तुम्ही माझ्याशीं लक्ष्मणासारखे वागा, सुग्रीवासारखे वागूं नका, अशी माउर्जांना सूचना देण्यासाठीं तिनें लक्ष्मणाचें चित्र रंगविलें किंवा चरित्र लिहिलें. कदाचित् जावेनें आपल्या पतीचा अभिप्राय ओळखून व नववधूचा अलङ्कषणा पाहून हा उपदेश केलेला असावा.

३६ शील :

36. Syllogism.

चत्तरवरिणी पिअदंसणा अ तरुणी पउत्थवईआ अ ।

असई सअंजिआ, दुग्गआ अ, ण हु खण्डिअं सीलम् ॥३६॥

[चत्तरंशुहिणी प्रियदर्शना च तरुणी प्रोपितपतिका च ।

असतीप्रतिवेशिनी दुर्गता च न खलु खण्डितं शीलम् ॥]

तिचें घर भर चौकात आहे; ती तरुण आहे, सुंदर आहे; तिच्या शेजारणी छिनाल आहेत; तिचा पति प्रनासात आहे, तिची कौटुंबिक दुर्गति आहे; तरीही तिनें आपली शील ढळूं दिलें नाहीं.

● असतीचें आत्मसमर्पन. गंगाधर सागतो हा विशेषोक्ति अलंकार : ' विशेषोक्तिरतण्डेषु कारणेषु फलावच : । ' अलंकारकौस्तुभात समुच्चयाचें उदाहरण : ' एकस्मिन्सति हेतौ हेत्वन्तर्गमीः समुच्चयः कथितः ॥ अत्रैवा प्रतभङ्गहेतुत्वादसता योगः । '

३७ भोंवरा :

37. Whirlpool.

तालूरभमांउलरुडिअकेसरो गिरिणईए पूरेण ।

दरधंडुउवुडुणिवुडुमहुअरो हीरइ कलम्पो ॥३७॥

१. चरचर. २. पद्मा. ३. सपाजिआ, सभजिआ, सदाजिआ, सभज्जिआ.
४. चतुर. ५. सहस्रसिनी, प्रतिवेशिका. ६. स्फुटित. ७. भगवन्नुडिअ.
८. पुडुपुडुणिवुड, पुडुपुणिवुड.

[जलावर्तभ्रमाकुलखाण्डितकेसरो गिरिनद्याः पूरेण ।

दरमग्नोन्मग्ननिर्मग्नमधुकरो द्वियते कदम्बः ॥]

डोंगरांतील नदीच्या पुरांत वाहत आलेली कदम्बाची फांदी भोंवऱ्यांत सांपडल्यामुळे तिच्यावरील फुलांचे पराग तुटून गेले आहेत (व मकरन्द धुऊन गेला आहे). त्या फुलांना विलगलेला भ्रमर जरा बुडतो, जरा वर येतो, पुन्हा बुडतो, तरी तो त्यांवरील आपला स्नेह सोडीत नाही.

● नदीतीरावरील कदम्बाच्या कुंजात संकेतस्थान निश्चित केले आहे किंवा कदम्ब कुंजांतील संकेतस्थान नष्ट झाले आहे, अशी दूतीची सूचना. किंवा : ठरल्याप्रमाणे मी संकेतस्थानां गेले आणि पुष्कळ वेळ वाट पाहिली, पण तो आलाच नाही, अशी नायिकेची दूतीजवळ तक्रार. दुरवस्थेतही सज्जन स्वधर्माचा त्याग करित नाहीत, हे सरळ तात्पर्य; तिचे बौवन नष्ट झाले, तरी सज्जन प्रियकरांना तिचा त्याग केला नाही; आणि तू, निर्दया, तिच्याकडे डुकूनही पहात नाहीस; ह्या टीकाकाराच्या सूचना.

३८ अभिमान :

38. Dignity.

अहिआअमाणिणो दुग्गअस्स छाहिं पअस्स रक्खन्ती ।

णिअबन्धवाणं जूरइ चरिणी विहवेण एत्ताणम् ॥३८॥

[आभिजात्यमानिनो दुर्गतस्य छायां पत्न्यु रक्षन्ती ।

निजवान्धवेभ्यः कुर्व्याति गृहिणी धिमेवेनागच्छेभ्यः ॥]

१. अमात्स्वण्डित. २. स्फुटितकेसरो. ३. दरमग्नप्रोन्मग्न. ४. निर्मल. ५. पइअस्स, पइस्स, पिअस्स. ६. पत्ताणं, ७. सिद्यति, निन्दति, ८. प्राप्तेभ्यः

माहेरचीं माणसें घाटमाट करून (अगर मदत म्हणून द्रव्य देण्याला) आलीं तर गृहिणी त्याजवर रागावते; कारण तिच्या नवऱ्याला आपल्या उच्च कुलाचा अभिमान आहे आणि विपन्नावस्था आलेली असली तरी तिला त्याच्या अभिमानाचें रक्षण करावयाचें आहे.

● पतिव्रता नायिका. दीकाकार सागतात, तिला पैशाचा लोभ नाही, पतीपुढें तिला बंधुजनांचेही महत्त्व नाही, मग तिला कामीजनाची पर्वा कुठली ! ती असाध्य आहे, अशी सूचना.

३९ असाध्य :

39. Duty.

साहीणे वि पिअअमे पत्ते वि खणे ण मण्डिओ अप्पा ।
दुग्गअपउत्थवइअं सअज्झिअं सण्ठन्वतीए ॥३९॥

[स्वाधीनेऽपि प्रियतमे प्राप्तेऽपि क्षणे न मण्डित आत्मा ।
दुर्गतप्रोपितपतिकां प्रतिवेशिनीं संस्थापयन्त्या ॥]

प्रियकर स्वाधीन आहे व उत्सव सुरू आहे. तरी ती वेदभूषा करीत नाही, कारण तिच्या गरीब शेजारणीचा पति प्रवासाला गेला आहे व हिला तिचें सांत्वन करावयाचें आहे.

● पतिव्रता नायिका. तिच्या अंगावर अलंकार नाहीत म्हणून ती दरिद्री आहे असे समजू नको; किंवा अलंकाराच्या आमिषानें ती वश होईल अशी अपेक्षा करू नको. तिचा पति प्रवासी आहे आणि प्रवासी पतीच्या पत्नीनें अलंकार धारण करावयाचे नाहीत, वेणीफणी करावयाची नाही, असा आचार आहे. आणि उत्सवाच्या निमित्तानें अलंकार धारण केले तर आपली गरीब

शेजारीण उद्विग्न होईल अशी तिला काळजी वाटते, सवन ती असाध्य आहे, अशी दतीची सूचना. पहा-भेषदन. १-८ त्वामारूढ पवनपदवी-मुद्ग्यहीतालकान्ता ।

४० अनुराग :

40 Reason

तुज्झ वसडं त्ति हिअअं इमेहिं दिट्ठो तुमं त्ति अचंछीहिं ।
तुह विरहे किसिआडं त्ति तीएँ अङ्गाडं वि पिआडं ॥४०॥

[तव वसतिरिति हृदयमाभ्या दृष्टस्त्वमित्याक्षिणी ।

तव विरहे कश्चित्तानीति तस्या अङ्गान्यपि प्रियाणि ॥]

हृदयात तू आहेस म्हणून तें, दृष्टीला तू दिसतोस म्हणून ती व तुझ्या विरहानें अग कृश होतें म्हणून तें, तिला प्रिय आहे

● नायकाला अनुकूल करून घेण्यासाठी नायिकेच्या अनुरागाबद्दल दतीचे उद्गार.

४१ अस्थानीं आसक्ति :

41 Prosperity.

सवभावणेहभरिए रत्ते रज्जिज्जइ त्ति जुत्तमिणम् ।
अणहिअअे उण हिअअं जं दिज्जइ तं जणो हसडं ॥४१॥

[सद्भावस्नेहभारिते रक्ते रज्यते इति युक्तमिदम् ।

अन्यहृदये पुनर्हृदय यदीयते तज्जनो हसति ॥]

सद्भाव व स्नेह यांनीं युक्त असलेल्या व्यक्तीवर अनुरक्त होण

१ अच्छिद्रम २ कश्चित्तानीति, कृशानीति ३ रत्तिज्जइ, रज्जिज्जइ ४ असह
५ रक्तीभयते ६ स्नेहमये, स्नेहभूते

योग्य आहे. (ज्याने आपले हृदय दुसऱ्याला दिले आहे त्यावर म्हणजे)
अस्थानीं आसक्ति ठेवल्यास लोक उपहास करतात.

● खण्डिता नायिका. अन्यहृदय म्हणजे दुष्टहृदय, अन्यासक्तहृदय किंवा
असह्यहृदय. सद्भावाचा रंग शुभ्र आणि प्रीतीचा आरक्त. ज्याला रंग
द्यावयाचा ते वस्त्र शुभ्र व स्वच्छ असले तर त्यावर रंग चागला चढतो;
वस्त्र मलिन असले किंवा त्यावर दुसऱ्या रंगाची छटा असली तर ते चागले
रंगत नाही !

४२ लक्ष्मी :

42. Success.

आरम्भन्तस्त ध्रुवं लच्छी मरणं वि होइ पुरिसस्त ।
तं मरणमणारम्भे वि होइ लच्छी उण ण होइ ॥४२॥

[आरम्भमाणस्य ध्रुवं लक्ष्मीर्मरणं वा भवति पुरुषस्य ।
तन्मरणमनारम्भेऽपि भवति लक्ष्मीः पुनर्नभवति ॥]

कार्याला सुरुवात करणाऱ्या पुरुषाला लक्ष्मी प्राप्त होते किंवा मृत्यु
तरी येतो. जो कार्याला आरंभच करित नाही त्याला मरण तर येतच,
लक्ष्मी मात्र मिळत नाही.

● साधक नायकाला प्रोत्साहन. अति विचार व अति शङ्का यांनी
कार्यनाश होतो, साहसाशिवाय कार्यसिद्धि होत नाही, हे तात्विक.

४३ आशावन्ध :

43. Hope.

विरहाणलो सहिज्जइ आसावन्धेणवल्लइजणस्त ।
एकग्गामपवासो माण ! मरणं विसेसेइ ॥४३॥

[विरहानलः सद्यत आशाबन्धेन वल्लभजनस्य ।

एकग्रामप्रवासो मातर्मरणं विशेषयति ॥]

आई ग, प्रवासाला गेलेला प्रियकर परत येईल या आशेवर विरह कसा तरी सहन करता येतो; पण तो गांवातल्या गांवांत इतरत्र गेला तर मरणाहून अधिक त्रास होतो.

● कारण तो स्वतःच्या मोहात गुरफटल्यामुळे आपल्याकडे परत येईल अशी आशा करावयाला जागा नसते आणि विरहाहून मत्सराच्या वेदना अधिक तीव्र असतात.

४४ अन्य महिला :

44. Memory.

अक्खडइ पिआ हिअए अण्णं महिलाअणं रमन्तस्स ।

दिट्ठे सरिसम्मि गुणेऽसरिसम्मि गुणे अणीसन्ते ॥४४॥

[आस्वलाति प्रिया हृदये अन्य महिलाजन रममाणस्य ।

दृष्टे सदृशे गुणे असदृशे गुणे अदृश्यमाने ॥]

अन्य महिलेबरोबर विलास करीत असताना प्रियेची आठवण झाल्यामुळे वल्लभ विमनस्क होतो, कारण प्रियेसारखे कांहीं गुण त्याला हिच्यात आढळतात तर कांहींचा अभाव दिसून येतो.

● अन्यमनस्क होऊ नको, तिच्यापेक्षा सरस असा एकादा गुण येथेही तुला आढळेल, असें दृष्टीचें आश्वासन. 'पृथ्वीप्रदक्षिणा' करून आलेल्यानेंही न पाहिलेलीं अशीं अनेक रम्य स्थळे भूतलावर असतातच. आपण जग पालथें घातलें आहे अशी फुशारकी मारण्यात अर्थ नाही !

१ दुर्लभजनस्य २. आवडइ, अक्खडइ ३. अईसते, अदीसते.
४. असरिस्पम्मे, ५. स्मृतिं याति ६. अतिशयेवेति

४५ अनित्य :

45. Effervescence.

ॐ णइऊरसुच्छेहे जोव्वणम्मि अइपवोसिएसु दिअंसेसु ।

अण्णिअत्तामु अ राईसु पुत्ति किं दह्ममाणेण ॥४५॥

[नदीपूरसदृशे यौवने अतिप्रोषितेषु दिवसेषु ।

अनिवृत्तासु च रात्रिषु पुत्रि किं दग्धमानेन ॥]

मुली, तारुण्य हें नदीच्या पुरासारखें अनित्य आहे. दिवस व रात्री निवून गेल्या की त्या कायमच्या जातात. मानिनी, भग तूं मानांनं स्वतः ला कां जावून घेतेस ?

● यौवन नभर आहे, दुर्लभ आहे, तें फुकट घालूं नकोस; तारुण्याची मरती नदीच्या पुरासारखी आहे, वाहत्या नदीच्या पाण्याच्या धाराच्या पृष्ठमानासारखी यौवनाची गति आहे, वाहत्या गंगेत हुंघून ये, अशी मानिनी नाविकेला महानुभवी दूतीची सूचना.

४६ रजनी :

46. Night.

कल्लं किलं सरहिअओ पवोसिइहि पिओत्ति सुण्णइ जणाम्मि

तह वइढ भअवइ णिसे जह से कल्लं विअ ण होइ ॥४६॥

[कल्पं किल गंगद्वयः प्रयत्स्यति प्रिय इति ध्रूयते जने

तथा वर्धस्य भगवति निद्रो यथा तस्य कल्पमेव न भवति ॥]

१. सरपदे. २. निद्रादिव. ३. दिअंसेसु. ४. अण्णिअत्तामु. ५. न्गिय. प्रोषितेषु, अनिप्रोषितेषु ६. इति. ७. पवोसि, पवोसिहि, पवोसिहि. ८. सुण्णइ. ९. भग.

पहाट शाली कीं निष्ठुर पति प्रवासाला जाणार असें लोकाकडून ऐकते. भगवती रजनी, तूंच वृद्धिंगत हो, म्हणजे सकाळच होणार नाही.

● पति उद्या सकाळीं प्रवासाला जाणार आहे, तेव्हा उद्या ये अशी स्वरिणीनें उपपतीला दिलेली सूचना. पतिपत्नीचें विशेष रहस्य दिसत नाही, कारण पतीच्या प्रवासाची बातमी तिनें इतरेजनाकडून ऐकलेली आहे. पंडित मथुरानाथशास्त्री यांनीं टीकेच्या टीपेंत सहश हिंदी पद दिलें आहे. सजन सकारै जाँयगे नैन मरैगे रोय । विधिना ऐसी रैन करि, भोर कबहु ना होय ॥

४७ उद्यांची तरतूद :

47. Farewell.

होन्तंपहिअस्स जाआ आउच्छेणजीअधारणरहस्सम् ।

पुच्छन्ती भमइ घरं घरेण पिअविरहसहिरीओ ॥४७॥

[भविष्यत्पाथिकस्य जाया आपृच्छन्जीवधारणारहस्यम् ।

पृच्छन्ती भ्रमाति गृहं गृहेण प्रियविरहसहनशीलाः ॥]

जिचा पति प्रवासाला निघणार आहे अशी पत्नी सहनशील विरहिणीच्या घरोघर जाऊन त्यांना (आर्जवून) विचारते कीं विरहात जीव धारण करण्याचें रहस्य, (जें तुम्हाला माहीत आहे, तें) मला सांगा.

● पतिव्रता नायिका. पति प्रवासाला गेला तर पत्नीला जीव कसा धारण करवेल याबद्दल सशय व्यक्त करून सखी नायकाला प्रवासापासून परावृत्त करीत आहे; कुलटा नायिका : तिचा पति लवकरच प्रवासाला जाणार आहे, तोंघर घोर घर, अशी वृत्तीची वामुकाला सूचना; जिचा पतीच्या प्रवासाची वृत्ती ती स्वतःच इष्ट अशा उपपतीच्या अगर समानशील मैत्रिणीच्या घरोघरी जाऊन देत आहे, अशा सूचना.

१. मोन्त. २. आउछेण, आउछग, उछ्ग. ३. सहम्मम्. ४. आगामिशन, पुनर्दर्शनप्रश्न. ५. साहसम्

४८ अहंकार :

48. Confidence.

अण्णमहिलापसङ्गं दे देवै करेसुं अहं दइअस्स ।

पुरिसा एवँन्तरसा ण हु दोसगुणे विआणान्ति ॥४८॥

[अन्यमहिलाप्रसङ्गं हे देव कुर्वन्साकं दयितस्य ।

पुरुषा एकोन्तरसा न खलु दोषगुणौ विजानन्ति ॥]

देवा, अन्य महिलाशीं माझ्या पर्तांचा संबंध होऊं दे, (म्हणजे तरी त्यांना माझे गुण समजतील). एकनिष्ठ पुरुषांना गुण समजत नाहीत व दोषही उमगत नाहीत.

● पतिव्रता व सहिष्णु नायिका : रविकाला अपराधाची क्षमा होते, आणि खुषामत्वालाही, ती अशी. पति अन्यत्र गेला तरच त्याला हिच्या गुणाची जाणीव होणार. स्वैरिणी नायिका : पति अन्यत्र गेला तरच हिलाही अन्यत्र जाण्याला सबब मिळणार. स्थायीनभर्तृना नायिका : स्वसौभाग्याचें वर्णन. गुणगर्विता नायिका : अगणित गुणांची व दोषरहित-त्वाची सूचना. जाणावळीत जेवून आल्याशिवाय घरच्या अन्नाची रुचि उमजत नाही, हेंच खरे ! अलंकाररत्नाकरात ' परभाग ' अलंकाराचें उदाहरण : ' अनुभूतस्यार्थान्तरोपलब्धौ परभागः ॥ '

४९ ऐन दुपारीं :

49. Matinee.

थोअं पि ण णीसँरई मज्झण्णे उह सरीरतललुक्का । ८

आअवभएण छाई वि, पहिअ ता किं ण वीसमसि ॥४९॥

[स्तोत्रमपि न नि.मरति मध्यान्हे पश्य शरीरतललीनां ।

आतपमयेन च्छायापि पथिक तत्किं न विद्याम्यसि ॥]

१. देख, देव. २. कुणु. ३. मरति. ४. एवत्त. ५. एवत्रस्ता. ६. णीइ दमा. ७. लुग्गा. ८. विरीप. ९. लमा, ममा.

ऐन दुपारीं छायासुद्धा शरीराच्या तळांशीं लपून बसते, जणू उन्हाच्या धास्तीनें इकडे तिकडे थोडीसुद्धा सरकत नाहीं. मग पयिका, अशा या वेळीं तूं जरा विश्रांति का घेत नाहीस ?

● सूर्यवंदती, स्वैरिणी, माध्यान्हाभिसारिका नायिका. एका टीकाकाराच्या मते हे उद्गार प्रपापालिकेचे-पाणपोईवर पाणी घालणाऱ्या स्त्रीचे आहेत, उन्हातून तापून आलेल्या पयिकाला उद्देशून स्वाभिप्राय व्यक्त करण्यासाठी ते काढलेले आहेत. आणखी एक टीकाकार सांगतो, रतार्थिनी अंगुलिनिर्देश करून पयिकाला विश्रांतिस्थान दाखवीत आहे, किंवा आता थोडी विश्रांति घ्या, असें सुचवीत आहे. म्हणून 'अभिनय' अलंकार.

५० थोर तुझे उपकार :

50. Thanks.

सुहउच्छ्रं जणं दुल्लहं पि दूराहि अम्ह आणैन्त ।

उअआरअ जर ! जीअं पि णेन्त ण कआवराहोसि ॥५०॥

[सुखं पृच्छकं जनं दुर्लभमपि दूरादस्माकमानयन् ।

उपकारकं ज्वर जीवमपि नयन्न कृतापराधोऽसि ॥]

मला ताप येत आहे असे समजल्यामुळे माझ्या प्रकृतीची चौकशी करण्यासाठी दुर्लभ प्रियकर दूर अंतरावरून आला. ज्वरा, तू माझ्यावर उपकारच केलास, आता तू माझा जीव घेतलास तरी मी तुला अपराधी मानणार नाहीं.

● तिला ज्वर आला आहे असें समजले, म्हणून तो तिच्या समाचारासाठी आला. त्यानें मुलाची पृच्छा केली, मुलाची अपेक्षा केली नाही; तो आला तो केवळ लोकांपवादाच्या भीतीमुळे, प्रीतीमुळे नव्हे, कुशल विचारले तें औदासीन्यानें, उत्सुकतेनें नव्हे; आणि तेवढ्यानेंही तिला किती समाधान

वाटलें ! विरहोत्कण्ठितेचे उपालम्भोद्धार. अलंकारकौस्तुभात 'परिवृत्ति
अलंकाराचें उदाहरण : 'सदृशासदृशैरर्थैरर्थाना विनिमयस्तु परिवृत्तिः।' ^१
सरस्वतीकण्ठाभरणात अप्रस्तुतप्रशंसेचें उदाहरण.

५१ स्वास्थ्य :

51. Formality.

आमं जरो मे मन्दो अहं न मन्दो, जणस्स का तन्ती । ^२
सुहउच्छअ सुहअ सुअन्धअन्ध मा अन्धिअं छिवसु ॥५१॥

[आमज्वरो मे मन्दोऽथवा न मन्दो जनस्य का चिन्ता ।

सुखैपृच्छक सुभग सुगन्धगन्ध मा गन्धितां स्पृश ॥]

च ! उगाच माझ्या स्वास्थ्याची चौकशी कशाला करतां ? माझा
ज्वर मंद झाला आहे की नाही याची चौकशी लोकांनी कशाला
करावी ? हे सुभग, (अन्य महिलासंगामुळे) तुमच्या अंगाला सुगंध
येत आहे आणि (या ज्वरामुळे) माझ्या अंगाला दुर्गंध; म्हणून
सांगतें, मला स्पर्श करूं नका.

● स्वमार्गैर्विपर्यो उदासीन य अन्यमहिलासक्त पति आणि खाण्डिता,
ज्वरार्ता पत्नी. विषय पूर्वाचाच, प्रतिक्रिया वेगळी; कारण तो सुतपृच्छे-
साठी लायलेला आला होता आणि हा बहुधा गायातल्या गावातून; कारण
अन्यमहिलासंगाचे वेळीं याच्या अंगाला लागलेला सुगंध अचाप घमघमत
आहे; कारण त्याच्यापेक्षा याची सुतपृच्छा अधिक औपचारिक आहे.
उदासीन पति पत्नीलाहि परका वाटतो. आमजर म्हणजे जागरणामुळे
विना अमाशामुळे आलेला ज्वर. आम हा शब्द ईर्ष्यासूचकही आहे.

१. आमजरो. २. तन्ती. ३. सुहउच्छअ सुहउज्जअ. ४. गंधिरं, गंधिरि,
गिंधिरि. ५. शुभ.

५२ मोरपंखी :

52. Dishevelled.

सिंहिपिच्छलुलिअकेसे वेवन्तोरु विणिमीलिअद्वच्छि ।

दरपुरिसाहरि विसुमरि जाणसु पुरिसाणँ जं दुःखम् ॥५२॥

[सिंहिपिच्छलुलितकेशे वेपमानोरु विनिमीलिताधोक्षि ।

ईषत्पुरुषायिते विश्रामशीले जानीहि पुरुषाणां यद्दुःखम् ॥]

थोडा वेळ पुरुषाचें अनुकरण केलेंस, तर तेवढ्यांत तुझे केस मोराच्या पिसान्यासारखे विखुरले, मांड्या थरकापूं लागल्या, डोळ्यांवर झांपड आली व तूं यकून गेलीस. थोडा वेळ विश्रांति घे आणि पुरुषांना किती श्रम होतात याची कल्पना कर.

● अल्प आयासानेंही श्रान्त झालेल्या सुकुमार नायिकेला उद्देशून नायकानें काढलेले सहासोद्धार. प्रोत्साहनार्थ की प्रशंसार्थक ! तिच्या डोळ्यांवर आलेली झांपड कसली ! धुंदीची ! की तृतीची ! की अतृतीची ! की केवळ परिश्रमाची ! की अपेक्षेची ! की हा नुसता अभिनय !

५३ वेचव :

53. Tasteless.

पेम्मस्स विरोहिअसंधिअस्स पच्चक्खदिट्ठविलिअस्स ।

उअअस्स व ताविअसीअलस्स विरसो रसो होइ ॥५३॥

[पेम्णो विरोधितसंधितस्य प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकस्य ।

उदकस्येव तापितशीतलस्य विरसो रसो भवति ॥]

१. वेवन्तोरु. २. अधनिमीलिताधोक्षी सती शमेन श्रामयति । पुरुषाणाम् अस्माकं यद् दुःखम् तन्न विनास्त. ३. विलभस्स. ४. सद्वित्तस्य. ५. विलयस्य.

प्रथम त्याला शिडकारलें आणि आता त्याचें प्रेम जोडूं पाहत आहेस. (या सोटेपणातील) अपराध दृष्टोत्पत्तीस आला म्हणजे तुझें प्रेम त्याला तापवून गार केलेल्या पाण्यासारखें वेचव वाटे.

● पूर्वी त्याचा अनुनय अमान्य केलास, कारण तेव्हा त्याचें वैभव नष्ट झालें होतें. आता त्याला पुन्हा वैभव प्राप्त झालेलें आहे, म्हणून त्याचें प्रेम जोडण्यासाठीं तूं उत्सुक आहेस; प्रेमाला सोटेपणा सहन होत नाही; असा अपराध पुरुष विसरत नाहीस; सलीचे नायिकेच्या निर्भर्त्सनेचे उद्गार. नायक गरीब होता, तरी माझी खुशी होती, तेव्हा तूं मला त्याच्याकडे जाऊं दिलें नाहीस आणि आता तो संपन्न झालेला आहे म्हणून त्याच्याकडे जाण्याविषयीं तूं मला प्रोत्साहन देत आहेस; हा अपराध त्याच्या लग्नात आला तर समागमात त्याला सुग वाटणार नाही; तरुण वेश्येनें मातेला उद्देशून काढलेले किंवा आत्मनिंदेचे उद्देगोद्गार. प्रेम हें जिवंत झाल्याच्या पाण्यासारखें असतें. साठवून ठेवलेलें पाणीसुद्धा वेचव लागतें. तापवून गार केलेलें पाणी फक्त अनुपानासाठीं, विवृतिजन्य शोष शमविण्यासाठीं घ्यावयाचें असतें; नैसर्गिक व तीव्र तृपा त्यानें कशी शमणार !

५४ टणत्कार :

54. Women in Bondage.

वज्रवडंणाइरिक्कं पडणो सोऊण सिज्जिणीपोसम् ।

पुसिआइ करिमरिण् सैरिसवन्दीणं पि णअणाइं ॥५४॥

[वज्रपतनातिरिक्तं पत्युः श्रुत्या सिज्जिणीपोसम् ।

प्रोड्विष्टानि घन्या सदृशवन्दीनामपि नयनानि ॥]

ती वंदिवास्तात होती. पटणाऱ्या पिजेच्या कडाडण्यापेक्षांही मोठा असा पतीच्या धनुष्याचा टणत्कार ऐकून तिनें आपल्यासोबत वंदिन अमगान्या शिवाचे वाग्र पमटे (व जगूं त्यांना सुटकेचें आग्रामन दिवें.)

● वज्र कडाडून कोसळते, अचानकपणे; त्याच्यापुढे कोणाचा निभाव लागत नाही. तुरुगावर अकल्पितपणे हृष्टा चढवून, पहारेकऱ्यांचा निःपात करून, प्रियकर आपली सुटका करीलच, अशी बन्दिनीला खात्री होती, इतकी त्याच्या साहसी सामर्थ्यावर तिची श्रद्धा होती; कारण तिला पूर्वी असे अनुभव आलेले होते. दुरवस्थेत असणाऱ्या सहभाग्याच्या उद्धारासाठी सज्जन सदैव सज्ज असतात.

५५ उत्साहभंग :

55. False Expectations.

करिमरि ! अआलगजिरजलआसणिपडनपाडिरवो एसो ।

पडणो धशुरवकड्डिरि रोमश्चं किं मुहा वहसि ॥५५॥

[वन्दि अकालगर्जनशीलजलदाशानिपतनप्रतिरव एषः ।

पत्युर्धनूरवाकाङ्क्षर्णशीले रोमाश्चं किं मुधा वहसि ॥]

अकाली गर्जना करणाऱ्या मेघातून पडणाऱ्या विजेच्या कडाडण्याचा हा प्रतिध्वनि आहे. पतीच्या धनुष्याच्या टणत्काराची वाट पाहणाऱ्या बन्दिनी लिये, वृथा कां रोमांचित होतेस ?

● पतिशौर्याभिमानिनी बन्दिनीचा उत्साहभंग करण्याच्या हेतूने तिचा अभिलाष करण्याऱ्या तरुण चोराचे उद्धार. रोमाञ्चरूपाने रसोद्भव.

५६ दुर्विदग्ध :

56. Rude.

सहइ सहइ त्ति तह तेण रामिआ सुरअदुन्विअद्धेणं ।

पम्माअसिरीसाइं व जह सैं जाआइं अङ्गाइं ॥५६॥

१. सांकिणि, २. वाङ्मिणि, काङ्क्षिणि. ३. रमिआ. ४. अद्दुणेण. ५. पम्माइअ, पच्चाअ, पच्चाअ (म्ला ऐवजी वा-वर : ८.२१; हेम : ४.८)

[सहते सहत इति तथा तेन रमिता सुरतदुर्विदग्धेन ।

प्रम्लानशिरीषाणीव यथात्या जातान्यद्भानि ॥]

(त्याने कामशाखाच्या सिद्धान्तांचें अव्ययन केलें होतें व आपल्याला सारें कांहीं समजतें असा त्याला दुरभिमान होता.) ती सर्व कांहीं सहन करीत आहे हें पाहून तिला सारें कांहीं सहन होतें अशा गैरसमजुतीनें रया अडाण्यानें तिचा अनेक प्रकारें यथेष्ट उपभोग घेतला आणि यामुलें विचारीचें शरीर चुरगळलेल्या शिरीष कुसुमा-प्रमाणें म्लान होऊन गेलें.

● शिरीष हें पुष्पसृष्टीतील अत्यंत नाजूक फूल, केवळ स्पर्शानें किंवा निःश्वासाच्या झळीनें म्लान होतें ! आणि तेंही या निर्दयानें चुरगळलें ! वनस्पतिशास्त्राच्या अभ्यापक असावा ! एक टीकाकार सांगतो, हे वेश्यामातेचे उद्गार आहेत, भुजंगनिंदा हें निमित्त आहे व अभिप्रेत अर्थ आपल्या कन्येच्या सौकुमार्याची, सौंदर्याची, सुरतनैपुण्याची व सहनशीलतेची भलावण हा आहे. कीं भुजङ्गाची निंदा हा आहे ! अडाण्याला सूचना देतां येते, शिकवितां येते, चुचकारता येतें व प्रसंगविशेषी चमकावतांही येतें. पण पण्डितांही प्रसङ्ग गृहणजे प्राणाणीं गांठ !

५७ लोकमर्यादा :

57. Immodest

अगणिअसेसजुआणा चालअ घोलीणलोअमझाआ । -

अह सा भमइ दिसामुहपसारिअच्छी तुह कण्ण ॥५७॥

[अगणिताशेषयुया चालक व्यतिप्रान्तलोकमर्यादा ।

अथ सा भ्रमाति दिशामुग्रप्रसारिताशी तव कृतेन ॥]

अरे बाळ, तुझ्याशिवाय बाकीचे तरुण तिच्या गणतीत नाहीत. तुझ्यासाठी तिने लोकमर्यादा सोडून दिल्या आहेत. तुझ्या दर्शनासाठी दिशांच्या क्षितिजाकडे नजर लावून ती भटकन आहे.

● दहा कामदशापैकी जडता ही नवरी अवस्था. श्रृंगारतिलकात (२-५) सांगितले आहे; 'अमिलाषोऽथ चिता स्यात्स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् । उद्वेगोऽथ प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेवच ॥ जडता मरणं चैव दशम जायते धृवम् ।' दूती नायकाला सांगते, 'यापुढे तिची उपेक्षा करू नको, नाहीतर तुला स्त्रीहत्येचे पातक लागेल. प्रेमातुळे दृष्टि झुत्य होते, मर्यादा नष्ट होतात व लज्जेचे विसर्जन होतं. तिने जनलज्जा सोडली आणि शटा, तू तर मनलज्जाही सोडलीस !

५८ धिंगाणा :

58. Dissolute.

अज्जं व्वेअ पउत्थो उज्जोअरओ जणस्स अज्जे अ ।

अज्जे अ हलिदापिअराई गोलाणईतडाई ॥५८॥

[अद्यैव प्रोषित उज्जागरको जनस्याद्यैव ।

अद्यैव हरिद्रापिअराणि गोदानदीतटानि ॥]

आजच पति प्रवासाला गेले; आज लोक रात्रभर जागरण करताल आणि गोदावरीचे कांठ हळदकुंकुवाने रंगतील.

● हा तिकडे प्रवासाला गेला, इकडे लोकानी जागरण का करावे ? कारण, टीकाकार सांगतात, तो गावचा पुढारी होता, शूर होता; त्याच्या हजिरीत गावकरी निर्धास्त असत, त्याच्या गैरहजिरीत त्यांना स्वसंरक्षणार्थ

१. अज्ज चेअ, चचेय, व्वेअ. २. उज्जागरओ, उ'इअगिरओ. ३. गोलाबइ, गोलाइ. ४. तुहाई, तीराई, रुहाई, तोहाई. ५. तीराणि, सोतासि, तोयाणि, फूलाणि.

सज्ज राहणें भाग होतें. हें पटत नाही. तसें असतें तर गोदातीरावर हळद-
कुंकवाचा सडा कां पडता ? एक टीकाकार सुचवतो, तो स्वतःच दरवडें-
खोर होता; दुसरा सागतो, तो चौथ्यास्तार्थ इतरत्र गेला होता ! मराठी स्त्रियांची
गोदावरीवर आंघोळ करण्याची हौस प्रसिद्ध आहे. कोळइल वचि लीलावई
काव्यांत (संपादक डॉ. उपाध्ये : भारतीय विद्याभुवन. गाथा क्र. ६१)
सांगतो : 'मरहडिया पओहर हलिह परिपिंजरबुवाहीए। धुव्यनि जत्य
गोलाणईए तदियसियं पाव ॥' आज पति प्रवाशाला गेला, तो घरी होता
तोवर त्याच्या स्त्रिया ताटाखालच्या मांजरासारख्या चोर पावलांनीं गावरत
होत्या, तो गेला न गेला तोच त्याचा धिराणा सुरू झाला. अमती मवती
अमिशाराताठी सज्ज झाल्या आहेत अशी ज्येष्ठ व साधरी पत्नीचो सासूहें
तक्रार. टीकेंत वेवरनें जर्मन म्हण दिल्ली आहे : Ist die Katze fort,
haben die Mäuse frei Tanzen : मांजर नसलें कीं उर्दार नाचूं
लागतात !

५९ विकल्प :

59. Option.

असरिसचित्ते दिअरे सुद्धमणा पिअअमे विसेमसीले ।

ण कहइ कुटुम्बविहङ्गणभएण तणुआअए सोह्ण ॥५९॥

[असदृशचित्त देवरे शुद्धमनाः प्रियतमे विषमशीले ।

न कथयति कुटुम्बविघटनमयेन तनुकायंते स्नुषा ॥]

भाऊजींच्या चित्तांतील विकल्प तापट नवऱ्याजवळ प्रकट वेल्या तर
कुटुंब मोडेल म्हणून शुद्ध अंतःकरणालाची सून काही बोलत नाही,
इश मात्र होते.

● सासू-सामन्यांची व कत्यां दीरांची सत्ता अमर्याद. मामीं वनें यागांनें
यावइल नण-देनें भावजगीला केरेला हा उपदेश आहे, अने एक टीकाकार
सांगतो, कीं एका जागेनें दुसरीला ! अशील नागधूच्या वृक्षनें कारण.

१. विसमशीले. २. विहङ्गण. ३. मुखा. ४. स्नुषाति मुख.

६० शून्य कलह :

60. Quarrelsome.

✽

चित्ताणिअदइअसमागमम्मि कअमण्णुआई भरिऊण ।

सुणं कलहाअन्ती सहीहिँ रुणा, ण ओहसिआ ॥६०॥

[चित्तानीतदयितसमागमे कृतमन्युकानि स्मृत्वा ।

शून्यं कलहायमाना सखीभी रुदिता नोपहंसिता ॥]

नवऱ्याची भेट झाली न झाली तोंच रागाच्या गोष्टी आठवून निरर्थक कलहाला प्रवृत्त होणाऱ्या स्त्रीच्या अवस्थेबद्दल तिच्या मैत्रिणींना खेद होतो; (सहानुभूतीमुळे) त्या तिचा उपहास करीत नाहीत.

● सात्यन-कोणाचें ! कलहान्तरितेचें ! प्रोत्साहन कोणाला ! अनुनय विफल झालेल्या प्रियकराला ! की पतीच्या गैरवर्तित ती आपल्याशीच बढबडत होती !

६१ संकल्प :

61 Log.

१ हिअअण्णएहिँ समअं असमत्ताइँ पि जह सुहावन्ति ।

कज्जाइँ मणे ण तहा इअरेहिँ सैमाविआइँ पि ॥६१॥

[हृदयैः सममसमाप्तान्यपि यथा सुखयन्ति ।

कार्याणि मन्ये न. तथा इतरैः समापितान्यपि ॥]

हृदय जाणणाराशीं (नुसता संकल्प ठरला आणि) समागम साधला नाही तरी त्यामुळे होतें तेवढें सुख अडाण्याबरोबर समागम पूर्ण होऊनही प्राप्त होत नाही.

१. चिन्ताणिइअ. २. भगिऊण. ३. उवहसिआ. ४. न पुनहंसिता. ५. अण्णुइँ. अण्णुएह. ६. समागिआइँ. ७. समाप्तान्यपि.

● गंगाधर सांगतो, या गाथेची नायिका विदग्धा, कुलजामिसारिका असावी आणि नायक सदभिरुचिसंपन्न प्रच्छन्नरताभिलाषी नागरिक असावा. किंवा, अडाणी पामर पतीविषयी नायिकेचें औदासीन्यप्रकटन; किंवा, दूतीने केलेला अधमानुरक्तीचा निषेध.

६२ कोंब :

62. Sprout.

दरफुडिअसिप्पिसंपुडणिलुकहालाहलगळेप्पणिहम् । ॐ
पक्कम्वाट्टिविणिगगअकोमलमम्बङ्कुरं उअह ॥६२॥ ॐ

[ईपत्स्फुटितशुक्तिसंपुटनिर्लीनहालाहलाप्रपुच्छनिभम् ।
पक्काम्रास्थिविनिर्गतकोमलमाम्राङ्कुरं पश्यत ॥]

अर्धवट उघडलेल्या शिंपल्यांत लपलेल्या हलाहल सर्पांचें शेंपूट थोडेसें बाहेर राहतें. पिकलेल्या आंभ्याच्या कोर्यांतून जरासा बाहेर आलेला कोवळ्या कोंब तसाच दिसत आहे.

● कोर्यांना कोंब फुटूं लागले, आसां लवकरच पावसाळ्या सुरू होणार, या दिवसांत तुम्ही भरासाला गेलांत तर या कोंबळ्या कोंबांचें प्रदर्शन मला सर्पदंशासारखें असल्य धाटेल. पतीच्या नियोजित प्रवासाचा निषेध.

६३ चकुळी :

63. Spider.

। उअह.पडलन्तरोईण्णाणिअअतन्तुद्वपाअपडिलगम् ।
दुल्लखसुत्तगुत्येकवउलकुसुमं व मक्कडअम् ॥६३॥

[पश्यत पटलान्तरावतीर्णनिजकतन्तूर्ध्वपादप्रतिलग्नम् ।

दुर्लक्षसूत्रप्रथितैऋकुलकुसुममिव मर्कटकम् ॥]

पहा, कोळी स्वतः निर्माण केलेल्या व पटईपासून लोंबणाऱ्या तंतूला पाय वर करून लटकला आहे. सूक्ष्म धाग्यात बकुळीचें एकच एक फूळ गुफावें, तसा तो दिसत आहे.

● दिवसा उजेडीं परक्या घरीं जाराला वाटणारी धाकधुक दूर करण्या-साठीं येथें निर्धास्त एकान्त असल्याची सूचना या उद्गारात ध्वनित आहे असें गगाधर सागतो कामशास्त्रावरील संस्कृत ग्रंथात असें एकादें आसन असतें तर तेंही अभिप्रेत आहे असें सागावयास टीकाकारांनीं कमी केलें नसतें.

६४ पारवा :

64 Pigeon.

उअरि दरदिदृथणुअणिलुक्पारावआणं विरुएहिं ।

णित्थणइ जाअवेअणं सुलाहिणं व देअउलम् ॥ ६४ ॥

[उपरीपट्टशङ्कुनिर्लीनपारावतानां विरुतैः ।

निस्तनति जातवेदन शूलाभिन्नमिव देवकुलम् ॥]

पटझड झालेल्या देवळावर पारवे घुमत आहेत. फळस कोंसळल्या-मुळें मेख वर दिसत आहे. जणू शूलानें भेद केल्यामुळें पारव्याच्या रूपानें देऊळच स्फुदत आहे.

● सकेतस्थानाची सूचना किंवा दीर्घकालीन एकान्ताचें आश्वासन. गगाधरानें 'कल्लोलिनीराननरदगादौ' हें वचन या गाथेवरील टीकेतही उद्धृत केलेलें आहे. ता सागतो, वर पारवे वृजन करीत आहेत आणि आत आपण, असा ध्वनितार्थ आहे । मग विपरीत रताची सूचना का

१ सण्णुअणिलाण, सण्णुअ २. दउअलम्, देउउलम्. ३ उपरि दरदृत्स्याणुनिर्लीन.

नाहीं ? एक टीकाकार सांगतो, जीर्णावस्था सर्वानाच प्राप्त होते, देवळानाही; हे ध्यानात धरून समर्थानीही घर्माचरण केले पाहिजे, हे या गाथेचे तात्पर्य आहे.

६५ माजलेली पारडी :

65. Calf.

जइ होसि ण तस्स पिआ अणुदिअहं णीसहेहि अङ्गेहि ।

णवसूअपीअपेऊसमत्तपांडि व्प किं सुवासि ॥६५॥ ॐ

[यदि भवासि न तस्य प्रियानुदिवस निःसहैरङ्गे ।

नवसूतपीतपीयूषमत्तमद्विषीवत्सेव किं स्वापिपि ॥]

तू म्हणतेस कीं मी त्याची लाडकी नाही. मग तुझे अंग असे विकल का ? कोवळे दूध पिऊन माजलेल्या तान्ह्या पारडीसारखी तूं दिवसभर का झोपून राहतेस ?

● सपत्नीचे उद्गार; तू नाही नाही म्हणतेस, तरी तूं नवऱ्याची लाडकी ओढेसच, अलीकडे रोज रात्री ते दुष्ट्याकडेच असतात, म्हणूनच तूं दुपारभर झोपून राहतेस, दिवसभर सुस्तीत असतेस. लाडकी नाही असे पुन्हा म्हणणार असलीस तर सांग, रात्री कोणाबरोबर धिंगाणा घालतेस ?

६६ लोकापवाद :

66. Scandal.

हेमान्तिआमु अइदीहेरामु राईसु तं सि अग्निणिदा ।

चिरअरपउत्थवइए ! ण मुन्दरं जं दिआ सुवासि ॥६६॥

[हैमन्तिकास्वतिदीर्घासु रात्रिषु त्वमस्यविनिद्रा ।

चिरतरप्रोपितपतिके न सुन्दरं यद्दिवा स्वापिपि ॥]

तुझा पति प्रवासाला जाऊन बरेच दिवस झाले आहेत. हिवाळ्यांतल्या रात्री फार मोठ्या असतात; तरी रात्री पुरी गाढ झोप मिळत नाही म्हणून तुला दिवसां झोपावे लागते; हे ठीक नाही, बरे का !

● जनापवादांमुळे भयभीत झालेल्या बन्धुवधूचे उद्गार. विरहामुळे डोळ्याला डोळा लागत नाही म्हणून, की रात्री कोठे भटकायला जातेस म्हणून ? कोण जाणे, डोळे लाल दिसतात खरे. कुलस्त्रियांनी दिवसा झोपणे हे सुद्धा लोकापवादांचा कारण पुरते.

६७ पावलावर पाऊल :

67. Step on Step.

जह चिक्खल्लभउप्पअपअमिणमलसाइ तुह पए दिण्णम् ।

ता सुहअ कण्डइज्जन्तमङ्गमेहिं किणो वहसि ॥६७॥

[यदि कर्दमभयोत्प्लुतपदमिदमलसया तव पदे दत्तम् ।

तत्सुभग कण्टकितमङ्गमिदानीं किमिति वहसि ॥]

तिची चालच संय आहे; पायांना रस्त्यावरला चिखल लागू नये म्हणूनच ती माझ्या पावलांवर पावलें टाकित आहे, असें तुम्ही म्हणतां; हे सुभग, हे जर खरे, तर तुमच्या अंगावर हे रोमांच काय म्हणून ?

● ती त्याच्या मागे आली, की मागोमाग आली, की मागावर आली ! मी तिच्या मागे लागलों असतो किंवा मागोमाग चाललों असतो तर त्याबद्दल आक्षेप घेता आला असता; पण आहे या परिस्थितीत माझ्यावर कोणताही अपराध सिद्ध होत नाही, असा आरोपिताचा बचाव. आणि

१. हैमन्तिका. २. अतिदीर्घतरासु. ३. कण्डइज्जन्तं, कण्डइयुतं. ४. चिक्खल्ल.

हे रोमांच ! ओले पाय व पावसाळ्याची थंडी ! फिर्यादांचा अखेरचा
आचार, परिस्थितीचा पुरावा !

६८ विरस :

68. Disgust.

पत्तो छणो ण सोहइ, अइप्पहाए व्व पुण्णिमअन्दो
अन्ताविरसो व्व कामो, असंपआणो अ परिओसो ॥६८॥

[प्राप्तः क्षणो न शोभते अतिप्रभात इव पूर्णिमाचन्द्रः ।

अन्ताविरस इव कामो असंप्रदानश्च परितोषः ॥

प्रभातसमयी पौर्णिमेचा चंद्रहि निस्तेज होतो; सण संपला म्हणजे
उत्सवाला शोभा राहत नाही. अखेरीस विरस झाला तर सुरतांत मौज
नाही. त्याचप्रमाणे संतुष्ट केल्यानंतर विदागी न देण्यांत शोभा नाही.

● येथेच्या कन्येवर मुजंग अति अनुरक्त होता. त्याने एकदा तिला विदागी
दिली नाही. म्हणून त्याची निंदा करतांना आपल्या मुलीला शिक्षण देणाऱ्या
अनुमयी वृद्धगणिकेचे उद्गार; अशा प्रसंगी शोभा राहत नाही इतकेंच नव्हे
तर शोभा केली जाते !

६९ पार्वतीचें सौभाग्य :

69. Bracelot

पाणिग्गहणे विअ पव्वईए णाअं सहीहि सोहग्गम् ।

पमुचइणा वामुइक्कणम्मि ओसारिए दूरम् ॥६९॥

[पाणिग्रहण एव पावस्या स्नातं स्त्रीभिः स्त्रीभाग्यम् ।

पशुपतिना वामुकिरुद्धणेऽपसारिते दूरम् ॥]

१. वगा, स्थगो. २. अइप्पहाअम्मि. ३. प्राप्तोऽतिप्रसन्नः. ४. प्रगते
पुर्णिमा.

पार्वतीच्या सौम्याची कल्पना तिच्या पाणिग्रहणाचे वेळींच तिच्या सख्यांना आली; कारण त्या वेळीं पशुपतीने आपल्या हातावरील वासुकीचे कंकण दूर सारलें.

● मेघदूतातील कालिदासाचे (१.६३) उद्धार पहा : ‘ हित्वा तस्मिन् भुजगप्रलयं शम्भुना दत्तहस्ता । क्रीडाशैले यदि च विरहोत्पादचारेण गौरी ॥’ नागकन्येला नागाची भीति वाटत होती म्हणून नव्हे, मंगलप्रसंगी अमंगल दिसणारे व लोकविरुद्ध असणारे सर्पकंकण धारण केलेले नसावे, म्हणून पशुपतीने वासुकीचे वेढोळे दूर केले.

]

७० अपन्हति :

70. Dark Peaks.

गिह्वे दवग्निमसिमइलिआई दीसन्ति विज्ज्ञसिहराई ।

आससु पउत्थवइए ! ण होन्ति णवपाउसब्भाई ॥७०॥

[ग्रीष्मे दवाग्निमपीमलिनितानि दृश्यन्ते विन्ध्यशिखराणि ।

आश्वसिहि प्रोपितपतिके न भवन्ति नवप्रावृडभ्राणि ॥]

विन्ध्य पर्वताची शिखरे काळींभोर झालेली पाहून तुला वाटत आहे कीं पाणकळ्याच्या आरंभीचे मेघ आकाशात दाटले आहेत. प्रोपितपतिके, धीर धर. हे मेघ नाहीत, उन्हाळ्यांत पेटणाऱ्या वणव्यांच्या धुरामुळे पर्वतशिखरे काळवंडली आहेत.

● मेघाच्या भ्रातीने आर्त झालेल्या प्रोपितपतिकेला सखीचे आश्वासन, कीं धीर सोडूं नको, पति परत येण्याची वेळ अजून टळलेली नाही. उन्हाळा संपण्यापूर्वीच तो खास धरी येईल. सरस्वतीकण्ठाभरणात औपम्यवति अपन्हतिचे उदाहरणः ‘अपन्हतिरपन्हत्य किंचिदन्यार्थदर्शनम् ।’

७१ लोंढा :

71. Uniform.

जेत्तिअमेत्तं तीरुडु णिँव्वोदुं, देसु तेत्तिअं पणअम् । ?

ण अणो विणिअत्तपैसाअदुक्खसहणक्खमो सव्वो ॥७१॥

[यावन्मात्रं शक्यते निर्वाहुं देहि तावन्तं प्रणयम् ।

न जनो विनिवृत्तप्रसाददुःखसहनक्षमः सर्वः ॥]

जेवढें प्रेम कायमचें देतां येईल तेवढेंच चा, कारण प्रेमभंगाचें दुःख सहन करण्याचें सामर्थ्य सर्वांनाच नसतें.

● पहिल्या भेटीत अनुरागातिशय प्रकट करणाऱ्या बहुवल्लभास, मी अल्पसंतुष्ट आहे, माझ्या अपेक्षा वाढवून नका, मला मनोभंगाच्या वेदना सहन होणार नाहीत.

७२ मिठाईची मिठी :

72 Short & Sweet.

वहुवल्लहस्स जा होइ वल्लहा कह वि पञ्च दिअहाइं ।

सा किं छट्ठं मग्गइ ? कत्तो मिट्ठं^१ च वहुअं अ ॥७२॥

[वहुवल्लभस्य या भवति वल्लभा कथमापि पञ्च दिवसानि ।

सा किं पष्टं मृगयते कुतो मृष्टं च वहुकं च ॥]

ज्याला पुष्कळ स्त्रिया आहेत त्याचें प्रेम (वर्तमान) वल्लभेवर फार तर पांच दिवस असणार; आणि तीही सहावा दिवस कशाळा मागेळ ? जें गोड तें विपुल कसें असेळ ?

१. णिँव्वोदुं. २. ण अणो विअअमत्तअमाणभंगदुक्खनयसमो सव्वो.
३. निर्वाहयितुं ददस्व. ४. वहुलं. ५. मागयात. ६. मिट्ठं.

● फारा दिवसानीं फिरकलेला प्रियकर स्थिरस्तेही मानिनीचें सात्वन करु लागला, तेव्हाचे तिचे उद्धार; किंवा प्रियकर गेले चार दिवस आला, आज आला नाही, म्हणून खिन्न झालेल्या नायिकेचें सात्वन करण्यासाठीं सखीचे उद्धार. मिष्टान्न सेवनानंतर उपोषण करावेंच लागतें ! किंवा उपोषणानंतरच सार्धे अन्नही मिष्ट वाटतें !

७३ सांवरी पदर :

73. Exhibition.

जं जं सो णिज्झाअइ अङ्गोआसं महं अणिमिसच्छो ।

पच्छाएमि अ तं तं इच्छामि अ तेण दीसन्तम् ॥७३॥

[यद्यत्स निर्धायत्यङ्गोवकाशं ममानिमिपाक्षः ।

प्रच्छादयामि च तं तामिच्छामि च तेन दृश्यमानम् ॥]

माझ्या ज्या ज्या अवयवावर त्याची दृष्टि स्थिर होते तो तो (वस्त्र सांवरून) झाकून घेण्याचा मी प्रयत्न करतें. तरीही तो त्याला दिसावा अशीच माझी इच्छा असते.

● स्वाधीनभर्तृका, स्वसौभाग्यमूर्विता नायिका. नायिकेनें ही इच्छा केवढ्या प्रामाणिकपणें प्रकट केलेली आहे ! तिचे अवयव प्रमाणबद्ध असून तिला याची जाणीव असावी. या गाथेच्या नायिकेचाच काय, जिचा पिंड भरदार असतो त्या प्रत्येक प्रमदेचा पावलोपावलीं हाच प्रयत्न प्रत्ययास येत असतो; तें पदर सावरणें, निन्याचा घोळ आवरणें ! प्रदर्शन हेंच अवगुंठनाच्या शैलीचें रहस्य !

७४ मुठींतली वाळू :

74. Handful of Sand.

दिदमण्णुदूणिआँएँ वि गाहिओ दइअम्मि पेच्छह इमाए ।

ओमरइ वालुआमुट्ठि उव्व माणो सुरसुरन्तो ॥७४॥ ○

१. अङ्गं आसम्मि. २. अङ्गं पार्श्वे मम ३. दद. ४. दूयिमाइ.

[दृढमन्युदूनयापि गृहीतो दयिते पश्यतानया ।

अपसरति बालुकामुष्टिरिव मानः सुरसुरायमाणः ॥]

मनांत क्रोध व खिन्नता दाटलेली असली तरी प्रियकराला पाहतांच तिचा मान मुठीतल्या बाळूसारखा सुरसुर ओसरून जातो.

● पतीला अनुनयाचें प्रोत्साहन देणाऱ्या कलहान्तरितेच्या सखीचे उद्गार.

७५ पाचू-माणकांचा हार :

75. Necklace.

उअ पोम्मराअमरगअसंवलिआ णहअलाओ ओअरइ ।

णहसिरिकण्ठभट्ट व्व कण्ठिआ कीररिञ्छोली ॥७५॥

[पश्य पद्मरागमरकतसंवलिता नमस्तलादवतरति ।

नमःश्रीकण्ठभ्रष्टेव कण्ठिका कीरपङ्क्तिः ॥]

पहा, पोपटांची रांग आकाशातून उतरत आहे, जणू नमःश्रीच्या कण्ठातील पाचूंचा व माणकांचा कण्ठाच ओघळत आहे.

● हे उद्गारही मनसिजोदीपनार्थ, प्रियकराला अन्यमनस्क करण्यासाठी आहेत असे गंगाधर सांगतो !

७६ घोंचणी :

76. Prick.

ण वि तह विएसवासो दीगंगच्चं मह जणेइ संतावम् ।

ओसंसिअत्यविमणो जह पणइजणो णिअत्तन्तो ॥७६॥

[नापि तथा विदेशवासो दीर्गत्वं मम जनयाति संतापम् ।

औशमितार्थविमना यथा प्रणयिजनो निवर्तमानः ॥]

१ दुर्मनस्क्या. २. भातिरिव. ३. ओमरइ, आवरइ, ओतरइ. ४. दोइअ. दुगते, दोगचं. ५. आसंधिअत्य. ६. विमुदो. ७. ओभगंधिताये.

परठिकाणीं दारिद्र्यांत राहावें लागतें याबद्दल खेद होत नाही. जिवाला बोंचतें तें हें कीं आवेशानें अपेक्षिलेलें प्राप्त न झाल्यामुळें यापुढें प्रियजनाला निराश होऊन परत जावें लागणार.

● दुर्बर्तनी पत्नीला पतीनें परदेशी, कुप्रामात, बंदीत, दारिद्र्यात ठेवले. तिला हें बोंचलें नाही; सललें हें कीं आता प्रियजनाना आपली भेट कशी होणार ! आज जमणार नाही, माझ्यावर पहारा आहे, परत जा, अशी प्रियकराला सूचना.

७७ स्तनोष्मा :

77. Radiation.

खन्धग्निना वणेसुं, तणेहिं गामम्मि, रक्खिओ पहिओ ।
णअरवसिओ णडिज्जइ सासुसएण व्व सीएण ॥७७॥

[स्कन्धाग्निना वनेषु तृणैर्ग्रामे रक्षितः पथिकः ।

नगरोपितः खेद्यते सानुशयेनेव शीतेन ॥]

रानात मुक्काम होता तेव्हां ओंडक्याच्या धर्मीने व खेड्यांत आला तेव्हां गवताच्या शेकोटीनें पथिकानें थंडीपासून रक्षण केलें. आतां तो या नगरांत आला आहे. आतांपर्यंत तो आपल्या तडाक्यातून सुटल्यामुळें रागावलेली थंडी त्याला त्रस्त करीत आहे.

● दूती सखीला सांगते, या निर्दय नगरात, शरद् ऋतूंतल्या थंडगार रात्री, या अगतिक पथिकाला तुझ्याशिवाय कोण आश्रय देणार ! प्रियकराला ओसरीजवळच्या लाकडें व गवत ठेवतात त्या कोठींत लपवला आहे, तेथे विचारा कुडकुडत वसला आहे ग ! अशी दूतीची नायिकेला सूचना. गंगाघर सांगतो, हे उद्गार स्वयंदूतीचे असून ती आपला आश्रय प्रवाशाजवळ प्रकट करीत आहे !

७८ कमला :

78. Black & White.

भरिमो से गहिआहरघुअसीसपेहोलिरालआउलिअम् ।

वअणं परिमलतरलिअभमैरालिपइण्णकमलं व ॥७८॥

[स्मरामस्तस्या गृहीताधरधुतशीर्षप्रघूर्णनशीलालकाकुलितम् ।

वदनं परिमलतरलितभ्रमरालिप्रकीर्णकमलमिव ॥]

मी तिचा अजर दांतांत धरला तेव्हां सुटण्यासाठी ती मुख हलवू लागली; यामुळे तिचे केस सैल झाले व ते तिच्या मुखावर ओघळले. सुवासाने चंचल झालेले भुंगे कमलाभोवती जमावे, तसे तिचे मुख दिसू लागले. तेव्हांची आठवण अजून होते.

● अशी एकादी आठवण कशी जन्मभर जीवाला सलत राहते !

७९ पारोशी :

79. Superiority.

हल्लफल्लण्णपसाहिआणं छणवासरे सवत्तीणम् ।

अज्जाएँ मज्जणाणाअरेण कहिअं व सोहग्गम् ॥७९॥ १

[उत्साहतरलत्वस्नानप्रसाधितानां क्षणवासरे सपत्नीनाम् ।

भार्यया भजनानादरेण कथितामिव सीमाग्यम् ॥]

सणांप्या दिवशीं मोठ्या उत्साहाने उष्ण सुगंधी जडाने न्हाऊन व घाटमाट करून सेवती-सज्ज झाल्या. श्रेष्ठ पत्नीने मात्र स्नानाबद्दल घनादर दाखवून आपले सीमाग्य प्रकट केले.

१. पटुण्णभासभा, पडोदभासभा. २. भिमता, मसरा. ३. पइण ४. हसण्णल, हसण्णल. ५. किंयिदुण्णगुगन्धिपिक्कजलस्नान, हारिद्रअस्नान. ६. रंथमुतया.

● अभिमानामुळे तिने स्नानाबद्दल व प्रसाधनाबद्दल पूर्ण आणि प्रियकराबद्दल कृत्रिम अनादर दाखविला आणि आपले सौभाग्य प्रकट केले, तिच्या सवती मात्र न्हाल्यानंतर केस सडकतांना बाहुमूले दाखवून प्रलोमनाच्या खटपटीला लागल्या. ही पत्नी श्रेष्ठ व आर्या होती आणि तिच्या सवती अनार्या होत्या असे कवीला सुचवावयाचे आहे की काय ? आर्या या शब्दाचा अर्थ पुत्रवती असाही आढळतो. या आढ्यतेमुळे तिने अनादर दाखविला की काय ? देशी नाममालेत (१. ५०) अजा या शब्दाचे अर्थ असती व नववधू असेही दिलेले आहेत. नवऱ्याला प्रसन्न करावयाला नववधूला स्नान-प्रसाधनाची काय जरूर ? की ती असती असूनही आपले सौभाग्य प्रकट करीत होती ! विव्बोक अलंकारः ' विव्बोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ' । साहित्यदर्पण.

८० जाळीच्या बांगड्या :

80. Blessed.

ह्लाणहलिद्वाभरिअन्तराईं जालाईं जालवलअस्स ।

सोहन्ति ! किलिन्त्रिअकण्टएण कं काहिंसी कअत्थम् ॥८०॥

[स्नानहरिद्राभृतान्तराणि जालानि जालवलयस्य

१. शोधयन्ती क्षुद्रकण्टकेन कं करिष्यसि कृतार्थम् ॥]

तुं न्हालीस तेव्हा तुझ्या अंगावरून ओघळलेली हरिद्रा तुझ्या बांगड्यांच्या जाळीत अडकून बसली. त्या बांगड्या तुं बारीक कांट्याने स्वच्छ करीत आहेस. साग, तुं कोणाला धन्य करणार आहेस ?

● जालवलय या शब्दाचे अर्थ गंगाधराने केशसंमार्जिनी व कङ्कण असे दिलेले आहेत. मी ' जाळीची बागडी ' असा अर्थ घेतलेला आहे. फणीच्या दात्यात किंवा बागडीच्या जाळीत अडकलेली हरिद्रा शोधण्याचे निमित्ताने बाहुमूलाचे दर्शन देणाऱ्या उन्नतस्तनीला पाहून कोणा प्रेक्षकाने

१. धंशकण्टकेत, काटशलाकया.

हे अभिलाषोद्धार काढलेले आहेत. एक टीकाकार सांगतो की हे न्हाणें पुष्पवर्तीचें आहे; प्रेक्षक विचारतो, तूं कोणाला घन्य करणार आहेस ? की कोणालाही नाहीस ? गाथेंतील किलिखिअ या देशी शब्दाच्या उपयोगावरून टीकाकार निष्कर्ष काढतात की या गाथेची नायिका स्वैरिणी आहे असें ध्वनित होत आहे. कोणाला घन्य करणार आहेस, या प्रभाववरूनही हाच ध्वनि निघतो.

८१ प्रवास :

81. Stale.

अदंसणणे पेम्मं अवेइ, अइदंसणेण वि अवेइ ।

पिसुणजणजम्पिण्ण वि अवेइ, एमेअ वि अवेइ ॥८१॥

[अदर्शनेन प्रेमापैत्यातिदर्शनेनाप्यपैति ।

पिशुनजनजल्पितेनाप्यपैत्येवमेवाप्यपैति ॥]

अदर्शनामुळे किंवा अतिदर्शनामुळे प्रेम नाहीस होतें; त्याचप्रमाणें नीचाचे शब्द ऐकून किंवा अकारणही प्रेम नष्ट होतें.

● म्हणून म्हणतें, तुम्ही चार दिवस प्रवासाला जा, म्हणजे आपलें अवतरलेलें प्रेम पुन्हा टक्कलीत होईल. पण पार दिवस परदेशी राहूं नका हें !

८२ प्रेमनाश :

82. Lost Love.

अदंसणेण महिलाअणस्स, अइदंसणेण णीअस्स ।

मुक्खस्स पिसुणअणजम्पिण्ण, एमेअ वि खलस्स ॥८२॥

[अदर्शनेन महिलाजनस्यातिदर्शनेन नीचस्य ।

मूखस्य पिशुनजनजल्पितेनैवमेवापि खलस्य ॥]

फार दिवस दर्शन झालें नाहीं तर स्त्रियांचें, फार दर्शन झालें तर नीचांचें, हलकटांच्या शब्दांमुळें मूर्खांचें व काहीं कारण नसतां दुष्टांचें प्रेम नष्ट होतें.

● प्रियकराच्या संकल्पित प्रवासाचा निषेध. माझ्यावरलें तुमचें प्रेम नष्ट होणार नाहीं असा मला भरंवसा वाटतो; कारण तुमचें हृदय उदार, उदात्त व विवेकी आहे. सज्जनाचें प्रेम चिरंजीव असतें.

८३ काळवंडलेलें माणिक :

83. Dark Ruby.

पोटूपाडिएहि दुःखं अचिछज्जइ उण्णएहि होऊण ।

इअ चिन्तएणं मण्णे थणाणं कसंणं मुहं जाअम् ॥८३॥

[उदरपतिताभ्यां दुःखं स्वीयंत उन्नताभ्यां भूत्वा ।

इति चिन्तयतोर्मन्ये स्तनयोः कृष्णं मुखं जातम् ॥]

(प्रणयाचा मान मिळत होता तोवर) स्तनाग्रें कशी उंच (व लालबुंद) होती. (गर्भधारणेमुळें) आपणांला अवनत होऊन पोटावर पडून राहावें लागेल, या चिंतेमुळेंच जणूं स्तनांचीं मुखें काळवंडलीं आहेत.

● गर्भधारणेनंतर स्तनाग्रें कृष्णवर्ण होतात. एका छत्तीसगढी लोकगांतांत सांगितलें आहे कीं हे वर्णांतर सातव्या महिन्यांत होतें. (Folk Songs of Chhattisgarh: Verrier. Elwin: p. 4.) गर्भावस्थेत असलेल्या बालकाचें प्रसूतीनंतर पोषण करण्याची जबाबदारी आपल्यावर आहे ही जाणीव असल्यामुळें जणूं अगोदरपासूनच त्यांचीं मुखें चितेंतें फाळवंडतात ! किती तरी प्रसूतीनंतर आणि किती तरी काळानंतर त्यांना अवनतावस्था यावयाची असते, जणूं या मायी

परिस्थितीची आतापासूनच शरम वाटू लागल्यामुळे त्याचीं मुखें काळवंडतात. हा झाला रसिकाच्या सौंदर्यदृष्टीचा वस्पनाविलास. जीवसुष्टीच्या दृष्टीने मात्र हीच त्यांची कृतार्थता ! तिचे स्तन शिथिल झाले व त्याचीं अंग्रे कृष्णवर्ण झालीं तरीही तिची सर्व जबाबदारी तुझ्यावर आहे अशी दूतीची नायकाला सूचना.

८४ पत्नीदूती :

84. Messenger.

सो तुङ्ग कए सुन्दरि ! तह छीणो सुमाहिला हलिअउत्तो ।
जह से मच्छरिणीए वि दोळचं जाआए पडिषण्णम् ॥८४॥

[स तवकृते सुन्दरि तथा क्षीणः सुमाहिलो हलिकपुत्रः ।

यथा तस्य मत्सरिण्यापि दौत्यं जायया प्रतिपन्नम् ॥]

सुंदरी, शेतकऱ्याचा मुलगा तुझ्यासाठीं झुकून इतका क्षीण झाला आहे कीं त्याची पत्नी सुंदर व मत्सरी आहे, तरी (त्याच्या जिवासाठीं) दूतीकर्म करावयास स्वतः सिद्ध झाली आहे !

● या गाथेंतील नायिका उच्चवर्णीय असावी असें दिसते. दूतीची मलावण. केवळ तो शेतकरी आहे म्हणून त्याचा तिरस्कार करूं नको किंवा तो तुझ्या अनुपमाला लायक नाही असें मानूं नको. त्याच्या पत्नीकडे पाहा आणि त्याच्यावर, निदान तिच्यासाठीं दया कर ! आता तूं त्याच्यावर कृपा केली नाहीस तर तुला पुरुषवधाचें व तिला वैधव्य आणत्याचें पातक लागेल ! त्याच्या पत्नीचें सौंदर्य पाहा, म्हणजे तो तुझ्यावर अनुरक्त झाला हें तुझेंच सद्भाग्य आहे अशी तुझी रात्री पटेल. तो स्वतः हलिक, नांगऱ्या नाही, संपन्न जमीनदाराचा पुत्र आहे, असाही एका टीकाकारानें श्रेय काढला आहे !

८५ दाक्षिण्य :

85. Taunt.

दक्षिण्येण वि एन्तो सुहअ सुहावास अह्व हिअआइं ।
 णिकइअवेण जाणं गओसि का णिव्वुदी ताणम् ॥८५॥

[दाक्षिण्येनाप्यागच्छन्सुभग सुखयस्यसाकं हृदयानि ।
 निश्चैतवेन यासां गतोऽसि का निर्वृतिस्तासाम् ॥]

सुभग, केवल दाक्षिण्य म्हणून तुम्ही माझ्याकडे येतां आणि त्यामुळेही मला इतके सुख होतें. मग ज्यांच्याकडे तुम्ही निष्कपटपणें जातां त्यांना किती आनंद होत असेल ?

● फारा दिवसांनीं फिरकलेल्या पतीला पत्नीनें ऐकविलेले उपालभ्रम-
 मिश्रित स्नेहोद्धार. बहुबलभाला जागोजाग हेंच ऐकावें लागतें.

८६ अयाईऽ !

86. Slap.

एकं पहरंविण्णं हत्थं सुहमारुएण वीअन्तो ।
 सो वि हसन्तीएँ मए गहिओ वीएण कण्ठम्मि ॥८६॥

[एकं प्रहारोद्धिप्तं हस्तं मुखमारुतेन वीजयन् ।
 सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कण्ठे ॥]

मीं त्यांना एक चानट मारली तर माझ्या हाताला कोण शिण-
 शिण्या आल्या ! तेन्हां माझा दुखता हात हातीं घेऊन ते त्यावर
 फुंकर घालूं लागले. मग मीही हंसत हंसत तो हात एका हातानें
 धरून ठेवला व दुसरा हात त्यांच्या गळ्यांत घातला.

● स्वाधीनभर्तृकेचै सौभाग्यकथन. असा मार कोणाकोणाला मिळत असेल, कोण जाणे ? ज्याचें भाग्य व भोग्य, त्याचें त्यालाच ठाऊक ! आणि तो फारसा लागतही नाही ! असे सांगतात !

८७ सन्मुख :

87. Inclination.

अवलम्बिअमाणपरम्मुहीएँ एन्तस्स माणिणि ! पिअस्स ।

पुट्टेपुलउग्गमो तुह कहेइ संमुहँट्टिअं हिअअम् ॥८७॥

[अवलम्बितमानपराङ्मुख्या आगच्छतो मानिनि प्रियस्य ।

पृष्ठपुलकोद्रमस्तव कथयति संमुखास्थितं हृदयम् ॥]

मानिनी, तुझा प्रियकर अनुनयासाठी आला आहे व तू रुसवा धरून त्याला विन्मुख होऊन बसली आहेस; पण तुझ्या पाठीवर उमललेल्या रोमाचावरून दिसतें कीं तुजें हृदय मात्र त्याजकडे सन्मुख आहे.

● अधीरा नायिका. प्रियकराची चाहूल लागताच ती मुख फिरवून बसली; पण त्याच्या नेत्रांनून ओसंडणाऱ्या प्रीतीमुळे तिच्या पाठीवर पुलकांचा उद्भव झाला. यावरून तिच्या पाठराखणी सरीला समजलें कीं ती प्रियकराला घरीरानें पराङ्कमुख असली तरी हृदयानें ती त्याला सन्मुख आहे. सरी लागते, पुष्कळ झालें, आतां हा लटका मान सोडून दे.

८८ विनय :

88. Modesty.

जाणइ जाणावेउं अणुणअविद्विअमाणपरिसेसम् ।

१) अइरिक्कम्मि वि विणआवलम्पणं सच्चिअ कुणन्ती ॥८८॥

१. पुट्टे. २. मम्मुहँट्टिअं, ठिअं. ३. विरविर, विदुरीष, विद्विगरीष. ४. पर रिक्क भिअ, रइ विक्कमम्मि.

[जानाति क्षापयितुमनुनयविद्राघितमानपरिशेषम् ।

विजनेऽपि विनयावलम्बनं सर्वं कुर्वती ॥]

खरोखर, पतीनें मनधरणीं केल्यानंतर मन द्रवलं तरीही शिष्टक राहिलेला मान एकान्तांतही केवळ विनयाने कसा व्यक्त करावयाचा हे, तीच जाणते,

● मानधारणाचें शिक्षण, गूढ मानधारिणी, उदात्ता नायिका. या गाथेंतील भावना पार सूक्ष्म आहेत. मनधरणीनंतरही मान शिष्टक राहतोच; अपराधाबद्दल शिक्षा भोगली किंवा क्षमा मिळविली तरीही जिऱ्याबिऱू आपण अपराध केला तिच्या अतःकरणात आपल्या अपराधाची स्मृति राहतोच; त्याप्रमाणें मान राहिला आहे हे व्यक्त करावयाचें नाही आणि मान सर्वस्वी सोडला आहे हेही दिसूं घ्यावयाचें नाही, अशी बाह्यतः औपचारिक व अंतर्गामी सहृदय सहानुभूतीची संकीर्ण वृत्ति या गाथेत आहे; राग व अनुराग, रिमत व उपहास याचें बहारदार संमिश्रण.

८९ गोरज :

89. Excuse.

मुहमारुण तं क्लृप्तं । गोरजं राहिआएँ अवणेन्तो ।

एताणँ वल्लवाणं अण्णाण वि गोरजं हरासि ॥८९॥

[मुसमारुतेन त्वं कृष्ण गोरजो राधिकाया अपनयन् ।

एतासां वल्लवीनामन्यासामपि गौरजं हरासि ॥]

कृष्णा, संध्याकाळीं परतणाऱ्या गाईच्या पावलांमुळें उडालेले धुळीचे फण राधेच्या डोळ्यात गेले. ते गोरज फाटण्यासाठीं तूं तिच्या डोळ्यांत पुंकर घाटतोस आणि गयजणीचा व इतर स्त्रियांचाही गौरव व गौरता हरण करतोस.

● कृष्णाची चाहूल लागताच डोळ्यात गोरज गेल्याचें निमित्त करून राधा डोळा चोळूं लागली. कृष्ण पाळतीवर होताच. डोळ्यात पुंकर घालण्याच्या निमित्तानें त्यानें तिचें मुख जरा तिरपें करून आणि स्वतःचें मुख जरा ओणवें करून तिचें चुबन घेतलें. निमित्त खरें होतें कीं खोटें, राम जाणे-पण तिला काय हवें होतें तें कृष्णानें मान जाणलें. हें इतर गोपीनीं पाहिलें. त्याच्या देखत झालेल्या या प्रकारामुळें त्याचा सौंदर्याभिमान दुखावला गेला आणि त्या काळवंडल्या. गोरज, गौरव व गौरवर्ण याना प्राकृतात गोरअम् हा एकच शब्द असून त्याच्या स्तेपावर या गार्थेंत चमत्कृति निर्माण केली आहे. कृष्णानें इतर गोपींचा अपमान केला आणि जणू त्यांना कृष्णरूप देऊन त्याचा गौरव केला ! बहुवृत्त नायक एकावरच अनुरक्त असलेला पाहून अन्ये कृष्णाच्या निमित्तानें काढलेले उद्गार.

९० निर्लज्ज :

90. Shameless.

किं दाव कआ अहवा करोसि कोरिस्सि सुहअ ! एत्ताहे ।

अवराहाणं अलज्जिर ! साहसु कअए रामिज्जन्तु ॥९०॥

[किं तावत्कृता अथवा करोषि करिष्यसि मुमगेदानीम् ।

अपराधानामलज्जाशील कथय कतरे क्षम्यन्ताम् ॥]

निलज्जा, साग, मी तुला आतां कसली क्षमा करूं ! फेलेल्या अपराधाची, कीं करीत आहेस त्यांची, किंवा करणार आहेस त्या अपराधांची !

● राण्डिता नायिका, बहुवृत्त नायक. तो तिची मनघरणी करीत होता. त्याचा काही अपराध नुक्ताच तिच्या निदर्शनाला आला होता. तो म्हणाला, प्रिये, क्षमा कर. ती उत्कटून विचारते, निलज्जा, क्षमा कोण-

१. कादिधि. २. बहेगु. ३. करिष्यसि वा मुमय एतावत्कृते.

कोणत्या अपराधाची करूं ! निपेधांतही अनुराग अधुक्पर्णें व्यक्त झालेला आहे. आजवर अनेक वेळा तुझ्या अपराधांची मी तुला क्षमा नाहीं का केली ! म्हणूनच आपला खेह कायम राहिला. तूं माझा अंत कोठवर पाहणार ! बहुवल्लभ असल्यामुळे नायकाला सुमग म्हटलेलें आहे. होय, जे असे सुमग असतात ते निर्लेजही असतातच ! किंवा त्यांना लज्जा सोडावी लागते.

९१ मालक :

91. My Lord.

णूमेन्ति जे पहुत्तं कुविअं दासां व्व जे पसाअन्ति ।

ते व्विअ महिलाणं पिआ, सेसा सामि व्विअ वराआ ॥९१॥

[गोपायन्ति ये प्रभुत्वं कुपितां दासा इव ये प्रसादयन्ति ।

त एव महिलानां प्रियाः शैषाः स्वामिन एव वराकाः ॥]

रागावलेल्या स्त्रियांचा अनुनय करतांना जे त्यांच्यावरील आपले प्रभुत्व प्रकट करीत नाहीत, उलट दासाप्रमाणें त्यांची मनधरणी करतात, तेच त्यांना प्रिय असतात. बाकीचे विचारे नुसते नांवाचे मालक !

● दुर्विदग्ध नायकाला दूतीनें केलेला अनुनयाचा उपदेश. दण्डप्रयोगानें प्रभुत्वाला मान्यता मिळेल, पण प्रेम निर्माण होणार नाही किंवा प्राप्तही होणार नाही. प्रियकर हृदय नाचवतो आणि मालक फार तर देहावर सत्ता गाजवतो. प्रेम ही लूट नाही, प्रेम हा प्रसाद आहे. सरस्वतीकण्ठाभरणात 'दूमेति जे मुहुत्तं'—'दूनयन्ति ये मुहुर्तम्' असा पाठ दिला आहे : " जे महिलाना धणभर चिडवतात आणि नंतर दासाप्रमाणें त्याची सेवा करून त्यांना प्रसन्न करून घेतात तेच त्यांना प्रिय असतात. " समानार्थी

१. नमुगमि, गुणंति, दूमेति, णूमेन्ति. २. मुहुत्तं, पद्वुत्तं. ३. दामव्व.
४. न पुर्वन्ति, नमन्ति.

सुभाषित पहा : “ आश्लिष्टा रमसाद्विलीयत इवाक्रान्ताऽप्यनङ्गेन या,
यस्याः कृत्रिमचण्डवस्तुकरणाकूतेषु खिन्नं मनः । कोऽयं काऽइमिति प्रवृत्तसुरता
जानाति या नान्तरं, रन्तुः सा रमणी स एव रमणः शेषौ तु जायापती ॥”
अमरक : सुभाषितावली.

९२ मालती :

92. Pregnant.

तइआ कअंघ महुअर ! ण रमसि अण्णासु पुप्फजाईसु ।
वद्धफलभारगुरुई मालई एहिं परिचिअसि ॥९२॥

[तदा कृतार्धं मधुकर न रमसेऽन्यासु पुष्पजातिषु ।
वद्धफलभारगुर्वी मालतीमिदानीं परित्यजसि ॥]

मधुकर, तू पूर्वी फक्त मालतीचें पूजन करांत होतास व दुसऱ्या
कोणत्याही जातीच्या पुष्पामध्ये रमत नव्हतास; पण आता मालतीनें
फल वारण केलेलें पाहून तू तिचा त्याग केलास.

● उदासीन नायकाप्रत दूतीचे निषेधोद्धार. किंवा, गर्भधारणेमुळे आता
ती उपभोगाला योग्य नाही, विपरीतरताला अक्षम आहे, अशी भ्रमराच्या
निमित्तानें दूतीची सूचना. फुलें होती तोंवर मकरन्द होता आणि
त्याभोंवती त्याच्या लोमानें भ्रमर घोंगावत होता. आता फलधारणामुळे फुलें
नाहींत व मकरन्दही नाहीं. म्हणून भ्रमरानें तिचा त्याग केला. कृतज्जः!

९३ नाहीं मनिंची हांस फिटली :

63. Thirsty.

अविअह्लपेक्कंरणिज्जेण तक्खणं मामि ! तेण दिट्ठेण ।
सिधिणअपीएण व पाणिएण तण्ह च्चिअ ण फिट्ठा ॥९३॥

[अवितृष्णप्रेक्षणीयेन तत्क्षणं मातुलानि तेन दृष्टेन ।

स्वप्नपीतेनेव पानीयेन तृष्णैव न भ्रष्टा ॥]

मामी, मी त्याच्याकडे क्षणभरच सतृष्ण नजरेनें रोंखून पाहिलें. स्वप्नांत पाणी प्याल्याने तहान मिटत नाही तसें झालें व मी अतृप्तच राहिलें.

● मामीनें अगोदरच त्याची भलावण केली होती. तेवढ्यावरून नायिका त्याच्यावर अनुरक्त झाली होती. त्याचें प्रत्यक्ष दर्शन झालें तेव्हां तिनें केलेलें चर्चन त्याच्या गुणाच्या पासंगालाही पुरेसें नाही, असें नायिकेच्या प्रत्ययाला आलें. मामीनें त्याचा संकेत ठरवून दिला व नंतर त्याची भेट झाली. नंतर मामीनें विचारलें, कसें काय जमलें ? नायिका उद्वेगानें सांगते, मला दृष्टिमुख मुद्दा पुरेसें मिळालें नाही ! स्वप्नांतला धोट, ओंठही ओला झाला नाही, मग तहान कशी फिटणार ?

९४ देशालंकार :

94. Desolate.

सुअणो जं देसमलंकरेइ, तं विअ करेइ पवसन्तो ।

गामासण्णुम्मूलिअमहावडट्टाणसारिच्छम् ॥९४॥ १

[सुजनो यं देशमलं करोति तमेव करोति प्रवसन् ।

ग्रामासन्नोन्मूलितमहावटस्थानसदृशम् ॥]

आपल्या निवासानें सुजन देशाला अलंकृत करतात, त्यानीं त्यागलेला देश उदासवाणा दिसतो. आमच्या गांवाच्या शिवेवरला मोठा वड, (जणू गांवाचा अलंकार, तो होता;) उन्मळून पडल्यामुळें आतां पार कसा उजाड दिसत आहे.

● महावडाजखळ भेट ठरली होती, कारण तेथें पारंग्याच्या आसऱ्याला दिवसाही अंधःकार असे. तो ब्रश्म सत्तावातात कोसळल्यामुळें संकेतस्थानांत

१. अतुलितेन. २. नापगता, नष्टा. ३. भासण्णुम्मूलिअ.

बदल झाल्याची सूचना; किंवा, बडाजवळ तुझी वराच वेळ वाट पाहून प्रियकर परत गेल्याची सूचना. सुजनांच्या देशातरामुळे प्रजा दुःखित होते, त्याचप्रमाणे बढ पडल्यामुळे स्वैरिणी दुःखित झाल्या.

९५ आठवण :

95. Remembrance.

सो णाम संभरिज्जइ पब्भसिओ जो खणं पि हिअआहि ।
संभरिअव्वं च कअं गअं, च पेम्मं णिरालम्बम् ॥९५॥

[स नाम संस्मर्यते प्रभ्रष्टो यः क्षणमापि हृदयात् ।
स्मर्तव्यं च कृतं गतं च प्रेम निरालम्बम् ॥]

क्षणभरच कां होईना, जें हृदयांतून नष्ट होतें त्याचीच आठवण करावी लागते; आणि ज्याची आठवण करावी लागते तें प्रेम अगोदरच निराधार झालेलें असतें.

● आमची आठवण राहाल ना ? प्रियकरानें परत जाताना विचारलें. या प्रश्नाला प्रेयसीचें उत्तर जें निराधार तें नष्ट व्हावयास पारसा वेळ लागत नाही. मन्दस्नेह, विरलदर्शन किंवा भविष्यत्ययिक नायकाप्रत अनुरागकथन.

९६ कांटेरी कुंपण :

96. Barbed Fencing.

णासं व सा क्वा ल अज्ज वि तुह दन्तमण्डलं चाला ।
उड्ढिमण्णपुलअवड्ढवेट्ठपरिगअं रक्खइ वराई ॥९६॥

[न्यासमिव सा कपोलेऽपि तव दन्तमण्डलं चाला ।
उड्ढिमण्णपुलकृत्युतिवेष्टपरिगतं रक्षति वराकी ॥]

तूं बालेच्या गालावर दन्तव्रणांचें मण्डल उमटविलेंस. आपल्याकडे जणूं ही ठेव ठेवलेली आहे ह्या भावनेनं विचारी त्याभोंवतीं रोमांचांचें कुंपण उमें करून त्यांचें अजून रक्षण करीत आहे.

● ती दन्तमण्डलाचें रक्षण करीत आहे, कारण तुझी ही ठेव परत मागण्यासाठीं तूं येशील अशी तिला आशा व भरंवसा वाटत आहे. तिला तुझी आठवण होते तेव्हा तिच्या गालावर रोमाञ्ज उभे राहतात आणि तुझी आठवण हृदयात सारखी स्फुरत असल्यामुळें रोमाञ्जही सदैव फुललेले असतात. ती बालिका मुग्ध व निष्कपट आहे; तिला पुरुषाच्या चारित्र्याचा अनुभव नाही. विचारी ! कारण आपण फसलों आहोंत याची तिला दादही नाही; आणि, शठा, तूं मात्र तिला गुंतवून अन्यत्र भटकत आहेस. मन्दस्नेह, विरलदर्शन नायकाला अनुकूल करून घेण्यासाठीं वृत्तीचे उद्धार.

९७ कोण कोणाचा ?

97. Forlorn.

दिट्ठा चूआ, अग्घाइआ सुरा, दक्खिणाणिलो सहिओ ।

कज्जाइं विअ गरुआई, मांमि ! को वल्लहो कस्स ? ॥९७॥

[दृष्टाश्चूता आघ्राता सुरा दक्षिणानिलः सोढः ।]

कार्याण्येव गुरुकाणि मातुलानि को वल्लभः कस्य ॥]

मामी—(मन्मथाचा उन्माद यावा म्हणून) मी आम्राड्कुंरचें दर्शन व मद्याचा आस्वाद घेतला आणि मलयानिलाची झुळूक अंगावर घेऊन मी सज्ज झालें (पण पति प्रवासाहून परत आले नाहींत). माझ्या-पेक्षा त्यांना आपल्या कामांचेंच महत्त्व अधिक वाटतें. (एवढी निराशा झाली तरी मी जगलें.) कोण कोणाचा प्रियकर ? (आणि कोण कोणाची प्रिया ?)

● तुझा वल्लभ लवकरच परत येईल, असे आश्वासन देणाऱ्या मामीला उद्देशून नायिकेने काढलेले उद्देगोद्गार; किंवा स्वनायकाबद्दल वैराग्य प्रकट करणारे स्वयंदत्ती प्रोषितभर्तृकेचे उद्गार. प्रयासात असलेल्या पतीने काय आम्नाङ्कुर पाहिले नसतील ? कीं आम्बेवनात फेरी टाकली नसेल ? कीं मद्याचा आस्वाद घेतला नसेल ? काय वसंतागम त्यांना जाणवला नसेल ? ते माझ्यावर अनुरक्त असते तर अशा दिवसात हजार कामे सोडून घरीं आले नसते काय ! खात्रीने, ते दुसरीकडे रमले असतील आणि सुखासाठीं हेंच करीत असतील; हींच त्यांचीं महत्त्वाचीं कामे ! मग मी तरी पातिव्रत्य का साभाळावे ! मलयानिलाची झळक बाहूंत लागली कीं स्त्री-पुरुषांना वसलेही मान राहत नाही, हेंच खरे.

९८ पाहिलें पाऊल

98. First Step.

रमिऊण पअं पि गंओ जाहे उवऊहिऊं पडिणिउत्तो ।

अहअं पउत्थं पइआ व्व तक्खणं सो पवासि व्व ॥९८॥

[रमिता पदमपि गतो यशोपगृहितुं प्रतिनिवृत्तः ।

अहं प्रोषितपतिकेव तत्क्षणं स प्रवासीव ॥]

रममाण झाल्यानंतर (ते प्रयासाला निघाले), एक पाऊल गेले न गेले तोंच मला आलिंगन देण्यासाठीं ते परत आले; आणि मध्यंतरीच्या त्या एकाच क्षणीं मी विराहिणी झालें व ते प्रवासी झाले.

● स्नायीनभर्तृकेचे उद्गार. एका क्षणात आमची अशी अग्रग्राहणी. मग ते खोखरीच लायल्या प्रयासाला गेले तर काय दशा होईल ? पतीने अधूनमधून प्रयासाला जात असावे आणि पत्नीने मान धारण करावा, त्याशिवाय प्रेमविलासाना रंग भरत नाही, असे सांगणाऱ्या सखीला नायिकेचे उत्तर.

१. पअं पि गंओ. २. उवऊहिउं पडिणिउत्तो. ३. पउत्थं पइआ. ४. रमित्वा, रमयित्वा. ५. प्रतिनिवर्तमानः. ६. अयाहं.

९९ पूर्वपुण्याई :

99 Accumulated Merit.

अविइण्हपेच्छणिज्जं समसुहदुःखं विइण्णसम्भावम् ।

अण्णोण्हिअलमं पुण्णेहिं जणो जणं लहइ ॥९९॥

[अवितृष्णप्रेक्षणीय समसुखदुःख वितीर्णसद्भावम् ।

अन्योन्यहृदयलग्न पुण्यैर्जनो जनं लभते ॥]

ज्याच्याकडे कितीही वेळ पाहत राहिले तरी तृप्ति होत नाही,
जो आपल्या सुखदुःखात सहभागी असतो, सद्भावना प्रकट करतो
व हृदयार्शी एकरूप होतो असा पुरुष पूर्वपुण्याईमुळेच प्राप्त होतो.

● मन्दस्नेही पतीला अनुकूल करण्यासाठी पतिव्रतेचे उद्धार.
पतीबद्दल वैराग्य व उपपतीवर प्रीति असणारी कुलट्याही असेच म्हणेले.
प्रियकराच्या किंवा प्रियेच्या प्राप्तीचाही पूर्वपुण्याईशी संबंध असतो तर !

१०० संवेदना :

100. Pain & Pleasure.

दुःखं देन्तो वि सुहं जणेइ जो जस्स वैल्लहो होइ

दइअण्हदूणिआणं वि वडुइं थणाणं रोमञ्चो ॥१००॥

[दुःख ददपि सुखं जनयति यो यस्य वल्लभो भवति ।

दयितनरादूर्नेयोरपि वैधन्ते स्तनयो रोमाञ्चः ॥]

१. अविअण्ह, अविण्ह. २. दुक्खसुहम्. ३. अणुण्ण. ४. देतो, देतो, दितो.
५. सरस्वतीकण्ठाभरणातील व साहित्यमीमांसेतील पाठः जो जस्स द्विअण्हदइओ
दुक्खं देन्तो वि सा सुहं दइ. ६. दुम्मिआण, दूमिआणं. ७. वडइ, वट्टइ, वट्टइ.
८. थणआण, थणआण ९. दुर्मनस्कुयोरपि, दु स्तितयोरपि. १०. वर्तते.

जो जिचा वल्लभ त्यानें तिला (वाह्यत) दु ख दिलें तरी त्यामुळें तिला (अतर्यामी) सुखच वाटते. प्रियकराच्या नखाचे वण उमटले तरी प्रियेच्या स्तनावर रोमाचच उमळतात.

● नायिकेच्या अत करणाचा ठाव घेऊ पाहणारी दूती विचारते, तो तुला एवढें दु ख देतो, तरी त्याच्यावर तुझें इतकें प्रेम कसें ? या प्रश्नाला पतिव्रतेचें उत्तर जो जिचा प्रियकर त्यानें तिला दु ख दिलें तरी त्यापासून प्रेयसीला सुखच होतें, किंहुना थोड्याहुत दु खावाचून सुख समवतच नाही कामशास्त्राचा हा सिद्धान्त अनादिसिद्ध व अनाघित आहे क्षत तामस, प्रेम राजस आणि रोमाञ्च सात्त्विक, या तिघाचा संयोग हीच सौख्याची परिसीमा ।

रसिअज्ञाहिअअइणु कवइच्छल्पमुहसुकइणिम्मविणु ।

सत्तसअम्मि समत्त पडम गाहामअ णअ ॥

[रसिक जनहृदयदयिते कविवसलप्रमुत्सुकविनिर्मिते ।

सप्तशतके समाप्त प्रथम गाथाशतकमेतत् ॥]

द्वितीयं शतकम्

१०१ अनुपान :

101 Prescription.

धरिओ धरिओ विअलइ उअँएसो पिहसहीहिँ दिज्जन्तो ।
मअरद्वअवाणपहारजज्जरे तीअ हिअआम्मि ॥१॥

[धृतो धृतो विगलत्युपदेशः प्रियसखीभिर्दीयमानः ।

मकरध्वजवाणप्रहारजर्जरे तस्या हृदये ॥]

मधून मधून प्रियकरावर रुसत जा, असा प्रिय सख्यांनी वारंवार दिलेला उपदेश ऐकून तिने मान धारण केलाच तर प्रियकराचे दर्शन होतांच मकरध्वजाच्या वाणांच्या प्रहारांनी जर्जर झाल्यामुळे तो तिच्या घ्यानांतच राहत नाही.

● प्रियकराने वारंवार आपला अनुनय करावा अशी स्त्रियांना इच्छा व अपेक्षा असते. प्रेमविवाह झालेला असल्यास विवाहापूर्वी केलेला अनुनय फलद्रूप झालेला असल्यामुळे आणि साधा विवाह झालेला असल्यास संसारातील अडचणीत गुरफटल्यामुळे, किंवा काही अन्य कारणामुळे पतीला ही अपेक्षा उमजत नाही किंवा पुरी करता येत नाही. ही आपली उपेक्षा, असे स्त्रियांना वाटते. यामुळे पतिपत्नीच्या प्रेमात, कधी बाह्यतः तर कधी अंतर्गामीही, अंतर पडते. कोमेजलेल्या प्रेमाला टवटवी आणिण्यासाठी कृत्रिम उपाय योजावे लागतात. रुसण हा असाच एक प्रकार आहे; कधी तो स्त्रियांच्या मनाच्या बाघणीत असतो, तर कधी तो अपेक्षा-भंगाच्या पोटी जन्माला येतो. नायिका सांगते, आमचे प्रेम इतके उज्ज्वल आहे की ते फुलविण्यासाठी कृत्रिम उपायाची जरूरच भासत नाही; रुसण्याचा विचारच माझ्या मनात येत नाही आणि कोणी भरवून दिलाच

तर प्रियकराचें दर्शन होतांच ओढून ताणून धारण केलेला मान आपोआप व एकाएकी गळून पडतो; अनुनयाची इच्छा-अपेक्षा याचें मानच राहत नाही.

१०२ पूर :

102 Flood.

तटसंठिअणीडेकन्तपीलुआरक्खणेकदिणमणा । १

अगणिअविणिवाअभआ पूरण समं वहइ काई ॥२॥

[तटसंस्थितनीडैकान्तशौवकरक्षणेकदत्तमनाः ।

अगणितविनिपातभया पूरेण समं वहति काकी ॥]

पूर आलेल्या नदीच्या तीरावरील झाडावरल्या घरट्यांत आपल्या पिलांचें रक्षण कसें होईल या विचारानें धृति एकाप्र झाल्यामुळें स्वनाशाची पर्वा न करणारी एकाकी कावळी पुरावरोबर वाहून गेली.

● संकेतस्थानभंगाची सूचना; किंवा नदीला पूर आला होता तरी संकेताप्रमाणें मी झाडाखाली नायकाची वाट पाहत बसलें होतें, पण तो आलाच नाही अशी नायिकेची दूतीजवळ तक्रार. पुरवापेक्षा क्रियाचें प्रेम दृढ असतें, अशी सूचना.

१०३ निमित्त :

103 Arbour.

वहुपुष्पभरोणामिअभूमीगअसाह सुणसु विण्णत्तिम् ।

गोलातटाविअडकुडङ्ग महुअ ! सणिअं गलिज्जासु ॥३॥

[बहुपुष्पभरावनामितभूमीगतशास्त्र शृणु विशतिम् ।

गोदातटाविकटानिकुञ्जमधूर शनैर्गलिष्यास ॥]

मधूक घृक्षा, गोदातीरावरील गर्द राईत तुझ्या फांबा फुलांच्या भारानें जमिनीपर्यंत लवल्या आहेत. माझी विनंति ऐक, तूं आपलीं फुलें अगदीं हळू हळू ढाळ.

● म्हणजे ती वेंचाययास खूप वेळ लागतो या निमित्तानें माझें अभि-
संरण पूर्ण होईल. स्वैरिणी नायिका. मोहाचीं फुलें वेंचण्यासाठीं मी
नदीतीरी जाणार आहे, मला खूप सवड आहे, अशी सूचना. मोहाची
निशा आणि गोदेचें सान्निध्य !

१०४ बहाराची अखेर :

104 Last Blossoms.

णिप्पच्छिमाई असई दुःखालोआई महुअपुप्फाई ।

चीए बन्धुस्स व अड्डिआई रुअई समुच्चिणइ ॥४॥

[निप्पश्चिमान्यसती दुःखालोकानि मधूकपुष्पाणि ।

चितायां बन्धोरिवास्थीनि रोदनशीला समुच्चिनोति ॥]

मधूकपुष्पांचा हंगाम संपत आल्यामुळे असतीचें अंतःकरण व्यथित
झालें आणि ती अश्रु ढाळीत उरलीं सुरलीं फुलें वेंचूं लागली. हें
पाहतांना वाटते कीं जणूं ती आपल्या बांधवांच्या अस्थीच गोळा
करीत आहे.

● मधूकाचा बहर संपला आणि स्वैरिणीला मुतक आलें. आता दिवसा-
उजेडी नदीकाठच्या झाडीत रेंगाळण्याला सवय राहिली नाही व सोइस्कर
असें संकेतस्थानही नष्ट झालें.

१०५ ओंडका :

105. Drifting Log.

ओ हिअअ मडहसरिआजलरअहीरन्तदीहदारु व्व । ८
ठाणे ठाणे व्विअ लगमाण केणावि डज्झिहसि ॥५॥

[हे हृदय स्वल्पसरिज्जलरयन्हियमाणदीर्घदारुवत् ।
स्थाने स्थाने एव लगत्केनापि घक्ष्यसे ॥]

थोडें पाणी असलेल्या पण वेगानें धांवणाऱ्या ओढ्यांतून मोठा ओंडका अडखळत वाहून जातो, कोठें कोठें अडकतो व शेवटीं कोणी तरी तो ओढून घेऊन जाळतो. माझें अस्थिर हृदय असेंच वाहवत चाललें आहे. हृदया, तुलाही कोणी तरी असेंच दग्न करील.

● पाणी उयळ व त्याला खळखळ, म्हणून ओंडका अडखळत वाहत आहे. त्याची मूळची वृत्ति स्थिर, पण प्रवाहपतित झाल्यामुळे त्याचा इलाज चालत नाही. त्या वाहत्या ओढक्याला मुद्दा किनारा जागोजाग आश्रय देतो. डोहाचा आधार मिळाला की तो स्थिर होईल. माझें हृदय अस्थिर आहे, हें खरें, पण म्हणून मी वृत्तीनें अघम आहे असें मात्र नाही. माझ्यावर थोडा तरी विश्वास ठेव व अनुभर पहा; मी त्या ओढक्याइतका नीरस राखच नाही. तुझे हृदय विशाल आहे. तेथें मला आश्रय दे, अशी नायकाची विनवणी.

१०६ अघरराग :

106. Lip-Stick.

जो तीण् अहरराओ रत्तिं उव्वासिओ पिअअमेण ।
सो व्विअ दीसइ गोसे सवत्तिणअणेमु संकन्तो ॥६॥

[यस्तस्या अधररागो रात्राबुद्धासितः प्रियतमेन ।

स एव दृश्यते प्रातः सपत्नीनयनेषु संक्रान्तः ॥

तिने ओंठाना लावलेला (लाल) रंग रात्रीं प्रियकरानें आपल्या ओंठांनीं पुसून घेतला. सकाळीं (हें दिसलें तेव्हां) जणू तोच रंग तिच्या सवतीच्या नेत्रांचे ठिकाणीं प्रकट झाला.

● सवतीच्या अंतःकरणात ईर्ष्या आहे. त्या अतृप्त व सुसाध्य आहेत, असा दूतीचा अभिप्राय. परिवृत्ति अलंकारः ' व्यस्यो वस्तुना यस्तु यो वा विनिमयो मिथः । परिवृत्तिः ' : सरस्वतीकण्ठाभरण.

१०७ अपेक्षा :

107. Helping Hand.

गोलाअडट्टिअं पेछिऊण गहवइसुअं हलिअसोण्हा ।

आढत्ता उत्तरिउं दुःखुत्ताराएँ पअवीए ॥७॥

[गोदावरीतटास्थितं प्रेक्ष्य गृहपतिसुतं हलिकस्तुषा ।

आरब्धा उत्तरीतुं दुःखोत्तारया पदव्या ॥]

घरधन्याचा मुलगा गोदावरीच्या तीरावर उभा असलेला पाहून शेतकऱ्याची सून मुद्दाम अवघड वाटेनें नदी उतरूं लागली.

● आपली अडचण ओळखून त्यानें आधारासाठी हात धावा म्हणून. कांही साधावयाचें असलें म्हणजे बायकांना अडाणीपणाचें दोंग सहज साधतें. ' इत्तावलंबदानेन आवयोरहसंगमः । ' तो तिचा पति होता की प्रियकर ! की ती अगर तिचा नवरा कामाला होती त्या घरधन्याचा मुलगा ? गंगाघर सांगतो, तो तिचा पति होता. मग त्याचा उल्लेख असा तिन्हाइतांसारखा का ! भाव अलंकारः ' अभिप्रायानुकूल्येन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते । ' : सरस्वती-कण्ठाभरण.

१. आरष्ट, आढत्ता. २. दुःखुत्ताराइ. ३. अवतरितुं, उत्तर्तुं. ४. प्रारब्धा.

१०८ केशाकर्षण : 108. At the Feet of the Mistress.

चलणोआसणिसणस्स तस्स भरिमो अणालवन्तस्स ।

पाअङ्गुठ्ठावेट्ठिअंकेसदिठाअड्ढेणसुहेल्लिम् ॥८॥

[चरणावकाशनिपण्णस्य तस्य स्सरामोऽनालपतः ।

पादाङ्गुष्ठावेष्टितकेशदृढाकर्षणसुखम् ॥]

माझा राग शात करण्यासाठी तो माझ्या पायांजवळ गुपचुप पडला होता आणि त्याचे केंस पायाच्या अंगुष्ठाला गुंडाळून मी ओढीत होतें. यांतच त्याला सुख वाटत होतें. त्याची अजून मला आठवण होते.

● काळ बदलला. आता हें सुख किंवा दुःख अप्राप्य झालें आहे. विलास रियाजाशी समान्तर असतात. नवरा माझ्या इतका आधीन आहे, तरी मी तुझ्यावर अनुरक्त आहे, हें तुझे भाग्य. माझा अनुनय तूंही तशाच लीनतेनें केला पाहिजेस, अशी स्वैरिणीची नायकाला सूचना.

१०९ अस्वल :

109. Bear.

फांलेइ अच्छमल्लं च उअइ कुग्गामदेउलदारे ।

हेमन्तआलपहिओ विज्झोअन्तं पलालग्गिम् ॥९॥

[पाटयत्यच्छमल्लमिष पश्यत कुग्रामदेवकुलदारे ।

हेमन्तकालपथिको विध्मार्यमानं पलालाग्निम् ॥]

हिंवाज्यांत कुग्रामांतील देवळाच्या दारांत प्रवाशाचा मुकाम आहे. फाडलेल्या अस्वलासारखी दिसणारी, विज्ञत आलेली, माताच्या पेट्याची शेफोटो पुढविण्यासाठी (पुंस्तर घाटून) तो ती फोडीत आहे.

१. वेट्ठिअ, वेट्ठिअ, वेडिअ. २. अट्ठण, कट्ठण. ३. सुव्वहेल्लिम्. ४. पादेइ. ५. पुग्गामन्तम्. ६. मल्लम्. ७. निर्वाणमाणं, निर्वातं.

● देवळात संकेत ठरविला होता, पण आता तेथे एकान्त राहिलेला नाही, अशी नायकाला दूतीची सूचना : किंवा संकेताप्रमाणें तूं तिकडे गेली नाहीस म्हणून नायक अस्वस्थ झाला आहे, अशी नायिकेला दूतीची सूचना. अस्वलाचें शरीर फाडताना त्याच्या शरीराचा लालमडक अंतर्भाग दिसतो, तशीच ती शेकोटी दिसत आहे.

११० उताणें आभाळ :

110. Reflection.

कमलाअरा ण मलिआ, हंसा उड्ढाविआ ण अ पिउच्छा ! ।
केणोवि ग्रामतडाए अब्भं उत्ताणअं व्वूढम् ॥ १०॥

[कमलाकरा न मृदिता हंसा उड्ढायिता न च पितृष्वसः ।
केनापि ग्रामतडागे अब्रमुत्तानितं क्षितम् ॥]

आल्यावाई, आपल्या गावच्या तळ्यांत कोणी तरी आभाळ उताणें टाकलें आहे, (तें पाहिलेंत का ? तरीही तळ्यांतील) कमळाचे ताटवे तुडवले गेलेले नाहींत आणि हंसही उडवून लावले गेलेले नाहींत.

● नवकवीला अकल्पित वाटेल अशी कल्पना. एवढें मोठें आभाळ कोणी तरी पाण्यांत टाकलें; पण येथें झटापटीच्या खुणा दिसत नाहींत, हें कसे ? पहाटे संकेत ठरविलास पण तिकडे गेला नाहीस म्हणून दूतीनें केलेला नायकाचा निषेध: किंवा तळ्याजवळ निर्धास्त एकान्त असल्याची सूचना.

१११ विपनाधा :

111. Poisonous Words.

केण मणे भग्गमणोरहेण संलौविअं पवासो त्ति ।

सविसाईं च अलसाअन्ति जेण बहुआएँ अझाई ॥ ११॥

[केन मन्ये भग्नमनोरथेन संलापितं प्रवास इति ।
सविपाणीवालसायन्ते येन वच्चा अङ्गानि ॥]

कोणा भग्नमनोरथिनीने वाटते प्रवास हा शब्द उच्चारला आणि लगेच वधूचें अंग विपबाधा झाल्यासारखें जट झाले.

● गंगाघर सागतो, पति प्रवासाला जाणार अशा समजुतीने तिची अशी अवस्था झाली, सबब ती असाध्य आहे, अशी दूतीची कामुकाला सूचना; किंवा, जार प्रवासाला जाणार असे वाटल्यामुळे ती विमनस्क झाली आणि हें घ्यानी आलेल्या सासूचे हे उपालम्भोद्धार आहेत; दुसरा टीकाकार सागतो, ज्येष्ठ सवतीने सासूजवळ काढलेले हे उद्धार आहेत; किंवा पतीवर अनुरक्त, पण गृहकृत्यपराङ्मुख वधूची सासूने केलेली निंदा.

११२ इङ्गित :

112. Secret.

अञ्जवि वालो दामोअरो त्ति इअं जम्पिए जसोआए ।
कळ्ळुमुहपेसिअच्छं णिहुअं हसिअं वअवह्वाहिं ॥१२॥

[अद्यापि वालो दामोदर इति इति जल्पिते यशोदया ।
कृष्णमुत्प्रेषिताक्ष निभृतं हसितं व्रजवधूभिः ॥]

वाळ दामोदर अजून लहान आहे, हो, आहेच लहान, असे यशोदा म्हणाली, तेव्हां कृष्णाकडे पाहून तरुण गोपी चोरून हसल्या.

● या प्रस्तावनेनंतर गोपींना राहिले नाही, त्यांनी चोरून काण्या डोळ्याने बालकृष्णाकडे पाहिले. यशोदा कृष्णाला कुरवाळ्यांत होती व तो भोंवतालच्या गोपींना दटावीत होता. त्यांना यशोदेची मर्यादा राखायची होती आणि त्यांचे हसं तर ओठांत मावत नव्हतें; कारण त्यांची रक्षे

१. प्रंग प्रस्तावत. २. विर. १. प्रीतिताश.

एकीमेकींना माहीत होती; म्हणून त्या वदन वेळावून हंसल्या. इद्दिगतगोपन-
शिक्षा. पर्याय अलंकारः 'मिथं यदुक्तिभद्दिगर्यावसरो यः स सरिभिः ।
निराकाङ्क्षोऽथ साकाङ्क्षः पर्याय इति गीयते ॥' ऐथं साकाङ्क्ष, कारण
'अत्रानेकेनार्थजातेन साकाङ्क्षता व्यक्तैव ।'

११३ वारसा :

113. Heritage.

ते विरला सत्पुरिसा जाण सिणेहो अहिण्णमुहराओ ।

अणुदिअह वैड्डमाणो रिणं व पुत्तेसु संकमइ ॥१३॥

[ते विरलाः सत्पुरुषा येषां स्नेहोऽभिन्नमुखरागः ।

अनुदिवसवर्धमान ऋणमिव पुत्रेषु संक्रामाति ॥]

ज्याच्या मुखावरील भाव कधीही पालटत नाही व जो दिवसानु-
दिवस घृद्धिगत होत जातो असा दृढ स्नेह ठेवणारा सत्पुरुष विरळा.
वडिलोपार्जित कर्जाप्रमाणे अशा स्नेहाचा वारसा पुत्राकडे येतो.

● व्याजामुळे ऋण दिवसानुदिवस वाढत जाते. अदालतीच्या नव्हे,
दुर्गतीच्या धास्तीमुळे वडिलार्जित ऋण फेडावेच लागते. सज्जनाच्या स्नेहात
व्याज नसते, तो निर्व्याज असतो, म्हणूनच आदिमध्याती अभिन्न असतो.
ऋण नष्ट होते, पण असा स्नेह मंद होत नाही. उलट, खलाचा स्नेह
आरभी दृढ असतो, पुढे तो विरल होतो आणि अखेरीस त्याचे परिवर्तन
द्वेषात होते. सज्जनस्तुतीच्या निमित्ताने मन्दस्नेह नायकाला उपदेश. प्रीति
हृदयाच्या, उरोजाच्या नव्हे, दृढतेवर अवलंबून असते.

११४ कौतुक :

114. Proxy.

णच्चणसलाहणणिहेण पासपारिसाठिआ णिउणगोवी ।

सरिसगोविआणं चुम्बइ कवोलपडिमागअं कण्हम् ॥१४॥

[नर्तनश्लाघननिभेनै पार्श्वपरिसंस्थिता निपुणगोपी ।

सदृशगोपीनां चुम्बति कपोलप्रतिमागतं कृष्णम् ॥]

नाचण्याच्या श्रमांमुळे गोपींना घाम आला होता, त्यांच्या ओल्या गालांवर कृष्णाच्या प्रतिमा उमटल्या होत्या. एक निपुण गोपी मागे (प्रेक्षकांच्या घोलक्यांत) उभी होती. नर्तिकांच्या कौशल्याची स्तुति त्यांच्या कानांत सांगण्याच्या निमित्ताने ती पुढे शाली व त्यांच्या गालांवर उमटलेल्या कृष्णाच्या प्रतिविंबांच्या चुंबनांचे श्रेय तिला (अनेक वेळा) मिळाले.

● इतर गोपींप्रमाणे तीही कृष्णावर अनुरक्त होती. पण तिला तोंडवर अनुकूल संधि मिळाली नव्हती. मनातली प्रीति जनात प्रकट न करता तिने प्रियकराच्या अपत्यक्ष चुंबनाचे श्रेय एकदा नव्हे, अनेकदा मिळविले, हेंच तिचे नैपुण्य. चार चौघासमष्ट, पण त्याच्या ध्यानींमनींही येऊ न देता, प्रसंगाला साजेल अशा सवशीवर, वृत्तीचे श्रेय मिळविण्यासाठी अंगी असे नैपुण्य असावे लागते, अशी नायिकेला सखीची सूचना.

११५ वल्कल :

115. Bark Garments.

सव्यत्थ दिसांमुहपसारिएहिं अण्णोण्णकडअलग्गेहिं ।

छल्लिं च्व मुअइ विञ्झो मेहेहिं विसंघडन्तेहिं ॥ १५॥

[सर्वत्र दिशामुखप्रसृतैरन्योन्यकटकलमैः ।

छल्लीविव मुञ्चति विन्ध्यो मेघैर्विसंघटमानैः ॥]

सर्व दिशांच्या क्षितिजावरून येणारे आणि कळ्यांवर एकामेकांना भिडून अलग होणारे मेघ, हींच जणू वल्कलें, विन्ध्य सोडून ठेवतो, (आणि नवे सौंदर्य धारण करतो)

● गंगाघर सागतो, वर्षांगमयर्णनाच्या निमित्ताने प्रवासाला न जाण्या-
यद्दल कांता पत्नीची विनवणी करीत आहे.

११६ पुलिंद :

116. Vindhya.

आलोअन्ति पुलिन्दा पर्वअसिहरद्विआ धनुणिसंण्णा ।
हत्थिउलेहिं व विञ्झं पूरिज्जन्तं णवब्भेहिं ॥१६॥

[आलोकयन्ति पुलिन्दाः पर्वतशिखरस्थिता धनुर्निपण्णाः ।
हस्तिकुलैरिव विन्ध्यं पूर्यमाणं नवाब्धैः ॥]

विन्ध्य पर्वतावर नवे मेघ हत्तींच्या जमावाप्रमाणे दाटत आहेत
आणि पर्वतशिखरांवर धनुष्यांना टेंकून उभे असलेले (कुंजरमृगया-
सक्त) पुलिंद त्यांकडे पहात आहेत.

● टीकाकार सांगतात, पुलिंद व शबर हे एकच ! रानात हिंडणारे
हत्तींचे कळप व डोंगरावर वावरणारे धनुर्धर वन्य यांचे हे शब्दचित्र
वास्तविक व फार मनोहर आहे. इतके लोक आजूबाजूला वावरत
असल्यामुळे आता वनाभिसार अशक्य आहे अशी सूचना ध्वनित आहे.

११७ तुषार :

117. Spray.

वणदवमासिमइलङ्गो रेहइ विञ्झो गॅणेहिं धवलेहिं ।
खीरोअमन्थणुच्छलिअदुद्धसित्तो व्व महुमहणो ॥१७॥

[वनदधमपीमलिनाङ्गो राजते विन्ध्यो घनैर्धवलैः ।
क्षीरोदमथनोच्छलितदुग्धसिक्त इव मधुमथनः ॥]

वणव्यांमुळें काळवंडलेल्या विन्ध्य पर्वताच्या फड्यांवर पांढरे ढग मुरमुरले, तेव्हांची शोभा पाहून वाटलें कीं जणूं क्षीरसागराचें मंथन चाललें आहे व मधुमंथन कृष्णाचे अंगावर दुधाचे तुपार उडत आहेत.

● विन्ध्याचा वर्ण काळा, दुरून पाहिल्यास निळा. कृष्णाचा वर्णही तसाच. क्षीरसागर मंथनाचे वेळीं कृष्णाच्या अंगावर उडालेले तुपार पाहून प्रेक्षकाळ्य वाटलें असतें कीं जणूं आभाळात नक्षत्रे उडत आहेत. प्रयागी पति लवकरच परत येईल असें प्रोषितभर्तृकेला सखीचें आश्वासन.

११८ गुणग्रहण :

118. Appreciation.

वन्दीअ णिहअबन्धवविमणाइ वि पक्कलो ति चोरजुआ । ७

अनुराएण पलोइओ, गुणेषु को मच्छरं वहइ ॥ १८॥

[चन्ध्या निहतवान्धवविमनस्क्यापि प्रवीर इति चोरसुवा ।

अनुरागेण प्रलोकितां गुणेषु को मत्सरं वहति ॥]

ती (चोरांच्या) कैदेत होती. (त्यांच्याबरोबर झालेल्या झटापटीत तिचे) बान्धव मारले गेल्यामुळें ती विमनस्क होती. तरी विजयी चोरांच्या तरुण नेत्याचें शौर्य प्रत्यक्ष दिसल्यामुळें तिनें त्याच्याकडे प्रेमानें पाहिलें. गुणांवद्दल कोणाला मत्सर वाटेल ?

● पत्नीनें परपुरुषाकडे कौतुकानें पाहिलें, तिच्या अभिप्रायांवद्दल साशंक झालेल्या नायकाला सखीचें आश्वासन. स्निग्ध दृष्टि सुरतेच्छेचीच द्योतक असते असें नाहीं. पाहण्यापाहण्यात परक असतो; तो सूक्ष्म असतो; त्याचें निदान करण्यास अंगीं विदग्धता पाहिजे आणि सहिष्णुताही.

१. एक्कलो. २. विनोक्तो, विलोभितो.

११९ उन्मत्त :

119. Heavyweight.

अज्ज कइमो वि दिअहो वाहवद्द रुवजोव्वणुम्मत्ता ।
सोहग्गं धणुरुम्पच्छलेण रच्छोसु विकिरइ ॥ १९॥

[अद्य कतमोऽपि दिवसो व्याधवधू रूपयौवनोन्मत्ता ।
सौभाग्यं धनुस्तष्ट्वक्छलेन रथ्यासु विकिरति ॥]

आज काहों दिवस झाले, रूपयौवनोन्मत्त व्याधली नवन्याचें धनुष्य तासून त्याच्या छिळप्या रस्त्यांत विखरीत आहे. जणू या मिथानें ती आपलें सौभाग्यच प्रकट करीत आहे.

● नायिकेरील आसक्तीमुळें तो इतका दुबळा झाला कीं पूर्वीचें जाड-जूड धनुष्य त्याला पेलेनासं झालें. म्हणून तिनें तें तासून हलकें केलें. उन्मत्त धनिक रस्त्यावर द्रव्य उघळतो; त्याचप्रमाणें रूपयौवनोन्मत्ता नायिका जणू आपल्या सद्भाग्याचे कण उघळीत आहे. अत्यासक्तीच्या दुष्परिणामाचें प्रात्यक्षिक किंवा नायिका असाध्य आहे अशी सूचना.

१२० वातचक्र :

120. Whirlwind.

उक्खिप्पइ मण्डलिमारुएण गेहङ्गणाहि वाहीए ।
सोहग्गधअवडाअ व्व उअह्ध धणुरुम्परिच्छोली ॥ २०॥

[उत्क्षिप्यते मण्डलीमारुतेन गेह्माङ्गणाद्व्याधस्त्रियाः ।
सौभाग्यध्वजपताकेव पश्यत धनुं सूक्ष्मत्वक्पङ्क्तिः ॥]

१ रम्य २ रथ्यासु ३ विकिरइ ४ धनुस्तक्षण, धनुश्छिन्न.
५ धणुहरोरम्य ६. गेहाङ्गणाद्वाह्यात् ७ धनुर्मनोरम्परिच्छोली, पश्य धनुस्तक्षणरिच्छोली, सूक्ष्मकणपङ्क्ति, धनूरजत्वक्पङ्क्ति

व्याधस्त्री घराच्या अंगणांत धनुष्य छिलीत वसली होनी. इतक्यांत सोसाठ्याचें वातचक्र आलें व छिलप्यांची रांग आभाळांत उडाली. जणूं तिच्या सौभाग्याच्या ध्वजाची पताकाच आकाशांत फडफडूं लागली.

● विखुरलेल्या छिलप्या वावय्ळींच्या सोंसाठ्यासरशीं आभाळांत प्रथम फिरत्या खांबासारख्या वर उडाल्या आणि धान्याचा जोर ओसरल्यावर त्याच्या रांगा वरच्यावर पागल्या व इकूँ इकूँ पालीं उतरताना पताका-सारख्या फडफडल्या. तिनें नपन्याला जिंकलें व याची मूण म्णून शेडा फडकावल्या. क्र.११९ या गाथेची नायिका रूपयौवनोन्मत्ता आहे आणि या गाथेची नायिका स्वसौभाग्यगर्विता आहे. दोघींच्या कृति त्याच. त्याच्या स्वमात्रातील परक त्याच्या आसनांवरून दिसून येतो. ती रस्त्यालगत ओठ्यावर बसलेली आहे आणि ही घराच्या अंगणांत.

१२१ मद :

121. Rut.

गजगण्डस्थलणिहसणमममइलीकअकरञ्जसाहाहि ।

एत्तीअ कुलहरोओ णाणं वाहीअ पइमरणम् ॥ २१॥

[गजगण्डस्थलनिघर्षणमदमलिनीरुतकरञ्जशाखाभिः ।

आगच्छन्त्या कुलगृदाज्जातं व्याधस्त्रिया पतिमरणम् ॥]

व्याधस्त्री माहेराहून परत येत होती. एत्तीनीं गंडस्थले घामन्यामुळे मदाने मलिन झालेल्या फांजांच्या फांजा निडा वाटेवर दिसल्या. तेन्हांच आपल्याला वैधव्य आल्याचें तिनें ओळखलें.

● तिचा पति द्यात होता तोंवर त्याच्या घातरांनें त्या रानांत एही विरवड नमत, आतां ते उन्मत्त होऊन निषांतपणे जंगलांत धुमाकूळ पावूं लागले आहेत, हे पाहून तिनें आपले दर्द ओळखलें. आपल्या

१. पराभो गर्भं

गैरहजिरीत तो अन्य स्त्रीच्या नादां लागला असावा आणि म्हणून हत्ती माजले असावेत, अशीही कल्पना तिच्या मनात येऊन गेलेली असावी. स्त्रियांच्या अनुमानाना बुद्धिप्रामाण्याचा आधार नसतो. ती केवळ स्वभाव-प्रेरित असतात, म्हणून ती चुकीची असतात असें थोडेंच आहे !

१२२ नवी वायको, जुनें धनुष्य :

122. Burden.

नववधूप्रेममतणुइओ पणअं पढमभरणीअ रक्खन्तो ।

आलिहिअदूप्परिअलं पि णेइ रणं धणुं वाहो ॥२२॥

[नववधूप्रेमतनूकृत. प्रणयं प्रथमगृहिण्या रक्षन् ।

तनूकृतदुराकर्षमपि नयत्परण्यं धनुर्व्याधः ॥]

नव्या वायकोच्या प्रेमांमुळे व्याध दुबळा झाला आहे; तरीही प्रथम गृहिणीवरील प्रेमाचें तो रक्षण करीत आहे. जुनें धनुष्य छिन्न हलकें फेले, तरीही आता तें त्याला पेलत नाहीं. मात्र (आपले दौर्बल्य दिसू नये म्हणून) तो तेंच घेऊन अरण्यात भटकतो.

● दौर्बल्य व वार्धक्य शांकण्यासाठी किती तरी लोक तरतरीत व तरुण दिसण्याच्या खटपटीत असतात, त्यातलाच हा प्रकार. कोरें करतरीत, लवचिक व कमानदार धनुष्य हातीं आलें म्हणजे जुनें धनुष्य बोजड, अवजड, अघटलले वाटावयाचेंच ! व्याधाची प्रथम पत्नी सुसाध्य असल्याची दूतीची सूचना !

१२३ प्रसूति-वैराग्य :

123. Woman's No.

हासाविओ जणो सामलीअ पढमं पसअमाणाए ।

वछहवाएण अलं मम ति बहुसो भणन्तीए ॥२३॥

१. अलिहिअ. २. दुप्परिअल, दुप्परिगेझम्, दुग्गेज्जम् ३. अलिखितमतनू-कृतम्. ४. राण

[हासितो जनः श्यामया प्रथमं प्रसूयमानया ।

बल्लभवादेनालं ममेति बहुशो भणन्त्या ॥]

(सुकुमार) श्यामला प्रथमच बाळंतीण झाली, तेव्हां बल्लभाचें नांव घेण्याबद्दल तिच्या मैत्रिणी तिला आग्रह करूं लागल्या. तेव्हां ती पुन्हा पुन्हा म्हणाली, ' त्याला माझा बल्लभ म्हणूं नका ग वायांनां; यापुढें मी त्याचें नांवसुद्धां घेणार नाहीं.' मग साऱ्या जणीं हसूं लागल्या !

● प्राचीन कौटुम्बिक विनोदाचा एक उत्कृष्ट नमुना. पहिलटकरणीला बाळंतपणात क्लेश होतातच. हिची कुडी लहान व नाजूक, म्हणून हिला विशेष त्रास झाला होता. तिचे त्रास्याचे उद्गार ऐकून ज्या हंसल्या त्या माहेरच्या मैत्रिणी असाव्यात; ज्या हंसल्या त्यांना सराव झालेला असावा; कदाचित् त्यानींही आरंभीं असेच उद्गार काढले असतील !

१२४ मानवी प्रेम :

124. Mortal Love.

कदअवरहिअं पेम्मं ण त्थि त्विअ मांमि ! माणुसे लोए । १

अइ होइ कस्स विरहो ? विरहे होत्तम्मि को जिअइ ? ॥ २४ ॥

[कैतवरहितं प्रेम नास्त्येव मातुलानि मानुषे लोके ।

अथ भवति कस्य विरहो विरहे भवति को जीवति ॥]

मामी, मनुष्य लोकांत निष्कपट प्रेम नसतेंच ! असतें, तर विरह कां होता ? आणि विरहानंतर जीव कसा राहता ?

● प्रोषितभर्तृका नाथिका; विरहातही मी जीव धरून राहिलें आहे, यावरूनच दिसतें कीं माझ्याही प्रेमात लबाडी आहेच. विरहामुळे मी आसन्नमरण झालें आहे, यावरून माझ्या प्रेमाची अलौकिकता सिद्ध होते, असाही श्लेष निघतो.

१. वचनेन, रागेण. २. भगिनि, मातुलि. ३. भवन्त्यपि.

१२५ अमृतानुभव :

125. Exultation.

अच्छेरं व, णिहिं विअ, सग्गे रज्जं व, अमअपाणं व ।
आसि म्ह तं महत्तं विणिअंसणदंसणं तीए ॥२५॥

[आश्चर्यमिव निधिमिव स्वर्गे राज्यमिवामृतपानमिव ।
आसीदस्माकं तन्मुहूर्तं विनिवसनदर्शनं तस्याः ॥]

मी तिला क्षणभरच नग्गावस्येत पाहिली. त्याक्षणीं मी आश्चर्यचकित झालें; जणूं मला (परमसुखाचा) निधि सांपडला, स्वर्गाचें राज्य मिळालें; जणूं मी अमृताचा घोंट घेतला.

● गुप्त घन अकल्पितपणें सांपडलें म्हणजे प्रथम आश्चर्याचा शटका बसतो, नंतर आनंदाला उकळी येते; वाटतें, सर्व सुखें हातीं आलीं. तोंच मीतीनें छाती यरारते; गुप्त संपत्तीचें रक्षण करणारे महासर्प आजूबाजूस बाघरत असावेत अशी धास्ती वाटते; कोणा प्रतिस्पर्ध्याची आपल्यावर नजर तर नाही ना, अशी शंका मनांत येते. जें आपल्याला आढळलें तें आपलेंच आहे, असें मानण्याकडे मनुष्यमात्राची वृत्ति असते. वस्तुलाभांत भागीदार नसावा, असेंही वाटतें. या गाथेंतील दृश्य पाहणाराच्या मनांत असेच विचार आले असतील. अमृतसेवन म्हणजे तृप्तीची परिसीमा. अमृत म्हणजे मद्य नव्हे, कीं त्याचे अनेक घोंट घेण्याची लालसा वाटावी. या दृष्टीनें पाहतां अधररसाला अमृत का म्हणतात याचा उलगडा होत नाही ! आणि या दृश्याचा प्रेक्षक नुसत्या दर्शनानें एवढा तृप्त व उन्मत्त कसा झाला याचाही.

१२६ यां चिंतयामि : 126. The Way by All Flesh.

सा तुज्झ वल्लहा, तं सि मज्झ, वेसो सि तीअ, तुज्झ अहम् ।
वालअ ! फुडं भणामो पेम्मं फिर बहुविआरं ति ॥२६॥

[सा तव वल्लभा त्वमासि मम द्वेष्योऽसि तस्यास्तचाहम् ।

वालक स्फुट भणाम प्रेम किल बहुविकारमिति ॥]

तुमचें प्रेम तिच्यावर आणि माझें तुमच्यावर, तीं तुमचा द्वेष करते व तुम्ही माझा, तुम्ही वालकासारखे अजाण आहात, स्पष्ट सांगतें, खरोखर, प्रेम बहुविकारी आहे

● मीं तुमच्या शेजारी, ती तुमच्या हृदयामाझारी, तरीहि ती मला बोंचते आणि मी तुम्हाला. पति, पत्नी व प्रेयसी हा त्रिकोण अनादिषिद्ध आहे. ह्या त्रिकोणाचें वैशिष्ट्य असें कीं त्याच्या मुजा प्रसंगानुरोधानें लहान मोठ्या होत अवतात आणि कोनाचे अशी !

१२७ मॅदी :

127 Footprints

अहं लज्जालुङ्गेणी, तस्स अ उम्मच्छैराडं पेम्माई ।

सहिआअणो वि णिउणो, अल्लहि किं पाअराएण ? ॥२७॥

[अहं लज्जालुस्तैस्य चोन्मत्सैराणि प्रेमाणि ।

सखीजनोऽपि निपुणोऽपगच्छ किं पादरागेण ॥]

मी अशी लज्जाळू, त्याचें प्रेम उत्कट; आणि माझ्या मैत्रिणी तर अशा हुशार (कीं त्याच्यापासून काहीं लप्याचें नाहीं), जा-माझी पावलें मूळचींच लाल आहेत, त्यांना आणखी रग कशाळा ?

● पावलाना रग लावण्याला आलेल्या दासीप्रत स्वाधीनमर्तुकेचे उद्गार. पावलाना रग लावला व तो घेळेवर नीट वाळला नाहीं तर त्याच्या

१ वल्लभा मम त्व द्वेष्योऽसि वल्लभा त्वमासि मम प्रियस्त्वमासि तस्या
२ लुदरी, रज्जुअस्मा ३ उम्मत्तमाइ, उम्मन्यराइ ४ हलाओ
५ ऋजुकरूपा, लज्जावती ६ उन्मत्तकानि, उन्मस्तकानि

अंगावर अगर कपड्यावर फोडें तरी खूण उमटायवाची आणि तोंडुळें
रहत्याचा रकोट व्हावयाचा अशी तिला धास्ती पडली होती. एक
टीकाकार सांगतो. 'प्रेमावेशवशः माम् अमयम् पुरुषायितम् कारयिष्यति,
सदा निपुणस्सलीजनः शय्यागतैस्सालकतकपदैः पदाकैस्तदनुमायाऽपहसेषु ।'
पतीचें वैदग्ध्य व आपलें सौभाग्य याचें नायिकेनें केलेलें वर्णन. 'उद्धेदप्रच्छादनं
व्याजोक्तिः' अलंकाररत्नाकर.

१२८ झंकार :

128. Spring.

मधुमासमारुआहमहूअरझंकारणिवभरे रण्णे ।

गाअइ विरहवखरावद्धपहिअमणमोहनं गोपी ॥२८॥

[मधुमासमारुताहतमधुकरझंकारनिभरेऽरण्ये ।

गायति विरहाक्षरावद्धपथिकमनोमोहनं गोपी ॥]

रानांत वसंताचा वारा भरला आहे, त्याच्या झोतांनं झपाटलेल्या
मधुकरांचा झड्कार घुमत आहे आणि (विरही) पांयस्यांचें अंतःकरण
व्याकुल होईल अशी विरहगीतें गोपी गात आहेत.

● संकेताप्रमाणें गोपी रानांत तुझी वाट पाहत आहे, अशी सूचना.

१२९ सुसंधि :

159. Reaction

तह माणो माणधणाएँ तीअ एमेअ दूरमणुवद्धो ।

जह से अणुणीअ पिओ एकग्गाम विअ पउत्थो ॥२९॥

[तथा मानो मानधनया तथा एवमेव दूरमनुवद्धः ।

यथा तस्या अनुनीय प्रिय एकग्राम एव प्रोपितः ॥]

१. माणहणाएँ. २. मानहताया. ३. तस्या मे अदूरमनुवद्धः

मानधन मानिनीने मान (निष्कारण) इतका ताणून धरला की अनुनय करूनही प्रियकर (तिला प्रसन्न करू शकला नाही व तो) गांवांतल्या गांवातच प्रवासी झाला.

● निष्कारण मानप्रदणाने प्रेमाचा नाश होतो, प्रियकर पराधीन होतो, अधिक ताणून घेऊ नको, असा सखीचा उपदेश. किंवा, नवरा घरी नाही अशी नायकाला आणि प्रियकर आला आहे अशी स्वेरिणी नायिकेला झूजीची प्रच्छन्न सूचना.

१३० पादप्रक्षालन :

130. Fetters.

सालोएँ विवअ सूरै घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।

णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥३०॥

[सालोक एव सूर्ये गृहिणी गृहस्थामिनो गृहीत्वा ।

अनिच्छतोऽपि पादौ धावति हसन्ती हसतः ॥]

(चंचल पतीचें इंगित ओळखून) पतीनें सूर्यास्त होण्यापूर्वीच, त्याची इच्छा नव्हती तरीही त्याचे पाय धरून ते धुतले. एकमेकांना एकमेकांचें मनोगत ओळखलें आणि दोघेहि हंसूं लागली.

● अंधार पडल्यावर जरा चकर मारून येण्याचा त्याचा विचार होता. नायिका मनकण्ठी राही. पादप्रक्षालनानंतर परावादेर पडणे निषिद्ध असल्यामुळे तिनें या युक्तीचा अवलंब केला. प्रयोग करून पाहण्यासारखा आहे ! पादप्रक्षालनाने हृदयक्षालनही होते की नाय !

१३१ उपालम्भ :

131. Censure.

वाहरउ मं महीओ ! तिस्मा गोत्तेण किं त्वं भणिण्ण ?

धिरपेम्मा होऊ जहिं तहिं पि, मा किं पि णं भणद्द ॥३१॥

[व्याहरतु मां सख्यस्तस्या गोत्रेण किमत्र भणितेन ।

स्थिरप्रेमा भवतु यत्र तत्रापि मा किमप्येनं भणत ॥]

त्यांनीं मला दुसऱ्याच नावानें हांक मारली म्हणून काय झालें ?
तेथें तरी त्यांचें प्रेम स्थिर होऊं द्या, म्हणजे झालें. मात्र त्यांना कोणी
काहीं बोलूं नका.

● विरचिता संकेत. पतीनें पत्नीला मलत्याच नावानें संबोधलें. हें
ऐकून तिची सखी चमकली. ' अर्लाकडे यांची दृष्टि दुर्बल झालेली आहे कीं
काय ? ' सखीनें विचारलें. पतीला म्हातारपण आल्याचा उल्लेख कोणी
केलेला स्त्रियाना रुचत नाहीं, त्याला मद्यपी किंवा ' बाहेरख्याली ' म्हटलें तरी
चालते, अशी एक अवस्था स्त्रियाच्या जीवनात येत असते. सखीच्या
कुशंकेचें निवारण करून पत्नी म्हणते, जी त्याची आयडती ती मीच आहे
अशा धुंदीमुळें त्यांची गैरसमजूत झालेली आहे; तरीही त्यांचा सहवास
मिळत असल्यामुळें मी संतुष्ट आहे; मात्र वस्तुस्थिति त्याच्या निदर्शनास
आणून कोणी माझ्या सुखात व्यत्यय आणूं नका.

१३२ वैशिष्ट्य :

132. Speciality.

रूअं अच्छीसु ठिअं, फरिसो अङ्गोसु, जम्पिअं कण्णे ।

हिअं हिअं णिहिअं विओइअं किं त्थ देव्वेण ॥३२॥

[रूपमङ्गणोः स्थितं स्पर्शोऽङ्गेषु जल्पितं कर्णे ।

हृदयं हृदये निहितं वियोजितं किमत्र दैवेन ॥]

त्यांचें रूप माझ्या नेत्रांत स्थिर झालेलें आहे आणि स्पर्श अंग-
प्रत्यंगांत, बोल कानांत आणि हृदय हृदयांत. आमचा वियोग दैवाच्या
तरी कोठें करतां आला ?

१. कुत्रापि. २. पंसो. ३. हिअण्ण समं. ४. वियोजितं तु खलु दैवेन.

● दुष्ट इती प्रोपितभर्तृकेच्या हृदयाचा ठाव घेत होता. असा कसा तुझा पती, तुझ्या ऐन ज्वर्णांत याची फिरती ! नायिका सांगते, प्रत्यक्ष दैव आमच्या प्रेमांत व्यत्यय आणू शकलें नाहीं, तें काय तुझ्या गळीला बळी पडणार ! अलंकारकौस्तुभात तुल्ययोगिता व विशेष या अलंकाराचें उदाहरण : ‘ प्रकृतानां तादृक्त्वे भिन्नानां यापि तुल्ययोगित्वे । ’ ‘ रियति-राधारामावे वृत्तिरनेकेषु युगपदेकस्य । एककरणेन दुष्करकार्यान्तरविदिरिति विशेषः । ’

१३३ मनोमय प्रियकर :

133. Self-Embrace.

सअणे चिन्तामइअं काऊण पिअं निमीलिअच्छीए ।

अप्पाणो उवऊढो पसिठिलवलआहिँ वाहाहिँ ॥३३॥

[शयने चिन्तामयं कृत्वा प्रियं निमीलिताद्या ।

आत्मा उपगूढः प्रसिथिलवलयाभ्यां बाहूभ्याम् ।]

विछान्यावर पडल्या पडल्या तिनें मनोमय प्रियकर निर्माण केला आणि (विरहामुळे) ज्यांवरील बांगल्या सैल झाल्या आहेत अशा (कृश) बाहूंनी त्याला आलिंगिलें. तेव्हां (वाटलेल्या सुखामुळे) तिचे डोळे अर्धे मिटले.

● अर्धेन्मोलित नेत्र हें प्रेमवृष्णें आणि निमीलित नेत्र हें प्रेममूर्तीनें लक्ष्य. वस्तुतः तिनें स्वतःलाच आलिंगिलें होतें, ‘ स्वमात सुखाची (सुखाची !) मुक्त पाहुनि गोमटी । बाबुची उशी करवून मारिते मिटी ॥ ’ ती विरहाच्या उन्मादापर्यंत होती. तिच्या भेटांला त्रस्त जा, नारीतर ही हातीं लागणार नाही, अशी इतोंची पत्नीला सूचना.

१३४ कुंटीण :

134. Procurers.

परिहृण वि दिअहं घरघरभमिरेण अण्णकज्जम्मि ।
चिरजीविण इमिणा खविअहो दड्ढकाएण ॥३४॥

[परिभूतनापि दिवसं गृहगृहभ्रमणशीलेनान्यकार्ये ।

चिरजीवितेनानेन क्षपिताः स्मो दग्धकायेन ॥]

लोकांनीं तिरस्कार केला व पुन्हां पुन्हां हांकून लावले तरी कावळा अन्नासाठीं लोंचटासारखा पुन्हां पुन्हां घरोघर जातो व जळकें जीवन चिरकाल जगतो. (म्हातारी कुंटीण म्हणते) वारंवार अपमान झाला तरी तो सोसून मला पोटासाठीं लोकांच्या घरोघर हिंडावें लागतें; खूप जगलें, दुष्ट शरीर खंगलें आणि जन्मभर केलें काय ? दुसऱ्यांचीं कामें !

● अन्नकार्य व अन्यकार्य आणि दग्धकायेन व दग्धकायेन या शब्दाच्या श्लेषावर रचना. एक सुभाषित व दुसरें कुभाषित. “ पोटासाठीं आम्हाला असा लोंचटपणा करावाच लागतो, धुडकावून लावले तरी निलाजरेपणानें फिरून यावें लागतें. आमचें आयुष्य कावळ्यासारखें, टपून राहावयाचें, टिपून घ्यावयाचें. तुम्हा राजहंसींना आमच्या अपेष्टाची काय कल्पना ! ” चूड कुंटीणीची कार्यसाधु आत्मनिंदा. इतर उपाय हरले म्हणजे या मार्गानें कार्यसिद्धि होते असा तिचा अनुभव असावा ! कलहान्तरिताच्या समजावणी-साठीं हेलपाटे घालून निराश व प्रस्त झालेली दूतीही असेच उद्गार काढील.

१३५ काजळी :

135. Soot.

वसइ जहिं चेअ खलो पोसिज्जन्तो सिणेहदाणेहिं ।
तं चेअ आलअं दीअओ व्व अइरेण मइलेइ ॥३५॥

१. परिभूण. २. चिरजीवितामुना खादिता स्मो.

[वसति यत्रैव खलः पाप्यमाणः स्नेहदानैः ।

तमेवालये दीपक इवाचिरेण मलिनयाति ॥]

दुष्टाला स्नेहभावानें वाढविला व रक्षिला तरी तो दिव्याप्रमाणें आपल्या आश्रयदात्याला लवकरच काळिमा आणतो.

● स्नेह म्हणजे मैत्री आणि तेल; या अर्थीच्या श्लोकावर रचना. दिव्यात तेल घातलें व निवान्यासाठी तो देवळीत ठेवला तरी तो कोनाच्याला काजळी चढविल्यावाचून राहत नाही. उघड्या ज्योतीच्या दिव्याच्या युगात सालीं अघेर, वर काजळी, शिंयाय आगीची घास्ती; म्हणूनच तो कामापुरता वापरावयाचा व दूर ठेवावयाचा. खलाशीं स्नेह करूं नये, त्यांना आश्रय देऊं नये, रहस्यें सांगूं नयेत, नाहीतर ते आश्रयदात्याला काळोखी आणल्या-वाचून राहणार नाहीत.

१३६ दुपारची छाया :

136. Futile.

होन्ती वि निष्फलच्चिअ धनरिद्धी होइ किविणंपुरिसस्स ।

गिह्माअवसंतत्तस्स णिअअछाहि व्व पहिअस्स ॥ ३६ ॥

[भवन्त्यापि निष्फलैव धनक्रद्धिर्भवति कृपणंपुरुषस्य

ग्रीष्मातपसंतप्तस्य निजकच्छायेव पथिकस्य ॥]

उन्हाळ्यांतल्या उन्हानें तापलेल्या प्रवाशाला स्वतःच्या छायेचा उपयोग होत नाही, त्याचप्रमाणें कृपणाची संपत्ति व समृद्धि हीं निष्फल असतात.

● कृपण भुजङ्गाला दानोन्मुख करण्यासाठी कुंठिणीनें केलेली निंदा. ती छायेसारखी तुझ्या सन्निध असली तरी तुझ्या चिक्कूपणामुळे तिला काहीं प्राप्ति होणार नाही आणि तुलाही मुरा मिळणार नाही, अशी सूचना.

१३७ डावा डोळा :

137. Tremour.

फुरिए वामाच्छि ! तुए जइ एहिइ सो पिओ ज्ज ता सुइरम् ।
संमीलिअ दाहिणअं तुइ अवि^१ एहं पलोइस्सम् ॥३७॥

[स्फुरिते वामाक्षि त्वयि यद्येभ्यति स प्रियोऽद्य तत्सुचिरम् ।
संमील्य दक्षिणं त्वयैवैतं प्रेक्षिष्ये ॥]

माझा डावा डोळा लवत आहे. या शुभ शकुनामुळे प्रियकर परत आला तर (कृतज्ञता दर्शविण्यासाठी) उजवा डोळा मिटून फक्त डाव्या डोळ्यानेच मी त्याच्याकडे डोळा भरून पाहीन.

● आणि खरोखर, सुलोचनेने दोन्ही डोळ्यांनी त्याच्याकडे पाहण्यापेक्षा हेंच त्याला अधिक आवडेल !

१३८ सोंगटी :

138 Gambler's Luck.

सुणअपउराम्मि गामे हिण्डन्ती तुह कएण सा वाला ।
पासअसारिन्व घरं घरेण कइआ वि खौज्जिहिइ ॥३८॥

[शुनकपचुरे ग्रामे हिण्डमाना तव कृतेन सा वाला ।

पाशकशारीव गृहं गृहेण कदापि खादिष्यते ॥]

ह्या गावात हुंगन हिंडणारी कुत्री पुष्कळ आहेत. वाला तुझ्यासाठी पटावरल्या सोंगटासारखी घरोघर फिरत आहे. तू त्वरा केली नाहीस तर फोणीही फासा टाकून तिला खाऊन टाकाईल.

१. दाहिणयण. २. अविअण्हं. ३. स्वया अवितृष्णम्, अविभ्रं.
४. प्रलोकयिष्ये, प्रलोकयिष्यामि. ५. रत्नमेज, दक्षिदिशि.

● पासअ म्हणजे फास आणि सारि म्हणजे मैना; पासअ म्हणजे फासा आणि सारि म्हणजे सोंगटी. फासेपारधी पांखरें पकडण्यासाठी जंगलात जाळी पसरतात आणि त्यामोंवतीं असे आवाज व हालचाली करतात कीं बिचारी मोहित होऊन, बावरल्यामुळे किंवा स्वसंरक्षणासाठी आपखुशीने पाशात चालून येतात; उडत बागडत, चिचचिच करीत, खिथाना, विशेषतः अलड तरुणांना गटविण्यासाठी भुजझानीं टाकविलेले पाश अधिक आकर्षक असतात. अज्ञाताच्या किंवा अज्ञानाच्या कुतूहलामुळे अगर आसक्तीच्या आवेशामुळे त्या जणू पाशात गुंतण्याला उत्सुक असतात. फास व फासा यात फरक फार थोडा. दैव अनुकूल असलें व हार्ती कौशल्य असलें कीं हेरलेली सोंगटी कितीही भटकली तरी उडविता येते. गायात हुंगती कुत्री सारखी हिडत असतात. हुंगावयाचें, जरा उत्तेजन मिळालें कीं गोंडा घोळायचा, लाडी-गोडी लावावयाची, जमलें तर पाय चाटाययाचे, धुडकावलें तर भुंकायचें. नायिकेच्या मोंवतीं कुत्री मंडल करीत आहेत; होय, तुझ्याशीं तुलना केली तर तीं कुत्रींच आहेत; तीं तिच्या मागावर आहेत. तिच्या मार्गावर पाश टाकले जात आहेत, तिच्यासाठी फासे टाकले जात आहेत, दानें पडत आहेत. ती तुझ्यावर अनुरक्त आहे, तरीही कोणीही फर्शी पाडावें अशा अवस्थेत आहे; बावरल्यामुळे पटावरल्या सोंगटीसारखी आश्रयाच्या शोधार्थ ती घरोघर हिडत आहे. म्हणून त्वरा कर, तिला कटीवर आश्रय दे, अशी नायकाला दूतीची विनवणी.

१३९ दोष कुणाचा ?

139. Honey.

अण्णणं कुसुमरसं जं फिर सो महेइ महुअरो पाउम् । ①

तं पीरसाणं दोसो कुसुमाणं णेअ भमरस्स ॥३९॥

[अन्यमन्यं कुसुमरसं यत्किल स इच्छति मधुकरः पातुम् ।

तन्नीरसानां दोषः कुसुमानां नैव भ्रमरस्य ॥]

। आज ह्या, उद्यां त्या, वेगवेगळ्या फुलांचा आस्वाद घेण्याची भ्रमर इच्छा करतो; हा दोष फुलांच्या नीरसतेचा, भ्रमराचा नाही.

● वेगवेगळ्या फुलातील मधुपान हें लोलुप मधुपाला स्वाभाविक आहे. पुष्पमात्राचे ठायीं कमीअधिक रस असतोच. रूप, रंग व गंध हीं प्रसिद्धीचीं साधनें अनुकूल असलीं तरच पुष्पाकडे मधुप आकर्षिला जातो. स्वगुणगर्विता स्वाधीनपतिका नायिका आपल्या अजाण सखीला सांगतें, 'मी माझ्या गुणांनीं प्रियकराचें चाचल्य शमविलें, तुलाही तसें करता येईल. तूं रसपूर्ण आहेस व तो रसज्ञ आहे; पण तुला स्वतःचे गुण व त्याची शक्ति माहीत नाहीत; जरा कळी खुलव, मग पाहा, तुझा मधुकर तुझ्या भोंवतींच भ्रमण करित राहील.

१४० वाट बघत द्वारि उभीं—

140. Blue Carpet.

रत्थापङ्गणअणुप्पला तुमं सा पडिच्छए एन्तम् ।

दारणिहिहहिं दोहिं वि मङ्गलकलसेहिं व थणेहिं ॥४०॥

[रथ्याप्रकीर्णनयनोत्पला त्वां सा प्रेतीक्ष्यते आर्यान्तम् ।

द्वारनिहिताभ्यां द्वाभ्यामपि मङ्गलकलशाभ्यामिव स्तनाभ्याम् ॥]

तीं तुझी वाट पाहत दरवाजांत उभी आहे. तुझ्या सुस्वागतासाठीं दरवाजाच्या बाह्यांना तिनें आपल्या स्तनाचे मङ्गलकलश लावले आहेत आणि दृष्टिक्षेपांनीं रस्त्यावर नील कमलाची पायघडी पसरली आहे.

● दारात उभी राहणारी, नजर अशी गहिरी, यौवनाची अशी उमारी, कौतुकाच्या नाना परी. अमरशतकातील समानार्थी वचन : “ दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव मेन्दीवरैः । पुष्पाणा प्रकरः स्मितेन रचितो ना कुन्दजात्यादिभिः ॥ दत्तः स्येदमुचा पयोधरभरेणार्धो न

कुम्भाम्भषा । स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्या कृत मङ्गलम् ॥ ”
 दरवाजात उभे रहावयाचा रिवाज आणि निळ्या डोळ्यांचें आकर्षण हीं
 सकृदर्शनीं वाटतात तितकीं आधुनिक नाहींत । पाठभेदातील दूती
 विचारते, ‘मुली, तू कोणाची वाट पाहत आहेस ? मला साग, मी त्याची
 दुस्ती भेट घडवून आणीन.’

१४१ दया करा, प्रियकरा—

141. Mercy.

ता रुणं जा रुव्वइ, ता छीणं जाव छिज्जए अङ्गम् ।

ता णीससिअं जाव अ सासा पडुप्पान्ति ॥४१॥

[तावदुदित यावदुद्यते तावत्क्षीण यावत्क्षीयतेऽङ्गम् ।

तावन्नि श्वसित वराक्या यावत् श्वासा प्रभवन्ति ॥]

रडणें शक्य होते तोंवर ती रडली, शरीराला शक्य होतें तेवढें
 शिजली, श्वासोच्छ्वास चाट्ट आहे तोंवर निचारी नि श्वास टाकीत आहे

● तुझ्या अनुनयाचा स्वीकार केला नाहीं याचा तिला पश्चात्ताप
 झालेला आहे, कलहान्तरिता आता आसन्नमरण अवस्थेंत आहे, अपराध
 तिचाच असला तरा आता तिची उपेक्षा करू नको, अशी पतीला
 दूतीची सूचना.

१४२ स्मरण व मरण :

142 Life & Death

समसोक्खदुक्खपरिवट्टिआणं कालेण रुढपेम्माणम् ।

मिहुणाणं मरइ जं, त खु जिअइ. इअरं मुअं होइ ॥४२॥

[समसौख्यदुःखपरिवर्धितयो कालेन रुढप्रेम्णो ।

मिथुनयोर्ध्रियते यत्तत्खलु जीवति इतरन्मृत भवति ॥]

सम सुखदुःखांत बरोबर वाढल्यामुळे कालांतराने प्रेमाला स्थिरता येते. अशा दांपत्यापैकी जी व्यक्ति आगोदर मरते ती (दुसऱ्याच्या हृदयांत) जिवंत राहते व जी जिवंत राहते ती मृतवत् होते.

● विरहाचे दुःख जीवाला जाळते, त्यापेक्षां मरण पुरवते. सजीव व्यक्ति सदैव मृताच्या चिंतनात असल्यामुळे मृतवत् होते आणि अशा स्मरणामुळे जणू निर्जीव व्यक्ति सजीव होऊन सजीवाभोवतीं वावरत असते.

१४३ प्रस्थानकलश :

143. Blossom.

हरिहिङ्ग पिअस्स णवचूअपल्लवो पढममञ्जरिसणाहो ।

मा रुवसु, पुत्ति ! पत्थाणकलसमुहसंठिओ गमणम् ॥४३॥

[हरिष्यति प्रियस्य नवचूतपल्लवः प्रथममञ्जरीसनाथः ।

मा रोदीः पुत्रि प्रस्थानकलशमुखसंस्थितो गमनम् ॥]

मुली, (पति प्रवासाला निघणार, म्हणून) खिन्न होऊं नको. (शुभशकुनासाठीं मी दाराबाहेर ठेवलेला) प्रस्थानकलश (घराबाहेर पडतांना) त्याला दिसेल, त्यांतलीं आंब्याचीं कोंवळीं पानें व ताजा मोहोर पाहून (त्याला वसंताच्या आगमनाची जाणीव होईल आणि) तो प्रवास रहित करील.

● वसंतातले वातावरण विलासाला अनुकूल, म्हणून तो प्रवास तहकूब करील असें कुलवधूला विदग्ध सखीचें आश्वासन. अलंकाररत्नाकरात हे अलंकाराचें उदाहरण : ' परप्रत्यायकं लिङ्गं हेतुः । '

१४४ चोरकामुक :

144. Paramour.

जो कहँ वि मह सहीहिं छिदं लहिऊण पेसिओ हिअए ।

सो माणो चोरिअकामुअ व्व दिट्ठे पिए णट्ठो ॥४४॥

[यः कथमपि मम सखीभिश्छिद्रं लब्ध्वा प्रवेशितो हृदये ।

स मानश्चोरकामुक इव दृष्टे प्रिये नष्टः ॥]

सख्याच्या प्रोत्साहनामुल्लेख प्रणहकलहाचें छिद्र साधून मान माझ्या हृदयात कसा तरी शिरला. पण पतीला पाहताच चोरकामुकाप्रमाणें मान नष्ट झाला.

● अमरशतकातील समानार्थी वचनः ‘जाता नोत्कलिका कुचौ न छलितौ गात्रं न रोमाञ्चितं । वक्त्रं स्वेदकणान्वितं न वदनं यावत्छटेनामुना । दृष्टेनैव मनो हृतं धृतिमुषा प्राणेश्वरेणाद्य मे । तत्केनापि निरूप्य माननिपुणो मानः समाधीयताम् ॥’ पति कलहान्तरितेचा अनुनय करूं लागला; ती सांगते, मी आपण होऊन मान धारण केला नाही, मैत्रिणींनीं काहीं तरीच मनात भरवलें, पण आता रुखा गेला, गोडवा आला.

१४५ कुसुम्भपुष्पैः :

145. Petals.

साहिआहि भण्णमाणा थणए लग्गं कुसुम्भपुष्पं ? ति ।

मुद्वबहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवआई ॥४५॥

[सखीभिर्मण्यमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ।

मुग्धवधूर्दस्यते प्रस्फोटयन्ती नखपदानि ॥]

मुग्धवधूच्या स्तनावरील नखक्षतें (युक्तीनें पाहिल्यावर) यद्वेखोर मैत्रिणींनीं तिला सांगितलें कीं त्यावर कुसुम्भाचीं फुलें चिकटलीं आहेत. (विचारीला तें खरेंच वाटलें आणि ती टिचकीनें) फुलें झटकूं लागली, तेव्हां त्या हंसूं लागल्या.

● सख्याचें बोलणें तिला खरें वाटलें, कारण तिनें कुसुम्भाच्या कुज्जात क्रीडा केली होती. एक टीकाकार सांगतो, ती फुलें बेंचण्याच्या निमित्तानें,

पण वस्तुतः प्रियकराला भेटण्यासाठी तिकडे गेली होती, तेथे तिचे शीलखंडन झाले. हा अर्थ लादणे जड वाटते; कारण, तसे असते तर सख्यानी तिचा उपहास केला असता, की कोणत्याही परिस्थितीत समानशील सख्या हंसल्याच असल्या ? आणि पक्कत सपत्नीचीच उपहास केला असता ? तिच्या स्तनावर शशप्लुत (Jump of a Hare) नखचिन्हे उमटलेली होती. नागरसर्वस्यात पद्मश्री याचे लक्षण (२२.४) सागतो ' शशप्लुतं पद्म नखवर्णानि । सान्द्राणि पृष्ठस्तनगुल्फदेशे ॥ स्तनस्य पृष्ठे विरलानि तानि । निगद्यतामुत्पलपत्रमेतत् ॥ ' अनङ्गरङ्गात कल्याणमल्ल सागतोः ' एकपाद शशप्लुतसर्वनखैः कुचाग्रेः । ' हेतु व अभिनय-अलंकार.

१४६ अवहेलना :

146. Disdain.

उन्मूलेन्ति व हिअजं इमाहं रे तुह विरज्जमाणस्स । ,

अवहीरणवसविसंठुलवलन्तणअणद्धदिट्ठाइं ॥४६॥

[उन्मूलयन्तीव हृदयं इमानि रे तव विरज्यमानस्य ।

अवधीरणवशविसंठुलवलन्नयनार्धदृष्टानि ॥]

अरे प्रेमहीना, मला टाळू पाहणारी व तिरस्काराने भरलेली तुझी चंचल व वाकडी नजर पाहिली की माझे हृदय जणू उन्मळून पडते.

१४७ कर्मभोग :

147. Punishment.

ण मुअन्ति दीहसासं, ण रुअन्ति चिरं, ण होन्ति किसिआओ ।

धण्णाओ ताओ जाणं बहुवल्लह ! वल्लहो ण तुमम् ॥४७॥

१ अवहीरअसविसंठुल २ अवधीरितसविसंठुल ३ विरहाकिमिआओ

[न मुञ्चन्ति दीर्घश्वासान्न रुदन्ति चिरं न भवन्ति कृशाः ।
धन्यास्ता यासां बहुवल्लभ वल्लभो न त्वम् ॥]

हे बहुवल्लभ, तू ज्यांचा वल्लभ नाहीस त्या स्त्रिया धन्य होत. त्यांना (आमच्याप्रमाणे) दीर्घ निःश्वास टाकावे लागत नाहीत, चिरकालपर्यंत अथ्र टाळावे लागत नाहीत आणि कृश अवस्था प्राप्त होत नाही.

● आम्ही तुझ्या नादी लागलो व फसलो, शारीरिक स्वास्थ्य व मानसिक समाधान गमावून बसलो ! निराशेमुळे उसासे टाकावे, आठवणी काढून रडावे आणि जागरण करून शिजावे, हेंच तुझ्यावरील आमच्या प्रेमाचें फळ !

१४८ तिरछी नजरियां :

148. Glance.

निद्रालसपरिघुम्भिरतंसवलन्तद्वतारआलोआ ।

कामस्त वि दुर्व्विसहा दिट्टिणिआवा ससिमुहीए ॥४८॥

[निद्रालसपरिघूर्णनशीलतिर्यग्वलद्वर्धतारकालोकाः ।

कामस्यापि दुर्व्विपहा दृष्टिनिपाताः शशिमुख्याः ॥]

(पहाटेच्या अंधुक प्रकाशांत) पापण्या अर्धवट उघडून चंद्रमुखी मजकडे रोंखून पाहत आहे. रात्रीच्या जाग्रणामुळे तिची नजर अजून सुस्त आहे; तिरकी, अस्थिर, भिरभिरती आहे. असा दृष्टिक्षेप प्रत्यक्ष मदनालाहि असह्य होईल.

● त्या नजरेत काय नाही ! भूत, भविष्य व वर्तमान; तृप्ति, अपेक्षा व स्मृति; तृप्तीची सुस्ती व अतृप्तीची मस्ती; स्वप्नाची चंचल तरलता व सिद्धीची जड वास्तवता !

१४९ निरगांठ :

149 Enlancement.

जीविअसेसाइ मए गमिआ कहें कहें वि पेम्मदुदोली ।

एहि विरमसु, रे डडुहिअअ, मा रज्जसु कहिं पि ॥४९॥

[जीवितशेषया मया गमिता कथ कथमपि प्रेमदुदोली ।

इदानीं विरम रे दग्धहृदय मा रज्यस्व कुनापि ॥]

मी आतापर्यंत कसाग्रसा जीव धरून राहिलें आहे व प्रेमाची निरगाठ उकड दिलेली नाही. दुष्ट हृदया, आता तरी थात्र आणि यापुढें कोठेही गुंतू नको.

● निपेधातही अनुगम. गगाधर सागतो, ही अनुरक्ति व्यभिचारी असावी. यस्तुत पतिपर्त्तोचा धर्मसंबंध हाच निरगाठीसारखा असतो. आणि जणू म्हणूनच त्यातून सुटण्यासाठी स्त्री-पुरुष घडपडत असतात !

१५० पूजा :

150. Admiration.

अज्जाएँ णवणहक्खअणिरीक्खणे गरुअजोव्वणुत्तुङ्गम् ।

पडिमागअणिअणअणुप्पलाच्चिअं होइ थणवट्ठम् ॥५०॥

[आर्याया नवतखक्षतनिरीक्षणे गुरु यौवनात्तुङ्गम् ।

प्रतिमागतनिजनयनोत्पलार्चितं भवति स्तनपृष्ठम् ॥]

विशाल व यौवनामुळें उत्तुंग अशा आपल्या स्तनावरील तार्जी व षहिलीं नखक्षतें आर्येनें कौतुकाने पाहिलीं, तेव्हा तिच्या स्तनपृष्ठावर तिच्या नील नेत्राचें प्रतिबिंब उमटलें, जणू तिनें त्याची नीलकमलानीं पूजा केली.

१ दुदोगी, ददोलि २ णवणहक्खणिविक्खणे ३ स्तनतट, स्तनपट्टम्

● आरक्त कमलदलांची नीलोत्पलांनी पूजा वाघली. जें असाधारण तेंच विशेष आकर्षक वाटतें, उदाहरणार्थ नीलनेत्र !

१५१ कौस्तुभ :

151. Jewel.

तं णमह जस्स वच्छे लच्छिमुहं कोत्थुहम्मि संकन्तम् ।

दीसइ मअपरिहीणं ससिविम्बं सूरविम्बं व्व ॥५१॥

[तं नमत यस्य वक्षसि लक्ष्मीमुखं कौस्तुभे संक्रान्तम् ।

दृश्यते मृगपरिहीनं शशिविम्बं सूर्यविम्ब इव ॥]

ज्याच्या वक्षस्थलावरील (हारामधील) कौस्तुभ-रत्नांत प्रतिबिंबित झालेलें लक्ष्मीचें मुख — निष्कलंक चंद्राचें प्रतिबिंब सूर्यावर उमटावें तसें दिसत आहे, त्याला नमस्कार असो.

● गंगाघर सागतो, स्त्रीसेवाविमुख नायकाला अभिमुख करण्यासाठी आणि विपरीतरताविपरीत अनभिज्ञ असलेल्या नायिकेच्या शिक्षणासाठी दूतीनें हें विपरीतावस्थेंतील लक्ष्मीचें वर्णन केलेलें आहे. ही टीका निःसंशय विपरीत आहे !

१५२ मान :

152. Conceit.

मा कुण पडिवक्खमुहं अणुणेहि पिअं पसाअलोहिहम् ।

अइगहिअगरुअमाणेण पुत्ति रासि व्व छिज्झिहिसि ॥५२॥

[मा कुरु प्रतिपक्षसुखमनुनय प्रियं प्रसादलोभयुक्तम् ।

अतिगृहीतमुदकमानन पुत्रे राशिरिव क्षीणा भविष्यसि ॥]

१. कोत्थुहम्मि, पोथु, कोछ, कोछु. २. सूरविम्बे. ३. सिमिहिमि, सिद्धिहिमि.
४. प्रसादलोभितम्, लोभयुक्तम्.

मुली, फार मान करूं नको, ज्यामुळे तुझ्या सवतींनाच आनंद होईल असे वागू नको. प्रियकराची मनधरणी कर; त्याला अनुनयाची आवड आहे. धान्याची रास कितीही मोठी असली तरी मोठ्या मापाने तिच्यातलें धान्य काढलें तर तीही क्षीण होते, त्याप्रमाणें या मानामुळें तुझी तूच क्षीण होशील.

● रास कितीही मोठी असली तरी तिच्यावर मोठे वजन ठेवलें म्हणजे ती खचते, असा या गाथेचा आशय आहे असें गंगाधर सांगतो. राशीतलें धान्य मोठ्या मापाने काढलें असता ती ओसरते, हा अर्थ अधिक अन्वर्थक वाटतो. प्रियकर व प्रेयसी यांचे एकामेकावर कितीही प्रेम असलें तरी रसव्यामुळे त्याला ओहोटी लागते, असा आशय.

१५३ काजळ :

153. Collyrium.

विरहकरवत्तदूसहफालिज्जैन्तम्मि तीअ हिअअम्मि ।

अंसू कज्जलमइलं पमाणसुत्तं व्व पडिहाइ ॥५३॥

[विरहकरपत्रदु सहपाठ्यमाने तस्या हृदये ।

अश्रु कज्जलमलिन प्रमाणसूत्रमिव प्रतिभाति ॥]

१ तिला विरह दु सह शाला आहे. काजळामुळे काळवडलेले अश्रु तिच्या हृदयावर ओघळले आहेत व त्यानीं उमटलेली काळसर रेपा जणू प्रमाण दर्शविण्यासाठीं अरेकसानें ओढलेल्या रेघेसारखी दिसत आहे; जणू विरहवेदनाच्या करवतीने तिचें हृदय कापलें जात आहे.

● लाकूड कापण्यासाठीं अरेकस त्यावर कोळशाची रेघ अजूनही ओढतात. तिचें हृदय कापलें जात होतें व त्यासाठीं जणू प्रमाण रेपा तिची तिनेच आपली होती.

१५४ आकर्षक :

154. Depcsit.

दुष्णिक्खेवमेअं, पुत्तअ । मा साहसं करिज्जासु ।

एत्थ णिहिताइं मण्णे हिअआइं पुणो ण लब्भन्ति ॥५४॥

[दुर्निक्षेपकमेतत्पुत्रक मा साहसं करिष्यसि ।

अत्र निहितानि मन्ये हृदयानि पुनर्न लभ्यन्ते ॥]

पुत्रा, असे साहस फलं नको. अशा आकर्षक ठिकाणी हृदय गुतविलें कीं परत न मिळणाऱ्या ठेवीप्रमाणें तें कधींही परतून येत नाही.

● ज्या सावकाराचे व्याजाचे दर आकर्षक असतात व सिन्हाइकाची सरयराई चाललेली असते तेथेच ठेवी ठेवावयास लोक उत्सुक असतात, पण शेवटीं तेथें मुद्दलही बुडवें. व्यवहारकुशल लोक अशा सावकाराबद्दल सावधगिरीचीच सूचना देतात. सुंदर व विदग्ध, म्हणून आकर्षक, अशा स्त्रियांना आपण आपलें अतःकरण अर्पण करतो, पण त्या प्राप्त होत नार्हात आणि हृदयही परतून येत नाही; म्हणून सावधगिरीची सूचना, कीं पुत्रा, तीं पार आकर्षक आहे, तिच्यापासून दोन पायलें दूरच राहा.

१५५ अथाङ्ग :

155 Innocent.

णिब्युत्तरआ वि चट् मुरअविरामट्ठिइं अआणन्ती ।

अविरअहिअआ अण्णं पि किं पि आत्थि ति चिन्तेइ ॥५५॥

[निर्धुत्तरतापि यद् मुरतविरामस्य निमज्जानंती ।

अधिरतहृदयान्यदापि किमप्यस्तीति चिन्तयति ॥]

१. दुष्णेकत्व २ उणो ३ विणियुत्त ४ अवगान

ती स्वतः तूत झालेली आहे, पण सुरताची विरामस्थिती अनुभविलेली नसल्यामुळे आणि तुला तूत करावयाची इच्छा असल्यामुळे सुरत संपूर्ण झाले तरी या समारंभाने आणखी काही तरी (विशिष्ट) असेल अशी त्या अजाणतीची समजूत आहे.

● मुंग्या नायिका. सशयग्रस्त होऊ नको धिया खत करू नको. तुझ्याकडे काही दोष नाही, त्याचप्रमाणे तिच्याकडेही. ती स्वतः सतुष्ट झालेली आहे, तुला सतुष्ट करायचा ती विशेष तत्पर आहे, एवढेच !

१५६ वेद्यांचे प्रेम :

156 Hail Harlot

णन्दन्तु सुरतसुहरसतह्लावहराडं सअललोअस्स ।

बहुकैअमग्गविणिम्मिआइ वेसाणं पेम्माडं ॥५६॥

[नन्दन्तु सुरतसुहरसतह्लावहराणि सकललोकस्य ।

बहुकैतमार्गविनिर्मितानि वेद्यानां प्रेमाणि ॥],

सर्व (प्रकारच्या) लोकांची सुरतसुखाची तहान भागवणारे आणि अनेक लबाड्यांनी भरलेले वेद्यांचे प्रेम विजयी होवो

● प्रसन्नतेची निंदा गर्भित आहे वेद्यांचे प्रेम सकल लोकांची, म्हणजे उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ पुरुषांची तृष्णा हरण करत, इतकेंच नव्हे, ज्याची ज्या वेळी जशी वृत्ति तशी तिला अनुकूल साथ देण्यात त्या पटाईत असतात, कारण कालपरत्वे व कारणपरत्वे मनुष्याच्या वृत्तीतही क्षणिक बदल होत असतात सुरत द्विविध असते, बाह्य व अग्न्यंतर बाह्य सुरतात वेद्या विशेष प्रीण असतात, कारण जोडीदाराला त्यातच अधिक गोडी पाडते, हे त्यांना

१ बहुमग्गविणिम्मिआइ २ सुरआइ ३ शुभ ४ सुरते सुरमसाणि
५ बहुपतिकाना मार्ग विनिर्मितानि

ठाऊक असतें. गृहिणी प्रेमासक्त व विदग्ध असली तरी कौटुंबिक जीवनाच्या मर्यादांमुळे ती परतंत्रच असणार. तिच्या विलासांत विविधता, निःशंकता व आवेश कसा असणार ? आणि लबाडी तर मुळींच नाही. पुरुषाच्या मागण्या किती विविध व केव्हाकेव्हा किती अस्वाभाविक असतात हे मनोविश्लेषण-शास्त्राचे तज्ज्ञ जाणतात; आणि वेद्या त्याचे सर्व आग्रह पुरवितात, म्हणूनच त्या पुरुषाना प्रिय वाटतात. त्या प्रेम करतात व करवितात, एवढेच नव्हे, प्रेम प्रत्यक्ष निर्माण करतात.

१५७ मत्सर :

157. Jealousy.

अप्पत्तमण्णुदुक्खो किं मं किसिअत्ति पुच्छसि हसन्तो ? ।

पावसि जइ चलचित्तं पिअं जणं ता तुह कैहिस्सम् ॥५७॥

[अप्राप्तमन्युदुःखः किं मां कृशेति पृच्छसि हसन्. ।

प्राप्स्यासि यदि चलचित्तं प्रियं जनं तदा तव कथयिष्यामि ॥]

तुं कृश कां झालीस, असें तुम्ही मला हंसून विचारतां. (संताप येतो, पण इलाज चालत नाही, अशा) क्रोधाचें दुःख तुम्हांला माहीत नाही चवचाल वृत्तीच्या पण प्रिय वाटणाऱ्या स्त्रीच्या प्रेमपाशांत तुम्ही गुरफटाल तेव्हां मी तुम्हांला माझ्या कृशतेचें कारण सांगेन.

● प्रियापराधजनितश्चित्तशोभो मन्युः ।

१५८ इपारा :

158. Warning.

अवहत्थिऊण सहिजम्पिआइं जाणं कएण रमिओसि ।

एआइं ताइं सोवखाइं, संसओ जेहि जीअस्स ॥५८॥

१. पुटिल्लम्. २. मानदु.स ३. प्राशुहि याचलचित्तं प्रियं जनं तावप्रश्यामि ।

४. एक ण, कए तुमं रमिओ.

[अपहस्तयित्वा सखीजल्पितानि येषां कृतेन रमितोऽसे ।
एतानि तानि सौर्यानि सशयो यैर्जीवस्य ॥

सख्याचा इपारा न जुमानता ज्या सुखासाठी मी तुला रमविले ते
तर मला मिळाले नाहीच, तुझ्यामुळे माझे जीवन मात्र धोक्यात आले

● किंवा, सख्याचा सखा झुगारून मी तुला सतुष्ट केले नाही — यामुळे
सुख तर मिळाले नाहीच जीव मात्र धोक्यात आला जे करू नये ते केले
किंवा जे करावे ते केले नाही म्हणजे जे होऊ नये ते होते

१५९ घर मोकळे :

159 At Home

ईसालुओ पई से रत्ति महुअं ण देइ उच्चेउम् ।
उरुचेइ अप्पण च्चिअ माए ! अइउज्जुअसुहाओ ॥५९॥
[ईर्ष्याशील पतिस्तस्या रात्रौ मधूक न ददात्युच्चेतुम् ।
उच्चिनोत्यात्मनैव मातरतिऋजुकस्वभाव ॥

आई ग, तिचा पति इतका सशयी आहे की मधूकाचीं पुष्पे वेंचण्या-
साठी तो तिला रात्री बाहेर जाऊ देत नाही आणि इतका सरळ
स्वभावाचा आहे की (तिच्यासाठी) तो (रात्री अपरात्री रानावनात
हिंडून) स्वतःच फुले गोळा करून आणतो

● मधूक-निकुञ्जात संकेत ठरला होता, तिथडे न जाता तिच्या घरीच
जा, अशी दूतीची नायकाला सूचना की घर तिच्यावर टाकून तिच्या
पतीला दुसरीकडे जायदावे होते ! गगाधर सागतो, शेजारणीच्या वर्णनाच्या
निमित्ताने दूती मधूककुञ्जात संकेत देत आहे

१६० पदराला धरूं नको, सोड ! :

160. Scarf.

अच्छोडिअवत्थद्वन्तपत्थिए मन्थरं तुमं वच्च ।

चिन्तेसि थणहराआसिअस्स मज्झस्स वि ण भङ्गम् ? ॥६०॥

[चलादाकृष्टवस्त्रार्धान्तप्रस्थिते मन्थरं त्वं व्रज ।

चिन्तयसि स्तनभरायासितस्य मध्यस्यापि न भङ्गम् ॥]

तूं घाईनें जायला निघाली आहेस, म्हणून मी तुझा पदर जोरानें ओढून धरला आहे. आता निदान हव्हे तरी चाल; नाही तर स्तनांच्या भारानें आधीच लवलेली तुझी कंवर नाही का मोडणार ?

● तूं माझे मन मोढून जाऊं नकोस, हिसकाहिसक केलीस तर विचारी पातळ कमर मात्र मोडेल !

१६१ पाणपोई :

161. Water-Stand.

उद्धच्छो पिअई जलं जह जह विरलङ्गुली चिरं पहिओ ।

पावालिआ वि तह तह धारं तणुइं पि तणुएइ ॥६१॥

[ऊर्ध्वाक्षः पिवति जलं यथा यथा विरलाङ्गुलिश्चिरं पथिकः ।

प्रपापालिकापि तथा तथा धारां तनुकामपि तन्नूकरोति ॥

पाणपोईवरील पाणी घालणारी खां (तहानलेल्या) पयिकाच्या ओंजळीत पाणी ओतीत आहे. त्याने तिच्यावर नजर रोंगली आहे. ओंजळीचीं बोटे तो विरल करीत आहे व पाण्याची धार ती अधिकाधिक बारीक करीत आहे.

१. अक्कोलिअ, अक्कोट्टइ, अंछोडिअ. २. कर्मेकंदेश ३. पपापालिआ, पावलिआ. ४. तन्वीमपि तन्वी करोति.

● पाणपोईवर पुष्कळ माणसें असावीत; म्हणून तर हे संशेत चालले आहेत. ती त्याच्यावर अनुरक्त झाली, त्याचें सान्निध्य अधिक काळपर्यंत लाभार्थें म्हणून तिनें पाण्याची धार बारीक केली. तो तहानलेला होताच. ऊर्ध्व दृष्टीनें तो तिचे हावभाव हेरीत होता; त्यानें तिचें इद्मगित ओळगलें आणि तिच्या संकेताला मान्यता दर्शविण्यासाठीं त्यानें बोटें विरळ केलीं. आजूबाजूच्या कोणाला संशय आलाच तर अडाणीपणाची सधर आद्वेच. अलंकारकौस्तुभात अन्योन्य अलंकाराचें उदाहरण : ‘अन्योन्यं वस्तूना परस्परोत्कर्षहेतुत्वे ।’ श्री अप्पय्य दीक्षितानीं कुवल्यानन्दात (निर्णयसागरः पृ. ११४) याच वचनाचा अनुवाद दिलेला आहे, ‘यथोर्ध्वाक्षः पिरत्यम्बु पथिनो विरलाङ्गुलिः । तथा प्रपापालिकापि धारा वितनुते तनुम् ॥’ श्री. ताम्बे यांनीं याच गाथेवरून ‘पाणपोईवाली’ ही कविता (समग्र कविताः पृ. २६६. क्र. २०५) लिहिलेली आहे कीं काय ? “झाली ती ओणवी, तों पदर उरिं सरे सैल झाला झुले तो । पाणी दे पाणपोई जवळ उभि, पिता, ऊर्ध्वदृष्टी फुले तो ! बोटें तीं ओंजळीचीं विरळ, मग तिची धार बारीक झाली, मध्येच्छू काय पीतो अविचळ, मदिराक्षी तरी काय झाली ।”

१६२ दोषांचें प्रेम, तिसऱ्याचा लाभ : 162 Disguise.

भिच्छोअरो पेच्छइ णाहिमण्डलं, सावि तस्स मुहअन्दम् ।

तं चेटुअं.अ करङ्कं दोह वि काआ विलुम्पन्ति ॥६२॥ ?

[भिक्षाचर. प्रेक्षतेऽनामिमण्डलं सापि तस्य मुखचन्द्रम् ।

तच्चैटुकं च करङ्कं द्वयोरपि काका विलुम्पन्ति ॥]

तीं भिक्षेकऱ्याला वाढीत आहे तो तिचें नामिमण्डल पाहत आहे व ती त्याचा मुखचंद्र, आणि दोषाच्याही हातातीज पातें कावळे उडवीत आहेत.

● नणंदाजावानीं भरलेल्या घरातल्या प्रियेचें दर्शन कसें घ्यावयाचें ! त्यानें भिक्षेकऱ्याचा वेप घेतला व दारासमोरून आवाज दिला. ओळख पटताच त्याची प्रिया स्वतःच त्याला वाढावयास आली व मान विसरली. सूनवाई एवढा वेळपर्यंत कोठें रेंगाळल्या, म्हणून चौकशी सुरू झाली. तेव्हा कोणी तरी चुगली केली. प्रियकराच्या अचानक दर्शनामुळे तिचें वस्त्र शिथिल झालें व नाभिमण्डल उघडें पडलें. दोघेंही बेमान झालेली पाहून कावळ्यानीं अत्रावर ताव मारला. भिन्न पाठ : सा तस्म पेच्छइ मुइ भिम्भयते णाहिमण्डल तिस्सा । दोण्हं पि कइक्कं चट्ठअ च काया विवुपति ॥

१६३ जीवनाधार :

163. Fire.

जेण विणा ण जिविज्जइ अणुणिज्जइ सो कआवराहो वि ।

पत्ते वि णअरदाहे भण कस्स ण नल्लहो अग्गी ॥६३॥

[येन विना न जीव्यतेऽनुनीयते स कृतापराधोऽपि ।

प्राप्तेऽपि नगरदाहे भण कस्य न वल्लभोऽग्निः ॥]

ज्याच्यावाचून जीवन जगताच येत नाही त्यानें अपराध केला तरी उलट त्याचीच मनधरणी करावी लागते. आगीमुळे गाव जळून जाण्याचा समय आला तरी अग्नि काहीं कोणाला अप्रिय होईल काय ?

● मुळातील प्रयोगाचा शब्दसंग्रहः अर्थः ‘साग, अग्नि कोणांचा वल्लभ नाही ?’ अग्नि हा प्रसिद्ध पारदारिक, लोकांचा व्याघ्रवत्तम आहे, असा संकेत आहे.

१६४ कुग्रामनिंदा :

164. Reproach.

वव को पुलइज्जउ, कस्म कहिज्जउ मुहं व दुक्खं वा ।

केण समं व हमिज्जउ, पामग्गउमे हअग्गामे ॥६४॥

१ वव, वरिय २ वग्गमाइ ३ विद्विज्जइ

[घनं कः प्रलोभ्यतां कस्य कथ्यतां सुखं वा दुःखं वा ।

केन समं वा हस्यतां पामरप्रचुरे हृतग्रामे ॥]

क्षुद्र माणसांनीं भरलेल्या या कुग्रामांत मी वांफड्या नजरेने कोणाकडे पाहूं ! सुखदुःखे कोणाला सांगूं ? आणि कोणाबरोबर हंसूं ?

● स्वच्छंदचारिणी ऐक्यात गेली व तेथील जीवनाला उचगली. अचानक पूर्वपरिचित मित्र भेटला; त्यानें कुशल विचारलें, त्याला उत्तर. ग्रामनिंदेच्या निमित्तानें स्वतःच्या वैदग्ध्याची सूचना.

१६५ नांगराची पूजा :

165. Plough-Worship.

१) फलहीवाहणपुण्याहमङ्गलं लङ्गले कुणन्तीए ।

असईअ मनोरहगभिणीअ हत्था थरहरन्ति ॥६५॥

[कार्पासीक्षेत्रपुण्याहमङ्गलं लाङ्गले कुर्वत्याः ।

असत्या मनोरथगर्भिण्या हस्तौ थरथरायेते ॥]

कपाशीच्या शेतात पेरणी सुरू करण्यापूर्वी नांगराची पूजा करतांना मनोरथाच्या आवेगामुळे शेतकऱ्याच्या छिनाल खांचा हात थरथरता.

● मनोधिकार प्रबळ झाले म्हणजे शरीर आपोआपच थरथरतें. शेत पिकलें म्हणजे त्याच्या आडोशाला काय काय करावयाचें हें तिनें अगोदरच ठरवून ठेवलें होतें. कीं तिला गेल्या हंगामाची आठवण झाली ? शेतात पेरणी होण्यापूर्वीच ती मनोरथगर्भिणी झाली होती, हा शब्दप्रयोग आकर्षक वाटतो. नांगराच्या पूजेच्या वेळींही मनोरथाना भेरणा व्हावी, हा रिपय आधुनिक मनोविश्लेषणाला योग्य आहे ! नांगराची पूजा चालली आहे, पण आसपास ब्राह्मण दिसत नाहीं !

१६६ युक्ति :

166. Ruse.

५, पाहिउल्लरणसङ्काउलाहिँ असईहिँ बहलतिमिरस्स ।

आइप्पणेण णिहुअं वडस्स सित्ताई पत्ताइं ॥६६॥

[पथिकच्छेदनशङ्काकुलामिरसतीमिर्वहलतिमिरस्य ।

आलेपनेन निभृतं घटस्य मिक्तानि पत्राणि ॥]

गर्द छाया असलेल्या बडाचीं पाने वाटसरू खुडतील या शंकेने व्याकुल झालेल्या छिनाल स्त्रियांनी त्याच्या पानांवर घोरून पिठाचे पाणी शिंपडले.

● वाटसरूंनी पत्रावळीसाठी पाने तोडलीं तर आपलें संकेतस्थान नष्ट होईल अशी त्यांना धास्ती वाटली. पिठाच्या पाण्यामुळे वाटसरूंना असच्छतेची शंका येईल व ते दुसरीकडे उतरतील अशी त्यांची अपेक्षा.

१६७ धार्मिक :

167. Vigilant.

भञ्जन्तस्स वि तुह सग्गगामिणो णइकरञ्जसाहाओ ।

पाँआ अज्ज वि धम्मिअ ! तुह कहँ धरणिं विह छिवन्ति ॥६७॥ ७

[भञ्जतोऽपि तव स्वर्गगामिनो नदीकरञ्जशायाः ।

पादावद्यापि धार्मिक तव कथं धरणीमेव स्पृशतः ॥]

१ अलपणेन २ आतपणेन. ३ गवयः. ४ वृक्ष इव पात्रा अत्र वि धम्मिअ धरणि. दोग्गि वि धम्मिअ अत्र वि धरणि विअ. ५. तव कथं पादावद्यापि धार्मिक धरणीमेव.

नदीकाठच्या करज्ज घृक्षाच्या फाया तू तोडल्यास ? हे धार्मिक, तुला स्वर्गांत जाण्याची इच्छा आहे ना ? मग अजून तुझे पाय जमिनीवर वसे आहेत ?

● तू मरत का नाहीस ? दुसऱ्याच्या संकेतस्थानाचा भंग करणारा मनुष्य अवश्य धार्मिकच असला पाहिजे ! धर्माच्या नावासाठी अशी पापे करणारा स्वर्गाला जात नाही, अधोगतीलाच जातो. एक टीकाकार सांगतो, धार्मिकांनी करजाच्या शाळा दंतधावनार्थ तोडल्या. हे शक्य दिसत नाही. करजाची शाळे बहुशः नदीतीरावर असतात; तेथे कोणा स्वैरिणीचे संकेतस्थान होतें. त्याचे मुल पाहवले नाही म्हणून म्हणा, किंवा अधार्मिक अनाचाराला अवसर मिळू नये म्हणून म्हणा, धार्मिकांनी पुष्कळ फाया तोडून संकेतस्थान उध्वस्त केले, आणि म्हणूनच तिचा एवढा सताप झालेला असावा. आणखी एक टीकाकार सांगतो : करजाच्या शाळांसाठी एक शिवलिंग होतें. त्याची पूजा करण्याच्या निमित्ताने ती तिगडे जाई व पुष्कळ वेळपर्यंत पूजा करीत बसे. तिच्या देवाला चांगली सावली होता. ती या दुष्ट पुजान्याने नष्ट केली, म्हणून तिचा सताप झाला. प्राकृतापेक्षा प्राकृतात सागावयाचे म्हणजे ती म्हणाली असेल, तुझा मुडदा गेला ! स्त्रीवेदातल्या एकाद्या दुसऱ्या कथेवर ही गाथा आधारलेली असावी.

१६८ औत्सुक्य :

168 Embankment.

अच्छुड दाव मणहरं पिआइ मुहदंसणं अइमहग्घम् ।

तग्गामल्लेतसीमा वि ज्ञेत्ति दिट्ठा सुहावेइ ॥६८॥

[अस्तु तावन्मनोहर प्रियाया मुखदर्शनमतिमहार्घम् ।

तद्ग्रामक्षेत्रसीमापि ज्ञादिति दृष्टा सुखयति ॥]

प्रियेच्या अलभ्य, अमूल्य व मनोहर दर्शनाचा आनंद तर राहू वा,
ती राहते त्या गावातल्या शेताचा वाय दिसला तरी दृष्टीला सुख वाटतं

● आत्मनिष्ठ आवडीमुळे आपण वस्तुस्थितीवर आकर्षकतेचा आरोप
करतो आसक्ति ओसरली की प्रत्यक्ष अगदी रुख वाटतं तो बाध
पाहताच सुख का वाटतं ? वाटतं, की सधि सापडताच आपण तिला येथे
धेऊन येऊ व बाधाच्या आडोशाला बसून तिच्याशी चार गोष्टी करू

१६९ मृतभार्या :

169 Rustic

णिकम्माहिं वि छेत्ताहिं पामरो णेअ वच्चए वसइम् । ८

मुअपिअजाआसुण्णइअगेहदुःखं परिहरन्तो ॥६९॥ *

[निष्कर्मणोऽपि क्षेत्रात्पामरो नैव व्रजति वसतिम् ।

मृतप्रियजायाशून्यीकृतगेहदुःखं परिहरम् ॥]

प्रिय पत्नी मृत झाल्यामुळे शून्य झालेल्या घरी जाण्याचें दुःख नको
म्हणून विचारा शेतकरी काम नसलें तरी शेतातच बसती करतो

● तो विचारा गरीब आहे व नागच्या आहे म्हणून त्याचें कोणी
कौतुक करीत नाही आणि तुम्हीं ? तुमची भावा जिवंत आहे व ती
तुमच्या छेदानुसार वागणारी आहे, तरी तुम्हीं बाहेरच भटकत असता—
आणि तुमचें मात्र सर्वत्र कौतुक चाललें आहे । कारण तुम्ही विदग्ध
आहात ।

१७० झञ्झावात :

170 Storm

झञ्झावाउत्तिणिअधरविवरपलोद्वसलिलधाराहिं । ८

कुड्डलिहिओहिदिअह रक्खड अज्जा करअलोहिं ॥७०॥

१ चित्ताहि छित्ताहि २ झञ्झावाउच्छलिअधर ३ मुक्ता

[श्रृङ्गावातोत्तृणीकृतगृहविवरप्रपतत्सलिलधाराभि ।

कुड्यलिखितावधिदिवस रक्षत्यार्यां करतले ॥]

श्रृङ्गावातामुळे छपरावरील गवत उडून गेलें व छिद्रातून गळणाऱ्या पाण्याच्या धारामुळे भित्तीवर काढलेलीं पतींच्या प्रवासाचे राहिलेले दिवस मोजण्याचीं चिन्हे धुपून जाऊ लागलीं तेव्हा त्यावर आपले हात धरून आर्या त्याचें रक्षण करू लागलीं.

● विरहकालाचे दिवस मोजण्यासाठीं देहलीवर पुष्पे ठेवणारी कालिदासाची नायिका (मेघदूत २-२७) गाथासप्तशतीतील नायिकाहून जास्त सुशिक्षित व उत्तरकालीन दिसते.

१७१ माकडचेष्टा :

171. Mustard.

गोलाणइए कच्छे चक्कसन्तो राइआइ पत्ताइं । १

○ उप्फडइ मकडो खोक्खणइ पोइं अ पिड्डेइ ॥७१॥ १

[गोदावरीनद्या कच्छे चर्वयन् राजिकाया पत्राणि ।

उत्पतति मर्कट खोक्खशब्द करोत्युदर च ताडयति ॥]

माकडानें मोहरांचीं पानें खाल्लीं गोदावरीच्या काठावर आता तें खोखरत आहे, पोट पिटीत आहे आणि या फादीवरून त्या फादीवर उड्या मारीत आहे

● त्या माकडासारखीच नायिकाची अवस्था झाली आहे, आपण कोठें आहोंत तें तुला कळावें म्हणून तो सारखा पोकल आहे, तू कोठें आहेस तें कळावें म्हणून झाडावर चढून आजूबाजूला पाहत आहे सक्ताप्रमाणें त्याचा त्वरित भेट घे अशी नायिकेला सूचना आणि चिडल्या माकडाच्या धास्तीनें तिकडे फिरकू नये म्हणून इतरांना धोक्याचा सूचना

१ वपावातोच्छलितगृहविवरप्रवर्तमानसलिल, श्रृङ्गावातोत्तृणीकृतगृहविवरप्रत्या
वर्तमानसलिलधाराभ्य २ उत्तानित ३ चिक्कसन्तो ४ उप्फडइ, उक्फडइ

१७२ घंटांची माळ :

172. Row of Bells.

गह्वङ्गणा मृअसैरहडुण्डुअदामं चिरं बहेऊण ।

वग्गसआइं णेउण णवरिअ अज्जाघरे वद्धम् ॥७२॥ १

[गृहपतिना मृतसैरिभवृहध्वंटादाम चिरमूढ्वा ।

वर्गशतानि नीत्वानन्तरमार्यागृहे वद्धम् ॥]

आपल्या मेलेल्या रेड्याच्या गळ्यातील मोठ्या घंटाची माळ तशाच एकाद्याच्या गळ्यांत घालावी म्हणून घरधन्यानें ती शेकडों कळपांकडे नेली आणि नंतर त्यानें ती चण्डिकेच्या देवळ्यात बांधली.

● त्या घंटाच्या जोगता रेडा त्याला कोठें आढळला नाही. 'मृतस्य अलंकारादिक देवब्राह्मणयोर्देयम् इति धर्मः ।' तो अडाणी असूनही धर्मोचरण करित आहे आणि तुम्ही ? तुम्ही तर आपल्या जिवंत भार्येचे अलंकार क्षणिक सुखासाठीं दुसरीला देण्याला सज झाला आहात.

१७३ मोरपीस :

173. Peacock Feathers.

सिहिपेहुणोवअंसां बहुआ वाहस्स गच्चिरी भमइ ।

गअमोत्तिअरइअपसाहणाणं मज्झे सवत्तीणम् ॥७३॥

[शिखिपिच्छावतंसा वधूर्याघस्य गर्विता भ्रमति ।

गर्जमौक्तिकरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥]

१. दुदुभदाने. २. मगसयामि. ३. डण्डुम. ४. यूय. ५. जेहुणा. ६. सिहिपिच्छवण्णजरा. ७. गह ८. सुत्ताफल. ९. काव्यानुशासन व ध्वन्यालोक यातील पाठ सिहिपिच्छवण्णजरा जाआ वाहस्स गच्चिरी भमइ । सुत्ताफलरइअपमाहणाणं मज्झे सवत्तीण ॥ १०. वर्णपूरा ११. सुत्ताफल.

हत्तीच्या गंडस्थळांतील मोत्यांचे अलंकार सवतींनीं धारण केले आहेत. व्याधाची नवी वधू मात्र मोरपिसांचा तुरा धारण करून त्यांच्यामध्ये गर्वाने मिरवत आहे.

● नव्या नवरीच्या नादाने व्याध हत्तींकां दुषळा झाला की आता तो फक्त मोरांचीच शिकार करू शकतो, हत्तीच्या पाटेला जात नाही; त्याची शक्ति नष्ट झाल्याबद्दल तिला खेद वाटत नाही, कारण त्याच्या दौर्बल्याच्या मार्गी परिणामाची तिला कल्पना नाही. तो आपल्या आधीन आहे, यातच तिचा आनंद व अभिमान आहे, मग तो किती का अविवेकी असेना !

१७४ षोडशी :

174. 'Sweet Sixteen.

वङ्कच्छिपेच्छिरीणं उङ्कल्लविरीणं वङ्कभामिरीणम् ।

उङ्कुहसिरीणं पुत्रञ्च पुण्णेहिँ जणो पिओ होइ ॥७४॥

[वक्राक्षिप्रेक्षणशीलानां वक्रोल्लपनशीलानां वक्रभ्रमणशीलानाम् ।
वक्रहंसाशीलानां पुत्रञ्च पुण्यैर्जनः प्रियो भवति ॥]

काण्या डोळ्यानें वधते, लाडे लाडे बोलते, मिरी मिरी चालते, गालांतल्या गालांत हंसते; पुत्रा, अशा स्त्रीची प्राप्ति लावण्यास पुण्याई लागते.

● गाथासप्तशतीतलें अत्यंत मनोहर वर्णन. नुक्त्याच अंगी आलेल्या हत्तीच्या भाराने जड झालेल्या पापणीच्या आडोशाने फेंकलेली साभिप्राय नजर, रसरशीत व अर्धस्फुट ओठातून निघणारे व जिवाला भेदून जाणारे लाडके बोल, नितंब वेळावून टाकलेलें मुरकतें पाऊल, नाजूक जिवणीला जराशी कलाटणी देऊन केलेलें खळीचें स्मित—कोणाला वाटेल आधुनिक सायंतारकारी किंवा रजततारकारी हीं लक्षणें अलीकडेच आत्मसात् केलेलीं असावीत; पण

१. चक्रोद्दीपनशीला.

नाहीं. अशी नखरेबाज स्त्री दिसणें हे भाग्य, तिचा परिचय होणें हें परम-
भाग्य आणि तिच्या प्रेमाची प्राप्ति - धन्य, धन्य ! अशा भाग्याची आम्हा
पामराना कल्पनाही होणार नाही. असा वस्तुलभ होण्याला जन्मजन्मात-
रींची पुण्याई अवश्य असावी यात काय आश्चर्य ! का कोण जाणे, गाथा-
सप्तशतीचे सर्व टीकाकार सांगतात कीं भुजंगप्रलम्बनासाठीं वेद्येनें हें आपल्या
मुलीचें केलेलें वर्णन आहे. विचारे !

१७५ भुक्कड :

175. Loafer.

भम धम्मिअ ! वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण । ७

गोलाँअँडविअडकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥७५॥ ८

[भ्रम धार्मिक विस्वब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।

गोदातटविकटकुजवासिना दत्तसिंहेन ॥]

हे धार्मिक, गोदातीरावरील निविड निकुञ्जांत निवास करणाऱ्या
विक्राळ सिंहानें आजच तें कुत्रें मारून टाकलें आहे. तुला आता
निर्वास्तपणें हिंडण्यास हरकत नाही.

● आनन्दवर्धनाच्या ध्वन्यालोकाच्या भाषांतराच्या टीपेंत श्री. वीरकर
(महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका, अंक ८३) सांगतात : “ कोणा एका तरुणीचें
हें संकेतम्यल आहे. आपल्या प्रियकराची मार्गप्रतीक्षा करीत ती तेथें
उभी असताना फुलें वगैरे गोळा करावयास आलेला एक भित्रा पण धर्मा-
चरणी मनुष्य, तिला जवळपास हिडावयाला नको आहे. म्हणून मोठ्या
चातुर्यानें वरील वाक्य उच्चारून ती त्याला तेथें भटकण्यापासून परावृत्त
करूं पाहते. येथें ‘ हिंड ’ हा वाक्यार्थ आहे, पण श्लोक जरा गारकाईनें
वाचल्यावर ‘ हिंडूं नको ’ असा अर्थ सूचित होतो. कुना मेलः; पण

१. वीसद्धो. २. देण. ३. गोलाण्डकच्छ. ४. तड. ५. विस्वब्ध, विप्रस्त
६. दरीसिंहेन.

मारणारा क्रुद्ध सिंह इथल्या जाळोंत आहे, हे सांगण्याने, ' तू इथे हिंडू नकोस ' हेच ती सुचवीत आहे. " वाच्य अर्थाहून व्यङ्ग्य अर्थ वेगळा असतो याची उदाहरणे म्हणून गाथासप्तशतीतील ही व ६६७ या गाथा ध्वन्यालोकात दिलेल्या आहेत; वाच्य अर्थ विधिरूप व व्यङ्ग्य अर्थ निषेधपर, या प्रकाराचे उदाहरण म्हणून ही आणि वाच्य अर्थ निषेधपर व व्यङ्ग्य अर्थ विधिरूप याचे उदाहरण म्हणून ती. जेथे चागले संकेतस्थान असेल तेथेच, किंवा जवळपास धुनी अगर समाधि लावून बसण्याची किंवा निवान्तपर्णे विचार करण्याच्या निमित्ताने भटकण्याची, बऱ्याच धार्मिकाना मोठी होस असते. पण हा काही खरा धार्मिक दिसत नाही; असता, तर तो कुठ्याला म्याला नसता आणि लोकप्रिय संकेतस्थानाच्या भोंवती घुटमळला नसता; किंवा आपल्या एकान्ताचा भंग होताच तेथून निघून गेला असता. पण नाही; काही धार्मिक असेच असतात की ते स्वतः काही करीत नाहीत अगर करू शकत नाहीत आणि दुसऱ्याच्या संकेतात विमने आणतात किंवा डोळे टवकारून आजूबाजूला उगाच लुडबुडत राहतात. मला वाटते ते चावरे कुत्रे गावातले असावे आणि त्याच्या भीतीने या धार्मिकाने गावात हिंदावयाचे सोडलेले असावे. नायिका त्याला सांगते की ते कुत्रे भेले, आता खुशाल गावात भोक मागत हिंड; येथे घोंटाळलास तर तुझी हड्डी नरम करण्यास उत्सुक असलेला माझा क्रूर प्रियकर लवकरच येथे येणार आहे ! श्रीजयदेवाच्या चंद्रालोकावरील राकागम व्याख्येत श्रीगागामठ या गाथेवरील टीकेत सांगतात : अत्र गोदावरीतीरे सिंहोऽस्तीति तत्रायं मा गच्छत्विति व्यङ्ग्यम् । तद् यद्यपि वस्तुतात्पर्यविषयं, तथापि तन्मदीय संकेतस्थानमिति व्यङ्ग्यमुपेक्षाविषयं सहृदयैकवेद्य च ।

१७६ वारियाने कुण्डल हाले :

176. Lotus Pollen.

वाएरिएण भरिअं अचिंछ कणऊरउप्पलरण ।

फुकन्तो अविड्हं चुम्बन्तो को सि देवाणम् ॥७६॥

[वातेरितेन भृतमक्षि कर्णपूरोत्पलरजसा ।

फूत्कुर्वन्नवितृष्णं चुम्बन्कोऽसि देवानाम् ॥]

कानावरील कमळांतील परागांना वाऱ्याने प्रेरणा दिल्यामुळे त्यांवरील रजःकण निघ्या डोळ्यांत गेले. ते काढण्यासाठी डोळ्यांत फुंकर घालण्याच्या निमित्ताने तू तिचे पुनः पुनः चुंबन घेत आहेस. तू धन्य आहेस.

● डोळ्यात रज गेलासं घाटलं म्हणून ती पापणी चोळूं लागली. कदाचित् तिने त्याच्याकडे काण्या डोळ्याने, सस्मित, साभिप्राय पाहिले असेल. एवढे निमित्त त्याला पुरलं. इंगित ओळखणं हें चातुर्य, त्याला व्यावहारिक स्वरूप देणं हें साहस; ही ज्याच्या अंगी असतील तो प्रिय घाटतो व यशस्वी होतो. टीकाकार सांगतात, तू देवच असला पाहिजेस, कारण देवापासून काही लपून राहत नाही, कारण देवाचे डोळे कधी मिटत नाहीत; आणि विचारतात, तू कोणता देव आहेस ? कारण अशी दुर्मिळ व अमूल्य संधि मिळविणारा देवही विशेष भाग्यवान् म्हटला पाहिजे. 'देवानाम्' याचें हें स्पष्टीकरण पटलं नाही, म्हणून मी 'धन्य' हा अर्थ घेतला आहे. परिवृत्ति अलंकार.

१७७ गलोल :

177. Sling.

सहि ! दुम्मेन्ति कलम्बाइं जह मं तह ण सेसकुसुमाइं ।

णूणं इमेसु दिअहेसु वहइ गुंडिआघणुं कामो ॥७७॥

[सखि व्यथयन्ति कदम्बानि यथा मां तथा न शेषकुसुमानि ।

नूतनेषु दिवसेषु वहति गुटिकाधनुः कामः ॥]

१. कर्णरचितोत्पल, कर्णावतंसीकृतोत्पल. २. जह ण तहा. ३. गुलिआ.
४. दूनयति, धन्यमाने

साखि, दुसरीं कोणतीही फुलें मला व्यथित करीत नाहीत, कदम्बाचीं फुलें मात्र मला या दिवसांत व्याकुल करतात; तीं कामदेवाच्या गळोलांतील गोठ्यांसारखीं दिसतात.

● कदम्बाचीं फुलें गोंड्यासारखीं असतात. गुटिकाधनु हें कामदेवाचें अभिधान अपरिचित आहे. धनुष्यावरून गुटिका कशा सोडता येतील ! म्हणून या कुसुमास्त्रासाठीं धनुष्याऐवजीं गळोल वापरला आहे. टीकाकारानीं न सांगितलेला एक श्लेष देतो. कलम्ब म्हणजे कदम्ब वृक्ष आणि बाण. 'कलम्बमार्गणशरः' अमरकोश; 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः (स्याद्वडशरयोः) पुमान्।' मेदिनी. वसंतातल्या विरहापेक्षा पावसाळ्यातल्या विरह अधिक तापदायक. पुष्पित वृक्षाच्या छायेत मुमुक्षु वसत नाहीत; ते जणू प्रेमिकासाठीं राखून ठेवलेले असतात, अशा या स्थानीं संकेत निश्चित केल्याची सूचना.

१७८ धर्मकृत्य :

178. Religious Duty.

णाहं दूर्ध्वं न तुमं पिओ त्ति, को अम्ह एत्थ वावारो ।

सा मरइ, तुज्झ अअसो, तेण अ धम्मखरं भणिमो ॥७८॥

[नाहं दूती न त्वं प्रिय इति कोऽस्माकमत्र व्यापारः ।

सा प्रियते तवायशस्तेन च धर्माक्षरं भणामः ॥]

मी तिची दूती नाही आणि तूं प्रियकरही नाहीस. आम्हांला या व्यवहाराची काय पंचाईत ? पण ती मेली तर तुझी अपकीर्ति होईल, म्हणून धर्माला अनुरूप अशीच गोष्ट मी तुला सांगत आहे.

१. न तुमम् २. बालअ । णाहू दूर्ध्वं तस्स पिओसि त्ति न म्हा वावारो ।
३. णाहं दूर्ध्वं सुदर तीए पिओ सि न अम्ह वावारो । सा मरइ तुज्झ विरहे एअ धम्मखरं भणिमो ॥ ४. नाह दूती सुदर तस्या प्रियोऽस्मीति नास्माकं व्यापार ।

● सागणार नव्हतें, पण राहवत नाही. मला कशाचीही अपेक्षा नाही. तू तिचा प्रियकर आहेस किंवा कसें हेही मला माहीत नाही. तरी सागणें, तिची अधिक उपेक्षा करू नको. दूतीलाही पारमार्थिक पंचाईत आक्षेप अलंकार 'वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये । निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥' साहित्यदर्पण.

१७९. केशरी काडें :

179 Puzzle

तीअ मुहाडि तुह मुहें, तुज्झ मुहाओ अ मज्झ चलणम्मि ।
हत्थाहत्थीअ गओ अइदुक्करआरओ तिलओ ॥७९॥

[तस्या मुखात्तव मुखं तव मुखाच्च मम चरणे ।

हस्ताहस्तिकया गतोऽतिदुष्करकारकस्तिलक ॥]

ह्या तिलमाने किती विकट कामें केलीं, पाहा, तिच्या मुखावरून तुमच्या मुखावर, त्यावरून माझ्या चरणावर, त्याच्या हालचाली किती हातोहात झाल्या

हें केशरी काडें वात्स्यायनानें उलगडलें आहे 'मुखे मुखमासज्जाक्षिणी अक्षोर्ललाटन ललाटमाह्न्यासा ललाटिका' या आर्त्तिमानप्रकारामुळे हा चमत्कार झाला. एकीच्या पाया पडण्यापूर्वी दुसरीनें अर्पण केलेली प्रेमचिन्हें पुसून न टाकल्याचा परिणाम । तिलकाची हालचाल हाताच्या मध्यस्थी-शिवाय झालेली असूनही मुळातला हातोहात हा प्रयोग ध्यानात घेण्याजोगा आहे पर्याय अलंकार.

१८०. जाभळ्याचें पान माझ्या कानावरी : 180. Symbol

सोमाइ सोमलिज्जइ अद्धच्छिपलोइरीअ मुहसोहा ।

'जम्बूदलकप्रकण्णायअंसभरिए हलिअपुत्ते ॥८०॥

[श्यामायाः श्यामलायतेऽर्धाक्षिप्रलोकनशीलाया सुप्रशोभा ।
जम्बूदलरुतरुर्णावतंसभ्रमणशीले हलिकपुत्रे ॥]

जामळाची डिकशी कानावर वारण करून शेतकऱ्याचा पोरगा भटकू लागला. श्यामलेनें हें दृश्य अर्धा मिटलेल्या डोळ्यांनी पाहिलें. तेव्हां तिच्या मुखावरील शोभा काळवंडली.

● श्यामलेनें श्याला जामळाची डिकशी दिली, जामळीजवळ भेटेन अशी सूचना देण्यासाठी. विचान्याला संकेत समजला नाहीं. तिच्या हातून डिकशी मिळाली एवढ्यावरच खूप होऊन ती कानावर ठेवून तो गावभर भटकू लागला. पिचारीचा केवढा त्रिस झाला ! आपला अनुराग कोणाला समजू नये म्हणून ती डोळ्याही वर करीत नव्हती, पण आता तिला मान खाली घालावी लागली. शिवाय त्या अडाण्याच्या बडबडीमुळे शोभा झाली असेल ती वेगळीच ! रुद्रटाच्या काव्यालंकारात समानार्थी उल्लेख आहे : 'ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् । पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरा मलिना मुखच्छाया ॥ ३ ॥ ७९ ॥ अलंकाररत्नाकरात गूढ अलंकाराचें उदाहरण : 'गूढसाकाक्षोपनिबद्धं गूढम् ।' व सरस्वतीकण्ठाभरणात सूक्ष्म (प्रतीयमान) अलंकाराचें.

१८१ खाज :

181. Diplomacy.

दूइ ! तुमं विअ कुसला, ककखडमउआई जाणसे वोलेलुम् । ①
कण्डइअपण्डुरं जह ण होई, तह तं करेज्जामु ॥८१॥

[दूति त्वमेव कुशला कर्कशमृदुकानि जानासि वक्तुम् ।
कण्डूयितपाण्डुरं यथा न भवति तथा त करिष्यसि ॥]

दूती, व कुशल आहेस; कठोर केव्हा बोलाव्याचें व मृदु केव्हा, तें तूं जाणतेस. खाज सुटली म्हणजे खाजवळें तर पाहिजेच, पण (अशा हलक्या हातानें कीं) ब्रण होता कामा नये. जरूर ती खबरदारी घेऊन योग्य तें कर.

● आणि आमचा समेट घडवून आण.

१८२ कृश :

182. Emaciation.

महिलासहस्रभरिण तुह हिअए सुहअ सा अर्माअन्ती ।

दिअहं अणण्णरुम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥८२॥

[महिलासहस्रभृते तव हृदये सुभग सा अर्मान्ती ।

दिवसमनन्यकर्मा अङ्ग तनुकमपि तनूकरोति ॥]

सुभग, तुझ्या हृदयात सहस्र स्त्रियांना स्थान आहे; त्यात मावता यावें म्हणून तीं मूळची कृश आहे तरी स्वतःला आणखी कृश करून घेण्यातच दिवसभर गढलेली असते.

● श्रीजयदेवाच्या चंद्रालोकावरील श्रीगागामृष्ट्याच्या राकागम व्याख्येतील (चौखम्भा : पृ. १४२) संस्कृत पाठ थोडा वेगळा आहे: 'कान्तासहस्र भरिते हृदये सा न मात्यत । तनूकरोति सुतनुस्तनून्यद्गान्यपि दुतम् ॥' अलंकाररत्नाकरात उत्प्रेक्षेचें उदाहरण. 'विपयित्वेन सम्भावनमुत्प्रेक्षा ।' व साहित्यदर्पणात विशेषोक्तीचें.

१८३ गुप्त पाप :

183. Sin.

सणमेत्तं पि ण फिट्ठं अणुदिअहविईण्णगरुअसंतावा ।

पच्छण्णपावसङ्के व्व सामली मज्झ हिअआओ ॥८३॥

१ ठाणमलहन्ती २ अणुदिणम् ३ भरिते ४ स्थानमलमन्ती ५ चुकड*
६ दिण्ण

[क्षणमात्रमपि नापयत्यनुदिवसवितर्गं गुरुकसंतापा ।
प्रच्छन्नपापशङ्केव श्यामला मम हृदयात् ॥]

श्यामलेची आठवण हृदयांतून क्षणमात्रहो नष्ट होत नाही. या आठवणींमुळे होणारा त्रास दिवसानुदिवस वाढतच आहे. गुप्तपणे केलेल्या पापाच्या आठवणीप्रमाणे ती माझ्या हृदयांतून जात नाही.

● आमचें एकामेकावर प्रेम आहे, पण त्याची सागता कशी व्हावयाची ? प्रेमाची वाच्यता झाली तर तिच्या कुलीनत्वाला धक्का बसेल आणि विरोध निर्माण होईल. हें पाप आहे हें समजतें, पण आठवण बुजत नाही, इच्छा नष्ट होत नाही. मित्रा, मी हें आजवर कोणाला सांगितलें नाही, तुला प्रथम सांगत आहे, कारण तूं माझा जिवलग आहेस.

१८४ अनभिज्ञ :

184. Ignorant.

अज्ज्ञ ! नाहं कुविआ, अवजुहसु ! किं मुहा पसाएसि ! ।

तुह मन्युसमुत्पाअएण मज्झ माणेण वि ण कज्जम् ॥८४॥

[अज्ञ नाहं कुपिता उपगूह किं मुधा प्रसादयसि ।

तव मन्युसमुत्पादकेन मम मानेनापि न कार्यम् ॥]

हे अज्ञ, मी रागाला आलेली नाही (व तूं माझा अपराधही केलेला नाहीस). तूं जा बघू ! मला प्रसन्न करण्याचा व्यर्थ प्रयत्न कां करीत आहेस ? माझ्या रुसव्यामुळे तुला राग मात्र आला; असा मान मी कशाला धारण करूं ?

● मनधरणीच्या अपेक्षेनें केलेलें मानधारण ध्यर्थ झालें, कारण त्यामुळे अनुरागाऐवजों राग निर्माण झाला. तुझ्यासारख्या अनभिज्ञाला त्याची काय चर ? 'माने बिसबादन,' सरस्वतीकण्ठाभरण.

१. अदयति. २. दत्त. ३. अणुअ, उज्जुअ. ४. कज्जुअ. ५. अवगूहस्व.

१८५ श्यामशबल :

185. Hot & Cold.

दीहुल्लपउरणीसासपआविओ वाहसलिलपरिसित्तो ।

साहेइ सामसवलं व तीएँ अहरो तुह विओए ॥८५॥

[दीर्घोष्णप्रचुरनिःश्वासप्रतप्तो वाष्पसलिलपरिसिक्तः ।

साधयति श्यामशबलमिव तस्या अघरस्तव वियोगे ॥]

दीर्घ व उष्ण निःश्वासांनीं तप्त झालेल्या तिच्या अग्रावर अश्रूंचें सिंचन होत आहे. जगूं तुझ्या विरहांत ती श्यामशबल व्रत करीत आहे.

● उन्हाळ्यात ऊन्ह आणि पावसाळ्यात पाऊस किंवा हिवाळ्यात होंव सोसणें, या व्रताला श्यामशबल किंवा अमिरानीय व्रत म्हणत. ' यत्र अमी प्रविश्य जले प्रविश्यते तत् ' असेंही एक टीकाकार सांगतो.

१८६ सरोवर :

186. Lake.

सरए महद्वेदाणं अन्ते सिसिराई वाहिरुह्लाई ।

जाआई कुविअसज्जणाहेअसरिच्छाई सलिलाई ॥८६॥

[शरादि महाहृदानामन्तः शिशिरौणि यद्विरुष्णानि ।

जातानि कुपितसज्जनहृदयसदृक्षाणि न्नलिलानि ॥]

शरद शरतंत मोठ्या सरोवराचें पाणी रागावलेल्या सज्जनांच्या हृदयाप्रमाणे वाहेरून उष्ण, पण आतून थंड असतें

१ मिषन्तो २. अमिरानीयव्रतानिच ३ महद्वेदाणं. ४. गीआई, गीयाई.

• जीतानि

● मध्यान्हाभिसारिका सरोवराचे काठी जाऊन तुझी वाट पाहत बसली आहे अशी सूचना.

१८७ पहिलें साहस :

187. First Venture.

आअस्स किं णु करिहिम्मि? किं बोलिस्सं? कहां णु होइहि ईमं? ति ।
पढमुग्गअसाहसआरिआइ हिअअं थरहरेइ ॥८७॥ ॐ

[आगतस्य किं नु करिष्यामि किं वक्ष्यामि कथं नु भविष्यति इदम् इति ।
प्रथमोद्गतसाहसकारिकाया हृदयं थरथरायते ॥]

तो आला म्हणजे मी काय करूं ? काय बोलूं ? काय होईल ?
अशा विचारांनीं अभिसरणाचें साहस प्रथमच करावयास निघालेल्या
स्त्रीचें हृदय थरारतें.

● हे विचार कोणाचे ? नायिकेचे ? आरंभीं सर्वोनाच अशी धास्ती
घाटत असते. दूतीचे ? सान्याच दूती नायिकाबद्दल नेहमीं असेंच सागत
असतात !

१८८ नूपुर :

188. Anklet.

णेउरकोटिविलग्गं चिउरं दइअस्स पाअपाडेअस्स ।

हिअअं पउत्थमाणं उम्मोअन्ती विअ कहेइ ॥८८॥

[नुपुरकोटिविलग्नं चिकुरं दयितस्य पादपतितस्य ।

हृदय प्रोर्पितमानमुन्मोचयन्त्येव कथयति ॥]

१. किं णु काहम् किं बोच्छम्, बोचिस्सं. २. इमि ति. ३. साहसबाण
परिणिदियं. ४. साहमिकाया हृदय भयेण कम्पते. ५. चिहुरं. ६. पायलगस्य.
७. अहिअ माणपउत्थं उम्मोअं ति विअ कहेइ. ८. मानमदोत्यमुन्मुक्तमित्येव.
९. उन्मूलयन्त्येव.

प्रियकर प्रियेच्या पायां पडला तेव्हा त्याचे केस तिच्या नूपुरांच्या जाळींत गुंतले, ते सोडवितांना जणु तिने त्याला सांगितलें, गेला, माझा रुसवा गेला.

● ती क्रुद्ध होती पण या लीनतेने प्रसन्न झाली. नूपुरात अडकलेले केस तिने हलक्या हातानें सोडविले, तरी त्याला त्रास झाला असेलच. तरीही तो म्हणाला असेल, हा सारा माझाच अडाणीपणा; माझ्या ओढा-ताणीमुळे नूपुर तुझ्या घोंठ्यावर घासला नसला म्हणजे झालें; तुझ्या हृदयातून मला असाच काढून टाकूं नको.

१८९ उच्छिष्टग्रहण :

189. Unguent.

तुज्झङ्गराअसेसेण सामली तह खरेण सोमारा ।

सा किर गोलाऊले ह्याआ जम्बूकसाएण ॥८९॥

[तवाङ्गरागशेपेण श्यामला तथा खरेण सुकुमारा ।

सा किल गोशकूले स्नाता जम्बूकपायेण ॥]

श्यामला सुकुमार आहे, तरी तुझ्या अंगाला लावून राहिलेंल जांभळाच्या रसाचे कडक उटणें आपल्या अंगाला लावून ती गोदा-तीरावर स्नान करीत आहे.

● तें कडक उटणें तिने प्रत्यक्ष अंगाला लावलें कीं प्रवाहाच्या धारेत खालच्या बाजूला न्हाऊन तिने उटणें लावण्याचें अप्रत्यक्ष श्रेय मिळविलें ! उच्छिष्टग्रहणांतही अङ्गसंगाभिलाषाचीच मायना असते.

१९० ओसाड :

190. Deserted.

अज्जं व्वेअ पउत्थो, अज्जं व्विअ सुण्णआइं जाआइं ।

रैथामुहदेउलचत्तराईं अल्लं च हिअआइं ॥९०॥

१ सोनाला. २ श्यामली ३. रणामुह देवऊळ चत्तराई अम्ह च गिहनाइ मुग्धाइ ।

[अद्यैव प्रोषितोऽद्यैव शून्यकानि जातानि ।

रथ्यामुखदेवकुलचत्वराप्यस्माकं च हृदयानि ॥]

माझे पती आजच प्रवासात्र गेले आणि म्हणून गांवातील चौक, देवळातील पटागणें व आमचीं हृदयें आजच ओसाड झालीं.

● त्याच्या विरहामुळे जीवनातलें स्वारस्य नष्ट झालें. माझें एकटीचेंच नव्हे, आम्हा सर्वांचीं हृदयें शून्य झालीं. अलंकारकौस्तुभात समुच्चय अलंकाराचें उदाहरण.

१९१ गौरव :

191 Elevation.

चिरिडिं पि अत्राणन्तो लोआ लोएहिं गोरवब्महिआ ।

सोणारतुले व्व णिरक्खरा पि खन्धेहिं उव्वभन्ति ॥१९॥

वर्णावलीमप्यजानन्तो लोका लोकैर्गौरवाभ्यधिकां. ।

सुवर्णकारतुला इव निरक्षरा अपि स्फुन्धेरुहान्ते ॥]

सोनाराच्या नागडीप्रमाणें निरक्षर असलेले लोकसुद्धा गौरवास पात्र मानले जाऊन खाद्यावर घेतले जातात.

● या गाथेचा समाधानकारक खुलासा होत नाही. व्यक्तीच्या वाचर्तित निरक्षर म्हणजे ज्याला अक्षराचा संस्कार झालेला नाही असा; तुलापदी 'अक्षरेखारहित' (गंगाधर), 'अक्षरेखारहित' (कुलबालदेव). या अर्थावरून कर्नाटक कॉलेजातील संस्कृतचे प्राध्यापक श्री. रा. ना. यळे, एम्. ए., पीएच्. डी. यांनी मला पत्रद्वारे (ता. ४-१०-४९)

१ चिरिडि, विण्ड, विरिडि. २ सुणार. ३. विनतिमप्यजानन्तो (विनति सिद्धिपादिका सिद्धिरस्तु इत्यादिकाम् इति कुलबालदेव), सिद्धिरस्तु इत्यादि वर्णावली, वर्णमप्यजानन्तो ४ गौरवाभ्यर्हिता, गौरवगृहीता, गौरवेणाचिता ५. अक्षरेखारहिता

कळविलें तें असें : “ निरक्षर शब्दावरची कोटी वाढ्यात वारंवार येते. सोनाराचा ताजवा ‘ बोलका ’ नव्हता. आज वजन किती झालें हें रेधानी व आकड्यानी दर्शविणारे लहान मोठे बोलके काटे अनेक आहेत. तथापि आपल्याकडील सोनाराचा नाजूक काटा अजून तसाच आहे. स्वतःपणें वजन किती झालें हें तो काहींच सांगू शकत नाही. सोने तोलायचा काटा म्हणजे त्याचा भाव केवढा, पण अस्त्रेच्या नावानें पूज्य. त्याला सोने आणि गुंजा सारख्याच. सोन्यातील गुणदोष अथवा सोन्याचा कस राहू या, पण निदान आपण किती वजन केले याची अस्त्रे तरी दाखवावी की नाही ? ” हें स्पष्टीकरण पडत नाही. कर्पूरमञ्जरीत (सः डॉ. मनमोहन धोप. कलकत्ता युनिव्हर्सिटी, पृ. ८७) असाच उल्लेख आलेला आहे : “ जदो तुव गाराओ विअ गिरक्खरो वि रअणतुव्वाए णिउञ्जीअसि । अह पुण तुल व्य लद्धक्खरा वि ण मुरण्णतोलणे णिउब्बिआमि । ” संपादकीय टीपेत (पृ. १५४) ते सांगतात : ‘ गाराओ वि गिरक्खरो : As unlettered as jeweller's apparatus in which are used small gunjas and no weight pieces marked with letters ’, “ तुल व्य लद्धक्खरा—“ one who has got letters like a big weighing machine which uses big pieces of stone marked with figures indicating weights ” डॉ. धोप यांनी टीपेत या गाथेचा मुकाबला दिलेला आहे. यावरून दिसनें की तुलावशी निरक्षर या शब्दाचा सदर्थ तराजूकडे नवून त्यातील वजनाकडे आहे. पण्डित मधुरानाथशास्त्री सांगतात : (पाठ्यमाला प्रत. पृ. १२) ‘ मुरण्णकारतुला अशतोऽधिकमतोलयन्त्य [निरक्षरान्तीति निरक्षरा] अपि गौरवाभ्यधिनाः दत्ताधिकगौरवा स्कन्धेर्नीयन्ते साधनानि नीयन्ते । योऽशमाप्येण इत्यमरः । धैर्यकमते तु तोलकद्वयमित. । ’ मुरण्णकारतुला दोन तोळ्यांपेक्षा किंवा मोठ्या माशापेक्षा अधिक तोलू शकत नाहीत, तरीही जास्त वजन तोलणाऱ्या तागदीपेक्षा त्यांना अधिक गौरव मिळते. कोणताही अर्थ घेतला तरी ‘ तागदीपमात्रेण ग्राह्यावर धेनू जाणें ’ या प्रयोगाचा गुल्ला होत नाही. मानासच्या तागदीप ते तोलून जातें ते गागरीपेक्षा मौल्यवान् अमते, तरीही मोनार तागदीप ग्राह्यावर टाकतो,

पण म्हणून ती काही सोन्यापेक्षा जास्त मौल्यवान् ठरत नाही; शिवाय ज्या वेळीं तागडीत वजन नसतें किंवा तोलाययाची वस्तु नसते त्या वेळींच ती खाद्यावर टाकली जाते; त्याचप्रमाणें ज्यांना काहीही मूल्य नाही किंवा वजन नाही अशीं निरक्षर माणसें इतरांनीं खाद्यावर घेतलीं म्हणून तीं मोठीं ठरतात असें नाही. तरीही प्रश्न राहतोच, सामान्य भंगारवाल्याप्रमाणें सोनार तागडी खाद्यावर कशाला घेईल ! म्हणूनच वर म्हटलें आहे कीं या गाथेचा समाधानकारक खुलासा होत नाही.

अंगीं एवढी गुण नसलेल्या साधारणीची भुजङ्गानें केलेली अवास्तव प्रशंसा असल्यामुळे गुणगर्विता गणिकेनं हे उद्गार काढलेले असावेत. किंवा, या चिमुरडीला अद्याप चिरडीमुद्रा नेसता येत नाही, पण केवढा तिचा उदो उदो ! किंवा फुशारखोर पतीची वा उपपतीची नायिकेनं केलेली निंदा.

१९२ लाल गाल :

192. Touch Me Not.

आअम्बन्तकपोलं खलिअक्षरजम्पिरिं फुरन्तोद्धिम् ।

मा छिवसु चि सरोसं समोसरन्ति पिअं भरिमो ॥९२॥

[आताम्रान्तःकपोलां खलिताक्षरजल्पनशीलां स्फुरदोष्ठीम् ।

मा स्पृशेति सरोपं समपसर्पन्तीं प्रियां स्मरामः ॥]

गाल लालसर झाले आहेत, बोलण्यात अक्षरे गळत आहेत, ओंठ परपरत आहेत, अगाला हात लावूं नका, असें रागानें सांगत आहे, त्या प्रियेची आठवण होते.

● कलहान्तरिता. ती एवढी रागाला का आली होती ! एक टीकाकार सांगतो, ती रजस्वला होती; आणि एवढेही पुरत नाही म्हणूनच कीं काय कोण जाणे, आणखी एक टीकाकार सांगतो, शिवाय ती परस्त्री होती !

१९३ पवित्र पाप :

193. Sacred Sin.

गोलाविसमोऽरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को ।

अणुअम्पाणिदोसं तेण वि सा आढमुवऊढा ॥९३॥

[गोदावरी विपमायतारच्छलेनात्मा उरसि तस्य मुक्तः ।

अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाढमुपगूढा ॥]

गोदावरीचें पात्र ओलाडताना उतार अवघड असल्याच्या निमित्तानें तिने त्याच्या छातीवर भार टाकला. (केवळ अनुकम्पेमुळे त्याने तिला हान दिला होता व आता निवळ नाइलाजामुळे त्याने) तिला आलिंगन दिलें. खरोखर तो अगदीं निर्दोष आहे

● विषय पूर्वाचाच (क्र. १०७), प्रणयी सुगुलाची आता थोडी प्रगति झाली आहे, एवढेंच. सर्वच पापें प्रारंभी सखळ रिवा सखळ सखीवर आधारलेली असतात आणि प्रथम पवित्र भासतात. बोभाटा झाला म्हणजे त्यातील रहस्य किंवा रम्यता नष्ट होते आणि पापाचा सागाडा भेडसावूं लागतो. मत्स्यवृष्टीच्या निकषावर स्वप्नसुष्टीचा कस कसा चमकणार ? मरुतीमण्डामरणात अन्योन्य (प्रतीयमान) अलंकाराचें उदाहरण.

१९४ निर्माल्य :

194 Worn Garland.

सा तुइ सहस्रदिणं अज्ज वि रे सुहअ गन्धरहिअं पि ।

उव्वत्तिअणअरपरदेवदे व्व ओमालिअं व्हइ ॥९४॥

[सा त्वया सहस्रदत्तामद्यापि रे सुभग गन्धरहितामपि ।

उद्वसितनगरगृहदेवतेष्वर्धमालिकां वहति ॥]

१ गाढ २ हर ३ गोमालिअ, गोमाणिअ. ४. नवमालिका, निमालिअ.

सुभग, तूं तिला दिलीस ती माळ गंधराहित व शिर्डी आहे, पण तीं तूं धारण केली होतीस व तूं ती तिला आपल्या हातानें उतरून दिलीस म्हणून उध्वस्त नगरांतील गृहदेवतेच्या गळ्यांतील माळेप्रमाणें तिनें तीं अद्याप धारण केली आहे.

● अचमालिका म्हणजे कोमेजलेली माळ. उध्वस्त नगरातील गृहस्थानें परागंदा होण्यापूर्वी गृहदेवतेची पूजा करून तिच्या गळ्यांत माळ घातली, नंतर देवतेवर अवकळा आली व माळ सुकून कोळ झाली; त्याचप्रमाणें तुझ्या प्रेयसीची अवस्था झालेली आहे; तिच्यावर कृपा कर, असा निर्घृण नायकाला दूतीचा संदेश. एक टीकाकार सांगतो, निर्जन देवळांत संकेत ठरविल्याची या गाथेंत सूचना आहे.

१९५ उधार-उसनवार :

195. Lease & Lend.

केलीअ वि रुसेउं ण तीरए तम्मि चुक्कविणअम्मि । ७

जाइअएहिँ व माए ! इमेहिँ अवसेहिँ अझेहिँ ॥९५॥

[केल्यापि रुपितुं न शक्यते तस्मिंश्चुतविनये ।

याचितकैरिव मातरेभिरवशैरङ्गैः ॥]

आई, त्याला विनय कसा तो माहीतच नाही; तरीही त्याच्यावर घट्टसुद्धां मला रागावतां येत नाही. दुसऱ्याकडून भीक मागून उसनीं आणल्याप्रमाणें माझीं गात्रेही माझ्या आर्वांन राहिलेलीं नाहीत.

● आशक्तीमुळे त्याचा विनय नष्ट झाला आहे आणि माझाही. त्याचा अनुनय इतका आकर्षक व आग्रही आहे कीं त्यापुढें माझा निग्रह नष्ट होतो, माझी पराधीन गात्रें त्याच्याच छंदानें क्रिया करतात. त्याच्या अपराधाची आठवणही होत नाही; कारण माझे लील्य किंवा त्याचें कौशल्य.

१९६. उल्फुल्लिका :

196. See-Saw.

ॐ उल्फुल्लिआइ खेल्लउ, मा णं वारोहि, होउ पैरिऊढा ।
मा जहणभारगरुई पुरिसाअन्ती किलिम्मिहई ॥९६॥

[उल्फुल्लिकया खेलतु मैनां वारयत भवतु परिक्षामा ।
मा जघनभारगुर्वी पुरुपायितं कुर्वती क्लमिष्यति ॥]

ती वसफुगडी खेळत आहे, मोकळेपणाने खेळूं द्या, निवारण करूं नका, म्हणजे तिचें शरीर आघोषशर होईल आणि पुढें तिचे जघन विशाल व जड झाले तरी ती पुरुपायेनाचे वेळीं दमणार नाही.

● फुगडी खेळणाऱ्या मुलींना उत्तेजन देण्याच्या निमित्तानें आपण स्वतः कृशमप्या, जितश्वासा व विपरीतबुद्धला असल्याची नायिकेची सूचना. 'उल्फुल्लिकया खेलतु' हा प्रयोग 'पत्न्यानीं खेळू या,' 'शोक्याना घेऊं या' असा कोल्हापुरी घाटाचा भासतो.

१९७ जुनें मद्य :

197. Old Wine.

पउरजुवाणो गामो, महुमासो, जोअणं, पई ठेरो ।
जुणसुरा माहीणा, असई मा होउ, किं मरउ ? ॥९७॥

[प्रचुन्युवा ग्रामो मधुमासो यौवनं पतिः स्थधिरः ।
जोर्णसुरा स्वार्धाता भसती मां भवतु किं क्षियताम् ॥]

१. उप्पुळिआ, उफलिआ, उफलिआ, उप्पुळिआ, उप्पुळिआ, पप्पुळिआ, मन्दुळिआ. २. परिगाना. ३. भाग. ४. किलम्मदद, किलिस्मिदद. ५. उत्तरा-
लिका. ६. परिगूदा पत्तिग. ७. घेरो. ८. असतीमात्रम् भवतु.

तो तरुण व स्वतंत्र आहे. तिचा पति घृद्ध न्व तिच्या आधीन आहे; गावांत पुष्कळ उनाड तरुण आहेत, वसंत ऋतु आला आहे आणि तिच्या संप्रर्हीं जुनें मद्य आहे अशा स्थितींत तिनें स्वैरिणी होऊं नये तर काय मरावे ?

● येथे स्थविर याचा अर्थ वृद्ध (येरडा) असा घ्यावयाचा कीं बुद्धमिथु ? ज्याच्या वेदना त्याला ठाऊक. अशा परिस्थितींत प्रतिकारशक्ति नष्ट झाल्यामुळे शीलखण्डन झालें तर तो अपराध होणार नाही. हें प्रोत्साहन कीं समर्थन ? कीं सात्वन ? एकूण जुन्या मद्याची लज्जत काहीं नवी नाही ! अलंकारकौस्तुभात तुल्ययोगिता य सरस्वतीकण्ठाभरणात आक्षेप (रोध) या अलंकाराचें उदाहरण : ‘ विधिनाथ निषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्र या । शुद्धा मिश्रा च साक्षेपो रोधो नाक्षेपतः पृथक् ॥ ’ ‘ क्रियासूत्तिष्ठमानस्य वारणं कारणेन यत् । उक्त्या युक्त्या च रोधो य आक्षेपः सोऽव्यमुच्यते ॥ प्रति- कूलोऽनुकूलश्च विधौ रोधोऽभिधीयते । निषेधेऽयुक्तियुक्तिभ्या द्विप्रकारः स कथ्यते ॥ ’

१९८ ढोंग :

198. Pretext.

बहुसो वि कहिज्जन्तं तुह वअणं मज्झ हत्थसंदिट्ठम् ।

ण सुअं ति जम्पमाणा पुणरुत्तसअं कुणइ अज्जा ॥९८॥

[बहुशोऽपि कथ्यमानं तव वचनं मम हस्तसंदिष्टम् ।

न श्रुतमिति जल्पन्ती पुनरुक्तशतं करोत्यर्था ॥]

माझ्या हातून तुम्ही पाठविलेला निरोप मी तिला किती वेळा तरी सांगितल्या म्हणून सांगूं ? पण नीट ऐकूं आला नाही, असें म्हणून आर्येनें तो शंभर वेळां तरी सांगावयाला लावला.

● पत्र दिलें होतें असा उल्लेख नाहीं व सूचनाही नाहीं, तरी निरोप 'हातून' पाठविलेला आहे, हा प्रयोग विशेष लक्षात घेण्याजोगा आहे; पूर्वी आलेल्या 'तिलकाची हातोडात हालचाल' या प्रयोगाप्रमाणेंच. नायकावरील प्रेमामुळे नायिकेला निरोप पुनःपुनः ऐकावासा वाटला. अलंकाररत्नाकरात विनोदाचें उदाहरण : 'अन्यासद्गतात्कौतुकविनोदो विनोदः ।'

१९९ संवरण :

199. Hide & Seek.

पाँअडिअणेहसन्भावणिभरं तीअ जह तुमं दिट्ठो ।

संवरणवावडाए अण्णो वि जणो तह व्वेअ ॥१९९॥

[प्रकटितस्नेहसद्भावनिर्भरं तया यथा त्वं दृष्टः ।

संवरणव्यापृतया अन्योऽपि जनस्तथैव ॥]

तिनें तुझ्याकडे प्रेमपूर्ण दृष्टीनें पाहिलें; तशाच स्निग्ध दृष्टीनें ती इतरांकडेहि पाहते; मात्र हें तुझ्यावरील आपल्या प्रेमाचा बोभाटा होऊं नये म्हणून.

● ती तुझ्यावर खरोखरच अनुरक्त आहे. सर्वांकडे ती स्निग्ध दृष्टीनें पाहत असल्यामुळे इतरेजनाची समजूत झाली की ती अहङ्ग आहे, अद्भुत दृष्टि आहे; पण गरी दूरदृष्टि तिचीच. सरस्वतीकण्ठाभरणात तद्गुण अलंकाराचें उदाहरण : 'वस्त्वन्तरतिस्कारो बभूवुना मीलितं स्मृतम् मिहिता मिहिते चैव तद्गुणातद्गुणौ च तत् ॥'

२०० दंतग्रण :

200. Tooth Marks.

गेल्लेह ! पलोअह इमं ! पहेसिअवअणा पइस्स अप्पेइ ।

जाँआ सुअपडमुग्मिण्णदन्तजुअलाङ्किअं योरम् ॥२००॥

१. पाँअडिअणेहसन्भावविभ्रमन्तिअ २. प्रकटितस्नेह सद्भावविभ्रमतया.
३. निर्भरतया ४. जन कथं तथैव ५. गिह्दह, गेह्द, हद, हदि.
६. विपणियवयना - गयना ७. घरिणी.

[गृण्णीत प्रलोक्यतेदं ग्रहसितचदना पत्युरर्पयति ।
जाया सुतप्रथमोद्भिन्नदन्तयुगलाङ्कितं चदरम् ॥]

मुलाला पहिले दात आले. त्यांचे वण उमटलेलें बोर पतीला दाखवून हंसतमुखानें पत्नी म्हणाली— ध्या, हें वधा.

● काहीं प्रतीत 'चदरम्' ऐवजी 'चदनम्' असा पाठ आढळतो. मुलाच्या दाताचे वण पत्नीच्या गालावर उमटले होते, ते तिनें पतीला दाखविले आणि जणूं त्याच्याकडून त्याची अपेक्षा केली. कीं मुलगा बापाच्या वळणावर आहे हें सुचविलें ! गंगाधर सागतो, त्या बोरवरील वण तिच्याच दाताचे असावेत व ते तिनें अगोदरच करून ठेवलेले असावेत. नाहींतर ती हंसती कशाला ! धर्माचारानुसार प्रसूतीनंतर काहीं कालपर्यंत संभोग वर्ज्य असतो. अत्रिस्मृतीत (Dharma Sastra or the Hindu Law Codes, Text. Vol. I : P. 195) सांगितलें आहे: 'पण्मासान्कामयेन्मर्त्यो गर्भिणीमेव च स्त्रियम् । आदन्तजनतादूर्ध्वमेवं घर्मो विधीयते ॥' : सातव्या महिन्यापासून मुलाला दात येईपर्यंत संभोग करूं नये. म्हणून पत्नी हंसून विचारते, आता मुलाला दात सुद्धा आले, आणखी किती बाबायचें ! अपत्यस्नेहाचा अतिरेक मातापित्याच्या स्नेहातही व्यत्यय आणूं शकतो ! सरस्वतीकण्ठाभरणात (सोद्धेद) भाव अलकाराचें उदाहरण: 'अभिप्रायानुकूल्येन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते । सोद्धेदोऽथ निरुद्धेदश्चैकतश्चाभितश्च सः ॥ ५

रसिअजणहिअअदइण कइवच्छलपमुहसुकइणिम्मइण ।
सत्तसअग्नि समत्तं बीअं गाहासअं एअम् ॥

तृतीयं शतकम् ।

२०१ निंदेसही अपात्र :

201. Beyond Censure.

अच्छउ ता जणवायो, हिअअं विअ अत्तणो तुह पमाणम् ।

तह तं सि मन्दणेहो जह ण उवालम्भजोगो सि ॥१॥

[अस्तु तावज्जनयादो हृदयमेवात्मनस्तव प्रमाणम् ।

तथा त्वमसि मन्दस्नेहो यथा नोपालम्भयोग्योऽसि ॥]

लोकप्रवाद कांहींही असो; तुमचें अंतःकरण हेंच खऱ्याखोड्याचें प्रमाण. मजबरील तुमची प्रीति इतकी मंद झालेली आहे कीं आता निंदा करण्याइतकीही तुमची लायकी नाही.

● 'लोक काय वाटेल तें बोलतात, त्याच्या तोंडाला कोण हात लावणार ?' 'कबूल, तुम्ही तरी छातीला हात लावून सांगाल का, की हा बोभाटा सर्वेस्वी सोटा आहे !' निंदा कोणाची करावयाची ? ज्याचें अंतःकरण स्निग्ध असेल त्याची, कारण त्याचे अर्गी दाक्षिण्य असतें व म्हणून त्याचें परिवर्तन शक्य असतें. पण तुम्ही तर पूर्ण उदासीन आहांत; तुमच्यावर अशा मृदु अस्त्राचा काय परिणाम होणार ? हीमुद्दां निंदाच आहे, पण ती स्निग्ध आहे. आशेन अलंकार.

२०२ स्वच्छन्दी :

202. Self-Willed.

अप्पच्छन्दपहाविर ! दुल्लहलम्भं जणं वि मग्गन्त ! ।

आआसपहेहि* भमन्त हिअअ ! कइआ वि भज्जिहसि ॥२॥

१. अप्पणो.

[आत्मच्छन्दप्रधावनशील दुर्लभलभ्यं जनमपि मृगयमाण ।
आकाशपथैर्भ्रमच्छदय कदापि भङ्क्ष्यसे^१ ॥]

हृदया, तूं स्वच्छंदानें धावत आहेस, जें अप्राप्य त्याची हांव धरीत आहेस, आभाळात भरान्या मारीत आहेस; केव्हां ना केव्हां तरी तूं भग्न होशील.

● आभाळांतली भरारी सारखी निराधार, कारण मनोरथांच्या सिद्धीला दूतीचाही आधार नाही. तुझें स्वच्छंदी भ्रमण कोण स्थगित करूं शकेल !

२०३ गणिका :

203. Courtesan.

अहव गुणविविध लहुआ, अहवा गुणअणुओं ण सो लोओ ।
अहव हि णिगुणा वा, बहुगुणवन्तो जणो तस्स ॥३॥

[अथवा गुणा एव लघवोऽथवा गुणज्ञो न स लोकः ।

अथवास्मि निर्गुणा वा बहुगुणवाञ्जनस्तस्य ॥]

जगांत गुणाना किंमत राहिलेली नाही; किंवा त्याला गुणाची पारख नाही; किंवा नीच निर्गुणा आहे; किंवा त्याची प्रिया गुणी आहे.

● गुणगर्विता गणिकेचे उद्गार. गणिका म्हणजे साधारणी वेश्या नव्हे. गणिकाच्या अंगच्या अगणित गुणांचा संस्कृत साहित्याला परिचय आहे. अशा अनमोल गुणाची किंमत कशी करता येईल ? रसिक विदागी देतात, ती त्याच्या रसिकतेची किंमत, किंवा दानमर्यादा. या गाथेचा नायक अरसिक

१. आत्मच्छन्दप्रभविष्णु दुर्लभलभ्यं जन विमार्गमाण. २. आयासवशी. ३. आत्मच्छन्दप्रभावशीले दुर्लभलभ्य जनमपि मार्गमाण । अशपथैर्हृदयक्रियापि भग्ना भवति ॥ ४. गुणअणुओ, गुणअएलओ. ५ बहुगुणो क्वचु अण्णो जणो तस्स. ६ बहुगुणवन्तोजनास्तस्य.

नाही, कारण त्याला स्वजनांच्या गुणांची पारख आहे. गणिकेने गुण उधेळले असतील, म्हणूनच तो आता तिला टाळीत असावा; किंवा चारुदत्ताप्रमाणे दारिद्र्यामुळे.

२०४ आरसा :

204. Mirror.

कुट्टन्तेण वि हिअएण मामि ! कह णिव्वरिज्जे तम्मि ।

औदसे पडिविम्बं वि ज्जेम्मि दुःखं ण संकमइ ॥४॥

[स्फुटितापि हृदयेन मातुलानि कथं निवेद्यते तस्मिन् ।

आदर्शे प्रतिविम्बमिव यस्मिन्दुःखं न संक्रामति ॥]

मामी, माझे हृदय दुःखाने फुटत आहे; पण हें मी त्याला कशाला सांगूं ? आरशांतल्या प्रतिविम्बाप्रमाणे माझे दुःख त्याला दिसले तरी ते काही त्याच्या अंतर्पर्यामांत प्रविष्ट होणार नाही.

● त्याचे हृदय आरशासारखे आहे; स्वच्छ, गुळगुळीत व चकचकीत; पण अक्षिप; त्याला माझ्याबद्दल आसर्जीब नाही, की तो अन्यायक्त आहे ! मी मान त्याच्यावर अनुरक्त आहे. माझे प्रेम कसे यशस्वी होईल !

२०५ काकयलि :

205. Hesitation.

पासासङ्की काओ नेच्छेदि दिणं पि पाहिअघरणीए ।

ओअन्तकरअलोगलिअवलअमज्झट्टिअं पिण्डम् ॥५॥

[पाशाशङ्की काको नेच्छति दत्तमपि पयिकट्टहिण्या ।

अर्धनतकरतलायगलितवलयमध्यस्थितं पिण्डम् ॥]

१. अहाए. २. जम्मि. ३. स्फुटितेनापि हृदयेन कथं भगिनी निर्गृहीतव्यते तस्मिन् । ४. स्फुटं तेनापि हृदये मातुलि कथं निवारिते तस्मिन् । ५. अवदाते. ६. ण छिवदे, नेच्छवद. ७. ओणन्त, ओवन्त ८. न स्पृशति दत्तमपि यत्ति. ९. उधत्त.

पति प्रवासाला गेल्यामुळे कृश झालेली गृहिणी काकवली ठेवण्या-
फरतां खाली बांकली, तेव्हां तिच्या हातांतली बांगडी गळून पिंडाभोंवतीं
पडली. हा फांस असावा अशा शंकेनें कावळ्यानें त्याला स्पर्श
केला नाहीं

● पुष्कळ खटपट करून नायिकेचें मन वळविलें, निमित्त साधून तिला
धराबाहेर काढली आणि आता नसत्या शंका धेऊन तूं टाळाटाळ करीत
आहेस. नायकाला दूतीचें आश्वासन व प्रोत्साहन.

२०६ भिंतीवरील रेखा :

206. Calendar.

ओहिदिअहागमासंकिरीहिँ सहिआहिँ कुडलिहिआओ ।
दोतिणि तहिँ विअ चोरिआएँ रेहा पुसिज्जन्ति ॥६॥ १

[अवधिदिवसागमाशङ्किनीभिः सखीभिः कुड्यलिखिताः ।

द्वित्रास्तत्रैव चोरिकया रेखाः प्रोञ्ज्यन्ते ॥]

प्रवासाला गेलेल्या प्रतीच्या आगमनाची मुदत टळली असावी अशा
शंकेनें मैत्रिणींनीं कुडावरील रेखा वाढविल्या; पण पत्नीनें त्यांपैकीं
दोन तीन चोरून पुसून टाकल्या.

● वायच्याप्रमाणें पति परत आला नाहीं तर तिची अवस्था कठिण
होईल अशी सख्याना घास्ती वाटली म्हणून त्यांनीं रेखा वाढविल्या.
प्रवासासाठीं ठरलेल्या दिवसाइतक्या रेखा भिंतीवर काढावयाच्या आणि
दिवस उलटला कीं त्यांपैकीं एक रेखा पुसावयाची असा रिवाज असे.
मैत्रिणींनीं रेखा वाढविल्या हें पत्नीच्या लक्षात आलें. त्यामुळेच त्याचें
आगमन लावणीवर पडेल या भीतीनें किंवा अधीरतेमुळे गृहिणीनें त्यापैकीं
काहीं पुसल्या.

१. तीएँ लिहिरीए. २ भित्ति ३. संकीर्तिनीभिः सखीभिस्तस्यालिखन्त्या. ।
द्वित्रास्तस्मिन् चोरिकया रेखा प्रोञ्ज्यन्ते ॥

२०७ विधिघटना :

207. Creation.

तुहं मुहसारिच्छं ण लहइ त्ति संपुण्णमण्डलो विहिणा ।
अण्णमअं व्व घडइउं पुणो वि सण्डिज्जइ मिअङ्को ॥७॥

[तव मुखसादृश्यं न लभत इति संपूर्णमण्डलो विधिना ।

अन्यमयमिव घटयितुं पुनरपि सण्ड्यते मृगादकः ॥

पौर्णिमेच्या पूर्ण चंद्रालाही तुझ्या मुखाचें सादृश्य व सौंदर्य लाभत नाही हें पाहून जणूं दुसऱ्या कोणत्या तरी द्रव्यापासून चंद्र पुन्हा घडवावा म्हणून ब्रह्मा जणूं चंद्राचे कलाकलांनीं तुकडे करीत आहे.

● तुलनेसाठी पाहा : "In moon, that waxing waning shines as spots appear, Are any spots discerned in face of maiden here?" (The Sacred Kurral of Tiruvalluva Nayanar Rev G. U Pope p 154) वैशिष्ट्यांची नवी मिश्रणे करून ब्रह्मा सौंदर्याचे नेनेने नमुने निर्माण करीत असतो. तुहं सौंदर्य पाहून तो स्वतःच चकित झाला. जणूं त्याला चिरंतन स्वरूप देण्यासाठी तो या नमुन्यावर चंद्राची घटना-विघटना करीत आहे. कुशामतीची परिणीमा. प्रतीप अलंकार : ' उपमानानर्थक्यं प्रतीपमस्थोपमेयत्वम् । ' अलंकारबोस्तुभ.

२०८ गणित :

208 Calculation

अज्जं गओत्ति, अज्जं गओत्ति, अज्जं गओत्ति, गणरीए ।
पडम विअ दिअहद्वे कुट्टो रेहाहिं चित्तालिओ ॥८॥

[अद्य गत इत्यद्य गत इत्यद्य गत इति गणनशीलया ।

प्रथम एव दिव्यसार्धं कुल्य रेखाभिधिश्रितम् ॥]

१ गुणा २. अण्णमनज्ज ३ घडेउं ४ पुन पुन

आज पति प्रवासाला जाणार असें पत्नीला कळलें. ते आज जाणार, आज ते गेले, ते आजच गेले, असें म्हणत ती भितीवर रेघा काढूं लागली आणि पहिल्या दिवसाच्या प्रयमार्धांतच तिनें सारी भित रेघांनीं चिह्नित केली !

● तरी विचारीची गणना पुरी झाली नाही. प्रवासाला निघालेल्या पतीला पत्नीची विरहविकलावस्था दाखवून त्याला प्रवासापासून परावृत्त करण्याचा दूतीचा प्रयत्न.

२०९ सलज्जा :

209. Bashful.

ण वि तह पढमसमागमसुरअसुहे पाविएवि परिओसो ।

जह बीअदिअहसविलक्षलक्षिए वअणकमलम्मि ॥९॥

[नापि तथा प्रथमसमागमसुरतसुखे प्राप्तेऽपि परितोषः ।

यथा द्वितीयदिवससविलक्षलक्षिते वदनकमले ॥]

(रात्रीच्या आठवर्णांमुळे) सलज्ज झालेलें तिचें मुखकमल दुसरे दिवशीं पाहतांना होतो तेवढा आनंद काहीं प्रत्यक्ष प्रथम समागमात होत नाही.

● गंगाधर सागतो, तिनें प्रथम त्याला शिडकारलें होतें; पुष्कळ प्रार्थना-नंतर तिनें संमति दिली. समागमामुळे ती सतुष्ट झाली. इतकी, कीं समतीला विलंब लावला याबद्दल विमनस्क झाली. तिच्या मुद्रेवरील भाव पाहून नायकाला स्वतःच्या गुणाबद्दल धन्यता वाटली. प्रथम समागमात आनंद असतो हें खरें, पण तो दुष्कर असतो, तोही आपण सुकर केला, याबद्दल नायकाला अभिमान वाटला. त्या लाजच्या मुद्रेंत संतोष व अपेक्षा, पश्चात्ताप व कृतार्थता याचें मधुर समिश्रण होतें.

१ जह बीअदिअहरम्भे चुम्बनवलिए वअणकमलम्मि । २ सुरेनापि भवति परितोष ३ द्वितीयस्तारम्भे चुम्बनवलिते.

२१० मदनशर :

210. Arrows of Love.

जे संमुहागअबोलन्तवलिअपिअपेसिअच्छिविच्छोहा । १

अम्हं ते मअणसरा, जणस्य जे होन्ति ते होन्तु ॥१०॥

[ये संमुहागतव्यतिक्रान्तवलितप्रियप्रेषिताक्षिविक्षोभाः ।

अस्माकं ते मदनशरा जनस्य ये भवन्ति ते भवन्तु ॥]

(अनुनयासाठी) प्रियकर सन्मुख आला. (मी त्याला उत्तेजन दिलें नाहीं म्हणून) तो विन्मुख होऊन (जाऊं लागला.) जातां जातां त्यानें उध्कण्ठेनें वळून पाहिलें. यामुळें माझे अंत करण क्षुब्ध झालें. त्याचे दृष्टिक्षेप मला मदनाच्या वाणांसारखे भासले; इतरांना काय वाटत असेल तें असो.

● मदनाचे वाण खरोखरच फुलांचे असतात का ग ! या सखीच्या प्रश्नाला उत्तर.

२११ कडदोरा :

211. Through Fire & Water.

इअरो जगो ण पावइ तुह जहणारुहणसंगमसुहोहिम् । १

अणुहवइ कणअडोरो हुअवहवरुणार्णं माहप्पम् ॥११॥

[इतरो जनो न पाप्नोति तव जघनारोहणसंगमसुखकेलिम् ।

अनुभवति केनकदोरो हुतवद्ववरुणयोर्माहात्म्यम् ॥].

तुझ्या जघनावर आरोहण करण्याचें किंवा त्यांना मिठी घाटून होलण्याचें सुख इतरेजनांना मिळत नाहीं व तें तुझ्या सोन्याच्या कड-
दोन्याला मिळतें. हें क्षमि व वरुण यांच्या वृषेचें माहात्म्य.

१. पमुगगव. २ ये प्रमुहागतव्युत्क्रान्तवलितप्रियप्रेषिताक्षि. ३. जनस्य
हुतवद्ववरुणसंगममाहात्म्यम् .

● कनकडोर म्हणजे कमरपट्टा नव्हे, कडदोरा. चपटा कमरपट्टा कमरे-
भोंवतीं गच्च बसतो आणि भरदार कडदोरा सैल असून नितबावर व
जघनावर ओघळतो आणि तो कडोसरीत गुस्पटलेला किंवा कांसोट्यात
गुताविलेला असल्यामुळे शरीराच्या हालचालींशी ताल धरतो. प्राचीन शिल्पात
कडदोराचे अनेक नमुने आढळतात, आणि आतां, क्वचित्, ग्रामीण
जीवनात सोनार प्रथम सोने तापावितो आणि तत्त सुवर्णावर कौशल्याचे
संस्कार केल्यानंतर पाण्यात बुडवतो. यामुळे अलंकाराना आपोआप
अग्निपानीय व्रताचें श्रेय व फळ मिळतें. व्रतखंडात असें कांहीं फळ
सांगितलेलें असतें तर तें कितीतरीनीं स्वीकारलें असतें !

२१२ आश्चर्य :

212 Wonder

जो जस्स विहवसारो तं सो देइ त्ति किं त्य अच्छेरम् ।

अणहोन्तं पि खु दिण्णं दोहग्गं तइ सत्तीणम् ॥१२॥

[यो यस्य विभवसारस्त स ददातीति किमत्राश्चर्यम् ।

अभैवदपि खलु दत्त दौर्भाग्य त्वया सपत्नीनाम् ॥]

आपल्या वैभवाचें सार असें जें धन तें मनुष्य दुसऱ्यांना देतो,
यात आश्चर्य फसले ! तुझ्यापार्शीं नसलेलें दौर्भाग्य तू आपल्या सवतींना
देतेस, हें खरें आश्चर्य

● विरोधालंकार “अविरोधेऽपि विरोधो यत्रोक्त स्याद्विरोध स ।
स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात् ॥” अलंकारकौस्तुभ. अलंकार
रत्नाकरात विशेषोक्तीचें उदाहरण ‘हेतुसाकल्ये फलानुपत्तिर्विशेषोक्ति ।’

२१३ निरुपम :

213. Unique.

चन्द्रसरिसं मुहं से सरिसो अमअस्स मुहरसो तिस्सा ।

सकअग्गहरहैसुज्जलचुम्बणअं कस्स सरिसं से ॥१३॥

[चन्द्रसदृशं मुखं तस्याः सदृशोऽमृतस्य मुखरसस्तस्याः ।

सकचग्रहरमसोज्ज्वलचुम्बनकं कस्य सदृशं तस्याः ॥]

तिचें मुख चंद्रासारखें व अग्ररस अमृतासारखा आहे. तिचें केस धरून बलात्कारानें, घाईनें व आवेशानें तिचें चुवन घेतलें, त्याला उपमा कशाची ?

● निरुपम म्हणून अद्वितीय की तोंवर अननुभवित म्हणून ? 'उज्ज्वलं मनोसं,' सरस्वतीकण्ठामरण. अलंकारकौस्तुभात् उपमानलुप्तोपमेवै उदाहरणः 'वाक्यसमासोभयगोपमानलुप्ता...अत्र सकचग्रहरमसृष्टचुम्बनं कस्य सदृशमिति उपमानस्याप्रयोगः ।' अलंकाररत्नाकरात् सङ्कराच्च उदाहरणः 'अद्भुतत्वे तु सङ्कराः'

२१४ विचक्षणा :

214. Caution.

उप्पण्णत्थे कज्जे अइचिन्तन्तो गुणागुणे तम्मि ।

चिरैआलमन्दपेच्छित्तणेण पुरिसो हणइ कज्जम् ॥१४॥

[उत्पत्तायै कार्येऽतिचिन्तयन्गुणागुणौ तस्मिन् ।

चिरैकालमन्दप्रेक्षित्वेन पुरुषो हन्ति कार्यम् ॥]

१ अमअगरिष्ठो अ मुहरसो २ रदुम्बेल, रदगाअल. ३ रमगोदेल, रमगदुल, गहनप्रदणभागांअल ४ अइ मुन्दर मुखपेच्छित्तनेण ५ अतिमुन्दर-
अल्पप्रक्षित्वेन, चिरैकालमन्दप्रेक्षित्वेन, चिरैकालम्

यशापयशाच्या सभाव्यतेची व गुणावगुणाची फाजील विचक्षणा करणारा मनुष्य सावकाशपणे विचार करण्यात काळ दवडतो आणि सिद्ध होत आलेल्या कार्याचा नाश करतो.

● हे शुद्ध सुभाषित आहे; तरीही गंगाधर सागतो, दीर्घसूत्री नायफाला हे दूतीचे प्रोत्साहन आहे.

२१५ रागानुराग :

215. Motive.

बालअ ! तुमाहि अहिअं णिअअं विअ बल्लहं महं जीअम् ।
तं तद् विणा ण होइ, चि तेण कुविअं पसाएमि ॥१५॥

[बालक त्वत्तोऽधिकं निजकमेव बल्लभ मम जीवितम् ।

तस्यया विना न भवतीति तेन क्षुपितं प्रसादयामि ॥]

बालक, तुझ्यापेक्षा मला फक्त माझा जीवच जास्त प्रिय आहे. तुझ्याशिवाय जीव राहत नाही, म्हणून राग आवरून तुला प्रसन्न करण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे.

● राग न अनुराग, दोषाचाही वर्ण आरक्त, परक फक्त छटेचा. रागामार्गे प्रतिपक्षाचा अपराध असतो तर अनुरागामार्गे अनुनय; त्या मार्गे अहंकार, या मार्गे आसक्ति. मी तुझा अनुनय करीत आहे, म्हणून तुझा अपराध माझ्या निदर्शनास आलाच नव्हता किंवा मी तुझ्यावर अप्रसन्न झालेच नव्हते, असा गैरसमज करून घेऊ नको.

२१६ पुरावा :

216. Evidence.

पत्तिअ ! ण पत्तिअन्ती, जइ तुज्झ इमे ण मज्झ रुअईए ।
पुढीअ बाहविन्दू पुलउग्गेण भिज्जन्ता ॥१६॥

१ त्वतोऽप्याधिक २ नियतमेव ३ पत्तअ ण पत्तअन्ती

[प्रतीहि न प्रतीयन्ती यदि तवेमे न मम रोदनशीलायाः ।

पृष्ठस्य चाप्पविन्दवः पुलकोद्भेदेन भिद्यमानाः ॥]

जीव तोडून सांगितलें तरी तुला माझा विश्वास वाटत नाही. पहा, तुझे अश्रु माझ्या पाठीवर पडत आहेत आणि माझ्या कंठावर उमलणारे रोमाञ्च त्यांचा भेद करीत आहेत.

● प्रथम मनघरणी केली, नंतर पायघरणी; तेव्हा तिचे अश्रु त्याच्या पाठीवर पडूं लागले व त्याचें शरीर रोमांचित झालें. खऱ्या प्रेमाधिवाय पुलकोद्भव होत नाही. रोमाञ्च हाच निरपराधित्वाचा पुरावा व प्रेमाचा प्रत्यय. दुर्जेनाच्या चुगत्मावर विसंभू नको, माझ्या वचनावर विश्वास ठेव, प्रेमाचें प्रमाण पाह आणि प्रसन्न हो, अशी नायिकेची विनवणी.

२१७ सन्मित्र :

२१७. Friend Indeed

तं मितं काञ्चनं जं किर वसणम्मि देसआलम्मि ।

आलिहियभित्ति वाउल्लंअं व ण परम्मुहं ठाड् ॥१७॥

[तन्मित्रं कर्तव्यं यत्किंल व्यसने देशकालेषु ।

आलिखितमितिपुत्तलकमिव न पराङ्मुखं तिष्ठति ॥]

अमा मित्र करारा फों जो कोणत्याही फाळी, देशी व प्रमंणी पराङ्मुख होणार नाही आणि भितीवर चित्रित केलेल्या वाढलीप्रमाणें नेहमी मन्मुख राहिल.

● भारतातील सर्व प्राचीन चित्रे व शिल्पे समुगच असतात.

२१८ हाय ! हाय !!

218 Wail.

चहुआड णइणिउल्ले पढमुंगअमीलणण्डणविलक्खम् ।

उल्लेड विहंगउलं हा हा पक्खेहिं व मणन्तम् ॥१८॥

१. श्रवणमस्ता २ पुनन, पुननं ३ आनिगिनिप्रव ४. मुग्ध.

[वध्वा नदीनिकुञ्जे प्रथमोद्गतशीलखण्डनविलक्षम् ।

उड्डीयते विद्वंगकुलं ह्य ह्य पक्षैरिव भणत् ॥]

नदीतीरावरील कुञ्जांत वधूचें शीलखण्डन झालें, हें दृश्य पाहून
झाडांवरील पक्ष्यांना लाज वाटली आणि त्यांचा समूह पंख फडफडवीत,
जणूं हाय ! हाय ! असे उद्गार फाटीत तेथून उडून गेला.

● हें शीलखण्डन होत आहे, हे पक्ष्यांना कसे उमजलें ? त्यानाही
पातिव्रत्याची जाणीव असते की काय ! शिकारी सांगतात की परक्याच्या
आगमनाची जाणीव जंगलांतल्या जनावराना देण्यासाठी कांहीं पक्षी
शिकान्याच्या माथ्यावर चीत्कार करीत उडत राहतात आणि ही सूचना
मिळताच शिकार सावध होऊन इतरत्र छुडपांत आश्रयाला जाते. या
गार्थेतल्या पाखरांनी दिलेली साद कुञ्जातल्या मिथुनाला सावध करण्यासाठी
दिली, की वाट पाहणाराला जोडीदाराच्या आगमनाची बरी देण्यासाठी ?

२१९ वसन्तोन्माद :

219. Hot Season.

सच्चं भणामि, बालअ ! णत्थि असक्कं वसन्तमासस्स ।

गन्धेण कुरवआणं मणं पि असइत्तणं ण गआ ॥१९॥

[सत्यं भणामि बालक नास्त्यशक्यं वसन्तमासस्य ।

गन्धेन कुरवकाणां मनागप्यसतीत्वं न गता ॥]

बालक, मी खरेंच सांगते, (उन्मादक) वसंतांत काहीही अशक्य
नाहीं. कुरवकांचा सुगंध दरवळत असूनही ती थोडीही चळली नाही.

● बालक, तुला जीवनाचा अनुभव नाही, विरहवेदनाच्या तीव्रतेची
कल्पना नाही, वसंतमास व कुरवकांचा सुवास याच्या सामर्थ्याची जाणीव
नाहीं. त्वरा कर, घरी जा, नाहीतर तिच्या शीलाचा भरंवसा नाही.

१. असाध्य.

२२० पिंजऱ्यांतलें पांखरूं :

220. Cage Bird.

एकेकमवइवेठणविवरन्तरदिण्णतरलणअणाए ।

१) तइ चोलन्ते, वालअ ! पञ्जरसउणाइअं तीए ॥२०॥

[एकैकवृतिवेष्टनविवरान्तरदत्ततरलनयनया ।

त्वयि व्यतिक्रान्ते वालक पञ्जरशकुनायितं तथा ॥]

वालक, तूं गेलास तेव्हां कुंमणाच्या एकेका छिद्रांतून तिने चंचल दृष्टीने तुझ्याकडे पाहिलें, पिंजऱ्यांतलें पांखरूं पाहतें तसें.

● पिंजऱ्यातलें पांखरूं एकेका काडीआडून मान बांकवून भिरभिरत्या नजरेने बाहेर पाहत पाहत आतल्या आडव्या दांडीवर अत्यस्पर्शे हालचाल करीत असतें; जणू कोटून, कमें व वेव्हा बाहेर पडता येईल याचाच विचार त्याच्या मनात सदैव चाललेला असतो. ती परतंत्र नसती व तूं साद दिली असतीस तर पाखरासारखी ती तुझ्यामागे उडत आली असती.

२२१ कुंमण :

221. Fence.

ता किं करेउ, जइ तं सि तीअ वइवेठ्ठपेद्धिअथणीए । १

पांअइगुठ्ठद्वक्खित्तणीसहङ्गिअ वि ण दिट्ठो ? ॥२१॥

[तत्किं करोतु यदि स्वमसि तथा घृतिवेष्टनप्रेरितस्तनया ।

पादोद्गुष्ठाधोक्षितनिःसद्वाङ्मयापि न दृष्टः ॥]

कुंमणाला अगदीं छाती भिडवून आणि रंग लागेपर्यंत पायांच्या धव्या अंगुष्ठांवर उभे राहून विचारीनें तुमें दर्शन व्हावें म्हणून तडफड फेटी, पण तूं तिला दिसलाच नाहींस. मग निनें विचारीनें काय करावें ?

१. वइवेठणविवरन्तरतरलदिण्णअणाए. २. एकमम. ३. च्युत्तमति.

४. पाअइगुठ्ठद्वक्खित्त. ५. पादागुष्ठाधोक्षित.

● संकेताप्रमाणें मी तिच्या दारावरून केरी टाकली पण ती दिसली, नाही, या नायकाच्या तक्रारीला दूनीचें उत्तर; माझे आणि तुमचें, दोघांचेही दुर्दैव, दुसरे काय ! आणि कुंपणाचें सुदैव !

२२२ अश्रु :

222. Tears.

पिअसंभरणपलोडुन्तवाहधाराणिवाअभीआए ।

दिज्जइ वड्ढग्गीवाएँ दीवओ पहिअजाँआए ॥२२॥

[प्रियसंस्मरणप्रलुठद्वाप्पधारानिपातभीतया ।

दीयते वक्रग्रीवया दीपकः पथिकजायया ॥]

प्रियकराच्या आठवणीमुळे डोळ्यांत दाटलेल्या अश्रुधारा ओघवून ज्यात विश्लेष या भीतीने प्रवाशाच्या पत्नीने मान वळवून दिवा दिला.

● प्रोपितपतिकेचा अभिलाष करणाराला ती असाध्य आहे अशी दूतीची सूचना.

२२३ लवाचिक :

223. Fragile.

तइ वोलन्ते, बालअ ! तिस्सा अङ्गाइँ तह णु वलिआइँ ।

जह पुड्डिमज्झणिवतंतवाहधाराओँ दीसन्ति ॥२३॥

[त्वयि व्यतिक्रामति बालक तस्या अङ्गानि तथा नु वलितानि ।

यया पृष्ठमध्यनिपतद्वाप्पधारा दृश्यन्ते ॥]

बालक, तू जाऊं लागलास तेव्हा (तुझ्याकडे पहात पहात) तिने आपले अंग वसल्या जाणें इतकें वळविलें कीं तिचे अश्रु तिच्या पाठीच्या मध्यावर पडतांना दिसले.

● तुझ्यावरील प्रेमासुळें तिच्या शरीराची अशी दैना झालेली आहे.

१. धरणीए. २. प्रगलत्, प्रपतद्. ३. णिवलंत, णिवदंत.

२२४ चालेल :

224. Common Man.

ता माज्झिमो व्विअ वरं, दुज्जणसुअणेहिँ दोहिँ वि ण कज्जम् ।
जह दिट्ठो तवइं खलो, तहेअ सुअणो अईसन्तो ॥२४॥

[तन्मध्यम एव वर दुर्जनसुजनाभ्यां हाभ्यामापि न कार्यम् ।

यया दृष्टस्तापयति खलस्तथैव सुजनोऽदृश्यमानः ।]

तो मध्यम गुणी आहे, हेंच ठीक आहे. दुर्जन व सज्जन या दोघांचेहि कार्य नाही. दुर्जनाचें दर्शन तापदायक असतें आणि सज्जनाचें तर दर्शनही होत नाही.

● सज्जन दुर्मिळ व भेटला तरी निरूपयोगी; जगदुंदरावर प्रवचन सुरू करावयाचा; दुर्जन भेटला की आयुष्याचें मातेरें द्यावयाचें. म्हणून ज्याचे गुणदोष सामान्य आहेत असाच पुढीं लिपाना अधिक इष्ट घाटतो; तसें नव्हे तर सामान्य जनाना कोण विचारता !

२२५ कटाक्ष :

225. Sido Glance.

अद्वच्छिपेच्छिअं मा करेहि, साहाविअं पलोएहि ।

सो वि सुदिट्ठो होहिइ, तुमं पि मुद्धा कलिज्झिहिसि ॥२५॥

[मर्धाक्षिमेक्षितं मा शुरु स्यामायिकं प्रलोक्य ।

सोऽपि सुदृष्टो भविष्यति त्वमपि मुग्धा कैलिष्यसे ॥]

तूं त्याप्याकडे कटाक्ष टाकूं नकोन, त्याभाविकरणेंच पहा; म्हणजे तो तुला नीट दिसत आणि पार तर लोफ तुज अड्ड म्हणनीट.

१. अदीगन्ता. २. न मे कार्यम्. ३. शिरसा भविष्यति.

● आपल्या पतीकडे काण्या डोळ्याने पाहणाऱ्या म्हीप्रत पत्नीचे इंध्योद्धार, अलंकार-रत्नाकरांत तंत्र अलंकाराचें उदाहरण: 'नानाफलप्रयुक्तः तन्त्रम् ।'

२२६ गुपचुप :

226. Silent Surrender.

दिअहं गुंडक्किआए तीए काऊण गेहवावारम् ।
गरुए वि मण्णुदुःखे भरिमो पाअन्तसुत्तस्स ॥२६॥

[दिवसं रोपमृकायास्तस्याः कृत्वा गेहभ्यापारम् ।
गुरुकेऽपि मन्युदुःखे स्मरामः पादान्तसुतस्य ॥]

दिवसभर ती घुश्यांत होती, गुपचूप होती. कामधाम आटोपल्यावर रागाचें दुःख विशेष असतानांही ती माझ्या पायांजळ येऊन शोंपली, त्याची आठवण होते.

● जो अपराधी, त्याच्याच पायाचा विचारीला आश्रय करावा लागला. कारण ती कुलीन, पतिव्रता होती. दशरूपकात औदार्याचें उदाहरण.

२२७ उपदेश :

227. Counsel.

पाणउडीअ वि जालिऊण, हुअवहो जलइ जण्णवाडम्मि ।
ण हु ते परिहरिअन्वा विसमदसासंठिआ पुरिसा ॥२७॥

[पानकुट्ट्यामपि ज्वलित्वा हुतवहो ज्वलति यज्ञवाटेऽपि ।
न खलु ते परिहर्तव्या विषमदशासंस्थिताः पुरुषाः ॥]

अग्नि काय, शोंपडींत पेटतो, तसाच यज्ञस्थानीही प्रज्वलित होतो पुरुषाना विपन्नावस्था प्राप्त झालेली असली तरी त्यांना टाळूं नको.

● पानकुटी म्हणजे चाण्डालकुटी (गगाधर), पर्णकुटी (येसर), मंदाराचें धर, पिठा (भागवत), शौण्डिककुटी (सरस्वतीकण्ठाभरण) आणि मदिरापानकुटी, गुचा (मधुरानाथ) पण गुत्पात अग्नीचें काय प्रयोजन ? कीं गुत्पातच हातभट्टी लावीत असत ? गगाधर सांगतो, अधम स्त्रीसगामुल्लें दूषित झालेल्या धनिकाला शिडकारण्याच्या विचारात असलेल्या दुहिटेला व्यवहारचतुर वेश्यामातेनें केलेला हा उपदेश आहे सरस्वतीकण्ठाभरणात वक्र निदर्शनेचें उदाहरण 'दृष्टान्त प्रोक्तासिद्धयै य सिद्धेऽर्थे तन्निदर्शनम् । पूर्वाक्षरसमत्वे तदनु वक्र च कथ्यते ।'

२२८ मूलकारण :

228 Basic Principle

ज तुज्झ सई जाआ, असईओ जं च सुहअ ! अहो वि ।

ता किं फुट्टु ? बीअ तुज्झ समाणो जुआ णत्थि ॥२८॥

[यच्च सती जाया असत्यो यच्च सुभग वयमपि ।

तर्किं स्फुट्तु बीजं तच्च समातो युवा नास्ति ॥]

सुभग, तुझी पत्नी सती आहे व आम्ही असती आहोंत, याचें मूलकारण स्पष्ट सांगत, तुझ्यासारखा तरण (तिला प्राप्त झाला व आम्हाला लाभला) नाही

● आम्ही मित्राबरोबर एक तरुण एका गणिकेकडे गेला त्याच्या आयुष्यातला हा पहिलाच प्रसंग तिच्या निरोप घेताना, तिच्या मदिरात पाऊळ टाकताना नव्हे, त्यानें विचारलें, तुम्ही इतक्या सुंदर, एवढ्या गुणी, या मार्गांत कशा पडलात ? त्याला तो प्रश्न नवा होता, तिला नेहमीचाच होता, कारण नवाशिके बाचीराव आरभीं हाच प्रश्न विचारतात गिःहाइकाची व त्याच्या धमपत्नीची स्तुति हें गणिकाच्या कैतवाचें एक वैशिष्ट्य आहे आणि तेंच गृहस्थाला गुगवितें ।

२२९ हाताला हात :

229. Co-operation.

सञ्चस्सम्मि वि दंद्धे तहवि हु हिअअस्स णिव्वुदि च्चेअ ।

जं तेण गामडाहे हत्थाहत्थि कुटो गहिओ ॥ २९ ॥

[सर्वस्येऽपि दग्धे तथापि खलु हृदयस्य निर्वृतिरेव ।

यत्नेन ग्रामदाहे हस्ताहस्तिकया कुटो गृहीतः ॥]

गावाला आग लागली, तोंत तिचें सर्वस्व जळून गेलें; तरीही प्रियकरानें तिच्या हातातून घडा घेतला तेव्हां तिच्या हृदयाला परम सुख झालें.

● आग विक्षविण्यासाठी गावकऱ्यानी पाणवठ्यापासून राग लावली होती. पाण्याने भरलेला घडा शेजाऱ्याला देताना तिच्या हाताला त्याचा हात लागला. त्या परिस्थितीत व मनःस्थितीत एवढ्यानेही तिला सुख वाटलें.

२३० चारुदत्त :

230. Poverty.

जाएज्ज वणुद्देसे कुज्जो वि हु णीसाँहो शैडितपत्तो ।

मा माणुसम्मि लोए ताई रँसिओ दरिदो अ ॥ ३० ॥

[जायता वनोद्देशे कुज्जोऽपि खलु निःशाखः शिथिलपत्रः ।

मा मानुषे लोके त्यागी रसिको दरिद्रश्च ॥]

एकाद्या निर्जन जंगलात वेड्यावाकड्या व खुरटलेल्या, फाद्या नसलेल्या व पाने झडलेल्या वृक्षाच्या जन्माला आलों तरी चालेल, पण

१. डड्डे, डडे, दड्डे २. कुण्डो ३. कुज्जो ४. खालओ. ५. गलित, पडित, झडित ६. एककरमो ७. स्थाणुको गलितपत्र, घटितपत्र, शदितपत्रः

मनुष्यलोकांत मात्र दानशील व रसिक, पण दरिद्री, अशाच्या जन्माला येऊं नये.

● गंगाघर सागतो : 'दरिद्रो निर्धनः । अवसररहितश्च ।' आणि रसिक म्हणजे 'सानुरागः शृंगारी च ।' धनाचे अभावीं दरिद्री रसिकाला इच्छित स्थानीं प्रवेश मिळत नाही, त्याप्रमाणें गृहकृत्यांमुळे मला भेटीला येण्याला सगळ नाही, असा असतीनें दरिद्री भुजंगाला दूतीकरवीं सुभाषित रूपात पाठविलेला निरोप. गुणी परंतु दरिद्री चारुदत्तावर अनुरक्त होणारी वसतसेना विख्या. अलंकारत्नाकरात विध्याभासाचें उदाहरणः 'अनिष्टविधानं विध्याभासः ।'

२३१ साहस :

231 Daring.

तस्स अ सोहगगुणं अमहिलसरिसं च साहसं मज्झ ।

जाणइ गोलाऊरो वासांरत्तोद्धरत्तो अ ॥३१॥

[तस्य च सौभाग्यगुणममहिलासदृशं च साहसं मम ।

जानाति गोदापूरो वर्षारत्रौर्धरात्रश्च ॥]

महिलांचे ठायीं सहसा आढळणार नाहीं असें माझे साहस आणि त्याचें सद्भाग्य हीं दोन्ही गोदावरीच्या पुराला व पावसाळ्यांतील मध्यरात्रीला माहीत आहेत.

● साहसावाचून अपूर्व फललाभ होत नाही. वेवरनें टीकेंत हेरो व लेअँडर यांच्या कथेचा उल्लेख केलेला आहे. हेरो ही अँफ्रोडीट या सौंदर्य-देवतेची पुजारीण. तिला भेटण्यासाठीं लेअँडर हा रोज रात्रीं हेलेस्पॉटची सामुद्रधुनी पोहून तिच्या मठात येत असे. एका रात्री तो घादळात बुडून मेला. त्याचें प्रेत पाहतांच हेरोनें समुद्रात उडी घेऊन आत्मार्पण केलें. या

गाथेची नायिका अधिक साहसी. शुक्रवहात्तरीत कथा आहे: भ्रमवती नदीतीरी शेपपुर गावी मुराक्षस नामा शेती होता. त्याची स्त्री कालिका. नदीपार सिद्धेश्वरपुरीत एक ब्राह्मण होता. पालथ्या वागरीचे साह्याने नदीपार होऊन ही त्याशी संग करी. हे वर्तमान कर्णोपकर्णी समजल्यावरून शोध करावा म्हणून मुराक्षस कृत्रिम निद्रा करता झाला. रात्री कालिका चालली, तिचे पाठीमागून आपण गेला, नदीपार गेला. तिने पति पाहिला. वागर पाण्याने भरून ती सिद्धेश्वराचे देवळात गेली व उदकाचा अभिषेक करून म्हणाली - 'देवा ! तूं स्वप्नात सांगितलेस कीं जर मध्यरात्रीत मजला अभिषेक केलास तर तुझा पति पाचेल, नाहीतर पाच दिवसात मरेल यास्तव अभिषेक केला. आता शतायु होऊं दे.' तिची सखी अधारात उभी होती. ती तथास्तु म्हणाली. ही आकाशवाणी ऐकून मुराक्षस सतुष्ट होऊन मागचे मार्गे घरास माघारी आला आणि पाठीमागून स्वकार्य साधून कालिका स्वग्रहास परत येती झाली. असेंच काही साहस, कदाचित् ते समजालीन असेल, या गाथेत अभिप्रेत असावे असे वाटते.

२३२ गेले ते दिवस :

232. Bygone Days.

७ ते वोलिआ वअस्सा, ताण कुडङ्गाण थाणुआ सेसा । ७
अह्मे वि गअवआओ मूलोच्छेअं गअं पेम्मम् ॥३२॥

[ते व्यतिज्ञान्ता वयस्यास्तेषां कुञ्जानां स्थाणव. शेपा. ।
वयमपि गतवयस्का मूलोच्छेद्य गतं प्रेम ॥]

ते आमचे मित्र गेले, त्या कुञ्जातील वृक्ष वटून त्याचीं खोडे शालीं, आम्ही वृद्ध झालो आणि आमचे प्रेमही समूळ नष्ट झाले.

१ एणुआ, एणुआ, खुणुआ २ व्यतीता वेतसा ३ कुरङ्गाणा
४ स्थाणुमा

● या ना त्या निमित्ताने वयस्क असती ग्रामतक्षणांना जागोजाग व वेळोवेळीं भेटत असे आणि त्यांचीं अडलीं कामें करीत असे. बरेच दिवस या पापमूर्तींचें दर्शन झालेलें नमल्यामुळे एका उनाड तरुणानें विचारलें, का हो, अलीकडे कोठें भेटत नाहीं ? या उपहासगर्भ प्रश्नाला बटलेल्या वृद्धेचें उत्तर : आज तुम्ही मूर्तींत आहात, उद्या तुम्हीही वयस्क झाल, तुमचे समानशील दोस्त सोडून जातील, उतारावरून घसरत असताना आठवणी करता येतील असें काहीं तरी या वयात करून ठेवा

२३३ हिरवें खोड :

233 Strumpet

थणजहणाणिअम्बोवरि णहरंङ्का गअवआणं वणिआणम् ।

उव्वसिआणङ्गणिवासमूलवन्ध व्व दीसन्ति ॥३३॥

[स्तनजघननितम्बोपरि नखराङ्का गतवयसां वनितानाम् ।

उद्वसितानङ्गनिवासमूलधन्धा इव दृश्यन्ते ॥]

वय उलटून गेलेल्या स्त्रियाच्या स्तनजघननितनावरील नखाचे ओरखडे मदनाच्या उध्वस्त निवासस्थानाच्या अवशेषासारखे दिसतात

● निवासमूल = भित्तिमूल = घराचा पाया ओसाड घराच्या पायातले दगडही शेजारीपाजारी उकळून नेतात, मग पायाचे खदक जमीनीवर ओढलेल्या ओरखड्यासारखे दिसतात.

२३४ सौंदर्य :

234 Beauty.

जस्स जहं विअ पढमं तिस्सा अङ्गम्मि णिरडिआ दिट्ठी ।

तस्स तहि चेअ ठिआ सव्वङ्गं केण वि ण दिट्ठम् ॥३४॥

[यस्य यत्रैव प्रथमं तस्या अङ्गे निपतिता दृष्टिः ।

तस्य तत्रैव स्थिता सर्वाङ्गं केनापि न दृष्टम् ॥]

तिच्या ज्या अवयवावर दृष्टि पडते तेथेच ती खिळून राहते. (दुसऱ्याकडे पाहावयाचे भानच राहत नाही.) यामुळे तिचे संपूर्ण सौंदर्य कोणीच पाहिलेले नाही.

● तिच्यावर अनेकांची नजर आहे, पण आजवर ती कोणालाही बस झालेली नाही.

२३५ विष व अमृत :

235. Poison & Nectar.

विरहे विसं व विसमा, अमममा होइ संगमे अहिमम् ।

किं विहिणा समअं विअ दोहिं वि पिआ विणिम्मिअआ ? ॥ ३५ ॥

[विरहे विषमिव विषमामृतमया भवति संगमेऽधिकम् ।

किं विधिना सममेव द्वाभ्यामपि प्रिया विनिर्मिता ॥]

तिचा विरह विपासारखा असह्य व समागम अमृतासारखा सुखद आहे. विधीने विष व अमृत यांचे मिश्रण करून प्रिया निर्माण केली की काय ?

● तुलनेसाठी पहा: ' नामृतं न विषं किंचिदेका मुक्ता नितम्बिनीम् ।
सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवह्वरी ॥ ४४ ॥ ' ' मधु तिष्ठति याचि योपिता ।
हृदि हलाहलमेव केवलम् ॥ अतएव निर्णीयतेऽधरो । हृदयं मुष्टिभिरेव
ताड्यते ॥ ६० ॥ ' (शृङ्गारशतकम् : भट्टहरी : निर्णयसागर : श्री. पणशीकर)

२३६ ओंजळींतलें पाणी : 236. Handful of Coins.

अहंसणेण पुत्तअ ! सुट्टु वि णेहाणुबन्धघडिआइं ।

हत्थउडपाणिआइं व कालेण गलन्ति पेम्ममाइं ॥ ३६॥

[अदर्शनेन पुत्रक सुप्स्रवपि स्नेहानुबन्धघटितानि ।

हस्तपुटपानीयानीव कालेन गलन्ति प्रेमाणि ॥]

पुत्रा, सतत स्नेहांनं दृढ झालेलें प्रेमहीं दर्शनाभावामुळें ओंजळींतल्या पाण्यासारखें कालान्तरानें नष्ट होतें.

● दुहितेच्या दोषपरिहारार्थं वेष्ट्यामातेचे भुजंगाप्रत उद्गार. गेल्या खेपेला तुम्हीं ओंजळ भरून द्रव्य दिलें होतें, त्याची मलाही आठवण आहे; इतक्या दिवसात राजणही क्षिरपूत कोरडा झाला असता, मग ओंजळोची काय कथा ! तिनें तुम्हाला ओळखलें नाही यात त्या विचारीचा काय बरें दोष !

२३७ विंचू :

237. Scorpion.

पइपुरओ विअ णिज्जइ विच्छुअदट्ठेत्ति जारवेज्जघरम् ।

णिउणंसहीकरधारिअ भुअजुअलन्दोलिणी वाला ॥ ३७॥

[पतिपुरत एव नीयते वृश्चिकदष्टेति जारवैद्यगृहम् ।

निपुणसखीकरधृता भुजयुगलान्दोलनशीला वाला ॥]

१. बन्धहियआणं, बन्धगहिआइ २ गलन्ति. ३ गृहीतानि, स्नेहानुबद्ध-
मनसो ४ विंचुअट्टा, विंचिअदक्खे, विंचुआउक. ५ महीकरलम्बिअकरवल-
अन्दोलिणी, सहिअअसहीअणपसारिअ. ६ सहृदयसखीजनप्रभारिता.

विंचू चावल्याचें ढोंग करवून निपुण सखीनें दोन्ही दंडाना झटके देणारी वाला नवऱ्यासमोरून हात धरून जार वैद्याच्या घरीं नेली.

● वेयर सागतो, स्त्रीवेदात अशा अनेक युक्त्या आढळतात. विंचू चावल्याचें ढोंग करून विप्रवैद्याच्या वेपात परपुरुषाला सखीच्या साह्यानें घरीं आणणाऱ्या धान्यकूटच्या तनुकेची गोष्ट शुक्रवहाचरींत आहे. भूत उत्तरविणाऱ्या मात्रिकासह छप्परपलंगावरून गावच्या रस्त्यावरून मिरवून घेणाऱ्या व्यभिचारिणीची गोष्ट श्रुतस्मृतींत आहे ^१ ' विंचु मोठा रंगेला सईबाई, माझा उतरून गेला चेहरा । येती मज लहारावरती लहरा । कोणी तरी माणूस धाढा शहरा । ' (लावणी-संग्रह पृ. १५२). सखी सागते, मी निपुण आहे, माझ्यावर विश्वास ठेव, काहीं तरी युक्ति काढून मी तिला धरातून काढीनच.

२३८ बेल :

238 Hearth.

निक्रिण्ड माहमासम्भि पामरो पाईडि वड्लेण । १

णिध्दूममुम्भुर त्विअ सामलीअ थणो पडिच्छन्तो ॥३८॥

[विक्रीर्णाते माघमासे पामर प्रावरण चलीवर्देन ।

निर्धूममुर्मुनिभौ श्यामल्याः स्तनौ पश्यन् ॥]

धूम्ररहित व अग्निगोलासारखे लकाकणारे आपल्या श्यामळ पत्नीचे स्तन पाहताच गरीब शेतकऱ्यानें ऐन हिवाळ्यात आपली ऊबदार पाघरणें देऊन त्याच्या मोवदल्यात बैल खरेदी केला

● माघातली थडी आणि यौवनाचा उष्मा— दोन्ही कल्पनानीं हुडहुडी भरते ! काश्मीरात अगात ऊबदार कपडे व त्यावर गरम पाघरणें असलीं

१ विक्री २ पारड, पारिडि, पावलि ३ मुम्भुरसच्छदे ४ णिअच्छन्तो

५. निर्धूमाङ्गारसदृशयो श्यामल्यः स्तनयोर्नियच्छत

तरी आत पेटती शेगडी ठेवावी लागते. तेवढी थंडी आपल्याकडे नसते. म्हणून नव्या नवरीच्या उपस्थितीत एकीकडच्या थंडीची त्याला दिवत वाटली नाही. नामस्तीसाठी त्याला बेल घ्यायचाच होता. या गाथेतील वस्तुविनिमयाचा व्यवहार लक्षात घेण्यासारखा आहे. परिवृत्ति अलंकार. 'रतिरूपेण हीनपात्रेषु रसाभासः ।' सरस्वतीकण्ठामरण.

२३९ ओढ :

239. Magnetism.

सचं भणामि, मरणे द्विअस्मि, पुण्णे तडम्मि तावीए ।

— अज्ज वि तत्थ कुडङ्गे णिवडइ दिट्ठी तह चेअ ॥३९॥

[सत्य भणामि मरणे स्थितास्मि पुण्ये तटे ताप्या. ।

अद्यापि तत्र निःकुञ्जे निपतति दृष्टिस्तथैव ॥]

खरें सांगतें, तापीच्या पवित्र तीरावर मी आसन्नमरण अवस्थेत पडलें आहे, तरी काठावरच्या कुंजाकडे माझी दृष्टि अजून ओढ घेत आहे.

● छाँचें वय झालें तरी तिचा भरवसा देता येत नाही असें पुरुषवेदात यचन आहे. आसन्नमरण अवस्थेत मनात कोणते विचार व आठवणी येतात ? या प्रश्नावर एकमत होणें शक्य नाही ।

२४० संकट :

240. Calamity.

अन्धअचोरपैतं व माउआ ! मह पइं विलुम्पन्ति ।

ईसाअन्ति महं विअ, छेप्पाहिन्तो फणो जाओ ॥४०॥

१ तत्थ तर्हि चिय वलति णयणा कुडङ्गम्मि २ गृहीतमरणप्रताऽस्मि

३ कुरङ्गे ४ अन्धलयवयर ५ पत्थि

[अन्धकरवदरपात्रमिव मातरो मम पतिं विलुम्पन्ति ।

ईर्ष्यन्ति मह्यमेव लाङ्गूलेभ्यः फणो जातः ॥]

आई, आधळ्याच्या हातातल्या भांड्यांतलीं बोरें छुटलीं जातात; त्याचप्रमाणें इतर स्त्रियांनीं माझ्या पतीचे प्रेम छुटलें; आणि वर त्याच माझा मत्सर करतात. सर्पांला शेंपटीकडे आणखी एक फणा फुटावी, तशांतलाच प्रकार !

● त्यांना काय वाटतें, मीही आधळीच आहे !

२४१ ऐट :

241. Display.

अप्पत्तपत्तअं पाविऊण णवरङ्गअं हलिअसोण्हा ।

उअह ! तणुई ण माअइ रुन्दासु वि गामरच्छासु ॥४१॥

[अप्राप्तप्राप्तं प्राप्य नवरङ्गकं हलिकस्तुपा ।

पश्यत तन्वी न माति विस्तीर्णास्वपि ग्रामरध्यासु ॥]

आपल्याला कधीं मिळेल अशी कल्पनाही नव्हती असें नवें रंगीत लुगडें शेतकऱ्याच्या सुनेला मिळालें. यामुळें ती इतकी कुगळी कीं ती अगारें सडपातळ होती व गावातले रस्ते रुद होते तरी ती त्यात मावेनाशी झाली !

● अल्पधनप्राप्तीनेंही नीचांचे अंगीं गरांतिशयाचो संचार होतो. शेतकऱ्याची तरणी बांड, अवलळ य हींही सून अल्पात साध्य आहे अशी दूतीची सूचना. आठवड्याच्या बाजारांत व सणामुदीच्या दिवशीं अशीं हदयें सेव्यापाण्यात दिसतातच.

१. अन्धस्य वेलिपलवण्डोल. २. मायाविन्य ३. ईर्ष्यायति मह्यमेव पुच्छात्फेणा १ कुमुम्भवन्न, रषवन्न

२४२ बोलणें :

242. Argument.

आपैखेवआई पिअजम्पिआई परहिअअणिवुदिअराई ।

विरलो खु जाणइ जणो उप्पणो जम्पिअव्वाई ॥४२॥

[वाक्क्षेपकाणि प्रियजल्पितानि परहृदयनिर्वृतिकराणि ।

विरल. खलु जानाति जन उत्पन्ने जल्पितव्यानि ॥]

बोलणें कसें असावें ? ऐकणाराला संतोष होईल व गोड वाटेल आणि प्रतिपक्षाला निरुत्तर करील असें असावें. वेळप्रसंग पाहून योग्य तें बोलणें सुचतें अशी माणसें विरळा.

२४३ शोभा :

243. Grace.

छज्जइ पडुस्त ललिअं, पिआइ माणो, खमा समत्थस्त ।

जाणन्तस्स अ भणिअं, मोणं च अआणमाणस्स ॥४३॥

[शोभते प्रमोर्ललितं प्रियाया मानः क्षमा समर्थस्य ।

जानतश्च भणितं मौनं चाजानतः]

सशक्ताची क्रीडा, प्रियेचा रुसवा, समर्थाची क्षमा, जाणत्याचें बोलणें व अजाणत्याच मौन हीं शोभतात

● दैनिक व्यवहारात व राजकारणातही ह्या सुमापितांतील आशय प्रत्ययात येतो. तूं नावडती आहेस, सबब तुला मान शोभत नाही. अलंकार-कौस्तुभात दीपक अलंकाराचें उदाहरण 'प्रकृताप्रकृताना यद्येकान्यवितास्ति दीपक तत्वात् ।'

२४४ पत्रलेखन :

244. Letter.

वेधिरसिण्णकरङ्गुलिपरिग्गहस्वसिअलेहणीमग्गे ।

सोत्थि विअ ण समप्पइ पिअसाहि ! लेहम्मि किं लिहिमो ? ॥४४॥

[वेपनशीलस्थिन्नकराङ्गुलिपरिग्रहस्खलितलेखनीमार्गे ।

स्वस्थेव न समाप्यते प्रियसखि लेखे किं लिखामः ॥]

बोटें धरकापत आहेत, स्वेदानें ओळीं झालीं आहेत; त्यांतून लेखणी घरंगळत आहे. प्रियसखी, ' स्वस्ति ' एवढेही लिहून होत नाही, मी पत्र कशी लिहिणार ?

२४५ वाळूचें घर :

245. House of Cards.

देव्वम्मि पराहुत्ते पत्तिअ ! घडिअं पि विहडइ णराणम् ।

कज्जं वालुअवरणं व्व क्हं वि बन्धं विअ ण एइ ॥४५॥

[दैवे पराङ्मुखे प्रतीहि घटितमपि विघटते नराणाम् ।

कार्यं वालुकावरण इव कथमपि बन्धमेव न ददाति ॥]

माझ्यावर विश्वास ठेव; दैव फिरलें म्हणजे माणसानें कामाची कशीही उभारणी केली तरी ती कोसळते; वाळूचा तट उभारून पहावा, तो धर वरीत नाही, तसें होतें.

● तुझें काम यशस्वी करण्यासाठी मी फार खटपट केली, जमलें नाही, यात माझा दोष नाही.

१. कर्त्तलियलेयणीसमग्गे २ परसस्विन्नकराङ्गुली ३. वालुअउल्लम्.
४. देह, लहई. ५. वालुकाप्राकारमिव कथमपि बन्धमेव न गच्छति ।

२४६ घोट :

246. Draught.

७ मामि ! हिअअं व पीअं तेण जुआणेण मज्जमाणाए ।

ण्हाणहलिदाकडुअं अणुसोत्तजलं पिअन्तेण ॥४६॥

[मातुलानि हृदयमिव पीतं तेन यूना मज्जन्त्याः ।

स्तानहरिद्राकटुकमनुस्रोतोजलं पिबता ॥]

मामी, मी नदींत नहात होतें, तो प्रवाहांत खालें उभा होता. माझ्या अंगावरील हळदीनें कडू झालेल्या पाण्याचा घोट घेऊन त्यानें जणूं माझ्या हृदयाचा घोट घेतला.

● औषधें कडू पण परिणामी मधुर असतात. त्यानें घेतलेला घोट हरिद्रेमुळें कटु होता, पण तिच्या संसर्गामुळें तो तिला मधुर वाटला. त्याचें कडू झालेलें तोंड गोड कसें करावें याबद्दल मामीमाचीत वाटाघाट चालली आहे.

२४७ अशाश्वत :

247. Problem.

जिविअं असासअं विअ, ण णिवत्तइ जोव्वणं अतिकन्तम् ।

दिअहा दिअहेहिं समा ण होन्ति, किं णिष्ठुरो लोओ ? ॥४७॥

[जीवितमशाश्वतमेव न निवर्तते यौवनमतिक्रान्तम् ।

दिवसा दिवसैः समा न भवन्ति किं निष्ठुरो लोकः ॥]

जीवन अशाश्वत आहे; तारुण्य उलटलें कीं तें परत येत नाही; दिवसासारखे दिवसही येत नाहीत; मग माणसे निष्ठुर कां होनात ?

१. हरिद्रापुरितमस्रोतो. २. जीवं असासिअं. ३. जीवमश्वितमेव.

● जीवित क्षणमंगुर आहे, अशी संधि पुन्हा येणार नाही. निष्ठुर होऊं नको, कृपा कर, अशी विनंति.

२४८ कृष्णहट्टी :

248. Black Market.

उप्पाइअदव्वाणं वि खलाणं को भाअणं ? खलो च्चेअ ।

पकाइँ वि णिम्वफलाइँ णवरँ काएहि खज्जन्ति ॥४८॥

[उत्पादितद्रव्याणामपि खलानां को भाजनं खल एव ।

पकान्यपि निम्बफलानि केवलं काकैः खाद्यन्ते ॥]

दुष्टानीं द्रव्य संपादन केलें तर ते त्याचें दान कोणाला करतात ?
अर्थात् हलकटानाच. लिंबाचीं फळें पिकलीं तरी तीं कावळेच खाणार.

● कृष्णहट्टी म्हणजे काळ्या बाजार करणारे व्यापारी. ते असहाय लोकाना छुटतात आणि याना कड्वनी, कलाल व कोतवाल छुटतात. सकेत वस्त्रें परिधान करून व लोकोपयोगी संस्थाना दानें देऊन पापक्षालन करण्याची व मानमान्यता मिळविण्याची प्रथा मात्र आधुनिक आहे. सारेच कावळे. अलंकारगत्नाकरात सम अलंकाराचें उदाहरण. अलंकारकौस्तुभातील व्याख्या पहा : ' अन्योन्यसंगमाहो संबध्येते यदा समं तत्स्यात् । '

२४९ शतपावली :

249. Practice.

अज्ज मए गन्तव्वं घणन्धआरे वि तस्स सुहअस्स ।

अज्जा णिमीलिअच्छी पअपरिवाडिं घरे कुणइ ॥४९॥

[अद्य मया गन्तव्यं घनान्धकारेऽपि तस्य सुभगस्य ।

आर्या निमीलिताक्षी पदपरिपार्तिं गृहे करोति ॥]

अंधार असला तरी आज रात्री भाग्यवान् प्रियकराची भेट घेण्याला जायचें ठरलेलें असल्यामुळें ती घरांतल्या घरांत डोळे मिटून चालण्याचा सराव करीत आहे.

● कोणी तरुणी डोळे मिटून अंगणात शतपावली करीत होती. तरी तिचें इंगित ओळखले गेले ! माजर डोळे मिटून बसले तरी त्याच्यावर इतरांची नजर असतेच !

२५० सुजनप्रशंसा : 250. In Praise of Goodness.

सुअणो ण कुप्पइ विवअ, अह कुप्पइ विप्पिअं ण चिन्तेइ ।

अह चिन्तेइ ण जम्पइ, अह जम्पइ लज्जिओ होइ ॥५०॥

[सुजनो न कुप्यत्येव अथ कुप्यति विप्रियं न चिन्तयति ।

अथ चिन्तयति न जल्पति अथ जल्पति लज्जितो भवति ॥]

सुजन सहसा संतापत नाहीत, संतापले तरी कोणाचें अप्रिय चिंतीत नाहीत, चिंतीलें तरी बोलून दाखवीत नाहीत आणि बोललेच तर त्यांना स्वतःची लाज वाटते.

● अलंकाररत्नाकरात अतिशय अलंकाराचें उदाहरण : 'सम्भावन-यान्वया वातिशयोऽतिशय : '

२५१ गुणप्रशंसा : 251. Reality.

सो अत्थो जो हत्थे, तं मित्तं जं गिरन्तरं वसणे ।

तं रूअं जत्थ गुणा, तं विण्णार्णं जहिं धम्मो ॥५१॥

[सोऽर्थो यो हस्ते तान्मित्रं यन्निरन्तरं व्यसने ।

तद्रूपं यत्र गुणास्तद्विज्ञानं यत्र धर्मः ॥]

प्रत्यक्ष हातात असतें तें धन; संफटात अंतर देत नाही तो मित्र;
गुणांचें सान्निध्य असतें तेंच रूप; धर्मांचें साहचर्य असतें तेंच विज्ञान.

● गंगाघर सागतो, कोरडी वचने देणाऱ्या भुजंगाच्या आहारीं
चाललेल्या सौंदर्यगविता दुहितेला हा वेश्यामातेचा उपदेश आहे ! अलंकार-
कौस्तुभात परिसंख्या अलंकाराचें उदाहरण : ' पृष्ठमपृष्ठं चोक्तं यद्यद्गुणं
वापि वाच्यं वा । फलतीतरव्यपोह परिसंख्या सा तु संख्याता । '

२५२ चांदणी रात :

252. Moonlit.

चन्द्रमुहि ! चन्द्रधवला दीहा, दीहच्छि ! तुह विओअम्मि ।

चउजामा सअजाम व्व जामिणी कहँ वि वोलीणा ॥५२॥ ↑

[चंद्रमुखि चंद्रधवला दीर्घा दीर्घाक्षि तव वियोगे ।

चतुर्यामा शतयामेव यामिनी कथमप्यतिक्रान्ता ॥]

चंद्रमुखी, दीर्घाक्षी, चार प्रहराची चांदणी रात्र तुझ्या वियोगामुळें
शंभर प्रहराएवढी दीर्घ झाली. ती मीं कशी घालविली तें माझें
मला माहीत.

● चंद्रदर्शनामुळें चंद्रमुखीची आठवण झाली आणि यामिनीच्या
दीर्घत्वामुळें तिच्या दीर्घांशाची. आठवणीमुळें एकान्त असल्ल झाला. प्रगल्भाहून
परत आलेल्या पतीचें पत्नीशीं चाटुधचन. ' पहलें शुभ्र चांदणें, काय मीं
करूं । अशा चांदण्यामध्ये नाही पातळ ॥ ' (सगनभाऊ, लावण्याव
पोवाडे. पृ. ३१.) विरोधालङ्कारध्वनि.

२५३ मृदंग :

253 Drum

अउलीणो दोमुहओ, ता महुरो भोअणं मुहे जाव ।

मुरओ व्व खलो, जिण्णम्मि भोअणे विरसमारसइ ॥५३॥

[अकुलीनो द्विमुखस्तावन्मधुरो भोजन मुखे यावत् ।

मुरज इव खलो जीर्णं भोजने विरस्मारसति ॥]

अकुलीन दुतोंडे असतात, भोजन चालू आहे तोंवर ते गोड बोलतात, खल हे मृदगासारखे असतात, तोंडावरला (पिठाचा) लेप जरा कमी पडला (किंवा सुकला) कीं लगेच बदसूर होतात

● ज्या तोंडानें जेवावयाचें त्याच तोंडानें बोलावयाचें असल्यामुळें भोजन चालू आहे तोंवर अकुलीनाची वाणी मिठास असते, तोंड बद झालें किंवा फिरलें कीं लगेच निंदा सुरू होते मुखलेप कमी झाला कीं खल यजमानाची निंदा त्याच्या परोक्ष सुरू करतात दुर्जन मुखी पिंडदान केलें पाहिजे, सारखें पिंडदान करीत राहिलें पाहिजे

२५४ चिथावणी :

254 Instigation

तह सोण्हाइ पुलइओ दरवल्लिअन्तद्वतारअं पहिओ ।

जह वारिओ वि घरसामिएण ओलिन्दए वसिओ ॥५४॥

[तथा स्नुषया प्रलोकितो दरवलितार्घतारक पथिक ।

यथा चारितोऽपि गृहस्वामिना अलिन्दके सुप्त ॥]

१ एव इव खल्लीणो भाजने २ अतद्, वक्क, अवक्क ३ मनावव्रित-
तिर्यक्तारक, दरविव्रितार्घतारक, अन्तर्द्वारकम्

घरधन्यानें पथिकाला (पथारी पसरण्याला) मनाई केली; पण तेवढ्यात सुनेनें नखन्यात मान वेळावून अपाग दृष्टीनें त्याच्याकडे असें पाहिले कीं तो नि.शंकपणें ओसरीवर झोंपला.

● या गाथेंतील गृहस्वामी हा शब्द स्तुपेच्या साहचर्यात आल्यामुळे त्याचा अर्थ सासरा असाच घेतला पाहिजे. तिचा पति प्रवासी होता किंवा घरी असूनही ती त्याला जुमानीत नव्हती. सासऱ्याचीही सुनेपुढें मात्रा चालत नव्हती. तिनें पथिकाला सुचविलें, विन्मुख जाऊं नको, देवडीवर नोकर माणसें झोंपतात, तूं ओसरीवर पथारी लाव आणि माझी वाट पहा. ही नाट्यवस्तु असावी असें वाटते.

२५५ फुशारकी :

255. Bragging.

लहुअन्ति लहुं पुरिसं पव्वअमेत्तं पि दो वि कज्जाइं ।

णिव्वरणमणिव्वूढे णिव्वूढे जं अ णिव्वरणम् ॥५५॥

[लघयतो लघु पुरुषं पर्वतमात्रमपि द्वे अपि कार्ये ।

निर्व्वरणमनिर्व्वूढे निर्व्वूढे यच्च निर्व्वरणम् ॥]

मनुष्य पर्वताएवढा मोठा असला तरी दोन गोष्टी त्याला तावडतोब लघुता आणतात; कार्य केलेलें नसता तें केलें आहे अशी फुशारकी मारणें आणि जें काहीं केलेलें असेल त्याबद्दल प्रौढी सागणें.

● पुनर्भेटीची अपेक्षा असेल तर बघा करूं नये; संकेत ठरला असेल तर बकवा करूं नये. प्रेमाचे स्वरूप रहस्यात असतें.

२५६ अर्धकमल :

256. Lotus Offering.

कं तुङ्गथणुखित्तेण पुत्ति ! दारट्ठिआ पलोएसि ।

उण्णा॥मिअकलसाणिवेसिअग्घकमलेण व मुहेण ॥५६॥

[क तुङ्गस्तनोत्क्षिप्तेन पुत्रि द्वारस्थिता प्रलोकयसि ।

उन्नामितकलशनिवेशितार्धकमलेनेव मुखेन ॥]

मुली, उच कलशावर पूजेचें कमळ ठेवावें त्याप्रमाणें उभार उरोजावर मुख ठेवून, दारात उभी राहून तू कोणाची वाट पहात आहेस ?

● दारात उभी राहणारी (' द्वारवस्थितिशीलिका ' अनगर ८. १७) स्त्री सहजसाध्य असते असा कामशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. ती संकेतानुसार उभी होती की संकेतासाठी ? दूरचें दिसावें म्हणून आपण मान थोडी खाली, थोडी पुढें करतो व छाती फुगवतो, नंतर नजर एकाग्र करतो, तसाच हा प्रकार दिसतो दूती विचारते, तू कोणाची वाट पहात आहेस ? साग, मी त्याला घेऊन येतें, आणि सुचविते, तू कोणीकडेही येण्याला तयार असलीस तर तसें साग.

२५७ प्रसिद्धि :

257 Advertisement.

वइविवरणिग्गअदलो एरण्ढो साहइ व्व तरुणाणम् ।

एत्थ घरे हलिअवहू एद्दहमेत्तत्थणी वसइ ॥५७॥

[वृत्तिविवरनिर्गतदल एरण्ड साधयतीव तरुणेभ्य ।

अत्र गृहे हलिकर्पधूरेतावन्मात्रस्तनी वसन्ति ॥]

कुपणाच्या छिद्रातून बाहेर डोकावणारीं एरंडाचीं पानें तरुणाना जाहीर करतात की त्या पानाएवढे विशाल स्तन असलेली शेतकऱ्याची तरुण स्त्री येथें राहते

● नायिकेच्या घराचा नका पत्ता दूती नायकाला समजावून सागत आहे पांचहि थोटें थोडी वाकवलीं कीं एरंडाच्या पानासारखीं दिसतात.

एरण्ड हा खल, त्याच्या तोंडीं रहस्य राहतच नाही; घरघर्णाच्या सौंदर्याचे दिग्दर्शन तो प्रतीक रूपाने येणाऱ्याजाग्याऱ्या दाखवीत आहे. अभिनयअलंकारः ' तदाभूतार्थविज्ञानजनकत्वेन हेतुना । नास्मादभिनया-लेख्यमुद्राविम्बादयःपृथक् ॥ ' सरस्वतीकण्ठाभरण.

२५८ गजगति :

258. Slow Motion.

गजकलहकुम्भसंनिघघनपीणगिरन्तरेहिं तुङ्गेहिं ।

उस्संसिउं पि ण तीरइ किं उण गन्तुं हअथणेहिं ॥५८॥

[गजकलहकुम्भसंनिघघनपीननिरन्तराभ्यां तुङ्गाभ्याम् ।

उच्छ्वसितुमपि न तीरयति किं पुनर्गन्तुं हतस्तनाभ्याम् ॥]

हत्तीच्या छाव्याच्या गंडस्पळासारखे मोठे, भरदार, उंच व मध्ये अंतर नसलेले असे स्तन असल्यामुळे तिला नीट आसही घेतां घेत नाहीं, मग झपाझप चालतां कसे येईल ?

● केव्हा केव्हा गुण हे अवगुणासारखे वाटतात, अडचण करतात, अडवणूक करतात.

२५९ रतिरहस्य :

259 Love Technique.

मासपसूअं, छम्मासगठिमणिं, एकादिअहजरिअं च ।

रद्गुत्तिण्णं च पिअं पुत्तअ ! कामन्तओ होहि ॥५९॥

[मासप्रसूतां षण्मासगर्भिणीमेकदिवसज्वरितां च ।

रद्गोतीर्णां च प्रियां पुत्रक कामयमानो भव ॥]

अतिसुख देणारी स्त्री कोणती ? एक महिन्याची बाळणीण, किंवा सहा महिन्याची गर्भिणी; एकच दिवस ज्वर येऊन गेलेली अगर नृत्य संपवून नुक्तीच रंगपटात आलेली. पुत्रा, अशा स्त्रीवर प्रेम कर.

● गंगाधर सागतो, नृत्यकुशल कन्येची कुट्टिनीने केलेली ही भलावण आहे. सुखसाध्य व सुखदायक स्त्रीबद्दलच 'अनङ्गरङ्गा'तील वचन पहा: 'रङ्गाद्विधातदेहा चिरविरहवती मासमात्रप्रसूता । गर्भालस्या च नव्यज्वर-युततनुका त्यक्तमानप्रसन्ना ॥ स्नाता पुष्पावसाने नवरातिसमये मेघकाले वसन्ते । प्रायःसम्पन्नरागा मृगशिशुनयना स्वल्पसाध्या रते स्यात्' ॥४०३६॥

२६० स्तनप्रशंसा :

260. Glowing Globes.

पण्डियकखमणुपुञ्जे लावण्णउंडे अणङ्गगअकुम्भे ।

पुरिससअहिअअधरिए कीस थणन्ती थणे वहसि ? ॥ ६०॥

[प्रतिपक्षमन्युपुञ्जौ लावण्यकुटावनङ्गगजकुम्भौ ।

पुरुषशतहृदयधृतौ किमिति स्तनन्ती स्तनौ वहसि ॥]

तुझे स्तन तुझ्या सवतींच्या क्रोधाच्या पुजासारखे आहेत; जगू सौंदर्याचे घट आहेत, मदनरूपी हत्तीच्या गण्डस्थळासारखे आहेत. शेंकडों पुरुषांचीं हृदये त्याचा अभिलाप करीत आहेत. सौंदर्याची गर्जना करणारे हे वक्ष स्थल एवढ्या गर्वाने तू कोणासाठी धारण करीत आहेस ?

● स्तन कसे असावेत ? क्रोधपुञ्जासारखे लाल, लावण्यघटासारखे घट, अनङ्गगजाच्या गण्डस्थळासारखे विशाल !

१ उजे २ उले ३ थुणन्ती (थुण दृप्त) श्री मथुरानाथशास्त्री.

२६१ शुभ :

261. Auspicious.

घरिणिघणत्थणपेहणसुहेल्लिपडिअस्स होन्तपहिअस्स ।

अवसउणङ्गारअवारविट्ठिदिअहा सुहावेन्ति ॥६१॥

[गृहिणीघनस्तनप्रेरणसुखकेलिपतितस्य भविष्यत्पथिकस्य ।

अपशकुनाङ्गारकचारविष्टिदिवसाः सुखयन्ति ॥]

गृहिणीच्या घट्ट स्तनांच्या प्रेरणेमुळे सुखद वाटणाऱ्या क्रीडेंत रत झालेल्या भविष्यत्पथिकाला प्रवासाकरितां अशुभ असलेले मंगळवार व विष्टीचे दिवस शुभ वाटतात.

● शुक्लपक्षातील द्वितीया, सप्तमी व द्वादशी हे विष्टीचे दिवस आणि मंगळवार हे प्रवासाला अशुभ होत. ते गृहस्थामीला शुभ वाटले, कारण त्याच्या सबबीवर त्याला प्रवास लावणीवर टाकता आला. जें विरोधी तेंही अनुकूल होऊ शकतें.

२६१ वन्दनमालिका :

262. Expectancy.

सा तुह कएण, बालअ ! अणिसं घरदारतोरणणिसण्णा ।

ओससई वन्दणमालिअ व्व दिअहं विअ वराई ॥६२॥

[सा तव कृतेन बालकानिशं गृहद्वारतोरणनिपण्णा ।

अवशुष्यति वन्दनमालिकेव दिवसमेव वराप्ती ॥]

बालक, तुझ्या दर्शनासाठीं तीं घराच्या दरवाजावरील गच्चीवर सारखी बसून आहे दारावर बांधलेल्या तोरणासारखी बिचारी कोमेजून गेली आहे.

१. साहित्यमीमासंतीत पाठ : सातुग्धज्जणबालअणिच्चघरदारतोरणिणाओ ।
सूरवन्दनमालिणव्वदिअहमिन्निवाहिच्चिरं अवारां ॥

● घरदार म्हणजे घराचें दार. हा शब्द हल्लीं आपण प्रपंचाचा पसारा या अर्थानें वापरतो. तोरण म्हणजे घरदारावरील गच्ची किंवा गवाक्ष, वदनमाला म्हणजे त्यावर लावलेली माळ, हल्लीं आपण वदनमालेलाच तोरण म्हणतो.

२६३ वठलेला वड :

263 Flock of Parrots

हसिअं सहस्रतालं सुकस्रवडं उवगएहिं पहिणहिं ।

पत्तअफलाणं सरिसे उड्डीणे सूअविन्दम्मि ॥ ६३ ॥

[हसित सहस्रताल शुष्कवटमुपगतै पथिकै ।

पत्रफलाना सदशे उड्डीने शुकवृन्दे ॥]

(पर्णफलानीं गर्द दिसणाऱ्या) वडाजवळ वाटसरू आले तेव्हा त्याची चाहूल लागताच झाडावरल्या पानाफळ्यासारखा दिसणारा राधूचा समुदाय उडून गेला व वृक्ष शुष्क झाला. हें पाहताच ते टाळ्या वाजवून हंसले.

● पोपटाचीं शरीरें हिरवीं व चोंची लाल, तशींच वडाचीं पानें व फळें नियोजित संकेतस्थानाजवळ परक्याचा मुकाम पडल्यामुळें संकेत रद्द केल्याची सूचना, किंवा, तीं पानें फळें जशीं लटकीं तसाच तुझा अनुराग, अशी निर्मर्त्तना, किंवा, अगावर अल्कार चढविले तरी शुष्कपणा लोपत नाही, अशी सूचना, किंवा, मूर्खानें वैदग्ध्याचें अगर वृद्धानें हिरवटपणाचें ढोंग आणलें तरी तें टिक्त नाही सरस्वतीकण्ठाभरणात भ्रातीचें (अतत्त्वे तत्त्वरूपा बाधिता) उदाहरण ‘ भ्रातिर्विपर्ययज्ञान द्विषा सापि प्रमुच्यते । अतत्त्वे तत्त्वरूपा च तत्त्वे चातत्त्वरूपिणी ॥ अतत्त्वे तत्त्वरूपा या त्रिविधा सापि पच्यते । अबाधिता बाधिता च तथा कारणबाधिता ॥’ (३ ३५-३६)

१ पत्तफलसारिच्छे २ पसवग्गमि

२६४ दृष्टिसुख :

264 Key-hole.

अज्ज म्हि हासिआ, मामि ! तेण पाएसु तह पडन्तेण ।

तीए वि जलन्ति दीववत्तिमब्भुण्णअन्तीए ॥६४॥

[अद्यासि हासिता मातुलानि तेन पादयोस्तथा पतता ।

तथापि ज्वलन्ती दीपवर्तिमभ्युत्तेज्यन्त्या ॥]

पति अनुनय करताना पत्नीच्या पाया पडत होता आणि ती दिव्याची ज्योत उजळवीत होती. मामी, हें पाहून मी मात्र हंसत होतें.

● अनुनयाचें दृश्य दाखवीन असे पत्नीनें सखीला कबूल केलें होतें, सारा प्रकार दिसेल अशा जागीं बसविलें होतें आणि स्पष्ट दिसवें म्हणून दिव्यातली वात ती पुढें पुढें सरकवीत होती. अशी व याहून अधिक जिह्वाब्ज्याचीं दिलक्षुप दृश्ये अधूनमधून आजूबाजूला दिसतात; पण एवढ्या सोयी करणाऱ्या मित्रमैत्रिणी विरळा. फार वर्षांपूर्वी वाचलेली व आता संदर्भ विसरलेली एक जर्मन गोष्ट आठवते. कथावस्तु अशी: राणीचें संपूर्ण सौंदर्य व कौशल्य निरपता यावें म्हणून राजानें जिवलग मित्राला अतः-पुरावील सूक्ष्म गवाआआड लपवून बसविलें. राणी इतकी नाजूक व पतिव्रता कीं परक्याच्या दृष्टिक्षेपानीं तिचें अंग भाजलें. याचें रहस्य ओळखून तिनें दोषानाही या अत्याचाराचें योग्य प्रायश्चित्त दिलें. तसा कांहीं प्रकार येथें झाला नाहीं. शारीरिक पावित्र्याच्या दृष्टीनें परस्त्री व परपुरुष दोघेही सारखीच; पण मनोवृत्तींत व प्रातिक्रियेंत केवढा फरक !

२६५ सांजन्य :

265 Mask.

अणुवत्तणं कुणन्तो वेसे वि जणे अहिण्णमुहराओ ।

अप्पवसो वि ह्नु सुअणो परव्वसो आहिआईए ॥६५॥

१. अभुत्तअतीए २ उज्वलयन्त्या, अभ्युजयन्त्या ३ अभिण्ण.

[अनुवर्तनं कुर्वन्नेष्येऽपि जनेऽभिन्नमुखरागः ।

आत्मवशोऽपि खलु सुजनः परवशः कुलीनतायाः ॥]

सुजन हा धृत्तीनें स्वाधीन असला तरी आभिजात्यामुळे पराधीन असतो. त्याला द्वेष्याना तोषवाचे लागते आणि मनोविकार मुखावर प्रकट होणार नाहीत अशी खबरदारी घ्यावी लागते.

● सखी सात्वत करत की पति सखीकडे स्नेहामुळे किंवा स्वखुषीने गेला नाही, कुलीनत्वामुळे, नाइलाज म्हणून गेला.

२६६ आदर :

266. Honour.

अणुदिअहवडिआअरविष्णाणगुणेहिं जणिअमाहप्पो ।

पुत्तअ ! अहिआअजणो विरज्जमाणो वि दुल्लक्खो ॥६६॥

[अनुदिवसवर्धितादरविज्ञानगुणैर्जनितमाहात्म्यः ।

पुत्रकाभिजातजनो विरज्यमानोऽपि दुर्लक्ष्यः ॥]

पुत्रा, ती कुलीन व विदग्ध आहे. दिवसानुदिवस ती तुझ्याबद्दल अधिकाधिक आदर दर्शवीत आहे. आपले गुण व ज्ञान ही तिच्या प्रत्ययास आल्यामुळे आपले माहात्म्य वाढले आहे असा गौरवसमज करून घेऊ नको. ती तुझ्याविषयी विरक्त होत आहे आणि तू तिच्याकडे दुर्लक्ष करीत आहेस.

● विदग्ध व कुलीन वनिताच्या वर्तनाचे रहस्य तुला समजत नाही. तुम्ही अन्यवनितास तिच्या निदर्शनास आलेली आहे. हा आदर औदासीन्याचा चोतक आहे. तिची विरक्ति दृढ होण्यापूर्वीच तिला प्रसन्न करून दे.

२६७ लज्जा :

207 Disgrace

विष्णाणगुणमहग्धे पुरिसे वेसत्तणं पि रमणिज्जम् ।
जणणिन्दिए उण जणे पिअत्तणेणावि लज्जामो ॥६७॥

[विज्ञानगुणमहार्घे पुरुषे द्वेष्यत्वमपि रमणीयम् ।
जननिन्दिते पुनर्जने प्रियत्वेनापि लज्जामहे ॥]

ज्ञानी, गुणी व पूज्य अशा पुरुषाबरोबर वैर केलेले पुरवले, पण
लोकनिंदेला पात्र झालेल्याबरोबर स्नेह केला तर त्यामुळे लज्जा प्राप्त होते.

● गगाधर सागतो, नायिका नव-न्याबद्दल वैराग्य आणि अन्य विदग्धा
बद्दल अभिलाप प्रकट करीत आहे ।

२६८ अस्थिर :

268 Transitory

कहं णाम तीअ तह सो सदावगुरुओ वि थणहरो पडिओ ।
अहवा महिलाणं चिरं को वि ण हिअआम्मि संठाइ ॥६८॥

[कथ नाम तस्यास्तथा स स्वभावगुरुकोऽपि स्तनभर पतित ।
अथवा महिलाना चिर कोऽपि न हृदये सतिष्ठते ॥]

स्वभावतः भरदार व विशाल अशा तिच्या स्तनांचे अथ पतन कसे
झाले ? खरोखर, महिलाच्या हृदय त काहीही चिरकाल राहू शकत नाही

● सौंदर्याचा व यौवनाचा गौरव करण्यासाठी निसर्ग स्तनाना उच्च
स्थान व उजुग स्थिति देतो प्रजात्पादनामुळे होणारे त्यांचे अथ पतनही
नैसर्गिकच आहे. स्त्रियांच्या हृदयात प्रेम तरी चिरकाल कोठे टिकते ! जे
चंचल ते उच्च कसे असणार !

१ दासत्तण २ स्तनयुग्म ३ हृदये न सस्यायी, हृदय को नाम सतिष्ठति

२६९ माध्यावर पदर :

269. Veil.

१) सुअणु ! वअणं छिवन्तं सूरं मा साउलीअं वारेहि । १)
एअस्स पङ्कअस्स अ जाणउ कअरं सुहप्फंसम् ॥६९॥

[सुतनु वदनं स्पृशन्तं सूर्यं मा वस्त्राञ्जलेन वारय ।

पतस्य पङ्कजस्य च जानातु कतरत्सुखस्पर्शम् ॥]

सुंदरी, तुझ्या मुखाला सूर्यकिरण स्पर्श करीत आहेत. पदराने त्याचे निवारण करू नकोस. कमलाचा स्पर्श अविक सुखदायक की तुझा, हे सूर्याला कळू दे.

● मला वाटते, तिने माध्यावर पदर घेवला होता. तिचे सौंदर्य नीट दिसावे, म्हणून ही खुशामत चालली आहे.

२७० रुसव्यावर औषध :

270. Dose.

माणोसहं व पिज्जइ पिआइ माणंसिणीअ दइअस्स ।

करसंपुडवल्लिउट्ठाणणाइ मइराइ गण्डूसो ॥७०॥

[मानौषधमिव पीयते प्रियया मनस्विन्या दयितस्य ।

करसंपुटवलितोर्ध्वाननया मदिराया गण्डूपः ॥]

रुसलेल्या प्रियेचे मुख दयितेने ओंजळीत धरून वर उचलले, जरासे वळवले आणि आपल्या मुखातील मदिरेचा घोंट तिला पाजला. रुसव्यावरील औषध म्हणूनच ती तो प्याली.

● औषध पावताना थोडीबहुत जबरदस्ती करावीच लागते. जणू तिला ते किंवा ती नकोच होती ! आणि या औषधाचा गुण तरी किती त्वरित !! मात्र ते अनुपानासह दिले तरच !!!

२७१ दौर्बल्य :

271 Weakness

कहँ सा णिव्वणिज्जइ जीअ जहा लोइअम्मि अङ्गम्मि ।

दिट्ठी दुव्वलगाई व्व पङ्कपडिआ ण उत्तरइ ? ॥७१॥

[कथ सा निर्वर्ण्यता यस्या यथालोकितेऽङ्गे ।

दृष्टिर्दुर्वला गौरिव पङ्कपतिता नोत्तरति ॥]

चिखलत रुतलेल्या दुबळ्या गाईला पाय बाहेर काढता येत नाही;
सुंदरीच्या एकेका अवयवाकडे पाहताना दृष्टि तशीच, तेथेच खिळून
राहते; तेव्हा तिच्या संपूर्ण सौंदर्याचे अवलोकन कसे करायचे ?

● गाथा क्र. २३४ पहा; पुनरुक्ति.

२७२ मैत्री :

272 Friendship

कीरन्ती विअ णासइ उअए रेह व्व खलअणे मैत्ती ।

सा उण सुअणम्मि कआ अणहा पाहाणरेह व्व ॥७२॥

[क्रियमाणैव नय्यत्युदके रेखेन खलजने मैत्री ।

सा पुन सुजने कृता अनघा पापाणरेखेन ॥]

खलाची मैत्री, पाण्यावरली रेघ, ओढली न ओढली तोंच नष्ट होते.
सज्जनाची मैत्री, पापाणावरली रेघ, एकदा कोरली की कायमची.

● अलकारस्तावरात उपमेचे उदाहरण 'उपमानोपमेयस्य सादृश्यमुपमा ।'

२७३ जटा :

273. Matted Locks

अव्यो दुवरआरअ ! पुणो वि तन्ति करोसि गमणस्स ।

अज्ज वि ण होन्ति सरला वेणीअ तराङ्गिणो चिउंरा ॥७३॥

१. पादाण. २. चिहुरा.

[अब्बो दुष्करकारक पुनरपि चिन्तां करोपि गमनस्य ।

अद्यापि न भवन्ति सरला वेण्यास्तरङ्गिणाश्चिकुराः ॥]

माझ्या केंसाच्या जटा अजून सुटल्या नाहीत, तोंच तुम्ही फिरून प्रवासाला जाण्याचा विचार करीत आहात. च् च् ! तुम्हांला अवघड कामांचीच आवड भारी.

● पति प्रवासात असताना पत्नीने वेणीफणी करावयाची नसते. गुंता झालेल्या जटाच्या हुलत्या सौंदर्यबटा होण्याला किती तरी काळ लागतो !

२७४ चर्वितचर्वण :

274. Repetition.

ण वि तह छेअरआईं वि हरन्ति पुणरुत्तराअरसिआईं ।

जह जैत्थ व तत्थ व जह व तह व सव्भावणेहरमिआईं ॥७४॥

[नापि तथा छेकरतान्यपि हरन्ति पुनरुत्तरागरसिकानि ।

यथा यत्र वा तत्र वा यथा वा तथा वा सद्भावस्नेहरमितानि ॥]

अंतःकरणपूर्वक झालेला संभोग, मग तो कोणत्याही जागी व कशाही प्रकारे केलेला असो, त्यामुळे रसिकाना होतें तेवढें सुख सुरतशास्त्रोक्त समागमात होत नाही.

● कारण तें शिळें, तांत्रिक, चर्वितचर्वणासारखें वाटतें. खऱ्या प्रेमाला शास्त्राधार लागत नाही. त्याला कामशास्त्राचे तात्त्विक ज्ञान नाही, म्हणून त्याचा अग्नेर करूं नको. काव्यालंकाराचें विवरण फक्त पण्डितांनाच करता येईल, पण रसग्रहण कोणाही विदग्ध रसिकाला. गंगाधर सांगतो, दुर्विदग्ध धनिचा घसमुखलेपना झावण्यासाठी धूर्ता खेदमशंसा करीत आहे !

१. सुरआईं. २. रमिआईं. ३. जत्थ व तत्थ व. ४. सव्भावमिआईं.

२७५ सवतींचें ओझें :

275. Load.

उज्झसि पिआइ समअं तह वि हु रे भणसि कीस किसिअं ? ति ।
उवरिभरेण अ अण्णुअ ! मुअइ चइलो वि अज्जाइ ॥७५॥

[उज्झसे प्रियया समं तथापि खट्ठु रे भणसि किमिति कुशेति ।
उपरि भरेण च हे अन्न मुञ्चति बलीवदौऽप्यङ्गानि ॥]

कां ग, तूं एवढी कशानें वाळलोस, असें तुम्ही मला विचारतां;
माझ्या हृदयांत तुम्ही आलांत आणि तुमच्याबरोबर तुमच्या प्रिया व
माझ्या सवती. हे अन्न, एवढें ओझें लादलें तर बैल सुद्धां कश होईल.

● आणि मी तर बोलून चालून अवला. बैल वाळला ओझ्यानें, बायको
सुकली मासरानें ! तुम्ही एकटे असे मला कधीं दिसतच नाही; एकान्तातही
त्या तुमच्याभोंवतीं दिसतात, त्या सान्या जणी माझा उपहास करीत
आहेत अशा भास होतो. सरस्वतीकण्ठाभरणात सहोक्तीचें उदाहरणः
' कर्त्रादीना समावेशः सहान्यैर्यः क्रियादिषु । विविक्तश्चाविविक्तश्च सहोक्तिः
सा निगद्यते ॥ वैसादृश्यवती चैयमुच्यमाना मनीषिभिः । सहेवादिप्रयोगेषु
ससादृश्याच दृश्यते ॥ ' (४:५७-५८)

२७६ गांठभेट :

276. Knot.

दिढमूलवन्धगण्ठि व्व मोइआ कहँ वि तेण मे वाहू ।
अम्हेहिँ वि तस्स उरे खुत्त व्व समुक्खआ थणआ ॥७६॥

[दिढमूलवन्धग्रन्थी इव भोचितौ कथमपि तेन मे बाहू ।
अस्माभिरपि तस्योरसि निष्पाताविव समुत्पातौ स्तनौ ॥]

ज्यांची जणू घट्ट गांठ बांधलेली आहे असे माझे बाहु त्यांनीं कसे तरी सोडविले आणि माझे स्तन जणू त्यांच्या छातीत रुतले होते ते मी उपसून काढले.

● जें मौल्यवान तें अवगुंठित करताना गांठ जरा घट्टच मारावी लागते; जें मौल्यवान तेंच पुरून ठेवण्यात व उकरून काढण्यात येतें.

२७७ अगणित :

277. Innumerable.

अणुणअपसाइआए तुज्झ वराहे चिरं गणन्तीए ।

अपहुत्तोहअहत्यङ्गुरीअ तीए चिर रुण्णम् ॥७७॥

[अनुनयप्रसादितया तवापराधांश्चिरं गणयन्त्या ।

अप्रभूतोभयहस्ताङ्गुल्या तया चिरं रुदितम् ॥]

अनुनयामुळे प्रसन्न झाल्यानंतर ती तुझ्या अपराधांची गणना करूं लागली; मोजतांना दोन्ही हातांची बोटे संपली; तेव्हां ती रडूं लागली.

२७८ घाम :

278. Sweat.

सेअच्छलेण पेच्छह ! तणुए अङ्गम्मि से अमाअन्तम् ।

लावणं ओसरइ व्व तिवलिसोवाणवत्तीए ॥७८॥

[स्वेदच्छलेन पश्यत तनुकेऽङ्गे तस्या अमात् ।

लावण्यमपसरतीव त्रिवलीसोपानपङ्क्तिभिः ॥]

नाजूक शरीरात लावण्य भावत नाहीं, म्हणूनच जणू घामाच्या रूपानें व त्रिवलीच्या मार्गानें तें ओसंडत आहे.

● नर्तनाच्या परिश्रमामुळे स्वेदयुक्तं झालेल्या दुहितेच्या सौंदर्याची वेश्यामातेने प्रलोभनार्थ केलेली प्रशंसा; किंवा, चौर्यरतगोपनार्थ सखीची उक्ति. या गाथेतील त्रिवलीची योजना यथार्थ वाटत नाही.

२७९ समाधान :

279. Fate.

देव्याअत्तम्मि फले किं कीरइ, एत्तिअं पुणो भणिमो ।

कङ्केलिपल्लवाणं ण पल्लवा होन्ति सारिच्छा ॥७९॥

[दैवायत्ते फले किं क्रियतामियत्पुनर्भणामः ।

कङ्केलिपल्लवानां न पल्लवा भवन्ति सदृशाः ॥]

पुन्हां सांगतें, आपण फक्त कर्म करावयाचें, फळ मिळणें न मिळणें दैवाचे हातीं असतें. अशोकासारखी सुंदर पानें दुसऱ्या कोणत्याही झाडाला येत नाहींत.

● अशोकाला सुंदर पानें फुलें असतात, पण आंब्यासारखी मधुर फळें नसतात, म्हणून काय त्याचें सौंदर्य हिणकस ठरतें ? गुणी नायकापासून द्रव्यलाभ झाला नाहीं तरी हरकत नाहीं, मिळेल त्यात समाधान मानलें पाहिजे, कारण त्याच्या सहवासात सुखसर्वस्वाची प्राप्ति होणार. अलंकारकौस्तुभात संकराचें उदाहरण : ‘साधकबाधकमानाभावाच्चैकस्य निर्णयाभावे ।’ श्रीविश्वेश्वर पण्डित टीकेंत सांगतात : ‘अत्र प्रकृष्टगुणनायकप्रतीतिः प्रकृताशोकवृत्तान्तेनेति समासोक्तिः । किं वा अप्रस्तुताशोकवृत्तान्तेन प्रस्तुतपुरुषप्रतीत्या अप्रस्तुतप्रशंसेत्युभयसंभावात्संदेहः । प्रकरणादेर्निवाहकस्याभावान् ।’

२८० कलङ्क :

280. Spot.

धुअइ च्व मअकलङ्कं कवोलपाडिअस्स माणिणी, उअह ! ।

अणवरअवाहजलभरिअणअणकलसेहिं चन्दस्स ॥८०॥

१. रक्तशाकपल्लवा, पल्लवानामन्येषा.

[धावतीव मृगकलङ्कं कपोलपतितस्य मानिनीं पश्यत ।

अनवरतवाष्पजलभृतनयनकलशाभ्यां चन्द्रस्य ॥]

पहा, तिच्या गालावर प्रतिबिंबित झालेला चंद्र हा जणू चंद्रावरील मृगकलङ्कासारखा दिसत आहे; जणू नेत्राच्या कलशातून सारख्या वाहणाऱ्या अश्रूंच्या धारानीं मानिनी हा कलङ्क धुवून काढीत आहे.

● कलहान्तरिता नायिकाः वस्तुतः अश्रूबरोबर ओघळणाऱ्या काजळामुळें तिच्या आरसपाणी गालावर चंद्रावरील मृगाङ्कासारखा कलङ्क निर्माण झाला होता. ' चंद्र तुझा पहा मुखचंद्रावर येउनिया बैसला कसा । प्रत्यक्ष भासतो फणीवर त्या नागाचा मणी जसा ॥ ' [अनतफदी : लावण्या पृ. ८०.]

२८१ अङ्ग सुगन्ध :

281. Aroma.

गन्धेण अप्पणो मालिआणें णोमालिआ ण फुट्ठिहइ ।

अण्णो को वि हआसइ मंसलो परिमलुग्गारो ॥८१॥

[गन्धेनात्मनो मालिकानां नवमालिका न च्युता भविष्यति ।

अन्याः कोऽपि हताशया मांसलः परिमलोद्धारः ॥]

नवमालिकेचें फूल इतर फुलाबरोबर माळेंत गुफलें तरी तें आपल्या सुगंधापासून च्युत होत नाही. हा गर्द सुगंध इतराहून वेगळाच असतो व तो इतरांना हताश करतो.

● तिचा पति बहुबल्लभ असला तरी हिचे गुण अद्वितीय आहेत, म्हणून तो तिच्यावर अत्यंत अनुरक्त आहे, म्हणून ती अप्राप्य आहे अशी सूचना; किंवा, निराश होऊ नको, तिला अनेक सवती असल्यामुळें ती आज नाही उद्या अनुकूल होईल, असें आश्वासन. देहाचा विशिष्ट सुगंध मांसल या शब्दानें व्यक्त केलेला आहे, कीं केवळ गर्द गंध अभिप्रेत आहे ?

२८२ संपत्ति—विपत्ति : 282. Prosperity & Adversity.

फलसंपत्तीअ समोणआइँ तुङ्गाइँ फलविपत्तीए ।

हिअआइ सुपुरिसोणं महांतरूणं व सिहराई ॥८२॥

[फलसंपत्त्या समवनतानि तुङ्गानि फलविपत्त्या ।

हृदयानि सुपुरुषाणां महातरूणामिव शिखराणि ॥]

• मोठ्या झाडांच्या फांद्यांप्रमाणे मोठी माणसे संपन्न झाली की नष्ट होतात आणि विपत्काळी उन्नत होतात.

● फलभाराने फाट्या लवतात. वैभवप्राप्तीमुळे सुजन विनीत होतात आणि समृद्धीचा बहर संपला की उन्नत होतात. तुलनेसाठी (नीतिशतकम् : ६१) ' भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्भूतैर्नवान्मुभिर्दूरविलंबिनो घनाः । अनुद्धताः सत्पुरुषा समृद्धिभिः स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् ॥ त्याचप्रमाणे ' विपदिधैर्यमयाम्युदये क्षमा ' हे महात्मनाचे लक्षण होय असे भर्तृहरिने (नीति : ५२) सांगितलेले आहे. गंगाधर सागतो, या गाथेतील उद्गार कुठिनीचे आहेत व ते नष्टधन भुजंगाला उत्साहित करण्यासाठी फाटलेले आहेत ! ' दीपकअलंकार. '

२८३ घुगाधुगी :

283. Pulsation.

आसासेइ परिअणं परिवत्तन्तीअ पहिअजाआए ।

णित्थाणुवत्तणे वलिअहत्थमुहलो वलअसदो ॥८३॥

[आश्वासयति परिजन परिघर्तमानायाः पथिकजायायाः ।

नि.स्थौमघर्तने वलितं हस्तमुपरि वलयशब्दः ॥]

प्रवासाळा गेलेल्या पतीची जाया विरहाच्या दुःखामुळे दुवटी शाली आहे कुशीवरून वळताना तिच्या वागड्याचा आवाज होतो व तेवढ्याने नोकर माणसाच्या जीवात जीव येतो

२८४ सूर्यास्त :

284 Setting Sun

तुझो चिअ होड मणो मणंसिणो अन्तिमासु पि दसासु ।

यत्थमणम्मि वि रड्णो किरणा उद्ध चिअ फुरन्ति ॥८४॥

[तुझमेव भवति मनो मनस्विनोऽन्तिमास्वपि दशासु ।

अस्तमनेऽपि रवे किरणा ऊर्ध्वमेव स्फुरन्ति ॥]

मोठ्या मनाचे लोक निवृष्टावस्थेस पोचले तरी त्याचा स्वाभाविक मोठेपणा कायम असतो मूर्ख अस्तमानाला जात असताही त्याचे किरण उर्व्व दिशेलाच स्फुरण पावतात

२८५ उद्गार :

285 Natural Inclination

८ पोडु भरान्ति मउणा वि माउआ ! अप्पणो अणुव्विग्गा ।

विहलुद्धरणमहावा हुवन्ति जड के पि सत्पुरिसा ॥८५॥

[उदर विभ्रति शकुना अपि हे मातर आत्मनोऽनुद्विशा ।

विह्वलोद्धरणस्वभावा भवन्ति यदि केऽपि सत्पुरुषा ॥]

आई, पाखरे सुद्धा पाट भरतात, त्यांना कशाचीही काळजी नसत पण जे सपुरुष असतात त्याचा स्वाभाविक प्रवृत्ति दीनाचा उद्गार करण्याकडे असतो

● पत्नी मासभक्षक असतात, आपल्या उदरभरणासाठी इतराची हिंसा होते याची त्यांना जाणीव नसते, दुसरा तुप्त झाला आहे किंवा कसे याची पर्वा नसते. दूती सांगते, नायकाची विपन्नावस्था असली तरी ती त्याला विह्वलतेद्वारामुळे प्राप्त झालेली आहे; त्याला विन्मुख पाठवू नको, तो गुणी आहे, त्याचा उद्धार कर.

२८६ कांजी :

286. Old-Fox.

ण विणा सद्भावेण ग्वेप्पेइ परमत्थजाणुओ लोओ ।

को जुणमज्जरं कञ्जिण वेआरिउं तरइ ? ॥८६॥ १

[न विना सद्भावेन गृह्यते परमार्थज्ञो लोकः ।

को जीर्णमार्जरं कञ्जिकया प्रतारयितुं शक्नोति ॥]

ज्ञानी मनुष्य सद्भावशिवाय आपलासा होत नाही. काजी दाखवून म्हातान्या मांजराला कसे फसवितां येईल ?

● कृत्रिम हावभावानीं हुरळण्याइतका तो प्रेमव्यवहारात नवला नाही, अशी विदग्ध सखीची सूचना.

२८७ प्रेम :

287. Love.

रण्णौउ तणं रण्णाउ पाणिअं सव्वअं सअंगाहम् ।

तह वि मआणं मईणं अ आमरणन्ताइं पेम्माइं ॥८७॥

[अग्न्यात्तृणमरण्यात्पानीयं सर्वतः स्वयंग्राहम् ।

तथापि मृगाणां मृगीणां चामरणान्तानि प्रेमाणि ॥]

अरण्यांत पाणी व तृण आपोआप व हवें तेवढें मिळतें. मृग व मृगां एकमेकाना काहीं देत घेत नाहींत, तरी त्याचें प्रेम आमरण कायम असतें. प्रेम देवघेवीवर अवलंबून नसतें.

● कवूल केल्याप्रमाणें त्यानें अलंकार आणले नाहींत म्हणून असंतुष्ट होऊ नको, त्याचा अद्देर करू नको अगर त्याचें प्रेम शिथिल झालें आहे असें मानू नकोस. कुशल वृत्तीचें आश्वासन व प्रोत्साहन. अलंकार-कौस्तुभात अप्रस्तुतप्रशंसेचें उदाहरण. 'अप्रस्तुतप्रशंसा प्रकृतप्रतिपत्तिरेया यत्र । कार्ये हेतौ व्याप्यव्यापकयोरन्यगीः समेतस्य ॥ '

२८८ चन्दन :

288. Sandal Paste.

तावमवणेइ ण तहा चन्दणपङ्को वि कामिमिहुणाणम् ।

जह दूसहे वि गिम्हे अण्णोण्णालिङ्गणसुहेल्ली ॥८८॥ D

[तापमपनयाति न तथा चन्दनपङ्कोऽपि कामिमियुनानाम् ।

यथा दूःसहेऽपि ग्रीष्मे अन्योन्यालिङ्गनसुखकोलिः ॥]

असह्य अशा ग्रीष्मातही प्रेमी जोडप्याचा ताप चन्दनाच्या लेपानें नष्ट होत नाहीं, आलिङ्गनाच्या विलासामुळे प्राप्त होणाऱ्या सुखानेंच तो शांत होतो.

● उन्हाळ्यात कोणी जवळपास फिरकलें तरी काहिली होते, स्वतःच्या अवयवानाही परस्पराचा स्पर्श असह्य होतो. पण प्रेमाचें तंत्रच वेगळें. प्रेमाचा उद्भव मनस्तापजनक व आलिङ्गन ऊष्मीत्पादक. तरीही आणि उन्हाळ्यातही प्रेमांमुळे ते सुखकारक व शीतल वाटतें. चंदनाची मध्यस्थीही असह्य होते. विरहिणी म्हणते, सख्यानां, माझ्या अंगाला चंदन कशाला

लायता ! या तापाचे नीट निदान करून योग्य तो उपाय अनुपानासह योजा. अलंकाररत्नाकरात संकराचें उदाहरण : ‘अङ्गत्वे तु संकरः ।’ ‘अत्र चन्दनपङ्ककुरुपादुपमानादन्योन्यालिङ्गनस्याधिक्येन तापापनयाद् व्यतिरेकस्य तापजनकाद् गाढालिङ्गनात् तापस्योपशम इति व्याघातसंकरः ।’

२८९ नहाणुली :

289. Face Cream.

तुष्पाणणा किणो चिद्वसि त्ति पडिपुच्छिआएँ वहुआए ।

विउणावंटिअजहणत्थलाइ लज्जोणअं हसिअम् ॥८९॥

[घृतलिप्तानना किमिति तिष्ठसीति परिपृष्ट्वा यध्वा ।

द्विगुणावेष्टितजघनस्थलया लज्जावनतं हसितम् ॥]

तूं तोंडाला तूप लावून कां उभी आहेस, असें वधूला विचारलें, तेव्हां तिनें लाजून, जरासें हंसून, मान खालीं घातली आणि नेसतें वस्त्र जघनाभोंवतीं दुहेरी गुंडाळून घेतलें.

● ती कांहीं बोलली नाही, कारण रजस्यलेला पतीशी बोलणेंही निषिद्ध आहे. आरंभी तरी असे आचार पालीत असत असें दिसतें.

२९० विलीन :

290. Merger.

हिअअ च्चेअ विलीणो ण साहिओ जाणिऊण घरसारम् ।

यान्धवदुन्वअणं विअ दोहलंओ दुग्गअवहूए ॥९०॥

[हृदय एव विलीनो न काथितो ज्ञात्वा गृहसारम् ।

यान्धवदुर्धचनमिव दोहदो दुर्गतवध्वा ॥]

दरिद्री कुटुंबांतच्या वधूनें घर्चा परिस्थिति जाणून डोहाळे कोणाला सांगितले नाहींत. कानीं आलेल्या वान्धवांच्या दुर्वचनांप्रमाणें तेही हृदयांत जिरवून टाकले.

● दरिद्री कुलधूला परिस्थित्यनुरूप संयमाचा व मौनधारणाचा उपदेश.

२९१ अंबाडा :

291. Barber.

धावड विअलिअधम्मिल्लसिचअसंजमणवावडकरग्गा ।

① चन्दिलभअविवलाअन्तडिम्भपग्मिग्गिणी घरिणी ॥९१॥

[धावति विगलितधम्मिल्लसिचयसंयमनव्यापृतकराग्रा ।

चन्दिलभयविपलायमानाडिम्भपरिमार्गिणी गृहिणी ॥

म्हाव्याच्या धास्तीनें धांवणाऱ्या मुलगाला घरच्यासाठीं पळणारी गृहिणी आपला सैल झालेला अंबाडा बोटांनीं सावरीत आहे.

● धावपळीमुळे सैल झालेला अंबाडा ती बोटांनीं सावरीत आहे, हातानीं नव्हे; एवढ्या गडबडीत केवढा नखरा ! आणखी हें पाहिलेंत का ? तिचा पदरही जाग्यावर नाहीं. यामुळे प्रकट झालेली शोभा कवि दाखवीत आहे. गगाधराच्या मते हे उद्गार तिच्या सवतीचे आहेत. मुलगा एवढा मोठा झाला आणखी ही निलाजरी भररस्त्यांतून उंडारल्यासारखी, बगला दाखवीत, धावपळ करीत आहे; कुलस्त्रियाना हें शोभत नाहीं, असे सपत्नीचे निषेधोद्गार. अलंकाररत्नाकारात स्वभावोक्तीचें उदाहरण : ' सम्यक् स्वभाववर्णनं स्वभावोक्तिः । '

२९२ भरती-ओहोटी :

292. Ebb & Tide.

जह जह उव्वहड वडू णवजोव्वणमणहराई अझाई ।

तह तह से तणुआअइ मज्झो, दइओ अ पडिवक्खो ॥९२॥

१. मग्गोसिणि, मग्गोसिणी

[यथा यथोद्धृते वधूर्नवयौवनमनोहराण्यङ्गानि ।

तथा तथा तस्यास्तनूयते मध्यो दयितश्च प्रतिपक्षः ॥]

वधूच्या अंगप्रत्यंगावर नवयौवनाचें सौंदर्य बहूंत लागलें; तसतशी तिची कंवर, तिचा पति व तिच्या सवती कृश होऊं लागल्या.

● तुल्ययोगिता अलंकार

२९३ पक्व प्रेम :

293. Ripe Love.

जह जह जरापरिणओ होइ पई दुग्गओ विरूओ वि ।

कुलवालिआणें तह तह अहिअअरं वल्लहो होइ ॥९३॥

[यथा यथा जरापरिणतो भवति पतिर्दुर्गतो विरूपोऽपि ।

कुलपालिकानां तथा तथाधिकतरं वल्लभो भवति ॥]

पति दरिद्री व कुरूप असला तरी तो जसजसा म्हातारा होत जातो तसतसा कुडीन पत्नीला तो अधिकच प्रिय होतो.

● विजवराबद्दल किंवा वयस्क पतीबद्दल उदासीन असणाऱ्या तरुण वधूप्रत पतिव्रता सखीचे उपदेशाद्वार. समसुखदुःखामुळे व माहचर्यामुळे पतिपत्नीचें प्रेम अकृत्रिम व निरुपाधिक असतें; तें रूप, वय, गुण यांवर अवलंबून नसतें. एक टीकाकार सांगतो, दारिद्र्यामुळे व बुद्धावस्थेमुळे तो यापुढें इतरत्र प्रेमप्रसंग करू शकणार नाही म्हणून तो पत्नीला अधिकाधिक प्रिय होतो.

२९४ पाळी :

294. Queue.

एसो मामि ! जुवाणो वारंवारेण जं अडअणाओ ।

गिम्हे गामेकवडोअअं व किच्छेण पावन्ति ॥९४॥

[एष मातुलानि युवा चारंचारेण यमसत्यः ।

ग्रीष्मे ग्रामैकवटोदकमिव कृच्छ्रेण प्राप्नुवन्ति ॥]

मामी, गांवांतल्या वडाखालच्या एकाच एका विहिरीचें पाणी उन्हाळ्यांत मोठ्या कष्टानें, पाळीपाळीनें मिळतें; त्याचप्रमाणें या एकाच एका तरुणाचा लाभ येथील स्वैरिणींना फार आयासानें होतो.

● आणि तो मला अनायासें प्राप्त झाला असे असतींचे अभिमानोद्धार.

२९५ हर्षखेद :

295. Falling Leaves.

गामवडस्स, पिउच्छा ! आवण्डुमुहणीं पण्डुरच्छायम् ।

हिअएण समं असईणं पडइ वाआहअं पत्तम् ॥९५॥

[ग्रामवटस्य पितृप्यस आपाण्डुमुखीनां पाण्डुरच्छायम् ।

हृदयेन सममसतीनां पतति वाताहतं पत्रम् ॥]

आत्यावाई, गांवाजवळच्या वडाचीं पानें वाऱ्याच्या सोंसाच्यानें गळून पडत आहेत आणि एकेका पानाबरोबर एकेका असतीची मुदा पादरी फटफटीत होत आहे; जणू एकेकीचें हृदयच गळून पडत आहे.

● संकेतस्थान नष्ट झाल्यामुळे आपला परसुरतलम्पट पति याउपर तिकडे जाणार नाही म्हणून कुलवधूला संतोष वाटला आणि अमतीला खेद.

२९६ प्रथमानुराग :

296. Inaudible.

पेच्छइ अलद्धलक्खं, दीहिं णीससइ, सुण्णअं हसइ ।

जह जम्पइ अफुडत्थं तह से हिअअट्ठिअं किं पि ॥९६॥

[पश्यत्यलब्धलक्ष्यं दीर्घं निःश्वसिति शून्यं हसति ।

यथा जल्पत्यस्फुटार्थं तथा तस्या हृदयास्थितं किमपि ॥]

ती विमनस्क दृष्टीनें पाहत आहे, दीर्घ निःश्वास टाकीत आहे, शून्य मुद्रेनें हंसत आहे, अस्फुट व असंबद्ध बोलत आहे; तिच्या मनांत कांहीं तरी घोटाळत आहे.

● प्रथमानुरागातील विप्रलंभ.

२९७ सारवासारव :

297. Bold.

गह्वइ ! गओम्ह सरणं रक्खसु एअं त्ति अडअणा भणिरी ।^१

सहसागअस्स तुरिअं पइणो विवअ जारमप्पेइ ॥९७॥

[गृहपते गतोऽस्माकं शरणं रक्षेनमित्यसती भणित्वा ।

सहसागतस्य त्वरितं पत्युरेव जारमर्पयति ॥]

पति अकल्पितपणें घरीं आलेला पाहताच पुढें होऊन व्यभिचारिणी म्हणाली, फारभारी, हा आपल्याला शरण आलेला आहे, आतां तुम्हीच याचें रक्षण करा. एवढें बोलून तिने आपला जार पतीच्या हवाली केला.

● प्रत्युत्पन्नमती असती. ती पतीला गृहपति, घरधनी म्हणते; विचारा फक्त घराचा धनी होता. स्त्रीचरित्रात अशा आशयाच्या अनेक गोष्टी आहेत. सायकार व त्याचा पुत्र, किंवा प्रधान व त्याचा पुत्र, दोघेही एकमेकांना न वळत अगर चुकवून व्यभिचारिणीकडे येत असत. एके दिवशीं संकेताच्या गफलतीमुळे पुत्र आत असताना पिताजी दाखल झाले. तिने त्याला काहीं तरी सवत्र सागून बाहेरच्या बाहेर वाटेला लावले. तोंच नवराही हजर झाला ! परक्या पुरुषाला घरातून बाहेर पडताना

१. जार समप्पइ, कठम्मि लाएइ. २. रक्षस्वेनमित्यतिनिपुणं भणित्वा.

पाहून नवऱ्याला संशय आला. हें ओळखून तिने आत लपलेल्या व या घटनेमुळे थरथर कापत असलेल्या पुत्राला बाहेर बोलावले. बापलेकाच्या भाडणामुळे बापाला चुकविण्यासाठी हा आत लपला होता, एवढा वेळपर्यंत मी याचे रक्षण केले आणि मुलगा येथे आहे की काय याची चौकशी करावयास आलेल्या त्याच्या पित्यालाहि मी वाटेला लावले, आता याचे रक्षण तुम्ही करा, असे सांगून तिने त्याचा परिचय करून दिला. संशयास्पद परिस्थितीचा हा उलगडा त्याला पटलाही. नशीब, की हा ढवा बापलेकाचा समेट करण्यासाठी पुन्हा बाहेर गेला नाही. अलंकाररत्नाकरात व्याजोक्तीचे उदाहरण: ' उद्भेदप्रच्छादनं व्याजोक्तिः । '

२९८ मूर्च्छा :

298 Swoon.

हिअअट्टिअरस दिज्जउ तणुआअन्ति ण पेच्छह पिउच्छा ? ।

हिअअट्टिओम्ह कंतो भणिउं मोहं गआ कुमरी ॥९८॥

[हृदयेप्सितस्य दीयतां तनूभवन्ती न पश्यथ पितृप्यसः ।

हृदयेप्सितोऽस्माकं कुतो भणित्वा मोहं गता कुमारी ॥]

आत्याबाई, ही दिवसानुदिवस कृश होत आहे हें तुम्हाला दिसत नाही का ? तिच्या मनात जो कोणी असेल त्याला ती देऊन टाका. सखीचें हें बोलणें ऐकताच ती म्हणाली, माझ्या हृदयात कोण असणार ? एवढें बोलून ती बेशुद्ध झाली.

● कुमारीला हृदयेप्सित कोठले ? अशा मनोवृत्तीच्या आत्याबाई व प्रियकराचें चिंतन करणाऱ्या कुमारिका, सकृदर्शनी वाटतात तितक्या अर्वाचीन नाहीत.

२९९ ओला केशभार :

299. Wet Locks.

खिण्णस्स उरे पइणो ठवेइं गिम्हावरणहरमिअस्स ।

ओलं गलन्तकुसुमं ण्हाणसुअन्धं चिउरभारम् ॥९९॥

[खिन्नस्योरासि पत्युः स्थापयति श्रीभ्मापराद्धरमितस्य ।

आर्द्रं गलत्कुसुमं स्नानसुगन्धं चिकुरभारम् ॥]

भर उन्हाळ्यात ऐन दुपारीं तिनें पतीला रमविलें. तो दमला तेन्हा त्याचा श्रमपरिहार करण्यासाठीं न्हाल्यामुलें ओलसर, सुगंधित व मऊ झालेला व ज्यातून फुलें गळत आहेत असा आपला केशभार तिनें त्याच्या हृदयावर टाकला.

● गगाधर सागतो, सुरतावसानोपचारचातुर्याचें हें वर्णन वृत्तीनें भुजग-प्रलोभनार्थ केलेलें आहे. वर्णनाचे निमित्तान देण्यात येणाऱ्या शृंगार-शिक्षणातील हा एक पाठ असण्याचा संभव आहे. उन्हाळ्यातल्या दुपारीं ओल्या अवाच्याचें आकर्षण उत्तेजक असतें. रवींद्रनाथाच्या 'नौकाडुर्बी'त असाच प्रसंग वर्णिलेला आहे. सरस्वतीकण्ठाभरणात या गाथेची नायिका 'वयःकौशलाभ्या सपूर्णा प्रगल्भा' असल्याचें मागितलें आहे.

३०० मध्यरात्रीं चांदण्यांत :

300. Moonlight.

अह सरसदन्तमण्डलकपोलपडिमागओ मअच्छीए ।

अन्तो सिन्दूरिअसह्ववत्तकरणिं वहइ चन्दो ॥१००॥

[असौ सरसदन्तमण्डलकपोलप्रतिमागतो मृगाक्ष्याः ।

अन्तः सिन्दूरितशङ्खपात्रसादृश्यं वहति चन्द्रः ॥]

१ शिण्णस्स २ ठवेइउ ३ गिम्हावरणहरणमिअस्स ४ उप्फ, फुप्फ.

५ मन्त्रान्तप्रतिबिंब

दंतव्रणाच्या मण्डलानें युक्त अशा ह्या मृगाक्षीच्या गोऱ्या गालावर प्रतिबिंबित झालेला चंद्र जणूं आत शेंदूर ठेवलेल्या शखपात्रासारखा दिसतो.

● चादण्यात क्रीडा करण्याची हौस असलेल्या रसिक तरुणाचे उद्गार, तिच्या सौंदर्याची प्रशंसा व स्वतःच्या कौशल्याची प्रस्तावना, अशा गालावर चंद्राचें प्रतिबिंब उमटलेलें पाहून रसिकाला केवळ उपमासाधल्या-साठी किंवा प्रतिबिंब स्थिर करण्यासाठी दंतव्रण करण्याची स्फूर्ति व्हावयाची !

रसिजजणहिअवदइए कइवच्छलपमुहसुकइणिम्मलए ।
सत्तसभाम्मि समत्तं तीजं गाहासभं एअम् ॥

चतुर्थ शतकम्

३०१ माहेरचा मित्र :

301. Family Friend.

अह अम्ह आअदो अज्ज कुलहराओ ति छेच्छईं जारम् । १
सहसागअस्स तुरिअं पइणो कण्ठं मिलावेइ ॥१॥

[असावस्माकमागतोऽद्य कुलगृहादित्यसती जारम् ।

सहसागतस्य त्वरितं पत्युः कण्ठे लगयति ॥]

अकस्मात नवरा घरीं आला तेव्हां हा आमचा, माझ्या माहेरचा, आजच आला, असें सांगून व्यभिचारिणीने त्या उभयतांची गळाभेट करविली.

● माझ्या एकटीच्या ओळखीचा नव्हे, आम्हा सर्वांच्या परिचयाचा, आतांच माझ्या माहेराहून आला. कथावस्तु असलेली गाथा. शुक्रवहात्तरीत जवळ जवळ अशीच गोष्ट आहे. दामोळचा ग्रामाधिकारी विलोचन याची पत्नी रंभिका, जलाशयावर गेली असता एका तरुणाशी संकेत करती झाली. तिने सांगितलें, आपण पाठोपाठ घरीं यावें व भ्रताराला नमस्कार करून बसावें, पुढचें साधन मी करीन. त्याप्रमाणें तो येऊन ओसरीवर बसला. त्याला पाहताच रंभिका घरातून बाहेर आली व भ्रताराप्रत बोलली, याला ओळखलें नाहीं काय ! हा माझे मावशीचा मुलगा. हें ऐकून विलोचन त्यास गळा भेटता झाला व खीला म्हणाला, आपले बंधूस वर नेऊन भोजनादिक सत्कार करावा. भोजनानंतर तिने विषय काढला, तेव्हा तिचा निषेध करून तो म्हणाला, आता तूं माझी बहीण झालीस. ती म्हणाली ही नुसती सवय—हल्लीं सगळेच प्रथम एकमेकांना भाऊ-बहीण म्हणवितात ! तिने अनेक प्रकारें विनविलें, पण तो ऐकेना. तेव्हा तिने मोठ्याने पुकार

केला—धावारे धावा ! भयभीत होऊन तो म्हणाला, मी तुझे वचन मान्य करतो—२ण आता माझे रक्षण कर. लगेच त्याला जमिनीवर लोळावयास सांगून तिने भात चहुंकडे उडविला आणि शेगडीतला अंगार ती फुलवू लागली. पुकार ऐकून विलोचन माडीवर आला; त्याला तिने सांगितलं, याला अकस्मात् मोडशी झाली, सबब पुकार केला, आतांच सावध झाला. एवढे बोलून ती त्याचे पोट शेकू लागली. हे सत्य मानून विलोचन खाली गेला. पुढे मोडशीच्या निमित्ताने हा महिनाभर तेथे राहिला !

३०२ डूल :

302. Ear Rings.

पुसिंआ अण्णाहरणेन्दणीलकिरणाहआ ससिमऊहा ।

माणिणिवअणम्मि सकज्जलंसुसङ्काइ दइएण ॥२॥

[प्रोन्धिताः कर्णाभरणेन्द्रनीलकिरणाद्वताः शशिमयूखाः ।

मानिनीवदने सकज्जलाश्रुशङ्कया दयितेन ॥]

मानिनी चांद्रण्यांत बसली होना. तिच्या कानात इंद्रनीलांचे डूल होणे. नीळार पडलेल्या चंद्रकिरणांचे परावर्तन झाल्यामुळे तिच्या मुखावर निळसर छाया उमटली. काजळ घातलेल्या डोळ्यांतून अश्रु ओघळले असावेन अशा कल्पनेने दयिताने तिचे गाळ हलक्या हाताने पुसले.

● अलंकारकौस्तुभ व अलंकाररत्नाकर यात भ्रातिमान् अलंकाराचें उदाहरणः ' तदभाववती मतिस्तत्प्रकारिका भ्रातिमान्भवति । '

३०३ विनजोड :

303. Matchless.

ऐहहमेत्तम्मि जए सुंदरमहिलासहस्सभरिए वि ।

अणुहरइ णवर तिस्सां वामद्वं दाहिणद्वस्स ॥३॥

१. पुच्छिअ. २. वग्गा ३. एहमेते भुवने सुंदरमहिलासहस्रसंदिग्धे ।
४. तिग्गा.

[एतावन्मात्रे जगति सुदर महिलासहस्रभृतेऽपि ।

अनुहरति केवल तस्या वामार्धं दक्षिणार्धस्य ॥]

जगात हजारां सुदर स्त्रिया आहेत, पण हिच्यासारखी सुदरी होच.
हिच्या डाव्या अंगाला तोड हिच्याच उजव्या अंगाची.

३०४ नृत्त :

304. Dance

जह जह वाएइ पिओ तह तह णच्चामि चञ्चले पेम्मे ।

गल्ली वलेइ अङ्गं सहावर्थद्वे वि रुक्खम्मि ॥४॥

[यथा यथा वादयाति प्रियस्तथा तथा नृत्यामि चञ्चले प्रेम्णि ।

गल्ली वलयत्यङ्ग स्वभावस्तन्धेऽपि वृक्षे ॥]

प्रियकर जसें वाद्य वाजवीत आहे तशी मी प्रेमचञ्चल होऊन
नाचत आहे. वृक्ष स्वभावतः स्तब्ध असतो, तरी वेली आपले अङ्ग
त्याच्याभोंवतीं वळविते.

● 'तुझ्या अर्गी एवढासासुद्धा अभिमान कसा नाही ? अन्य महिला
तुझ्या पतीला बोटावर नाचवितात आणि तू माहीत असूनही तू त्याच्या-
भोंवतीं नाचतेस ! तू कसे ?' ह्या सखीच्या प्रश्नाला नायिकेचें उत्तर.
स्त्रिया स्वभावतःच पतिछदानुवर्ती असतात. नाजूब वेली आधाराशिवाय
उभी राहू शकत नाही, नीरस ओढक्याला किंवा ओबडधोबड बुध्याला
स्वभावतः विळखा घालते, तशीच स्त्रियाची स्थिति असते, आणि येथे
तर पति नृत्यसंगीतात रंगला आहे ! मग मी प्रेमाच्या उन्मादाने चंचल
व्हावे व तालार नाचावे यात आश्चर्य कसलें ? पति वृत्तीनें अधम व
नाटकी असला तरी किती रसिक आहे तें पाहा. त्याच्या जाधाराशिवाय
मी जगूही शकणार नाहीं वादन व नर्तन याचा टेका जमला म्हणजे कसा

रंग येतो तें पहा; दंपत्याचा संसारही असाच तालबद्ध असला पाहिजे. या उत्तरामुळे सगरीचें उद्दिष्ट साधलें नाहीं. तुझ्या मनासारखा उत्तम नायक मला मिळवून दे अशी नायिकेची दूतीजमळ पिनपणी या गाथेंत सूचित आहे असें गंगाधर सांगतो.

३०५ यातायात :

305. Effort.

दुखखेहिँ लभ्भेइ पिओ लद्धो दुखखेहिँ होइ साहीणो ।

लद्धो वि अलद्धो विअ जइ जह हिअअं तह ण होइ ॥५॥

[दुःखैर्लभ्यते प्रियो लब्धो दुःखैर्भयति स्वाधीनः ।

लब्धोऽप्यलब्ध एव यदि यथा हृदयं तथा न भयति ॥]

प्रियकराची प्राप्ति करून घेव्याला आणि नंतर त्याला स्वाधीन ठेवावयाला केवटी यातायात करावी लागते ! आणि एवढें करूनही त्याचें हृदय अनुकूल झालें नाहीं तर तो मित्राला न मित्राला, सारखाच.

● विशिष्ट गुणमंजरी असेल अशा समजुतीने, महत्प्रयासानें नायकाची प्राप्ति करून घेतली; त्याच्या अनभिज्ञतेमुळे निराशा झाली; शिवाय तो आतां हृदयानुवर्तनही करित नाहीं; यामुळे रुष्ट झालेल्या नायिकेचे उद्गार. अलंकाररत्नाकरात अतिशय अलंकारानें उदाहरणः 'सम्भाषनयान्यथा यातिशयोऽतिशयः ।'

३०६ अनुनय :

306. Courtship.

१ अच्यो ! अणुणअमुहकहिरीअ अकंअ कअ कुणन्तीण ।

सरलमहावो वि पिओ अविणअमगं वलणीओ ॥६॥

१. लभ्भेइ. लभ्भद.

[कष्टमनुनयसुखकाङ्क्षणशीलयाकृतं कृतं कुर्वत्या ।

सरलस्वभावोऽपि प्रियोऽविनयमार्गं यलान्नीतः ॥]

अरेरे ! तिला अनुनयाच्या सुखाची अपेक्षा होती. म्हणून, त्याने पूर्वी कधी केलें नव्हतें तें तिने त्याला करावयाला लावलें. तिचा प्रियकर सरळ स्वभावाचा होता; तिच्याला तिने जबरीने अविनयाच्या मार्गाला लावलें.

● सरल व निरपराध नायकाला छळगारी स्वच्छन्दी नायिका.

३०७ गणना :

307. Calculus.

हत्थेसु अ पाएसु अ अङ्गुलिगणणाइ अइगआ दिअहा ।

एण्हि उण केण गणिज्जउ ति भणेउ रुअइ मुद्धा ॥७॥

[हस्तयोश्च पादयोश्चाङ्गुलिगणनयातिगता दिवस्ताः ।

इदानीं पुनः केन गण्यतामिति भणित्वा रोदिति मुग्धा ॥]

पति प्रवासाला गेल्याचे दिवस मोजतांना हातांपायांचीं बोटे संपलीं. आतां गणना कशानें करूं, असें बोलून मुग्धा रडूं लागली.

● यीस हें मूलमान मानून त्याच्या गुणकांत अजूनही खेडोपाडीं गणना करण्यात येते. या गणनापद्धतीची बैठक थोड्याच्या सख्येवर असावी असें यावरून दिसतें.

३०८ बुद्धभिक्षुसंघ :

308. Buddhists.

कीरमुहसच्छहेहिं रेहइ वसुहा पलासकुसुमेहिं ।

बुद्धस्य चलणवन्दणपडिएहिं व भिक्खुसंघेहिं ॥८॥

१. गणनाहिं. २. भणऊ.

[कीरमुखसदृक्षै राजते वसुधा पलाशकुसुमैः ।

बुध्दस्य चरणवन्दनपातितैरिव भिक्षुसंघैः ॥]

पोपटाच्या चोंचीप्रमाणे लालभडक अशा पलाशपुष्पांनीं पृथ्वी शोभायमान झालेली आहे. जणू बुद्धाच्या चरणांशी वंदन करण्यासाठी लोटांगण घालणाऱ्या भिक्षुसंघासारखे हे दृश्य दिसत आहे.

● पलाशपुष्पे लालभडक असतात; तीं वसंतांत रानावनांत फुलतात. इतकी, कीं जणू जंगलात वणवा पेटल्यासारखे भासते. ही गाथा लिहिली त्या काळात महाराष्ट्रात पुष्कळच बौद्ध भिक्षू असावेत. त्यांचे कपडे पलाशपुष्पासारखे लालभडक असत. प्रवासाला किंवा यात्रेला निघताना पलाशपुष्पांचे व बौद्धभिक्षूंचे दर्शन अपशकुनी मानण्यांत येत असे. म्हणून या गाथेत पर्वाच्या संकल्पित प्रवासाचा निषेध ध्वनित आहे असे गंगाधर सांगतो. तसा अर्थ निघत नाही असे वेधर सांगतो. आणखी एक टीकाकार सांगतो कीं हे स्तनपृष्ठानरील दत्तव्रणांचे व नलक्ष्मतांचे वर्णन असून त्यांच्या दर्शनामुळे व्याकुल झालेल्या नायिकेचे हे उद्गार आहेत !

३०९ श्रुणी :

309. Pining.

जं जं पिङ्गलं अङ्गं तं तं जाअं किसोअरि ! किसं ते ।

जं जं तणुअं तं तं पि णिङ्गिअं, किं त्थ माणेण ॥९॥

[यद्यत्पृथुलमङ्गं तत्तज्जातं कृशोदरि कृशं ते ।

यद्यत्तनुकं तत्तदपि तिष्ठित किमत्र मानेन ॥]

तुझा जो जो अवयव भरदार असावयाचा तो तो कृश झाला आहे व जो नाजुक असावयाचा तो शुष्क झाला आहे. कृशोदरि, निष्कारण मानधारणाने दुसरे काय प्राप्त होणार ?

● अनुनयाचा स्वीकार करण्याची मानिनीला मल्लीची विनंति.

३१० भडक :

310 Gaudy

ण गुणेण हीरड जणो हीरड जो जेण भाविओ तेण ।

मोत्तूण पुलिन्दा मोत्तिआई गुज्जाओ गेहन्ति ॥१०॥

। [न गुणेन हियने जनो हियते यो येन भावितस्तेन ।

मुक्त्वा पुलिन्दा मौक्तिकानि गुञ्जा गृह्णन्ति ॥]

नुसत्या गुणानींच मनुष्य वश होतो, असें नाहीं ज्याला जें आवडतें तें त्याला मिळालें म्हणजे तो प्रसन्न होतो. जंगलातले पुलिंद पहा, मोतीं टाकून देतात व गुजा वेंचतात.

● दूतीने केलेली नायकाची निर्भर्त्सना. तूं माझ्या गुणी सखीचा त्याग केलास आणि तू अलीकडे जिऱ्यावर आसकत झाला आहेस तिच्या गुणावगुणावरून वाटतें धीं तू अधिश्म, जंगली आहेस. किंवा नायकाचा दूतीला प्रश्न. ती एवढी गुणी आहे असें तू सांगतेस, मग तिला तिच्या नवऱ्याने का टाकलें? या प्रश्नाचें उत्तर.

३११ बहर :

311 Red Blossoms.

लङ्कालआणें, पुत्तअ ! वसन्तमासेवलद्धपसरणम् ।

आपीअलोहिआणं वीहेड जणो पलासाणम् ॥११॥

[लङ्कालयानां पुत्रक वसन्तमासैकलब्धप्रसरणाम् ।

आपीतलोहितानां विभेति जन पलाशानाम् ॥]

१ श्री मथुरानाथ शास्त्री याचा पाठ वमान्त्रमार्गैकलब्धविभवानाम् ।
२ वज्जालगातील छाया लङ्कालयेभ्य (शागालयेभ्यो) पुत्रक वसन्तमान (वसान्ममासे) लब्धप्रमरेभ्य । आपीतलोहितेभ्यो (रुधिरेभ्यो) विभेति जन पलाशेभ्य (राशेभ्य) ॥

पत्रसाच्या फाद्यावर पिवळसर तावडीं फुलें डंबरलीं आहेत. मुला, या बहारात वसंताचें सामर्थ्य दिसत अमल्यामुळें लोकांना त्याची भीति वाटते.

● लड्का म्हणजे वृक्षाची, येथें पळसाची फादी; पलाशपुष्पें वसंतात फुलतात. तीं पाहून विरहिणी व्याकुल होतात. लड्का म्हणजे रात्रमनगरी. ' पल माममदन्ति भक्षयन्तीति पलाशा रात्रसा ' पळसाची फुललेली फादी पाहून मामभक्षक राक्षसाची आठवण होऊन लोक व्याकुल, भयभीत होतात. लड्का म्हणजे कुलटा, वेश्या, पिवळी धमक व लालभडक वस्त्रें परिधान केलेली वेश्या वादरताना पाहून लोकांना घास्ती वाटते कीं ही या वसंतात काय अनर्थ करील कोण जाणे ! अलवाररत्नाकरात श्लेषाचें उदाहरण. " ' विशेषस्थापि साध्ये द्वयोर्वाच्यत्वे श्लेष । '...अत्र तरुणः वाच्यत्वं प्रप्नुताना निशाचरणा व्यङ्ग्यत्वम् । "

३१२ गन्धोदक :

312 Powder and Paste

१) घेत्तुण चुण्णमुट्टि हरिम्रससिआए वेपमाणाए ।

भिसिणेमिति पिअअमं हत्थे गन्धोदअं जाअम् ॥ १२॥

[गृहीत्या चूर्णमुष्टिं हर्षोत्सुकिताया वेपमानाया ।

अवकिरामीति प्रियतम हस्ते गन्धोदक जातम् ॥]

प्रियकराच्या अंगावर उधळण्यासाठी तिने सुगंधी चूर्ण हातीं घेतलें होतें. त्याचें दर्शन होताच तिचें हृदय हर्षोत्सुक झालें आणि तिचें शरीर थरारलें तिला घाम आला आणि तिच्या हातातल्या चूर्णाचें गन्धोदक झालें

१ भगंमि, भसिणेमि २ वर्णमुष्टि ३ हर्षोत्सुकिताया ४ प्रहरामि, विदुरामि

● वाञ्छितप्राप्तीमुल्ले सात्त्विक स्वेदोद्भव. येथे मेघकृतात (२-८) रत्नदीपावर पेंकलेल्या चूर्णमुष्टीची आठवण होते; 'अर्विस्तुङ्गानभिमुलमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान् । न्हीमूढाना भवति विफलमेरणा चूर्णं मुष्टिः ॥' चूर्ण म्हणजे 'कर्पूरादिसुगंधिद्रव्यधूलि;' याचा बशीकरणासाठीही उपयोग करीत असत.

३१३ अंकोट :

313. Tell-Tale.

पुष्टि पुससु, किसोअरि ! पडोहरङ्गोल्लपत्तचित्तलिअम् ।

छेआहि दिअरजाआहि उज्जुए ! मा कलिज्जिहिसि ॥१३॥

[पृष्ठं प्रोञ्छ कृशोदरि पश्चाद्गृहाद्दोष्टपत्रचित्रितम् ।

विदग्धाभिर्देवरजायामि ऋजुके मा कलिष्यसे ॥]

तुमच्या घराच्या परसातल्या अंकोटाची पाने तुझ्या पाठीला चिकटली आहेत. कृशोदरि, पाठ पुसून टाक. तू सरळ स्वभावाची आहेस. तुझ्या चतुर जाणांना तुझ्या रहस्याचा मागमूसही लागू देऊ नकोस.

● नायिका दीरावर अनुरक्त आहे. सपत्नी म्हणते, मी तर वेव्हाच ओळखले आहे, पण मी बभ्रा करणार नाही. जावाना ओळखू देऊ नकोस, म्हणजे मिळविले.

३१४ कदम्ब :

314. Filaments.

अच्छीई ता थइस्सं दोहिं वि हत्थेहिं वि तंस्सि दिट्ठे ।

अङ्गं कलम्बकुसुमं व पुल्लइअं कहुं णु ढक्किस्सम् ॥१४॥

[वक्षिणी तावत्स्थगायिष्यामि द्वाभ्यामपि हस्ताभ्यां तारिमन्द्रे ।
अङ्गं कदम्बकुसुममिव पुलकितं कथं नु च्छादयिष्यामि ॥]

प्रियकर दृष्टीस पडतांच मी दोन्ही हातांनीं डोळे झांकून घेतले; पण कदम्बाच्या अंगप्रत्यंगांवर फुल्ले डेंबरतात, त्याप्रमाणें माझ्या सर्वांगावर रोमाञ्च फुलले, ते कसे झांकू ?

● त्याला पाहतांच तिचा रुखा ओसरला. हें त्याच्या लक्षात येऊं नये व त्यानें अनुनय करावा म्हणून तिनें डोळे झांकून घेतले. कदम्बपुष्पाना केसर असतात, म्हणून त्याचें रोमाञ्चांशीं विशेष साम्य.

३१५ विद्युत् :

315. Lightning.

अञ्ज्ञावात्तिणिष् घरम्मि रोरुण णीसहणिसण्णम् ।
दावेइ व गौअवइअं विज्जुज्जोओ जलहराणम् ॥१५॥

[अज्ञावात्तोत्तृणिते गृहे रुदित्वा निःसहनिपण्णाम् ।
दर्शयतीव गतपातिकां विद्युद्योतो जलधराणाम् ॥]

तिचा पति प्रवासाय गेला आहे; अज्ञावातानें घराचें छपर उडून गेलें आहे; अस्हाय पत्नी घरांत रडत वसली आहे वीज चमकून मेघांना तिचें दर्शन करवीत आहे.

● विद्युत् ही सहृदय प्रमदा आणि मेष निष्ठुर पुरुष. मेघांना तिची दया यावी व त्यांनीं वर्षाव स्थगित करावा म्हणून विद्युत् त्यांना तिचें दर्शन करवीत आहे. मृच्छकटिकात (५ : ३२) अशीच कल्पना आहे : ' यदि गर्वन्ति वारिधरो गर्जन्तु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः । अयि विद्युत्प्रमदाना त्वमपि च दुःखं न जानासि ॥ '

३१६ गांवराज :

316. Village Maiden.

भुज्जमु जं माहीणं, कुतो लोणं कुग्रामरिद्धमि ? ।

सुहृअ ! सलोणेण वि किं तेण, सिणेहो जहि ण तिथि ॥ १६ ॥

[भुज्ज्व यत्स्वाधीनं कुतो लवणं कुग्रामरिद्धे ।

सुभग सलवणेनापि किं तेन स्नेहो यत्र नास्ति ॥]

कुग्रामातल्या स्वयंपाकात मीठ कोटून मिळणार ! आणि मीठ मिळाले व तूप नसले तर काय उपयोग ? सुभग, जे आहे त्याचे सेवन कर.

● लोण = लवण व लावण्य; सिणेह = स्नेह = घृत व प्रेम; या जोड अर्थाच्या श्लेषावर रचना. सेट्टेगावात समर्पित मींदर्य कोटून मिळणार ! हिची धाटणी ग वढळ आहे, वेपभूषा आकर्षक नाही व सौंदर्य दिसाऊ नाही, म्हणून अ हेरू नरोम. कलमी आभ्यासारखा गावरान आवा मोंडस नसला तरी रंगदार व रसपूर्ण असतो; शिवाय प्रत्येक झाडाच्या पळाची चव जवळ जवळ अद्वितीय असते.

३१७ नमाचार :

317. Scented Breath.

मुहपुच्छिआइ हलिओ मुहपङ्कअसुरहिपवणणिव्वविअम् ।

तह पिअइ पअडकदुअं पि ओसहं जण ण णिट्ठाइ ॥ १७ ॥

[सप्तपुच्छिकाया हलिको मुखपङ्कजसुरभिपवननिर्वापितम् ।

तथा पिपाति प्रकृतिकदुकमप्यौषधं यथा न तिष्ठति ॥]

आजारी शैतकन्याच्या प्रवृत्ताची चौकशी करावयाम आलेल्या खानें त्याच्यासाठी आणविलेलें काढ्याचें औषध आपल्या मुखाच्या कमलसदृश सुगंधि नि आसानीं निवविले. ते कडू होतें, तरी तो तें अमे प्याला कीं त्यातला थेंबही राहिला नाही.

● जें नीरस तेंच अनुपगामुलें सुरम होते. अलंकारकौस्तुभात् तद्गुणाचें उदाहरण. 'परवीयगुणतिरोहितगुणस्य भान तु तद्गुण प्रोक्तः ।'

३१८ शोधुं कुठें ?

318. Buried Treasure

अह मा तहि तहि विअ धार्णीरवणम्मि चुक्कसंकेआ । ७

तुह दंसणं विमग्गड पब्भट्टणिहाणठाणं व ॥१८॥

[अथ सा तत्र तत्रैव धानीरवने विस्मृतसंकेता ।

तव दर्शन विमार्गति प्रभ्रष्टनिधानस्थानमिव ॥]

संज्ञताप्रमाणे ती वेळच्या वनातच गेली आहे. वनातलें ठरलेलें नक्की स्थान तिच्या ध्यानात राहिलें नसेल व ती तुला शोवण्यासाठी इकडे तिकडे भटकत असेल ठेव पुरून ठेवावी व जागेचें विस्मरण व्हावे, तशी निची अवस्था झाली असेल

● मी ठरल्याप्रमाणें जागेवर गेलों, पण ती आलीच नाही, या नायकाच्या तक्रारीला दृतीचें उत्तर सरस्वतीकृष्णभागात विप्रलब्धेचें उदाहरण

३१९ राहु :

319 Eclipse.

ददरोसकलुप्तिअस्स वि मुअणस्स मुहाहिं पिप्पिअं कत्तो ।

राहुमुहम्मि वि समिणो किरणा अमअं विअ मुअन्ति ॥१९॥

[दृढरोपकलुपितस्यापि सुजनस्य मुखादप्रियं कुतः ।

राहुमुखेऽपि शशितः किरणा अमृतमेव मुञ्चन्ति ॥]

कितीही राग आला तरी सज्जनांच्या मुखातून अप्रिय वचने निघत नाहीत. चंद्राला राहून घासले तरी त्याचे किरण अमृतमयच असतात.

● तो रुष्ट असला तरी रहस्यस्फोट किंवा प्रेमभङ्ग करणार नाही, अगर मर्मभेदक वचने बोलणार नाही; त्याचा रोप अल्पकालीन आहे, असे सखांचे आश्वासन. अलंकाररत्नाकरात दृष्टान्ताचे उदाहरण: 'प्रतिबिंबेन दृष्टान्तः ।'

३२० मानापमान :

320. Reception.

अवमाणिओ वि ण तहा दुम्मिज्जइ सज्जणो विहवहीणो ।

पडिकाऊं असमत्थो माणिज्जन्तो जह परेण ॥२०॥

[अवमानितोऽपि न तथा दृयते सज्जनो विभवहीनः ।

प्रतिकर्तुमसमर्थो मान्यमानो यथा परेण ॥]

ज्याचे वैभव नष्ट झालेले आहे अशा सज्जनाचा कोणी सत्कार केला तर त्याची फेड करता येत नाही याबद्दल त्याला जितके दुःख होतं तितके त्याचा कोणी अपमान केला तरी त्याबद्दल त्याला वाटत नाही.

● तो तुझ्यावर अनुरक्त नाही असे नाही; आपण विरक्त आहो असे तो भासण्यात आहे; कारण तू त्याचा स्वीकार करशील किंवा कसे, याबद्दल त्याला संशय वाटत आहे.

३२१ रहस्य :

321. Secret.

कुलहन्तरे वि अविणिग्गआई हिअअम्मि जरमुवगआई ।

सुअणकआई रहस्ताई डहड आउक्खए अग्गी ॥२१॥

[कलहान्तरेऽप्यविनिर्गतानि हृदये जरामुपगतानि ।

सुजनथुर्तानि रहस्यानि दहत्यायुःक्षयेऽग्निः ॥]

मज्जनानीं ऐकलेलीं रहस्ये कलहांतही त्यांचे तोंडून वाहेर पडत नाहीत. तीं त्याच्याबरोबर धुद्ध होतात व अंती त्याच्याबरोबर दग्ध होतात.

३२२ माधवी :

322. Bower.

लुम्बीओ अङ्गणमाधवीणं दारगलाउ जाआउ ।

आसासो पान्थपलोअणे वि पिट्ठो गअवईणम् ॥२२॥

[स्तवका अङ्गणमाधवीनां द्वारगला जाताः ।

आश्वासः पान्थप्रलोकनेऽपि नष्टो गतपतिकानाम् ॥]

पत्नी प्रवासी पतीची मार्गप्रतीक्षा करीत होती. अंगणांतल्या माधवाला गुच्छ आले व त्यांनीं जणूं दाराला अडसरच घातला. ते झुपके पाहून प्रोषितपतिकाचा धीर खचतो

● वसंतागमामुळे उत्कण्ठित झालेली नायिका माधवीच्या कुंजात तुझी वाट पाहत बसली आहे. दाराला अडसर लावलेला आहे व बेलोला फुलाचे धोंस लागले आहेत, म्हणून एकान्ताचा भंग होणार नाही, अशी नायकाला पतीची सूचना. अलंकाररत्नाकरात अर्थापत्तीचें उदाहरण.

३२३ निळे डोळे :

323. Blue Lotus

पिअदंसणसुहरसमउलिआईं जइ से ण होन्ति णअणाईं ।

ता केण कण्णारइअं लक्खिज्जइ कुबलअं तिस्सा ॥२३॥

१. कृतानि. २. लुम्बो अलाबुलताः ३. अङ्कण. ४. नष्टो. ५. कण्णलग्न.

[प्रियदर्शनसुखरसमुकुलिते यादृ तस्या न भवतो नयने ।

तदा केन कर्णरञ्जित लक्ष्यते कुबलय तस्या ॥

प्रियकराच्या दर्शनामुळे झालेल्या सुखामुळे तिने डोळे अर्धे मिटले. ती ते न मिटनी तर तिच्या कानावरील नील कमलाकडे कोणाचे लक्ष गेलं असतं ?

● अलंकाररत्नाकरात विवेकाचे उदाहरण: 'तस्या कुतश्चिद्विवेको विवेकः।'... 'गुणनाम्याद्भेदाप्रतीतौ सत्यामपि केनचिन्निमित्तेन वैलक्षण्यागते-
त्रिवेको विवेकः।' मरस्यतीकण्ठाभरणात मीलिताचे उदाहरण: 'वस्तुन्तर-
तिरस्कारो वस्तुना मीलित स्मृतम् । पिहितापिहिते चैव तद्गुणातद्गुणौ च तत् ॥'

३२४ शाप :

324. Ploughman.

चिक्लिह्लगुत्तहलमुहकट्टणसिठिले पंडमि पासुत्ते ।

अप्पत्तमोहणसुहा घणसमअं पामरी सवड ॥२४॥

[वर्दममंडहलमुखकर्पणशिथिले पत्नी प्रसुते ।

अप्राप्तमोहनसुखा घनसमय पामरी शपति ॥]

जमीन नागगतांना चिग्नलात स्तणारा फाळ वारवार ओढून फाटायला गेल्यामुळे शेतकरी दमला व गाढ झोपला, म्हणून त्याच्या पत्नीला मोहनसुख मिळाले नाही, म्हणून तिने पावसाला शाप दिला.

● शेतात दिवसभर ऊर फुटेपर्यंत काम करून दमून भागून सव्याकाळी घरी आलेला शेतकरी आता गाढ झोपला असेल; तो घरी असला तरी पान्तीचे कारण नाही ती सुसाध्य आहे, जागी आहे, अशा दृष्टीची सूचना.

१. मुदिण २. पिजामि. ३. क्षिप्त ४. परिश्रान्ते ५. प्रिये

३२५ मदनबाण :

325. Love Arrows.

दुष्मेन्ति देन्ति मोक्षसं कुणान्ति अणुराअं रमावेन्ति ।

अरडरइवन्धवाणं णमो णमो मअणवाणाणम् ॥२५॥

[दूष्यन्ति ददति सौख्यं उर्ध्वन्त्यनुराग रमयन्ति ।

अरतिरतिवान्धवेभ्यो नमो नमो मदनबाणेभ्य ॥]

प्रथम अनुराग निर्माण करून मनुष्याला मदनबाण व्याकुल करतात आणि नंतर त्यामुळेच सुखवितात. सुखदुःखाना बाध करणाऱ्या मदनबाणांना नमस्कार असो.

३२६ कामशर :

326. Flowery Arrows.

कुसुममया वि अइखरा अलद्धफंसा वि दूसहपआवा ।

भिन्दन्ता वि रडअरा कामस्स सरा बहुविअप्पा ॥२६॥

[कुसुममया अप्यतिखरा अलङ्घ्यस्पर्शा अपि दुःसहप्रतापाः ।

भिन्दन्तोऽपि रतिकरा. कामस्य शरा बहुविकल्पा ॥]

कामशर फुलासारखे मृदु, तरी असे तीक्ष्ण असतात की स्पर्शापूर्वाच त्याचा प्रताप असहा वाटतो, आणि असे विलक्षण की ते शरीराचा भेद करतात तेव्हा सुख वाटते.

● विरोध अलंकार 'विरोधाभासत्व विरोध ।'

१ दूषयति, दुर्मनायते २. अभिरतिबाधवाना

३२७ बहुगुणी :

327 Effect.

ईसं जेणेन्ति, दावेन्ति मम्महं, विप्रियं सहावेन्ति ।

विरहे ण देन्ति मरिडं, अहो ! गुणा तस्स बहुमग्गा ॥२७॥

[ईर्ष्या जनयन्ति दीर्षयन्ति मम्महं विप्रियं साहयन्ति ।

विरहे न ददाति मर्तुमहो गुणास्तस्य बहुमार्गाः ॥]

प्रियकर मनात ईर्ष्या उत्पन्न करतो, प्रेम जागृत करतो, जें अप्रिय तें सहन करावयास लावतो आणि विरहांत मरूंदी देत नाही; असे विविध बहुगुण त्याचे अंगी आहेत.

● प्रियकर अन्य स्त्रियाबद्दल आसक्त असेल अशा कल्पनेने स्त्रियाच्या मनात ईर्ष्या उत्पन्न होते, इतरापेक्षा आपण त्याला अधिक रमवावे अशा ईर्ष्येने त्याच्या प्रेमचेष्टामध्ये कौशल्य व विविधता निर्माण होते; त्याचा हिरमोड कलं नये, या इच्छेमुळे अनुनयाचे वेळी त्या अनेक अप्रिय गोष्टी सहन करतात; आणि त्याचे संगतीत मिळणारी सुखे पुन्हा मिळावी म्हणून विरहातही जीव धरून राहण्याची शक्ति निर्माण होते.

३२८ वायन :

328. Sweets.

णीआई अज्ज णिक्खि ! पिणद्धणवरङ्गओइ वराईए ।

घरपरिवाडीअ पहेणआई तुह दंसणासाए ॥२८॥

[नीताग्नय निष्कृप पिणद्धनवरङ्गकया चराक्या ।

गृहपरिपाट्या प्रहेणकानि तव दर्शनाशया ॥]

- १ दावेन्ति, वदेन्ति. २. मम्महं. ३. दर्शयन्ति, वर्धयन्ति. ४. मनोरथं.
५. साधयन्ति. ६. वहेणअणाइ. ७. परिपाला पयिनयनानि.

अरे निर्दया, तुझ्या दर्शनासाठीं बिचारी नवें रंगीत वस्त्र नेसून वायने देण्याच्या निमित्तानें घरोघर हिंडली.

● केवळ तुझ्यासाठीं तिनें सारा शृंगार केला होता. ज्याच्यावर प्रेम असतें त्याला आपलें दर्शन सुवस्त्रालंकारविभूषित होईल अशी स्त्रिया खबरदारी घेतात. वस्तुतः तुझ्या दर्शनासाठीं तुझ्या एकट्याच्याच घरीं तिला जावयाचें होतें, पण तसें केलें तर तिन्हाइताना व तुझ्या मंडळींना संशय येईल, म्हणून बिचारीला घरोघर हिंडावें लागलें.

३२९ दरिद्री :

329. Tattered Garment.

सूइज्जइ हेमन्ताम्मि दुग्गओ पुप्फुआसुअन्धेण ।

धूमकविलेण परिविरलतन्तुणा जुण्णवडएण ॥२९॥

[सूच्यते हेमन्ते दुर्गतः करीपान्निषुगन्धेन ।

धूमकापिलेन परिविरलतन्तुना जीर्णपटकेन ॥]

हिवाळा सुरू झालेला आहे, तरी त्याच्यापार्शीं एकच वस्त्र आहे, तेही जीर्ण व मळकट झालेलें आहे; शिवाय त्याच्या विरलेल्या तंतूंना रानशेणींचा वास येत आहे. यावरून दिसतें कीं तो दरिद्री असला पाहिजे.

● अशा दरिद्राच्या नादीं लागूं नको अशी दूतांची सूचना.

३३० ओरखडे :

330. Grass.

खरसिप्पिरँउल्लिहिआइँ कुणइ पहिओ हिमागमपहाए ।

आअमणजलोल्लिअहत्यफंसमसिणाइँ अङ्गाइँ ॥३०॥

१. पुप्फुआ, फुफुआ. २. अइ. ३. पडएण. ४. सिप्पिरँउल्लिहिआइँ.

[तीक्ष्णपल्लोलोल्लिखितानि करोति पथिको हिमागमप्रभाते ।

आचमनजलार्द्रितहस्तस्पर्शमसृणान्यङ्गानि ॥]

खरखरीत गवतातून जाताना प्रवाशाच्या अगावर ओरखडे उठले हिवाळ्यात पहाटे आचमनासाठी घेतलेल्या पाण्याने हात ओले करून त्याने खरखरीत झालेलं आपलं अंग मऊ केलं

● सिप्थिर = पलाल = पेंढा, भातशेतात कापणी झाल्यानंतर राहणारे वीथ्य बुडखे, सिप्प = शिपी = शिपी = एक प्रकारचे गवत, शिपटी = पोंक. प्रवाशाने प्रमिलेला मार्ग भात शेतातला असला तरी तेथे अगावर ओरखडे उठण्यासारखे बुडखे असणे संभवनीय नसल्यामुळे गवत हा अर्थ घेतला आहे हेमंतवालातील प्रवासाचा निषेव.

३३१ पाठलाग :

331 Pursuit

णक्खुक्खुडिअं सहआरमज्जरिं पामरस्य मीसम्मि ।

वन्दिम्मिअ हीरन्तीं भमरजुआणा अणुसरन्ति ॥३१॥

[नखोत्खण्डितां सहकारमज्जरीं पामरस्य शोपे ।

वन्दीमिअ द्वियमाणां भ्रमरयुवानोऽनुसरन्ति ॥]

नखानीं ओरवाडलेला आव्याचा माहोर शिरावर घेऊन चाललेल्या पामराचा भ्रमरांनीं पाठलाग केला, अधम पुरुष एकाद्या खील जवरीने पळवून नेऊ लागला म्हणजे त्याचा तरुणाकडून असाच पाठलाग होतो.

● तो सद्दय असता तर त्याने मोहोर इत्कथा हाताने खुडला असता. मग त्याचा घमघमाट इतका सुटला नसता आणि भुग त्याच्या मार्गे लागले नसते तो मवाली नसता व त्याने जबरदस्ती करून तिला ओढली नसती तर गावच्या तरुणांनी त्याचा पाठलाग केला नसता तिच्या मर्जी

विरुद्ध तो तिला घेऊन जात आहे, त्याचा पाटलाग करून तिला सोडव, भ्रमराएवढाही रसिकता व धैर्य तुझ्या अर्गी नाहीत काय !

३३२ अञ्जलि :

332 Oblation.

सूरच्छलेण पुत्तंअ ! कस्स तुमं अञ्जलि पणामेसि ।
हासकडक्खुम्मिसा ण होन्ति देवाणं जेक्कारा ॥३२॥

[सूर्यच्छलेन पुत्रक कस्मै त्वमञ्जलिं प्रणामयसि ।
हास्यकटाक्षोन्मिथा न भवन्ति देवानां जयकाराः ॥

मुला, सूर्याच्या निमित्ताने तू कोणाचे ध्यान करीत आहेस, कोणाला अजलि अर्पण करीत आहेस ' सस्मित मुखाने व काण्या नजरेने देवाचा जयजयकार करावयाचा नसतो.

● वेबरेने ' मुला ' ऐवजी ' मुली ' हा पाठ स्वीकारला आहे. भारतात स्त्रियांनी सूर्याला अञ्जलि दिल्याचे उल्लेख आढळतातही. ' मुली, तुला कोणाची आठवण झाली आहे ते साग, मी तुझी इच्छा पुरी करीन', जसे जाश्वाधन. जेकार, जोकार हे जोहाराचे मूळ स्वरूप असे यावरून स्पष्ट दिसते. अलंकाररत्नाकरात उद्रेदाचे उदाहरण.

३३३ चौंररत :

333. Rendezvous.

मुहविज्झविअपईवं णिरुद्धसासं सैमङ्किओल्लावम् ।
सवहसअरक्खिओट्टं चोरिअरमिअं सुहावेइ ॥३३॥

१ पुनअ - जोकारा, जोत्कारा, जोग्गारा - अर्पयसि, समर्पयसि.

४ ज्योत्कारा - समविस्ताव, समविडाम

[मुखविध्मापितप्रदीपं निरुद्धश्वासं सशङ्कितोल्लापम् ।

शपथशतरक्षितोष्टं चोरिकारमितं सुखयति ॥]

फुंकर घालून दिवा विझविण्यात आला आहे, श्वास रोधून धरला आहे, बोलणें कुजबुजत चाललें आहे, ओठांच्या सुरक्षितनेसाठीं शंभर शपथा घालण्यांत आल्या आहेत; असें चोरटें रत फार सुख देतें.

● कोणाला दिसूं नये, चाहूल लागूं नये, स्वरावरून ओळख पटूं नये, काहीं खूण राहू नये, म्हणून भरल्या घरात एवढी एवढारी घ्यावीच लागते. हाताच्या झटक्याने ज्योत विझवता आली असती, पण काकणाचा आवाज झाला असता, म्हणून निषिद्ध असलें तरी फुंकर घालून ज्योत विझविली आहे. चौथरताच्या सुखाची कल्पना अनुभवाशिवाय येणार नाही अशी दूतीची सूचना.

३३४ धनाश्री :

334. Song.

गेअच्छलेण भरिउं कस्स तुमं रुअसि णिब्भरुक्कण्ठम् ।

मण्णुपडिरुद्धकण्ठद्धणिन्तखलिअक्खरुल्लावम् ॥३४॥

[गेयच्छलेन स्मृत्वा कस्य त्वं रोदिपि निर्भरोत्कण्ठम् ।

मन्युप्रतिरुद्धकण्ठार्धनिर्यत्स्खलिताक्षरोल्लापम् ॥]

दुःखानें कण्ठ रुद्ध झाल्यामुळे तुझ्या गाण्याचे स्वर अस्पष्ट आहेत. तुझे गायन इतकें करुण आहे कीं वाटतें गाण्याच्या निमित्तानें तूं रुदन करीत आहेस. तुला कोणाची आठवण झाली आहे ?

● दूती सांगते, माझ्यावर विश्वास ठेव, तुझे रहस्य मला साग, मी तुझे दःख दूर करीन.

३३५ आमंत्रण :

335 Invitation

बहलतमा हअराई, अज्ज पउत्थो पई. वरं सुण्णम् ।

तह जग्गेसु सअज्जिअ ! ण जहा अम्हे मुसिज्जामो ॥३५॥

[बहलतमा हतरान्निरद्य प्रोषित. पतिर्गृहं शून्यम् ।

तथा जागृहि प्रतिवेशिन्न यथा वैय मुष्यामहे ॥]

मेली अगरी रात मोठी दुष्ट आहे. पति प्रवासाळा गेले आहेत. घरात मी एकटीच आहे म्हणून म्हणते, शेजाऱ्या, जागा राहा, म्हणजे आपल्या घरी चोरी होणार नाही

● स्वयंभूती नायिका, शेजाऱ्याला आमंत्रण. मध्ययुगीन कवींनी या संकेताचा बारवार उपयोग केलेला आहे. सअज्जिअ = शेजारी, यापासून स्याजी हें विशेषनाम साधित असावे.

३३६ पहारा :

336. Watch.

संजीवणोसहिम्मिव सुअस्स रक्खइ अणणवावारा ।

साअ णअब्भदंसणकण्ठागअजीविअं सोह्मम् ॥३६॥

[संजीवनौषधिमिव सुतस्य रक्षत्यनन्यव्यापारा ।

अवधूर्तवाभ्रदर्शनकण्ठागतजीवितां स्नुषाम् ॥]

आभाळात अग्रे आल्यामुळे विरहिणी सुनेचे प्राण कठीं आलेले आहेत तिच्या पतीच्या अनुपस्थितीत तिचे रक्षण हाच आपला एकमेव व्यवसाय असे तिची सारू मानते आणि ती आपल्या पुत्राची संजीवनौषधि आहे हें जाणून तिचे रक्षण करते ।

● सासूचा बंदोबस्त फार कडक आहे अशी सूचना. अशा पहान्यातून निसटणाऱ्या मुलाच्या अनेक गोष्टी स्त्रीचरित्रात आहेत. अलंकाररत्नाकरात हेतु अलंकाराचें उदाहरण.

३३७ रहस्यस्फोट :

337. Double Entry.

पूर्णं हिअअणिहिताइ वससि जाआइ अम्ह हिअअम्मि ।
अण्ह मणोरहा मे सुहअ कहं तीअ विण्णाआ ? ॥३७॥

[नूनं हृदयनिहितया वससि जाययास्माकं हृदये ।

अन्यथा मनोरथा मे सुभग कथं तथा विज्ञाताः ॥]

हे सुभग, तुम्हांला मी माझ्या हृदयांत स्थान दिलें आणि माझ्या दुर्दैवानें तुमच्याबरोबर तुमची पत्नीही येथेंच ठाण देऊन राहिली आहे. तसें नसतें तर आपल्या गुप्त गोष्टी तिला कशा समजत्या ?

● गंगाधर सागतो, या गाथेची नायिका खण्डिता अवून तिनें हे उद्गार प्रातःकालीं, नखदन्तधृताङ्कित स्थितींत, तिच्या दारी आलेल्या पतीला उद्देशून काढलेले आहेत. हें पटत नाहीं. तसें असतें तर हिनें तिचा उद्देश करताना 'जाया' हा शब्द वापरला नसता. या गाथेची नायिका ही त्याची प्रिया, त्याच्या पत्नीची सखी असावी; नाहीं तर या दोघातलें रहस्य तिला कळलें आहे हें दिला कसें समजलें असतें ?

३३८ अर्थुंची अञ्जलि :

338. Release.

तइ सुहअ ! अईसन्ते तिस्सा अच्छीहिं कण्णलग्गेहिं ।
दिण्णं घोलिरवाहेहिं पाणिअं दंसणसुहाणम् ॥३८॥

१. मे कथय कथं, मे शंग कथ.

[त्वयि सुभग अद्देश्यमाने तस्या आक्षिभ्यां कर्णलग्नाभ्याम् ।

दत्तं धूर्णनशीलवाष्पाभ्यां पानीयं दर्शनसुखेभ्यः ॥

• सुभग, तू तिच्या दृष्टिपथांतून गेलास तेव्हां तुझ्या दर्शनाच्या कौतुका-
मुळे तिचे डोळे इतके विकसित झाले कीं ते जणू तिच्या कानांना
जाऊन भिडले. अश्रु ओघळत असलेल्या डोळ्यांनीं तिनें तुझ्या
दर्शनसुखावर पाणी सोडलें.

● आकर्ण नेत्र हें सौंदर्यलक्षण तिला अनुपागातिशयामुळे प्राप्त झालें.
काय, ती रडली ? नाही, तिनें सुखाना जळाझलि दिली. छेकोक्ति.

३३९ उत्प्रेक्षा :

339. Imagination.

उप्पेक्खागअ तुह मुहदंसण पडिरुद्धजीविआसाइ ।

दुहिआइ मए कालो किच्चिअमेत्तो व्व णेअव्वो ? ॥ ३९ ॥

[उत्प्रेक्षागत त्वन्मुखदर्शनप्रतिरुद्धजीविताशया ।

दुःखितया मया कालः कियन्मात्रो वा नेतव्यः ॥

तुझे दर्शन मला केवळ कल्पनेंत मिळत आहे; त्याच्या आधारेनं
मी आतांपर्यंत जीव धरून राहिलें आहे. अशा दुःस्थितींत मी आणखी
किती व कसा काल काटावयाचा ?

● मी तुझीं स्तुतिस्तोत्र ऐकलीं; त्यावरून तुझी मूर्ति मी कल्पनेनं
निर्माण केली आहे; उपमा व उपमेय यांची तुलना करावयाची संधि तूं
मला कधीं देणार ? भेट कधीं होणार व कोटें ?

३४० अलक्षित :

340. Desolate.

वोलीणालक्खिरूअजोवणा पुत्ति ! कं ण दुम्मेसि ? ।
दिट्ठा पणट्ठपोराणजणवआ जम्मभूमि व्व ॥४०॥

[व्यतिक्रान्तालक्षितरूपयौवना पुत्रि कं न दुनोपि ।
दृष्टां प्रणष्टपौराणजनपदा जन्मभूमिरिव ॥]

मुली, तूं कोणाच्याही मनांत भरण्यापूर्वीच तुझें यौवन फुकट गेलें व सौंदर्य नष्ट झालें, लहानपणचे स्नेहीसोयती नष्ट व्हावे आणि नंतर आपण जन्मभूमीचें दर्शन घ्यावें, म्हणजे मनाला दुःख होतें; त्याप्रमाणें आतां तुझ्याकडे पाहून कोणाला खेद होणार नाही ?

● पूर्वी तुझ्या नुसत्या दर्शनासाठीं गर्दी जमत असे, आता कोणी हुंकूनही पाहत नाही. निर्मनुष्य झालेल्या गावाच्या दर्शनानें खेद होतो, त्याचप्रमाणें तुझी अवस्था पाहून दुःख होतें. या स्थितींत जें मिळत आहे त्यातच समाधान मानलें पाहिजे.

३४१ अङ्गीकार :

341. Acceptance.

परिओसविअसिएहिं भणिअं अच्छीहिं तेण जणमज्झे ।
पडिवण्णं तीअ वि उव्वमन्तसेएहिं अङ्गेहिं ॥४१॥

[परितोषविकसिताभ्यां भणितमक्षिभ्यां तेन जनमध्ये ।
प्रतिपन्नं तयाप्युद्धमत्स्वेदैरङ्गैः ॥]

१. दिट्ठपणट्ठ. २. व्यतिक्रान्तोपलक्षित, व्यपलीन. ३. दुर्मनायमाना भवसि.
४. दृष्टा प्रनष्ट.

लोकाच्या समोर त्याला तिच्याशी बोलता आले नाही; पण (अनुरागजन्य) आनंदाने फुललेल्या नजरेने तिच्याकडे दृष्टिक्षेप करून त्याने आपल्या भावना प्रकट केल्या; त्याच्या नजरेला नजर मिळताच तिच्या अगप्रत्यगाना घाम आला आणि जणू तिने त्याचा अङ्गीकार केला.

● अलंकाररत्नाकरात उद्धेदाचे उदाहरण: 'यत्र किञ्चिदाच्छादित्वेन निगूढमपि कुतश्चित्प्रतिभिद्यते प्रकटीभवति स उद्धेद ।'

३४२ संदेश :

342. Message.

एकैकमसंदेशाणुरावड्ढन्त कोउहल्लाई ।

दुःखं असमत्तमणोरहाई अच्छन्ति मिहुणाई ॥४२॥

[अन्योन्यसंदेशानुरागवर्धमानकौतूहलानि ।

दुःखमसमाप्तमनोरथानि तिष्ठन्ति मिथुनानि ॥]

एकामेकाना संदेश जातात. त्यातील प्रेमासुळे उत्सुकता वृद्धिंगत होते. मनोरथ सिद्धीला जात नाहीत तोंवर जोडपी दुःख अनुभवित राहतात.

● आणि मनोरथ सिद्धीला गेल्यानंतर अपेक्षा व अनुभव यातील विसवादासुळे कुरापती काढून असंतुष्ट होतात ।

३४३ प्रफुल्ल :

343 Bloom.

जइ सो ण वल्लहो विअ गोत्तंगहणेण तस्स सहि ! कीस ।

होइ मुहं ते रविअरफंसव्विसईं व तामरसम् ॥४३॥

१ एकैकम्, एकैक २ वच्छन्त, वृद्धत, बाहुन्त ३ अदृति ४ एकैक-
प्रसन्नदर्शनानुराग, एकप्रसन्नदेशानुराग ५ सन्ति. ६ नाम ७ विसृष्ट,
विसृष्ट, विमद

[यदि स न बल्लभ एव गोत्रग्रहणेन तस्य सखि किमिति ।

भवति मुय तव रविकरस्पर्शविकसितमिव तामरसम् ॥]

तो तुझा बल्लभ नाही ना ? मग सूर्यस्पर्श होताच कमळ विकसते, तसें त्याचें नुसतें नाव घेताच तुझें मुख प्रफुल्ल का होतें ?

● रजनी अरुणाचें नाव घेऊन लाजते, तेव्हा पृथ्वीवर लाल कमळ फुलतें ।

३४४ पूर्वरङ्ग :

344 Prologue

माण्डुमपरुसपयणस्स मामि ! सव्वङ्गणिब्बुडअरस्स ।

अपेऊहणस्स भद्दं रडणाडअपुव्वरङ्गस्स ॥४४॥

[मान्डुमपरुसपयणस्य मातुलानि सर्वाङ्गनिर्वृत्तिकरस्य ।

अपेगूहनस्य भद्र रतिनाटकपूर्वरङ्गस्य ॥]

मामी, सर्व गात्रांना सुख देणाऱ्या व रतिनाटकाचा पूर्वरङ्ग असणाऱ्या आलिंगनाचे फल्याण असो सोसाव्याच्या वाऱ्याने वृक्ष उन्मळून पडतो, त्याप्रमाणे आलिंगनाने मानाचा वृक्ष कोलमडतो.

● नाटकाच्या पूर्वरङ्गात रङ्गदेवतेला आवाहन असतें, विघ्नाच्या शान्त्यर्थे नान्दी वगैरे योजना असतात आणि कथावस्तूचा प्रस्ताव असतो पूर्वरङ्गाप्रमाणेच आलिंगनाला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. आलिंगनात आवाहन आहे आणि प्रस्तावही. नाटकात जशी पात्रे तशीं येथें गात्रे, अशीं आणखी किती साम्ये सांगावीत ! रूपक अल्कार ' आरोपो रूपम् । ' अल्कार-कौस्तुभातील निवरण पाहा ' मानरत्योर्दुमनाटकाभेदारोपोऽत्र उपगूहन-पयणपूर्वरङ्गाभेदारोपे निमित्तम् । अत्र विरोधितासबन्धेनानुग्राह्यानुग्राह्यभाव-पति विशेष । '

३४५ नि शङ्क :

345 Misplaced Confidence.

णिअआणुमाणणीसङ्क हिअअ ! दे पसिअ, विरम एत्ताहे ।

अमुणिअपरमत्थजणाणुलग्ग ! कीस म्हे लहुएसि ? ॥४५॥

[निजकानुमाननिःशङ्क हृदय हे प्रसीद विरमेदानीम् ।

अश्वातपरमार्थजनानुलग्न किमित्यस्मांल्लघयसि ॥]

हृदया, कृपा कर, जरा थाव तू स्वन बरून तर्क केलास की त्याच्याही हृदयात प्रेम असेल. या स्वच्छंदी विचारानें तू नि शक झाला आहेस. दुसऱ्याच्या सुखदुःखाची पर्वा न करणारावर तू आस्तक आहेस. मला कमीपणा का आणतोस ?

● त्यालाही विरहवेदना जाणवत असतील अशा कल्पनेने मनोरथ-भङ्गाबद्दल निःशक झालेल्या हृदया, जरा थाव, प्रियकर स्वच्छंदी आहे, आसक्तीमुळे तूं मला कमीपणा मात्र आणशील, थाव, यापुढें कोणाच्याही आधीन होऊं नकोस.

३४६ मंत्रपुष्पाञ्जलि :

346. Moon-Worship.

ओसंहिअजणो पडणा सलाहमाणेण अईचिरं हसिओ ।

चन्दो, १त्ति तुज्झ वँअणे विइण्णकुसुमञ्जलिविलवम्भो ॥४६॥

[आर्घसथिरुजनः पत्या श्लाघमानेनातिचिर हसित. ।

चन्द्र इति तव वदने वितीर्णकुसुमाञ्जलिविलम्ब ॥]

१ अथुत २ अवगहइजणो, ममुहि सदिअणो ३ एचिर. ४ मुहममुह-दिण ५ विक्किण, विमुक्क ६ आवगयिका, अवशहत, मुमुति मत्तीजनेन. ७ वितीर्ण

मठात राहणाऱ्या धार्मिकांना तुझे मुख पाहून वाटलें कीं हा चंद्रच आहे. या कल्पनेनें त्यानीं तुझ्यावर फुलें उधळलीं. आपली चूक समजून आल्यानंतर ते लज्जित झाले. तेव्हां तुझ्या पतीनें तुझी स्तुति व त्यांची यष्टा केली.

● चंद्राचा उदय झाला कीं त्यावर फुलें उधळणें हें एक व्रत होतें. ओहो, काय हें सौंदर्य ! असें उद्गारून तुझ्या प्रियकरानें तुझ्या मुखचंद्रावर फुलें उधळलीं, मठातल्या धार्मिकांनीं हें पाहिलें; तेव्हा त्यांनीं तुझी स्तुति केली व त्याचा उपहास; तेव्हा तो लज्जित झाला. अलंकारकौस्तुभात भ्रान्तिमान् अलंकाराचें उदाहरण.

३४७ श्लो :

347. Impertinence.

क्षिज्जन्तेहिं अणुदिणं पच्चक्खम्मि वि तुमम्मि अङ्गेहिं ।

बालअ ! पुच्छिज्जन्ती ण आणिमो कस्स किं भणिमो ॥४७॥

[क्षीयमाणैरनुदिनं प्रत्यक्षेऽपि त्वय्यङ्गैः ।

बालक पृच्छ्यमाना न जानीमः कस्य किं भणामः ॥]

बालक, मी रोज कृश होत आहे हें तुला प्रत्यक्ष दिसत आहे. तूं विचारतोस, याचें कारण काय ? या प्रश्नाचें उत्तर कोणत्या काय द्यावें, तेंच कळत नाही

● प्रथम तूं प्रवासाला गेलास म्हणून मी कृश झालें. परत आल्यानंतर तूं सवतीच्या हातीं गेलास, म्हणून मी दुबळी झालें. हें मी माझ्या सख्याना वसें सांगूं ! आणि हें तुला सांगायला वा पाहिजे !

१, क्षिज्जन्तेहिं

३४८ यातना :

348. Anguish.

अङ्गानां तणुआरअ ! सिक्खावअ दीहरोइअव्वाणम् ! ।

विणआइक्कमआरअ ! मा मा णं पम्हसिज्जासु ॥४८॥

[अङ्गानां तनुकारक शिक्षक दीर्घरोदितव्यानाम् ।

विनयातिक्रमकारक मा मा एतां प्रस्मरिष्यसि ॥]

तुं शरीर कृश करतोस, दीर्घरुदन शिकवितोस आणि विनयाचा अतिराम करवितोस. नको, नको, तिची आठवण सुद्धां फाटूं नकोस.

● मन्दस्नेहादर नायकाला अनुकूल करण्यासाठीं दूतीचे उद्धार. तुझ्या-साठीं तिनें गुरुजनाच्या आज्ञाचें उल्लंघन केलें आणि तुं तिचें शीलखण्डन केलेंस. तिचें चित्त विकल झालें, शरीर रंगलें. तुझ्यासाठीं तिनें अब्रूवर पाणी सोडलें, आता ती प्राणावर पाणी सोडण्याच्या तयारीत आहे आणि तुला तिची आठवणही नाही, तिनें सोसलेल्या यातनाची जाणीव नाही. एवढा निर्दय होऊं नकोस ! त्वरा कर आणि तिचें रक्षण कर.

३४९ विनोद :

349. Remedy.

अण्ह ण तीरइ च्चिअ परिवड्ढन्तंगरुअं पिअअमस्स ।

मरणविणोएण विणा विरमावेउं विरहदुक्खम् ॥४९॥

[अन्यथा न शक्यत एव परिवर्धमानं गुरुकं प्रियतमस्य ।

मरणविनोदेन विना विरमयितुं विरहदुःखम् ॥]

१. मा माणं. २. विम्हरिज्जासु. ३. शिक्षापक, शिक्षायक ४. प्रभ्रमय.

५. पटिवड्ढन्तस्य गेहअपेम्मस्य. ६. विणिवारें. ७. परिवर्धमानस्य गुरुकथेम्म

प्रियतमाच्या विरहामुळे होणारं दुःख दिवसानुदिवस वाढतच आहे. मरणाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही उपायाने तें विरमणार नाही.

● विनोद म्हणजे परिहार. ह्या दुःखाचा परिहार करणारा विनोद म्हणजे मृत्यूच.

३५० प्रमाद :

350. Mistake.

वर्णयन्तीहिं तुह गुणे बहुसो अम्हिं छिञ्छिडपुरओ ।

बालअ ! सअमेअ कओसि दुल्लहो, कस्स कुप्पामो ? ॥५०॥

[वर्णयन्तीभिस्तव गुणान्वहुशोऽस्माभिरसतीपुरतः ।

बालक स्वयमेव कृतोऽसि दुर्लभः कस्मै कुप्यामः ॥]

बालक, आम्ही तुझ्या अनेक गुणांचे वर्णन स्वैरिणींच्या समोर केलें ही आमचीच चूक. आम्ही आपण होऊन तुला दुर्लभ करून घेतलें; आता आम्ही कोणावर रागवावें ?

● आम्हीच त्यांना तुझा परिचय करून दिला. त्यांनीं तुझें अनुरजन आमच्याहून अधिक केलें म्हणून तू आम्हाला पारखा झालास. आमच्या अविवेकाचीं फळे आम्ही भोगीत आहोंत. आम्ही स्वतःवरच रुष्ट झालों आहोंत. तू मात्र आमच्यावर रुष्ट होऊ नकोस, अशी पत्नीची पतीला विनवणी. आक्षेप-अलंकार.

३५१ निरीगांठ :

351. Knot on Folds.

जाओ सो वि विलकखो, मए वि हसिऊण गाढमुवगूढो ।

पढमोसरिअस्म णिअंसणस्स गण्ठि विमग्गन्तो ॥५१॥

१ छिछ्छि

[जातः सोऽपि विलक्षो मयापि हसित्वा गाढमुपगूढ ।

प्रथमापखृतस्य निवसनस्य ग्रंथि विमार्गयमाण ॥]

तो माझ्या वस्त्राची गाढ शोभीत होता व तीतर अगोदरच सुटलेली होती त्याची हालचाल लक्षात आली तेव्हा मी हमून त्याला गाढ आलिंगन दिले, तेव्हा तोही लाजला.

● गंगाधर सागतो, अनुरागातिशयामुळे प्रियपराच्या स्पर्शाच्याही अगोदर तिच्या वस्त्राची गाढ शिथिल व स्खलित झाली होती. वेबर सागतो, आपोआप नव्हे, तिच्या हस्तभौशल्यामुळे पण अगोदर कोण लाजले ?

३५२ अपराध व शिक्षा : 352 Crime & Punishment.

कण्डुर्जुआ वराई अज्ज तए सा कआपराहेण ।

अलमाडअरुण्णपिअम्मिआई दिअहेण मिक्खविआ ॥५२॥

[कौण्डर्जुका वराकी अद्य त्वया सा कृतापराधेन ।

अलंसायितवदितयिजुम्मितानि दिवसेन शिक्षिता ॥]

पिचारी अगदी सरळ स्वभावाची आहे, दिवसभर ग्यानि आल्या-
मारग्यां आळसून असून राहते, जाभया देते व रटते. अपराधी व
आणि शिक्षा मात्र तिच्या !

● कण्ड-कण्डे, वाडी, घेर, बाण, मोठ ही वृत्तीने सरळ व कणमर.
ताट-ताट्यात नव्हे-चालणाऱ्या स्त्रीला उद्देगून कण्डे हा शब्द प्राप्य
नवेन ऐकलेला आटवतो. दिवसभर तिची अवस्था अशी असते व रात्री

१ कण्डुर्जुआ कण्डुर्जुआ २ अज्जुदा ३ अलमाडअरुण्णपिअम्मिआई

४ कण्डा कण्डा कण्डुर्जुआ, कण्डुर्जुआ ५ अलंसायितवदितयिजुम्मितानि

तर विचारी ढसढसा रडत असेल. ' कर्णदुर्बला ' हा पाठ स्वीकारला तर-
ती वदंतावर विसंबून विकल झाली आहे. अ-यासक्त नायकाला अनुकूल
करून घेण्यासाठी दूतीचे उद्गार.

३५३ शिष्ट :

353 Courtesy.

अवराहेहि वि ण तहा पत्तिअ ! जह मं इमेहि दुम्मेसि ।

अवहत्थिअसब्भावेहि सुहअ ! दक्खिण्णभणिएहिं ॥५३॥

[अपराधैरपि न तथा प्रतीहि यथा मामेभिर्दुनोपि ।

अपहस्तितसद्भावैः सुभग दाक्षिण्यभणितैः ॥

सुभग, तुझ्या सम्य पण प्रेमहान अशा बोलण्याने व स्नेहाच्या
लटक्या प्रदर्शनाने मला जितका त्रास होतो तितका तुझ्या अपराधानीं-
सुद्धा होत नाही.

३५४ स्वयंस्कृति :

354. Inspiration.

मा जूर पिआलिङ्गणसरहसभमिरीणं वाहुलंइआणम् ।

तुल्लिक्कपरुण्णेण अं इमिणा माणंसिणि ! मुहेण ॥५४॥

[मा कुध्यस्य प्रियालिङ्गनसरभसभ्रमणशीलाभ्यां वाहुलतिकाभ्याम् ।
तूष्णीकप्रवृत्तेन चोनेन मनस्विनि मुपेन ॥

मानिना, मुकाट्या मुकाट्याने रडून रडून तुझे मुख मळल झाले
आहे. प्रियकराला आलिंगन देण्यासाठी स्वयंस्कृतीने व आवेशाने
सरसावणाऱ्या आपल्या वाहुलतांवर रागावू नको.

१. मामेतैरपदूर्मनायसे, मामेभिर्नोदयसि. २. अपहस्तित. ३. सुणोवासभमिरीण
वादाण. ४ अयि मुवमु मणंसिणि मुहेण ५. अयि स्वपिदि मनस्विनि मुपेन.

● प्रियकर अपराधी होता, पण चतुर होता. तो तिच्या अनुनय करून लागला. तिच्या अंतःकरणात राग होता, तसाच अनुरागही होता. अनु-
रागाच्या आदेशानुसार बाहु स्फुरण पावले आणि अपमानामुळे उद्ध्विग्न
झालेलं मन यथरक्षणान्या बाहूंचीच निर्भर्त्सना करू लागलं. विरोधी वृत्तीच्या
संघर्षामुळे शिथिल झालेल्या मनाचा शरीरावर ताबा राहत नाही आणि
अवयवाची हालचाल प्रबल अतःप्रवृत्तीच्या अनुरोधाने होते. तिच्या बाहुनी
अंतर्धर्मीचा भाव प्रकट केला.

३५५ गोदातीर :

355. River Side.

मा वच, पुष्पलाविर ! देवा उअअञ्जलीहिं तू सन्ति ।

गोआअरीअ पुत्तअ ! सीलुम्मूलाई कूलाई ॥५५॥

[मा प्रज पुष्पलवनशील देवा उदकाञ्जलिभिस्तुप्यन्ति ।

गोदावर्याः पुत्रक शीलोन्मूलानि कूलानि ॥]

वाळ, गोदातीरीं फुलें वेंचायला जाऊं नकोस. उदकाच्या
अञ्जलीनेंही देव संतुष्ट होतात. गोदावरीच्या तीरावर शीलखण्डन होतें.

● तूं गोदातीरीं कशासाठी, कोणासाठी जात आहेस तें मला माहीत
आहे. आमच्या चलतीच्या काळात आम्ही पुष्कळ मानगडी पाहिल्या आहेत,
सबھی ऐकल्या आहेत. तुझ्या सक्तेला माझा विरोध आहे असें नाही, पापा
देऊं नकोस, एतदेच.

३५६ अनवधान :

356. Listless.

वअणे वअणम्मि चलन्तसीसुण्णावहाणहुंकारम् ।

सहि ! देन्ती णीसासन्तरेसु कीस म्हा दुम्मोसि ॥५६॥

१. गोलार्द्धा, गोआवरिअ.

[वचने वचने चलच्छीर्षशून्यावधानहुकारम् ।

सखि ददती नि श्वासान्तरेषु किमित्यस्मान्दुनोपि ॥]

सखि, आमच्या त्रोलण्याकडे तुझें लक्ष नाही, तू अधूनमधून मान टोलावतेस, केव्हा हुकार देतेस व वर्धी नि श्वास सोडतेस. आमच्यावर कशाला रागावतेस ?

● आम्हा मैत्रिणींना विश्वासात घे, आम्ही तुला मदतच करू.

३५७ शपथ :

357. Oath.

सबभावं पुच्छन्ती बालअ ! गोआविआ तुअ पिआए ।

णत्थि विअ कअसवहं हासुम्मिस्मं भणन्तीए ॥५७॥

[सद्भाव पुच्छन्ती बालक रोदिता तव प्रियया ।

नास्त्येव कृतशपथ हासोन्मिथ्र भणन्त्या ॥]

बालक, तुझ्यावर प्रेम आहे की नाही असें मी तुझ्या प्रियेला विचारलें, तेव्हा शपथेवर नकार देऊन ती कृत्रिमपणें हसली हें पाहून मला मात्र रडू आलें.

● दूती सांगते, प्रेमव्यवहारात तू किती अज्ञ आहेस आणि ती किती मुग्ध आहे व तुझ्यावरलें तिचें प्रेम किती उत्कट आहे हें तत्क्षणीं माझ्या लक्षात आलें

३५८ तूर :

358 Sowing.

एत्थ मए रमिअव्वं तीअ सम चिन्तिऊण हिअएण ।

पामरकरसेओह्ला णिअअ तुवैरी वविज्जन्ती ॥५८॥

१ सत्तथा २ तारद

[अत्र मया रन्तव्यं तथा समं चिन्तयित्वा हृदयेन ।

पामरकरस्वेदाद्रा निपतति तुर्वरी उप्यमाना ॥]

गरीब शेतकरी तूर पेरीत होता. (पीक आल्यावर) आपण येथे प्रियेशीं रममाण होऊं असा विचार त्याच्या मनांत आला व (मनो-विकारांच्या आवेगामुळे) त्याच्या हातांतली तूर ओली झाली.

३५९ चोण्ड :

359. Nipple.

गंहवड्सुओच्चिण्सु वि फैलहीवेण्टेसु उअह ! बहुआए ।

मोहं भमइ पुलइओ विलगसेअड्गुली हत्थो ॥५९॥

[गृहपतिसुतावचितेष्वपि कर्पासवृन्तेषु पश्यत वध्वाः ।

मोघं भ्रमति पुलकितो विलगस्वेदाङ्गुलिर्हस्तः ॥]

घरधन्याच्या मुलानें कापसाचा पुंजफा देंठावरून काढून घेतला होता. तरी वधू त्या देंठावरून उगाच हात फिरवूं लागली. यामुळे तिचा हात घरघरला आणि पुलकित व स्वेदयुक्त झाला.

● मोलानें कापूस घेचायला आली; आली न आली तोंच आपल्या पतीवर अनुरक्त झाली, अशी मुनेची सखीजवळ तक्रार. कामकरणीचा कापूस घेचण्याचा बहाणा सफळ झाला नाही. या तक्रारीत अमूचेचा अंशही नाही, पतीच्या आकर्षकत्वाबद्दल अभिमानाची छटा मात्र आहे. अलंकाररत्नाकरात उद्वेदाचें उदाहरण.

१. तुर्वरी वयमाना, बोशातका उप्यमाना. २. गहरदसु ३. फलहीनिमु
४. वाटेसु, वाटेसु, चोण्टेसु, स्वण्टेसु ५. मेदलदङ्गुली ६. शहरतेपीच्यनेषु.
७. फलहीनेषु ८. वाटीपु, वाटेपु

३६० कपाशी :

360. Cotton.

अज्जं मोहणसुंहियं मुंअत्ति मोत्तू पलाइए हल्लिए ।

दरफुडिअवेण्टभारोणआइ हसिअं व फलहीए ॥६०॥

[आर्यां मोहनसुंखितां मृतेति मुक्त्वा पलायिते हल्लिके ।

दरस्फुटितवृन्तभारावनतया हसितमिव कार्पास्या ॥६०॥]

मोहनसुखानें तूत झाल्यामुळें आर्येनं डोळे मिटले, तेव्हां नांगऱ्याला वाटलें कीं ती मेली. म्हणून तिला तेथें तशीच सोडून त्यानें पळ काढला. तुफत्याच उमललेल्या बोंडाच्या भारानें लवलेली कपाशी ही हें दृश्य पाहून हंसली

● आर्या = श्रेष्ठा, कनिष्ठ भार्या; ईश्वरमुता, ग्रामनेतृमुता; नववधू, पुत्रवती; आर्यकुलोत्पन्ना, अस्ती; असे अनेक व परस्परविरोधी अर्थ आढळतात. मुरततृतीमुळें स्त्रियांचे नेत्र मिटतात हा कामशास्त्राचा सिद्धान्त माहीत असण्याइतका हल्लिक विदग्ध, रसिक वा डोळस नव्हता. तिचे डोळे मिटलेले पाहून त्याला वाटले कीं ती मेली. हल्लिकाला वाटलें, आपला आवेग आर्येला कसा सहन होणार! आपला आवेग असह्य आहे असें कोणाला वाटत नाही! त्याला स्वतःच्या अडाणीपणाची जाणीव होती, तशीच तिच्या नाजूकपणाचीही. आपल्यावर तोहमत येऊं नये म्हणून तो पळाला. थोडा वेळ थावता तर त्याला आढळतें कीं एवढ्या तेवढ्यानें स्त्रिया गतप्राण होत नाहीत. कपाशी ही तशी स्त्रीच; तिला स्त्रियांचीं रहस्ये माहीत; त्याची घांदल व तिची अवस्था किंवा अभिनय पाहून ती हंसली. हास्याचा रंग धवल, असा कविसंकेत आहे. कपाशीची उमललेली बोण्डें पादरी शुभ्र असतात, यावर उत्प्रेक्षा. साहित्यदर्पणात विश्वनाथ सांगतो, 'यशासिधवलता वर्ण्यते हास्यकीर्त्या ।' या गाथेत आहे तशी दंतकथा

१. सिद्धिल, सुटिअं, मुडिअ. २. मुअन्ति. ३. फुलिअ. ४. बोट, वेठ.

५. भारण्गयाहि, भारोणआहि ६. ईश्वरमुता, वरतनु. ७. मुरतशिथिला.

स्त्रीवेदातर्हो आहे. काश्मीरचा राजा जयार्पीट कर्कोटक (७७९-८०८) याचा मुख्य मंत्री दामोदर गुप्त याच्या कुट्टनीमतम् (शम्भलीमतम्) या काव्यात ह्या गाथेसारखाच आर्या आढळते: शृणु सखि कौतुकमेकं ग्रामीणकामिना यदद्य कृतम् । सुरतरसमीलिताश्चो मृतेति भीतेन मुक्ताऽस्मि ॥३९९॥ श्री. तनसुखराम त्रिपाठी याचरील टीकेन मागतात: ' अत्र दीनपात्रत्वात् दृंगारस्य रमाभावेऽपि अद्भुतहास्ययोः श्वलत्व स्पष्टमेव । ' या उद्गारावर टीका न करणेच बरे.

३६१ धन्य :

361. Accursed.

णीसासुकम्पिअपुलङ्गहिँ जाणान्ति णच्चिउं धण्णा ।

अम्हारिसीहिँ दिट्ठे पिअम्मि अप्पा वि वीसरिओ ॥६१॥

[निःश्वासोत्कम्पितपुलकितैर्जानन्ति नर्तितुं धन्याः ।

अस्मादृशाभिर्दृष्टे प्रिये आत्मापि विस्मृतः ॥]

प्रियकराचें दर्शन झालें कीं आम्ही देहमानही विसरतों. निःश्वास, कंप व रोमाञ्च यांनीं युक्त अमूनही ज्यांना नाचण्याचें भान राहतें त्या धन्य होत

● आत्मनिर्देष्टा निमित्ताने सपतीची निंदा. त्यांना धन्य म्हटलें आहे, पण खरे म्हणावयाचें आहे दग्ध. त्यांना विश्रम मुचतात, आम्हांला तर देहमानही राहत नाही. व्यतिकालकार: ' उपमेवादन्वयस्य न्यूनत्व प्रति-पुष्टत्वं या व्यतिके: । ' (जलकाररत्नाकर). तुलनेसाठी पहा: ' धन्याऽसि या कथयमि प्रियमद्गमेऽपि । विद्यब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ॥ नीर्याग्रप्रति प्रणिहिते नु करो प्रियेण । मन्य-शयामि यदि किञ्चिदपि मरामि ॥ (शार्ङ्ग-विजिका).

३६२ मध्यस्थ :

362. Mediator.

तणुएण वि तणुइज्जइ खीएण वि विणुज्जेए चला इमिणा ।
मज्झत्थेण वि मज्झेण पुत्ति ! कहँ तुज्झ पाडिवक्खो ॥६२॥

[तनुकेनापि तनूयते क्षीणेनापि क्षीयते चलादनेन ।

मध्यस्थेनापि मध्येन पुत्रि कथं तव प्रतिपक्षः ॥]

मुली, तुशी कंवर कृश व दुर्बल आहे आणि मध्यस्थ आहे, तरी ती तुझ्या प्रतिपक्षीयांना कृश व दुर्बल करते; हँ कसें काय ?

● खरे पाहिले असता मध्यस्थांनीं त्रयस्थाप्रमाणे उदासीन राहिले पाहिजे. तुशी कमर पातळ व दिसण्यात दुर्बल आहे, तरी तिच्या प्रभावाने प्रतिपक्षी-यांना दौर्बल्य प्राप्त होते. अपि या शब्दामुळे विरोधाभास. दूतीनें कार्यसिद्धी-साठीं केलेली व्याजस्तुति.

३६३ असह्य :

363. Unbearable.

वाहिव्व वेज्जरहिओ धणरहिओ सुअणमज्झवासो व्व ।

रिउरिद्धिदंसणम्मिव दूसहणीओ तुह विओओ ॥६३॥

[व्याधिरिव वैद्यरहितो धनरहितः स्वजनमध्यवास इव ।

रिपुकद्धिदर्शनमिव दुःसहनीयस्तव वियोगः ॥]

वैद्याशिवाय व्याधि, संपत्तीवांचून नातेवाइकांचे घरीं निवास आणि शत्रूंच्या वैभवाचे दर्शन, ह्यांप्रमाणे तुझ्याशिवाय जीवन असह्य वाटते.

● माहेरी गेलेल्या पत्नीला पतीने दूतीबरोबर पाठविलेला निरोप. अलंकारकौस्तुभात मालोपमेचे उदाहरण : 'मालोपमोपमेयेऽप्येकस्मिन्नेन्द्रोपमानसंबन्धः, 'अत्र दुःसहत्वं सर्वत्रैको धर्मः ।'

३६४ पयोधर :

364. Milk & Water.

को त्व जअम्मि समत्थो थइउं वित्थिण्णणिम्मलुत्तुङ्गम् ।
 हिअअं तुज्झ, णराहि व ! गअणं च पैओहरं मोत्तुम् ॥६४॥
 [कोऽत्र जगति समर्थः स्थगयितुं विस्तीर्णनिर्मलोत्तुङ्गम् ।
 हृदयं तव नराधिप गगनं च पयोधरान्मुक्त्वा ॥]

राजा, तुझे हृदय आकाशासारखे विस्तीर्ण, निर्मल व उत्तम आहे; ते व्यापण्याचे सामर्थ्य पयोधरांशिवाय जगांत कोणाला आहे ?

● पयोधर=दग व स्तन; 'हृदये स्तनः गगने मेघः ।' विलासी राजाच्या भुलावणीसाठी कन्येची भलावण करताना येद्यामातेचे उद्गार.

३६५ चाल चवड्यावर :

365. Lightfoot.

आअण्णेइ अडअणा कुडङ्गहेट्ठम्मि दिण्णसंकेआ ।
 अग्गपअपेहिआणं मम्मरअं जुण्णपत्ताणम् ॥६५॥
 [आकर्णयत्यसतो कुआधो दत्तसकेता ।
 अग्रपदप्रेरितानां मर्मरकं जीर्णपत्राणाम् ॥]

१. अग्गिउणा. २. को तीरअ समत्थेउ वित्थिण्णं निम्मलं समुत्तुग । को तरद समुत्तरिउं वित्थिण निम्मलं समुत्तुग ३. पां०. ४. क. समर्थो भवति विपणयितुं विस्तीर्णो निर्मलं समुत्तुग

संकेतानुसार असती कुज्जाकडे येत आहे. वाळलेल्या पाचोळ्यावर पावले वाजू नयेत म्हणून ती चोरपावलांनी चालत आहे व मधून मधून फान देऊन ऐकत आहे.

● किंवा, ती कुज्जात दुर्गा वाट पाहत बसली आहे, तुझ्या पावलावर चित्त एकाग्र करून बसली आहे, अशी दुर्गाची सूचना. - - -

३६६ अपराजित :

366. Fragrance.

अहिलेन्ति सुरहिणीससिअपरिमलावद्धमण्डलं भमरा ।

अमुणिअचन्द्रपरिहर्व अपुव्वकमलं मुहं तिस्सा ॥६६॥

[अभिलीयन्ते सुरभिनिःश्वासितपरिमलावद्धमण्डल भ्रमराः ।

अज्ञातचन्द्रपरिभवमपूर्वकमलं मुख तस्याः ॥]

चंद्राकडूनही पराभव माहीत नसलेले तिचे मुखकमल अपूर्व आहे; निश्वासाबरोबर दरवळणाऱ्या सुगंधासाठी मुंगे त्या भोंवती मंडल करीत आहेत.

● भ्रमर व भुजंग, दोघेही भ्रमणशील. भ्रमरांना वाटले, हे कमल अपूर्व आहे, कारण याचा विकास चंद्रसूर्यावर अवलंबून नाही. भुजंगाना वाटले हा मुखचंद्र चंद्राहून सुंदर व शीतल आहे; कारण हा निष्कलंक आहे, सुगंधित आहे आणि जे होते त्याला पोचू शकत नाहीत ते याला बुरवाळू शकतात; तो फक्त उत्तेजन देतो आणि हा समाधानहि !

३६७ धीर :

367. Hidden Grief.

धीरावलम्बिरीअ वि गुरुअणंपुरओ तुमम्मि बोलीणे ।

पडिओ से अच्छिणिमीलणेण पम्हट्ठिओ वाहो ॥६७॥

[धैर्यावलम्बनशीलाया अपि गुरुजनपुरतस्त्वायि व्यतिक्रान्ते ।

पतितस्तस्या अक्षिनिमीलनेन पद्मस्थितो चाप्पः ॥]

तिचा पति प्रवासाला गेला तेव्हां वडील माणसें आजूबाजूला होतीं; म्हणून तिनें धीर धरला; तिनें डोळे मिटले तेव्हां पापण्याच्या आडोशाला असलेले अश्रु ओघळले.

■ गुरुजनाचा असा दरारा की त्याच्यासमोर अश्रुसुद्धा टाळायचा नव्हत. ती अनुगमन करू शकली नाही, अश्रूंनी मात्र अनुसरण केले.

३६८ समेट :

368. Compromise.

भरिमो से सअणपरम्मुहीअ विअलन्तमाणपसराए ।

कइअवसुत्तव्वत्तणथणकलसप्पेहणसुहोह्लिम् ॥६८॥

[स्मरामस्तस्याः शयनपराङ्मुखया विगलन्मानप्रसराया ।

कैतवसुप्तोद्धर्तनस्तनकलशप्रेरणसुखकेलिम् ॥]

ती माझ्यावर रुसून तोंड फिरवून पडली होती. तिच्या मानाचा जोर हळू हळू ओसरत होता. झोपेचें सोंग घेऊन मीही विठान्यावर शेजारीच पडलों होतो. इतक्यांत तिनें एकाएकी वळून स्तनकलशांनीं मला आलिंगन दिलें. त्या कीडेची आठवण होते.

३६९ फाल्गुनोत्सव :

369. Mud Ornament.

फग्गुच्छणणिद्धोमं केणं वि कदमपसाहणं दिण्णम् ।

धणअलममूहपलोद्धन्तसेअघोअ किणो धुअसि ? ॥६९॥

१. अलमुहपेहण, धणलुअलमुहपेहण, धणकलमार्पाटण, धणअलमवेहण.
२. क्षेपण ३. फग्गुच्छव, फग्गुणछण ४. नेण इम मुह

[फाल्गुनोत्सवनिर्दोषं केनापि कर्दमप्रसाधनं दत्तम् ।

स्तनकलशमुखप्रलुठत्स्वेदधौतं किमिति धावयसि ॥]

फाल्गुनोत्सवांत निर्दोष असणारा चिखलाचा अलंकार कोणी तरी तुझ्या अंगावर चढविला आहे, ज्यानें हें केले त्याच्याबद्दलच्या प्रेमामुळे सुटलेल्या घामाच्या धारानीं तुझे स्तनकलश अगोदरच धुतले गेले आहेत, आता ते आणखी कशाला धुतेस ?

● 'पश्चिमदेशे फाल्गुनपौर्णिमास्याम् नानापिधाः क्रीडाः म्रियन्ते ।' अशाच अर्थाची गाथा सरस्यतीकण्ठाभरणांत आढळते : अञ्ज वि सेअजलोहं पव्वाद् ण तीअ हलिसोण्हाए । फग्गुच्छणचिक्खिलं जं तद् दिण्ण थणुच्छङ्गे । अलंकाररत्नाकरात विचित्र अलंकाराचें उदाहरण, 'विपलः प्रयत्नो विचित्रम् ।'

३७० अपाङ्ग :

370. Look.

किं ण भणिओ सि, बालअ ! गामणिधूआइ गुरुअणसमक्खम् ।
अणिमिसमीसीसिवलन्तवअणणअणद्धदिट्ठोहिं ॥७०॥

[किं न भणितोऽसि बालक प्रामणीपुत्र्या गुरुजनसमक्षम् ।

अनिमिषमीपदीपद्वलद्वदननयनार्धदृष्टैः ॥]

बालक, गुरुजनांच्या समक्ष पाटलाच्या मुलीनें मुख जरासें वळवून मज्यां मिटल्या दृष्टीनें तुझ्याकडे राखून पाहिलें, तिच्या त्या नजरनें काय सांगितलें नाहीं ?

१ पौर्णिमास्तुत्सव. २ प्रवर्तमान. ३. ईमन्तसवलन्तवयणणयण, अणिमिग-
तिरिछदरवलिअवअण, अनिमिससीमुव्वत्तणरत्तलंतणअण, वंक्कवलंतअअणण. '
४. स्तुपया ५. अनिमिपशीपोद्धर्तनवलन्नयना, अनिमिपमीपदीपद्वलद्वलन.
६. तिर्यग्ग्वदनवलिन.

● गुरुजनासमोर मानही वर करावयाची नाही असा शिष्टाचार असल्यामुळे ती तुझ्याशी बोलू नसली नाही. एका दृष्टिनेपानेहि आपले मनोगत तुला अगम्य होईल अशी तिची कल्पना होती. तू इतका अनभिज्ञ, शुभ्र असशील याची विचारीला काय कल्पना ?

३७१ नेत्रपल्लवी :

371. Sematology.

णअणम्भन्तरघोलन्तवाहभरमन्थराइ दिट्टीए ।

पुणरुत्तपेछिरीए चालअ ! किं जं ण भणिओ सि ? ॥७१॥

[नयनाभ्यन्तरधूर्णमानवाप्पभरमन्थरया दृष्ट्या ।

पुनरुत्तप्रेक्षणशीलया चालरु किं यन्न भणितोऽसि ॥]

वाल्क, निच्या डोळ्यात अश्रु दाटले आहेत व त्यांमुळे तिची नजर जड झाली आहे. सुस्त नजरेने, पण उत्कण्ठेने, तूं पुनः पुनः तुजकडे पाहत आहे. तिच्या त्या दृष्टीने काय सांगितले नाही ?

● तुझ्या दर्शनाने तिला इतका आनंद झाला की तिच्या नेत्रात अश्रु दाटले. ओलाव्याने वस्त्र जड होतें, तशीच दृष्टीही ! तू तिला इवा होतास, आहेस व असशील. माझा होशिलका ! हा प्रश्न तिच्या नजरेत भरलेला आहे.

३७२ गणपति :

372. Pillow.

जो मीसम्मि विइण्णो मज्झ जुआणेहिं गणंवई आसी ।

तं चिय एहिं पणमाणि, हअजरे ! होहि संतुट्ठा ॥७२॥

[यः शीघ्रं धितीर्णो मम युयुभिर्गणपतिरासीत् ।

तमेवेदानीं प्रणमामि इतजरे मय सन्तुष्टा ॥]

१. म्मे-उत्तम्या (' म्मज्झिम्भनं गुणभाषितम् ' इति कुल्लवाल्लेख).

२. वटवक्या, वटवक्ये, वटवक्ये.

तारुण्यात समवयस्कांशीं क्रीडा करतांना मी गणपतीची मूर्ति उशीसारखी वापरली. आता म्हातारपणीं मी त्याच गणपतीला प्रणाम करतें दुष्ट वार्धक्या, संतुष्ट हो.

● या गाथेची नायिका दमली भागली, देवपूजेला लागली. गणपती-पेशां बटयश हाच पाठ अधिक इष्ट वाटतो. तो अधिक हस्तलिखितात आढळतोही. तोच मूळचा पाठ असला पाहिजे. शिवेवरल्या बडाखालीं क्षेत्रपालाच्या मूर्ति असतात आणि तिकडेच असल्या भानगडी चालावयाच्या. अलंकारकौस्तुभात पर्यायाचें उदाहरण: ' एकमनेकमनेकैकस्मिन्क्रमतोऽस्ति स पर्यायः । '

३७३ विधुर :

373. Widower.

अन्तोद्भुत्तं डज्जइ जाआसुण्णे घरे हलिअउत्तो ।

उक्खाअणिहाणाइँ व रमिअट्ठाणाइँ पेच्छन्तो ॥७३॥

[अन्तरभिमुखं दह्यते जायाशून्ये गृहे हालिकपुत्रः ।

उत्खातनिधानानीव रमितस्थानानि पश्यन् ॥]

शेतकऱ्याचा मुलगा विधुर झाला होता. पुरलेलें द्रव्य उकरून काढल्यानंतर ती जागा जशी भकास दिसते, त्याप्रमाणें आपल्या जायाशून्य घरांतील पूर्वी विलास केलेल्या जागा पाहतांना तो उदास होतो.

● तो पामर तरी एवढा कष्टी झाला आहे ! तूं स्वतःला रसिकचूडामणि म्हणवितोस पण प्रियेच्या विरहाचें तुला यत्किंचितही दुःख झालें नाहीं, असा तूं निष्ठुर आहेस. गंगाघरानें वेगळाच अर्थ दिला आहे; धर्मपत्नीच्या

वियोगामुळे पामर मनांतल्या मनांत कुढतो आणि तूं ! तुझ्यावर चोरटें प्रेम करणाऱ्या महिलेच्या मृत्यूबद्दल उघड शोक करतोस; हें युक्त नाही, कारण यामुळे तुला व तिलाहि कमीपणा येणार आहे, अशी सखीची सूचना.

३७४ अशक्य :

374. Impossible.

निद्राभङ्गो आवण्डुरत्तणं दीहरा अ णीसासा ।

जाअन्ति जस्स विरहे, तेण समं कीरिसो माणो ? ॥४७॥

[निद्राभङ्ग आवाण्डुरत्वं दीर्घाश्च निःश्वासाः ।

जायन्ते यस्य विरहे तेन समं कीदृशो मानः ॥]

ज्याच्या विरहामुळे निःश्वास दीर्घ होतात, पांडुरता येते व शोष उडते नाही त्याच्यावर रुसून कसें चालेल ?

● मानधारणाची सूचना देणाऱ्या सखीला नायिकेचें उत्तर. किंवा, तूं माझ्यावर रागावलीस ? या प्रश्नाला घीरा नायिकेचें उत्तर.

३७५ पुनर्जन्म :

375. Rebirth.

तेण ण मरामि मण्णूहिँ पूरिआ अज्ज, जेण, रे सुइअ ! ।

तोग्गअमणा मरन्ती मा तुज्झ पुणो वि लग्गिस्सम् ॥७५॥

[तेन न म्रिये मन्युभिः पूरिताद्य येन रे सुमग ।

त्वद्गतमना म्रियमाणा मा तत पुनरपि लगिष्यामि ॥]

सुमग, तुझ्या धोर्यामुळे माझ्या मनांत राग धुमस्त आहे, तरीही मी जीव धरून राहिलें आहे; कारण मनांत तुझ्याविषयीचे

विचार असतांना मरण आलें तर पुढल्या जन्मीही तूंच नशीबीं येणालि वशी मला धास्ती वाटत आहे.

● 'मरणे या मतिः सा गतिः ।' हे उद्गार प्रणयरोपाचे आहेत. मी इतकी कष्टी झालेली आहे तरी अनुनयानें प्रसन्न होण्यास राजी आहे; जन्मजन्मातरीं तूंच लाभावास अशीच माझी अंतर्दामींची इच्छा आहे.

३७६ उपरोध :

376. Tolerance.

अवरज्जसु वीसेद्धं ! सर्वं ते सुहृअ विसहिमो अम्हे ।

गुणाणिभरामि हिअए पत्तिअ ! दोसा ण माअन्ति ॥७६॥

[अपराध्यस्व विस्रब्धं सर्वं ते सुभग विपद्दामहे वयम् ।

गुणनिर्भरे हृदये प्रतीहि दोषा न मान्ति ॥]

सुभग, तूं निःशंकपणें अपराध करीत रहा; आम्ही सर्व कांहीं निमृदपणें सहन करूं शकतो. तुझ्या गुणांमुळें आमचें हृदय भरलेलें असल्यामुळें त्यांत तुझ्या दोषांना जागाच नाही.

● परस्त्रियाविपर्यी आसक्त आणि स्वस्त्रियाविपर्यी उदासीन असणाऱ्या पतीप्रत क्रुद्ध पत्नीचे उद्गार.

३७७ पाक्षर :

377. Grief.

भरिउच्चरन्तपसरिअपिअसंभरणापिसुणो वराईए ।

परिवाहो विअ दुक्खस्स वद्दइ णअणट्ठिओ वाहो ॥७७॥

[भूतोच्चरन्तप्रसृतप्रियसंस्मरणपिशुनो वराक्याः ।

परीवाह इव दुःखस्य बहाति नयनस्थितो चाप्यः ।]

१. विसर्ग. २. जान्नु. ३. विधस्त. ४. जानाहि. ५. भरिओघरन्त, भरिउद्धरन्त ६. भूतोच्चरन्, भरितोद्धरन्, भूतोद्धियमाणा, भूतोच्छलन् ७. सूचको. ८. परीवाहमिव

त्रिचारीचें हृदय प्रियकराच्या आठवणींनीं भरून आलें आहे तिच्या डोळ्यातून वाहणारे अश्रु पाहिले म्हणजे वाटतें कीं तिचें विरहदुःख तिच्या नेत्रातून ओघळत आहे.

● तिची प्रीति अथाग, तिच्या दुःखाचे आवर्तही अपरिमित हृदयातून जोसडणाऱ्या आठवणी अश्रूच्या रूपानें ओघळत आहेत

३७८ अनुकरण :

378 Imitation.

जं जं करोसि, जं जं जंपसि, जह तुम णिअच्छेसि ।

तं तमणुसिस्सिखरीए दीहो दिअहो ण संपडइ ॥७८॥

[यद्यत्करोषि यद्यज्जल्पसि यथा त्वं निरीक्षसे ।

तत्तदनुशिखणशीलाया दीर्घो दिवसो न संपद्यते ॥]

न जसे पाहतोस, बोलतोस व वागतोस तसें तमें पाहणें, बोलणें व वागण शिक्ण्याचा ती प्रयत्न करीत आहे. यासाठीं दिवस दीर्घ आहे, तरी तो तिळा पुरत नाही

● ती तुझे अनुकरण इतकें करते कीं जणू स्वतःचें जीवन जगतच नाही त्वन्मयतेच्या तन्मयतेत तिचे दिवस व्यतात होत आहेत. त्रियन-चेष्टानुवृत्तिलांला.

३७९ अनुमय :

379 Love on the Haystack.

१) भण्डन्तीअ तणाडं सोत्तं दिण्णाडं जाडं पडिअम्म ।

तोडं शेअ पडोए अज्जा आअट्टइ रुअन्ती ॥७९॥

१ नियमयति निर्भायाग २ तदनुशिखण्या ३ स्वीकृत ४ गमायने, स्तगति ५ पदाद ६ आअट्ट आअट्ट आअट्ट

[भर्त्सयन्त्या तृणाणि स्वप्नुं दत्तानि यानि पथिकस्य ।
तान्येव प्रभाते आर्या आकर्षति रुदती ॥]

पथिकावदलचा तिरस्कार व्यक्त करण्यासाठी आर्यने त्याला शोंपण्या-
करितां गवताच्या पेंढ्या दिल्या; आणि पहाटेस रडत रडत (त्याचे
गुण आठवून) ती तेंच गत कुरवाळूं लागली.

● गवताच्या स्पर्शानें जणूं त्याच्या अंगस्पर्शानें श्रेय तिनें पुनः पुनः
मिळविलें.

३८० सत्पुरुषलक्षण :

380. Imperterbale.

वसणम्मि अणुन्विग्गा, विहवम्मि अगन्विआ, भए धीरा ।
होन्ति अहिण्णसद्दावा समेसु विसमेसु सत्पुरिसा ॥८०॥

[व्यसनेऽनुद्विग्ना विभवेऽगर्विता भये धीराः ।

भवन्त्यभिन्नस्वभावाः समेषु विषमेषु सत्पुरुषाः ॥]

सत्पुरुष दुर्दैवाच्या फेऱ्यात उद्विग्न होत नाहींत, वैभवप्राप्तिमुळे गर्विष्ठ
होत नाहींत; संकटात धीरानें वागतात; परिस्थिति अनुकूल असो अगर
प्रतिकूल असो, तींमुळे त्यांच्या स्वभावांत बदल होत नाहीं.

३८१ सहसंवेदना :

381. Provocation.

४ अज्ज सहि ! केण गोसे कं पि मणे वल्लहं भरन्तेण ।
अम्हं मअणसराहअहिअव्वणफोडनं गीअम् ॥८१॥

१. असती, तरुणी, वानिता, ईश्वरसुता, वरतटू २. वैभवे ३. धैर्योन्विताः
४. म्हणतेण

[अद्य सखि केन प्रातः कामपि मन्ये बल्लभां स्मरता ।

अस्माक मदनशराहतहृदयवणस्फोटनं गीतम् ॥]

आज पहाटे कोणी तरी आपल्या बल्लभेची आठवण काढून प्रेमगीत गात होता. सखि, मदनबाणाच्या आघाताने माझ्या हृदयाला झालेली जखम त्या गीताच्या आघाताने पुन्हा उकलली.

● ते विरहगीत असले तर त्याच्या करुणस्वरानी आणि ते प्रेमपूतीचे आनंदगीत असले तर त्यातील मधुरस्वरानी तिला स्वतःचे विरहदुःख विशेष जाणवले. पीतांबर सांगतो, प्रभातकाळी ब्राह्म मुहूर्तावर शानी जनानी सुप्तदुःखाची आठवण काढू नये, पक्त धर्माचे स्मरण करावे, असा या गायेचा निष्कर्ष आहे.

३८२ विषण्ण :

382 Dejection.

उद्वन्तमहारम्भे थणए ददृष्टुण मुद्रबहुआए ।

ओसण्णकपोलाए णीसत्तिअं पढमघरिणीए ॥८२॥

[उत्तिष्ठन्महारम्भौ स्तनौ दृष्ट्वा मुग्धवध्वाः ।

अवसन्नकपोलया निःश्वसित प्रथमगृहिण्या ॥]

आरम्भीच उठावदार असणारे नववधूचे स्तन पाहून खोल गाळ गेलेल्या प्रथम गृहिणीने ति घास्त सोडला.

● पतितस्तनी व्यतीतयौवना प्रथमपत्नी नववधूचे सौंदर्य पाहून बाबरली. तिला घाटले, मुग्धावस्थेत एवढे सौंदर्य, प्रौढावस्थेत ते आणखी वृद्धिंगत होणार, यापुढे आपण केवळ गृहिणी राहणार ! पीतांबर सांगतो, इतराच्या उत्कर्षाचा हेरा करू नये हा धर्म, शत्रूचे रक्षण करू नये ही नीति व संसार दुःखमग असतो ही युक्ति !

१. ओसिण्ण २. मुक्क.

३८३ उद्विग्न :

383. Anxiety.

गरुअद्गुआउलिअस्स वि वल्लहकरिणीमुहं भरन्तस्स ।

मरसो मुणालकवलो गअस्स हत्थे च्चिअ मिलाणो ॥८३॥

[गुरुवक्षुधाकुलितस्यापि वल्लभकरिणीमुख स्मरतः ।

सरसो मृणालकवलो गजस्य हस्त एव म्लानः ॥]

हत्ती भुकेनें अत्यंत व्याकुळ झाला होता. कमळाच्या देंठाचा सरस
घास त्यानें सोंदेंत घेतला, तोंच त्याला हत्तिणीच्या मुखार्चा आठवण झाली
व तो घास तेथेंच सुकून गेला.

● मन्दस्नेह नायकाला अनुकूल करण्यासाठीं दूर्तानें दिलेला दृष्टान्त.

३८४ सवाल जबाब :

384 Duet.

पसिअ पिए ! का कुविआ ! सुअणु ! तुमं, परअणम्मि को कोवो ? ।

को हु परो ! नाथ ! तुमं, कीम अपुण्णाण मे सत्ती ! ॥८४॥

[प्रसीद प्रिये का कुपिता सुतनु त्वं परजने कः कोपः ।

कः खलु परो नाथ त्वं किमित्यपुण्यानां मे शक्तिः ॥]

प्रिये, प्रसन्न हो. पण रागावले आहे कोण ! सुतनु, तू !
परक्यावर कोण रागावेल ? मां परका का ? तूं माझा नाथ ! हा
माझ्याच पापाचा प्रभाव !

● धीरा नायिका. तिचा राग एवढा प्रेमळ तर अनुराग किती सरस
असेल ! अल्काररत्नाकरात नियमाचें उदाहरण : ' अन्यनिषेधार्थोऽपि
विचिर्नियमः । '

३८५ वासकसज्जा :

385. Expectant.

एहिसि तुमं त्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीअ पढमद्धम् ।

सेसं संतापपरव्वसाइ वैरिसं व वोलीणम् ॥८५॥ ☞

[पप्यसि त्वमिति निमिषमिव जागरितं यामिन्याः प्रथमार्धम् ।

शेषं संतापपरव्वजाया वर्षमिव व्यतिक्रान्तम् ॥

तूं येशील अशी आशा होती तोंवर रात्रीचा प्रथमार्ध संपला; तूं येत नाहीस असें दिमून आल्यानंतर ती संतापानें देहभान विसरली व राहिलेली रात्र तिला वर्षासारखी वाटली.

● पहाटे नायक चोरपावलानीं घरी आला व चौकशी करूं लागला, पाहलं कात सालें कीं नाही, तेव्हा नायकेच्या सखीनें केलेलें निवेदन. 'प्रीतरंगासारखा रंग नाही। मनभगासारखा भग नाही ॥' (लावणीसंग्रहः क्र. १०). पीतांबर सागतो, पश्चात्तापाचा प्रसंग येईल असें कर्म करू नये, हा धर्म; सुखात गेलेल्या काळानें मनुष्याला मान राहात नाही, ही नीति; आणि अघर्याभेदामुळे एकच वस्तु सुखकर किंवा दुःखकर वाटायी अशी संसाराची गति अनित्य व विचित्र असल्यामुळे मनुष्यानें सुखदुःखाविषयी उदासीन रहायें, ही युक्ति।

३८६ उन्माद :

386. Intoxication.

अवलम्बह ! मा सङ्कह ! ण इमा गहलङ्घिअ परिब्भमह ।

अत्थवगज्जिउन्मन्तहित्थहिअंआ पहिअजाआ ॥८६॥

[अवलम्ब्यथं मा सङ्कथ्यं नेय प्रदलद्विगता परिभ्रमति ।

आकस्मिकगर्जितोज्झान्तग्रस्तद्वया पथिकजाया ॥]

१ वप्य : वप्यं ३ अद्वय, अनय, अउय, अव्यय ४ मृणादभआ.

५ अगर्जित, अवम्यात्.

३८३ उद्विग्न :

383. Anxiety.

गरुअलुआउलिअस्स वि वल्लहकरिणीमुहं भरन्तस्स ।
 मरसो मुणालकवलो गअस्स हत्थे च्चिअ मिलाणो ॥८३॥

[गुरुवक्षुधाकुलितस्यापि वल्लभकारिणीमुखं स्मरतः ।
 सरसो मृणालकवलो गजस्य हस्त पय म्लानः ॥]

हत्ती भुकेनें अत्यंत व्याकुळ झाला होता. कमळाच्या देंठांचा सरस
 घांस त्यानें सोंडेत घेतला, तोंच त्याला हत्तिणीच्या मुखार्चा आठवण झाली
 व तो घांस तेथेंच सुकून गेला.

● मन्दस्नेह नायकाला अनुकूल करण्यासाठीं दूर्तानें दिलेला दृष्टान्त.

३८४ सवाल-जबाब :

384 Duot.

पसिअ पिण् ! का कुविआ ! सुअणु ! तुमं, परअणम्मि को कीवो !
 को हु परो ! नाथ ! तुमं, कीस अपुण्णाण मे सत्ती ! ॥८४॥

[प्रसीद प्रिये का कुपिता सुतनु त्वं परंजने कः कोपः ।
 कः खलु परो नाथ त्वं किमिह्यपुण्यानां मे शक्तिः ॥]

प्रिये, प्रसन्न हो. पण रागावले आहे कोण ! सुतनु, तूं !
 परक्यावर कोण रागावेल ? मां परका का ? तूं माझा नाथ ! हा
 माझ्याच पापाचा प्रभाव !

● धीरा नायिका. तिचा राग एवढा प्रेमळ तर अनुराग किती सरस
 असेल ! अल्फाररत्नाकरात नियमाचें उदाहरण : ' अन्यनिषेधार्थोऽपि
 विधिर्नियमः । '

३८५ वासकसज्जा :

385. Expectant.

एहिसि तुमं त्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीअ पढमद्धम् ।

मेमं संतापपरव्वसाइ वैरिसं व वोलीणम् ॥८५॥ >

[एष्यसि त्वमिति निमित्तमिव जागरितं यामिन्याः प्रथमार्धम् ।

शेषं संतापपरव्वशाया वर्षमिव व्यतिक्रान्तम् ॥

तूं येशील अशी आशा होती तोंवर रात्रीचा प्रथमार्ध सपला; तूं येन नाहीस असें दिमून आल्यानंतर ती संतापानें देहभान विसरली व राहिलेली रात्र तिला वर्षासारखी वाटली.

● पहाटे नायक चोरपावलांनी घरी आला व चौकशी करूं लागला, वादळ गात झालें की नाही, तेव्हा नायकेच्या सखीनें केलेलें निवेदन. 'प्रीतरंगासारखा रंग नाही । मनमगासारखा भग नाही ॥' (लावणीसंग्रहः क्र. ९०). पीतांबर सागतो, पश्चात्तापाचा प्रसंग येईल असें कर्म करू नये, हा धर्म; सुखात गेलेल्या काळाचें मनुष्याला भान राहात नाही, ही नीति; आणि अवस्था-भेदांमुळे एकच वस्तु सुखकर किंवा दुःखकर वाटावी अशी संसाराची गति अनित्य व विचित्र अकृत्यामुळे मनुष्यानें सुखदुःखाविषयी उदासीन रहावें, ही युक्ति ।

३८६ उन्माद :

386. Intoxication.

अवलम्बह ! मा मङ्कह ! ण इमा गहलङ्घिअ परिब्भमट ।

अत्ययगज्जिउब्भन्तहित्थहिअंआ पहिअजाआ ॥८६॥

[अवलम्बध्वं मा शङ्कध्वं नेय प्रदलक्षिता परिभ्रमति ।

भौकस्मिकगर्जितोद्भ्रान्तप्रस्तब्धया पथिकजाया ॥]

१ कृप्य २ कृत्य ३ अद्धय, अणर, अउर, अयद ४ मूर्णादअआ.

५ अणर्विण, अकम्मद.

तिचा पति प्रवासाला गेला आहे. एकाएकी मेघगर्जना झाल्यामुळे तिचे हृदय त्रस्त झाले आहे व गोंधळून गेल्यामुळे ती घर सोडून भटकत आहे. तिला ग्रहबाधा झालेली नाही. भिऊं नको, पुढे हो व तिला घर.

● भुताटकीने पछाडल्यासारखी ती बेकाम झालेली आहे, पण ही भूत-बाधा नाही किंवा ग्रहबाधाही नाही; हा कामोन्माद आहे. तिला आवरून घर आणि ती गोंधळलेल्या स्थितीत आहे तोंवर जमर. पण पीतांबर सागतो, मुमुक्षूनी दीनावर दया करावी ही युक्ति !

३८७ पृथ्वीप्रदक्षिणा :

387. Around the World.

केसररंजनाविच्छेदे मकरन्दो होइ जेत्तिओ कमले ।

जइ भ्रमर ! तेन्तिओ अण्हिं पि, ता सोहसि भमन्तो ॥८॥

[केसररंजःसमूहे मकरन्दो भवति यावान्कमले ।

यदि भ्रमर तावानन्यत्रापि तदा शोभसे भ्रमन् ॥]

हे भ्रमर, कमलाच्या केसरांवरील परागांच्या समूहांत प्राप्त होतो तेवढा मकरन्द दुसरीकडे मिळणार असेल तरच तुझ्या इतरत्र हिंडण्यांत शोभा.

● मधुकर कमलाभोंवतीं भ्रमण करतो, कारण तेवढा मकरन्द इतरत्र नसतो. भ्रमर रसिक असतो म्हणूनच भ्रमणशील असतो. लंपट नायकाला नायिकेची सखी सांगते, अशी गुणी स्त्री दुर्लभ; तुला गुणांची पारख नाही, म्हणूनच तुला भ्रमणात स्वारस्य वाटते. पीतांबर सागतो, अधिक फलप्राप्तीसाठीं कर्म करीत राहणें हा धर्म, अधिक लाभाच्या निश्चितीशिवाय प्रचलित स्थितीचा त्याग करूं नये ही नीति !

१. रज्ज्मि. २. विच्छेद, विच्छे. ३. भ्रमर होइ तेन्तिओ. ४. तेत्तिअं चिअ अण्णे कुमुमे. ५. रज्जोविस्तृते. ६. तावानन्यस्मिन्.

३८८ चंद्र चयथिचा : 388 Churning of the Ocean.

पेच्छन्ति अणिमिसच्छा पहिआ हलिअस्स पिट्ठपण्डुरिअम् ।

धूअं दुद्धसमुद्भुत्तरन्तलच्छि विअ सअल्ला ॥८८॥

[प्रेक्षन्तेऽनिमिपाक्षाः पथिका हलिकस्य पिष्टपाण्डुरिताम् ।

दुहितर दुग्धसमुद्रोत्तरलक्ष्मीमिव सत्पुष्पाः ॥]

दळतांना अंगावर पीठ उडाल्यामुळे शेतकऱ्याच्या मुलीच्या शरीरावर पाण्डुरता आलेली आहे. दुग्धसमुद्रांतून निघणाऱ्या लक्ष्मीकडे देवांनी पाहिले असेल त्याप्रमाणे वाटसरू हिच्याकडे अनिमिष व सत्पुष्प दृष्टीने पाहत आहेत.

● सौंदर्यसंवर्धनासाठी दुग्धस्नानाची योजना वाटते तेवढी आधुनिक नाही. देवाचे नेत्र मिटत नाहीत असा संकेत आहे. हिचे सौंदर्य पाहून वाटसरू चकित झाले, नेत्राच्या अनिमिषतेमुळे जणू देवत्व पावले. ' किमिवहि मधुराणा मण्डनं नाकृतीनाम् । '

३८९ सहानुभूति :

389. Symphy

कस्स भौरिसि ? त्ति भणिए, को मे अत्थि ? त्ति जम्पमाणाए ।

उब्धिग्गरोडरीए अम्हे वि रुआविआ तीए ॥८९॥

[कस्य स्मरसीति भाणिते को मेऽस्तीति जल्पमानया ।

उद्विग्नरोदनशीलया चयमपि रोदितास्तया ॥]

तू कोणाची आठवण करीत आहेत असं विचारलं तेव्हा ती उद्विग्न होऊन म्हणाली, मला आठवण करायला आहे तरी कोण ? एवढे बोलून ती रडू लागली. मग आम्हांलाही ग्दयला आले.

● पीतावर सागतो: परदुःखानें दुःखित होणें हा धर्म, ज्याचे अंतः-
करणात आपल्याविषयी स्नेह नसेल त्याचेजवळ आपली सुगदुःखें प्रकट
करू नयेत, ही नीति; आणि ज्याचे अंतःकरणात कडगा असते तेच
मुक्तीने अधिकारी होतात ही युक्ति.

३९० सांभाळ ग !

390. Beware !

पाअपडिअं अहव्वे ! कि दाणिं ण उट्ठवेमि भत्तारम् ! ।

एअं विअ अवमाणं दूरं पि गअस्स पेम्मस्स ॥९०॥

[पादपतितमभैष्ये किमिदानीं नोत्थापयसि भर्तारम् ।

एतद्देवावसानं दूरमपि गतस्य प्रेम्णः ॥]

दुर्देवी खिये, भ्रतार तुझ्या पाया पडत आहे, त्याला उत्थापन का
देत नाहीस ! सांभाळ, प्रेमाची मुळें कितीही खोल व दूरवर गेलेलीं
असलीं तरी अशा वर्तनामुळें त्याचा नाशच होईल.

● अनभिज्ञे, अनुनयाचें ग्रहण केलें नाहीस तर त्याचें रूपान्तर द्वेषान
होईल. पीतावर सागतो, शरण आलेल्या अपराध्यावर क्रोध करू नये
हा धर्म.

३९१ वेडकी :

391. Frog

तडविणिहिअग्गहत्था वारितरङ्गेहिं बोलिरणिअम्भा ।

सालूरी पडिविम्बे पुरिसाअन्तिव्व पडिहाइ ॥९१॥

[तटविनिहिताग्रहस्ता वारितरङ्गैर्धूर्णतशीलनितम्बा ।

शालूरी प्रतिविम्बे पुरुषायमाणेव प्रतिभाति ॥]

सरोवराच्या तोंडाजवळ बेडकी मंजे टेकून बसली आहे. हलत्या पाण्यावरील तरंगामुळे ती जणू आपल्या प्रतिबिंबाशी पुरुषायित करीत आहे असे वाटते.

● सरोवराचे तोंडाजवळ संकेतस्थानी नायिकेला प्रोत्साहित करण्यासाठी दूती हे दृश्य साभिनय दाखवीत आहे. अमरुशतकातील वचन पदा : ललितमुरसा तरंगती तरलतरङ्गौघनालितनितम्बा । विपरीतरतासक्तेन दृश्यते सरसि सा सख्या ॥ ११ ॥ ध्रुव प्रवतः श्लोकात्तरपूर्ति.

३९२ आडोसा :

392. Tutor.

सिकरिअमणिअमुहवेविआई धुअहत्थसिञ्जिअव्वाइ ।

मिक्खन्तु वोडहीओ कुसुम्भ ! तुम्ह प्पसाएण ॥९२॥

[सींकृतमणितमुखवेपितानि धुतदस्तशिञ्जितव्यानि ।

शिक्षन्तु कुमार्य कुसुम्भ युष्मत्प्रसादेन ॥]

कुसुम्भ वृक्षा, सींकार, मणित, मुखवेप, हस्तकंप आणि नूपुराचें वक्कणाचें शिञ्जित या प्रेमक्रीडा कुमारिकाना तुझ्या कृपेमुळे समजल्या.

● कुमुभाला काटे असतात; म्हणून ज्यांना एकान्त ह्या अर्थाने त्याशिवाय दुसरे कोणी त्याच्या आश्रयाला जात नाहीत. त्याच्या सहवासासुळे सींकार, मणित, मुखवेपित, शिञ्जित वगैरे विलास त्याच्या नेहर्मीच्या परिचयाचे होते नायिका एकटीच तेथे गेली तेव्हा कुसुम्भ इतरापासून जे शिक्ला होता तेच त्याने तिला शिकविले : काटा बोंबला की सींकार, काटेरी फादी आडवी येऊ नये म्हणून मुखवेप व सींकार, फाटा वाजू-वाजूला करतांना हस्तकंप आणि शिञ्जित, आणि या हालचाली होत

१ बोडहि, दुडिओ, वोडहि, बोडबहिओ २ विमुमहि. ३ बोंकार-
४ पामर्य

असताना मणित. नायिका सागते, मला हें सारें कुसुम्मानें शिकविलें, अनुभवानें नव्हे ! पांतावर सागतो, या गाथेची नायिका ग्राम्य स्त्री असून कुसुम्भस्तुतीच्या निमित्तानें ती विदग्धनायकाची स्तुति करीत आहे.

३९३ दुसणी :

393. Bump.

जेत्तिअमेत्ता रच्छा णिअम्ब ! कह तेत्तिओ ण जाओ सि ? ।
जं छिप्पइ गुरुअणलज्जिओ सरन्तो वि सो सुहओ ॥९३॥

[यावत्प्रमाणा रथ्या नितम्ब कथं तावन्न जातोऽसि ।

येन स्पृश्यते गुरुजनलज्जापस्तुतोऽपि स सुभगः ॥]

नितंबानो, तुम्हीं रत्स्याच्या रुंदीच्या प्रमाणानुसार विस्तृत कां होत नाही ! तसे झालां असतां तर वडील माणसांच्या सान्निध्यामुळे संकोच वाटल्यानें मुद्दाम दुरून जाणाऱ्या प्रियकराला मला सहज स्पर्श करतां आला असता !

● हाताला हात लागला तर पांढणारांना नसता संशय यावयाचा; म्हणून काय थिचान्या प्रियकरावर हा प्रयोग करावयाचा ! पांतावर सागतो, ज्यांचे चित्त कामाने व्याकुल असतें ते अचेतन वस्तूंचाहि प्रार्थना करतात. जणूं ती अरुंद होण्याबद्दल रत्स्याची प्रार्थना करीत आहे ! गुरुजनासमन्न स्त्रियाशीं बोलणेंहि निषिद्ध होतें, आहे.

३९४ अप्राप्य :

394. Peacock.

मरगअसूईविद्धं व मोत्तिअं पिअइ आजअग्गीओ ।

मोरो पाउसआले तणग्गलग्गं उअअविन्दुम् ॥९४॥

[मरकतसूचीविद्धमिव मौक्तिकं पित्त्यायतग्रीवः ।

मयूरः प्रावृट्काले तृणाग्रलग्नमुदकविन्दुम् ॥]

पावसाब्दांत गवताच्या टोकावर लटकणारा व पाचूच्या सुईने विद्ध झालेल्या मोत्याप्रमाणे दिसणारा पावसाचा थेंब-पाण्याचा थेंब, मोर मान उंच करून चोंचीने टिपून घेत आहे.

● नायिका अप्राप्य आरे अशी मूचना; किंवा तृणलतागृहात संकेत.

३९५ चंद्रकोर :

395. Crescent Moon.

अज्जाइ णीलकञ्चुअभरिउव्वरिअं विहाइ थणवट्टम् ।

जलभरिअजलहरन्तरदरुग्गअं चन्दविम्ब व्व ॥९५॥

[आर्याया नीलकञ्चुकभृतोर्वरितं विभाति स्तनपृष्ठम् ।

जलभृतजलधरा^१न्तरदरोद्रतं चंद्रविबमिव ॥]

पाण्याने दाटलेल्या काळ्याभोर मेघांतून थोडेसे बाहेर पडलेले चंद्रबिंब शोभते; त्याचप्रमाणे आर्येच्या नील कञ्चुकांतून थोडासा बाहेर डाकावणारा स्तनभाग शोभतो.

● कविसंकेतानुसार कृष्णपद्माभिसारिकेने कृष्ण वा नील वस्त्रे परिधान करावयाची असतात नील वस्त्रे धारण करून ती अभिसाराला सज्ज होत आहे. उतावीळ होऊ नको, आज रात्री संकेत ठरविला आहे, असे नायकाला धृतीचे आश्वासन. दृगानो नभ व्यापळे तरी वाऱ्याच्या झुडुकीने केव्हा केव्हा चंद्रकोर दिसतेच, मग पदर व कञ्चुकी याच्या वायर्तीत तरी वाऱ्याने दुजाभाव का ठेवावा ? अलंकारकांस्तुमांत विषप्रतिविबभावाचे उदाहरणः 'कञ्चुकाशे नीलत्वं शब्दोपात्तम् । जलधराशे तु जलभरित्वगम्यं इति विम्बप्रतिविम्बभावविशेषणतया वस्तुप्रतिवस्तुभावः ।'

१. भरिउव्वरिअं. २. पट्ट. ३. भृतोद्धृतं, भृतोद्ध्रियमाण, भृतोर्ध्वचलितं.

४ जलधरान्तरादीपदुत्तरं, जलधरान्तर्गत.

३९६ राजद्रोह :

396. Treason.

राअविरुद्धं व कइं पडिओ पडिअस्स साहेइ ससङ्कम् ।

जत्तो अम्भाण दलं तत्तो दरणिग्गअं किं पि ॥ ९६ ॥

[राजविरुद्धामपि कथां पथिकः पथिकस्य कथयति सशङ्कम् ।

यत आम्नाणां दलं तत ईपन्निर्गतं किमपि ॥]

आंब्याचीं कोंवळीं पानें डोकावूं लागलीं; ही बातमी एक वाटसरू दुसऱ्याला अशी भीत भीत सांगतो कीं जणूं ते राजद्रोहाच्या गोष्टी कुजबुजत आहेत.

● आम्नाङ्कुराच्या दर्शनानें मन्मथोन्माद येतो, म्हणून सिरही जन त्याकडे पहावयाचें द्याळतात; पाहिलें तर न पाहिलेंमें करतात; पाहिलें तर पाहिलें अमें स्पष्टपणें सागत नाहींत. राजद्रोहाचे वावरीत कटवालेहि एम्मेकाशीं अशाच माशक वृत्तीनें वागतात. नायिका सांगते, ऋतुराज वसंत आला, त्याच्या प्रेरणेशीं द्रोह करूं नको, प्रयासानें रंगाळूं नको.

३९७ स्वप्नसुख :

397. Dreamland.

धण्णा ता महिलाओ जा दइअं सिविणए वि पेच्छन्ति ।

णिइ विअ तेण विणा ण एइ के पेच्छए सिविणम् ॥ ९७ ॥

[धन्यास्ता महिला या दयित स्वप्नेऽपि प्रेक्षन्ते ।

निद्रैव तेन विना सति का प्रेक्षते स्वप्नम् ॥]

ज्यांना स्वप्नात तरी प्रियकराचें दर्शन होते त्या स्त्रिया धन्य होत. जिला विरहामुळें झोंपच येत नाही तिला स्वप्न तरी कसें पडणार !

● व्यतिरेकालङ्कार—ध्वनि, विप्रलम्भ—ध्वनि पीतांबर सगतो, प्रेषितपतिकेने दिवसा शोणू नये, दा धर्म ।

३९८ तालवृन्त :

398 Sprout

परिरंद्धरुणअकुण्डलगण्डस्थलमणहरेसु संवणेसु ।

अण्णअसमअसणेण अ पहिरज्जइ तालनेण्डजुअम् ॥९८॥

[परिरंद्धकनककुण्डलगण्डस्थलमनोहरयो श्रवणयो ।

अन्यसमययशेन च परिघ्रियते तालवृन्तयुगम् ॥]

काळ बदलला गालना स्पर्श करणाऱ्या सुवर्णकुण्डलानीं ज्यांना शोभा पत होती त्या तिऱ्या कानावर आता तालवृक्षाचे कोंवळे कोंव ठेवले जातात

● इती सागत, नायिकेची वेवभूषा ग्रामीण असली तरी ती लावण्या वती आहे तू गरीब आहेस, म्हणून सकोच करू नको, तीहि गरीबच आहे

३९९ दुपारी चादणें :

399 Moon at Noon

मज्झह्लपत्थिअस्स नि गिम्हे पहिअस्स हरइ संतावम् ।

हिअअट्ठिअजाआमुहमअङ्कजोह्लाजलप्पमहो ॥९९॥

[मध्याह्नप्रस्थितस्यापि ग्रीष्मे पथिकस्य हरति सतापम् ।

हृदयस्थितजायामुखमृगाङ्कज्योत्स्नाजलप्रवाह ॥]

उहाळ्यात भर दुपारी प्रवाशाला उहापामून वास होता हें खरें, पण त्याच्या हृदयात अहर्निश असल्या पत्नाच्या मुखचद्रापासून शरणाऱ्या चादण्याच्या शीतल प्रवाहामुळे आतपाचा ताप नाहीसा होतो

१ परिहरिअ २ वण्णसु ३ पारहिज्जइ ४ परिहरस्व ५ परिधीयते
६ मज्झण्णे मयग ७ हति ८ हृदयेस्सित

● या कडक उन्हांतून बचावून माझे पति घरीं सुखरूप वसे येतील,
अशी काळजी करणाऱ्या विरहिणीला दूतीचें आश्वासन.

४०० अवेळ तरिही :

400 Inopportune.

भण ! को ण रुससइ जणो पत्थिज्जन्तो अएसकालम्मि ।

रतिवांअडा रुअन्तं पिअं वि पुत्तं सवइ माआ ॥१००॥

[भण को न रुण्यति जनः प्रार्थ्यमानोऽदेशकाले ।

रतिव्यापृता रुदन्तं प्रियमपि पुत्रं शपते माता ॥]

अयोग्य वेळीं किंवा स्थळीं प्रार्थना केली तरी रागच येणार, नाही
का ? ऐन रंगात असताना लाडकें पोर रडूं लागलें तर आई त्याला
शापच देणार.

● ती तुझ्यावर अनुरक्त आहे हें खरें; पण येथें किंवा या वेळीं कसे
जमणार ? आताच मनघरणीची खटपट केलीस तर अनुरागभङ्ग मात्र होईल.

एत्थ चउत्थं विरमइ गाहाणं सअं सहावरमणिअं ।

सोअण जं ण लग्गइ हिअए मधुरत्तणेण अमिअं पि ॥

[अत्र चतुर्थं विरमति गाथानां शतं स्वभावरमणीयम् ।

श्रुत्वा यत्र लगति हृदये मधुरत्वेनामृतमपि ॥]

या ठिकाणां गाथाचे रम्य असें चवथें शतक संपतें. हें शतकें मधुर आहे का
तें ऐकल्यानंतर अमृतालाही हृदयात प्रवेश मिळत नाही.

पञ्चमं शतकम् ।

४०१ सदभाव :

401. Amiability.

डज्झमि, डज्झसु ! कुट्ठसि^१ कुट्ठसु ! अहं फुडसि, हिअअ ! ता फुडसु ।
तह वि परिसेसिओ^२ चिअ सोहु मए गलितसब्भावो ॥ १ ॥

[दह्यसे दह्यस्व कथ्यसे कैथ्यस्व अथ स्फुटसि हृदय तत्स्फुट ।

तथापि परिशेषित एव स खलु मया गलितसद्भावः ॥]

हृदया, तुला आतल्या आत आणखी किती जळावयाचें आहे ?
दुःखाचे आणखी किती कढ यावयाचे आहेत ? तुला फुटायचें का
आहे ? जळ, कढ, फूट; आता सारें काहीं संपलें आहे. ढळूं
पाहणारा सद्भाव मात्र मी अजून टिकवला आहे.

● दाह, क्वाथ व स्फोट याची क्रमिकत्वानुसार योजना. विरहाती
नायिका; प्रियकराकडून अवहेलना सहन करावी, पण धूर्ताच्या मनधरणीला
बळी पडू नये. आक्षेपालङ्कार.

४०२ भोण्डी :

402. Wild Boar.

दट्ठुण रून्दतुण्डगगणिग्गअं णिअसुअस्स दाढग्गम् ।

भोण्डी विणावि कज्जेण गामणिअडे जवे चरइ ॥ २ ॥

[दृष्ट्वा विशालतुण्डाग्रनिर्गतं निजसुतस्य दंष्ट्राग्रम् ।

सूरुरी विनापि कार्येण ग्रामनिकटे यवांश्चरति ॥]

१ कट्सि कट्सु, कट्सि कट्सु, कत्यसि कत्यसु २. फुट्सि. ३. फुट. ४.
परिसेसिअब्बो. ५. कुथ्यसे कुत्यस्व, ६. तुण्डतुण्डगग. ७. तोण्ड. ८. तुण्डतुण्डाग्र.
वृहत्तुण्डाग्र

पिलाच्या तोंडातून निघाटेलें दाताचें टोंक पाहून रानडुकरा निर्भय होऊन कारण नसतांही गावाच्या अगदीं शिवेजवळ असलेल्या शेतात पिलासह घुसून यव खाऊ लागली.

● वेगवेगळ्या टीकाकारांनी या गाथेत निरनिराळ्या सूचना ध्वनित असल्याचें कथन केलें आहे. यवक्षेत्रात सवेंत ठरल्याची सूचना; किंवा, सकेताप्रमाणें यवक्षेत्रात नायिकेची वाट पाहिली, पण ती आली नाहीं, अशी तक्रार; किंवा, सकेतस्थान बदलल्याची सूचना; किंवा तेथें धोका असल्यामुळें नायिका येऊ शकणार नाहीं, अशी सूचना, रानडुकरी शेतात शिरल्यामुळें शेतकरी शिकारीसाठीं धावतील, गावच्या शिवेच्या आठपास एकान्त राहणार नाहीं, अशी सूचना. पुष्कळ मुलगे असलेली माता निर्भय असते, मुलगे वयात आले कीं मातेची कोणी काळजी करित नाहींत, रानडुकराच्या जोडीवर सिद्धहि हल्ला करूं शकत नाहीं, योग्य पुत्र लोक-द्रवसाधक असतो, साह्य मिळताच अशक्तानाही जोर चढतो, वगैरे सात्पर्येहि टीकाकारांनी काढलेली आहेत.

४०३ गणाधिपति :

403 Leader.

हेलाकरगगअट्टिअजलरिकं साअरं पआसन्तो ।

जअइ अणिगगअवडवग्गिअभरिअगगणो गणाहिर्वई ॥ ३ ॥

[हेलाकराग्राह्यं अजलरिकं सागरं प्रकाशयन् ।

जयत्यनिग्रेहवडवाग्निभृतगगतो गणाधिपतिः ॥]

सोंडेच्या अग्रानें समुद्राचें पाणी सहज शोषून घेऊन समुद्र कोरडा करणाऱ्या व त्यामुळें अनिर्वध झालेल्या वडवाग्रीला आकाश व्यापूं देणाऱ्या गणाधिपतीचा जय असो.

१ अडिअ, कडिअ, कडिअ २ निखग्गहुग्गअवाडवभरिअ ३. वड्वग्गि ४ आकर्षणेत् ५ निखग्रहोद्गतवडवानृत.

● गणाधिपतीच्या निमित्तानें नायकाची स्तुति. नायक ग्राममण्डलाचा किंवा गणाचा अधिपति आहे, सर्वसमर्थ आहे, त्याला कोणी प्रतिस्पर्धी नाही; त्याच्याशी खेद करण्यात धास्ती नाही, मात्र त्याच्या दृष्टेला विरोध करण्यात घोका आहे, असे नायिकेला दूतीचें आश्वासन व सूचना.

४०४ सुसंपन्न :

404. Affluence.

एएण च्चिअ, कङ्कोल्लि ! तुज्झ तं णत्थि जं ण पज्जत्तम् ।
उवमिज्जइ जं तुह पल्लवेण वरकामिणीहत्थो ॥ ४ ॥

[एतेनैव कङ्कोल्ले तव तन्नास्ति यन्न पर्याप्तम् ।

उपमयिते यत्तव पल्लवेन वरकामिनीहस्तः ॥]

हे अशोक, सुंदर स्त्रियांच्या हातांना तुझ्या पानाची उपमा देतात. यावरूनच दिसतें कीं तुझ्याजवळ पुरेसें नाही असें कांहींहि नाही.

● पाणिग्रहण झालें कीं त्यात सारें काहीं आले !

४०५ समयज्ञ :

405 Propriety.

रसिअ ! विअट्ठ ! विलासिअ ! समअण्णअ ! सच्चअं असोओ सि ।
वरजुअच्चलणकमलौहओ वि जं विअसासि सएल्लम् ॥ ५ ॥

[रसिक विदग्ध विलासिन्समयज्ञ सत्यमशोकोऽसि ।

वरयुवतिचरणकमलौहतोऽपि यद्विकसासि सदृष्णम् ॥]

१ विअट्ठ. २. समअण्णण. ३. कमलाहयेण. ४ मरआअं ५. कमलघातेन.
६. मरगं.

हे अशोक, तूं रसिक, विदग्ध, विलासी व समयज्ञ आहेस; तूं खरोखरीच अशोक आहेस. सुंदर स्त्रियांनीं चरणकमलांनीं लाय मारली असता तूं दुःखित होत नाहीस; उलट विकसित होतोस आणि आपल्याला आणखी अशाच प्रहारांची ओक्षा आहे, असें व्यक्त करतोस.

● प्रणयकुपितेच्या कटु वचनांमुळे उद्ध्वस्त झालेल्या नायकाप्रत दूतीचे उद्धार; नायिकेनें झिटकारले तरी तिची मनधरणी करण्यांतच खरी रसिकता व समयज्ञता आहे. परस्त्रीच्या पदाघाताने अशोक अपमानित होत नाही, पुष्पित होतो. वृथाभिमानाच्या आहारीं जाऊन नायिकेचा पदघात हा अपमानाचा द्योतक आहे असें समजूनको; प्रसाद आहे, दोहद आहे असें मान; म्हणजे योव्याशा अनुनयानंतर सुखनिधान तुझ्या हातीं येईल, अशी शिकवण. अप्रस्तुतप्रशंसा.

४०६ बळीबन्ध :

406. Contract.

बलिणो वाआबन्धे चोज्जं णिउअत्तणं च पअडन्तो ।

सुरसत्थकआणन्दो वामणरूपो हरी जअइ ॥ ६ ॥

[वलेर्वाचाबन्धे आश्चर्य निपुणत्वं च प्रकटयन् ।

सुरसार्थकृतानन्दो वामनरूपो हरिर्जयति ॥]

बळीला वचनांत बांधून घेतांना प्रकट केलेल्या कौशल्यामुळे सर्वांना चकित व देवांच्या समूहाला आनंदित करणाऱ्या वामनरूपी हरीचा जय असो.

● मेदिनीकोपात 'चोयं'चा अर्थ आश्चर्य असा दिलेला आहे; यावरून मूळ पाठ हाच असावा असे गगाधर सांगतो. टीकाकारांनी या गाथेचेही शृंगारिक अर्थ सांगितले आहेत. नायिकेचा समागम ह्या अशेल तर वामनरूप धारण करून तिच्या घरी जा, म्हणजे कार्यसिद्धि होईल, अशी दूसीने नायकाला सूचना दिलेली आहे, असे एक टीकाकार सांगतो. नायक यथाने लहान होता व नायिकेच्या घरातील माणसे जबरदस्त होती, तरी त्याने आपल्या नैपुण्याने त्या सर्वांना निवृत्त करले व वेळ निभावून नेली, अशी नायकाची प्रशंसा अभिप्रेत अर्थ आहे असे दुसरा टीकाकार सांगतो. या दृष्टीने पाहिले असता या गाथेत एकाद्या लोकस्थेवर आधारलेला प्रसंग असावा असे वाटते. नायिकेची ओळख करून घेतल्यावर या वामनमूर्तीने तिच्या घरात ठाणे दिले आणि बलिष्ठ पण विनवृत्त घरधन्याला वनवून आपला कार्यभाग साधला, अशी काही कथा सूचित केलेली असावी असे वाटते. त्रिविक्रमवधाची सूचना मात्र कोणी केलेली नाही.

४०७ सती :

407. Immolation.

विज्जाविज्जइ जलणो गहवइधूआइ वित्थअसिहो वि ।

अणुमरणघणालिङ्गणपिअमसुहसिज्जिरङ्गीए ॥ ७ ॥

[निर्वाप्यते ज्वलनो गृहपतिदुहित्रा विस्तृतशिखोऽपि ।

अनुमरणघणालिङ्गनप्रियतममुखस्येदशीताङ्गघो ॥]

घरधन्याची मुलगी सती जाण्यासाठी चितेवर चढली. तिने पतीच्या प्रेताला गाढ आलिंगन दिले, तेन्नां शाळेच्या सुतामुळे तिच्या घाम आल्या आणि त्यामुळे भडकलेल्या अग्नीही विजून गेला.

● पतीवर सांगतो, पतिप्रतांना परमप्रायणेमुळे मरणही सुगमच वाटते आणि अंतःकरणांत आनंद असून मरणजे शरीराला त्रेशाची ग्रातर नसते.

१ विज्जा, विज्ञा २. गणालिङ्गण ३ विष्मायने, विनिर्वाप्यते ४. शगालिङ्गन. ५ तिग्गतगतप्रियतममुखस्येदशीताङ्गघो ।

४०८ कापालिका :

408 Ash.

जारमसाणसमुब्भवभूइसुहृफंससिजिरङ्गीए ।

ण समप्पइ णवकावालिआइ उद्धूलणारम्भो ॥ ८ ॥

[जारस्मशानसमुद्भवभूतिसुखस्पर्शस्वेदशीलाल्लयाः ।

न समाप्यते नवकापालिक्या उद्धूलनारम्भः ॥]

तरुण कापालिका स्मशानात अंगाला राख लावीत आहे. पुष्कळ वेळ लोटला तरी तिचें प्रसाधन संपत नाही; कारण ती आपल्या जाराच्या प्रेताची राख अंगाला लावीत आहे आणि त्यामुळे होणाऱ्या सुखानें तिच्या अंगाला घाम येत आहे.

● बोटें ओलसर असलीं कीं प्रसाधन साधत नाही. पीतावर सागतो, रहस्य लपविलें तरी अभिजाना इक्षित ओळखतें. जार व स्मशान हे शब्द अश्लील असल्यामुळे पण्डित मथुरानाथ शास्त्री यांनी आपल्या संस्कृत छायेत उपपत्ति व चिंता या शिष्ट शब्दांची योजना केलेली आहे !

४०९ पान्हा :

409. Effusion.

एक्को पणहुअइ थणो वीओ पुलणइ णहमुहालिहिओ ।

पुत्तस्स पिअअमस्स अ मज्झणिसण्णाएँ घरणीए ॥ ९ ॥

[एकः प्रस्रौति स्तनो द्वितीय. पुलकितो भवति नखमुखालिखितः ।

पुत्रस्य प्रियतमस्य च मध्यनिषण्णया गृहिण्या. ॥]

पुत्र व पति याच्यामध्ये माता पट्टडलेली आहे पुत्राचें नख लागते तो स्तन पान्हावतो आणि पतीचें नख लागतें तो पुलकित होतो.

१. णवकावालिणीए, पट्टमकापालिणीअ २. कुरिअमुह ३. स्फुरितमुख

● तिच्या हृदयांत उपपतीला स्थान नाही, अशी दूतीची सूचना. काय म्हणतोस ? तिची तुझी पूर्वीची ओळख आहे ? तुला माहीत नाही का की लघु झाले म्हणजे स्त्रिया पूर्वीचे सारे, सारे विसरून जातात, आणि प्रसूतीनंतर तर त्यांना अशा कशाचीही आटवण राहात नाही ! घनञ्जयाच्या दशरूपकात असेच वचन उद्धृत केलेले आहे : एककतो रुअह पिआ जणक्तो समरतूरणिग्घोसो । पेम्मेण रणरसेण अ मढस्स डोलाइअ दिअअम् ।' (निर्णयसागर : पृ. ११). भायसंकराचे उदाहरण.

४१० विषवल्ली :

410. Poison Plant.

एत्ताइच्चिअ मोहं जणेइ चालत्तेणे वि वट्टन्ती ।

गामणिधूआ विसकन्दलिव्व चड्ढीअं काहिइ अणत्थम् ॥ १० ॥

[एतावन्नेव मोहं जनयति चालत्वेऽपि घर्तमाना ।

प्रामणीदुहितौ विषकन्दलीय घर्धिता करिष्यस्यनधम् ॥]

पाटलाची पोरगी एवढीशी आहे; इतक्या लहान वयांत ती तरुणांना मोहित करून लागती त्याहे. विषवल्लीच्या घोंवाप्रमाणे ती आतां मोहक दिसत आहे; पण मोठी शान्यावार ही अनर्थ करील.

● उष्ण कटिबंधातले यौरन हे यंत्रंतांतल्या यान्याऱ्या शुद्धीकारकें धनमगुर असतें. कडी गुण्यापूर्वीच गुडली जाते; वामुळे, दुर्दैवाने, भरदार बीबनाने रयारस्य प्रत्ययासच येत नाही. अशा आसत्तीचे किंजमबाले स्वरूप परशरामाच्या (चित्रशाळा : पृ. ७०) एका लावणीत आढळते; ' लहान पराई (= बरानी) उंबर कपटी चारा तेराची, प्रायश आळई शोगची ! '

४११ त्रिविक्रम :

411. Posture.

अपहुप्पन्तं महिमण्डलम्भि णहसंठिअं चिरं हरिणो ।

तारापुष्पअरञ्चिअं व तइअं पअं णमह ॥११॥

[अग्रभवन्महीमण्डले नभःसंस्थितं चिरं हरेः ।

तारापुष्पप्रकराञ्चितमिव तृतीयं पदं नमत ॥]

हरीचें तिसरें पाऊल पृथ्वीवर मावळें नाहीं; तें आकाशात गेलें. तेथें त्यावर नक्षत्रांचे गुच्छ वाहण्यांत आलें. त्यामुळें तें शोभायमान झाले. त्याला नमन असो.

● क. ४०६ या गाथेत वामनाचा जयजयकार केलेला आहे. पाताल व भूतल यांच्या आक्रमणानंतर गगनात गेलेल्या तिसऱ्या पावलाचा जयजयकार या गाथेत केलेला आहे. टीकाकार सागतात, त्रिविक्रमाच्या नमनाच्या निमित्तानें नायिका सखीला घडलेला वृत्तान्त सागत आहे. पंडित मधुरानाथशास्त्री सागतात: ' हरेः परदारापहारिणस्तस्थोपपतेः स्कन्धोपरि गत्वा नभःस्थितम् । ऊर्ध्वमुच्छ्रितं ताप—(नेत्रकनीनिका)—रूपेण पुष्पप्रकोणाञ्चितं तृतीयं चरणमानमत संमानेन बहु मानयतेति व्यङ्ग्योर्थः । ' गगाधर सागतो, या गाथेत त्रैविक्रमबन्ध आसनाचा उल्लेख आहे. पञ्चसायकात (पञ्चाद संस्कृत पुस्तकालयः पृ. ५६) याचें वर्णन दिलेलें आहे: ' एकं युवत्याश्चरणं पृथिव्यामूर्ध्वं तथान्यं परिकल्प्य कान्तः । पद्म्या स्थितो हस्तयुगश्च भूमौ त्रैविक्रमः स्यादिति निम्बराजः ॥ ५.११ ॥ नागरसर्वस्वावरील (गुजराती प्रेसः पृ: ९६) टीकेत जगज्जोतिर्मल्ल सागतो: ' स्त्रियः एक' पादः नरस्य च द्वौ पादौ भूध्या इति त्रिपदत्वान् हरि. विष्णुः वामनरूपः तस्य विक्रम इव विक्रमः त्रिपादमितः यत्र तत् । '

४१२ शेफालिका :

412 Past Midnight.

सुष्यउ ! तडओ वि गओ जामोत्ति सहीओ ! कीस मं भणह ?
 सैहालिआणं गन्धो ण देइ सोत्तं, सुअह तुम्हे ? ॥१२॥

[सुष्यतां तृतीयोऽपि गतो याम इति सख्यः किमिति मां भणथ ।
 शेफालिकाना गन्धो न ददाति स्पर्प्तुं स्वपित यूयम् ॥]

रात्रीचा तिसरा प्रहरही सपला; यापुढें प्रियकर येणें शक्य नाहा,
 आता शोंप, असें तुम्हीं मला का सांगता ? सरयानों, तुम्हीं शोंपा,
 शेफालिकेचा सुगंध दरवळत आहे, तो मला झोपू देत नाही.

● शेफालिकेची फुलें मध्यरात्रीनंतर दरवळू लागतात त्यांचा सुगंध
 मग्नयोद्दीपक असतो.

४१३ सुरतरसिक :

413. Appreciation.

कहें सो ण संभरिज्जइ जो मे तह संठिआई अझाई ।

णिच्चत्तिणं पि सुरए णिज्झाअइ सुरअरसिओव्व ॥१३॥

[कथं स न सस्मर्यते यो मम तथासंस्थितान्यद्भानि ।

निवर्तितेऽपि सुरते निर्ध्यायति सुरतरसिक इव ॥]

सुरत सपल्यानंतरही तो माझ्या विकल अगाकडे आसक्तानें पाहतो.
 अशा रसिकाचा विस्तर पडणें शक्य तरी आहे का ?

● गुला फिरून फिरून त्याचीच आठवण कां होत असते ? ! सलीच्या
 या प्रभाला नापिवेनें जणू मनोमय प्रियकराची दृष्ट काढण्यामाठी कान-
 शिर्वावर बोटे मोडून दिलेले उत्तर !

१ मोक्षप्रिया २ निजप्रिया ३ निर्ध्यायिनि

४१४ सुकलेलें तळें :

414. Dry.

सुखलन्तवहलकदमघर्मविस्तरन्तकमठपाठीणम् ।

दिद्वं अदिद्वउव्वं कालेण तलं तडाअस्स ॥१४॥

[शुष्यद्वद्वलकदमघर्मविद्यमानकमठपाठानिम् ।

दृष्टमदृष्टपूर्वं कालेन तलं तडागस्य ॥]

पूर्वी कधीही न दिसलेला तळ्याचा तळ यंदांच्या उन्हाळ्याच्या फडकण्यामुळे उघडा पडला आहे. त्यांत नेहमी पुष्कळ चिखल असे; आतां तोही वाळत आलेला असून मासे व कासवे तडफडत आहेत. हा काळाचा प्रभाव.

● तळ्यात पाणी होतें तोंवर त्यावर धुण्यापाण्यासाठीं सारखी वर्दळ असे. आता तें निर्जल, म्हणून निर्जन झालें आहे, म्हणून तिकडे व्यस्य येणार नाहीं अशी सूचना. किंवा, पूर्वी साधन, पर्ण आता निर्धन झालेल्या नायकाचें दूतीनें केलेलें सात्वन; किंवा, स्वतःचे दोष शोकण्यासाठीं बयरफ कुलटेचे उद्गार, कीं काळापुढें कोणाचीही मात्रा चालत नाहीं; किंवा, नायकाला उत्साहित करण्यासाठीं नायिकेचे उद्गार.

४१५ ज्योति :

415. Will-o'-Wisp.

चोरिअरअसंद्वालुइ ! मा पुत्ति ! व्भमसु अन्धआरम्मि ।

अहिअअरं लक्खिज्जसि तमभरिए दीवसीहव्व ॥१५॥

[चौर्यरतश्रद्धाशीले मा पुत्रि भ्रमान्धकारे ।

अधिकतरं लक्ष्यसे तमोभृते दीपशिखेव ॥]

मुली, तुला चौर्यरताची हौस आहे. अंधारांत भटकून नकोस, कारण त्यांत तूं दिव्याच्या ज्योतीसारखी जास्तच ठळक दिसतेस.

● म्हणजे, मला इकडे येतांना कोणी पाहिलें कीं काय ? नाहीं ग, मी तुझ्या पाटेकडे डोळे लावून बसलें होतें, म्हणूनच तूं मला अंधारांतहि दिसलीस. मुली, माझ्यापासून कांहीं लपवूं नकोस. मी तुझें संरक्षण करीन आणि तुझ्या रहस्याची वाच्यता होऊं देणार नाहीं.

४१६ संकेतभंग :

416. Conflagration.

वाह्मिता पडिवअणं ण देइ, रुसेइ एकमेकस्स ।

असेई कज्जेण विणा पइप्पमाणे णईकच्छे ॥१६॥

[व्याहृता प्रतिवचनं न ददाति रूप्यत्येकैकस्य ।

असती कार्येण विना प्रदीप्यमाने नदीकच्छे ॥]

वणव्यामुळें प्रकाशित झालेल्या नदीकांठीं उद्दिग्गणें भटकणाऱ्या स्वैरिणांला कोणी कांहीं विचारलें तर तीं प्रत्युत्तर देत नाहीं, प्रत्येकावर निष्कारण रागावते मात्र.

● वणव्यामुळें अंधार नाहींसा झाला, वणव्याची शोभा पाहावयास नदीकांठीं लोक लोटले आणि संकेतभगामुळें नायिका चिडली. प्रतीयमान-इन्द्रितलक्ष्य सूक्ष्मभेद : सरस्वतीकण्ठाभरण.

४१७ सव्याज :

417. With Interest.

आम ! असेइ ह्य, ओसेर पइव्वए ! ण तुइ मइलिअं गोत्तम् ।

किं उण जणस्स जाअव्व चन्दिलं ता ण कामेमो ॥१७॥

१. अज्जा. २. असइओ. ३. ओरम ४. सीलम्.

[आंम असत्यो वयमपसर पतिव्रते न तव मलिनितं गोत्रम् ।
किं पुनर्जनस्य जायेद्य नापितं तावन्न कामयामहे ॥]

फाय म्हणणें आहे तुजें ? आम्ही छिनाल आहोंत, एवढेंच ना !
ठीक आहे; पतिव्रते, तूं आमच्यासाठी दूर रहा कशी ! नाही तर
तुझ्या कुळाला बड्डा लागेल, पण आम्ही एखाद्या वेद्येप्रमाणें वागत
नाहीं किंवा न्हाव्याकडेही जात नाही.

● शेजारणीचें किंवा सवतीचें भाडण जुपलें म्हणजे अशी कुलगर्दी
निधावयाचीच. दोघीही समानशील होत्या, मात्र आपलें रहस्य दुसरीला
माहीत नाही अशा समजुतीने छिद्र दिवताच कलहाला प्रवृत्त झाल्या होत्या.
एक दुसरीला सांगते, आम्ही फक्त आपलें नाव खराब करून घेतलें आहे,
पण निदान उत्तम नायकावर अनुरक्त आहोंत, न्हाव्याच्या नादानें
तुझ्याप्रमाणें जातकुळीला बड्डा लावून घेतला नाही ! हा परक अशाचा नसून
घुवाचा आहे ! सारे गड नष्ट होतील, पण हा टिकेल ! हा उल्लेख नन्दाबदलच्या
प्रवाद्याला अनुलक्षून तर केलेला नसेल ! पीतांबर या गाथेचें तात्पर्य सांगतोः
शत्रूच्याहि मर्माचें उद्घाटन करू नये, हा धर्म ! ध्वन्यालोकातील व
उद्योतातील टीका पहा ' अर्थान्तरगतिः काक्वा या चैषा परिदृश्यते । सा
व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाभिता । ' .. 'आम असद्वो इत्यभ्युपगमकाकुः
साकाङ्क्षोपहासा । उपरमेति निराकाङ्क्षतया सूचनगर्भा । . किं पुनर्जनस्य
जायेद्य पामरप्रकृति न कामयामहे इति निराकाङ्गद्वगदोपहासगर्भा । एषा
हि क्याचिन्नायिकानुरक्तया कुश्वध्वा दृष्टाविनयाया उपहास्यमानायाः
प्रत्युपहासावेशगर्भोक्तिः. काकुप्रधानैवेति । गुणीभाव दर्शयितुं शब्दस्य स्पष्टता
तावत् साधयति । '

४१८ पाहिले नाही तोंवर :

418. Heartache

णिदं लहन्ति कश्चिद् सुणान्ति खलिकम्परं न जम्पन्ति ।
जाहिं न दिद्वो सितुमं ताओ चिचिअ सुहअ ! सुहिआओ ॥१८॥

[निद्रा लभन्ते कश्चित् शृण्वन्ति स्खलिताक्षरं न जल्पन्ति ।

याभिर्न दृष्टोऽसि त्वं ता एव सुभग सुखिता ॥]

सुभग, ज्या स्त्रियांनी तुला पाहिलेले नाही तावरच त्या सुखी
तोंवरच त्यांना निद्रा लाभणार, स्पष्ट बोलता येणार आणि बोललेले
एकू येणार

● तुझ्या दर्शनाने अर्गा मन्मथाचा सचार होतो, सुख नष्ट होतं, सोंप
उडून जाते व ज्ञानेंद्रियाच्या शक्ति स्थगित होतात दर्शन दिलेस, आता
प्रसन्न तरी हो. विदग्ध प्रियकराच्या प्राप्तीसाठी तळमळणाऱ्या नायिकेचे
उद्गार अप्रस्तुतप्रशंसा.

४१९ बोरांचा गुच्छ :

419. Jujube

बालअ ! तुमाड दिणं कण्णे काऊण बोरेसंवाडिम् ।

लज्जालुडणी वि वहु घरं गआ गामरच्छाए ॥१९॥

[बालक त्वया दत्तां कर्णे कृत्वा बदरसंवाटीम् ।

लज्जालुरपि बहुर्गृहं गता ग्रामरक्ष्यया ॥]

बालक, तू दिलेला बोराचा सपर्ण गुच्छ बहुते कानावर धारण
केला तिला लाज वाटत होती, तरी ती भर रस्त्याने घेता गेली.

१ बोरेसंवाडि २ लज्जालुरपि अज्जा ३ बदरसुगम्, सदितम्,
सपातम् ४ लज्जालुरप्पीधरमुता

● अलंकार अगर वस्तु म्हणून बोराऱ्या जोडीला काहीच किंमत नाही, पण तो गुळूटू दिलास, म्हणून तो तिला विनमोल वाटला, तेवढीच तुम्ही आठवण म्हणून तो तिने धावण केला दूता सांगते, तिची तुझ्यावर एवढी प्रीति आहे आणि तुला त्याची जाणीवही नाही. स्त्रियांच्या प्रीतीची प्रचीति अशा क्षुल्लक वाटणाऱ्या चेष्टावरूनही येते.

४२० दुर्दैवी :

420. Neglect.

अह सो विलक्खहिअओ मए अंहव्वाएँ अगहिआणुणओ ।

परवज्जणच्चरींहिं तुझेहिँ उवेक्खिओ णेन्तो ? ॥२०॥

[अथ स विलक्षद्वयो मया अभव्यया अगृहीतानुनय ।

परवार्धनर्तनशीलाभिर्युष्माभिरुपेक्षितो निर्धन ॥]

मीच दुर्दैवी त्याने अनुनय केला, पण मी त्याचा स्वीकार केला नाहीं सख्यानो, लज्जित होऊन तो जाऊ लागला तेव्हा तुम्हीही त्याची उपेक्षा केलीत तुम्ही वाद्य वाजवून दुसऱ्याला नाचवणाऱ्या ! तुम्हाला काय ? तो जो गेला तो गेलाच !

● तुम्ही दुसऱ्याचे ढोलकें बडवून त्याच्या तालावर नाचणाऱ्या किंवा नाचविणा या रुसव्याचें शिष्य देऊन तुम्ही मला कुमार्गाला लावले व माझा धात केला, अशी कलहान्तरितेची मैत्रिणोजवळ तक्रार. पीतावरानें समानार्थी वचन दिलेले आहे “ निरस्तो मन्युता कान्तो नमन्नपि यथा पुन (नमन्नप्रियया पुरा) । दु स्थिता त विना सेय कलहान्तरिता यथा (— सातिसन्निहिता यथा — मता) ॥

१ अभव्वाए २ अगणिअप्पणओ ३ कज्ज, वज्ज, वसण ४ चिरीहिँ
५ णितो ६ कार्य, वाद्य व्यसन

४२१ निवृत्ति :

421. Unobtainable.

दीसन्तो णअणमुहो णिवुइजणओ करेहि वि छिवन्तो ।

अव्भत्थिओ ण लब्भइ चन्दो व्व पिओ कलाणिलओ ॥२१॥

[दृश्यमानो नयनसुखो निर्वृत्तिजननः कराभ्यां अपि स्पृशन् ।

अभ्यर्थितो न लभ्यते चन्द्र इव प्रियः कलानिलयः ॥]

चंद्र दिसला कीं दृष्टीला सुख होतें; इतकेंच नव्हे, तो शरीराला स्पर्श करून अलौकिक आनंद देतो. मात्र कितीही प्रार्थिला तरी हातीं येत नाही. कलावान् चंद्राप्रमाणें कलानिपुण प्रियकरही लाभत नाही.

● चंद्राचे भंगीं सोळा, तर प्रियकराचे अंगीं चौषष्ट कला; हा त्याच्या. पेशा निपुण. तो करस्पर्श तरी करतो आणि हा हाताला हातहि लागूं देत नाही; दोघेही हस्तगत होत नाहीत. अव्भत्थिओ—चंद्रपक्षां अभ्रस्थित आणि प्रियकरपक्षां अभ्यर्थित, असा श्लेष शक्य आहे. पीतावर सागतो, जन्मजन्मान्तरीच्या पुण्यावांचून प्रार्थिताची प्राप्ति होत नाही, हा धर्म; जें अलभ्य त्याची याज्ञा करू नये, ही नीति.

४२२ शोकगीत :

422. Swan-Song.

जे णीलेव्भमरभरग्गगोळंआ आसि णइअडुच्छङ्गे ।

कालेण वज्जुला, पिअवंअस्स ! ते थण्णुअं जाआ ॥२२॥

[ये नीलध्रुमरभ्रमृगुच्छका आसन्नदीतटोन्तङ्गे ।

कालेन वज्जुलाः प्रियवर्यस्य ते स्थाणवो जाताः ॥]

१. मीथ. २. गोच्छङ्गा ३. पिअवतंम. ४. दग्गुमा. ५. त्थीन. ६. अटोळा
७. प्रियावतंमस्थानवा

प्रिय मित्रा, ती नदीकाठची अशोकाची झाडे, फुलांच्या गेंदांनीं डंवरून जात व त्यांभोंवतीं घोंगावणाऱ्या फाळ्याभोर भ्रमरांच्या भारानें त्यांचे दांडे तुटत असत. आता ते वृक्ष वटून त्यांचीं खोडे मात्र राहिली आहेत हा काळाचा प्रभाव.

● सर्वकथ काळाच्या माहात्म्यवर्णनाच्या निमित्तानें संकेतस्थानभङ्गाची सूचना.

४२३ क्षणभङ्गुर :

423. Transient.

क्षणभङ्गुरेण पेम्मेण माउआ ! दुम्मिअम्ह एत्ताहे ।

सिविणअणिहिलम्मेण व दिट्ठपणट्ठेण लोअम्मि ॥२३॥

[क्षणभङ्गुरेण प्रेम्णा मातृप्वसः दूताः स्म हृदादीम् ।

स्वप्ननिधिलम्मेनेव दृष्टप्रनष्टेन लोके ॥]

मावशी, स्वप्नात मिळालेली संपत्ति दिसते न दिसते तोंच नष्ट होते. त्याचप्रमाणें मला प्रेम क्षणमात्रच लाभल्यामुळें माझें हृदय व्यथित झालें आहे.

● अस्थिरस्नेही नायकाबद्दल निराश प्रेयसीचे उद्वेगोद्गार. प्रीतीची रीतच न्यारी ! कधी ती द्वैतावर अधिष्ठित असते, तर कधी अद्वैतावर; कधी स्वत्वाच्या अधिष्ठानावर, तर कधी विसर्जनावर. प्रीतीचा फासा मनासारखा अनुकूल पडला तर जीवनाचा डाव खेळावयास आयुष्य अपुरें वाटतें, युग क्षणासारखें भासतें; आणि डाव उलटला तर फाशाचा फास गळ्याभोंवतीं बरकचल्यामुळें जीव गुदमरतो आणि क्षण युगासारखा भासतो. विफल प्रीतीचें शल्य जन्मभर सलत राहतें.

४२४ निष्कपट :

424. Candid

चावो सहावसरलं विच्छिन्नैः सरं गुणम्मि वि पडन्तम् ।

वङ्कस्त उज्जुअस अ संबन्धो किं चिरं होई ? ॥२४॥

[चाप. स्वभावसरलं विक्षिपति शरं गुणेऽपि पतन्तम् ।

वक्रस्य ऋजुकस्य च सवन्ध. किं चिरं भवति ॥]

वाण स्वभावतः सरल असतो (व धनुष्य वक्र असते), धनुष्याच्या दोरीवर वाण चढविला की ते तात्काळ त्याला फेंकून देते. सरल व वक्र याचा संबंध चिरकाल कसा टिकेल ?

● धनुष्याच्या दण्डासाठी उत्तम जातीचा बांबू वापरतात. त्याचा वय शुद्ध असतो धनुष्याची क्षमता त्याच्या वक्रतेवर अवलंबून असते. दोनही टोकाना बांधलेल्या गुणामुळे धनुष्याला वक्रता प्राप्त होते. नायकाच्या कुळावर व शौर्यावर तो माळगी आहेस, पण सामाळ, तुला त्याचे गुण माहीत नाहीत, तुझा स्वभाव सरळ, तुला छकेपजे माहीत नाहीत, तो तुला ओढून घेऊन केव्हाच झोकून देईल; अशी नायकेला सखीची सूचना कपटी पुरुषाशी संबंध येताच स्त्री कोठल्या कोठे फेंकली जाते !

४२५ वामन :

425 Pigmy.

पढमं वामणविहिणा पच्छा हु कओ विअम्भमाणेण ।

थणजुअलेण इमीए महुमहणेण व वलिवन्धो ॥२५॥

[प्रथम वामनविधिना पश्चात्पल्लु कृतो विजृम्भमाणेन ।

स्तनयुगलेनैतर्स्या मधुमथनेनेव वलिवन्ध ॥]

१ जेश्विसुद्धम् २ विच्छिन्नम् ३ वशविशुद्धम् ४ विघटयति ५ गुणे वर्तमानम्, गुणे निपतन्तम् ६ पुढम् ७ मज्जत्स ८ मथ्यस्य

वामनरूप धारण करणाऱ्या विष्णूने वृद्धिंगत होऊन त्रैलोक्य व्यापलें व बळीला बंदांत टाकलें, त्याचप्रमाणें प्रथम लहान असून नंतर विशाल झालेल्या तिच्या स्तनयुग्मानें त्रिवली व्यापून टाकली.

● वलिबन्ध यातील 'वलि'चा संबंध प्रथम बळीशीं व नंतर त्रिवलीशीं जोडलेला आहे.

४२६ कुन्द :

426. Winter.

मालङ्कुसुमाई कुलुञ्चिऊण मा जाणि णिवुओ सिसिरो ।
काअव्वा अज्जवि णिग्गुणाणं कुन्दाणं वि समिद्धी ॥२६॥

[मालतीकुसुमानि दग्ध्वा मा जानीहि निर्वृतः शिशिरः ।

कर्तव्याद्यापि निर्गुणानां कुन्दानामपि समृद्धिः ॥]

मालती कुसुमें जाळून शिशिराचें समाधान झालें असें समजू नको. त्याला अझून गुणरहित कुन्दांची समृद्धि करावयाची आहे.

● मालतीचीं फुलें नाजूक व एकाकी असतात आणि त्याचा सुगंध आकर्षक असतो. कुन्दाचीं फुलें देखणी व छुपकेदार असतात आणि त्याचा दर्प उग्र असतो. शिशिरात मालती कोळपते व कुंद उमलतो. दुष्ट लोक सज्जनांवर अपकार करतात, इतकेंच नव्हे, दुर्जेनावर उपकार करतात, तूं माझी उपेक्षा करतोस, इतकेंच नव्हे, सर्वांवर अनुग्रह करतोस, अशी अभियवादिनी नायिकेची तक्रार.

४२७ वीरपत्न :

427. Warriors.

तुङ्गाणं विसेसनिरन्तराणं सरस वणलद्धसोहाणम् ।
कअकज्जाणं भडाणं व धणाणं पडणं वि रमणिज्जम् ॥२७॥

१. मुलुङ्गि वाऊण. २. म्थानानि वृत्त्वा, सलद्धीयमानानीव निर्वृतः

[तुङ्गयोविशेषनिरन्तरयो सरस व्रणलब्धशोभयो ।

कृतकार्ययोर्भटयोरिव स्तनयो पतनमपि रमणीयम् ॥]

वाच्यानें उच, (ताज्या) जखमानीं सजलेली व अर्गाकृत कार्य यशस्वी करीपर्यंत खाद्याला खादा भिडवून लढणारी वीराची जोडी युद्धात पतन पावली तरी मनोहर दिसते, त्याचप्रमाणे उच्च, (आर्द्र) नखक्षतानीं सुशोभित व परस्पराना भिडलेले स्तन कृतकृत्य होऊन पतन पावले तरीही शोभायमान दिसतात.

● मध्यमयौवनेचें कौतुक पीतावर सागतो, कृतपरोपकारस्य पतनमपि-
श्लाघ्यम् ।

४२८ काव्य :

428 Poetry.

परिमलणसुहा गुरुआ अलद्धविवरा सलक्षणाहरणा ।

थणआ कव्वालाव व्व कस्स हिअए ण लग्गान्ति ? ॥२८॥

[परिमलनसुखा गुरुका अलब्धविवरा सलक्षणाभरणा ।

स्तनका काव्यालापा इव कस्य हृदये न लगन्ति ॥]

काव्ये पठणास मुखकारक, गभीर, निर्दोष व सालकृत असल्यामुळे कोणाला प्रिय वाटत नाहीत ? त्याचप्रमाणे मर्दन करताना मुख देणाऱ्या उन्नत, निरतर, सुचिन्हानीं युक्त व सालकृत अशा स्तनाशीं सबंध येताच कोणाचें हृदय सतुष्ट होत नाही ?

● काव्यपक्षीं परिमलन = परामर्श, विचारपुनर्विचार, गुरु = गभीर, अर्थपूर्ण, अलब्धविवर = ज्याची अगप्रत्यंगे परस्परशीं एकजीव झालेली आहेत, निर्दोष, लक्षण = भरतोक्त त्रिशत्काव्यलक्षणयुक्त, वाभरण = काव्यालंकार. स्तनपक्षा परिमलन = मर्दन, गुरु = पीन व उन्नत, अलब्ध-

१ परिमिलन २ सरुमा ३ परिमलेन

विवर = ज्यामध्ये विवर — मोकळी जागा नाही असे, निरंतर; लक्षण = श्रीफलकार, सौभाग्यमूचक अथवा तिळासारख्या सुलक्षणांनी युक्त; आभरण = अलंकार. काही टीकाकारांनी काव्य या शब्दाचा अर्थ महाकाव्य असा घेतला आहे आणि कांहींनी त्याची व्याप्ति मर्यादित केलेली नाही. स्तन-द्वयामध्ये विवर असणे हा दोष मानण्यांत येत असे. स्तनाप्रमाणे काव्य हृदय आकर्षितात. पीतांबर सागतो, काव्यालाप संतारी जनाना आकर्षक वाटतात, तत्त्वज्ञाना नाही.

४२९ कालप्रभाव :

429. Removal.

क्षिप्पेद्द हारो थणमण्डलाहि तरुणीअ रमणपरिरम्भे ।

अचिअगुणा वि गुणिनो लहन्ति लहुअत्तणं काले ॥२९॥

[क्षिप्यते हारः स्तनमण्डलात्तरुणीभी रमणपरिरम्भे ।

अर्चितगुणा अपि गुणिनो लभन्ते लघुत्वं कालेन ॥]

प्रियकराला आलिंगन देण्यासाठी सज्ज होतांना तरुणी हारादि अलंकार स्तनमण्डलावरून काढून ठेवतात. सद्गुणांमुळे पूज्य अशांनाही कालप्रभावामुळे लघुत्व प्राप्त होतें.

● परिरम्भ हा मुरतनाटकाचा पूर्वरङ्ग, असे इतरत्र (क्र. ३४४) सांगितले आहे. या गायेत पूर्वरङ्गाच्या प्रारंभीची नान्दी घणिलेली आहे. रङ्गभूमीवरील नाटक रंगावे म्हणून पात्रांच्या अंगावर व वचनांवर अलंकार चढविण्यांत येतात; येथे ते उतरण्यांत येतात. नेत्राना अलंकार आकर्षक वाटतात पण अंतःकरणाला त्याच्या आडोशाला असलेला अर्थपूर्ण गाभा अधिक आवडतो.

४३० अनैसर्गिक :

430 Unnatural

अण्णो को वि सुहाओ मम्महसिहिणो हला ! हआसस्स ।

विज्झाइ णीरसाणं हिअए, सरसाणं झत्ति पज्जलइ ॥३०॥

[अन्य कोऽपि स्वभावो मन्मथशिखिनो हला हताशस्य ।

निर्वाति नीरसाना हृदये सरसाना झटिति प्रज्वलति ॥]

सखि, प्रेमाची आग मेली मोठी विलक्षणच असते कोरड्या हृदयात ती विझत आणि ओल्या हृदयात झटकन् पेट घेते

● हा स्वतःच्या हृदयाच्या सरसतेची ग्वाही, की प्रियकराच्या शुष्कते मुळे नोंचणारी निराशा ?

४३१ उन्मूलन :

431 Crash

तह तस्स माणपरिवडिढअस्स चिरपणअवद्धमूलस्स ।

मामि ! पडन्तस्स सुओ सदो वि ण पेम्मरुक्खस्स ॥३१॥

[तथा तस्य मानपरिवर्धितस्य चिरप्रणयवद्धमूलस्य ।

मातुलानि पतत श्रुत शब्दोऽपि न प्रेमवृक्षस्य ॥]

मामी, प्रमाचें रापटें तिनें बालपणापासून मोठ्या आदरानें व आपुलकान वाढविलें त्याचीं मुळें खालवर गेलीं व विस्तार दूरवर झाला पण हा प्रमवृक्ष कोसळला तेव्हा आवाजसुद्धा झाला नाही.

● रूढ कोसळतो तेव्हा कडाडता प्रेमवृक्ष कोसळला तेव्हा तिचें हृदय विदीर्ण झालें आणि दुःसातिरेकामुळे जणू तिचा वाचा नष्ट झाली

४३२ कोणासाठी ?

432. Disregard.

पाअपडिओ ण गणिओ पिअं मणन्तो वि अण्णिअं भणिओ ।
 वैच्चन्तो वि ण रुद्धो भण ! कस्स कए कओ माणो ? ॥३२॥

[पादपतितो न गणितः प्रियं मणक्षप्रिय भणित ।

वर्जन्नपि न रुद्धो भण कस्य कृते कृतो मानः ॥]

प्रियकर पाया पडत होता, तेव्हा त्याची पर्वा केली नाहीस, तो
 गोड गोड बोलत होता, तेव्हा त्याला दुरुत्तरें दिलीस; तो जाऊ
 लागला, तेव्हा त्याला अडविलें नाहीस ! साग, एवढा मान कोणासाठी ?

४३३ बोलकीं क्षतें :

433. Nail Marks.

पुसइ खणं, धुवेंड खणं, पफोडइ तक्खणं अआणन्ती ।

मुद्धवहू थणवट्टे दिण्णं दइएण णहरव्वअम् ॥३३॥

[प्रोञ्छति क्षण प्रस्फोटयति तत्क्षणमजानती ।

मुग्धवधूः स्तनपदे दत्त दयितेन नखरपदम् ॥]

मुग्ध वधूच्या स्तनाच्या पृष्ठभागावर प्रियकरानें नखक्षतें उमटविलीं
 त्या अजाणतीनें ती क्षणभर वखानें पुसलीं, टिचकीनें शटकलीं, पाण्यानें
 धुतलीं; पण व्यर्थ !

● नायकाची उत्कण्ठा वृद्धिगत करण्यासाठी नायिकेच्या नयौवनाचें
 वर्णन, कीं सपत्नीच्या दुश्चरित्राची सूचना ?

१ विप्रिय २ वचतो न निरुद्धो ३ विप्रिय ४ व्रजन्त निरुद्धो ५ धुणइ
 ६ णक्खवअम् ७ मार्जयति ८ पृष्टे, पदे.

४३४ काश .

434 Grass Flowers.

वासारत्ते उण्णअपओहरे जोव्णणे व्व बोलीणे ।

पढमेक्कासकुसुमं दीसइ पलिअं व धरणीए ॥३४॥

[वर्षाकाले उन्नतपयोधरे यौवन इव व्यक्तिकान्ते ।

प्रथमैककाशकुसुमं दृश्यते पलितमिव धरण्या ॥]

पावसाळ्यान पयोधर (-ढग) उच्च स्थानी असतात, त्याच-
प्रमाणे यौवनात पयोधर (-स्तन) उन्नत असतात. पावसाळा
सपल्यावर धरणीवर पादरीं शुभ्र काशपुष्पे जागोजाग दिसतात, त्याच-
प्रमाणे यौवन ओसरल्यावर स्त्रियाचे केस हळू हळू शुभ्र होऊं
लागतात.

● कुलेरी गवताच्या माळावर संकेतस्थान निश्चित केल्याची सूचना.
वृद्धेममोर शृंगारचेष्टा करू नयेत असा आचार असल्यामुळे गवती माळा-
वरील संकेत रद्द केल्याची सूचना । वृद्ध वेश्या विटाला सांगते, मीच
म्हातारी झाले आहे असे नाही, पहा, पृथ्वीमुद्रा वृद्ध झालेली दिसत आहे.
पण नये, धरणीचे हे वार्धक्य हगामी आहे ।

४३५ होरा :

435 Horoscope

कथं गअं रडविम्वं ? कथं पणट्ठाओ चन्दताराओ ? ।

गअणे वलाअपन्ति कालो होरं व कट्ठेड ॥३५॥

[कुत्र गतं रविविम्व कुत्र प्रणष्टाश्चन्द्रतारका ।

गगने वलाकापन्ति कालो होरामिमाकर्षति ॥]

१ वरिमारत्ते २ वलाअपन्ति वलाअरत्ते

रवित्रिंश कोठें गेलें ! चंद्र व तारे कोठें गेले ! ग्रहमान पाहण्यासाठी होराशास्त्रज्ञ रेघा काढतो, त्याप्रमाणें आकाशांत बगळ्यांच्या रांगांनी काळ रेघा ओढीत आहे.

● पतीला प्रवासापासून परावृत्त करण्यासाठी पत्नीने काढलेले हे उद्गार आहेत असे गंगाधर सागतो; पण हें पटत नाही. कारण, आकाशात बगळ्यांच्या रागा बहुशः पावसाळ्यात आणि त्याहि सायंकाळी दिसतात; आणि ही वेळ प्रवासाची नव्हे. सखी सांगते, सायंकाळ झाली खरी, पण अजून रात्र पडलेली नाही; नम मेघानी आरुमिलें व चंद्र अदृश झाला खरा, पण अजून वाटचालीपुरता उजेड आहे. चल, मिजं नको; पहा, आकाशांत काळ्याभोर ढगांच्या पार्श्वभूमीवर बगळ्यांच्या रागेचा कीन जणूं मदनाच्या फुलांच्या बाणांच्या फाळासारखा चालला आहे; हा तुझ्या अभिसाराला शुभ शकुन आहे. मेघदूतात कालिदास सागतो; 'गर्भाधान-क्षणपरिचयान्नूनमावद्ध मालाम् । सेविष्यन्ते नयनसुभगं से भवन्तं बलाका ॥' (पूर्व. ९) आकाशांतून भ्रमण करणाऱ्या बलाकापङ्क्तीचें दर्शन हा शुभशकुन असल्याचें मल्लीनाथानें नमूद केळें आहे. हा प्रवासाचा शकुन नव्हे, प्रेमपूर्तीचा ! बगळ्यांची राग कुण्डलीतल्या कोनासारखी असते हें सांगावयास नकोच.

४३६ अशा पावसांत :

436. Rain.

अविरलपडन्तणवजलधाररज्जुघटिअं पअत्तेण ।

अपहुत्तो उक्खेतुं रसइ व मेहो महिं, उअह ! ॥३६॥

[अविरलपतन्नवजलधाररज्जुघटितां प्रयत्नेन ।

अप्रभवन्नुत्क्षेप्तुं रसतीय मेघो महीं पश्यत ॥]

१ अविरत. २. जलहरधारारयरज्जुघटिवबन्धेहि. ३. प्रयत्नेन. ४. अस-
मृत्यो, अवयन्तो ५ उक्खिलविजं, उक्खेतुं. ६. अवयन्तो उक्खिवद्धव महियलं
पाउसो उअह. ७ अविरत.

पहा ! पहिल्या पावसाच्या दाट धारांच्या दोऱ्यांनीं पृथ्वीला बांधून वर खेंचण्याचा मेघ प्रयत्न करीत आहेत व जणू तो विफल झाल्यामुळेच ते ओरडत आहेत.

● जनापवादाच्या घास्तीनें साशङ्क झालेल्या नापकाला दूतीचें आश्वासन; अशा पावसात ती इतक्यांत वरी येईल, जरा धीर धर.

४३७ व्याकुल :

437. Distrust.

ओ हिअअ ! ओहिदिअहं तइआ पडिवज्जिऊण दइअस्स ।

अत्थेक्काउल ! वीसम्भवाइ ! किं तइ समारद्धम् ॥३७॥

[हे हृदय अवधिदिवसें तदा प्रतिपद्य दयितस्य ।

अकस्मादाकुल विस्रम्भघातिन् किं त्वया समारब्धम् ॥]

हाय, हृदया, पर्तानें प्रवासाचा अवधि सांगितला तेव्हां तो तूं निमूटपणे मान्य केलास आणि आतां एकाएकी व्याकुल का झाला आहेस ! विश्वासघातक्या ! हें तूं आरंभले आहेस तरी काय ?

● प्रियकर परतण्याला अवधि आहे हें माहीत असून, हृदया, तूं अघीर का झालास ! सखी, दयिताला ताबडतोब परत आण, नाहीतर माझी आशा नाही.

४३८ भग्नवलय :

338. Broken Bangle.

जो वि ण आणइ तस्स वि कहेइ, भग्गाइं तेण वलआइं ।

अइउज्जुआ वराई अह व पिओ से हआसाए ॥३८॥

[योऽपि न जानाति तस्यापि कथयति भग्नानि तेन वलयानि ।

अतिक्रजुका वराकी अथवा प्रियस्तस्या हताशायाः ॥]

तिचें रहस्य माहीत नाही त्यालाही तिच्या पिचलेल्या वांगड्यां-
वरून त्याबद्दल अनुमान काढतां येतें, विचारीचा स्वभाव अगदीं सरळ
आहे किंवा तिचा प्रियकर हतभागी आहे.

● अगो वाई, अन् तुझ्या वांगड्या ग कशा वाढल्या ! ओं-
मप्यार्शी तर मी पाहिल्या होत्या ! सासून, नणंदेनें किंवा सगतीनें कुर्घ्यांत
विचारलें. ऐन येळीं विचारीला कांहीं सबब सुचली नाही आणि
तिच्या रहस्याचा स्फोट झाला. प्रेमप्रसङ्गात ती इतकी रंगली होती कीं
तिला कंकणभङ्गाचें भान राहिलें नाही. त्यानें तरी तिचें लक्ष त्याकडे
वेधार्वे ? त्याच्या दुर्दैवानें त्यालाहि तशी बुद्धि झाली नाही. दुर्दैवानें,
कारण यामुळेच त्याची पुनर्भेट अशक्य होणार होती. अंगाखाद्यावरलें
चाचपून पाहण्याची तिलाहि बुद्धि झाली नाही; नाहीतर जरा पदर सावरून
तिला सद्गज सटकता आलें असतें. पीतावर सागतो, ज्यामुळे अपमान
सहन करण्याचा प्रसंग येईल असें कर्म कधीं करूं नये, हा धर्म ! उलट
असेंही सागता येईल कीं कर्म कौशल्यानें करावें व तें तडीला न्यावें हा योग !

४३९ अवतंस :

439. Ear Drops.

सामाङ्ग गरुजोव्वणविसेसभरिए कवोलमूलम्मि ।

पिज्जइ अहोमुहेण व कण्णवअंसेण लावण्णम् ॥ ३९॥

[श्यामाया गुरुकयौवनविशेषभृते कपोलमूले ।

पीयतेऽधोमुखेनेव कर्णाद्यतंसेन लावण्यम् ॥]

ओसंडणाऱ्या यौवनाच्या भरामुळे श्यामलेचे गाल गुबगुबीत झाले
आहेत. तिच्या कानावरील अवतंस जणूं अधोमुख होऊन तिच्या
सौंदर्याचें पान करीत जाहे.

● स्वयंदूत नायक लावण्यावर्णनाच्या निमित्तानें चुम्बनाचा अभिलाष; एकदाच न दे, अनेकदा; कारण पदव्यासार्थी अतःसाच्या डोलण्याचा ताल असतो. नाही तरी रुपोलचुम्बनासाठी वाकावेंच लागतें. पीतावर सागतो, उत्तम वस्तुनिपयी अचेतनानाही अभिलाष वाटतो, ही नीति.

४४० भान हरपलें :

440 Inadvertence

सेउल्लिअसव्वद्धी गोत्तंगहणेण तस्स मुहअस्स ।

देइं पढाएन्ती तस्सेअ घरङ्गणं पत्ता ॥४०॥

[स्वेदाद्र्घीकृतसर्वाङ्गी गोत्रग्रहणेन तस्य सुभगस्य ।

दूर्ती प्रैस्थापयन्ती तस्येव गृहाङ्गणं प्राप्ता ॥]

तो धन्य कीं ज्याच्या केवळ नामोच्चारामुळे तिचें सर्वांग स्वेदानें ओलें झालें, त्याच्याकडे दूर्तीला पाठविण्याची तजर्वाज करताना ती इतकी बेभान झाली कीं स्वतःच त्याच्या घराच्या अंगणांत येऊन दाखल झाली.

● दूर्तीला त्याचा ठिकाणा समजावून सागताना बेभान होऊन ती स्वतःच दूर्तीखोरावर वाट चालू लागली; आणि दूर्तीही अशी अडाणी, किंवा समयज्ञ, कीं त्याच्या अगणात दाखल होईपर्यंत तिला त्याचा ठिकाणा काहीं समजला नाही.

४४१ प्राणपूजा :

441. Wounded.

जम्मन्तरे वि चलणं जीएण सु मअण तुज्झ अच्चिस्सम् ।

जड तं पि तेण वाणेण विज्झसे जेण हं विज्झा ॥४१॥

१ णाम २ हूर (दूतमिति भवेत्) ३ अप्पाहेन्ति (सदिष्ट अप्पाहियम् इति पाइअलन्ती), पच्चाहेन्ति ४ अक्ख ५ व्याहरन्ती, सन्देसयन्ती. ६ जम्मन्तरे तुह चलणकमल जीवेण मअण, जम्मन्तराद् बीसवी. ७ अधिस्सम्.

[जन्मान्तरेऽपि चरणौ जीवेन खलु मदन तवार्चयिष्यामि ।
यदि तमपि तेन चाणेन विध्यसि येनाह विद्धा ॥]

मदना—तू ज्या बाणानें मला विद्ध केलेंस त्यानेंच माझ्या प्रिय-
करालाही जखमा केलेंस तर मी जन्मजमान्तरीं माझ्या प्राणानीं तुझ्या
चरणाची पूजा करीन

● तुझ्यापाशीं पंच शर आहेत, त्याचे परिणाम भिन्न असतील, म्हणून
त्याच शरानें त्याला विद्ध कर, म्हणजे तो तातडीनें मजकडे येईल
प्रियकराला जखमी कर अशी प्रार्थना प्रेक्षसी दुष्टाया कोणत्याही देवाजवळ
करणार नाही

४४२ कौशल्या :

442 Dexterity.

णिअवैक्खारोविअदेहभारणिउणं रसं लिहन्तेण ।

विअसानिउण पिज्जइ माल्लइकलिआ महुअरेण ॥४२॥

[निजपक्षारोपितदेहभारनिपुण रस लभमानेन ।

विकास्य पीयते मालतीकलिका मधुकरेण ॥]

मालतीचा फळी उमलवून कौशल्यानें तिच्या रसाचा आस्वाद
घेताना चतुर मधुकर आपला भार तिच्यावर टाकीत नाहीं, आपल्या
पखाच्या आधारान तिचाच भार तोडून धरतो व तिला हळू हळू
उमलवतो,

● नायकाच्या उपचारकौशल्याबद्दल अतिबाला नायिकेला आश्वासन
किंवा अनभिज्ञ पण उत्कण्ठित नायकाला उत्फुल्लकरणाचें शिक्षण वात्स्यायन

१ जमान्तराणि अपि शतम्, जन्मसहस्राणि अमिध्याप्य कर्म तव,
विंशतिन्मातराणि २ अर्पयिष्यामि अर्धयिष्यामि ३ गियपक्खारावेयि.
४ लहन्तेण ५ माउल

याचें लक्षण सागतो : “ शिरोविनिपात्योर्ध्वं जघनमुत्फुल्लवम् । ” आणि रतिरहस्यांत : “ करयुग्मधृतत्रिकमूर्ध्वलसज्जघनं पतिहस्तनिविष्टकुचम् । स्किग्विम्बबहिर्धृतपार्णियुगं ह्युत्फुल्लवमुक्तमिदं करणम् ॥ ” (१०.१६).

४४३ माधव :

443 South Wind.

कुरुणाहो विव अ पहिओ दूमिज्जइ माहवस्स मिलिएण ।

भीमेण जहिछिआए दाहिणवाएण छिप्पन्तो ॥४३॥

[कुरुनाथ इव पथिको दूर्यते माधवस्य मिलितेन ।

भीमेन यथेच्छया दक्षिणवातेन स्पृश्यमानः ॥]

माधवाच्या सहकार्यानें भीम प्रवळ झाला आणि त्यानें कुरुनाथाला उजव्या पायानें लाथ मारली. त्याचप्रमाणें वसंताच्या सहवासानें मस्त झालेला दक्षिणवारा पथिकाच्या अंगाला झोंवून त्रस्त करूं लागला;

● माधव म्हणजे कृष्ण आणि वैशाखमास बिंबा वसंत ऋतु; दक्षिण म्हणजे उजवी बाजू आणि दक्षिण दिशा. मलयावरून येणारा वारा प्रेमिकाना परस्परांच्या सहवासात सुखावद् वाटतो, पण तोच विरही जनाना दुःसह वाटतो. मलयावरून येणारा वारा दक्षिणेकडला खरा, पण त्याचे अंगीं दाक्षिण्य मुलींच नाही. दाक्षिणात्याना दाक्षिण्याचें श्रेय क्वचित्तच देण्यात येतें ! वसंत आला, दक्षिणेकडले वारे वाहू लागले, आता प्रियकर लयवरच परत येईल, असें विरहिणीला सखीचें आश्वासन.

४४४ कलिकामङ्गल :

444. Initiation.

जाव ण कोसविकासं पाइव ईसीस मालईकलिआ ।

मअरुन्दपाणलोहिछ भमर ! तावच्चिअ मलेसि ॥४४॥

१. दुर्मनस्कः कियते. २. यदृच्छया. ३. आरुहणयाण.

[यावन्न कोपविकास प्राप्नोतीपन्मालतीकलिका ।

मरुन्दपानलोभयुक्त भ्रमर तावदेव मर्दयसि ॥]

लम्पट भ्रमरा-मालतीची कळी अझून उमललेली नाही; कोप-
विकास झालेला नसल्यामुळे तच पराग अजून रसपूर्ण झालेले नाहीत;
तोंच मरुन्दपानाच्या लोभाने तू अकाली निचे मर्दन करीत आहेस,
(हें ठीक नाही).

● काही टीकाकारांनी या गायेचा अर्थ प्रोत्साहनपर घेतलेला आहे
आणि निष्कर्ष काढला आहे की कळी उमलेपर्यंत मर्दन केलें पाहिजे.
कोणी वेगळा अर्थ घेतला आहे, हे सुचवितात, कळी उमललेली नाही,
तुझे श्रम व्यर्थ आहेत, तुला रसप्राप्ति होणार नाही. पीतावर सागतो,
कलिकामग्न निषिद्ध आहे, हा धर्म, अकाली कार्य सुरू केलें की उपहास
होतो, ही नोंति.

४४५ अकृतज्ञ :

445 Ingratitude

अरुश्रणुअ ! तुज्ज्ञ कए पाउसराईसु जं मए खुण्णम् ।

उप्पेक्खामि, अलज्जिर ! अज्ज वि तं गामचिक्खिल्लम् ॥४॥

[अकृतज्ञ तत्र कृते प्रावृद्धान्निपु यो मया श्रुण्वः ।

उत्पद्याम्यलज्जशीलं अद्यापि तं ग्रामपङ्कम् ॥]

निर्लज्जा, पावसाळ्यातल्या रात्री मी तुझ्यासाठी चिखल तुडवीत
गावभर भटकले चिखल अझून वाळ्याही नाही, (तोंच तू मला
विसरलास). अकृतज्ञ

४४६ उडती परी :

446 Madonna

रेहड गलेन्तकेसवंपलन्तकुण्डलललन्तहारलआ ।

अदधुप्पडआ विज्जाहरि व्व पुरुसाडरी वाला ॥४६॥

[राजते गैलत्केसैस्त्रलत्कुण्डलललद्धारलता ।

अर्धोत्पतिता विद्याधरीव पुरुपायिता वाला ॥]

पुरुपायित करणान्या वालेचे कुन्तड मिगलित झाले आहेत, तिचीं कुण्डलें विचलित झालीं आहेत आणि तिच्या गळ्यातला हार ओढळत आहे उड्डाण करणान्या विद्याधरीप्रमाणें ती शोभत आहे.

● अप्सराचे चरण भूमीला लागत नाहीत असा कविसंगेत आहे. ही गाथा वाचताना अजळ्याच्या विद्याधरीची आठवण होते.

४४७ सुलभा :

447. Rambler.

जड भमसि, भमसु एमेअ कण्ह ! सोहग्गगविरो गोट्टे ।

महिलाणं दोसगुणविअरक्कमो अज्ज वि ण होसि ॥४७॥

[यदि भ्रमसि भ्रम एवमेव कृष्ण सौभाग्यगर्वितो गोष्ठे ।

महिलानां दोषगुणौ विचारक्षमोद्यापि न भमसि ॥]

कृष्णा, तुला आपल्या सुदैवाचा गर्व झालेला आहे तू गोठ्या-गोठ्यातून खुशाल हिंडत रहा तुला अजून स्त्रियाच्या गुणदोषाची पारखच नाही

१ सुअत, अवलम्ब २ केमहत्थ ३ चलत ४ उधुप्पडआ ५ विमल.
६ केशममूह ७ ऊधात्पतिने ८ महिलाण दोसगुणे विचारअडळ जड समो
सि। ९ विराड, विचारयितु

● नायिका सांगते, मत्सदृशी वल्लभा दुर्लभा. गुणगर्वितेची दर्पोक्ति-
स्त्रियाच्या गुणदोषाची पारस करण्याचें शान अनुभवानें प्राप्त झालें कीं तूं
माझ्याकडेच येशील. येथे मी स्वीकारलेला अर्थ अधिकृत नाही, पण यथार्थ
आहे.

४४८ कोपपान :

448 Ordeal.

संज्ञासमए जलपूरिअञ्जलि विहडिएकवामअरम् ।

गोरीअ कोसपाणुज्जअं व पमहादिवं णमह ॥४८॥

[सध्यासमये जलपूरिताञ्जलिं विघटितैकवामकरम् ।

गौर्यं कोपपानोद्यतमिव प्रमथाधिपं नमत ॥]

संध्यासमयीं जणूं कोपपान करण्यासाठीं ज्यानें ओंजळींत जल
घेतलें आहे आणि ज्याचा डावा हात गौरीनें अलग केलेला आहे त्या
प्रमथाधिप शकराला नमन असो.

● दुसऱ्या कोणावरही आपली प्रीति नाही त्याबद्दल गौरीची खात्री
करण्यासाठीं शकरानें कोपपानाचें दिव्य करावयाचें ठरविलें. पार्वतीला
संध्येबद्दल इतकी ईर्ष्या व शकराच्या अपराधित्याबद्दल तिची इतकी पत्तरी
कीं तिनें त्याच्या हाताला हिसका दिला व त्यामुळें अञ्जलीतलें जल गळून
गेलें. दूती नायकाला सांगते, प्रियेच्या समाधानासाठीं दिव्यही करावें लागतें;
अनुनयपराङ्मुख होऊन किंवा सकोच करून कसें चालेल ?

४४९ अखेरची दृष्टि :

449. Parting Glance.

गामणिणो सव्वासु वि पिआसु अणुमरणगहिअवेसासु ।

मम्मच्छेएसु वि वल्लहाड उवरी वलइ दिट्ठी ॥४९॥

[ग्रामण्या सर्वास्वपि प्रियास्वनुमरणगृहीतवेषासु ।

मर्मच्छेदेष्वपि बलभाया उपरि बलते दृष्टिः ॥]

पाटील आसन्नमरण झालेला आहे. त्याच्या सर्व स्त्रियांनी सतोवेष धारण केला आहे प्राण व्याकुल होत आहे, तरीही त्याची दृष्टि त्याच्या आवडतीकडे बळली.

● त्याचें फक्त आपल्यावरच प्रेम आहे अशी तुम्ही कल्पना होती, आता तरी भ्रमनिरास झाला ना ? तू नावडती. मग निष्कारण सती का जातेस ?

४५० स्वर व संगीत :

450. Cacophony

मामि ! सरसक्खराणं वि अत्थि विसेसो पयम्पिअव्वाणम् ।

णेहमइआणं अण्णो अण्णो उवरोहमइआणम् ॥५०॥

[मातुलानि सदृशाक्षराणामप्यस्ति विशेष. प्रज्ञल्पितव्यानाम् ।

स्नेहमयानामन्योऽन्य उपरोधमयानाम् ॥]

मामी-शब्द तेच असले तरी अर्थात फरक होतो. प्रेमाचें बोलणें वेगळें आणि उपरोधिक बोलणें वेगळें.

● स्वर बदलले कीं राग बदलतो. बोलण्यातली माधुरी शब्दाच्या नियमावर अवलंबून नसते, स्वराच्या कपनातूनच खरा भाव प्रकट होतो.

४५१ ओठांचे बोल :

451 Lip Service.

हिअआहिन्तो पसरन्ति जाई, अण्णाई ताई वअणाइ ।

ओसंसु ! किं इमेहि अहदंतरमेत्तभाणिएहि ? ॥५१॥

[हृदयेभ्य प्रसरन्ति यान्यन्यानि तानि वचनानि ।

अपसर किमेभिरधरोत्तरमात्रमणितै ॥]

१ सुहृद २ ओरुहभणिआण, उवरोहमरियाण, ३ ओरमगु ४ हृदय-
स्यानि ५ अधरान्तर

हृदयापासून निघतात ते बोल देगळेच असतात. तुमचें बोलणें फक्त ओठांपासून आहे. त्याचा फाय उपयोग ? तुम्ही जा पाहू !

४५२ दान :

452. Gift.

कहँ सा सोहगगुणं मए समं वहइ, णिग्घिण ! तुमम्मि ?
जीअ हरिज्जइ गोत्तं हरिउण अ दिज्जए मज्झ ॥५२॥

[कथ सा सौभाग्यगुणं मया समं वहति निर्धूण त्वयि ।
यस्या ह्रियते नाम हृत्वा च दीयते मह्यम् ॥]

ती नाही, मीच सुदैवी; कारण तिच्यापासून तिचें नाव हिरावून घेऊन तें तूं मला अर्पण केलेंस. आणि तूं मात्र निर्दय.

● पीतावर सागतो, मनुष्यमात्रानें यत्नपूर्वक वचन संवरण करावें अशी नीति आहे. ' रक्षितव्यं सदा वाक्यं वाक्यादभवति नाशनम् । हंसाभ्या नीयमानस्य कूर्मस्य पतनं यथा । ' अलंकारकौस्तुभात पर्यायाचें उदाहरण :
' एकमनेकमनेकैकस्मिन्क्रमतोऽस्ति स पर्यायः । '

४५३ शोप :

453. Expansion.

सहि ! साइसु सबभावेण पुच्छिमो, किं असेसमहिलाणम् ।
वड्ढन्ति करठिआ विअ वलआ दइए पउट्टाम्मि ॥५३॥

[सखि कथय सद्भावेन पृच्छामः किमशेषमहिलानाम् ।
वर्धन्ते करस्थिता एव वलया दयिते प्रोषिते ॥]

सखि, खरें साग, मी सद्भावानें विचारित आहे; ज्यांचे पति प्रवासाळा जातात त्या सगळ्याच स्त्रियांच्या वागड्या हातातल्या हातांत मोठ्या होतात का !

● त्रिरहामुळें आपण स्वतः कुश झालों आहोंत याची तिला दादही नव्हती.

४५४ हत्तीण :

454. Trunk.

भमड पलिंचड जूरड उक्खिविउं से करं पसारेड ।

करिणो पङ्ककपुत्तस्स णेहणिअल्लोइआ करिणी ॥५४॥

[भ्रमेति परितः खिद्यते उत्क्षेप्त तस्य कर प्रसारयति ।

करिणंः पङ्कनिर्मग्नस्य स्नेहनिगडिता करिणी ॥]

हत्ती चिखळात फसला आहे. त्याच्या स्नेहानें निगडित झालेली हत्तीण त्याच्या मोंवती फिरते; दुःख, संताप व चीड व्यक्त करते आणि त्याला वर उचलण्यासाठीं आपली सोंड देते.

● जोडीदार सकटात सांपडला असता जनावरें मुद्दा त्याचा त्याग करित नार्हत, त्याचा उद्धार करण्याची सटपट करतात; आणि तू ! रोगी, वृद्ध ना दुरित्री पतीचा त्याग करून परपुरुषाकडे निघाली आहेस, पसूनून होस आहेस; तुझा धिःकार असो.

१ परितो त्रिरह, परितो जूरड, पलिचड २ ककुत्तम्, मुत्तम् ३ निअ-
दाविआ ४. परित कृष्यति गिर्यते ५ परितमा ६ पङ्कनिग्गतम्
७. निगलयिता.

४५५ प्रसंगावधान :

455. Tact.

रङ्केलिहिअणिअंसुणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स ।

रुदस तइअणअणं पञ्चइपण्डिअम्बिअं जअइ ॥५५॥

[रतिकेलिहृतनिरसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य ।

रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥]

विलास करतांना शंकरानें पार्वतीला विवस्त्र केलें; तेव्हां तिने प्रसंगावधान राखून आपल्या करकमलांनीं शंकराचे दोन्ही डोळे झांकले व त्याच्या तृतीय नेत्राचें चुंबन घेतलें; त्याचा विजय असो.

● रतिसंभ्रमातही पार्वतीनें अवधान सामाळलें. भिवईखालच्या नेत्राहून कपाळावरल्या नेत्राचें स्थान उच्च; म्हणून दोन डोळ्यांना केरळ करस्पर्शाचा लाभ झाला आणि तृतीय नेत्राला चुंबनाचा; कारण तो उत्कृष्ट व अद्वितीय, शंकराचें प्रतीक म्हणून त्याचा विजय असो. नग्न स्त्रीचें दर्शन शास्त्रकारांनीं निषिद्ध मानलेलें आहे. पीतावरानें आधार दिला आहे; ' अरं (अन्नं) भुङ्क्ते चिरं स्नाति दत्तं पुष्पं न जिघ्रति । न पश्यति स्त्रियं नग्नं मत्प्रियास्तेनसाधयः (अश्रियस्ते न मानया) ॥ इति लक्ष्मीवचनं. ' शंकराला हा दोष लागूं नये म्हणूनच पार्वतीनें ही खबरदारी घेतली कीं काय ! कुमार-संभवात (८.७) कालिदास सागतो : " शूलिनः करतलद्वयेन सा । सन्निरुध्य नयने हृताशुका ॥ तस्य पश्यति लज्जटलोचने । मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ॥ " येथे पार्वतीचा प्रयत्न विफल झालेला आहे; शालिवाहनानें तिला वैदग्ध्य व व्यवधान देऊन यशस्वी केलें आहे. तिच्यापेक्षा ही अधिक चतुर !

४५६ चूतलतिका :

456. Sadism.

धावइ पुरओ, पासेसु भमइ, दिट्ठीपहम्मि संठाइ ।

णवलइकरस तुह हलिअउत्त ! दे पहरसु वराइम् ॥५६॥

[धावति पुरतः पार्श्वयोर्भ्रमति दृष्टिपथे संतिष्ठते ।

नवलतिकाकरस्य तव हलिकपुत्र हे प्रहरस्य वराकीम् ॥]

शेतकऱ्याच्या पोरा, तीं तुझ्या पुढें पुढें करीत आहे, तुझ्या आज्ञाजुल घोंटाळत आहे, पण दृष्टिपथाच्या बाहेर मात जात नाही; तुझ्या हातातल्या वेळीच्या फोंकाच्या एक फटका उडव पाहूं विचारीवर !

● अडाण्या, तिला चूतलतिका फ्रीडेची हौस आहे, एवढें मुद्दां तुला कसे समजत नाही ! माराच्या मीतीनें ती पळत आहे असें मानू नको. विचारी, कारण तिला जें हवें आढे तें तुला उमजत नाही.

४५७ आनन्दपट :

457. Bridal Banner.

कारिममाणन्दवड भामिज्जन्तं बहुअ साहिआहिं ।

पेच्छइ कुमारीजारो हासुम्मिस्सोहिं अच्छीहिं ॥५७॥

[कृत्रिममाणन्दपटं भ्राम्यमाणं वध्या सखीभिः ।

प्रेक्षते कुमारीजारो हासोन्मिथ्राभ्यामक्षिभ्याम् ॥]

वधूच्या मैत्रिणी कृत्रिम आनंदपट मिरवूं लागल्या. निचा कौमार्यांतील प्रियकर सहास्य मुद्रेनें व विकसित नेत्रांनीं हें दृश्य पाहातच राहिला.

● वधूच्या मैत्रिणी तिच्या कृत्रिम कौमार्यांची जाहिरात करीत होत्या. जें कृत्रिम तें हारवारपद असावयाचेंच.

१ पहरसु २ प्रजहि ३. बंधूदि. ४ हरिगपुण्णिदि. ५. हपोस्तुशब्दाः.

४५८ मदनपट :

458. Cold Cream.

सणिअं सणिअं ललिअद्गुलीअ मअणवडलाअणमिसेण ।

चन्वेइ घवलवणवट्टअं व वणिआहरे तरुणी ॥५८॥

[शनकैः शनकैर्ललिताद्गुल्या मदनपटलापनमिपेण ।

धग्नाति घवलवणपट्टमिव घणिताघरे तरुणी ॥]

नाजूक अङ्गुलीवर मेण धेऊन ती तें हळूवारपणें ओठांना लावीत आहे. जणूं ओठावरल्या जखमावर ती पाढरी पट्टीच लावीत आहे.

● मदन म्हणजे मेण. दंतव्रणावर लावण्याच्या लेपाला मदनपट हें नाव किती यथार्थ आहे ! थंडीनें ओंठ फुटले तर त्यावर कोकम तेल लावतात. 'निघटुरत्नाकरा'त मदन याला कोशाम्न = लाल रान अंवा (कोकम) असाही अर्थ दिलेला आढळतो. ह्या गाथेंतील वर्णन किती वास्तविक आहे पहा : अजूनही ओंठाना अङ्गुलीनेच लेप केला जातो; सर्व बौटात अङ्गुली नाजूक म्हणून आणि थोडाबहुत नखराही !

४५९ घाई :

459. Haste.

रइविरमलज्जिआओ अप्पत्तणिअंसणाओ सहस व्व ।

ढक्कन्ति पिअअमालिङ्गणेण जहणं कुलवट्ठओ ॥५९॥

[रतिविरामलज्जिता अप्राप्तनिवसनाः सहसैव ।

आच्छादयन्ति प्रियतमालिङ्गेन जघनं कुलवध्व ॥]

सुरत संपल्यानंतर वख सापडलें नाहीं म्हणून कुलवधू लज्जित झाली; जघन शाकण्यासाठीं तिनें प्रियतमाला घाईघाईनें हसतें आलिंगन दिलें.

१ अङ्गुलीहिं, अम्गुलिआ, मयणङ्गुलिआ २ अम्गुल्या, मदनाङ्गुल्या.
३ णिअसणा हसन्तीओ

● केवल विवस्त्र होता म्हणूनच ती लज्जित झाली, की हा पहिलाच प्रसंग होता म्हणून ! पीतांबर सागतो, पतीला अपेक्षित असे आचरण करणे, हा धर्म. पण येथे तर तिने जे आचरण केले ते त्याला अनपेक्षित होतें; शिवाय, तो सागतो, विषय विरामस्थितीप्रत पोचताच विरस होतो, ही नीति ! अमरुशतकातील वचन (धृव प्रत : १८) पहा : “ सुरतविरतौ श्रीढावेशश्रमश्रयहस्तया । रहसि गलितं तनूया प्राप्तुं न पारितयाशुकं ॥ रतिरसजडैरङ्गैरङ्गं पिधातुमशक्यया । प्रियतमतनौ सर्वाङ्गीणं प्रविष्ट-मधृष्टया ॥ ”

४६० कण्डु :

460. Eyelid.

पाअडिअं सोहगं तम्वाए, उअह ! गोड्डमज्झम्मि ।

दुट्टवसहस्स सिङ्गे अक्खिउडं कण्डुअन्तीए ॥६०॥

[प्रकटितं सीभाग्यं गवां पश्यत गोष्ठमध्ये ।

दुष्टवृषमस्य शृङ्गे अक्षिपुटं कण्डूयन्त्या ॥]

पहा, गोठ्यांत ताची गाय आपलें सीभाग्य प्रकट करीत आहे. वेल माफा आहे खरा, तरी पापणीला सुटलेली खाज शमविण्यासाठी ती त्याच्या शिंगावर डोळा घांशीत आहे.

● नवरा ताउट आहे, पण हिला त्याची घास्ती वाटत नाही; त्याला पुष्कळ वायदा आहेत, पण हिच्यापुढे त्याचें काही चालत नाही. दादानें बळ घेहीनिला माहीत !

४६१ झेंडा :

461. Flag.

उअ संभमविविखत्तं रमिअव्वअलेह्लोएँ असइँए ।

णवरङ्गअं कुडङ्गे धअं व दिण्णं अविणअस्स ॥६१॥

[पश्य सभ्रमविक्षितं रम्तस्यकलम्पट्यो असत्या

नवरङ्गाकं कुञ्जे ध्वजमिव दत्तमविनयस्य ॥]

पहा, लम्पट स्वैरिणीं आपलेंनवें रंगीत वख वेभानपर्णे कुञ्जावर फेंकून दिले आहे. जणू तिच्या उनाडपणाचा, झेंडाच असें तें फडकत आहे.

● वेवर सागतो, तिनें फक्त आपली चोळी काढून झाडावर फेंकली होती. टीकाकार सागतात, हा ध्वज तिच्या सासूला दिसला आणि ओळखला. गावानजीक माळावर किंवा राईत कोव्हाट्याची पाळे पडतात, तेव्हा असेच भडक झेंडे फडकडतांना दिसतात.

४६२ पुण्यप्रभाव :

462. Reaction.

हत्थप्फंसेण जरग्गवी वि पण्हहइ दोहअगुणेण ।

अवलोकणपण्हुइरिं पुत्तअ ! पुण्णेहिँ पाविहिसि ॥६२॥

[हस्तस्पर्शेन जरद्रस्यपि प्रस्नौति दोर्द्वदगुणेन ।

अवलोकनप्रस्नवनशीलां पुत्रक पुण्यैः प्राप्स्यासि ॥]

धार काढणारा कुशल असला म्हणजे त्याच्या हाताचा नुसता स्पर्श झाला कीं म्हातारी गाय सुद्धा पान्हावते. पुत्रा, नुत्या दृष्टिक्षेपानें अनुरक्त होणारी स्त्री पुण्याईमुळेच प्राप्त होणे.

१. उह. २. लम्पडाँ, लेहडाइ, सणेहलाइ ३. तरुणाँ, सोण्हाए.
४. रतिरङ्गक, नवसंगम. ५. लिग्गया, लेहलया. ६. सिद्धीरत्नम्, कुसुमवत्तम्.
७. हुक्खेहि. ८. दोहक.

● हस्तकौशल्यानें भाकड गाय पादवते, त्याचप्रमाणें अनुनयानें प्रौढा प्रसन्न होते पुण्याईच्या प्रभावामुळें पहिल्या दृष्टिपेक्षातच नाथिना तुझ्यावर अनुरक्त झाला आहे आता विलम्ब करू नको

४६३ मेखलिका :

463 Waist Chain.

मसिंगं चङ्कम्भन्ती पण पण कुण्ड कीस मुहभङ्गम् ? ।

णूण से मेहलिआ जहणगअ छिण्ड णहवन्तिम् ॥६३॥

[प्रसृण चङ्क्रम्यमाणा पदे पदे करोति किमिति मुषभङ्गम् ।

नून तस्या मेखलिका जघनगता स्पृशति नखपङ्क्तिम् ॥]

ती अण्दी मंद गतीनें चालत आहे, तरी चालताना पावलोपावली होणारा त्रास तिच्या मुखावर दिसत आहे तिचा मेखला पदोपदी तिच्या जघनावरील नखक्षतावर घासत आहे

● हे बाह्योपचार नुस्तेच झाले असले पाहिजेत अशी सूचना ही मेखलिखा बडदोन्यासारखी असावी, त्याशिवाय ती जघनावर ओषळणार नाही. प्राम्य वृत्त्यागना असे बडदोरे अनूनही वापरतात

४६४ विक्रमादित्य :

464 Munificence

समाहणमुहरसतोसिएण देन्तेण तुह करे लक्खम् ।

चलणेण विवमाडत्तचरिअं अणुसिक्खिअं तिस्सा ॥६४॥

[संधादनमुपरस्तोपितेन ददता तव करे लोक्षाम् ।

चरणेन विप्रमादित्यचरितमनुशिक्षित तस्या ॥]

१ राग गण २ विप्रमादित्य, विप्रमादित, विप्रमाद ३ अनुपदिश
४ चरणप्रगाथन ५ लक्खम् ६ अनुपदिश

तुं तिचें पादसंवाहन केलेंस तेव्हां संतुष्ट होऊन आपल्या पायांना लावलेला लाक्षारस तिनें तुला अर्पण केला; जणूं खुद्द विक्रमादित्यापासून तिला हें शिक्षण मिळालें होतें.

● संवाहण = पादसंवाहन आणि शत्रुमर्दन; लक्षम् = लाक्षारस आणि लक्ष मुद्रा. तिच्या पायांना लावेचा रंग लावलेला होता. प्रियकर तिचे पाय चुल्लं लागला तेव्हां तो रंग त्याच्या हातावर उमटला. विक्रमादित्य प्रसन्न झाला म्हणजे शत्रूंना जेरीस आणणाऱ्या द्यूरांना लाखांनी देणग्या देत असे. तुझ्या संवाहनानें ती संतुष्ट झाली आणि विक्रमादित्याचें अनुकरण करून तिनें तुझ्या हातावर लाक्षामुद्रा ठेवल्या. एका पत्नीचे चरण चुरून पति दुसरीकडे आला. हिनें त्याचें लक्षण ओळखलें आणि ईर्ष्येनें हे उद्गार काढले. अलंकारकौस्तुभांत सूक्ष्म अलंकाराचें उदाहरण : 'प्रतिमातिशयाज्ज्ञातो यद्याकारेङ्गितादर्यः । विशदीक्रियतेऽन्यस्मै तथैव तत्सूक्ष्ममित्युक्तम् ॥

४६५ अपेक्षामंग :

465. Forfeiture.

पाअपडणाणं, मुद्धे ! रहसबलामोडिचुम्बिअव्वाणम् ।

दंसणमेत्तपसंण ! चुक्कासि सुहाणं बहुआणम् ॥६५॥

[पादपतनानां मुग्धे रभसबलात्कारचुम्बितव्यानाम् ।

दर्शनमात्रप्रसन्ने अष्टासि सुखानां बहुकानाम् ॥]

अनुनय करतांना तो तुझ्या पायां पडला असता, त्यानें बलात्कारानें तुझे चुंबन घेतलें असतें. मुग्धे, नुसत्या दर्शनानें तूं त्याच्यावर प्रसन्न झालीस आणि या व अशा अनेक सुखांना मुकलीस.

१. बलामोडिअचिअव्वाणम्. २. पमिजिरि. ३. चुक्किहिसि. ४. सोक्खाणं. ५. रभसबलान्मौलि. ६. बलात्कृतार्चितव्यानाम् ७. मुक्तासि.

● अपराधी पतीवर एकाएकी प्रसन्न झालेल्या नायिकेचा निषेध. धारण केला नाही तर मान रहातही नाही. पादबंधनावाचून प्रेमाची समस्या पुरी होत नाही; त्यावाचून देव प्रसन्न होत नाही, मग देवी कधी प्रसन्न होणार ! ही अधीरा प्रसन्न झाली व आळवणीला मुरली.

४६६ मृगाक्षि :

466. Festival.

दे सुभेणु ! पसिअ एण्हि, पुणो वि सुलहाइं रुसिअव्वाइं ।

एसा मअच्छि ! मअलच्छणुज्जला गरुइ छणराई ॥६६॥

[हे सुतनु प्रसीदेदानीं पुनरपि सुलभानि रोयितव्यानि ।

एषा मृगाक्षि मृगलाञ्छनोज्ज्वला गलति क्षणरात्रिः ॥]

मृगाक्षि, मृगलाञ्छन चंद्राच्या प्रकाशाने उज्ज्वल झालेली उत्सवाची रात्र संपत आली आहे. सुतनु, आतां प्रसन्न हो, पुन्हा रागावणे सोपे आहे.

● दसग्याला योग्य असे प्रसंग पुन्हा येतील, पण अशी रात्र पुन्हा येणार नाही. सुभग हा पाठ घेतला तर दोघांनीही मानग्रहण केलेले आहे व सखी त्यांचा समेट करित आहे; पहिला चरण नायकाला उद्देशून व दुसरा नायिकेला.

४६७ शालिवाहन :

467. Uplift.

आवण्णाईं कुलाइं दो व्विअ जाणन्ति उण्णइं णेउम् ।

गोरीअ ह्रिअदइओ, अहवा सालोहणणरिन्दो ॥६७॥

[आपन्नानि फूलानि द्वायेव जानाति उन्नतिं नेतुम् ।

गौर्यां हृदयक्षयितोऽथवा शालियाहननरेन्द्रः ॥]

१. मुदअ. २. णादो. ३. मॉल्लिवाहन, शाल्लवाहन, शाल्लियाहन. ४. आपण्णानि.

विपन्नावस्थेंतलि कुलाचा उद्धार करणें फक्त दोघेच जाणतात; एक गौरीचा हृदयेश्वर आणि दुसरा शालिवाहन.

● नायिका कामार्ता आहे, तिचें समाधान तूंच करूं शकशील, असें सुचविण्यासाठीं दूतीनें हे उद्धार काढलेले आहेत, असें गंगाधर सुचवितो. ही सूचना गाथेंत कशी अभिप्रेत आहे हें समजत नाही. वेबरनें वेगळाच अर्थ सुचविला आहे : अपर्णा म्हणजे दुर्गा पार्वती आणि कुल म्हणजे देऊळ; शालिवाहनानें अपर्णेच्या देवळाचा जीर्णोद्धार नुस्त्याच केलेला असावा आणि म्हणून त्याची तुलना शंकराशीं करण्यात आली असावी. पीतांबर सागतो, दारिद्र्यानें गाजलेलें दापत्य भविष्याबद्दल विचार करीत असताना पत्नी पतीला सांगते, आपला उद्धार एक शंकर करील किंवा शालिवाहन. शंकर-पार्वती विमानातून प्रवास करीत असताना कोणा दुःखिताचे आर्त उद्धार त्याच्या कार्नी गेले आणि त्यानीं त्याच्या दुःखाचें निवारण केलें, या पार्श्वभूमीवर अनेक कथा उभारलेल्या आहेत. शालिवाहनाच्या बाबतींतही असाच प्रसंग झाला असल्याचा संभव आहे. त्या वेळीं ताजा असलेला असाच एकादा प्रसंग या गाथेंत अभिप्रेत असावा असें वाटतें.

४६८ पाटली :

468. Mischief.

णिकैण्ड दुरारोहं पुत्रअ ! मा पाडलिं समारुहसु ।

आरूढणिवडिआ के इमीअ ण कआ हआसोए ? ॥६८॥

[निष्कैण्डदुरारोहा पुत्रक मा पाटलिं समारोह ।

‘ आरूढनिपतिताः के अनया न कृता हताशया ॥]

१. णिक्खंध, दुक्कन्ध, दुक्कान्ध, निग्गढ २. हअग्गामे, इहग्गामे.
३. निष्क्खन्ध, निर्गण्ड. ४. इह ग्रामे.

पुत्रा, पाटलीच्या झाडाला फांबा नाहीत, म्हणून ते चढावयाला अवघड आहे. त्यावर चढू नको; त्या दुष्टाने वर चढणाऱ्या कोणाला पाडले नाही ?

● पाटली हें वृक्षनाम व स्त्रीचें विशेषनामही आहे. ती कुटिल आहे, तिने अनेकांचा हिरमोड केला आहे, अनकाची धूळघाण केली आहे. तिच्या नादी लागू नको. पण्डित मथुरानाथ शास्त्री 'हताशया' या शब्दावरून सुचवितात : आम्हीही अशा पडलेल्यापैकीच आहोत, म्हणून आमच्यावर विश्वास ठेव, अशी सूचना. काव्यानुशासनात संस्ाराचें उदाहरण : " स्वातन्त्र्याङ्गत्वसंशयैकपदैरेषामेकत्र स्थितिः संस्रः । "

४६९ संधान :

469. Indication.

ग्रामणिग्रमि, अत्ता ! एक द्विअ पाडला इह ग्रामे ।

बहुपाडलं च सीसं दिअरस्स, ण सुन्दरं एअम् ॥६९॥

[ग्रामणिग्रहे श्वश्रु एकैव पाटला इह ग्रामे ।

बहुपाडलं च सीसं देवरस्य न सुन्दरमेतत् ॥]

सामूबाई, आपल्या गांवांत पाटलीचें एकच झाड आहे आणि ते पाटलाच्या घरांत आहे. बलीकडे भाऊजींच्या डोक्यावर पुष्कळदां पाटलपुष्पे दिसतात, हें ठीक नाही.

● भाऊजींनी पाटलिणीशीं संधान बाधलेलें दिसतें.

४७० कटाक्ष :

470. Optics.

अण्णाण वि होन्ति मुहे पम्हलधवलाई दीहकसणाई ।

णअणाई सुन्दरीणं, तह वि हु दहुं ण जाणन्ति ॥७०॥

१ ग्रामिणि. १. आणन्ति, यानन्ति.

[अन्यासामपि भवन्ति मुखे पद्मधवलानि दीर्घकृष्णानि ।

नयनानि सुन्दरीणां तथापि खलु द्रष्टुं न जानाति ॥]

लांब पापण्या असलेले, स्वच्छ, विशाल व काळेभोर डोळे अनेक स्त्रियांना असतात, पण अशा नेत्रांनी पहावयाचे कसे हें सर्वोत्तम समजतें असें नाही.

● कटाक्ष ही एक कला आहे. कोणाचे अंगी ती नैसर्गिक असते तर कोणी ती अभ्यासाने, अनुभवाने अगर अनुकरणाने प्राप्त करून घेतात. भुजंगप्रलोभनासाठी दूतीने केलेले नायिकेचे वर्णन. अलंकारकौस्तुभांत व्यतिरेकाचे उदाहरण : ' वर्णनीयनायिकानिष्ठविजातीयदर्शनप्रतियोगिक-सादृश्यवद्दर्शनानभिज्ञत्वमितरनायिकानाम् । '

४७१ शरणागति :

471. Flight.

हंसेहिँ व तुह रणजलअसमअभअर्चलिआविहलवक्खोहिँ ।

परिसेसिअपोम्मासेहिँ माणसं गम्मइ रिऊहिँ ॥७१॥

[हंसेरिव तव रणजलदत्तमयभयचलितविह्वलपक्षैः ।

परिशेषितपद्माशैर्मानसं गम्यते रिपुभिः ॥]

दग गडगडू लागले कीं जलवर्षावाच्या भीतीने हंस विह्वल होतात आणि उरलेल्या कमलांची आशा सोडून ते पंख फडफडवीत मानस सरोवराकडे धांव घेतात. (राजा), तुझे शत्रु त्याचेच अनुकरण करतात.

● वर्षावर्षावाच्या निमित्ताने राणीने केलेली राजाची स्तुति. दुसरा अर्थ असा: राजा, तुझ्याशी युद्धप्रसंग ओढवला व नौबती घडाडू लागल्या कीं बाणाच्या वर्षावाच्या भीतीमुळे तुझे शत्रु व त्याचे पशुपाती विह्वल होतात आणि यशाची आशा सोडून तुझ्या इच्छेकडे धांव घेतात, तुला शरण

येतात. पावसाळ्यांत हंस उत्तरेकडे धांव घेतात हा संकेत प्रसिद्ध आहे. उत्तरेकडे धाव घेणाऱ्या हंसार्शी राजाच्या शत्रूंची तुलना केलेली असल्यामुळे हा राजा दाक्षिणात्य असावा आणि त्याचे शत्रु उत्तर हिंदुस्थानी असावेत असा तर्क करण्यास जागा आहे.

४७२ डोहाळे :

472. Fancy.

दूग्गअघरम्मि घरिणी रक्खन्ती आउलत्तणं पइणे ।
पुच्छिअदोहलसद्धा पुणो वि उअअं विअ कहेइ ॥७२॥

[दुर्गतगृहे गृहिणी रक्षन्ती आकुलत्वं पत्युः ।

पृष्टदोहदश्रद्धा पुनरप्युदकमेव कथयति ॥]

दुर्गतीला गेलेल्या कुटुंबांतील गर्मिणी गृहिणीला कोणी विचारलें कीं तुला कसले डोहाळे लागले आहेत, तर ती फक्त पाणी मागते आणि पतीची विपन्नावस्था प्रकट होऊं देत नाही.

● येथेही टीकाकार सांगतात कीं ती अल्पायासानें साध्य आहे !

४७३ ओलेती :

473. Red and White.

आअम्बलोअणाणं ओल्लंसुअपाअडोरुजहणाणम् ।
अवरह्ममज्जिरीणं कए ण कामो वहइ चावम् ॥७३॥

[आताम्रलोचनानामाद्रौशुकप्रकटोरुजघनानाम् ।

अपराह्मज्जनशीलानां कृते न कामो वहाति चापम् ॥]

ऐन दुपारीं पाण्यांत हुंवणाऱ्या स्त्रियांचे डोळे लाळसर झाले आहेत, अंगाला चिकटलेल्या ओल्या वस्त्रांतून त्यांच्या मांड्या व जघन प्रकट

होत आहेत. त्यांच्यासाठी मदनाला आपले धनुष्य हाती घ्यावे लागत नाही.

● रागाने, त्याचप्रमाणे अनुरागाने दोळे लाल होतात. स्त्रियांचे सौंदर्य अवगुणित असते तोंवरच मदनाला धनुष्याचे प्रयोजन !

४७४ अनुक्रमणिका :

474. Ledger.

के उच्चरिआ ? के इह ण खण्डिआ ? के ण लुत्तगुरुविहवा ? ।
णहराई वेसिणिओ गणणारेहा उव वहन्ति ॥७४॥

[के उर्वरिताः के इह न खण्डिताः के न लुप्तगुरुविभवाः ।
नखराणि वेदया गणनारेखा इव वहन्ति ॥]

कोण कोण राहिले ! कोणाचा व्रतभंग करावयाचा राहिला ?
कोणाची संपत्ति लुटावयाची राहिली ! जणू याचीच गणना करण्या-
साठी वेदया नखरेखा धारण करतात.

● हें पटत नाही. या रेखा ही फार तर जिकलेल्यांची गणना असे म्हणता येईल.

४७५ मंथन :

475. Separation.

विरहेण मन्दरेण व हिअअं दुद्धोअहिं व महिऊण ।
उम्मूलिआई, अव्वो ! अम्हं रअणाई व सुहाई ॥७५॥

[विरहेण मन्दरेणेव हृदयं दुग्धोदधिमिव मयित्वा ।
उन्मूलितानि कष्टमस्माकं रत्नानीव सुखानि ॥]

हाय, विरहाच्या मंदर पर्वतानें माझ्या हृदयाचें दुग्धसागराप्रमाणें मंथन करून त्यांतील सुखाची रत्ने काढून घेतलीं.

● माझें हृदय दुग्धसागराप्रमाणें निष्पाप व गंभीर आहे. समुद्रमंथन करून काढलेलीं रत्ने प्रलयापर्यंत पुन्हा सागरात प्रविष्ट होत नाहींत. त्याचप्रमाणें मी आता सुखाना पारखी झालें आहे.

४७६ कुशंका :

476. Dilemma.

उज्जुअरण ण तूसइ ववाम्मि वि आजमं विअप्पेइ ।

एत्थ अहव्वाएँ मए पिए पिअं कहेँ णु काअव्वम् ? ॥७६॥

[ऋजुकरते न तुप्यति वक्त्रेऽप्यार्गमं विकल्पयति ।

अत्राभव्यया मया प्रिये प्रिय कथं नु कर्तव्यम् ॥]

मांच दुर्दैवी. सरळ रीतीनें तो संतुष्ट होत नाहीं आणि नखरे केले तर त्याला कुशंका येते. अशा स्थितीत मी काय करूं ? त्याची हौस कशी पुरवूं ?

● पतीला आवडेल असें वागावें असा अनुमती सखीनें नववधूला उपदेश केला, त्याला वधूचें उत्तर. सरळ रीतीनें वागलें तर त्याला वाटतें ही अडाणी आहे आणि जरा चुणूक दाखवली कीं त्याला वाटतें ही शिस्लेली आहे. स्त्रियांच्या वावतीत पुरुषाची वृत्ति समिश्र असते. त्याला वाटतें कीं आपली पत्नी गणिकेसारखी विदग्ध व कुशल असावी. आणि आपण जिच्याशीं सवान वाचलें आहे अशी गणिका आपल्याशीं पतिव्रता घर्मानें वागणारी असावी ! अथवा पूर्ण होण्याजोगा वस्तुन्नाभ झाला कीं भित्तात विरच्य निर्माण होतो. हें पुरुषाचें दुर्दैव आणि स्त्रियेचेंही. पीतावर सागतो, व्यवहार सख्येनें करावे, हा धर्म आणि दुर्दिग्धाला प्रसन्न करणे अशक्य आहे, ही नीति : ‘अथः सुखमाराध्य मुक्तरमाराध्यते

विशेषतः । ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ ' अलंकाररत्नाकरात्
अशक्य अलंकारार्थे उदाहरण : ' प्रतिबन्धकौदेर्विधानासामर्थ्यमशक्यम् । '

४७७ उपाध्याय :

477. Preceptor,

बहुविहविलासरसिए सुरए महिलाणं को उवज्झाओ ? ।
सिक्खइ असिक्खिआई वि सव्वो णेहाणुवन्धेण ॥७७॥

[बहुविधविलासरसिके सुरते महिलानां क उपाध्यायः ।
शिक्ष्यते अशिक्षितान्यपि सर्वः स्नेहानुबन्धेन]

स्त्रियांना सुरतांतील बहुविध विलास व रसिकता कोण शिकवितो ?
अशिक्षितांनाही स्नेहानुबन्ध हें शिक्षण देतो.

● पत्नीचें कौशल्य अनुभविल्यामुळे साशङ्क झालेल्या पतीनें विचारलें,
हैं सारें तुला कोणी शिकविलें ? त्याचा आशय ओळखून ती उत्तरली,
नाहीं, नाहीं ! हें कोणी शिकविलें नाहीं व हें शिकावेही लागत नाहीं. प्रेमाचें
नैसर्गिक अंतर्गमन हाच स्त्रियाचा उपाध्याय !

४७८ वशीकरण :

478. Fascination.

वेण्णासिएव ! विअत्थसि, सच्चं विअ सो तुए ण संभविओ ।
ण हु होन्ति तम्मि दिट्ठे सुत्थावत्थाई अज्जाई ॥७८॥

[वर्णवैशिके विकृत्यसे सत्यमेव स त्वया न संभावितः ।
न खलु भ्रान्ति तस्मिन्दृष्टे स्वस्थावस्थान्यङ्गानि ॥]

१. भरिए, रसिते २. रणगरसिए ३. सच्चरिओ. ४. वर्णवशिते, वरण्यरसिके.
५. सच्चरित ६. सुस्थ, स्वस्थान्यङ्गानि.

त्याच्या गुणांचे फक्त वर्णन ऐकून तूं त्याच्यावर भाळली आहेस, त्याची आपली भेट झालेली आहे अशी फुशारकी तूं मारित आहेस. हें खरें नाही. कारण त्याचे दर्शन झाले की शरीर स्वस्थ राहणें शक्यच नाही.

● तुला त्याचे दर्शन झाले असतें तर तूं खात्रीने त्याच्यामागे गेली असतीस. अलंकाररत्नाकरांत अनुमान अलंकाराचे उदाहरण: 'साधना-त्साध्यप्रतीतिरनुमानम् ।'

४७९ नवज्योत :

479. Novelty.

आसणाविआहदिणे अहिणववहुसंगमस्तुअमणस्स ।

पढमवरिणीअ सुरअं वरस्स हिअए ण संठाइ ॥७९॥

[आसन्नविवाहदिने अभिनववधूसंगमोत्सुकमनसः ।

प्रथमगृहिण्याः सुरतं वरस्य हृदये न संतिष्ठते ॥]

त्याच्या (दुसऱ्या) विवाहाचा दिवस जवळ आला आहे. नव-
यधूच्या अभिनव संगमासाठी तो उत्सुक झाला आहे. म्हणून प्रथम
पत्नीच्या समागमांत त्याचा जीव रमत नाही.

● जे प्रात झालेले नसतें ते मिळेपर्यंतच त्याबद्दल उत्सुकता वाटते
आणि ते प्रात झाले न झाले तोंच नव्या उत्सुकता निर्माण होतात. भिन्न
पत्नीच्या तृतेवर तर पापपुण्यांचा संघर्ष उमारलेला आहे.

४८० रजस्वला :

480. Prohibition.

जइ लोकणिन्दिअं, जइ अमङ्गलं, जइ विमुहमज्जाअम् ।

पुण्णवइदंसणं तइ वि देइ हिअअस्स णिव्वाणम् ॥८०॥

१. पुण्णवइ दंगणं नुइ तइ वि हु मह देइ दिअअणिअ. २. एव तथापि मम
दत्तानि हृदये.

[यदि लोकनिन्दितं यद्यमद्गलं यदि विमुक्तमर्यादम् ।

पुष्पवतीदर्शनं तथापि ददाति हृदयस्य निर्वाणम् ॥]

रजस्वलेद्ये दर्शनं लोकांनीं निन्दितं, अमंगल ठरविले, सदाचारा-
विरुद्ध मानलें तरी तें हृदयाला जणूं मोक्षमुख देतें.

● दोष समजतो, अपराध उमजतो, पण उत्कण्ठा आवरत नाही; मन
मनाई गुमानीत नाही.

४८१ शिवाशीव :

481 Touch and Go.

जइ ण छिवासि पुण्णवइं, पुरओ ता कीस वारिओ ठासि ।

छित्तोसि चुलचुलन्तेहिं धाविउण अंमह हत्थेहिं ॥८१॥

[यदि न स्पृशासि पुष्पवतीं पुरतस्तत्किमिति वारितस्तिष्ठसि ।

स्पृष्टोऽसि चुलचुलायमानैर्धावित्वास्माकं हस्ते ॥]

मला शिवायचें नाही. मला शिवण्याची तुमची इच्छा नाही, मग
तुम्ही माझ्यासमोर नुसते उभे कशाला राहिला आहांत ? आमचे हात
सळसळले, त्यानीं तुम्हाला स्पर्श केला, मी काही तुम्हाला शिवलें
नाहीं.

● येवरनें वेगळ्या अर्थ दिला आहे : तुम्ही जा, नाही तर आम्ही
हातांनीं धरून तुम्हाला घालवून देऊ. गंगाधर सांगतो, ती पुष्पवती होती
हें त्याला माहीत नव्हतें. नेहमींप्रमाणें त्यानें तिला स्पर्श केला, नंतर तिची
अवस्था समजल्यामुळें तो शरमला, त्याच्या सात्वनासाठीं नायिकेनें हे
सविनय उपाल्भमोद्गार काढले. तुम्ही मला शिवला नाहीत, मीच तुम्हाला
शिवलें—नाहीं, माझे हात शिवले, मी नाही. मनुष्य पाप असें हातोहात
झटकून टाकतो.

१ छित्तोसि २ चुलचुलन्तेहिं ३ क्षित्तोऽसि सुप्तोऽसि ४. चुरायमानाभ्या,
कण्ठयमानाभ्या, चुरचुरायमानाभ्या, चुलचुलायमाने

४८२ लाजरी :

482. Blush.

उज्जागरअकसाइअगुरुअच्छी मोहमण्डणविलक्खा ।

लज्जइ लज्जालुइणी सा मुहअ ! सहीहिँ वि वराई ॥८२॥

[उज्जागरककपायितगुरुकाक्षी मोघमण्डनविलक्षा ।

लज्जते लज्जाशीला सा सुभग सखीभ्योऽपि वराक्री ॥]

हे सुभग, तिचे विशाल डोळे जागरणामुळे लाल झाले आहेत. अलंकारधारण निष्फल झाल्यामुळे ती विमनस्क आहे. विचारी लाजरी तर इतकी आहे की ती आपल्या मैत्रिणींनाही लाजन आहे.

● टीकाकार सांगतात, हे जागरण विरहाचे होते गगाधर सागतो, सखी नायकाचा अपराध प्रस्ट करित आहे. पीतांबर सागतो, कान्ता-गमनापेक्षेने तिने अलंकार धारण केले होते, तो आला नाही म्हणून अलंकार निष्फल झाले. मला वाटते, जागरण, अलंकारधारण व लज्जा याचा संघ तिच्या गर्भाधानाच्या समारंभाशी असावा. आदल्या रात्री मैत्रिणींनी घिंगाणा घातला होता; समारंभाच्या दिवशी तिला साजशृंगार चढविला तेव्हा भावी घटनेच्या कल्पनेमुळे ती लाजली.

४८३ विश्लेषण :

483. Psycho-Analysis.

ण वि तह अइ गरुण्ण वि तम्मइ हिअए मरेण गन्धस्स ।

जइ विपरीअणिहुअणं पिअम्मि सोल्ला अपावन्ती ॥८३॥

[नापि तयातिगुरुकेणापि ताम्यति हृदये मरेण गर्मस्य ।

यथा विपरीतनिधु रत प्रिये स्तुपा अप्राप्नुयती ॥]

१ भुवनपाल प्रतीतील पाठ गामणिमुखा विरज्जइ, विहज्जइ कसा गाहेमो ।

सूनवाई गरोदर आहे. गर्भाचा भार मोठा बसला तरी तिला त्याचें इतकें दुःख वाटत नाही. प्रिय असलेल्या विपरीत रताचा यापुढें लाभ होणार नाही यामुळें मात्र तिचें हृदय व्याकुळ होतें.

४८४ प्रवाद :

484. Improper.

अगणिअजणाववाअं अवहत्थिअगुरुअणं वराईए ।

तुह गलिअदंसणाए तीए वलिउण चिरं रुण्णम् ॥८४॥

[अगणितजनापवादमपहस्तितगुरुजनं वराक्या ।

तव गलितदर्शनया तथा वलित्वा चिरं रुदितम् ॥]

तुजें दर्शन दुरावल्यामुळें लोकापवादाची अगर गुरुजनांची पर्वा न करतां विचारी मान बळवून पुष्कळ वेळ रडली,

४८५ प्रेमपत्रिका :

485. Love Letter.

हिअअं हिअए णिहिअं चित्तालिहिअं व्व तुह मुढे दिट्ठी ।

आलिङ्गणरहिआइं णवरं खिज्जन्ति अङ्गाइं ॥८५॥

[हृदयं हृदये निहितं चित्रालिखितेव तव मुखे दृष्टिः ।

आलिङ्गनरहितानि केवलं क्षीयन्तेऽङ्गानि ॥]

माझें हृदय मां तुझ्या हृदयांत ठेवलें आहे. तुजें मुख सन्मुख आहे असें कल्पून त्यावर माझी निश्चल दृष्टि चित्राप्रमाणें स्थिर केली आहे. अङ्गाला आलिङ्गनमुख मिळत नसल्यामुळें तें मात्र क्षीण होत आहे.

४८६ सुज्ञ सखी :

486. Life is Short.

अहं विओअतणुई, दुसहो विरहाणलो, चलं जीअम् ।

अप्पाहिज्जउ किं सहि ! जाणसि तं चेव जं जुत्तम् ॥८६॥

[अहं वियोगतन्वी दुःसहो विरहानलश्चलं जीवम् ।

अभिधीयेतां किं सखि जानासि त्वमेव यदुक्तम् ॥]

वियोगानुळे मी क्षीण झाले आहे. विरहाची घग मला सहन होत नाही. जीवन चंचल आहे. सखी, मी आणखी काय सांगूं ? तुला सारें माहीतच आहे. जें योग्य वाटेल तें कर.

४८७ दुर्दैवी :

487. Unfortunate.

तुह विरहुज्जागरओ सिविणे वि ण देइ दंसणसुहाई ।

वाहेण जहालोअणविणोअणं से हअं तं पि ॥८७॥

[तव विरहोऽज्जागरकः स्वप्नेऽपि न ददाति दर्शनसुप्नानि ।

वाग्पणे यद्दालोकनविनोदन तस्या दत्तं तदपि ॥]

तुझ्या विरहामुळे तिला झोंप येत नाही ; म्हणून स्वप्नातही तिला तुझे दर्शन घडत नाही. जागेपणीं जिवाला विरंगुळा म्हणून तुझी वाट पहात बसवें तर डोंळ्यात सारखे अश्रु आल्यामुळे तिला काही दिसत नाही. विचारां, तिच्यासारखी दुर्दैवी तांच !

४८८ द्वेष :

488. Aversion.

अण्णावराहकुविओ जहतह कालेण गम्मइ पसाअम् ।

वेसत्तणावराहे कुविअं कहँ तं पसाइस्सम् ॥८८॥

[अन्यापराधकुपितो यथातथा कालेन गच्छति प्रसादम् ।

द्वेषत्वापराधे कुपितं कथं तं प्रसादयिष्यामि ॥]

आपण कांहीं अपराध केला व त्यामुळे कोणा आपल्यावर राग केला तर काळांतराने त्याला प्रसन्न करता येते. त्याला माझ्याबद्दल द्वेष वाटतो, हाच माझा अपराध. आतां मी त्याला कोणत्या उपायाने प्रसन्न करावे ?

● माझा काहीही अपराध नाही, मी काहीही केले तरी तुम्ही माझ्यावर प्रसन्न होणार नाही, हे माहीत असूनही मी अवगत उपचाराचा अवलंब करीत आहे, कारण ते माझे कर्तव्य आहे.

४८९ कृत्रिम :

489. Duplicity.

दीससि, पिआणि जम्पसि, सव्भावो सुइअ ! एत्तिअ व्वेअ ? ।

फालेइऊण हिअअं, साहसु ! को दावए कस्स ? ॥८९॥

[हृदयसे प्रियाणि जल्पसि सद्भाव. सुभग एतावानेन ।

पाटयित्वा हृदयं कथय को दर्शयति कस्य ॥]

सुभग, तू दृष्टीला गोड दिसतोस आणि गोड गोड बोलतोस, एवढेच तुझे प्रेम. हृदय उघडून कोण कोणाला दाखविणार ?

● पाठभेदाच्या आधाराने वेबर सांगतो, निर्दया, मला दुःख देण्यांतच तुला सुख वाटते काय ?

४९० रहाटगाडगें :

490 Persian Wheel

उअअं लहिउण उत्ताणिआणणा होन्ति के वि सविसेसम् ।
रिक्ता णमन्ति सुइरं रहट्टघडिअ व्व कापुरिसा ॥९०॥

[उद्क लब्ध्या उत्तानितानना भवन्ति कऽपि सविशेषम् ।
रिक्ता नमन्ति सुचिर रहट्टघटिका इव कापुरुषा ॥]

रहाटाच्या गाडग्यात. पाणी भरलेले असत तोवर त्याचीं तोंडे वर
असतात आणि रिक्तामीं झालीं कीं तीं माना खालीं घालतात दुर्जनांचे
वर्तन असेच असते.

● अल्पलभानेही दुर्जेन उन्मत्त होतात गगाघरात समानार्थी वचन
उद्धृत केले आहे ' जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनश्चरता । किं कनिष्ठा-
किमुन्नेष्टा घटीयन्त्यस्य दुर्जेना ॥ ' क्षुद्र व फुशारखोर पुरुषाबद्दल नायिकेचे
उद्देगोद्धार.

४९१ ज्योत्स्ना :

491 Flood-Light.

भग्नापिअसंगमं केत्तिअं व जोह्माजलं णहसरम्मि ।
चॅन्दअरपणालणिज्झरणिवहपडन्तं ण णिड्डाइ ॥९१॥

[भग्नप्रियसंगम कियद्विज्योत्स्नाजल नभ सरसि ।
चन्द्रकरप्रणालनिर्झरनिवहपतत्र निस्तिष्ठति ॥]

चद्रकिरणाच्या परपरंतून झऱ्याप्रमाणें स्रवणारे चादणें आकाशाच्या
सरोवरात लोटत आहे हा प्रवाह थावणार नाही तोंवर माझी प्रिय-
कराशीं भेट होणार नाही.

● अन्वकाराभितारिकेचे उद्गार विचारीला पक्त इष्णपक्षातील अध्याया रात्रीच प्रियवराची भेट घेणे शक्य होते कोणाला अपाराची अडचण, तर कोणाला चादण्याची !

४९२ निर्जन :

492 Wilderness

सुन्दरजुग्राणजणसंकुले वि तुह दंमर्ण विमगन्ती ।

रण वर भमइ दिट्टी वराइआए समुंविग्गा ॥९२॥

[सुन्दरयुग्मजनसंकुलेऽपि तव दर्शन विमार्गयन्ती ।

वरण्य इव भ्रमति दृष्टिर्वराकिक्काया समुद्दिग्गा ॥]

सुंदर तरुणाची येथे एवढी गर्दी लोटली आहे, तरीही तुला शोण्यारी विचारीची उद्दिग्ग दृष्टि जणू निर्जन रानात भटकत आहे

● येथे इतके तरुण आहेत, पण ते तिच्या गणतीत नाहीत, ती तुला शोधित आहे, अशी दूतीची सूचना.

४९३ साष्ट सासू :

493 Mother-in-Law

अइकोवणा वि सासू रुआविआ गअवईअ सोह्हाए ।

पाअपडणोण्णआए दोसुं वि गलिणसु वलणसु ॥९३॥

[अतिकोपनापि श्वश्रू रोदिता गतपतिकया स्तुपया ।

पादपतनावनतया द्वयोरपि गलितयोर्वलययो. ॥]

पतिविरहामुळे क्षीण झालेली सून सासूच्या पाया पडण्यासाठी चाकली तैऱ्या विचारीच्या दोऱ्या हातातल्या बागड्या गळून पडल्या, सासू खाष्ट होती, तरी हें पाहून तिच्या रडें कोसळलें

४९४ उन्हाळा :

494. Wail

रोवन्ति व्व अरण्ये दूसंहरइकिरणफंससंतत्ता ।
अइतारझिल्लिविरुएहिँ पाअवा गिम्हमज्झल्ले ॥९४॥

[रुदन्तीवारण्ये दुःसहरविकिरणस्पर्शसंतताः ।
अतितारझिल्लीविरुतैः पादपा श्रीष्ममध्याल्ले ॥]

उन्हाळ्यातल्या दुपारच्या कडक उन्हाणें तापलेले अरण्यांतलें वृक्ष जणूं त्यावरील कीटकाच्या अति कर्कश स्वरांच्या रूपानें आक्रोश करीत आहेत.

● उन्हाळ्यामुळें अचेतन वृक्षांची एवढी दुर्दशा झाली, मग. नागरिकांची काय अवस्था झाली असेल ? प्रयासाला निघालेल्यानें हें रुदन ऐकलें आणि अपशकुन झाला असें मानून तो घराकडे परतला. किंवा संकेता-प्रमाणें त्याची जंगलांत भेट झाली, इतक्यांत काहीं कर्कश ध्वनि कानीं आल्यामुळें तो दचकला. त्याचा धीर देऊन नायिका सांगते— ऊंः, तो रानकिच्याचा सूर आहे; एवढ्या उन्हांत आणि अशा जंगलात कोणी फिरकणार सुद्धा नाहीं, मुलींच बिचकूं नको.

४९५ प्रभात :

495. Lotus-Bed.

पढमणिलीणमधुरमधुलोइल्लालिउलवद्धंकारम् ।
अहिमअरकिरणणिउरम्बचुम्बितं दलइ कमलवणम् ॥९५॥

[प्रथमनिलीनमधुरमधुलुब्धालिकुलवद्धंकारम् ।
अहिमकरकिरणनिकुरम्यचुम्बित दलति कमलवनम् ॥]

१. रविअरसरणियरफरससंतत्ता. २. महुअरीलोइल्लालि. ३. मधुवरवधु.

मधुर अशा मधूवर लुब्ध असलेल्या भ्रमरांनीं अगोदरपासूनच ज्यांत आश्रय घेतलेला आहे व आंतल्या आंत ज्यांचा झंकार चाललेला आहे अशा कमलांचा समुदाय सूर्यकिरणांच्या चुंबनामुळे उमलत आहे.

● संकेताप्रमाणे मी कमळाच्या तळ्याजवळ गेले आणि त्याची वाट पाहिली पण तो आलाच नाही, अशी नायिकेची द्वितीजवळ तक्रार. कमळात पूर्वीच निर्लान झालेल्या मधुसूतावर लुब्ध असलेले भ्रमर प्रमातकाळी तिच्या निवासस्थानाभोंवतीं भिरड्या घालीत आहेत ! गंगाधर सागतो, प्रातःकाळीं स्तुतिपाठ म्हणून राजाला जागृत करणाऱ्या वैतालिकांचे हे गीत असावे.

४९६ बळी :

496. Decoration.

गोचकखलणं सोऊण पिअअमे अज्ज तीअं खणदिअहे ।

वज्झमहिस्स माल व्व मण्डणं उअह ! पहिहाइ ॥९६॥

[गोचरखलनं श्रुत्वा प्रियतमे अद्य तस्याः क्षणदिवसे ।

वध्यमहिपस्य मालेव मण्डनं पश्यत प्रतिभाति ॥

सणाच्या दिवशीं तिच्याशीं बोलतांना त्यानें चुकून दुसरींचे नांव घेतलें तें ऐकतांच अंगावरले अलंकार जणू बळी देण्यासाठीं सज्ज केलेल्या रेड्याच्या गळ्यांत घातलेल्या माळेसारखे तिला वाटले.

● आपल्या अपेक्षा विफल आहेत असें तिला लुब्धा चुमीमुळे समजत आलें आणि तिचा अभिमान हतप्रभ झाला. अपमानामुळे ती कदाचित् आत्मत्याग करील, त्या पूर्वीच तिचा अनुनय करून तिला प्रसन्न करून घे.

४९७ अंकोलु :

497. Bouquet.

महमहइ मलअवाओ अत्ता वारेइ मं घराणेन्तीम ।

अङ्कोलुपरिमलेण वि जो क्खु मओ सो मओ व्वेअ ॥९७॥

[महमहायते मलययात श्वश्रूवारयाति मां गृहान्निर्यान्तीम् ।

अङ्कोटपरिमलेनापि यः खलु मृतः स मृत एव ॥]

मलयावरून येणाऱ्या वाऱ्यामुलें सुगंध सर्वत्र दरवळत आहे. म्हणून घरातून बाहेर पडण्याला सासूनं मला बंदी केली आहे. पण खुद्द अगणातच अङ्कोलाचा सुगंध भरला आहे. जें माणूस मरणार तें तेवढ्यानेंही मरणारच.

● मी घराबाहेर पडलें तर वसंताच्या सुगंधानें उन्मत्त होईन अशी सासूला धास्ती वाटते. उन्मत्त होण्याला किंवा मरण्याला अगणातल्या अंकोलाचा कोमल परिमलही पुरेवा आहे. सखि, माझे प्राण कंठाशी आले आहेत, सासूचा पहारा आहे, तरी अगणात रुकेत ठरव, अशी सूचना.

४९८ कृतकृत्य :

498. Ecstasy.

मुहपेच्छओ पई से सा वि हु सविसेसंदंसणुम्मइआ ।

दोवि कअत्था पुहई अमहिलपुरिसं व मण्णन्ति ॥९८॥

[मुद्यप्रेक्षकः पतिस्तस्याः सापि खलु सविशेषदर्शनोन्मत्ता ।

द्यावपि कृतार्था पृथिवीममहिलापुरुषामिव मन्येते ॥]

१. अकोट, अकोठ, अकोल. २. माता ३. पेच्छित्तो. ४. पिअरुअ.
५. मण्णति ६. दर्शनोन्मादिता.

तिचें मुख पाहून पति प्रसन्न झाला आणि त्याच्या दर्शनानें पत्नी उन्मत्त झाली. दोघेंही कृतार्थ झालीं. पृथ्वीवर जणू दुसरी खांच नाही आणि दुसरा पुरुषही नाही, असें तीं वागू लागलीं.

● ती असाध्य आहे अशी सूचना.

४९९ क्षेम :

499. How Do You Do ?

खेमं ? कन्तो खेमं ? जो मो रुज्जम्बओ घरदारे ।

तस्स किल मत्थआओ को वि अणत्थो समुप्पणो ॥९९॥

[क्षेम कुत क्षेमं योऽसौ कुब्जाम्नको गृहद्वारे ।

तस्य किल मस्तकात्कोऽप्यनर्थः समुत्पन्नः]

खुशाली ? आता कसली खुशाली ? घराच्या दारात आंब्याचे खुजट व वेडेंवाकडें झाड आहे, त्यावरही मोहोर आला आहे. आता कोणता तरी अनर्थ ओढवणार आहे

● प्रोषितपतिकेला कोणी सहज कुशल विचारलें, त्याला उत्तरादाखल हे उद्देगोद्गार वसतागमामुळें हा रुक्त वृक्षही डवरला. तो सारखा नजरेसमोर आहे मग माझी अवस्था काय होत असेल ? परमेश्वरानें मनुष्याला यौवन कशासाठी दिलें ? प्रयासासाठी व विरहासाठी ? जीवसृष्टीचें चैतन्य जागृत करण्याची शक्ति वसताला कशाला दिली ? पत्त आंब्याच्या हंगामासाठी व उन्हाळ्यासाठी ? कीं आंब्यानजीक सकेताची सूचना ?

५०० विह्वल :

500. Dolour.

आउच्छणाविच्छाअं जाआइ मुहं णिअच्छमाणेण ।

पहिण्ण सोअणिअलाविण्ण गन्तुं विअ ण इट्ठम् ॥१००॥

[आपृच्छन्विच्छायं जायाया मुख निरीक्षमाणेन ।

पथिकेन शोकनिगडितेन गन्तुमव नेष्टम् ॥]

प्रवासाला निघतेवेळीं पति पत्नीचा निरोप घेऊं लागला. तिचें निस्तेज मुख पाहून तो इतका विह्वल झाला कीं प्रवासाला निघणें त्याला इष्ट वाटलें नाहीं.

● होय, तो प्रवासाला जाणार होता, पण गेला नाहीं, म्हणून ती येऊं शकली नाहीं, अशी दृतीची समजावणी.

रसिअज्जणादिअदइण कइवच्छल पमुहमुकइणिम्मिइण ।

सत्तमअग्निं समत्त पच्चमं गाहासभं एअम् ॥

१. भांछण, आपृच्छण २. मिभालअन्तेण. ३. पेह. ४. तिग्ग. ५. आप्रध.
६. निगटायितेज.

पठं अतकम्

५०१ सूचीवेधे मुसल :

501 Much Ado

सुईवेहे मुसलं विच्छेहमाणेण दंडुलोएण ।

एक्कगामे वि पिओ सँमअं अच्छीहिं नि ण दिट्ठो ॥ १ ॥

[सूचीवेधे मुसल निक्षिपता दग्धलोकेन ।

एकग्रामेऽपि प्रिय समाभ्यामक्षिभ्यामपि न दृष्ट ॥]

जगला पराचा कावळा करण्याची मेली खोडच असते. प्रियकर गावातल्या गावातच आहे, तरी जनापवादाच्या भीतीने त्याचाकडे डोळा वर करून पाहता आले नाही.

● मग प्रेमपूर्ण दृष्टाने किंवा डोळे भरून कसे पाहणार ? आजूबाजूला कुटाळ कपू आहेत, पार सावध गिरी बाळगली पाहिजे, अशा सूचना सुईच्या नेढ्यातून घागा जाताना पुरेवाट, पण ट्याळ त्यातून मुसल आरपार काढतात 'सूचीवेधे मुसल' असा प्रयाग दुसऱ्या काणत्याही भाषेत आढळत नाही, असे बेबर सांगतो

५०२ जीवितसंशय :

502 Last Spasm

अज्ज पि तौर एव मां मं वारेहि पिअमहि ! रुअन्तिम् ।

कँल्लि उणं तम्मि गए जइ ण मुआ ता ण रोदिस्सम् ॥ २ ॥

[अद्यापि तावदेक मा मा वारय प्रियसखि ददताम् ।

कल्ये पुनस्तस्मिन्नाते यदि न मृतां तदा न रोदिष्यामि ॥]

१ विच्छेह विच्छुद् विच्छुभ २ दट्ट धट्ट ३ समेहि ४ प्रक्षिपता' विक्षिपता ५ दाव ६ मास ७ कट्ट ८ पुण ९ जइ ण मरिस्स ण रोदिस्सम् १० म्रिये न रोदिष्ये

प्रिय साखि, मी फक्त आजच्या दिवस रडून घेनें, आज माझे निवारण करू नकोस. उद्या ते प्रवासाला गेले म्हणजे विरहामुळे मी मरेनच; आणि मेलें नाहींच तर मी रडणारही नाहीं.

५०३ व्यञ्जित :

503 Suggestion.

एहि त्ति वाहरन्तम्मि पिअअमे उअह ! ओणंअमुहीए ।

विउणावेट्ठिअजहणत्थलाइ लज्जाणअं हसिअम् ॥ ३ ॥

[एहीति व्याहरति प्रियतमे पश्यतावनतमुख्यो ।

द्विगुणावेष्टितजघनस्थलया लज्जावनतं हसितम् ॥]

तीं मान खालीं घालून उभी होती. तिला पाहून तो म्हणाला, ए, इफडे, ये ना ! तिनें नेसतें बख जघनाभोंवतीं दुहेरी गुडाळून घेतलें होतें, तें सांवरून मान आणखी खालीं घातली व ती हसली.

● 'ओणवें मुख' हा प्रयोग प्रचलित करण्याजोगा आहे. तिच्या स्मितात पेट होता आणि निरोधही; कदाचित् प्रोत्साहनही असेल ! पीतावर रागतो, पापाकडे प्रवृत्त झालेल्या रामाचीचही आदरपूर्वक निवारण करावें हा धर्म आणि फौजस्थाने इष्टिगत प्रकट करावें ही नीति.

५०४ नयनराण :

504. Piercing Look

मारेमि कै ण, मुद्धे ' इमेण पेअन्तरत्ताविममेण ।

भुलंआचाननिणिग्गअतिअग्गअद्धाच्छिमल्लेण ? ॥ ४ ॥

१ दामिभाद एत्तादे २ ओणअमुहीअ दिग्गो विउणावेडो निअंक्ख
३ अजुमाया ४. ति ५ रत्तन्ततिग्ग ६ भुअआ

[मारयसि क न मुग्धे अनेन पर्यन्तरक्तविपमेण ।

भ्रूलताचापविनिर्गततीक्ष्णतराद्याक्षिभङ्गेन ॥]

मुग्धे, तुझ्या भिंवयांच्या धनुष्यातून वेगाने सुटणाऱ्या तिरप्या दृष्टीच्या बाणाच्या अर्धचंद्राकृति पानाची टोके लालभडक आहेत आणि त्याची धार अति तीक्ष्ण आहे. त्यामुळे कोण घायाळ होणार नाही ?

● तिला मुग्धा म्हटलेले आहे, कारण तिला आपल्या सामर्थ्याची किंवा कटाक्षच्या परिणामाची जाणीव नाही. तुझा खेळ झाला, पण घायाळ होऊन माझा जीव चालला. प्रेमाच्या आवेशाने नेत्र आरक्त होतात आणि दृष्टि-क्षेपही. या बाणाना विष लावले होते की पूर्वीच्या शिकारीचे रक्त लागलेले होते ! हिंदी कलासकेतानुसार कटाक्ष सोडणारे अर्धोन्मीलित नेत्र मल्लाखासारखे अर्धचंद्राकृति असतात.

५०५ उपेक्षा :

505. Prostration.

तुह दंसणे सअह्ला सद्दं सोऊण णिग्गदा जाई ।

तइ चोलीणे ताई पअई वोढव्विआ जाआ ॥ ५ ॥

[तव दर्शने सत्पुष्पा शब्दं श्रुत्वा निर्गता यानि ।

स्वायि व्यतिक्रान्ते तानि पदानि वोढव्या जाता ॥]

तुझ्या दर्शनासाठी ती तहानलेली होती. तुझा शब्द ऐकून तुझ्या दर्शनासाठी ती दोन पायले बाहेर आली, पण वंदे दिसला नाहीत. तेव्हा ती वेशुद्ध झाली आणि तिला तेथून उचटून घरात न्यावे लागले.

५०६ निर्विकार :

506. Indifference.

ईसांमच्छररहिणहिँ णिव्विआरेहिँ मामि ! अच्छीहिँ ।
 एहिँ जणो जणम्मिव णिरिच्छए, कहँ ण छिज्जामो ? ॥ ६ ॥

[ईर्ष्यामत्सररहिताभ्यां निर्विकाराभ्यां मातुलान्यक्षिभ्याम् ।
 इदानीं जनो जनमिव निरीक्षते कथं न क्षीयामहे ॥]

मामी, ते माझ्याकडे कसे निर्विकार नजरेने पाहतात, त्यांच्या
 दृष्टीत ईर्ष्या नसते किंवा मत्सरही नसतो. तिन्हाइताकडे पहावे तसे ते
 मला न्याहाळतात. मग मी कां झुलं नये ?

● सर्पाने विचारलें, तूं इतकी वाळशीस (मिश्रतामो) कशाने ! घुरतेस
 (छिज्जामो) कशाबुद्धे ! अशी चिह्तेस (लिज्जामो) का !

५०७ निधान कलश :

507. Sure Proof.

वाउद्धअसिचअविहाविओरुदिट्ठेण दन्तमग्गेण ।
 वट्ठुमांआ तोसिज्जइ णिद्धानकलसस्स च मुहेण ॥ ७ ॥

[वातोद्धतसिचयविमायितोरुदृष्टेन दन्तमागेण ।
 वधूमाता तोप्यते निधानकलशस्येव मुखेन ॥]

बधूच्या मांडीवर दंतव्रग होणे. वाऱ्याच्या झोताने तिचे वधू उडाले
 तेव्हा ते तिच्या आईला दिसले. गुप्त धनाच्या कळशीचे तोंड दिसले
 म्हणजे होतो तसा आनंद निळा ते व्रग पाहून झाला.

१. निव्विआरेहि. २. लिज्जामो, मिश्रतामो. ३. वादभिल्ल, वाउपेयिय.
 ४. वट्ठुमाया. ५. वातोद्धत, वातोदिशस.

● दुहितेचें सौभाग्य व सद्भाग्य हीं मातांना परम प्रिय वाटतात. कुमारसंभवांत (८.१२) कालिदास सांगतो: 'भर्तृवल्लभतया हि मानर्षी । मातुरस्यति शुचं वधूजनः॥' जांवयाला मुलीनें लावलेल्या वेडाची व जामाताच्या नैपुण्याची अशी निशाणी पाहून कोणत्या सासूचें हृदय आनंदानें भरून येणार नाही ? टीकाकार सांगतात, हे व्रण बिंदुमालाकृति होते.

५०८ प्रेमशंका :

508. Suspicion.

हिअअम्मि वससि, ण करेसि मण्णुअं, तह वि णेहभरिण्हिं ।
सङ्किज्जसि जुअइसुहावगलिअधीरेहिं अम्हेहिं ॥ ८ ॥

[हृदये वससि न करोषि मन्युं तथापि स्नेहभृताभिः ।

शङ्क्यसे युवतिस्वभावगलितधैर्याभिरस्माभिः ॥]

तूं माझ्या हृदयांत राहतोस आणि माझ्यावर कधीं रागावत नाहीस; तथापि तुझ्याबद्दल नाहीं नाहीं ते संशय मनांत येतात; कारण तुझ्यावर माझे प्रेम आहे आणि संशयी वृत्ति हा आम्हां मीरु स्त्रियांचा स्वभावच आहे.

● स्त्रियांची वृत्ति अधीर असते. जरा इकडे तिकडे पाहिलें किंवा धर्मी परतण्याला थोडा उशीर झाला कीं लगेच कुशङ्काना सुरुवात होते.

५०९ शाश्वत त्रिकोण :

509. Eternal Triangle.

अण्णं पि किं पि पाविहिसि मूढ ! मा तम्म दुक्खमेत्तेण ।
हिअअ ! परादीणजणं मेगॅन्त तुह केत्तिअं एअम् ॥ ९ ॥

१. णडिण्हिं. २. नाटितेः, शोडितैः २. मदंत, रुदंत, सद्गं

[अन्यदपि किमपि प्राप्स्यसि मूढ मा ताम्य दुःखमात्रेण ।

• हृदय पराधीनजतं मृगयमाणं तवै कियन्मात्रमिदम् ॥]

• हृदया, एवढ्याशा दुःखानें इतकें व्यथित होऊं नकोस. अन्य स्त्रीच्या आधीन असलेल्या पुरुषावर तूं आसक्त झाले आहेस. मूढा, यापुढें तुला आणखी किती तरी दुःखें सहन करावयाची आहेत !

५१० पांसुल :

510. Libertine.

वेसोसि जीअ पंसुल ! अहिअअरं सा हु बल्लभा तुज्झ ।

इअ जाणिऊण वि मए ण ईसिअं दर्पेद्धेममस्सं ॥ १० ॥

[द्वेष्योऽसि यस्याः पांसुल अधिकतरं सा खलु बल्लभा तव ।

इति ज्ञात्वापि मया न ईर्ष्यितं दग्धप्रेम्णः ॥]

मी तुझ्यावर अनुरक्त आहे आणि जी तुझा द्वेष करते तीच तुला विशेष प्रिय वाटते. हें मला माहीत असल्यामुळे खरें म्हटलें असतां मांच तुझा द्वेष करावा. पण मला तुझा रागसुद्धां येत नाही. छंप्टा, याचें कारण हें जळलें प्रेम !

५११ अधम :

511. Admission.

सा आम सुहअ ! गुणरूअसोहिरी, आम णिग्गुआ अ अहम् ।

मण तीअ जो ण सरिसो किं सो सव्वो जणो मरउ ? ॥ ११ ॥

१. वामयमान तव कियदेतन्, इच्छन् तव कियदेतन्. २. जीसे वेसो पंसुल अहिययरं सः वि यदहं होद्. ३. इय माविऊण अमरं ण विग्गुअ उउ हिययस्स.

[सा सत्यं सुभग गुणरूपशोभनशीला सत्यं निर्गुणा चाहम् ।

भग्न तस्या यो न सदृशः किं स सर्वो जनो म्रियताम् ॥]

सुभग, ती सुंदर आहे, सद्गुणी आहे, सुशील आहे; कबूल. माझ्या अंगी कोणतेही चांगले गुण नाहीत; मान्य, ज्यांची योग्यता तिच्या तोलाची नाही त्या सर्वोनीं मरावे की काय ? हें तरी सांग.

● निर्गुण पण प्रिय अशा परस्त्रीबद्दल प्रशंसोद्गार काढणाऱ्या पतीला उद्देशून पत्नीचे ईर्ष्याद्वार. वस्तुतः तिचे गुण माझ्या पांसंगालाही पुराव्याचे नाहीत असेच पत्नी या वक्तोक्तीने सुचवीत आहे.

५१२ सुगृहिणी :

512. House-Wife.

सन्तमसन्तं दुःखं सुहं च जाओ धरस्स जाणन्ति ।

ता पुत्तअ ! महिलाओ सेसाओ जरां मनुस्साणम् ॥ १२ ॥

[सदसदुःखं सुखं च या गृहस्थ जानन्ति ।

ताः पुत्रक महिलाः शेषा जरा मनुष्याणाम् ॥]

मुला, ज्यांना संसारांतील सुखदुःखांचा अनुभव आहे त्यांनाच महिला म्हणावे. इतर स्त्रिया पुरुषाला केवळ म्हातारपण आणतात.

● घरांत काय आहे, काय नाही, हें ज्यांना माहीत असतें आणि सर्वोना मुख मिळेल अशा रीतीने ज्या संसार करतात, त्याच खऱ्या महिला. ज्या अशा नसतात त्या इतरांना हेतु देतात आणि म्हातारपण आणतात. " संपत्तौ च विपत्तौ च मरणे न च मुञ्चति । सा स्वीयां ता प्रति प्रेम जायते पुण्यकर्मणः । " म्हणून मुला, परस्त्रीचा अभिलाष धरूं नको आणि पत्नीबद्दल वैराग्य बाळगूं नको.

५१३ सुमहिलामार्गः

513. Cross Cut.

हसिह्रिँ उवालम्भा, अच्युवचारेहिँ रूसिअव्वाइँ ।

अंस्रहिँ भण्डेणाइँ, एसो मग्गो सुमहिलाणम् ॥ १३ ॥

[हसितैरुपालम्भा अत्युपचारेः खेदितैर्व्यानि ।

अधुभिः कलहा एव मार्गः सुमहिलानाम् ॥]

निषेध करावयाचा तो नुसतें हंसून; खेद व्यक्त करावयाचा तो प्रमाणाबाहेर सेवा करून आणि भांडावयाचें तें नुसतें अश्रु टाकून; हाच सुमहिलाचा मार्ग.

■ मात्र त्या हसितात उपालम्भाची सूक्ष्म छटा असावी, उपचाराच्या अतिरेकात उद्देगाचें मिश्रण असावें आणि जणू आपल्याच अपराधाच्या परिमार्जनार्थ अश्रु ओघळत आहेत असा आभास असावा. अशी तपस्या पतीला हमखास असद्य होते.

५१४ लोकविरुद्धः

514. Evasion.

उल्लावो मा दिज्जउ लोअविरुद्ध ति णाम काऊण ।

सँमुहापडिए को उण वेसँ वि दिट्ठि ण पाडेइ ॥ १४ ॥

[उल्लापो मा दीयतां लोकविरुद्ध इति नाम कृत्वा ।

संमुखापतिते कः पुनर्द्वेऽपि दृष्टि न पातयति ।

शिष्टाचाराचे नांवाखालीं फार तर परक्यानें विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर देऊं नये, पण समोरून आलेलें माणूस अग्रिय असले म्हणून त्याच्याकडे दृष्टिक्षेपही करूं नये कीं काय ?

१. खिज्जि, लज्जि. २. खण्ड. ३. कुलवह्ण. ४. उपकारेः ५. दपितव्यानि.

६. खण्डनानि. ७. वेरिए. ८. संमुखागते.

● दृष्टिभेट झाली की तो सरिमत दृष्टिक्षेपाची मागणी करणार, मग म्हणणार चार शब्द बोलायला काय हरकत आहे? आणि बोललेंच तर संकेताचें बोलणें लावणार, यापेक्षा आरंभीच सावधानिरी बरी.

५१५ संपन्न दारिद्र्य :

515. Assot.

साहीणापिअमो दुग्गओ वि मण्णइ कअत्थमप्पाणम् ।
पिअरहिओ उण पुहविं वि पाविउंण दुग्गओ चेअ ॥ १५ ॥

[स्वाधीनप्रियतमो दुर्गतोऽपि मन्यते कृतार्थमात्मानम् ।

प्रियरहितः पुनः पृथिवीमपि प्राप्य दुर्गत एव ॥]

दारिद्र्य असले तरी पति स्वाधीन असण्यांतच पत्नी धन्यता मानते. प्रियकर स्वाधीन नाही आणि पृथ्वीची संपत्ति हातीं आहे, तरी तें दारिद्र्यच.

● सासरी एवढी संपत्ति आहे तरी तूं इतकी वाळथीस करानें ? सखीच्या या प्रश्नाला असंतुष्टेचें उत्तर. किंवा एवढें ऐश्वर्य आहे तरी प्रिया प्राप्त झाली नाही म्हणून असंतुष्ट घनेश्वरानें मित्राजगळ काढलेले उद्गार.

५१६ प्रेम हें विष :

516. Poison.

किं रुवसि किं अं सोअसि किं कुप्पसि, सुअणु ! एकमेकस्स ? ।
पेम्मं विसं वं विसमं साहसु ! को रुन्धिउं तरइ ॥ १६ ॥

. १. पुडुविं. २. पाऊण. ३. जिमाअसि ? ४. विमंवर्यंतं. विसंवदंतं.
५. संभिजं.

[किं रोदिषि च शोचसि किं कुप्यसि सुतनु एकैकस्मै ।

प्रेम विषमिव विषमं कथय को रोद्धु शक्नोति ॥]

सुतनु, रडतेस का ? खिन्न कां झालीस ? ज्याच्या त्याच्यावर एवढी रागाला कां येत आहेस ? प्रेम हें विषासारखें विषम आहे; सांग, प्रेमाला रोखून धरण्याचें सामर्थ्य कोणाला आहे ?

५१७ आख्यान :

517. Legend.

ते अ जुआणा, ता गामसंपआ, तं च अम्ह तारुण्यम् ।

अक्खाणअं व लोओ कहेहि, अम्हे वि तं सुणिमो ॥ १७ ॥

[ते च युवानस्ता ग्रामसंपदस्तथास्माकं तारुण्यम् ।

आख्यानकमिय लोकः कथयति वयमपि तच्छृणुमः ॥]

त्या काळची गांवांतील सुखसमृद्धि, ते तरुण व आमचें तारुण्य, यांच्या हक्कांगती लोक एकाद्या ऐतिहासिक कथानकाप्रमाणें एकमेकांना सांगतात आणि आतां आम्हीही त्या ऐकतो.

● तेव्हां आम्ही जें वेलें तेंच आतां इतर करीत आहेंत, तरीही तीं सर यावयाची नाहीं ! गोष्टी जुन्या व सर्वोच्या परिचयाच्या, पण आतां आम्ही त्या फक्त ऐकावयाच्या; आणि प्रत्यक्षात जें शिळें-पाकें बाल्याला येईल त्यावर निर्वाह करावयाचा ! वृद्धांचा आत्मनिंदा; मी म्हातारी झालें आहे असें वाटल्यामुळे त्यांन सेंकेत टाळला कीं काय ! सामान्य जन बाह्यांग-परच मुलायचे. बिया, सगार अनित्य आहे, परिस्थित्यनुसार जें मिळत आहे त्याचा अर्धर करूं नको, अशी उत्तरीची सूचना.

१. कि वृत्ताति

५१८ खोटी शपथ :

518. Perjury.

वाहोहभरिअगण्डाहराएँ भणिअं विलक्खहसिरीए ।

अज्ज वि किं रूसिज्जइ सवहावत्थं गअं पेम्मम् ॥ १८ ॥

[वाष्पौघभृतगण्डाधरया भणितं विलक्षहसनशीलया ।

अद्यापि किं रुध्यते शपथावस्थां गतं प्रेम ॥]

तिचे गाल व ओंठ अश्रूंच्या ओघांनीं ओले चिंब झाले होते. ती उद्वेगाने म्हणाली, 'आपलें प्रेम आतां शपथ घेण्याच्या अवस्थेला येण्या-इतकें क्षीण झालें आहे. आतां मी रागावूं कशाला ?'

● मनुष्य शपथेवर कांहीं सांगूं लागला म्हणजे तें खोटें आहे असें खुशाल समजावें !

५१९ नीरस :

519. Insipid.

वण्णअघअलिप्पमुहिंजो मं अइआअरेण चुम्बन्तो ।

एहिं सो भूसणभूसिअं पि अलसाअइ छिवन्तो ॥ १९ ॥

[वर्णघृतलिप्तमुखीं यो मामत्यादरेण चुम्बन् ।

इदानीं स भूषणभूषितामप्यलसायते स्पृशन् ॥]

मुखाला वर्णघृत लावलेलें असलें तरी पूर्वीं तो माझे चुम्बन विशेष उत्सुकतेनें घेत असे; आतां मी अलंकारांनीं सजलेली असलें तरी मला नुस्ता स्पर्श करावयालाही तो आळस करतो.

१. वाहुल्लफुरिअ. २. वाष्पाद्रिस्फुरित. ३. विलक्षं हसन्त्या. ४. वणाधिअ, वण्णरघय. ५. वण्णरघअनुप्प. ६. वर्णक.

● अस्पर्श व स्पर्श या शब्दांवर चमत्कृति, जें निषिद्ध त्यांतच विशेष सुख वाटतें. औत्सुक्यामुळे ही विकृति नसून प्रकृति आहे अथेंच वाटतें. औत्सुक्य ओसरलें कीं सोंच सुमार वाटूं लागतें.

५२० कृष्णवसना :

520. Costume.

णीलपटंपाउअङ्गी ति मा हु णं परिहरिज्जासु ।

पट्टंसुअं पि णदं रअम्मि अवाणिज्जइ चेअ ॥ २० ॥

[नीलपटप्रावृताङ्गीति मा पल्वेनां परिहर ।

पट्टांशुकमपि नद्धं रतेऽपनीयत एव ॥]

तिचें वस्त्र काळें आहे म्हणून तिला टाळूं नको. वस्त्र रेशमी असलें तरी रतिप्रसंगी तें सुद्धां दूर करावेंच लागतें.

● वस्त्राची किंमत फक्त बाजारात. या उपाधिविरहित वस्तु कशी आहे तें पहा. मलिनवसनेचा स्वीकार करण्याबद्दल नायकाला प्रोत्साहन.

५२१ मार्जारसुरत :

521. Cat.

सद्यं कलहे कलहे सुरआरम्भा पुणो णवा होन्ति ।

माणो उण, माणंसिणि ! गरुओ पेम्मं विणासेइ ॥ २१ ॥

[सत्यं कलहे कलहे सुरतारम्भाः पुननंवा भवन्ति ।

मानः पुनमंतस्थिति गुरुकः प्रेम विनाशयति ॥]

अभिमानिनी, दरवेष्टीं सुरवाताला घोडेंसें मांडण करावें, म्हणजे सुरताला टक्कवी येते, हें खरें; पण फार वेळ रुमून बसल्यानें मात्र प्रेमाचा नाश होतो.

५२२ माजोरी :

522. Possessed.

माणुम्मत्ताइ मए अकारणं कारणं कुणन्तीए ।

अहंसणेण पेम्मं विणासित्रं पोढवाएण ॥ २२ ॥

[मानोन्मत्तया मया अकारण कारणं कुर्वत्या ।

अदर्शनेन प्रेम विनाशितं प्रौढवादेन ॥]

मी मानोन्मत्त झालें आणि थोरवीच्या गोष्टी करून निष्कारण कुरापत काढली. अदर्शनामुळे प्रेमनाश मात्र झाला.

● त्याचा काही अपराध नव्हता. काल्पनिक कारणे निर्माण करून मी त्याला दोषी ठरविलें. माझ्या संशयाचे निरसन करण्यासाठी त्यानें भेटीचा प्रयत्न केला, तो मी शिडकारला. मी त्याला शिक्षा केली, पण आतां ती मलाच भोगावी लागत आहे. प्रौढवाद = सप्रतिश प्रत्याख्यानम् (गंगाधर), थोरवीच्या गोष्टी.

५२३ गुरु :

523. Beau.

अणुऊलं विअ वोत्तुं बहुवल्लह ! वल्लहे वि वेसे वि^१ ।

कुविअं अ पसाएउं सिक्खइ लोओ तुमाहित्तो ॥ २३ ॥

[अनुकूलमेव वक्तुं बहुवल्लभ वल्लभेऽपि द्वेष्येऽपि ।

कुपित च प्रसादयितुं शिक्षते लोको युष्मत्तः ॥]

हे बहुवल्लभ, आवडतीप्रमाणेंच नावडतीशींहीं तुला गोड गोड बोलतां येतें आणि त्यांना अनुकूल करून घेतां येतें. कुपितला प्रसन्न करूं करून ध्यावयाचें ही कला लोकानीं तुझ्यापासूनच शिकावी.

● मधुर निर्मर्त्तना.

१. ओत्तुं, पोत्तु, वत्तु, पोत्तुं. २. ओत्तुं ओत्तारं बहुवल्लहम्मि वेगे वि.

५२४ नाचकी :

524. Disrepute.

लज्जा चंत्ता, सीलं अ खण्डितं, अजसघोसणा दिण्णा ।
जस्स कएणं, पिअसहि ! सो न्चेअ जणो जैणो जाओ ॥ २४ ॥

[लज्जा त्यक्ता शीलं च खण्डितमयशोघोषणा दत्ता ।

यस्य कृतेन प्रियसखि स एव जनो जनो जातः ॥]

त्याच्यासाठी मी लाज सोडली, शीलभ्रष्ट झालें; त्याच्यामुळे जगांत
माझ्या नाचकीचा डंका वाजला; आणि प्रियसखी, हें सारें मी
ज्याच्यासाठी केलें तो मात्र मला पारखा झाला.

● इतका तो निर्लज्ज, भ्रष्ट व अकृतश आहे.

५२५ कुलवधू :

525. Coy.

हसितं अदिद्वन्दंतं, ममिअमणिःकुन्तदेहलीदेशम् ।
दिद्वमणुविरुत्तमुहं एसो मग्गो कुलवधूणम् ॥ २५ ॥

[हसितमद्वन्दंतं भ्रमितमनिःक्रान्तदेहलीदेशम् ।

द्वमणुविरुत्तमुपमेव मार्गः कुलवधूणाम् ॥]

हंसावयाचें, पण दांत दिवूं बावयाचे नाहींत; किंवावयाचें, पण
तें घरांतल्या घरांत, उंचरठा ओलांडायचा नाहीं; पहावयाचें, पण
मुग घर न उचलतां. ही वागणूक कुलवधूंची.

१. सुवसा २. आसघोसणा ३. गतों. ४. असलीपोसणा. ५. खोले-
घरीयें. ६. अनुगूढपयं. ७. गुप्तं.

५२६ डंका :

526. Rôyal Drum.

धूलिमइलो वि पङ्कङ्किओ वि तणरइअदेहभरणो वि ।

तह वि गइन्दो गरुअत्तणेण ढक्कं समुव्वहइ ॥ २६ ॥

[धूलिमलिनोऽपि पङ्काङ्कितोऽपि तृणरचितदेहभरणोऽपि ।

तथापि गजेन्द्रो गुरुकत्वेन ढकां समुद्रहति ॥]

हत्तीचें अग धुळीनें मळलेलें व चिखलानें माखलेलें असतें आणि तो गवत खातो. तरी नैसर्गिक मोठेगणामुळें डंका धारण करण्याचा मान गजेन्द्रालाच मिळतो.

● जननिन्दित नायकाविपर्याय नायिकेला अनुकूल करण्यासाठीं दूतीचे प्रशंशोद्धार. लोकानीं त्याची कितीहि निंदा केली व त्याची दुर्गति असली तरी त्याचा मोठेपणा शाकणार नाही. इतरांना पेलणार नाही असा डंका याचेंच माहात्म्य गर्जून सागत असतो. अलंकारकौस्तुभांत अप्रस्तुतप्रशंसेचें उदाहरण.

५२७ अपहृता :

527. Abduction.

करमरि ! कीस ण गम्मइ ! को गव्वो जेण मसिणगमणासि ? ।

अदिट्ठदन्तहसिरीअ जम्पिअं चोर ! जाणिहिसि ॥ २७ ॥

[चन्दि किमिति न गम्यते को गव्यो येन मंखणगमनासि ।

अदृष्टदन्तदसनशीलया जल्पितं चोर क्षास्यसि ॥]

चोरानें विचारलें, वान्दिनी, मला फळत नाही, तुला एवढा फराचा गर्व आहे, कीं तूं इतकी हळूहळू चालत आहेस ! ओठांतल्या ओठांन हंसून ती पुटपुटली, चोरा, याचें कारण तुला लवकरच समजेल.

● तिनें क्षपाक्षप चालावें म्हणून यानें तिला वारंवार दरदावलें, पण तिनें आपली गति वाढवली नाही. त्याला पाठलागाची भीति वाटत होती आणि तिला आशा. पति लगोलग आपल्या मागार येईल या अपेक्षेनें अपहृता मुद्दाम रेंगाळत होती.

५२८ डाग :

528. Mark.

धोरंमुण्हिँ रुणं सवत्तिवग्गेण पुप्फवइआए ।

भुअसिहरं पइणो पेछिऊण सिरेलग्गतुप्पलिअम् ॥ २८ ॥

[स्थूलाधुमी रुदितं सपत्नीवर्गेण पुष्पवत्याः ।

भुजशिखर पत्युः प्रेक्ष्य शिरोलम्बवर्णधृतलिप्तम् ॥]

पुष्पवतीनें मुखाला लावलेले वर्णधृत पतीच्या दंडाच्या वाहुट्याला लागलेले पाहून तिच्या सवती दसदसा रडल्या.

५२९ आवाहन :

529. Temptation.

लोओ जूइ, जूउ ! वअणिज्जं होइ. होउ तं णाम ।

एहि ! णिमज्जसु पामे, पुप्फवइ ! ण एइ मे णिदा ॥ २९ ॥

१. निरमग, निरगंत. २. निमिज्जसु.

[लोकः खिद्यते खिद्यतु वचनीयं भवति भवतु तन्नाम ।

एहि निमज्ज पार्श्वे पुष्पवति नैति मे निद्रा ॥]

. पुष्पवती, काय म्हेणतेस ? लोक रागावर्तल ? रागावूं देत. निद्रा कर्तल ? करूं देत मला तुझ्याशिवाय झोप येत नाही. ये, इकडे ये आणि माझ्याशेजारी झोप.

५३० चित्रपट :

530. Omnipresent.

जं जं पुलएमि दिसं पुरओ लिहिअ व्व दीससे तत्तो ।

तुह पडिमापडिवाडिं वहइ व्व सअलं दिसाअक्कम् ॥ ३० ॥

[यां यां प्रलोकयामि दिशं पुरतो लिखित एव दृश्यसे तत्र ।

तव प्रतिमापरिपाटीं वहतीव सकलं दिशाचक्रम् ॥]

मी ज्या ज्या दिशेला पाहतें त्या त्या क्षितिजावर तूं मला चित्रा-
सारखा दिसतोस. जणूं दिशाचक्र माझ्यापुढें तुझ्या प्रतिमांची रांग
फिरवीत आहे.

५३१ भुंगा :

531. Black-Berry.

ओसरइ, धुणइ साहं, खोवर्खामुहलो पुणो समुल्लिहइ ।

जम्युफलं ण गेह्लइ भमरो त्ति कई पढमडक्को ॥ ३१ ॥

१. गर्हति. २. निषिद्ध. ३. चक्र. ४. सततं. ५. धुणइ. ६. पंपा. भंभा.
७. पडुम.

[अपसरति धुनोति शाखां खोक्खामुखरः पुनः समुल्लिखति ।
जम्बूफलं न गृह्णाति भ्रमर इति कपिः प्रथमदष्टः ॥]

माकडाला एकदां भुंगा चावला होता. त्याला एक जांभूळ दिसलें. त्याला वाटलें भुगाच आहे. लगेच माकड चमकून एकदम दूर सरकलें, खाकूळ लागलें, फांदी हलवूं लागलें व पानें ओरबाडूं लागलें; पण जांभळाला हातही लावीना.

● एकदां बोमाटा झाला म्हणून पुन्हाही तसेंच होईल अशा कल्पनेनें भिडूं नको, असें नायकाला दूतीचें आश्वासन. याला तिच्या यजमानानें पूर्वी चोपून काढलें होतें कीं काय ? कीं हा तिला चावला होता, म्हणून ती विचकत होती ?

५३२ खाजरी :

532. Monkey.

ण छिवह हत्येण कई कण्डूइभएण पत्तलणिउज्जे ।
दरलेंम्बिअगोच्छकइकच्छुसच्छहं वाणरीहत्यम् ॥ ३२ ॥

[न स्पृशति हस्तेन कपिः कण्डूतिभयेन पत्रलनिकुञ्जे ।
ईपल्लम्बितगुच्छकपिकच्छुसदृशं वानरीहस्तम् ॥]

वानराचा हात एकदां खाजरीला लागला होता. कुंजांतील पानांच्या गर्दीत वानरीचा केसाळ हात लोंबत होता. खाजरीच्या शंकेनें वानर तिच्या हाताला स्पर्शही करीना.

● खाजरीची लव रंगानें ताबूष अघटे. समजावून सांगितलें तरी मूढाना उमजत नाहीं.

५३३ शुष्क :

533. Contradiction.

सरसा वि स्रसइ चिअ जाणइ दुखाइँ मुद्धहिअआ वि ।
रत्ता वि पण्डुर चिअ जाआ वरई तुह विओए ॥ ३३ ॥

[सरसापि शुष्यत्येव जानाति दुःखानि मुग्धहृदयापि ।
रक्तापि पाण्डुरैव जाता वराकी तव वियोगे ॥]

सरस आहे तरी तुझ्या विरहामुळे विचारी कोमेजल्यासारखी दिसत आहे, मुग्धहृदया आहे तरी आता तला दुःखाची जाणीव झालेली आहे आणि अनुरक्ता आहे तरी पादरी फटफटीत झाली आहे.

● जें सरस, आर्द्र होतें तें विरहामुळें नीरम, शुष्क झालें, अजण होतें, त्यालाही दुःखाची जाणीव झाली, अनुरक्तीमुळें आरक्त होतें तें पादुर झालें; जसें हृदय, तसाच देहही. अलंकारकौस्तुभांत विरोधाचें उदाहरण :
' अविरावेऽपि विरोधी यत्रोक्तः स्याद्विरोधः सः । स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात् ॥ '

५३४ सुगंधित मद्य :

534. Scented Wine.

आरुहइ जुण्णअं खुज्जअं वि जं उअह वल्लरी तउंसी ।
णीलुप्पलपरिमलवासिअस्स सरअस्स सो दोसो ॥ ३४ ॥

[आरोहति जीर्णं कुब्जकैमपि यत्पश्यत वेल्लनशीला त्रपुत्ती ।
नीलोत्पलपरिमलवासितायाः शरदः स दोषः ॥]

१. मुट्टु. २. पुट्टकं, जुण्णअं, वजुलं. ३. जुण्णखज्जुण्णअं. ४. उठसी.
५. जीर्णखज्जुमपि. ६. वेपमाना दन्दुरि.

विळखा घालणें हा वेलीचा धर्म आहे. पहा, घृक्ष वठलेला व वेडावांकडा आहे, तरी कांकडीची वेली त्यावर चढली आहे. निळ्या कमळाचा सुगंध, सर्वत्र दरवळविणाऱ्या शरद् ऋतूचाच हा दोष.

● दुसरी ओळ 'नीलोत्पलपरिमलवासितायाः सरकस्य दोषः' अशी वाचली तर अर्थ बदलतो. 'सरकस्य इक्षुमद्यस्य.' हा दोष मद्याचा, नीलोत्पलाच्या परिमलानें सुगंधित झालेल्या मद्याचा. जुन्या झाडाना व वेलींना शरद् ऋतूंत नैव जीवन प्राप्त होतें. त्याचप्रमाणें सुगंधित मद्याच्या सेवनानें वृद्धांना मस्ती येते आणि वृद्धाही तरुणीप्रमाणें बागडू लागतात. नायिका उन्मत्त झाली होती म्हणूनच तिने वृद्धनायकाचा स्वीकार केला !

५३५ वसंतोत्सव :

535. Revelry.

उप्पहपहाविहजणो पविजिम्हिअकलअलो पहअतूरो ।

अव्वो सो च्चेअ छणो तेण विणा गामडाहो व्व ॥ ३५ ॥

[उत्पथप्रघावितजनः प्रविजृम्भितकलकलः प्रहृततूर्यः ।

दुःखं स एव क्षणस्तेन विना ग्रामदाह इव ॥]

वसंतोत्सव सुरू आहे; लोक रस्ता सोडून धांवत आहेत, सगळीं कडे गोंगाट चालला आहे, नगारे वाजत आहेत; पण प्रियकराच्या विरहामुळें मला मात्र वाटत आहे कीं जणूं गांवाला आग लागली आहे व त्यामुळेच हा गोंधळ चालला आहे.

● विरहाग्नीच्या तापामुळें ती तळमळत होती म्हणूनच गांवाला आग लागल्याची उपमा तिला सुचली. उत्सवाची, त्याचप्रमाणें दरोडा, आग अशा संकटाची गावकऱ्यांना सूचना देण्यासाठीं नगारे वाजवीत असत.

१. पविर्जिम्भ, पविर्जिम्भय.

५३६ वेताळ :

536. Ghost.

उल्लावन्तेण ण होइ कस्स पासट्टिएण ठड्डेण ।

सङ्का मसाणपाअवलम्बिअचोरेण व खलेण ॥ ३६ ॥

[उल्लापयमानेन न भवति कस्य पार्श्वस्थितेन स्तब्धेन ।

शङ्का श्मशानपादपलम्बितचोरेणेव खलेन ॥]

दुष्टापासून कोणाला भय नाही ! तो काहीं न बोलता नुसता वाजूला स्तब्ध उभा राहिला तरी भीतिप्रद असतो. तो गोड बोलला तर त्याहून भयंकर. अगदीं श्मशानातल्या झाडावरील फासावर लटकविलेल्या चोराप्रमाणें भयंकर.

● श्लेष : पार्श्वस्थितेन = संनिहितेन अथवा पाशस्थितेन; स्तब्धेन = अहंका रात् अथवा प्राणवायुविरहात्; शंका = वितर्क अथवा भयम्. फासावर लटकलेला चोर मेळेला आहे हें माहीत असले तरी त्याच्या दर्शनाने भीति वाटते. फासावर लटकलेले प्रेत एकाएकी बोलू लागले तर जीवाचें पाणी पाणी होईल. चोर जिवंत असला तर सोडवणीसाठीं विनवणी करील आणि ती ऐकली तर तो मदतगाराचा घात करील. वेताळपंचविशींतील मूळ वस्तु या गायेंत असावी असें वाटतें.

५३७ कुटज :

537. Ridicule.

असमत्तगुरुअकज्जे एल्लि पडिए घरं णिअत्तन्ते ।

णवपाउंसो पिउच्छा हसइ व कुडअट्टहासोहिं ॥ ३७ ॥

१. ठट्टेण, थट्टेण, दिट्टेण. २. दग्धेन. २. पाउडो, पाउलो, पावसो.

[अन्यर्थापि किमपि प्राप्स्यसि मूढ मा ताम्य दुःखमात्रेण ।

हृदय पराधीनजनं मृगयमाण तवै कियन्मात्रमिदम् ॥]

हृदया, एवढ्याशा दुःखानें इतकें व्यधित होऊं नकोस. अन्य स्त्रीच्या आधीन असलेल्या पुरुषावर तू आसक्त झालें आहेस. मूढा, यापुढे तुला आणखी किती तरी दुःखें सहन करावयाची आहेत !

५१० पांसुल :

510. Libertine.

वेसोसि जीअ पंसुल ! अहिअअरं सा हु वल्लभा तुज्झ ।

इअ जाणिऊण वि मए ण ईसिअं दर्पेद्धेममस्सं ॥ १० ॥

[द्वेष्योऽसि यस्याः पांसुल अधिकतरं सा यलु वल्लभा तव ।

इति ज्ञात्वापि मया न ईर्ष्यितं दग्धप्रेम्णः ॥]

मी तुझ्यावर अनुरक्त आहे आणि जी तुझा द्वेष करते तीच तुला विशेष प्रिय वाटते. हें मला माहीत असल्यामुळे खरें म्हटलें असतां मांच तुझा द्वेष करावा, पण मला तुझा रागसुद्धां येत नाही. छंप्टा, याचें कारण हें जळलें प्रेम !

५११ अधम :

511. Admission.

सा आम सुहअ ! गुणरूअसोहिरी, आम णिगुआ अ अहम् ।

भण तीअ जो ण सरिसो किं सो सव्वो जणो मरउ ? ॥ ११ ॥

१. कामयमान तव कियदेतन्, दृष्ट्वन् तव भियदेतन्. २. जीवो वेसो पंसुल अभिययरं सा वि वज्झा होइ । इय भाविऊण अगई ण विगुसइ उछ दिययस्स.

[सा सत्यं सुभग गुणरूपशोभनशीला सत्यं निर्गुणा चाहम् ।

भग्न तस्या यो न सदृशः किं स सर्वो जनो न्नियताम् ॥]

सुभग, ती सुंदर आहे, सद्गुणी आहे, सुशील आहे; कबूल. माझ्या भंगी कोणतेही चांगले गुण नाहीत; मान्य, ज्यांची योग्यता तिच्या तोलाची नाही त्या सर्वोनीं मरावे की काय ? हे तरी सांग.

● निर्गुण पण प्रिय अशा परस्त्रीबद्दल प्रशंसोद्गार काढणाऱ्या पत्नीला उद्देशून पत्नीचे ईर्ष्याद्वार. वस्तुतः तिचे गुण माझ्या पासंगाळाही पुराव्याचे नाहीत असेच पत्नी या वक्रोक्तीने सुचवीत आहे.

५१२ सुगृहिणी :

512. House-Wife.

सन्तमसन्तं दुःखं सुहं च जाओ घरस्स जाणन्ति ।

ता पुत्तअ ! महिलाओ सेसाओ जरां मनुस्साणम् ॥१२॥

[सदसदुःखं सुखं च या गृहस्य जानन्ति ।

ताः पुत्रक महिलाः शेषा जरा मनुष्याणाम् ॥]

मुला, ज्यांना संसारांतील सुखदुःखांचा अनुभव आहे त्यांनाच महिला म्हणावे. इतर स्त्रिया पुरुषाला केवळ म्हातारपण आणतात.

● घरांत काय आहे, काय नाही, हे ज्यांना माहीत असते आणि सर्वोंना सुख मिळेल अशा रीतीने ज्या संसार करतात, त्याच खऱ्या महिला. ज्या अशा नसतात त्या इतरांना क्लेश देतात आणि म्हातारपण आणतात. " संपत्तौ च विपत्तौ च मरणे न च मुञ्चति । सा स्वीयां ता प्रति प्रेम जायते पुण्यकर्मणः । " म्हणून मुला, परस्त्रीचा अभिलाष धरूं नको आणि पत्नीबद्दल वैराग्य बाळगूं नको.

५१३ सुमहिलामार्ग :

513. Cross Cut.

हसिएहिँ उवाल्मभा, अच्युवचारेहिँ रुंसिअन्वाइँ ।

अंस्रहिँ भण्डेणाइँ, एसो मग्गो सुमहिलाणम् ॥ १३ ॥

[हसितैरुपालम्भा अत्युपचारेः खेदितभ्यानि ।

अश्रुभिः कलैर्वा एव मार्गः सुमहिलानाम् ॥]

निषेध करावयाचा तो नुसतें हंसून; खेद व्यक्त करावयाचा तो प्रमाणाबाहेर सेवा करून आणि भांडावयाचें तें नुसतें अश्रु टाकून; हाच सुमहिलांचा मार्ग.

● मात्र त्या हसितांत उपालम्भाची सूक्ष्म छटा असावी, उपचारांच्या अतिरेकांत उद्देगाचें मिश्रण असावें आणि जणू आपल्याच अपराधाच्या परिमार्जनार्थ अश्रु ओघळत आहेत असा आमास असावा. अशी तपस्या पर्ताला हमलास अवलंब होते.

५१४ लोकविरुद्ध :

514. Evasion.

उल्लापो मा दिज्जउ लोअविरुद्ध ति णाम काऊण ।

सँमुद्दापडिए को उण थेँसँ वि दिट्ठि ण पाडेइ ॥ १४ ॥

[उल्लापो मा दीयतां लोकविरुद्ध इति नाम कृत्या ।

संमुखापत्तिते कः पुनर्द्वेष्येऽपि दृष्टि न पातयति ।

शिष्टाचाराचे नांवाखाली फार तर परक्यानें विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर देऊं नये, पण समांखून आलेलें माणूस अप्रिय असले म्हणून त्याच्याकडे दृष्टिक्षेपदां करूं नये कीं काय ?

१. भिज्जि, लज्जि. २. खण्ड. ३. पुनर्द्वेषणं. ४. उपचारेः ५. रसितभ्यानि.
६. सण्डनानि. ७. बेरिए. ८. संमुखाणते.

● दृष्टिभेट झाली की तो सस्मित दृष्टिक्षेपाची मागणी करणार, मग म्हणणार चार शब्द बोलायला काय हरकत आहे? आणि बोललेंच तर संकेताचें बोलणें लावणार. यापेक्षा आरंभीच सावधानिरी बरी.

५१५ संपन्न दारिद्र्य :

515. Asset.

साहीणपिअमो दुग्गओ वि मण्णइ कअत्थमप्पाणम् ।

पिअरहिओ उण पुहविं वि पाविउण दुग्गओ चेअ ॥ १५ ॥

[स्वाधीनप्रियतमो दुर्गंतोऽपि मन्यते कृतार्थमात्मानम् ।

प्रियरहितः पुनः पृथिवीमपि प्राप्य दुर्गंत एव ॥]

दारिद्र्य असलें तरी पति स्वाधीन असण्यांतच पत्नी धन्यता मानते. प्रियकर स्वाधीन नाही आणि पृथ्वीची संपत्ति हातीं आहे, तरी तें दारिद्र्यच.

● सासरीं एवढी संपत्ति आहे तरी तूं इतकी वाळरीस कशानें ? सखीच्या या प्रश्नाला असतुष्टेंचें उत्तर. किंवा एवढें ऐश्वर्य आहे तरी प्रिया प्राप्त झाली नाही म्हणून असतुष्ट घनेश्वरानें मित्रानवळ काढलेले उद्गार.

५१६ प्रेम हें विष :

516. Poison.

किं रुवसि किं अं सोअसि किं कुप्पसि, सुअणु ! एकमेकस्स ? ।

पेम्मं विसं वं विसमं साहसु ! को रुन्धिउं तरइ ॥ १६ ॥

१. पुडुवि. २. पाऊण. ३. किमाअसि ? ४. विमंबयंतं, विसंबदंतं.
५. रुमिउं

[किं रोदिपि च शोचसि किं दुःप्यसि सुतनु एकैकस्मै ।

प्रेम विषमिव विषमं कथय को रोदु शक्नोति ॥]

सुतनु, रडतेस का ? खिन्न कां झालीस ? ज्याच्या त्याच्यावर एवढी रागाला कां येत आहेस ? प्रेम हें विपासारखें विषम आहे; सांग, प्रेमाला रोखून धरण्याचें सामर्थ्य कोणाला आहे ?

५१७ आख्यान :

517. Legend.

ते अ जुआणा, ता गामसंपआ, तं च अम्ह तारुणम् ।

अकळाणअं व लोओ कहेहि, अम्हे चि तं सुणिमो ॥ १७ ॥

[तं च युवानस्ता ग्रामसंपदस्तथास्माकं तारुण्यम् ।

आख्यानकमिय लोकः कथयति वयमपि तच्छृणुमः ॥] ,

त्या काळर्चा गांवांतील सुखसमृद्धि, ते तरुण व आमचें तारुण्य, यांच्या हर्कागती लोक एकाद्या ऐतिहासिक कथानकाप्रमाणें एकमेकांना सांगताना आणि आतां आम्हीही त्या ऐकतो.

● तेव्हां आम्ही जे वेळे तेंच आतां इतर करित आहेत, तरीही तीं घर यावयाचीं नाहीं ! गोष्टी पुन्या व सर्वांच्या परिचयाच्या, पण आतां आम्ही त्या पक्कं ऐकावयाच्या; आणि प्रत्यक्षात जें शिळें-पाकें वाट्याला येईल त्यावर निर्वाह करायचा ! वृद्धांचा आश्वनिदा; मी म्हातारी झाले आहे असे पाहल्यामुळे त्यांनीं संकेत टाळला कीं काय ? सामान्य जन बाळांगा-यरच भुलायचे. बिया, संसार अनित्य आहे, परिश्रित्यनुसार जें मिळत आहे त्याचा अथेर करूं नको, अशी सलीची सूचना.

१. हि वृत्ताणि

५१८ खोटी शपथ :

518 Perjury.

वाहोहभरिअगण्डाहराएँ भणिअं विलक्खहसिरीए ।

अज्ज वि किं रूसिज्जइ सवहावत्थं गअं पेम्मम् ॥ १८ ॥

[चाण्णोघेभृतगण्डाघरया भणित विलेक्षहसनशीलया ।

अद्यापि किं रुध्यते शपथावस्थां गतं प्रेम ॥]

तिचे गाल व ओठ अश्रूंच्या ओघांनीं ओले चिंब झाले होते. ती उद्वेगाने म्हणाली, 'आपलें प्रेम आता शपथ घेण्याच्या अवस्थेला येण्या-इतकें क्षीण झालें आहे. आता मी रागावू कशाला ?'

● मनुष्य शपथेवर कांहीं सांगू लागला म्हणजे तें खोटें आहे असें खुशाल समजावें ।

५१९ नीरस :

519. Insipid.

वण्णअघअलिप्पमुहिं जो मं अइआअरेण चुम्भन्तो ।

एहिं सो भूमणभूमिअं पि अलसाअइ छियन्तो ॥ १९ ॥

[वर्णघृतलिप्तमुखीं यो मामत्यादरेण चुम्बन् ।

इदानीं स भूषणभूषितामप्यलसायते स्पृशन् ॥]

मुखाला वर्णघृत लावलेलें असलें तरी पूर्वी तो माझे चुम्बन विशेष उत्सुकतेनें घेत असे, आता मी अलभारानीं सजलेली असलें तरी मला नुस्ता स्पर्श करावयालाही तो आळस करतो.

१ बाहुल्लुरिअ २ चाण्णार्दसुरित ३ विलक्ष हसनस्या ४ वर्णाधिअ, वण्णअघम ५ वण्णअनुत्प ६ वर्णअ

● अस्पर्श व स्पर्श या शब्दांवर चमत्कृति, जें निषिद्ध त्यांतच विशेष सुख वाटतें, औत्सुक्यामुळे ही विकृति नसून प्रकृति आहे असेंच वाटतें, औत्सुक्य ओसरलें कीं तोंच सुमार वाटूं लागतें.

५२० कृष्णवसना :

520. Costume.

णीलपडंपाउअङ्गी ति मा हु णं परिहरिज्जंसासु ।

पट्टंसुअं पि णद्धं रअम्मि अवणिज्जइ चेअ ॥ २० ॥

[नीलपटप्रावृताङ्गीति मा खल्वेनां परिहर ।

पट्टांशुकमपि नद्धं रतेऽपनीयत एव ॥]

तिचें वख काळें आहे म्हणून तिला टाळूं नको, वख रेशमी वसलें तरी रतिप्रसंगीं तें सुद्धां दूर करावेंच लागतें.

● वस्त्राची किंमत फक्त बाजारात, या उपाधिविरहित वस्तु कशी आहे तें पहा. मतिनवसनेचा स्वीकार करण्याबद्दल नायकाला प्रोत्साहन.

५२१ मार्जारसुरत :

521. Cat.

सचं कलहे कलहे सुरआरम्भा पुणो णवा होन्ति ।

माणो उण, माणंसिणि ! गरुओ पेम्मं विणासेइ ॥ २१ ॥

[सत्यं कलहे कलहे सुरतारम्भाः पुनर्नवा भवन्ति ।

मानः पुनर्मनस्थिनि गुरुकः प्रेम विनाशयति ॥]

अभिमानिनी, दरवेळीं सुरवातीला थोडेंस मांडण करावें, म्हणजे सुरताला टक्कवी येते, हें खरें; पण फार वेळ रुसून वसत्यानें माघ प्रेमाचा नाश होतो.

५२२ माजोरी :

522. Possessed.

माणुम्मत्ताइ मए अकारणं कारणं कुणन्तीए ।

अइंसणेण पेम्मं विणासिअं पोढवाएण ॥ २२ ॥

[मानोन्मत्तया मया अकारणं कारणं कुर्वत्या ।

अदर्शनेन प्रेम विनाशितं प्रौढवादेन ॥]

मी मानोन्मत्त झाले आणि योरवीच्या गोष्टी करून निष्कारण कुरापत काढली. अदर्शनामुळे प्रेमनाश मात्र झाला.

● त्याचा कांदो 'अपराध नव्हता. काल्पनिक कारणे निर्माण करून मी त्याला दोषी ठरविले. माझ्या संशयाचे निरसन करण्यासाठी त्याने भेटीचा प्रयत्न केला, तो मी शिडकारला. मी त्याला शिक्षा केली. पण आता ती मलाच भोगावी लागत आहे. प्रौढवाद = सप्रतिष्ठा प्रत्याख्यानम् (गंगाधर), योरवीच्या गोष्टी.

५२३ गुरु :

523. Beau.

अणुऊलं विअ वोत्तुं बहुवल्लह ! वल्लहे वि वेसे वि ।

कुविअं अ पसाएउं सिक्खइ लोओ तुमाहिच्चो ॥ २३ ॥

[अनुकूलमेव वक्तुं बहुवल्लभ वल्लभेऽपि द्वेष्येऽपि ।

कुपितं च प्रसादयितुं शिक्षते लोको युष्मत्तः ॥]

हे बहुवल्लभ, आवडतीप्रमाणेच नावडतीशीही तुला गोड गोड बोलता येते आणि त्यांना अनुकूल करून घेता येते. कुपितंला प्रसन्न करून घ्यावयाचे ही कला लोकांनी तुझ्यापासूनच शिकावी.

● मधुर निर्मर्त्सना.

१. ओत्तुं, वोत्तुं, वत्तु, वोक्कुं. २. वोत्तुं जोष्यारं बहुवल्लहम्मि वेसे वि.

५२४ नाचकी :

524. Disrepute.

लज्जा चत्ता, सीलं अ खण्डिअं, अजसघोसणा दिण्णा ।
जस्स कएणं, पिअसहि ! सो च्चेअ जणो जणो जाओ ॥ २४ ॥

[लज्जा त्यक्ता शीलं च खण्डितमयशोधोषणा दत्ता ।

यस्य कृतेन प्रियसखि स एव जनो जनो जातः ॥]

त्याच्यासाठीं मी लाज सोडली, शीलभ्रष्ट झालें; त्याच्यामुलें जगांत
माझ्या नाचक्कीचा ढंका वाजला; आणि प्रियसखी, हें सारें मी
ज्याच्यासाठीं केलें तो मात्र मला पारखा झाला.

● इतका तो निर्लज्ज, भ्रष्ट व अकृतश आहे.

५२५ कुलवधू :

525. Coy.

हसिअं अदिट्ठदन्तं, भमिअमणिकन्तदेहलीदेमम् ।
दिट्ठमणुक्खित्तमुहं एसो मग्गो कुलवधूणम् ॥ २५ ॥

[हसितमदृष्टदन्तं भ्रमितमनिष्क्रान्तदेहलीदेशम् ।

दृष्टमनुक्षिप्तमुखमेव मागंः कुलवधूनाम् ॥]

हंसावयाचें, पण दांत दिसूं द्यावयाचे नाहीत; फिरावयाचें, पण
तें घरांतल्या घरात, उंबरठा ओलांडावयाचा नाही; पहावयाचें, पण
मुख वर न उचलतां. ही वागणूक कुलवधूंची.

१. मुक्का. २. अज्ञघोसणा ३. रसो. ४. असतीघोषणा. ५. क्वोल-
कदियं. ६. अणुदृढपयं. ७. भुवं.

५२६ डंका :

526. Royal Drum.

धूलिमइलो वि पङ्कङ्किओ वि तणरइअदेहभरणो वि ।

तह वि गइन्दो गरुअत्तणेण ढक्कं समुव्वहइ ॥ २६ ॥

[धूलिमलिनोऽपि पङ्काङ्कितोऽपि तृणरचितदेहभरणोऽपि ।

तथापि गजेन्द्रो गुरुकत्वेन ढक्कां समुद्रहति ॥]

हत्तीचें अंग धुळीनें मळलेलें व चिखलानें माखलेलें असतें आणि तो गवत खातो. तरी नैसर्गिक मोठेगणामुळें डंका धारण करण्याचा मान गजेद्रालाच मिळतो.

● जननिन्दित नायकाविषयी नायिकेला अनुकूल करण्यासाठी दूतीचे प्रशंशोद्धार. लोकांनी त्याची कितीही निंदा केली व त्याची दुर्गति असली तरी त्याचा मोठेगणा स्थांकरणार नाही. इतरांना पेलणार नाही असा डंका याचेंच माहात्म्य गर्जून सागत असतो. अलंकारकौस्तुभांत अप्रस्तुतप्रशंसेचें उदाहरण.

५२७ अपहृता :

527. Abduction.

करमरि ! कीस ण गम्मइ ? को गव्वो जेण मसिणगमणासि ? ।

अदिट्ठदन्तहसिरीअ जम्पिअं चोर ! जाणिहिसि ॥ २७ ॥

[वन्दि किमिति न गम्यते को गव्यो येन मसृणगमनासि ।

अदृष्टदन्तहसनशीलया जल्पितं चोर शास्यसि ॥]

चोरानें विचारलें, बन्दिनी, मला कळत नाही, तुला एवढा कशाचा गर्व आहे, कों तूं इतकी हळूहळू चालत आहेस ? ओठांतल्या ओठांत हंसून ती पुटपुटली, चोरा, याचें कारण तुला लवकरच समजेल.

● तिनें क्षपाक्षप चालावें म्हणून यानें तिला वारंवार दरडावलें, पण तिनें आपली गति वाढवली नाही. त्याला पाठलागाची भीति वाटत होती आणि तिला आशा. पति लगोलग आपल्या मागावर येईल या अपेक्षेनें अपद्धता मुद्दाम रेंगाळत होती.

५२८ डाग :

528. Mark.

धोरंसुएहिं रुणं सवत्तिवग्गेण पुप्फवइआए ।

भुअसिहरं पइणो पेळ्ळिऊण सिरंलग्गतुप्पलिअम् ॥ २८ ॥

[स्थूलाश्रुभी खदितं सपत्नीवर्गेण पुष्पवत्याः ।

भुजशिखर पत्युः प्रेक्ष्य शिरोलम्बवर्णधृतलिप्तम् ॥]

पुष्पवर्तीनें मुखाला लावलेलें वर्णधृत पतीच्या दंडाच्या बाहुट्याला लागलेलें पाहून तिच्या सवती ढसढसा रडल्या.

५२९ आवाहन :

529. Temptation.

लोओ जूरइ, जूरउ ! वअणिज्जं होइ, होउ तं णाम ।

एहि ! णिमज्जसु पासे, पुप्फवइ ! ण एइ मे णिदा ॥ २९ ॥

१. सिरमग्ग, सिरसंग. २. णिमिज्जसु.

[लोकः खिद्यते खिद्यतु वचनोयं भवति भवतु तन्नाम ।

एहि निमज्ज पार्श्वे पुष्पवति नैति मे निद्रा ॥]

. पुष्पवती, काय म्हणतेस ! लोक रागावर्तल ? रागावूं देत. निंदा करतील ? कळं देत मला तुझ्याशिवाय शॉप येत नाही. ये, इकडे ये आणि माझ्याशेजारी शॉप.

५३० चित्रपट :

530. Omnipresent-

जं जं पुलएमि दिसं पुरओ लिहिअ न्व दीससे तत्तो ।

तुह पडिमापडिवाडिं व्हइ न्व सअलं दिसाअक्कम् ॥ ३० ॥

[यां यां प्रलोकयामि दिशं पुरतो लिखित एव दृश्यसे तत्र ।

तव प्रतिमापरिपाटीं ब्रह्मीव सकलं दिशाचक्रम् ॥]

मी ज्या ज्या दिशेला पाहतें त्या त्या क्षितिजावर तूं मला चित्रासारखा दिसतोस. जणूं दिशाचक्र माझ्यापुढें तुझ्या प्रतिमांची रांग फिरवीत आहे.

५३१ भुंगा :

531. Black-Berry.

ओसरइ, धुणइ साहं, खोक्खांमुहलो पुणो समुल्लिहइ ।

जम्बूफलं ण गेल्लइ भमरो ति कई पढमडको ॥ ३१ ॥

१. गर्हति. २. निपिद्ध. ३. चक्रं ४. सतत. ५. धुणइ. ६. पंपा, संभा. ७. पडुम.

[अपसरति धुनोति शाखां खोक्खामुत्तरः पुनः समुल्लिखति ।

जम्बूफलं न गृह्णाति भ्रमर इति कपिः प्रथमदष्टः ॥]

माकडाला एकदां भुंगा चावला होता. त्याला एक जांभूळ दिसलें. त्याला वाटलें भुगाच आहे. लगेच माकड चमकून एकदम दूर सरकलें, खाकळ लागलें, फांदी हलवूं लागलें व पानें ओरवाडूं लागलें; पण जांभळाला हातही लावीना.

● एकदां बोभाटा झाला म्हणून पुन्हांही तसेंच होईल अशा कल्पनेनें मिळं नको, असें नायकाला दूतीचें आश्वासन. याला तिच्या यजमानानें पूर्वी चोपून काढलें होतें कीं काय ? कीं हा तिला चावला होता, म्हणून ती विचकत होती ?

५३२ खाजरी :

532. Monkey.

ण छिन्नं हत्येण कई कण्डूभरण पत्तलणिउज्जे ।

दरल्लंम्विअगोच्छकइकच्छुसच्छहं वानरीहत्यम् ॥ ३२ ॥

[न स्पृशति हस्तेन कपिः कण्डूतिमयेन पत्रलनिकुञ्जे ।

ईषल्लम्वितगुच्छकपिकच्छुसच्छं वानरीहस्तम् ॥]

वानराचा हात एकदां खाजरीला लागला होता. कुंजांतील पानांच्या गर्दीत वानरीचा कंसाळ हात लोंवत होता. खाजरीच्या शेकेनें वानर तिच्या हाताला स्पर्शही करीना.

● खाजरीची लव रंगानें तावूष असते. समजावून सांगितलें तरी मूढाना उमजत नाही.

५३३ शुष्क :

533. Contradiction.

सरसा वि स्रसई चिअ जाणइ दुःखाईं मुद्दहिअआ वि ।
रत्ता वि पण्डुर चिअ जाआ वरई तुह विओए ॥ ३३ ॥

[सरसापि शुष्यत्येव जानाति दुःखानि मुग्धहृदयापि ।
रक्तापि पाण्डुरैश्च जाता वराक्षी तव वियोगे ॥]

सरस आहे तरी तुझ्या विरहामुळें विचारी कोमेजल्यासारखी दिसत आहे, मुग्धहृदया आहे तरी आतां तला दुःखाची जाणीव झालेली आहे आणि अनुरक्ता आहे तरी पांढरी फटफटीत झाली आहे.

● जें सरस, आर्द्र होतें तें विरहामुळें नीरस, शुष्क झालें; अजाण होतें, त्यालाही दुःखाची जाणीव झाली, अनुरक्तीमुळें आरक्त होतें तें पांढुर झालें; जसें हृदय, तसाच देहही. अलंकारकौस्तुभांत विरोधाचें उदाहरण, :
'अविरोधेऽपि विरोधो यत्रोक्तः स्याद्विरोधः सः । स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात् ॥ '

५३४ सुगंधित मद्य :

534. Scented Wine.

आरुहइ जुणैअं खुज्जअं वि जं उअह वल्लरी तउंसी ।
णीलुप्पलपरिमलवासिअस्स सरअस्स सो दोसो ॥ ३४ ॥

[आरोहति जीर्णं कुञ्जकैमपि यत्पश्यत वेल्लनशीला त्रैपुसी ।
नीलोत्पलपरिमलवासितायाः शरदः स दोषः ॥]

१. मुड्ड. २. खुट्कं, जुण्णअं, वंजुलं. ३. जुण्णखज्जुण्णअं. ४. उहसी.
५. जीर्णपज्जरमपि. ६. वेपमाना दन्दुरिः

विळखा घालणें हा वेलीचा धर्म आहे. पहा, वृक्ष वळलेला व वेडावाकडा आहे, तरी काकडीची वेली त्यावर चढली आहे. निळ्या कमळाचा सुगव, सर्वत्र दरवळविणाऱ्या शरद् ऋतूचाच हा दोष.

● दुसरी ओळ 'नीलोत्पलपरिमलवासितायाः सरकस्य दोषः' अशी वाचली तर अर्थ बदलतो. 'सरकस्य इधुमयस्य.' हा दोष मद्याचा, नीलोत्पलाच्या परिमलानें सुगंधित झालेल्या मद्याचा. जुन्या झाडाना व वेलींना शरद् ऋतूंत नेंव जीवन प्राप्त होतें. त्याचप्रमाणें सुगंधित मद्याच्या सेवनानें वृद्धाना मस्ती येते आणि वृद्धाही तरुणांप्रमाणें बागड लागतात. नाथिका उन्मत्त झाली होती म्हणूनच तिने वृद्धनायकाचा स्वीकार केला.

५३५ वसंतोत्सवः

535 Revelry.

उत्पहपहाविहजणो पविजिम्भिहैअकलअलो पहातूरो ।

अव्वो सो च्चेअ छणो तेण पिणा गामडाहो व्व ॥ ३५ ॥

[उत्पथप्रघावितजन. प्रविजुम्भितकलकलः प्रहृतदूर्यः ।

दुःख स एव क्षणस्तेन विना ग्रामदाह इव ॥]

वसंतोत्सव सुरू आहे; लोक रस्ता सोडून धावत आहेत, सगळीं-कडे गोंगाट चालला आहे, नगारे वाजत आहेत; पण प्रियकराच्या विरहामुळें मला मात्र वाटत आहे कीं जणू गावाला आग लागली आहे व त्यामुळेंच हा गोंधळ चालला आहे.

● विरहाग्नीच्या तापामुळें ती तळमळत होती म्हणूनच गांवाला आग लागल्याची उपमा तिला सुचली. उत्सवाची, त्याचप्रमाणें दरोडा, आग अशा संकटाची गावकऱ्यांना सूचना देण्यासाठीं नगारे वाजवीत असत,

५३६ वेताळ :

536. Ghost.

उल्लावन्तेण ण होइ कस्स पासट्टिएण ठड्डेण ।

सड्का मसाणपाअवलम्बिअचोरेण व खलेण ॥ ३६ ॥

[उल्लापयमानेन न भवति कस्य पार्श्वस्थितेन स्तब्धेन ।

शङ्का श्मशानपादपलम्बितचोरेणेव खलेन ॥]

दुष्टापासून फोणाला भय नाही ! तो कांहीं न बोलतां नुसता वाजूला स्तब्ध उभा राहिला तरी भीतिप्रद असतो. तो गोड बोलला तर त्याहून भयंकर. अगदीं श्मशानांतल्या झाडावरील फांसावर लटकविलेल्या चोराप्रमाणें भयंकर.

● श्लेष : पार्श्वस्थितेन = संनिहितेन अथवा पासस्थितेन; स्तब्धेन = अहंका रात् अथवा प्राणवायुविरहात्; शंका = वितर्क अथवा भयम्. फांसावर लटकलेला चोर मेलेला आहे हें माहीत असलें तरी त्याच्या दर्शनानें भीति वाटते. फांसावर लटकलेले प्रेत एकाएकी बोलू लागले तर जीवाचें पाणी पाणी होईल. चोर जिवंत असला तर सोडवणीसाठीं विनवणी करील आणि ती ऐकली तर तो मदतगाराचा घात करील. वेताळपंचविशींतील मूळ वस्तु या गाथेत असावी असें वाटतें.

५३७ कुटज :

537. Ridicule.

असमत्तगुरुअकज्जे एहिं पडिए घरं णिअत्तन्ते ।

णवपाउंसो पिउच्छा हसइ व कुडअट्टहासेहिं ॥ ३७ ॥

१. ठट्टेण, यट्टेण, दिट्टेण. २. दग्धेन. २. पाउडो, पाउलो, पावसो.

[असमाप्तगुरुककार्ये इदानीं पथिके गृह प्रतिनिवर्तमाने ॥

ननप्रावृट् पितृग्रस हस्ततीव कुटजाट्टहास ॥]

आत्याग्राह, महत्वाच्या कामासाठी प्रवासाला गेलेला प्रियकर काम
अपुर्ने टाकून परत आला हें पाहून नवा पावसाळ्या जणू शुभ्र व
विकसित कुटज पुण्याच्या रूपानें त्याला हसत आहे

● पावसाळ्यानेही कुटज पुष्पें उमलवून कौतुक केले हास्य व कुटज
या दोहोंचाही वर्ण शुभ्र

५३८ वात्सल्य :

538 Affection

दद्वृणं उण्णमन्ते मेहे आमुवजीरिआसाए ।

पहिअवरिणीअ डिम्भो ओरुण्णमुहीअ सच्चविओ ॥ ३८ ॥

[दृष्ट्या उन्नमतो मेघानामुच्चजीविताशया ।

पथिकगृहिण्या डिम्भोऽरुदितमुख्या दृष्ट ॥]

पति प्रवासाला गेला होना. आभाळ्यात ढग दिसू लागले तेव्हा
पर्लानें प्राणाची वाशा सोडली आणि पुत्राकडे पाहून ती रडू लागली.
तिला वाटलें, पुढें याचें कसे होईल !

५३९ कासारीणः

539 Bangles

अनिहयलवसणमलअ ठाणं गेन्तो पुणो पुणो मलिअम् ।

सहिमत्यो चिअ माणसिणीअ वलआरओ जाओ ॥ ३९ ॥

१ दद्वृण २ लच्चविओ सच्चविओ ३ अवनत

[अविधवालक्षणवलयं स्थानं नयन्पुनःपुनर्गलितम् ।

संखीसार्थ एव मनसिऽन्या वलयकारको जातः ॥]

(विरहजन्य कृशतेमुल्लेखे) तिच्या मनगटांवरल्या सौभाग्यसूचक वांगड्या वारंवार गळून पडत होत्या आणि तिच्या मैत्रिणी त्या पुन्हा पुन्हा तिच्या हातांत चढवीत होत्या. तिला धार देतां देतां त्या कासारणी झाल्या.

● विरहिणीं आभूषणें धारण करीत नाहींत. ही तर इतकी कृश झाली होती की तिचीं सौभाग्यलक्षणेंही दळत होती. तिच्या मैत्रिणी आश्वासनें देऊन तिच्या जीवनाचें आणि वांगड्या चढवून जणू तिच्या सौभाग्याचें रक्षण करीत होत्या.

५४० जीर्णगृहः

540. Pessimism.

पहिअग्रहू विवरन्तगलिअजलोळे घरे अणोल्लं पि ।

उदेसं अविरअवाहसलिलिणिवहेण उल्लेइं ॥ ४० ॥

[पथिकवधूर्ध्विवरान्तरगलितजलाद्रं गृहेऽनार्द्रमपि ।

उद्देशमविरतवाप्पसलिलनिवहेनार्द्रयति ॥]

पति प्रवासाला गेला होता. पावसामुळे घर गळत होतें. जी थोडी जागा कोरडी राहिली होती तीही नववधूनें अश्रुसिंचनानें ओली केली.

१ सतीहस्त २ वलयाकारो, वलयारजो ३ कुडतर, नेदतर, निव्वतर, नेदतर, पडलतर ४ पवहेण ५ ओल्लेइ ६ नीवान्तर ७ प्रदेश

५४१ ऊंम :

541 Sugar Cane.

जीहाइ कुणन्ति पिअं भवन्ति हिअअम्मि निव्वुइं काउम् ।
पीडिज्जन्ता वि रसं जणन्ति उच्छू कुलीणा अ ॥ ४१ ॥

[जिह्वायां कुर्वन्ति प्रियं भवन्ति हृदये निवृत्तिं कर्तुम् ।

पीड्यमाना अपि रस जनयन्तीक्ष्वः कुलीनाश्च ॥]

कुलीन लोक उंसासारखे असतात; जिभेला गोड असतात हृदयाला
सुख देतात व प्रिय वाटतात. त्यांना पिळून काढलें तरी ते सरसच
ठरतात

● निष्ठुरांनी सज्जनाचा छळ केला तरी त्याच्या स्वभावातलें माधुर्य नष्ट
होत नाहीं छळानें ते सत्तापत नाहींत, द्रव्यतात, सज्जनाची वाणी श्रवण
करणाराला गोड वाटते आणि ऊस सेवन करणाराला, एवढाच फरक. या
गाथेंत संपुटक चुवनाची सूचना असावी असा संशय येतो.

५४२ उत्कण्ठा :

542. Predilection

दीसइ ण चूअमउलं, अत्ता ! ण अ वाइ मलअगन्धवहो ।

पत्तं वसन्तमासं साहइ उक्कण्ठिअ चेअम् ॥ ४२ ॥

[इदृश्यते न चूतमुकुलं ध्वधु न च वाति मलयगन्धवहः ।

प्राप्तं वसन्तमासं कथयत्युत्कण्ठितं चेत ॥]

सासूवाई, आव्याला अझून मोहोर आलेला नाहीं आणि मल्याचा
सुगम आणणारे वारे अद्याप वाहू लागले नाहींत, पण माझ्या
मन तली उत्कण्ठा सांगते कीं वसंत जवळ आलेला आहे.

१. वरेन्ति २ हरन्ति ३ जिह्वया ४ हरन्ति हृदयम् ५ वेअ.

५४३ आम्ब्रेवनांत :

543. Grove.

अम्ब्रेवणे भमरउलं ण विणा कज्जेण ऊसुअं भमइ । ।
कत्तो जलणेण विणा धूमस्स मिहाउ दीसन्ति ? ॥ ४३ ॥

[आम्ब्रेवने भ्रमरकुल न विना कार्येणोत्सुक भ्रमति । ।
कुतो ज्वलनेन विना धूमस्य शिखा दृश्यन्ते ॥]

आम्ब्रेवनात भुगे उत्सुकतेनें भ्रमण करीत आहेत, ते काहीं विना-
कारण नव्हे. अग्नीशिवाय धुराचे लोट कोठून दिसणार ?

● सलीचे आश्वासन. धीर धर, अज्ञान वसंत आलेला नाही. आताच
कोठे आल्यावर मोहोर आलेला आहे आणि आम्ब्रेवनात भुग्याचा झकार
सुरु झालेला आहे. वसंत येईल तेव्हा प्रियकरही आलेला असेल.

५४४ श्रृंगार :

544. Summer Festival

दइअकरग्गहलुलिओ धम्मिल्लो सीधुगन्धिअं वअणम् ।
मअणम्मि एत्तिअं चिअ पमाहणं हरइ तरुणीणम् ॥ ४४ ॥

[दयितकरग्रहलुलितो धम्मिल्ल सीधुगन्धितं वचनम् ।
मदने एतावदेव प्रसाधन हरति तरुणीनाम् ॥]

प्रियकरानें कुरवाळल्यामुळे विस्कटलेले केंस आणि मद्यामुळे सुगंधित
झालेले मुख - मदनोत्सवात एवढाही शृंगार तरुणींना शोभतो.

● मदने = मदनत्रयोदशीच्या सामुदायिक उत्सवात अगर वैयक्तिक
मदनात्सवात. भुवनपालानें 'सअणम्मि' असा पाठभेद दिलेला आहे त्याचा
अर्थ स्पष्ट आहे. हा पाठ विचारात घेण्याजोगा आहे मैत्रिणी घाई करू

१ मिलिओ २ सअणम्मि ३. होइ ४. वचनम्. ५ मदनोऽप्येतावदेव

लागल्या नायिका म्हणते, जरा वेगी फणी करतें, मुलप्रक्षालन करतें, दोन दागिने घालतें सखी सांगते, आहे हा शृंगार पुरा आहे, अल्फाराचा मार कशाला ?

५४५ कञ्चुकी :

545 Bodice

गामतरुणीओ^१ हिअअं हरन्ति छेओणं थणहरिल्लीओ ।

मअणे कुसुम्भरञ्जिअकञ्चुआहरणमेत्ताओ ॥ ४५ ॥

[ग्रामतरुण्यो हृदय हरन्ति विदग्धाना स्तनभारवत्य ।^२

मर्दने कुसुम्भरागयुक्तकञ्चुकामरणमात्रा ॥]

पुष्ट स्तनावर कुसुम्बी कञ्चुकी एवढेंच आभरण धारण करणाऱ्या ग्रामतरुणी मदनोत्सवात मार्मिकाचीं हृदय हरण करतात

● जातीच्या सुदर्शना काहीही शोभते यौवनामुळे सौंदर्याची शोभा वृद्धिगत होते आणि वसतोत्सव आला की धिचारूच नका तटतटीत लालमडक कञ्चुकी हें विलासी यौवनाचें प्रतीक त्याच्या झळाळीला तोड नाही. “ आधींच जोवन निव्वर त्यावर पीतावराची चोळी जवर ”

५४६ क्षितिज :

546 Horizon

आलोअन्त दिसाओ ससन्त जम्भन्त गन्त रोअन्त ।

मुच्छेन्त पडन्त सलेन्त पहिअ । किं ते पउत्थेण ? ॥ ४६ ॥

१ पोढाण, पोतुण वेढाळ २ पीवरयणहल्लीड ३ मअणूसम्मि, सअणे ४ राहळ ५ कञ्चुलीआहरण ६ प्रौढ प्रोतुण ७ सुख, मारा ८ मदन त्रयोदश्याम् मदनोत्सवे मदनोत्सवनयोदश्याम् ९ मदयन्ति कुसुम्भरक्तकञ्चुकी मात्रा भरणा । मध्ये कुसुम्भरञ्जितकञ्चुविकाहरणमात्रा । १० मुज्यन्त ११ हसत

[आलोकयन्दिशः श्वसञ्जृम्भमाण गायन्नुदन् ।

मूढं न्यतन्स्खलन्पथिक किं ते प्रवसितेन ॥]

पथिका, तूं क्षितिजांकडे विमनस्कपणें पहात आहेस व निश्वास टाकीत आहेस; मध्येंच जांभया देत आहेस; कधीं गात आहेस आणि कधीं रडत आहेस; चालतांना अडखळत आहेस, वळून पहात आहेस व मूर्च्छित होत आहेस. तूं हा प्रवास कशासाठीं चालविला आहेस ?

● हा तुझा पहिलाच प्रवास असावा असें वाटतें. तूं मागे वळून पहात आहेस, यावरून दिसतें कीं तूं घरापासून फारसा लांबवर आलेला नाहीस. आताच तुझी ही अवस्था, पुढें काय होईल ?

५४७ स्वयंप्रकाश :

547. Self-Illumination.

दद्रूण तरुणसुरतं विविधविलासेहिं करणसोहिल्लम् ।

दीओ वि तग्गअमणो गअं पि तेहं ण लक्खेइ ॥ ४७ ॥

[दृष्ट्वा तरुणसुरतं विविधविलासैः करणशोभितम् ।

दीपोऽपि तद्रतमना गतमपि तैल न लक्षयति ॥]

अनेक प्रकारच्या विलासांनीं व आसनांनीं सुशोभित झालेलें तरुणांचें सुरत पाहताना दिवा इनका तल्लीन होतो कीं तेल संपलें हेंही त्याच्या लक्षात येत नाही !

● तेल संपलें तरी तल्लीनतेमुळे दिवा तसाच तेवत राहतो. गवाक्षातून मैत्रिणीच्या लीला पाहणाऱ्या सखीचे हे उद्गार असावेत. रत्नदीपाचा प्रकाश विद्वविण्यासाठीं त्यावर चूर्णमुष्टि फेंकणाऱ्या अलकावतींतील विलासिनीची

येथें आठवण होते. “ नीवीबन्धोच्छ्रुतितशियिलं यंत्र बिम्बाघराणाम् । क्षौमं रागादनिभृतकरेश्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ॥ अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्न-प्रदीगान् । ङ्हीमूढाना भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ” (मेघदूत २०८) कालिदासाच्या रत्नदीपावून हा तैलदीप अधिक रसिक, हें मात्र खरे !

५४८ नर्मदाः

548. Annoyance.

पुणरुक्ताकरस्फालणउद्वतदुल्लिहणवद्वृणसआई ।

जूहाहिवस्स माए पुणो वि जइ णम्मआ सहइ ॥ ४८ ॥

[पुनरुक्ताकरास्फालनोभयतटोल्लिखनपीडनशतानि ।

यूथाधिपस्य मातः पुनरपि यदि नर्मदा सहते ॥]

आयार्ई — हत्तींच्या कळपाचा पुढारी नर्मदेला अनेक प्रकारें त्रस्त करीत आहे; तिच्या प्रवाहाच्या पृष्ठभागावर सोंडेने पुनः पुनः प्रहार करून पाणी घुसळीत आहे; दोन्ही किनारे दातांनी उकरीत आहे. हें नर्मदाच सहन करूं जाणें.

● नर्मदा म्हणजे नर्मदा नदी किंवा सुख देणारी फ्रीडानुकूल स्त्री. तरुणांच्या टोळींचा पुढारी आपल्या प्रेयसीला इतरांच्या समक्ष सरमस आलिंगितो, तिच्या देहावर कामशास्त्रोक्त प्रहार करतो, तिचें सर्वांग नखदंत-क्षतयुक्त करतो. हा आवेश ती कशी सहन करते हें तिचें तांच जाणें. पण साखे, तुला मिण्याचें कारण नाही, तूंही काहीं कमी नाहीस. तुला हें सहन होतें; एवढेंच नाही, आवडतें. प्रौढेला दूतीचें प्रोत्साहन.

१. ताडण, पीडण, मडण, वद्वृण. २. कर्पणशतानि.

५४९ संकटपरंपरा :

549: Opportunity.

बोडेंसुणओ विअण्णो, अत्ता मत्ता, पई वि अण्णत्थो ।

फालिहं व मोडिअं महिसण्ण, को तस्स साहेज्जं ? ॥ ४९ ॥

[वृद्धशुनको विपन्नः श्वधूमत्ता पतिरप्यन्यस्थः ।

कार्पस्यपि भग्ना महिपकेण कस्तस्य कथयतु ॥] ४९

वृद्ध कुत्रा मेल, सासूला वेड लागलें; नवरा दुसरीकडे गेला आहे आणि इकडे रेड्यांनीं कपाशीचें शेत उध्वस्त केलें आहे, हें त्याला कोण कळविणार ?

● आमचा भुकरा व चावरा किंवा वृद्ध व इमानी कुत्रा नुकताच मेल. तो परक्याची चावूळ जाहीर करीत असे. सासूला आतांच वेडोची छर आली आहे; तिकडे कपाशीत रेडो घुसले आहेत आणि मी ही अशी एकटी अन्यस्थ पतीला निरोप पाठवावा, तर हाताशी माणूस नाही. मी आतां काय करूं ? कपाशीच्या शेतांत संकेत ठरला होता, तिकडे नको, व्यत्यय येईल, घर निर्धास्त आहे, इकडेच यावें; अशी सूचना: 'अत्ता मत्तो पइ णवसुराए' हा पाठभेद स्वीकारला तर अर्थ थोडा बदलतो. अहो सासूबाई, ताजा दारू प्याल्यामुळे पति सिंगला आहे, किंवा सासूला वेड लागलें आहे व नवरा सिंगून पडला आहे.

५५० चिमणीचा घोंट :

550: Libation.

सर्कअग्गहरहसुत्ताणिआण्णं पिअइ पिअमुहविइण्णम् ।

थोअं थोअं रोसोसहं व उअ ! माणिणी मंडरम् ॥ ५० ॥

१. पोड, बोड, वाड, बुड, वोण. २. णवसुराहे. ३. फडही, फलिहि. ४. साहेज्ज ५. विकर्णां. ६. सकर. ७. तंमुण्णामि. ८. रभसुत्ताणिअण्णं, मुहुत्तण्णामिआण्णं. ९. पिअअम १०. सरअं.

[सकचग्रहरभसोत्तानिभानना पिथति प्रियमुखवितीर्णाम् ।

१॥ स्तोकं स्तोकं रोषोपधमिव पश्य मानिनी मदिराम् ॥]

पहा, केंस ओढून धरून जिचें मुख जबरदस्तानें वर केलेलें आहे अशी मानिनी प्रियकरानें आपल्या मुखांतून दिलेली मदिरा हव्हहव्ह थोडी थोडी पीत आहे; जणूं ती रुसव्यावरचें औषधच घेत आहे.

● हे औषध क्वचित् प्रसर्गी आणि अगदी थोडें, थोडें थोडें, दिलें पोरजे. अनुपान किंवा परिमाण चुकलें कीं लिहाना वसण्याचीच चटक लागावयाची !

५५१ गिरिस्रोत :

551 Mountain Torrent

गिरिस्रोतो सि भुअंगं महिसो जीहइ लिहइ संततो । ॥

माहिसस्स कल्लवत्थरझरो सि सप्पो पिअइ लालम् ॥ ५१ ॥

१॥ [गिरिस्रोत इति भुजंगं महिपो जिह्वया लेढि संततः । ३

१, महिपस्य कृष्णप्रस्तरझर इति सर्पः पिबति लालम् ॥] .

उन्हामुळें (काळाभोर रेडा तहानला होता व चकचकीत साप निपचित पडला होता) तापलेला रेडा सापाला चाटूं लागला; रेड्याला वाटले का तो डोंगरांतला झराच आहे रेड्याच्या तोंडांतून गळणारी लाळ साप पिळूं लागला; सापाला वाटलें कीं तो काळ्या फतरांतून वाहणारा प्रपात आहे.

● तृपातींना विवेक राहत नाहीं, घोका उमजत नाहीं; मग तहान कशाचीही असो. सकट सर्वांना समान असतें तेन्हा प्राणी निःशंक होतात.

१ व्रस्तावनामित २ प्रियतमवितीर्णम् ३. णइसाउ, णइसोत्ते, णइसोत्तो, वणुसोत्तो. ४ कणसपत्थर, पत्थरझर, ५ नदी.

मृत्यु समोर ठाकला तरी मनुष्य मदनाच्या पाशातून मुक्त होऊ शकत नाही. महिष व सर्प यांचे वैर नैसर्गिक आहे. पीतांबर सागती, असा विरोध पिरून सर्वांना सम मानणें हा धर्म, रोषाचा त्याग करून योगाभ्यास करणें ही युक्ति अलंकारकौस्तुभात भ्रान्तिमान् अलंकाराचें उदाहरण. 'तदभाव यति मतिस्तत्प्रकारिका भ्रान्तिमान्भवति ।'

५५२ साळुंकी :

552 Infamous Bird

पञ्जरसारिं अचा^१ ! ण णेसि किं एत्थ रइहराहिन्तो ? ।

वीसम्भजम्पिआइं एसा लोआणें पअडेइ ॥ ५२ ॥

[पञ्जरशरीं मातुलानि न नयसि किमत्र रतिगृहात् ।

विस्त्रम्भ जल्पितान्येषा लोकानां प्रकटयति ॥]

रतिगृहान नि शकणें केल्लें बोलणें ही पिंज्यातली मैना सर्वांना उघड करून सांगते आल्यावाई, तू तिला दुसरीकडे का नेऊन ठेवीत नाहीस ?

● या गाथेची नायिका कुलवधू असेरु किंवा स्वैरिणी, कोणीही असली तरी तिला रतिगृहातील वृत्तान्ताचा वाच्यता रुचणार नाही, स्त्रियानाच काय, पुरुषानाहि ! देशोदेशीच्या प्राचीन व मध्ययुगीन लोककथात शुक्रसारिका सकेत विख्यात आहे स्वैरिणीच्या व्यभिचाराचा वृत्तान्त प्रवासातून परतलेल्या पतीला सागणें, व्यभिचाराला उद्युक्त झालेल्या स्त्रीला त्यापासून परावृत्त करण्यासाठी गोष्टी सागून उपदेश करणें किंवा या निमित्तानें स्त्रीवेदातील श्रुतींचें कथन करणें अशीं अनेक काव्ये या अज्ञात कथाकारांनीं शुक्रसारिकामार्फत

करविलेली आहेत. पद्मावतीच्या नागमुलोट्सन्न नागसेन राजाच्या राजकीय रहस्याचा सारिकेने स्फोट केल्यामुळे ओदवलेल्या प्रसंगाचा उल्लेख बाणमहाने हर्षचरितात सहाव्या उच्छ्वासात केलेला आहे. रसिक नागरकाळा बोलक्या राघू-मेनाची हौस असते, पण त्याच्या बोलांमुळे रहस्ये प्रकट होण्याची शक्यता आहे हे अदाजून वात्स्यायन (कामसूत्रम : १.४.१३) सांगतो, वासयद्वात क्रीडाशकुनिपञ्जर असावेत, पण ते बाहेरच्या बाजूला टागावेत !

५५३ असहिष्णु :

553. Intolerant.

एद्वहेत्ते गामे ण पडइ भिक्ख त्ति कीस मं भणसि ? ।
धम्मिअ ! करञ्जमञ्जअ ! जं जीअसि तं 'पि दे बहुअम् ॥५३॥

[एतावन्मात्रे ग्रामे न पतति भिक्षेति किमिति मां भणसि ।

धार्मिक करञ्जमञ्जर यजीवसि तदपि ते बहुकम् ॥]

हे धार्मिक, या एवढ्याच गांवांत भिक्षा मिळत नाही हें मला कशाला सांगतोस ? तूं करंजाच्या फांद्या मोडतोस; तू आतांपर्यंत जिवंत राहिलास हेंच विशेष.

● मुळातील ' भिक्षा पडत नाही ' हा प्रयोग ध्यानात घेण्याजोगा आहे. येवर सांगतो, हा धार्मिक करंजाच्या इतक्या फांद्या कशासाठी मोडोत होता याचा खुलासा होत नाही. काहीं टोकाकार सांगतात की तो या फांद्या निष्कारण मोडोत होता. काय तो वेडा होता ? गंगाघर सांगतो, तो करंजाच्या फांद्या दातवणासाठी मोडोत होता ! हें युक्त दिसत नाही. स्वतःसाठी तो अशा कितीशा फांद्या मोडणार ? त्या काळी आजच्याप्रमाणे दातवणाच्या मालाला मोठ्या प्रमाणावर शहरी मागणी असणे संभवत नाही. मला यातलें याचें स्पष्टीकरण धार्मिक या शब्दात, सदर्मानुसार अमिथेत

कौशल्यं तुङ्ग्या कीर्तिला साजेसे नाही, तुझे तथाकथित कर्तृत्व केवल तार्किक आहे, असे अनुभवाने माझ्या प्रत्यक्षास आलेले आहे. तू माझ्या मर्जी-सारखा वागत नाहीस व मला संतुष्ट करीत नाहीत. तुझे चित्त अन्यत्र गुंतलेले दिसते. 'तुसता चरक फिरवतोस व बधीस मार्गतोस; हे वसे जमणार ? मला संतुष्ट कर म्हणजे रसनिष्पत्ति व फलप्राप्तीही होईल ! वज्जालगातील (क. ५३३) छायाः 'यान्त्रिक (मैथुनकर्तृ) गुलं (द्रवीकरणत्व) विमार्गयसे न च ममेच्छया वहसे यन्त्रं (मैथुनं) । असंश किं न जानासि न रसेन (शोभन मैथुनेन) विना गुलो भवति ॥ १ ॥ ॥ ॥

५५५ विनयभंग :

555 Short Enjoyment.

पत्तणिअम्बप्फंसा ण्हाणुत्तिणाएँ सामलङ्गीए ।

जलविन्दुएहिँ चिहुरा रुअन्ति बन्धस्स व भएण ॥ ५५ ॥

॥ [प्राप्तनितम्बस्पर्शः स्नानोत्तीर्णायाः श्यामलाङ्गयाः ।

॥ जलविन्दुकैश्चिकुरा रुदन्ति बन्धस्येव भयेन ॥]

श्यामला न्हात होती. तेव्हा तिच्या कुंतलांनी तिच्या नितंबांना स्पर्श केल्या. यासाठी स्नानानंतर आपल्याला बद्ध व्हावे लागणार या धास्तीनेच जणू तिचे चिकुर अश्रु ढाळीत आहेत.

● ओल्या केसातून ठिबकणारे विन्दु हेच त्याचे अश्रु. ते अश्रु का ढाळीत होते ! अपराधाबद्दल बंधनाची शिक्षा होणार म्हणून, की बंधनामुळे पुन्हा नितंबांना स्पर्श करण्याची संधि मिळणार नाही म्हणून ! अभिलाष व्यक्त करण्याकरिता आसक्ताने काढलेले उद्गार, की त्यांना व मला दोघानाही नितंबस्पर्शाची संधि दे, अशी नायिकेशी विनवणी. काव्यानुशासनात अरयानस्थपद या उपप्रेक्षादोषाचे उदाहरण (अ. ३; सू. ५)

५५६ कृष्णपक्ष :

556. Protection.

गामङ्गणणिअडिअकळ्ववखे वड ! तुज्झ दूरमणुलग्गो ।
तिचिल्लपडिक्खकभोईओ वि गामो ण उव्विग्गो ॥ ५६ ॥

[ग्रामाङ्गणनिगडितकृष्णपक्ष वट तव दूरमनुलग्न. ।

दौ.साधिकप्रतीक्षरुभोगिकोऽपि ग्रामो नोद्विग्न ॥]

गावाच्या शिवेला वटघृक्ष दूरवरपर्यंत मिडलेला आहे. गावाच्या त्या वाजूला नेहमीं जणू कृष्णपक्षच असतो. दक्ष पहारेकरी कामी जनाच्या पाळतीवर आहेत. तरीही, हे वटघृक्षा, तुझ्या कृपेमुळे गावात कोणीही उद्विग्न नाही

● या गावाच्या प्रभूचा स्वभाव कडक आहे. तो असहिष्णु आहे कोठेही व्यभिचार होऊ नये असा त्याचा कटाक्ष आहे. म्हणून त्याने जागरूक पहारेकरी नेमलेले आहेत, तरी या वडाच्या कृपेमुळे येथील प्रेमीजन त्याच्या उपसर्गापासून अलिप्त आहेत. शिमेजवळच्या वडापाली सवेत निश्चित केल्याची सूचना.

५५७ भुतांपुढे वांसरी :

557. In Vain.

सुप्पं डडुं, चपआ ण भज्जिआ, सो जुआ अडक्कन्तो ।
अत्ता वि घरे कुविआ, भूआणं व वाइओ वंपो ॥ ५७ ॥

१ वण, वमण २ पमत्त, वळ्प ३ तत्तिअ, तत्तिण, तत्तिअ ४ उत्ति
ण्णत्तिव्वअरभोइयो ५ उत्तीर्णतीव्वरभो इतोऽपि, चित्तापरप्रति रुरभोगिकोऽपि,
चित्तापरामर्पणभोक्कृवो, चित्तापरासहनभोगिस्थो, तत्त्वज्ञप्रतिपक्षभोगिकोऽपि

[शृणुं दग्धं चणैका न भृष्टाः स युवातिक्रान्तः ।

अथूरपि गृहे कुपिता भूतानामिव वादितो वश ॥]

इकडे मूष जळालें व चणे भाजले गेले नाहींत; तिकडे तो तरुण निघून गेला; घरांत सासूवाई रागावल्या; जणू भुतापुढें वासरी वाजवली.

●नव्या सवती-या दुर्वर्तनावद्दल प्रथम पत्नीची नव-याजवळ तक्रार, 'अहो, काय मगजा झाली ती कळली का तुम्हाला ? ही चुलीजवळ चणे भाजीत बसली होती, तोंच सोद्याची चाहूल लागली, तेव्हा चणे तसेच टाकून ही बया बाहेर घावली, चणे भाजले नाहींत आणि इकडे सूप मात्र जळालें; तिकडे तोही निघून गेला. सासूवाई विसी रागावल्या, पण ह्या भावड-भुताला त्याचें काही शुभाशुभ आहे का ? म्हणतात ना, भुतापुढें वासरी वाजवली, त्यानें कशाला ऐकली ? किंवा : मी चणे भाजीत बसलें होतें, त्याच्या खुणे-सरशीं ते तसेच टाकून मी मोठ्या उत्साहानें त्याला इपारा देण्यासाठीं पेंजण छुमकावीत अगणांत आले, बाहेर आलें, पण त्या बहिराणें मान वळविली नाहीं किंवा तो जरासासुद्धा थांबला नाहीं आणि मग घरात बेवढा अनर्थ झाला : अशी नायिकेची दूतीजवळ तक्रार. भुतें बहिरां असतात असा संकेत आहे. 'भुतापुढें वासरी' ही म्हण 'गावळ्यापुढें गीता' अशाच घर्तीची आहे. भूआ या देशी शब्दाचा अर्थ बहिरा असाही आहे. तो अर्थ घेतला तर 'बहिन्यापुढें वासरी' एवढाच परक करावा लागेल.

५५८ जलक्रीडा :

558 Secret Joy.

पिसुणन्ति कामिणीणं जललुक्कपिआवऊहण सुहेलिम् ।

कण्डइअकवोलेप्पुल्लणिचलच्छीडं वअणाइं ॥ ५८ ॥

१ धनका २ अष्टा ३ बधिराणाम् ४ लिक्क, लिक्, लक्क, लक्काइआवऊहहा ५ सुहाइम्, सुहोलिम् ६ कवोलाड मडलतन्हाइ, कण्ड-इअकवोला पुल्ल, कवोला पप्फुल्ल

[पिशुनयन्ति कामिनीना जलानलीनप्रियावगूहनसुखकेलिम् ।
कण्टकितकपोलोत्फुल्लनिश्चलाक्षोणिधदनानि ॥]

जलक्रीडा करणाऱ्या कामिनीच्या कपोलावर वाटा आलेला आहे तिची नजर निश्चल आहे व मुद्रा प्रफुल्ल आहे, तिच्या प्रियकराकडे पाण्यात डुबी घेऊन घेतलेल्या आलिंगनामुळे तिला होणारं सुख या चिन्हावरून सूचित होतं ।

● हा शृंगार किती आधुनिक व परिचित वाटतो ! शृंगाराच्या बाबतीत प्राचीनाना शिकविण्यासारखं काही नवें तत्र अर्थाचीनापाशी आहे असें दिसत नाही. ही काढा ग्राध्मातली आहे असें भोजदेव सरस्वती । कृष्णभरणात (५-३१८) सांगतो

५५९ मयूरनृत्य :

559. Dance of Peacocks

१ अहिणवपाउसरसिएसुं सौहृद साआइएसु दिअहेसु । । ।
रहसपसारिअगीत्राणं णच्चिअं मोरमुन्दानम् ॥ ५९ ॥ । ।

[अभिनवप्रावृत्तरसितेषु शोभते श्यामोयितेषु दिवसेषु ।

रभसप्रसारितग्रीवाणा नृत्यं मयूरवृन्दानाम् ॥]

पावसाळा नुक्ताच सुरू झाला आहे मेघगर्जना चालली आहे दिवस असूनही आमाळात अंधार दाटला आहे माना उच-वरून नाचणाऱ्या मोराचा समुदाय या श्याम पार्श्वभूमीमुळे विशेष शोभतो

● या अधारीत तू दिवसांही प्रियकराकडे जाऊ शकशीस अशी दूतीची सूचना वनशोभावर्णनाच्या निमित्ताने प्रयासाला उद्युक्त झालेल्या

१ पओअ पडुस, पाडड २ रसिए. ३ मुन्दान्ण विन्दान ४ रसिके
५ सामाजिकेषु

नायकाचें दूतीनें केलेलें निवारण. साहित्यदर्पणातील पाठ : अहिणअप-
ओअरसिएसु पदिअसामाइएसु दिअहेसु । रहस पसारिअगीआणं पच्चिजं
मोरावन्दाणम् ॥

५६० गोठा :

560. Cowpen.

महिसक्खन्धविलगं बोलइ सिङ्गाहअं सिमितिमन्तम् ।

आहअवीणाझंकारसइमुहलं मसअबुन्दम् ॥ ६० ॥

[महिपस्कन्धविलग्नं घूर्णते शृङ्गाहतं सिमासिमायमानम् ।

आहतवीणाझंकारशब्दमुखरं मशकचुन्दम् ॥]

रेड्यानें शिंगें हळविलीं म्हणजे त्याच्या आघातानें त्याच्या खांबावर
बसलेलीं चिलटे उडतात आणि गोठ्यात वीणाझंकारासारखा निताद
सुरू होतो.

■ गंगापर सागतो, नायिका गोठ्याचे दोप झाकून त्याच्या गुणाचें
वर्णन करीत आहे. साधारणदेव सागतो, या गाथेच्या द्वारे नायिका
आपलें वीणावादनसौश्रव्य ध्वनित करीत आहे. गोठ्यात संकेत
ठरल्याची सूचना.

५६१ अंधाराचा गोडा :

561. Lump of Darkness.

रेहन्ति कुमुददलनिचलट्टिआ मत्तमहुअरणिहाआ ।

ससिअरणीसेसपणासिअस्स गाण्ठि व्व तिमिरस्स ॥ ६१ ॥

[राजन्ते कुमुददलनिश्चलस्थिता मत्तमधुकरनिकायाः ।

शशिकरनिःशेषप्रणाशितस्य ग्रन्थय इव तिमिरस्य ॥]

मधुपानानें मस्त झालेल्या भुंग्याचा समुदाय कमळांच्या पाकळ्यांवर निश्चल बसलेला शोभत आहे. जणू चंद्रकिरणांनी नष्ट केलेल्या अंधाराच्या या गाठीच गुंफल्या आहेत.

● गंगाधर सागतो, कमळाच्या तळ्याजवळ चंद्रोदयापर्यंत तुझी वाट पाहिली पण तू आली नाहीस अशी नायकाची तक्रार.

५६२ ढोलीच्या झाडाजवळ : 562. Hollow in the Tree.

उअह तरुकोटैराओ णिवन्तं पुंसुवाणं रिच्छेलिम् ।

सरिए जरिओ व्व दुमो पित्तं व्व सलोहिअं वमइ ॥ ६२ ॥

[पश्यत तरुकोटरान्निष्क्रान्तां पुंशुकानां पङ्क्तिम् ।

शरादि ज्वरित इव द्रुमः पित्तमिव सलोहितं वमति ॥]

पहा, झाडाच्या ढोलीतून पोपटाची राग बाहेर पडत आहे. जणू शरद् ऋतूत झाडाला ज्वर आला असून त्याच्या मुखातून रक्तमिश्रित पित्त बाहेर पडत आहे.

● ढोलीच्या झाडाजवळ संकेत ठरल्याची सूचना. ही अभद्र उपमा संपादकाना कशी रुचली, कोण जाणे.

५६३ कावळा :

563. Crow.

धाराधुव्यन्तमुहा लम्बिअवक्खा णिउञ्चिअग्गीवा ।

वइवेदनेमु काआ सुल्लोहिण्णा व्व दीसन्ति ॥ ६३ ॥

[धाराधाभ्यमानमुखा लम्बितपक्षा निकुञ्चितग्रीवाः ।

धृतिवेष्टनेषु काकाः शूलप्रभिन्ना इव दृश्यन्ते ॥]

१. कोटराओ, कोटराओ. २. पक्क्या. ३. मुली. ४. भिण्या.

पाऊस कोसळत असल्यामुळे कुपणावर बसलेल्या कावळ्यांनी चोंची वर करून माना आंखडून धरल्या आहेत व पंख पसरले आहेत. जणू त्यांना सुळावर चढविले आहे असे वाटते.

● पत्नी पतीला सांगते, आज ह्या वाईट पडलेली आहे, तुम्ही प्रवासाला जाऊ नका; किंवा दूती नायिकेचे निवारण करण्यासाठी सांगते, ही चिन्हें अपशकुनाची आहेत, आता अभिसाराला जाऊ नको, किंवा जारिणी यजमानाला सांगते, अशा हवेंत इकडे कोणी फिरवणारही नाही, कोणाची चाहूल लागली तर कावळे लोच काव काव करतात, म्हणून वाईचे किंवा मातीचे कारण नाही. कुपणावर भर पावसांत चिय होऊन बसलेल्या कावळ्याचे वर्णन कितो यथार्थ आहे याची खात्री प्रत्यक्ष दृश्य पाहून करून घेता येईल.

५६४ तिन्हाईत :

564. Passive.

ण वि तह अणालवन्ती हिअअं दूमेइ माणिणी अहिअम् ।

जह दूरविअम्भिअगरुअरोसमज्झत्थमणिएहिं ॥ ६४ ॥

[नापि तथानालवन्ती हृदयं दुनोति मानिन्यधिकम् ।

यथा दूरविजृम्भितगुरुकरोपमध्यस्थभणितैः ॥]

मानिनीनें अबोला धरला तर इतके वाईट वाटत नाही, रागा-तिशयामुळे ती तिन्हादतासारखी स्नेहशून्यपणे बोलली तर मात्र फार खेद होतो.

● कलहान्तरितेन्य संभाषणाभिमुख करण्यासाठी नायिकेच्या सखीचे वचन गंगाधराने टीवेंत मातृगुप्ताचार्याचे पुढील वचन उद्धृत केले आहे; “निपुणाणि न वक्तव्यो नातिक्रोधं च दर्शयेत् । न वाक्यैर्वाच्यसमिश्रै-रुपात्म्यो मनोरमः ।”

५६५ आश्वासन :

565 Assurance.

गन्धं अग्वाअन्तअ पक्ककलम्बाणं वाहनरिअच्छ ।

आससु, पहिअजुआणअ ! घरिणिमुहं मा ण पेच्छिहिसि ॥ ६५ ॥

[गन्धमाजिघ्रन्पक्ककदम्बानां वाष्पभृताक्ष ।

आश्वासिहि पथिकयुवन् गृहिणीमुखं मा न प्रेक्षिष्यसे ।]

तरुण पथिका, पक्व कदंबांचा वास घेताना तुझे डोळे अश्रूंनी भरून आले आहेत. गृहिणीचें दर्शन होणार नाही असें मानू नको. धीर धर.

● पावसाळ्याच्या आरंभी पहिली मेघमार्जना झाली की कदम्ब फुलतात असा संकेत आहे. कदम्ब डंबरले तरी प्रवास पुरा झाला नाही म्हणून तरुण पथिक व्याकुल झाला. कदम्बाच्या नेंदाचे ठायी प्रियेचें सुल कप्पून तो त्याचा वास घेत आहे, त्यांना झुरवाळीत आहे.

५६६ लम्बालकिका :

566. Flowing Tresses

गज्ज महं चिअ उवरिं सव्वत्थामेण लोहहिअअस्स ।

जलहर ! लम्बालइअं मा रे मारेहिसि वराइम् ॥ ६६ ॥

[गर्ज ममैवोपरि सर्वस्थाम्ना लोहहृदयस्य ।

जलधर लम्बालकिकां मा रे मारयिष्यसि वरार्काम् ॥]

हे जलधर, माझे हृदय लोखंडासारखें आहे. शक्ति सर्वस्व एकत्रित करून तूं माझ्यावरच गर्जना कर; मात्र माझ्या लम्बालकिका प्रियेवर गर्जून विचारीचा वजी घेऊ नकोस.

● जलधारणामुळे कृष्णवर्ण असलेल्या मेघा, माझ्या प्रियेचा केशकलाप विपुल, काळामोर आणि लावलचक आहे; विरहिणी असल्यामुळे ती येणी घालीत नाही. आपल्याला खिजवण्यासाठी तिने आपला केशभार मोकळा सोडला आहे अशी गैरसमजुतीने तू विचारीवर गर्जे नकोस. मेघदूतांत कालिदासाने (२-२४) हाच प्रयोग केलेला आहे : “ हस्तन्यस्तं मुखमस-
कलव्यक्ति लम्बालकत्वात् । इन्दोर्दन्य त्वदनुसरणविलिष्टकान्तेर्विभर्ति ॥ ”
संजीवनीत मल्लीनाथ सांगतो, ‘ संस्काराभावाद्ब्रह्ममानकुन्तलत्वाद् ।’ पण्डित
मथुरानाथ शास्त्री मात्र कृष्णवर्णजन्य ईर्ष्या हा भाव गृहीत धरतात.
अलंकारतत्त्वाकरात (८२) विधि अलंकाराचे उदाहरण : “ असंभाव्य
हेतुफलप्रेषणं विधिः । ”

५६७ पीकपाहणी :

567. Rice Field.

पङ्कमइलेण छीरेकपाइणा दिण्णजानुवडणेण ।

आनन्दिज्जइ हलिओ पुत्तेण व सालिछेत्तेण ॥ ६७ ॥

[पङ्कमलिनेन क्षीरेकपायिना दत्तजानुपतनेन ।

आनन्द्यते हालिकः पुत्रेणेव शालिक्षेत्रेण ॥]

चिखलानें माखलेलें, पाण्यानें भरलेलें व गुडघ्याएवढें वाढलेलें
साळीचें शेत शेतकऱ्याला पोटच्या पोराप्रमाणें प्रिय वाटतें. त्याचैही
आंग चिखलानें माखलेलें असतें, तो दुधावर वाढतो व गुडघ्यावर रांगतो.

● संस्कृतात व प्राकृतात ही क्षीर म्हणजे दूध किंवा पाणी. भाषा-
निर्मात्यांनीं कल्पिलेल्या ह्या अद्वैताला अलीकडे व्यावहारिक स्वरूप आलेलें
आहे, एवढेंच. साळीचें शेत गुडघ्याएवढें वाढले आहे, तेथें संकेत
ठरविल्याची सूचना या मार्थेंत आहे असें टीकाकार सांगतात; पण गुडघ्या-
एवढा चिखल व पाणी असलेल्या या शेतात सवेताची पूर्तता कशी व्हावयाची ?

५६८ साळी :

568. Dew Drops.

कहँ मे परिणइआले खलसङ्गो होहिइ ति चिन्तन्तो ।

ओणअमुहो समुओ रुवइ व साली तुसारेण ॥ ६८ ॥

[कथं मे परिणतिकाले खलसङ्गो भविष्यतीति चिन्तयन् ।

अवनतमुखः सशूको रोदितिव शालिस्तुपारेण ॥]

साळीच्या लोंब्यावरून दंवाचे तुपार ठिक्कत आहेत. परिणतावस्थेत आल्यानंतर दुष्टांची सगति भोगावी लागणार, या भीतीनेच जणू त्यांनीं माना खालीं घातल्या आहेत, त्यांच्या अंगावर कांटा आलेला आहे आणि त्या अश्रु दाळीत आहेत.

● या लोंब्या पिकल्यानंतर उरळ व मुसळ या रालाच्या तावडीत सापडणार. टीकाकार सांगतात, संकेताप्रमाणें मी पहाटे शालिभेत्रात गेलें होतें, पण प्रियकर फिरकलाही नाहीं, अशी नीदाराभिसारिकेची ही दूती-जवळ तक्रार आहे. कीं खळ्यावर टवाळाच्या टोळक्याचा तळ असल्यामुळें संकेतभंगाची ही सूचना आहे ! कीं ज्याच्याशीं आपला विवाह होणार आहे तो दुर्जन आहे असें समजल्यामुळें उपवधू अश्रु दाळीत आहे !

५६९ प्रतिपदा :

569. First Moon.

संशाराओत्थंइओ दीसंइ गअणम्मि पडिवआचन्दो ।

रत्तदुळलन्तरिओ थणणहलेहो व्व णववहुए ॥ ६९ ॥

[संध्यारागावस्थगितो दृश्यते गगने प्रतिपच्चन्द्रः ।

रक्तदुकूलान्तरितः स्तननखलेख इव नववध्वाः ।]

आभाळात संव्याकाळची लाठी पसरली आहे. या छेने रंगलेली प्रतिपदेची चद्रकोर अशी दिसते की जगू नववधूच्या लाल वळानून तिच्या वक्षस्थलावरील नखक्षतच.

● सखी, तुझ्या प्रेमप्रसंगाची चिन्हे माझ्यापासून लपणार नाहीत असे कौतुमोद्धार. मित्रा, संध्याकाळ झाली, आज प्रतिपदा आहे, लवकरच अंधार होईल, संनेताची वेळ टळेल मित्रा जागा चुकेल, म्हणून चपळाई कर, अशी दूतीची प्रदोषाभिसारिकेला सूचना. अलंकारकौस्तुभात विवप्रतिविम्बभावाचे उदाहरण

५७० परिहास :

570. Disclosure.

अइ दिअर ! किं ण पेच्छेसि आआसं किं मुहा पलोएसि ? ।

जाआइ बाहुमूलम्मि अद्वअन्दाणं परिवोडिम् ? ॥ ७० ॥

[अयि देवर किं न प्रेक्षसे आकाशं किं मुधा प्रलोकयसि ।

जायाया बाहुमूलेऽर्धचन्द्राणां परिपाटीम् ॥]

भाउजी, चद्रकोरीच्या दर्शनासाठी आभाळाकडे फशाला उगाच टक लावता ! तुमच्या पत्नीच्या वक्ष स्थलावर अर्धचंद्राची रांगच लागली आहे, ती धा पहात नाही !

● हे उद्धार कौतुमाचे आहेत की उपहासाचे ! ही नरक्यताची कारागिरी नयन्याचीच असती तर एवढे खोचून बोलण्याचे कारण काय ? जाऊवाईचा काही गडबड भाउजीच्या दृष्टीस आणावयाची ही कारवाई असावी, माझे पति व तुमची पत्नी परस्परावर अनुरक्त आहेत हे कसे तुमच्या घ्यानीं आले नाही ? एकाद्या ज्योतिषासारखी मित्रा कवीप्रमाणे आभाळावर नजर रोखू नका, घरात काय चालले आहे ते पहा. गुरोसर, खोचून घेऊन घ्याव्यानींच, काव्यानुशासनात अतिशयोक्तीचे उदाहरणः “ विशेषविवक्षया भेदाभेदयोगायोग्यत्ययोऽतिशयोक्तिः ।

१. हिच्छी ३. इंद्राज ३. परिवाडिम्, परिपाडिम्.

५७१ अंतरीच्या वेदना :

571. Pangs.

वाआइ किं भणिज्जउ ? कैत्तिअमेत्तं व लिक्खए लेहे ! ।
तुह विरहे जं दुक्खं तस्स तुमं चेअ गहिअत्थो ॥ ७१ ॥

[वाचया किं भण्यतां कियन्मात्रं वा लिख्यते लेखे ।

तव विरहे यदुःखं तस्य त्वमेव गृहीतार्थः ॥]

तुमच्या विरहामुळे मला किती दुःख होत आहे तें तुम्हांला माहीतच आहे, तें वाचनें किती सांगणार आणि लेखणीनें कसे लिहिणार !

● माझ्या विरहदुःखाची तुम्हांला जाणीव आहे, कारण माझ्या विरहामुळे सध्या तुम्हीही तसेंच दुःख भोगीत आहांत, दोघाचेंही दुःख नष्ट करणें तुमच्याच हातीं आहे, म्हणून त्वरित परत या, असा प्रोषितपतिकेचा प्रवासी पतीला निरोप.

५७२ इंद्रजाल :

572. Magic.

मअणगिणो व्व धूमं, मोहणपिच्छं व लोअदिट्ठीए ।
जोव्वणधअं व मुट्ठा वहइ सुअन्धं चिउरभारम् ॥ ७२ ॥

[मदनाग्नेरिव धूमं मोहनपिच्छिकांमिव लोकदृष्टेः ।

यौवनध्वजमिव मुग्धा वहति सुगन्धं चिकुरभारम् ॥]

मुग्धेचा मुग्धेधित चिकुरभार पाहून वाटतें कीं हा जणू तिच्या हृदयांत धुमसणान्या मदनाग्नेाचा धूर आहे; किंवा हा तिच्या यौवनाचा ध्वज फडकत आहे; किंवा लोकांच्या दृष्टीला भुलविणारें हें जादूचें पीस आहे.

● तिचे कुंतल मोकळे व कुरळे असावेत; म्हणूनच त्यांच्या बटा वाऱ्याच्या लाटेसरशी मोरपंखासारख्या भुरभुरत होत्या. घेवर सागतो, हिंदुस्थानांतल्या स्त्रिया केंसांत कुल्ले माळतात व तीं ज्यांच्या दृष्टीस पडतात ते वाचवळतात.

५७३ निःशब्द :

573. Mute.

रूअं सिद्धं चिअ से असेसपुरिसे णिअत्तिअच्छेण ।

वाहोत्थेण इमीए अजम्पमाणेण वि महेण ॥ ७३ ॥

[रूपं शिष्टमेव तस्याशेषपुरुषे निवर्तिताक्षेण ।

वाग्वाद्गैणास्या अजल्पतापि मुखेन ॥]

अन्य पुरुषांपासून तिने आपली दृष्टि निवर्तित केली होती. तिच्या प्रियकराचें रूप तिच्या डोळ्यांत मखून राहिलें होतें. डोळ्यांतून झरणारे अश्रु तिच्या मुखावरून ओघवत होते आणि तिच्या मुखातून अक्षरही निघत नव्हतें. अशा रीतीने तिने आपल्या प्रियकराच्या रूपाचें वर्णन केलें.

● सतीने नाधिकेला विचारलें, ज्याच्यासाठीं तूं धुरत आहेस तो तुझा प्रियकर आहे तरों कसा ! या प्रश्नाचें हें उत्तर !

५७४ वासंती :

574. Girdle of Beads.

रुन्दारविन्दमन्दिरमअरन्दाणन्दिआलिरिञ्छोली ।

क्षणक्षणइ कसणमणिमेहल व्य महुमासलच्छीए ॥ ७४ ॥

[वृहदारविन्दमन्दिरमकरन्दानन्दिताल्लिपद्भिः ।

क्षणक्षणावते कृष्णमणिमेखलेव मधुमासलक्ष्म्याः ॥]

विकसित अरविन्दाच्या हृदयातील मकरन्दाच्या सेरानाने आनंदित झालेल्या मधुकराच्या पङ्क्ति झणकार करीत हिंडत आहेत. वाटते की जणू ही वसंतलक्ष्मीची कृष्णमण्याची मेवळाच रुणझुणन आहे.

● टीकाकार सांगतात, या उद्गारात उद्दीपनविभावप्रतिपादन आहे किंवा संकेतस्थानस्तुति आहे.

५७५ तो धन्य पुरुष जो—

575. Good Luck.

कस्मै करो बहुपुण्यफलैकतरुणो तुहं विसम्मिहइ ।

थणपरिणाहे मम्महणिहाणकलने व्व पारोहो ? ॥ ७५ ॥

[कस्य करो बहुपुण्यफलैकनरोस्तव विश्रमिष्यति ।

स्तनपरिणाहे मन्मथनिधानकलश इव प्ररोह ॥]

शुभ व पुण्यप्रद अशाच वृक्षाच्या पालवीला मंगल कलशावर स्थान प्रप्त होतें. तुझे विशाल स्तन मदनाच्या सपत्तीच्या कलशासारखे आहेत. त्यावर कोणा भाग्यवताच्या शुभ हाताना विश्रांति मिळणार !

● विशाल स्तन हे स्त्रीचें भाग्य आणि त्यांना स्पर्श करणें हें पुरुषाचें. असे भाग्य हें अनेक पूर्वे सत्कृत्याचें फळ पूर्वपुण्याईवाचून गुप्त धनाची प्राप्ति होत नाहीं. “ कोण्या सुमगाची मदनमजिरी साग सरे सुदरी । तो धन्य पुरुष जो—” सरस्वतीरुग्ठाभरणात ‘ अनूदा कुमारी ’ चें उदाहरण.

१ मामलि कस्म स्त्रे तुह २ पुण्यफले, पुण्यफले, पुण्यफले

५७६ चोरटी नजर :

576. Stealthy Glances.

चोरा सभअसतळ पुणो पुणो पेसअन्ति दिङ्ढीओ ।

अहिरसिअणिहिकलसे वय पोढवइआथगुच्छंङ्गे ॥ ७६ ॥

[चोराः सभयसत्पुण पुनः पुनः प्रेषयन्ति दृष्टीः ।

अहिरक्षितनिधिकलश इव प्रौढपतिकस्तनोत्सङ्गे ॥]

सर्पांनी रक्षिलेली संपत्तीची कळशी पाहून चोराना लोभ वाटतो, भीतीही वाटते तिजकडे ते सत्पुण दृष्टीने पुन पुन पाहतात, पण तिअ स्पर्श करावयास धजत नाहीत. जिचा पति शूर आहे अशा स्त्रीच्या स्तनाकडे चोर कामुक अशाच सत्पुण व सभय दृष्टीने पाहतात.

● भूमिगत द्रव्यांचे महावर्प संरक्षण करीत असतात हा संकेत प्राचीन व प्रसिद्ध आहे. हे सर्प सदैव पहाण्यावर असतात असे नाही, मात्र ते जवळपास कोठे तरी असतात आणि द्रव्यस्थानाच्या आमपास विरुद्धाराला दश करतात, अशी समजूत आहे. तीमुळे गुप्त संपत्तीचे थोडेबहुत रक्षण होतं, हे मात्र खरे. तद्वतच चोरकामुकापासून घराच्या स्त्रियांचे रक्षण नुसत्या दराण्याने होतं. किंवा, जे स्त्रियांचा उपभोग घेत नाहीत, तेवळ त्यांचेभोवती वेढोळे घालून बसतात ते कामुकाना सर्पासारखे भासतात.

५७७ रोमांचित :

577 Close Embrace.

उव्वहइ णवतणोइकुरोमअपमाहिआडे अङ्गाडं ।

पाउमलच्छीअ पओहोहेहिं परिपेछिंओ विञ्जो ॥ ७७ ॥

१ पेकयन्ति, पेछयन्ति २ पांडमदिला, पिङ्गबहुआ ३ प्रवीरपतिद्या. घरस्वनीकटाभरणातीव पाठ चोरा सभयसत्पुण पुणो पेसवन्ति दिङ्ढीओ । अहिरसिअणिहिकलसे वयोदहलसूयगुत्सङ्गे ॥ ५ तिण ६ पाउड. ७ पदि-
गिदिओ, पदिवेदिओ

[उद्धृताति नवतृणाङ्कुररोमाश्चप्रसाधितान्यङ्गानि ।

प्रावृद्धलक्ष्म्याः पयोधरैः प्रतिप्रेरितो विन्ध्यः ॥]

प्रावृद्धलक्ष्मीच्या पयोवराच्या स्पर्शाने विन्ध्य रोमाचित होतो आणि देहावर तृणांकुरांची शोभा धारण करतो.

● वर्षाऋतूच्या देवतेने प्रेरणा दिलेले मेघ (पयोधर) विन्ध्य पर्वताला आलिंगन देतात (त्यावर जलवर्षाव करतात) आणि पर्वतावर उगवणारे हिरवेगार तृणांकुर रोमाचासारखे शोभतात. अलंकारसौस्तुभात रूपक अलंकाराचे उदाहरण : 'तद्रूपकं त्वमेदः स्यादुपमानोपमेययोर्यत्र ।'

५७८ गुणविशेषः

578. Water Fowls.

आम! बहला वणोली, मुहला जलरङ्कुणो, जलं सिसिरम् ।

अण्णणईणं वि, रेवाइ तह वि अण्णे गुणा के वि ॥ ७८ ॥

[सैत्यं बहला वणोली मुखरा जलरङ्गवो जलं शिशिरम् ।

अन्यनदीनामपि रेवायोस्तथाप्यन्ये गुणाः केऽपि ॥]

होय; ह्या नदीचे पाणी गार आहे, हिच्या प्रवाहांत पाणकोंबड्या आवाज करीत आहेत; हिच्या काठावर दाट झाडी आहे; मान्य; इतर अनेक नद्यांमध्ये हे गुण आहेत. रेवा नदीमध्ये मात्र असे आणखी काही गुण आहेत की जे इतरत्र आढळत नाहीत.

● नदी व छी याचे गुण त्याच शब्दांनी सूचित केले आहेत. ही सुचसना आहे, हिचा स्पर्श शीतल आहे. हिच्या चरणातून नूपुराचा शंकार निघत आहे; हिच अगा आणखी अनेक गुण आहेत — पण हिच्याहून

१. प्रतिप्रेरित, प्रतिपीडित. २. वणोली. ३. कुकुणो, शकुणो, रंक्वो.
४. गोलाइ. ५. आंध्रबहुला. ६. गांदावया.

मला माझी प्रियाच अधिक आवडते; कारण माझी प्रिया आहेच तशी; शिवाय तिच्या अंगां असे काही आणखी गुणविशेष आहेत की ते माझे मलाच माहीत !

५७९ वेलफळ :

579. Transgression.

एह ! इमीअ णिअच्छइ परिणअमालूरसच्छहे थणए ।

तुझे सत्पुणिसमणोरहे व्व हिअए अमाअन्ते ॥ ७९ ॥

[आगच्छतास्या निरीक्षध्वं परिणतमालूरसदृशी स्तनौ ।

तुझी सत्पुरुषमनोरयाविध हृदये अमान्ती ॥]

या आणि निरखून पहा. तिचे उंच स्तन कसे पिकलेल्या वेलफळसारखे दिसत आहेत. सत्पुरुषाचे मनोरथ उत्तुंग असतात, ते त्याच्या हृदयांत मावत नाहीत, प्रत्यक्षान प्रकट होतात; त्याचप्रमाणे हे स्तन तिच्या वक्ष स्थळाचे ठायीं मावले नाहीत, म्हणून ते उत्तुंग स्वरूपांत प्रकट झाले आहेत.

● तिला आपले मनोविकार यापुढे हृदयांत लपवून ठेवता येणे शक्य नाही.

५८० नम मेघांनीं आक्रमिलें :

580. Rains Came.

हत्थाहत्थि अहमइमिआइ चासागममि मेहेहिम् ।

अव्वो ! किं पि रदस्सं छणं पि णइद्दगं गलइ ॥ ८० ॥

[हस्ताहस्ति अहमहमिक्रिया चर्षागमे मेघैः ।

आद्यर्थे किमपि रदस्यं छन्नमपि नमोद्भूतं गलति ॥]

१. मालूर न मायते, न सम्माते

कधीं एकमेकाशीं सहकार्य करून, तर कधीं परस्पराशीं स्पर्धा करून वर्षागमकालीं मेघ आभाळाचें अगण झाकतात, तरी ही वर्षाकालात नभ पाझरतें व त्याचें हृदय व्यक्त होतें हें एक आश्चर्यकारक रहस्य आहे.

● आभाळात मेघ जमू लागले म्हणजे विरहिणींच्या हृदयात अनेक भावना दाटतात आणि त्यांना वियोगदुःख असह्य होतें, अखेरीस त्यातून त्यांच्या अंतर्दुःखाची प्रीति व्यक्त होते. म्हणून पीतांबर सागतो, वर्षाकालीं तीर्थयात्रागमन निषिद्ध मानणें हा धर्म आणि रहस्य फार दिवस गुप्त रहात नाही हें लक्षात घ्यावून सावधगिरीनें कर्तव्य करावे ही नीति.

५८१ भटक्या :

581 Wanderer.

केत्तिअमेत्तं होहिइ सोहग्ग पिअअमस्स भमिरस्स ।

महिलामअणलुहाउलकडक्खविकखेववेप्पन्तम् ? ॥ ८१ ॥

[कियन्मात्र भविष्यति सौभाग्यं प्रियतमस्य भ्रमणशीलस्य ।

महिलामदनधुधाकुलकटाक्षविक्षेपगृह्यमाणम् ॥]

माझ्या भटक्या प्रियतमाला भटकण्यात आणखी किती दिवस सुख वाटणार ! मदनधुधेने व्यापुल झालेल्या महिलेच्या नुसत्या कटाक्षावर तो आणखी किती दिवस झुलन राहणार !

● गुणगर्विता नायिका पतीला उद्देशून सखीला सांगते, माझी खात्री आहे की मी त्याला पुन्हा जिंकूनच, कारण माझ्या हृदयात सद्भाव आहे, केवळ मदनधुधा नाही, आणि पुनर्मिलन होईल तव्हा आम्हां उभयतांना कवढा आनंद होईल ! पीतांबर सागतो, ज्याचें चित्त अस्थिर असतें त्यानें हातीं घेतलेलें कोणतेही कार्य मिळीस जात नाहीं, ही नीति.

५८२ कौवडा :

582. Fright.

णिअधेणिअं उवउहसु, कुक्कुडसदेन झत्ति पडिबुद्ध ।

परवसइवाससद्धिर ! णिअए वि घरम्मि, मा भासु ॥ ८२ ॥

[निजगृहिणीमुपगृहस्य कुक्कुटशब्देन झटिति प्रतिबुद्ध ।

परवसतिवासशद्धिभिजकेऽपि गृहे मा भैषीः ॥]

प्रियकरा, कौवडा आरवला आणि तू दचकून जागा झालास. थापण परगृही शोंपलें आहोंत अशी का तुला धास्ती वाटली ! तूं स्वगृहीच आहेस, मिळं नकोस, जागा हो आणि आपल्या भायेंला बालिंगन दे.

● पहाटे दारावर थाप पडली तेव्हा प्रवासी पति अधेली परतला असावा अशा कल्पनेनें दोघेही घाबरली. त्यानें सिड्कीतून बाहेर उडी टाकली व आजूबाजूला पाहिलें, तेव्हा त्याला आढळून आलें कीं हें आपलेंच घर आहे; आणि तिनें थरथरत्या हातांनीं दार उघडलें व पाहते तों रतीवाचा गवळी ! तेरो चूप, मेरी चूप ! अशी कथा अवार्चानि पाश्चात्य स्त्रीचरित्रात आहे.

५८३ दुर्दिनाभिसारिका :

583. Storm Scene.

सरपवणरअगलत्थियेअगिरिऊडावडणभिण्णदेहस्म ।

धुमाधुमद जीअं व विज्जुआ कालमेहस्म ॥ ८३ ॥

[सरपयनरयंगलद्वस्तितगिरिफूटापतनभिन्नदेहस्य ।

धुक्धुक्कायते जीघ इय विद्युत्कालमेघस्य ॥]

१. घोरिणि २ धन्या. ३. गलत्पदण, गलदापिअ. ४. धुक्धुक्कायते
५ विज्जुदिआ

सौसाध्याच्या वाय्याने काळ्या कभिन्न मेघाला गचांडी देऊन पर्वत-
शिखरावर आपटले. या आघातामुळे मेघाचा देह छिन्नविच्छिन्न झाला
आणि त्याची जीवनज्योति जी वीज ती सकंप झाली.

● मेघदर्शनाने तस झालेल्या प्रोषितपतिकेच सखीला निवेदन. माझे
प्राण कंठाशी आले आहेत, प्रियकर लवकर परत आला नाही तर माझी
घडगत नाही. किंवा अशा कोलाहलातही अभिसाराला उद्युक्त झालेल्या
नायिकेची अवस्था.

५८४ मेघगर्जना :

584. Rainbow.

मेहमहिसस्स णज्जइ उअरे सुरचावकोडिभिण्णस्स ।

कन्दन्तस्स सविअणं अन्तं व पलम्बए विज्जू ॥ ८४ ॥

[मेघमहिषस्य ज्ञायते उदरे सुरचापकोटिभिन्नस्य ।

क्रन्दतः सवेदनमन्त्रमिव प्रलम्बते विद्युत् ॥]

इंद्रधनुष्याने मेघरूपी महिषाच्या उदराचा भेद केला आणि त्याचे
वीजरूपी आतडे लोंबू लागले, तेव्हा वेदनांनी व्याकुल झालेला मेघ
मोठ्याने ओरडला.

● वर्ण व आकारसादृश्यामुळे मेघावर महिषत्वाचा आरोप केलेला
आहे. टीकाकार सांगतात; महिषासुराच्या वधाने स्वर्गात देवानाही आनंद
झाला, मग पृथ्वीवरील मानवाना किती आनंद झाला असेल ! यावरून
असा समज होण्याचा संभव आहे की ही गाथा रचण्यात आली तेव्हा
महिषासुरमर्दनाची पौराणिक कथा प्रचलित झालेली होती. या संदर्भा-
वरून गाथासप्तशतीचा काळ अलीकडे ओढण्याचा यत्न होणे शक्य
आहे. वस्तुतः अशा अनुमानाला काही आधार नाही; कारण महिषासुराच्या
वधाशी इंद्राचा किंवा त्याच्या धनुष्याचा यरिक्चितही संबंध नाही.
इंद्रावर युद्धाशीही या गायेचा संबंध जोडता येईल असे वाटत नाही.

५८५ माला :

585. Spear.

णवपल्लवं विसर्ण्णा पद्मिआ पेच्छन्ति चूअरुक्खंस्स ।

कामस्स लोहिउप्पङ्गराइअं हत्थमल्लं व ॥ ८५ ॥

[नवपल्लवं विस्पर्णाः पथिकाः पश्यन्ति चूतवृक्षस्य ।

कामस्य लोहितसम्हराजितं हस्तमल्लमिव ॥]

रक्ताने माखळेच्या कामदेवाच्या हातमाल्यासारखी दिसणारी
आंब्याची नवी पालवी दृष्टीस पडतांच प्रवासी विषण्ण होतात.

● वसंतातील वातावरणामुळे हृदय विशेष संवेदनाग्रहणक्षम असते.
आंब्याची तावी पाने माल्याच्या आरक्त पानांसारखी भासतात व ती
हृदयाला थोचतात. प्रेमी जनांच्या हृदयाचा वारंवार भेद करणारा
कामदेवाचा माला नेहमीच आरक्त असतो.

५८६ महिलांचा दोष :

586. Cruelty.

महिलाणं चिअ दोसो जेण पवासम्मि गळ्विआ पुरिसा ।

दोतिणिण जाव ण मरन्ति ता ण विरहा समप्पन्ति ॥ ८६ ॥

[महिलांनामेव दोषो येन प्रयासे गर्विताः पुरुषाः ।

द्वे तिष्ठो यावन्न त्रिपते तावन्न विरहाः समाप्यन्ते ॥]

प्रवासात काळ घालविण्यांत पुरुषांना भूषण वाटावे हा महिलांचाच
दोष. विरहामुळे यांच्या दोन तीन क्षिया मरणार नाहीत तोंवर इतर
क्षियांचे विरहदुःख समाप्त होणार नाही.

१. विमला. २. विकला, विरहलोला. ३. लोहपुङ्गराजितम्, लोहितपुङ्गः,
लोहितोऽप्यंगः, लोहितौघराजितम्. ४. दिग्नाः.

५८७ दर्शन :

587. Crisis.

बालअ ! दे वच्च लहुं ! मरइ वराई, अलं विलम्बेण ।
सा तुज्झ दंसणेण वि जीवेज्जइ, णत्थि संदेहो ॥ ८७ ॥

[बालक हे ब्रज लघु म्रियते चराकी अलं विलम्बेन ।
सां तव दर्शनेनापि जीविष्यति नास्ति संदेहः ॥]

हे बालक, विलंब पुरे झाला; आतां लवकर घरीं जा, नाहीतर
बिचारी मरून जाईल. तुझे नुसते दर्शन झालें तरी ती वांचेल, यांत
संशय नाही,

● परवेदनानभिज्ञ, म्हणून बालक, नेत्रीं प्राण आणून ती जीव धरून
राहिलेली आहे. तुझ्या दर्शनानें तिच्या जीवशक्तीचें पुनरुज्जीवन होईल.
दर्शनानंतर प्रेम प्रकट केलेंस तर ती तावडतोव खडखडीत बरी होईल.

५८८ सजणा पहाट झाली—

588. Foolish Deer.

तम्बिरपसारिअहुअवहजालालिपलीविएं वणाहोए ।
किंसुअवणान्ति कलिऊण मुद्धहरिणो ण णिकमइ ॥ ८८ ॥

[ताम्रवर्णप्रसृतहुतवहज्वालावालिप्रदीपिते वनाभोगे ।

किंशुकवनमिति कलयित्वा मुग्धहरिणो न निष्कामति ॥]

रानांत जागोजाग पेटलेल्या वणव्यांच्या तांबड्या लाल उवाळांच्या
ओळींनीं वनप्रदेश प्रकाशित झाला, अज्ञ हरणाला त्या ज्वाला पळसाच्या
फुललेल्या झाडीसारख्या वाटल्या; म्हणून बिचारा अरण्यांतून बाहेर
पडलाच नाही.

● हरणाला त्याच्या मूर्खपणाचें व निष्काळजीपणाचें प्रायश्चित्त मिळालें; वेळींच योग्य ती खबरदारी घे, नाहीतर तुझी अवस्था तशीच होईल, अशी परस्त्रीलंपट नायकाला सूचना. उजाडलें, रहदारी सुरू होण्यापूर्वी घरी जा; तिच्या घरी तूं चोरून येत असतोस अशी शेजाऱ्यांना कुणकुण लागलेली आहे व ते तुझ्यावर चिडलेले आहेत. विलंब केलास तर त्याच्या क्रोधाभीत होस्पळशील, आजूराजुच्या लोकांना आपल्या प्रेमसंबंधाबद्दल बौतुक वाटतें अशी तुझी समजूत असेल तर ती चुकीची आहे.

५८९ मैना :

589. Myna.

णिहुअणसिप्यं तंह सारिआइ उल्लाविअं म्ह गुरुपुरओ ।

जह तं वेलं माए ! ण आणिमो कत्थ वच्चामो ॥ ८९ ॥

[निधुवनशिंल्यं तथो शारिकयोल्लपितमस्माकं गुरुपुरतः ।

यथा तां वेलं मातर्न जानीमः कुत्र वज्रामः ॥]

अयाई ! आमच्या प्रेमविलासाचें वर्णन मैनेनें गुरुजनांसमक्ष केले; त्यावेळीं मला इतकी लाज वाटली कीं कोठें जावे तेंच कळेना !

● शुक्लारिवा संशेत. संदर्भावरून पाटतें कीं मैनेनें वर्णिलेला प्रेमविनास प्रतिपत्तीचा असावा. टीकावार मात्र सांगतात कीं नायिकेच्या सख्यानीं व सपत्नीनीं तिच्या मंदिरांतून बाहेर पडणाऱ्या तिच्या उपपत्तीला पाहिलें आणि बाकी जाणीव झाली तेव्हा तिला वाटलें कीं या वेळीं घरणी आपल्याला पोटांत धोरेंल तर बरें. तुलनेसाठीं आर्यासप्तशतीतील यत्न पहा :

मदनादर्पति दयितो हसति सखी विशति धरणिमिव धाला ।

ज्वलति सपत्नी कीरे जल्पति मुग्धे प्रसीदेति ॥ ६५३ ॥

५९० नवती :

590. Puberty.

पञ्चगङ्गकुल्लदलुल्लसन्तमअरन्दपाणलेहलेओ ।

तं णत्थि कुन्दकलिआइ जं ण भमरो महइ काउम् ॥ ९० ॥

[प्रत्यग्रोत्कुल्लदलोल्लसन्मकरन्दपानलुब्धः ।

तन्नास्ति कुन्दकलिकाया यन्न भमरो वाञ्छति केतुम् ॥]

ताज्या उमलणाच्या कुंदकळीच्या पाकळ्यापाकळ्यातून सगणार मधु पिण्यास लुब्ध असलेला लम्पट भ्रमर कलिकेशीं सर्व प्रेमविलास करून पाहतो. विलासाच्या साधनापैकी येथे नाही असे काहीही नाही.

● असा एकही प्रेमविलास नाही की जो भ्रमर कलिकेशीं करित नाही. प्रथम तो वेलीभोंवतीं घिरव्या धालतो व कलिका हेरतो; नंतर तिच्याभोंवतीं घोंटाळतो, मग तिच्यासमोर घुमतो व तिच्याशीं कुजबुजतो, नंतर तिच्या पाकळी पाकळीचें चुंबन घेतो—तृप्तीसाठी तो काय करणार नाही याचा नेम नाही; कळी कुरतडूनही टाकील.

५९१ कुन्दा :

591. Vision.

सो को वि गुणाइसओ ण आणिमो मांमि ! कुन्दलइआए ।

अच्छीहिं चिचअ पाउं अहिर्लस्सइ जेण भमरेहिम् ॥ ९१ ॥

[स कोऽपि गुणातिशयो न जानीमो मातुलानि कुन्दलतिकायाः ।

अक्षिम्यामेव पातुमभिलष्यते येन भमरैः ॥]

१. लेहलेओ, लेहिलो. २. पाउम्. ३. उन्मीलित, पुञ्ज. ४. लम्पट, लोळ. ५. पातुम् ६. बहिणी. ७. कलिआए. ८. अहिलस्सइ. ९. अभिलष्यते.

मामी; कुन्दलतांचे अंगी आकर्षक असे कोणते विशेष गुण असतात, फोंग जाणे. कुंदांचा आस्वद नेत्रांनीही घ्यावयास भ्रमर उसुक असतात, हे मात्र खरे.

● कांही रसाचा आस्वाद नेत्रांनी घ्यावयाचा असतो तर कांहीचा ओठांनी. डोळे काय, कोटेंही रोसतां येतात; ओठ टेंकण्याला अनुमति घ्यावी लागते अगर संधि साधावी लागते. येथें दृष्टिमुखापलीकडे मजस मारता येणार नाही अशी सूचना. अलंकारबोस्तुभांत विशेषोक्तीचे उदाहरणः 'हेतौ सत्यपि कार्यानुत्पत्तिः स्याद्विशेषोक्तिः ।'

५९२ पाटलाच्या पोरी —

592. Beauty Queen.

एव चिअ रूअगुणं गामणिधूआ समुज्जहइ ।

अणिमिसणअणो सअलो जीए देवीरुओ गामो ॥ ९२ ॥

[एकैव रूपगुणं ग्रामणीदुहिता समुद्भवति ।

अनिमिषनयनः सकलो यया देवीरुतो ग्रामः ॥]

पाटलाची मुलगी इतकी सुंदर आहे की ती दृष्टिपात केताच सारे लोक तिच्याकडे अनिमिष नेत्रांनी पाहतात. तिच्या सौंदर्यामुळे सारे गंवयती देखण पावते.

● देव कधीही रोळे मिटात नाहीत असा गंवेज आहे. दुर्दैव त्याने, काण आमने मारे अनानार विचार्यांना उपस्था होण्यांनी पहावे लागतात ! तिच्या न्यायाळ्यांना लोक पाहण्या मिटण्याची भैरविक कियारी विगरे; कयांच्या दृष्टीने एवल्यानुळे गाव्यांना देवाय ग्राम शाने.

५९३ समुद्रमंथन :

593. Luscious Lips.

मण्णे आसाओ चिचअ ण पाविओ पिअअमाहररसस्स ।

तिअसेहिँ जेण रअणाअराहि अमअं समुद्धरिअम् ॥ ९३ ॥

[मन्ये आस्वाद एव न प्राप्तः प्रियतमाधररसस्य ।

त्रिदशैर्येन रत्नाकरादमृतं समुद्धृतम् ॥ ॥]

: सदैव तरुण असणान्या देवांनी अमृतासाठीं समुद्रमंथन केलें, त्या अर्थी वाटतें कीं त्यांना प्रियतमाच्या अधररसाचा आस्वाद मिळालेला नसावा.

● नाही तर नित्य तारुण्य अंर्गी असलेले अमर देव केवळ अमृतासाठीं एवढा एटाटोप कशाला करते ? पीतावर सांगतो, ' अर्कं चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्, इति नीतिः । ' देवांची जातच हव्यासी. अधरामृताचा आस्वाद मिळत असता तरी केवळ तुलनेसाठीं अमृत मिळविण्याकरितां त्यांनीं समुद्रमंथन केलेंच असतें ! तुलनेसाठी 'पहा :

॥ संदष्टेऽधरपल्लवे सचकितं हस्ताग्रमाधुन्वती ।

मा मा मुञ्च शठेति कोपधचनैरानर्तितभ्रूलता ॥ -

सीतकारांचितलोचना सरभसं यश्चुविता मानिनी ।

प्राप्तं तैरमृतं अमाय माधितो मूढः सुरैः सागरः ॥३२॥

अमरुशतक : ध्रुव प्रत.

५९४ हरिणी :

594. Last Look.

आअण्णाअट्ठिअणिसिअभल्लेमम्माहआइ हरिणीए ।

: अइंसणो पिओ होहिइ ति वलिउं चिरं दिट्ठो ॥ ९४ ॥

[आरुर्णारुष्टनिशितमल्लमर्माहतया हरिण्या ।

अदर्शनः प्रियो भविष्यतीति वलित्या चिर दृष्ट ॥]

धनुष्याची दोरी कानारयंत ओढून सोडलेल्या तीक्ष्ण बाणानें मर्म-
स्पर्शां जखमी झालेली हरिणी मान वळवून आपल्या प्रियकराकडे
पाहते. पुन्हा त्याचें दर्शन होणार नाही म्हणून त्याला अखेरचें डोळे
भरून पाहून घेते.

● जीव जाणार म्हणून नव्हे, यापुढें प्रियकराचें दर्शन होणार नाही
म्हणून हरिणी व्याकुल झाली. पूर्वी रोज भेटणाऱ्या पण अलीकडे अन्य
स्त्रीवर आसक्त झाल्यामुळें दुर्लभदर्शन झालेल्या नायकाला उद्देशून
नायिकेचे उद्गार.

५९५ दरारा :

595. King's Enemy.

विषमद्विअपिक्वेकम्बदंसणे तुज्झ सत्तुघरिणीए ।

को को ण पत्थिओ पहिआअं डिम्भे रुअन्तम्मि ॥ ९५ ॥

[विषमस्थितपक्वैकाम्रदेशने तव शत्रुगृहिण्या ।

कः को न प्रार्थितः पथिकातां डिम्भे रुदति ॥]

अरण्यात आव्याचें झाड अवघड जागीं होतें व त्यावर पिकलेला
असा एकच एक आमा होता. त्याचा हट्ट धरून मूल रडू लागलें. तो
काढून देण्यासाठीं तुझ्या शत्रूच्या खनिं कोणकोणत्या पथिकाची विनवणी
केली नाही ?

● पण राजा, तुम्हा दरारा असा का तें पळ तिला कोणीही काढून दिलें
नाहीं, कारण तिच्या पतीशीं असलेलें तुझें शत्रुत्व सर्वांना माहीत होतें.

क्षुल्लक बाबतीतही राजाच्या मर्जीविरुद्ध जाण्याचे साहस सहसा कोणी करीत नाही. ही गाथा एकाद्या समकालीन पण आता अशत असलेल्या प्रसंगावर आधारलेली असावी.

५९६ पुष्प-नृत्य :

596. Flower Dance.

मालारी ललिउल्लुलिअग्राहुमूलेहिँ तरुणहिअआइँ ।

उल्लूरइ सज्जुल्लूरिआइँ कुसुमाइँ दावेन्ती ॥ ९६ ॥

[मालाकारी ललितोल्ललितबाहुमूलाभ्यां तरुणहृदयानि ।

उल्लुनाति सद्योऽवल्लनानि कुसुमानि दर्शयन्ती ॥]

नुकत्याच तोडलेल्या फुलांचे गेंद तरुणांना दाखवितांना माळीण दंड उमारून आपल्या स्फुरणाच्या स्तनांचें सींदर्य दाखविते आणि त्यांच्या हृदयांचें चटकन अपहरण करते.

● मुळांत बाहुमूल असा शब्द आहे; त्याचा अर्थ बगल, बाहुटा. मार्दव व माधुर्य निर्माण करण्यासाठी या गाथेंत 'ल' हें कोमल अक्षर अनेक वेळां येईल अशी योजना केलेली आहे. तोडलेलीं फुलें दाखवतांना ती एवढा नखरा करीत आहे. फुलें तोडतांनाच्या तिच्या लीला पहावयास कोणी उमा राहता तर त्याला तिनें आणखी किती किती विलास दाखविले असते !

५९७ पंचकडी :

597. Irresistible.

मज्झो, पिओ, कुअण्डो, पछिजुआणा, सवत्तीओ ।

जह जह वड्ढन्ति थणा तह तह छिज्जन्ति पञ्च वाहीए ॥९७॥

[मध्यः प्रियः कुटुम्भं पछीयुद्यानः सपत्न्यः ।

यथा यथा वर्धते स्तनौ तथा क्षीयन्ते पञ्च व्याध्याः ॥]

व्याधाच्या तरुण स्त्रीचे स्तन पुष्ट होऊं लागले तसतशी तिची कमर, तिचा पति, त्याचें धनुष्य, तिच्या सवती व गांवचे तरुण, अशी पंचकडी क्षीण होऊं लागली.

● मुळांतील 'मज्झो' 'मध्यः' याचा अर्थ भाषांतरांत 'कमर' असा दिलेला आहे; कारण कमर शरीराच्या मध्यम्यानीं असते, इतकेंच नव्हे, तिच्या मध्यस्थीनें अंगप्रत्यंगाच्या विविध विलासनां वैशिष्ट्य प्राप्त होतें; शिवाय या अर्थानें हा शब्द मुळांत अनेक वेळां आलेला आहे. वेदनें मात्र याचा अर्थ 'मध्यस्थ, त्रयस्थ,' असा दिला आहे; तिचें सौंदर्य बहराला येऊं लागलें तसतशी मध्यस्थांची तटस्थता नष्ट झाली आणि तेशी तिच्याविषयीं आसक्त झाले. 'कुअण्ड' या प्राकृत शब्दाचें संस्कृतीकरण एका पाठभेदात 'कोदण्ड' असें आढळते. तें मला स्वीकाराई वाटतें; कारण नवपत्नीवरील आसक्तीमुळे व्याघ्रानें आपलें धनुष्य तासून हलकें घेण्याचे उद्देशेस मुळांत इतरत्र आलेले आहेत. व्याघ्र शिकाराला जार्जनासाला, म्हणून कुटुंबाची उपासमार होऊं लागली आणि कुटुंबांतील माणसें क्षीण झालीं, हा अर्थ अगदींच व्यावहारिक व रुच वाटतो.

५९८ माळीण :

598. Darling.

मालोरीए वेह्लहलपौहुमूलावलोजणसअह्लो ।

अलिअं पि भमइ कुसुमग्वपुच्छिरो पंसुलजुआणो ॥ ९८ ॥

[मालाकार्याः सुन्दरयाहुमूलावलोकनसदृशः ।

अलीकमपि भ्रमति कुसुमार्घप्रश्नशीलः पांसुलयुया ॥]

माळणीचे सुंदर स्तन पाहण्याच्या इष्टेनें तद्दानछेडे छंयट तरुण पुढांची किंमत विचारण्याच्या निमित्ताने तिच्या मोक्षनीं घोंटाळतान.

● मोल विचारलें माळेंचें पण हवें होतें माळिणीचें. पाहिल्या प्रश्नाला उत्तर मिळालें कीं पुढें प्रश्न विचारीत विचारीत पाठलाग करतां येतो. 'अरे ! मला वाटलें होतें हीं फुलें आतां फार महाग झालीं असतील;' किंवा, 'वाः ! फुलें स्वस्त झालेलीं दिसतात; वाग कोठें आहे ? फुलें वेंचायला फार पहाटे उठावें लागत असेल, नाही ? मग मुकाम मळ्यांतच करावा लागत असेल ! मळ्यात रात्री चोराचिलटाची एकटीला भीति वाटत नाही ?' जमलें तर जमलें, नाही तर चालले पुढल्या गाळ्यावर; आपल्याला हिमोड नाही, विधिनिषेध नाही. कोठेंही व केव्हाही, लंपटाची एकच रीत. मुळात बाहुमूल शब्द आहे. त्या काळीं माळणी चोळ्या घालीत नव्हत्या कीं काय ? कीं बिन-बाह्यांच्या कांचोळ्या घालीत होत्या ? बाहुमूलांना मुळात वेल्हह्ल = वेल्हाळ = विस्तृत किंवा सुंदर हें विशेषण योजलेलें आहे; त्यावरूनही स्तन हेच अभिप्रेत असावेत असें दिसते.

५९९ रेवा :

599. Short Memory.

अकअण्णुअ ! घणवण्णं घणपण्णन्तरिअतराणिअराणिअरम् ।

जइ रे रे वाणीरं रेवाणीरं पि णो भरसि ? ॥ ९९ ॥

[अकृतज्ञ घनवर्ण घनपर्णान्तरिततराणिकरनिकरम् ।

यदि रे रे वाणीरं रेवानीरमपि न स्मरसि ॥]

अरे कृतज्ञा, दाट पालवीमुळें रविकिरणांचा प्रवेशही ज्यांत हांत नाही अशा घनपर्ण व कृष्णवर्ण बांबूंच्या वनाची आठवण विसरलास तरी हरकत नाही, पण नर्मदेचें पाणी तूं फसा विसरलास ?

● त्याला तिचा विस्मय पडला होता. साहजिक आहे. माणसाने आठवणी ठेवायच्या तरी किती ? त्यानें विचारलें, क्षमा करा, कुठे बरें आपली भेट झाली होती ? यावर नायिकेनें उद्देगाने बरील उद्गार काढले. ज्या घन-

दाट बनानें सुयाचे किरण झाकले, त्यानें आपले प्रेमप्रसंगही झाकले, त्याचा तुला विसर पडला असेल, कारण माझ्यासारख्या अनेक मैत्रिणींना तू तेथें नेलें असशील पण तुझ्या भेटीसाठीं जिवावर उदार होऊन मी नर्मदेचे पाणी पोहून आलें होतें, ती आठवणसुद्धा विसरलास काय ? किंवा नर्मदेच्या प्रवाहात आपण ज्या अलौकिक क्रीडा केल्या त्याचीसुद्धा तुला आठवण नाही काय ? असे साहस किंवा कौशल्य तुला इतरच क्वचितच आढळलें असेल, काय, त्याचेंही स्मरण नाही ? खरा कृतघ्न आहेस. या गाथेंत राग व्यक्त करण्यासाठीं 'र' हें सर अक्षर पार वेळा योजलेलें आहे.

६०० वैद्यः

600 Doctor

मन्द पि ण आणइ हलिअणन्दणो, इव हि डड्डगामम्मि ।

गहवइसुआ विपज्जइ, अवेज्जइ, कस्स साहामो ? ॥ १०० ॥

[मन्दमपि न जानाति हलिकनन्दन इह हि दग्धग्रामे ।

गृहपतिसुता विपद्यतेऽपैद्यके कस्य कथयाम ॥]

धरधयाच्या मुलीची तब्वेत बिघडली आहे. तिचा नवरा तर शुद्ध नागरगठ्ठ्या आहे. त्याला काहींसुद्धा कळत नाही. या भिवार गावांत वेगही नाही. आता तिच्या आजाराचें दु ख कोणाला सांगू ?

● गृहपतिसुता व हलिकनन्दन या जोड उल्लेखावरून वाटतें की हे जामात जमदग्नि घराजवई असावेत आणि सासरे गर्भश्रीमत पाटीलबुवा असावेत, शिवाय आजाराचे वेळीं ती आपल्या दरिद्री सासरीं आलेली असावी आणि या गाथेंतील उद्गार फाटणारी सगळी तिच्यारोबर पाठराखीण म्हणून आलेली असावी अशा परिस्थितीत सासरीं व माहेरी नायिकेचें वर्चस्व असावयाचेंच आजाराचें निदान करण्यासाठीं परगावच्या वैद्याला आणावें कीं तिलाच परगावीं वैद्याकडे न्यावें अशी वागवाट चाललेली

दिसते. तिचा प्रियकर वैद्य असावा अगर वैद्याच्या बत्तावणीखाली त्याला घरात आणण्याचा किंवा तिला त्याच्या घरी नेण्याचा हा मनसुबा असावा. हलिकनन्दनाला या कटाचा संशयसुद्धा यावयाचा नाही, असें सखीचें आश्वासन. स्त्रीचरित्रात या मासल्याच्या अनेक गोष्टी आहेत. 'मंत्रमपि न जानाति' असा पाठभेद आहे : 'हलिकपुत्राला साधा मंत्रसुद्धा घालता येत नाही, मग रोगनिदान कसें करता येणार ?' बेल वळण्यांत बिचान्याचा जन्म गेला, त्याला स्त्रियाचें मनोगत किंवा कारस्थान कसें उमजणार ? निर्वुद्ध म्हणून शेतकऱ्याचा उपहास करण्याची प्रथा फार पुरातन आहे असें या गाथेवरून दिसते.

रसिभजगहिअभदइए कइवच्छलपमुहसुकइणिमिइए ।
सत्तसअम्मि समत्तं सट्ठं गाहासअं एअम् ॥

सप्तमं शतकम् ।

६०१, अहिंसा :

601. Passive Resistance.

एककमपरिरक्खणप्रहारसंमुहे कुरङ्गमिहुणम्मि ।

वाहेण मण्णुविअलन्तवाहधोअं धणुं मुक्कम् ॥ १ ॥

[अन्योन्यपरिरक्षणप्रहारसंमुखे कुरङ्गमिधुने ।

व्याधेन मण्णुविगलद्वाप्यधौतं धनुर्मुक्कम् ॥]

रोखलेल्या धनुष्यातून सुटणाऱ्या वाणापासून एकमेकांचें रक्षण करण्यासाठीं हरिण व हरिणी परस्परांमुढें येऊन प्रहाराला सन्मुख होऊं लागलेलीं पाहून व्याधाच्या डोळ्यांत आलेले अश्रु धनुष्यावर ओघळले व तें त्यानें टाकून दिलें.

● तो नेहमींच पशुवध करीत असल्यामुळे त्याच्या धनुष्यावर व अंतः-करणावर हिंसेचा कलंक चढला होता. असें करण दृश्य त्यानें पूर्वी कधीं पाहिलें नव्हतें. त्या अश्रूंनीं त्याचें पाप धुऊन निषालें. पुन्हां त्या करा-वयाची नाहीं असें तत्क्षणीं ठरवून त्यानें धनुष्य टाकून दिलें. या गाथेतील प्रसंग क्रीचवयावरून कल्पिलेला आहे कीं तत्कालीन अहिंसा तत्त्वाच्या प्रचारासाठीं जातकरूयात प्रचलित केलेल्या दृष्टान्तावरून घेतलेला आहे ? नायकाला ही गाथा ऐकून विदग्धा नायिका म्हणते, 'पाषाणहृदया, मी तुझ्यासाठीं एकदा जीव टाकतें पण तूं माझ्याशीं निष्ठुरपणें वागतोस. या व्याघ्रापाहून घडा घे आणि माझ्याशीं प्रेमानें वाग.''

६०२ निर्वाणीचे उद्गार :

602. Ultimatum.

ता सुहअ ! विलम्ब खणं, भणामि कीअ वि कएण अलमह वो ।
अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ, ण भणिस्सम् ॥ २ ॥

[तत्सुभग विलम्बस्व क्षणं भणामि कस्या अपि कृतेनालमथ वा ।
अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ॥]

सुभग, क्षणमर याव; मीं तुला कोणाबद्दल तरी काहीं सांगणार
आहे; पण न बोललेलेंच बरें; तिनें अविचारानें कार्य आरंभिलें.
मरूं दे.

● तुझ्याबरोल प्रेमांमुळे ती आसन्नमरण झालेली आहे. तिची ताबड-
तोव भेट घे, नाहीतर तुला खीहत्येचें घोर पातक लागेल, अशी दूतीची
सूचना. तिच्या दुःखाची अवर्णनीयता अव्यक्त ठेवून सूचित केलेली आहे,
म्हणून आक्षेप अलंकार. “ निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो...॥ ” काव्यप्रकाश; पञ्चमोऽङ्कः ४७१.

६०३ चटक :

603. Taste.

भोइणिदिण्णपहेणअचन्निखअदुस्सिक्खिओ हल्लिअउत्तो ।

एत्ताहे अण्णपहेणआणं छिओल्लअं देई ॥ ३ ॥

[भोगिनोदत्तप्रहेणकास्वादनदुःशिक्षितो हल्लिकपुत्रः ।

इदानीमन्यप्रहेणकानां छो इति वचनं ददाति ॥]

१. काव्यप्रकाशातील पहिल्या ओळीचा पाठ थोडा वेगळा आहे ए एहि
किंपि कीएवि कएण निम्बिक्क भणामि अलमह वा । [ए एहि किमपि कस्या
अपि कृते निष्टुप भणामि अलमथवा ।] २. मौदकभक्षण. ३. एतावताशेष-
प्रहेणकानां मुग्धविधूननं ददाति ।, इदानी अन्यमोदकानामशिविकारं ददाति ।

वाणिणीने शेतकऱ्याच्या पोराला मिष्टान्नाची वायनें देऊन चटक लावली व वाईट वळण लावले, आता दुसरीकडून आलेल्या सामान्य वायनांवरुन तो तिरस्कार दाखवितो.

● भोगिनी = ग्रामव्यापारिक स्त्री. पूर्वी त्याचें माझ्यावर प्रेम होतें, पण अलीकडे शेताणीने मोदक चारून त्याला नार्दी लावल्यामुळे माझ्यासारख्या गावरान स्त्रीने मोदकासारखें मुरण करून शुद्ध शुद्ध केले तर तो तोंड वाकडें करतो, छी छी करतो, अशी त्याच्या प्रियेची तक्रार. मोदकांची चटक लागली की माकरी आवडत नार्दी.

६०४ पहांट :

604 Morning.

पचचूसमऊहावलिपरिमलणसमृससन्तवर्त्ताणम् ।

कमलाणं रज्जिणिविरमे जिअलोअंसिरी महम्महड ॥ ४ ॥

[प्रत्यूषमयूखावलिपरिमलनसमुच्छ्रयसत्पत्राणाम् ।

कमलानां रज्जनिविरामे जितलोकश्रीर्महमहायते ॥]

रात्र सपली; सूर्याच्या प्रभातकाळच्या कोमल किरणाच्या पत्तींनी स्पर्श केल्यामुळे कमलाच्या पाकळ्या उमलल्या आणि जगाटा जिहणारी प्रफुल्ल कमलाची शोभा आपला मोहक सुगंध सगळीकडे दरवळवू लागली.

● रात्र सपली तरी श्रीहासकीमुळे येमान असलेल्या सखीला प्रभातवर्णनाच्या निमित्ताने आवरते घेण्याची दूतीची सूचना; किंवा, सकेताप्रमाणे मां कमलवनात गेले होते पण प्रियकर आला नार्दी अशी नाथिनेची तक्रार; किंवा, सगळीं संजत निश्चित केल्याची दूतीची सूचना.

१ पत्ताणम् २. अआणि ३ आनोअसिरी. ४. आमोदश्री, जीवलोकश्री

६०५ चावट वारा :

605. Behind the Curtains.

वाउंवेह्लिअसाउलि ! थएमुं फुडदन्तमण्डलं जहणम् ।

चहुआरअं पइं मा हु पुत्ति ! जणहासिअं कुणसु ॥ ५ ॥

[वातोद्वेहितवस्त्रे स्थगय स्फुटदन्तमण्डलं जघनम् ।

चटुकारकं पतिं मा खलु पुत्रि जनहास्यं कुरु ॥]

मुली, वाज्यानें तुझें लुगडें फडफडत आहे, तें आवरून जघन झाकून घे; कारण त्यावर दंतव्रण स्पष्ट दिसत आहेत. तुझ्या समाधानासाठीं तुला आवडणाऱ्या प्रेमलीला करणाऱ्या तुझ्या पतीला लोकांच्या उपहासाला पात्र करू नको.

● टीकाकार सांगतात, हे मत्सरग्रस्त सपत्नीचे उद्गार आहेत. तसें असतें तर 'पुत्ति' हें संबोधन कवीनें योजिलें नसतें. हें उद्गार सासूचे असावेत, 'चौररअं' हा पाठभेद स्वीकारला तर हे उद्गार दूतीचे ठरतात. पत्नीनें पतीच्या बहुमानाचें व रहस्याचें प्रयत्नपूर्वक रक्षण केलें पाहिजे. मुळातील 'साउली' या शब्दाचा अर्थ पदर असा आहे. तो येथें संभवत नाही.

६०६ आतां असाध्य :

606. Responsibility.

वीसत्थहसिअपरिसक्किआणं पढमं जलज्जली दिण्णो ।

पच्छा वहूअ गहिओ कुडम्भमारो णिमज्जन्तो ॥ ६ ॥

[विष्वग्धसितपरिकर्माणां प्रथमं जलाञ्जलिर्दत्तः ।

पश्चाद्व्यागृहीतः कुटुम्बमारो निमज्जन् ॥]

१. पवण २. ठएमु ठिअदंतमंडले ऊरू, थएव. ३. चौररअ ४. मा दर्शय, मा धावस्व. ५. मण्डनं. ६. प्रियं. ७. संकिआणं. ८. विध्वज्य, विध्वंभ. ९. विसन्धहसितपरिशिताना, विध्वस्तहसितपरिशिक्ताना. १०. परिहारवचनं.

पूर्वी ती निःशंकापणे हंसत खिदळत आणि मुरकत ठुमकत मटकत असो. आतां लग्नानंतर कुटुंबाचा भार धारण करावा लागत असल्यामुळे तिने आपल्या चांचल्यावर पाणी सोडलें आहे.

● खालावलेल्या कुटुंबाचे भारण करण्याच्या जबाबदारीमुळे तिच्या अंगी पोक्तपणा आला. तिच्या शोवनाचा अवजळ खळजळाय शांत झाला. नदीच्या डोंगरी अरंद प्रवाहांत असतें तें सौंदर्य तिच्या मैदानी रंद पात्रांत प्रत्ययाला येत नाहीं; मैदानांतील गजवजलेल्या यस्तीच्या पोपणाचा भार मात्र ती सामावूं शकते. नदीचे अरंद पात्र मोहक असतें व रंद पात्र पोपक असतें. खियांच्या सौंदर्याच्या व मोहकतेच्या बाबतीतहि हाच प्रकार दिसून येतो.

६०७ गोरी :

607. Light.

गमिमांसि तस्स पौसं, सुन्दरि ! मा तुरअ ! वड्डुअ मिअङ्को ।
दुद्धे दुद्धं मिअ चन्दिआइ को पेच्छइ मुहं दे ? ॥ ७ ॥

[गमिप्यसि तस्य पौर्ष्वं सुन्दरि मा त्वरस्व वर्धतां मृगाङ्गः ।

तुग्धे दुग्धमिव चन्द्रिकायां कः प्रेक्षते मुखं ते ॥]

सुंदरी, तूं त्याच्या मागोमाग जात आहेस; पण घाई करूं नको. चंद्रप्रकाश वृद्धिंगत होऊं दे, म्हणजे दुधांत दूध मिसळून जातें, त्याप्रमाणें चांदण्यांत तुझे गौर मुख कोणाला दिसेल !

● चांदण्यात तुझी हालचाल दिसली तर पाहणाराला वाटेला कीं ही चांदण्याचीच लहर आहे. मात्र नामसादर्यावर विसंबून चंद्रकळा नेसू

१. रमिमांसि तस्स ण संमार सूरसु. २. सवासं. ३. मा जूरसु तरणि
४. चन्दिमाए. ५. सकाशम्.

नको, पादरें स्वच्छ पातळ नेसून बाहेर पड म्हणजे झालें. अलंकार-
कौस्तुभांत सामान्य अलंकाराचें उदाहरण : ' स्वगुणसजातीयगुणाश्रयैकरूप्यं
तु सामान्यम् । '

६०८ नजर :

608. Censors.

जइ जूरइ जूरउ णाम मामि ! परलोअवसाणिओ लोओ ।

तह वि बला गामणिणंदणस्स वअणे बलइ दिट्ठी ॥ ८ ॥

[यदि खिद्यते खिद्यतां नाम मातुलानि परलोकैव्यसनिको लोकः ।
तथापि बलाद्ग्रामणीनन्दनस्य वदने बलते दृष्टिः ॥]

पाटलाच्या पोराकडे पाहावयाचें नाहीं, असा निश्चय केला तरी
एखाद्या बलवत्तर शक्तीने ओढावी, तशी माझी दृष्टि त्याच्या मुखाकडे
बळते. मामी, परलोकाचें व्यसन असलेल्या लोकाना यामुळें राग येत
असला तर येऊं दे बापडा !

● ' खिद्यति क्रुच्यतीति विज्ञानं भट्टटीकायाम् । ' मी परपुरुषाकडे
पाहिलें तर मला दुर्गति प्राप्त होईल अशी या नकली धार्मिकांना धास्ती
वाटते. नकली, कारण त्यांची वृत्ति धार्मिक व प्रामाणिक असती तर त्यांना
रोद वाटला असता, राग आला नसता. पारलौकिक कल्याणाच्या दृष्टीने
ऐहिक जीवन जगणाऱ्यांना आयुष्यातील आनदाची व उपभोगाची
सुमारी कशी कळणार ! इतर व्यसनाहून परलोकाचें व्यसन फारच
भयंकर. या व्यसनानें पछाडलेल्या लब्धप्रतिष्ठिताची वृत्ति विकृत असते,
प्रकृति स्वसंतुष्ट असते. जगाला बळण लावण्याची जबाबदारी आपल्यावर
आहे आणि चाकोरी सोडून जाणारांना शिक्षा करण्याचा अधिकार आपल्याला
आहे, असें मानणाऱ्या या लोकांच्या उद्योगामुळें समाजाला उपद्रव

१. इष्यति (सिद्यति) क्रुच्यताम् (क्रुच्यतु, खिद्यतु) २ उत्तवयणिकमले.

मात्र होतो. प्राचीन परलोकव्यसनिक हेच अर्वाचीन संस्कृतिसंरक्षक. परलोकव्यसनीकांना मुक्ति मिळत नाही असे पीतांबरही सांगतो.

६०९ शून्य :

609. Grotto.

गोहं व वित्तरहिअं, णिज्झरकुहरं व सलिलसुण्णविअम् ।

गोहणराहिअं गोह्ठं व तीअ वअणं तुह विओए ॥ ९ ॥

[गृहमिव वित्तरहितं निर्झरकुहरमिव सलिलशून्यम् ।

गोधनराहितं गोष्ठमिव तस्या वदनं तव वियोगे ॥]

चित्त निघून गेलेलें घर, पाणी आटलेली शय्याची पोवळी आणि गोधन नाहीसें झालेला गोठा हीं शून्य दिसतात; त्याचप्रमाणें (तुझ्या वियोगामुळे) तिचें मुख शून्य दिसत आहे.

● तिचें चित्त यान्यावर नाही, तिचें तेज लोपलें आहे, तूंच तिचें वस्त्र आहेस, अशी नायकाला दूतीची सूचना. ' पाण्यानें धुपलेलें चित्र ' पाठभेदही ठीक आहे. अलंकारकौस्तुभात मालोपमेचें उदाहरण: मालोपमोपमेधेऽप्येकरिमश्वेद्वद्भूपमानसंश्रुतः । सामान्यधर्ममेदामेदाम्यां सापि द्वेषा ॥ ”

१० लाजावृक्ष :

610. Stifled Love.

तुह दंसणेणं जणिओ इमीअ लज्जाउलाइ अणुराओ ।

दुग्गअमणोरहो विअ हिअअ चिअ जाइ परिणामम् ॥१०॥

१. धोयं व चित्तयम्भं. २. उज्जर, ओज्जर. ३. सुण्णविअम्. ४. जलधौतं नक्षत्रम्. ५. विवरम्. ६. शून्यीकृतम्. ७. दंसणसज्जणिओ. ८. लुआइ. ९. लुइअं, छरीए.

[तव दर्शनेन जनितोऽस्या लज्जालुकाया अनुरागः ।

दुर्गतमनोरथ इव हृदय एव याति परिणामम् ॥]

तुझ्या दर्शनानें लाजरीच्या मनात प्रेम उत्पन्न झालें; पण दस्त्रिच्या मनोरथांप्रमाणें तें तिच्या हृदयांतच जिरलें.

● नायिका उत्कण्ठित आहे, पण कुलीन असल्यामुळें लाजाळू आहे. प्रीतीची धुगधुगी प्रज्वलित कर असें दूतीचें नायकाला प्रोत्साहन. पीतांबर सागतो, उपाय योजव्यावाचून अभीष्टाची प्राप्ति होत नाही, ही नीति.

६११ संतापः

611. Agony.

जं तणुआअइ सा तुह कएण ? किं जेण पुच्छसि हसन्तो ।

अह गिम्हे मह पअई, एव्वं भणिऊण ओरुण्णा ॥ ११ ॥

[या तनूयते सा तव कृतेन किं येन पृच्छसि हसन् ।

असौ श्रीभ्ये मम प्रकृतिरिति भणित्वावरुदिता ॥]

जी कोणी कश होते, ती तुझ्यासाठीच की काय ? माझ्या कशतेचें कारण हंसतमुखानें विचारून माझा उपहास कां करीत आहेस ! असो. माझी प्रकृतीच अशी आहे की मी उन्हाळ्यांत नेहमीच कश होतें. एवढें उद्गारून ती रडूं लागली.

● तुझा वियोग हेंच माझ्या कशतेचें कारण; हें तुला माहीत असूनही माझ्या दुःखावर डागण्या कां देतोस ? त्यानें जिला प्रश्न विचारला ती त्याची पत्नी नसावी, असें तिच्या प्रश्नावरून वाटतें. पीतांबर सागतो; प्रीतीमुळें प्रेरित झालेला मिथ्यावाद हा हेतूचे अमाव्यामुळें अधर्म ठरत नाही आणि ज्यानें व्हेस दिले त्यानेंच उपहास केला म्हणजे जीवाचा संताप होतो.

१. चिरं रण्णा.

६१२ चित्राचा गुणः

612. Constancy.

वर्णक्रमरहितस्स वि एस गुणो णवरि चित्तकम्मस्स ।

णिमिसं पि जं ण मुञ्चइ पिओ जणो गाढमुपज्जडो ॥१२॥

[वर्णक्रमरहितस्याप्येष गुणः केवल चित्रकर्मणः ।

निमिषमापि यत्र मुञ्चति प्रियो जनो गाढमुपगूढः ॥]

रेखाचित्रात रग भरलेले नसले तरी चित्राचें वैशिष्ट्य त्यांतही असतेंच; तें हें कीं त्यातील एकमेकाना गाढ आलिंगन दिलेले प्रियजन परंपराना क्षणभरही सोडीत नार्हात.

● मुळांत रंगीत असलेल्या चित्रातील रग उडून गेले तरी चित्रित केलेल्या जोडप्यापैकी कोणाचेंही प्रेम केव्हाही उडून जात नाही, हाच चित्राचा विचित्र पण विशिष्ट गुण. प्रत्यक्ष जीवनात ताजेपणाची टबटबी आहे तोंवरही प्रेम टिकत नाही. 'चित्रकर्मण.' याचा अर्थ एका टीकाकारानें 'विविध सुरत प्रकार' असा केलेला आहे; आसन बदललें तरी आलिंगन दळत नाही. 'चित्रकर्मणः' या ऐवजी 'चित्तजन्मन' हा पाठ स्वीकारला तर अर्थ थराच बदलतो. मदनाला 'चित्तजन्मन्' अशी सज्ञा आहे. प्रेमासुलें प्रियकर प्रियेला क्षणभरही विसवत नाही. प्रेमाचा उद्भव चित्तात होतो, तें वर्णावर अवलंबून नसतें, मग वर्णाचा अर्थ काळ्यगोरा घ्या, किंवा ब्राह्मण-क्षत्रियादि वर्ण घ्या. पीतावर रागतो, या गाथेची नायिका चित्रवर्णनाच्या निमित्तानें आपली आसक्ति व्यक्त करित आहे, तिचा अमिलाप हीनवर्ण पुरुषाबद्दल आहे, म्हणून तो निष्कर्ष काढतो कीं ब्रियाचें नेहमी रक्षण केलें पाहिजे, हा धर्म.

६१३ अडाणी :

613. Defloration.

अविहृतसंधिवन्धं पढमसुग्धेअपाणलोहिल्लो ।

उव्वेलितुं ण आणह, खण्डइ कलिआमुहं भमरो ॥१३॥

[अविभक्तसंधिवन्धं प्रथमरसोद्भेदपानलुब्धः ।

उव्वेलितुं न जानाति खण्डयति कलिकामुखं भ्रमरः ॥]

कलिका कशी उमलवावी हें भ्रमर जाणत-नाहीं, मात्र तिच्या पहिल्या मकरन्दाचा आस्वाद घेण्यासाठी तो लुब्ध व अवीर आहे. ज्यांची बंधने परस्परांपासून विभक्त झालेली नाहीत अशी कळीच्या पाकळ्यांची टोके अडाणी भ्रमर निर्दोषपणे तोडतो आणि तिचे मुख दुखवितो मात्र.

● मुग्धा व नवोढा नायिका आणि अविदग्ध व प्रथमरतिलालसान्ध नायक. कलिका-मधुप-वृत्तान्ताच्या निमित्ताने मुग्धेशी आडदांडपणा न करण्याची नायकाला दूतीची सूचना.

६१४ मदनाचे शस्त्रागार :

614. Armoury.

दरवेविरोरुजुअलासु मंडलिअच्छीसु लुलिअचिहुरासु ।

पुरिसाहरीसु कामो पिआसु सज्जाउहो वसई ॥१४॥

[ईपद्वेपनशीलोरुयुगलासु मुकुंलिनाक्षीषु लुलितचिहुरासु ।

पुरुषायितशीलासु कामः प्रियासु सज्जायुधो वसति ॥]

१. अविभक्त. २. उव्वेलितुं ३. मीलितच्छीसु. ४. होइ. ५. मीलित.

माझ्या थोड्याशा थरकांपत आहेत, नेत्र मुकुञ्जित आहेत, अंबाडा सैल झाला आहे, अशा पुरुषाविन करणाऱ्या स्त्रियाचे ठिकाणीं मरनाचीं सर्व शकालें सज्ज असतात.

● प्रथमानुरागानन्तर पुरुषाविताला प्रोत्साहन.

६१५ नावडती अळणी :

615. Vapid.

जं जं ते ण सुहाअइ तं तं ण करेमि जं ममाअत्तम् ।
अहअं चिअ जं ण सुहामि, सुहअ ! तं किं ममाअत्तम् ॥१५॥

[यद्यते न सुखायते तत्तन्न करोमि यन्ममायत्तम् ।

अहमेव यत्र सुखाये सुभग तर्हि ममायत्तम् ॥]

हें सुभग, जीमुळें तुला सुख होणार, नाही व जी करणें माझ्या आधीन आहे अशी कोणतीही गोष्ट मी करणार नाही; पण सध्यां माझ्या आधीन असें काहींच नाही. मग मी तुला कशी सुखविणार !

● मी तुझ्यावर अनुरक्त आहे, पण तूं अन्य स्त्रियाविषयी आसक्त आहेस; अशा परिस्थितीत मी तुला सुख कसे देणार ?

६१६ गुरुजन :

616. Elders.

वावाराविसंवाअं सअलावअरणं कुणइ हअलज्जा ।
सवणारणं उणो गुरुसंणिहे वि ण निरुद्धइ णिओअम् ॥१६॥

[व्यापारविसंवाअं सकलाययवानां करोति हतलज्जा ।

अवणयोः पुनर्गुहसनिघावपि न निरुद्धि नियोगम् ॥]

या मेल्या लाजेमुळे अव्यवांच्या व्यापारांत विसंवाद उत्पन्न होतो. गुरुजनांच्या संपक्ष पक्ष श्रवणाची क्रिया अनिरुद्धपणें करतां येते.

● गुरुजनांसमोर पत्नीनें पतीकडे पहावयाचेंही नसतें, मग बोलावयाचें बरें वाजूलाच राहिलें. दृष्टिक्षेपानीं मी प्रोत्साहन देऊं शकत नाहीं; पण तुम्ही बोलत राहा, तुमचा शब्द ऐकण्यासाठीं माझा जीव ओढ घेत आहे.

६१७ स्नेहमार्गः

617. Encouragement.

‘किं भणह मं, सहीओ : मा मर ! दीसिहइ सो जिअन्तीए ।
कज्जालाओ एसो, सिणेहमग्गो उण ण होइ ॥१७॥

[किं भणथ मां सख्यो मा म्रियस्व द्रक्ष्यते स जीवन्त्या ।

कार्यालाप एव स्नेहमार्गः पुनर्न भवति ॥]

तूं मरूं नकोस, जगलीस तर त्यांचें दर्शन होईल, असें मला कां सांगतां ? सख्यांनो, तुमचें बोलणें मतलबी आहे. हा काहीं खऱ्या स्नेहाचा मार्ग नव्हे.

६१८ हरिणाक्षी :

618. Gazelle.

एकल्लमओ दिट्ठीअ मइअ तह पुंलइओ सअह्हाए ।

पिअजाअस्स जह धणुं पडिअं वाहस्स हत्थाओ ॥१८॥

[एकाकी मृगो दृष्ट्वा मृग्या तथा प्रलोकितः सतृष्णया ।

प्रियजायस्य यथा धनुः पतितं व्याधस्य हस्तात् ॥]

एकाकी उभ्या असलेल्या हरिणाकडे हरिणीने अशा तहानलेल्या नजरेने पाहिले कीं शिकान्याला आपल्या प्रिय पत्नीच्या दृष्टिक्षेपाची आठवण झाली व त्याच्या हातांतून धनुष्य गळून पडले

● हिंस व पामर व्याधाच्या हृदयात करुणा व स्नेह आहे, पण तूं मात्र निष्करुण व मन्दस्नेह आहेस.

६१९ लाली :

619. Gigolo.

णालिणीसु भमसि, परिमलसि सत्तलं, मालइं पि णो मुअसि ।

तरलत्तणं तुह अहो मधुअर ! यदि पाटला हरइ ! ॥१९॥

[नालिनीपु भ्रमसि परिमृद्वासि सत्तलां मालतीमपि नो मुञ्चसि ।
तरलत्वं तवाहो मधुकट यदि पाटला हरति ॥]

मधुकर, तू नलिनीभावतीं धुमतोस, नवमालिकेचें मर्दन करतोस
आणि मालतीलाही सोडीत नाहीस. हा तुझा चंचलपणा पाटला
हरण करील.

● या गाथेंत नमूद केलेलीं फुलें प्रातिनिधिक आहेत; विशेषनामें
आहेत, विशेषणें आहेत. सर्वगुणसंपन्न पाटला तुझे समाधान करील, इतकेंच
नव्हे, तुजें चाचल्य नष्ट करील किंवा, हे शठा, तूं इतका चंचल आहेस कीं
ती तुजें समाधान करूं शकली तर तें एक आश्चर्यच होईल !

६२० वानगी :

620. Sample.

दोअङ्गलअकवालअपिणद्धसचिसेसणीलकञ्जुइआ ।

दावेइ थणेत्थलवणिअं व तरुणी जुअजणाणम् ॥२०॥

१. सत्तदले दूषिकां. २. चुम्बसि ३. तव अहो आश्चर्यम्. ४. कञ्जुलिआ.
५. घण घण.

[द्व्यङ्गुलककपाटपिनद्धसविशेषनीलकञ्चुकिा ।

दर्शयति स्तनस्थलवर्णिकामिव तरुणी युवजनेभ्य ॥]

तरुणीनें गडद निळ्या रंगाची कंचुकी धारण केली आहे. कंचुकीच्या आवरणातून दोन बोटे मोकट्या राहिलेल्या फटीतून ती जणू आपल्या स्तनस्थलाचा नमुनाच तरुणाना दाखवीत आहे.

● यौवनाच्या बहरामुळे कञ्चुकी तडकली आहे. यौवनाला धन्वन रुचत नाही. की चोळीची वेतणी कटोरी आहे ? भडक धारवाडी किंवा बुट्टीदार मनारसी खणाची चोळी असली तर तिचे प्रदर्शन करण्याचा मोह स्त्रियाना आवरत नाही निळी किंवा काळी चोळी शोभते ती गौरवर्णा असलीच पाहिजे वाणी तरी जास्त नमुना कोठे दाखवितो ? आणि दाखवितो तो नमुना उंची मालाचाच असतो. येथे मात्र अशी लवाडी नाही ज्याचा नमुना पहावयास मिळतो तो माल योग्य किमतीत मिळण्यासारखा असतो, अशी सूचना. पीतांबर सागतो, कुलस्त्रियानीं स्तनादि अवयव परक्यांना दिसणार नाहीत अशा रीतीने अवगुठित राखावेत, हा धर्म, आणि किंचित् राक्षलशणावरून अतर्पिता भाव अनुमानता येतो, ही युक्ति

६२१ गच्छती :

621 Exposure.

रक्तेह पुत्रं मस्थेण ओच्छेदं पडिच्छन्ती ।

अंसुहि पडिअपरिणी ओल्लिज्जन्तं ण लक्खेह ॥२१॥

[रक्षति पुत्रक मस्तकेन पटलप्रान्तोदक प्रतीच्छन्ती ।

अथुभि पधिरुगृहिणी आर्द्राभयन्त न लक्षयति ॥]

१. व्यङ्गुलकृतजाडक व्यङ्गुलावकाश २. ओकोअअ (ओको गृह तदुदकम्) ओक्कोअअ, छोअअ ३ अच्छेदक

तिचा पति प्रवासाळा गेलेला आहे. घरावरल्या छपरांतून पावसाचें पाणी जागोजाग गळत आहे. गळत्या धारेखालीं आपलें मस्तक धरून पयिकगृहिणी पुत्राचें रक्षण करते; पण स्वतःच्या वश्रूंनीं तो त्रिचारा ओलाचिब होत आहे, हें कांहीं तिच्या ध्यानीं येत नाहीं।

● पीतांबर सांगतो: जें व्हावयाचें तें होणारच असतें, त्यामुळें कर्मोंत खंड पडूं देऊं नये, हा धर्म. गंगाधर सांगतो: प्रतीकारही कधीं कधीं अपकारक होतो.

६२२ समानगुण :

622. Redolence.

सरए सरग्मि पहिआ जलाईं कन्दोदुसुरहिगन्धाई ।

धवलच्छाई सअण्हा पिअन्ति दइआणें व मुहाई ॥२२॥

[शरदि सरसि पयिका जलानि नीलोत्पलसुरभिगन्धीनि ।

धवलाच्छानि सत्पणाः पिबन्ति दयितानामिव मुखानि ॥]

शरद् ऋतून सरोवरांचें पांढरें स्वच्छ पाणी निळ्या कमळांच्या सुवासानें सुगंधित झालेलें असतें तद्द्वानलेले वाटसरू हें पाणी असें पितात कीं जणूं ते आपल्या दयितेच्या सुंदर व सुगंधी मुखाचाच वाखाद घेत आहेत।

● शरद् ऋतूच्या शोभेमुळें प्रवासी पतीला मिथेची आठवण होईल व तो त्वरित परत येईल असें आश्वासन. स्वच्छ जलातलें नीलकमल पाहून त्याला तुझ्या डोळ्याची आठवण होईल. सरोवराच्या तीरावर संकेत ठरला होता, पण तेथें कोणी प्रवासी एकाएकीं येऊन उतरल्यामुळें संकेतमङ्गाची सूचना. अलंकारः शोभात श्रीविश्वेश्वर पण्डित सांगतो: “अत्र पिबन्तीति मुखपक्षे उपचारः, नीलोत्पलसुरभीति समासभेदः । ‘धवलाच्छानि, धवलाणि’ इत्यर्थकृतया ‘धवलच्छाई’ इत्यत्र श्लेषः ॥”

६२३ चिखल :

623. Mud.

अव्यन्तरसरसाओ उवरीं पन्वाअवद्वपङ्काओ ।

चङ्कम्मन्तम्मि जणे समुस्ससन्ति व्व रच्छाओ ॥२३॥

[अव्यन्तरसरसा उपरि प्रवातवद्वपङ्काः ।

चङ्क्रममाणे जने समुच्छ्वसन्तीव रथ्याः ॥]

रस्त्यांच्या पृष्ठभागावरील चिखल वाऱ्यामुळे जरासा वाळलेला असतो, पण त्याखाली पाणी असते. वाटसरू चावू लागले म्हणजे रस्ते जणू निःश्वास टाकतात.

● नायिका बाह्यतः रुक्ष दिसत असली तरी ती अंतर्गामी सरस, अनुरक्त आहे. रस्त्यांत चिखल आहे म्हणून रेंगाळू नको, असे दूतचिं आवाहन.

६२४ राजहंस :

624. Swans.

मुहपुण्डरीअछाआइ मंठिआ उअह राजहंसे व्व ।

छणपिट्टकुट्टुणुच्छलिअधूलिधवले थणे वहइ ॥२४॥

[मुखपुण्डरीकच्छायायां संस्थितौ पश्यत राजहंसाविव ।

क्षणैपिट्टकुट्टनोच्छलितधूलिधवलौ स्तनौ वहति ॥]

सणासुदीसार्ली पीठ कुटतांना उडालेल्या कणांनीं तिचे धवल झालेले स्तन तिच्या झुकलेल्या मुखकमलाच्या छायेंत राजहंसांच्या जोडीसारखे दिसतात.

● पंख सांवरून व मान आवरून शांत बसलेला राजहंस तुम्ही पाहिला आहेत का ? आणि त्यांची जोडी — व तीही कमलांच्या छायेत !

६२५ तृप्ति :

625. Satisfaction.

तह तेणवि सा दिट्टा, तीअ वि तह तस्स पेसिआ दिट्ठी ।
जह दोण्ह वि समअं चिअ णिव्वुत्तरआइं जाआइं ॥२५॥

[तथा तेनापि सा दृष्टा तथापि तया तस्मै प्रेषिता दृष्टिः ।
यथा द्वावपि सममेव निर्वृत्तरतां जातौ ॥]

त्यानें तिथ्याकडे व तिनें त्याच्याकडे असा कांहीं दृष्टिक्षेप केला कीं
तुसत्या नजरानजरीनें तत्क्षणीं दोघांचीहि प्रेमतृप्ति झाली.

६२६ ग्रीष्म :

626. Summer.

चाउलिआपरिसोसण कुडंङ्गपत्तलणसुलहसंकेअ ।
सोहग्गकणअकसवट्ट गिम्ह ! मा कह वि झिज्जिहिसि ॥२६॥

[स्वल्पैवातिकापरिशोषण निकुञ्जपत्रकरण सुलभसंकेत ।
सौभाग्यकनककपपट्ट ग्रीष्म मा कथमपि क्षीणो भविष्यसि ॥]

ग्रीष्मा, तूं लहानसहान तळीं आटवितोस व कुज्जांत पालवी निर्माण
करतोस. यामुळे संकेत सुलभ होतात. तूं सौभाग्यसुवर्णाच्या कसोटी-
सारखा आहेस. कसेंहि करून तूं थोडासाही क्षीण होऊं नकोस.

१. द्वयोरपि सममेव निर्वृत्तरतानि जातानि । २. चाउली. ३. णिउज्जं.
४. कणअ. ५. वापिका.

● 'वाडलिआ' या देशी शब्दाचा अर्थ पीतावरानें अल्पशाखालतिका असा दिलेला आहे.

६२७ मातीमोल :

627. Emerald,

दुस्सिक्खअरअणपरिक्खण्हिं धिट्ठोसि' पत्थरे तावा ।

जा तिलमेत्तं वट्ठसि मरगअ का तुज्झ मुल्लकहा ॥२७॥

[दुःशिक्षितरत्नपरीक्षकैर्धृष्टोऽसि प्रस्तरे तावत् ।

यावत्तिलमात्रं वर्तसे मरकत का तव मूल्यकथा ॥

अडाणी रत्नपरीक्षकांनीं पारख करतां करतां कसोटीवर पाचू इतका घांसला कीं केवळ तिळाएवढा खडा राहिला. आतां त्याच्या किमतीची गोष्ट कशाला ?

● अडाणी दुर्जनाच्या संगतीमुळे तुझे गुण मातीमोल झाले आहेत. अविवेकामुळे किंवा अहंकारामुळे स्वतःच्या आंगचे गुण पारखून घेता घेतां तूं इतकी क्षिजून गेली आहेस कीं तुझ्या मूळच्या अद्वितीय गुणाचा लवलेशही शिल्लक राहिलेला नाही. आता माझ्याकडे येऊन वाय उपयोग ? किंवा : हे पाचकणी, तुझा आकार क्षुद्र असला तरी तुझ्या मोलाची या युगामात कोणाला कल्पना येणार ? किंवा : हे रत्नपारख्या, हा खडा मौल्यवान् पाचूचा आहे; असा घसमुसळेपणा करूं नको; त्याची पारख कशी अलगद केली पाहिजे ?

६२८ चालवीर :

628. Young Leader.

जह चिन्तेइ परिअणो आसङ्कइ जह अ तस्स पडिवक्खो ।

चालेण वि गामाणिणन्दणेण तह रक्खिआ पल्ली ॥२८॥

१. धिट्ठोसि, धुट्ठोसि.

[यथा । चिन्तयाति परिजन आशङ्कते यथा च तस्य प्रतिपक्षः ।
बालेनापि ग्रामणीनन्दनेन तथा रक्षिता पत्नी ॥]

पाटलाचा पुत्र क्यानें लहान होता, खेड्याचें रक्षण त्याच्या हातून कसें होणार याविषयी नोकर माणसांना काळजी वाटत होती. त्याच्या शत्रूंना वाटत होतें कीं आपल्यापुढे हा काय करणार ! पण बालक्यांतही त्यानें खेड्याचें रक्षण अशा शिताफीनें केलें कीं यं !

● टीकाकार सांगतात : खेड्यावर परचक्र आलें आहे, गांवकरी हाणामारी करीत आहेत, कोणी गस्त घालीत आहेत, अशा धादलींत कसें जमणार !

६२९ शिकान्याचा अभिमान :

629. Hunter.

अण्णेषु पहिअ ! पुच्छसु वाहअपुत्तेसु पुसिअचम्माई ।

अम्हं वाहजुआणो हरिणेषु धणुं ण णामेइ ॥२९॥

[अन्येषु पथिक पृच्छ व्याघकपुत्रेषु पृषतचर्माणि ।

अस्माकं व्याधयुधा हरिणेषु धनुर्न नामयति ॥]

पथिका, चितळ हरणाचें कातडें पाहिजे असेल तर दुसऱ्या कोणा तरी शिकान्याच्या पोराला विचार, आमचा तरुण शिकारी हरणांवर धनुष्य धरति नाहीं.

● चागले शिकारी काळवीट मारतात, चितळ मारीत नाहींत. पथिकाला खरोपरीच हरणाचें कातडें हवें होतें कीं तो व्याधस्त्रीच्या साध्यासाध्यतेचा माग काढण्यासाठीं पथिकाचें सोंग घेऊन तिच्या मागोमाग जंगलांत आला होता ! कसेंहि असो, व्याधाच्या शौर्याचें वर्णन करून तिनें पथिकाला विचकयलें एवढें मात्र खरें, अलंकारकौस्तुभात उत्तर अलंकाराचें उदाहरण :
' उत्तरमात्रात्प्रश्नोत्तरने स्यादुत्तरं नाम ॥ '

१. वाहकुड्म्वेसु. २. व्याधयुवान.

६३० भारवाहकः

630. Bearer.

गअवहुवेहन्वअरो पुत्तो मे एककण्डविणिवाई ।

तह सोणहाइ पुल्लइओ जह कण्डकण्डअं वहइ ॥३०॥

[गजवधूवैद्यभ्यकरः पुत्रो मे एककण्डविणिपाती ।

तथौ स्नुषया प्रैलोकितो यथा काण्डसमूहं वहति ॥]

माझा मुलगा पूर्वी हत्तिणींना वैद्यक्य आणीत असे व एकाच बाणांत
आपद लाळवीत असे. अलीकडे सूनवाईत त्याच्याकडे पाहिल्यामुळे
आतां तो बाणाचा भार मात्र वाहतो.

६३१ पळपुटे :

631. Paltroonery.

विन्हारुहणालावं पल्ली मा कुणउ, गामणी ससइ ।

पच्चजिजिविओ जइ कह वि सुणइ ता जीविअं मुअइ ॥३१॥

[विन्यारोहणालापं पल्ली मा करोतु ग्रामणीः श्वसिति ।

प्रत्युज्जीवितो यदि कथमपि शृणोति तज्जीवितं मुञ्चति ॥]

पाटील वासनमरण असले तरी त्याच्या जीवांत जीव आहे तोंवर,
गांवकन्यांना, विन्य पर्वतांत पळून जाण्याच्या गोष्टी करूं नका. पाटील
शुद्धीवर आले व त्यांनीं हें ऐकलें तर मानभंगामुळे ते ताबडतोब प्राण
सोडतील.

१. करिणी. २. हज. ३. विनडिओ, विडुलिओ. ४. वरण्डअं. ५. हत.
६. तथा कृतो, विपटितो, विलङ्घितः, विडुलितो, शोषितो. ७. वरण्ड.
८. पच्चुज्जीविओ. ९. प्रत्युजीवितो.

● परचक्रार्चे नियारण करताना पाटील जखमी झाला. यामुळे गांवकरी हादरले व संकटाला तोंड देण्याऐवजी बगल देण्याचा वाटावाटी करू लागले. त्यांना उद्देशून ग्रामनायकमहिषीचे उद्गार; “अत्र ध्वनिकारादिमते वीररत्नस्य भयानररसागतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् दण्डाचार्यादिमते तु खिद् अलंकारः ।”

६३२ अखेरचा संदेश :

632. Mandate.

अप्पाहेइ मरन्तो पुत्तं पल्लीवई पअत्तेण ।

मह णामेण जह तुमं ण लज्जमे तह करेज्जासु ॥३२॥

[शिक्षयति म्रियमाणः पुत्र पल्लीपतिः प्रयत्नेन ।

मम नाम्ना यथा त्वं न लज्जसे तथा करिष्यसि ॥]

मृत्युशय्येवर पडलेल्या पाटलांनी आपल्या पुत्राला मोठ्या कष्टाने अखेरचा संदेश दिला की माझ्या नावामुळे तुला लाज येणार नाही असे वतन ठेव.

● स्वतःच्या नावाने ओळखला जातील अशी कर्तबगारी दाखव. फक्त माझा मुलगा म्हणून ओळखला जाऊ नको.

६३३ सौभाग्यालंकार :

633. Ornament.

अणुमरणपार्थिआए पच्चागअजीविए पिअअमम्मि ।

वेहैव्वमण्डणं कुलवहूअ सोहग्गअं जाअम् ॥३३॥

[अनुमरणप्रस्थितायाः प्रत्यागतजीविते प्रियतमे ।

वैधव्यमण्डनं कुलवध्याः सौभाग्यकं जातम् ॥]

१. वहुँ सोहगयं आयम्.

कुलवधूनें सती जाण्याची तयारी केली होती इकडे मृतवत् पडलेला तिचा प्रियतम एकाएकी जिवंत झाला. वैभव्यद्योतक असे जे अलंकार तिने धारण केले होते तेच यामुळे सौभाग्यालंकार झाले

● दैव अनुकूल असले म्हणजे जे अमङ्गल असते तेहि मङ्गल होतें, धीर सोडूं नको, अशी सूचना.

६३४ सुजलेला ओंठ :

634 Swollen Lip.

महुमच्छिआइ दट्टं दट्टूण मुहं पिअस्स सणोड्डम् ।

॥ ईसालुई पुलिन्दी रुक्खच्छाअं गआ अण्णम् ॥३४॥

[मधुमक्षिकया दष्टं दष्ट्वा मुखं प्रियस्याच्छूनोष्टम् ।

ईर्ष्यालुः पुलिन्दी वृक्षच्छायां गतान्याम् ॥]

मधमाशी चाबल्यामुळे सुजलेला प्रियवराचा ओंठ पाहून भिडिणीला मासर वाटला व ती दुसऱ्या पृक्षाच्या छायेत जाऊन बसली.

● तो विचारा निरपराध होता. तिला अन्य स्त्रीचा संशय आला. गंगाधर सागातो : नवऱ्याचरोबर माझून ती तुझ्या भेटीसाठी झाडाखाली येऊन बसली आहे असा दूतीचा संदेश.

६३५ डोंगरगांव :

635. Mountain Village.

घण्णा वसन्ति णीसङ्कमोहणे बहलपत्तलवईम्मि ।

वाअन्दोलणओणविअवेणुगहणे गिरिगाम ॥३५॥

[घन्या वसन्ति नि शङ्कमोहन बहलपत्रलघूनी ।

वानाँन्दोलनावनामिनवेणुगहने गिरिग्रामे ॥]

डोंगरगांवांत राहणारे लोक धन्य होत; तेथें दाट पालवीचीं कुंपणें व सोंसाट्याच्या वाऱ्यानें आंदोलन पावणारीं व बांकणारीं वेळूचीं गर्द बनें असल्यामुळे उघड्यावर निःशंकपणें सुरतसुख अनुभवतां येतें.

● मला अशा स्वच्छन्द व निःशङ्क मोहनाची उत्कण्ठा आहे, अशी सूचना.

६३६ कदम्बवनांत :

636. Love Nest.

पफुल्लघनकलम्या णिद्धोअसिलाअला मुइअमोरा ।

पसरन्तोज्झरमुहला ओसाहन्ते गिरिग्गामा ॥३६॥

[मोत्फुल्लघनकदम्बा निधौतशिलातला मुदितमयूराः ।

प्रसरन्निर्झरमुखरा उत्साहयन्ति गिरिग्रामाः ॥]

डोंगरगांवच्या गर्द राईतले कदम्ब फुलांनीं डंवरले आहेत, तेथें स्वच्छ शिलातल आहेत, मोर आनंदांत नाचत आहेत, निर्झर खळखळ वाहत आहेत; यामुळे मनाची उत्कण्ठा वृद्धिगत होते.

● गंगाधर सांगतो : पहिल्यानें उद्दीपन, दुसऱ्यानें शयनस्थान, तिसऱ्यानें मनोविनोद व चवथ्यानें मणितादि घ्वनि सूचित केलेले आहेत.

६३७ उपचारचातुर्य :

637. Skill.

तद् परिमलिआ गोत्रेण तेण इत्थं पि जा ण ओल्लेइ ।

स चिअ धेणू एहिं पेच्छसु ! कुटदोहिणी जाआ ॥३७॥

[तथा परिमलितो गोपेन तेन हस्तमपि या नार्द्रयति ।

सैव धेनुरिदानीं प्रेक्षध्वं कुटदोहिणी जाता ॥]

पूर्वांचा गवळी धार काढू लागला म्हणजे त्याचा हातसुद्धां ओला होत नसे; पण यानें अशा कांहीं कौशल्यानें तिला दुहिली कीं तीच गाय आतां घागरभर दूध देऊं लागली.

● पाठभेद : खडणा = (दे) = खाटी = दूध देतांना घास देणारी, पळणारी, लाय मारणारी, घासरालाही दूध न देणारी गाय किंवा भैस. ती नीरस आहे अशी भुणभुण लावण्यात अर्थ नाहीं; तुझ्या अंगी कौशल्य असेल तर ती द्रवेल. नवोढा प्रारंभी पतीविषयी विरक्त होती, पण थोडक्याच दिवसात ती त्याच्यावर अनुरक्त झाली, हें पाहून तिच्या सखीनें काढलले उद्गार. किंवा, नायकाच्या कामकलाचातुर्याची दूतीनें केलेली शिकारस. पीतावर सांगतो: “ गौः स्वर्गस्तत्पाति गोपो धार्मिकस्तेन तथा परिमलनं विमर्दोऽभ्यासोऽर्याद् धर्मे कृतो यथा सुखेन स्वर्गलाभो भवतीति धर्मः । ”

६३८ तांभी :

638. Live Long.

घवलो जिअइ तुह कए, घवलस्स कए जिअन्ति गिट्ठीओ ।

जिअ तम्बे ! अम्ह वि जीविण गोठुं तुमाअत्तम् ॥ ३८ ॥

[घवलो जीवति तव कृते घवलस्य कृते जीवति गृष्टः ।

जीव हे गौः अस्माकमपि जीविनेन गोष्ठं त्यदायत्तम् ॥]

दवळा वेल जगतो तो तुझ्यासाठी आणि प्रथम व्यालेली गाय त्याच्यासाठी. तांबी, तू जिवंत राहा; कारण आमचें व गोठ्याचें जीवन तुझ्यावर अवलंबून आहे.

● त्याच्यावर माझे प्रेम आहे आणि त्याचें तुझ्यावर, हें तुझें वेवढें भाग्य ! त्याच्या विरहामुळे आमची दुर्दशा झालेली आहे. आमची अवस्था कांहींही होवो, आम्ही मेवो तरी चालेल, तू जिवंत राहा; आम्ही तुला

अनिष्ट चिंतीत नाही; कारण तुझ्यावर त्याचें व त्याच्यावर आमचें जीवन अवलंबून आहे. 'घवला गवि वृषश्रेष्ठे पुमान् ।' इति, 'अथ गृष्टिः सकृत्प्रसूतगवि' इति च मेदिनी । पीतांबर सागतोः 'परोरामुपकाराय जीवनमपि न गणनीयमिति नीतिः ।'

६३९ मधूकः

639. Florescence.

अगवाइ, छिगइ, चुम्बइ, ठेवइ, हिअअम्मि जणिअरोमञ्चो ।

जाआकवोलसरिसं पेच्छइ ! पहिओ महुअपुप्फम् ॥३९॥

[आजिप्रति स्पृशाति चुम्बति स्थापयति हृदये जनितरोमाञ्चः

जायाकपोलसदृशं पश्यत पक्षिको मधूकपुष्पम् ॥]

पहा, वाटसरू मधूक पुण्याचा वास घेत आहे; त्याला स्पर्श करीत आहे; त्याचें चुम्बन घेत आहे; ते आपल्या हृदयावर ठेवून रोमाञ्चित होत आहे; कारण मधूक पुण्याच्या दर्शनानें त्याला त्याच्या पत्नीच्या गुणगुचीत गालाची आठवण झाली आहे.

● प्रेमानुळें सुंदर वस्तूचे ठायी प्रियेचें सादरप दिसतें, अलंकारकौलुमांत दीपक अलंकाराचें उदाहरण.

६४० कातः

640- Mountain Stream.

उअ ! ओहिउज्जेइ मोहं भुअंगकिंतीअ कडअलग्गाइ ।

ओज्झरधारामद्धालुएण मसिं वणगएण ॥४०॥

[पश्चाद्ग्रीष्मैव ते माघ भुजङ्गवृत्तो कटफलज्ञायाम् ।

निसंरधाराधत्तालुकेन शपिं धनगजेन ॥]

१. भमिउज्जइ, उज्जिउज्जइ, ओहिउज्जइ. २. वन्तीएँ. ३. अर्पते, प्रवर्णते.

पहा, कड्याला चिकटून लोंबकळणारी सापाची कात ही निर्झराची धार असावी अशा समजूतीने (उन्हामुळें तापलेला) हत्ती तांवर आपलें गण्डस्थळ टेंकून तें ओलें करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

● माध्यान्हाभिसारिकेची उक्ति. कीं अन्यत्र गेलेल्या नायिकेनें नदी-कांठच्या कासळावर काढून ठेवलेल्या ओलसर कञ्चुकविर निराश व संतप्त भुजङ्ग मस्तक टेंकीत आहे ?

६४१ कोठें कमला, कोठें कवठी ? 641. Bad Exchange.

कमलं मुअन्त महुअर पिकंकइत्थाणं गन्धलोहेण ।

आलेखलड्डुअं पामरो व्व छिविऊण जाणिहिसि ॥४१॥

[कमलं मुध्वन्मधुकर पक्कपित्थानां गन्धलोभेन ।

आलेख्यलड्डुकं पामर इव स्पृष्ट्वा ह्लास्यसि ॥]

मधुकर—पिकलेल्या फवठाच्या घमघमाटावर लुब्ध होऊन तूं कमलाला सोडलें आहेस. चित्तांतला लाडू खरा नसतो, हें त्याला हात लावून पाहीपर्यंत मूर्खाला समजत नाही; त्याचप्रमाणें प्रत्यक्ष स्पर्शानंतरच तुला (कमळ व कवठ) यांतला फरक समजून येईल.

● विदग्ध व गुणवान् नायिकेला सोडून निर्गुण व हीन पण बहुराला आलेल्या अन्यसाधारणीकडे जाऊं इच्छिणाऱ्या अधम नायकाचा निषेध. कोमल कमलात्वा मंद व मधुर सुगंध व कठीण कवठाचा कर्कश दर्प यांमधून निवड करणें विदग्धाला अवघड नाही; पण उधाणावर आलेल्या अधीराला उत्तम व अधम यांमधला फरक अनुभवानंतरच्या पश्चात्तापापर्यंत कसा समजणार ? तुलनेसाठीं पहा:—= ' इह रूपमात्रसारे चित्रगते कनककहारे । न रसो नापि च गन्धो मधुकरबंधो वृषा भ्रमसि । '

६४२ मंगलाष्टकः

642. Wedding Song.

गिज्जन्ते मङ्गलगाइआहिं वरगोत्तदिण्णअण्णाए ।

सोउं व णिग्गओ, उअइ ! होन्तवहुआइ रोमञ्चो ॥४२॥

[गीयमाने मङ्गलगायिकाभिर्वरगोत्रदत्तकर्णायाः ।

श्रोतुमिव निर्गतः पश्यत भविष्यद्वधूनाया रोमाञ्चः ॥]

लग्नाचे वेळीं गायिका मंगल गीतें गात आहेत आणि जणू त्यामध्यें होणारा पतीच्या नावाचा उल्लेख ऐकण्याकरताच नवऱ्याच्या अंगावर रोमाञ्च उत्सुकतेने उभे ठाकले आहेत.

● तिला तें नाव माहीत होतेंच, त्याचा पुन पुनरुच्चार ऐकण्याला ती उत्सुक होती. तिला तें नाव माहीत नसण्याचाही संभव आहे. तसें असले तर तें जाणण्याची तिला उत्कण्ठा होती

६४३ बालव्यभिचारिणी :

643 Scandal.

मण्णे आअण्णन्ता आसण्णविवाहमद्दगलुग्गाइम् ।

तेहिं जुअणेहिं समं हमन्ति म वेअमकुड्ढगा ॥४३॥

[मन्ये आकर्णयन्त आसन्नविवाहमङ्गलोद्गीतम् ।

तैर्युग्मभिः समं हसन्ति मां वेतसनिशुक्ला ॥]

माझ्या विवाहाचा दिवस जवळ आला आहे. भेलिणी विवाहमङ्गल-गीतें गात आहेत, वेष्टूच्या बऱ्यांतोळ निशुअ व (तेथें मी ज्याभ्याबरोबर झोडा केऱ्या) ते तरुण मला हसत आहेत.

● कुज्जावर डंबरलेली पादरीं फुलें पाहून तीं हंसत आहेत असें तिला वाटलें. संकेतस्यानांना स्मरणशक्ति व वाचा आली व ती आपल्या आठवणी सांगू लागलीं तर केवढा अनर्थ होईल ?

६४४ चतुर्थीमङ्गल :

644. Tears of Separation.

उअगअचउत्थिमङ्गलहोन्ताविओअसविसेसलग्गोहिं ।

तीअ वरस्स अ सेअंसुएहिं रुणं व हत्थोहिं ॥४४॥

[उपगतचतुर्थीमङ्गलमविष्यद्वियोगसविशेषलगाभ्याम् ।

तस्या वरस्य च स्वेदाश्रुभी रुदितमिव हस्ताभ्याम् ॥]

चतुर्थीमङ्गलाचे वेळीं देवकार्य करतांना लवकरच होणाऱ्या वियोगाच्या कल्पनेनें वधूवरांनीं परस्परांचे हात विशेष घट्ट धरले; तेव्हां दोघांचेही हात धामानें ओले झाले; जणूं भावी वीरहाचे भीतीनें ते अश्रु ढाळूं लागले.

६४५ नववधू :

645. Mystery.

ण अ दिट्ठिं णेइ, मुहं ण अ छिविअं देइ, णालवइ किं पि ।

तह वि हु किं पि रहस्सं णववहुसङ्गो पिओ होइ ॥४५॥

[न च दृष्टिं नयति मुखं न च स्पर्शं ददाति नालपति किमपि ।

तथापि खलु किमपि रहस्यं नववधूसङ्गः प्रियो भवति ॥]

डोळ्याला डोळा मिडवत नाही, मुखाला हात लावू देत नाही आणि शब्दही बोलत नाही. तरीही नववधूच्या समागमांत असें कांहीं रहस्य असतें कीं त्यामुळे तो प्रिय वाटतो.

● बाल्य व यौवन, अज्ञान व ज्ञान, अपेक्षा व अनुभव यांच्या सीमारेषावर पदार्पण करित असलेल्या नववधूवराच्या प्रथमसमागमातलें सौख्य व रहस्य अनिर्घचनीय असतें. पाडाला आलेल्या आभ्यात आनंद-पणाची छटा असते. ही त्याची खोडी व गोडीही !

६४६ डावपेंच :

646. Flank Movement

अलिअपसुत्तवलन्तम्मि णववरे, णयवहुअ वेवन्तो ।

संनेल्लिओरुसजमिअत्थगण्ठि गओ हत्थो ॥४६॥

[अलीकप्रसुत्तवलमाने नववरे नववध्वा वेपमान ।

सवेष्टितोरुसयमितवस्त्रग्रन्थि गतो हस्त. ॥]

नववर शेंपेचें ढोंग करून विछान्यावर पडला होता व नववधू त्याच्या शेजारी (अग चोखून) पडली होती (जणू शेंपेंतच) तो तिच्या बाजूला कुशीवर वळला. तेव्हा तिनें आपलें नेसतें वर मांड्याभोंवतीं घट्ट आवळून घेतलें आणि थरकापणारा हात निःप्याच्या गाठीवर घट्ट धरून ठेवला.

● उत्पण्टा व मीति, लज्जा व रति यांचें मधुर मिश्रण. बुडत्याला काडीचाही आधार, तसा नववधूला निरगाठीचा !

६४७ आलिंगन :

647. Embrace

पुच्छिज्जन्ती ण भणइ, गहिआ पफ्फुरइ, चुम्मिआ रुअइ ।

तेण्हिक्का णयवहुआ कआवराहेण उअउट्ठा ॥४७॥

१ णवरी २ कम्पितोर, सवलितोर ३ पट्टिउच्छिआ पट्टिउत्थिआ, परिपुष्टिआ ४ अजम्पइ ५ प्फुरइ, विप्पुरइ ६ रुअइ ७ चुम्मिका ८ दहण.

[पृच्छमाता न भणार्ति गृहीत्वा प्रस्फुरति चुम्बिता रोदिति ।

तूष्णीका नववधूः कृतापराधेनोपगूढा ॥]

तो अपराधी होता व नववधू स्तब्ध होता. काहीं विचारलें तर बोलेना, धरली तेव्हा उसळली, चुम्बन घेतलें तेव्हा रडूं लागली. मग त्यानें तिला जबरदस्तीनें बाहुपाशात घेतलें.

● तो अपराधी होता, हें तिला समजलें होतें; हें तिला समजलें आहे, हें त्याला उमजलें होतें; म्हणून तो तिचा अनुनय करित होता. ती तोंड फिरवून बसली होती. मान फिरवीत होती, अंग घुसळीत होती. त्यानें तिला बलात्कारानें बाहुपाशात घेतलें, तेव्हा ती शांत शाली. जणूं तिला हें नकोच होतें । मुग्धेच्या तरल स्वभावाची माहिती नसलेल्या व तिच्या संमतीसाठीं अडलेल्या नायकाला दूतीचा उपदेश, कीं अशा प्रसंगीं थोडी-बहुत धिगामस्ती कैल्याशिवाय चालतच नाही.

६४८ एकच तरुण :

648. Centre of Attraction.

ततो च्चित्रं हान्ति कथा, विअसान्त्व तर्हि, तर्हि समर्पन्ति ।

कि, मण्णे, माउंछा ! एकरजुआणो इमो गामो ? ॥४८॥

[तत एव भवन्ति कथा विक्रसन्ति तत्र तत्र समाप्यते ।

किं मन्ये मातृश्वसः एकयुवकोऽयं ग्राम ॥]

मावशी, त्या गावात जेयें जावें तेथें एकाच तरुणाबद्दल चर्चा चालू असते आरमीं त्याच्या गोष्टी, विस्तार त्याच्या चरित्राचा व शेवटही ह्याच विषयात. या गावात हा एकच एक तरुण आहे कीं काय !

१. गिति. गति २. विअसति. ३. समर्पयति ४. माइज्जा. ५. तत्रैव निगच्छन्ति ६. निर्याति ७. तत्रैव, तस्मिन्स्मिन्समर्पयन्ते.

● कुग्रामनिंदा नाही. गाथात हा एकच तरुण आहे असे नाही. अनेक तरुण आहेत, पण याच्यासारखा दुसरा कोणी नाही, असे अनेकांच्या अनुमनाला आलेले असल्यामुळे हाच सार्वजनिक चर्चेचा विषय झालेला आहे.

६४९ प्रियवचन :

649. Subjective.

जांणि वअणाणि अम्हे वि जम्पिओ, ताई जम्पड जणो वि ।
ताई चिअ तेण पजम्पिआई हिअअं सुहामेन्ति ॥४९॥

[यानि वचनानि वयमपि जल्पामस्तानि जल्पन्ति जनोऽपि ।
तान्येव तेन प्रजल्पितानि हृदयं सुखयन्ति ॥]

आम्ही ज्या (सामान्य) गोष्टी बोलतो व लांकडी ज्याचे (कटाळवाणे) चर्वितचर्वण करतात त्याच गोष्टी त्याच्या मुखातून सशब्द झाल्या की (त्या असामान्य वाटतात व) जीव कसा सतुष्ट होतो.

● बह्वचनानाच्या वैशिष्ट्याचे विरहोत्कण्ठितने केलेले अनुभवसिद्ध विवरण

६५० प्रियजन :

650. Pleasure.

सव्याजेण मगगह पिअं जणं जड सुदेण वो कज्जम् ।
जं जस्स हिअअदइअं तं ण सुहं जं तहिं णरिये ॥५०॥

[सर्वादरेण मृगयद्य प्रिय जनं यदि सुखेन य कार्यम् ।
यद्यस्य हृदयदयितं तन्न सुखं यत्तत्र नास्ति ॥]

१ जाई २ साहायते ३ तस्य सुह एतय ण पि ४ मर्यादरेण
५ मार्गयत ६ यत्र तत्र, यत्तास्मिन्

(सपूर्ण) सुख हवें असेल तर मनाजोगें माणूस आदरपूर्वक शोधून काढलें पाहिजे. आवडत्या माणसापासून मिळणार नाही असें सुखच नाही.

● सुख बाह्योपचारावर नव्हे, अंतःकरणाच्या प्रतिक्रियेवर अवलंबून असते. तुझ्या अंगी गुण आहेत; पण घरात त्याचें चीज होत नाही. प्रियजनाचा सदर स्वीकार कर, असें दूतीचें प्रोत्साहन.

६५१ लाडकी :

651. Favourite.

दीसन्तो दिद्विसुओ चिन्तिज्जन्तो मणवल्लहो, अत्ता ! !

उल्लावन्तो सुइसुहो पिओ जणो निच्चरमणिज्जो ॥ ५१ ॥

[दृश्यमानो दृष्टिसुखाच्चिन्त्यमानो मनोवल्लभः श्वश्रु]

उल्लस्यमानः श्रुतिसुखः प्रियो जनो नित्यरमणीयः ॥]

आवडतें माणूस दिसलें कीं दृष्टीला सुख होतें, त्याचें चिंतन केलें कीं मनाला आनंद होतो, त्याचें बोलणें ऐकलें कीं श्रवणसौख्य मिळतें. सासूबाई, प्रियजन नेहमीच रमणीय असतात.

● सुनेनें प्रसाधन केलेलें नव्हतें नवरा घरीं येताच ती तशीच त्याच्या खोलीकडे निघाली. सुनेच्या या वेंधळेपणामुळे सासूबाई रागावल्या. त्यांना सुनेचें उत्तर मी त्यांची लाडकी आहे, कशीही असलें तरी त्यांना प्रिय आहे.

६५२ पोटाथी :

652. Dethroned.

ठाणवमट्ठा परिगलिअपीणआ उण्णईअ परिचत्ता ।

अम्हे उण ठेरपओहर व्व उअरे चिअ निसण्णा ॥ ५२ ॥

१. भगिनि.

[स्यानभ्रष्टाः परिगलितपीनत्वा उग्रत्या परित्यक्ताः ।

ययं पुनः स्वविरापयोधरा इवोदर एव निषण्णाः ॥]

आम्ही स्यानभ्रष्ट झालो, आमची पुष्टि नष्ट झाली, उन्नतीने आमचा त्याग केला. म्हातारीच्या स्तनांप्रमाणे आम्ही आता पोटावर पडलो आहोत.

● स्यानभ्रष्ट व माननष्ट व्यक्ति पोटासाठी लाचार होते. मुजद्गाचे धन खर्चाच्यानंतर बेशेयने त्याला अर्धचंद्र दिला. त्याने पुन्हा द्रव्य मिळविले व तो पुन्हा त्याच घरी आला; पण आता तो तिच्या कन्येकडे आला होता. म्हणून म्हातारी कुंटीण म्हणते, 'आमचे यौवन ढळले. आता तुम्ही आमच्याकडे कशाला पहाल !'

६५३ दिनपति :

653. Day-Lord.

पञ्चमागम ! रज्जिअदेह ! पित्रालोक ! लोअणाणन्द ! ।

अण्णत्त सविअसव्वरि ! णहभूषण ! दिणयइ ! णमो दे ॥ ५३ ॥

[प्रत्युपागत रफ्तदेह प्रियालोक लोचनानन्द ।

अन्यत्रक्षपितशर्धरीक नमोभूषण दिनपते नमस्ते ॥]

हे दिनपति सूर्या-वं पहाटे उगवतोस; तुझा देह कसा लालबुन्द आहे; तुझे दर्शन अंतःकरणाच्या प्रिय व दृष्टीला आनंददायक पाटने; तू रात्र इतरत्र घालवितोस, तूनमाचे भूषण आहेस; तुला नमस्कार अमो.

● पर्याः हे दिनपति, पक्ष दिवसा परी असणान्या नयन्या-तू सहाजी परी उगवतोस, येतोस तेही इतरत्र उदयिजेच्या रंगाची चिन्हे तुझ्या देहापर असतात, तू पक्ष दिवसांत गोंदम आरेश, तुझ्यापासून आहना बेषळ

१ दहलोअ, बहलोअ २ नाभिम ३ नवरागरण ४. प्रेतोअय.
५. नमभूषण.

नेत्रमुत्पन्न प्राप्त होते; तूं साऱ्या रात्री अन्य स्त्रियांच्या संगतीत घालवितोस; तूं अन्य स्त्रियांना भूषणें देतोस, किंवा त्यांनीं अर्पण केलेलीं नक्षत्रतादि भूषणें धारण करतोस. हे दिनपति, तुला दुरून नमस्कार. तुमचा आमचा संबंध फक्त नमस्कार करण्यापुरता. सरस्वतीकण्ठाभरणांत एण्डिता नायिकेचें उदाहरण.

६५४ पालथा घडा :

654. Inversion.

विपरीतसुरअनेहेल ! पुच्छसि मह कीस गव्भसंभूइम् ? ।

ओअत्ते कुम्भमुहे जललवकणिआ वि किं ठाइ ? ॥ ५४ ॥

[विपरीतसुरस्तलम्पट पृच्छसि मम किमिति गर्भसंभूतिम् ।

अपेवृत्ते कुम्भमुखे जललवकणिकापि किं तिष्ठति ॥]

तुम्हांला विपरीत रताची हौस आहे. मग गर्भसंभव झाला का, असें मला कां विचारातं ! पालथ्या घड्यांत येवमर तरी पाणी राहील का ?

६५५ तरुण गोपी :

655. Suppression.

अच्चासण्णविवाहे समं जसोआइ तरुणगोवीहिं ।

वडुन्ते महुमहणे संबन्धा णिण्डुविज्जन्ति ॥ ५५ ॥

[अत्यासन्नविवाहे सम यशोदया तरुणगोपीभिः ।

वर्धमाने मधुमथने संबन्धा निन्द्यन्ते ॥]

कृष्ण मोठा झाला व त्याच्या विवाहाचा विचार सुरू झाला तेव्हां तरुण गोपी यशोदेशीं असलेले आपले नाते लपवू लागल्या.

● कारण कृष्ण सर्वानाच हवा होता. निकटसंबंधाचे अभावी विवाह-संबंध निष्प्रतिबन्ध व्हावा म्हणून गोपी नार्ती लपवून लागल्या; कीं कृष्णार्थी असलेला आपला संबंध त्या यशोदेपासून लपवून लागल्या ?

६५६ भग्नमनोरथ :

656. Erasure.

ज जं आलिहृ मणो आसावंद्रीहिँ ह्रिअफलजम्मि ।

तं तं चालो व्व विही णिहुअं हसिऊण पम्हुसइ ॥ ५६ ॥

[यद्यदालिखाति मेन आशावर्तिकाभिर्हृदयफलके ।

तत्तद्वाल इव विधिर्निभृतं हसित्वा प्रोञ्छति ॥]

आशेच्या वर्तिकांनीं हृदयाच्या फलकावर जीं जीं चित्रे मी नाना रंगांत रंगवलीं तीं तीं एकाचा खळ्याळ मुलाप्रमाणें खदखदां हंसून देवानें निष्ठुरपणें एकाएकीं पुसून टाकलीं.

● वर्तिका = व्रज. मुळांत वर्तिका हा शब्द अनेकवचनी असल्यामुळे चित्रे अनेकरंगी असलीं पाहिजेत.

६५७ पौर्णिमा :

657. Humiliation.

अणुहुत्तो करफंसो सग्रलग्रलापुण्ण ! पुण्णदिअहम्मि ।

वीआसङ्गकिसङ्गअ ! एहिँ तुह वन्दिमो चलणे ॥ ५७ ॥

[अनुभूतः करस्पर्शः सकलकलापूर्ण पूर्णदिवसे ।

द्वितीयासङ्गरुशाङ्ग इदानीं तव वन्दामहे चरणी ॥]

सकलकलापूर्ण चंद्रा—पौर्णिमेला तुझ्या करांचा स्पर्श मी अनुभविला. आतां द्वितीयेमुळे तूं कृश झाला आहेस. आतां तुझ्या चरणांना मी वंदन करतें.

१. वंतीहि, वत्तीए, वत्तीहि. २. जन. ३. परिष्भिः, वृत्तिभिः ४. प्रमुषति.

● चंद्राच्या अंगी आहेत त्यांइत अविक्त कला प्रियकराचे अंगी आहेत. पूर्ण दिवस = पौर्णिमा किंवा शुभ दिवस = विवाहाचा मंगल दिवस. द्वितीया = तिथि किंवा सपत्नी. “सरुचकलापूर्ण प्रियकरा-विवाहाच्या मंगल दिवशी मी तुझ्या कराचा स्पर्श अनुभविला. अन्य स्त्रीच्या संगामुळे तू आतां कुश झाला आहेस. आता तुझ्या चरणांना मी घंदन करतें.”

६५८ अमंति :

658. Nomadic.

दूरन्तरि ए वि पि ए कह वि णिअत्ताइँ मज्झ णअणाइँ ।

हिअअं उण तेण समं अज्ज वि अणिवारिअं भमइ ॥ ५८ ॥

[दूरान्तरेऽपि प्रिये कथमपि निवर्तिते मम नयने ।

हृदयं पुनस्तेन सममद्याप्यनिवारितं भ्रमति ॥]

प्रियकर दूर गेला तेव्हां मी मोठ्या कष्टाने त्याला अनुसरणारी माझी दृष्टि परतवली; पण माझे हृदय मला आवरले नाही, तें अद्याप त्याच्या संगें भटकत आहे.

● हृष्टीला अंतराची य लज्जेची मर्यादा असते. हृदय मात्र अदृष्टाचेंही बन्धन जुमानीत नाही.

६५९ मग ?

659. What Then ?

तस्स कहाकण्ठइए ! सदाअण्णणसमोसरिअकोवे ! ।

समुहालोअणकम्पिपरि ! उवऊढा किं पवज्जिहिसि ? ॥ ५९ ॥

[तस्य कथाकण्ठकिते शब्दाकर्णनसमपसृतकोवे ।

संमुखालोकनकम्पनशाले उपगूढा किं प्रपंतस्यसे ॥]

त्याची नुस्ती गोष्ट काढली कीं तुझें धंग रोमांचित होतें, त्याचा शब्द कानीं आला कीं तुझा कोप नाहीसा होतो. त्याला समुख पाहिळें कीं तुझें सर्वांग सकंप होतें. मग त्यानें प्रत्यक्ष आलिंगन दिल्यावर काय होईल !

६६० आधार :

660 Support.

भरणमिअणीलसाहृगसल्लिअचलणंदविहुअवक्खउड्डां ।

तरुसिहरेसु विहंगा कइ कइ पि लहन्ति संठाणम् ॥ ६० ॥

[भरणमितनीलशाखाप्रस्थालितचरणार्धविधुतपक्षपुटा ।

तदशिखरेषु विहगा. कथं कथमपि लभन्ते संस्थानम् ॥]

फळ्याच्या भारानें वाकलेल्या कृष्णवर्ण ओठसर फाद्याच्या टोंकावरून पायांचीं अंग्रे घसरून लागलीं म्हणजे पक्षी पळ फडफडवून स्वतःला सावरून धरतात आणि झाडाच्या शिखरावर कट्यानें यसावसा आधार मिळवतात.

● संध्याकाळ झाली; त्या साडाजवळ संकेत ठरविला आहे. लप्पर तयार हो व चढ, अशी दूतीची सूचना.

६६१ नैसर्गिक :

661. Instinct.

अहरमहुपाण धारिल्लिआइं जं च रमिओ सि सज्जिमेमम् ।

अमइ अलज्जिरि बहुसिखिरि ति मा णाह ! मण्णुहिसि ॥६१॥

१. यत्नात्, दमनोप २. विदुल्लिखलपुटा ३. परत्नाप्र. ४. अवसा
५. घेरीवआह ६. मग्निहिमि

[अधरमधुपानलालसया यच्च रमितोजसि सविशेषम् ।

असती अलज्जाशीला बहुशिक्षितेति मा नाथ मस्याः ॥]

नाथ, अधररसाचें पान करण्याच्या लालसेने मी तुम्हांला आवेशानें व विशेष प्रकारांनीं रमविलें; म्हणून मी स्वैरिणी किंवा निर्लज्ज आहे अथवा निढांवलेली आहे असें समजू नका

● बहुशिक्षिता : पुष्कळ शिकलेली; येथें व्यभिचार केलून कामशास्त्राचें सप्रयोग शिक्षण घेतलेली. सुशिक्षिता ही व्यभिचारणी असलीच पाहिजे हा सिद्धान्त सनातन आहे, वाटतो तितका अर्वाचीन नाही. जें अकृत्रिम व उत्कट असतें तें पूर्णतया आनंदप्रद आणि सशास्त्रही असतें. प्रीतीचा निष्पट, नि संकाच व नैसर्गिक आविष्कार हाच सशास्त्र शृंगारविलास. तो अंतः-प्रेरणेनें व्यक्त होतो. हे शिकायें लागत नाही, शिकून येत नाही. या गाथेचा पीताम्बराचा निष्कर्ष पाहा: “ धर्मिणेण मधुपानादि न विधेयमिति धर्म. ” ‘अथवा’ हा पाठभेद स्वीकारला तर या गायेंत मद्यपानाचा निषेध केलेला आहे असेंही अनुमान वाढता येईल.

६६२ इमानी कुत्रा :

662 Training

खाणेण अ पाणेण अ तह गाहिओ मण्डलो अडअणाए ।

जह जारं अहिणन्दइ भुक्कइ घरसामिए ऐन्ते ॥ ६२ ॥

[खादनेन च पानेन च तथा गृहीतो मण्डलोऽस्तथा ।

यथा जारमभिनन्दति भुक्कति गृहस्वामिन्येति^१ ॥]

खायला प्यायला घालून स्वैरिणीनें कुत्रा असा ताब्यात ठेवला होता कीं तो घरधन्यावर भुंकतो आणि जाराचें स्वागत करतो.

१. साहित्यमीमांसेतील पाठ रक्त्वामिमुषणयेण अत्ता पिधेहि खानफाणेहि । बक्क तिणेपिळिए रत्तिअळिळ्ळविअसुवतो ॥ २. आगते, आयति

● कुत्रे भुंक्ते ते आगंतुकाला भिवविण्यासाठी किंवा अनाहूताच्या आग-
मनाची बरी देण्यासाठी. भुंक्णारे कुत्रे सहसा चाबत नाही म्हणतात, पण
यजमानावर भुंक्णारे कुत्रे तिन्हाइताला इंसल्यावाचून रहात नाही; म्हणून
भुंक्त्या कुत्र्यापुढे नेहमी तुकडा टाकावा.

६६३ दुर्बल :

663. Exhaustion.

कण्डन्तेण अकण्डं पल्लीमज्झाम्म विअडकोअण्डम् ।

पडमरणाहिं वि अहिअं वाहेण रुआविआ अत्ता ॥ ६३ ॥

[कण्ठ्यता अकण्डे पल्लीमध्ये चिकटकोदण्डम् ।

पतिमरणादप्यधिक व्याधेत रोदिता भ्वथुः ॥]

पित्याचें प्रचंड धनुष्य आपल्याला पेलवें म्हणून व्याध त्याचा दण्ड
सर्वासमक्ष तानू लागला; हें पाहून नवऱ्याच्या मृत्यूच्या वेळेवेक्षाही
सासूचाई जास्त रडल्या.

● पुत्राच्या दौर्बल्यामुळे घराण्याची कीर्ति नष्ट होणार म्हणून व्याधाच्या
मातेला दुःख झालें. काही टीकाकार सांगतात, हे अशू त्याच्या सासूचे होते
आणि ते आनंदाश्रु होते, कारण त्याचें दौर्बल्य हा आपल्या मुलीने त्याला
पुरता कारीज केल्याचा पुरावा होय असें तिला वाटलें. कोणी सांगतात, हे
त्याच्या सासूचे दुःखाश्रु होते; कारण व्याध अन्य स्त्रीच्या नाहीं लागल्यामुळे
दुखला झाला आहे हें तिच्या ध्यानीं आलें होतें.

६६४ नसरा :

664. Coquetry.

अम्हे उज्जुअसीला, पिओ वि पिअसहि ! विआरपरिओसो ।

ण हु अण्णा का वि गई, वाहोहा कहं पुसिज्जन्तु ? ॥ ६४ ॥

१. कट्टेन, कटुतेन. २. आरुपेता, कर्षता च कट्टं. ३. माता.

[वयं क्रजुःकशीलाः प्रियोऽपि प्रियसखि विकारपरितोषः ।

न पत्वन्या कापि गतिर्याप्नीयाः कथं प्रोज्झ्यन्ताम् ॥]

आम्ही बाई आपल्या साध्याभोज्या आहेत, आणि प्रियकराला तर नखरा आवडतो. प्रियसखि, आतां आम्हांला रडण्याशिवाय दुसरी गति नाही; मग अश्रु पुसायचे कशाळा !

● तुझे मुल अश्रूंनी मलिन झाले आहे. जरा डोळे पुसशील की नाही ! या सलीच्या प्रश्नाला कुलस्त्रीचें उत्तर. अनुरंजनाचें कौशल्य असतीचे अंगी नैसर्गिक असतें. संसार मुली करण्याला स्त्रियांचें सतीत्य नेहमीच पुरे पडत नाही. हुंदका ऐकून पति परतला नाही तर त्याला पैजणाचा शंकर ऐकवला पाहिजे ! पण हे सारे प्राचीन वा मध्ययुगीन, सनातनी वा सरंजामी !

६६५ हृदयरंजनः

665. Tint.

धवलो सि जइ वि सुन्दर ! तह वि तुए मज्झ रञ्जितं हिअअम् ।
राअभरिए वि हिअए सुहअ ! णिहितो ण रत्तो सि ॥ ६५ ॥

[धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।

रागभूतेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्ताऽसि ॥]

सुंदर व भाग्यवंत प्रियकरा, तूं धवल (श्रेष्ठ) आहेस, तरी तूं माझे हृदय रंगविलेंस; माझ्या आरक्त (अनुरागपूर्ण) हृदयांत मी तुझी स्थापना केली, तरी तूं मात्र आरक्त हात नाहीस.

● प्राकृतांत 'धवल' या शब्दाचा अर्थ 'वृषभ' असाही आहे. प्रियकरा, सुंदर असलास तरी तूं शुद्ध नंदीवैल आहेस; माझ्या गुणाची तुला चव नाही. अलंकाररत्नाकरात तद्गुण अलंकाराचें उदाहरण: " अन्यधर्मस्वीकार-स्तद्गुणः । " अलंकारसर्वस्वात व काव्यप्रकाशांत अतद्गुणाचें उदाहरण:

१. उज्ज्वलशीलाः २. विकारविद्वेषी, विहारपरितोष. ३. प्रसार्यन्ते.

स्यमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् । वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते
 स तु तद्गुणः ॥ १३७ ॥ तद्रूपाननहारश्चेदस्य तस्यादतद्गुणः । ” अन्य
 वस्तूच्या गुणांचें ग्रहण केलें नाहीं म्हणून येथें हा अलंकार आहे. काव्यानु-
 शासनात विरोधाचे उदाहरणः “ अर्थानां विरोधाभासो विरोधः ।
 (६-१२). ” घक्ल प्रियकरानें तिचें हृदय आरक्त केलें आणि तिच्या
 रागभूत हृदयात राहूनही तो आरक्त झाला नाहीं, म्हणून विरोध.

६६६ प्रसाधनः

666. Essence of Blossom.

चञ्चुपुंढाहअविअलिअसहआररसेण सिचदेहस्स ।

कीरस्स मग्गलगं गन्धन्धं भमइ भमरउलम् ॥ ६६ ॥

[चञ्चुपुंढाहतविगलितसहकाररसेन सिक्तदेहस्य ।

कीरस्य मार्गलग्नं गन्धान्धं भ्रमति भ्रमरकुलम् ॥]

पोपटानें चोंच मारल्यामुळें आंब्याच्या मोहोरांदन रस गळूं लागला
 व तो त्याच्या आंगावर पडल्यामुळें त्याचा देह सुगंधित झाला. पोपट उडूं
 लागला तेव्हां त्या गंधानें अंध झालेला भ्रमरांचा समूह त्याच्या मार्गोमाण
 भटकूं लागला.

● भ्रमर निसर्गतःच भ्रमणशील असतात. भ्रमरपुंतीच्या पुरुषांचें प्रेम
 अरिपर असतें. ते भयक्याला मुलतात. कामाभ्याना गुणायगुणांचा निवेक
 नसतो. पाठलाग निष्कल व निरर्थक असतो. प्रसाधनामुळें उज्ज्वल दिग्याच्या
 गुणहीनेला अनुसरणाऱ्या कामी पुरुषाच्या अनुलक्षन काढलेले उपरासोद्धार.

६६७ रातांधळें :

667. Night Blindness.

एत्थ णिमज्जंइ अत्ता, एत्थ अहं, एत्थ परिअणो सअलो ।
पन्थिअ ! रत्तीअन्धअ ! मा महुँ सअणे णिमज्जिहिंसि ॥६७॥

[अत्र निमज्जति श्वथूरन्नाहमत्र परिजनः सकलः ।

पथिक रात्र्यन्धक मा मम शयने निमज्ज्यसि ॥]

• अहो पाहुणे, तुम्हांला रातांधळें आहे ना ! दिवसा उजेडी नीट पाहून ठेवा. तेथे आल्याचाई झोंपतात; मी येथे आणि नोकरमाणसे तिकडे. रात्री उठलांत तर वाट चुकून सरळ माझ्या बिछान्याकडे यायचेत, म्हणून आतांच सांगून ठेवतें.

[● रात्रीसाठी निवाऱ्याला आलेल्या पथिकाचें नशीब उघडलें. ' निमंत्रा स्पष्ट आहे. सूचनेतील रहस्य गुप्त राहावें किंवा व्यक्त झालें तर बचावाल सबब मोकळी असावी म्हणून त्याच्यावर रातांधळें लादण्यांत आलें असावें सासू आहे खरी पण ती म्हातारी व बहिरी; दिवसभर काम केल्यामुळे थकलेली नोकरमाणसें डाराडूर झोंपतील, त्याची कळजी करण्याचें कारा नाही; घरात दुसरी कोणीहि माणसें नाहीत; संकोच करूं नको, धाई का नको, रात्र आपलीच आहे ! वाच्य अर्थ निषेधपर व व्यङ्ग्य अर्थ प्रोत्साहन पर, याचें उदाहरण म्हणून ही गाथा ध्वन्यालोकात ऊधृत केलेली आहे तेथील पाठ थोडा भिन्न (निर्णयसागरः पृष्ठ २४) आहे: ' अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि । मा पदिअ रत्तिअंधअ सेज्जाए महुँ मज्जहिंसि ॥ ' येथे नोकरमाणसाचा अभाव असून स्थळाचा तपशील दिवस उजेडी नीट पाहून ठेवण्याची सूचना आहे. गाथेची नायिका प्रोषितपतिव असून निषेधातच उपायाची योजना केलेली आहे. अलंकारमहोदधीत २ गार्थेतील व्यङ्ग्यार्थाचें सूक्ष्म पृथक्करण केलेलें असून वक्तृ-बोद्धव्य-योगा उदाहरण म्हणून ही गाथा ऊधृत केलेली आहे. अलंकाररत्नाकरांत निय

१ णमज्जइ, णिमज्जइ, णुमज्जइ, निवसइ. २. रातइंध. ३. सेज्जाए.

अलंकाराचें उदाहरणः 'अन्यनिषेधार्थोऽपि विधिर्नियमः ।' तुलनेसाठीं पहा (ध्वन्यालोकः निर्णयसागरः पृ. १२७) : अम्ना शेतेऽत्र वृद्धा परिणत-
व्यसामग्रणीरत्र तातो । नि.शेषागारकर्मश्रमशियिलतनुः कुम्भदासी तथान् ॥
अस्मिन्यापाहमेना कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा । पान्यायेत्यं कथितमवसरव्या-
हृतिव्याजपूर्णम् ॥

६६८ रवंथ :

668. Rumination.

परिओससुन्दराई सुरएसु लहन्ति जाई सोवखाई ।

ताई चिचअ उण विरहे खाउंगिण्णाई कीरन्ति ॥ ६८ ॥

[परितोपसुन्दराणि सुरतेषु लभन्ते यानि सौख्यानि ।

तान्येव पुनर्विरहे खादितोद्ग्राणानि कुर्वन्ति ॥]

समाधान मिळाल्यामुळे मनोहर वाटणारी अशी जी सुखे सुरतात
खियाना प्राप्त होतात त्याची विरहफाटी आठवण करून त्या रवंथ
करीत असतात.

● 'विदग्ध क्रिया विरहात काळ कसा कंठतात ?' या सखीच्या प्रश्नाला
नायिकेचें उत्तर. अघाशीपणाने खाल्लेही अन्न पचनी पडत नाहीत, तों
ओकून पाखाची लागतात, हा काही टीकाकाराचा अर्थ मूलानुसार असला
तरी वक्तासाच वाटतो, कारण या ओकाच्या गर्भिणीच्या नाहीत. स्वयं ही
क्रिया मानवाना अन्नाने चरतीत करता येत नाही हे गर, पण उपभोगि-
लेच्या मुखाची आठवण ही मानसिक क्रिया स्वयासारकीच आहे; त्यावरून
आपले मनुष्यच सूचित होते, पशुत्व नव्हे, आणि स्मृतिमुत्पादित विदग्ध
मुल दुष्टे कोणते आहे ! प्रियजनान्या सद्वासात प्रेमाची ऊर मिळते;

१ गन्धगिणिहाद, दुग्धगिणिहाद २ कथोद्ग्राणि, कायाग्निमानि,
३ गोद्रीर्णानि ३ उपगमिनिमानि कौर्वन्ते, परितोद्ग्राणि कौर्वन्ते

विरहांत मात्र उबेताठी खांडांवरून ओडक्यांची ओझी वाहावी लागतात. याच अयांची आणखी एक गाथा उत्तरार्धात आहे (क्र. : १००२) ती पहा.

६६९ फेंसाचा पुंजका :

669. Foam.

मगं चिचअ अलहन्तो हारो पीणुणआणं थणआणम् ।

उव्विग्गो भमइ उरे जमुणाणइफेणपुज्जो व्व ॥ ६९ ॥

[मार्गमिवालभमानो हारः पीनोघ्नतयोः स्तनयोः ।

उद्विग्नो भ्रमत्युरसि यमुनानदीफेनैपुञ्ज इव ॥]

(श्यामलेच्या) उच्च व पुष्ट स्तनांचे मध्ये रीघ न मिळाल्यामुळे उद्विग्न झालेला हार यमुनेच्या पाण्यावरील लाटांवर तरंगत वरखाली होणाऱ्या फेंसाच्या पुंजक्यासारखा तिच्या वक्षःस्थळावर इतस्ततः रुळत आहे.

● यमुनाजल श्यामल असतें, त्यावर फेनपुञ्ज उठून दिसतो; हा हार मौक्तिकांचा आहे, म्हणून नायिका श्यामा आहे असें गृहीत धरलें आहे. गंगाधर सांगतो, या उद्वारांत स्तनमुखांची श्यामता ध्वनित आहे. पण्डित मधुरानाथ आणखी पुढे जाऊन सांगतात, यामुळे ती उपभोगयोग्य नाही असें प्रत्ययास आल्यामुळे नायक उद्विग्न आहे !

३७० बीजांकुर :

670. Heredity.

एकेण वि वडवीअइकुरेण सअलवणराइमज्झम्मि ।

तह तेण कओ अप्पा जह सेसदुमा तले तस्स ॥ ७० ॥

[एकनापि धटवीजाङ्कुरेण सकलघनराजिमध्ये ।

तथा तेन हृत आत्मा यथा शेषद्रुमास्तले तस्य ॥]

बडाचा एकच बीजाङ्कुर, पण त्यानें रानांत असे रूप धारण केलें कीं इतर वृक्षांची कमाल वाढ त्याच्या बुण्याइतकीही होऊं शकलां नाहीं.

● जसे बीज तसा अंकुर, जसा अंकुर तसा विस्तार. महावंशप्रभ मूढ तरुणास उद्योगार्थें प्रोत्साहन. तूं एकाकी आहेस असें पाहून तुझ्या प्रतिपक्षीयांनीं कितीहि उठावणी केली तरी तुझ्या आनुवंशिक सामर्थ्यापुढें ते निष्प्रभ ठरतील.

६७१ दारिद्र्य :

671. Selection.

जे जे गुणिणो, जे जे अ चोइणो, जे विडंढुविण्णाणा ।

दारिद्र्य ! रे विचक्षण ! ताणें तुमं साणुराओ सि ॥ ७१ ॥

[ये ये गुणिनो ये ये च त्यागिनो ये विदग्धविज्ञानाः ।

दारिद्र्य रे विचक्षण तेषां त्वं साणुरागमसि ॥]

रे दारिद्र्या, जे जे गुणी, त्यागी व शास्त्रनिपुण त्या त्यांवर तुझे प्रेम असतें; इतका तूं गुणज्ञ व विचक्षण आहेस.

● पीतांबर सागती, कृपण धनिकाच्या अत्यल्प देणगीनें असंतुष्ट झालेल्या गणिकेचे हे उद्देगोद्गार आहेत. तिनें बरिद्री पण गुणी, सात्त्विक व निपुण नायकाची छत्रांशे प्रशंसा केली आहे.

६७२ चंद्रानना :

672. Digits of the Moon.

जइ कोत्तिओ सि सुन्दर ! सअलतिहीचन्द्रदंसणसुहाणम् ।

ता मसिणं मोइज्जन्तरुञ्जुअं पेक्खसु मुहं से ॥ ७२ ॥

१. जाइणो. २. विअत्थ, विट्ठ, विट्ठ.

[यदि कौतुकिकोऽसि सुन्दर सकलतिथिचन्द्रदर्शनसुखानाम् ।
तन्मसृणं मोच्यमानकञ्चुकं प्रेक्षस्व मुख तस्याः ॥]

हे सुंदर, चंद्राच्या सर्व कलाचें लागोपाठ दर्शन व्हावें असें कुतूहल
असेल तर हळू हळू कचुकी काढीत असलेल्या या स्त्रीच्या मुखाकडे पहा.

● ही कचुकी कुडत्यासारखी, आगापीछा शिवलेली, डोईवरून ओढून
काढण्याजोगी असली पाहिजे, म्हणजे टीकासार सागतात त्याप्रमाणें हनु-
वटीच्या पहिल्या कलेपासून पूर्ण मुखचंद्राचें क्रमाक्रमानें दर्शन होऊं शकेल.
पण अशी संधि आली असता फक्त एका, म्हणजे मुखचंद्राकडेच पहात
राहील तो एक मूर्ख !

६७३ पावसाळा :

673. Trackless

समविसमणिर्विशेषा समन्ततो मन्दमन्दसंचारा ।
अइरा होद्विन्ति पहा मनोरहाणं पि दुर्लभा ॥ ७३ ॥

[समविषमनिर्विशेषाः समन्ततो मन्दमन्दसंचाराः ।
अचिरान्द्रविष्यति पन्थानो मनोरथानामपि दुर्लभ्याः ॥]

लवकरच पावसाळा सुरू होईल आणि (पाणी साचल्यावर) सर्व
उच्चसखल जमीन सारखीच दिसू लागेल. त्यामुळे चालताना पावले
समावून हळू हळू टाकावी लागतील आणि मार्ग मनोरथानाही
दुर्गम होतील

● ध्वन्यालोकात कालाच्या व्यञ्जस्त्वार्थे उदाहरण.

१. अइदीहा होन्ति २ अतिदीर्घा भवन्तीव

६७४ वेळूच्या वनांत :

674. Bamboo Grov̄e.

अइदीहराईं वहुंए ! सीसे दीसान्ति वंसवत्ताईं ।

भणिए भणामिः अत्ता ! तुम्हाणें वि पण्डुरा पुट्टी ॥७४॥

[अतिदीर्घाणि चध्वाः शीर्षे दृश्यन्ते वंशपत्राणि ।

भणिते भणामि श्वेत्रु युष्माकमपि पाण्डुरं पृष्ठम् ॥]

सासूबाई मला म्हणाल्या, सूनबाई, तुझ्या केंसांत बाबूचीं लावलांव पानें दिसत आहेत. तेव्हां मी म्हणालें, (बांबूच्या पानांनीं) तुमचीही पाठ पाढरी झालेली दिसते आहे.

● दोघीहि सारख्याच. म्हणून काय झालें ? सुनेनें सासूचा असा उपहास करावा कीं काय ?

६७५ स्नेहचिन्हें :

675. Sign-Manual.

अर्त्यकरूसणं खणपसिज्जणं अलिअवअणणिब्बन्धो ।

उम्मैच्छरसंतावो पुत्तअ ! पअवी सिणेहस्स ॥ ७५ ॥

[व्याकृषिकरोपकरणं क्षणप्रसादनमलिकवचनानिर्विन्धः ।

उम्मैत्सरसंतापः पुत्रक पर्दवी स्नेहस्य ॥]

मुला, एकाएकीं रागावणें, क्षणात प्रसन्न होणें, लटका अवोला धरणें, टोंचून वोळणें, हीं स्नेहाचींच लक्षणें आहेत.

● ती तुझ्याविषयीं विरक्त आहे किंवा ती तुझ्यावर क्रुद्ध आहे अशी, गैरसमजूत कळून घेऊं नको, अशीं दूतीची अनभिज्ञ नावसाला सूचना.

१. सोण्हे. २. मात. ३. अत्तस्क. ४. रोसणं. ५. उम्मुछण. ६. प्रमज्जता.
७. उम्मुछन. ८. प्रकृति.

६७६ राजहंसी :

676. Choice.

पिज्जइ कण्णञ्जलिहिं जणरवमिलिअं वि तुज्झ संलावम् ।

दुद्धं जणसंमिलिअं सा धाला राअहंसि व्व ॥ ७६ ॥

[पिबति कर्णाञ्जलिभिर्जनस्वमिलितमपि तव संलापम् ।

दुग्धं जलसंमिलितं सा धाला राजहंसीव ॥]

दूध पाण्यात मिसळलें तरी राजहंसी नेमकें दूध तेवढेंच पिते;
त्याचप्रमाणे गोंगाटांत विलीन झालेलें असलें तरी नेमकें तुझे तेवढेंच
बोलणें बालेला ऐकूं येतें.

६७७ मरवा :

677. Scented Leaves.

अइ उज्जुए ! ण लज्जसि पुच्छिज्जन्ती पिअस्स चरिआइं ।

सव्वङ्गसुरहिणो मरुवअस्स किं कुसुमरिद्धीहि ? ॥ ७७ ॥

[अयिं ऋजुके न लज्जसे पृच्छन्ती प्रियस्य चरितानि ।

सर्वाङ्गसुरभेर्मरुवकस्य किं कुसुमर्द्धिभिः ॥]

ऋजुके, प्रियकराच्या चरित्राबद्दल पुनः पुनः विचारणा करतांना
तुला लाज कशी वाटत नाही ? तो अंगप्रत्यंगाला सुगंध असणाऱ्या
मरवासारखा आहे; त्याला फुलांच्या समृद्धीची काय जहर ?

६७८ धातुरंग :

678. Painted Hands.

मृद्वे ! अपत्तिअन्ती पवालअदकुरअवणलोहिअए ।

णिद्धोअधाउराए कीस सहत्थे पुणो धुअसि ? ॥ ७८ ॥

[मुग्धेऽप्रत्येयन्ती प्रवालाङ्कुरवर्णलोहिती । :

निर्घातधातुरागी किमिति स्मदस्त्री पुनर्धावयति ॥]

• मुग्धे ! तुझे हात प्रवालाङ्कुरासारखे लाल आहेत. ते तू पुनः पुनः धूत आहेस ! त्यांना लावलेला कृत्रिम धातुरंग केव्हाच धुऊन गेलेला आहे; राहिला आहे तो त्यांचा नैसर्गिक रंग आहे. पण यावर तुला विश्वासच नाही.

६७९ पांढरे ढग :

679. Cotton Pods.

उग्र । सिन्धवपव्यसच्छद्वाँ धुतूलपुञ्जसरिसाँ ।

सोदन्ति सुअंशु मुक्तोअआँ सरए सिअम्माँ ॥ ७९ ॥

[पदय सिन्धवपर्वतसदृक्षानि धुतूलपुञ्जसदृशानि ।

शोमन्ते सुतनु मुक्तोदकानि शरदि सिताभ्रानि ॥]

सुतनु, पदा; ज्यांतील पाणी पाझरून गेलेले आहे असे हे शरद् ऋतूतील पांढरे ढग मिठाच्या पर्वतासारखे, कापसाच्या हुगहुगत्या पुंजासारखे शोभत आहेत.

● भुजंग देवणा य उच्चकुलोत्पन्न आहे, पण मिठाच्या होंगरासारखा निर्दय य पांढऱ्या ढगासारखा निर्दय आहे. अशा निर्पणाश्रिणी आश्रित वाळू नको, अशी चेखावणीची सूचना.

१. अग्रतिवन्ती. २. सिन्धवपर्वतो, सोदिसिन्धो. १. शुभय.

२. उपन्तीव सुतनी.

६८० कसाई :

680. Butcher.

आउच्छन्ति सिरेहिँ, विवलिण्हिँ उअ ! खंडिण्हिँ णिज्जन्ता ।
 णिप्पाच्छिमवलिअपलोइण्हिँ महिसा कुडङ्गाइ ॥ ८० ॥

[आपृच्छन्ति शिरोभिर्विवलितैः पश्य खङ्गिकैर्नोद्यमानाः !

निःपश्चिमवलितप्रलोकितैर्महिषाः कुञ्जान् ॥]

कसाई रेड्यांना वळून नेत आहेत. माना वळवून कुज्जांकडे
 अखेरचे पाहून ते रेडेसुद्धा कुज्जांचा निरोप घेत आहेत.

● रेड्यांना सुद्धा त्याच्या तूर्त विश्रांतिस्थानाविषयी एवढी आत्मीयता
 वाटते, आणि तूं? जाताना तूं माझा निरोपही घेत नाहीस, एवढा तूं उदासीन
 झालास, तुला काय म्हणायें? संकेंतस्थानी रेड्यांनी अगर तत्सदृशांनी
 धिगाणा माडला आहे अशी सूचना.

६८१ अश्रुप्रमाधन :

681. Trickling Tears.

पुसउ मुहं ता पुत्ति ! अ वाहोअरणं विसेसरमणिज्जम् ।
 मा एअं चिअ मुहमण्डणं ति सो काहिइ पुणो वि ॥ ८१ ॥

[प्रोच्छस्व मुखं तर्पुत्ति च वाष्पोपकरणं विशेषरमणीयम् ।

मां इदमेव मुखमण्डनमिति करिष्यसि पुनरपि ॥]

मुली, तुझ्या मुखावरून ओघळणारे अश्रु अलंकारांसारखे रमणीय
 दिसत आहेत. ते पुसून टाक आणि मुखमण्डनासाठी असले प्रसाधन
 पुन्हां करू नको.

१. खडिण्हिँ, खण्ण्हिँ. २. तावत्सुदरि, तावापुत्रक, पुत्रिके.

३. बाष्पाचरण परिशये, बाष्पामरण, बाष्पावतरण. ४. मातस्तुवैव.

● अलंकार नार्हीत म्हणून खिन्न होऊं नको. नैसर्गिक सौंदर्यामुळे तुला अलंकारांची किंवा प्रसाधनाची काही जरूरी नाही. अश्रूमुळे तू इतकी सुंदर दिसतेस हे त्याच्या प्रत्ययास आले तर तो तुला बारंवार-रडवील, अथवा, ती दरिद्री आहे, तिची अलंकाराची हौस पुरविलीस तर सुखसाध्य आहे, अशी दूतीची सूचना.

६८२ भांग :

682 Parting of the Hair.

मज्जे पअणुअपङ्कं अवहोवासेमु साणचिक्खिल्लम् ।

गामस्स सीससीमन्तअं व रच्छामुहं जाअम् ॥ ८२ ॥

[मध्ये प्रतनुरु पङ्कमुभयोः पार्श्वयोः श्यानकूर्दमम् ।

ग्रामस्य शीर्षसीमन्तमिव रथ्यामुख जातम् ॥]

मध्ये घोडा ओलसर चिखल असलेला व बाजूचा चिखल वाळलेला
वसा गावचा रस्ता भांगासारखा शोभतो.

● रस्ता दिसांउजेडी पाहून ठेवण्याची सूचना. नाथिकेचा केशपाश विस्कटला होता, तिला याचें मान नव्हतें; भांग सारखा वरण्याची दूतीची सूचना. एक टीकाकार सांगतो : शरत्कालात धानूची स्वारी होईल या धास्तांनें अमात्य राजाला मंघीचा सहा देत आहे. पारमार्थिक पातार सांगतो, विरताना रस्ता व भांग सारखेच.

६८३ जांवई :

683. Son-in-Law.

अवरह्लागअजामाउअस्स विउणेइ मोहणुकण्ठम् ।

वहुआइ घरपलोहरमज्जणपिणुणो वलअसदो ॥ ८३ ॥

१. ताम, गाड २ उभयपार्श्वयो सरस. ३. सीमन्तक. ४. आमाद.
५. मुहलो.

[अपराङ्गागतजामातुर्द्विगुणयति मोहनोत्कण्ठाम् ।

वध्वा गृहपश्चाद्भागमज्जनपिशुनो वलयशब्दः ॥]

जांवई दुपारीं सासुरवाडीं आला तेव्हां त्याची पत्नी परसांत न्हातं होती. तिच्या कांकणाचा शब्द ऐकून त्याची मोहनोत्कण्ठा द्विगुणित झाली.

● ‘मज्जनं शयनमङ्गसंमार्जनं वा ।’ घरांत सासू-सासरा वगैरे माणसें असल्यामुळे नवरा आत येणार नाही व नवरा आलेला असल्यामुळे नायिका ओसरीकडे फिरवली नाही तर कोणाला संशय येणार नाही, म्हणून संध्याकाळपर्यंत बाडग्यात कोणाचाहि व्यत्यय येणार नाही, अशी उपनायकाला दूतीची सूचना.

६८४ लंगोट :

684. Wrestler.

जुद्धचपेटामोडिजज्जरकर्णस्त जुणमल्लस्त ।

कक्षाबन्धो ऋचिअ भीरुमल्लहिअं समुत्खणइ ॥ ८४ ॥

[युद्धचपेटामोटितजर्जरकर्णस्य जीर्णमल्लस्य ।

कक्षाबन्ध एव भीरुमल्लहृदयं समुत्खनति ॥]

मल्लयुद्धांत कानशिलांवर अनेक वेळां थपडा बसल्यामुळे ज्याचे कान चढलेले व फाटलेले आहेत अशा मल्लाला घृद्धावस्था आली तरी तो लंगोट चढवून लागला की त्याचा आवेश पाहूनच भिड्या-मल्लांची हिंमत उखडून जाते.

● भिजं नको; तिचा नवरा नामवंत पहिलवान असला तरी आता तो म्हातारा झालेला आहे; त्याच्या अंगी शक्ति नाही, फक्त आवेश आहे.

६८५ नगरा :

685. Beat of Drum.

आणत्तं तेण तुमं पइणो पइएण पडहसदेण ।

मल्लि ! ण लज्जसि ? णच्चसि दोहग्गे पाअड्डिज्जन्ते ॥ ८५ ॥

[आणत्तं तेन त्वां पत्या प्रहृतेन पटहशब्देन ।

मल्लि न लज्जसे नृत्यसि दौर्भाग्ये प्रकट्टीक्रियमाणे ॥]

हे मल्लपत्नि, तुझ्या पतीने नगरा वाजवून तुझे दौर्भाग्य जाहीर केले, तरी तुला लज्जा वाटत नाही ! तुझ्याविषयी तो इतका विरक्त आहे, तरी तुला नाच चालूच आहे !

● मल्लयुद्धांत त्याची सरशी झाली म्हणून नगारे वाजविण्यात येत आहेत. सखी सांगते, हे मल्लपत्नी, त्याचें यश हा तुझा पराभव, कारण त्याचें तुझ्याकडे लक्ष असतें तर त्यानें कुस्ती जिंकलीच नसती. पतीविषयी विरक्त असलेली मल्लपत्नि अपमानित असली तरी प्रसन्नचित्त व कलेविषयी अनुरक्त आहे, अर्थात् सुपसाध्य आहे, अशी कामुकाप्रत दूतीची प्रत्योमनोक्ति.

६८६ गोडीगुलात्री :

686. Perverse.

मा वच्चह वीसम्मं इमाणं बहुचाटुकम्माणिउणाणंम् ।

णिव्वत्तिअरुज्जपरम्मुहाणं सुणआणं व सल्लणम् ॥ ८६ ॥

[मा प्रजत विस्त्रम्भमेपं बहुचाटुकर्मनिपुणानांम् ।

निर्यतितकार्यपराद्मुखाणां शुनकानामिव सल्लानाम् ॥]

१. आगदतेन. २. गच्छामि ३. आनन्दयन्ती त्वं पत्न्यु ४. पमुहे बहुचाटुकर्मभरिषाणं. ५. इनात् ६. बहुकूटकपटभूताना.

गोडीगुलाची लावण्यात कुत्री पटाईत असतात; पण काम शालें न शालें तोंच पराङ्मुख होतात. खलपुरुष असेच असतात, तोंडपुजेपणात व तोंड फिरविण्यात ते निपुण असतात. त्याच्यावर विद्वास ठेवू नये.

६८७ अखंडित सौभाग्यवती :

687. Bitch.

अण्णगामपउत्था कडुन्ती मण्डलानें रिञ्छोलिम् ।

अकण्डितसोहग्गा वरिससअं जिअउ मे सुणिआ ॥ ८७ ॥

[अन्यग्रामप्रस्थिता कर्षयन्ती मण्डलानां पट्टिकम् ।

अखण्डितसौभाग्या चर्षशतं जीघतुं मे शुनी ॥]

दुसऱ्या गावाला जाताना जिने आपल्यामागे कुत्र्यांची रांग ओढून नेली ती आमची अखंडितसौभाग्यवती कुत्री शंभर वर्षे जगो !

● परगावी निघालेल्या स्वैरिणीचा उपहास. तिचे अनेक उपपत्ति तिला पोंचविण्यासाठी तिच्याबरोबर निघाले होते. हे दृश्य किती आधुनिक वाटते ! अनोळखी माणसाची चाहूल लागताच मुकून मुकून साऱ्या घस्तीला जाग आणणारी कुत्री आता गल्लीत नाहीत, निश्चितपणे माझ्याकडे येण्यास आता अडचण नाही, अशी स्वैरिणीची सूचना. खरी अडचण कुत्र्याची नव्हती, तिच्याभोंवती घोंघावणाऱ्या व तिच्यावर नजर ठेवून असणाऱ्या उल्लू तरुणांचीच तिला धास्ती होती. गावभवानीच्या मागोमाग हे लोक गाडीतळावर किंवा परगावी गेले आहेत, त्याची धास्ती वाळगण्याचें कारण नाही, अशी सूचना.

६८८ गुरुजी :

688 Demonstrator.

सच्चं साहेसु देअर ! तह तह चडुआरण सुणएण ।

णिव्वत्तिअकज्जपरम्महत्तणं सिक्खिअ कत्तो ? ॥ ८८ ॥

[सत्य कथय देवर तथा तथा चाटुकारकेण शुनकेन ॥

तिवतितकायपरात्मुखत्व शिक्षित कस्मात् ॥]

माउर्जा, खरें सागा, तोंड चाटण्यांत तरवेज असलेला कुत्रा काम सपताच तोंड फिरवतो, हें त्याला कोणी शिकवलें ?

● तुम्हीच ! लाडीगोडी लावून तुम्ही मला पातिव्रत्यापातून भ्रष्ट वेलेंत आणि नंतर खुसपट काढून पराङ्मुख झालांत, एवढेंच नव्हे, आपल्या रहस्याचा स्रोत करून माझी नाचकी करविलीत, किती तुम्ही नीच !

६८९ समृद्धि :

689 Abundance

णिष्पण्णसस्सरिद्धी सच्छन्दं गाइ पामरो सरए ।

दलिअणयसालितण्डुलधवलमिअङ्कासु राईसु ॥ ८९ ॥

[निष्पन्नसस्यरुद्धि स्वच्छन्दं गायति पामर शरदि ।

दलितनयशालितण्डुलधवलमृगाङ्कासु रात्रिषु ॥]

शरद् ऋतूतलें शुभ्र चांदणें फाडलेल्या नव्या तांदळामारणें स्वच्छ दिसतें धान्याची समृद्धि झाल्यामुलें अशा चांदण्या रात्रीं गरंगमुद्दा स्वच्छंदानें गाणें गातो

● आता आम्हांला काय कमी आहे ? शिवाय परांत नगरा आहे आणि बाहेर चांदणें आहे, आज तरी नमणार नाही, अशी सूचना, शिवा, नगरा रानांत गळ्यावर आहे आणि परांत रान मोवळें आहे, अशी गूणना घरद् ऋतूतल्या अन्न समृद्धानेंही पामर मस्त होतो, अशी धातुनिंदा हो पामर आहे तरी परा दमा चांदण्यात आनंदानें गात आहे ! आणि तुम्ही-संपन्न असून प मी तुमच्या मन्त्रिभूत असून कुलगद्दन पसला आर्हात, अगा

उदासीन पतिनिषेव. शेतातच्या सज्यावर शुभ्र तादळाची रास आदे आणि
जामाळातच्या सज्यात चद्र - जणूं शुभ्र व शीतल, मद व स्निग्ध प्रमोदाची
रास।

६९० मागोमा :

690 Track.

अलिहिज्जइ पङ्कअले हलोलिचलणेण कलमगोरीए ।
केआरसोअरुम्भणतंसट्टिअ कोमलो चलणो ॥ ९० ॥

[आलिख्येते पङ्कतले हलालिचलनेन कलमगोप्या ।
केदारस्रोतोवरोधतिर्यक्स्थित कोमलश्चरण. ॥],

गेल्या सालीं साळीच्या शेताची राखण करणाऱ्या स्त्रीची नाजूक
पावले पाण्याच्या प्रवाहाच्या अवरोधामुळे वाकडीं पडलीं. चालू हंगामात
शेतकरी त्या अर्बट उमटलेल्या तिरप्या आकृति नागरानें ओढलेल्या
रेधानीं पुसून टाकतो

● शेताची राखणदारीण मालकाला २ शेतकऱ्यालाच नव्हे, वाटसरू
नाही सुसाध्य असते अशी अनुभवसिद्ध समजूत होती व आहेही,
कारण अवसर, आडोसा व एतन्त हीं उपलब्ध असतात. म्हणूनच तर
गोफणवालीसारलीं सफल वा विफल प्रीतीचीं गाणीं आजही रचलीं
जातात आधुनिक नागरिका जाणून नसल्यात तिरपें पाऊल टाकतात, असा
शिष्टाचा आरोप आहे, पण ही चाल फार पुरातन दिसत. पाठमेद सांगतो,
गोपीचीं पावले इतकीं मुगंधित कीं त्याभोंवतीं अडून ही भ्रमर गुजारव
करीत आहेत ।

१ अहिलिज्जइ २. कमलुळेहडालि, पडमालेहडालि ३ वलण ४ सत्त,
सोत्त. ५ अभिलिख्यते, अभिलीयते, आश्रीयते ६ पङ्कजलुब्धालिवलयेन
७ स्रोतोन्तरोधनतिर्यक्, स्रोतरोधनतिर्यक् ८ त्र्यश

६९१ गोपी :

691. Last Chance.

दिअहे दिअहे स्रसङ्ग संकेअअभङ्गवड्डिआसङ्का ।

आवण्डुरोणअमुही कलमेण समं कलमगोपी ॥ ९१ ॥

[दिवसे दिवसे शुष्यति संकेतकभङ्गवर्धिताशङ्का ।

आवण्डुरावनतमुखी कलमेन सम कलगोपी ॥]

शेतांतलें भात पिकून बांरलें व पांदुरकें होऊं लागलें, आतां संकेतस्थान नष्ट होणार या धास्तीनें भाताबरोबर शेत राखण करणारीहि दिवसानुदिवस वाळूं लागली व तिचें कामेजेलेंलें मुख अवनत झालें.

● पिशाची राखण हें मुख्यतः स्त्रियाचें काम. कापणीनंतर संकेतस्थान व राखणीचें निमित्त हीं नष्ट होणार म्हणून ती उद्धिग्न झाली आहे. ही अपेक्षेची संधि आहे, अशी दूतीची सूचना. अलंकारकौस्तुभात सहोक्तीचें उदाहरणः 'सह समभिव्याहारात्सहोक्तिरुभयान्विते घर्मे ।' 'हाद्विगतादिभिरप्यनवगम्यः प्रच्छन्नोयं प्रेमप्रकारः ।': सरस्वतीकण्ठाभरण.

६९२ घाईत घाई :

692. Pretender.

नयकर्मिण हंअपामरेण दट्ठण पांडहागीओ ।

मोक्तव्ये जोत्तेअपगगहम्मि अवहासिणी मुक्ता ॥ ९२ ॥

[नयकर्मिणा पश्य पामरेण दृष्ट्वा भक्तहारिकाम् ।

मोक्तव्ये योक्त्रप्रग्रहेऽवहासिनी मुक्ता ॥]

१. न अकर्मिण २ उअ ३ पाअवतीओ, पाणिहारिओ. ४. मोक्ष वेज्जो ति ए अणुहम्मिअ वओमिणी मुक्ता । ५. नेविअपग. ६. पादपत्ति. ७. कर्मणा पश्य, कर्मिणेन हत ८. पानीअभक्तहारिकाम्, भक्तावाहारी. ९. मोक्षमे निपुत्रप्रग्रे आविनी, मोक्षमे योपपुत्रप्रग्रेऽवहासिनी.

पहा, नवखा शेतकरी शेत नागरीत आहे. शिंदोरीचा हारा आणणाऱ्या स्त्रीला पाहताच गरीब विचारा इतका जावरला की जुवाचा कासरा सोडण्याऐवजी त्याने बैलाच्या वेसणीच सोटल्या !

● शेतकरी नवखा होता असे मुळात स्पष्ट सांगितलेले असले तरी येडे-गावात, शेतांच्या सात्रिण्यात जावरणाराच्या हातून कधीही होणार नाही अशी ही चूक व धादल पाहून घाटते की तो लटफा शेतकरी असावा, शिंदोरी आणणाऱ्या स्त्रीबरोबर संकेत ठरवून त्याने निदडी सन्यासासारखा हा मजुराचा तात्पुरता पेशा घेतलेला असावा, या गोंधळामुळे विचार्याचा संकेत विफल झाला असावा असे दिसते

६९३ नन्दीबैल :

693 Cuckold

ददृष्ट्वा हरिअदीहं गोमे सण्ठाणं जूरए हलिओ ।

असईरहस्यमगं तुसारधवले तिलच्छेते ॥ ९३ ॥

[दृष्ट्वा हरितदीर्घे प्रातर्वन्येभ्य कृष्यति हलिक ।

असतीरहस्यमार्गं तुसारधवले तिलक्षेत्रे ॥]

* दवामुळे तिळाचे शेत पाहुरेकें दिसत होतें त्यातून रात्री कोणी स्वैरिणी गुप्तपणे गेलेली असल्यामुळे लाजवर हिस्वीगार पाऊलवाट दिसत होती पहाटे शेतावर फेरी मारण्यास गेलेला शेतकरी हें दृश्य पाहून बैलावर चिडला.

● काही टीकाकार सांगतात, ही नीहाराभिसारिका त्याचीच बायको होती, पण हें काही ह्या नन्दीबैलाच्या ध्यानात आले नाही त्या मूर्खाला घाटले की बैलानीच आपले शेत तुडवले, म्हणून तो त्याच्यावरच रागावला

‘णइजूरए’—‘नातिखियते’ हा पाठ स्वीकारला तर अर्थ बदलतोः माणसाऐवजी शेतांत जनावरें घुसलीं असतीं तर केवढें नुकसान झालें असतें, या विचारामुळे तो रागाला आला नाही.

६९४ घराची ओढ :

694. Yearning.

संकोल्लिओ व्व णिज्जइ खण्डं खण्डं कओ व्व पीओ व्व ।

वासागमम्मि मग्गो घरहुत्तमुहेण पहिएण ॥ ९४ ॥

[संकोल्लित इव नीयते खण्डं खण्डं कृत इव पीत इव ।

वर्षागमे मार्गो गृहभविष्यत्सुखेन पथिकेन ॥]

पावसाळ्याच्या प्रारंभी घराकडे परतणारा प्रवासी घरी पोचल्या-
नंतर प्राप्त होणाऱ्या सुखाच्या आशेनें जणूं रस्ता संकुचित वा खण्डित
व्हावा अगर पिऊन टाकला जावा तसा (मार्गक्रमणाचे क्लेश न
जुमानतां) क्षपाक्षप चालतो.

६९५ बहिरं व आंधळे :

695. Deaf and Blind.

धण्णा बहिरा अन्धा ते चिअ जीअन्ति माणुसे लोए ।

ण सुणंति पिणुणवअणं खलाणं श्रौद्धिं ण पेक्खन्ति ॥ ९५ ॥

[धन्या बहिरा अन्धास्त एव जीवन्ति मानुषे लोके ।

न शृण्वन्ति पिणुनवचनं पन्नानामृद्धिं न प्रेक्षन्ते ॥]

१. घाहइ २. मणेण, मुहेण. ३. संकुचित, संकोल्लित ४. गृहाभिमुखनगमा.

५. अदि

जे व्हिरे आहेत व आधळे आहेत ते धन्य आहेत; एतोगर, या मनुष्यलोकांन तेच जण्तात, कारण त्यांना चहाडवोराचें घातकी घोटणें ऐकूं येत नाही किंवा नांवाची दृष्ट समृद्धि दिसत नाहीं.

● दुर्जेनाची अभिवृद्धि पाहून उद्विग्न झालेल्याचे उद्गार. मित्रा, पति आधळा व व्हिरा आहे, तरी गुणी आहे, शिष्याय या शारीरिक वैगुण्यामुळे सपत्नीचा उपसर्ग नाहीं, म्हणून तो मला प्रिय आहे आणि मी सुखी आहे, असे साषीचे उद्गार.

६९६ निवारण :

696. Too Late.

एण्हि वारेइ जणो, तइआ मूईछओ, कहिं व्व गओ ।

जाहे विसं व जाअं सब्बझपहोलिरं पेम्म ॥ ९६ ॥

[इदानीं वारयति जनस्तदा मूलकः कुत्रापि वा गतः ।

यदा विप्रमिव जात सर्वाङ्गधूर्णित प्रेम ॥]

आता प्रेम सर्वाङ्गांत विपासारखें भिनलें आहे. आता त्याचें निवारण करू पाहणारे मुळारभीं काय दुसरीकडे गेले होते ?

● सखि, त्याचे अवगुण आता कशाला सांगतेस ? आरंभीं सूचना देताना तर मी मन आवरलें असतें. आतां प्रेम हृदयांत रुजलें. आता हें रोपटें उपटावयाचें, म्हणजे माझे हृदयच विदीर्ण करावयाचें.

६९७ घरजांवई :

697 Nonchalance.

कहूँ ? तंपि तुइ ण णाअं, जह सा आसन्दिआणें बहुआणम् ।

काऊण उच्चवचिअं तुह दंसणलेहूँला पडिआ ? ॥ ९७ ॥

[कथं तदपि त्वया न ज्ञातं यथा सा आसन्धिकानां बहूनाम् ।
कृत्वा उच्चाग्रचिकां तव दर्शनलोलसा पतिता ॥]

तू जाऊ लागलास तेव्हा तुझें दर्शन घेण्याच्या लालसेनें खुर्चीवर
खुर्ची ठेवून त्यावर ती उभी राहिली, या उतराडीबद्दल ती फोसळली,
हें तुला कसें कळलें नाहीं ?

● सपत्न सासर सोडून अपमानामुळे व्यथित झालेला घरजावई आपल्या
दरिद्री पितृगृहीं जावयास निघाला तेव्हाचा हा प्रसंग आहे जाताना तो
आपल्याला डोळे भरून अठेरचें पाहून घेईल अशी त्याच्या पत्नीची खुळी
आशा होती. ही दृष्टिमेढ टाळण्याचा त्याचा निग्रह होता, कारण तीमुळे
आपला निश्चय टाळेल अशी त्याची खात्री होती. प्रीति व सपत्ति याचें द्वंद्व
सनातन आहे

६९८ सूचना :

698 Alarm.

चोराणें, कामुआणें अ पामरपहिआणें कुक्कुडो वअंड ।

रे रमह, बहह, वाहयह, एत्थ, तणुआअए रअणी ॥ ९८ ॥

[चौरांकामुकाश्च पामरपधिकाश्च कुक्कुटो वदति ।

रे रमते बहत वाहयत अत्र तन्त्री भवति रजनी ॥]

चोर, कामुक व गरीब घाटसग्न यांना पहाटे कोंपटा आरवून
सांगतो फीं ओरे, आता (चोरीचा माळ) पळवा, (प्रेम) आवरतें
प्या व (ओश्याचीं जनावरें) हाका, कारण रात्र क्षीण होत आहे

१. लम्पटा २. रदह ३. पण्ह रमह वाहय ४. तणुरजह ५. बर्गवाणा
पायवाणा ६. एत्ति ७. पणवत रमण वाहयत

६९९. प्रीतिसंगम :

699. Union.

अण्णोण्णरुडव्वन्तरपेसिअमेलीणादिट्ठिपसराणम् ।

दो चिचअ मण्णे कअमण्डणाई समहं पइसिआई ॥ ९९ ॥

[अण्णोण्णरुडव्वन्तरपेसिअमेलीणादिट्ठिपसराणम् ।

द्वारापि मन्ये कृतकलहौ समकं प्रहसितौ ॥]

दोघेंही एकामेकांवर रुसळीं होतीं, अंतःप्रेरणेनें त्यांनीं एकामेकांरुडे चोखून कडाक्ष ठारुळे ! त्यांच्या दृष्टीचें मीलन झालें, तेथ्हां दोघेंही एकदम हंसलीं.

● अनुनयाचा आरंभ दुस्वप्नानें कसचा अशी दोघांचीही इच्छा होती; कारण त्यांचा कलह कुत्रिम होता. हंसल्यानंतर त्यांनीं एकामेकांना विचारलें असेल कीं अशादर कोण हंसले आणि एकमेकांवर आरंभाचा आरोप केला असेल. मुळातील 'मन्ये' या शब्दावरून वाटतें, या प्रसंगां सखी हजर असून तिनें या प्रश्नाचें उत्तर दिलें असावें कीं दोघेंही जोडीनें हंसलीं; किंवा सलीच्या अनुरज्जनासाठीं तिनें अशा प्रसंगाचें वर्णन केलेलें असावें. अमरकशतकातील समानार्थी वचन पहा: एरुसिमन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यननुये संश्रितोर्गौरवम् । दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवल्नान्मिथीभयच्चश्रुपोर्भग्नो मानरुलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहम् ॥ १९ ॥ लेले-प्रत.

१ कलहसत्तायेसिअमेलिण, छलपेछीअतुल्यमेलीण, सिअमंतुल्यमेलीण.
२, छलप्रेक्षित.

७०० सायंमन्त्र्या

700 Evening Oblation.

संज्ञागहिअजलज्जलिपडिमासंरुन्तगोरिमुहकमलम् ।

अलिअं चित्र फुरिओढुं विअलिअमन्तं हरं णमह ॥ १०० ॥

[संज्ञागृहीतजलाञ्जलिप्रतिमासकान्तगौरीमुखकमलम् ।

अलीकमेव स्फुरितोष्ठं विगलितमत्र हर नमत ॥]

(मावळ्या सूर्याला) अर्घ्य देण्यासाठीं अजलीत घेतलेल्या जलात गौरीच आरक्त मुखकमल प्रतिबिंबित झालेलें पाहून शकराला मनाचा विमर पडला आणि (प्रियेच्या सान्निव्यामुळे) आपलें चित्त व्याकुल झालें आहे हें कोणाच्या ध्यानीं येऊ नये म्हणून (जणू आपण मनातल्या मनात मंत्र म्हणत आहोंत अमें भासविण्यासाठीं) ज्यानें उगाच ओठ हलविले त्याला नमस्कार असो.

● पहिल्या गार्थेंतील प्रणाम उगवत्या सूर्याला अर्घ्य देणाऱ्या पशुपतीला य अक्षरेच्या गार्थेंतील नमन मावळत्या सूर्याला अर्घ्य देणाऱ्या गौरीदराला सन्यासी टीकाकार सांगतात, शकरालाही सन्ध्योपासनेंत व्याकुलचित्त करणारा स्त्रीसदृश सर्वथा त्याज्य आहे ! आणि शृङ्गारी टीकाकार सांगतात, पहा, शकर एवढा विरामी, तरी किती सहृदय ! गौरी सदैव सन्निध असूनही प्रेमासुळे उपासनेचे वेळींही देवाधिदेव व्याकुलचित्त होतो, नाही तर, पत्नी पतीला म्हणते, तू ! एकान्तांत आणि प्रेमप्रसर्गाही मनागारणें अनुरजन करीत नाहीस !

●

●

●

इअ सिरिहालविरइए पाउअकव्यम्मि सत्तसए ।
 सत्तमसअं समत्त गाहाणँ सहावरमणिज्जम् ॥
 [इति श्रीहालविरचिते प्राकृतकाव्ये सप्तशते ।
 सप्तमशत समाप्त गाथानां स्वभावसमणीयम् ॥]

● ● ●

एसो कइणामकिअ गाहापटिवद्ववट्ठिआमोओ ।
 सत्तसअओ समत्तो सालाहणविरइओ कोसो ॥
 [एष कविनामाङ्कितगाथाप्रतिबद्धवर्धितायाम् ।
 सप्तशतक समाप्त शालवाहनविरचित कोष ॥]

● ● ●

● सगळें सातवें शतक हालच्या नावावर एपतें. ही समजत या गाथेवर आधारलेली आहे.

॥ गाथासप्तशती ॥

उत्तरार्ध

● या भागात समाविष्ट केलेल्या गाथापैकी क्र. ७०१ ते ९९४ या वेबर प्रतीवरून घेतलेल्या आहेत. त्यांचे मूळ येणेप्रमाणे : क्र. ७०१ व ७०२ या गाथा अनुक्रमे कुलनाथ व पीतांबर यांच्या हस्तलिखित प्रतींतील आहेत. क्र. ७०३ ते ७९३ या गाथा वेगवेगळ्या हस्तलिखितांतील आहेत. क्र. ७९४ ते ८०८ या साधारणदेवाच्या मुक्तावलींतील असून क्र. ८०९ ते ९४७ या तेलंग (१) व क्र. ९४८ ते ९५९ या तेलंग (२) या हस्तलिखित प्रतींतील आहेत. क्र. ९६० ते ९९४ या गाथा संस्कृत अलङ्कार-वाङ्मयांत गाथासप्तशतींतील म्हणून ऊभूत केलेल्या आहेत. वेबरने आपल्या आवृत्तीत गाथांच्या संस्कृत छाया कोठेही दिलेल्या नाहीत. उत्तरार्धातील गाथांच्या ज्या छाया मला मिळाल्या त्या मी जागोजाग दिल्या आहेत. वेबर आवृत्तीवरून घेतलेल्या गाथांचे अखेरीस त्याचे श्रंगरी नमूने मुकाबल्यासाठी दिले आहेत. क्र. ९९५ ते १००६ या गाथा प्रबन्ध-चिंतामणीतून घेतलेल्या आहेत. या गाथा हालाने संग्रहाने केलेल्याची कथा त्यात दिलेली आहे.

७०१ सखी :

701. Request.

सुहृद ! इअं मज्झ सही तुज्झ विओएण धारिउं पाणे ।
सव्वह चिअ ण समत्थ ति वुज्झिउं विरम गमणाओ ॥ 703 ॥

सुभग, ही माझी सखी तुझ्या विरहांत प्राणधारण करण्यास सर्वस्वी
असमर्थ आहे, हें जाणून तूं प्रयासाला जाऊं नको.

७०२ प्रतिज्ञा :

702. Declaration.

गामारुह म्हि, गामे वसामि, णअरट्ठिइं ण आणामि ।
णाअरिआणं पडिणो हरेमि, जा होमि सा होमि ॥ 705 ॥

[ग्रामारुहोऽस्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि ।
नागरिकाणां पतीन् हरामि या भयामि सा भयामि ॥]

मी खेड्यांत जन्मलें व आजवरचें आयुष्य खेड्यांतच काढलें;
यामुळें शहरी राहणीची मला माहिती नाही, तरी या शहरी स्त्रियांच्या
पतींना मी नाहीं लावीनच लावीन. तरच मी खरी, मग काय व्हाव-
याचें असेल तें होवो.

● छाया वाच्यप्रकाशावरून. चंद्रालोकावरील गामाभट्टाच्या रामायण
व्याख्येतील समानार्थी गाथाः ग्राम्यास्मि नागरीवृत्तेरनभिज्ञापितादृशी। रमणाना
मानसानि नागराणा हराम्यहम् ॥ (चौखम्बा प्रत : पृ. १३७). नगरच्या
नारी, गोत्या पान, फुसका माल, लटका मान; रानची हौशी, बावनकशी,
होशील खुशी, पडशील फशी ! प्रतिज्ञित स्वर्गेत नागाकांचा पाडाव व
नागरिकांचा पराभव होणार, हें उघड आहे.

१. गम्मइरि अम्हि, गामरुहणि (गमारिअम्हि) गामे रहामि. २. वसम्मि.
३. पडिणो. ४. ग्राम्याम्मि, ग्रामे जाता.

७०३ फसवणूक :

703. Character

ओसर ! रोतुं चिअ णिम्मिआईं मा पुससु मे हअच्छीईं ।
दंसणमेत्तमइएहि जेहि सीलंम् तुह ण णाअं ॥ 706 ॥

[अपसर रोदितुमेव निर्मिते मा उत्पुंसंय हते अक्षिणी मे ।

दर्शनमात्रेण्मत्ताभ्यां याभ्यां तव हृदयमेव रूपं न ज्ञातम् ॥]

जा, दूर सर; माझे हे जळ्हे ढोळे रडण्यासाठींच निर्माण झाले आहेत; ते पुसूं नको. तुझ्या नुसत्या दर्शनाने ते उन्मत्त झाले; मात्र त्यांना तुझे शील समजले नाही.

● छाया ध्वन्यालोकावरून. येथील पाठ थोडा वेगळा आहे. त्याचा अर्थ असा : माझे नेत्र तुझ्या शरीराचे रूप पाहून उन्मत्त झाले, त्यांना तुझ्या हृदयाचे रूप उमजले नाही.

७०४ अधीर :

704. Impatience.

रणरणअसुण्णाहिअओ चितंतो विरहदुव्वलं जाअं ।

अर्धुणिअणिअवसही सो घोलीणो गाममज्जेण ॥ 707 ॥

उत्पाण्टेमुळे स्याचे हृदय इतके सुन्न आणि विरहामुळे इतके दुवळें झाले होते की खेद्यांतल्या पाटेवरून चालता चालता आपले घर ओलाडून तो तसाच पुढे गेला.

१. अवनर २. रोहं ३. दंसणमेत्तुम्मत्तोहि. ४. दिअभं. ५. प्रोप्ट, मार्जय. ६. दर्शनमात्रे प्रमत्ताभ्यां, मात्रांन्मादित्ताभ्यां ७. दुव्वलं, दुव्वभं, दोव्वलं. ८. अणनिअणिअवनद, अणनिअवसदी, सधंपिअणिअवसदी.

● त्याला आपल्या घराचीही शुद्ध राहिली नाही. मग तो तसाच पुढें गेला, कीं त्याच्या घरधनिणीनें त्याला परत बोलावून आणिले ! कीं तिची दासी या बुआजीचा विमरमोळेपणा धनिणीच्या निदर्शनास आणीत आहे !

७०५ बहुजन :

705. Majority.

सुअणो ण दीसइ च्चिअ खलवहुले डड्ढजीअलोअम्मि ।

जह काअसंकुला तह ण हंसपरियारिआ पुहवी ॥ 710 ॥

[सुजनो न दृश्यत इव खलवहुले दग्धजीवलोके ।

यथा कारुसंकुला तथा न हंसपरिवारिता पृथ्वी ॥]

या दुष्ट जगांत नीच माणसेंच बहुसंख्य आहेत; येथे सजन क्वचितच आढळतात. पृथ्वी कावळ्यांनीं भरलेली आहे. हंस मात्र क्वचितच दिसतात.

● ही गाथा पीतावरानें दिलेली आहे. पदाः गाथासप्तशतीप्रकाशिका : क्रमांक ४०५ : संपादक श्री. जगदीशलाल शास्त्री. खलनायकाला उद्देशून तत् नायिकेचे उद्गार; किंवा अमिसारिकेला धोक्याची सूचना. दृष्टान्तोक्ति.

७०६ सुयोग :

706. Fortunate.

जं मुच्छिआइ ण सुओ कलंवगंधेन तं गुणे पैडिअं ।

इअरा गज्जिअसदो जीएण विणा ण बोरुन्तो ॥ 711 ॥

[यन्मूर्च्छिता न च श्रुत. कन्ध्वगन्धेन तद्गुणे पतितम् ।

इतरथा गर्जितशब्दो जीवेन विना न व्यतिक्रामेत् ॥]

१. त से गुणम्मि जाअ कलम्बगन्धेण ज गआ मोहम् । २ तत् तस्याः गुणविषये जात ।

कदम्बाच्या सुगंधामुळे ती मूर्च्छित झाली आणि मूर्च्छेमुळे तिला मेघगर्जना ऐकू आली नाही. हा सुयोगच म्हटला पाहिजे. नाहीतर मेघगर्जना ऐकून तिचा अंतच झाला असता.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. कदम्बाच्या मादक सुगंधामुळे तिला मूर्च्छा आली, हा त्याचा दोष, पण तोच गुण ठरला; नाहीतर, तिला मेघगर्जना ऐकू आली असती, यामुळे तिची विरहव्यथा तीव्र झाली असती आणि तिचा अंत झाला असता.

७०७ इंद्रधनुष्य :

707. Splendour.

पीणपओहरलग्गं दिसाणें पवसन्तजलअसमअविइणं ।

सोहगपढमइण्हं पम्माअइ सरसणह्वअं इन्दधेणुम ॥ 712 ॥

[पीनपयोधरलग्नं दिशां प्रसवज्जलदसमयवितर्णम् ।

सौभाग्यप्रथमचिन्ह प्रम्लायति सरसनखपदमिन्द्रधनुः ॥]

(वर्षाकालांत स्वगृहीं राहून शरद् ऋतूचे आरंभी) प्रवासाला निघालेल्या पतीने पत्नीच्या पुष्ट स्तनांवर केलेल्या व तिच्या सौभाग्याचे प्रथमचिन्ह असलेल्या नखक्षतांपुढे पावसाळ्याच्या अखेरीस आमाळांत दाटलेल्या मेघावर आधारलेल्या इंद्रधनुष्याची शोभा म्लान दिसते.

● ही गाथा श्री प्रवरसेनाच्या सेतुबन्धातील (१.२४) आहे. या गाथेचा दृगारिक अर्थ नीट लागत नाही, असें वेबर सांगतो. हा धोंटाळा शुद्ध पाठाच्या अमावी झालेला असावा. अलंकारकौस्तुभातील व श्री राम-दासाच्या सेतुबन्धावरील टीकावरून अर्थ स्पष्ट होतो. नायिकेच्या पररसना भिडलेल्या व पुष्ट स्तनांवर प्रवासाला निघालेल्या पतीने उमटविलेली नगमते

१. सणह्वहम्. २. हणुं ३. प्रसवत् ४. विस्तीर्णम्.

आणि आकाशांत या पासून त्या धितिजापर्यंत पसरलेल्या पयोधरांवर प्रवासाला निघालेल्या पावसाळ्याने प्रगटविलेले इंद्रधनुष्य यांच्या शोभेची तुलना पयोधराच्या द्ययीं आधाराने कवीने केली आहे. अलंकारकौस्तुभांत रूपकाचे उदाहरणः “ तद्रूपकं त्वभेदः स्यादुपमानोपमेययोर्यत्र । ”

७०८ अगतिकः

706. Lost.

एत्ती मत्तंमि थवा पुत्तीमत्तमि लअणा भत्ती ।

अगईअ अवस्थाए दिअहाई भित्तरं तरइ ॥ 713 ॥

आजवर स्तवन केले; आतां इच्छापूर्ति झाली तर भक्ति कश होईल; अशा अगतिक अवस्थेत मी दिवस कसेवसे काढीत आहे.

● अर्थ नीट लागत नाही. एक टीकाकार सांगतो : ‘ एतेन यस्य यदुचितम् कर्म तस्य तत्परिशील्यतो वैकल्यापत्तिरपि अलंकारायेति दर्शितम् । ’

७०९ आगः

709. Red-Hot.

जं असंरणो व्व डइदो गामो साहीणवहुजुआणो वि ।

संभमविसंठुलाणं तं दुच्चरिअं तुह थणाणं ॥ 714 ॥

गांवांत अनेक तरुण होते; तरी गांवाला आग लागली तेव्हां कोणी स्नाता नसल्यासारखे ते गांव पूर्णपणे जळून गेले. हा तुझ्या स्तनांचा अपराध; कारण त्या वेळीं तुझे वक्षःस्थल उघडें पडले होते आणि त्यावरून तरुणांच्या नजरा हलेनातच.

१. मत्तम्मी, मंतमि. २. दड्डो. ३. अशरण, अरक्षक. ४. संभ्रमविसस्थितयोः

● तुझ्या निदोष व तेजःपुंज स्तनाचा हा दोष व कलंक; कारण त्याच्या दर्शनामुळे तद्वशाच्या चित्तात संभ्रम उत्पन्न झाला. आग लागली होती एकीकडे आणि त्याना तिचा भडका दुसरीकडेच दिसत होता.

७१० चपक :

710. Wine-Glass.

सो वि जुआ माणहणो, तुमं पि माणेंस्स असहणा, पुत्ति !

मत्तच्छलेण मम्मउ सुराइ उवरिं पुससु हत्थं ॥ 715 ॥

मुठी, हा तरण मानी आहे आणि तुला तर कोणाचाही रागरोष सहन होत नाही. मद्याचा मद चढत्याच्या निमित्ताने तू चपकाला गुस्ता हात लाव, (म्हणजे झाले.)

वेबर सांगतो, या गायेचा अर्थ नीट लागत नाही. इतीची कलहान्त-रितेला किंवा कुट्टिनीची दुहितेला अनुनयाची प्रेरणा. मानखेदामुळे तू मद्यपानाविषयी उत्सुक नाहीस हे खरे, त्याच्या समाधानासाठी तू चपकाला गुस्ता हात लाव, त्याला एवढाही आदिर्भाव अनुनयासारखा भासेल.

७११ केतकी :

711. Thorns.

केअइगंधहगव्विआरअरंजिआदणोहिं ।

कंठअसवलितणुतव छट्ठिअभवलाण ॥ 716 ॥

केतकीने आपल्या गधाने मानिर्नीना व्याकुल केले आणि त्याना जणू आपले वैशिष्ट्य अर्पण करून रोमांचित केले व त्यांचा मान नष्ट केला.

७१२ धुंदः

712. Flush.

अह सुअइ दिग्गपडिवक्खयेअगा पसिठिलेहिं अंगेहिं ।

णिव्वत्तिअसुरअरसाणुबंधमुहणिभरं बहुआ ॥ 717 ॥

[अवस्वपिति दत्तप्रतिपक्षवेदनं प्रशियितैरङ्गैः ।

निवर्तितसुरस्तरसानुबन्धसुखनिर्भरं स्तुपा ॥]

रात्रीं सुरतसुखाचा मनमुराद आस्वाद घेतल्यामुळें सूनवाईची गात्रें शिथिल झालीं आहेत व सकाळ झाली तरी अजून त्या त्याच धुंदीत गाढ झोपल्या आहेत. यामुळें तिच्या सवती मत्सरप्रस्त झाल्या आहेत.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून: ' निद्रारूपेण रसप्रकर्षः । ' जणू प्रतिपक्षाला वेदना देताना झालेल्या श्रमामुळेच तिचीं गात्रें शिथिल झालेलीं आहेत. आम्हाला ठाउकी आहे, म्हणून इतका वेळ लोळत पडावयाचें कीं काय !

७१३ अधरक्षतः

: 713. Lip.

जइ तेण तुज्झ वअणं ण कअं, मह कारणेण अ, हआसे ।

सा कीम खण्डिअतडं णिआहरं दूइ ! दुम्भेसि ? ॥ 718 ॥

दूती, तू सांगतेस कीं तूं माझ्याविषयीं केलेल्या विनंतीचा त्यानें धिक्कार केला हें जर खरें, तर, दुष्टे, सांग, तूं आपला खण्डित अवर वारंवार का चावते आहेस ?

७१४ आकाशाच्या सरोवरांत :

714. Firmament.

निर्मलगगनतडागे तारागणकुसुमामिते तिमिरे ।

भिकरवोशलम् चरति मृगाङ्गो मराल इव ॥ 719 ॥

निरभ्र आकाशाच्या निर्मल सरोवरांत जणू ताऱ्याचे पुष्पपुंज तरंगत आहेत आणि त्याच्या शांत पृष्ठभागावरून चंद्र जणू हंसाप्रमाणें भ्रमण करात आहे.

● या गाथेचें शुद्ध प्राकृत अगर संस्कृत रूप उपलब्ध नाही. अभि-
सारिकेच्या उद्दीपनासाठीं द्वतीचे उद्गार.

७१५ अनुमान :

715. Guesswork.

दिट्टोइ जं ण दिट्टो, सरलसहावाइ जं च णालविओ ।

उवआरो जं ण कओ तं चिअ कलिअं छइल्लेहि ॥ 720 ॥

तिनें त्याला पाहिलें हंतें, तरी तिनें त्याच्याकडे पाहिलें न पाहि-
लेंसें केलें, तिचा स्वभाव सरळ आहे, तरी तिनें त्याच्याशीं भाषण
केलें नाहीं; एवढेंच काय, नुसतें आभेवादनहीं केलें नाहीं तरी
यावरून काढावयाचें तें अनुमान चतुर लोक काढतातच

● अलंकारकौस्तुभांत विषम (विचित्र) अलंकाराचें उदाहरण: “सवन्धा-
नुपपत्तो इष्टार्थानापयनिष्ठ संप्राप्ती । जन्मजनकसौभयगुणक्रियाविरोधे च विषमः
स्यात् ।” “इष्टमिध्यर्थमिष्टेयिणा म्रियमाणमिष्टप्रतिवृत्त्यार्थाचरणं विचित्रा-
लंकारः ।” वृत्तजालगांतील पाठ : सरससि जं ण दिट्टो सरलसहावेदि

१. दिट्टोअ.

जं ण आलत्तो । उवयारी जे ण कओ तं चिअ कलियं छइहोहि ॥
सइसा यन्न दृष्टः सरलस्वभावेन यन्नालपितः । उपकारो यन्न कृतस्तदेव
कलितं छेकै ॥

७१६ सीत्कारः

716. Symptoms.

अविरलणिग्गअपुलओ पअडिअरुंपो पमुक्कसिक्कारो ।

हेमंते पहिअजणो सुरआसत्तो वर पडिहाइ ॥ 721 ॥

हिंवाळ्यात प्रवासी थंडीमुळें कुडकुडन असतो, त्याचें अंग रोमांचित
झालेलें असतें व त्याच्या मुखातून सी कार निघत असतात; वाटनें कीं
तां जणू सुरतसुखाचाच आस्वाद घेत आहे.

● शीतार्तपथिकावस्थावर्णनाच्या निमित्तानें पथिकाला आवाहन.

७१७ अनुभवः

717. Experience.

वहुविहविलासभरिए सुरए लब्धंति जाइ सोकखाइं ।

विरहम्मि ताइ पिअसहि ! खाउग्गिण्णाइ कीरंति ॥ 722 ॥

प्रियसखी, विविध विलासानां भरलेल्या सुरतात जीं सुखें मिळतात
त्याचीं आठवण करून विरहांत रवय करीत बसावें लागतें.

● जास्त झालें म्हणजे ओकाच्या मुरू होतात ! तुलनेसाठीं गाथा
रु. ६६८ पहा.

७१८ व्युहः

718. Labyrinth.

सेउल्लणिअंवालग्गसण्हसिचअस्स मग्गमलहंतो ।

सहि ! मोहधोलिरो अज्ज तस्स हसिओ मए हत्थो ॥ 723 ॥

१ सेओद. २ छल्ल, सण्हह, सोण्ह, सूह्म ३ मूढम्मिरो.

सखि, घामामुळे माझे पातळ नितंबाना चिकटले होते आणि तो इतका अर्धर झाला होता की त्याला मार्गच सापडेल; म्हणून मला भारी हंसू आले.

● साधारणदेवाने 'मग्गम्'—'मार्गम्' याचा अर्थ 'नीवीवन्धनक्रमम्' असा दिलेला आहे. नायिकेने नीवी परिधान केलेली असावी असे दिसत नाही.

७१९ कर्णफूल :

719. Lotus.

दूर्ध्वज्जाअण्णणपडिरोहं मा करेहिइ इमं ति ।

उत्थंवेइ व तुरिअं तिस्सा कण्णप्पलं पुल्लो ॥ 724 ॥

दूतीने प्रियकराचा निरोप सांगितला तेव्हा अंगावर फुललेल्या रोमाचामुळे तिच्या कानावरले कमळ जरा उंच झाले. निरोप ऐकतांना आपण आढ येऊ नये म्हणूनच जणू ते वाजूला झाले.

● की कानात कुजकुजला जाणारा संदेश ऐकू यावा म्हणून तैदी मान उचावून तो ऐकण्यासाठी उत्सुकले होते !

७२० गोडवोली :

720. Sweet Tongue.

मा वच्चसु वीममं पुत्तअ ? चडुआरओ इमो लोओ ।

सुइवेहो कण्णस्म पेच्छ । किं णिज्जइ पमाणं ? ॥ 725 ॥

[मा गच्छन विद्वमं पुत्रक चाट्टुकारकोऽयं लोकः ।

सुचीवेधः कर्णस्य पश्यत किं नीयते प्रमाणम् ॥]

१. वुइ दूर्ध्व कदायण्ण, दूतीकार्याकर्णन. २. उत्थंवेइ, उरिक्खंवेइ उरिक्खत इव. ३. पुल्लो, पुरत ४. गच्छद. ५. विधासम्

मुला, या गोडबोल्याच्या शब्दावर विशेष विश्वास ठेवू नको. पश, सुईने पाडलेले कर्णछिद्र पुढे किती मोठे होई !

● छाया पीतांबराच्या टीकेवरून. प्रशंसेने दुरळून जाऊ नको. येथ्या प्रथम तुझे चित्त विद्ध करील व नंतर ते विदीर्ण करील.

७२१ अमृत :

721. Urge.

अमिअमअं चित्र हिअअं, हत्या तण्हाहरा सअण्हाणं ।

चंद्रमुह ! कथं निवसइ अमितदहणो तुह पआवो ? ॥ 726 ॥

[अमृतमेव हृदय हस्तौ तृष्णाहरी सतृष्णानाम् ।

चंद्रमुख कुत्र निवसति अमित्रदहनस्तव प्रताप ॥]

तुझे मुख चंद्रासारखे (शातशीनल आहे); तुझ्या हृदयांत अमृत आहे. तुझ्या हस्तस्पर्शाने तृपार्तांची तहान भागने शत्रूना दहन करणारा अग्नि तुझ्या ठायी आहे अशी कीर्ति आहे. तो कोठे आहे ?

● छाया पीतांबरावरून पीतांबराने व वेधरने 'चंद्रमुहि' 'चंद्रमुषि' हा पाठ घेतला आहे. त्यावरून नीट अर्थबोध होत नाही. अलंकार-कौस्तुभात 'चंद्रमुह' हाच पाठ घेतलेला आहे. विपादालंकाराचे उदाहरण : 'अमीष्टार्थविबद्धलाभो विपादालंकार ।' टीपेत श्री विश्वेश्वरपाण्डित सांगतात : 'अत्र हस्तस्य राजजनकस्य तस्य प्रतापजनकस्य । हस्तप्रतापनिष्ठ तृष्णा हरणदहन क्रिययोर्विरोधइति दिक् ।'

७२२ स्वप्नाध्याय :

722. Nightmare

दिट्टीअ जाघ पसरो ताव तुमं मुहअ ! निवुइं कुणसि ।

वोलीणदंसणो तह तरेसि जह होउंदिट्ठेण ॥ 727 ॥

१ अमभ चित्र २. तत्त्वाहरासअट्ठाण ३. चंद्रमुहि ४ अमितउहणो तुह पआवो ५ होतृदृष्टेन, होतुदिट्ठेण, दुट्ठसि विणेण, दुष्टस्वप्नेन.

सुभग, नजरेसमोर असतोत तोंवर तूं आनंदित करतोस आणि दृष्टि-
आड झालास की त्रस्त करतोस. तुझे दर्शन स्वप्नातल्या ऋत्विजासारखें
आहे.

● ऋत्विजाचें दर्शन शुभ, स्वप्नात मात्र त्याचें दर्शन अशुभ. स्वप्ना-
ध्यात सांगितलें आहे. “रक्तावरधरं कृष्णं स होता ऽ प्रियदर्शनः ।
ददाति दारुणं दुःखं दृष्ट्वा स्पृष्टो दिनस्ति च ॥” तू दृष्टिसमोर नसलास
तरी चित्तचक्षूना तुझे दर्शन होतें, स्वप्नातील ऋत्विजदर्शनाप्रमाणें तें त्रस्त
करतें या गायेंतील उद्गार बौद्ध धर्माच्या प्रचाराचे चोतक आहेत असें
मानण्यास जागा आहे. त्यांना प्रत्यक्षातील होतुदर्शनही अप्रिय होतें.

७२३ अवस्था :

723. Crush.

काचित्कृतार्थाभिसारा सपत्नी श्रावयन्ती अभिसारगुप्तिम्
आहः कुप्पासम् इति । कूर्पासान्तरे त्वं पाक्षिकम् (') भण ता-
दु सखलाधिकारेण सौ स्तनयोर्मम कृतावस्था । कूर्पासकथ्नालः
कञ्चुलिकेति यस्य प्रसिद्धि ॥ 728 ॥

● मूळ गाथा मिळाली नाही. तीवरील टीका तेवढी वेवरने दिली आहे.
तीही अपूर्ण असल्यामुळे अर्थ नीट लागत नाही. अभिसार पूर्ण झालेली
स्त्री सवर्ताना आपलें रहस्य सागत आहे ही माझी चोळी पहा. तिच्या
स्तिपायरून तुम्हाला माझ्या स्तनाच्या दुर्दशेची कल्पना करता येईल. ‘कप्पास
कुप्पास’—क. ८०५ आणि ही गाथा या एकच असाव्यात असें वाटतें.

७२४ मरला :

724 Delay

गज्जंति घणा पंथाणो बहुतणा अ, पसारिआ सरिआ ।

अज्ज वि उज्जुअसीले ! पइणो मग्गम् पलोएसि ॥ 729 ॥

मेव गर्जना कलं लागले, रस्त्यांवर हिरवेंगार गवत उगवटें आणि नद्यांना पूर आले. सरले, अद्भुतहि पति परत येण्याची का तू वाट पहात आहेस !

● पति परतण्याची वेळ टळली. माझ्यावर चंद्र दळ्या की म्रिया अवीर होतात; येथे तर ऋतु टळला आहे ! सतीत्वाची प्रशंसा की असती-त्वाला प्रोत्साहन ! वज्रालगातील पाठ व लाया; गज्जन्ति घना भग्ना य पन्थया पशरियाउ सरियाभो । अज्ज वि उज्जुपतीले पियस्स पन्थं पलोएसि ॥ ६४८ ॥ गर्जन्ति घना भग्नाश्च पन्थानः प्रसृताः सरितः । अद्याप्सु-शीले प्रियस्य पन्थानं प्रलोकयसि ॥

७२५ शीतोष्ण :

725. Cold-Heat.

उण्हो त्ति समत्थिज्जइ डाहेण सरोरुद्दाण हेमंतो ।

चरिएहि णज्जइ जणो संगोवंतो वि अप्पाणम् ॥ 730 ॥

हिवाळा कमळांना जाळतो. म्हणून तो उष्ण. स्वभाव लपवला तरी तो कृतीवरून ओळखता येतो.

● हेमंतनिवेद्या निमित्ताने अभिसारस्थानभंगाची सूचना. पत्नीशी गोड गोष्टी बोलून पतीने अन्य स्त्रीसंग छपविण्याचा यत्न केला तरी ती त्याचे इद्दिगत सहज ओळखू शकते. आणि त्याच्या अपराधाचा पुरावा ? तिचा स्वतःचा दाह !

७२६ गौळण :

726. Milkmaid.

उव्हेहारिआइ समअं पिंडारे उअ ! कहं कुणंतम्मि ।

णववहुआइ सरोसं सव्व च्चिअ वल्लआ मुक्खा ॥ 731 ॥

१. उपहारिक्या. २. पेंढारी.

दोहन करीत असलेल्या गवळणोशी गवळीबुवा (लाडोलाडे) बोलत असलेले पाहून चिडलेल्या त्याच्या नववधूने सारी वांसरे मोकळी सोडून दिली.

● आणि यामुळे उडालेल्या गोंधळांत त्याचे बोलणे तसेच राहून गेले ! सरस्वतीकण्ठाभरगातील पाठ : पद्मघरिणीअ समअं उअ पिडारे वरं कुणन्तमि । नववधुआइ सरोसं सव्व च्चिअ वच्छआ मुक्का ॥ प्रथम-ग्रहिण्या समकं पश्यामीरे भयं कुर्वति । नववध्वा सरोपं सर्वेऽपिच वत्सका मुक्का ॥

७२७ उज्ज्वला :

727. Bright.

पज्जालिऊग अगिं मुहेणं पुंत्तिएँ ! किणो समोसरसि ! ।

थणअलसपडिअपडिमा फुरंति ण छिर्वंति ते जाला ॥ 732 ॥

मुर्छा, तू जरासा फुंकर घातलास आणि अग्नि एकदम प्रज्वलित झाला; लगेच चमकून तू इतकी दूर का सरकलीस ! ज्वाला कंप पावत आहेस हे खरे, पण त्या तुला स्पर्श करू शकणार नाहीत. तुझ्या वक्षस्यलावर उमटली आहेत ती फक्त त्याची प्रतिबिंबे आहेत.

● कन्येचे गुणत्व व तिची कांति याची भुजंगप्रलोभनार्थ वेश्यामातेने केलेली प्रशंसा; किंवा रथनक्रमांत व्यग्र असलेल्या स्त्रीला अनुकूल करण्या-अर्थां कुट्टिनोचे उद्गार; किंवा नायकप्रलोभनार्थ पामर नायिकेच्या स्तनमंडलाच्या शोभेचे वर्णन.

७२८ कान :

728. Lobes

अगिं अब्भुंतंतीअ पुत्ति ! पडिमागआ कवोलम्मि ।

कण्णोलंविअपल्ललच्छि संघेइ ते जाला ॥ 733 ॥

१. मुहेण. २. पुत्तालि. ३. अब्बुदुंतीएँ, अभुजंतीएँ.

मुली, तू प्रज्वलित करीत असलेल्या अग्नीच्या ज्वालांचे प्रतिबिंब
तुझ्या गालांवर उमटले आहे. वाटेत कोी या ज्वाला तुझ्या कानांच्या
पाळ्यांची शोभा सवर्धित करीत आहेत.

७२९ आयता अंधार :

729. Darkness.

कह दे धूमंधारे अभुत्तणमग्निणो समप्पिहइ ।

मुहकमलचुंबणालेहडम्मि पासट्टिए दिअरे ॥ 734 ॥

साग, धुरामुळे आयता अंधार झालेला असतांना विस्तव प्रज्वलित
करण्याचा प्रयत्न कां करीत आहेस ? तुझ्या मुखकमलाचे चुंबन
घेण्याला उत्सुक असलेला तुझा दीर जवळ आहे, (तिकडे पाहिले
नाहीस का ?)

७३० अग्निप्रज्वलन :

730. Hurry.

आअंबच्छं पअलंतवाहमावद्धथणहरुक्कंपं ।

असमत्तं चिअ चिट्ठउ सिहिणो अब्भुत्तणामिणं ते ॥735॥

तुझे डोळे लाळ झाले आहेत व व्यातून अश्रु वाहत आहेत. तुझे
स्तन (वस्त्रुकोत) घट्ट आवळलेले आहेत तरी कप पावत आहेत, अझून
तुझे अग्निप्रज्वलन पुरे झाले नाही.

● प्रियकराच्या भेटीची उत्कण्ठा असली तरी गृहकृत्ये केलीच पाहिजेत.

१. आअंबउच्छं. २. विवलेन

७३१ पाहुणी :

731. Guest.

छणपाहुणिए त्ति किणो अज्ज वि णं भणह् अंगसंतावं ।

जाआ अम्ह घरिछअगुणेण घरसामिणि च्चेअ ॥ 736 ॥

ती आपली पाहुणी आहे, केवळ सणासाठी आलेली आहे, असे हे सांगतात आणि यामुळे अंगाची लाही होते. घरधन्याच्या गुणांमुळे वाटते की जगू ही घरधनीण झालेली आहे.

● पाहुणीला संकोच वाटू नये, अगदी घरच्यासारखे वाटायचे, म्हणून आपण तिचे कौतुक करतो, तिला नांवाजतो व घरच्यांना नावे ठेवतो; आणि मग ग्रहिणीचा असा गैरसमज होतो !

७३२ चित्तारी :

732. Painter.

वण्णक्कमं ण आणासि, ठाणविसुद्धी वि दे ण णिव्वडिआ ।

चित्तअर ! तह वि मग्गसि भोईणिवुड्डम्मि आलिहिउं ॥ 737 ॥

चित्रकारा, जेथे चित्र काढावयाचे ती जागा शुद्ध कशी करावयाची हे तुला माहीत नाही. रंगांचा क्रम तुला कळत नाही. तरीही तू वाणिणीच्या भितीवर चित्रे काढावयाला मागतोस.

● भितीवर कोणते संस्कार केले असता ती चित्रांचे रूप धारण करील याचे तुला ज्ञान नाही, रंग कोणत्या क्रमाने मरले असता चित्र चांगले रंगते याचा तुला अनुभव नाही, तरीही गाथांतल्या उत्कृष्ट भितीवर चित्रे रंगविण्याची तुझी इच्छा आहे. ती कशी सफल होणार ! नगरशेटाणीचा तुला अभिलाष आहे; पण तू दुर्विदग्ध आहेस; तिच्या घरांत प्रवेश कसा करून घ्यावयाचा, तिला कशी खुर्चावयाची हे तुला माहीत नाही; परस्त्रियांना

वश करण्याचा तुला अनुभव नाही; आणि तिच्या शरीरावर नगदंतांची चिन्हें खुलविण्याची तुला होस आहे; हे कसे जमणार ?

७३३ मित्रमंडल :

733. Day-Moon.

विअलिअकलाकलावो चंदो मित्तस्स मंडलं विसइ ।

णिस्सारइ तादिसो चिअ, गअविहवं को समुद्धरइ ? ॥738॥

चंद्र एवढा सतेज व कलापूर्ण; पण सूर्य तळपत असतांना आकाशमंडलांत त्याचें तेज नष्ट होतें. ज्यांचें वैभव नष्ट झालेलें असतें त्यांचा उद्धार कोण करणार ?

● मित्र = सूर्य व स्नेही. चंद्राच्या अंगी सोळा कला तर कलावन्ताच्या अंगी चौसष्ट. कलावन्ताचें माहात्म्य त्याच्या अंगच्या कलेच्या तेजावर आणि आश्रयदात्याच्या औदार्यावर व रसिकाच्या प्रोत्साहनावर अवलंबून असतें. त्याचे मित्र श्रीमेंत असतात, पण केवळ श्रीमेंतांच्या बैठकीत त्याचें तेज पडत नाही. आश्रयदात्याच्या समोर आश्रितांचें तेज पडत नाही.

७३४ पुंढ्या :

734. Old is Gold.

जो होइ रसाईसओ सुविणट्ठाणं वि पुंढइच्छणं ।

कत्तो सो होइ रसो मोहासाणं अणिच्छणं ॥ 740 ॥

पुण्ड्या ऊंस इतका सरस असतो तो सुकळा तरी रसाल व गोड लागतो. इतर उसांत एवढी गोडी कोठून येणार ?

● गालितपौवनेवर अनुरक्त असलेल्याचा उपहास करणारास उत्तर.

१. रसातिशयो. २. पुण्ड्र-इक्षु, पुण्ड्रकेक्षुणाम्.

७३५ पद्मिनी :

735 Inference.

जइ वि हु दिछिंदिलिआ तह वि हु मा पुचि ! णग्गिआ भमसु ।
छेआ णअरजुआणो माअं धूआइ लक्खंति ॥ 741 ॥

पोरी, तूं अजून लहान आहेंस हें खरें, पण आतां अशी नागवी हिंदू नको; शहरातले चावट तरुण मुलीवस्त्र आईवढळ अनुमान करतांल.

● टीकाकार सांगतात की आपल्याही अंगी पद्मिनीचे गुण आहेत असे तिची माता या उद्गारांनी ध्वनित करीत आहे.

७३६ अभय :

736. Boon.

गअ,गंडअ,गवअ,सरभ,सेरिह,सद्दूल,रिक्ख जाईणं ।

धणआ वाहवहूए अभअं दाउं व णिक्कंता ॥ 742 ॥

जंगलातल्या श्वापदाना अभय देण्यासाठीच जणूं व्याधस्त्रीचे स्तन पुढे सरसावले.

● व्याधस्त्री वयात आली म्हणून तिचा पति आणि त्याच्या नेतृत्वा-खाली मृगयेला जाणारे ध्याध तरुण शिकारीला जाईनासे झाले, म्हणून श्वापदाना अभय मिळाले. हत्ती, गेंडा, गवा, शरभ (अष्टपद सिंह), सैरिभ (गनरेडा), शार्दूल व अस्वल या श्वापदांचा या गायेंतांल उल्लेख मननीय आहे.

१. दिलदिलिआ, दुह्मिआ, मददिलिआ, बिदिलिआ २ अनुमांति, लक्षयति मेवसति

७३७ भृकुटि :

737. Limit

भिउडीअ पुलोईस्सं, णिब्भच्छिस्सं, परम्मुही होस्सं ।

जं भणह तं करिस्सं सहीउ ! जइ तं ण पेच्छिस्सं ॥743॥

[भृकुट्या प्रलोकयिष्ये निर्भर्त्स्ये पराद्मुखी भविष्यामि ।

यद्गणत तत्करिष्ये सख्यो यदि तं न प्रेक्षिष्ये ॥]

तो आला कीं मी भुवईवर आठी चढवीन, त्याची निर्भर्त्सना करीन, त्याला पराद्मुख होईन, सख्यानो, जें जें सागाल तें तें मी करीन, पण (कोठवर :) त्याची माझी दृष्टादृष्ट झाली नाही तोंवर.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावस्त्रं. मानधारणार्थे शिक्षण देणाऱ्या सखीप्रत नायिकेचे उद्गार वेवरनें टीकेंत दिलेली आर्या 'सति । कुरु तावत् यत्वा मम मनसिजयेदनाप्रतीकारे । क्रोडीकृताऽपि पत्या न भवत्युपदेशयोग्या हि ॥ '

७३८ प्रेम :

738. Welcome

जं केअयेण पेम्मं, जं च वला, जं च अत्थलोहेण ॥

जं उवरोहणिमिसं, णमो णमो तस्स पेम्मस्स ॥ ७44 ॥

प्रेमाला नमन असो. मग तें लबाडीमुळें निर्माण झालेलें असो किंवा बळजोरीमुळें, द्रव्यलोभामुळें किंवा प्रातःप्रणामुळें प्रेमाचे स्वागत असो, प्रेमाला नमन असो.

७३९ हेमंतरात्रि :

739. Winter Nights.

कस्म ण सद्धा गरुअजगम्मि पइणो पसाअमाणस्स ।

जइ माणभज्जणीओ ण होन्ति हेमन्तराईओ ॥ 745 ॥

आपण रुसावें व पतीनें आपल्याला प्रसन्न करण्याचा प्रयत्न करावा, असें कोणाला वाटत नाही ! पण काय करूं ? हिवाळ्यातल्या रात्री मानभारणाला अनुकूल नाहीत.

● कारण थंडी किती ! वसून पराङ्मुख होताच येत नाही.

७४० डोलफाठी :

740 Mast

अवो तहिंतहिंचिअ गअणे भमिऊण वीसमंतेण ।

वोहित्तोअसेण व्व हांसिआ दड्डुपेम्मेण ॥ 746 ॥

[अहो तत्र तत्रैव गगन ध्रान्त्वा विध्रमता ।

प्रयद्वणवायसेनेय द्वासिता दग्धप्रेम्णा ॥]

समुद्रावर लावत भ्रमण करून आलेला कावळा पढावाच्या डोलफाठीवर पुन्हा येऊन बसतो. तशीच माझी स्थिति झालेली आहे. आणि हें दुष्ट प्रेम माझा उपहास करीत आहे.

● छायी वज्रालगावस्तून. माझे दृष्टीनें आभयस्थान मनासारखें आहे असें नाही. पण काय करणार ? भटक भटक भटक^३, पण दुसरीकडे निवार मिळना, म्हणून लोंबत कावळ्याप्रमाणें मी या डोलफाठीकडे परतणें व तिचा चिडटून आहे. आतां माझे प्रेम माझाच उपहास करीत आहे, ही दुर्दैवाची परिस्थिती.

१. वरित्तवायसेनेय २. लज्जिता.

७४१ सफेती :

741. Whitewash.

दृष्ट्वा दुमसु तुमं चिअ मा परिहर पुनि ! पढमदुमियं ति ।
किं कुड्डं णिअमुहअंदकंतिदुमिअं ण लक्खेसि ? ॥ 747 ॥

दयिताच्या स्वागताकरितां भितीना सफेती देण्याचें काम चालू ठेव. भिती नुकत्याच रंगविलेल्या आहेत असें भासत आहे, कारण त्यावर तुझ्या मुखचंद्राचा प्रकाश परावर्तित झालेला आहे.

७४२ अनङ्गबाण :

742. Cupid's Arrows.

विज्झंति तणुं, उवणेंति वेअणं णेयताण खयमग्गे ।

अव्वो ! अइट्ठपुव्वो अणङ्गबाणाण माहप्पो ॥ 748 ॥

अहो, अनङ्गाच्या बाणांचा प्रभाव अद्वितीय आहे. त्याचें लक्ष्य ते विद्ध करतात, इतकेंच नव्हे, आसपास असतात त्यांनाही ते विद्ध व व्याकुल करतात.

७४३ धरिलेंस मनगट :

743. Grip.

आमोडउण बलाउ हत्थं मज्झं गओ सि भो पहिअ ! ।

हिअआउ जइ अ णीहंसि सामत्थं तुज्झ जाणिस्सं ॥ 749 ॥

पयिका, जाता जाता तूं माझा हात जोरानें दाबलास आणि तसाच निघून गेलास. एवढ्या सहजासहजी तूं माझ्या हृदयातूनही गेला असतास तर मी तुझ्या सामर्थ्याची वाखाणणी केली असती

१ आमोडिउण बलणा मम हत्थं (भुवनपाल) २. णिवेहसि, निर्वेक्ष्यसि पलाविदयसे

૭૪૪ શિશુની :

744 Tutorial

મદ્દા મં તુસ્મ વિવચનામ્, અદ્યં તુ મં વ યાનામિ ।

દે. પતિય, તુમે વિવ વિવચનેસુ અદ્ય મે વિયા દોમિ ॥ 750 ॥

શિશુની, તુ મં તુ વિવ વિવચનામ્ જ્યાં મારી જ્યાં જાહે; મી માત્ર તુ વિવ વી જાતી મે તુ વચનામ્ નાતી. મી વાચ મેતે જ્યાં તુ વિવ દોમિ મ તુ મં તુ વિવચ.

● શિશુને બોલીશો.

૭૪૫ તૂળપુરુષ :

745. Scarecrow.

વેમ્મમ્મદયાઃ મય ઉવઝ્ઞો હસિમઝ્ઞપુદ્દીણ ।

કેમેમિ જાવ, ફરમો તૂળપુરિમો ગામમીમાણ ॥ 751 ॥

તેવે વેમ્મમ્મદયાઃ મુઝ્ઞા ઝમા જાહે જમે વાટ, મ્હનૂન મી ત્યાત્ર વદ જાત્રિય દિહે. વળ મી વમઝે. સ્વસાંનતા મંત્ર સમજહે વી સો વંશખ્યા રાંવેવર ઝમા વેન્ઝે તૂળપુરુષ જાહે.

● વંશખ્યા મિત્રવિન્ધાગાટી ચેતાંત કુચગાવળે ઝમે વરતાવ, તમાવ તા તૂળપુરુષ, તી વચની, દત્તવા વેમાદુમ, મળ જોર વાં ન વિચરતીલ ।

૭૪૬ શ્રમતા :

746. Rover.

વે મમ્મા ધરાણિયલે માણિણિ ! માણોણ્યાણ પુરિસાણ ।

અદ્યા પાવંતિ સિરિં અદ્ય મર્ચતા સમપ્પતિ ॥ 752 ॥

[द्वौ मार्गौ भुवनतले मानिनि मानोघ्नताना पुरुषाणाम् ।

अथवा प्राप्नुवन्ति ध्रियमथवा भ्रमन्तः समाप्यन्ते ॥]

मानिनी, या जगांत अभिमानी पुरुषांना दोनच मार्ग मोकळे असतात; एक यशप्राप्तीचा आणि दुसरा (अपेशी झाल्यास) भ्रमंतीचा.

● छाया वज्रालगावरून.

७४७ अंतर्हेतुः

747. Long Wave.

ऋक्तो कमलाण रई क्तो कुमुयाण सीअलो चंदो ? ।

तद् सज्जणाण णेहो ण चलइ दूरट्टिआणं पि ॥ 753 ॥

प्रियकर व प्रेयसी यांमध्ये स्थलाचें अंतर कितीही असलें तरी तें प्रीतीच्या आड येत नाही. कुठें सूर्य व कुठें कमळ; कुठें शीतल चंद्र व कुठें कुमुद !

● वज्रालगातील पाठः ऋक्तो उग्गमइ रवी क्तो वियसन्ति पड्डयवणाइं । सुयणाण जत्थ नेहो न चलइ दूरट्टियाणं पि ॥ ८० ॥ कुत उग्दच्छति रविः कुतो विकसन्ति पड्डज बनानि । सुजनाना यत्र स्नेहो न चलति दूरस्थितानामपि ॥]

७४८ आत्मसमर्पणः

748. Self Immolation.

हा हा किं तेण कयं मालइविरहम्मि पुत्ति ! भसलेणं ? ।

कंकेल्लिकुसुममज्झे जलणो त्ति समप्पिओ अप्पा ॥ 754 ॥

मुली, मालतीच्या विरहामुळे उद्दिग्ध झालेल्या भ्रमरानें काय केलें तें कळलें का ? त्यानें अशोकाच्या लालमडक फुलांच्या उवाळेंत आत्मसमर्पण केलें.

● अशोकाची मढक फुले पाहून ह्या अमिज्वाला आहेत असे वाटल्यामुळे आत्मसमर्पणासाठी भ्रमराने त्यांच्याकडे धांव घेतली, पण तीही फुलेंच आहेत असे त्याच्या प्रत्ययास आले. मुली, हा पुरुषाचा धर्मच आहे. आपल्याला चाटते आपल्या विरहाने ते आत्मत्याग करतील, पण नाही, ते सरळ दुसरीकडे जातील !

७४९ संभ्रम :

749. Delirium.

दंसरसेसो वि नु महुअरेण मुक्को, ण मालईविटवो ।

दरानियसियकलियाभोयवहलिमं संभरंतेण ॥ 755 ॥

[घ्राइक्षरसैपोऽपि स्रलु मधुकरैर्मुक्तो न मालतीविटपः ।

दराविकसितकलिकामोदवाहुल्यं मस्मरति. ॥]

मालतीच्या नुफत्याच उमळलेल्या कळीच्या सुकुमार सौंदर्याने व सुगंधाने भ्रमराला संभ्रम झाला आणि पूर्णविकसित फुलातील मधूचा आस्वाद घेण्याचे सोडून तो मालतीच्या वेलीमोंवतीं भ्रमू लागला.

● ह्या घग्जालगाविल्ल प्रत्यक्ष आस्वादापेक्षा अपेक्षित आस्वाद अधिक आपर्णक असतो. सुंदर, सुगंधित व सुकुमार अशी मालतीची कळी पाहून त्याला चाटलें ही वेधे अधिक व मधुर मधु प्राप्त होईल. तो त्या वेळी ज्या पुष्पातल्या मधूचा आस्वाद घेत होता तें मधुपूर्ण होतें, पण मालतीच्या कळीहून देणें व साजेतवानें नसतें. म्हणून अरु, थकल व अदूरदर्शी भ्रमराने त्याचा त्याग केला. गदमाविल्ल पांढरे ही निदान मधूष्पापुरती मालतीकळीने भ्रमराची निपटण केली असावी. मोंदर्व व मोडुमार्य यांचे मृत्तीशी मरकार्य अमर्तेच असे नाही.

७५० पातळांगी :

750. Mensuration.

समुहागयवोलंतम्मि सा तुमे अघडियगसंठाणा ।

रुंदं वि गामरच्छं णिंदइ तणुअं च अप्पाणं ॥ 756 ॥

तुं तिच्या समोरून आलास व तिच्या अंगाला आपला स्पर्शही न होऊं देतां निवून गेलास, तेव्हां तिने गावांतल्या रस्त्याच्या रुंदीचा व स्वतःच्या सडपातळ्याचा निपेव केला.

७५१ चंचल :

751. Fickle.

सममच्छंति, णिअचंति, पसरिया रणरणंति तद्वियहं ।

चलचित्त ! तुज्झ लग्गा मणोरहा तीण्णं द्विययम्मि ॥ 757 ॥

हे चलचित्त, तुझ्याविषयी तिच्या हृदयांत कामना उद्भवते न उद्भवते तोंच तिचें चित्त उद्विग्न होतें आणि तिचे मनोरथ नेष्ट होतात.

● तिच्या अंतःकरणांत अनुसंग आहे, पण तुझी इत्ति चंचल असल्यामुळे तीही स्वतःचें मन स्थिर करण्यास असमर्थ आहे आणि म्हणून उद्विग्न आहे, असा दूतीचा संदेश.

७५२ वणवा :

752. Forest Fire.

डहिऊण सयलरणं अग्गी समविसमलंघणुंवायो ।

तडलंघंतवणेहिं तिसिय व्व णई समोसरइ ॥ 758 ॥

१. उद्भ्रान्त-प्रांत. २. समुहागय. ३. अपडिव, अपतअंगसंठाणा.
४. अघटितासंधाना अग्रासायसंघर्गा.

सगळें अरण्य जाळण्यासाठीं उंचसखळ जामिनीवरून उड्या मारण्याच्या श्रमामुळें थकलेला वणवा अखेरीस जगूं तहान भागविण्या-साठीं नदीतीरीं आला व त्यानें तिच्या कांठावरील गवतावर अंग टाकून दिलें.

७५३ अड्डल :

753. Arrant.

सं चिचय रामेउ तुमं पंडियं ! णिचंचै, अलं म्ह रमिएण ।

सम्भाववाहिराईं जा जाणइ अट्टमंडाईं ॥ 759 ॥

हे पण्डित, तुला रमाविण्याचे मार्ग जिला माहीत आहेत तिच्याकडे तूं जा आणि तिच्याशीं खुशाल प्रेमचेष्टा कर; आमच्याकडे मुर्तीच येऊ नकोस. प्रेमाचीं ढोंग करण्यांत तूं अड्डल आहेस हें आम्हांला माहीत आहे.

● नेहमीं बाह्योपचारांची प्रशंसा करणाऱ्या वेश्यानुरक्त पतीच्या लटक्या अनुनयामुळें उद्धिग झालेल्या पत्नीचे उपालंभोद्गार.

७५४ चंढाडी :

754. Report.

रअणायरस्स सांहेमि नम्मए ! अज्ज मुक्कदक्खिण्णा ।

वेडिसेलयाहरंतेण मिलिया जं सि पूरेण ॥ 760 ॥

नर्मदे, शिष्टाचार वाज्जला ठेवून मी आज रत्नाकराला भेटेन आणि पूर आला होता तेंव्हा वेताच्या वेटांत तूं काय काय प्रेमचेष्टा केल्यास तें सारें त्याला सांगेन.

१. पण्डित. २. इत्थिं, इत्थिं. ३. अट्टमंडादि, उपचारविशेषान्. ४. काहे व्हेने, काहेतिमि, कथयिष्यामि. ५. वेतसलताश्चातम्.

● रत्नाकर हा नर्मदेचा पति. पूर आला होता तेव्हां तिचें पाणी कांठावरल्या घेताच्या जाळींत घुसलें व तेथें धुद्र, खळखळत्या ओढ्याशीं तिचा संगम झाला. नर्मदाकांठीं घेताच्या घेटांत संकेतस्थान ठरलें होतें, पुरामुळें तें उध्वस्त झालें, म्हणून नायिकेचा संताप झाला.

७५५ संगोपन :

755. : Prudence.

। रक्त्वह् अण्णहियओ जीवं पिव महुअरो पयत्तेण ।

दंरणेंतदीविदाढग्गसच्छहं मालईमउलम् ॥ 761 ॥

चित्याच्या नुकत्याच निघालेल्या दाढेच्या अप्रासारल्या दिसणाऱ्या मालतीच्या फळीचें मधुकर अनन्य भावानें, जीव लावून रक्षण करतो; एवढ्याचसाठीं कीं ती उमलताच तिच्यांतोळ मधूचा आस्वाद घेण्यांची संधि मिळावी.

● उपजीविकेसाठीं किंवा उपभोगासाठीं, भविष्यावर दृष्टि ठेवून, एका बालिकेचें पालनपोषण करणाऱ्या लम्पटास अनुलक्षून हे उद्गार काढलेले आहेत असें टीकाकार सांगतात.

७५६ दुर्जन :

756. Wicked.

तह णेहलालियाण वि अवाहिरिच्छाण सयलक्कज्जेसु ।

जं कसणं होइ मुहं, तं भण्णइ किं पैइचाणं ॥ 762 ॥

किताही स्नेहाने लालपालन केलें तरी दुर्जन नेहमीं असंतुष्ट असतात. नेहमीं तेल घालीत राहिलें तरी दीपज्योतीचें मुख काळें नसतें का ?

७५७ तृपार्त :

757. Thirst.

तिसिया पियउ त्ति मओ, मओ वि तिसिओ मई करेऊण ।

इय मयमिहुणं तिसियं पियइ ण सलिलं सिणेहेण ॥ 763 ॥

मृगाला वाटें कीं मृगी अधिक तृपित आहे, तिनें अगोदर पाणी प्यावे; आणि तिला वाटें कीं तोच अधिक तृपार्त आहे व त्यानेंच अगोदर पाणी प्यावे; म्हणून एकमेकांवरील प्रेमासुळें दोघेही पाणी प्यालीं नाहींत.

७५८ आव्हान :

758. Challenge.

तुह सामलि ! धवलचलंततरलतिक्खग्गलोयणवलेण ।

मयणो पुणो वि इच्छइ हरेण सह विग्गहारंभं ॥ 764 ॥

‘। श्यामलेचे डांळे स्वच्छ व तेजस्वी आहेत आणि तिची नजर चंचल व तक्षिण आहे. तिची दृष्टि पाहून वाटें कीं जणूं मदनाला शकरावरोवरचें युद्ध पुन्हां आरंभावयाचें आहे.

● तुलनेसाठीं पाहा : (मेघदूत) मत्वा देवं धनपतिसुखं यत्र साक्षाद्भसन्तं । प्रायश्चापं न बहति भयान्मन्मथः पटूपदज्यम् ॥ सभ्रूमङ्गप्रदितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघैः । तस्यारम्भश्चतुरवनिता विभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ७९ ॥

७५९ गोंडा :

759. Servility.

सुहय ! सुहं चिय कुडलि व्व पेहुणो णिग्गयस्स चडुवस्म ।

जणरंजणिग्गहो ते घरम्मि सुणहो अतिहिंवंतो ॥ 765 ॥

सुभग, पहा, तुझ्या घरांतून बाहेर पडणाऱ्यांशीं कुत्रा कसा आनंदानें व आपुलकानें शेंपटी हलवून लाडीगोडी लावीत आहे.

७६० तोंडघशी :

760. Slip.

निवांडेहिसि, सुण्णहियए ! जलहरजलपंकिलम्मि मग्गम्मि ।
उप्पेक्खागयपिययमहत्ये हत्थं पसारंती ॥ 765 ॥

मनोमय प्रियकराचें स्वागत करण्यासाठी ती हात पसरून पुढें आली आणि पावसामुळें निसरड्या झालेल्या मार्गावर पांय घसरून तोंडघशीं पडली. शून्यहृदये, तुझीही तशीच अवस्था होईल.

७६१ उत्संग :

761. Endearment.

उच्छांगियायें पइणा अहिसारणपंकमलिणपेरंते ।

आसण्णपरियणो विअ सेअ च्चिय धुवइ से पाए ॥ 767 ॥

मार्गावरील चिखलामुळें अभिसारिकेचे चरण मलिन झाले होते. प्रियकरानें तिला मांडीवर घेतलें तेव्हां तिला इतका घाम आला कीं त्यामुळें तिचे पांय आपोआप स्वच्छ धुतले गेले

७६२ झेंप :

762. Jump.

जह लंघेसि परवइं निययवइं भरसइं पि मोत्तूणं ।

तह मण्णे, कोइलिए ! अज्जं कल्लं पि फुट्ठिहसि ॥ 768 ॥

कोहाळ्याचा वेळ ज्या कुण्यावर चढविलेला होता तें चागलें मजबूत होतें. तरी तें ओलाडून त्यानें पलीकडच्या कुण्यावर सेंप घेतली. तेव्हा कोहळा तुटून खाली पडला व फुटला. सामाळ, तुझीही तशीच अवस्था होईल.

● शेजाऱ्याशी किंवा शेजारणीशी संधान बाधणाऱ्या पतीला किंवा पत्नीला, प्रियकराला किंवा प्रेयसीला उद्देशून हे उद्गार काढलेले आहेत. कोहलिय याचा अर्थ कुव्हली असाही घेता येईल. वई म्हणजे कुंपण किंवा पति. अर्थ किती आधुनिक !

७६३ रानउंदीर :

763. Rats

अणुसोयइ हलियवहू रइकिरणोलुगपंडुरच्छायं ।

रेणुंदुरदंतुकमुत्तविस्रमवलियं तिलच्छेनं ॥ 769 ॥

उन्हाच्या कडाक्यामुळे तिळाचें शेत मळान झालें आणि रानातल्या उंदरांनीं तें वुरतडलें. हें पाहून शेतकऱ्याची पत्नी दुःखित झाली.

● पीक बुडालें म्हणून नव्हे, संकेतस्थान नष्ट झालें म्हणून.

७६४ शेकोटी :

764. Warming Fire

ओयांलअम्मि सीआलुआणं वइमूलमुछिहंताणं ।

डिंभाण कलिचंयरापडाण सुण्णो जलइ अग्गी ॥ 770 ॥

पद्मान कुडकुडणाऱ्या मुढांनीं ओवट्यांत काटक्याची शेकोटी पेटविली आहे. पण ती काही त्यांना पुरेशी ऊर्ज देत नाही.

१. रणुंदुर, आरण्येन्दुर. २. आदारकथपाताडयान ३. बाटीग्रान्ते घोवाडनाम् ४. कविबभ, शिथिलबभ, शुद्धेन्धनम्याश्रुतानाम्

७६५ आश्रय :

765. Rags.

मा ! मा ! मुय परिहासं ! देअर ! अणहोरणा वराई सा ।
सीयम्मि वि पासिज्जइ, पुणो वि एसिं कुणसु छायं ॥ 771 ॥

[मा मा मुञ्च परिहासं देवर अप्रावरणा वराको सा ।

शतेऽपि प्रस्विद्यति पुनरपि अस्या कुरु छायाम् ।]

हे देवर, नको नको, भावजयीचा असा उपहास करूं नकोत.
बिचारीच्या अंगावर धड वखही नाही; आणि हिवाळा आहे, तरीहि
(तुझ्या सान्निध्यामुळे) ती घामाचूम झाली आहे, तिला आश्रय दे.

● छाया पीताम्बरावरून. तिला हसूं नको, तिचें हसें होऊं देऊ नको.
तिला सावली कर. दीर व भावजय याचा अनुराग ओढवणारी वृद्धा
सांगते, आणखी हें पहा, तिच्यासाठी एक छान पातळ घेऊन ये.

७६६ मच्छरदाणी :

766. Bed Curtain.

किं तस्स पारएणं किमग्गिणा किं च गव्वभहरएण ।

जस्स णिसम्मइ उअरे उण्हायतत्थणी जाया ? ॥ 772 ॥

ज्याची जाया पतीच्या छातीला आपले ऊबदार स्तन भिडवून
झोपते त्याला शीतनिवारणासाठी पाघरून, शेफोटी किंवा मच्छरदाणी
याची काय जरूर ?

७६७ हिवाळा :

767. Nature.

कमलायराण उण्हो हेमंतो, सीअलो जणवयस्स ।

को किर भिण्णसद्दावं जाणइ परमत्थयं लोए ? ॥ 773 ॥

हिवाळा हाच कमळाचा उन्हाळा; इतराना मात्र तो शीतल वाटतो, वस्तूच्या स्वभावातील भिन्नतेचें रहस्य कोण जाणूं शकतो !

● सर्वांशीं तो खेळीमेळीनें वागतो, तुझ्याशींच एवढा उदासीन का ! या सखीच्या प्रश्नाचें उत्तर. विशिष्ट परिस्थितीत समृद्धि व विनाश हे स्वभावभेदाचे परिणाम आहेत. निसर्गाचें रहस्य कोणाला उलगडणार !

७६८ हेमंत :

768. Shiver.

हेमंते हिमरअधूसरस्य ओअसरणस्स पहियस्य ।

सुमारियजायामुहसिज्जिरस्स सीयं चिअ पणट्ठं ॥ 774 ॥

(हेमंताच्या रात्री) पयिकाच्या अंगावर पावरूण नव्हतें; हिम-
रजांनीं त्याचें शरीर धूसर झालें होतें. त्याला पत्नीच्या मुखाची आठवण
झाली आणि लगेच (त्याच्या अंगात ऊत्र आली व) त्याला घाम आला

७६९ चरक व तरुण :

769. Manhandling.

उवइसइ लडियाण, कड्डेइ रसं, ण देइ सोत्तुं जे ।

जंतस्स जुव्वणस्स य ण होइ इच्छु च्चिय सहावो ॥ 775 ॥

ललनानो, हा उपदेश घ्यानात ठेवा. उसाचा चरक आणि यौवन
याचा स्वभाव सारखा; तावडीत सापडेल त्याला ते रसासाठीं पिळून
काढतात, कोणाचें कांहीं ऐकत नाहीं. विचारा ऊंस, पिळल्या जातो !

● वेबर सागतो, गाथेचा पाठ भ्रष्ट अवस्थामुळे अर्थ नीट लागत
नाहीं. उसाचा चरक व तरुण याची तुलना आणि त्यांच्या स्वभावानुसार

ह्याय हा गायेचा विषय आहे; दोघेही खोटाडे व निर्दय, त्यांच्या आहारी जाऊं नये, असा आशय आहे. 'ण देई सोत्तुं' म्हणजे कोणाचें ऐकत नाहीत, कोणाला जुमानीत नाहीत, बोलणें ऐकू देत नाहीत, कीं सारसी चिरचिर लावून किंवा चटवट करून होंप येऊं देत नाहीत ! 'सोत्तुं' घ 'इच्छुच्चिय' यांचे मूळ पाठ 'सत्तं' = 'स्वत्वं' आणि 'मिच्छिय' = 'मिथ्या एय' असें अमणें शक्य आहे. चरक व तरुण, दोघेही निर्दय; तावडीत सांपडेल ते पिळून काढतील, चिपाड करून फेंकून देतील. दोघेही खोटाडे, आवाहन करतील व आश्वासन देतील, हातीं लागलेल्याला भरपूर उपद्रव देतील, स्वत्व मात्र देणार नाहीत. त्यावर विश्वास ठेवूं नये, त्यांच्या आहारी जाऊं नये. दोघेही जसे निर्दय तसेच अरक्षिक. चरक एवढा रस काढतो, पण स्वतः द्रवत नाही; तरुण एवढा अघीर कीं आस्वाद घेण्यालाही थबकत नाही. या निमित्तानें घेरयामाता, वृद्धा नारी किंवा सराईत सखी एकाद्या वयस्क कामुकाची मलाचण करीत आहे कीं काय !

७७० चिपाड :

770. Hag-

वहुएहि जंपिएहिं सिट्टं अम्ह सवहे करेऊण ।

सदो चिय से भदो भोइणिजंते रसो ण त्थि ॥ 776 ॥

पुष्कळानीं अगदीं शपयेवर शेटाणीचीं प्रशंसा केली होती. तिचा शब्द मधुर आहे खरा पण ती अगदीं रूक्ष आहे.

● अविदग्ध ग्रामप्रधानमहिलेची निंदा; 'जंत्तिएहि' = 'यंत्रवाहकैः' (नानाबन्धमुरतज्ञैः) : पुष्कळ गुन्हाळयाल्यानीं तिच्या चरकाची प्रशंसा केली होती; त्याचा आयाज रुंद आहे खरा, पण अनेक हंगामात वापर आल्यामुळे त्याची चाकें आता इतकीं दिर्घी झाली आहेत कीं तो रस काढण्याला निरुपयोगी झाला आहे. अनेक विदग्धानीं तिच्या रसिकतेची

१. जंत्तिएहि २. कथित ३. शपथ. ४. रुंदो. ५. ग्रामणियन्त्रे.

प्रसंगा केली होती, तिचा शब्द मधुर आहे पण बोलणें नीरस आहे.
उसाचें चिपाड झाल्यावर त्यांतून रस कसा निघणार ?

७७१ वसंतागम : 771. Approaching Summer.

पढमं चिय माहवपट्टयं व घेनूण डाहिणो वाओ ।

अंकोल्लपढमवचं पहिंडिओ गामरच्छासु ॥ 777 ॥

दक्षिणेकडला वारा नववस्त्रधारी वसताला घेऊन येत आहे. पहा,
अंकोल्लाना नवी पालवी फुटत आहे आणि सुकलेली पाने तुटून गावा-
तल्या रस्त्यावरून उडत आहेत.

■ नव्या केरसुणीने केर चागला निघतो, ही म्हण वेबरने टंकित दिली आहे.

७७२ अंकोळकळी : 772. Buds.

सो माणो पियमुहअंददंसणे कह थिरो धरिज्जिहइ ।

अंकोल्लकोरओण वि जो फुट्टमुहाण बीहेइ ॥ 778 ॥

अंकोळाच्या उमलत्या कळ्या पाहूनच तुझे मन डळमळें लागलें
आहे मग प्रियकराच्या मुखचंद्राचें दर्शन झाल्यानंतर तुला मान कसा
धारण करता येणार ?

७७३ प्रियदर्शन : 773. Reflux.

कारणगाहिओ वि मए माणो एमेअ जं समोसॅरियो ।

अत्थेक्कफुल्ल अंकोल्ल ! तुज्झ तं मत्थए पडउ ॥ 779 ॥

१. अकोळ. २. कोरकाना, वारयाण ३. फुट्टिययाण, स्फुटमुखानाम्.
४. समप्रसृत ५. अत्थेक्क, अद्धक्क, अकस्मात्, अतर्कित.

मी रुसले होते, त्याला कारण सगळ होते. पण अवेळी उमललेली अकोलाची कळी अरुमात् दिसली आणि धारण केलेला मान एकाएकी ओसरला. कालेके, ह्याचा दोष तुझ्या मस्तकावर.

● ही कळी उमलली व ती षळी खुलली. रुसणें लटकें आणि शापही लटका.

७७४ स्वागतोत्सव :

774. Procession.

रंजेहे, देह रूवं, राह कुसुमाइ, देह विच्छिर्त्ति ।

ण वि तह पुहवीसंस्त वि हलहलओ जह वसंतस्त ॥ 780 ॥

प्रसाधन करून आणि अलंकार व पुष्पमाला धारण करून लोक पृथ्वीशाच्या स्वागतासाठी सज होतात, पण, वसंतागमनाचे वेळी असतो तेवढा उत्साह या स्वागतोत्सवात दिसत नाही.

● कारण वसंतोत्सवात नैसर्गिक प्रेरणांचा उत्साह असतो आणि राजाच्या स्वागतोत्सवात कृत्रिमाचा आविष्कार असतो. मान धारण करून वसंतोत्सव विफल करूं नकोस, अशी नाथिकेची विनवणी.

७७५ मुंगुस :

775. Tender Leaves.

सिसिरे वणदवडडूं वसंतमासम्मि उअह संभूयं ।

मंकुसकणसरिच्छं दीसइ पत्तं पलासस्त ॥ 781 ॥

शिशिर ऋतूतल्या वणव्यात जळून गेलेल्या पलसाच्या फाद्यावर आता वसंतात पुन्हा कोंवळी पालवी फुटली आहे. हीं पानें मुंगसाच्या कानांसारखीं दिसत आहेत.

● जंगलांत जेथे पलाशवृक्षांची समृद्धि आहे तेथे संकेतस्थान ठरविल्याची सूचना. शिशिरात पाने गळतात, वसंतात पालवी फुटते. हा सृष्टीचा नियम आहे. मनुष्याच्या वैभवाचा क्षय होतो किंवा वृद्धि होते, हाही जीवनाचा क्रम आहे. म्हणून कोणी कर्षी उद्ध्विग्न होऊं नये. नायकाचे वैभव नष्ट झाले होते, पण आता त्याला ते पुन्हा प्राप्त झाले आहे, अनमान करूं नको, अशी नायकेला सूचना. महाभारतात (७-१९४२) शिशिरांतील वणव्याचे वर्णन आढळते. 'दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरात्यये ।' शिशिर म्हणजे माघ व फाल्गुन हे महिने. फाल्गुनात वणवे लागलेले अनेक वेळा दिसतात.

७७६ ब्रह्मा :

776. Creator.

दूरपङ्कणपरिमलं सपल्लव मुद्गपुष्पपंगुरणं ।

अंगाच्छित्तं पिव वम्महेण दिण्णं महुसिरीए ॥ 782 ॥

सुंदर, सपल्लव आणि दूरवर सुगंध दरवळणाऱ्या पुष्पांचीं वर्खे मदनाने मधुश्रीला अर्पण केली आणि जणू ब्रह्मदेवाचे कर्तृत्व दाखविले.

● फुलांना जशी पालवी तसा यन्त्रांना पदर. वसंतातलीं पुष्पे विशेष उन्मादक असतात.

७७७ मंजिरी :

777. Pedicle.

कारणगहिअं वि इमा माणं मोएइ माणिणिअणस्स ।

सहयारमंजरी पियसहि व्व कण्णे समल्लीणा ॥ 783 ॥

१. प्रकीर्ण, वितीर्ण. २. समाक्षीणा, समुक्षीणा, समाश्रिता, सत्यमा.

रुसव्याचें कारण कितीही गभीर असलें तरी प्रियसखीप्रमाणेंच आत्ममजिरी कानाला लागली कीं मानिनीचा मान नष्ट होतो.

● वसतात मानधारणाचें दोंगही करता येत नाही. प्रियसखीच्या मधुर बचनानीं प्रेयसी प्रसन्न होते, त्याचप्रमाणें आत्ममजिरीच्या मुगधामुळें राग नष्ट होऊन अनुराग निर्माण होतो.

७७८ सांत्वनः

778 Consolation.

अज्जं चिय छणदिहओ, मा पुत्ति ! रुएदि, एहइ पिओ त्ति ।
सुण्हं आसासती पडियत्तमुही रुइ साम् ॥ 784 ॥

“मुनी, आज सणाचो दिवस आहे, रडूं नको; तुझा पति आज खास परत येईल,” असें आश्वासन देऊन सासूने सुनेचें सांवन केले आणि नंतर ती स्वतःच मुख फिचून रडू लागली.

७७९ पाग्याः

779 Dwarf.

दियहे दियहे णिवडड गिहवइधूआ णिहेण, माउच्छा !

संगहणइ चि वामठ वसुहारा खुज्जसहयारे ॥ 785 ॥

मावशी, खुजा आम्नवृक्ष पाण्यावर बाढेना, म्हणून घरधन्याची मुलगी त्याभोंवतालचें अळें रोज तुपानें भरते.

● वेबर सांगतो, या माथेचा अर्थ नीट लागत नाही. खुजट आम्नवृक्ष वाढीला लागला, त्याला लवकर मोडोर पाया, म्हणून घरधन्याची मुलगी कृत्रिम उपाय करित आहे, पण आता काही मोडरत नाही. वयांत आलेला

आवा हेमंतांत थंडीने कांकडला की त्यावर शहान्यासारखा मोहोर येतो, शिशिरांत तो बहरतो व वसंतात फलद्रूप होतो. खुजट झाड आपले म्हटले, तुषाने शिंपडले म्हणून ते बहरले, असे कधी झाले ! ह्या गायेंतला लाडावलेला खुजा आंवा हा घरजांवई असावा.

७८० शृंखला :

780. Irons.

आउच्छणोवऊहणकंठसमोसारियवाहुलइयाए ।

वलयाइ पहियचलणे चहुँए णियलाइ व पडंति ॥ 786 ॥

पति प्रवासाला जाणार होता. पत्नीने त्याच्या गळ्याभोंवती आपल्या बाहुलतिकांचा विळखा घातला. मिठी सुटली तेव्हां तिच्या मनगटावरील बांगड्या ओघटल्या आणि त्या पतीच्या चरणांजवळ पडल्या. जणू आपल्या पायांत शृंखलाच पडल्या आहेत असे त्या भटक्याला वाटले.

७८१ पाश :

781. Trap.

उड्डियपासं तणछण्णकंदरं णिहुअसंठियावक्खं ।

जूहाहिव ? परिहर मुहमेत्तसरीयं कल.... ॥ 787 ॥

● येवर सागतो, गाथा भ्रष्ट व त्रुटित असल्यामुळे अर्थबोध होत नाही. आशय असा : “हे यूयाधिप, खड्ड्यांत रुतलेल्या हत्तिणीची किंवा छाभ्याची मुटका करण्यासाठी तिकडे जाऊ नको. ही हत्तीण खरी नाही; पेंढा भरलेली आहे; एवढेसुद्धा तुला ओळखता येत नाही ! तिच्या शेजारी विवर आहे व त्यात हत्ती पकडण्यासाठी पाश लावलेले आहेत. आजूबाजूला

गवत पसरल्यामुळे विवर गुप्त आहे. तिकडे फिरक्याउ तर पाशांत सांपड-
शील. ” हत्ती पळण्यासाठी जंगली लोक या युक्तीचा अवलंब करतात.

७८२ मावळ :

782. Hills & Dales.

गुणसालिणो वि करिणो होहइ जूहाहिवत्तणं कत्तो ।

णवसालिकवललोहिल्लिआएँ विंशं मुअंतस्म ॥ 788 ॥

या हत्तीचे अंगी अनेक गुण आहेत, हें खरें, पण कोंवळें भात
खाण्याच्या लालसेनें विंध्य पर्वताचा त्याग करून तो मावळाकडे
वळला, असा हत्ती आपल्या कळपाचा पुढारी कसा होऊं शकेल ?

७८३ दैवयोग :

783. Highborn.

विहिणा अणुज्जुएणं पुत्तय ! जाओ कुलम्मि पढमम्मि ।

जाइविसुद्धो भदो वि बंधण पावइ खणम्मि ॥ 789 ॥

पुत्रा, दैवाची गति सरळ नसते; (दैवावर कधीं विसंबूं नको.)
उच्च कुलात जन्मलेला, सद्गुणी, सद्गुणी व भव्य असा पुरुषर्हा
क्षणार्धांत बंधनांत पडूं शकतो.

● हत्तिणीचा पुत्राला उपदेश. उच्च वंशालाच विशेषकरून बंधनें
भोगाची लागतात, धनुष्यासाठी उत्तम वेळ निवडून काढण्यात येतात
आणि राजाच्या स्वारीसाठी उत्तम गज. हीं धत्रियाचीं भूषणे व कौतुकाचे
विषय, पण गुलामगिरीचीं प्रतीकही.

७८४ ज्वलत्-जाल :

784. Flame Trap

चउपासदिण्णहुयवहविसमाहः हवेढणापिउलं ।

णिव्वाहेउं जाणइ जूहं जूहादिवो च्चेव ॥ 790 ॥

हत्तींचा कळप चोहोंबाजूंनीं वणव्यांनीं वेढला गेला म्हणजे त्याचा पुढारीच त्यांना त्यांतून सुरक्षितपणें बाहेर काढूं शकतो.

● जंगलात वणवे पेटवावयाचे व त्यांमुळें भेदरून सैरावैरा पळणाऱ्या हत्तींना जाळ्यात पकडावयाचें, ही हत्ती पकडण्याची रानटी पद्धत या काळांत प्रचलित असावी असें या उल्लेखावरून वाटतें.

७८५ पुढारी :

785. Leadership.

अह्मगकवोलेण वि गयमइणा पत्तदसावसणम्मि ।

अज्ज वि माए सणाहं गयवइजूहं धरंतेण ॥ 791 ॥

हत्तींच्या छाव्याचें गंडस्थळ मदानें ओलें झालें होतें, तरी संकट-काळीं त्यानें आपल्या कळपाचें रक्षण करून पुढारीपण मिळविलें

● मद आलेला असताना हात्तीणींचा अनुनय करण्याची नैसर्गिक श्रुति आवरून त्यानें आपल्या जव्याचें रक्षण केलें; म्हणूनच त्याला कळपाचें नेतृत्व मिळालें.

७८६ मदसाव :

786. Debility.

ण वि तह दूमेइ मण गयस्स बन्धो वि करिणिंविरहो वि ।

दाणाविओयविमुहिण जह भमरउले भमन्तम्मि ॥ 792 ॥

हत्तीणीच्या विरहाचा संताप किंवा बंधनाची धास्ती यामुळे होत नाही एवढा वास हत्तीला मदस्त्राव नष्ट झाल्यामुळे भोंवती भ्रमरांचे यवे घोंगावेनासे झाले म्हणजे होतो.

७८७ तरवार :

787. Sword.

गामग्नि मोहणाईं दिण्णे खगगे व्व चोराहित्थाईं ।

गहवइणो णामेणं क्रियाइ अण्णेण वि जणेण ॥ 793 ॥

घरधन्याचें नुसतें नांव ऐकलें कीं गावकऱ्यांना दरारा वाटतो आणि त्यानें तरवार उपसली कीं लगोलग चोराची पागापाग होते.

७८८ सौदा :

788. Exchange.

मलिणाईं अंगाईं, बाहिरलोएण मसलुद्वेण ।

हिययं हियएण विणा ण देइ वाही, भमइ इहुं ॥ 794 ॥

व्याधस्त्रीचें शरीर मलिन आहे आणि ती बाजारात भटकत आहे, तरीही हृदयाच्या मोबदल्याशिवाय ती आपलें हृदय कोणालाही देणार नाही; मग तो मासलुब्ध असला किंवा त्याच्या अगावर राठ केंस असले तरी तिला पर्वा नाही.

● अर्थ नीट लागत नाही. प्रीती बाजारात मिळत नाही हे तिला माहीत आहे. बाजाराला आलेल्यामध्ये ती स्वतःला लायक असा पुरुष शोधीत आहे, मग तो जंगली असो किंवा लोलुप असो.

७८९ नांगन्याचें बळ :

789. Sparks.

कढिणखरवीरपेळणहलं व पत्थरविणिग्गयग्गिकणे ।

घचलोआघरियवेहे कसरा वि सुहेण व्वचंति ॥ 795 ॥

जमीन कितीही खडकाळ असती तरी तीत प्रथम नांगरट करणाराच्या हातांत बळ असले म्हणजे ठिणग्या उडान्या तरी जमीन नांगरली जाते. समर्थानी पाडलेल्या पाऊलवाटेने नंतर दुर्बलानाही जातां येत.

● जमिनीतल्या दगडांवर नांगराचा फाळ घासला की ठिणग्या उडतात.

७९० भ्रमर-भ्रमण :

790. Nail-Polish.

णवखमऊहेसु खणं, कुसुमेसु खणं, खणं किसलएसु ।

हत्येसु खणं कुसुमोच्चियाइ लोढाविया भसला ॥ 796 ॥

आतां हिच्या चमकदार नखांमोवतीं, तर नंतर त्या फुलामोवतीं; क्षणांत या वेलीमोवतीं, तर क्षणांत फुलें खुडणान्या खीच्या हातांमोवतीं, असे भ्रमर भ्रमण करतात.

● त्या काळीही खिया नखांवर चमकदार रंग चढवीत असत हे नक़ी.

७९१ धडधड :

791. Excitement.

छेत्तम्मि जेण रमिया, ताओ किर तस्म चेअ मंदेइ ।

जइ तीअ इमं णिसुयं, फुट्टइ हिययं हरिसयाए ॥ 797 ॥

त्याने शेतांत तिचा उपभोग घेतला होता. त्याचें हृदय कामाग्नीने पुन्हा संतप्त झालें, हें निळा समजलें, तेव्हां आनंदानें तिचें हृदय धडधडू लागलें.

१. दोलाइया, दोलायिता.

७९२ घगः

792. Heat.

हियं णियामि कढिणं. पा हासेण घडियं मे ।

विरहाणलेण तत्तं रससिचं अंतिता फुडह ॥ 798 ॥

माझे हृदय मला आवरत नाही; हर्षामुळे हृदय फुटेल असे वाटते. विरहाच्या धर्मीमुळे तापलेल्या हृदयावर एकाएकी प्रेमासाचे बिंदू पडल्यामुळे ते तडकेल की घाय, अशी मला धास्ती वाटते.

७९३ सिंचनः

793. Libation-

अण्णे ते किल सिद्धिणो मिणरससेण हुंति विच्छाया ।

आसाइयरससेओ होइ विससेण णेइजो दहणो ॥ 799 ॥

विस्तवावर पाणी ओतले की तो विक्षतो, परंतु शृंगाररसाच्या सिंचनाने प्रेमाग्नि अधिकच प्रज्वलित होतो.

७९४ घिराटः

794. Siesta.

अंतो णिभुअट्ठिअपरिअणाइ ओरुद्धदारणअणाइ ।

गिम्हे घोरट्ठघग्घररवेण घोरन्ति व घराइं ॥ 800 ॥

ग्रीष्मातील दुपारच्या उन्हाच्या तापामुळे लोकानी आपआपल्या घरांची दारे लावून घेतली आहेत; वाटते की जणू सान्या घरांनी आपआपले डोळेच मिटून घेतले आहेत. घरोघर सारे लोक दुपारची झोप घेत आहेत. कोठे कोठे घिराटाची घरघर चाललेली आहे; ती ऐकून वाटते की जणू सारी घरेही घोरत आहेत.

● ग्रीष्ममाध्याह्नाभिसारिकेला दूतीचें द्रोत्सादन व आश्वासन. तुझें साहस कोणाच्याही नजरेस येणार नाही, भिऊं नको; फक्त पाय उचल, म्हणजे ते पोळणार नाहीत आणि कोणी जागें होण्याच्या आंत आपण जागें पोंचूं.

७९५ जिह्वास्पर्श :

795. Tongue Touch.

जीहाइ परं लिङ्मइ, दंतोद्वेणं ण तीरए गहिउं ।

अहरो व्व सव्वणो गोहणेण पढमो तणुंछेओ ॥ 801 ॥

गवताचे कोंवळे कोंव ओठांत धरण्याजोगे किंवा दांतांनीं कुरतडण्या-एवढे वाढलेले नसल्यामुळें गाई त्यांवरून जीम फिरवीत आहेत, दंतव्रण झालेल्या ओठांवरून जीम फिरवावी त्याप्रमाणें.

● वस्तु उपचारांनीं उपभोग्य करावी लागते आणि उपभोगयोग्य शाली तरी ती उपचारांच्या परंपरेनें सज करावी लागते.

७९६ कुंपणापलीकडे—

796. Beyond the Fence.

जह वेल्लीहि ण माअसि जह इच्छसि परवइं पि लंघेउं ।

तइ णूणं कोहलिए ! अज्जं कलिह व फुंछिहिसि ॥ 802 ॥

कोहाळ्याचां वेली फुलें फळें धरूं लागलीं म्हणजे तिच्या वादीलां तिची वई पुरत नाही आणि कुंपण ओलांडून पलीकडे झेप घेण्याची तिला इच्छा होऊ लागते. सखि, त्याचप्रमाणें आज नाही उद्यां, तुला बहर येईल आणि तुंही तसेंच धरशील.

● तुलनेसाठीं पहा : गाथा क्र. ७६२.

७९७ कृशकटि :

797. Slender.

विलासिणिगुरुणिअंयो तीरउ चलणेहि दोहि उव्वहिउं ।

एआई उण मज्झो थणंभारं कइ णु उव्वहइ ? ॥ 803 ॥

विलासिनीच्या विशाल नितंबाचा भार तिचे दोन चरण तोडू शकतील, पण एकाच एका नाजूक कमरेला पृथुल अशा दोन स्तनांचा भार कसा सहन होईल ?

७९८ चांदणें :

798. Courtyard.

वारिज्जन्ती णवक्रोमुइ चि मा पुनि ! अंगणे सुवसु ।

मा ते अंयुपिसाओ चण्डो चि मुहं गसिज्जिहिइ ॥ 804 ॥

माझ्या मुली-माझे ऐक; उघड्या अंगणांत शोणू नको. आज पौर्णिमा आहे. तुझे मुख हाच चंद्र आहे असें राहूला भासेल, व तो तुला प्राशील !

● स्त्रियांनीं, विशेषतः अनुभवामुळे ज्यांची शोंप सावय झालेली नाही अशा तरुणींनीं अंगणात किंवा उघड्यावर शोंपू नये; शोंपल्यास त्यांना यक्ष-किन्नर झपाटतात, अशी जुन्या लोकांची-भोळी समजूत होती. यक्ष-किन्नरांची हमी कोण देणार ? कधीं ते मनुष्यरूपानेंहि हिंडत असतात. गाढ शोंपेंत घरीरावर मनाचा ताया नसतो आणि 'अशा' वेळीं 'काय' होईल व होणार नाही, याचा मरवसा कोण देणार ?

७९९ मधुबोल :

799. Sweet Words.

सुव्वंतो आसि परंपराइ, कइकइ वि दिट्ठिमिलिओ सि ।

दे सुहअ ! किं पि जंपसु, पिअंतु कण्णाइ मे अभिअं ॥ 805 ॥

१. अज्जाए, वध्व. २. थणजुअभार.

बाजवर अनेक वेळा, अनेकाच्या तांडून, मी तुझ्याबद्दल अनेक गोष्टी ऐकल्या आहेत. आज प्रथमच तुझी माझी दृष्टिभेट झाली. सुभग-बोल, कांहीं तरी बोल; आतां माझ्या कानांना अमृताचा लाम होऊं दे.

८०० वाट पाहतांना तनु माझी सुकली :

800. Vigil.

विरहकिसिआ वराई, दिणाइ आसण्णागिम्हपरिणामाई ।

कठिणाहिअओ पवासी, ण आणिमो कह समप्पिहिइ ॥806॥

विरहामुळे विचारी अत्यंत कृश झाली आहे, गीष्म ऋतु जवळ आल्यामुळे दिवस दीर्घ होत आहेत आणि तिचा कठिण हृदयी प्रवासी प्रियकर अद्याप परत आलेला नाही; याचा शेवट कसा होणार तेंच मला समजत नाही.

८०१ प्रसीद :

801. Solicitation.

रोआविण म्ह माए ! अंगणपहिएअ दरपसुत्तेण ।

परिवत्तसु माणिणि माणिणि ति सिविणे भणन्तेण ॥807॥

‘अंगणात झोंपलेला प्रवासी स्वप्नांत पुटपुटला, ‘मानिनी, मानिनी, प्रसन्न हो. ’ आई ग, त्यानें माझ्या डोळ्यांत पाणी आणलें.

● परक्या घरी, अंगणात पथारी. पथारी पसरण्यासाठीं त्याला अंगणात जागा देण्यात आली ती परकेपणा व्यक्त करण्याकरिता ? कीं सोयीसाठीं ? कारण घरात मायलेकींच दिशतात. प्रवासी पुटपुटला तें कोणाला उद्देशून ?

१. श्रूयमाणो आसी. परंपरया.

झोप व स्वप्न हीं खरीं होतीं कीं लटकीं ? तो पुटपुटला तें तिला कसें ऐकूं गेलें ? ती जबळपास घोंटाळत होती कीं काय ? तिच्या अंतःकरणांत अनुराग होता म्हणूनच तिच्या डोळ्यांत पाणी आलें; तृतीमुळें कीं अतृतीमुळें !

८०२ चंद्रधनुष्य :

802. Moon-Bow.

माणंसिणीअ पइणा णअणकवोलाहरप्पहाभिण्णा ।

उज्जुअसुरचावणिहा वाहोआरा चिरं दिट्ठा ॥ 808 ॥

रुसलेल्या पत्नीच्या (उज्ज्वल) गालांवरून ओघळणाऱ्या अश्रूंवर पतीची दृष्टि खिळून राहिली; कारण त्यांमध्ये तिच्या डोळ्यांचा (गडद निळा), गालांचा (फिका पादुरका) व ओठांचा (लालसर) रंग प्रतिबिंबित झालेला दिसला आणि जणू चंद्रधनुष्य प्रकटलें आहे असें भासलें.

● अलंकारकौस्तुभांत तद्गुणाचें उदाहरण : “परकीयगुणतिरोहितगुणस्य भानं तु तद्गुणः प्रोक्तः । ”

८०३ नागमोडी :

803. Scotched Snake.

सरंहसविणिग्गआइ वि इच्छाइ तुमं ण तीअ सच्चविओ ।

सीसाइअवलिअभुअंगैवकरच्छे हअग्गामे ॥ 809 ॥

डोकें ठेंचल्यामुळें बळबळ करणाऱ्या सापासारखा या भिकार खेड्यांतला रस्ता नागमोडी आहे. तुझ्या दर्शनासाठीं त्यावरून ती लग्नगोनें जाऊन आली, पण तिला तूं दिसला नाहीस.

८०४ चांडाल :

804. Behind the Bars.

सा तुहं विरहे णिविक्कव ! संधारिज्जइ सहीहि णिउणाहि ।

चंडालहत्थगअसउणिअ व्व जीए णिरालम्बा ॥ 810 ॥

निष्ठुरा, तिला कोणाचाही आधार नाही. केवळ निपुण मैत्रिणींच्या आश्वासनांवर विसंबून तुझ्या विरहांत ती जीव धरून राहिली आहे. चांडालाच्या हाती सांपडलेल्या मैनेसारखी तिची अवस्था झाली आहे.

● चाण्डाल कोण ? निष्ठुर नायक की नायिकेला प्रतिबंधांत ठेवणारा तिचा पति ?

८०५ चोळी :

805. Cotton Pad.

कप्पासं कुप्पासम्तरम्मि तइ खित्तमिच्छि भणिऊण ।

अत्ता ! वलाहिरेणं थणाण मह कारिआवत्था ॥ 811 ॥

तू माझा कापूस चोळींत लपवलास अशी माझ्यावर तोहमत घेऊन, आत्याबाई-अहीराने वलाकाराने माझे स्तन धरले आणि माझी अशी अवस्था केली.

● या गाथेचा समावेश असती-ब्रह्म्येत केलेला असल्यामुळे शास्त्राप्रकाराला तिचा विशेष विरोध असावा असे वाटत नाही. अहीराच्या आवेशातिरेकाची अवशिष्ट चिन्हे सासूने पाहिली असानीत असा अंदेश आल्यामुळेच तिने हें स्पष्टीकरण केले असवे. रालणदार आढदांड अहीर असला तरी असा संशय घेण्याइतका चतुर दिसतो. ' तू माझ्या अंगावर कापूस फेकलास ' अशी त्याने तोहमत घेतली, असाही अर्थ होईल.

८०६ असतुष्टः

806. Dissatisfaction

गाईउ पंचखारिम्भरीउ, चत्तारि पक्कलवइछा ।

संपण्णं वालावह्हरअं, सेवा सिवं कुणउ ॥ 812 ॥

पाच धागरी दूध देणारी गाय, चार पुष्ट बैल व सुपीक शेत,
याचे आकर्षण एकाद्या सेवकाला वाटेल, आम्हास वाटणार नाही.

● वेवर सागती, या गाथेचा अर्थ नीट लागत नाही. त्याने साधारण-
देवाच्या टीकेंतील उतारा दिला आहे : ' प्रणमत्युन्नतिर्हेतोर्जीवनहेतोर्वि-
मुञ्चति प्राणान् । दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥ (हितोपदेश
आपटे प्रतः २.२७). मूळ गाथेतील उद्गार पुरुषाचेच अद्वैत असे नाही.

८०७ काळी मोहोरः

807. Seal.

अणुराअरअणभरिअं कंचणकलस वर तरुणिथणंवड्डं ।

तस्स चिअ मुहम्मि किआ मसिमुद्दा मअणराएण ॥ 813 ॥

तरुणांचे स्तन प्रेमाच्या रत्नांनी भरलेल्या सुवर्णकुंभासारखे आहेत.
वाटते की जणू त्याच्या मुखावर मदनराजाने काळ्या मोहोरा केल्या
आहेत.

● गर्भिणीची स्तनांम्वे वृष्णवर्ण होतात. स्तनाच्या मुखावर मदन-
राजाने काळी मोहोर के-यामुळे त्यातली अनुरागरत्ने आता प्रकट होणार
नाहीत, तिची प्रीति आता अप्राप्य आहे, अशी सूचना.

८०८ वैद्यराजः

808. Physician.

विज्ज ! पिआसा वहलड, घणताओ, खणखणम्मि रोमंचो ।

हिअए ण भौड अण्णं, नज्जापत्थेदि तेजिआ पाणा ॥ 814 ॥

वैभरान, तिला सारखी तहान लागत आहे; अंगाची सारखी लाहो होत आहे; क्षणाक्षणाला अंगावर काटा उभा रहात आहे; अन्नावर मुळीच वासना नाही; जीव सारखा कासावीस होत आहे. (यांतून तुम्हीच तिला वांचवाल.)

● विज्ज=वैद्य किंवा विश. हे विश, तुम्ही प्रिया तुझ्यासाठी तहानली आहे-वगैरे.

८०९ अरसिक :

809. Conviction & Sentence.

। माहाण अगेआण अ तंतीसदाण पोढमहिलाण । .

। ताणं सो विचअ दण्डो, जे ताण रसं ण आणंति ॥ 815 ॥

ज्याला कवितेची गोडी नाही व संगीताची आवड नाही आणि प्रौढ महिलांच्या स्वरांतील माधुरी रुचत नाही त्याला त्याचे अरसिकत्व हीच शिक्षा.

● त्याने कोणताही गुन्हा केला तरी त्याबद्दल त्याला वेगळी शिक्षा करण्याचे कारण नाही. जीवनांतल्या आनंदाची जो उपेक्षा करतो त्याला जिवनापासून अपेक्षा तरी कोणत्या असणार ? त्याचे अरसिकत्व हीच त्याला शिक्षा, जीवन जगणे, हीच त्याला शिक्षा.

८१० श्री :

810. Inquisitive.

विवरीअरअम्मि सिरी बम्हं दट्टूण णाहिकमलत्थं ।

हरिणो दाहिणनअणं रमाठला अत्ति टक्केइ ॥ 816 ॥

[विपरीतरते लक्ष्मीर्ग्रहणं दृष्ट्वा नाभिकमलत्थं ।

हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला शटिति छादयति ॥]

विपरीत रत करीत असतांना विष्णूच्या नाभिकमलांत बसलेला ब्रह्मदेव लक्ष्मीला दिसला. तेव्हां तिने स्वरा करून हरीचा उजवा, डोळा झांकला.

● विष्णूचा उजवा डोळा मिटला म्हणजे सूर्यास्त होतो आणि सूर्यास्त झाला म्हणजे कमळाच्या पाकळ्या मिटतात. आपला विलास ब्रह्मदेवाला दिसू नये म्हणून लक्ष्मीने एवढी धाई केली. नाभिकमल व त्यांत बसलेला चतुर्मुख ब्रह्मदेव यांची अडचण लक्ष्मीने कशी सोसली असेल—हरे जाणे !

८११ महात्मे :

811. The Great.

लडहविलआण लोअण कडकखविकखेवजणिअसंदावा ।

क्षिज्जन्ति महासत्ता, चित्तुव्वेअणसहा हांति ॥ 817 ॥

सुंदर खियांच्या लाडिक नेत्रकटाक्षानीं महात्म्यांनाही वेदना होतात; पण त्या ते सहन करतात आणि त्यांमुळे क्षीण मात्र होतात.

८१२ सदुपदेश :

812. Good Counsel.

तह हस जह ण हसिज्जसि, तह जंप जहा परप्पिअं होइ ।

तह जिअ जह लहसि जसं, तह मर जह ण उण संभवसि ॥ 818 ॥

असें हंसावे कीं आपले हसे होणार नाहीं; असें बोलावे कीं आपण लोकांना प्रिय व्हावे; असें जगावे कीं ज्यामुळे यश प्राप्त होईल; असें मरावे कीं पुन्हा जन्मच घ्यावा लागणार नाही.

८१३ अडचण :

813. Tarry a While.

छप्पअ गम्मसु सिसिरं पासाकुसुमेहि ताव, मा मरसु ।

जीअन्तो दच्छिहिसि अ पुणो वि रिद्धिं वसंतस्म ॥ 819 ॥

भ्रमरा, कुसुमांच्या मिटलेल्या पावाळ्यांच्या बंधनांत तूं हिंवाळ्याचा काळ कसा तरी काढ. जगला वाचलास तर वसंताची समृद्धि तुला पहावयास मिळेल.

● आज अडचण आहे, पुन्हा केव्हा तरी पाहूं, तिला सवड असेल तेव्हा मी तिला घेऊन येईन; दूतीची सूचना व आश्वासन. पति अकरमात् घरी परत आल्यामुळे उपपतीला राजणांत लपविल्याची कथा छीविदांत आहे. येथें नायकाला फुलझाडाच्या ताटव्यात तर लपविला नसेल ! पासाकुसुम = पाशाकुसुम, पुष्पविशेष. बज्जालगातील पाठ व छाया : छण्य गमेसु कालं पाशवकुसुमाइ ताव मा मुयसु । मन्न नियंतो पेच्छसि पउरा रिद्धी वसन्तस्य ॥ ६११ ॥ पट्पद गमयत्य कालं वाशवकुसुमानि तावन्मा मुय । मन्ये जीवन् पश्यसि प्रचुरद्धीर्वसन्तस्य ॥]

८१४ गजेंद्र :

814. Elephant.

सव्यस्य होइ ठाणं रासहमाहिसाण मेसयुसहाणं ।

भद्रगहंदाणमहो महावणं अहव महाराओ ॥ 820 ॥

गाढर, रेढा, मेंढा व वैल यांना कोठेही राहता येत. भद्र गज राजाला मात्र फक्त महावनांत किंवा महाराजाकडे स्थान मिळतें.

● श्रेष्ठांचा स्नेह करावा तो त्याच्या श्रेष्ठत्वासाठी, उपयुक्ततेसाठी नव्हे. बज्जालगातील पाठ व छाया : गोमहिसतुरद्गाणं पयण सव्याण सुज्जए ठाणं । दह्माहन्दाण पुणो अह विज्जो अह महाराओ ॥ १८९ ॥ गोमहिसतुरद्गाणा पयणां सर्वाणा युज्जते स्थानं । दग्धगजेंद्राणा पुनोऽय विन्ध्योऽय महाराजः ॥

८१५ सतीचा टॅमा :

815. Tower of Purity.

अव्यो ! ण आमि छेतं सज्जउ साली वि कीरणिवहेहिं ।

जाणन्ता अवि पहिआ पुच्छन्ति पुणो पुणो मग्गं ॥ 821 ॥

१. आमि. २. छित्त, सेत. ३. पुराक्षलेहि ४. ससग्गं.

अं हं, मी यापुढें शेतांत राखणीला जाणार नाही; मग पोपटांनीं सारें भात खाऊन टाकलें तरी चालेल; कारण सारे वाटसरू रस्ता माहीत असून सुद्धां मार्ग कोणीकडून आहे असें पुन्हां पुन्हां मलाच विचारीत असतात.

● शेतांत राखणीला जा, असें आईनें सांगितलें, त्याला कन्येचें उत्तर. स्वतःच्या सतीत्वाचें प्रकटन; किंवा स्वदोषनिरसन; किंवा स्वरूप-कीर्तन ! पण लोक विचारीत होते तो रस्ता जाण्याचा कीं येण्याचा ! कीं माचीचा ? कीं तिच्या घराचा ?

८१६ दयित दर्शन :

816. Lover.

अत्थक्कागअदिट्ठे^१ बहुआ जामादुअम्मि^२ गुरुपुरओ ।

जूरइ णिवडंताणं^३ हरिसविकंदंतवलआणं ॥ 822 ॥

[अरुस्मादागतहृदये वधूका दयिते गुरुपुरतः ।

रुध्यति विगलैर्दृम्यो^४ हर्षविकसद्भ्यो^५ वलयेभ्यः ॥]

नवा अरुस्मात् घराकडे येत असलेला पाहून वधूच्या इतका आनंद झाला कीं तिच्या हातांतलीं काकणें ओघळली. त्यावेळीं गुरुजन आजू-बाजूला होते, त्यांचा तिला राग आला.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. तेथील पाठ वेगळा आहे व तो गाथाविषयाला अधिक पोषक आहे.

८१७ सुलोचना :

817. Black in White.

अच्छीहि तुज्झ सुंदरि । बाहिरधवलेहि मज्झकसणेहि ।

एएहि को ण दमिओ^१ पिसुणेहि व कण्णलग्गेहि^२ ॥ 823 ॥

१. अदक्क. २. हिअए. ३. दइअम्मि. ४. जण. ५. विअलंताणं.
१. विसट्ठाण. ७. निपत्तद्भ्यो.

सुंदरि, तुझ्या आकर्षण नेत्रांचे बाह्यांग पांढरे शुभ्र आहे आणि अंतरंग काळभोर आहे चहाडखोर असेच ठसतात, बाह्यतः साधु व अंतर्प्राप्त खल, ते केव्हांही प्रभूच्या कानांशी लागू शकतात. त्यांच्या-प्रमाणे तुझे नेत्र कोणाला वश करणार नाहीत !

८१८ विंव-प्रतिविंव :

818. Illusion.

एह ! इमीअ, निअच्छह ! विम्हिअहिअआ सही पुलोएइ ।

अदाअम्मि कवोलं कवोलपट्टम्मि अदाअम् ॥ 824 ॥

ए, इफडे ये, हें वघ; तां आरशांत स्वतःचें सौंदर्य न्याहाळीत आहे. आरशांत तिच्या गाळाचें प्रतिविंव दिसत आहे आणि तिच्या गाळांवर आरशाचें, हें पाहून तिच्या मैत्रिणी चकित झाल्या आहेत.

:१९ चिमुरडी :

819. Anticipation.

कइआ जाआ ? कइआ णु सिक्खिआ, माइआ ! हअकुमारी ?

ते तं जाणइ सव्वं, जं जं महिलाओ जाणान्ति ॥ 825 ॥

वाई, वाई, हिचे वय केवढे आणि हें सारें ही शिकलं तरी कधी ? णिहा वयला हें सारें शिकवले तरी कोणी ? एवढीशां चिमुरडी पोर, ग प्रौढ बियांना अनेक वर्षांच्या अनुभवानें जें समजतें तें सारें त्या ठाऊक आहे.

२० ग्राममण्डन :

820. Village Beauty.

राणपिट्ठधूमरत्थणि ! महुमअतंअच्छि ! कुवेलआमरणे । ।

कण्णमोअनूअमंजरि ! पुत्ति ! तुए मंडिओ गामो ॥ 826 ॥

मुन्नी, सणास'ठीं पीठ कुटल्यामुळें तुझे स्तन धूसर झाले आहेत, मद्याचें सेवन केल्यामुळें तुझे नेत्र आरक्त झाले आहेत. अल्कारार्थ तूं कमळें धारण केलीं आहेस आणि कानावर आव्याव्या मोहोराची मजिरी ठेवली आहेस. सुदरि, तू आपल्या गावाला शोभा आणली आहेस.

८२१ अधर :

821. Lower Lip.

मग्निअलद्धे वलंमोडिचुंविण अप्पोणेण उवणीडे ।

एकरुम्मि पिआ अहरे अण्णणा होंति रसहेआ ॥ 827 ॥

जो बारवार शोधण्यात येतो व अधूनमधून सापडतो, सापडला (म्हणजे) जो बलात्कारानें चुमिला जातो आणि जो कधीं कधीं स्वयस्फुटानें पुढें येतो तो तुझा प्रिय अर, तो एरुच एक असला तरी व्यापासून अनेक रसाची प्राप्ति होते

८२२ तृप्त :

822 Rapture

उप्फुल्लोअणेणं कवोलवोसंडुमाणसेएणं ।

अहणतेण वि भणिआ मुहेण से कज्जणिव्वुत्ती ॥ 828 ॥

तिने शब्दानें सांगितलें नाहीं; पण तिचे प्रफुल्ल डोळे आणि गालावरून ओघळणारे स्वेदबिंदु प्रकट करतात कीं ती तृप्त झालेली आहे.

८२३ प्रेमचिन्ह :

823 Love in Disguise

जत्थ ण उज्जागरओ, जत्थ ण ईसा निसूरणं माणो ।

सव्भाउचाडुअ जत्थ ण त्थि, णेहो तहिं ण त्थि ॥ 829 ॥

१ बलंमोड २ विसर्पमाण ३ हणिआ

[यत्र नास्त्युजागरको यत्र नेष्याखदी मात. ।

सद्भावचाहुक यत्र नास्ति स्नेहस्तत्र नास्ति ॥]

जेथें जागरणें नाहींत व भाडणे नाहींत, असूया नाहीं व रुसवा नाहीं किंवा सद्भावपूर्ण मधुर शब्द नाहींत, तेथें स्नेहही नाहीं.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून.

८२४ पत्र व चित्र :

824 Spherical Painting

मह पडणा थणजुअले पत्तं लिहिअं ति गव्विआ कीस ? ।

आलिहइ महं पि पिओ जइ से कंपो च्चिअ ण होइ ॥830॥

तुझ्या बक्ष स्पलावर तुझ्या पतांनीं (प्रेम) पत्र लिहिळें म्हणून तू एवढी चढून जाऊ नकोस. माझ्यावरील (प्रेमासुळे) माझ्या पतांचा हात पापापला नसता तर त्यानें माझ्या स्तनावर प्रेमचिंत रंगवळ वसतें.

८२५ विदीर्ण :

825 Disaster.

कण्णे पडिअं, हिअए पडिअं चिअ, ओ मए अभव्वाए ।

जामि ति तुज्झ वअण-कि व ण सहिअ ! पयासस्स ॥831॥

मी प्रयासाळा जाणार हे तुझे शब्द कानीं पडले आणि माझे हृदय विदीर्ण झाले. मीच दुर्दैवी असें कोणतें दुःख आहे मीं जें मी सहन येतें नाहीं (म्हणून तू त्यात ही भर घालोत काहस ?)

८२६ पृथुलनितनिनी :

826 Gravitation

समपथपत्थिअस्स वि पडिअस्म खलति पुढमादिअइम्मि ।

हिअअट्ठिअजाआगुरणिअवहारेण व पयाड ॥ 832 ॥

पयिकाचा प्रवास नुक्ताच सुरू झाला आहे आणि तो ज्या प्रदेशां-
तून जात आहे तो सराट आहे, तरीही त्याची पावले (दमन्या-
सारखी) अडखळत आहेत, कारण त्याच्या हृदयात अविष्टित असलेल्या
त्याच्या पृथुलनितबिनी पत्नीचा भार जणू त्याला वाहावा लागत आहे.

८२७ गोत्राक्षर :

827 Repetition

सदेसो वि ण लिहिओ लेहे पदिण कत्थ घरतची ? ।

अणनरअलिहिअगेहिणिगोत्तकखरपूरिए पत्ते ॥ 833 ॥

प्रवासी पतीने पत्नीला पत्र पाठविले, त्यात सदेश असा काहीच
नव्हता. मग घरची स्थिति कशी काय आहे याची चौकशी त्यांत
कोठून अमणार ? त्याने त्या पत्रात फक्त आपल्या गृहिणीचे नांव
पुन पुन लिहून पत्र भरून काढले होते

८२८ घामाघूम :

828 Real Unreality.

उप्पेक्खागअदइअंगसंगमुच्चलिअविउणसेआए ।

वोलीणो वि ण णाओ पउत्थपडअइ हेमन्तो ॥ 834 ॥

तिचा पति प्रवासी होता, तरी विरहाचा हिवाळा केव्हा संपला
हो तिच्या लक्षातही आले नाही, कारण तिने मनोमय प्रियकर निर्माण
केला होता आणि ती सारखी त्याच्या सहवासात असल्यामुळे तिचे
शरीर नेहमीच घामाघूम झालेले असे

८२९ स्वप्नमुक्त :

829. Dream

सिचिणअलद्धपिअअमपुलइउग्गमणिवभरेहि अगेहि ।

परिरम्भणे सुहाइ पावउ, मा णं पयोहेह ॥ 835 ॥

तो स्वप्नात प्रियकराच्या आलिंगनाचें सुख अनुभवीत आहे, त्यामुळें तिची गात्रे पुलकिन झाली आहेत. तिच्या कोणो जागी कळं नका.

● मेघदूतात (पराजये प्रत : क्र. ९४) यक्ष मेनाला सांगतो, ' माझी प्रिया झोंकलेली असली तर तिची निद्रा मोडू नको; कदाचित् त्या वेळीं स्वप्नात ती माझ्या आलिंगनाचें सुख अनुभवीत असेल.'

८३० निःश्वास :

830. Suspiration.

विज्ज्ञावेइ पईवं अब्भुट्टतीएँ पहिअजाआए ।

पिअअमधिओअदीहरणीसहणीसासरिज्जोली ॥ 836 ॥

प्रवासी पतीच्या दीर्घ विरहामुळे दुर्बल झालेली त्याची पत्नी सारखे निःश्वास टाकते. यामुळें तो दिवा पेटवूं लागली कीं त्याची ज्योत विझून जाते.

८३१ तीर्थ :

831. Holy Water.

जे पीअं मंगलवामणाएँ पत्थाणपढमादिअइम्मि ।

पाइसलिलं ण चिट्ठइ तं चिअ विरहे रुयंतीए ॥ 837 ॥

पति प्रवासाळा गेला त्या दिवशीं तिन मंगल पात्रातल तीर्थ घेतलें. तेव्हां पावून बाहेरले असें पाणी ती प्यालीच नाही; कारण विरहांत निधे अथु कधीं प्यालेच नाहीत.

८३२ निस्तेज :

832 Pallid.

उण्ण्ठाणिच्छाआ सव्वं उण परिअणं रुआवेइ ।

आअंविरेहि अज्झा फुसिअपरुण्णेहि अच्छीहि ॥ 838 ॥

आर्येचं मुख निस्तेज झालें आहे; रडून रडून आणि अश्रु पुसून
ढोळे लाळ झाले आहेत. ती भोंवतालच्या परिजनांनाही रडवीत आहे.

८३३ शिरीष :

833 Evening Breeze.

जह दिअहप्रिरामो णवसिरीसगंधुधुराणिलग्धविओ ।
पहिअघरिणीअ ण तहा तवेइ तिओ वि मज्झण्हो ॥ 839 ॥

शिरीष कुसुमांनी सुगंधित झालेल्या संध्याकाळच्या वाऱ्यामुळे
विरहिणीला होतो तेवढा ताप भर दुपारच्या कडक उन्हात होत नाही.

८३४ कल्पित कथा :

834. Tales of Imagination.

चिरपवसिअइअकहा णिउणाहि सहीहि विरहसहणत्थम् ।
अलिआ अवि अवराहा वहुएँ कमसो कहिज्जंति ॥ 840 ॥

पुष्कळ दिवस प्रवासाला गेलेल्या दयिताच्या वधूला विरह सहन
करतां यावा म्हणून तिच्या निपुण मैत्रिणी प्रवासी प्रियकरांच्या कल्पित
कथा तिला क्रमशः सांगतात.

८३५ लेखणी :

835 Pen.

जं जं पउत्थपइआ पिअअमणामक्खरं लिहइ लेहे ।
त तं तल्लेहणिआणुमारगलिओ पुमइ सेओ ॥ 841 ॥

प्रवासी पतीचा खां त्याला लिहावयाच्या पत्रांत ज्या ज्या वेळीं
त्याच्या नांमचीं अक्षरे लिहिने त्या त्या वेळीं तिला घाम येतो व तो
खेळगोवरून ओमळल्यामुळे खेळ अस्पष्ट होतो.

८३६ ध्यान :

836. Meditation.

अच्छउ णिमीलिअच्छी, मा मा वारेह, पिअअमासाए ।

तेण विणा किं पेच्छउ उम्मिल्लेहिं वि अच्छीहिं ॥ 842 ॥

प्रियकराचो भेट व्हावी म्हणून तो डोळे मिटून ध्यानस्थ बसला आहे. तिचे निवारण करू नका; तिने डोळे उघडलेच तर तो प्रियकराशिवाय कोणाकडे पाहणार ?

८३७ विरहगीत :

837. Song of Separation.

दीहुण्हा णीसासा, रणरणओ रुज्जगोगिरं गेअं ।

पिअविरहे जीविअवल्लहाण एसो च्चिअ विणोओ ॥ 843 ॥

अंतर्द्वारां व्याकुल झालेल्या व दीर्घ निश्वास टाकणाऱ्या विरहिणी रुदनामुळे रुद्ध झालेल्या स्वरांत विरहगीत गातात. अशा जगण्याचा पछा असते त्या या उपायाने विरहाचा फाळ घटतात आणि तगतात.

८३८ मागणी :

838. Entreaty.

जइ देव ! तुं पसण्णो मा करिहिमि मज्झ माणुमं जम्म ।

जइ जम्मं, मा पेम्मं, जइ पेम्मं, मा जणे दुलहे ॥ 844 ॥

देवा, तू मजवर प्रसन्न झालेस तर माझे मागणे ऐक; मला पुन्हा मनुष्यजन्म देऊ नकोस. दिलासच तर कोणाच्या प्रेमाने गुनगुन नकोस आणि प्रेम बांध्याचेच झगडे तर निदान ते झगडेच लक्षा घ्यावेतच देऊ नकोस.

● वेवरेने टीकेंत समानार्थी गाथा दिली आहे : रे संकर ! मा सिजसि, अह सिजसि, मा देहि माणुस जम्म । अह जम्मं मा पेम्मं, अह पेम्मं मा विओअ ग्हे ॥ अलंकाररत्नाकरात अतिशय अलंकाराचें उदाहरण.

८३९ उन्हाळ्यांतल्या रात्री : 839. Summer Nights.

राईण भणइ लोओ जा किल गिम्हम्मि होंति मडहाओ ।

मह उण दइएण विणा ण आणिमो कीस चड्ढन्ति ॥ 845 ॥

लोक सांगतात कीं उन्हाळ्यातल्या रात्री लहान असतात; पण अनुभव मात्र असा आला कीं प्रियकराच्या विरहात त्या फार मोठ्या होतात.

८४० अयन : 840. Solstice.

एक्के अअणे दिअहा, वीए रअणीओ होंन्ति दीहाओ ।

विरहाअणो अपुवो, एत्थ दुवे च्चेअ चड्ढन्ति ॥ 846 ॥

एका अयनात दिवस मोठे असतात आणि दुसऱ्या अयनात रात्री; पण विरहाच्या वर्षाचें वैशिष्ट्य असें कीं त्यातील दोन्ही अयनांतील दिवस व रात्रीही मोठ्या असतात

८४१ रसायन : 841 Aphrodisiac.

चिरजीवित्तणकंसिरि ! मा तम्म, रसाअणेहि अधिरेहि ।

गिरहं पयञ्ज, जाग्रंति जेग जुअदीहरा दिअहा ॥ 847 ॥

चिरकाल जगण्याची इच्छा करणाऱ्या स्त्रिये, चित्त अस्थिर करणाऱ्या रसायनांचे विरहकालांत सेवन करावें, म्हणजे दिवस युगासारखे दीर्घ होतात आणि पुष्कळ दिवस जगल्याचें श्रेय मिळते.

८४२ शेजारीण :

842. Neighbour.

रुअइ रुअंतीए मए, ओझिदिणे गणइ, क्षिज्जइ अहं व ।

पिअविरहे मामि ! सअज्झिआएँ णेहो च्चिअ अपुब्बो ॥ 848 ॥

माझ्या प्रियकराच्या विरहामुळें मी रडतें, तशाच माझी शेजारीणही रडते; विरहाचे दिवस माझाप्रमाणे तीही मोजते; माझ्याबरोबर तीही रुश होते; खरोखर, तिचा स्नेह अपूर्व आहे.

● सहृदयतेनें कारण शेजसंबंध, केवळ शेजारधर्म हें नसावें.

८४३ गळामिठी :

843. Caross.

कण्ठगहणेण सअज्झिआएँ अन्मागओवआरेण ।

बहुआएँ पइम्मि वि आगअम्मि सामं मुहं जाअं ॥ 849 ॥

तिफडे शेजारणीनें प्रियकर घरीं येतांच त्याच्या गळ्यांत विज्जळा घातला हें दृश्य पाहून इकडे बघूचें मुख म्यान झालें; तरी बरें दिचा पति घरीच होता !

८४४ मुणालिनी :

844. Torment.

चंदो वि चंदवअणे ! मुणालयाशलए ! मुणालाहं ।

इंदीवराइ इंदीवरच्छि ' तावेन्ति तुह विरहे ॥ 850 ॥

१ यमादिमार.

चंद्रानने, तुझे मुख चंद्रासारखे आहे; तुझे नेत्र नीलकमलांसारखे आहेत आणि बाहुलता कमळाच्या देठांसारख्या आहेत. यामुळे तुझ्या विरहांत चंद्र, मृणाल व कमळे तापदायक वाटतात.

८४५ आज्ञाधारक :

845. Obedient.

गुरुअणपरवस पिअ ! किं भणामि तुह मंदभाइणी अहअं ।
अज्ज पवासं वज्जेसि, वच्च, सअं चेअ मुणंसि करणिज्जं ॥८५१॥

[गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि त्वां मन्दभागिनी खल्वहम् ।

अथ प्रवासं वजसि वज स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम् ॥]

प्रियकर, तुम्ही बडीलवाऱ्यांच्या आधीन आहात. मी मन्दभागिनी; मी तुम्हाला काय सांगणार ? आज तुम्ही प्रवासाला निघणार आहांत ना ! जा, खुशाल जा; इकडे मी काय करीन किंवा काय होईल ते तुमच्या कार्ती येईलच.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. कालाधिष्ठित अर्थव्यञ्जकतेचें उदाहरण. ही गाथा उदाहरणचंद्रिकेंतील असल्याचें काव्यप्रदीपकारानें नमूद केलें आहे.

८४६ वसुन्धरा :

846. Wide World.

वित्थिण्णं महिवेढं, विउलणिअम्माओ पीणथणिआओ ।

लब्भन्ति विसालच्छीओ सुहअ ! जुईओ मा तम्म ! ॥८५२॥

सुमग, पृथ्वी विशाल आहे. विपुलनितंबिनी, पृथुलस्तनी व विशालाक्षि अशा अनेक तरुणी तुला भेटतील; (ही प्राप्त होत नाही, म्हणून) उगाच खिन्न होऊं नको.

● बहुरत्ना वसुंधरा.

१ वच्चसि. २ मुणसि.

८४७ आत्मनिंदा :

847. Self Reproach.

कज्जं विणा वि विअलंतपेम्मराअं तुमं णिअच्छन्ती ।

दिअआसंकिअणिजदोसदुम्मणा तामइ चराई ॥ 853 ॥

फांहीं कारण नसतां तुझ्या प्रतीत अंतर पढल्यामुळे आपलेच फांहीं तरी चुकले असेल अशा समजुतीने विचारी दुःखित झाली आहे व स्वतःलाच दोष लावून घेत आहे. ती तुझ्या दर्शनासाठी उग्रसुक आहे.

८४८ हेलपाटा :

848. Bewildered.

दुई ण एइ, चंदो वि उग्गओ, जामिणी वि चोलेइ ।

सव्वं सव्वत्तो च्चिअ विसंठुळं, कस्स किं भणिमो ? ॥ 854 ॥

चंद्र उगवला, रात्र उलटत आहे; भोंवतालचे वानावरण अस्थिर झाले आहे, दूर्ती अद्याप परत आली नाही, माझी व्याकुलता मी कोणाच्या आणि कशी सांगूं !

८४९ हेलकावा :

849. Twist Life & Death.

दुई गआ चिराअइ, किं सो मह पास मेदिइ ण ये ति ।

जीविअमरणन्तरमण्ठिआणं अंदोलए दिअअं ॥ 855 ॥

दूर्ती गेल्या त्याच्या किती तरी वेळ ताळा ! कापुटे शिंपर फट्टे येईत किता नाही या विचाराने माते हृदय अंदोलत पारत आहे, जन्म मृत्यु व मरण कासवे हेलकावा आहे.

८५० चेष्टा :

850 Teaser.

सो णा गओ त्ति पेच्छह परिहासुल्लाविरीएँ दूईए ।

णूमंतीअ पहरिसो ओसड्डइ गण्डपासेसु ॥ 856 ॥

‘बघ, तो आता येणारच नाही,’ असें दूर्तानें तिला चेष्टें सांगितलें; पण हें सांगताना लपवून ठेवलेला आनंद जणू दूर्ताच्या गालावरून ओसडत होता.

८५१ सवाल :

851. Questions

कह णु गआ ? कह दिट्ठो ? किं भणिअं ? किं व तेण पडिभणिअं ? ।

एअ चिअ ण समप्पड पुणरुत्तम् जंपमाणीए ॥ 857 ॥

[कथ नु गता कथ दृष्टा किं भणिता किं च तेन प्रतिपन्नम्
एवमेव न समाप्यते पुनरुक्त जल्पमानाया ॥]

अग, तू गेलीस कशी ? भेट कुठें झाली ? तू काय म्हणालीस ?
मग त्यानें काय उत्तर दिलें ? तिचे प्रश्न सपेनातच आणि नंतर ती
तेच तेच प्रश्न पुन पुन विचारू लागली

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून

८५२ उत्सुक :

852 Trepidation

दूईमुहअल्लुलोइरीएँ किं भणिहिइ त्ति अज्झाए ।

पिअसंगमललिअमणोरहाएँ हिअअ थरथरेइ ॥ 858 ॥

प्रियकराच्या समागमाविषयीच्या मनोहर कल्पना तिच्या मनांत रंगत होत्या. संकेत ठारविण्यासाठी गेलेली दूती परत आली तेव्हा तिच्या मुखचंद्राकडे पाहून तिने काय निरोप आणला असेल याचा ती अंदाज करून लागली तेव्हा आर्येचे हृदय थरारले.

८५३ अमंघद्व :

853. Incoherent.

अप्पाहिआइ तुह तेण जाइ ताई मए ण मुणिआइ ।

अज्जुण्हस्सासपरिक्खलंतविसमक्खरपआइं ॥ 859 ॥

तुला पोंचविण्यासाठी कांहीं निरोप त्याने मला सांगितला खरा, पण मला कांहीं तो ठमजला नाही, कारण ऊष्ण निःश्वासांमुळे त्याचा फण्ठ रुद्ध झाला होता आणि तो जे बोलला ते अगदी असम्यक्त होते.

८५४ दूती गेली, मघत आली :

854. Treachery.

साहेन्ती सहि ! सुहअं रणे रणे दूमिआ सि मज्झ कए ।

सग्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥ 860 ॥

[साधयेन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूतासि मरुते ।

सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावद् विरचितं त्वया ॥]

माझ्या भाग्यशाली प्रियकराला माझ्यासाठी अनुकूल परिणामकारिता वं किती आस सहन केलेला ! सखी, सद्भाव व स्नेह यांना साजेल असेच वर्तन तू केलेस.

● छाया वाऱ्यानुशासनावहन. सखी गेशी ती दूती म्हणून आणि परत आली ती सवत होऊन. मैत्रीण होती ती वैरीण झाली, हे उमजले अपराधाच्या खाणाखुणावरून. ही चिन्हें लगविण्याची कितीही खटपट केली तरी जाणत्यांना ती पटतातच.

८५५ अद्वैत :

855. Identity.

जं तुह कज्जं तं चिअ कज्जं मज्झ ति जं सआ भणसि ।

ओ दूइ सच्चयअणे ! अज्ज सि पारं गआ तस्स ॥ 861 ॥

सखी, आजवर आपण एकमेकांमध्ये मुळांच भेदभाव मानला नाही. जे काम माझे ते तुझे आणि जे तुझे ते माझे, अशा आपण वागलों. (म्हणूनच मी तुला दूती म्हणून पाठविलें.) दूती, आता खरें सांग, (माझ्या प्रियकराशीं तू आतां रममाण होऊन आली आहेस कीं नाही ?) आज आपल्या प्रेमाची पराकाष्ठा झाली.

८५६ युद्धस्य कथा :

856. Twig.

णवलअपहरुत्तथोएँ तं कअं हलिअमहुओए ।

जं अज्ज वि जुवइजणो घरे घरे सिक्खिउं महइ ॥ 862 ॥

[पतिनामप्रश्नपूर्वकप्रहारतुष्ट्या तत्कृतं किमपि हलिकस्तुपयौ ।

यदद्यापि युवतिजनो गृहे गृहे शिक्षितुं भ्रमति ॥]

बेळीच्या फाँकार्ने शेतकरी पत्नीला फोडून काढूं लागला; त्याच्या आवेशामुळे विचारी घाबरून गेली. पुढे जे जे झाले ते जाणण्याची व शिकण्याची इच्छा घरोघरीच्या तरुणींना असते.

● छाया सरस्वतीकृष्णभरणावरून. साहित्यमीमांसेतील ग्राठः ह्वणदल-
अपहजजददाणतक्कअं किंविहलिअसुण्हए । अज्जज्जविंदुवइजणो घरे घरे
सिक्खउम्मइह ॥

८५७ हरिद्रा :

857. Under the Tree.

घण्णो सिं रे हलिदअ ! हलिअसुआपीणथणभरुच्छंणे ।
पेच्चन्तस्स वि पइणो जह तुह कुमुमाइ णिवडन्ति ॥ 863 ॥

हरिद्रा घृक्षा, तूं धन्य आहेस. कारण तुझी पानें प्रयम शेतकऱ्याच्या
मुलीच्या पुष्ट स्तनावर पडतात आणि नंतर तिच्या मांडीवर विश्रांति
घेतात; आणि हें सारें पतीच्या देखत.

● हरिद्राद्याखाली तिचा पति शेतकऱ्याच्या मुलीला घेऊन बसला होता.
पतीचा अपराध दिसल्यावर पत्नीने काढलेले उद्गार. टीकाकार सांगतात,
रीदी तिकडे संकेतासाठीच गेली होती. हिचा अपराध लपला आणि
त्याचा उघडकीस आला.

८५८ इंद्र :

858. Idol.

सच्चं चित्र कट्टमओ मुरणाहो, जेण हलिअधूआए ।
हत्थेहि कमलदलकोमलेहि चिंको ण पल्लविओ ॥ 854 ॥

[सत्यमेव काष्ठमयः सुव्जाद्यो येन हलिकटुद्वित्रा ॥

हस्तेः कमलदलकोमलैः स्पृष्टो न पल्लवितः ॥]

खरोखर, हा इंद्र अगदी लाकडासारखा आहे, शेतकऱ्याच्या मुलीने
आपल्या कमलकोमल फातानी त्याला स्पर्श केला, तरी त्याला पालवी
पुटली नाही.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. हें दैवत जाग्रत असतें तर तिच्या स्पर्शाने निर्जीव मूर्तीही सजीव झाली असती, मृत काष्ठ पल्लवित झालें असतें.

८५९ सहगमन :

859. In Death We Meet.

एमेअ अकअपुण्णा अप्पत्तमणोरहा विवज्जिस्सम् ।

जणवाओ वि ण जाओ, तेण समं हल्लिअउत्तेण ॥ 865 ॥

[एवमेवाकृतपुण्याप्राप्त मनोरथा विपत्स्ये ।

जनवादोऽपि न जातस्तेन समं हल्लिकपुत्रेण ॥]

शेतकऱ्याच्या मुलाबरोबर मी कोणतेंही सुख भोगलें नाहीं. माझे मनोरथ अतृप्त राहिले, तरीही मी सहगमन करणार. त्याच्यावर माझे प्रेम होतें असा बोभाटाही झालेला नाहीं. आतां हें साऱ्यांना समजलें तरी कोणाला अपवाद घेतां येणार नाहीं.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून.

८६० कुलस्त्री :

860. Wife.

लज्जापज्जत्तपसाहणाइ परतत्तिणिप्पिवासाई ।

अविणअदिम्मोहाइं धण्णाण चरे कलत्ताई ॥ 866 ॥

[लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परतृप्तनिष्पिपासानि ।

अविनयदुर्मेघांसि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥]

लज्जा हेंच कुलस्त्रियाचें प्रसाधन होय. पतांशिवाय इतर पुरुषांबद्दल त्या निरमिलाप असाव्यात. अविनयाच्या मूर्खपणापासून त्या अलिप्त असाव्यात. अशा स्त्रिया धन्य होत आणि त्यांचीं घरेही.

१. पिता, भर्तृ.

● छाया दशरूपकावरून. गृहकार्यपराङ्मुख, निर्लज्ज, चपल, अविनीत वधूला सासूचा उपदेश. कुलस्त्रियाचा द्यूगार उद्धत नसावा; इतें राना प्रसन्न वरून घेण्याची इच्छा स्थाना नसावी; त्याचें अंतःकरण मोहांपासून अलस असावें. अशा स्त्रिया धन्य होत; त्याचे पति सुखी असतात.

८६१ कौटुम्बिक सौख्य :

861. Happiness.

हसिअमविआरमुद्धं, भमिअं विरहिअविलाससच्छाअं ।

भणिअं सहावसरलं, धण्णाण घरे कलत्ताणं ॥ 867 ॥

[हसितमविकारमुग्धं भ्रमितं विरहितविलाससुच्छायम् ।

भणितं स्वभावसरलं धन्यानां गृहे कलत्राणाम् ॥]

ग्या घरांतील स्त्रिया निर्विकारपणें हंसतात, निष्पापपणें हिंडतात, मोकळ्या मनानें बोलतात व अकृत्रिमपणें वागतात तीं कुटुंबें खरोखर धन्य होत.

● छाया दशरूपकावरून. तुझे हंसणें छत्री आहे, बोलणें बोंबक आहे, पाणें कृत्रिम आहे; तुझे अंतःकरण स्वच्छ नाहीं, तुझा स्वभाव सरळ नाहीं; मग तुझ्यापासून मला मुक्त कसें लावणार !

८६२ आख्यानांतील नायिका :

862. Envy.

पट्ठणा चाण्णिज्जन्ते अक्खाणअसुंदरीएँ रुवम्मि ।

ईसामच्छरगरुअं परिणी हुंकारअं देइ ॥ 868 ॥

पति परतीला आल्यान सांगत होता, गोष्टीतऱ्या नायिकेच्या शोईपांचें स्थानें वर्णन केलें तेव्हा त्याच्या पार्वती इन्ध्यासुरानें भरलेला हुंकार दिला.

८६३ कुलस्त्रीचा क्रोध :

863. Anger.

वाहिज्जन्ति ण कस्स वि, रोत्तूणं णेअ पाअडिज्जन्ति ।
माणविआरा कुलपालिआएँ हिअए विलांवेन्ति ॥ 869 ॥

कुलस्त्रीचा क्रोध कोणाजवळ बोलून दाखविला जात नाही; तो रुदनाच्या रूपांतही प्रकट होत नाही; तो तिच्या हृदयांतच विरून जातो.

• ■ अपराधी पतीवर कृद्ध झालेल्या स्त्रीला सतीचा उपदेश. बोले नको, रडू नको, पतीच्या अपराधाची वाच्यता होईल असे काहीही करू नको.

८६४ विरहिणी :

864. Disconsolate.

अहिअं सुण्णाई गिरंजणाई वडरिक्करुण्णपुसिआइ ।
विरहुक्कण्ठं कुलपालिआइ साहन्ति अच्छीइं ॥ 870 ॥

तिने डोळ्यांत अंजन घातलेलें नाही, एकान्तात रडून रडून तिचे डोळे फोरडे झालेले आहेत. सुजलेले आहेत, तिची दृष्टि शून्य आहे. कुलीन विरहिणीची उत्कण्ठा व दुःख ते व्यक्त करतात.

८६५ कुलपालिका :

865. Alibi.

कुलपालिआएँ पेच्छइ ! जोवणलाअण्णविभ्रमविलासा ।
पवसन्ति व्व पवसिए, एन्ति व्व पिए घरं एन्ते ॥ 871 ॥
[कुलपालिकायाः पेक्षधरं यौवनलाघण्यविभ्रमविलासाः ।
प्रवमन्तीय प्रवसिते आगच्छन्तीय प्रिये गृहमागते ॥]

१. पालिआए. २. विलाप्यन्ते, विलीयन्ते.

ही कुलीन स्त्री पहा; पति प्रवासाला जातो तेव्हां तिचे यौवन व लावण्य आणि विभ्रम व विलास त्याच्याबरोबर जातात आणि तो घरी परतला की त्याच्याबरोबर परत येतात.

छाया दशरूपकावलून. कुलीन गिरहिणीचे विभ्रम इष्टीस पडत नाहीत, इतकेच नव्हे, त्या तरुण व सुंदर आहेत किंवा कसे, याचाही सभ्रम पडतो. बालगंगातील (क्र. ४६७) पाठ : दुसरी ओळ : सध्वे वि अग्नचलिया पियमि क्वनिच्छए गन्तुं ॥ सर्वेऽप्यग्नचलिताः प्रिये कृतनिश्चये गन्तुम् ॥

८६६ पतिव्रता :

866. Tipsy.

‘ पडपुरओ च्चिअ रभसेण चुम्बिओ देवरो अडअणाए ।

मह वअणं मइरागंधिअं ति हाआ तुहं भणइ ॥ 872 ॥

‘ तुमचे भाऊ म्हणतात की माझ्या तोंडाला अजून मधाचा वास येत आहे. भाऊजी, तुम्हीच वास घेऊन पहा आणि सांगा, ’ असें बोलून स्वैरिणीने आपल्या पतीच्या देखत दीराचे आवेशाने चुंबन घेतले.

८६७ असती :

867. Propaganda.

‘ तह अडअणाएँ रुणं पइमरणे बाहरुद्धकण्ठीए ।

अणुमरणसंकिणो जह जारस्स वि संकिअं हिअअं ॥ 873 ॥

नवरा मेला तेव्हां असतीने रुद्ध कण्ठाने एवढा आक्रोश केला की या दुःखाने ही मरते की काय अशी तिच्या जारालाही धास्ती वाटली.

८६८ थरकांप :

868. Flutter.

वाणीरकुडुंगुडीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए ।

घरकम्मवावुडाए बहूएँ सीअन्ति अंगादं ॥ 874 ॥

[वानीरकुञ्जोद्गीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः ।

गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यद्भानि ॥]

घरकामात व्यग्र असलेल्या वधूने वेळूच्या कुञ्जांतला पोपटाचा फडफडाट व चीत्कार ऐकला आणि तिचे अंग थरकापले.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. चंद्रालोकावरील राकागम व्याख्येत व्यञ्जनेचे उदाहरण, साहित्यदर्पणात सांगितले आहे : ' भ्रातृभूँ प्रति ननान्दुरूपहास-
च्छलेनोक्तिरियम् । ' काव्यप्रदीपकार सांगतात : ' अत्र दत्तसंकेतः कश्चिच्छता-
गहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यम् । ' वधूने वेळूच्या घनात संकेत दिला होता,
पण घरकामामुळे तिला तिकडे जाता आले नाही, प्रियकराच्या चाहुलीमुळे
पोपटानी केलेला चीत्कार वानी आला तेव्हा संकेतभङ्गामुळे ती शहारली.

८६९ सासुरवासी :

869. Respite.

णोल्लेह अणोल्लमणा अत्ता म घरभराम्मि सअलम्मि ।

खणमेत्तं जह संज्ञाए णवर ण व होइ वीसामो ॥ 875 ॥

[नुदत्यनाद्रिमताः श्वश्रुर्मां गृहभारे सकले ।

क्षणमात्रं यदि सन्ध्यायां भवति न वा भवति विधानः ॥]

खाष्ट सासू दिवसभर माझ्याकडून घरकाम करून घेत असते;
क्षण,चीही उसंत मिळत नाही. संध्याकाळी मात्र थगडी थोडा वेळ
विश्रांति मिळते न मिळते.

● छाया काव्यप्रकाशवरून. सून शेजारणीशी बोलत आहे. विषय नेहमी-
चाच, सासुरवाटाचा. बोलता बोलता संध्याकाळी संकेत ठरविण्याची सूचना.
अलंकाररत्नाकरात सूत्रमालंकाराचे उदाहरण : " सूत्रमार्गस्य सूचने सूत्रम् । "

८७० माझ्या माहेरीं :

.870: Tryst.

ठाणे ठाणे चलिआ, वलणे वलणे सनेडसकुडुंगा ।

ण गओ सि अम्ह गामं दिअर ! ण दिट्ठा तुए मुरला ॥८७६॥

भाउर्जा, तुम्ही अझून आमच्या गावीं गेयां नाहीं आणि आमची मुरला नदी पाहिली नाहीं. तिला किती किती वळणें आहेत आणि प्रत्येक वळणाशीं बांबूचीं वेढे आहेत.

● माझ्याबरोबर चला, तीं सारीं ठिकाणें मी तुम्हांला दाखवीन. अशीं सोईस्कर ठिकाणें तिच्या सासरच्या गावीं नसावीत; असलीं तरी तीं अद्याप तिला माहीत नसावीत; भाऊर्जांनीं तरी तीं तिला दाखवावीत कीं नाहीं ?

८७१ स्वयंसिद्धा :

871. Ready & Willing.

महुएहि किं व चालेंअ ! हरसि णिअंवाहि जइ वि मे सिअंअं ।

साहामि कस्स रेंणे ! दूरे गामो, अढमेक्का । 877 ॥

[मधुकै. किं वा पान्थ यदि हरसि निवसन्तं नितम्भात् ।

शास्मि कस्यारण्ये ग्रामो दूरेऽहमेकाकिनी ॥]

वेड्या, माझ्याजवळचीं मधुकाचीं फुलेंच काय नितंबांवरलें नेसतें वळ जरी ओढलेंस तरी मी सागणार कोणाला ! येथून गांव फार दूर आहे आणि येथें मी अगदीं एकटी आहे.

● छाया काव्यानुशासनावरून. साहित्यमीमासेंतील पाठ : मह एहि किं व पयअ जइ रहठि णिअस्सणं णिअं वा । ओद्धो साहेमि कस्सरणे गामो दूदं अहं एक्का ॥

१. पयिअ. २. णिअंसण. ३. पुरओ. ४. कययामि कस्य पुरतो.

८७२ स्वर्गनिर्माण :

872.: Heaven in Hell.

कालक्खरदुसिक्खिअ धम्मिअ ! रे णिक्कीडअसरिच्छ ।

दोण्ण वि णिरअणिवासो समअं जइ होई तहि होदु ॥ 878 ॥

[कालाक्षरदुःशिक्षित बालक रे लग मम कण्ठे ।

द्वयोरपि नरकनिवासः समकं यदि भवति तद्भ्रष्टतु ॥]

हे धार्मिक, तू दुःशिक्षित आहेस. तू लिबावरल्या किड्यासारखा आहेस. काय ब्हावयाचें असेल तें होऊं दे; नरकांत जाऊं, पण दोघेही बरोबर जाऊ.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. तेथील पाठ थोडा वेगळा आहे: कालक्खरदुसिक्खिअ बालअ रे लग्ग मज्झ कण्ठम्मि । दोण्ह वि णरअणिवासो समअं जइ होइ ता होउ ॥ गाथाकाराचा तथोक्तधिते धार्मिकावर व परवर्षिण्यावर विशेष रोष आहे. भोजदेवाचा टीकाकार जगद्धर सागतो: बालक, तूं स्वतःला सुशिक्षित म्हणवितोस, पण तूं पक्त अक्षरें गिरविलीं आहेस; तूं शास्त्राचें अध्ययन केलें आहेस, पण तुला ज्ञानाचें रहस्य समजलेलें नाहीं. काय म्हणतोस ? ' परस्य दारान्मनसापि नेच्छेत् । ' तूं सुशिक्षित नाहींस, दुःशिक्षित आहेस. तूं शास्त्राचें कोरडें अध्ययन केलें आहेस. मी दला जीवनाचें रहस्य शिकवितें. ये, माझ्या गळ्यांत मिठी घाल, मग तुला शास्त्रवचनाची आठवणही होणार नाहीं. काय होईल ? आपण दोघेही नरकांत जाऊं ! हरकत नाहीं; तेघेही आपण स्वर्ग निर्माण करूं !

८७३ राहकाळें :

873. Gathering Clouds.

पंथअ ! ण एत्थ संथरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उण्णअपओहरे पेक्खिउण्ण जइ वसइ ता वससु ॥ 879 ॥

[पथिक नात्र संस्तरमस्ति मनाक् प्रस्थरस्थले ग्रामे ।

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य पदि वससि तद्वस ॥]

पथिका, हें खेडें खडकाळ आहे, तुला झोंपण्यासाठी येथें विछाना मिळणार नाही; पण आमाळांत दग जमूं लागले आहेत ते पहा आणि तुला येथें मुकाम करावयाचा असेल तर रहा बापडा.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. स्वयंदूती नायिका. संध्याकाळी मुकामासाठी जाणा शोधणाऱ्या पायस्थाला लढेशून असच्चरितेचे उद्गार; खेड्यातल्या गावढळाना त्याचें रहस्य कसे समजणार ! उन्नत पयोधर आमाळात आहेत, तसेच येथेही आहेत; मात्र आम्हां गरीबांचे घरी विछाना नाही; पटत असेल तर पयारी पसरा, वज्जालभागील पाठः कह लग्नइ सत्परर्य (स्वर्गोर्त) अम्हाण व पहिय पामरघरभि । उन्नतपयोधरे पेछिऊण जइ वससि ता वससु ॥ ४९४ ॥ साहित्यदर्पणात ' वस्तुरुपशब्दकत्युद्भवार्थे उदाहरण. काव्य-मदीपकार सांगतातः " स्वयंदूती ' द्वयैः पदेः पिशुनयेच रहस्यवस्तु ' इति कामशास्त्रस्थितिमनुसृत्य पथिकमाह-पन्थिय इति । "

८७४ आत्मार्पण :

874. Pitcher.

विहलकलेणं तुमं सहि ! ददृण कुडेण तरलतरदिट्ठिं ।

वारप्फंसणिहेणं अ अप्पा गरुओ चि पाडिय विहिण्णो ॥ 880 ॥

[विह्वलां खलां त्वां सखि दृष्ट्वा कुडेन तरलतर दृष्टिम् ।

द्वारस्पर्शमिद्रेण आत्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ॥

सखि, श्रमानें तूं व्याकुल झाली आहेस आणि तुझी नजर भिर-भिरत आहे, हें तुझ्या माथ्यावरल्या घड्याळ्या लक्षात आलें. आपण फार खड आहेत हें जाणून तुझा भार हलका करण्यासाठी दाराचा धक्का लागल्याचें निमित्त साधून तो आपण होऊन भग्न झाला.

१ विहलपल. २. मिसेण. ३. विशृङ्खला.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. थोड्या वेळापूर्वी पाणबळ्यावर तिने ज्याची वाट पाहिली होती तो घराजवळ घुटमळताना दिसताच तिची नजर भिर-भिरली, मानेचा तोल गेला व घडा दाराच्या बाहीवर आपटून फुटला. घडा तिच्या माथ्यावर होता, म्हणून त्याला तिच्याहून लाववरचे दिसत होते, घरात खाष्ट सासू असल्यामुळे आत्मार्पणाशिवाय तिला पुन्हा पाण-बळ्यावर जाण्याची संवि मिळणार नाही हे जाणून तो आपण होऊन कळंडला ! अलंकाररत्नाकरात अपन्हृति व उन्नेद अलंकाराचे उदाहरण.

८७५ सवत्र :

875. Voluntary Statement.

अदपिउलं जलकुम्भं धेनूण समागअग्निह सहि तुरियम् ।

समसेअसलिलणीस'सणीसहा बीसमामि खणम् ॥ 881 ॥

[अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि त्वरितम् ।

अमस्वेदसलिलनिःश्वांसनिःसदा विश्राम्यामि क्षणम् ॥]

सखे, पाण्याचा हा फार मोठा भरला घडा घेऊन मी घाईघाईने येथवर आले; या श्रमामुळे मी दमले आहे; मज्या घाम आला व धाप लागली आहे. क्षणभर येथेच बसून मी विश्रांति घेत.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. तं एवढी धामाघूस कशाने झालीय, हे कधी तिला कोणी विचारले नव्हते. घाटेंत भेटलेल्या सखीला हे तिने आपण होऊन सांगितले आहे; कारण श्रमाच्या सक्तीखाली दिल्या आपल्या चोरट्या प्रेमव्यवहारार्ची बाह्य चिन्हे छपवायची होती. या गाथेत वक्त्रीचे वक् चारित्र्य व्यङ्ग्य धर्तीने सूचित केलेले आहे.

८७६ गुप्तप्रेम :

876. Secret Love.

अणुमरणे हसइ जणो, रोतुं वि ण लब्भइ जहेच्छं ।

ता एत्थ किं करिस्सं चोरिअरमणे विवज्जन्ते ? ॥ ८८२ ॥

प्रियकर मरण पावला-तरी मला मन मोकळे करून रडतांही येत नाहीं; कारण त्याची माझी प्रीति गुप्त होती; त्याच्या नांवानें मी सती गेलें तर लोक मला हसतील. मी करू तरी काय ?

८७७ मनकवडे :

877. Telepathy.

मा पुत्ति ! वंकभणिअं जंपेसु पुरओ तुमं छउल्लाणं ।

हिअणेण जं च भणिअं, तं पि हआसा विआणन्ति ॥ ८८३ ॥

मुली, या चतुर लोकासमोर सांकेतिक बोद्धं नको. हे इतके हुपार आहेत कीं ते मनांतले विचारही ओळखतात.

● वज्जालगातील पाठ व छायाः मा पुत्ति वड्कवड्कं जप्पसु पुरओ छइल्लोयाणं हिअए । जं च निहितं तं पि हयामा मुणन्ति सुबुद्धीए ॥ २८२ ॥
मा पुत्ति वक्रवक्रं जल्प पुरतः छेरुलोकाना हृदये । वच्च निहितं तदपि हताशा जानन्ति स्वबुद्ध्या ॥

८७८ वक्रोक्ति :

878. Warning.

वंकभणिआइ कत्तो, कत्तो अद्धाच्छिपेच्छिअन्वाइ ? ।

ऊसामिउं पि ण तीरइ छउल्लारिवारिए गामे ॥ ८८४ ॥

येथें व्यङ्ग्य उक्तीचा काय उपयंग ? येथें अधोन्मीलित दृष्टीनें पहावयाचें तरी कसें ? चतुर माणसांनीं भरलेल्या या गावात निःश्वासाचीही चोरी.

● मैत्रिणीने विचारलें, येथें आल्यापासून तुला एवढी विरक्ति कशी आली ? या प्रश्नाचें उत्तर.

८७९ पुतळा :

879. Renewal.

तत्थ वि होंति सहीओ पुत्तलि ! मा रुधसु जत्थ दिण्णा सि ।
तत्थ वि णिउंजलीला, तत्थ वि गिरिवाहिणी गोला ॥ 885 ॥

पुतळा-तू रडतेस कशाला ? तुला जेथें दिलेली आहे तेथेंहि तुला मैत्रिणीं मिळतालि, आणि निकुञ्जांत क्रीडा करतां येईल. डोंगरांतून वाहणारी गोदावरी तेथेंही आहेच.

● प्रथम सासरी जाणाऱ्या वधूला माहेरगावच्या मैत्रिणीचें आश्वासन, पुतळा हें विशेषनाम पुत्तलि, पुत्री यावरून आलें असावें.

८८० अधरव्रण :

880. Sore

कस्स व ण होइ रोसो दत्थूण पिआअें सव्वणं अहरम् ।
सभमरकमलंग्घाइरि ! वारिअवामे ! सहसु एण्हि ॥ 886 ॥

[कस्यैव न भवति दोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्वणमधरम् ।

सधमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥]

प्रियेच्या अधरावरील व्रण पाहून कोणाला राग येणार नाही !
आत अमर असलेलें कमल तिनें हुगलें, तेव्हां त्यानें तिच्या ओठाचा
चावा घेतला.

● छाया अलंकाररत्नाकरावरून. शोभावरमित्रानें व्याजोक्तीचें उदाहरण
म्हणून ही गाथा उद्धृत केली आहे. ' उन्नेदम्रच्छादनं व्याजोक्तिः । ' संशय

व्यक्त झाला न झाला तोंच, समयसूचक सखीला ऐन गेलीं भुग्याची सबब सुचली.

८८१ आपद्धर्म :

881. In Default.

छप्पत्तिआ वि खज्जइ णिप्पत्ते पुत्ति ! एत्थ को दोसो ? ।

णिअपुरिसे वि रमिज्जइ परपुरिसविवज्जिण गामे ॥ 887 ॥

मुली, दुसरीं पानें मिळत नाहीत तेव्हा पट्पणांलाही पान मानीवें लागतें. त्यांत दोष नाही. एकाद्या गांवांत परपुरुष प्राप्त होण्यासारखा नसला तर पतीशीं रममाण होण्यांत कांहीं दोष नाही.

● पाइअसद्दमहण्णवात ' छप्पत्तिआ ' या देशी शब्दाचा अर्थ ' चपाती, रोटी, फुलका ' असा दिलेला आहे. पक्वान्नांचे अभावीं रोजच्या चपातीवर भागविण्यात दोष नाही, असा अर्थ होऊं शकेल.

८८२ परपुरुष :

882. Presumption.

अमुणिअपरपुरिससुहो जंपउ जं किं पि अण्णओ लोओ ।

णिअपुरिसेहि वि अम्हे परपुरिसो त्ति च्चि अ रमामो ॥ 888 ॥

परपुरुषाचें सुख ज्यानीं अनुभविलेलें नाही त्यांना काय म्हणावयाचें असेल तें म्हणूं द्या. आम्हाला तर रतिप्रसंगीं पतीलाही परपुरुष कल्पित्यावांचून समाधान होत नाही.

८८३ मंडईत चकर :

883. Shopping.

माए ! घरोघअरणं अज्ज खु ण त्थि त्ति साहिअं तुमए ।

ता भण किं कराणिज्जं ? एमेअ ण वासरो ठाइ ॥ 889 ॥

[मातर्गृहोपकरणमद्य स्रलु नास्तीति साधितं त्वया ।

तद्गण किं करणीयमेवयेव न वासरः स्यायी ॥]

आई, घरांतलें सामानसुमान सपलें आहे असें तूं म्हणत होतीस ना ? सांग, काय करावयाचें आहे तें लवकर सांग, कारण - आतां दिवस फार वेळ राहणार नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावरून, भाजीपाला, लाकूडकाटा आणावयाच्या निमित्तानें संध्याकाळीं भटकण्यासाठीं मुलीला बाहेर पडावयाचें होतें, त्या-
कारिता तिनें आश्वाधारक कामसूषणाचा आविर्भाव धारण केला आहे.

८८४ गोयूथिका :

884. Frenzy.

सच्छंदरमणदंसणसंवट्टिअगरुअवम्महविलासम् ।

सुविअंडुवेसविलआ रामिअं को वणिउं तरइ ? ॥ 890 ॥

विदग्ध वेश्याच्या संभोगामुळें हीणाच्या आनंदाचें वर्णन कोण करूं शकणार ? भोंवतालीं चाललेल्या विलासक्रीडामुळें त्यांचें रतिकौशल्य अधिकच उत्तेजित होतें.

● एक पुरुष अनेक स्त्रियाशीं क्रीडा करित आहे, किंवा, सामुदायिक रतीचा प्रसंग आहे, अशा वेळीं सर्वांचें कौशल्य वृद्धिंगत होतें, असा काम-
शास्त्रज्ञाचा अभिप्राय आहे. या गाथेंतील वर्णन गोयूथिकेचें असावें.

८८५ उच्छृंखल :

885. Profligacy.

सामण्णसुंदरीणं विव्वममावहइ अविणओ च्चेअ ।

धूमो वि इ पज्जालिआणं महुरो होइ सुराभिदारुणं ॥ 891 ॥

१ उविदग्धवेशावनिता.

[सामान्यसुंदरीणां विभ्रममावहृत्यविनय एव ।

धूम एव भज्ज्वलितानां बहु मतः सुरभिदारूणाम् ॥]

सौंदर्य सामान्य असलें तरी नखरेबाज निर्लज्जपणा भरपूर असला म्हणजे स्त्रिया विशेष आकर्षक दिसतात. चंदनाच्या खोडापेक्षा त्याच्या धुराचाच सुगंध दूरवर दरवळतो.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. 'सामान्य-सुंदरी' हा प्रयोग वेदयाना उद्देशून केलेला असावा. निर्लज्ज स्त्रिया कामाग्रीने चेतल्या म्हणजे बेफाम आविर्भावामुळे त्यांची आकर्षकता विशेष वृद्धिगत होते.

८८६ पराशरसूत्र :

886. Aphorisms.

अव्वो ! कालस्स गई, सो वि जुआ सरसकव्वदुल्ललिओ ।

पढइ परासरसइं अम्हे वि णिअं पइं गामिमो ॥ 892 ॥

कालाचा महिमा वगाध आहे; पहा : रत्नरित काव्ये लिहिणारा हा तरुण आता पराशरसूत्राचें अध्ययन करीत आहे आणि आम्ही, आम्ही आमच्या पतीकडे बळत आहोंत.

८८७ मानदेवता :

887. Adoration.

पणमह माणस्स, हला ! चलणे, किं देवएहि अण्णेहिम् ?

जस्स पसाएण पिओ घोलेइ पाअन्तपासेसु ॥ 893 ॥

सख्यानों, मानदेवतेची आराधना करा. काय करावयाच्या आहेत इतर देवता ? या देवतेच्या कृपाप्रसादाने प्रियकर आपल्या पायाशी ओळण घेत येतो.

८८८ रुसवा :

888. Sulk.

अणुणअपसरं पाअपडनूसवं रभसचुम्बणसुहेल्लिं ।

एआइ अ अण्णाइ अ अवसो व्व कओ फलइ माणो ॥८९४॥

अनुनयाचा विस्तार, पादबंदनाचा उत्सव, आवेशपूर्ण चुंबनांची सुखद क्रीडा हीं व अशीं अनेक अन्य फळे रुसव्याला येतात; मग तीं अपेक्षित असोत वा नसोत.

८८९ अस्त्र :

889. Infallible.

जइ पुत्तालि ! बहुएहिं अणुणअसोकखेहि आत्थि दे कज्जं ।

ताव रुअ, गेण्ड माणं, खणमेत्तं तम्मि सुहअम्मि ॥ ८९५ ॥

मुली, अनुनयामुळे प्राप्त होणाऱ्या बहुविध सुखांची अपेक्षा असेल तर तूं अश्रूंचे अन्न काढ, मान धारण कर, म्हणजे तीं तुला क्षणार्धांत प्राप्त होतील.

८९० अपूर्व :

890. Extraordinary.

आणा अणालवंतीएँ कीरण, दीसए पराहुत्तो ।

णित्राम्मि णीसिसिज्जइ, पुत्ति ! अपुब्बो क्खु दे माणो ॥८९६॥

प्रियकराशीं तूं बोलत नाहीस, पण त्याच्या मर्जीप्रमाणें वागतेस; तो पराह्मुख झाला कीं त्याच्याकडे टक लावून पाहतेस आणि तो बाहेर गेला कीं सारखे उसासे टाकतेस. मुली, तुला रुसवा काहीं अपूर्वच दिसतो

● अशा अर्घवट उपायांनीं तूं त्याला चठणीवर निवा शरण आणूं शकणार नाहीस.

८९१ निश्चय :

891. Resolution.

जं जं भणह, सहीओ ! आम करिस्साम सब्बहा तं तं ।
जइ तरह रुंभिउं मह धीरं समुहागए तम्मि ॥ 897 ॥

[यद् भणथ तत् सख्य आम करिष्यामि तत् यथा सर्वम् ।

यदि त्वरध्वं रोध्दुं मे धैर्यं संमुखागते तस्मिन् ॥]

सख्यांनों, तुम्ही जे जे सांगाल ते ते मी करीन; पण प्रियकर
समोर आला म्हणजे माझा निश्चय डगमगणार नाही असा कांहीं
उपाय काढा.

● छाया काव्यानुशासनावरून. अनुमान (प्रश्नादप्युत्तरं यत्र) किंवा
परिसंख्या (पृष्टेऽपृष्टे वा अन्यापोद्दपरोक्तिः) अलंकार.

८९२ मतवाला :

892. Gallant.

अल्लिअइ दिट्ठिणिब्भच्छिओ वि, विहुओ वि लग्गए सिअए ।
पइओ वि चुम्भइ घला, अलज्जए कह णु कुप्पिस्सम् ? ॥ 899 ॥

(त्यानें दूर व्हावें म्हणून) त्याच्याकडे रागानें पाहिलें कीं तो
उलट माझ्या आणखी जवळ घेतो; दूर लोटलें कीं वखाला शत्रूं
लागतो; आणि फटकारलें कीं चुम्बनच घेतो. सांग, अशा निर्लज्जावर
रागावूं तरी कशी ?

८९३ हिम :

893. Snow.

हिमजोअचुण्णहरथाओ जस्स दप्पं कुणन्ति राईओ ।
कह तस्स पिअस्स मए तीरइ माणो हला ! काउम् ? ॥ 899 ॥

सखे, हिवाळ्यांतल्या रात्रीच्या थंडीमुळे उद्धट झालेल्या प्रियकरावर मी कशी रुसूं ?

● कारण हिवाळ्यांतल्या रात्री मोठ्या आणि थंडीमुळे अंगांत हुडहुडी मरलेली. वेबर सांगतो, दक्षिणेत जन्मलेल्या या गायेंतील ' हिमयोगचूर्ण ' हा प्रयोग अगदी विलक्षण आहे; कारण येथे बर्फ पडत नाही. प्राचीन काळी येथे दाट जंगल होतें, अर्थात् पाऊस व थंडी यांचें प्रमाण अधिक असलेंच पाहिजे. पाण्यावर बर्फाचा तबंग येण्याइतकें कडक हिंव इकडे अलीकडेही अधून मधून पडतें.

८९४ गेंडा :

894. Rhino.

किं भणह मं, सहीओ ! करेहि माणं ति, किं थ माणेण ? ।

सवभाववाहिरे तम्मि मज्झ माणेण वि ण कज्जम् ॥ 900 ॥

सह्यांनों, काय सांगतां घाय ? मी ! आणि त्याच्यावर रुसूं ? आणखी रुसण्याचा उपयोग घाय ? त्याच्या धर्मी सद्भाव नाही आणि रसिकताही नाही. अशावर रुसायचें कसे ? आणि कशासाठी ?

८९५ विसंगति :

895. Absurd.

जइआ पिओ ण दीसइ भणह हला ! कस्स कीरण माणो ? ।

अह दिट्ठम्मि वि माणो ? ता तस्स पिअत्तणं कत्तो ? ॥ 901 ॥

[यदा प्रियो न दृश्यते भणत हला कस्य क्रियते मानः ।

अथ दृष्टेऽपि मानस्तत्तस्य प्रियत्वं कुतः]

सखे, प्रियकर दृष्टीसमोर नसतो तेव्हा कोणावर रुसायचें ! आणि तो दृष्टीसमोर असतो तेव्हां त्याच्यावर कसें रुसायचें ? आणि अशा वेळीं रुसायचें तर तो प्रियकर कसला ?

● छाया सरस्वतीकंठाभरणावरून.

८९६ मात्रा :

896. Accused.

जाणिमि कआवराहं, जाणिमि अलिआइ भणइ सअलाइ ।

अणुणेंते उण जाणे कआवराहं व अप्पाणं ॥ 902 ॥

तो अपराधी आहे, हें मला माहीत आहे. (आपण निर्दोषी आहोंत, असें) तो सांगतो, तें खोटें आहे, हेंही मला ठाऊक आहे. पण तो माझें सात्वत करूं लागतो, तेव्हा मात्र वादू लागतें कीं खरी अपराधी मीच आहे.

८९७ सराईत गुन्हेगार :

897. Habitual Offender.

अवराहसहस्साइं भरिमो हिअएण तम्मि अंदिट्टे ।

दिट्टम्मि उण, पिअसही ! एक्कं पि हु णं ण संमरिमो ॥ 903 ॥

तो समोर नसतो तोंपर्यंत त्याचे सहस्रावधि अपराध माझ्या मनांत येमान घालीत असतात, पण त्याची माझी दृष्टभेट झाली कीं त्या अनंत अपराधांपैकीं एकही मला आठवत नाही.

८९८ सान्निध्य :

898. Freedom of Speech.

भण भण जं जं पडिहाइ तुज्झ, तं तं सहामिमो अम्हे ।

असहत्तणं च जीअं च वल्लभे दोइ ण वडंति ॥ 904 ॥

बोल, बोल, काय वाटेल तें बोल तें; सारें आम्ही सहन करूं. सहन-
शीलतेचा अभाव आणि प्रियकराचें सान्निध्य यांचा सहवास अशक्य आहे.

८९९ परकायाप्रवेश :

899. Transmigration.

एअं चिअ मह णामं ? भण भण दे सुहअ ! किं विलक्खो सि ? ।

पडिहाइ जं ण तुज्झ वि, ममं पि किं देण णामेण ॥ 905 ॥

अस्सें, हें माझें नांव आहे काय ? बोल, बोल ; कां ? गोंधळलास सा ?
सुमग, माझें नांव तुला आवडत नसलें तर मलाही त्याचा त्याग
कर्ता येईल.

● गोत्रस्खलन. त्यानें तिला भलत्याच नांवानें हांक मारली. तें लक्षांत
आलेंच नाहीं अशी बतावणी करून तिनें आश्वासन दिलें कीं तूं तुझ्या
आवडीचें नांव मला ठेवलेस, तें मलाही फार आवडलें. एवढ्यानें तुझें
ग्रमाधान होईल ना ! सहनशील, वासवदत्तेहून सहनशील.

९०० धुंदी :

900. Stupor.

सुहअ ! मुहुत्तं सुप्पउ, जं ते पडिहाइ तं पि भण्णिहिसि ।

अज्ज ण पेच्छंति तुहं णिदागरुआइ अच्छीइ ॥ 906 ॥

सुमग, जागरणामुळें डोळे जड झालेले असल्यामुळें तुला अन्न नोंद
दिसत नाहीं आणि धट बोलतांही येत नाहीं. आणखी थोडी झोंप घे
आणि मग जें वरें दिसेल तें बोल

१ एअं चिअ एम छो ?

९०१ प्रतिकार :

901. Retaliation.

मा वेलवेसु बहुअं पुत्तअ ! अलिएहि गोचेहि ।

एसा वि जाणइ च्चिअ परिहासुम्मिस्सभणिआइं ॥ 907 ॥

मुला, तूं तुझ्या पत्नीला भलत्याच नांवानें हांक मारीत आहेस. तिला अशी चिडवूं नकोस. तुझी चेष्टा करण्याइतकी बुद्धि तिलाही आहे

● सरा प्रभार आईनें ओळखला होता, पण ही सारी चेष्टांमस्करी चाललेली आहे अशी आपली समजूत शाली असल्याची बतावणी करून या अनुचित प्रसंगाला ती वेगळें वळण लावण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

९०२ चाण्डिका :

902. Fury.

अइ चण्डि ! किं ण पेच्छसि ? जइ सो वाहरइ अण्णगोत्तेण ।

अइ दे इच्छइ मच्छरपणाच्चिअच्छं मुहं दट्ठु ॥ 908 ॥

हे चंडिके, मत्सरानें प्रसन्न झालेल्या व गरगर फिरणाऱ्या डोळ्यांमुळे तुझ्या मुखाला येणारी शोभा पाहण्याच्या इच्छेनें त्यानें तुला मुद्दाम दुसऱ्याच नांवानें संबोधिलें, हें तुला कसें कळत नाहीं !

९०३ टकमक :

903. Gaze.

वेआरेज्जसि, मुद्धे ! गोत्तक्खलिएहि मा खु तं खसु ।

किं व ण पेच्छइ अण्णइ एद्वमेत्तेहि अच्छीहिं ॥ 909 ॥

वेढे, त्यानें तुला अन्य नावानें हांक मारली म्हणून एवढें कां रडावयाचें ? तो डोळे विस्फारून तुझ्याकडे टकमक पहात आहे, तें तुला दिसलें नाहीं का ?

९०४ मंचक :

904. Couch.

सोचुं सुहं णं लब्भइ, अब्बो पेम्मस्स वंकविसमस्स ! !

दुग्घाडिअमंचअस्स व खणे खणे पाअपडणेण ॥ 910 ॥

प्रेमाची गति वक्र आणि विषम असते. ती (माझी मनधरणी करण्यासाठी) क्षणोक्षणी व जागोजाग माझ्या पाया पडला, यामुळें मंचकावरील शय्या (प्रेमाच्या मार्गाप्रमाणें) उंचसखल झाली. यामुळें दोन घटका सुखानें झोंप घेईन म्हटलें तर तें काहीं जमत नाहीं.

९०५ विन्मुख :

905. Confusion.

एकसअणम्मि सुमुही विमुही गरुण माणबंधेण ।

सिविणकलहम्मि होती परम्मुही सम्मुही जाआ ॥ 911 ॥

आम्ही दोघे एकाच आयरुणावर झोंपलों होतो, पण सुमुखि माझ्यावर खूप रागावलेली असल्यामुळें माझ्याकडे पाठ करून झोंपली होती. नंतर स्वप्नातही ती माझ्याशीं भाडली; त्यावेळीं तिनें पुन्हां, कुशी पालटल्यामुळें ती विन्मुख होती, ती आयतीच सन्मुख झाली !

● आणि मग ? मग काय विचारता ? स्वप्नातही मी तुमच्याशीं भाडलों व त्यामुळें तोंड फिरवलें हें जागीं शाल्यावर तिनेंच त्याला सांगितलें असलें पाहिजे !

९०६ संवय :

* 906. Habit.

वडूउ ता तुह गव्वो, भण्णसि रे जह विहंडणं वअणं ।

सच्चं ण एइ णिदा तुए विणा, देहि ओआसं ॥ 912 ॥

वाहूं दे, तुझा उद्धटपणा आणखी वाहूं दे. बोल, मनाला येईल तें बोल. पण हें पहा, तूं शेजारीं असल्याशिवाय मला शोंपच येत नाही; तुझ्या विछान्यावर मला थोडीशी जागा दे.

९०७ अंकुर :

907. Germination.

कअविच्छेओ सहिंभंगिमणिअसब्भाविआवराहाए ।

झडि आपल्लवइ पुणो णअणकवोलेसु कोवतरू ॥ 913 ॥

तिच्या सखीनें तुझा अपराध तिला अलंकारिक भाषेत सांगितला, तरी तिला त्याची स्पष्ट जागीव झाली. तिच्या रागाचा वृक्ष उन्मळून पडला होता, त्याला एकाएकीं नवे अंकुर फुटले अणि तिचा क्रोध तिच्या नेत्रांत व गालांवर व्यक्त झाला.

९०८ अश्रुसिंचन :

908. Rejuvenation.

उम्मूलमि व हिअअं अणुणिज्जंतीओ माणवंतीओ ।

संमरिअमणुणिब्भरवाहभरोरुंभिअमुहीओ ॥ 914 ॥

माणिनांचा अनुनय केला जान असतांना प्रियकराच्या अदरार्थाच्या आठवणीमुळे तिच्या डोळ्यांतून अश्रु वहात आहेत आणि त्यांच्या सिंचनामुळे तिच्या हृदयांतोळ प्रीतीला नवे अंकुर फुटत आहेत.

९०९ बोभाटा :

909. Notoriety.

ण वि तह तकखणसुअमण्णुदुक्खविअणाओ वि रुवंति ।

जह दिट्ठम्मि पिअअमे अणुणिज्जंतीओ तरुणीओ ॥ 915 ॥

प्रियकराच्या दुर्वर्तनाचा बोभाटा कानीं येतो त्यावेळीं होतें त्याहून अधिक दु.ख त्यानंतर तो दृष्टीस पडतो व अनुनय करू लागतो तेव्हां स्त्रियांना होतें आणि त्याची चीड येते.

● कारण त्यावेळीं त्यांना त्याच्या खोटपणाचा प्रत्यय येतो आणि आपल्या जीवनाच्या वैकल्याची जाणीव होते.

९१० लत्ताप्रहार :

910. Kick.

द्विअए रोसुक्खित्तं पाअपहारं सिरिण पत्थंतो ।

ण हओ दइओ माणंसिणीएँ, थोरंसुअं रुण्णं ॥ 916 ॥

[हृदये रोषोद्गीर्णं पादप्रहारं शिरसि प्रार्थयमानः ।

तथैवेति प्रियो मनस्विन्या स्थूलाश्रु रुदितं ॥]

(ती त्याच्यावर इतकी चिडली होती की) मनातल्या मनांत तिने त्याचे मत्तक लायेच्या ठोकरीने आमाळांत उडविलें होतें; पण प्रियकरानें तिच्या पायांवर डोकें ठेवून प्रत्यक्ष लत्ताप्रहाराची याचना केली तेव्हां तिने तें ठोकरलें नाहीं किंवा दूर छोटलें नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर तिच्या डोक्यांतून टपोरे अश्रु ओवळू लागले

● छाया बज्जालगावस्स.

९११ मदिराचपक :

911. Wine-Glass.

पिअमविङ्गणचसअं अचविखअं पिअसहीएँ देतीए ।

अभणंतीएँ वि माणंसिणीएँ कहिओ न्चिअ विरोहो ॥ 917 ॥

चपकांतील मदरेचा आस्वाद घेण्यापूर्वीच प्रियकरानें तो प्रिय-
सखीच्या हातीं दिला; तेव्हां मानिनी एक शब्दही बोलली नाही
आणि केवळ मौनानें तिनें त्याच्या अनुनयाला असलेला आपला विरोध
प्रकट केला.

■ तिच्या हातीं चपक देतांना तोही कांहीं बोलला नव्हता, पण या
कृतीनें त्यानें तिला विनंति केली कीं पहिला घोट तूं घे, नंतर मी घेईन;
तिला तें मानवळें नाहीं.

९१२ लम्पांश :

912. Recompense.

वच्चिहिइ सो घरं से, लहिहिइ ओआसमेहिइ सआसं ।

मणिहिइ जं मणिअव्वं, पच्चुत्तं किं शु पाविहिइ ? ॥ 918 ॥

ती त्याच्या घरीं जाईल, संधि साधील आणि जें कांहीं सांगावयाचें
आहे तें सांगेल; तिला प्रत्युत्तर काय मिळेल वरें ?

९१३ चंद्रकला :

913. Waning Moon.

तणुआइआ वराई दिअहे दिअहे मिअंकलेहें व्व ।

बहलपओसेण तुए णिसंस ! अंधारिअमुहेण ॥ 919 ॥

निर्दया, तुझ्या मनांत तिच्याविषयीं गाढ द्वेष भरलेला आहे आणि
ती सन्निध असतांना तुझें मुख कालवडलेलें असतें. हें पाहून विचारी
दिवसानुदिवस (कृष्णपक्षीच्या) चंद्रफळेप्रमाणें झुरत आहे.

९१४ विशालाक्षि :

914. Phase.

दावतेण तुह मुहं भुमआभंगम्मि होन्त णवसोहं ।

अफएण उवकअं अज्ज मण्णुआ मज्झ, पसिअच्छि ॥ 920 ॥

तू आज माइयावर निष्कारण रागावलीस, पण त्यामुळे मला एक अनपेक्षित लाभ झाला. हे विशालाक्षि, क्रोधाविष्ट झाल्यामुळे तू भृकुटिमङ्गाने सज्ज असा दृष्टिक्षेप केलास तेव्हां मला एक अमिनव आकर्षक अशी शोभा दिसली.

९१५ भृकुटिमंग :

915. Pose.

मिउडी ण कआ, कडुअं णा लविअं, अहरअं ण पज्जुट्ठं ।

उवऊहिआ ण रुग्णा - एएणवि जाणिमो माणं ॥ 921 ॥

मी तिला आलिंगिते, तेव्हा तिने मुवई' चढविली नाही, कटु वचने केली नाहीत, ओंठ उडवले नाहीत किंवा अश्रु ढाळले नाहीत. यावरूनच मी ओळखले की ती रुसली आहे.

९१६ अबोली :

916. Dumb.

किं पि ण जंपसि कामं, भणिअं च करेसि तं तहा तुरिअं ।

हिअअं रोमुव्वेअं ति तुज्झ विणओ च्चिअ कहेइ ॥ 922 ॥

कामाशिवाय बोलत नाहीस व सांगितलेले काम स्वरित करतेस. तुझा हा विनयच सांगतो की तुझ्या हृदयातला क्रोध अद्याप नष्ट झालेला नाही.

९१७ हा राग सोड, सोड :

917. Displeased.

परिपुच्छिआ ण जंपसि, चुंघिज्जंती बला मुहं हरासि ।

परिहासमाणविमुहे ! पसिअच्छि ! मणं म्ह दूमेसि ॥ 923 ॥

काहीं विचारलें तर तूं बोलत नाहीस, बलात्कारानें चुंवन घेतलें
तर ओठ चुकवतेस. हे विशालाक्षि, रुसव्यामुलें तूं विन्मुख झाली आहेस
आणि यामुलें आम्हाला पीडा होत आहे.

९१८ यौवन :

918. Passing Show.

अइ पीणत्थण उत्थंभिआणणे ! सुअणु सुणसु मह वअणं ।

अथिरम्मि जुज्जइ ण जोव्वणम्मि माणो पिए काहुं ॥ 924 ॥

हे सुतनु, पीनस्तनी, उन्मुखि, माझे वचन ऐक. तारुण्य अस्थिर
आहे, म्हणून प्रियकरावर रुसणें योग्य नाही.

९१९ शिशिरयामिनी :

919. Long Nights.

तरलच्छि ! चंदवअणे ! थोरत्थणि ! करिअरोरु ! तणुमज्जे ! ।

दीहा ण ममप्पई सिसिरजामिणी, कह णु दे माणो ॥ 925 ॥

तुझे मुख चंद्रासारखें आहे, कटि सूक्ष्म आहे आणि माझ्या हत्तीच्या
सोंडेसारख्या आहेत. तुझे स्तन थोर आहेत. हिवाळ्यांतल्या दीर्घ रात्री
अथाप संपलेल्या नाहीत. तूं मान का सोडीत नाहीस !

९२० भुजंग :

920. Cobra.

सुहआ वि सुंदरी वि हु तरुणी वि हु माणिणि चि आ पुत्ति ।।
चंदणलंढि व्व हुअंगदूमिआं किं णु दूमेसि ॥ 926 ॥

तूं तरुण आहेस, सुंदर आहेस, तुझे वय सुखोपभोगांचे आहे.
चंदनाच्या झाडाभोंवतीं भुजंगाचा विळखा असावा तसा तुझ्या ठायीं
मानानें प्रवेश केला आहे. तूं मान धारण करून आमचा छळ कां
करतेस ?

९२१ सफल :

921. What Else ?

पडिवक्खस्स वि पुरओ समुहं भाणिआ सि तेण : पसिअ चि ।
अवलंविअस्स माणिणि ! माणस्स अ किं फलं अण्णं ॥ 927 ॥

सवतींच्या देखत त्यानें ' प्रसन्न हो ' म्हणून तुझी प्रार्थना केली.
मानिनि, मानधारणापासून तुला आणखी कोणत्या फळाची अपेक्षा आहे ?

९२२ उमाळा :

922. Masquerade.

कड्डेसि चलिअवलए हत्थे, मुंचेसि अहमुही वाहम् ।

पडिरुंभासि णीसासे, बहुअं ते माणविण्णाणम् ॥ 928 ॥

तूं मान खाली घादून अश्रु ढाळीत आहेस, हुंदके दावून टाकीत
आहेस; तुझ्या हातांतलीं कंसर्गे गळून पडत आहेत. तूं रुसली आहेस—
आणि हें लपविण्याचा तूं कितीही प्रयत्न केलास तरी तो व्यर्थ आहे.

९२३ अवडंबर :

923. Ostentation.

कज्जं विणा वि-कअमाणडंभरा पुलअभिण्णसव्वंगी ।

: उज्जल्लालिंगणसोक्खलालसा पुत्ति ! मुणिआ सि ॥929॥

मुली, तू हें रुसव्याचें अवडंबर कां मांडलें आहेस ! पहा, तुझें शरीर रोमांचांनीं पुलकित झालेलें आहे आणि तुला आलिंगनसुखाची तोत्र इच्छा झालेली आहे असें स्पष्ट दिसत आहे.

९२४ स्वमांतही अग्राप्य :

924. Misfortune.

हंहो ! किं व ण दिहुं हला ! मए जीविअं घरन्तीए ।

सो मं अणुणेइ पिओ अहं पि अणुणिज्जिमि हआसा ॥930॥

सखि, मी दुर्दैवी; मी जीव धरून राहिलें आहे आणि मी काय फाय पाहिलें नाहीं ! प्रियकर माझा अनुनय करीत आहे आणि मी अनुनय करून घेत आहे !

● विरहजन्य निद्रानाशामुळे हें सुख मला आतां स्वमांतही मिळत नाहीं.

९२५ बहुबल्लभ :

925. Competition.

तो सोयखं, ताव रई, ता रणरणअस्स ण त्थि ओआसो ।

जा दुक्खेवकणिहाणे ण होइ बहुबल्लहे पेम्मं ॥ 931 ॥

ज्याला पुष्कळ प्रियकरणी आहेत अशा बहुभावर जोंवर आपलें प्रेम जडलेलें नाहीं तोंवरच आनंद व सौख्य हीं प्राप्त होतात आणि हळुशुलीला अवसर मिळत नाही. बहुबल्लभांवर प्रेम हें दुःखाचें भाण्डार !

९२६ अंतर्ज्ञानी :

926. Mediation.

माणहरिएहि गंतुं ण तीरण, सो ण एइ अवराही ।

को वि अपात्थिअमुणिणो णेज्जं मंतं व आणेज्जं ॥ 932 ॥

मी मान धारण केलेला असल्यामुळे मनधरणी करण्याकरितां प्रिय-
कराकडे जाऊं शकत नाही आणि तो अपराधी असल्यामुळे आपण
होऊन इकडे येत नाही, मनकामना जाणण्याचें अंतर्ज्ञान असलेला
कोणी त्याला इकडे आणील काय ?

● अर्थ नीट लागत नाही.

९२७ स्फटिकपात्र :

927. Crystal Glass.

उच्चहइ दइअगाहिआहरोट्टुझिज्जंतकोवगअराअं ।

पाणोसरन्तमइरं व फल्लिहचसअं मुहं बाला ॥ 933 ॥

तरुणांच्या मुखावरील रागाची लाली ओसरली आहे — कारण प्रिय-
करानें तिचा अधर धरून जणुं स्फटिकपात्रातली आरक्त मदिरा
पिऊन टाकली आहे !

९२८ आवेश :

928. Assault.

गाढालिंगणरभसुज्जुअम्मि दइए लहुं समोसरइ ।

माणंसिणीएँ माणो पेह्लेणभीओ व्व हिअआहि ॥ 934 ॥

[गाढालिंगणरभसोद्यते दयिते लघु समुपसगति ।

मनस्विन्या मानः पीडनभीत इष हृदयात् ॥]

। प्रियेला गाढ आळिगन देण्यासाठीं प्रियकर आवेशानें सरसावला
तेव्हां जणूं चेंगरून जाण्याच्या धास्तीनें प्रियेच्या हृदयांतील मान
एकाएकीं ओसरला.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्प्रेक्षेच उदाहरण.

९२९ मानपर्वत :

929 Thunderbolt

तुझो थिरो विसालो जो सहि ! मे माणपच्चओ रडओ ।

सो दड्ढादिद्विवज्जासणीएँ बाए वि ण पडुंतो ॥ 935 ॥

तुझः स्थिरो विशालो यो रचितो मानपर्वतस्तस्या ।

स दयि दृष्टिवज्राशनेर्घातमेव न प्रातः ॥

सखि; उंच, स्थिर व विशाल असा मानाचा पर्वत मी उभारला
आहे खरा, पण प्रियकराच्या एका दृष्टिक्षेपाच्या वज्रपातानें त्याचें चूर्ण
होऊन जाईल.

● छाया वज्जालगावरून.

९३० चलविचल :

930. Agitation.

सहि ! विरड्ढण माणस्स मज्झ धीरचणेण ओओसं ।

पिअमदंसणविहंलक्खणम्मि सदसे त्ति तेण ओसरिअं ॥ 936 ॥

[सखि विरचय्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्यासम् ।

प्रियदर्शनविष्टेऽलक्षणे सदसैव तेनाप्युतम् ॥]

१. आसासम्. २. विहंलक्खणम्मि. ३. विहंलक्षणे.

सखि, मी मोठ्यां धीरानें मान धारण केला होता, पण प्रियकराचें दर्शन झालें तेव्हां एवढी चलबिचल झाली कीं माझा मान एकाएकी ओसरला.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्प्रेक्षा या विभावना.

९३१ श्याम :

931. Wounds and Scars.

गहपत्रेपसाहिअंगो निद्राघुम्भंतलोअणो ण तहा ।

जइ णिव्वणाहरो सामलंग ! दूमेसि मह हिअअं ॥ 937 ॥

[नखमुखप्रसाधिताङ्गो निद्राघूर्णलोचनो न तथा ।

यथा निर्घर्णाधरः श्यामलाङ्ग दूनयसि मम हृदयम् ॥]

हे श्याम, तुझ्या अंगावरील नखक्षतांचें प्रसाधन किंवा जागरणामुळें घुमणारे तुझे लोचन पाहून माझे मन व्यथित होत नाही; पण तुझ्या ओठावर व्रण नाही असें दिसलें कीं माझे हृदय विदीर्ण होतें.

● छाया काव्यानुशासनावरून. कोणावरही का होईना, जेव्हा तूं प्रेम करीत आहेस, तेव्हा तुला पुन्हा प्राप्त करून घेण्याची मला आशा वाटते. माझ्या मनात मत्सर नाही, आशा आहे, धीर आहे, तूं विरक्त शालास तर मात्र माझा धीर तग धरणार नाही.

९३२ प्रतिबिम्बः

932. Replica.

पच्चक्खमंतुकारअ ! जइ चुंचसि मे इमे हअकचोले ।

ता मज्झ पिअसदीए विसेसओ कीस तण्हाओ ? ॥ 938 ॥

निर्लज्जा, तुझा अपराध प्रत्यक्षपणे माझ्या प्रत्ययास आला आहे. इकडे तं माझ्या दुर्दैवी गालाचें चुंबन घेतलेंस आणि तिकडे माझ्या प्रिय सखीचें गाल ओले झाले; तुमचें एकामेकांवर प्रेम नसते तर असें कां होतें ?

● नायिकेच्या आरसपानी गालावर पलीकडे उग्या असलेल्या सर्पिंच्या मुखाचें प्रतिबिंब उमटलें होतें, त्याचें तो चुंबन घेत होता. नायकाचें शाल्य विदग्ध सखीच्या ध्यानांत आलें तेव्हां ती घामाघूम झाली आणि तिची ही अवस्था दृष्टोत्पत्तीस आली तेव्हां नायिका मत्सरग्रस्त झाली.

९३३ गाल :

933. Cheek.

तद्वा मह गंडस्थलानिमित्रं दिष्टिं ण णोसि अण्णचो ।

एण्हि स च्चेअ अहं ते अ कपोला ण सा दिट्ठी ॥ 939 ॥

[तदा मम गण्डस्थलनिमित्रां दृष्टिं न नयस्यन्मित्र ।

इदानीं सैवाऽहं तौ च कपोली न सा दृष्टिः ॥]

तेव्हां तुझी अनिमित्र नजर माझ्या गालावर एकाग्र झाली होती. आतां मी तीच आहे आणि माझे गालही तेच आहेत, पण त्यांकडे तुझा दृष्टि वळत ही नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. त्याची नजर तेव्हां दिव्या गालावर एकाग्र झाली होती कारण त्यावेळीं त्यावर तिच्या सर्पिंचें प्रतिबिंब उमटलें होतें. बिंब अप्राप्य असलें म्हणजे प्रतिबिंबावर तद्धान भागपाची लागते. आतां प्रतिबिंबही नव्हतें, म्हणून ही अनावृत्ति.

९३४ पर्यवसान :

934. Sequence.

ताणें गुणगदहणार्ण ताणुवरुंठाणें तस्स पेम्मस्स ।

ताणें भणिआणें सुंदर ! ईरिसअं जाअममसाणें ॥ 940 ॥

[तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः ।

तेषां मणितानां सुन्दर इन्द्रं जातमवसानंम् ॥]

ते गुणग्रहण, ती उत्कण्ठा, ती प्रीति आणि ती वचने - हे सुंदर,
त्या सर्वांचे पर्यवसान हे असें झाले !

● छाया काव्यप्रकाशारून.

९३५ मनधरणी :

935. Propitiation.

अलिअकुविअं पि कअमंतुअं व म जेसु सुहअ ! अणुणेतो ।

ताण दिअहाण हरणे रुआमि, ण उणो अहं कुविआ ॥ 941 ॥

पूर्वी मी रुसण्याचें ढोंग करीत असें, माझा रुसवा खरा नाहीं हें
माहीत असूनही तू जीव तोडून माझा अनुनय करीत असस आणि मी
मान सोडीत नसे; त्या दिवसाची आठवण होऊन मला रडूं येत आहे.
प्रियकरा, आतां तूं राग सोड आणि माझ्याकडे परत ये.

● तुझ्या अपराघामुळे मी आता तुझ्यावर खरोखरीच रागावले आहे, तरीही
मीच तुझी मनधरणी करीत आहे. प्रियकरा, तूं कितीही अपराध केलेस तरी
मी तुझ्यावर रागावणार नाहीं किंवा कोणत्याही निमित्ताने रुसणार नाहीं; तूं
माझा त्याग करूं नको म्हणजे झाले.

९३६ अपराध :

936. Offence.

आम, तुह णावराहो, पिअअम ! मे लोअणाण इह दोसो ।

माणसहम्मि चडुलेहि वासिओ जेहि हिअअम्मि ॥ 942 ॥

१. फणीतानाम् सुंदर न हि सदृश एव अवसाद ।

प्रियतम, तुझा कांहीही अपराध नाही; अपराध माझ्या डोळ्यांचा, की त्यांनी मान माहीत नसलेल्या माझ्या हृदयांत तुझ्यासारख्या चंचल वृत्तीच्या व्यक्तीला प्रवेश करू दिला. दुर्दैव माझे की तुझ्यावर माझे प्रेम आहे

९३७ अवोल :

937. Grievance.

को सुहृद ! तुज्ज दोसो ? हअहिअअं णिदुत्तरं मज्झ ।
पेच्छसि अणिमिस्सणअणो जंपसि विणअं ण जंपसे पिटुं ॥ ९३७ ॥

सुमग, तुझा काय दोष ? माझेंच दुष्ट हृदय निष्ठुर आहे. तूं अनिमित्त नजरेने पाहतोस, स्त्रियांनें बोलतोस; पण कांही विचारले कीं त्याबद्दल मात्र बोलत नाहीस.

९३८ नाटक :

938. Histrionics.

पच्च ! मह च्चिअ एक्काएँ होंतु णीसासरोइअन्वाइं ।

मा तुज्ज वि तीएँ विणा दक्खिण्णहअस्स णज्जंतु ॥ ९३८ ॥

[मज ममैवेकस्य मयन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।

मा तथापि तथा विना दाक्षिण्यदत्तस्य जनिपत् ॥]

माते अथू प हृदके माझ्या स्मृत श्वासाठीच आहेत; ते माझ्या-
उरतेच राहूं पा. मुद्दी जा, मन मानेन तिगडे जा; मग्री औदार्याक
दाक्षिण्याची जम्वर नाही.

● छाया पद्मश्रीकायम्भ. गोवर्धननामुळे छाया भूक सातेत्या
नोदसाची गळितेहून निर्मलना. अ'सारानावरी विभ्रानावरी
सहाराः ' अनिष्टविषानं विद्याभाषः ।

९३९ विट :

939. Pimp.

अणुवत्तंतो अम्हारिसं जणं आहिजाईए ।

चितेसि उणो हिअए अणाहिजाई सुहं जेअइ ॥ 945 ॥

छातीवर हात ठेवून सांग, असेंच आहे कीं नाहीं ! वेदगंध्याचा आव आणून आमच्यासारख्यांच्या व्यवसायाचा तूं चांगला फायदा घेत असलेमुळे स्वतः सपन्न नाहींस तरी तुला जीवनाची चिंता नाहीं.

९४० ललाट-लेख :

940. Finger Prints.

हुं ! निर्लज्ज ! समोसर ! तं चिअ अणुणेषु, जीएँ दे एअं ।

पाअंगुठ्ठालाअरसेण तिलअं विणिम्मविअं ॥ 946 ॥

[हु निर्लज्ज समपसर नामेवानुनय यस्यास्त एतत् ।

पादाग्राङ्गुष्ठालक्तकेन तिलकं विनिर्मितम् ॥]

हुं, निर्लज्जा, बस कर. जिच्या पादांगुष्ठावरील अळित्याच्या स्पर्शानें तुझ्या ललाटावर हा तिलक उमटला तिचाच अनुनय कर.

● छाया सरस्वतीरूढाभरणावरून. ईर्ष्येचें उदाहरण: ' ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानदानाधमर्षणम् ॥ ' अळित्याच्या छटेवरून तिनें त्याच्या अपराधाप्रमाणेंच त्याचें रहस्यही ओळखलें कीं काय !

९४१ ती, ती, ती :

941. Favouritism.

सा वसईं तुज्ज हिअए, स चिअ अच्छीसु, सा अ सिविणेंसु ।

अम्हारिसाण सुंदर ! ओआसो कंथ पावाण ? ॥ 947 ॥

[सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णोः सैव वचनेष्णु ।

अस्मादृशीनां सुन्दर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥]

ती तुझ्या हृदयांत ठाण मांडून वसली आहे. तुझ्या डोळ्यांत तीच दिसते. तुझ्या बोलण्यांतही वारंवार तिचाच उल्लेख येतो. स्वप्नांतही तुझ्याबरोबर तीच असते. हे सुंदर, सांग आमच्यासारख्या पापिण्यांना कोठें जागा आहे ?

● छाया काव्यप्रकाशावरून. काव्यप्रकाशांत व काव्यप्रदीपांत विशेष अलंकाराचें उदाहरण. अलंकाररत्नाकरांतील व्याख्या : ‘ अनाधारमाधेयमेक-मनेक गोचरं सम्भावितादधिकस्य विरुद्धस्य वा सम्पत्तिश्च विशेषः । ’

९४२ सुशिष्या :

942. Pupil.

तण्हा मे तुज्झ पिअचणस्स, कह तं ति णो हि जाणामो ।
दे सुदअ ! तुमं चिअ सिक्खवेसु जह दे पिआ होमि ॥ 948 ॥

हे सुभग — तुझें प्रेम संपादन करण्याची माझी इच्छा आहे, पण तें कसे मिळवावें तें मला कळत नाही. प्रियकरा, मी तुझी प्रिया कशी होऊं शकेन तें तूच मला शिकव.

९४३ पुष्पा :

943 Lust.

मालिणवसणाण किअवणिआणं आपंदुगंडपालीणं ।

पुष्पवड्ढंआण कामो अंगेसु कआउहो वसइ ॥ 949 ॥

पुष्पवतीची वडें मळिन असतात, ती दूर दूर असते व तिचे गाठ मिळत असतात; तरी जगू तिच्या अंगप्रत्यंगांन अनंग सर्व आयुधांसह सगळें होऊन वास परतो.

● साहित्यमीमांसेतील पाठः मळिगवसणाणकअवे णिआण आपसु गीढ पाढीण । पुप्फवईअण कामो अगो सुयकाउहो वसइ ॥

९४४ तीन दिवस :

944. Cross Objection.

पुप्फवइअ म्हि, बालअ ! मा चिवसु ! अदीहराउसो होसि ।
अज्ज चेअ मरिज्जउ ! मअच्छि । किं कालहरणेण ॥ 950 ॥

तीः—वेड्या, (माझी प्राप्ति एवढ्यात होणार नाही) ; मी पुष्पवती आहे; मला शिवूं नको, नाहीतर तुझे आयुष्य क्षीण होईल.

तो.—हरिणाक्षी, मी आजच मेलों तरी चालेल — पण कालहरण करूं नको

९४५ अलका :

945. Curls.

वाणिअअ ! हस्तिदंता कत्तो अम्हाण वग्घकत्तीओ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्केए सोण्हा ? ॥ 951 ॥

[वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माक व्याघ्रकृत्ययः ।

यावल्लुलितालकमुखी गृहे प्रतिवसति स्नुषा ॥]

वाणीबुवा, आता आमच्याकडे हस्तिदंत किंवा व्याघ्रचर्म कसे मिळणार ? मुरभुरत्या कुरळ्या केसाच्या नव्या सूनवाई घरात आल्या आहेत ना ?

● छाया काव्यप्रकाशवल्न, अलंकारमहोदधीत उत्तर अलंकाराचें उदाहरण : “ तदुत्तरं भवेत् यत्र प्रभोन्नयनमुत्तरात् । असङ्ग्द् वा सति प्रभे

यत्रासम्भाव्यमुत्तरम् ॥ ” अलंकाररत्नाकरात् नियमाच्च उदाहरणः ‘ अन्य-
निषेधार्थोऽपि विधिर्नियमः । ’ वज्रजालगांतील पाठ य छाया : ‘ उत्तुङ्गं
योर यणवट्टसालसा जं वट्ट सुवट्ट । ’ उत्तुङ्गं पृथुस्तनपृष्ठसालसा यदधूः
स्वपिति । ’

९४६ हंसीः

946. Swanny.

गण्हंति पिअअमाण वअणाहि हंसीओ विसलअद्धाह । २ .

हिअआह व कुसुमाउहवाणकआणेअरंघाह ॥ 952 ॥

हंसी प्रियकराच्या चोंचोंतून कमलाचे तंतु काढीत नसून जणू
कुसुमापुवाच्या शरांनीं विद्ध झालेल्या त्याच्या हृदयाचेच महण फरीत
आहे.

● साहित्यमीमांसेतील पाठः ‘ गण्हंति पिअअमापि अ अमाअवअणा
दि विसलअद्धाहं । हिअआहं वि कुसुमाउहसाणकआणेअरद्धाहं ॥ ’

९४७ हंस :

947. Exaltation.

हंसाण सरोहिं सिरी, सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।

अण्णोणं चिअ एए अप्पाणं णवर गरुअंति ॥ 953 ॥

[हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यंते अथ सरसां हंसैः ।

अन्योन्यमेवैते भारमानं केवलं गरयन्ति ॥]

हंतांमुळे सरोवराची शोभा वृद्धिंगत होते आणि सरोवरांमुळे
हंतांची. ती परस्परांच्या शोभेत भर घालतात आणि स्वतःचाही गौरव
वाढवितात.

● छाया काव्यप्रकाशायस्त्र. बाभ्रवर्दीरात् अन्योन्य भवत्कारात् उदाहरणः
‘ नियया तु परस्परम् । पशुनोर्जननेऽन्योन्यम् । ’

१. गङ्गापन्ते, २. गुरु इति.

९४८ आंतवाहेर :

947. In & Out.

अणुदिअहकआभोआ जह जह थणआ विणिंति कुमैरीए ।

तह तह लद्धोआसो व्य चम्महो हिअअमाविसई ॥ 954 ॥

कुमारीचे स्तन धृष्टिगत होऊन जो जो बाहेर येत आहेत तो तो मन्मथ संधि साधून तिच्या हृदयांत प्रवेश करीत आहे.

● स्तूपाच्या अंतर्गामी पवित्र वस्तु असते तशी स्तनांच्या अंतर्गामी हृदयांतली प्रीति !

९४९ पुष्पसंकेत :

949. Notation.

केसा पण्डुरछाआ असईसंगेण चम्म जज्जरिअं ।

चित्त तुह सोहगं ! गोदा दूहत्ताणं कुणई ॥ 955 ॥

उनाड स्त्रियांच्या संगतींत माझे केंस पिकले आणि शरीर जर्जर झाले, पण तुझ्या सद्भाग्यासारखे दृश्य मी आनवर पाहिले नाही. प्रत्यक्ष गोदावरी तुझे दूतीकर्म करीत आहे.

● परिस्थितीच्या प्रभावामुळे पुष्पे अर्पण करणे अगर संकेत ठरविणे अशक्य होते; म्हणून गोदावरीच्या पात्रांत फुलांचा द्रोण सोडून त्याने किंवा तिने प्रेम व्यक्त केले किंवा संकेत ठरविला, प्राचीन व मध्ययुगीन वाङ्मयांत पुष्पसंकेत विख्यात आहे. फुलांचा पुढा पात्रांत सोडतांना पाहणाराना वाटले की काही प्रत चालले आहे व तो उचलून घेतांना पाहणाराना वाटले की तो यद्दृष्टेने वाहून आलेला आहे, वास्तवतः विसंगत अशा ह्या घटनांच्या अंतर्गामीची संगति जाणत्यांनी ओळखली

९५० मन्दभागिनी : 950. Circumstantial Evidence.

णिणिण्डं दोब्बल्लं चिंता अलसचणं सणीससिअं ।

मह मंदभाइणीए कए सहि ! तुमं वि अहह ! परिभवहँ ॥ 956 ॥

[औघ्रिघ्नं दीर्घल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिःश्वसितम् ।

मम मन्दभागिन्याः कृते सखि अहह त्वामपि परिभवति ॥]

सखि — तुला (काल रात्री) जाग्रण घडल्यासारखें दिसतें. लाठ
ढोले, दुबळें शरीर, व्यग्र मुद्रा आणि आळसलेली हालचाल; शिवाय
तूं दीर्घ उसामे टाकीत आहेस. धरेरे — आणि हें सारें माझ्यासाठीं —
या मन्दभागिनीसाठीं !

● लाया काव्यप्रकाशावरून, सकेत ठरविण्यासाठीं नायिकेनें दूताला प्रिय-
वराकडे पाठविलें—आणि मधल्यामध्ये दूतीच नायकाशीं रममाण होऊन
काही खंय घेऊन परत आली, तिला उद्देशून नायिकेचे उद्गार. निरोप
नेण्याआणण्याचे अम नाही तरी तिला झालेलेच होते, त्याबद्दल आमार
आणि तिच्या अपकृत्याबद्दल निर्भर्त्सना.

९५१ गृहपातिदहिता :

951. Hypnotism.

णिअदइअदंसणूसुअं पंधिअ ! अण्णेण वच्चसु पहेण ।

परयइधूआ दुल्लंभवाउरा ठाड हअगामे ॥ 957 ॥

[निजशयितादर्शनोत्क्षिप्त पण्डितान्येन प्रज्ञं यथा ।

गृहपातिदुहिता दुल्लंभ्ययागुरेद हतप्रामे ॥]

पयिका, तूं तुझ्या पत्नीच्या दर्शनासाठीं उत्सुक झाला आहेस. तूं दुसऱ्या मार्गानें जा. या दुष्ट गावातल्या गृहपतीला एक मुलगी आहे. तिच्या जाळ्यातून निसटणें तुला अशक्य होईल.

● छाया काव्यानुशासनावरून. साहित्यमीमासेतील पाठ : णि अदइ दंसणरूखितपथ्याहिअअण्णेण मच्छमुवदेण । गहवइधू आ दुळ्ळुग्घमा उरा इइ अअं गामे ॥

९५२ वृषभ :

952. Bull.

आसाइअमण्णाएण जेत्तिअं, ता तुइ ण बहुआ धिई ।

उवरमसु गुसह ! एण्हि, रक्खिज्जइ गेहवइखेत्तं ॥ 958 ॥

[आस्वादितमहातेन यावत्तावदेव व्रीहीणाम् ।

उपरम वृषभेदानीं रक्षयते गृहपतिक्षे म् ॥]

वृषभा, तूं या शेतात कोणालाही नकळत आडमार्गानें येऊन तादूळ खात असतोस. आता तूं परत जा; कारण मालक शेतांत राखणीला आहे.

● छाया सरस्वतीकंडामरणावरून. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयात क्षेत्र हा शब्द स्त्री, पत्नी या अर्थानें अनेकदा योजलेला आढळतो शेत धन्याच्या मालकीचें, वेवळ वसणान्याच्या मालकीचें नव्हे, त्याचप्रमाणें स्त्री पतीच्या मालकीची. गुंड शेतकरी शेजान्याच्या शेतांत बहुधा त्याच्या गैरहजेरीत बेल घालून अतिक्रमण करतो, तोच न्याय येथेही. परशेनांत आडमार्गानें घुसणान्या वृषभाच्या निमित्तानें उपपतीला सूचना की धनी घरी आहे, आल्या मार्गानें परत जा. की शेतात बेल घुसल्याची हूल उठवून घरधन्याला घनात रवाना करण्याची ही युक्ति आहे ! छायेचा भिन्न पाठ: अस्वादितमहातेन यावत्तावतैव बन्धय धृतिम् । उपरमस्य वृषभान रक्षयित्वा गृहपतिक्षेत्रम् ॥

९५३ कंकणरच :

953. Rhythm.

उच्चिणसु षडिअकुसुमं मा धुण सेहालिअं, हलिअसुण्हे ।

ऐस अवसाणविरसो ससुरेण सुओ वलअसदो ॥ 959 ॥

[उच्चिण पतितानि कुसुमानि मा धुनीः शेफालिकां हलिकस्तुपे ।

एष ते विपमविरावः श्वशुरेण श्रुतो वलयशब्दः ॥]

शेतकऱ्याच्या सुने, फक्त (जमिनीवर) पडलेलीं फुलें गोळा कर; परसातल्या शेफालिकेला हलवू नको, कारण त्यामुळें तुझ्या कंकणाचा आवाज होईल व तो विसंवादी स्वर तुझ्या सासऱ्याला ऐकूं जाईल (आणि त्याचा परिणाम अनिष्ट होईल.)

● छाया ध्वन्यालोकावरून. परसातल्या शेफालिकेच्या कुज्जात सुनवाई थिक्कराचरोपर ब्रीडा करीत होत्या आणि सखी पहाय करीत होती. नाथिकेच्या कंकणाचा स्वर ऐकूं येताच सखी धोक्याची सूचना देते; मैत्रिणीच्या सासऱ्याला आपला शब्द ऐकूं गेला तरी त्याला भलताच संशय येऊं नये म्हणून शेफालिकेचें झाड फुलांसाठीं हलवूं नकोम, ही नाच्य आणि तुझीं वाकणें वाजत आहेत, ही व्यङ्ग्य सूचना. मोठ्या कसोशीनें जोरासना केलेल्या शेफालिकेला कोणी नुस्ता घका लावलेलाही सासऱ्याला खरत नसे. हलत्या झाडाचा ध्वनि ऐकून तो चिडेल, हा नाच्य अर्थ आणि पुरेशी खबरदारी घेतली नाहीस तर रतिरभसजनित वलयशिञ्जित त्याला ऐकूं येईल हा व्यङ्ग्य व अभिप्रेत अर्थ. एक टीकाकार सांगतो : अथ स्वतस्मिद्वार्यशक्तिमूलो विधिनिषेधरूपेण वस्तुना निषेधस्तो वस्तुध्वनिः उचिण मा धुनु इति विधिनिषेधाम्याम् वलयशब्दो न कर्तव्य इति निषेधस्य प्रतीतेः ।

१. शेफालिक २. अह दे विपमविरामो. ३. अवसानविरामा ४. विपक

९५४ पाण्या निघाली, सुंदरी : 954. Earthen Pitcher.

पविसंती घरदारं विवलिअवअंणा विलोइऊण पढं ।
खंधे मोत्तूण घडं हा हा णट्ठो ति रुअसि ! सहि किं ति ? ॥ 960 ॥

[प्रविशन्ति गृहद्वारं विवलितनयना विलोक्य पन्थानम् ।
स्कन्धे गृहीत्वा घटं हा हा नष्ट इति रोदिपि सखि किमिति ॥]

दारांतून घरांत प्रवेश करतांना. मान वळवून तिनें मार्गे पाहिलें
आणि खाद्यावरला पाण्याचा घडा सोडून देऊन ती म्हणाली,
'हाय, हाय, गेला !' तेव्हां सखि म्हणाली, 'आतां रडूं नको, (लोंकर
दुसरा घडा घे आणि पाणी आणावयाला पुन्हां पाणवठ्यावर जा.)

● छाया काव्यप्रकाशावरून. हेतु अलंकार. प्रियकर पाणवठ्याकडे
जातांना दिसला, तिकडे पुन्हां जाण्याला निमित्त हवें, म्हणून नायिकेनें
खाद्यावरला घडा सोडून दिला. श्रीजयदेवाच्या चंद्रलोकावरील श्रीगागा-
महाच्या राकागम व्याख्येतील पाठः प्रविशन्ती गृहद्वारं तत्पन्थानं विलोक्य च ।
किं रोदिपि घटे नष्टे हृद्देतिवचनात्सखि ॥

९५५ अडवणूक :

955. Manoeuvre.

मा पंथ रुंधसु ! पहमवेहि बालअ ! असेसिअहिरीअ ।

अम्हे अणिरिक्काओ, सुण्णं घरअं व अक्कमसि ॥ 961 ॥

[मा पन्थानं रुधः अपेहि बालक अग्रौढ अहो असि अन्हीकः ।

वये परतन्त्रा यतः शून्यगृहं मामकं रक्षणीयं वर्तते ॥]

हे पयिका, माझा मार्ग अडवूं नकोस; वेड्या, दूर हो; निलंजा,
जणूं मी परित्यक्ता आहे व माझे घर मोकलें आहे, अशा रीतीनें तूं
चढाई करीत आहेस.

● छाया घन्यालोकावरून. तेथील प्राकृत पाठ थोडा वेगळा आहे. मला रस्त्यात जडवू नकोस, आजूबाजूला ये जा आहे, येथे धड बोलताही येणार नाही, घरी ये, घरी कोणीही नाही, अशी सूचना. मध्ययुगीन ख्री-वेदात निर्मर्त्सना संकेताची अनेक उदाहरणे आढळतात. समाजाच्या नीतिमतेवर नियंत्रण ठेवू पाहणाऱ्या पाद्रीमार्फत निर्मर्त्सना-संकेताने प्रियकराला भिंतीलगतच्या घेलीवरून माडीवर येण्याचा मार्ग सांगितल्याचे उदाहरण इटालियन शतयामिनीत आढळते.

९५६ प्रहर :

956 Interval.

सुखं समागमिस्सह तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।

एमेअ किं ति चिट्ठासि ? ता सहि ! सज्जेसु करणिज्जं ॥९६२॥

[थूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण ।

एवमेव किमिति तिष्ठसि तत् सापि सज्जय करणीयम् ।

तुला नवरा आज एका प्रहराच्या आत येथे येणार आहे, असे मी (आताच) ऐकले. साखि, तू अशी बसली आहेस कशी ? काही तयारी करशील की नाही ?

● छाया काव्यप्रसादावरून. सुनेजयळ साखू बसलेची होती आणि दूती नर छक्त ठरवून आली होती, सुनेला परतपाहेर काढायचा की नाही ? दूती मागते, अजून प्रहरभर बेल आहे, तेवढ्यांत सहज संकेतस्थानी जाऊन येतां येईल, भाजीराला किंवा काही तरी सामानमुमान आणायचाच्या सबबीतानी आहेस तशीच परतून बाहेर पड, अशी सूचना. दुसरा टीकाकार मांगलो, आतां सध्या राहिली नाही. तू स्वयंराष्ट्राच्या तयारीला लाग, अशी सूचना.

९५७ पाहुणी आली घरा :

957. Out House.

खणपाहुणिआ देअंरजाया, ए सुहय ! 'कं ति दे हणिदा ?
रुअइघरोपंतफलिणिघरंमिम, अणुणिज्जउ वराई ॥ 963 ॥

[क्षणप्रांघुणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता ।
रोदिति पश्चाद्भागवतभीगृहेऽनुनीयतां वराकी ॥]

भाउजी, आपल्याकडे सणासाठी पाहुणी आली आहे ना, तिला तुमची पत्नी काहीं तरी बोलली असावी असे वाटते; कारण परसांतल्या प्रियङ्गु लतेच्या मांडवात पाहुणी रडत बसली आहे. सुभग, तिकडे जाऊन विचारीचें सात्वन तरी करा.

● छाया काव्यप्रकाशायरून. संभोग ही सात्वनातील सूचना असें मानलें तर अविवक्षितवाच्य आणि सात्वन हाच संभोग असें मानलें तर विषमितान्यपरवाच्य. तुमच्या अनुरक्तीमुळे डोईजड झालेली पाहुणी जाऊ-बाईंना काहीं उणें बोलली असावी म्हणून त्या तिकडे रडत बसल्या आहेत, असाही या गायेचा अर्थ होणें शक्य आहे. पाहुणीवर प्रेम असेल तर तिचें सात्वन करा, पत्नीवर प्रीति असेल तर तिचा अनुनय करा. ध्वन्यालोकात व चंद्रालोकावरील राकागम टीकेंत सकराचें उदाहरण. फलिणीघर या प्रयोगावरून लतामंडपांलाही घर म्हणत होते असें दिसते.

९५८ भूमिगत :

958. Alcove.

पुष्कभरोणमिअभूमिगअसाहंतरूण (?) विण्णवणं ।
गोलाअडविअडकुहुंगमहुअ ॥ 964 ॥

गोदावरीच्या कांठावरील मधूकाच्या मोहोरलेल्या शाखा पुष्पांच्या
भारानें नम्र होऊन जमिनीला टेंकल्या आहेत. हे धृक्ष असें सुचवितात
कीं येथें चांगले संकेतस्थान आहे.

● मूळ गाथा अपूर्ण.

९५९ बाहेर कडी, आंत सवंगडी :

959. Locked.

गृहिणिप्रवेशितजारे गृहे गृहे (गृहिणी ?) स्थापिता ।
मिलितावदति (असती ?) जावउ पश्चाद् गृहिणी गृहस्थश्च ॥९६५॥

गृहस्थानें आपल्या बायकोला घरांत कोंडून ठेवलेलें दिसतें. पण
तिनें प्रियकराला आधींच घरांत धाणून ठेवलेलें असल्यामुळें त्यांना
अनायासें (संकेतस्थानाची) सोय उपलब्ध झाली.

● मूळ गाथा अपूर्ण व अशुद्ध.

९६० आंदोलन :

960. Vaccilation.

एकैक्तो रुअइ पिआ अण्णत्तो समरत्तूरणिग्घोसो ।
पेम्मेण रणरसेण अ भटस्स डोलाइअं द्विअअम् ॥९६६॥

[एकतो रोदिति प्रियान्यतः समरत्तूर्यनिर्घोषः ।

प्रेम्णा रणरसेन च भटस्य दोलायितं हृदयं ॥]

एकीकडे प्रिया रडत आहे आणि दुसरीकडे रणदुंदुभि धडाढत
आहेत. प्रेम व रणोत्साह यांमध्ये योद्ध्याचें हृदय दोलायमान होत आहे.

● छाया दशरूपकावरून.

१. एकन्तो.

९६१ कुस्करा :

961. Banter.

केलीगोत्रखलणे विकुप्पए केअवं अआणन्ती ।

दुड्ड उअसु परिहासं ! जाआ सच्चं चिअ परुण्णा ॥९६७॥

[केलीगोत्रस्खलने विकुप्यति कैतवमजानन्ती ।

दुष्ट पश्य परिहासं जाया सत्यमिव प्ररुदिता ॥]

दुष्टा, तुझ्या मस्कराचा परिणाम पहा. केवळ घट्टा म्हणून तू गोत्रस्खलनाचा खेळ केलास; तिला तुझी लबाडी समजली नाही; तिला तें खरेंच वाटलें, म्हणून विचारी रडत बसली आहे.

● छाया दशरूपकावरून.

९६२ ज्योति :

962. Flame.

दे आ पसिअ णिअरासु मुहससिजोण्हाविलुत्तमणिवहे ।

अहिसारिआणं विग्गं करोसि अण्णाणं वि हआसे ! ॥९६८॥

[दैवादृष्ट्या नितान्तसुमुखशशिन्योत्स्नाविलुप्ततमोतिवहे ।

अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासां विहताशे ॥]

प्रिये, प्रसन्न हो, परत फीर. तुझ्या मुखचंद्राच्या प्रकाशामुळें अंधकार नष्ट होत आहे आणि अन्य अभिसारिकाच्या संकेतांत विघ्न येत आहे.

● छाया दशरूपकावरून.

९६३ प्रजापति :

963. Exotic.

अणं लहुअणंअं अण चिअ का इ वरणच्छाआ ।

सामा सामणपआवइओ रेह चिअ ण होइ ॥ 969 ॥

[अन्यैसौकुमार्ये अन्यैव च काऽपि वर्तनच्छाया ।

इयामा सामान्य प्रजापतेः रेखैव च न भवति ॥]

श्यामजेच्या अंगार्चा काति व कोमलता अद्वितीय आहे. सर्वसामान्य प्रजापतींचेच हिला निर्माण केली लक्षावी असे पाटत नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावरून, वर्तन = रंग, शरीराचा वर्ण; रेखा = कृति, निमित्ति हे प्रयोग लक्षात घेण्याजोगे आहेत. माग्यमदीपांत व अलंकार-सर्वसात अतिशयोक्तीचें उदाहरण: 'अप्यवसित प्राधान्ये स्वतिशयोक्तिः ।'

९६४ अग्रणी :

964. Idler.

अलसंसिरोमणि धुत्ताणं अग्गिमो पुत्ति ! धणसमिद्धिमओ ।

इअ भाणिण णअंगी पप्फुल्लविलोअणा जाआ ॥ 970 ॥

[मलसाशिरोमणि धूर्तानामग्रिमः पुत्ति धनसमृद्धिमपः ।

इति भाणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता ॥]

हा आश्चाच्या शिरोमणि आहे आणि धूर्तांचा अग्रगो आहे. मुलें, त्याचो धनसमृद्धि अरंवार आहे. हें ऐकतांच छिचे नेत्र प्रसन्न झाले व निने मान नम्र केली.

● छाया काव्यप्रकाशावरून, प्रथमार्थात पात्री पुर्णतः सामते, हा आतां येथेच मुग्राम करणार असे दिसते, पण गांमाळ, वार लबाड आहे आणि बंगल आहे; उत्तरार्थात पुत्री अभिनयाने उत्तरते, ठोक आहे, पाटून घेईन.

१. एतद्वत्तमं २. अन्यतमम् ३. अराम. ४. इत्युक्तं समुदाकर्म पुत्रं लप्ता विनोपने ॥

९६५ प्रसाद :

965. Subsidy.

उल्लोलकरअरणखण्हिँ तुह लोअणेसु मह दिण्णं ।

रत्तंसुअं पसाओ, कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ ॥ ९७१ ॥

[आर्द्रार्दकरज्जरदनखक्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तम् ।

रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते ॥]

माझे डोळे जे लाल झाले आहेत ना, ते रागामुळे किंवा रडण्यामुळे नव्हे; तुमच्या शरीरावर असलेली ताजी नख व दंत क्षतं जिनें तुम्हांला अर्पिलीं तिनेंच माझ्या नेत्रांना हा रक्तांशुकाचा प्रसाद दिलेला आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. काव्यप्रदीपांत अपमृत्तिसह उत्तरालंकार. श्रीजयदेवाच्या चंद्रालोकावरील श्रीगागामृत्त्या रकागम टीकेंत (चौखम्बा: पृ. १४२) विभावनालङ्कारध्वनि.

९६६ अपकीर्ति :

966. Defamation.

ए ! एहि दाव सुंदरि ! कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जं

तुज्झ मुहेण किसोअरि ! चंदो उअमिज्जइ जणेण ॥ ९७२ ॥

[अयि एहि तावसुंदरि कर्णे दत्वा शृणुष्व वचनीयम् ।

तव मुखेन कृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥]

ए, इकडे ये, सुंदरी, मी काय सांगतो ती नीट लक्ष देऊन ऐक; कृशोदरी, हे (अश लोक) तुझ्या मुखाला चंद्राची उपमा देत आहेत.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. श्री. भिडे यांचे मार्पांतर (अर्थांतरकारांचे निरूपण. पृ १८५) पहा: “ मूर्खे भाषण याहून साग सुंदरि ^१ काय ते । चंद्राव तव वक्त्राची उपमा देति लोक ते ॥ ” काव्यानुशासनात (पृ. २१६) समानार्थी वचन दिले आहे: “ एमे अ जणो तिस्रा देइ कथोलोवमाइ सविबिम्बम् । परमत्यविआरे उण चन्दो चन्दो धिअ वराओ ॥ काव्य-प्रदीपांत प्रतीप अलंकाराचे उदाहरण: “ आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता । तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धना ॥ ”

९६७ अभिनय :

967. Pantomime.

एदहमेत्तस्थणिआ एदहमेत्तेहि अळ्ळिउत्तोई ।

एदहमेत्तावत्था एदहमेत्तेहि दिअहेहिं ॥ ९७३ ॥

[एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यां अक्षिपत्राभ्याम् ।

एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्विवर्तैः ॥]

तिचे स्तन एवढे (विशाल) आहेत आणि तिचे नेत्र एवढे (विस्तृत) आहेत. मात्र इतक्या थोड्या दिवसांत ही या स्थितीप्रत प्राप्त झाली आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून, अभिनय अलंकार. नायिकेची उमर छोटी आहे तरी तिच्या आगप्रत्ययांत यौवनाचा सचार झाला आहे. मात्र नायिकाच्या विरहामुळे ती अस्वास्थ्यपीत कृश झाली आहे. अभिनयोऽत्र स्तन-प्रदर्शने हस्तस्य दाढिमण्डलाकार. अक्षिप्रदर्शने तस्य कमलदलानुवृत्तिः अस्वास्थ्यप्रदर्शने तनुत्पल्लवम् उष्णमिततज्ज्वलंकरस्य हस्तस्य इतत्प्रतः दिव्यप्रदर्शने च उत्प्रापित चतुरङ्गुलीशो हस्त ।

९६८ पांचजन्य :

968. Couch.

करजुअगहिअ जसोआत्थणमुहविणिवेशिआहरपुडस्स ।
संभरिअपंचजणस्स णमह कण्हस्स रोमंचं ॥ ९७४ ॥

[करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखाविनिवेशिताधरपुटस्य ।
संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमन कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥]

कृष्णानें पांचजन्य शब्दुख मुखाला लावला तेव्हां त्याला यशोदेच्या स्तनाची आठवण झाली व त्याच्या अंगावर रोमाञ्च उभे राहिले. त्याला नमन असो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. नवकवीही याच्या फारसे पुढें गेलेले नाहीत. काव्यप्रदीपांत स्मरण अलंकाराचें उदाहरण “ यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः । स्मरणं ” कृष्ण यशोदेचें स्तनपान करूं लागला तेव्हां पूर्वजन्मी धारण केलेल्या पांचजन्य शंखाची त्याला आठवण झाली, असाही अर्थ टीकाकारांनी घेतला आहे.

९६९ प्रश्नोत्तर :

969. Epigram.

का विसमा ? देवगई, किं दुःखं ? जणो गुणग्राही ।
किं सौख्य ? सुकलत्तं, किं दुःखं ? जं खलो लोओ ॥ ९७५ ॥

[का विसमा दैवगतिः किं लब्धव्यं यज्जनो गुणग्राही ।

किं सौख्यं सुकलत्तं किं दुःखं यत्खलो लोकः ॥]

दुर्गम काय ! दैवगति; दुर्लभ काय ! गुणग्राही जन. सौख्य फोणतें ! सुपत्नी. दुःख फोणतें ! खलांचा सहवास.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्तर अलंकार.

९७० अस्पर्श :

970. Untouchable.

किंवाणाँ धर्णं, णाआणँ फणमणी, केसराइँ सीहाणं ।

कुलवालिआणँ त्थणआ कुत्तो द्वियंति अमुआणं ? ॥ 976 ॥

[कृपर्णानां धनानि नागानां फणमणयः केसराः सिंहाणाम् ।

कुलपालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥]

कृपणाचें धन, नागफणीवरील मणि, सिंहाचीं आयाळ आणि कुलीन स्त्रियांचे स्तन, यांना स्पर्श करूनही कोण जिवंत राहू शकेल ?

● छाया काव्यप्रकाशावरून. दीपक अलंकार. किंवा नाग, सिंह धारे सजोव आहेत तोंवर त्याचे मणि, आयाळ इत्यादींना स्पर्श करण्याला कोण घजावेल ?

९७१ जयश्री :

971. Victory.

केसेसु बलामोडिअ तेण समरम्मि जअस्सिरी गहिआ ।

जह कंदाराहि^१ विहुरा तस्स दढं कण्ठअम्मि सण्ठविआ ॥ 977 ॥

[केशेषु बलादामोद्य तेन समरे जयश्रीर्गृहीता ।

यथा कन्दराभिर्विधुरास्तस्य दढं कण्ठे संस्थापिताः ॥]

समरांगणांत बलात्काराने केश धरून त्याने जयश्रीला स्वाधीन करून घेतले; हे पाहून गिरिकंदरांनी त्याच्या शत्रूंच्या गळ्यांत मिठ्या घातल्या.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्प्रेक्षा अशी की जणू हे दृश्य पाहून कंदराच्या इति उद्दीपित झाल्या आणि त्या त्याच्या शत्रूंच्या गळी पडल्या. काव्यदेतू असा की तो विजयी झालेला पाहतांच त्याच्या शत्रूंनी गिरिकंदरांचा आभय घेतला.

९७२ सुजन :

972. Saints and Siners

खलव्यवहारा दीसन्ति दारुणा जह वि, तह वि धीराणं ।

हिअअवअस्सवहुमआ ण हु ववसाआ विमुञ्चन्ति ॥ 978 ॥

[खलव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणाम् ।

हृदयवयस्यवहुमता न खलु व्यवसाया विमुञ्चन्ति ॥]

खलाचे दारुण व्यवहार दिसले तरी अंतर्दोषांच्या प्रेरणा जाणून
सुजन धीर सोडीत नाहीत (व दुष्टावरही उपकारच करतात).

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७३ गुणदोष :

973. Romeo.

अं परिहरिउं तीरइ मणं पि ण सुंदरअत्तणगुणेण ।

अह णवर मस्स दोसो पडिवच्छेहिं पि पडिवण्णो ॥ 979 ॥

[पं परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न सुन्दरस्वगुणेन ।

अथ केवलं तस्य दोष. प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥]

त्याच्या अंगां असलेल्या सौंदर्यामुळे त्याला टाळणें अशक्य आहे
आणि त्याचा हा दोष त्याच्या प्रतिपक्षानेही मान्य केलेला आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. ही गाथा आनन्दवर्धनाच्या विपमबाण-
लीलेतील आहे असें चौखत्या सूचित नमूद केलेलें आहे.

९७४ हिरमुष्टी :

974 Retreat.

जस्स रणंतेउरए करे कुणंतस्स मंडलगलअं ।

रस सम्मुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥ 980 ॥

[यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम् ।

रससंमुख्यपि सदृसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥]

पतीनें अंतःपुरोत् पट्टराणोला आलिंगन दिले म्हणजे इतर स्त्रिया रससंमुख असल्या तरी पतीला पराङ्मुख होतात; त्याचप्रमाणे वीराने रणांगणांत हातीं तरवार धरली म्हणजे शत्रुसेना शूर व सज्ज असली तरी ती त्याला पराङ्मुख होते.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. मण्डलाग्रलता ही नायिका व रिपुसेना ही प्रतिनायिका. नायिकाने नायिकेला हाती धरलेले पादून प्रतिनायिका हिरमुष्टी माली आहे.

९७५ संक्रमण :

975. Transmission.

अस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा, मणइ तं जणो अलिअं
दंतकखुअं कपोले वहुएँ, विअेणा सवत्तीणं ॥ 981 ॥

[यस्यैव प्रणस्तस्यैव वेदना मणति तज्जनोऽलीकम् ।

दन्तक्षतं कपोले घघ्याः घेदना सपत्नीताम् ॥]

ज्याला जखम होते, त्यालाच तिच्या वेदना जाणवतात, असे लोक सांगतात, पण ते खरे नाही. दंतप्रण असतो वधूच्या गाठावर आणि त्याच्या वेदना मात्र जाणवतात तिच्या सवतींना.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७६ मधुसागर :

976. Ocean.

जहा गहिरो, जहा रअणणिम्मरो, जह अ णिम्मलच्छाओ ।
तह किं विहिणा एसो सयाणिओ जलणिही ण किओ ? ॥ 982 ॥

१. येमणा. २. सरसवाणीओ

[यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः ।

तथा किं विधिना एषः सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ॥]

एवदा गंभीर व निर्मल कान्तिमान् रत्नाकर विधाने निर्माण केला,
तो त्याने गोड्या पाण्याचा कां केला नाही ?

● छाया काव्यप्रकाशावरून. समासोक्ति व अप्रस्तुतप्रशंसा या अशंकाराचे
संमिश्रणामुळे संकर अलंकार; काव्यप्रदीपाने संदेह संकर.

९७७ सरस्वती :

977. Muse.

जा ठेरं व हसन्ती कविवरणं बुरुहवद्धाविनिवेशा ।

दावेह भुवणमण्डलमण्णं विअ जअह सा वाणी ॥ 983 ॥

[या स्थविरामिव हसन्ती कविघटनाम्बुरुहवद्धाविनिवेशा ।

दर्शयन्ति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा वाणी ॥]

कवीच्या मुखकमलांत विराजमान झालेली सरस्वती जणू प्रतिसृष्टि-
निर्मितीच्या अग्निनिवेशाने प्रजापतीला हंसत धाडे. अशा सरस्वतीचा
जय असो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७८ सुरसुरी :

978. Infatuation.

जोण्हाइ महुरसेण अ विइण्णतारुण उच्छुअमणा सा ।

बुद्धा वि णवोढा न्व परवहू अह हरइ तुह हिअअं ॥ 984 ॥

[ज्योत्स्नया मधुरसेन च यितीर्णतारुण्योत्सुकमनाः सा ।

बुद्धाऽपि नवोदेव परवधूरदह हरति तव हृदयम् ॥]

अरेरे, ज्योत्स्ना व मदिरा याच्या प्रमावामुलें घुट्टेला तारुण्याचा उन्माद आला आहे आणि एकाद्या नवोढा परवधूप्रमाणे तिनें तुझें हृदय हरण केलें आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७९ केतकीच्या वनांत :

979. Lotharis.

हुंडुणंतो मरिहिसि कंटअकलिआड केअह्वणाइं ।

मालइकुसुमसरिच्छ भमर ! भमंतो ण पाविहिसि ॥ 985 ॥

[हुंडुलायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।

मालतीकुसुमसदृशं भ्रमरं भ्रमन्नपि प्राप्स्यसि ॥]

भ्रमरा, व (धुद होऊन) केतकीच्या वनांत भटकून आहेस. तेथले कांटे बोंचून तूं मरशील मात्र. येथें तुला मालतीसारखें फल काही प्राप्त होणार नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. केतकीचा वाघा दमदार व रंग धमक असतो व मादक सुगंध दूरवर दरघळतो, पण केवळ्याला कांटे असतात व वनांत विपारी सर्व असतात. वेश्येप्रमाणें केतकी आकर्षित करील, उत्तेजित करील पण संतुष्ट करणार नाही, समाधान देणार नाही. मालती ही सात्विक सुलवधू, हिचा वाघा नाजूक, काति कोमल, गंध मंद, उत्तेजित करणार नाही पण शांत समाधान देईल.

९८० प्रदोषरजनी :

980 Psychosis

णरपुणिमामिअंरुस्स सुहअ ! को तं ति ? मणमु मह सचं
का सोहग्गसमग्गा पओमरअणि च सुह अज्ज ? ॥ 986 ॥

१. दुष्कालान्तो. २. अन्वेषयन्

[नवपूर्णिमासृगाङ्गस्य सुभग कस्त्वमसि भणतु मम सत्यम् ।

का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीच तवाद्य ॥]

सुभग, पौर्णिमेच्या चंद्राशीं तुझें काय नातें आहे ! चंद्रार्ची जशी
सध्या तशी तुझी हल्लींची प्रिया कोण, तें ही मला सांग.

● छाया काव्यप्रकाशायरून.

९८१ रानी :

981. Call of the Wilds.

णिहुअरमणम्मि लोअणपहम्मि पडिए गुरुअणमज्झम्मि ।

सअलपरिहारहिअआ वणगमणं चेअ महइ वहु ॥ 987 ॥

[निभूतरमणे लोचनपये पतिते गुरुजनमध्ये ।

सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥]

आजूबाजूला वडीलधारीं माणसें वावरत असतांना तिच्या गुत
प्रियकर तिच्या दृष्टीस पडला लगेच घरकामावरलें तिचें लक्ष उडालें
आणि वधू रानांत जाण्यासाठीं तळमळूं लागली.

● छाया काव्यप्रकाशायरून. थिरक्तीमुळें नव्हे, अनुरक्तीमुळें तिच्या मनात
वनगमनाची इच्छा उत्पन्न झाली; बाह्यतः लावूडफाटा गोळा करण्यासाठीं,
वस्तुतः प्रियकराला भेटण्यासाठीं.

९८२ मोहिनी :

982. Temptress.

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेकरसं ।

विंचाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥ 988 ॥

[तत्रेयां थोसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ।

विश्याधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमवाणेन ॥]

दैत्यांना कौस्तुभ रत्नावदल वाटणारी भासक्ति एकाएकी ओसरली आणि मदनान्या प्रभावामुळे त्याचें लक्ष प्रियाच्या त्रिबाधरांच्या ठायी केंद्रित झालें.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. समुद्रमंथनाचे वेळी विष्णूने मोहिनीचें रूप धारण केलें, तेव्हा दैत्याची आसक्ति तिच्या ओठावर एकत्र झाली. असाही अर्थ लावणें शक्य आहे की तिच्या दर्शनामुळे ते इतके भावावले की त्यांना आपआपल्या प्रियाची आठवण झाली. एक टीकाकार सांगतो की त्याचें लक्ष प्रथम कौस्तुभ धारण करणाऱ्या हरीवर केंद्रित झालें होतें आणि नंतर तें सकलरत्नसारतुल्य त्रिबाधराचे ठायी गुंतलें. काव्यप्रकाशात पर्याय अंलकाराचें उदाहरण : “ एकं क्रमेणानेकरिभन् पर्याय. । ” ही गाथा आपल्या विषम-बाणलीलेंतील असल्याचें आनंदवर्धनानें प्वन्यालोकात (निर्णयसागरः पृ. १३६) नमूद केलें आहे.

९८३ अनुग्रह :

983. Benediction.

ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहिं बेप्पन्ति ।

रश्किरणाणुगद्विआई होन्ति कमलाई अ कमलाई ॥ 989 ॥

[तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयेगृह्यन्ते ।

रश्किरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥]

सहृदयांनी गुणाचें ग्रहण केलें म्हणजेच गुणांची ओळख पटले. कमळांना कमलरस प्राप्त होतें, कारण त्यांवर सूर्यकिरणांचा अनुग्रह होतो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. ही गाथा आपल्या विषमबाणलीलेंतील असल्याचें आनंदवर्धनानें प्वन्यालोकांत (निर्णयसागरः-पृ. ७५) नमूद केलें आहे.

९८४ म्लान :

984. Wan.

तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।

इअ णववहुआ सोळण कुणइ वअणं महीसमुहं ॥ 990 ॥

[तव वल्लभस्योपसि आसीदधरो म्लानकमलदलम् ।

इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसमुखम् ॥]

पहाटे तुझ्या वल्लभाचा ओठ कोमेजलेल्या कमळाच्या पाकळी-
सारखा दिसला, असे कोणासे नववधूला सांगितले. हें ऐकतांच तिने
मान खाली वळवली.

■ छाया काव्यप्रकाशावरून, कमल पहाटे उमलते ते येथे कसे कोमेजले !
वधूने पहिल्याच भेटीत त्याची इतकी चुबने घेतली व ती एवढ्या असोरीने
की त्यामुळे बिचाऱ्याचे ओठ पादरे पडक पडले !

९८५ प्रार्थना :

985. Prayer.

मह देसु रसं धम्मं, तमवसमासं गमागमा हर णे ।

हरवहु ! सरणं तं चित्तमोहमवसरउ मे सहसा ॥ 991 ॥

[महदेसुरसंधंमे तमवसमासंगमागमाहरणे ।

हरयहुसरणं तं चित्तमोहमवसरउमे सहसा ॥]

प्राकृत गाथेचा अर्थ :

हे हरवधू पार्वती, मी तुला शरण आहे. मला धर्मांत स्वारस्य वाटू
दे; पुण्यावर माझी प्रीति राहू दे. माझी जन्ममरणाची इच्छा नष्ट कर.
माझा मोह नष्ट कर आणि मला आश्रय दे.

संस्कृत छायेचा अर्थ :

हे उमे, विवेवरीळ माझ्या भक्तीचें रक्षण कर; कारण विद्यार्जना-मुल्लेख परमेश्वराशीं एकरूप होतां येतें आणि माझ्या चित्तावरील मोहाचें पटल दूर कर.

● त्याच अक्षराची मांडणी संस्कृत व प्राकृत भाषांत केलेली आहे, यामुळे त्यांच्या अर्थोत बराच फरक पडतो.

संस्कृतपक्षे हे उमे-नौरि मम आगमाहरणे-विद्योपार्जने तं समासङ्गं अवरज्ज, अवसरे तं चित्रमोहं सहसा हर, आगमाहरणे कीदृशे, महदे-उत्सवदायके सम्बोधनविशेषणमप्येतत् । कीदृशं समासङ्गम् सुरैः-देवैः सन्धानं मिलनं यस्मात्तादृशम्, चित्तामोहम्, बहु-अनेकधा सरणं-प्रसरणं यस्य तम्, बहु सरणं-संसारो यस्मादिति वाऽर्थः ।

: अत्र प्राकृतपक्षे - हे हरवधु-पार्वति, त्वं शरणं मम, धर्मे रसं देहि - पुण्ये प्रीतिमुत्पादय, नोऽस्माकं गमागमान्-संसारत्, तमोवशाभाशां हर, मे चित्तमोहः सहसा - क्षणिति अपसरतु दूरीभवत्वित्यर्थः ।

ही गायी आनन्दवर्धनाच्या देवीशतकांतील आहे असा चौखर्चा सूचित उद्देश आहे.

९८६ मदनराज :

986. Cupid.

राईसु चंद्रघवलासु ललिअमाप्फालिऊण जो चावं ।

एकच्छत्तं चिअ कुणइ भुअणरज्जं विअम्भन्तो ॥ 992 ॥

[रात्रीपु चंद्रघवलासु ललितमास्फालान्य यद्यापम् ।

एकच्छत्रमिव करोति भुवनराज्यं त्वजृम्भमाणः ॥]

चांदण्या रात्री मदनराज आपलें सुंदर पुष्पधनुष्य धारण करून भ्रमण करतो आणि जणू अखिल भुवनावर एकछत्री राज्य प्रस्थापित करतो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. गायीभट्टाच्या एकनाम व्याख्येतील छायेचा पाठ (चोतभाः पृ. ११९) योदा येगळा आहे. निशासु चंद्रगौगसु प्राप्त्त यौवनमादरात् । तनोत्पन्नरमो भुवनराज्यमेकात्मकितम् ॥

९८७ जयलक्ष्मी :

987. Nike.

लहिजण तुज्झ वाहुप्फंसं जीए स को वि उल्लासो ।

जअलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुव्वलाणं सा ॥ ९९३ ॥

[लब्ध्वा तव वाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽभ्युल्लासः ।

जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलुज्ज्वला दुर्बला ननु सा ॥]

तुझ्या वाहुंचा स्पर्श हाच जिचा उल्हास ती जयलक्ष्मी आतां
तुझ्या विरहामुळें दुर्बल व विव्दल झाली आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून, समरांगणीं पतन पावलेल्या वीराच्या पत्नीचे उद्गार. काव्यप्रदीपात समातोक्तीचें उदाहरण: 'परोक्तिर्मेदकैः स्मिष्टैः समासोक्तिः ।'

९८८ स्नेह :

988. Pearls.

वारिज्जन्तो वि उणो संदावकअरिथएण हिअजेण ।

थणहरवअस्सएण विसुद्धजाई ण चलइ से हारो ॥ ९९४ ॥

[वार्यमाणोऽपि पुनः संतापकदर्थितेन हृदयेन ।

स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः ॥]

तिच्या गळ्यांत शुद्ध सोन्यामोऱ्यांचा हार होता. प्रियकराच्या गाढ आलिंगनामुळे तो रुतत होता; म्हणून ती वारंवार त्याला बाजूला सारत होती, पण हाराचा स्तनांशीं गाढ स्नेह असल्यामुळे तिच्या हाडचालींबरोबर तो रुळत होता, पण ढळत नव्हता.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. कुळीन स्नेहाला विपत्काल प्राप्त झाला असला व त्याच्यापायून उपसर्ग होत असला तरीही सज्जन त्याचा त्याग करीत नाहींत. टीकाकार सांगतात, या गाथेत विपरीत रताची सूचना आहे ।

९८९ काव्यानन्द :

989. Heart's Content.

सञ्जलकरणपरवीसामसिरिविअरणम्ण सरसकव्वस्स ।

दीसइ अह व णिसुम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥ 995 ॥

[सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणं न सरसकाव्यस्य ।

दृश्यतेऽथवा श्रूयते सदृशमंशांशमात्रेण ॥]

सरस काव्य सर्व इंद्रियांना पूर्ण सुख व स्वास्थ्य देतें. याच्या अंश-
मात्राएवढेही सुख देण्याची शक्ति दुसऱ्या कशांतही नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावस्तु.

९९० आगंतुक :

990. Obtrusion.

सहि ! नयणिदुवणसमरम्मि अंकवालीसंहीएँ णिविडाए ।

हारो णिवारओ च्चिअ उच्छीरन्तो, तदो कहं रमिअं ? ॥ 996 ॥

[सखि नयनिदुवनसमरेऽद्वपालीसख्या निविष्टा ।

हारो निवारित पय उद्वृण्वन् ततः कथं रमितम् ॥]

सखि, प्रथम य अभिनय मुरत संप्रामात प्रियकराच्या गाढ आढिंगना-
मुळे तुझा हार तुटला. या एकान्तान जगूं तो आगंतुक असल्यामुळेच
तो एं काढून टाफलास. आतां सांग, प्रियकराच्या संगतींत, अगदी
एकान्तांत, एं काय काय फेलेस, काय काय माझे, ते सारे सारे सांग.

● छाया काव्यप्रकाशावस्तु.

१. निवाम्मइ. २. निताम्भणे. ३. पाली. ४. उच्छेरन्तो, उच्छरन्ते.

९९१ लुटारू ललना :

991 Medusa

सो ण स्थि एत्थ गामो जो एअं महमहन्तलाअण्णं ।

तरुणाणं ह्रिअअलुडिं परिसक्कंतिं णिवारेइ ॥ 997 ॥

[स नास्ति अत्र ग्रामे य एवां महमहल्लावण्याम् ।

तरुणाना हृदयैलुण्टाकीं परिस्पर्शकमाणां निवारयति ॥]

ह्या सुंदरीचें यौवन ओसडून चाललें आहे. अनुरूप नायकाच्या अमावीं ती उंडारली आहे. ही तरुणांचीं हृदये लुटीत आहे. तिला आवरील असा कोणी या गावात तरी नाही

● छाया काव्यप्रकाशावरून, सद्यष्टि

९९२ सैल अंघाडा :

992. Braid

सो सुद्धसामलंगो धम्मिल्लो, कलिलललिलअणिअदेहो ।

तीए खंधाहि बल गंहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ ॥ 998 ॥

[स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्ल कलिलललितनिजदेहः ।

तस्या स्कन्धाद्बल गृहीत्वा स्मर. सुरतसङ्गरे जयाति ॥]

सुगन्धी गजरा घातलेला तिचा काळामोर खोपा सैल होऊन बलाकारानें तिच्या स्कन्धाचें ग्रहण करता झाला व अधिकच मनोहर दिसू लागला, यामुळें श्यामल कान्तीच्या मदनाला नवें सौंदर्य प्राप्त झालें. सुरत संप्रामात विजयी होणाऱ्या मदनाचा जय असो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून सैल झालेला अंघाडा पाहून नायकाची आसक्ति पुन्हा जागृत झाली.

९९३ राजनिष्ठा :

993. Loyalty.

होमि बहत्थिअरेहो णिरंकुसो अह विवेअरहिओ वि ।

सिधिणे वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि ! भात्त ण सुमरामि ॥ 999 ॥

[भवाम्यपहस्तितरेखो निरङ्कुशोऽथ विवेकरहितोऽपि ।

स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भाक्तिं न प्रमोक्ष्यामि ॥]

हे राजन्—मी मर्यादा सोडल्या आहेत; मी उन्मूढूखल आहे, धर्माधर्मविचारशून्य आहे; तरीही, अगदी खरे सांगतो, तुमची अवज्ञा करण्याची कल्पना माझ्या स्मृतांतही येणार नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९९४ वसंत :

994. Cupid's Companion.

मज्जेइ सुरहिमासो ण आपणेइ जुअइजणलक्खसंहे ।

अहिणअसहआरमुहे णअपल्लवपत्तणे अणंगमरे ॥ 1000 ॥

[सज्जयति सुरभिमासो न तावदपयाति युवतिजनलक्ष्यमुखोन् ।

अमिनयसहकारमुखाप्लवपल्लवपत्रलाननद्वस्य शरान् ॥]

सज्जव आम्रमजिरीचीं अप्पे आहेत असे शर अनङ्गसत्ता वसन्त मज्जे करतो, पण त्यांचें लक्ष्य जें युवतिजन, त्यावर ते सांडांत मात्र नाहीत.

● छाया ध्वन्यालोकावरून. गादित्यदर्पणात श्री विभनाथ कविराज गायनातः “अथ वसन्तः शरवारः, कामो वसन्ती, युवतयो लक्ष्यम्, पुष्पाणि रगा इति कवियौटोषिसिद्धं वस्तु प्रवासोमवन्मदनविह्वलभक्त्यं वस्तु स्थनति।”

१. भवामि. २. अप्पेइ दाव. ३. सुरे. ४. आपनयति. ५. वहाद.

९९५ कदली :

995. Self Sacrifice.

ताण पुरजो य मरीहं कयलीर्थभाण सरिसपुरिसाणं ।

जे अत्तणो विणासं फलाइं दिता न चित्तंति ॥

सज्जन कदलीस्तभासारखे असतात, दुसऱ्यांना फळे देण्यामुळे
होणाऱ्या आत्मनाशाची ते चिंता करीत नाहीत, त्यांना नमन असो.

● श्री. टोने यांचे इंग्रजी भाषांतर.

No disrespect should be shown to those men who are
like banana stems,

Who when bearing fruit do not regard their own
destruction

:

९९६ सरस-नीरस :

996. Wet and Dry.

जह सरसे तह सुक्के वि पायवे धरइ अणुदिणं विंझो ।

उच्छंगसंगयं विगुणं वि गरुया न मुंचंति ॥

सरस झाडांप्रमाणेच शुष्क झाडेही विन्ध्य पर्वत अहोरात्र धारण
करतो, जो आपल्या मोडीवर वाढला तो अगदी निर्गुण असला तरी
योर त्याचा त्याग करीत नाहीत.

● श्री. टोने यांचे इंग्रजी भाषांतर :

The Vindhya supports every day dry trees as well as
trees full of sap,

The great do not abandon one who has been reared in
their lap, though he be worthless.

९९७ सुखदुःख :

997 Difference

सरिसे माणुसजन्मे दहइ खलो सज्जणो सुहावेइ ।

लोह निचय सन्नाहो रक्खइ जीयं अमी हरइ ॥

सज्जन व दुर्जन, दोषही माणसेच; सज्जन सुख देतात आणि खल दाह करतात. चिलखत व तलवार, दोही लोहाचींच; ते जाविताचे रक्षण करते व ती जाव घेते.

९९८ अद्वितीय :

998. Sandal Wood.

नयलजणाणंदयरो सुवकस्स वि एस पग्गिमलो जस्स ।

तस्स नवमरसभावंमि होउज कि चंदणदुमम्स ॥

चंदनवृक्ष सवांना आनन्दित करतो, शुध्द झाला तरी त्याचे अंगी सुगंध असतो, अशा या गुणात त्याची बरोबरी कोण करणार ?

९९९ दशकोटि :

999. Bounty.

हारो वेणीदंडो खट्टुग्गलियाई तहय नालु ति ।

सालाहणेण गहिया दहकोडीहिं च चउगाढा ॥

हार, वेणीदंड, खट्टुगलिय व नाल या शब्दांनी सुरगात होणाऱ्या चार गाथा मालाहणाने दहा कोटी मुद्रा देऊन घेतल्या.

१००० फेनपुञ्ज :

1000. Lounge.

मग्गु निचय अलहंतो हारो पोणुन्नयाण धणयाण ।

उन्विचो भमइ उरे जउणाणइफेणपुंज व्व ॥

[मार्गः एव अलभन् हारः पीनोन्नतयोः स्तनयोः ।

उद्विग्धः भ्रमति उरसि यमुनादि केनपुञ्जद्वय ॥]

पीन व उन्नत स्तनांमध्ये मार्ग न भिळाल्यामुळें मुक्ताहार वरचेवर वावरत आहे, यमुनेच्या लाटांवर कैसाचा पुंजका वरच्यावर फिरतो तसा.

● क. ६६९ आणि क. १००० या गाथा एकच आहेत.

१००१ कृष्णोज्ज्वलः

1001. Ebony.

कसिणुज्जलो य रेहइ—

● या उपलब्ध भागावरून गायेचा अर्थ लागत नाही.

१००२ दुःखद सुखः

1002. Pleasures.

परिओसमुंदराइं सुरए जायंति जाइं सुख्खाइं ।

ताइं चिय तविरहे खददुगलियाइं कीरंति ॥

● क. ६६८ व क. १००२ या गाथा एकच. खददुगलियाइं = मोठ्या कष्टाने सोडाचीं लागतात. पुनरावृत्ति अशक्य झाल्यामुळें कीं काय ? खट्टा = खाट, हा अर्थ घेतला तर — तोंवर भिळालेलीं मुलें साटेवर निचरतात !

१००३ पोपटः

1003. Parrots.

ता किं करोमि माए खज्जउ सालीउ कीरनिवहेहिं ।

पोटांच्या पिडांनीं सालींचीं रोपें खाल्लों, मग, मी काय कांई !

● या गायेचा अर्थहीच भाग उपलब्ध आहे.

१००४ विटप :

1004. Fruits & Leaves.

अहलो पत्तावरिओ फलकाले मुयसि मूढ ! पत्ताई ।

इण कारणि रे विड विडव मुद्ध ! तुय एरिसं नामं ॥

हे विटपा, फळें नसतात तेव्हां तूं पानांनीं आच्छादलेला असतोस; आणि मूढा, तूं फळें धारण करतोस तेव्हां मात्र पानें ढाळतोस. म्हणूनच तुला विटप हें नांव मिळालेले दिसतें.

● तुझ्या पर्णाच्छादित देहाचें दर्शन मोहक असतें, पण तें निष्फळ असतें; आणि तूं सकल असतोस तेव्हां स्वतःचें दैन्य दाखवितोस. तुशी तुलना विद्यार्थीच केन्ही पाहिजे. विट म्हणजे कामुकानुचर, वेश्येचा आश्रित; शिकारस करण्याजोगें माणूस त्यांच्यापार्शी असतें तेव्हांच तो दारोदार हिंडत असतो.

१००५ केसरी :

1005. Majesty.

निर्व्यूढ पोरिसाणं असच्चसंभावणा वि संभवइ ।

इक्काणणे वि सीहे जाया पंचाणणपसिद्धी ॥

[निर्व्यूढ प्रौरपाणाम् असत्य संभावनाऽपि संभवति ।

एकानने अपि सिंहे जाता पंचानन प्रसिद्धिः ॥]

पराक्रमाबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या पुरुषांच्या कर्तीत कित्येक वेळां अतिशयोक्तीचा अंश असलेला दिसतो; पहा. सिंहाला तोंड असतें एकच आणि त्याला म्हणतात मात्र पंचानन.

१००६ लोकमान्य : 1006. Father of the People.

आमन्ने रणरंभे मूढे मंते तहेच दुष्मिन्ने ।

जस्त मुहं जोड्ज्जड सो चिचअ जीवउ किमन्नेण ॥

युद्धाला सुरुवात होण्याचे वेळी, मनुष्याची मति मूढ होते अशा वेळी किंवा दुष्काळांत ज्याच्या मुखाकडे पाहण्यांत येत तोच जावन जगला व जगावा. इतरांचा काय उपयोग ?

• • •

अणुहुनो	६५७	अध्यादिआइ तुह	८५३
अण्णं लहुअत्तणअं	९६३	अप्याहेइ मरन्तो	६३२
अण्णग्गामपउत्था	६८७	अग्मन्तरसरताओ	६२३
अण्णण्णं कुसुम	१३९	अमअमअ गअण	१६
अण्णमहिंला	४८	अमिअमअं .	७२१
अण्ण पि किं पि	५०९	अमिअं पाउअ	२
अण्णह ण तीरइ	३४९	अमुणिअपरपुरिस	८८२
अण्णाणें वि होन्ति	४७०	अम्बवणे भमर	५४३
अण्णावराह	४८८	अम्हे उज्जुअसीला	६६४
अण्णासआहँ	२३	अलसमिरोमणि	९६४
अण्णे ते किल	७९३	अलिअकुविअ	९३५
अण्णेषु पहिअ	६२९	अलिअपसुत्तअ	२०
अण्णो को वि	४३०	अलिअपसुत्तवटन्तमि	६४६
अण्णीणकइक्ख	६९९	अलिहिज्जइ	६९०
अत्ता तह	८	अल्लग्गकवोलेण	७८५
अत्थक्कुरुत्तणं	६७५	अल्लिअइ दिट्ठि	८९२
अत्थक्कागअ	८१६	अवमाणिओ वि	३२०
अहंसणेण पुत्तअ	२३६	अवरज्जसु	३७६
अहंसणेण पेम्म	८१	अवरण्हागअजामाउ	६८३
अदसणेण महिला	८२	अवराहसहस्साइं	८९७
अद्वच्छिपेच्छिअं	२२५	अवराहेहिं	३५३
अंतो गिमुअट्ठिअ	७९४	अवलम्बह	३८६
अंतो हुत्तं ढव्वइ	३७३	अवलम्बिअमाण	८७
अन्धअरबोरपत्तं	२४०	अवहत्थिऊण	१५८
अपहुप्पन्तं	४११	अविअण्हपेक्खणिज्जेण	९३
अप्यच्छन्दपहाविर	२०२	अविइण्हपेच्छणिज्जे	९९
अप्पत्तपत्तअं	२४१	अविरल गिग्गअ	७१६
अप्पत्तमण्णु	१५७	अविरल पडन्तणव	४३६

अग्निहोत्रसंघिकन्धं	६१३	आअम्बच्छं	७३०
अग्निहोत्रकलण	५३९	आअम्बलोअण्णं	४७३
अग्निो अण्णअ	३०६	आअरण्णामिओट्ठं	२२
अग्निो कालस्स	८८६	आअस्स किं णु	१८७
अग्निो ण आमि	८१५	आउच्छणविच्छाअं	५००
अग्निो तहिं तहिं	७४०	आउच्छणोवऊहण	७८०
अग्निो दुक्कर	२७३	आउच्छन्ति सिरेहिं	६८०
असमत्तगुरुअक्कजे	५३७	आवसेवआई	२४२
असमत्तमण्डणाविअ	२१	आणत्तं तेण तुमं	६८५
असरिअचित्ते	५९	आणा अणालवतिण्	८९०
अह अह आअदो	३०१	आम असइ ह	४१७
अहअ लज्जालुइणी	१२७	आमजरो मे मन्दो	५१
अहअ विओअ	४८६	आम तुद णावराहो	९३६
अहरमहुपाण	६६१	आम बहला	५७८
अहलो पत्ता	१००४	आमोइऊण बलाउ	७४३
अहय गुणविव	२०३	आरम्भन्तस्स	४२
अह संभाविअ	३२	आरुहइ लुण्णअं	५३४
अह सरसदन्त	३००	आलोअन्त दिसाओ	५४६
अह ता तहिं	३१८	आलोअन्ति पुल्लिअ	११६
अह सुअइ दिण्ण	७१२	आयण्णाई कुलाइ	४६७
अह मो विल्लक्ख	४२०	आसण्णयिआइ	४७९
अदिअ मुण्णाइ	८६४	आसन्ने रणारम्भे	१००६
अदिआअमाणिणो	३८	आसाइअं कण्णए	९५२
आदिणवराउअ	८५९	आसामेइ परिअण	२८३
आदिअन्ति मुर	१६६	इअरो जणो	२११
आअण्णा	१९४	इअं जणेत्ति	३२७
आअण्णेइ अहअणा	१६५	इअमअण्ण	५०६
आअण्णक्कयोअं	१९२	इअमत्तुओ परं	१५९

उभअ लहिउण	४९०	उप्पुल्लिआइ	१९६
उभ ओलिअइ	६४०	उम्मूलन्ति व हिअअ अणुणिल	१०८
उअगअचउरि	६४४	उम्मूलन्ति व हिअअ इमाई	१४६
उअ णि नल	४	उल्लाव तेण ण होइ	५३६
उअ पोम्मराअ	७५	उल्लावो मा दिअउ	८१४
उअरि दरदिह	६४	उल्लोलकर	९६८
उअ समम	४६१	उवदसइ लडियाण	७६९
उअ सिन्धवपवअ	६७९	उवहारिआइ	७२६
उअह तरुकोडराओ	५६२	उव्वहइ णवतणकुर	८७७
उअह पडलतरौ	६३	उव्वहइ दइअधहिआ	९२७
उक्कठाणिठ्ठाआ	८३२	एअ चिअ मह	८९९
उक्किणइ	१२०	एएण चिअ	४०४
उच्चिणसु पडिअ	९५३	एएहि दाव	९६६
उच्छिणिआए	७६१	एक्कमपरिकखण	६०१
उच्छागअरसाइअ	४८२	एक्कमसदेसा	३४२
उच्छाअरए ण तुसइ	४७६	एक चिअ रुअ	५९२
उक्षसि विआइ	२७५	एस्तो रुअइ	९६०
उह तमहारम्भे	३८२	एक पहरुव्विण	८६
उहुयपास	७८१	एकहमओ दिट्ठिअ	६१८
उण्हाई णीममतो	३३	एकमज्जमि	९०५
उणो नि ममत्तिअइ	७२५	एके अअणे	८४०
उद्वल्लो पिअई	१६१	एक्कमवइवठण	२२०
उण्ण ये वज्जे	२१४	एकेण वि वज्	६७०
उवइपइविअज्जो	८३५	एको पणहुअइ	४०९
उव्वाइअदव्वाण	२४८	एको वि वज्	२५
उव्वेकसागण तुइनु	३३९	एहि वरेइ जणो	६९६
उव्वेकसागण दइअग	८२८	एत्ताइचिअ मोह	४१०
उव्वुल्लोभणेण	८२२	एत्ती मत्तमि	७०८

एतथ णिमज्जइ	६६७	कण्डुज्जुआ	३५२
एतथ मए रयिअव्वं	३५८	कणो पडिअं	८२५
एदहमेत्तथणिआ	९६७	कत्तो कमलाण	७४७
एदहमेत्तमि जए	३०३	कत्थ गअं रह	४३५
एदहमेत्ते गामे	५५३	कं वुज्जयणु	२५६
एमअ अकअपुण्णा	८५९	कपास कुपासं	८०५
एसो मामि लुवाणो	२९४	कमलं सुअन्त	६४१
एह इमीअ णिअच्छइ परिणअ	५७९	कमलाअराण उण्हो	७६७
एह इमीअ णिअच्छइ विग्गिअ	८१८	कमलाअरा ण मलिआ	११०
एहइ सो वि	१७	करजुअगहिअ	९६८
एहि ति वाहरन्तमि	५०३	करमरि कीस ण	५२७
एहिमि तुमं ति	३८५	करिमरि अआल	५५
ओवालअमि	७६४	कलइन्तरे	३२१
ओसरइ धुणइ	५३१	कहं किर	४६
ओसर रोत्तुं	७०३	कसिणुज्जलो	१००१
ओसहिअजणो	३४६	कस्स करो	५७५
ओ हिअअ ओहिदिअह	४३७	कस्स ण सद्धा	७३९
ओ हिअअ मडह	१०५	कस्स भरिसि ति	३८९
ओ हिदिअहागमा	२०६	कस्स यण होइ	८८०
कअविच्छेओ सहि	९०७	कहं णाम	२६८
कइअवरहिअं	१२४	कहं णु गआ	७५१
कइआ जाआ	८१९	कहं तपि तुइ	६९७
कज्ज विणा वि कअ	९२३	कहं दे धूमधारे	७२९
कज्जं विणा रि विअलत्त	८४७	कहं मे परिणइ	५६८
कइदेमि चत्तिअचलए	९२२	कहं सा णि-वणिगज्जइ	२७१
कट्ठिणत्तरवीर	७८९	कहं सा मोहग्ग	४५२
कण्ठगहणेण	८४३	कहं सो ण	४१३
कण्डन्तेण अकण्ड	६६३	कारणगहिअं पि इमा	७७७

कारणगहिओ वि मए	७७३	केसेनु बलामोडिअ	९७१
कारिममाणन्दवडं	४५७	कोत्थ जअग्गि	३६४
कालकत्तर	८७२	कोत्थेव्विस्सलअ	१९
का विममा	१६९	को सुहअ तुब्ब	९३७
किं किं दे	१५	एण पाहुणिआ	९५७
किं ण भणिओसि	३७०	एण पिट्ठ	८२०
किं तस्स पारएणं	७६६	एणमहसुरेण	४२३
किं दाव कआ	९०	एणमेत्तं	१८३
किं पि ण जंपसि	९१६	एणग्गिणा	७७
किं भणह मं सहीओ करेहि	८९४	एणपवणरअलग	५८३
किं भणह मं सहीओ मा मर	६१७	एरोसेप्पिर	३३०
किं वभसि ओणअ	९	एलएवहारा	९७२
किं रुवमि किं अ	५१६	एणोण अ पाणेण	६६२
किं णाण धणं	९७०	एणोस्स उरे	२९९
कीरन्ती विअ	२७२	एणोस्स हारो	४२९
कीरमुह सच्छ	३०८	एमेमं कन्तो	४९९
कुप्पासं	७२३	गअकलह	२५८
कुरुणाहो विअ	४४३	गअगण्डअगवअ	७३६
कुलपालिआए	८६५	गअगण्डत्थल	१२१
कुसुममआ	३२६	गअबहुवेहव्वअरो	६३०
केअइगन्ध	७११	गअजन्ति घणा	७२४
के उव्वरिआ	४७४	गअज मंहं	५६६
केण मणे भाग	१११	गअजन्ति पिअवमाण	९४६
केत्तिअमेत्तं	५८१	गअनं अग्गाअन्तअ	५६५
केलीअ वि रुसेठं	१९५	गअणो अण्णो	२८१
केलीगोत्तकखलणे	९६१	गअग्गिहिंसि तस्स	६०७
केसररअ	३८७	गअअब्बुअअल्लि	३८३
केसा पण्डुर	९४९	गअवह गओग्ग	२९७

गहवदणा	१७२	चउपासदिण्ण	७८४
गहइसुओच्चिएसु	३५९	चच्चुपुडाहअभि	६६६
गाईउ पचस्तारि	८०६	चत्तरघरिणी	३६
गाढालिगणरमस	९२८	चन्दमुहि	२५२
गामङ्गणणिअडि	५५६	चन्दमरिसं	२१३
गामणिघरमि	४६९	चन्दो वि चन्द	८४४
गामणिणो सव्वासु	४४९	चलणोआसणि	१०८
गामतदणिओ	५४५	ज्जावो सहावसरलं	४२४
गाममि मोहणाइ	७८७	चिभिखल्लुत्त	३२४
गामावह मिह	७०२	चित्ताणिअदइअ	६०
गामवडस्स	२९५	चिरजीवित्तण	८४१
गाराण अ गोआण	८०९	चिरडिं पि अआणन्तो	१९१
गिज्जन्ते मङ्गल	६४२	चिरपवसिअदइअ	८३४
गिम्हे दवरिग	७०	चोराणं कामुआणं	६९८
गिरसोत्तो	५५१	चोरा समअसत्तण्हं	५७६
गुणसालिणो	७८२	चोरिअरअसद्वालुइ	४१५
गुरुअणपरवस	८४५	छज्जइ पहुस्स	२४३
गोअच्छलेण	३३४	छणपाहुणि	७३१
गोणह पलोअह	२००	छणअ गम्मसु	८१३
गोहं व वित्तरहिअं	६०९	छणत्तिआ	८८१
गोत्तकप्पलणं	४९६	छिज्जन्तेहिं	३४७
गोलाअडिट्ठअं	१०७	छेत्तमि जेण	७९१
गोलाणइए	१७१	जइ आ पिओ ण	८९५
गोलाविममोआर	१९३	जइ कोत्तिओ	६७२
घरिणिघणत्त्यण	२६१	जइ चिकखल्ल	६७
घरिणि पत्तेसिअ	९५९	जइ जूरद	६०८
घरिणीएँ महा	१३	जइ ण ठिवसि	४८१
घेतूण चुण्ण	३१२	जइ तेण तुप्प	७१३

जइ देव्य तुं	८३८	जस्सेअ वणो	९७५
जइ पुत्तलि	८८९	जइ चिन्तेइ परि	६२८
जइ भमणि	४४७	जइ जइ उव्वइ	२९२
जइ लोभणिन्दिअं	४८०	जइ जइ जरा	२९३
जइ वि हु दिहिदिहिआ	७३५	जइ जइ घाएइ	३०४
जइ तो ण वट्ठगे	३४३	जइ दिअहविरामो	८३३
जइ होसि ण	६५	जइ लंघेसि	७६२
जं असरणो व्य	७०९	जइ वेह्मिदि	७९६
जं केअवेण	७३८	जइ सरसे	९९६
ज ज आलिइ	६५६	जइ गहिरौ	९७६
ज जं करेनि	३७८	जाएज्ज वणुदेसे	२३०
ज जं ते ण	६१५	जाओ सो वि	३५१
ज जं पउत्थ	८३७	जा टे	९७७
जं जं पिहुलं	३०९	जाणइ जाणावेउं	८८
जं जं पुण्णमि	५३०	जाणिमि कआवराहं	८९६
जं ज भणइ	८९१	जाणि वअणाणि	६४९
जं जं सो णिज्झाअइ	७३	जारमसाण	४०८
जं तणुआअइ	६११	जाव ण कोसविकानं	४४४
जन्तिअ गुल	५५४	जिविअं असासअं	२४७
ज तुज्झ सइ	२२८	जीविअसेसाइ	१४९
ज तुह कज्जम	८५५	जीहाइ कुणन्ति	५४१
जं परिहरिउ	९७३	जीहाइ पर लिब्भइ	७९५
जं पीअ मंगल	८३१	जुज्झचवेडामोडि	६८४
जत्थ ण उज्जायरओ	८२३	जे जे गुणिणो	६७१
जम्मन्तेरे वि च्चलणं	४४१	जेण विणा	१६३
ज मुच्छिआइ ण	७०६	जे णीलब्भमर	४२२
जस्स जइ	२३४	जेत्तिअमेत्तं तीरइ	७१
जस्स रणंतेउरए	९७४	जेत्तिअमेत्ता रच्छा	३९३

जे सेंमुहागअ	२१०	णवग्मिण	६९२
जो कहे वि	१४४	णवपह्णं	५८५
जो जस विहव	२१२	णवपुणिगमा	९८०
जोणइ महुरसेण	९७८	णवलअपहरं	२८
जो तीए अहरराओ	१०६	णवलअपहवत्तथाएँ	८५६
जो वि ण आणइ	४३८	णववहुपेम्म	१२२
जो सीसम्मि	३७२	ण विणा सम्भावेण	२८६
जो होइ रसाइसओ	७३४	ण वि तह अइ	४८३
झञ्झावाउत्तिणिअ	१७०	ण वि तह अणालवन्ती	५६४
झञ्झावाउत्तिणिए	३१५	ण वि तह छेअ	२७४
डुंढुणंतो	९७९	ण वि तह तक्खण	९०९
ठाणम्मट्टा	६५२	ण वि तह दूमेइ	७८६
ठागे ठाणे वलिआ	८७०	ण वि तह पटम	२०९
डण्डसि डण्डसु	४०१	ण वि तह विएस	७८
डंदिऊण सअलरणं	७५२	णहपअपसाहिअंगो	९३१
ढंत्तरसेसो	७४९	णास व सा	९६
ण अ दिट्ठि	६४५	णाहं दूई ण तुमं	१७८
णअणम्मन्तर	३७१	णिअआणुमाण	३४५
णइऊरसच्छे	४५	णिअदइअ	९५१
ण कुणन्तो	२६	णिअघणिअं	५८२
णक्खमऊहेसु	७९०	णिअवत्तारोवि	४४२
णक्खुक्खुट्ठिअं	३३१	णिककण्ड तुरारोहं	४६८
ण गुणेण	३१०	णिककामाहि	१६९
णच्चणसलाहण	११४	णिकिअय जाआ	३०
ण ठिबइ हग्गेण	५३२	णिण्हं दोव्वहं	९५७
णन्दन्तु मुअमुइ	१५६	णिइ लहन्ति	४१८
ण मुअन्ति	१४७	णिहाभद्धो	३७४
पणिणीसु भमसि	६१९	णिहालस	१४८

ગિપ્પઞ્ઠિમાઈ	૧૦૪	ત તાળ મિરિ	૧૮૨
ગિપ્પળમસરિ	૬૮૯	ત મિત્ત વાઅજ્ઞ	૨૧૭
ગિધદિદિધિ	૭૬૦	તમિપ્પરસરિઅ	૫૮૮
ગિવુત્તરઆ	૧૫૫	તરલ્લિઞ્ઠ	૯૧૦
ગિવ્વૂઢ પોરિસાળ	૧૦૦૫	તસ્સ અ સોદ્ધા	૨૨૧
ગિહુઅળસિપ્પ	૫૮૯	તસ્સ વદ્ધાઠ્ઠાઈ	૬૫૯
ગિહુઅરમળમિ	૯૮૧	તદ્ અઢઅળાઈ	૮૬૭
ળીઆઈ અઢ્ઢ	૩૨૮	તદ્ ળેદ્ધાલિઆળ	૭૫૬
ળીલપ્પપાઝઅઢ્ઢી	૫૨૦	તદ્ તસ્મ માળ	૪૩૧
ળીમાત્તુકકપ્પિઅ	૩૬૧	તદ્ તેળવિ સા	૬૨૫
ળૂળ હિઅઅ	૩૩૭	તદ્ પરિમલિઆ	૬૩૭
ળૂમેન્તિ જે પહુત્ત	૯૧	તદ્ માળો	૧૨૯
ળેઝરકોદિ	૧૮૮	તદ્ સોળ્લાઈ	૧૫૪
ળોલ્લેહ અળોલ્લ	૮૬૯	તદ્ હસ જહ	૮૧૨
ળોહલિઅ	૬	તા વિં કરેઝ જહ	૨૨૧
ળ્લાળહલિદ્ધા	૮૦	તા વિં કરોમિ	૧૦૦૩
તદ્દા કઅઘ	૯૨	તાર્જે ગુળ્લમહાળ	૯૩૪
તદ્દા મહ ગળ્લ	૯૩૩	તાળ પુરઓ	૯૯૫
તદ્ ઓલ્લે	૨૨૩	તા મલ્લિજ્ઞમે	૨૨૪
તદ્ સુદ્ધ	૩૩૮	વા કળ્લ	૧૪૧
તદ્ધવિળિહિઅઘ	૩૯૧	તાલા જાઅન્તિ	૯૮૩
તદ્ધસાઠેઅ	૧૦૨	તાલ્લરમમાઢલ	૩૭
તળુઆઈઆ	૯૧૩	તાવલ્લિઅ	૫
તળુળ્લ વિ	૩૬૨	તાવમવળેહ	૨૮૮
તળ્લા મે તુલ્લ	૯૪૨	તાવિજ્ઞન્તિ	૭
ત ળદ્ધ	૧૫૧	તા સુદ્ધ	૬૦૨
તત્તો વ્લિઅ	૬૪૮	તા સોક્ક	૯૨૫
તત્ત વિ દોન્તિ	૮૭૯	તિસિઆ પિઅઝ	૭૫૭

तीअ मुहाहिं	१७९	दढरोस	३१९
तुङ्गाणं विसेस	४२७	दरकुडिअ	६२
तुङ्गो च्चिअ	२८४	दरवेविरोरु	६१४
तुङ्गो भिरो	९२९	दावन्तेण	९१४
तुङ्गंङ्गराअ	१८९	दिअरस्स	३५
तुङ्ग वसइत्ति	४०	दिअहं खुडक्किआ	२२६
तुप्पाणणा	२८९	दिअहे दिअहे गिवइइ	७७९
तुह दंसणेण जणिओ	६१०	दिअहे दिअहे सूसइ	६९१
तुह दसणे सअण्हा	५०५	दिट्ठाइ जं ण	७१५
तुह मुहसारिच्छं	२०७	दिट्ठा चूआ	९७
तुह वहइस्स	९८४	दिट्ठीअ जाव	७२२
तुह विरहुज्जागरओ	४८७	दिदमण्णु	७४
तुह विरहे	३४	दिदमूलबन्ध	२७६
तुह सामलि	७५८	दीसइ ण चूअ	५४२
ते अ सुआणा	५१७	दीसन्तो णअणमुहो	४२१
तेण ण मरामि	३७५	दीसन्तो दिट्ठिसुहो	६५१
ते विरला	११३	दीससि पिआणि	४८९
ते वोळिआ	२३२	दीहुण्हपउर	१८५
यणजह्णाणिअ	२३३	दीहुण्हा णीसासा	८३७
योअं पि ण	४९	दुक्ख देन्तो	१००
योसुएहि ऊण्णं	५२८	दुक्खेहि लम्भइ	३०५
दइअकरगाह	५४४	दुग्गाअकुटुम्भ	१८
दइए दुमसु	७४१	दुग्गाअधरम्मि	४७२
दक्खित्तणेण	८५	दुण्णिक्खेवअ	१५४
दइदुण उण्णमन्ते	५३८	दुम्मेन्ति देन्ति	३२५
दइदुण तरुणामुरअं	५४७	दुस्सिक्खित्तअरअ	६२७
दइदुण रुन्दतुण्ण	४०२	दइ तुमं	१८१
दइदुण हरिअदीहं	६९३	दइ कज्जाअण्णण	७१९

दूई गआ चिराअइ	८४९	पऊर जुवाणो	१९७
दूई ण एइ	८४८	पद्धमइलेण	५६७
दूई मुहअंदपुलो	८५२	पच्चकखमन्तु	९३२
दूरन्तरिए	६५८	पच्चगप्फुल्ल	५९०
दूरपइण्ण	७७६	पच्चूसमऊहावलि	६०४
दे आ पसिअ	९६२	पच्चूसागअ रञ्जित	६५३
देव्वभि म पराहु	२४५	पञ्जालिअण	७२७
देव्वाअत्तभि	२७९	पञ्जरसारि	५५२
दे सुअणु	४६६	पडिवकखमणु	२६०
दो अइगुल	६२०	पडिवक्खस्स	९२१
घण्णा ता महिलाओ	३९७	पढमं चिअ माहव	७७१
घण्णा बहिरा	६९५	पढमं वामण	४२५
घण्णा वसन्ति	६३५	पढमणिलीण	४९५
घण्णो सि रे	८५७	पणअकुविआणं	२७
धरिओ धरिओ	१०१	पणमह माणस्स	८८७
धवलो जिअइ	६३८	पत्तिणिअम्बप्फांसा	५५५
धवलो सि जइ	६६५	पत्तिअ ण पत्तिअन्ती	२१६
धाराधुव्वन्त	५६३	पत्तो छणो	६८
धावइ पुरओ	४५६	पंथअ ण एत्थ	८७३
धावइ विअलिअ	२९१	पणुल्लघणकलम्भा	६३६
वीरावलध्वीअ	३६७	परिओसविअसिएहिं	३४१
धुअइ व्व	२८०	परिओसमुन्दराइं सुरए	
धूलिमइलो वि	५२६	जायन्ति १००२	
निर्मलगगनतडागे	७१४	परिओसमुन्दराइं सुरएसु	
पइणा वणिज्जन्ते	८६२	लहन्ति ६६८	
पइपुरओ च्चिअ	८६६	परिपुच्छिआ ण जम्पसि	९१७
पदपुरओ विअ	२३७	परिमलगसुहा	४२८
		परिरद्धक्खअ	३९८

परिहूण	१३४	पुसइ राणं	४३३
पविसन्ति घर	९५४	पुसउ मुहं	६८१
पसिअ पिए	३८४	पुसिआ अण्णा	३०२
पसुवइणो	१	पेच्छइ अलद्ध	२९६
पहरवणमग्ग	३१	पेच्छन्ति अणिमिस	३८८
पहिअवहू	५४०	पेम्मस्स विरोहिअ	५३
पहिउल्लरण	१६६	पेम्मुम्मइयाइ	७४५
पाअडिअं सोहग्गं	४६०	पोट्टपाटिएहिं	८३
पाअडिअणेह	१९९	पोट्ट भगन्ति	२८५
पाअपडणाणं	४६५	पग्गुच्छण	३६९
पाअपटिअं	३९०	फलसपत्तीअ	२८२
पाअपडिअस्स	११	फलहीवाहण	१६५
पाअपडिओ	४३२	फालेइ अच्छमहं	१०९
पाणउढीअ	२२७	कुट्टन्तेण वि	२०४
पाणिग्गहणे	६९	फुरिए वामच्छि	१३७
पासासद्धी	२०५	वलिणो बाआनन्धे	४०६
पिअअमेविहण्ण	९११	यहलतमा	३३५
पिअदंसण	३२३	यहुआइ	२१८
पिअविरहो	२४	यहुएहि जपिएहिं	७७०
पिअसंभरण	२२२	यहुपुण	१०३
पिज्जइ कण्णज्ज	६७६	यहुयल्लहस्य	७२
पिमुणेन्ति कामिणीणं	५५८	यहुविहविलासमरिए	७१७
पीणपओहर	७०७	यहुविहविलास रसिए	४७७
पुच्छिज्जन्ती	६४७	यहुसो वि	१९८
पुट्ठि पुससु	३१३	यानअ तुमाइ दिण्ण	४१९
पुणरत्तएण्णालण	५४८	यानअ तुमाहि आदिअं	२१५
पुणभरणमिअ	९५८	यानअ दे यच्च	५८७
पुणवइअ गिइ यालअ	९४४	ये मग्ग पग्गि	७४६

मग्गपिअसंगमं	४९१	मसिणं चक्कम्मन्ती	४६३
भञ्जस्तस	१६७	मह देसु	९८५
भण को ण	४००	मह पहणा	८२४
भण भण जं जं	८९८	महमहइ	४९७
भण्ढन्तीअ	३७९	महिलाणं चिअ	५८६
भमइ पलित्तइ	४५४	महिलासहस	१८२
भम घम्मिअ	१७५	महिसकण्ठ	५६०
भरणमिअणील	६६०	महुएहि किं	८७१
भरिउच्चन्त	३७७	महुमन्ठिआइ	६३४
भरिमो से गहिआइर	७८	महुमासमासआ	१२८
भरिमो से सअण	३६८	मळिणवसणाण	९४३
भिउडीअ पुल्लइस्सं	७३७	माए धरोवअरणं	८८३
भिउडी ण कआ	९१५	मा कुण पडिवक्क	१५२
भिच्छअरो	१६२	मा जू पिआ	३५४
भुज्जसु सं साहीणं	३१६	माणदुमपत्त	३४४
भोइणिदिण्णपहेण	६०३	माणंसिणीअ पइण	८०२
मअणयिणो	५७२	माण हरिण्हि	९२६
मगं चिअ	६६९	माणुम्मत्ताइ	५२२
मग्गिअलदे	८२१	माणोत्तह	२७०
मग्गु चिअ	१०००	मा पन्थ रुन्धसु	९५५
मज्झणपत्थिअस्त	३९९	मा पुत्ति वं	८७७
मज्झे पअणुअ	६८२	मा मा मुअ	७६५
मज्झो पिओ	५९७	मामि सरसवत्तराणं	४५०
मण्णे आअण्णन्ता	६४३	मामि हिअअं	२४६
मण्णे आसासो	५९३	मारेसि कं ण	५०४
मन्दं रि ण	६००	मालइकुमुमाई	४२६
मरगअरुई	३९४	मालारीए वेत्तइल	५९८
मलिणाइ अंगाई	७८८	मालारी ललितउल्लिआ	५९६

मा वच्च पुष्प	३५५	रुअं अच्छीसु	१३२
मा वच्चसु बीसंभं	७२०	रुअं सिद्ध	५७३
मा वच्चह बीसभ	६८६	रेहइ गलन्त	४४६
मा वेलवेसु बहुअ	९०१	रेहन्ति कुमुअ	५६१
मासपसूअ	२५९	रोआविअ म्ह	८०१
मुद्धे अपत्तिअन्ती	६७८	रोवन्ति व्व अरण्णे	४९४
मुद्धपुण्डरीअ	६२४	लङ्कालआण	३११
मुद्धपेच्छओ पइ	४९८	लज्जा चत्ता	५२४
मुद्धमारुण	८९	लज्जापञ्जत्तपसा	८६०
मुद्धविच्छविअ	३३३	लङ्कहविलआण	८११
मेहमहिस्स	५८४	लहिऊण तुज्झ	९८७
रअणायस्स	७५४	लहुअन्ति	२५५
रइकेलिहिअणि	४५५	लम्बीओ अङ्गण	३२२
रइविरमलज्जिआओ	४५९	लोओ जूरह	५२९
रक्खइ अणण	७५५	वअणे वअणम्मि	३५६
रक्खेइ पुत्तअ	६२१	यइविवर	२५७
रखेइ देह	७७४	वक्क को पुल	१६४
रणरणअसुण	७०४	यद्धच्छिपेच्छि	१७४
रण्णाउ तणं	२८७	यद्धभणिआइ	८७८
रत्थापइण	१४०	वच्च मह च्चिअ	९३८
रण्णकम्म	१४	वच्चिहिइ सो	९१२
रमिऊण पअं	९८	यज्जवडणा	५४
रसिअ विअह	४०५	यइद्धउ ता तुह	९०६
राअविद्ध	३९६	यणदयमसि	११७
राईण भणइ	८३९	यणअपअलिप्प	५१९
राईसु चन्द	९८६	यणयम ण	७३२
रअर अअन्तीए	८४२	यणकम्मरहिअरम	६१२
रन्दारविद	५७४	यणन्तीदि	३५०

वण्णवसिए	४७८	विस्थिण्णं महिवेढं	८४६
वन्दीअ णिहअ	११८	विरहकरवत्त	१५३
वसइ जहिं	१३५	विरहकिसिआ	८००
वसणम्मि	३८०	विरहाणलो	४३
वाआइ किं	५७१	विरहेण मन्दरेण	४७५
वाउद्धअसिचअ	५०७	विरहे विसं	२३५
वाउलिआपरिसोत्तण	६२६	विलासिणिगुरू	७९७
वाउल्वेहिअ	६०५	विवरिअ रअम्मि	८१०
वाएरिएण	१७६	विवरिअसुरअ	६५४
वाणिअअ हत्थि	९४५	विसमट्ठिअपिके	५९५
वाणीरकुड्डुगुड्डीण	८६८	विइलक्खणं	८७४
वारिज्जन्ती णव	७९८	विहिणाअणुज्जु एण	७८३
वारिज्जन्तो वि	९८८	वीसत्यहसिअ	६०६
वायारविसंवाअं	६१६	वेआरिज्जसि	९०३
वासारत्ते उण्णअ	४३४	वेविरसिण्ण	२४४
वाहरउ मं	१३१	वेसोसिजीअ	५१०
वाहाहभरिअ	५१८	वोडसुणओ	५४९
वाहिज्जन्ति ण	८६३	वोलीणालक्खिअ	३४०
वाहित्ता पडिवअण	४१६	सअणे चिन्ता	१३३
वाहिव्व वेज्ज	३६३	सअलकरणपर	९८९
विअलिअकलाकलाघ	७३३	सरुअगहरह	५५०
विकिण्णइ	२३८	संवेहिओ	६९४
विज्ज पिआसा	८०८	सच्चं कलहे	५२१
विज्जन्ति तणुं	७४२	सच्चं चिअ कट्ठमओ	८५८
विज्जाविज्जइ	४०७	सच्चं जाणइ	१२
विज्जावेइ पईवं	८३०	सच्चं भणामि बालअ	२१९
विज्जाइइणालावं	६३१	सच्चं भणामि भरणे	२३९
विण्णाणगुण	२६७	सच्चं सादमु	६८८

स चिचअ रामेठ	७५३	सव्यस्सग्गि	२२९
सच्छंदरमण	८८४	सव्याअरेण	६५०
संजीवणोसद	३३६	सहइ सहइ ति	५६
सज्जेइ सुरहि	९९४	सहिआहि	१४५
संज्ञागहिअजल	७००	सहि इरसिन्विअ	१०
संज्ञाराओत्थइओ	५६९	सहि णवणिहुवण	९९०
संज्ञासमए	४४८	सहि दुम्मेन्ति	१७७
सणिअं सणिअं	४५८	सहि विरइऊण	९३०
सत्त सताइ	३	सहि साहसु	४५३
सदा मे तुज्झ	७४४	सा आम	५११
सन्तमसन्तं	५१२	सा तुइ सहत्थ	१९४
सन्देसो विण	८२७	सा तुज्झ षल्लहा	१२६
सम्भावं पुच्छन्ती	३५७	सा तुइ कएण	२६२
सम्भावणेहमरिए	४१	सा तुइ विरहे	८०४
समपंथ पत्थिअस्त	८३२	सामण्णमुन्दरीणं	८८५
सममच्छन्ती	७५१	सामाइ गवअ	४३९
समविसमणिव्विसेसा	६७३	सामाइ सामलिज्जइ	१८०
समसोक्कस्तुवण	१४२	सालोए व्विअ	१३०
समुदागमयोलन्तमि	७५०	सा वमइ तुज्झ	९४१
सयल जणानं	९९८	सादीणपिअमो	५१५
सरए मइददाण	१८६	सादीणे वि पिअअमे	३९
सरए सरमि	६२२	सादेन्ति सहि	८५४
सरगा वि सुमइ	५३३	सिप रिअमणिअ	१९२
सरहमपिणिगा	८०१	सिपिअअल्ल	८२९
सरिगे माणुग	९९७	सिभिरेणदव	७७५
संसाइणमुहरस	४६४	सिदिदिच्छन्तिअ	५२
सम्यत्थदिता	११५	सिदिदेदुणाप अंता	१७३
सम्यत्थरोइ	८१४	सुभणु वभणं	२६९

सुअणो जं देस	९४	सोनुं मुहं ण	९०४
सुअणो ण कुप्पइ	२५०	सो माणो पिअमुह	७७२
सुअणो ण दीमइ	७०५	सो वि पुत्ता	७१०
सुअणन्तं बहल्लदम	४१४	सो मुद्धसामलंगो	९९२
सुणअपउरमि	१३८	हंमाण मरोदि	९४७
सुन्दर सुआण	४९२	हंमोहि वि तुह	४७१
सुण्ण तइओ	४१२	हंमो पि वण	९२४
सुणं डड्ढं	५५७	हत्थण्णसेण	४६२
सुव्वद समागमिस्सइ	९५६	हत्थाहत्थि	५८०
सुखन्तो आसि	७९९	हत्थेसु अ पाणसु	३०७
सुइअ इअं	७०१	हरिहिइ पिअस्स	१४३
सुइअ मुहुत्तं	९००	हल्लज्जलण्ण	७९
सुइआ वि सुन्दरी	९२०	हसिअंभादिट्ठदन्तं	५२५
सुइउच्छअं	५०	हसिअमविआरमुद्धं	८६१
सुइपुच्छिआइ	३१७	हसिअं सहत्थ	२६३
सुइय सुइं	७५९	हसिएहि उच्चालम्भा	५१३
सुइज्जइ हेम	३२९	हारो वेणीदण्हो	९९९
सुइवेहे मुसलं	५०१	हासाविओ जणो	१२३
सुरच्छलेण	३३२	हा हा किं तेण	७४८
सेअच्छलेण	२७८	हिअअं हिअए	४८५
सेउल्लणिअंवालग	७१८	हिअअ च्वेअ	२९०
सेउल्लिअसव्वंगी	४४०	हिअअट्ठिअस्स	२९८
सो अत्थो जो	२५१	हिअअण्णएहि	६१
सो को वि गुणाइ	५९१	हिअअम्मि वत्तसि	५०८
सो णत्थि एत्थ	९९१	हिअअहिन्तो	४५१
सो णा गओ	८५०	हिअए रोमुक्खित्तं	९१०
सो णाम संभरिज्जइ	९५	हिमजोअच्चुण्ण	८९३
सो तुज्झ कहा	८४	हियं णियामि	७९२

हुं णिलवज	९४०	होन्तपहिअस्म	४७
हेमन्तिआसु	६६	होन्ती वि णिप्पल	१३६
हेमन्ते हिमवअ	७६८	होमि वहरियअ	९९३
हेलाकरग	४०३		

• • •

परिशिष्ट दुसरें

(अ) अलंकारोल्लेखसूचि :

बारा आलंकारिकांनीं व एका सुभाषितसंग्रहात उद्धृत केलेल्या गाथाचा तपशील या कोष्टकात दिलेला आहे अखेरच्या रकान्यात अलंकारांची नावे दिली आहेत, या रूपात जेथे एकाहून अधिक नावे आलेली आहेत तेथें त्याबद्दल आलंकारिकाचा मतभेद आहे असें समजावें अलंकाराच्या व्याख्या शरीररूपणात टीकेंत दिलेल्या आहेत गाथेंतील भाव अगर नायिकेचा वर्ग दर्शविण्यासाठीं यांपैकीं काहीं गाथा आलंकारिकांनीं उद्धृत केलेल्या आहेत, याचा तपशील अखेरच्या रकान्यात दिलेला नाहीं इतर आलंकारिकांनीं आणखी काहीं गाथा उद्धृत केल्या आहेत, त्याचाही निर्देश या रकान्यात केलेला आहे

(आ) अलंकारसूचि :

अलंकारोल्लेखसूचीत नमूद केलेल्या अलंकारांचा या सूचीत गाथान्या कमाकांशी मेळ दिलेला आहे जो अक ठळक टकात घातलेला आहे त्या गाथे वरील टीकेंत त्या अलंकाराची व्याख्या दिलेली आहे असें समजावें

(अ :) अलंकारोद्धृतम्नामः :

गथा क्रमांक	अलंकारकोस्तुभ	अलंकारसहोदधि	अलंकाररत्नाकर	अलंकारसर्वस्व	वाक्यप्रकाश	काव्यप्रदीप	काव्यानुशासन	दशरूपक -	ध्वन्यालोक	वज्रालङ्कार	सरस्वतीकण्ठाभरण	साहित्यदर्पण	साहित्यमौमासा	अलंकार
क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	क्रमांक
२										×				
४	×				×	×						×	×	धर्मोक्ति, व्यंग्योक्ति, स्वभावोक्ति.
५								×		×				रसाश्रित भाव.
८											×		×	प्रकीर्णघटना.
९										×				
११	×													समाधि.
१२	×		×					×						वाक्शेष, व्यत्यास.
१३	×										×		×	निदर्शना, विकृत प्रपञ्चोक्ति संकर
१४			×	×							×			
१५											×			
१६	×										×			परिकर.
१७											×			
२०				×								×		उद्भेद, व्याज.
२१											×			
२२											×			
२५				×							×			अर्थापत्ति.
२७							×	×				×		
२८											×		×	
२९											×	×		
३३	×									×	×			विशेषोक्ति, समुच्चय.
३८										×	×			
३९											×	×		
४३											×	×		
४५										×				

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
१२७		X	X				X						X	व्याजोक्ति.
१३०							X	X			X		X	भाव
१३२	X													तुल्ययोगिता; विशेष.
१४१			X											
१४२											X			
१४३			X											हेतु.
१४५		X									X			अभिनय, स्वभावोक्ति, हेतु.
१४७											X			अप्रस्तुतप्रशंसा.
१४८		X									X			
११०											X			
१५८	X													पर्याय
१६१	X	X									X			(कुवलयानन्द) अन्योन्य, प्रतीयमान
१६३										X				
१७३			X				X		X	X				(चंद्रालोक).
१७५			X		X	X	X		X	X			X	(राकागम; भावप्रकाश)
१७६	X													परिवृत्ति.
१७८		X		X						X			X	आक्षेप.
१७९	X		X											पर्याय
१८०			X								X			(काव्यालंकार) गूढ, सूक्ष्म.
१८१														
१८२		X	X	X	X	X	X					X		(राकागम, उत्प्रेक्षा, विशेषोक्ति
१८३										X				
१८४											X			
१८८								X						
१९०	X									X				समुच्चय
१९३											X			अन्योन्य
१९४										X	X			
१९७	X									X	X			आक्षेप, तुल्ययोगिता,
१९८			X							X				विनोद
१९९											X		X	तद्गुण

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
२६३		X									X			भ्रान्तिमान्.
२६८										X				उपमा.
२७२			X											
२७३											X			
२७४									X		X			
२७५		X									X			सहोक्ति.
२७८										X				
२७९	X	X							X					अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनि, संकर
२८३	X									X				दीपक.
२८४										X				
२८६										X				
२८७	X													अप्रस्तुतप्रशंसा.
२८८			X								X			संकर.
२९१			X											स्वभावोक्ति
२९३											X			
२९६											X			
२९७			X											व्याजोक्ति.
२९९											X			
३००	X													धर्मवाचकोपमानदुसोपमा.
३०२	X		X											भ्रान्तिमान्.
३०३			X						X					अनन्वय.
३०५			X											अतिशय.
३११			X								X			रूप.
३१२													X	
३१४	X													
३१७	X													तद्गुण.
३१८			X									X		
३१९			X								X			दृष्टान्त.
३२३			X											वर्षापत्ति
३२३			X											तद्गुण, मीलित, विरेष.
३२८			X									X		उद्भेद.
३३०		X						X						

(अ :) अलंकारछेदसूचि :

गाथा प्रमा.क्र.	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
	अलंकारकोशुभ	अलंकारमहोदधि	अलंकाररत्नाकर	अलंकारसर्वस्व	काव्यप्रकाश	काव्यप्रदीप	काव्यानुशासन	रसरूपक	स्वयंश्लोक	वज्रजालभा	सरस्वतीकण्ठाभरण	साहित्यदर्पण	साहित्यमीमांसा	
१														कमाकि
४	X				X	X				X		X	X	धर्मोक्ति, व्यंग्योक्ति, स्वभावोक्ति
८								X		X				रसप्रेम भाव.
९											X	X		प्रवीणघटना.
११	X									X				समाधि.
१२	X		X					X						आक्षेप, व्याख्या.
१३	X										X	X		निदर्शना, विदित प्रपञ्चोक्ति सक
१४		X	X											
१५										X	X			
१६	X									X	X			परिक्ल.
१७										X	X			
२०												X		उद्धेद, व्याज.
२१											X			
२२			X							X	X			अप्योक्ति.
२३							X	X				X		
२४											X		X	
२५	X									X	X			विशेषोक्ति, गमुरूप.
२६										X				
२७											X			
२८													X	
२९														
३०										X				

ग	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
३										×				परभाग. अप्रस्तुतप्रशंसा, परिवृत्ति.
८								×			×			
२	×		×								×			
१										×				
१		×									×			
३										×	×			अपन्हुति. समुच्चय. अर्थापत्ति.
८										×	×			
२										×				
०		×										×		
१											×			
१										×	×		×	विरोध.
०											×			
०										×	×			
०											×			
०										×	×			
१											×		×	अर्थान्तरग्यास. परिवृत्ति, पर्याय.
१	×		×				×				×		×	
१										×	×			
१									×		×			
०										×	×			
३											×		×	पर्याय.
३	×									×				
१										×				
१										×				
०										×				

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
१२७		X	X				X							व्याजोक्ति.
१३०							X	X				X	X	भान
१३२	X													तुल्ययोगिता: विशेष.
१४१			X											
१४२												X		
१४३			X											हेतु.
१४५		X										X		अभिनय, स्वभावोक्ति, हे
१४७												X		अप्रस्तुतप्रशंसा.
१४८		X										X		
१५०												X		
१५८	X													पर्याय.
१६१	X	X										X		(कुवलयानन्द) अन्योन्य, प्रतीपमा
१६३											X			
१७३		X					X		X	X				(चंद्रालोक).
१७५		X			X	X	X		X					(राकागम, भावप्रकाश).
१७६	X												X	परिवृत्ति.
१७८		X		X							X			X
१७९	X		X											आशेष.
१८०			X											पर्याय.
१८१												X		(काव्यालंकार) गूढ, सूक्ष्म
१८२		X	X	X	X	X	X				X		X	(राकागम) उत्प्रेक्षा, विरोधो
१८३														
१८४											X			
१८६												X		
१९०	X													
१९१											X			गगुह-य.
१९४												X		अन्योन्य.
१९५											X	X		
१९७											X	X		आशेष, तुल्ययोगिता
१९८											X			विरोध.
१९९												X	X	सदृश.

	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
१०										X				भाव
११										X				
१२	X		X							X				प्रतीप.
१३										X				
१४			X							X				विरोध, विशेषोक्ति
१५	X		X							X				उपमानलुप्तोपमा, सकर
१६										X				
१७										X				
१८			X								X			तत्र
१९							X							
२०	X										X		X	निदर्शना
२१											X			धर्मोपमानलुप्तोपमा .
२२			X								X			
२३	X					X			X					विध्याभास, व्यतिरेक
२४									X	X				
२५	X	X							X	X				परिवृत्ति
२६										X				दीपक
२७	X									X			X	
२८			X							X				तद्गुण
२९										X				सम
३०			X						X					अतिशय
३१	X								X					परिसङ्ख्या
३२									X					
३३										X			X	अभिनय
३४										X				
३५		X								X			X	

वाया क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
२६३		X									X			भ्रान्तिमान्.
२६८										X				उपमा.
२७२			X											
२७३											X			
२७४									X		X			
२७५		X									X			सहोक्ति.
२७८										X				
२७९	X	X							X					अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनि, सं
२८२	X									X				दीपक.
२८४											X			
२८६											X			
२८७	X													अप्रस्तुतप्रशंसा.
२८८			X								X			सदृश
२९९			X											स्वभावोक्ति.
२९३											X			
२९६											X			
२९७			X											व्याजोक्ति.
२९९											X			
३००	X													धर्मवाचकोपमानतुलोपमा
३०२	X		X											भ्रान्तिमान्
३०३			X						X					अनन्वय
३०५			X											अतिशय.
३११			X							X				अप्य.
३१२														
३१६	X												X	
३१७	X													तद्गुण.
३१८			X								X			
३१९			X							X				दृष्टान्त.
३२२			X											अर्थापत्ति.
३२३			X									X		तद्गुण, मीलन, विशेष.
३२६			X											उद्देश.
३२७		X						X						

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
४२०											X			
४२५													X	
४३०										X				
४३२										X				
४४०											X			
४४९	X													
४५२	X													
४५७		X								X				
४५८					X		X							
४६४	X										X			
४६५											X			
४६८							X							
४७०										X				
४७३											X			
४७५										X				
४७६				X										
४७८				X										
४७९				X										
४८१														
४८७											X			
४९३											X			
४९५											X			
४९८											X			
५०३											X			
५१३											X			
५०६	X										X			
५३४														
५३३	X										X			
५४०														
५४१											X			
५४३											X			
५४५														
५४७														

परिच्छिप्ति
पयाय, वनोक्ति

सूत्रम्

संकर

अन्यत्र
अनुमान

विरोध, विरोधाभास

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	खलंकार
६५५											X			अतद्गुण, तद्गुण, विरोध अभिनय, नियम.
६६०								X						
६६२													X	
६६५		X	X	X	X	X	X							
६६७		X	X		X	X	X		X	X		X	X	
६६९										X				
६७१										X				
६७३									X					
६७५											X		X	
६८६										X				सहोक्ति.
६९१	X									X				
६९८										X				
७०२					X	X								
७०३									X					
७०६											X			रूपक.
७०७	X										X			
७१०		X									X			
७१०	X									X				
७११	X													
७२४										X				विचित्र, विषम. विषम, विषाद.
७२६														
७२९											X			
७३१						X								
७३७												X		
७४०										X				तद्गुण.
७४६										X				
७४७										X				
७४९										X				
७५०											X			
८०३	X											X		तद्गुण.
८०९										X				
८१०					X	X	X			X				

(आ) अलंकार-सूचि

अलकारोल्लेख-सूचीत निर्दिष्ट वेलेल्या अलकाराचे कोष्टक

अतद्गुण ६६५	उपचारसमासभेद ६२२
अतिशय २५०, ३०५, ८३८	उपमानलसोपमा २१३
अतिशयोक्ति ५७०, ९६३	गूढ १८०
अनन्वय ३०३	छेकोक्ति ३३८
अनुमान ९७, ४७८, ५४२, ८९१	तद्गुण १९९, २४६, ३१७, ३२३, ६६५, ८०२
अन्योन्य १६१, १९३, ९४७	तन्न २२५
अपन्हुति ७०, ८७४, ८८०, ९६५, ९७१	तुल्ययोगिता १३२, १९७, २९२
अप्रस्तुतप्रशंसा ५०, १४७, २७९, २८७, ४०५, ४१८, ५२६, ८७२, ९७९	दीपक २४३, २८२, ६३९, ९७०
अभिनय ४९, १४५, २५७, ६६७, ९६७	दृष्टान्त ३१९
अर्थान्तरयास १००	धर्मवाचकोपमानलसोपमा ३००
अर्थापत्ति २५, ८४, ३२२	धर्मापमानलसोपमा २२८
अशक्य ८७६	निदर्शना १३, २२७
असम ९८९	नियम ३८४, ६६७, ९४५, ९६९
असंगति ९७५	परमाण ४८
आदर ८८१	परिहर १६
आक्षेप १२, १७८, १९७, २०१, ३५०, ४०१, ६०२	परिशृति ५० १०६ १७६, २३८, ४४१
उत्तर ६२९, ९४५, ९६०, ९६९	परिसंख्या २५१, ८९१, ९६९
उत्प्रेक्षा १८२, १०८ ९३० ९७१	पर्याय १०६, ११२, १५८, १७९, ३७२, ४५२, ९८०
उद्भेद २०, ३३२, ३४१ ३५९, ८७४	प्रतीर्णघटना ८
उपमा २७२, ५६०	प्रतिभा ९८०
	प्रतीप २०७, ९६६

प्रपञ्चोक्ति १३
 विवप्रतिविम्ब ४, ११७, ३९५,
 ५१९
 विम्बोक्त ७९
 मान १०७, १३०, २००, ९१०
 भाविक ९५२
 भावसकर ४०९
 भ्रान्ति २६३
 भ्रातिमान् ३०२, ३४६, ५५१
 मालिना ३८४
 मालापमा ३१३ ६०९
 मालित ३०३
 रूपर ३४४, ५६० ५७७, ७०७,
 ९७४, ९९१
 रोध १९७
 लाटानुप्रास ९८३
 लुप्तोपमा ९८९
 वक्तृबोधव्ययोग ६१७
 वक्रोक्ति ४१२
 विचित्र ३६९, ७१५
 विध्याभास २३०, ९३८
 विधि ५६६
 विनोद १९८
 विभावना ६४७ ९३०
 विरोध ८७, २१२ ३२६, ५३३,
 ६६५, ७२१ ९६५
 विरोधाभास २१०, ३६२

विवेक ३२३
 विशेष १३२, ९४१
 विशेषोक्ति ३६, १८०, २१२
 ५९१
 विषम ११५, ९७१
 विषाद ७२१
 व्यतिरेक २३०, १११, ४७० ९९०
 व्यत्यास १२
 व्यग्योक्ति ४, १०७
 व्याजोक्ति २०, १२७, २९७ ८८०
 श्लेष ३११
 सम २४८
 समाधि ११
 समासोक्ति ६५७, ९६५, ९८७
 समुच्चय ३६ ७२, १९०
 सहोक्ति २७५, ६९१
 सकर १३, २१३, २७९, ७८८,
 ४६८, ५७६, ९५७, ९७१,
 ९९१
 सद्यष्टि ९९१
 स्मरण ९६८
 स्वभावोक्ति ४, १४५, २९१ ९१८
 सामान्य ६०७
 सूक्ष्म १८०, ४११, ४६४, ८१९
 हेतु १४३, १४५, ३३६, ९५४
 शेषक ३६९

(आ) अलंकार-मूचि

अलंकारोल्लेख-सूचीत निर्दिष्ट केलेल्या अलंकाराचें कोष्टक

अतद्गुण	६६५	उपचारसमासभेद	६२२
अतिसय	२५०, ३०५, ८३८	उपमानलुप्तोपमा	२१३
अतिशयोक्ति	५००, ९६३	गूढ	१८०
अनन्वय	३०३	छेकीक्ति	३३८
अनुमान	९७, ४७८, ५४२, ८९१	तद्गुण	१९९, २४, ३१७, ३२३, ६६५, ८०२
अन्यान्य	१६१, १९३, ९४७	तन्त्र	२२५
अपन्हुति	७७, ८७४, ८८०, ९६५, ९७१	तुल्ययोगिता	१३२ १९७, २९२
अप्रस्तुतप्रशंसा	५०, १४७, २७९, २८७, ४०५, ४१८ ५२६, ८७२, ९७९	दीपक	२४३ २८२, ६३९ ९७०
अभिनेय	४९, १४५, २५७, ६६७, ९६७	दृष्टान्त	३९१
अर्थान्तरन्यास	१००	धर्मवाचकोपमानलुप्तोपमा	३००
अर्थापत्ति	२५, ८४, ३२७	धमाक्ति	४
अशक्य	४७६	धर्मोपमानलुप्तोपमा	१२८
असम	९८९	निदर्शना	१३ २२७
असंगति	९७५	नियम	३८४ ६६७, ९४५, ९६९
आदर	८८१	परभाग	४८
आक्षेप	१२, १०८, १९७, २०१, ३५०, ४०९, ६०२	परिवर	१६
उत्तर	६२९, ९४५, ९६५ ९६९	परिवृत्ति	५०, १०६, १७६, २३८, ४४९
उत्प्रेक्षा	१८२, ९२८, ९३० ९७१	परिसंख्या	२५१ ८९१, ९६९
उद्भेद	२०, ३३२ ३४१, ३५९ ८७४	पर्याय	१०६ ११२, १५८, १७९, ३७२, ४५२, ९८२
उपमा	२७२ ५६०	अकीर्णघटना	८
		प्रतिमा	९८०
		प्रतीप	२०७, ९६६

प्रपञ्चोक्ति १३
 विवप्रतिषिद्ध ४, ११७, ३९५,
 ५६०, ५६९
 विव्बोक ७९
 भाव १०७ १३०, २००, ९१०
 भाविक ९५२
 भावसकर ४०९
 भ्रान्ति २६३
 भ्रातिमान् ३०२, ३४६, ५५१,
 मालिका ३८४
 मालोपमा ३६३, ६०९
 मीलित ३२३
 रूपक ३४४, ५६०, ५७७, ७०७,
 ९७४, ९९१
 रोध १९७
 लाटानुभास ९८३
 लुप्तोपमा ९८९
 वक्तृबोद्धव्ययोग ६६७
 वक्रोक्ति ४५२
 विचित्र ३६९ ७१५
 विध्याभास २३०, ९३८
 विधि ५६६
 विनोद १९८
 विभावना ६४७, ९३०
 विरोध ८७, २१२, ३२६, ५३३,
 ६६५ ७२१, ९६५
 विरोधाभास २५२, ३६२

विवेक ३२३
 विशेष १३२, ९४१
 विशेषोक्ति ३६, १८७, २१२,
 ५९१
 विषम ७१५, ९७६
 विषाद ७२१
 व्यतिरेक २३०, ३६१, ४७०, ९९०
 व्यत्यास १२
 व्यग्नोक्ति ४, १२७
 व्याजोक्ति २०, १२७, २९७, ८८०
 श्लेष ३११
 सम २४८
 समाधि ११
 समासोक्ति ६५७, ९६५, ९८७
 समुच्चय ३६, ७२, १९०
 सहोक्ति २७५, ६९१
 सकर १३, २१३, २७९, २८८,
 ४६८, ५७६, ९५७ ९७६,
 ९९१
 ससृष्टि ९९१
 स्मरण ९६८
 स्वभावोक्ति ४, १४५, २९१, ९८८
 सामान्य ६०७
 सूक्ष्म १८०, ४१६, ४६४, ८६९
 हेतु १४३ १४५, ३३६ ९५४
 क्षेपक ३६९

परिशिष्ट तिसरें कावि व कवयित्री

पीतांबर	भुवनपाल	पीतांबर	भुवनपाल
१ शालिवाहन	हाल	१८	श्रीवर्मण
२ हाल कु	पांडिस	१९ गज	गुण
४ योदित, बोदिस कु	सालाहण	२० चंदस्वामिन्	वर्षे
५ त्रिलोक, चुधोद कु	चलोउय	२१ कलिराज	कलिम
६ मकरन्द	मकरन्दसेर	२२	बहुराग
७ प्रवरराज, अमरराज, कु		२३ मकरद	मेघाधकार
८ कुमारिल	कुमारिल	२४ ब्रह्मचारिन्	ब्रह्मचारिन्
९	महिभूपाल	२५ कालसार	कालसार
१० अनीक, खिरिराज कु	दुर्गस्वामिन्	२६ अर्धराज्य	वत्सराज
११	दुर्गस्वामिन्	२७ कुमार	वत्सराज
१२ दुर्गस्वामिन्		२८ प्रणाम	कृताल
१३ हाल कु ग.	हाल	२९ शल्याण	
१४ भीमस्वामिन् कु ग		३० हरिजन	हरिराज
१५ गजसिंह	रुद्रमुत	३१ अगराज	बासपतिराज
१६ शालिवाहन	श्री शातवाहन	३२ भोगिक	भोज
१७	श्रीवर्मण	३३ अनग	अनगदेव
		३४ अनग	रविराज
		३५ शालिवाहन	हाल
		३६ मल्लोव	मादिल
		३७ अकटक	अदभक
		३८	शुभोदक

पीतांबर	भुवनपाल	पीतांबर	भुवनपाल
३९ कविराज	विन्ध्य	६५ मुरारज	वाल्मीकराज
४०	मुग्ध	६६ धीर	कृष्णराज
४१ नाथा	रोहा	६७ धीर.	कोटिहिक
४२ वल्लभ	वल्लभ	६८ कालाधिप	चित्रराज
४३ अमृत	वैरसिंह	६९ अनुराग.	धृतराज
४४ रतिराज	कविराज	७० अनुराग	चंद्रपुटिका
४५ प्रवरराज	प्रवरराज	७१	मुद्रसील
४६ लप	मेघट	७२	अज्ज्ञ
४७ सिंह	सीहल	७३ वसलक	पीतहर्म्यग
४८ अनिरुद्ध	अनिरुद्ध	७४ पौलिनय	पालितक
४९ सुरभवत्सल	सुरभवक्ष	७५	वासुदेव
५० स्वर्गवर्म	गजवर्म	७६ भामविक्रम	भीमविक्रम
५१ काल	हाल	७७ विनयाधित	विरयादित
५२ वैशार.	कैरल	७८ मुक्ताधर	मुक्ताफल
५३ मन्मथ	गन्मुल	७९ काटिल	काटिलक
५४ वर्ण	वर्णराज	८० मकरन्द	मधुकर
५५ मकरद	करमदशेल	८१ स्वाभिक	मधुकर
५६ कुसुमायुध	कुसुमायुध	८२ स्वाभिक	स्वामिन
५७ गतलज्ज	गृहलपित	८३ कृतज्ञशील	कृतपुराशील
५८ असद्वश	असद्व	८४ ईशान	निघट्ट
५९ गुग्धाधिप	हृणाधिप	८५ आदिवराह	आदिवराह
६० गुग्धाधिप	विगृहाराज	८६ प्रहता	प्रथिवी
६१ गुग्धाधिप	विचित्र	८७ रेखा	रेवती
६२ प्रधराज	इंधराज	८८ ग्रामकूट	ग्रामकूटिका
६३ कालित	पात्रिज	८९ पोट	पुष्टि
६४ प्रवरसेन.	मधरमेन	९० रेवा	

पीतांबर	मुचनपाल	पीतांबर	मुचनपाल
११ गजदेव		११७ शालिवाहन	काहिल
१२ मातंग	मातंग	११८ शालिवाहन	कृष्णराज
१३ वज्र	वज्रुक	११९ शालिवाहन	स्वददास
१४ हारकुत	फरकुत	१२० शालिवाहन	
१५ वप्रराज	वाक्पतिराज	१२१ गधराज	
१६ स्थिरसाहस	स्थिरसाहस	१२२ कर्णपुत्र	कर्णपूर
१७ वप्रराज		१२३ अकिराग	अनुराग
१८ मकरन्द	नन्नराज	१२४ राम	राम
१९ श्रीशक्तिक	धर्मण	१२५ राम	प्रवरसेन
१०० श्रीशक्तिक	नरनाथ	१२६ उजय	
१०१ मान	मान	१२७ शालिवाहन	
१०२ मान	ग्रामणाक	१२८ शालिक	ग्रामकुटिका
१०३ मान	महाइय	१२९ शालिक	स्वामिन्
१०४ मान	श्रीधर्मिल	१३० शालिवाहन	सुरभिष्ट
१०५ महादेव	दामोदर	१३१ सोमराज	वागराज
१०६ दामोदर		१३२ ब्रह्मगति	
१०७ अलीक	महादेव	१३४ विक्रमराज	
१०८ अमर	नमर	१३५ कीर्तिराज	कीर्तिरसिक
१०९ कालसिंह	कालिसिंह	१३६ बुद्धपुत्र	कदुष्क
११० मृगाक	रसिक	१३७ शक्तिहस्त	माधव
१११ मृगाक	लाराभद्रक	१३८	देवराज
११२ निधिविग्रह	नारायण	१३९ अनुराग	अनुराग
११३ सुद	मृगेंद्र	१४०	हाल
११४ सुर	गुरम	१४१ वैरशक्ति	रवशक्ति
११५ कमल	कमलाकर	१४२	बधुधर्मन्
११६ हालिक	ललित	१४४ धन्योपित.	मालवाधिय

पीतांबर	भुवनपाल	पीतांबर	भुवनपाल
१४५ बल्यीपित.	मालवाधिप	१७४	व्याघ्रस्वामिन्
१४६	विजयशक्ति	१७५	अम्भलक्ष्मी
१४७	हाल	१७७	नागधर्म
१४८	विरहागल	१७९	हाल
१४९	अवटक	१८०	अविरत
१५०	वेशवराज	१८१	माधवशक्ति
१५१ कलक.	निष्कलंक	१८२	नागभट्ट
१५२	मातंग	१८३	अचल
१५३	मातुल	१८४	हाल
१५४	सवज्ज	१८५	साहस
१५५	मगलफलश	१८६	निकीप
१५६	हाल	१८७	शङ्ख
१५७	प्रवरराज	१८९	अनंगदेव
१५९	हरिकेशय	१९०	धर्मिण
१६०	गुणाल	१९१	हाल
१६१	भ्रातृ	१९२	मदाहड
१६२	स्वधर्मण	१९३	स्थिरवित्त
१६३	रेदा	१९४	काटिल
१६४	हाल	१९५	गागिल
१६५	काटिल	१९६	वत्सराज
१६६	स्वामिन्	१९७	भाव
१६७	आचराज	१९८	वशपुत्र
१६८	महिषासुर	१९९	हरिष्ट
१६९	पुष्टरीक	२००	मणिनाग
१७१	जस्वादिन	२०१	राघदेव
१७२	गर्भस्वामिन्	२०२	प्रवरसेन

पीतांबर	मुचनपाल	पीतांबर	मुचनपाल
२०३	कुठलहारितन	२३४	आळ्यराज
२०४	बंघुदत्त	२३५	हाल
२०५	हाल	२३६	केज्जर
२०७	नागहरितन	२३७	मल्लसेन
२०८	प्रवरसेन	२३९	अनुराग
२०९	मानुशक्ति	२४१	मन्मथ
२१०	माधवराज	२४२	वल्लभद्व
२११	अनंग	२४३	चुंदर
२१२	अहमरि	२४४	इक्षक
२१३	लिविक्रम	२४५	रोलदेव
२१५	हाल	२४७	हाहुल
२१६	सर्वसेन	२४८	मुचरित
२१७	पालितक	२४९	मुइन
२१८	आळ्यराज	२५०	सज्जक
२१९	देवराज	२५१	हाल
२२०	गरिवेसरिन	२५२	रिद्र
२२१	ब्रह्मचारिन	२५४	पालितक
२२२	अनवरत	२५५	गोविंदस्वामिन
२२५	मकरन्द	२५६	पालितक
२२६	विक्रम	२५७	पालितक
२२७	हाल	२५८	कविराज
२२८	अग्रलक्ष्मी	२५९	हाल
२२९	वज्रभ	२६०	ऊर्ध्ववंश
२३०	अममयाद	२६१	दुर्विदग्ध
२३२	निष्ठाम	२६२	पालितक
२३३	गर्वसेन	२६३	अग्रलक्ष्मी

पीतांबर	भुवनपाल	पीतांबर	भुवनपाल
२६४	मुईक	२९५	खल
२६५	हाल	२९६	विपद
२६६	पराक्रम	२९७	समाविपमाक
२६७	समुद्रशक्ति	२९८	सर्वस्वामिन्
२६८	हाल	२९९	कीर्तिवर्मन्
२६९	मेघनील	३००	आलक
२७०	राधव	३०१	शिखंडिन्
२७१	पर्वतकुमार	३०२	कलसचिन्ह
२७३	हाल	३०३	माधव
२७५	ईशान	३०४	शशिप्रभा
२७६	समरस	३०५	ग्रामकुट्टिका
२७७	निरवग्रह	३०६	सुग्रीव
२७८	हाल	३०८	भूषण
२७९	जीवदेव	३१०	सुदर्शन
२८०	विन्ध्यराज	३११	अनुराग
२८१	विशुद्धशील	३१२	हाल
२८३	अलंकार	३१३	पंडित
२८५	अभिनवगजेन्द्र	३१४	नरसिंह
२८७	रत्नाकर	३१५	नागहस्तिन्
२८८	हरिमृग	३१६	तिलोचन
२८९	लक्ष्मण	३१७	यज्ञस्वामिन्
२९०	कृष्णचित्त	३१८	धीमाधव
२९१	कृष्णराज	३१९	अवन्तिधर्मण
२९२	राज्यधर्मन्	३२०	प्रवरराज
२९३	पाहिल	३२२	हंस
२९४	मधुसूदन	३२३	हंस

[illegible]

श क्र	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	कमांक
१	×										×			प्रातिमान्
२										×				अस्थानस्थपद उत्प्रेषादोप.
३						×				×			×	उपमा, रूपक.
४								×		×		×		
५										×	×			विधि.
६	×		×								×			अतिशयोक्ति, परिहास.
७						×				×	×			
८										×	×			संस्तर.
९	×									×	×			रूपक
१०	×									×			×	विशेषोक्ति
११		×			×	×				×				आक्षेप
१२											×			सामान्य.
१३	×										×			मालि, पना.
१४											×			उपचारग्रन्थभेद.
१५									×					उत्तर
१६								×						
१७	×									×				दीपक.
१८											×			विभारना
१९										×				
२०										×				
२१										×				
२२										×				
२३										×				
२४										×				
२५										×				
२६										×				
२७										×				
२८										×				
२९										×				
३०										×				
३१										×				
३२										×				
३३										×				
३४										×				
३५										×				
३६										×				
३७										×				
३८										×				
३९										×				
४०										×				
४१										×				
४२										×				
४३										×				
४४										×				
४५										×				
४६										×				
४७										×				
४८										×				
४९										×				
५०										×				
५१										×				
५२										×				
५३										×				
५४										×				
५५										×				
५६										×				
५७										×				
५८										×				
५९										×				
६०										×				
६१										×				
६२										×				
६३										×				
६४										×				
६५										×				
६६										×				
६७										×				
६८										×				
६९										×				
७०										×				
७१										×				
७२										×				
७३										×				
७४										×				
७५										×				
७६										×				
७७										×				
७८										×				
७९										×				
८०										×				
८१										×				
८२										×				
८३										×				
८४										×				
८५										×				
८६										×				
८७										×				
८८										×				
८९										×				
९०										×				
९१										×				
९२										×				
९३										×				
९४										×				
९५										×				
९६										×				
९७										×				
९८										×				
९९										×				
१००										×				
१०१										×				
१०२										×				
१०३										×				
१०४										×				
१०५										×				
१०६										×				
१०७										×				
१०८										×				
१०९										×				
११०										×				
१११										×				
११२										×				
११३										×				
११४										×				
११५										×				
११६										×				
११७										×				
११८										×				
११९										×				
१२०										×				
१२१										×				
१२२										×				
१२३										×				
१२४										×				
१२५										×				
१२६										×				
१२७										×				
१२८										×				
१२९										×				
१३०										×				
१३१										×				
१३२										×				
१३३										×				
१३४										×				
१३५										×				
१३६										×				
१३७										×				
१३८										×				
१३९										×				
१४०										×				
१४१										×				
१४२										×				
१४३										×				
१४४										×				
१४५										×				
१४६										×				
१४७										×				
१४८										×				
१४९										×				
१५०										×				
१५१										×				
१५२										×				
१५३										×				
१५४										×				
१५५										×				
१५६										×				
१५७										×				
१५८										×				
१५९										×				
१६०										×				
१६१										×				
१६२										×				
१६३										×				
१६४										×				
१६५										×				
१६६										×				
१६७														

गाथा क्रमांक	१	२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	वर्णकार
६५५										×			
६६०							×						
६६१												×	
६६८		×	×	×	×	×	×						अतद्गुण, सद्गुण, अभिनय, नियम
६६७		×	×		×	×	×	×	×		×	×	
६६९									×	×			
६७१									×	×			
६७३								×					
६७५											×	×	
६८६										×			
६९१	×									×	×		सहोक्ति
६९८										×			
७०२					×	×							
७०३								×					
७०६											×		
७०७	×										×	×	रूपक
७१२		×									×		
७१५	×									×			विचित्र, विषम
७२१	×												विषम, विषाद
७१४										×			
७२६											×		
७२९											×		
७३१						×							
७३७											×		
७४०													
७४६										×			
७४७										×			
७४९										×			
७७३										×			
८०२	×										×		तद्गुण
८०९										×			
८१०		×				×	×	×		×			

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
११०										×	×			भाव.
१२८		×			×									उत्प्रेक्षा
१२९										×				
१३०					×	×								उत्प्रेक्षा, विभावना
१३१							×							
१३३					×	×								
१३४		×			×	×								
१३८			×				×		×					विध्याभास
१४०											×			
१४१			×		×	×								विशेष
१४३													×	
१४५		×	×		×	×	×		×	×				उत्तर, नियम
१४६													×	
१४७					×	×	×							अन्योन्य
१४८														
१५०		×			×	×					×			
१५१														
१५२		×					×				×		×	
१५३							×				×			भाविक.
१५४					×	×			×				×	
१५६					×	×	×		×					(राकागम), हेतु
१५७		×			×	×	×							
१५८					×				×					
१६०							×	×	×					(राकागम), सकर
१६१							×	×	×				×	
१६२		×					×	×			×			
१६३	×	×		×	×	×	×	×					×	
१६४	×	×			×	×				×				अतिशयोक्ति.
१६५			×		×	×								
१६६		×	×	×	×	×								उत्तर (अपन्हुतिसङ्घ, विभावनालंकार समासोक्ति प्रतीप

परिशिष्ट तिसरें

कवि व कवयित्री

(कु कुलवाल्देव टीका, ग गगाधर टीका, जाड टक कवियित्री)

ग क्र. पीतावर	भुवनपाल	ग क्र पीतावर	भुवनपाल
१ शालिवाहन	हाल	१८	श्रीवर्मण
२ हाल कु	पोटिस	१९ गज	गुण
४ योदित, बोटिस कु	सालाहन	२० चद्रस्वामिन्	वधप
५ तिलोक, चुलोह कु	चलोहय	२१ कलिराज	कलिंग
६ मकरन्द	मयरन्दसेर	२२	बहुराग
७ प्रवरराज, अमरराज कु		२३ मकरद	मेघाधकार
८ कुमारिल	कुमारिल	२४ ब्रह्मचारिन्	ब्रह्मचारिन्
९	महिभूपाल	२५ कालसार	कालसार
१० अनीक, सिरिराज कु	दुर्गस्वामिन्	२६ अर्धराज्य	वत्सराज
११	दुर्गस्वामिन्	२७ कुमार	वत्सराज
१२ दुर्गस्वामिन्		२८ प्रणाम	कृताल
१३ हाल कु ग	हाल	२९ शल्याण	
१४ भीमस्वामिन् कु ग		३० हरिजन	हरिराज
१५ गजसिंह	रदसुत	३१ अगराज	वाक्पतिराज
१६ शालिवाहन	श्री शातवाहन	३२ भोगिक	भोज
१७	श्रीवर्मण	३३ अनग	अनगदेव
		३४ अनग	रविराज
		३५ शालिवाहन	हाल
		३६ मल्लोक	माहिल
		३७ अवदक	अदबक
		३८	चुलोहक

गा.क्र. पीताम्बर	भुवनपाल	गा.क्र. पीताम्बर	भुवनपाल
३९ कविराज	विन्ध्य	६५ मुत्तराज	आन्ध्रराज
४०	सुग्ध	६६ धीर	कृष्णदेव
४१ नाथा.	रोहा	६७ धीर	कोटिका
४२ वज्रभ	वज्रभ	६८ बालाधिप	चित्तराज
४३ अमृत	वैरसिंह	६९ अनुराग	धृतराज
४४ रातराज	कविराज	७० अनुराग	चन्द्रपुटिका
४५ प्रवरराज	प्रवरराज	७१	मुद्रसाल
४६ लप	मेघट	७२	अज्ज्ञ
४७ सिंह	सीहल	७३ वमलक	पीतहर्म्यण
४८ अनिरुद्ध	अनिरुद्ध	७४ पौलिनय	पालितक
४९ सुरभवत्सल	सुरभवत्स	७५	वासुदेव
५० स्वर्गवर्म	गजवर्म	७६ भीमविक्रम	भीमविक्रम
५१ काल	हाल	७७ विनयायित	विरयादित
५२ वैशार	कैरल	७८ मुक्ताधर	मुक्ताफल
५३ मन्मथ	रणसुर	७९ काटिल	काटिलक
५४ कर्ण	कर्णराज	८० मकरन्द	मधुकर
५५ मकरद	करमदशेख	८१ स्वामिक	मधुकर
५६ कुसुमायुध	कुसुमायुध	८२ स्वामिक	स्वामिन्
५७ गजलज्ज	गृहलघित	८३ कृतज्ञशील	कृतपुराशील
५८ असदृश	असदृ	८४ ईशान	निघट्ट
५९ सुग्धाधिप	हृणाधिप	८५ आदिवराह	आदिवराह
६० सुग्धाधिप	विग्जुहराज	८६ प्रहता	पृथिवी
६१ सुग्धाधिप	विचित्र	८७ रेवा	रेवती
६२ ब्रह्मराज	ईश्वरराज	८८ ग्रामकूट	ग्रामकुटिका
६३ कालित	पालिक	८९ पोट	पुटित
६४ प्रवरसेन	सथरसेन	९० रेवा	

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
११ गजदेव		११७ शालिवाहन	काहिल
१२ मातंग	मातंग	११८ शालिवाहन	कृष्णराज
१३ वज्र	वज्रुक	११९ शालिवाहन	स्कंददास
१४ द्वारकुत	करकुत	१२० शालिवाहन	
१५ वप्रराज	वाक्पतिराज	१२१ गंधराज	
१६ स्थिरसाहस	स्थिरसाहस	१२२ कर्णपुत्र	कर्णपूर
१७ वप्रराज		१२३ अविराग	अनुराग
१८ मकरन्द	नन्नराज	१२४ राम	राम
१९ श्रीशाक्तिक	धर्मण	१२५ राम	प्रवरसेन
१०० श्रीशाक्तिक	नरनाथ	१२६ उजय	
१०१ मान	गान	१२७ शालिवाहन	
१०२ मान	ग्रामणीक	१२८ शालिक	ग्रामकुटिका
१०३ मान	महाइय	१२९ शालिक	स्वामिन्
१०४ मान	श्रीधर्मिल	१३० शालिवाहन	सरभिरक्ष
१०५ महादेव	दामोदर	१३१ सोमराज	वोगराज
१०६ दामोदर		१३२ ब्रह्मगति	
१०७ अलीक	महादेव	१३४ विक्रमराज	
१०८ अमर	चमर	१३५ कीर्तिराज	कीर्तिरासिक
१०९ कालसिंह	कालियभिह	१३६ कुदपुत्र	कुदुधक
११० मृगाक	रसिक	१३७ शाचहस्त	माधव
१११ मृगाक	तारामद्रक	१३८	देवराज
११२ निधिविग्रह	नारायण	१३९ अनुराग	अनुराग
११३ सुद	मृगेंद्र	१४०	हाठ
११४ घुर	गुरप	१४१ वैरशक्ति	रवशक्ति
११५ कमल	कमलाकर	१४२	बधुधर्मन्
११६ हालिक	ललित	१४४ बल्यापित	मालवाधिप

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाठ	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
१४५ बलवीरपित्त.	मालवाधिप	१७४	व्याघ्रस्वामिन्
१४६	विजयशक्ति	१७५	अन्धलक्ष्मी
१४७	हाल	१७६	नागधर्म
१४८	विरहाणल	१७७	हाल
१४९	अवतंक.	१७८	अविरत
१५०	केशवराज	१७९	माधवशक्ति
१५१ कलंक.	निष्कलंक	१८०	नागभट्ट
१५२	मातंग	१८१	अचल
१५३	मातुल	१८२	हाल
१५४	सवज्ज	१८३	साहस
१५५	मंगलकलश	१८४	निरोप
१५६	हाल	१८५	शल्ल
१५७	प्रवरराज	१८६	अनंगदेव
१५८	हरिकेशव	१८७	धर्मिण
१५९	गुणाब्ज	१८८	हाल
१६०	भ्रातृक	१८९	मदाहड
१६१	स्वधर्मण	१९०	स्थिरवित्त
१६२	रेखा	१९१	काटिल्ल
१६३	हाल	१९२	गागिल
१६४	काटिल्ल	१९३	वत्सराज
१६५	स्वामिन्	१९४	भाव
१६६	आचराज	१९५	कशपुन
१६७	महिषासुर	१९६	हरिश्चन्द्र
१६८	पुण्डरीक	१९७	मणिनाग
१६९	नरवाहन	२००	राघदेव
१७०	सर्वस्वामिन्	२०१	प्रवरसेन
१७१		२०२	

गा.क्र. पीतांबर	भुधनपाल	गा.क्र. पीतांबर	भुधनपाल
२०३	कुडलहस्तिन्	२३४	आद्यराज
२०४	पुंयुदत्त	२३५	हाल
२०५	हाल	२३६	बेज्जर
२०७	नागहस्तिन्	२३७	मल्लमेन
२०८	प्रवरसेन	२३९	अनुराग
२०९	मानुशकि	२४१	मन्मथ
२१०	माधवराज	२४२	वल्मह
२११	अनग	२४३	सुदर
२१२	अहमरि	२४४	इल्लक
२१३	निविक्रम	२४५	रोलदेव
२१५	हाल	२४७	हाहुल्ल
२१६	सर्वसेन	२४८	भुचरित
२१७	पालित्तक	२४९	सुदक
२१८	आद्यराज	२५०	सजन
२१९	देवराज	२५१	हाल
२२०	अरिकेसरिन्	२५२	रिद्रि
२२१	ब्रह्मचारिन्	२५४	पालित्तक
२२२	अनवरत	२५५	गोविंदस्वामिन्
२२५	मकरन्द	२५६	पालित्तक
२२६	विक्रम	२५७	पालित्तक
२२७	हाल	२५८	कविराज
२२८	अन्ध्रलक्ष्मी	२५९	हाल
२२९	बल्लभ	२६०	ऊर्ध्ववश
२३०	असमसाह	२६१	दुर्विदग्ध
२३२	निष्पम	२६२	पालित्तक
२३३	सर्वसेन	२६३	अन्ध्रलक्ष्मी

गा क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा क्र. पीतांबर	भुवनपाल
२६४	सुईय	२९५	राल
२६५	हाल	२९६	विपद
२६६	पराक्रम	२९७	समविपभाव
२६७	समुद्रशक्ति	२९८	सर्वस्वामिन्
२६८	हाल	२९९	कीर्तिवर्मन्
२६९	मैघनाथ	३००	आठक
२७०	राघव	३०१	शिराडिन्
२७१	पर्वतकुमार	३०२	फलसचिन्ह
२७२	हाल	३०३	माधव
२७५	ईशान	३०४	शशिप्रभा
२७६	समरस	३०५	ग्रामसुटिका
२७७	निरवग्रह	३०६	सुग्रीव
२७८	हाल	३०८	भूषण
२७९	जीवदेव	३१०	सुदर्शन
२८०	विन्ध्यराज	३११	अनुराग
२८१	विशुद्धशील	३१२	हाल
२८३	अलंकार	३१३	पण्डित
२८५	अभिनवगजेंद्र	३१४	नरसिंह
२८७	रत्नाकर	३१५	नागहास्तिन्
२८८	हरिमृग	३१६	त्रिलोचन
२८९	लक्ष्मण	३१७	यज्ञस्वामिन्
२९०	कृष्णचित्त	३१८	श्रीमाधव
२९१	कृष्णराज	३१९	अवतिघर्मण
२९२	राज्यधमन	३२०	प्रवरराज
२९३	पाहिल	३२२	हस
२९४	मधुसूदन	३२३	हस

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
३०४	चुगेटक	३५१	चंद्रक
३०५	चुगेटक	३५२	वदलीगृह
३०६	हाल	३५३	सिधराज
३०७	महामेन	३५४	नकुल
३२८	धनजय	३५५	नदन
३०९	कृष्णचरित्र	३५६	अशोक
३३०	प्रसन्न	३५८	गुणनन्दिन
३३१	महाराज	३५९	जयकुमार
३३२	वज्रदेव	३६१	रोलदेव
३३३	विरहानल	३६२	वज्रुप
३३४	आउक	३६३	वासुदेव
३३५	कैवर्त	३६४	विशाल
३३६	भूतदत्त	३६५	विक्रमादित्य
३३७	महादेव	३६७	राहव
३३८	विश्वसेन	३७०	वत्सराज
३३९	हाल	३७१	हाल
३४०	प्रवरराज	३७२	हाल
३४१	जीवदेव	३७३	नागहस्तिन
३४२	प्राणराज	३७४	दुगलक
३४३	पाहिल	३७५	अनुराग
३४४	चुगेटक	३७६	मातृराज
३४५	कैलास	३७७	विशेषरसिक
३४६	मदर	३७८	कन्याणसिंह
३४७	माणिक्यराज	३७९	सवत्सर
३४८	शेपर	३८०	मृणाल
३४९	नागहस्तिन	३८१	वैशव

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
३८० नीलमानु.	शिलिग्र	४१३ धंवर.	श्रीदत्त
३८१ मत्तगजेंद्र.	मत्तगजेंद्र	४१४ शालवाहन.	स्वभाव
३८४ कुविंद.	कुविंद	४१५ प्रमदत्त.	प्रमदत्त
३८५ आद्य		४१६ रोलदेव.	रोलदेव
३८६ दुर्दर.	दुर्दर	४१७ पालित.	देवदेव
३८७ दुर्दर.		४१८ देवदेव.	
३८८ मुरभिवंग.		४१९ तुंगक.	भुजंग
३८९ मुरभिवंग.	विरहानल	४२० शालवाहन.	
३९० शालवाहन.	ताराभट्ट	४२१ राजरामिक.	प्रतराज
३९१	हाल	४२२ दशरथ.	मुग्धहरिण
३९२ नन्दिपुत्र.		४२३ सरण.	परवल
३९३ पालित.	पालितक	४२४ संरणतुंग.	काचनतुंग
३९४ पालित.	वयस्य	४२५ पालित.	स्फुटिक
३९५ मोनस्वामिन.		४२६ गृगांकलक्ष्मी.	
३९६ वारण.	श्रीदत्त	४२७ लक्ष्मण.	स्फुटिक
३९७ मलयशेखर	मलयशेखर	४२८ पोडिस.	विषमार्थि
३९९ मगलकलश	मगलकलश	४२९ मकरंद.	
४०० महोदधि.	महोदधि	४३०	रामदेव
४०१ शालवाहन.		४३१ शालवाहन.	
४०२ विप्रहराज.		४३२ मान	पालितक
४०४ कटिल		४३३ पालित.	कुमारदेव
४०५ ब्रह्मचारिन्.		४३४ पालित.	
४०८ शालवाहन.		४३५ शालवाहन.	
४०९ शालवाहन		४३६ कहिल.	
४१०	पृथ्वीनदन	४३७ लल्लोल.	
४१२ श्रीशक्ति	नील	४३८ अट्टराज.	हाल

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
४३९ माधव	मार्गशक्ति	४६५ पोटिश	पांडुरा
४४० रत्नमह	रत्नमहण	४७७ पृथ्वीनाथ	वृच्छिन
४४१ मुग्ध	वर्धमर्न	४६८ पृथ्वीनाथ	वृच्छिन
४४२ गजेंद्र	उत्त	४६९	मतुल
४४३ गजद्र	दोसीर	४७० चुल्लेत	चुल्लेडक
४४४ जोजदेव	पेष्टा	४७१ चुल्लेत	हाल
४४५ कैशोराय	कल कत	४७२ मुकुन्द	इन्द्र
४४६ शालवाहन	देव	४७३ अनगक	अनगदेव
४४७ शालवाहन		४७४ गुणाढ्य	गुणमुग्धा
४४९ कुमारिल	विन्ध्यराज	४७५ शालवाहन	अन्ध्रलक्ष्मी
४५० कुमारिल	विन्ध्यराज	४७६ अन्ध्रलक्ष्मी	अन्ध्रलक्ष्मा
४५१ चारुदत्त	विष्णुना	४७७ कहिल	मीहाल
४५२ विष्णुराज	कुदत्त	४७८ वराह	वराह
४५३ मञ्जलराय	कर्णराज	४७९ सेनेंद्र	कुम्भभोगिन्
४५४ दुर्गराज	दुर्गराज	४८० नि सह	निपद्
४५५ शालवाहन	वसत	४८१ प्रवरसेन	परमेधर
४५६ वसन्त	वसत	४८२ दुर्लभराज	दुर्लभराज
४५७	वासुदेव	४८३ नि सह	
४५८ चुल्लेत	चुल्लेडक	४८४ हरिराज	हरिराज
४५९ चुल्लेत	धवल	४८५ विदग्ध	धृवभट्ट
४६० चुल्लेत	वल्म	४८६ अजय	सूदक
४६१ शालवाहन	रोहा	४८७ महादेव	विचार्य
४६२ रेखा	रोहा	४८८ वनगज	वनदेव
४६३ रेखा	सवरराज	४८९ राघव	राघव
४६४ पादवशवर्तिन्	हाल	४९० राघव	
४६५ शालवाहन	हाल	४९१ दूरमान	दुरामर्ध

शा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
४९२ विश्वविलास,	
४९३ विदग्ध	दुध
४९४ दुर्लभराज,	हाल
४९५ परमेश्वर,	
४९६ दुर्द्धरूढ,	दुर्गस्वामिन्
४९७ माधव	विन्ध्यराज
४९८ शालवाहन	रोहदेव
५०० शालवाहन,	युद्धभट्ट
५०१ विजयभानु	विजयभानु
५०२ सर्वभूत	शिवराज
५०३ सर्वभूत	सत्यराज
५०४ महिषासुर,	महिषासुर
५०५ श्रीमाधव	अन्धलक्ष्मी
५०६ रेखा	वनरेश्वरिन्
५०७ केशव	सभ्रम
५०८ रोहदेव	
५०९	जयदास
५१० रमिल	जयदेव
५११ यश सिंह	जयसिंह
५१२ बहुबल	साधुवलित
५१३ कुमारिल,	सुमति
५१४ मन्मथ	ब्रह्मभट्ट
५१५ ईश्वर	गिरिसुता
५१६ ईश्वर	अभिमान
५१७ शालवाहन	हाल
५१८	रघुवाहन

शा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
५१९	विपद्वाविश्व
५२०	सरस्वती
५२१	कालदेव
५२२	अनुराग
५२३	कलितसिंह
५२४	तारीगण
५२५	अन्धलक्ष्मी
५२६	हर्ष
५२७	शिव
५२८	गगड
५२९	जयतकुमार
५३०	बहुक
५३१	रुद्रराज
५३२	अर्जुन
५३३	अनग
५३४	अनुभट
५३५	अनुभट
५३६	रुद्रराज
५३७	आदित्यसेन
५३८	आदित्यसेन
५३९	पालित्तक
५४०	सिरिसुता
५४१	कालिग
५४२	हाल
५४३	वाणेश्वर
५४४	विद्व

गा क्र	पीतांबर	भुवनपाल	गा क्र	पीतांबर	भुवनपाल
५६४		शातवाहन	५९०	सार	शुणाशुराग
५६५	प्रवरसेन	प्रवर	५९१	कुमार	भाषवधिय
५६६	कलश	कलशचिन्ह	५९२	अनग	सीहल
५६७	बहुगुण	बहुगुण	५९३	अनग	देव
५६८	शालवाहन	प्रेमराज	५९४	पोत्ति	
५६९	चामीकर	अर्जुन	५९५	भीमस्वामिन	
५७०		अर्जुन	५९६	शाखाहन	
५७१	चारुदत्त	अर्जुन	५९८	शालवाहन	
५७२	चारुदत्त	कव्वाहनर	५९९	मवरन्दमेन	
५७३	देहल	भाति	६०१	चुगाह	
५७४	इद्रराज	इद्रराज	६०२	चुगाह	
५७५	अनुराग	हा	०३	चुगाह	
५७६	समर्थ	अमर्थ	६०४	दुर्लभराज	गान
५७७	इन्दोवर	इद्रवर	६०५	शाखाहन	रेहा
५७८	पालित	पालित	६०६	शालवाहन	विन्ध्याधिप
५७९	अनुत्वाहक	पालितक	६०७	महिषागुर	जीवदेव
५८०	शालवाहन		०८	पाटिन	अरदेव
५८१	नारायण	काटिक	६०९	पाति	अपराजित
५८२	चुलोह	अग्रलमा	६१०	चन्द्रोह	चुलोह
५८३	जीवदेव	जीवदेव	६११	भीमस्वामिन	गणपति
५८४	शोभा	शोभा	६१२	भीमस्वामिन	विध
५८५		गोदव	६१३	मुग्धराज	रविराज
५८६	शेखर	शेखर	६१४	मेघरन्द	योगदेव
५८७	मुग्धहरिण	वध	६१५	मेघरन्द	गुराभिराज
५८८	गार	गार	६१६	वधपातराज	
५८९	गार	गार	६१७	वधपातराज	चुम्बरणी, दुरगा ?

गा. क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा. क्र. पीतांबर	भुवनपाल
६१८ बाम्पतिराज. कुन्जरांगी, कुरगी ?		७१५	प्रवरगेन
६१९ शालवाहन.		७१८	अनंगदेव
६२० अनुराग.	दोअंगुल	७१९	माधव
६२१ शालवाहन.		७२० पालित	
६२२ शालवाहन.		७२१ शालवाहन.	
६२३ पालित.		७४१	श्री स्वामिन्
६२४ रोहा.		७४२	वराहधर्मिन्
६२५ माधव.	मदन	७४३	गूर
६२६ विदग्ध.		७४४	दंभिल
६२८ शालवाहन.		७४५	चंधुदत्त
६२९ शालवाहन.		७४६	सातवाहन
६३० चोहा.		७४७	वामन
६४७	श्री स्वामिन्	७४८	वामन
६५३ शालवाहन		७४९	चंधुदत्त
६९४	कमत	७५०	स्वंददास
६९६	मेपनाद	७५१	नागवल
६९७	सृगाङ्क	७५२	केशव
६९९	अन्यशक्ति	७५३	नीलमेघ
७०३	विरल	७५४	स्वामिन्
७०४	हाल	७५५	वसंत
७०५ कुमार		७५६	शालिक
७०६ पालित		७५७	हस्तिनी
७०९	सुरतदुर्विदग्ध	७५८	हाल
७१०	हाल	८०९	हाल
७११	साहस	८१४	कुब्जरंगी
७१२	सिंहविक्रम		

परिशिष्ट चवथें

शीर्षक-सूचि :

(अ) मगाठी

टीपे :—शीर्षकांच्या पुनरुक्तिपुरतें शुद्धिपत्र :

कः ३७९ अनुभव	ऐवजी चंद्रबळ.
कः ४७० कटाक्ष	ऐवजी दृष्टिक्षेप.
कः ९६२ ज्योति	ऐवजी काति.
कः १९८ डोंग	ऐवजी बहिरा.
कः ४८७ दुर्दैवी	ऐवजी दुर्दैव.
कः ७३८ प्रेम	ऐवजी प्रेमबंदन.
कः ७४६ भ्रमंती	ऐवजी दोन मार्ग.
कः ५८४ मेघगर्जना	ऐवजी महिषासुर.

अष्टतशः ४४५ अंकुर . १०७	अर्थाग . १५५ अंतर्द्वयः ७४७
अंकोटः ३१३ अंकोत्तः ४९७	अतर्धान . १२६ अंतरीच्या वेदनाः
अंकोत्तकळीः ७७२ अंगगुग्धः २८१	५७१ अद्वितीयः १९८
अंगोवारः ३४१ अंगेरचा संदेश १३२	अद्वैतः ८७५ अधमः ५११ अधरः
अंगेरची दृष्टिः ४४९ अंगदित	८०१ अधरराग १०६ अधरमनः ८८०
सौभाग्यवतीः १८७ अंगणित . २७७	अधरसत ७१३ अपाराचा गांढः
अंगतिकः ७०८ अंगिप्रज्वलनः ७३०	५९१ अपार . ७०८ अनभिज्ञः १८४
अमनी . ९६४ अंजलिः ३३०	अनवधान . ३०९ अनिष्टः ४५
अदलः ७५३ अदबनः ८१३	अनुकरण ३७८ अनुब्रमणिषः ४७८
अदबकः ९५५ अशनीः ११३	अनुग्रह ९८३ अनुनयः ३०९

अनुपान १०१ अनुभव ७१७	अहकार ४८ आर्हिसा ६०१
(अनुभव ३७९ ऐवजा चद्रवळ)	आकर्षक : १५४ आकाशाच्या
अनुमान ७१५ अनुराग ४०	सरोवरात ७१४ आख्यान ५१७
अनैसर्गिक ४३० अनगवण ७४२	आख्यानातील नायिका ८६२ आग
अन्य महिला ४४ अपकार्ति ९६६	७०९ आगतुक. ९९० आठवण
अपन्हुति ७० अपराजित ३६६	९१ आढोसा ३९२ आता असाध्य
अपराध ९३५ अपराध व शिक्षा	६०६ आतबाहेर ९४८ आत्मनिंदा
३५२ अपद्धता ५७७ अपाग ३७०	८४७ आत्मसमर्पण ७४८ आत्मार्पण
अप्राप्य ३९४ अपूर्व ८९०	८७४ आदर २६५ आदोलन ९६०
अपेक्षा १०७ अपेक्षामग ४६५	आधार ६६० आनंदपट ४५७
अवाढा २९१ अवोल ९३७	आपद्धर्म ८८१ आमनण ३३५
अवोली ९१६ अमय ७३६	आम्बेवनात ५४३ आयता आधार.
अभिनय ९६७ अभिमान ३८	७२९ आरसा ७०४ आळिगन
अमृत ७२१ अमृतानुभव १२५	६४७ आवाहन ५२९ आह्वान
अयन ८४० अयार्ड ८६	७५८ आवेश ९२८ आशाबन्ध
अरसिक ८०९ अर्धकमल २५६	४३ आश्चर्य २१२ आश्रय ७६५
अलका ९४५ अलक्षित ३४०	आश्वासन ५६५ आशाधारक ८४५
अवढवर ९२३ अवतस ४३९	इगित ११२ इन्द्र ८१८
अवस्था ७२३ अवहेलना १४६	इन्द्रजाल ५७२ इद्रधनुष्य ७०७
अवेळ तराही ४०० अशक्य ३७४	इमानी कुत्रा ६६२ इपारा १५८
अशा पावसात ४३६ अशाश्वत २४७	उज्वला ७२७ उच्छिष्टग्रहण
अशोक ७ अशु २२२ अशुप्रसाधन	१८९ उच्छ्रुरल ८८५ उडती परा
६८१ अशुसिचन ९०८ अशुचा	४४६ उजारेले वासरू १९ उताणें
अजलि ३३८ असती ८६७	आभाळ ११० उधार उसनवार
असहिष्णु ५५३ असह्य ३६३	१९५ उत्कठा ५४२ उत्पत्ता ३३९
असाध्य ३९ असतुष्ट ८०६	उत्फुत्तिका १९६ उत्सग ७६१
असवद्ध ८५३ अन्न ८८९ अस्थाना	उत्साहभग ५५ उत्तुक ८५२
आसक्ति ४१ अस्थिर २६८	उद्धार २८५ उद्याची तरतूद ४७
अस्पर्श ९७० अस्वल १०९	उद्दिप्त ३८३ उन्मत्त ११९ उन्माद

३८६ उन्मूलन : ४३१ उन्हाळा
४९४ उन्हाळ्यातल्या रात्री ८३९
उपचारचातुर्य ६३७ उपदेश २२७
उपरोध * ३७, उपाध्याय . ४७७
उपालम १३१ उपेक्षा ५०५
उमाळा ९२२ उम ५४१

एकच तरुण ६४८

ए ७४१ ऐन दुपारी ४९

ओजळीतलं पाणी २३६ ओठाचे

दोल ४५१ आढका १०५ ओढ

२३९ ओरखडे ३३० ओला केशभार

२९९ ओले होळे २५ ओलेती

४७३ ओसाद १९०

औत्सुक्य . १६८

ककणरव ९५३ कचुकी ५४५

कगस २२५ (कटाक्ष ४७० एवजी

दृष्टिक्षेप) कडदोरा २११ कण्डु

४९० कदली ९९५ कदम्य ३१४

कदम्यवनात ६३६ कपाशी ३६०

कमला ७८ कर्णफूल ७१९

कर्मभोग १४७ कलक २८०

कल्पित कथा ८३४ कलिभग

४४४ कसाई ६८० कावली २०५

काकडीचा तटु १० काजळ ११३

काजळी १३५ कावा २८० कागरी

कुपण ९ कात ६४० कान ७२८

कान्ति (ज्योतिषवर्जी) ९२७

कापालिका ४०८ कामदार ३२६

काग्रभाव ४०९ कावळा ५६३

काव्य . ४२८ काव्यानद ९८९ काश .

४३४ कासारीण ५३९ काळवडलेले

माणिक ८३ काळी मोहोर ८०७

कुग्रामनिंदा १६४ कुटप ५३७

कुटीण १३४ कुन्द ४२६ कुन्दा

५९१ कुपण २२१ कुपणापलीकडे

७९६ कुलवाल्कि ८५५ कुलवधू

५०५ कुलखी ८५० कुलखीचा क्रोध

८५३ कुलीन २४ कुशका ४७

कुस्करा १६१ कुसुम्मापुष्पें १४५

कृतकृत्य ४९८ कृत्रिम ४८९

कुश १८२ कुशकटि ७९७

कृष्णपक्ष ५५५ कृष्णवसना ५२०

कृष्णहृदी २४८ कृष्णोज्ज्वल १००१

केतकी ७११ केतकीच्या वनात

९७९ केशरी कोडे १७९ केशा

कर्पण १०८ केसरी १००५

कोठें कमला, कोठें कवठी ६४१

कोण कोणाचा ९७ कोणासाठी

४३७ कोंब ६७ कावडा . ५८२

कोराडी ६ कोपपान ४४८

कौटुम्बिक सौल्य ८६१ कौतुक

११४ कौशल्य ४४२ कौस्तुभ १५१

रावकाळ ८७३ राज १८१

राजरा ५३२ राश्ट्र सासू ४९३

रोणी राग २१८

गणगति २५८ गजेंद्र ८१४

गणना ३०७ गणगति ३७७

॥ अधिपती ४०३ गणिका २०३
 गणित २०८ गन्धादक ३१२
 गलोठ १७७ गळती ६२१
 गळानिठी ८४३ ग्रन्थस्वरूप ३
 गाठभेट २७६ गाल ९३३
 गावरान ३९६ ग्राममण्डन ८००
 गिरिस्तात ५५१ ग्रीष्म ६८६
 गुणग्रहण ११८ गुणदोष ९७३
 गुणप्रशंसा २५१ गुणविशेष ५७८
 गुप्तचुर २२६ गुप्त पाप १८३ गुप्त
 प्रेम ८०१ गुरु ५२३ गुरुजन १६
 गुरुजी ६८८ गृहपतिदुहिता ९५१
 गेंडा ८९४ गले ते दिवस २३२
 गोठा ५६० गोडवोत्री ७००
 गोंडा ७१९ गोडीगुलावी ६८६
 गोनाक्षर ८२७ गोदातीर ३५५
 गोपी. ६९१ गौयुधिका ८८४
 गोरज ८९ गोरी ६०७ गौरव
 १९१ गौळण ७२२

घटकेचें महत्त्व २१ घटाची माळ
 १७२ घरजावई ६९७ घर मोडळें
 १५९ घराची ओढ ६९४ घाई
 ४५९ घाईत घाह ६९० घाम
 १७८ घामाधूम ८२८ घिरीट
 ७९४ घोंट २४६

चवळ ७५१ चटक ८०३
 चाण्डिका ९०२ चतुर्थी मङ्गल
 ६४४ चदन २८८ चद्रकला ९१३

चद्रकोर ३९५ चद्र चवथिचा
 ३८८ चद्रधनुष्य ८०२ चद्रवळ
 (अनुभवयोग्यजी) ३७९ चद्रा १३
 चंद्रानना ६७२ चरक ५५४
 चरक व तरुण ७६९ चर्वितचर्वण
 २७४ चलचिचल ९३० चपक ७१०
 चहाडी : ७५४ च्याण्टाल ८०४
 चान्दणी रात २५९ चान्दणें ७९८
 चारुदत्त २३० चाल चवध्यावर
 ३६५ चालेल २२४ चावट वारा ६०७
 चिल्लल ६२३ चितारी ७३२
 चित्रपट ५३० चिनाचा गुण ६१२
 चिषाक्षणी २५४ चिपाड ७३०
 चिमणीचा घोंट ५५० चिमुरडी
 ८१९ चूतलतिका ४५५ चेष्टा
 ८५० चोरकामुक १४४ चोरटी नजर
 ५७६ चोळी ८०५ चौथरत ३३३

जटा २७३ जयलक्ष्मी ९८७
 जयश्री ९७१ जलश्रीडा ५५८
 जवळ जाल ७८४ जाभळाचें पान
 १८० जायामीक ३० जावई ६८३
 जालीच्या वागळ्या ८० जिह्वास्पर्श
 ७९५ जीर्णगृह ५४० जावनाधार
 १६३ जीवितसंशय ५०२ जुनै मद्य
 १९७ ज्योति ४९५ (ज्योति ९९०
 ऐवजी काति) ज्योत्स्ना ४९१

शस्त्र १२८ शस्त्रावात १७०
 शुरजी ३०९ शेंडा ४६१ शेंप ७६२

टक्मक ९०३ टणत्कार ५४

ढका ५२५ ढाग ५२८ ढावपेंच

६४६ ढावा ढोळा १३७ ढूल ३०२

ढोंगरगाव ६३५ ढोलकाठी ७४०

ढोहाळे ४७२

हुसणी ३९३ ढोंग २७ (ढोंग

१९८ ऐवजी बहिरी) ढोलीच्या

झाडाजवळ ५६२

तरवार ७८७ तरुण गोपी ६५५

तळ्याच्या पाळी ८ तागाच्या शेतात

९ ताथी ६३८ तालमृन्त ३९८

तिरछी नजरिया १४८ तिन्हाईत

५६४ त्रिविक्रम ४११ ती, ती, ती

१४१ तीच का ही २३ तीन दिवस

१४४ तीर्थ ८३१ तुपार ११७ तूर

३५८ तृणपुरुष ७४५ तृप्त ८०२

तृप्ति ६२५ तृपार्त ७५७ तें जुवन

२२ तोंडघशीं ७६० तो धन्य पुरुष

जो ५७५

थरकाप ८६८ थोर तुशे

उपवार ५०

दतनण २०० दया करा प्रियकरा

१४१ दायितदर्शन ८१८ दर्शन

५८७ दरारा ५९५ दारिद्री ३२९

दशकोटी १९९ दान ४५२ दारिद्र्य

६७१ दाक्षिण्य ८१ दिनपति ६५३

दु राद सुख १००२ दुपारची

छाया १३८ दुपारीं चादणें ३९९

दुर्जन ७१८ दुर्दशा १८ दुर्दि

नीमसोरका ५८३ दुर्दैव

(दुर्दैवीऐवजी) ४८७ दुर्दैवी ४२०

दुर्बल ६६३ दुर्निदग्ध ५६ दूती

गेली, सवत आली ८५४ दृष्टिमुख

२६४ दृष्टिक्षेप (कटाक्षऐवजी) ४७०

देशालंकार ९४ द्वेष ४८८ दैवयोग

७८३ दोघाचें प्रेम १६० दोन

मार्ग ७४६ (भ्रमती एवजा) दापें

धुणाचा १३९ दौर्बल्य २७१

धग ७९२ धडधड ७९१ धन्य

३६१ धनाश्री ३३४ धर्मकृत्य १७८

घरिलेंस मनगट ७४३ घातुरग

६७८ धार्मिक १६७ ध्यान ८३६

धिगाणा ५८ धीर ३६७ धुगधुगी

२८३ धुद ७९१ धुदी ९००

नगारा ६८५ नखरा १६४ नजर

६०८ नन्दीचैल ६९३ नभ मेघानी

आकमिलें ५८० नयनबाण ५०४

नर्मदा ७४८ नवचोत ४७९

नवव्यावर स्वार ११ नवती ५९०

नववधू ६४१ नवी बायको, जुन

धनुष्य १०० नागमोडी ८०३

नागराची पूजा १६१ नागव्याचें वळ

७८९ नाचकी ५०४ नाटक ९३८

नावडती अळणी ६१५ नहाणुली

०८९ नाही मनिची हांस फिजली ९३

निंदेतही अपात्र ००१ निधान

कलश ५०७ निमित्त १०३ निर

गाठ १४९ निर्जन ४९० निधास्त	सौभाग्य ६९ पारोशी ७९ पालथा
२१ निर्माल्य १९४ निर्लज्ज ९०	घडा ६४ पावलावर पाऊळ ६७
निवाणीचे उद्धार १०० निर्विकार	पावसाळा ६७३ पाशा ७८१ पाहिलें
५०६ निरीपांठ ३५१ निरुपम	नाहीं तोंवर ४१८ पाहुणी ७३१
२१३ निवारण ६९६ निवृत्ति ४२१	पाहुणी आली घरा ९५७ पाळी
निष्कपट ४२४ निश्चय ८९१	२९४ पाण्या ७७९ पाचजन्य ९६८
निश्वास ८३० निशङ्क ३४५	पाढरे ढग ६७९ पासुल ५१०
निशब्द ५७३ निस्तेज ८३२	पिंज्यातलें पाखरू २२० पीकपहाणी
निले ढोळे ३२३ नीरस ५१९	५६७ पुढारी ७८५ पुण्या ७३४
नूपुर ११८ नृत्त ३०४	पुण्यप्रभाव ४६२ पुतळा ८७९
नेत्रपल्लवी ३७१ नैसर्गिक ६६१	पुनर्जन्म ३७५ पुरावा २१६ पुलिंद
पक्व प्रेम २९३ पचकळी	११६ पुष्पनृत्य ५९६ पुष्पसंकेत
५९७ पतिव्रता ८६६ पत्नीद्वती	९४९ पुष्पा ९४३ पूजा १५० पूर
८४ पत्र व चित्र ८२४ पत्र	१०२ पूर्वपुण्याई ९९ पूर्वर्ग ३४४
लेखन २४४ पदराला धरू नको	पृथुलनितबिनी ८२६ पृथ्विप्रद
सोड १६० पद्मिनी ७३५ पयोधर	क्षिणा ३८७ पोटाथी ६५२
३६४ परकायाप्रवेश ८९९ परपुरुष	पोपट १००३ पौर्णिमा ६५७
८८० पराङ्मुखी ३३ पराशरसूत्र	प्रजापति ९६३ प्रतिकार ९०१
८८६ परिहास ५७० पर्यवसान ९३४	प्रतिपदा ५०९ प्रतिबंध ९३२
पवित्र पाप १९३ पहाट ६०४	प्रतिष्ठा ७०२ प्रदोषरजनी ९८०
पहारा ३३६ पाहिलें पाऊल ९८	प्रथमानुराग २९६ प्रफुल्ल ३४३
पाहिलें साहस १८७ पळपुटे ६३१	प्रभात ४९५ प्रमाद ३५०
पाचूमाणकीचा हार ७५ पाक्षर	प्रयोजन २ प्रवाद ८८४ प्रवास
३७७ पाटलाच्या पोरी ५९२ पाटली	८१ प्रशोत्तर ९६९ प्रसगावधान
४१८ पाठलाग ३३१ पाणपोई	४५५ प्रसाद ९६५ प्रसाधन ८८६
१६१ पाण्या निघाली सुदरी ९५४	प्रसिद्धि २५७ प्रसीद ८०१ प्रसूति
पातळागी ७० पादप्रक्षालन १३०	वैराग्य १२३ प्रस्थानकलश १४३
पान्हा ४०९ पारवा ०४ पार्वतीचें	प्रहर ९१६ प्राणपूजा ४४१ प्रायना

१८७ प्रियजन ६५० प्रियदर्शन
७७१ प्रियवचन ६४९ प्रीतिसगम
६९९ प्रेम २८७ प्रेमवदन ७७८
प्रेमचिन्ह ८२३ प्रेमनाश ८२
प्रेमपत्रिका ४८५ प्रेमशका ५०८
प्रेम हैं विपच ५१६

फसवणूक ७०३ फाल्गुनोत्सव
३६९ फुडारकी २५५ फेनपुञ्ज
१००० फेंसाचा पुजका ६६९
फोंक २८

वक्क्यान ४ वकुळी ६३
बहर ३११ बहराची अखेर १०४
बहिरी (ढोंग ऐवजी) १९८ बहिरे
व आधळे ६९५ बहुगुणी ३०७
बहुजन ७०५ बहुवाच ९२५ बळी
४९६ बळीवन्ध ४०६ ब्रह्मा ७७६
बालव्यभिचारिणी ६४३ बालवीर
६२८ बाहेर कडी, आत गडी ९५९
विचारी १० विनजोड ३०३
विंघप्रतिविंघ ८१८ बीजाकुर
६७० बुद्धभिक्षुसंघ ३०८
बेचव ५३ बेढकी ३९१
बेलफळ ५७९ बैल २३८
बोंचणी ७६ बोण्ड ३०९ बोभाटा
९०९ बोराचा गुच्छ ४१९ बोल्की
सतें ४३३ बोल्णे ४२
भममनोरथ ६७६ भमवलय
४३८ भटक्या ५८९ भटक ३१०

भरती ओहोटा २१० भ्रमती
६७८ (भ्रमती ७४६ ऐवजी)
दोन मार्ग) भ्रमरभ्रमण ७९०
भाग ६८२ भान हरपलें ४४०
भारवाहक ६३० भाला ५८५
भितीवरील रेषा २०६ मुकड
१७५ भुगा ५३१ भुजग ९२०
भुतापुढें वासरी ५५७ भूमिगत
९५८ भृकुटि ७३७ भृकुटिभग ९१५
भोण्डी ४०० भोंवरा ३७

भग ६५९ भगल १ भगलाष्टक
६४० मच्छरदाणी ७६६ मचक
९०४ मजिरी ७७७ मळईत चकर
८८३ मत्सर १५७ मत्रपुष्पांजलि
३४६ मतवाला ८९० मयन ४७५
मद १०१ मदनपट ४५८ मदन
बाण ३२५ मदनराज ९८६
मदनशर २१० मदनार्चें शस्त्रागार
६१४ मदसाव ७८६ मदिरा
चपक ९११ मध्यरात्री चांदण्यात
३०० मध्यस्थ ३६२ मधुबोल
७९९ मधुसागर ९७६ मधूक ६३९
मनकवडे ८७७ मनघरणी ९३५
मन्दभागिनी ९५० मनोमय प्रियकर
१३३ मनोरथ १७ मयूरचूत ५५९
मरवा ६७७ महात्मे ८११ महि
लाचा दोष ५८६ महिपासुर
(मेघ गर्जना ऐवजी) २८४

माकडचेष्टा १७१ मागणी ८३८	रवथ ६६८ रसावन ८४१ रहस्य
मागोसा ६९० माजलेली पारवी	३२१ रहस्यस्फोट ३३७ रहाटगाढी
६५ माजोरी ५०० माझ्या माहेरी	४९० रागानुराग २१५ राजद्रोह ३९६
८७० मातीमोल ६२७ माना ८९६	राजनिष्ठा ९९३ राजहम ६०४
माध्यावर पदर २६९ माधव ४४३	राजहसी ६७६ राताधळ ६६७
माधवी ३२२ मान १५० मान	रानउदीर ७६३ रानी ९८१
देवता ८८७ मानपर्वत ९२९ मानवी	राहु ३१९ रुसवा ८८८ रुसव्यावर
प्रेम १२४ मानापमान ३०० मार्जार	औषध २७० रेवा ५९९
सुरत ५२१ मालक ९१ मालती	रोमांचित ५७७
९२ मावळ ७८२ माळीण ५९८	लगोट ६८४ लज्जा २६७
माहेरचा मित्र ३०१ म्लान ९८४	लताप्रहार ९१० लबालकिका ५६६
मिठाईची मिठी ७२ मित्रमंडळ	लभ्यांश ९१० ललाटलेख ९४०
७३३ मी तशी नाही २६	लवचीक २०३ लक्ष्मण ३५ लक्ष्मी
मुगूस ७७५ मुठीतली वाळू ७४	४२ लाजरी ४८० लाजाळू ६१०
मूर्च्छा ०९८ मूलकारण २२८	लाडकी ६५१ लाडीगोडी ००
मृणाक्षि ४६६ मृणाग्निनी ८४४	लाल गाल १९० लाली ६१९
मृतभार्या १६९ मृदंग २५३	लुटारू ललना ९९१ लेखणी ८३७
मत्तलिका ४६३ मेंदी १०७	लोकमर्यादा ५७ लोकमान्य १००६
मेघगर्जना २९ मेघगर्जना (ऐवजी	लोकविरुद्ध ५१४ लोकापवाद ६६
महिषामुर) ५८४ मैत्री २७०	लोंढा ७१
मैना ५८९ मोरपत्नी ५२	वक्रोक्ति ८७८ वळलेला वड
मोरपीम १७३ मोहिनी ९८०	२१३ वगवा ७०० वन्दनमालिका
यातना ३४८ यातायात ३००	२६० वशीकरण ४७८ वरुल
या धितयामि १०६ युक्ति १६	११५ वसत ९९४ वसतागम ७७१
युद्धस्य कथा ८७० योग्य १०६	वसतोत्सव ५३५ वसतोन्माद
यौवन ९१८	२१९ वसुधरा ८४६ वाट पाहतांना
रगल भग्नि १४ रजनी ४२	८०० वाट घडत १४० वातचक्र
रजस्वला ४८० रतिरहस्य २१९	१०० वातव्य ५३८ वानगी

६-० वामन ४२५ वायन ३०८	शिक्षणी ७४४ शिकान्याचा
वारसा ११३ वारियानें कुण्डल	अभिमान ६२९ शिराप ८३३
हाले १७६ वासवसज्जा ३८५	शिवाशीव ४८१ शिशिरयामिनी
वासती ५७४ वाळूचें घर २४५	९१९ शिष्ट ३५३ शीतोष्ण ७२५
विमल ३४ विकल्प ५९	शील ३६ शुभ २६१ शुष्क
विक्रमादित्य ४६४ विकृत ५००	५३३ शून्य ६०९ शून्यकल्ह ६०
विचक्षणा २१४ विंचू २३७ विट	शूरला ७८० शृंगार ५४४
९३९ विटप १००४ विदीर्ण ८२५	शेकोटी ७६४ शेजारीण ८४०
विद्युत् ३१५ विधिघटना २०७	शेफालिका ४१० शोकगीत ४२२
विधुर ३७३ विनय ८८ विनय	शोध कुठें ३१८ शोभा २४३
भग ५५५ विन्मुख ९०५ विनोद	शोष ४५३
३४९ विघ्नम ५ विरस ६८ विरह	श्री ८१० षोडशी १७४
गीत ८३७ विरहिणी ८६४	सखी ७०१ सजणा ५८८
विलीन २९० विव्दल ५००	सत्पुरुष ३८० सती ४०७
विशालाक्षि ९१४ विश्लेषण ४८३	सतीचा टेंभा ८१५ सद्भाव ४०१
विषबाधा १११ विष व अमृत	सदुपदेश ८१० सन्मिन २१७
२३५ विषण्ण ३८२ विषवल्ली	सन्मुख ८७ सफल ९२१
४१० विसर्गति ८९५ वीरपत्तन	सफेती ७४१ सबब ८७५
४२७ व्यूह ७१८ वृषभ ९५०	समयज्ञ ४०५ समाचार ३१७
पेताळ ५३६ वैश्याचें प्रेम १५६	समाधान २७९ सामानगुण ६२२
वेळूच्या वनात ६७४ वैद्य ६००	समुद्रमथन ५९३ समृद्धि ६८९
वैद्यराज ८०८ वैशिष्ट्य १३२	समेट ३६८ सरसनीरस ९९६
व्यजित ५०३ व्याकुल ४३७	सरला ७०४ सरस्वती १७७
शठ ३४७ शतपावली २४९	सराईत ८९७ सरोवर १८६
शपथ ३५७ शरणागति ४७१	सलज्जा २०९ सवय ९०६
शाप ३२४ शालिवाहन ४०७	सवतीचें ओसें २७५ सवाल ८५१
शाश्वत त्रिकोन ५०९ इयाम	सवालजबाब ३८४ सव्याज ४१७
९३१ इयामशबल १८५	सहगमन ८५९ सहसवेदना ३८१

सद्धानुभूति ३८९	सकट २४०	सागरी १३८	सौजन्य २६५	सौदा
सकटपरपरा ५४९	सकल ६९	७८८	सौभाग्यालकार ६३३	सादर्य
सक्रमण १७५	सकेतभग ४९६	२३४	स्तनप्रशसा २६०	स्तनोष्मा
सगोपन ७५५	सताष ६९९	७७	स्नेह १८८	स्नेहचिन्हें ६७५
सदेश ३४०	सधान ४६९	सपत्ति	स्नेहमार्ग ६९७	स्पर्शसक्रमण ९६
विपत्ति २८२	सपन्न दारिद्र्य ५९५	स्फटिकपान ९२७	स्मरण व मरण	
सभ्रम ७४९	सभावित ३०	१४२	स्वच्छदी २०२	स्वप्नमुल
सवरण १९९	सवेदना १००	३९७	(८०९ पहा)	स्वप्राध्याय
साञ्जिघ्य ८९८	सायसध्या ७००	७२०	स्वप्रातदि अप्राप्य ९२४	
सारवासारव २९७	मावरी पदर	स्वयप्रकाश ५४७	स्वयसिद्धा ८७९	
७३	सामुरवासी ८६९	साहस २३९	स्वयस्कृति ३५४	स्वर व सगीत
साळी ५६८	साळुकी ५५०	सात्वन	४५०	स्वर्गनिर्माण ८७०
७७८	सांमाल ३९०	सिंचन ७९३	७७४	स्वास्थ्य ५९
सीत्वार ७९६	सुकलेलें तळें ४९४	सुगंधित मय ५३४	सुगृहिणी ५९२	
सुतदुग्ग ९९७	सुतस्वप्न (स्वप्नमुल	ऐवजा) ८२९	सुजन ९७०	
गुजनप्रशमा १०	गुजटेला ओंठ	६३४	सुमदिग्ग ५९३	सुषोग ७०६
सुतरासिक ४९३	सुसुरी ९७८	सुक्रमा ४४७	सुलोचना ८९७	
सुशिष्या ९४०	सुमधि १२९	सुमपन्न ४०४	सुज मली ४८९	
सूचना ८९८	सूचीवधे सुमल ५०९	सूर्यास्त ८८६	मैत्र अवादा ९९०	

सागरी १३८	सौजन्य २६५	सौदा
७८८	सौभाग्यालकार ६३३	सादर्य
२३४	स्तनप्रशसा २६०	स्तनोष्मा
७७	स्नेह १८८	स्नेहचिन्हें ६७५
स्नेहमार्ग ६९७	स्पर्शसक्रमण ९६	
स्फटिकपान ९२७	स्मरण व मरण	
१४२	स्वच्छदी २०२	स्वप्नमुल
३९७	(८०९ पहा)	स्वप्राध्याय
७२०	स्वप्रातदि अप्राप्य ९२४	
स्वयप्रकाश ५४७	स्वयसिद्धा ८७९	
स्वयस्कृति ३५४	स्वर व सगीत	
४५०	स्वर्गनिर्माण ८७०	स्वागतोत्सव
७७४	स्वास्थ्य ५९	
हत्तीग ४५४	हर्षवेद २९७	
हरिणाक्षी ६९८	हरिणी ७९४	
हरिदा ८५७	हस ९४७	हसी
९४	हाताला हात २०९	हाय ! हाय
२९८	हा राग सोड ९९७	
हिम ८९३	हिरमुष्टी ९७४	
हिरवें खोड २३३	हिवाळा ७६७	
हृदयरजन ६६५	हेमत ७८८	
हेमतरात्रि ७३९	हेडकावा	
८४९	हेलपाडा ८४८	होरा ४३१
क्षणभङ्गुर ४०३	क्षितिज ५४९	
क्षेम ८९९		

APPENDIX V

INDEX OF TITLES

NOTE —The following replacements have been made in duplicated titles as printed in the text —

No 62	Instead of	Sprout	read	Serpent
112	„	Secret	„	Open Secret.
129	„	Reaction	„	Repurcussion
218	„	Wail	„	Shame, Shame
230	„	Poverty	„	Cripple.
274	„	Repetition	„	Response
340	„	Desolate	„	Erosion.
413	„	Appreciation	„	Homage
648	„	Scandal	„	Reminiscences
710	„	Wine-Glass	„	Bacchante
793	„	Libation	„	Lava,
878	„	Warning	„	Inuendo

Abduction 527	Absurd	548	Antelope	25	Anticipation
825	Abundance	689	Acceptance	341	Anxiety
341	Accumulated	Merit	99	Accursed	361
Accused	896	Admiration	150	Admission	511
Adoration	887	Advertisement	237	Affection	538
Affluence	404	Agitation	930	Agony	611
Alarm	698	Alcove	938	Alibi	865
All	Quiet	1	Amiability	401	Assault
Anger	863	Anguish	318	Assurance	565
Anklet	188	Annoyance	159	At the Feet of the	
				Anticipation	819
				Anxiety	383
				Aphorisms	886
				Aphrodisiac	841
				Appreciation	168
				Appreciation	413
				(Read Homage)	
				Approaching Summer	771
				Arbours	103
				Argument	212
				Armoury	614
				Aroma	81
				Around the World	387
				Arrant	753
				Arrows of Love	210
				Ash	408
				Assault	928
				Asset	515
				At Home	

- Mistress 108 Auspicious
 261 Aversion 488
 Bacchante 710 Bad Ex-
 change 641 Bamboo Grove
 674 Bangles 539 Banter
 961 Barbed Fencing 96
 Barber 291 Bark Garment
 116 Bashful 209 Basic Prin-
 ciple 228 Bear 109
 Bearer 680 Beat of Drum
 685 Beau 523 Beauty 234
 Beauty Queen 592 Bed
 Curtain 706 Behind the
 Bars 804 Behind the Cur-
 tains 605 Benediction 983
 Beware 300 Bewildered
 848 Beyond Censure 201
 Beyond the Fence 796
 Birch 28 Bitch 687 Black
 & White 78 BlackBerry
 531 Black in White
 817 Black Market 248
 Blessed 80 Blue Carpet
 140 Blue Lotus 323 Bloom
 343 Blossom 143 Blush 482
 Bodice 545 Bold 297 Boon
 736 Bounty 990 Bouquet
 497 Bower 322 Bracelet
 69 Bragging 255 Braid 982
 Bridel Banner 157 Bright
 727 Broken Bangle 488
 Buds 772 Buddhists 208
 Bull 952 Bump 363 But-
 cher 680 Burden . 122
 Buried Treasure '318 By-
 gone Days 232
 Cacopheny 450 Cage
 Bird 220 Calamity 240
 Calculation 208 Calcus
 807 Calendar 208 Calf 65
 Call of the Wilds 981
 Candid 424 Caress 843
 Cat 521 Caution 214
 Cavalier 11 Censors 608
 Censure 131 Center of
 Attraction 648 Challenge
 758 Character 703 Cheek
 933 Choice 676 Churning
 of the Ocean 388 Circum-
 stantial Evidence 950
 Close Embrace 577 Cobra
 920 Cold Cream 458 Cold
 Heat 725 Collyrium 153
 Common Man 224 Compe-
 tition . 925 Compromise
 308 Conceit 152 Conch .
 968 Confidence 48 Confla-
 gration 410 Confusion 905
 Consolation 778 Constancy
 612 Contract 406
 Contradiction 583 Contra-
 st 23 Conviction & Senten-
 ce 809 Co-operation
 229 Coquetry : 664 Costume
 , 520 Cotton 860 Cott-
 on Pad 805 Cotton Pods

- 679 Couch : 904 Counsel .
 227 Courtezan : 203 Court-
 sey : 358 Courtship : 808
 Courtyard . 798 Cowpen :
 560 Coy . 525 Crash . 481
 Creation . 207 Creator : 776
 Credible . 32 Crescent
 Moon : 395 Crime & Punish-
 ment . 352 Cripple . 230
 Crisis . 587 Cross Cut . 513
 Cross Objection : 914 Crow :
 503 Crucial Moment . 21
 Cruelty : 586 Crush 723
 Crusher : 554 Crystal Glass
 927 Cuckold . 693 Cupid
 980 Cupid's Arrows : 742
 Cupid's Companion : 991
 Curls : 945 Curse 19.
 Dalliance : 5 Dance 304
 Dance of Peacocks : 559
 Daring : 231 Darkness :
 729 Dark Peaks : 70 Dark
 Ruby : 83 Darling . 598
 Day-Dreams : 17 Day-
 Lord : 653 Day-Moon 733
 Deaf & Blind 695 Debi-
 lity 780 Deceit 26 Deco-
 ration 496 Declaration
 702 Defamation 966 Deflo-
 ration 613 Dejection 382
 Delay . 724 Delirium 749
 Demonstrator 688 Depo-
 sit 151 Deserted 190 De-
 solate : 94 Desolate : 840
 (Read Erosion) Dethroned :
 652 Dew Drops. 568 Dexte-
 rity . 442 Difference : 997
 Dignity : 38 Digits of the
 Moon . 672 Dilema : 476
 Diplomacy : 181 Disaster :
 825 Disclosure : 570 Discon-
 solate : 801 Disdain : 146
 Disgrace : 267 Disguise : 162
 Disgust . 68 Dishevelled . 52
 Display . 241 Displeased . 917
 Disregard : 492 Disrepute :
 524 Dissatisfaction : 806
 Dissolute . 58 Distrust : 137
 Divine Touch . 16 Doctor :
 600 Dolour : 500 Dose : 270
 Double Entry 837 Draught :
 246 Dream : 829 Dream-
 land . 397 Drifting Log . 105
 Drum : 258 Dry . 414 Duet :
 384 Dumb . 916 Duplicity :
 489 Duty : 39 Dwarf 779.
 Ear-drops . 439 Ear-rings .
 302 Earthen-Pitcher . 934
 Ebb & Tide 292 Ebony :
 1001 Eclipse 310 Ecstasy :
 498 Effect 327 Efferve-
 scence 13 Effort 305 Effu-
 sion 409 Elders 616 Ele-
 vation . 191 Elephant : 814
 Emaciation 182 Embank-
 ment 169 Embrace . 617

- Emerald 627 Encouragement 617 Endearment 761 Entanglement 149 Entreaty 838 Envy 862 Epigram 969 Erasure 656 Erosion 340 Essence of Blossom 666 Eternal Triangle 509 Etiquette 24 Evasion 514 Evening Breeze 833 Evening Oblation 700 Evidence 216 Exaggeration 1005 Exaltation 947 Exchange 788 Excitement 791 Excuse 89 Exhaustion 663 Exhibition² 78 Exotic. 903 Expansion 453 Expectancy 262 Expectant 385 Experience 717 Exposure 621 Extraordinary 890 Exultation 125 Eyelids 460
- Face Cream 289 Facination 477 Falling Leaves 295 False Expectations 55 Family Friends 301 Fancy 572 Farewell 47 Fascination 478 Fate 270 Father of the People 1006 Favourite 651 Favouritism 941 Fence 221 Festival 466 Fetters 130 Fickle 751 Filaments 314 Finger Prints 940 Fire 163 Firmament 714 First Moon 569 First Step 98 First Venture 187 Flag 461 Flame 962 Flame Trap 784 Flank Movement 646 Flight 471 Flock of Parrots 263 Flood 102 Flood Light 491 Florescence 639 Flower Dance 596 Flowery Arrows 326 Flowing Tresses 566 Flush 712 Flutter 868 Foam 669 Foolish Deer 588 Footprints 127 Forbidden Kiss 22 Forest Fire 752 Forfeiture 465 Forlorn 97 Formality 51 Fortunate 706 Fragile 223 Fragrance 366 Freedom of Speech 898 Frenzy 884 Friend Indeed 217 Friendship 272 Fright 582 Frog 391 Fruits & Leaves 1004 Full Moon 18 Fury 902 Futile 136 Gallant 892 Gamblers' Luck 188 Gandy 310 Gathering Clouds 873 Gaze 903 Gazelle 618 Germination 907 Ghost 530 Gift 152 Gigolo 610 Girdle of Beads 571 Glance 148 Glowing Globes 200

Good Counsel 812	Good Luck 575	Grace 243	Grass 330	Grass Flowers 434	Gravitation 826	Grief 377	Grievance 937	Grid 743	Grotto 609	Grove 543	Guess Work 715	Guest 731	Habit 906	Habitual Offender 897	Hag 770	Hail Harlot 156	Handful of Coins 236	Handful of Sand 74	Happiness 861	Haste 459	Heartache 418	Hearts Content 989	Hearth 238	Heat 792	Heaven in Hell 872	Heavy weight 119	Helping hand 107	Hemp 9	Henpecked 30	Heredity 670	Heritage 113	Hero 31	Hesitation 205	Hidden Grief 367	Hide & Seek 199	Highborn 783	Hills & Dales 782	Histrionics 938	Hollow in the Tree 562	Holy Water 871	Homage 413	Honey 139	Honour 266	Hope 43	Horizon 546	Horoscope 435	Horripilation 20	Hot & Cold 185	Hot Season 219	House of Cards 245	Housewife 512	How Do You Do ? 499	Humiliation 657	Hunter 629	Hurry 780	Hypnotism 951	Ideal 35	Identity 855	Idler 964	Idol 858	Ignorant 184	Illusion 818	Imagination 839	Imitation 378	Immodest 57	Immolation 407	Impatience 704	Impertinence 347	Imperturbable 380	Impossible 374	Improper 484	Inadvertance 440	In & Out 948	Inaudible 296	Inclination 87	Incoherent 853	In Death We Meet 859	In Default 881	Indication 469	Indifference 506	Infallible 889	Infamous Bird 552	Infatuation 978	Inference 735	Ingratitude 443	Initiation 444	Innocence 15	Innocent 155	Innumerable 277	Inopportune 400	In Praise of Goodness 250	Inquisitive 810	Insipid 510	Inspiration 351	Institution 254	Instinct 661	Interval 956	Intolerant 553	Intoxication 386	Inuendo 878	In Vain 557
------------------	---------------	-----------	-----------	-------------------	-----------------	-----------	---------------	----------	------------	-----------	----------------	-----------	-----------	-----------------------	---------	-----------------	----------------------	--------------------	---------------	-----------	---------------	--------------------	------------	----------	--------------------	------------------	------------------	--------	--------------	--------------	--------------	---------	----------------	------------------	-----------------	--------------	-------------------	-----------------	------------------------	----------------	------------	-----------	------------	---------	-------------	---------------	------------------	----------------	----------------	--------------------	---------------	---------------------	-----------------	------------	-----------	---------------	----------	--------------	-----------	----------	--------------	--------------	-----------------	---------------	-------------	----------------	----------------	------------------	-------------------	----------------	--------------	------------------	--------------	---------------	----------------	----------------	----------------------	----------------	----------------	------------------	----------------	-------------------	-----------------	---------------	-----------------	----------------	--------------	--------------	-----------------	-----------------	---------------------------	-----------------	-------------	-----------------	-----------------	--------------	--------------	----------------	------------------	-------------	-------------

- Inversion 654 Invitation 495 Lotus Offering 256
 335 Irons : 780 Irresistible Lotus Pollen 176 Love
 597 287 Love Arrows 325
 Jealousy 157 Jewel 151 Lover 816 Love in Dis-
 Jujube 419 Jump 762 guise 823 Love Letter 485
 Keynote 264 Kick 910 Love Nest 636 Love on
 King's Enemy 595 Knot the Hay-Stack 379 Love
 276 Knot on Folds 351 Technique 259 Lounge 1000
 Labyrinth 718 Lake Lower Lip 821 Loyalty 993
 186 Languid 34 Last Lump of Darkness 561
 Blossom 104 Last Chance Luscious Lips 593
 691 Last Look 594 Last Lust 943
 Spasm 502 Lava 793 Madonna 446 Magic
 Leader 403 Leadership 572 Magnetism 289 Major-
 785 Lease & Lend 195 rity 705 Mandate 632
 Ledger 474 Legend 517 Manhandling : 769 Man-
 Letter 244 Libation 550 oeuvre 955 Mark 528
 Libation 793 (Read Lava) Masquerade 922 Mask 265
 Libertine 510 Life & Mast 740 Matchless 303
 Death 142 Life 13 Matinee 49 Matted Locks
 Short 486 Light 607 273 Mediation 926 Medi-
 Light foot 365 Lightning ator 302 Meditation 886
 315 Limit 737 Lip 713 Lip Medusa 991 Memory 44
 Service 451 Lip-stick Mensuration 750 Mercy :
 106 Listless 356 Live 141 Merger 290 Message
 Long 638 Load 275 342 Messenger 84 Milk &
 Loafer 175 Lobes 728 Water 864 Milkmaid
 Locked 959 Log 61 726 Mirror 204 Mischief
 Long ng 6 Long Nights 468 Misfortune 924 Mis-
 919 Long Wave 747 placed Confidence 345
 Look 370 Lost 708 Mistake 350 Modesty 88
 Lost Love 82 Lothario Monkey 582 Moon at
 979 Lotus 719 Lotus Bed Noon 899 Moon-Bow

- Powder and Paste 312
 Practice 249 Praise-worthy
 12 Prayer 985 Preceptor
 477 Predilection 542 Pre-
 gnant 92 Prescription 101
 Presumption 812 Pretence
 27 Pretender 692 Pretext
 198 Prick 76 Problem 247
 Procession 774 Procuress
 184 Profligacy 885 Prohi-
 bition 480 Prologue 344
 Propaganda 867 Propitia-
 tion 935 Propriety 405
 Prosperity 41 Prosperity
 and Adversity 282 Prostra-
 tion 505 Protection 556
 Provocation 381 Proxy
 111 Prudence 755 Psycho-
 Analysis 483 Psychosis
 980 Puberty 590 Pulsation
 283 Punishment 147 Pupil
 912 Puzzle 179
 Quarrelsome 60 Queen
 291 Questions 851
 Radiation 77 Rags 765
 Rain 436 Rainbow 581
 Rains Came 580 Rambler
 417 Rapture 822 Rats 763
 Reaction 129 (Read Repur-
 cussion) Reaction 402
 Ready & Willing, 871
 Reality 251 Real Unrea-
 lity 828 Reason 10 Re-
 birth 375 Reception 320
 Recompense 912 Red &
 White 473 Red Blossoms
 811 Red Hot 709 Redicule
 587 Redolence 622 Reflec-
 tion 110 Reflux 773
 Rejuvenation 908 Release
 838 Religious Duty 178
 Remedy 349 Remembran-
 ce 95 Reminiscences 648
 Removal 429 Rendezvous
 333 Renewal 879 Repente-
 nce 38 Repercussion 129
 Repetition 274 (Read
 Responce) Repetition 827
 Replica 932 Report 754
 Reproach 161 Request 701
 Resolution 801 Respite,
 809 Response 274 Respo-
 nsibility 606 Retaliation
 901 Retreat 974 Revelry
 535 Revenge 7 Rhino 894
 Rhythm 953 Rice Field
 567 Ripe Love 293 River
 Side 955 Romeo 978
 Rover 746 Row of Bells
 172 Royal Drum 526 Rude
 56 Rumination 608 Ruse
 166 Rustic 169 Rut 121
 Sacred Sin 193 Sadism
 456 Saints & Sinners 972
 Sample 620 Sandal Paste,
 288 Sandle Wood 998 Satis-

faction 625	Scandal 60	683 Song 334	Song of Sepa
Scandal 643 (Read Reminis-		ration : 837	Soot 185
cenc) Scarecrow 745	Scarf	880 South Wind 443	Sow-
160 Scent 14	Scented	ing 358	Spark : 789
Breath 317	Scented Leaves	885 Speciality 132	Spheri-
677 Scented Wine 534		cal Painting 824	Spider 63
Scotched Snake 803		Splendour 707	Spot 280
Scorpion 237	Seal 807	Spray 117	Spring 128
Secret 112 (Read Open		Sprout 62 (Read Serpent)	
Secret) Secret 321	Secret	Sprout 398	State 81
Joy 558	Secret Love 876	Steal-	thy Glances 576
See-Saw 196	Selection	Step 67	Stifled Love 610
671 Self Embrace 183		Storm 170	Storm Scene
Self Immolation 748	Self	583 Strumpet 233	Stupour
Illumination 547	Self Re-	900 Subjective 649	Sub-
proach 847	Self Sacrifice	sidy 965	Success 42
995 Self Willed 202	Seme-	Cane 541	Suggestion 503
tology 371	Separation	Sulk 888	Summer 626
475 Sequence 934	Serpent	Summer Festival 544	
62 Servility 759	Setting	Summer Nights 839	Super-
Sun 284	Shameless 90	riority 79	Support 660
Shame Shame 218	Shiver	Suppression 655	Sure
768 Shopping 883	Short	Proof 507	Suspicion 508
and Sweet 72	Short Enjoy-	Suspiration 830	Swanny
ment 555	Short Memory	946 Swans 624	Swan Song
599 Side—Glances 225		422 Sweat 278	Sweets
Siesta 798	Sign Manual	328 Sweet Tongue 720	
675 Silent Surrender 220		Sweet Sixteen 174	Sweet
Sin 183	Skill 637	Words 799	Swollen Lip
Slender 797	Sling 177	634 Swoon 298	Sword
Slip 700	Slow Motion 258	787 Syllogism 86	Symbol 180
Snow 833	Solicitation 801	Sympathy 389	Symptoms
Solstice 810	Son-in-Law	718	

Tact 455	Tales of Imagination 834	Tarry Awhile 813	Taste 603	Tasteless 53	Tattered Garments 329	Taunt 85	Tears 222	Tears of Separation 644	Teaser 850	Teeth-Marks 200	Telepathy 877	Tale 313	Temptation 529	Temptriss 982	Tender Leaves 775	Tendrils 10	Thanks 50	The Great 811	Thirst 757	Thirsty 93	Thorns 711	Through Fire & Water 211	Thunder 29	Thunderbolt 929	Tint 665	Tipsy 866	Tolerance 876	Tongue Touch 795	Too Late 696	Torment 844	Touch & Go 481	Touch Me Not 192	Tower of Purity 815	Track 690	Trackless 673	Training 662	Transient 423	Transgression 579	Transitory 268	Transmigration 899	Transmission 975	Trap 781	Treachery 854	Treason 396	Tremour 137	Trepidation 852	Trickling Tears 681	Trunk 454	Tryst 870	Tutor 392	Tutorial 744	Twig 856	Twixt Life & Death 849	Ultimatum 602	Unbearable 363	Under the Tree 857	Unfortunate 487	Un- guent 189	Uniform 71	Union 699	Unique 213	Unnatural 480	Unobtainable 421	Untouchable 970	Uplift 467	Urge 721	Vaccination 960	Vapid 615	Veil 269	Victory 971	Vigil 800	Vigilant 167	Village Beauty 820	Village Maiden 316	Vindhya 116	Vision 591	Voluntary State- ment 875	Wail 218 (Read Shame Shame)	Wail 494	Waist Chain 463	Wan 984	Wanderer 581	Waning Moon 918	Warming Fire 764	Warning 158	Warning 878 (Read Inuendo)	Warriors 427	Watch 336	Water Fowls 578	Water Stand 161	Way of All Flesh 126	Weakness 271	Wedding Songs 642	Welcome 738	Wet and Dry 996	Wet Locks 299	What Else 921	What Then 659	Whirlpool 87	Whirlwind 120	White-
----------	--------------------------	------------------	-----------	--------------	-----------------------	----------	-----------	-------------------------	------------	-----------------	---------------	----------	----------------	---------------	-------------------	-------------	-----------	---------------	------------	------------	------------	--------------------------	------------	-----------------	----------	-----------	---------------	------------------	--------------	-------------	----------------	------------------	---------------------	-----------	---------------	--------------	---------------	-------------------	----------------	--------------------	------------------	----------	---------------	-------------	-------------	-----------------	---------------------	-----------	-----------	-----------	--------------	----------	------------------------	---------------	----------------	--------------------	-----------------	---------------	------------	-----------	------------	---------------	------------------	-----------------	------------	----------	-----------------	-----------	----------	-------------	-----------	--------------	--------------------	--------------------	-------------	------------	---------------------------	-----------------------------	----------	-----------------	---------	--------------	-----------------	------------------	-------------	----------------------------	--------------	-----------	-----------------	-----------------	----------------------	--------------	-------------------	-------------	-----------------	---------------	---------------	---------------	--------------	---------------	--------

Wash 741	Wicked 756	Interest 417	Woman's No
Wide World 846	'Wi-	123	Women in Bondage 54
dower 378	Wife 860	Wonder 212	Worn Gar-
Boar 402	Wildness 492	land 194	Worship of the
Will-O-Wisp 415	Wine	Plough 165	Wounded 141
Glass 710 (Read Bacchante)		Wounds and Scars 981	
Wine-Glass 911	Winter	Wrestler 684	
426	Winter Nights 780	Yearning 694	Young
Withered Stalks 8	With	Leader 628,	

परिशिष्ट सहावे

शब्दकोश

(संक्षेपः दे = देशी, दे. ना = देशी नामसाला, वर = वरसधि-
प्राकृतप्रकाश, हेम = हेमचन्द्र प्राकृत व्याकरण, कसात अनुमाने)

अइरिक्	दे एकान्ता	८८
अक्वार्ल	आलिगन	१९०
अकोट	दे हेम १२०० अकोट, अकाळ (अकोला ?)	३१२
अगारअवारि	मगळवार	२६१
अतोहुत्ता	दे ना १२१ अधोमुख	३७३
✓अवर्षिमाज	दे ना १४० अम्मपिसाअ राष्ट्र	७९८
अगईअ	अगतिक (अगाई, अयाई)	७०८
अच्छउ	✓अच्छ हेम १२१४ अच्छा, असो	१६८
अच्छमउ	दे ना १३७ अस्वल	१०९
अच्छिअइ	✓अच्छ हेम ३१६२, ४२१४ स्थीयत	८३
अच्छोदिय	दे अकमोटइ हेम ४१८८ ओढून धरण	१६०
अज्जा	दे ना १५० असती	३७९
,	आढयपुनि, आढया, श्रीमताची लेक, स्त्री	१४९
"	आया, ईश्वरमुता नववधूःपुष्पवती, प्रेष्ट साध्वी युवती,	७९
,	द ना ११ गौरी, चण्डिका, पार्वती	१७०
,	नवयुवती	३६०
अइमइ	हेम २१९४ दे अहल, निर्लेज्ज महाराष्ट्र	
	विदर्भादि देश असिद्ध शब्द	७५३
अइटअ	अभिलपित, दर्शित	१९८
अडअणा	दे ना ११८ असती, छिनाल, अणद,	
	अणाद = जार (अडाणी अणाडी ?)	२९४
अणिरिण	दे परतत्र	९२२

અત્તા	દે ના ૧૧૧ માતા મતી માલુ	૮
અત્યક્ષ ✓	દે ના ૧૧૪ આકસ્મિક (થક્ષ)	૨૮૧
અદાબ ✓	દે ના ૧૧૪ આરસા	૨૦૧
અપાહ	દે ના ૧૩૭, હેમ ૪૧૮૦ દારૂવળ	૬૮
અમુખિબ	અનનુભવિત, અજાત	૮૮૦
અભાહિ ✓	દે ના ૧૨૦ હેમ ૧૮૯ અવગચ્છ જા નિવારણ પ્રતિષેધ	૧૦૭
અભિઆ ✓	દે ના ૧૦૬ મલ્લા	૮૨૪
અભ	હેમ ૬૧૩૯ કર્ણ સમાપ યળ	૧૦
અવહાત્થિબ	પરિત્યક્ત	૨
અવહાત્થિબા	દે ના ૧૪૨ અરસાભિઆ વઆમિર્ણા વેસળ	૬૯૪
અબ્બા ✓	દે ના ૧૦૧ હેમ ૨૦૪ અબ્દ અબ્બા અરેરે, હે, અપરાધ, આદર, આનંદ, આશ્ચર્ય, ગૌદ, ભય, વિસ્મય, વિષાદમૂલક (અમ્યા)	૧૭૨
અહિર	અર્માર (અહિરીઅ હમ ૨૧૦૪ નિર્ગજ્જ)	૮૦૦
અહોરણ	દે ના ૧૨૦ ઉત્તરીય, પ્રાવરણ	૭૧૫
આદખ્પળ	દે ના ૧૭૮ આદ્રેપન	૧૬
આડાછળ	દે વિચારણ ગમનપ્રધ	૬૭
આણન્નવડ	દે ના ૧૭૦ પ્રથમાર્તવારસ્ત વજ્ર	૬૦૭
આમ	હેમ ૨૧૧૭ અસો ચરે, હા અનુમતિ અગર દૈવ્યા શીતક	૬૧૭
આમોદિઅ	મદિત	૮૦૧
આવસદ	હેમ ૨૧૮૭ મઠ ધર્મગાલા યજ્ઞગાગ	૨૬૨
આસન્દિબા	દ સુચા ચટક, મચ	૧૭
અનિઠ	કૃષ્ટિ ગેચર્ણે	૧૮
અનિથ	હેમ ૨૧૩૦ અી	૭૦૦
અઅ ✓	✓ કહ દે ના ૧૮૬ હમ ૨૨૧૧ પદા	૮
અઅરિઆ	દે ના ૧૧૦૮ ત્રિદારી અણગારી અી	૭૦૧

उकमुडिअ	दे ना १११२ हेम ४११६ अंरबाडण	३२१
उगवाअ	दे ना १११६ सघात	८६
उच्छु	दे ना १८० १०११७ उम	१४१
उच्छूढ	हेम २१९१२७ ४१५० उरिस्त, उचलण.	२२५
उज्जह	हेम २१७४ बलिग	९२३
उडी	मुटी (उडः दे ना १८६ तृणावच्छादनम्)	७८१
उद्विय	दे उरिस्त	७१९
उत्पघ	हेम ४१४४ उच होण	७३९
उदुर	दे ना ११०० उदीर	७५३
उप्पग	दे समूह	७८५
उफडइ	उप्पा मारण (उफाडा)	१७१
उप्पलिआ	दे वसकुगडा	१९६
उब्भत	दे ना ११४० उद्भ्रान्त, व्याकुल	३८६
उब्भति	दे वाहणें उच करण	१९१
उछ	हेम १८० आर्द्र	३५८
उलूरण ✓	दे ना १११७ हेम ४११ छेदन	१६६
उवकअ	दे ना १११९ सज्जितम	९१४
उत्ताहे	दे ना १११४ हेम २१०४ आता	३४५
आअत्त	उपडा, पाण्या	६५४
ओआम	दे ना ११७० हम ११७० जागा (आवमा)	१०
ओच्छ	शाकारलेलें छ पर	६२३
ओसर	दे ना ११६० हेम ११८ निरंतर	४९१
आमालिआ	दे ना ११६० हेम १३८ - ९२ अवमालिआ निर्माय	१९४
अए	हेम ११८३ आर्द्र	२९१
आलिंदअ	ओदी ओसरी देवडी, वलिद्वारप्रकोष्ठ	२०४
ओलुग	दे ना ११६४ निस्तज	७६३

जोगलज	जोवडा, गावान्या शिवारामहेरचा जमीन, जेथे	
	धनी राहतो,	७४
जोसह	जे आमरण प्रफुल्लित	८०
जडगु	जुदरी, राजरा, शुक्रशिवा	७५
जड्केरि	जे ना २१२, अशोक	७३
जज्यु	जज्यु (जज्यु = मापाची वात)	९१
जदोह ✓	जे ना २९ नीम्बमल	८२
जज्यु ✓	जे ना २११ कठोर, खडबडीत	१८१
जडण	हेम १९८७ खेचण (काढणी)	१४
जरकर ✓	जे ना २५५ जरकरा भिक्षाग्रहणपात्र	१८०
जरणि	जे ना २७ सादस्य	००
जरिमरि ✓	जे ना २१५ जरिमरि वन्दि, वन्दिनी	११
जल्ल	जे ना ८१७ जयम् पहागेम	८
जयर	जे ना २४ अधम उपम	७८९
जरिम ✓	जे ना २२७ कृत्रिम	४५७
जालकर	जे अल्प ज्ञान, निर्भर्त्सना करणें, अक्षर-शाईनें लिहिले	८७
जिल	जे ना २२१ कीर = पोपट	८१५
जिलिचिअ	जिलिन जे ना २२१ छद्र कष्टक मृत्यु काष्ट	८०
जाम	जे ना २३१ प्रसन्न	६०
जुडग	जुडग जे ना २३७ लतागृह	१०३
जुडलि	गोल	७५९
जुडुम्ब	जुडुव (जुडुग्या आत राहणार ? जुडुव्विअ जे मुरत)	१८
जुड ✓	जडा (जुडव ?)	१९
जुपाम	हेम १७२ चोळी (कपाम = कापूस पामून ? रामीस ?)	८०
जुडच	जुडच = कोळण, एन्ची करण जळण	४५१

कोडि	कोरीव नखी	१८८
कोहलिआ	दे ना २ ४२ सधान जुळविणारी, हेम १ १०४ २ ७३ कूष्माण्ड, कोहळा	७५२
गुडणा	ते सादी गाय	६३७
गुडिअ	दे ना २ ७० साटिक	६८०
गुणुअ	दे ना २ ६८ शङ्खु	६४
गुणुगिग	दे ना २ ७० ओडक्याचा शेकोटा.	७७
गुस्वीर	गुर दे ना २ ७८ कठोर, विर हेम ४ १० तोडणें नागरण्यास कठिण (करवीर ?)	७८९
गुातिका	दे ना २ ७२ राहा, तळें	६२६
गुारि	दे श्रेण माप (वैदिक) = दोहनघटी	८०६
खुडक्किआ	दे ना २ ७६ खुडक्कें, प्रणयकोप	२२६
खुड	दे ना २ ७५ खुटणें	३७
खुत्त ✓	दे ना २ ७४ रुतळे	२७६
गुम्भहराण	गुम्भहोरण, मन्छरदाणी	७६६
गुहनइ	दे ग्रामीण, गृहपती	१७२
गुामणि	दे ना २ ८९ ग्रामप्रधान, पाटील	४४९
गुल	दे ना २ ९१ चुवन	५५४
गोट्ट	गोठा (ऐ वा ३ १८ १४ वा. स ३ २१ पुरण) गोत्र गोत सामाजिक समेलन	४४७
गोला	दे ना २ १०४ हेम २ १७४ वर ४ ३३ गोदावरी	५८
गोवी	द ना ४ ९६ वाला पिकाची राखण करणारी	१२८
✓ गोमे	दे ना २ ९६ पहाटे	२३
घोरित्तिआइ	लाग्मेन	६६१
घालइ	दे ना २ १११, धूर्ति, भ्रमति भ्राम्यति	५६०
चउल्ल	द ना ३ २४ हेम ४ ४१० धूर्त, विदग्ध	७१
चचर	हेम २ १० चौक	३६

गडुण	दे ना ३१ चाट्ट भिक्षान्नगात्र	११०
गण्डि ✓	दे ना ३० ग्हावा	२११
चत्तर	द ना ३२ चउक्क चौक रात्रमार्ग	३६
चवढा ✓	द ना ३३ वरसपुत्र	८८
चिक्खित्त ✓	द ना २११ हेम २१८ विलल	९७
चउई ✓	द ना २७३०३६ छछड अमती छिनाल	३५०
चिट्ठ	हम ११६ तिष्ठ	१५६
चिरडि	द ना १११ वणावलि वर्णमालेया आरभ (चिरडि चिरोगी = ल्हान गुलाचें पातळ)	१११
चुचुलन्त	दे ना २१८ हेम ४१२७ चुल्लुकणें	४८१
चाज्ज ✓	दे ना ३१४ आश्वय	४०६
छइल ✓	दे ना ३२४ धूर्त विग्गध ल्हाड (छेलउवाला)	७१
छज्ज	द ना ३२५ हेम ४१०० शोभणें	४८३
छप्पअ	हेम १०५५ भ्रमर	८१३
छप्पत्तिआ	चपाती पट्टण	८८१
छत्ती ✓	द ना ३२४ वल्कल माळ (चोळी ?)	११५
छिछइ ✓	द ना २७ ३३६ छिनाल	१०
छिप्प	द ना ३३६ शपणी वदिक - शेष = शिस्त	४०
छियोल्लअ	द ना ३२८ छी छी करण मुग्गविकार निदिता सुकरण वा ।	८०३
छट्ठ	हम २१९४१४२ चाट्टणें शिस्तम्	११०
चवकार	चवकार जोगार चवकार (मोहार)	२३२
चात्त	हम ६१०९ योक्क ३	८९२
छट्ठ	हम २३६ स्तब्ध	५३६
ठवर	द ना ४८ ऊर गरमी घाम	१२३
ठक्क	द ना ४६ हेम २० डग्ग	३१
ठज्जिहिंसी	✓ ठह हेम ४२४८ ठज्जणं ठग्ग हाणे	१०५
ठुण्डुअ	द ना ४११ मोठी छग्ग	१७०

ढक्	हेम ८५१ आन्छादन (टाकण, झाकण)	३१४
ढरर ✓	द पान, फल, फूल रहित फादी	७४९
ढुण्डा	हेम ४१९१ धुमण, फिरण	९७९
णन्च	द ना ५८ नर्तन (णन्चणा = नतकी- कर्पूरमयरी)	१११४
णज्ज	हेम ४०७० णा = ज्ञा, अनिपत	९३८
णडिज्जइ	√णड हेम ८१५०, ३७०, ३८१ नढणें, नढवण	७७
णवर	हेम ११८७, १८८ णवरि = वर	१०
णिअमण	द ना ८३८ नसण	१००
णिज्जाअइ	हेम ८१ न्याहाळण	७
णिहुविज्जन्ति	√णिण्ण हेम ४०३१ लपविणें	६५५
णिभर	निवर, भरल्ल (निवर = वाचरीय कपीस ?)	३७५
णिछुष	हम ४५५ निलीन, प्रच्छन्न	८०
णिहुअ	दे ना ४०६ निघुवन, मैधुन	५८९
णूम	हेम ८२१ गुप्त ठेवणें	४९१
णउर	हेम ११२३ नूपुर	१८८
णोहलिअम्	हेम ११७० नवदोहद (दोह = हम १२१७, ओहाले)	
तवा	दे ना ५५ गाय	४५०
तण्णाअ	द ना ५० आर्द्र	९३०
तत्ति	हेम २००१ चर्चा, चिंता	०
तत्ति	तित्ति हेम २२०३ पहारेकरा	५०५
तलारी	द ना ५० तलार = नगररक्षक	३०
ताकरस	दे ना ५१० कमल	३४३
तालर	दे ना ५०१ जलावत	३७
तुप्प	दे ना ५१० स्निग्ध, लिप्त	२०
तुण्हिक्	दे ना ५१५ मूक मृदु निश्चल	३५४
तुह	हेम ११०४, ०७२ काठ घाट, तीर्थ	५८

अण्णुअ	गह, मेर, गिळा, गाव	६२
दरिअ	हेम १ १४४ गर्विष्ट, विमाल	१७७
✓ दिलदिलिआ	दे ना १ ८० वाग	७३७
दीवि	चिता	७५०
दुण्णिक्क	दे ना ५ ८५ दुश्चरित दुर्विक्षेप (दुनाखे ?)	१७५
दुप्परिअल	दे ना १ १७ हेम ४ १६० दुराकर्ष,	१२०
	पलण्यास व ओढण्याम अवघट	
धवल	बेल	१९
धवलत्तण	दे ना ५ १७ स्वज्ञानात उत्तम श्रेयता, पढत्व	१९
धारिणिआ	लाल्मा	१६१
पआहिण	प्रदक्षिण	२७
पडरिष	दे ना ६ ७१ गगना	८८
पडत्थ	द ना ६ ६० प्रवार्मा	०७
पओम	द्वेष	९१३
पसुल	दे ना ६ ६६ परबलिपट	७१०
✓ पकल	हेम २ १७४ प्रवीर, शर, ससक्त (पक्कड)	११८
पच्चूस	हेम २ १४ प्रभात	६०४
पज्जुट्ठ	पडफटविण	११०
पडल	दे ना ६ ० पट्टे, छप्पर (पटळ)	६३
पडिम्मवक	दे ना ६ २५ असाहिण्णु, निर्दय प्रतिवृत्त	५५०
✓ पडोहर	दे ना १ ३० परसू, वाडग	१५७
✓ पत्तण	दे ना ६ ६४ भाल्याचें किंवा तारानें फळ	१९०
✓ पत्ता	द ना ६ १४ पर्णपूर्ण	१३०
पम्हस	हेम ४ ७५ विस्मरण	३४८
पम्हस	हेम ४ १८४ दुमण, स्पर्श वरण	१७८
पअ	नृणविशेष, गवताची पेंडी (अथवा २ ८३ गवाची पेंडी)	१००
पगव	हेम १ २२१ ८ १९० प्रदीपय	३

पन्नाभ	हेम ६१८ डंपन, शुक्	६०३
पसंग	दे ना ६०७ परिनगमैयुन.	६८
पटुप्प	हेम ४६३ शक्कं,	७
पद्दणअ	दे ना ६०३ रायन	३०८
पाअट	पागट हेम १०८६ प्ररु	१९९
पाइदि	प्रावरण	२३८
पावट	हेम ११९ पाऊम (पौट)	१३७
पाउहारी	पाउ दे. ना ६७१ न्याहारीचा हारा व पाण्याचा घडा, भोजन आणणारी स्त्री (पाव)	६९०
पाटि	पट्टिआ दे ना ६१ पाऊम (हरिण), पाटी (गाय) व पारटी (म्हेम) यामधील भेद कमोशीने पाळला जात नाही	६५
पाठौण	साम्यविशेष	६१४
पाणडडी	पाण दे ना ६१८ चाण्डाल चाण्डालकुटी, पानकुटी, गुत्ता	२२७
पारअ	हेम १२७१ पारव, पारव्या रगाचे वस्त्र	७५६
पावालिआ	प्रपापालिका, पाणपोईवाली	१६१
पिउच्छा	दे ना ६४९ आत्या, मली	११०
पिडार	पेडार दे. ना १०८ आभीर, गवळी (पेंडार)	७०६
पिहुल	दे ना ६१४३ विस्तीर्ण	३०९
पुख	बाणार्जे अग्र	५८५
पुसुअ	दे पोपट	५६२
पुत्तलि	दे ना ६९० पुलि	८७९
पुण्फुआ	दे ना ६८४ करोपाभि, कूपाटा	३२९
पूस	दे ना ६८० पोपट	२६३
पेऊस	हेम ११०५ पीयूष चीक-सात दिवसातले दूध	६५
पेहुण	दे ना ६५८ पीम	१७३
पेहुण	शपटीचा गोंडा	७५९

पोम्म	हेम २ ११३ सूर्यविकामी कमल	४७१
”	हेम १ ६१, - ११२ माणिक	७१
फस	हेम ४ १८० स्पर्श	४९४
फद	हेम ४ १-७ स्पद	८११
फस	हम ४ १०९ फमणें	७८१
फग्गु	द ना २ ८० वमतोत्सव	३१९
फल्ही	दे ना ६ ८० कापूस	१६१
फलिणी	द ना १ ३० ६४२ प्रियगु	९१७
फलिह	हेम १ १९७ स्फटिक	९२७
✓ पत्रामादि	द ना ६ ९२ बलनोरी	४१५
वालअ	द ना ६ ९० वणिकपुर	९४४
वोलेइ	हेम ४ १६१ गुनरणें फुकट जाण	८४८
भगि	छल बहाणा	९०७
✓ भलण	दे ना ६ १०१ गालिप्रदान निर्भर्त्माना	३७६
भज्ज	दे ना ६ १०७ भीर	६८४
भसल	हेम १ २४४ भ्रमर	७४८
भिलडी	दे ना २ १६७ भिवइ	७३७
भिसण	दे उषळणें, भस्कारण, फकणें	३१३
भिसिणी	हम १ २३८ कमलिनी, पक्षिणी	४
भुमआ	हम २ १६७ पापणी	१०४
भूआ	द बधिर भूअ दे ना ४ ०५ पिशाच	१५७
भाइ	द ना ६ १०८ प्रामाध्यक्ष, गावचा पुढारी	५५६
भोइणी	प्रामाध्यक्षपत्नी भोगभाया वाणीण वेद्या	१०३
भोण्डी	द ना ६ १०६ रानडुकरी	१०४
मई	दे ना ३ ४६ शृंगी	२८७
मउउ	हम १ १०७ मुकुल वळा	७५५
मउह	हम १ १७१ मयूर कळी	३०२
मरुस	द ना ६ ११८ मुग्ग	७७५

मट्ट	दे ना ११४ कुशा	६५५
मत्तग	हेम १०८ तरवार	६७४
मन्व	द ना ११५ फेन्डी	६३
मट्ट	द ना ११७ जौट	१०५
मग	हम १०७ निमर्गसूय अच्यय	१११
मरगअ	हम ११८ पक्षा	६
मसिण	दे ना ११८ स्निग्ध, मुदर	१०
महमट्ट	हेम ४७८ घरमण	४९७
माउआ	द ना ६१८७ मयी हेम ११३४ माता	२४०
माउच्छा	हेम ११८ मारणी मरी	१६८
मामि	द ना ११५ मातुगानि हेम २१९५ सली	१३
माहर	दे ना १३० कपिथ, दे ना ११९ बिल्व	७७९
मुअ	✓मुच हेम ६९९ मोडण	६४१
मुणिअ	हम २१९९ ज्ञात	३६५
मुइ	दे ना १३७ मक् मृत	६९६
रणरण	द ना ११२० हेम १००६ उम्पठा उद्देग	
	कामावेग	७०४
रति	हेम २७९ राज	१५९
राट	हम २७९ राज	४५
राइआ	द ना ६८८ राचका, मोहरी	१७१
राहिआ	हेम ४४४२ राधिना	८९
रिज्योनी	दे ना ७७ छिप्पी, राग	७५
रिक्ता	हेम २१९ अस्वल	७३५
रुद	दे ना ७१४ विस्तीर्ण	३४१
रुप	हेम ६१९४ त्वचा साल छिप्प	११९
रुभग	हेम ४७१८ अन्काव	६९०
रेह	हेम ४१०० शोभणें	१
लअणा	दे ना ७७ कृश कोमल	७०८

लंका	दे : गाला.	३११
लज्जालुङ्गी	लाजाळु; दे : कलहकारिणी.	१२७
लङ्घि	यष्टि; लठ्ठ : दे. ना. ७.२६ : अन्यासक्त. मनोहर.	१२०
लङ्घ	दे. ना: ७.१७ : ललित: लाटकी: विदग्ध.	७
लम्हट	दे. घरजावई.	६९७
लुअ	हेम. ४.२५८ : छिन्न.	८
लुंयी	दे. ना: ७.२८ : गुच्छ (ओंवीं लोवी)	३२२
लुम्क	✓ लुकु : हेम : ४.५५ : छुपणे लपणे (लुक्कण)	४९
लेहट	✓ लिहू : दे. ना: ७.२५ : लंगट.	६६१
लोटाविय	✓ लुट् : घुमणे, भ्रमण करणे.	७९०
लोहिल	✓ लुम् : दे. ना: ७.२५ : लंगट, लुब्ध.	११२
वदरियक	दे. ना: ६.७१ : विजने.	८६४
वजुल	अशोक, वेतस.	८२२
वक्क्य	पंत.	८४७
वग्ग	मजातीय समूह (वग).	१७२
वज्ज	दे. ना: ३.५८; हेम. ४.४०९ वाद्य	८२०
वट्ठि	घनिंरा : कलम, कुचली, लेगणी.	६१६
वट्ठ	पृष्ठ : हेम: १.८८ : (आंटा).	११०
वट	वस्त्रविशेष.	३२९
वडाआ	हेम. १.२०० : पताका.	१००
वग्गाधिअ	वर्गधृत, हरिदादि वर्गप्रधान धृतं ।	२२
वग्गिआ	वानगी.	६२०
वम्मह	हेम १.२८० २.६१ मन्मथ.	१४८
वरण	तट भित्त	२४९
वल्हर	दे. ना ७.८६ क्षेत्र बालुकायुक्त क्षेत्र (बालर).	८०४
वेल्हरल	दे ना ७.९६ बोलत लाटवा विनामी गुट्ट.	११८
	। वेष्टाट ।	
वव	✓ वव. वेष्टं	३१८

राउलिआ	दे नळ वहार (बावडा)	६२८
राउल	दे बाहुरी	२१७
वायण	दे ना ७ १७ प्रहेणक मेवामिठाईची भेट	३२८
वाव	दे ना ७ १४ हम १२०६ व्यापत व्यग्र	१९९
वासण	दे भाडें (बामन)	८३१
विच्छड	दे ना ७ २ गम	३८७
विच्छात	प्रमाधन	७७४
विच्छुह	प्रक्षेप फकण	५०१
विर	हेम ४१०९ भगण नाडण	७८९
विलिअ	व्यलीक वणप-सवगा अपराध	५०
विसद	विकसित	३४३
विसदुल	हम ० ०, ४ १३ व्यासुल	१४६
विसूर	हेम ४१३० गिल होणें, तळमळण	४१४
वेवार	दे ठकविण	९०३
वेल्ब	हेम ४९३ पीडण व्याकुल वरण	९०१
वेल्बहल	दे ना ७९० कोमड विलासी, सुदर	५९८
बोड	दे छिन्नकर्ण दुष्टवान् च कर्तारिण वणपुच्छ	५४०
बोडही	दे तरुणी, कुमारी (बोट्यो)	३९२
बोल	हेम ४१२ अतिक्रमण उल्लघन वळणें	२१
बोहित	बहित्र बाहन नौका	७४०
बूटम्	बूटम् = चादण क्षिप्तम्	११०
सअज्जय	सइज्ज दे ना ८१० अजारी (मयाजा)	३८
सवेलिअ	(मण्यदेसी) सडुचित	६९४
सघाण	दे ना ८७ युग	४१९
सवर	विछाना (सवार = दर्भशय्या)	८७०
सभगाहम्	स्वयग्राहम् आपोआप मिळणार (सवग)	२८७
सन्धविअ	दे ना ८१७ हेम ४१८१ दृष्ट	५३८
सच्छह	दे ना ८९ गहा	४१

सण	सूक्ष्म;	७१८
सदा	श्रद्धा; येथें दृष्टा : पद्मा मुद्राराक्षण : ६०१८.	४७२
समृत्तम	उत्प्लवित शोणे. ऊर्ध्व क्षाम घेणे	६०४
समोसर	हेम : २०१९७ : मागे हरणें.	१९३
सरण	प्राण, आश्रय.	७६८
सलाहण	प्राकृतमूर्धस्व-मार्कण्डेय : २८ : आघनीय.	११४
सव	जामोयः आच्छादनः गाळीः नाप.	३१४
सवर्त्ती	सपत्नी (सवत : शत्रु)	७९
माउली	दे. ना : ८०११ . वज्राञ्चल; पद.	६०५
मान्दरी	वेष्ट्या.	३९१
साह	दे. ना : ८०२४ . हेम . ४०२ : मांगणे.	२१७
मिणेह	स्नहः तुल.	३१६
मिण	शिल्पकौशल्य.	१८९
मिणि	हेम . २०१३८ . शुक्तिः शिखरा " A small boat-shaped vessel used in Puja for offering water, and a bivalve shell, which may be extended to mean a conch-shell. " श्री मनमोहन घोष : कर्तुर्मंजरी p. १४३.	६२
मिणिपर	दे ना. ८०२८ पदार्थ. पेंडा (मापर-पुष्पर)	३३०
मूभ	धान्यादिखाद्या लोभ्य अभिजात.	५९८
मोदण	मदन करणे	१८
मोदिता	मोभनमोदिता (मोदिहोषा)	५११
मोदिण	हेम २०१०६ मोभादुवन (मोदळा)	५८७
हंश	१ हंश भाण्ड	६०९
हरो	१ हेम २०१३ ज्ञान निगमकार मंगल्य.	९२४
हनि	भविष्य	९९०

हत्थाहत्थि	हानाहात (हत्थ द ना ८५९ वरेन)	१७६
	क १७९ व १९८ मधाऊ प्रयोग पहा	
हर	हम २१४४ घर	३०१
हरि	वानर दे ना ८ ९ पापट	९
हरिआऊ	हम २१०१ मधमाशा खणारा प्राणी	९
हउहउअ	द ना ८७४ हम ५२३० वर ८	२१
	औत्सुक्यसभ्रम	
हगहग	द ना ८२३ १० वभगिका, पालीची एक नात	६२
हल्लफल्ल	द ना ८२९ हम २१७४ उत्साहतरलत्व	७९
	किचिदुष्ण सुगधि चिक्कण जग्गनान 'महाराष्ट्र विदर्भादि देशप्रसिद्ध श्री भागवतानी याचा अर्थ वाटलेऊ उठण असा दिला आहे	
हाआ	भाऊ	८६६
हित्य	द ना ८६७ लज्जित त्रस्त	८६
हीरण	द ना ८६७ लज्जा	१४६
हुता	द ना ८७० अभिमुत्त	७३
हुता	द ना ९७१ भविष्यत्	६९४
हउ	हम २१४१ अनादरे अधस्त (हउकरी)	३६५
होआ	द ना ८७१ अनायास वेगानें	८०३
होस	हातु ऋत्विज होमकर्ता	७२०
होरण	द ना ८७० प्रावरण (जुणहारण—जुतर)	७९१